ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐ
K. KOVÁCS LÁSZLÓ

LXXX. ÉVFOLYAM
1969.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM – INHALT – СОДЕРЖАНИЕ

Tanulmányok – Abhandlungen – Научные статьи

Barabás Jenő: Füstösház Zalában — Бездымоходный дом в области зала — Rauchstube im Kom. Zala ..... 333—346

Czeglédy János: Tutajozás a Maroson a múlt században. I, II, III. rész — Плоты на р. Марош в пришлом (XIX – М) Веке (часть I, II, III.) — Flossfahrt auf der Maros im vorigen Jahrhundert (Teil I, II, III.)..... ..... 212—234, 431—446, 537—556

Dobrossy István: Az aszalás, mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban — Сушка грибов и фруктов как метод их консервирования и деревнях земпленских гор — Das Dörren als Konservierungsmethode in den Dörfern des Zempléner Gebirges ..... 514—536

Faragó József—Ráduly János: A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában — Народные Баллады в одной трансильванской венгерской деревне (Румыния) в наши дни — Volksballaden im heutigen Bewustsein eines ungarischen Dorfes in Rumänien ..... 504—513

Fettich Nándor: Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében — Новые данные относительно древних телег в Бассейне карпат — Neue Beiträge zum prähistorischen Wagen im Karpatenbecken ..... 30—72

Gáborján Alice: A szlavóniai magyar falvak női viselete összetételének és alakulásának néhány jellegzetessége — Некоторые характерные осовенности сстава и формирования женских костюмов в венгерских деревнях на территории славонии — Charakteristische Züge in der Zusammensetzung und Entwicklung der Frauentracht einiger ungarischen Dörfer in Slawonien ..... 175—195

Gunda Béla: A Lycopersicum esculentum Mill. őshazája. — Древняя родина Lycopersicum Esculentum Mill. — The original home of Lycopersicum esculentum Mill. ..... 22—29

Gunda Béla: A *Cavia porcellus* domesztikációja — Доместикация Cavia Porcellus — Die Domestikation des *Cavia Porcellus* (Meerschweinchens) 493—503

Körner Tamás: Boszorkányszervezetek Magyarországon — Венгерские организации ведьм — Die ungarischen Hexenorganisationen ..... 196—211

Kríza Ildikó: Balladakutatás — balladaköltészet — Исследование Баллад — поэзия баллад — Balladenforschung — Balladendichtung ..... 73—90

Modellálás a folkloristikában. Egy kerekasztal-megbeszélés anyagából. Összeállította *Voigt Vilmos* — Моделирование и фолклористика (Составил В. Войгт) — Modelle in der Folkloristik (Redigiert V. Voigt) .... 347—430

Strobach, Hermann: A marxista népfogalom és annak jelentősége a néprajzkutatás tárgyának meghatározására — Марксистское понятие народа и его значение для определения предмета Этнографических исследований— Der marxistische Volksbegriff und seine Bedeutung für die Bestimmung des Forschungsgegenstandes der Volkskunde ..... 161—174

Takács Lajos: A kötözőbot Magyarországon — Кётёзёбот (палка для опоры при вязании снопов) в венгрии — Der Bindenstock in Ungarn ..... 1—21

Viidalepp, Richard: A mesélők és a mesemondás körülményei az észteknél — О сказочниках и об обстановке рассказывания сказок у эстонцев — Über die Erzähler und die Umstände des Erzählens bei den Esten ..... 447—460

Voigt Vilmos: „A szerelem kertjében." Szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatához. I. rész. — «В саду любви» (К исследованию возникновения текстов лирических народных песен приемов лирического творчества. Часть I.) — „In the Garden of Love" (Aspects to the analysis of the development and poetic creation of the texts of lyric folk-songs. Part I.) ..... 235—275

Zöldy Pál: A laikus néptanító intézmény. Adalék a délalföldi parasztttársadalom történetéhez — Народный учитель-крестьянин (Данные к истории южноальфёльдского крестьянства) — Die Laienschullehrer-institution (Daten zur Geschichte des Bauerntums im südlichen Tiefland) ..... 91—105

Kisebb közlemények — Kleinere Mitteilungen — Краткие сообщение

Bosnyák Sándor: A tenger fenekéről felhozott föld motívuma a magyar teremtésmondákban ..... 462—464

Ecsedy Csaba: Magyar László, 1818—1864 ..... 557—564

Égető Melinda: Gergelyjárási ének és János napi köszöntő a XVIII. századból 568—572

Gunda Béla: Az égetőgazdálkodás emlékei a kárpádi ukránoknál..... 106—107

Molnár Gyula: Népi halászat Konyáron ..... 107—119

Schram Ferenc: Egy lakodalmas dallam korai lejegyzése 120

Selmeczi Kovács Attila: Egy népi emelőeszköz előfordulásához ..... 461—462

Szentmihályi Imre: XVII. századi adatok Göcsej nevéről és területéről..... 565—568

Viták vélemények — Diskussion — Дискуссии

Balassa M. Iván: A Göcseji Falumúzeum ..... 121—126

Bökönyi Sándor: A háziasítás kérdései a legújabb kutatások fényében..... 276—281

Domanovszky György: Személytelen-e a népművészet ..... 573—579

Hoppál Mihály—Voigt Vilmos: Kultúra és kommunikáció..... 579—591

Könyvszemle — Literarische Rundschau — Рецензия

A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. rész (Balassa Iván) ..... 127—131

A Műveltség és Hagyomány első tíz kötete (Dankó Imre) ..... 285—293

A Szovjet Tudományos Akadémia leningrádi Miklucho-Makláj Néprajzi Intézete és a Nagy Péter Néprajzi Múzeum Füzetei. (Dankó Imre)..... 324

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei VI. 1967. (Kőhegyi Mihály) .. 476—477

Balogh István: Hajdúság. (Szabó László) ..... 299—303

Banner János A Lehelkürt szolgálatában (Kőhegyi Mihály) ..... 611—612

Bartha László (Szerk.): Népi hagyományok Borsodban (Dankó Imre)..... 610

Bîrlea Ovidiu: Antologie de proză populară epică. (Antológia a népi elbeszélő költészet anyagából) (Kovács Ágnes) ..... 141—143

Christiansen, Reidar Th.: European Folklore in America (Körner Tamás).... 306—307

Culture and Behavior. (Hoppál Mihály) ..... 303—305

Dercsényi Dezső—Voit Pál: (szerk.): Heves megye műemlékei I. (Filep Antal) 477—480

Domokos Sámuel: Vasile Gurzău magyar és román nyelvű meséi (Kovács Ágnes) 486—487

Donáth Ferenc (szerk.): Termelőszövetkezetek története (Dankó Imre)..... 605—606

Draveczky Balázs dr.: A Somogy megyei múzeológiai kutatás története (Kőhegyi Mihály) 139
Erdész Sándor: Ami Lajos meséi I—III. (Kovács Ágnes) ..... 592—594
Farmhouses and cottages in Wales (Dankó Imre) 617
Fochi, Adrian: Miorița (Tipologie, circulație, genezva texte) (Kríza Ildikó).. 155—156
Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? (Hoppál Mihály)..... 601—602
Forde, Daryll: African Worlds. Studies in the Cosmological Ideas and Social Values of African Poeples (Voigt Vilmos) ..... 153—154
Gazdaságtörténeti Tanulmányok 6—7. (Dankó Imre) ..... 608—609
Grünn, Helena: Fassbinder, Fassboden. Handwerk und Kunst (Gunda Béla) 317—318
Hahn István: Istenek és népek (Hoppál Mihály)..... 487—488
Holbeck, Bengt—Piø, Iørn: Alverdens ordsprog (A világ közmondásai) (Voigt Vilmos) ..... 150—152
Heilfurth, Gerhard: Bergbau und Bergmann in der deutschsprachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas (Dömötör Tekla)..... 314—315
Iordan, Iorgu: Toponimia romînească (Kósa László) ..... 309—311
Jakobson Roman és *Lotz János:* Két tanulmány (Voigt Vilmos)..... 140—141
Karste-Lükkanen, Greta: Pietari-Suuntaus kannakselaisessä elämänkentässä 1800-luvun loppupuolalta vuoteen 1918 (Gunda Béla) ..... 315—317
Kecskeméti Néprajzi Közlemények (Kósa László) ..... 595—596
Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről (Kósa László)..... 594—595
Kiszely Gyula: Adatok a hámoripar történetéhez, különös tekintettel a borsodi vashámorokra (Bodgál Ferenc) ..... 610—611
von Koeningswald, G. H. R.: Az ember története (Dankó Imre)..... 608
K. Kovács László: A közös fejős-juhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül (Balogh István) ..... 297—299
Leader, A. M. Ninon: Hungarian Classical Ballads and Their Folklore (Vargyas Lajos) ..... 293—297
Lloyd, A. L.: Folk Song in England (Dömötör Tekla)..... 311—312
Magyar népballadák (Katona Imre) ..... 282—285
Manga János: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén (Schram Ferenc) 135
Mező András: A baktalórándházi járás földrajzi nevei (Németh Péter) .... 137—138
Mjartan, Ján: Lidové rybářství v československém Pomoraví. (Manga János) 318
Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini (Kiss Mária)..... 613—615
Négyszáz év 1568—1968. Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából. Kolozsvár, 1968. (Kósa László).... 139—140
Nemzetiségi kérdés — nemzetiségi politika (Kósa László) ..... 600—601
Népi hagyományok Borsodban (Dankó Imre) 605
Népi kultúra, népi társadalom (Balogh István) ..... 465—466
Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 1967—1968. (Kósa László)..... 597—598
Payne, F. G.: Welsh peasant costume (Dankó Imre)..... 616
Peate, I. C.: A late 15th Century House (Dankó Imre) 616
Peate, Iorwerth C.: Cloch and watsh makers in Wales (Dankó Imre)..... 488
Penavin Olga: Szlavóniai (Kórógyi) szótár I. (Kósa László)..... 596
Poór János: A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607—1720) (Dankó Imre) ..... 606—607
Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia (Szerk. Diószegi Vilmos) (Hoppál Mihály) ..... 602—605
Putyilov, B. N.: (Лавянская историческая Баллада (A szláv történeti ballada) (Kríza Ildikó)..... 154—155
Ramstedt, G. I.: Seitsemän retkeä itään (N. Sebestyén Irén)..... 144—148
Sahlgren, Nils: Äldre svenska spannmålsmått (Szabó Mátyás)..... 612—613

Schram Ferenc: Kis-Nógrád megye történeti néprajza (1686—1848) (Szilágyi Miklós) ..... 474—476
Sieber, Friedrich: Deutsch-westslawische Beziehungen in Frühlingsbräuchen, Todaustragen und Umgang mit dem „Sommer" (Dömötör Tekla).... 313—314
Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után (Kósa László) 135—136
Tallózás a jugoszláviai néprajzi irodalomban (Dankó Imre)..... 318—323
The Anthropology of Franz Boas (Voigt Vilmos)..... 148—150
Tombor Ilona: Magyarországi festett famennyezetek (Szabó T. Attila)..... 467—474
Történeti Statisztikai Évkönyv 1965—1966. (Filep Antal)..... 480—483
Túri Istvánné Cseh Viktória és Keskeny Józsefné Kovács Veron: Csongrádi szegényasszonyok (Kósa László) ..... 598—599
Ujváry Zoltán: Népdalok és balladák egy al-dunai székelyközségből (Schram Ferenc) 134
Urbancová, Viera: Návod na etnografický výskum sloveského polnohospodárstva (Markuš M.) ..... 307—309
Urbaria et Conscriptiones. 1—2. füzet *Művészettörténeti adatok* (Filep Antal) 132—134
Varga Domokos: Herman Ottó (Kósa László) ..... 599—600
Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. (Kósa László) ..... 136—137
Will, George F.—Hyde, George E.: Corn Among the Indians of the Upper Missouri (Létay Miklós) ..... 305—306
Zimányi Vera: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században (Filep Antal) ..... 483—485

Néprajzi hírek — Ethnographische Nachrichten — — Этнографические известия

Balassa Iván: Kántor Mihály, 1885—1968. (Nekrológ)..... 620—621
Balogh István: Szabó István 1898—1969 (Nekrológ)..... 325—328
Dömötör Tekla: Egy rendhagyó néprajzi ülésszak tanulságai..... 626
Eiben Ottó: Malán Mihály, 1900—1968 (Nekrológ)..... 618—620
Gunda Béla: Erixon Sigurd 1888—1968 (Nekrológ)..... 329—331
Hoppál Mihály: Számítógépek a humán tudományokban..... 489—490
Kósa László: Mikecs László emlékezete ..... 624—625
Körner Tamás: Indiana Folklore ..... 157—158
Sz.: Ramón Menéndez Pidal, 1869—1969. (Nekrológ) 621
Sz.: Ünnepi kötet Eliade professzor 60. születésnapjára..... 622
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok ..... 158—160
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok. 1969. I. negyedév ..... 331—332
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok. 1969. III. negyedév ..... 627—629
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok. 1969. II. negyedév ..... 490—492
Volly István: Északi országok népzene-néptánc bemutatója ..... 623—624
—: Finnugristák finn kitüntetése..... 622
—: Ortutay Gyula a Finn Tudományos Akadémia Külföldi tagja..... 157
—: Új makedon folklore folyóirat 627

Társasági ügyek — Gesellschaftsangelegenheiten — Известия Венгерского Этнографического Общества

Az 1965. évi közgyűlés ..... 630—634
Az 1966. évi közgyűlés ..... 634—636
Az 1967. évi közgyűlés ..... 636—640

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST 1969

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Takács Lajos: A kötözőbot Magyarországon ..... 1— 21
Gunda Béla: A Lycopersicum esculentum Mill. őshazája ..... 22— 26
Fettich Nándor: Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében ..... 30— 72
Kríza Ildikó: Balladakutatás — balladaköltészet ..... 73— 90
Zöldy Pál: A laikus néptanító intézmény ..... 91—105

Kisebb közlemények

Gunda Béla: Az égetőgazdálkodás emlékei a kárpáti ukránoknál 106—101
Molnár Gyula: Népi halászat Konyáron ..... 107—119
Schram Ferenc: Egy lakodalmas dallam korai lejegyzése 120

Viták, vélemények

Balassa M. Iván: A Göcseji Falimúzeum ..... 121—126

Könyvszemle ..... 127—156

Néprajzi hírek

Körner Tamás: Indiana Folklore ..... 157—158
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok ..... 158—160

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX. * BUDAPEST 1969 * 1. SZÁM

A kötözőbot Magyarországon

Egyes eszközökkel a kutatás nagyon is mostohán bánt és még arra sem méltatott, hogy létüket észlelje, funkciójukat meghatározza, és ennek alapján elfogadható leírást adjon róluk. Ez az oka annak, hogy még ma is, amikor pedig a hagyományos paraszti kultúrának csak töredékeit találhatjuk meg, módunk van eddig még regisztrálatlan eszközöket felfedezni.

A mellőzés korántsem azokat az eszközöket érte, amelyek egy bizonyos munkafolyamatot egységesen végző együttesből kiemelkednek, a figyelmet magukra vonják és amelyek az együttesen végzett munkában való jelentős szerepvállalásuk révén alkalmasak is arra, hogy általuk akár az egész folyamatot is jellemezzük, hanem a kisebbeket, melyek — ha még oly fontos is, de — részfeladatot végeznek, és a főeszköz által meghatározott munkát segítik, módosítják.

E kisegítő eszközöknek az áttekintése és regisztrálása egy-egy konkrét esetben nem is jelent nagy feladatot, ha a kutatás a teljes munkafolyamatra — és annak kellékeire — irányul és nem szűkül le egy-egy tárgyra, vagy tárgytípusra. Ebben az esetben ugyanis az az előny, amit a kiemelt tárgyon végzett tüzetes vizsgálat intenzitása jelent, egyúttal azzal a hátránnyal járhat, hogy a munkából mint más eszközökkel együttesen végez, többet tulajdonítunk a kiemelt eszköznek, mint ami azt valójában megilleti.

Ehhez járul még az is, hogy az eszközök társulása sem állandó, hanem nagyon is viszonylagos és valójában csak meghatározott feltételek mellett végzett munkára érvényes. Az új feltételek és változó igények teljesen új társulású együtteseket hozhatnak létre — még ha tagjai önmagukban roppant régi hagyományt képviselnek is, vagy régről fogva kialakult formát is hordoznak.

De még egy meghatározott céllal társult együttesen belül is időközben lényeges módosulás történhet az eszközök szerepkörében éppúgy, mint fontossági rendjében, rangsorában.

A legstabilabban az úgynevezett főeszközök állnak helyt, mint amilyen az aratás munkáinál hosszú évszázadokon, sőt évezredeken át a sarló volt, vagy a talajművelésben az eke, bár a rangosabb helyről való leszorulás pl. a sarlónál is bekövetkezett. A kisebb tárgyaknál a változás jóval gyorsabb.

Mindazt a bonyolult folyamatot, ami az eszközök alakulása és társulásai során létrejött, korántsem kívánjuk most nyomon kísérni, csupán arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy a változások során még a legjelentéktelenebbnek vélt kis tárgynak is fontos szerepe lehet, mivel önmagában, tárgyszerűen is regisztrál egy-egy tendenciát. Ezek a kis tárgyak, amellett, hogy alkalmasak arra, hogy az egységes munkafolyamatot differenciáltabban megvilágítsák, és ezzel segítenek, hogy az úgynevezett főeszközök szerepkörét is pontosab-

ban meghatározhassuk, jelzik azokat a törekvéseket is, amelyek a munkavégzés során hatnak és amelyek végső soron a fejlődés útját jelzik. Ebben látjuk a még oly kicsiny tárgyaknak a jelentőségét a kutatás számára.

A következőkben ilyen félreszorult, kisebb jelentőségűnek vélt tárgyat, illetve tárgyakat mutatunk be, mégpedig a szántóföldi kötözőbotot, illetve annak változatát, a zsupkötözőbotot és a velük szorosan összefüggő kéveverő fát. E tárgyakat korábban egyetlen helyen, az Ormánságban vizsgáltuk,[1] azonban az azóta eltelt időben sok adat gyűlt össze az ország különböző részeiből, amelyek lehetővé tettek szélesebb körű kitekintést is.

Adataink egy része helyszíni gyűjtésből, illetve irodalmi feldolgozásból való, a nagyobbik rész azonban kérdőív segítségével gyűlt össze, amelyet kisebb részben társadalmi gyűjtők, nagyobb részben pedagógusok és általuk irányított diákok töltöttek ki. E lelkes adatgyűjtőinknek külön is köszönetet mondunk. Akinek adatát felhasználjuk, annak az alábbiakban a nevét közöljük a vonatkozó helynévvel együtt, aminek későbbi említése egyúttal azt is jelenti, hogy a listán feltüntetett gyűjtő fáradozását elismerjük és köszönettel nyugtázzuk.

1. *Belsősárd*, Zala m.; Kóbor Tiborné tanító.
2. *Tornyiszentmiklós*, Zala m.; Szentgyörgyvölgyi Ildikó tan.
3. *Tormafölde*, Zala m.; Boros Sarolta tan.
4. *Maróc*, Zala m.; Orbán János tan.
5. *Lispeszentadorján*, Zala m.; Ált. isk. ig.
6. *Kányavár*, Zala m.; Hajnal Sándor ig.
7. *Becsehely*, Zala m.; Kustán László tan.
8. *Börzönce*, Zala m.; Büki Zsuzsa tan., Bánfi Mária tan.
9. *Becsvölgye*, Zala m.; Ferenczi Miklós tan.
10. *Hagyárosbörönd*, Zala m.; Orbán Imre tan.
11. *Pölöske*, Zala m.; Tricsli Erzsébet tan.
12. *Nemesapáti*, Zala m.; Lukács István ig.
13. *Vörrü*, Zala m.; Klinger Ibolya tan.
14. *Szentpéterúr*, Zala m.; Farkas Ágota tan., Hencsei Zoltán tan.
15. *Ligetfalva*, Zala m.; Bálint Lajos tan.
16. *Hosszúvölgy*, Zala m.; Benkő Dezső tan.
17. *Homokkomárom*, Zala m.; Koré Júlia tan.
18. *Komáromváros*, Zala m.; Pölöcskey Jánosné ttó.
19. *Bajánsenye*, Vas m.; Györke Gyula tan.
20. *Szaknyér*, Vas m.; Mihályka Edit tan.
21. *Iváne*, Vas m.; Köbli Csaba tan.
22. *Csákánydoroszló*, Vas m.; Szvatek Lev tan.
23. *Csörötnek*, Vas m.; Németh Ferenc tan.
24. *Vasvár*, Vas m.; Győrök Edit tan., Kustor Valéria tan.
25. *Vashosszúfalu*, Vas m.; Ládonyi Gyula tan.
26. *Káld*, Vas m. Hajmási Klára tan.
27. *Pósfa*, Vas m.; Perzten Júlianna tan.
28. *Megyehid*, Vas m.; Székely Antal ig.
29. *Berhida*, Veszprém m.; Zsaska István tan.
30. *Bakonybél*, Veszprém m.; Nagy Ignác ig.
31. *Nemesvita*, Veszprém m.; Szabó Lajos tan.—Töreky Tibor tan.

[1] Takács Lajos 1964, 149—157.

32. *Tótvázsony*, Veszprém m.; Sánta László tan.—Király Zoltán tan.
33. *Pápa*, Veszprém m.; Somfai Jánosné tanár
34. *Monostorapáti*, Veszprém m.; Ary Zsigmond tanár
35. *Veszkény*, Győr-Sopron m. Sárvári Éva tan.
36. *Cikolasziget*, Győr-Sopron m.; Takács Gizella tanár
37. *Hövely*, Győr-Sopron m.
38. *Pátka*, Fejér m.; Szalók Erzsébet tan.
39. *Alcsut*, Fejér m.; Érsek Emma tan.
40. *Aba*, Fejér m.; Janicsek Mária tan.
41. *Csákberény*, Fejér m.; Kovács János tan.
42. *Somogysárd*, Somogy m.; Horváth Mária—Rádoki Gyöngyi tanulók.
43. *Nagyszakácsi*, Somogy m.; Szakmári Éva tan.
44. *Somodor*, Somogy m.; Nagy József tan.
45. *Nagyberki*, Somogy m. Gelencsér Sándor társ. gy.
46. *Balatonendréd*, Somogy m.; Harmath Ilona—Boruss Katalin tan-ok.
47. *Zamárdi*, Somogy m.; Csákovits Éva—Joó Zsuzsa tanulók.
48. *Kaposfüred*, Somogy m.; Miklós Zsuzsanna g. tan.
49. *Szenta*, Somogy m.; Török Zsuzsanna tan.
50. *Szilvásszentmárton*, Somogy m. s. gy.
51. *Patca*, Somogy m. s. gy.
52. *Felsőnyék*, Tolna m.; Tóth Valéria tan.
53. *Diósberény*, Tolna m.; Dobos Katalin tan.
54. *Nagyszékely*, Tolna m.; Kis Irma tan.
55. *Dinnyeberki*, Baranya m.; Horváth Eleonóra tan.
56. *Himesháza*, Baranya m.; Andics Piroska tan.
57. *Katádfa*, Baranya m.; Soós János tan.
58. *Görcsönydoboka*, Baranya m.; Rózsa Éva tan.
59. *Hásságy*, Baranya m.; Freitag Rozália tan.
60. *Drávacsehi*, Baranya m.; Kórósi Lajos, társ gy.
61. *Somogyhatvan*, Baranya m.; Faltisz Jánosné társ. gy.
62. *Zaláta*, Baranya m. s. gy.
63. *Sósvertike*, Baranya m. s. gy.
64. *Kemcse*, Baranya m. s. gy.
65. *Piskó*, Baranya m. s. gy.
66. *Kecskemét*, Körösi hegy, Pest m.; Fábián P. g. tan.
67. *Pomáz*, Pest m.; Kovágy László ped.
68. *Perőcsény*, Pest m.; Dudás E.—Bukovi V. tanulók.
69. *Bernecebaráti*, Pest m.; Bukovi Mária—Pászori Gy—Szaver É. tan-ok.
70. *Szokolya*, Pest m.
71. *Kunszentmiklós*, Bács-Kiskun m.; Gandi Árpádné
72. *Érsekvadkert*, Nógrád m., s. gy.
73. *Borsodberény*, Nógrád m., Gergely Mária társ. gy.
74. *Etes*, Nógrád m. Pál László tan.
75. *Nemti*, Nógrád m., Danyi Márta tan.
76. *Mátraverebély*, Nógrád m.; Vass Darinka tan.
77. *Kisterenye*, Nógrád m. Németh Béláné tanítónő
78. *Homokterenye*, Nógrád m.; Bence László g. tan.
79. *Mátranovák*, Nógrád m.; Simon J.—Répás K. tan.

80. *Szilaspogony*, Nógrád m.; Gál Anna tan.
81. *Zabar*, Nógrád m.; Forgács Sarolta tan.
82. *Ceted*, Nógrád m. s gy.
83. *Mátraszele*, Nógrád m. s. gy.
84. *Bárna*, Nógrád m. s. gy.
85. *Szuha*, Nógrád m. s. gy.
86. *Mátramindszent*, Nógrád m. s. gy.
87. *Szajla*, Heves m.; Kiss László tan.
88. *Domoszló*, Heves m.; Galó Béla tan.
89. *Kompolt*, Heves m.; Kiss Anna tan.
90. *Istenmezeje*, Heves m.; Hoffmann T. Ethnogr. 1959.
91. *Pétervására* s. gy.
92. *Tiszacsege*, Hajdú-Bihar m.; Bozsó Júlia tan.
93. *Furta*, Hajdú-Bihar m.; Hoszon Erzsébet tan.
94. *Álmosd*, Hajdú-Bihar m.; Albert Adorján tan.
95. *Hajduszoboszló*, Hajdu-Bihar m.; Dr. Pásztor Erzsébet g. tanár
96. *Kétegyháza*, Békés m.; Aszalós Árpád tanár
97. *Kunágota*, Békés m.; Halász Katalin tan.
98. *Nagykopáncs*, Békés m.; Rébék Mária tan.
99. *Végegyháza*, Békés m.; Veszprémi Irén tan.
100. *Csanádpalota*, Békés m.; Asztalos P. Kálmán, társ. gy.
101. *Tiszapolgár*, Hajdú-Bihar m.; Sándor Gábor társ. gy.
102. *Nagyhalász*, Szabolcs-Szatmár m.; Bodó Julianna tan.
103. *Nyírgelse*, Szabolcs-Szatmár m.; Nagy Ilona tan.
104. *Magy*, Szabolcs-Szatmár m.; Málik János tan.
105. *Eperjeske*, Szabolcs-Szatmár m.; Halász Márta tan.
106. *Mezőladány*, Szabolcs-Szatmár m.; Angyal Sándor tan.
107. *Tornyospálca*, Szabolcs-Szatmár m.; Dudics Ilona tan.
108. *Tiszaadony*, Szabolcs-Szatmár m.; Bakács Attila tan.
109. *Tákos*, Szabolcs-Szatmár m.; Baráth Gizella tan.
110. *Olcsva*, Szabolcs-Szatmár m.; Gálosi Kálmán, tanár
111. *Darnó*, Szabolcs-Szatmár m.; Czukor Zsuzsanna, tan.
112. *Bükkmogyorósd*, Borsod-Abaúj-Zemplén m.; Nagy József ped.
113. *Háromhuta*, Borsod-Abaúj-Zemplén m.; Kiss Gyula
114. *Szuhafő*, Borsod-Abaúj-Zemplén m.; Barna Ágnes
115. *Zemplénagárd*, Borsod-Abaúj-Zemplén m.; Kovács Dániel g. tan.
116. *Szalonna*, Borsod-Abauj-Zemplén m.; Kovács Dániel, g. tanár
117. *Szendrőlád*, BAZ. TótH J. t. ped.

A kötözőbot elterjedéséről az *I. számú térképünk* ad tájékoztatást. Az I. sz. térkép az egyes bot elterjedését mutatja. Eszerint a legsűrűbb elterjedés két ellentétes területen észlelhető, mégpedig az északi hegyvidéken, ahol Börzsönytől kezdve Cserhát, Mátra és a Bükk vidékén egyforma sűrűen szóródnak szét az adatok, illetve a Dél-Dunántúlon, az Ormánységban. Ritkábban tűnnek fel Dél-Zalában és ennek folytatásaként a középső Rába mentén, egészen a Dunáig. Három előfordulás képviseli a Nyugat-Bakonyt és Fehér megyét. Kelet-Magyarországon a Felső-Tisza vidéken észlelhető kisebb sűrűsödés, majd délebbre a Kőrösök bal partján. Két szórványos előfordulás mintegy összekötő a Tiszavidék felé.

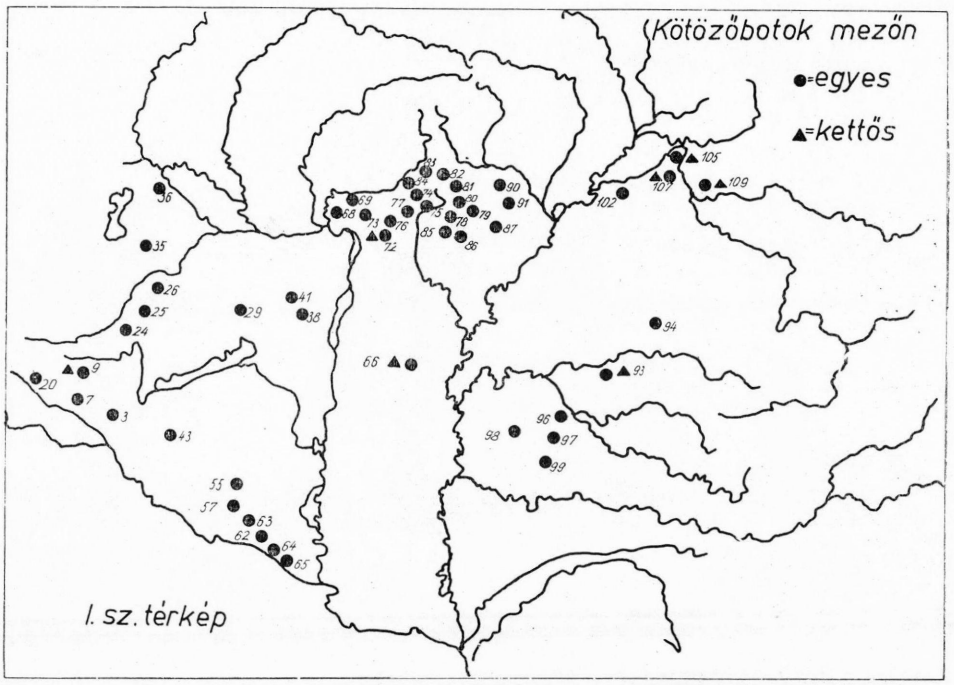

A kettős bot használatára egészen szórványos adatok találhatók a Felső-Tisza-vidéken, a Körösök jobb partján, a Duna—Tisza közén, a Börzsöny déli vidékén, majd a Dunántúlon Zala megyében.

A kötözőbot tehát nem egyetlen vidéknek jellegzetessége, hanem különböző szóródásban csaknem az egész ország területén észlelhető. Előfordulása a peremvidékeken gyakoribb, és az Ormánságtól a nyugati szegélyen át az északi hegyvidéken és a Felső-Tisza vidékén keresztül Békésig mintegy körbefogják az ország közepét, ahol csak itt-ott bukkan elő szórványos adat. Ez a peremvidéki előfordulás lényegében egybeesik azzal a területtel, ahol a gazdálkodás archaikus elemei leginkább konzerválódtak, és a sarlós aratás is legtovább megmaradt.

A bot használata egyébként országosan megegyezik azzal, amit az ormánysági kötözőbottal kapcsolatban elmondottunk.[2] A botot kötéskor a markok mellett a földbe szúrták és közvetlen mellé terítették a kötelet, úgy, hogy annak kb. egyharmadára kerüljön a bot. A kötélbe markokat raktak, amelyek a botra támaszkodtak. Kötéskor a bot mögötti kötélvég könnyen megragadható és a kötél sem csúszik oldalt a kéve alá. A bot viszont szilárdan együtt tartja a markokat.

Előfordul az is, hogy először a kötelet terítik le és a botot a kötél végébe szúrják. Amint egyik cetedi (Nógrádi m.) adatközlőnk megjegyezte, azért, hogy „ne forduljon semerre se; mert a kötél — mint mondta — ahogy kibontják, hánykolódik, mint a kígyó". A földbe szúrással ezt akadályozták meg. A kötél leszúrása azonban a kötést késleltette, ezért ritkán alkalmazták.

[2] Takács Lajos 1964, 149—150.

1. kép. Kötözőbot használata

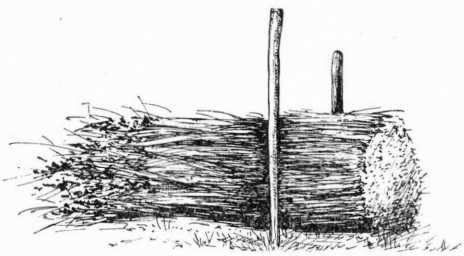

2. kép. Kettős kötözőbot

A bot olyan, mint egy közönséges karó, amit a szőlőtőhöz vagy fiatal fák támadékjául tűznek le, csak vékonyabb és szára sima. Alul hegyesre faragott, fölül viszont laposra metszett, vagy gömbölyű, hogy a földbe szúrásnál ne sértse a tenyeret. Fiatal faágból szokták vágni, többnyire mogyoróhajtásból, mely egyenes szálú, vagy tölgy-, bükksarjadékból, mely ha nem is annyira sima, de jóval keményebb. Gyakran csak hevenyészett készítmény, amit közvetlen aratás előtt vágnak és így a fája nyersen marad. Ha hegye kitörött, „lehetett helyébe vágni másikat", utaltak a gyors pótlási lehetőségre pl. Szuhán (Molnár Ferenc 84 é. Nógrád m.). De ugyanebben a faluban egy másik adatközlő (Víg Pál 65 é.) ezt már nem tartotta megfelelőnek, bár szerinte is a kéveszorító fát aratás előtt készítették: „a botnak száraznak kellett lennie — mondta — mert a száraz fa szilárdabb, nem hajlik és a héja sem foszlik le". Egyes helyeken, mint az Ormánságban vagy a Mátra-vidéken emlékeztek arra is, hogy a botot megvasalták, azaz hegyes, ültetőfaszerű köpüs vasat húztak a végére, hogy könnyebben a földbe lehessen ütni. Ez azonban amellett, hogy előfordulása szórványos, újabb jelenség lehetett, nem csupán

azért, mert a korábbi időben a vas és a kovácsmunka drága volt, hanem a változó talajviszonyok következtében is. Régebben a vasalatlan bot is könnyebben belement a tarlóba — említette pl. a zabari Spagina Lajos (79 é.) — ,,mert az nem keményedett meg annyira, mint most, minthogy nem hengerezték meg".

De sok faluban azért is kellett a vasalás, mert a földek ,,szurkosak, enyvesek, kemények voltak", ahol a vasalatlan végű bot elbicsaklott volna (Mátramindszent, Nógrád m.).

Ahol a botot megvasalták, ott ezzel értéke nőtt és legtöbbször éveken át megőrizték. ,,A botot megtartották másik évben is: beleszúrták a fedés alá, a léc mellé, ahol a sarlót is szokták tartani" (Tóth Márton 85 éves. Mátramindszent, Nógrád m.). Az eszközöknek ez a pihenő időben való együtt-tartása mintegy jelképezi szoros munkatársulásukat is.

A bot mérete különböző, azonban e különbözőség korántsem jelent területi elkülönülést. A kb. 70 cm-től 150 cm-ig terjedő magasság nagyon is szeszélyesen szóródik szét az ország területén. Mégpedig 70—80 cm: *Veszkény* (Győr m.); *Etes* (Nógrád m.); 87 cm: *Szilaspogony* (Nógrád m.); 90 cm: *Kétegyháza* (Békés m.); 100 cm: *Szaknyér* (Vas m.); *Dinnyeberki* (Baranya m.); *Perőcsény* (Pest m.); *Kistenye* (Nógrád m.); *Nagykopáncs* (Békés m.); *Tákos* (Szabolcs-Szatmár m.); 110 cm: *Kunágota* (Békés); 112 cm: *Mátranovák* (Nógrád m.); 100—120 cm: *Vasvár* (Vas m.); *Bernecebaráti* (Pest m.); *Nagyhalász* (Szabolcs-Szatmár m.). *Borsosberény* (Nógrád m.); 125 cm. *Csákberény* (Fejér m.); 130 cm: *Eperjeske* (Szabolcs-Szatmár m.); 100—150 cm: *Vashosszúfalu* (Vas m.); *Cikolasziget* (Győr m.); *Katádfa* (Baranya m.); *Kecskemét-Köröshegy* (Pest m.); *Nemti* (Nógrád m.); *Kisterenye* (Nógrád m.); *Furta* (Hajdú-Bihar m.); *Álmosd* (Hajdú-Bihar m.).

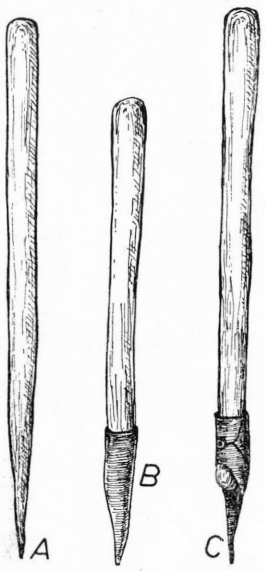

3. kép. Kötözőbotok: A) fabot, B, C) vashegyű botok

A bot elnevezésére nincs egységes terminológia: a *bot*, *pálca*, *fa* vagy *karó* szavak kapcsolódnak valamely előtaghoz, amely a funkcióra, tevékenységre utal. A legtöbb *kötözés*sel kapcsolatos, és így az elnevezés ezeknél megegyezik az ismert, rövidebb kévekötőbotéval, amellyel a kéve kötelét szorították össze, Ilyen elnevezések a *kötőbot* (Kisterenye, Nógrád m.; Mátramindszent, Nógrád m.; Homokterenye, Nógrád m.; Mátraszele, Nógrád m.; Bárna, Nógrád m.; Zabar, Nógrád m. Ceted, Nógrád m.); *kötőfa* (Becsvölgye, Zala m.; Káld, Vas m.; Mátranovák, Nógrád m.; Szilaspogony, Nógrád m.); *kötőpálca* (Kisterenye, Nógrád m.), *kötözőbot* (Érsekvadkert, Nógrád m.), *kötözőfa* (Veszkény, Győr m.).

Ugyancsak a kötözésre utal a kévével bővült, háromtagú összetételű név: *kévekötőbot* (Dinnyeberki, Baranya m.); Perőcsény, Pest m.; Bernecebaráti, Pest m.; Borsosberény, Nógrád m.; Mátramindszent, Nógrád m.), és *kévekötőfa* (Vasvár, Vas m.)

Aratásra, vagy annak egyik szerszámára mutat: *aratóbot* (Nagyberki, Somogy m. *(kévefurkó)* Tákos, Szabolcs-Szatmár m.).

Aratómunkával kapcsolatos, de a botnak más segítő funkciójára utalnak a következő kifejezések: *maroktartóbot* (Szuha, Nógrád m.) *maroktartófa* (Szuha,

Nógrád m.) *kéveszorító* (Szuha, Nógrád m.) *kéveszorítófa* (Szuha, Nógrád m.), ill. *marokszedőbot* (Nagyhalász, Szabolcs m.).

Pusztán a *bot* segítő szerepét emeli ki a következő összetett vagy egytagú kifejezés: *támaszfa* (Tormafölde, Zala m., Szajla, Heves m.), *támasztófa* (Vashosszúfalu, Vas m.), *támasztóbot* (Álmosd, Hajdú-Bihar m.) *támasz*: (Eperjeske, Szabolcs-Szatmár m.) *segítőfa:* Etes, Nógrád m.), *vezérkaró* (Berhida, Veszprém m.), illetve *szolgafa* (Nagyszakácsi, Somogy m., Nemti, Nógrád m.; Istenmezeje, Heves m.; Pétervására, Heves m.; Kunágota, Békés m.).

Van név, amelyik a gyakorlatlan munka segítését rögzíti, olykor tréfás formában: *kezdőbot (tanulóbot)* (Katádfa, Baranya m.), *szamárvezető* (Furta, Hajdú-Bihar m.).

A bot esetlegességére utal a *mesgyebot* (Tornyospálca, Szabolcs m.) elnevezés: efféle botot időnként, főleg kaszálás előtt a határ pontos jelölésére szokás alkalmazni. De az esetlegességre utalnak a különböző magában álló elnevezések is, mint *fütykös* (Pátka, Fejér m.) *karó*, (Végegyháza, Békés m.), *szurkáló* (Nagykopács, Békés m.), *kuka* (Csákberény, Fejér m; Kétegyháza, Békés m.)

A tárgynak tehát nincs olyan egységes, az egész nyelvterületen elterjedt elnevezése, mint pl. a sarlónak vagy a kaszának, de még a különböző terminusok között is nehezen lehetne táji differenciáltságot kimutatni. Ezzel szemben előfordul, hogy egy helyen is többféle név él, így pl. a Nógrád megyei Szuhán a következő: *maroktartóbot, maroktartófa, kéveszorító, kéveszorítófa.*

*

A II. és III. sz. térkép a zsúpkötőbot elterjedését mutatja, amely lényegében megegyezik a kötözőbotével. E bot nagysága is kb. ugyanaz, de érdekes egyezést mutat a terminológiája is, amivel ugyancsak foglalkoznunk kell.

A kifejezések egyik része itt is a kötözésre utal, akár a mezei botoknál. Így pl. a *kötözőfa* (Tormafölde, Zala m.), *kötőbot* (Himesháza, Baranya m.; Zabar, Nógrád m.), *zsúpkötőbot* (Balatonendréd, Somogy m.), *kévebot* (Csákánydoroszló, Vas m.).

Más nevek speciálisan a zsúppal való munkára utalnak, így pl. a *zsúpbot* (Vasvár, Vas m.: Somogysárd, Somogy m.), *zsúpkaró* (Nyírgerse, Szabolcs-Szatmár m.), *zsúpozóléc* Nagyhalász, Szabolcs-Szatmár m.), *zsúphagyófa* (Becsehely, Zala m.), *zsúpszedőfa* (Becsvölgy, Zala m.).

Nagy számban fordulnak elő a bot segítő szerepére vonatkozó nevek, különböző összetételekben: *zsúptartó* (Eperjeske, Szabolcs-Szatmár m.), *zsúptámasztó* (Vashosszúfalu, Vas m; Káld, Vas m., Álmosd, Hajdú-Bihar m.), *támaszfa* (Hagyárosbörönd, Zala m.), *maréktakaró* (Tiszacsege, Hajdú-Bihar m.), *zsukótartó* (Katádfa, Baranya m.), *szolgafa* (Tornyiszentmiklós, Zala m; Nagyszakácsi, Somogy m.), *rámafa* (Nemesapáti, Zala m.), ill. *mérőfa* (Aba, Fejér m.).

S végül itt is nagy számban találhatók a *bot*nak különféle, magában álló elnevezései, amelyek olykor arról is árulkodnak, hogy honnét szerezték hirtelenében a támaszfát. Ilyen szó például: *fürgető* (Maróc, Zala m.) vagy a *nyárs*, mellyel kapcsolatban Lispeszentadorjánban az értelmező nevet is megadták: *asztagnyárs*. Egyébként e szó még előfordul Belsősárdon (Zala m.), Kányaváron (Zala m).

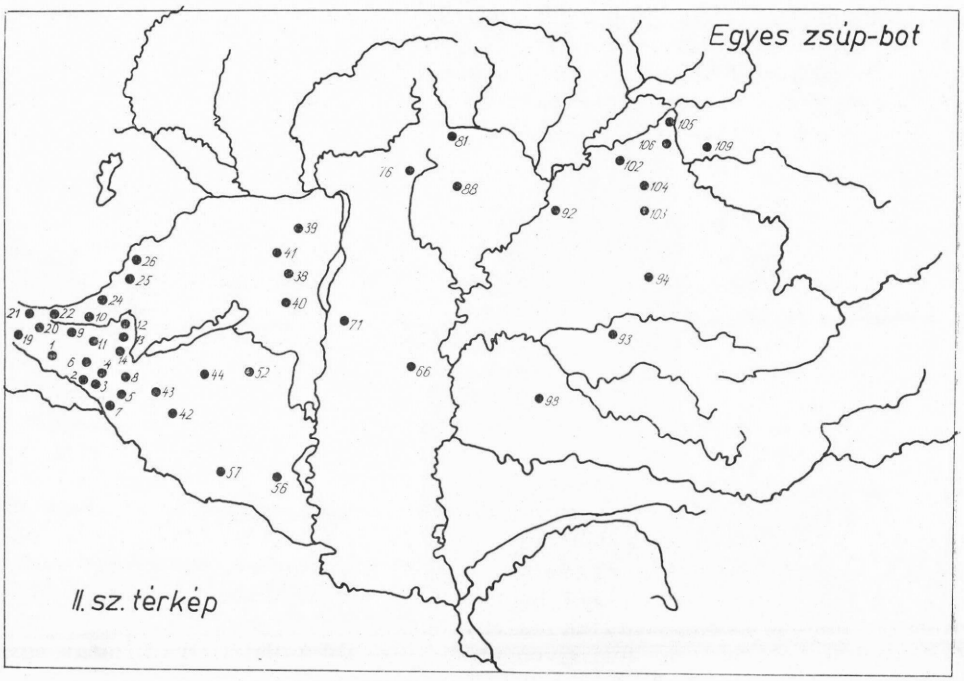
Egyes zsúp-bot
II. sz. térkép

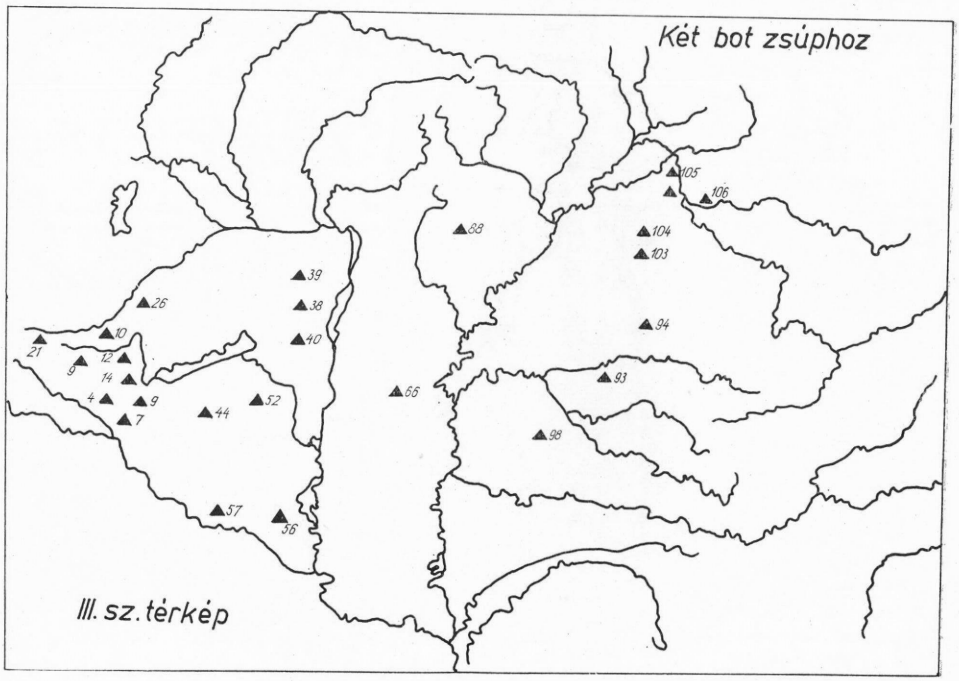
Két bot zsúphoz
III. sz. térkép

Más, magában álló kifejezések: *karó* (Tornyiszentmiklós, Zala m.; Vörrü, Zala m.; Szentpéterúr, Zala m.; Ivánc, Vas m.; Pátka, Fejér m.; Balatonendréd, Somogy m.; Furta, Hajdú-Bihar m.; Mezőladány, Szabolcs-Szatmár m.); *pálca* (Felsőnyék, Tolna m.) *furkó* (Tákos, Szabolcs-Szatmár m.), *bot* (Szentpéterúr, Zala m.), *cövek* (Szentpéterúr, Zala m.).

*

A kéveegyengető fa elterjedését a IV. számú térkép mutatja. Eszerint nagy számmal tűnnek fel az adatok Dél-Dunántúlon, különösképpen az Ormánységban és Zselicségben. Jelentősen sűrűsödnek a Rába középső szakaszán, majd szórványosan a Balaton-felvidéken és ettől északkelet irányban.

Egyenletesen szóródnak szét az adatok az északi hegyvidéken is, a Börzsönytől keletre egészen a Tisza mentéig, ahol a Felső-Tisza-vidéken erősen megszaporodtak. Szórványosan délen, Biharban és Békésben is fellelhetők.

A tárgy tehát lényegében azon a területen fordul elő, ahol a kötözőbot is fennmaradt, ill. ahol a sarlós aratásnak is nyomát találjuk.

A szerszám országosan nem sok eltérést mutat a már ismert ormánysági típustól. Tehát lapos deszkából vagy lapát alakú faragott fából áll, amivel a kéve fenekét veregették egyenesre, miközben a kötélvégeket összefogták, és a kötélnél fogva a kévét kissé felemelték. A két kötélvéget bal kézbe szorították, míg a jobbal végezték az egyengetést. Csak az Ormánységból és Zselicségből ismeretes a kéveegyengetőnek továbbfejlődött változata: egy levágott csizmaszár, amit jobb kezükre húztak.

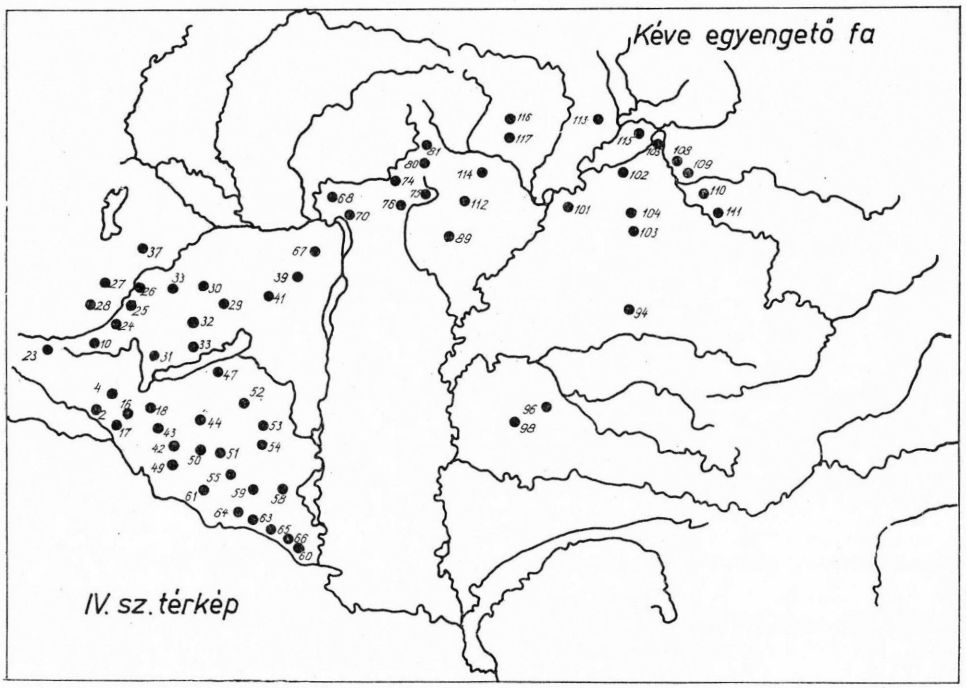

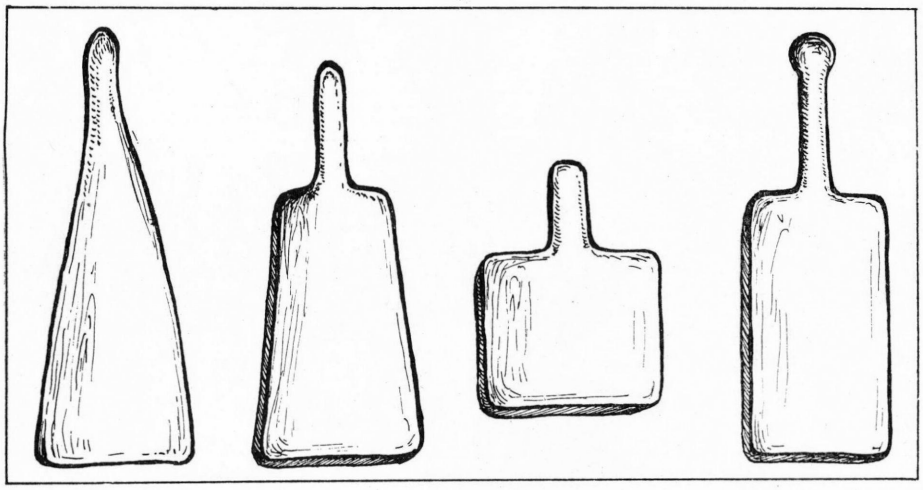

4. kép. Kéveverő fák (rekonstrukciós rajz)

Az elnevezések nagyobb része a kéveegyengető jellegzetes, lapátszerű alakjára utal, mégpedig a *lapát* alapjelentésű *lapocka* kifejezéssel, amely az ország különböző területein használatos e tárgyra is; ez a kifejezés valamennyi más terminus közül a leggyakoribb (Tornyiszentmiklós, Zala m.; Hagyárosbörönd, Zala m.; Ligetfalva, Zala m.; Nemti, Nógrád m.; Tiszaadony, Szabolcs-Szatmár m.; Olcsva, Szabolcs-Szatmár m. helységekből ismert), míg a *lapicka* változat csak a Dunántúlról (Hosszúvölgy, Zala m.; Surd, Zala m.; Vashosszúfalu, Vas m.; Csörötnek, Vas m.; Tótvázsony, Veszprém m.; Nagyszakácsi, Somogy m.; Kaposfüred, Somogy m.; Somogyhatvan, Baranya m.). Előfordul még *zsúplapicka* (Vasvár, Vas m.) kifejezés is.

A *lapát* elnevezés viszonylag ritka (Szilaspogony, Nógrád m; Szuhafő, B—A—Z m.), ennek változata a *falapát* (Maróc, Zala m.).

Más kifejezések világosan árulkodnak a tárgy régi funkciójáról, ahonnét átkerült az aratási munkához, illetve, amelyek analógiájára elnevezték. Így például *szapullófa* (Zamárdi, Somogy m.), *mosófa* (Görcsönydoboka, Baranya m.; Szokolya, Pest m.), *sulyok* (Pécel, Pest m.; Nagyhalász, Szabolcs-Szatmár m.), *sukk* (Bükkmogyoród, Nógrád m.), *mángorlófa* (Nagyszékely, Tolna m.), *nádverő* (Zemplénagárd, B—A—Z m.).

Ideszámítható valójában a zsúpkészítésre utaló terminus is: *zsúpverő* (Zemplénagárd, B—A—Z m.), *zsúpdeszka* (Somogysárd, Somogy m.), *zsúpfa* (Berhida, Veszprém m.); az utóbbi helyen párhuzamosan ismert a *csépfa* elnevezéssel is.

Az elnevezések jó része ütő, veregető funkciójával kapcsolatos. Így például: *kéveverő* (Dinnyeberki, Baranya m.; Perőcsény, Pest m.; Pomáz, Pest m.; Tákos, Szabolcs-Szatmár m.), *verőfa* (Bakonybél, Veszprém m.), *verődeszka* (Nagykopáncs, Békés m.), *deszkaverő* (Darnó, Szabolcs-Szatmár m.), *ütőfa* (Hövely, Győr m.), *ütögetődeszka* (Álmosd, Hajdú-Bihar m.), *sújtó* (Nyírgerse, Szabolcs-Szatmár m.), *egyenlítődeszka* (Diósberény, Tolna m.; Háromhuta, B—A—Z m.), *tapogató* (Csákberény, Fejér m.) és egy tréfás név, *jajfa* (Kál, Heves m.).

5. kép. „Tapsolóbőr" használata (Zaláta, Baranya m. 1961)

Két elnevezés pusztán az anyagból alakult: *deszka* (Magy, Szabolcs-Szatmár m.), *nyeles deszka* (Eperjeske, Szabolcs-Szatmár m.), míg egy esetben analógiás elnevezés utal a különleges formára: a szentai (Somogy m.) *gamásli* bőrből, közelebbről rossz csizma szárából készült, amit jobb karjukra húztak, kéveveregetés előtt. Ugyanennek a neve az Ormánságban *karvas*, ill. *tapsolóbür*.

Néhány esetben az elnevezés botszerű tárgyakra utal, mint *kötözőfa* (Pécel, Pest m.), *kévekötőfa* (Alcsut, Fejér m.), ill. *kuka* (Kétegyháza, Békés m.), ami arra mutat, hogy e szerszámokkal is egyengették — jobb híján — a kéve talpát.

*

A három tárgy szorosan összetartozik: a két bot hasonlósága nyilvánvaló, a verőfa pedig mindkét botnak kísérőeszköze.

Ami az eredetet illeti, a mezei kötözőbotnál felmerülhet a kötőfából való származtatás lehetősége, amelyet szintén kévekötésnél alkalmaznak, mégpedig a kötélvégek összeszorítására, behurkolására. Ez a szerszám rövid, vékony pálca, amely mindig keményfából készül, hogy az erős feszítést kibírja. Munka közben, amikor például a kötélvégeket szedik össze és a gabonát igazítják a kötélbe, ha a pálcát kézben tartanák, csak akadályozná a mozgást, ezért vagy egy kis madzagon függő pecekkel nadrágjuk korcához erősítik, vagy közvetlen mellettük, hogy kéznél legyen, a földbe ütik. Esetleg gondolni lehetne arra, hogy a kötözőbot ötletét e földbe szúrt kötőfából merítették, majd a szükségnek megfelelően nagyobbal pótolták — ha egyszer kimutatható lenne, hogy a kötőfa valóban korábbi, mint a támasztásra szolgáló kötözőbot. Ennek fel-

tételezésére ez ideig nem sok alap szolgál, így kialakulását más irányban kell keresnünk.

Valószínűbbnek látszik, hogy a mezei kötözőbot — éppúgy, mint a kötélhurkoló kötőfa — az aratás egy későbbi fázisában került a mezőre, mégpedig a zsúpkészítés és feldolgozás eszközanyagából. A gabonaszár megtisztításához és zsúppá való átalakításához, majd a zsúp kötözéséhez és feldolgozásához ugyanis speciális segédletek és eszközök kellettek. Ezek közül minket főleg a kötözés segédeszközei érdekelnek.

A szemtől, gaztól és kuszált, törött szálaktól megtisztított zsúpszalmát az emlékezet szerint a mezeinél jóval nagyobb kévékbe kötötték. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a nagy kévékben keményebben, tömörebben álltak a zsúpszálak és ennélfogva kötéskor kevésbé törődtek meg, de a későbbi átrakások, szállítások alkalmával is jobban védve voltak. Erre pedig gyakran sor került, mivel a zsúpkévéket általában nem helyben és nem azonnal használták fel, és így azokat előzőleg tárolni, azaz ismételten átrakni, mozgatni kellett. Ahhoz pedig, hogy ezt kibírják, erősre, szorosra kellett kötni őket, aminek egyrészt az volt a feltétele, hogy a kötelék rendkívül erős legyen. Másrészt viszont a kötést is igen nagy gonddal kellett végezni, nehogy a kötél tág maradjon, fel- és lecsúszkáljon és szétbomoljon, illetve vigyázni arra, hogy a kévékbe kerülő zsúp egyenletesen helyezkedjen el, és fürtök, csomók ne lógjanak ki belőle, miáltal még az összerakás pontosságát is akadályoznák, nem is szólva a rongálódás lehetőségeiről.

Ezért kellett a zsúpot már kötélbe is rendezetten, „egyaránvosan" rakni és vigyázni, hogy a kiválogatott és összerakott zsúp a kötés előtt szét ne csússzon, mert akkor kezdhettek mindent elölről. Ezért szerették a nagy kévékbe szánt, különösen nagyra dagadt zsúpcsomókat legalább egyik oldalról „megtartani", azaz számukra valami szilárd támaszt biztosítani.

Ilyen támadékul sok minden szolgálhatott a zsúpkészítés helyén. Ha udvarban vagy pajta mellett csépeltek, akkor a kötözéshez felhasználhatták a falat, amihez úgy terítették a kötelet, hogy a fal mellett kissé felkunkorodjon. Kedvelt mód volt a pajtaajtó mellett kötni, amikor is a kötél végét az ajtó két léce közé fűzték, és így kötéskor azonnal elérhetővé vált. Kint a szabadban gyakran kötöttek kocsi mellett, amikor a kerék oldalfelülete szolgált támaszul, a kötelet pedig a küllők közé fűzték. Ha volt a közelben fa, azt is szívesen felhasználták a kéve támaszául. Ha nem volt, viszont a föld puha volt, akkor leszúrtak egy vasvillát és amellett kötöttek, bár ez sosem bizonyult kedvezőnek, hiszen a villára munka közben is szükség lehetett, és akkor azt ki kellett a földből húzni, mi által a sima felületet feltörték, hantossá változtatták. Ha nem akadt sem fal, sem fa, legszívesebben egy karót vertek le a kötözés közelében, ami egész szezonban ott maradt a kévék támaszának. Ez a bot aztán olykor kombinálódott zsúpkötéskor a fentiekkel oly módon, hogy a zsúpot már két támasztófelület fogta közre.

Ez a bot szolgálhatott a mezei kötözőbot mintájául.

Ami a bot alkalmazását aratáskor indokolttá tette, az ugyanaz volt, mint a zsúpkötéskor: a kévét, ami korábban jóval nagyobb volt a mainál, e bottal könnyebben, szebben tudták bekötni. De érdemes lesz ezzel kapcsolatban azokat is meghallgatni, akik még — többnyire több évtizede, fiatal korukban — dolgoztak is e kötözőbottal. Az egyik zabari (Nógrád m.) adatközlőnk, a 87 éves Erdélyi Géza szerint azért használták a kötözőbotot „itt a hegyes, dombos vidéken, mert (a kéve) lecsúszott volna a dombról". A Somogy

megyei Nagyberkiből való Gerencsér Sándor (70 éves) szerint: „csak szeles idő esetén használták, hogy a szél szét ne szórja a markokat". Ezek a vélemények valójában a használatának különösen indokolt eseteit említik, melyekben azonban már bent foglaltatik a gabona összetartásának, megtámasztásának követelménye. A következő adatközlő már világosabban utal a korabeli általánosan előforduló indokokra is: az ugyancsak zabari (Nógrád m.) Fodor Imre szerint: „a kötözőbot azért volt, hogy a kéve szét ne omoljon" — mondta, majd magyarázat képpen hozzáfűzte: „mert azelőtt nagy kévét kötöttek." De más összefüggésben, amikor a bot eltűnését magyarázza, ugyanez az indok bukkan elő magyarázatában, „felhagytak vele — mondta —, mert kisebb kéveket kötöttek, meg divatba jött a kasza".

Adatközlőink megjegyzései összhangban állnak azokkal a régtől fogva ismert néprajzi és történeti megfigyelésekkel, amelyek szerint a sarlós aratás korában a kévék nagyobbak, mint a kasza divatba kerülése után. Györffy erre már 1927-ben utalt jeles összefoglalásában,[3] Wellman Imre pedig a XVIII. századi gödöllői termésátlagok számításai során ugyancsak erre az eredményre jutott.[4] De ezt erősíti meg újabban Tálasi István is[5] alapvető összefoglalásában, és közvetve ugyancsak ezt igazolják a Néprajzi Atlasz adatai,[6] amelyek a gabonacsomók kéveszámának megszaporodását tekintik át országosan.

A gabonakévék korábbi nagyobb méretének kétségtelen olyan követelményei is voltak, mint a kepéknek említett kevesebb kéveszáma, hiszen nagy kévékből nem lehetett volna sokat egymásra rakni. Még a 13-as, 15-ös kepék esetében is többször lehetett hallani, hogy a papot csak ketten, és csak magas férfiak tudták feltenni, olykor úgy, hogy kévére álltak.

De ugyancsak a nagyobb kévékre hivatkozva emlegették több helyen is azt, hogy a kévéknek a csomózás előtti ideiglenes összerakásának valódi oka nem annyira az előszárítás, hanem a lapítás volt, mert különben nem lehetett volna jól összerakni a nagyméretű és szétálló fejű kévéket. A már említett zabari (Nógrád m.) Fodor Ferenc véleménye szerint pl.: „csomózás előtt (a kévét) hármasba rakták, amíg megnyomakodott. Ha nem volt duzzadt, nem rakták". Vagy az ugyancsak zabari Spagina Lajos (79 éves) szerint is: „mikor bekötötték a kévéket, behármazták. Kettőt egymásra kalászával egybe, egyet meg úgy, mint az elsőt. Így egy kissé meglapult és könnyebben lehetett összerakni". De talán legérdekesebb a szuhai (Nógrád m.) Vig Károly (66 éves) véleménye, aki ezt mondta: „miután bekötötték, hármasba rakták: két kévét alul tettek, a kalász egymással szemben, hogy a kéve jól meglapuljon. Egyet fölül ugyanolyan irányba, mint a legalsót, csak összébb, jobban középre. Így maradtak estig vagy addig, amíg rossz idő nem jött. Akkor keresztbe rakták."

A nagyobb kévék jó bekötésének viszont előfeltétele volt az erős, jó kötél, amit többnyire már az aratás kezdetén elkészítettek, és azonkívül a kötözőbot, amit kötözéskor a földbe szúrtak, és ennek támasztva könnyebben beköthették a nagy kévét is. Ez viszont azt is jelentette, hogy a mezei kötözés viszonylag közel állt a zsúpkötözéshez, nemcsak eszközei révén, hanem a tisztaságra, rendre, takaros kévére való törekvésében is.

[3] Györffy István 1927, 8.
[4] Wellmann Imre 1933, 139.
[5] Tálasi István 1957, 239.
[6] Népr. Atlasz, 1967, 35—39.

Idős adatközlőink visszaemlékezésében, valahányszor a sarlós aratás került szóba, minduntalan felbukkan egyfajta esztétikai értékelés, akár a „szép kévét", akár a „szép kepéket", vagy éppen a „szép, tiszta tarlót" emlegetik.[7] E kifejezések mögött valójában a szigorú rendre, takarékosságra való törekvés rejlik, amely révén olyan esztétikailag is elfogadható rendet teremtettek kévében, kepében, asztagban, mely egyúttal legjobban védte a termést is rossz időben, vagy behordás alatt, és így úgyszólván minden szemet meg tudtak menteni. Az egyik mátramindszenti (Nógrád m.) adatközlőnk szerint például a kötözőbottal gondosan bekötött kévékből úgy volt a kereszt összerakva, „mintha megfésülték volna", s nyilván így állt ellen legjobban az esőnek is. De még ő is hozzáfűzte: „keresztben is olyan gonddal rakták össze (a kévéket), hogy egy évig sem ázott volna be".

Ennek a tökéletesebb rendnek, jobb kévekötésnek eszköze volt a kötözőboton kívül a kéveverőfa, amivel a kéve egyenetlen fenekét veregették simára, miáltal a kéve valóban szép lett és erősen megközelítette a zsúpkévék minőségét. E kéveverőfa eredetét is valahol a zsúpmunkában kell keresni, mégha ma nem is gyakori, hogy zsúpkötéskor lapos fával egyengessék a kévét. Ennek oka elsősorban az lehet, hogy a zsúpkötés — legalábbis az emlékezeten belül — simára döngölt szérűn folyik, ahol elegendő a kévefenék egyengetéséhez a kévevégnek többszöri földhöz ütése. Ritkábban azonban itt is találkozhatunk vele.

A zsúp feldolgozásánál viszont többször feltűnik a lapogatásra, egyengetésre szolgáló deszkadarab vagy verőfa, noha a differenciáltabb, sokrétűbb használata inkább a nádverésnél tapasztalható. A zsúpozó munkálatainak fő eszköze ugyan a recés kefe, de például a sörény egyenletes összeverésére vagy a szegések elegyengetésére, vagy éppen még kötés előtt a kis kévék fejének egyenesítésére gyakran alkalmaznak lapos lécdarabot, falapátot vagy mosófát, mégha a végső egyengetést a kaszájukkal is végzik a könnyen vágható zsúpszálakon.

Mindenesetre a lapos deszka, verőfa nem ismeretlen a zsúpozás munkálataiban sem, és így alkalmas lehetett arra, hogy mintául vegyék a mezei kötözésnél is a kévefenék egyengetéséhez.

A verőfának a mezei kötözésben való részvétele viszont azt jelentette, hogy egyetlen művelethez, a kévekötéshez, immár a harmadik eszköz társult: a kötőfa és a kötözőbot mellé ez a deszkadarab is, amit — s ez a nehézkes benne — sok esetben egyetlen embernek kellett kévétől kévéig magával cipelnie. Ez a tény viszont már túlszerszámozást jelentett, ami akadályává vált a munka haladásának.

Úgy látszik azonban, hogy ez a szempont csak nekünk, akik túléltük a kasza diadalát is, olyan aggasztó és érthetetlen, hiszen ezen „ésszerűtlenségek" ellenére is a munka ilyen körülményesen folyt.

Ennek okát a korabeli viszonyok ismerete nélkül nehéz lenne megérteni, hiszen az a jobbágyi élet lassúbb ütemű rendjében, szigorúbb beosztottságában — ami parasztságunk között még hosszú ideig éreztette hatását —, illetve az árugazdálkodás előtti egyszerűbb, kisebb méretű termelésben, a primitív munkatársulásokban és a kezdetleges eszközökben gyökerezett.

A munka gyorsasága ebben az időben nem volt fontos tényező, és ez érthető is, ha pl. a kisebb gabonatermelést tekintjük, aminek learatása még

[7] Gunda Béla 1935, 242; Gunda Béla 1936, 120; Vajkai Aurél 1959, 94.

sarlóval sem tartott hosszú ideig, bár az aratás elhúzódása a régi szívósabb gabonafajtáknál korántsem jelentett volna olyan kárt a szempergésben, mint a bővebben termő újabb fajtáknál. A gyors munka helyett inkább arra törekedtek, hogy a megtermelt gabonának csaknem minden szemét betakarítsák, — ennek egyik módja volt a gondos, tiszta munka is, minek eredményeképpen még kalász is alig maradt a lesarlózott tarlón. A kévék összerakását, összekötését, ami valójában megalapozta a további munkákat és ezzel biztosította a szem biztos védelmét, nagy körültekintéssel, sőt körülményesen végezték. Az említett különleges szerszámokon kívül, melyek ugyan nem mindenkor együttesen jelentkeztek, helyenként még más is feltűnik, amely hasonló célt szolgált: a Sárközben például a kötözők lepedőt terítettek a kötendő kévék alá, hogy a kipergő szemeket felfogják. Aratás közben „a lepedőt egy gyékénykötélen előre vitte".[8]

Mindehhez még hozzá kell számítani azt is, hogy az aratás, az évi fáradozások gyümölcseinek betakarítási ideje önmagában is némi ünnepélyességet jelentett, ami olykor ruházatban, táplálkozásban és magatartásban is kifejezésre jutott. Ezzel pedig együtt járt a szokásosnál is lasúbb munkaritmus és tartózkodóbb magatartás is.

Így érthető tehát az a lassúbb ütemű munka, ami a sarlós aratás idején általánosnak mondható, ami azonban csak az új aratási módok, főleg a kasza elterjedésével vált szembeszökővé, amikor is a gyorsabb aratás új viszonyítási alapot teremtett. Ez időből valók azok az elbeszélések, amelyeket máig emlegetnek a régi aratás elképesztő lassúságára, ami által az elbeszélők mintegy a régi kor kényelmes életét is bemutatni kívánják. A Vas megyei Ispánkon hallottam például egy népes család háromnegyed napi aratási teljesítményéről, ami csak annyi volt, hogy az aratók hónuk alatt tovább vitték: „A Tolvajok kilencen arattak a Nagymogyorósnál sarlóval — emlegette a 75 éves Horváth Elek — uzsonnaidőre learattak, s amit learattak: azt hónuk alá fogták és elvitték a Nagyparlagra és ott rakták össze." S mint jellemzőt, szükségesnek tartotta hozzáfűzni: „ezt sokszor hallottam az öregektől". De erre vonatkozik az az ormánysági tréfás mondás is, amely szerint „Szent Igaz olyan jó arató volt, hogy három kévét aratott egy nap és be is kötötte".[9]

A fentiek után nem csodálkozhatunk az aratásnak, ill. a kötözésnek e különös szerszámain, amelyek jól beilleszkedtek a sarlós aratás kereteibe. De az is bizonyos, hogy nem voltak kezdettől fogva a sarlós aratás kísérői, hanem egy későbbi időpontban társultak. Ezt különben fiatal és változatos terminológiájuk alapján is feltételezhetjük. Valószínű, hogy csak akkor jelentkeztek, amikor már a nagyobb szárral való aratás folyt, ami egyúttal a sarlók nagyobb méretét is feltételezi, illetve azután hogy a zsúpfeldolgozás is erőteljesebben kialakult, aminek lehettek e tárgyak is tartozékai.

Szántóföldi elterjedésük, kétségtelen, hogy a fejlődés bizonyos fokozatát jelentette, mégpedig a munka pontosságának, könnyítésének egy-egy kis mozzanatát, amelyek azonban együttesen már érezhető nehézkességgé váltak. Mindezt a folyamatot úgy is tekinthetjük, mint egyfajta fejlődést a sarlós aratás keretein belül, próbálkozást a munka könnyebbé, racionálisabbá, pontosabbá tételére. E kereteken belül azonban csak a pontosság és tiszta munka irányába volt lehetséges a haladás — ami különben is sajátja volt a sarlós

[8] Andrásfalvy Bertalan 1965, 8.
[9] Takács Lajos 1964, 152.

aratásnak — és csak olyan áron, ami alig-alig ellensúlyozta az előnyöket. S minthogy a nagyobb arányú termelés, szabadabb gazdálkodási elv sürgette a gyorsabb, termelékenyebb munka megvalósulását, a fejlődés erre már nem haladhatott, hanem úgy bontakozott ki, hogy az egész alapot, a sarlós aratást elseperte és helyébe a fejlettebb aratási módokat állította. Ezzel pedig szinte nyomtalanul eltűntek a segédszerszámok is, mint a kötözőbot és a verőfa.

Noha e szerszámok nem voltak hosszú életűek és általánosak, de jelentőségüket mégsem kell lebecsülnünk, hiszen általuk jobban megérthetjük a ma már eltűnt sarlós aratás jellegét. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy ez a roppant konzervatív, több ezer éves hagyományú aratási munka korántsem változatlanul élt korokon át, hanem alkalmazkodott a változó igényekhez. Ez a változás olykor formában és ennek megfelelően használati módban észlelhető, máskor viszont finomabb annál, hogy abban is realizálódjon, vagy hogy azt ma észlelni tudjuk. Olykor a változást csak a hozzá kapcsolódó eszköztársulás módosulása mutatja, mint éppen a fenti esetben is. Mindez talán, a nagy összefüggéseket tekintve, elenyészően kicsinek tűnik, azt azonban biztosan mutatja, hogy e munkák során is szüntelenül érvényesült a tökéletesebb, jobb munkára való törekvés tendenciája, amely mintegy kitapogatja a lehetőségek között a járható utak irányát.

Ez a tendencia nyilván másutt is éppúgy megmutatkozott, mint nálunk, mégha annak a fentiekhez hasonló, kézzelfogható nyomait nem is ismerjük. Nyilván ennek oka az is, hogy — mint nálunk — a periférikus és ma már eltűnt tárgyak nehezen vonhatják magukra az etnográfusok figyelmét. De ha nem is ismerjük hazánkon kívül a fent vázolt folyamatot és annak tárgyi emlékeit, mégis akad egy-két adalék, amiből következtetni lehet arra, hogy Európa más részében is hozzánk hasonló tendenciák érvényesültek. Erixon S. és Wallis S. szerkesztésében 1934-ben megjelent gyűjteményeskötet egyik cikkírója, Bannberg O.[10] a nyugat-dalarnai irtásos földművelés leírása során a földművelésnek több kezdetleges metódusát és szerszámát bemutatta, és többek között arról is szólt, hogy Nyugat-Dalarnában, Svédországnak e számtalan kezdetleges műveltségi elmét hűen megőrző rezervátumában, az irtásföldek aratásakor az aratóasszonyok vagy a földhöz vagy a kövekhöz ütögették a kéve talpát. Néha kezükkel veregették simára és ilyenkor kezükre fogták kötényüket. De szokták — írja — mosófával — akár nálunk, — és vajasfazék fedővel is összeveregetni, amit madzaggal derekukra függesztettek. Ezen felül ismerős még egy veregetésre szolgáló speciális eszköz is, aminek fényképét is közli. Ez a szerszám fenyőfából készült, sulyok szerű és fogantyúval van ellátva, oldalán 1833-as évszám olvasható.

A kezdetleges környezet, amit az irtásos földművelésben való előfordulása is dokumentál, és korai, múlt század eleji előfordulása önmagában is elegendő magyarázatul szolgálhat arra, miért is nem áll bővebben adat rendelkezésünkre. Ugyanakkor azonban meggyőzően mutatja azt is, hogy Észak-Európának e sarkában is hasonló tendencia érvényesült a sarlós aratás idején, mint ami nálunk is megfigyelhető volt.

A másik példánk Európának éppen ellenkező sarkából, a Balkán félszigetről, Jugoszláviából való. A belgrádi Etnografski Muzej őriz egy szerszámot (ltsz. 10 889), mely két, talpakra csapolt, kb. 80 cm-es botból áll, melyekbe középen egy lefelé nyúló, U-alakú vas van rögzítve. Ugyanakkor

[10] Bannberg O. 1965, 75—76.

egy vastagabb, felfelé puposódó vaskar is a baloldali rúdhoz van erősítve, de úgy, hogy azt fel és le mozgatni lehessen. A kapott tájékoztatás szerint e két rúd közé rakták a kévébe szánt gabonát és kötés előtt a felső karral leszorították. A szerszám egyedi darab, feltalálója valamelyik falusi pópa és a tárgy, mint kuriózum került a múzeumba.

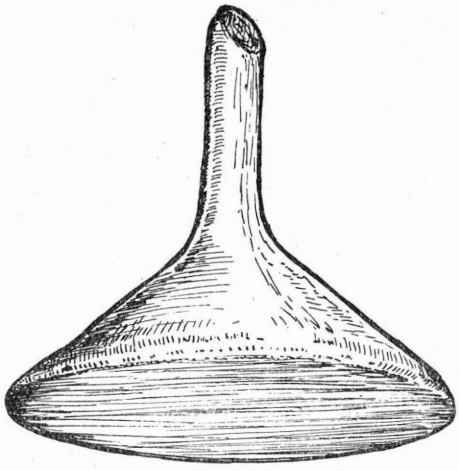

6. kép. Svéd kéveverő fa
(Bannberg O., 1956, 76)

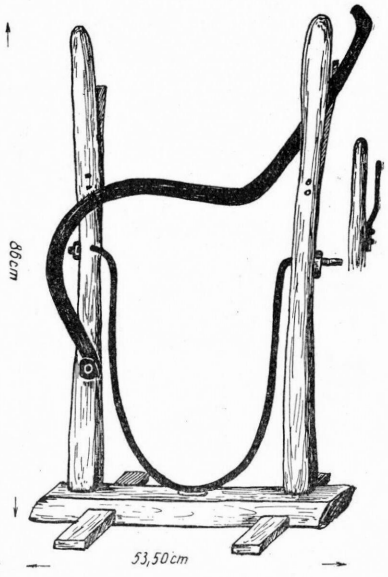

7. kép. Kéveszorító gép
(Beograd, Etn. Muzej)

Számunkra azonban minden torzósága ellenére is fontos dokumentum, hiszen e nehézkes és a gyakorlatban használhatatlan tárgy valójában a kettős kötözőbot változata, amit itt is a fent részletesen taglalt törekvések hoztak létre.

Ezek után joggal feltételezhető, hogy máshol is léteztek ezek a törekvések, és azok tárgyi realizálására több kísérlet is történhetett, mígnem a kasza megjelenése alapjaiban meg nem változtatta az aratást és végleg útját nem állta az effajta kísérletezéseknek.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan
1965: *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században*, Pécs (Dunántúli Dolgozatok, 3.)

BALASSA Iván
1956: *A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása*, Ethn. LXVII, 401—442.

BANNBERG O.
1934: *Skogen Brukas. Svedjebruksbilder fran Västerdalarna*, in „S. ERIXON—S. WALLIN: *Svenska Kulturbilder ny Följd*", Del. I. Stockholm

ÉBNER Sándor
1931: *Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, különös tekintettel a faépítkezésre*, NÉ, 89—110.
GUNDA Béla
1935: *Marokverő*, Népünk és Nyelvünk VII, 241—243.
GUNDA Béla
1936: *Mégegyszer marokverő szavunk tárgyi jelentéséhez*, Népünk és Nyelvünk VIII, 117—120.
GYÖRFFY István
1928: Takarás és nyomtatás az Alföldön, NÉ, 1—46.
HOFFMAN Tamás
1956: *Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán*, Ethn. LXVII, 536—561.
KISS Géza
1937: *Ormányság*, Bp.
KISS Géza—KERESZTES Károly
1952: *Ormánysági Szótár* Bp.
KODOLÁNYI János
1961: *Ormányság*, Bp.
Népr. Atlasz, 1967: *Mutatvány a Néprajzi Atlasz anyagából*, NÉ, 5—71.
TAKÁCS Lajos
1964: *Az ormánysági kötözőbot*, NÉ, 149—157.
TÁLASI István
1957: *A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben*, Ethn. LXVIII, 217—251.
VAJKAI Aurél
1959: *Szentgál*, Bp.
WELLMANN Imre
1933: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770—1815 esztendőkre*, Bp. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 7.)

Лайош Такач:

КЁТЁЗЁБОТ (ПАЛКА ДЛЯ ОПОРЫ ПРИ ВЯЗАНИИ СНОПОВ) В ВЕНГРИИ

(Резюме)

В введении автор делит все инструменты на две большие группы: на основные и вспомогательные. С помощью первых выполняются отдельные основные трудовые процессы, часто с присоединением нескольких мелких инструментов. Вторая группа инструментов служит для того, чтобы повышать точность работы инструментов первой, основной группы. Вспомогательные средства более лабильные, их появление в состава с тем или иным основным инструментом означает особую традицию, тенденцию, для выражения которой они и служат.

В следующем разделе автор и описывает такие вспомогательные инструменты, которые в Венгрии называют кётёзёбот и кевеверё. Оба эти вспомогательные инструмента применялись при жатве серпом.

Кётёзёбот нельзя смешивать с палкой для вязания снопов (кевекётё). Эта палка короче (всего 30—50 см), при вязании снопов с ее помощью закручивают конец жгута из соломы. Кётёзёбот — длинная острая палка, 1—1,5 м, часто с железным наконечником, во время жатвы ее втыкали в землю рядом с расстеленным по жнивью жгутом из соломы, чтобы не рассыпались сложенные охапки перед вязанием в снопы. То есть с помощью этой палки подпирали сложенные охапки, тем самым облегчая их связывание. Существует много вариантов названия этого инструмента, в том числе и такие, которые указывают на его основную функцию támaszfa — подпорная палка, segítőfa — вспомогательная палка, maroktartófa — палка для поддержания охапок стебли и др. Распространение этого инструмента можно проследить по приведенной карте № 1; согласно карте, его распространение наиболее интенсивно на периферических территориях страны, где была распространена в течение более длительного времени и жатва серпом. Есть спорадические данные и относительно использования двух видов палок. Двумя палками поддерживали

с двух сторон сноп перед вязкой. Распространение использования двух палок сразу показано на географической карте № 2.

При жатве серпом использовали одновременно с кётёзёботом и другой вспомогательный инструмент: кевеверё (лопата для сбивания снопов). Этот инструмент напоминал по своей форме деревянную лопатку с коротким черенком, с ним ударяли по нижней части снопа, плотно подгоняя охапки друг к другу. Распространение этого инструмента показано на карте № 4. Несмотря на то, что оба вышеописанные инструмента применялись при жатве серпом, они не имеют большого прошлого. Это прежде всего отражено в самих их названиях, которые очень разнообразны и не имеют территориальную дифференциацию. Вместо единого названия мы встречаем полную импровизированность и случайность в наименованиях этих инструментов.

Кётёзёбот, по всей вероятности, возник по аналогии с палкой для вязания соломенного жгута (см. карту № 3), с помощью этой палки на току из очищенных стеблей соломы вязали жгуты. Соломенные снопы были гораздо больше тех снопов, в которые вязалось зерно непосредственно на месте жатвы, а потому и вязание их требовало большей тщательности. Для этой цели использовали и опорную палку (támasztókaró.)

Во время ручной молотьбы и молотьбы лошадьми хлеб в течение всей зимы составалась в скирдах и из них брали лишь столько, сколько было нужно или сколько могли обработать. Для этого же было необходимо, чтобы хлеб был сложен так хорошо, что ни дождь, ни снег, ни ветер, ни птицы не могли бы причинить ему вреда. Основой тщательного связывания, складывания зерна в скирды, а значит его защиты, было тщательное связывание снопов. А для этого и служили вышеописанные вспомогательные инструменты. Во времена жатвы серпом и снопы были значительно больше, чем при жатве косой, но в копнах было бораздо меньше снопов. Однако складывание копен и скирд, согласно вышеупомянутому, проводилось гораздо тщательнее и красивее, чем сейчас.

Развитие в процессе жатвы серпом, что документируется и описываемыми двумя вспомогательными инструментами, проходило в направлении большей точности и порядочности, что способствовало сохранению, можно сказать, каждого зернышка. Однако способствующие этому инструменты постепенно стали очень тяжелыми и мешали производительной работе. С распространением же выращивания хлебов стала важнее быстрота жатвы, а не тщательность вязании снопов, и сохранение каждого зернышка. Удовлетворить же эти требования в рамках жатвы серпом уже было невозможно, так и произошла смена основного орудия труда: на смену серпу пришла коса, а вместе с применением нового орудия труда исчезло и использование тех вспомогательных инструментов, которые были характерны при применении серпа, стали лишними и кётёзёбот, и кевеверё. При применении косы сложилось новое единство, новая группа инструментов, которой способствовало и появление новой, более современной кооперации труда.

Та тенденция в процессе жатвы серпом, чтобы жатва была точной, без потери, а вязание снопов более красивым и тщательным, может быть отмечена не только в Венгрии, но и в других частях Европы, более того, иногда можно найти и вещественные доказательства этому. Например, из Швеции (Даларна) известен инструмент, похожий на венгерскую палку, применявшуюся при вязании снопов, им сбивали плотно снопы. В Югославии же обнаружили такую примитивную конструкцию для вязания снопов, которая, несмотря на то, что едва-едва применялась на практике, может рассматриваться как дальнейшее развитие использования при вязке снопов двух палок для опоры.

Lajos Takács:

DER BINDESTOCK IN UNGARN

(Auszug)

Die Feldgeräte werden in der Einleitung des Verfassers in zwei große Gruppen, in Hauptgeräte und in Hilfsgeräte, eingeteilt. Mit den ersteren werden gewisse wichtige Arbeitsvorgänge verrichtet, oft unter Zuhilfenahme verschiedener, kleinerer Werkzeuge. Durch letztere wird die Arbeit des Haupwerkzeuges präziser. Im weiteren behandelt der Verfasser zwei Hilfsgeräte: den Bindestock (ung. *kötözőbot)* und das Garbenbinderholz (ung. *kéveverőfa)*. Beide bilden das Zubehör zur Ernte mit der Sichel.

Der Bindestock darf nicht mit dem Garbenbinderholz verwechselt werden; letzteres ist kürzer (30—50 cm) und wird beim Garbenbinden (ung. *kévekötés)* zum Schlingen der Strangenden gebraucht. Der Bindestock ist ein 1—1,5 m langes, spitzes Gerät, oft mit eiserner Spitze und wurde bei der Ernte auf dem Stoppelfeld neben den ausgestreckten Strick gesteckt, um das Auseinanderstürzen der aufgestapelten Garben zu verhindern. Durch den Stock wird also das Getreide gestützt, zusammengehalten und das Einbinden desselben durch ihn erleichert. Es werden sehr viele Benennungen dafür gebraucht, darunter solche, die auf seine Funktion hindeuten, z. B. Stützholz (ung. *támaszfa),* Hilfsholz (ung. *segítőfa),* Garbenstützholz (ung. *maroktartófa)* usw. Die Verbreitung des Stockes können wir auf der Karte Nr. I verfolgen: demnach ist seine Verbreitung auf den periphärischen Gebieten des Landes die stärkste, wo auch die Ernte mit der Sichel sich am längsten erhalten hat. Vereinzelte Daten besitzt man auch über den Gebrauch von zwei Stöcken. Zwischen diese beiden Stöcke wurde die zu bindende Garbe gelegt. Karte Nr. II zeigt die Verbreitung dieses Verfahrens.

Ein Zubehör der Sichelernte war auch das Garbenschlagholz (ung. *marokverőfa* oder *kéveverőfa),* das mit dem Bindestock zusammen gebraucht wurde. Dieses Gerät ähnelt einer Holzschaufel mit kurzem Stiel; es der untere Teil der Garbe wurde damit vor dem Binden glatt geklopft. Seine Verbreitung ist von der Karte Nr. IV. abzulesen.

Der Bindestock und das Schlagholz (ung. *verőfa)* haben keine allzu lange Vergangenheit, obwohl beide Zubehör der Sichelernte sind. Dies ist vor allem aus ihrer abwechslungsreichen Benennung, die ersichtlich jeder regionalen Gliederung entbehrt, Statt einheitlicher Bezeichung treten dabei gewisse Improvisierung und Zufälligkeit in Erscheinung.

Die Herausbildung des Bindestocks verlief allem Anschein nach auf Grund des Vorbildes des Schaubbindestocks (ung. *zsúpkötözőbot)* (Karte Nr. III), mit dem die gereinigten Schraubstrohhalme auf der Tenne zugebunden wurden. Die Schaubgarben sind wesentlich größer als die Feldgarben, auch geschach ihr Einbinden viel sorgfältiger um das Brechen der Halme zu verhindern. Dies wurde auch durch die in den Boden gesteckte Stützstange (ung. *támasztókaró)* gefördert.

Zur Zeit des Dreschens mit der Hand blieb das Getreide den ganzen Winter hindurch in der Feime (ung. *asztag),* und daraus wurde Korn nur nach Bedarf und vorhandenen Arbeitskräften entnommen. Dies setzte natürlich voraus, daß das Getreide auch im Freien so genau zusammengelegt werden mußte, daß weder Regen, Schnee oder Wind, noch die Vögel darin Schaden verursachen können. Die Voraussetzung dieser gründlichen Zusammenlegearbeit bzw. des Getreideschutzes was aber die sorgfältige Garbenbindung. Hierzu waren der Bindestock und das Schlagholz die notwendigen Hilfsgeräte. Übrigens waren die Garben in der Zeit der Sichelernte größer als bei der Sensenernte; die Getreidepuppen (ung. *keresztek)* enthielten im allgemeinen wenige Garben. Hingegen wurden die Puppen und die Feimen unvergleichlich exakter und sorgfältiger zusammengestellt als heute.

Innerhalb der Sichelernte entwickelte sich eine große Genauigkeit und Ordentlichkeit, wie es auch durch diese Hilfsgeräte dokumentiert wird. Dadurch wurde erreicht, daß sozusagen jedes einzelne Getreidekorn erhalten wurde. Jedoch wurden die hierzu verwendeten Hilfsgeräte in ihrer Gesamtheit bald allzu schwerfällig und hinderten die Wirksamkeit der Arbeit. Mit der Entwicklung der Getreideproduktion im größeren Maßstab wurde die schnelle Ernte wichtiger als die sorgfältige Arbeit ohne Kornverlust. Diese Forderung ließ sich bei der Sichelernte nicht mehr erfüllen, so wurde ein Gerätewechsel unvermeidlich: die Sichel wurde durch die Sense verdrängt und mit diesem neuen Werkzeug verschwand auch die alte Geräte-Assoziation vollständig, d. h. der Bindestock und das Garbenschlagholz wurden überflüssig. Durch die Sense wurde ein neues Ensemble der Werkzeuge ausgebildet, wozu sich auch eine neuere, zeitgemäßere Arbeitskooperation gesellte.

Im Verlauf der Sichelernte trat die Tendenz, die Ernte sorgfältiger, reiner, schöner zu verrichten, nicht nur bei uns, sondern auch in anderen Teilen Europas in den Vordergrund. Gelegentlich sind sogar auch gegenständliche Beweise dafür zu finden. Aus Dalarna (Schweden) ist z. B. ein Werkzeug zum Garbenschlagen bekannt, ganz unserem Garbenschlagholz ähnlich, womit die auf dem Rodeland geernteten Garben zurechtgeschlagen wurden. Aus Jugoslawien kennen wir eine primitive Vorrichtung zum Garbenbinden, die sich zwar in der Praxis wohl kaum bewährt hatte, doch zweifellos als eine weiterenwickelte Variante unseres doppelten Stützstockes angesehen werden muß.

A Lycopersicum esculentum Mill. őshazája

Somos Andrásnak a paradicsomról írt kitűnő monográfiájában azt olvassuk, hogy a paradicsom *(Lycopersicum esculentum* Mill.) „őshazája Közép- és Dél-Amerika. A régészeti szakemberek szerint Peruban az indiánok már i. e. az V. sz.-ban ismerték és élelmiszernövényként fogyasztották".[1] Lényegében hasonló, dél-amerikai őshazára utaló közlések olvashatók más hazai botanikai munkákban és a néprajzi irodalomban is.[2]

A paradicsom dél-amerikai őshazájáról vallott felfogás jórészt De Candolle A. megállapítására vezethető vissza. Az etnobotanika svájci úttörője a termesztett növények eredetéről írt klasszikus munkájában kifejti, hogy a paradicsommal kapcsolatban „arra a gondolatra kell jutnunk, hogy legalább termesztése perui eredetű".[3] Vavilov N. I. szerint is a *Lycopersicum esculentum* termesztése Peru—Ecuador—Bolívia területéről eredt.[4] Bukasov S. M. azt a véleményt hangoztatta, hogy a paradicsom tényleges kultiválása Mexicóban, Közép-Amerikában csak a fehér hódítók megjelenése után következett be.[5] Dél-Amerika etnobotanikájáról írt összefoglalásában Sauer C. O. kétségbe vonja a korábbi megállapításokat s szerinte a perui eredetre vonatkozó megszokott vélemények kevéssé vehetők figyelembe, kivéve azt a tényt, hogy a genus különböző vad speciesei ott előfordulnak. Ezek azonban nem lehetnek a növény ősei.[6]

Az újabb néprajzi, régészeti és kultúrbotanika vizsgálatok a paradicsom közép- és dél-amerika ősi termesztési centrumára vonatkozó véleményeket nem igazolják. Towle M. A. *The Ethnobotany of Pre-Columbian Peru* (Viking Fund Publications in Anthropology, Nr. 30. New York, N. Y., 1961) c. munkájában már nem is említi a paradicsomot Peru ősi kultúrnövényei sorában. Horkheimer H. is azt mondja, hogy Peruban a spanyol hódítások előtt valószínűleg csupán a *Lycopersicum peruvianum*-ot ültették.[7] Ez a zöld gyümölcsű speciesek közé tartozik, amelyeknek alig van gazdasági jelentősége, s az ember közreműködése nélkül, természetes úton terjedtek el. A zöld gyümölcsű speciesek közül kettő *(Lycopersicum Cheesmanii, Lycopersicum pim-*

[1] Somos András 1959, 16. — Vö. Lehmann Chr. 1953, 5. — Žukovskij P. M. 1950, 477.

[2] Rapaics Rajmund 1943, 35. — Boross Marietta 1956, 36. — *Mezőgazdasági Lexikon*, II. 1958. 258. — Soó Rezső 1965, 93.

[3] De Candolle A. 1894, 302.

[4] Vavilov N. I. 1949—1950, 41.

[5] Bukasov S. M. 1930, 273—278. A munkának az University of California (Berkeley) Földrajzi Intézetében levő kéziratos angol nyelvű fordítását használtam.

[6] Sauer C. O. 1950, 251.

[7] Horkheimer H. 1960, 76, 81.

pinellifolium) a Galapagos szigeteken is előfordul.[8] Valószínű azonban, hogy ide tutajokon, vitorlásokon érkező dél-amerikai telepesek révén került el. Az ismeretlen telepesek hozhatták magukkal ezeknek a paradicsomféléknek a magját.

Az archeológiai ásatások során a paradicsom maradványai aránylag késői leletekben kerültek felszínre: a Tehuacán völgyében (déli Középső-Mexico) a Palo Blanco fázisban (i. e. 200—i. u. 700) jelenik meg a *Lycopersicum esculentum* az amerikai mogyoróval *(Arachis hypogae)*, a lima babbal *(Phaseolus lunatus)* és a guajabaval *(Psidium guajava)*, valamint a pulykával együtt. Ebben a fázisban az élelmiszerek 65%-át már a mezőgazdasági produktumok szolgáltatják. A művelés alatt álló földeket öntözték.[9]

Mexico és Közép-Amerika alacsonyabb fekvésű területein az irtványokon és a régebben művelés alatt álló földeken igen elterjedt a primitív félvad és vad cseresznyeparadicsom *(Lycopersicum esculentum* var. *cerasiforme)*. Már De Candolle A. azt írja róla, hogy Perutól Kaliforniáig vadon terem s meghonosul olykor a kertek közelében a dudvás dombokon.[10] Mexicóban megfigyelték, hogy ez a paradicsom szoros kapcsolatban van a településekkel, szinte követi az embert. A megművelt földek szélén található, árkok mentén, patakok partján, ahol elegendő a nedvesség, s némiképpen védve van a legelő állatoktól. Nem agresszív, feltűnő a növény, hanem individuálisan vagy kis csoportokban fordul elő. Nem úgy viselkedik, mint valamely bennszülött flóraelem. Inkább azt a benyomást kelti, hogy behozott, s szoros kapcsolatban áll az emberrel. A növény viselkedéséről ugyanezt figyelték meg Panamaban és Hondurasban. Ez jellemző a *Lycopersicum esculentum* var. *cerasiforme* dél-amerikai előfordulására is. A paradicsomnak ez a vad varietasa mindenesetre Mexicóban behozott növény.[11]

Jenkins J. A. szerint felmerül a kérdés, hogy a vad *Lycopersicum esculentum* var. *cerasiforme*-t hozták-e be Mexicóba, amelyből a kultivált fejlődött vagy a kultivált típust hozták be, amelyik elvadult?

A kérdésre azt a feleletet adja, hogy a *Lycopersicum* genus centruma Dél-Amerikában van a keskeny nyugati partokon az Andesek és a Csendes Óceán között az Egyenlítőtől a harmincadik szélességi fokig. Mexicóban Veracruz-Puebla vidékén találjuk meg a kultivált paradicsom legtöbb variánsát, de még kevésbé ismerjük azokat az Új Világ más területein. Bizonyos, hogy Mexico és nem Peru volt az eredőhelye a paradicsom pre-Columbian termesztésének. A *Lycopersicum esculentum* var. *cerasiforme* volt az őse a kultivált paradicsomnak. (Ezt Somos András megfelelőbben így fogalmazza meg: „Feltételezik, hogy a *Lycopersicum esculentum* var. *cerasiforme* volt a kultúrfajták kiindulási anyaga.")[12] A vad ős elterjedése eredetileg Peru-Ecuador területére korlátozódott, de onnan még a pre-Columbian időkben elterjedt, mint a művelés alatt álló földek és az udvarok gyomnövénye a tropikus Amerika legnagyobb részén. Az elterjedésnél közrejátszott az ember is. Mexicóban — nyilvánvalóan, mert nagyon hasonlított a *Physalis* sp.-ekhez ('husk tomato', 'héjas paradicsom') — került azután rá a sor a háziasítására s a termesztett

[8] Jenkins J. A. 1948, 385.
[9] MacNeish R. S. 1964, 537. — MacNeish R. S. 1965, 88—90.
[10] De Candolle A. 1894, 303.
[11] Jenkins J. A. 1948, 385—388. — Sauer C. O. 1950, 521.
[12] Somos András 1959, 16. — Žukovskij P. M. a termesztett paradicsom prototípusának mondja ezt a varietast. Žukovskij P. M. 1950, 478.

paradicsom Mexicóból terjedt el az Ó-Világba. A termesztett paradicsom ősi variánsai Mexicóban a Rák-térítőtől délre találhatók a pre-Columbian mexicói magas kultúrák területén. A Rák-térítőtől É-ra az Egyesült Államok paradicsomtermesztésének hatására kereskedelmi fajtákat termesztenek. A vad és a kultivált fajták között nagy változatosságot találunk és sok közöttük az átmenet. Megállapítható, hogy a kétrekeszes gyümölcsűek régebbiek, mint a 3—4—6 rekeszes termesztett variánsok. Mivel a vad speciesek gyümölcse alig egy cm vagy még kisebb átmérőjű, míg a kultivált fajtáké 5 cm, sőt nagyobb — ebből arra következtethetünk, hogy a vad paradicsom háziasítása hosszabb ideig tartott.[13] Bertsch K. és F. a vad és termesztett variánsok közötti igen nagy különbség miatt azt írja, hogy a paradicsom olyan nagy fejlődésen ment át, hogy a vad őse nem állapítható meg.[14] A nagy gyümölcsű fajták fejlődését elősegítette az eredeti normális beporzás ágenseinek az őshazán kívül fellépő hiánya, amely az önbeporzást kényszerítette ki.[15] Megjegyzendő, hogy a paradicsom mexicói eredetét a múlt század első felében már feltételezték. Ezt a nézetet vallotta Humboldt A. is.[16]

Már De Candolle A. azt írta, hogy a *Lycopersicum cerasiforme* Peruból terjedt É-ra és D-re.[17] Ennek a kultiválódási folyamatát igen tanulságosan írja le Sauer C. O. Vannak növények, amelyek megnyerő módon, nem tolakodva csatlakoznak az emberhez. Megjelennek a laza, megművelt, napfénynek kitett földeken. Eleinte vadon, magról kikelve nőnek, termésüket az ember felhasználja s maga a növény először megtűrt, majd védett és végül ültetett, termesztett növénnyé lesz. A paradicsom részben még a kultivált növényeknek ezekbe a különböző szakaszaiba tartozik. Mexico és Közép-Amerika több vidékén a kis cseresznyeparadicsom még ilyen formában fordul elő: nem ültetett, de védett. A cseresznyeparadicsomról mondja Sauer C. O., hogy ÉNy-i Dél-Amerikából az ottani vad paradicsomtól származik.[18]

A paradicsom mexicói eredete mellett szól, hogy fogyasztása esetlegesebb Peruban, mint Mexicóban és Guatemalában. Mexicóban nemcsak a termesztett paradicsomot, hanem a vad cseresznyeparadicsomot is fogyasztják. A paradicsom mélyen belegyökerezett a mexicói indián kultúrába. Egészen valószínűtlen, hogy egy nép, amelyik megőrizte sajátságos táplálkozási viszonyait, annyira be tudta volna illeszteni a paradicsomot kultúrájába a spanyol hódítás óta. Mexicóban jellemző a paradicsom fogyasztására a paprikával fűszerezett mártás.[19] Pre-Columbian fogyasztási módjáról nagyon keveset tudunk, noha feltétlenül fogyasztották a régi mayak és aztekok.[20]

A paradicsom régi mexicói termesztésére utal indián elnevezése is. A *tómatl* 'vad paradicsom' nahuatl indián terminológia. A nahuatl volt az aztekok nyelve. Guilandini Melchioris 1752-ben *tumatle ex Themistitan* néven említi, ami világosan utal mexicói eredetére. Themistitan hibás átírása Tenochtitlán mexicói városnak. A *tomatl* terminológiát azonban a XVI. sz.-i európai szerzők (így Hernández Francisco) nemcsak a *Lycopersicum*, hanem

[13] Jenkins J. A. 1948, 387—392.
[14] Bertsch K. und F. 1949, 193. 1.
[15] Rick Ch. M. 1950, 110—122.
[16] Jenkins J. A. 1948, 397.
[17] De Candolle A. 1894, 303.
[18] Sauer C. O. 1952, 71.
[19] Jenkins J. A. 1948, 387.
[20] Thompson J. E. 1930, 194. — Vaillant G. C. 1961, 133.

a *Physalis* és a *Saracha* speciesek elnevezésére is használják. A termesztett paradicsom neve Mexicóban *xitómatl* s ezzel különböztetik meg a paradicsomot a *Physalis* speciesektől is. A *Physalis ixocarpa* neve *tómatl, miltómatl* és ezek spanyolos változata *(tomate, tomatillo)*. Oaxaca vidékén, ahol a mixtec és a zapotec törzsek éltek s akiket az aztekek igáztak le a *chinana, pethoxi, betoxi, bituixe* elnevezést használták a vad paradicsomra. A mayaknál ismeretlen volt a nahuatl terminológia. A régi és a mai mayaban a *mehen p'ak* 'kis paradicsom', *k'ashil p'ak* 'vad paradicsom', *paak, p'aaq, pac, ppak* (Yucatan) 'paradicsom', *tsajal chichol* 'vörös paradicsom' (Chiapas) elnevezései ismeretesek a paradicsomnak. A tarascanok, akiket sohasem hódítottak meg az aztékok a vad cseresznyeparadicsomot a *tinguaraque* illették.[21] A paradicsomnak nincsen egyetlen olyan elnevezése sem Mexicóban, amely a délamerikai indián nyelvekből származna. Dél-Amerikában is — éppenúgy, mint Európában — a növény mexicói elnevezésének spanyol formája *(tomate)* terjedt el.[22] A paradicsom dél-amerikai indián elnevezései (quechua: *paconca, pirca, pescco,* aymara: *sillakauchu)* a *Lycopersicum peruvianum*-ra vonatkoznak,[23] amely termesztésének az őshazája Vavilov N. I szerint Peru—Ecuador—Bolívia területe.[24] Towle M. A. fentebb említett munkájában a perui paradicsom pre-Columbian termesztéséről sem tesz említést.

A vad cseresznyeparadicsom elnevezésének változatosságából — összehasonlítva azt a kultivált típusok neveinek hasonlóságával — arra következtethetünk, hogy a vad cseresznyeparadicsomot széles területen jobban ismerték és ősibb a használata, mint a belőle származó kultivált típusoknak. Továbbá a varietasok koncentrációja Veracruz vidékén (itt néhány olyan varietas ismeretes, amely másutt nem található) arra mutat, hogy a termesztett speciesek evolúciójának, ha nem is az egésze, de a jelentékeny része a kétrekeszes paradicsomból Mexicóban ment végbe.[25]

A paradicsom európai megjelenésének történetéről McClue G. A. rajzolt tanulságos képet. Európában először 1544-ben tűnik fel, mégpedig Olaszországban, 1553-ban egy nürnbergi és antwerpeni botanikai munka említi. 1604-ben már az idősebb Brueghel Jan egyik festményén is feltűnik a paradicsom.[26] Rejtélyes azonban, hogy miért említik Spanyolországból olyan későn (1581). A neves botanikus Clusius C. 1564-ben járt Spanyolországban, hogy tanulmányozza az ottani növényeket, de nem tud a paradicsomról. Nem lehetetlen azonban, hogy már abban az időben a kertekben, mint orvosi vagy dísznövény lappangott. (A *Helianthus annuus*-t 1510-ben már vetették a madridi botanikus kertben.[27]) Az első részletes megfigyelést a mexicói paradicsomról Hernández Francisco közölte, aki 1570-ben kezdte írni monumentális munkáját Mexico növényeiről s 1578-ig, haláláig dolgozott rajta. A munka az Escorialban elégett, de 1615-ben és 1651-ben kivonatokat publikáltak belőle. Hernández F. — mint már fentebb utaltam rá — a *tomatl* terminológiát más genusok megnevezésére is használja. Acosta José munkája óta (1590) azonban a *tómatl* (tomato) elnevezésen a *Lycopersicum*

[21] Thonpson J. E. 1930, 194. — Jenkins J. A. 1948, 389—391. — Dressler R. L. 1953. 137, 144.
[22] Jenkins J. A. 1948, 382.
[23] Horkheimer H. 1960, 76.
[24] Vavilov N. I. 1949—1950, 41.
[25] Jenkins J. A. 1948, 391.
[26] McCue G. A. 1952, 289—348.
[27] Žukovskij P. M. 1950, 209.

esculentum-ot értik. Az ő közléséből azonban nem tűnik ki, hogy Mexicóra vagy Perura vonatkozik-e a növény termesztéséről való megfigyelése. A XVI. sz.-i botanikai irodalomban *Poma amoris, Pomum amoris, Pomum aureum* néven említik. A XVI. sz.-ban ismeretes *Pomi del Peru, Mala Peruviana* néven is. Ezekből az elnevezésekből azonban nem lehet perui eredetére következtetni, mert pl. a *Pomi del Peru* nevet DODONAEUS R. a *Datura Stramonium* elnevezésére is használta. ANGUILLARA Luigi olasz botanikus 1561-ben a *Pomi del Peru* elnevezést vagylagosan, más elnevezésekkel együtt említi a paradicsomra vonatkozóan. A XVI. sz.-i herbaristák geográfiai és növénytani ismeretei igen gyérek voltak s amikor egy-egy növényt kapcsolatba hoztak Amerikával vagy Peruval, ez nem mond többet, mint azt, hogy a növény „idegen". A kronológiai adatok is a paradicsom Mexicóból való behozatala mellett szólnak. A paradicsomot 1544 előtt kellett behozni Európába. Peru meghódítása 1535-ben történt. Ez a kilenc év aligha elegendő ahhoz, hogy a növény Olaszországban megjelenjék. Mexico meghódítása azonban már 1523-ban befejeződött s megkezdődött a terület rendszeres feltárása. Hajójárat volt Veracruz kikötője és Spanyolország között.[28] Észak-Amerikában a paradicsomtermesztés csak lassan honosodott meg. A pre-Columbian időkben Mexico felől még nem került el az észak-amerikai indiánokhoz. Észak-Amerikában 1710-ben említik először Carolinából. 1781-ben JEFFERSON Thomas, a kitűnő farmer és államférfi Virginiában ültetett paradicsomot. A délen fekvő Orleansban csak 1812 körül kezdték fogyasztani. A XVIII. sz.-ban a paradicsom gyümölcsét Észak-Amerikában éppen úgy, mint Európában még sok helyen mérgesnek tartották. Észak-amerikai elterjesztésében nagy szerepe volt a francia és olasz telepeseknek, farmereknek, akik Európából ültették át ezt a növényt az Új Világ északi részébe.[29] A paradicsomnak az észak-amerikai polgári konyhába való benyomulását tanulságosan mutatja be ANDERSON E. A paradicsom az Egyesült Államokban a múlt század végén még gyakran a virágos kertek növénye, majd bekerül a konyhakertekbe. Kezdetben nyersen eszik, mint az almát, majd lehűtve, elszeletelve ecettel, borssal, sóval, cukorral ízesítve fogyasztják, befőzve kompótot készítettek belőle. A reggelihez fogyasztott paradicsom lé, a *catchup* vagy *chili sauce* (csípős paprikás és paradicsomos mártás) fogyasztásának legújabb módja. (Újabban nálunk *ketchup* néven került forgalomba, mint fűszerezett paradicsomos ételízesítő.) Erősen terjed a paradicsom az indiai konyhában. Európai fogyasztását az olasz konyha befolyásolta.[30] Nálunk először a paradicsomot 1651-ben említik egy pozsonyi kerti katalógusban, rendszeres termesztéséről és fogyasztásáról azonban csak a XVIII. sz. legvégéről vannak adataink. Mindezekről részletesen ír BOROSS Marietta és SOMOS András[31] .

[28] JENKINS J. A. 1948, 379—383. — LEHMANN Ch. 1953, 6—7.
[29] BOSWELL V. R. 1949, 161. — DRIVER H. E. and MASSEY W. C. 1957, 223.
[30] ANDERSON E. 1952. 108—110.
[31] BOROSS Marietta 1956, 130—131. — SOMOS András 1959, 26—31.
[32] VAVILOV N. I. 1949—1950, 41.

Összefoglalás

A paradicsom *(Lycopersicum esculentum)* termesztésének perui őshazájára vonatkozó korábbi véleményeket az újabb régészeti, néprajzi, nyelvészeti és kultúrbotanikai kutatások módosítják. Nem Peru a paradicsom termesztésének őshazája, hanem Mexico. A régészeti leletek szerint déli Középső-Mexicóban már i. e. 200—i. u. 700 közötti időszakban termesztették. A termesztett paradicsom közvetlen őse a *Lycopersicum esculentum* var. *cerasiforme* volt. Ennek a vad cseresznyeparadicsomnak az elterjedése eredetileg Peru-Ecuador területére korlátozódott, de onnan, mint gyomnövény még a pre-Columbian időkben a trópusi Amerika legnagyobb részére elterjedt. A gyomnövény teljes kultiválása — a bennszülött növénytermesztés szintjén — még ma sem fejeződött be. A vad cseresznyeparadicsom és a kultivált növény között sok az átmenet. Nyilvánvalóan ez vezette Vavilov N. I.-t arra a gondolatra, hogy a *Lycopersicum cerasiforme* Dun.-t Peru—Ecuador—Bolívia területére eső őshazájában a termesztett növények közé sorolja.[32]

Gunda Béla

IRODALOM

Anderson E.
1952 *Plants, Man and Life.* Boston Mass.
Bertsch K. und F.
1949 *Geschichte unserer Kulturpflanze.* Stuttgart.
Boross Marietta
1956 *A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata.* NÉ XXXVIII. 129—161. Budapest
Boswell V. R.
1949 *Our Vegetable Travelers.* The National Geographic Magasine, Vol. XCVI, No. 2. Washington, D. C. 145—216.
Bukasov S. M.
1930 *Cultivated Plants of Mexico, Guatemala and Columbia.* Trudi po prikl. Bot. Supl. 46. Leningrad.
De Candolle A.
1894 *Termesztett növényeink eredete.* Bp.
McCue G. A.
1952 *The History of the Use of the Tomato:* An Annotated Bibliography. Annals of the Missouri Botanical Garden, Vol. XXXIX. No. 4. St. Louis, Mo. 289—378.
Dressler R. L.
1953 *The Pre-Columbian cultivated Plants of Mexico.* Botanical Museum Leaflets, Harvard University, Vol. 16. No. 6. Cambridge, Mass.
Driver H. E. and Massey W. C.
1957 *Comparative Studies of North American Indians.* Transaction of the American Philosophical Society, N. S., Vol. 47. Part 2. Philadelphia, Pa.
Horkheimer H.
1960 *Nahrung und Nahrungsgewinnung im vorspanischen Peru.* Bibliotheca Ibero-Americana. Bd. II. Berlin.
Jenkins J. A.
1948 *The Origin of the Cultivated Tomato.* Economic Botany, Vol. 2. No. 4. New York, N. Y. 379—392.
Lehmann Chr
1953 *Die Tomate.* Neue Brehm Bücherei. Heft 107. Leipzig.
MacNeish R. S.
1964 *Ancient Mesoamerican Civilisation.* Science, Vol. 143. No. 3606. 531—537.
1965 *The Origin of American Agriculture.* Antiquity, Vol. XXXIX. Cambridge, England. 87—94.

Rapaics Rajmund
1943 *Termesztett növényeink eredete.* Kincsestár, 89. Bp.
Rich Ch. M.
1950 *Pollination Relation of Lycopersicon esculentum in Native and Foregion Regions.* Evolution, Vol. 4. 110—122.
Sauer C. O.
1950 *Cultivated Plants of South and Central America.* Steward J. H. (Editor) Handbook of South American Indians, Vol. 6. Washington, D. C. 487—543.
1952 *Agricultural Origins and Dispersals.* Bowman Memorial Lectures. The American Geographical Society. New York.
Somos András
1959 *A paradicsom.* Bp.
Soó Rezső
1956 *Növényföldrajz.* Bp.
Thompson J. E.
1930 *Ethnology of the Mayas of Southern and Central British Honduras.* Publications of Field Museum of Natural History, Anthropological Series, Vol. XVII. No. 2., Publications 274. Chicago, Ill..
Vaillant G. C.
1961 *The Aztecs of Mexico. Origin Rise and Fall of the Aztec Nation.* Baltimore, Maryland.
Vavilov N. I.
1949—1950 *The Origin, Variation, Immunity and Breeding of Cultivated Plants.* Chronica Botanica, Vol. 13. Waltham, Mass.
Žukovskij P. M.
1950 *Kulturnie rastenija i ich sorodiči.* Moszkva.

Бела Гунда:

ДРЕВНЯЯ РОДИНА LYCOPERSICUM ESCULENTUM MILL

В европейской этнологической и ботанической литературе древней родиной Lycopersicum esculentum Mill. считают Среднюю и Южную Америку. Ch. Lehmann ссылается на то, что согласно археологическим данным, в Перу уже в V веке до н. э. знали и использовали в пищу помидоры. Точка зрения о том, что древней родиной томатов является Южная Америка, была в основном сформулирована De Candolle A. и *Н. И. Вавиловым.* Новейшие археологические, этнографические, лингвистические и культурно-ботанические исследования не подтверждают того мнения, что родиной выращиваемых томатов была Средняя и Южная Америка. M. A. Towle в своей работе The Ethnobotany of Pre-Columbian, Peru уже и не упоминает томаты в ряду древних культурных растений Перу. Древнейшие остатки выращиваемых томатов были обнаружены в долине Техуакан (южная часть Средней Мексики, фаза Пало Бланко, 200 г. до н. э. — 700 г. н. э.). В фазе Пало Бланко преобладающая часть продовольствия состояла из выращиваемых растений, обрабатываемые земли поливались. Такие названия томатов, как нахуатл (tómatl) и мая (paaq а также др.), тоже показывают на то, что это древнее растение, выращивалось в Мексике, где его употребление в пищу гораздо более интенсивно, чем в Перу. Прототипом культурных томатов является Lycopersicm esculentum var. cerasiforme (cherry tomato), который как сорняк распространился с территории Перу и Эквадора на север, и в Мексике, очевдно, его окультурили, так как он очень напоминал такие специи, как Physalis. У мексиканских индейцев дикий cherry tomato был превращен в культурный томат не сразу, имеется множество переходных форм. Встречается такое положение, что это растение не сажали, но охраняли. Несмотря на то, что в Европе и Северной Америке выращивание томатов очень распространилось, переходные мексиканские формы доказывают того, что полная доместикация томатов в индейском plant cultivation еще не закончилась.

Béla Gunda:

THE ORIGINAL HOME OF LYCOPERSICUM ESCULEETUM MILL

In European ethnological and ethnobotanical literature the original home of *Lycopersicum esculentum* Mill. is stated to be Central and South America. Ch. Lehmann draws the attention to the fact that according to archaeological finds tomato was known and consumed in Peru as early as the 5th century B. C. The concept of the country of origin can be traced back to A. de Candolle's and N. I. Vavilov's assumptions. However, recent archaeological, ethnological, linguistic and ethnobotanical investigations do not seem to confirm the cultivated tomato's country of origin to be Central and South America. M. A. Towle in his „The Ethnobotany of Pre-Columbian Peru" disregards tomato completely as being an ancient domesticated plant of Peru, accordingly it is not even mentioned there. The earliest remains of cultivated tomato were discovered in Tehuacán Valley (the southern part of Central Mexico) in Palo Blanco phase (between 200 B. C. and 700 A. D.). In Palo Blanco phase the majority of victuals are cultivated plants; the arable lands were irrigated that time. Nahuatl *(tómatl)* and Maya *(paaq*, etc.) names indicate that tomato is an ancient domestic plant in Mexico where its consumption is more intensive than in Peru. The prototype of domestic tomato is *Lycopersicum esculentum* var. *cerasiforme* (cherry tomato) which spreads as weed from the territories of Peru and Ecuador northwards — obviously — and in Mexico it was domesticated owing to its resemblance to the species of *Physalis*. In Mexico, there are various transitions between the wild cherry tomato and the cultivated form. In certain regions cherry tomato is not grow, nevertheless protected. Although in Europe and in North America the cultivation of tomato has reached a very high level, the Mexican transitional variants prove that the complete domestication of tomato in Indian plant cultivation has not yet finished.

Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében

A budakalászi későrézkori szekérmodell szakszerű ásatás során való előkerülése (1953; „177. sír") megmozgatta a régészvilágot. Egymás után előkerültek múzeumaink raktáraiból és az irodalomból a rokon szekérmodellek. Eközben megállapították, hogy a budakalászi példány a legrégibb konkrét szekér-adat Európában. A budakalászi ásatás vezetőjének, a klasszika-archeológia művelőjének, Soproni Sándornak publikációja után[1] megindultak az értekezések a „legrégibb kocsiról".[2] Sok értékes adat gyűlt össze. Többféle szempontból világították meg az európai kocsi-kérdést. Ezeket a hasznos munkákat távol áll tőlem lebecsülni. De már az ez irányú kutatások kezdetén több adat gyűlhetett volna össze, ha a tudományos absztrakció folytán nem távolodtak volna el a modellek értelmének és céljának keresésétől. Legtöbb eredménnyel kecsegtetett Bóna István munkája. Ő ugyanis vizsgálatait kiterjesztette az őskori kocsikerék-modellekre is, és statisztikát állított össze ezekről. Sajnos azonban, ez a jó kezdeményezés a szekérmodellek tekintetében nagyon hiányosnak bizonyult, s az ő nagy jelentőségű, későbbi kori analógiáinak feldolgozása módszertani hibák miatt bizonyos mértékben mellékvágányra terelte a kutatást, s ezzel számos idevágó, nagy részben publikált, részben publikálatlan, de jól rendezett múzeumi raktárakban szakemberek számára könnyen hozzáférhető kocsi- és kocsikerék-modell teljesen figyelmen kívül maradt. Egyrészt az a látszat keletkezett, mintha a kocsi a rézkor végén jelent volna meg a Kárpát-medencében. A statisztikai módszerrel is dolgozó Bóna Istvánnak abból a néprajzi irodalomból is jól ismert tényből kellett volna kiindulnia, hogy ahol a gazdasági élet alapja a mezőgazdaság, ott szállítóeszköz (kocsi) alkalmazása elengedhetetlenül szükséges. Mivel neolitikumunk óta aránylag fejlett mezőgazdaság virágzott a Kárpát-medence őskori kultúráiban, a kocsi nyomát — hacsak modellek formájában is — már a legkorábbi neolitikus kultúrák fontosabb lelőhelyein mindenütt keresnie kellett volna. Egyébként is megállapította, hogy ahol kerék volt a telepen, ott kocsimodellnek is kellett lenni. Egy másik, nem csekély hibát is szóvá kell tennem, amely

[1] Soproni Sándor 1954, 29—36.

[2] A „kocsi" és a „szekér" fogalmakat nem tudjuk az őskori modellek esetében megbízhatóan szétválasztani. A mindennapi életben teherszállításra használt járművek nyilván szekerek voltak. A kizárólag temetés céljára készült, megfelelő mintával fixen ellátott járművek nem tekinthetők ilyeneknek. Ezek esetében inkább könnyű, ünnepélyes kocsira lehet gondolni. Továbbiakban egyszerűség kedvéért általában a „kocsi" terminust használom, nem zárva ki azt a lehetőséget, hogy alkalmilag temetés céljára igénybe vett és arra az alkalomra megfelelő mintázattal ellátott szekér utánzatáról van szó. — Az irodalom megtalálható Bóna Istvánnál, 1960, 83. skk.

más szerzőknél is jelentkezett, de legélesebben Bóna Istvánnál tűnt ki. Ugyanis a kocsimodelleken látható — többnyire geometrikus — mintákat csupán díszítésnek veszi Bóna István; nem is gondol rá, hogy ezek értelmét keresse. Bár fényképei jók, mégis szükségesnek látta, hogy elemző rajzokat is közöljön a wietenbergi (Erdély) és a novaji kocsimodellek mintájáról. Ezek a rajzok azonban nemhogy világosabbá tennék a részleteket (a magyarázó rajzoknál ez szokott lenni a cél), hanem még hamis képet adnak a mintákról.[3] A wietenbergi „kocsimodell" Bóna-féle rajza (nála 88. o. 3. kép) azért rossz, mert a minta rendszerében megnyilvánuló eredeti intenciót felismerhetetlenné teszi azáltal, hogy magát a mintarendszernek felépítését megváltoztatja. Az eredeti kocsimodell rövidebb oldalának közepén egy alul nyitott háromszög-minta a hangsúlyozott középső rész. Ami kétoldalt van ettől, az nem tartozik ehhez a központi háromszöghöz (lásd: III. t. 1). A Bóna-féle rajzon ez a középső háromszög-minta nem különül el, hanem összeolvad a szélsőkkel. A novaji kocsimodell Bóna-féle magyarázó rajzán a ferdemeander-mintázatban a hosszú szárak több esetben föltűnően görbére vannak rajzolva, ami a minta értelmével összeegyeztethetetlen alakítás. A minta eredeti megrajzolása (a Bónánál LXII. t. 3 alatti oldalon) elég rendetlen. Középen fönn például egy szögletes tag hosszabbik, belső szára még egyenes, de a külső szára már kissé görbére sikerült. E két vonalnak természetesen egymással párhuzamosnak kellett volna lenni. Ha magyarázó vagy rekonstrukciós rajzot készítünk, akkor nem az eredetileg elhibázott vonalat emeljük ki és rajzoljuk még hibásabbnak, hanem az eredetiben meglevő jó vonalhoz ragaszkodunk. Jelen esetben a magyarázó rajz (Bónánál 3. képen alul jobbra) alapjául szolgáló LXII. t. 1 alatti részen a hosszú szárak elég egyenesek, csak kisebb pontatlanságok vannak rajta. Ezen pontatlanságokból nem lett volna szabad azokat a görbe meanderszárakat kifejleszteni, amelyek a mintát Bóna rekonstrukciós rajzán értelmetlenné teszik. Ugyanez vonatkozik a gyulavarsándi kocsimodell háromszögeire is (nálam III. t. 2, 2a, Bónánál 3. kép jobbra középen). A Bóna-féle rajzon nem lehet felismerni, hogy e modellen háromszögek sorozatáról van szó, pedig a Bónánál LXI. t. 1,2 és a LXIII. t. két felső fényképén jól látható, hogy e háromszögek között vannak egészen csúcsosak is. E kocsimodellek rajzait tehát, az eredeti intenciót minden esetben megőrizve, újra kell közölnöm: III. t. 1; III. t. 2, 2a; V. t. 1, 1a. Ilyen körülmények között sem Bóna István, sem a többi szerző a kocsimodellek mintáinak értelmét nem keresték, és maguknak a modelleknek értelmét és rendeltetését sem ismerhették fel. Jellemző, hogy még a naturalisztikus stílusú ábrázolások is, melyek a szelevényi kocsimodell hátsó és elülső oldalán láthatók (II. t. 3, 4), szintén díszítésként szerepelnek a legújabb irodalomban (1957): „... virágcserép alakú edény, melyet bekarcolt emberalak díszít"[4] Végül módszertanilag hibás az is, hogy az őskori kocsi fogalmát túlságosan leszűkítve képzelték el. Ugyanis csak olyan modellt tekintettek kocsimodellnek, amelyen a kerekeket, vagy a kerekek montírozásának nyomát is megtalálták. Viszont nem vették figyelembe, hogy a kerekes kocsikon kívül használtak az őskorban kerék nélküli csúszkás és szántalpas kocsit is, másrészt, hogy a kerekeknek nagyon nehéz ábrázolását magán Budakalászon is több esetben egy-egy dudorral oldották meg (VIII. t. 1, 2). Ezért figyelembe véve ezt a kerékábrázolási módot, keresni kellett volna

[3] Bóna István 1960, 88.
[4] Kalicz Nándor 1957, 47.

ilyen „kerekes" kocsimodelleket. Mert ahol a kerekek helyén dudorokat találunk, ott a kerekes kocsi meglétét bizonyítottnak kell tekintenünk. Végül látni fogjuk, hogy a kerék ábrázolása, mint igen nehezen megoldható részlet, teljesen el is maradhat és mégis kocsira, esetleg kerekes kocsira kell gondolnunk — a modellen levő ábrázolás miatt.

A kocsimodellek kérdésében tehát bizonyos revízióra van szükség. Az eddigi kutatás fenti hiányosságait és hibáit egy csapással helyre hozni nem lehet. Sok munka kell ahhoz, hogy múzeumaink raktárait az új szempontok szerint átkutassuk, és hogy az irodalmi adatokat is e szempontoknak megfelelően értékeljük. Nekem más irányú elfoglaltság miatt csak tíz múzeumban volt módom ilyen szempontok szerinti kutatást végezni.[5] Az eredmény meglepő volt. Ezért az új anyagot már most közreadom, abban a reményben, hogy más múzeumok raktárában lappangó, eddig ismeretlen leletekre is a figyelmet fölhívhatom s ezeket napvilágra hozva majd sokkal nagyobb számú és változatosabb leletanyag alapján tudjuk az európai legősibb földművelőkultúrák kocsiját és a vele kapcsolatos problémákat tanulmányozni.

Az őskori kocsimodell fogalmának kritériumai a következők: Elsőrendű, elengedhetetlen kritérium a karosszéria-alak. Nem kevésbé fontos kritérium a karosszérián alkalmazott mintázat, mely a kocsimodell (és az eredeti kocsi) rendeltetésének megfelelően egészen szűk körben mozog. Harmadik kritérium lehet még az eredeti kocsi fogatolásának utánzása a modellen, ami azonban, mint kicsi részlet, el is maradhat. Ahol a két első kritérium megtalálható, ott őskori kocsimodellről beszélhetünk. Hangsúlyoznom kell, hogy a kocsikerekek jelenléte vagy hiányzása nem elsőrendű kritérium őskori modelleknél. A négy kocsikereket ugyanis megtaláljuk urnák alatt is; közismert példa rá a szekszárdi múzeum kányai urnája. Az ilyen urnák mégsem tekinthetők igazi kocsik utánzásának, annak ellenére, hogy rendeltetésük nyilván rokon a kocsimodellekével, és hogy olyanféle szekéren szállított nagy edény utánzatai lehetnek, mint amilyen a Török Gyula által talált Pécs-jakabhegyi urnakocsi. Pedig az ilyen urnák esetében is megtaláljuk azt a folyamatot, hogy a négy kereket könnyebb megoldásként négy bütyök helyettesíti az urna alján. Ez a négy bütyök nem tévesztendő össze a négy emberi lábfej utánzatával, mely megint más típus. Vizsgálatainkat most a karosszériás, kultikus jelekkel felruházott, több esetben a fogatolás módjára is utaló leletekre szűkítjük le, tekintet nélkül arra, hogy eredeti négykerekű, vagy eredeti kerék nélküli, ún. csúszkás kocsinak a modelljéről van-e szó.

A néprajztudomány nem elégszik meg a recens anyag bármily precíz számbavételével, hanem az egyes tárgytípusok kialakulását is kutatja, visszamenően lehetőleg a legősibb időkig. Ez azért is szükséges, mert az egyszer megalkotott primitív, később túlhaladott formák a fejlődés folyamán nem halnak ki, hanem a legfejlettebb formák mellett is újra és újra megjelennek. Ezért teljesen indokolt az őskori kocsi problémáját a néprajztudomány fóruma elé vinnünk. A skandináv fejlődés például végigment mindazon fokozatokon, amelyek másutt is, keleten is, sokkal korábban már megvoltak. Ez egyik tanulsága a svéd Berg Gösta kocsi-munkájának is.[6] Könyvének XXI. táb-

[5] A Magyar Nemzeti Múzeumon kívül Debrecen, Gyula, Hódmezővásárhely, Miskolc, Nyíregyháza, Szeged, Szekszárd, Szolnok, Szombathely, Veszprém, Tiszavasvári múzeumaiban végeztem kutatásokat ez irányban. Ezeken kívül több vidéki múzeumban sem kocsi, sem kerékmodellt nem találtam.

[6] Berg Gösta 1935.

láján 1. sz. alatt közölt fényképen láthatjuk, hogy a koporsóba tett halottat lófogatos csúszkás kocsin (nem szán!) szállítják (Jämtland). Egyébként a négykerekű kocsi északon már az őskori sziklarajzokon megjelenik (nála: XXVII. t. 1 és 2). A mi kocsijaink a Közel-Kelettel függenek össze közvetlenül.

1. *A Szelevény-vadasi kocsimodell*

Szelevény Szolnok megye déli határán fekszik, ahol a Körös a Tiszát megközelíti, mintegy 10 km-nyire Szentestől északi irányban. A kocsimodellt szőlőforgatás alkalmával találták, körülbelül 60 cm mélyen 1893, őszén. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. Első publikációja az Archaeológiai Értesítőben, 1898. 137. o. jelent meg két nézetének a rajza; a 157. oldalon harmadik nézeté. E képeket I. táblámon újra kell közölnöm, mert azóta a múzeumi restaurálás során bizonyos részletek elmosódtak, melyek eredetileg (és e rajzokon) még megvoltak. A négy oldal mai állapotáról pacskolatokat készítettem, s ezek segítségével készítettem a II. táblán látható négy oldalrajzot és az 5. alatti rajzot, mely a kocsi alakját tünteti fel.

I. tábla *a)* oldal. A „kocsi" hátsó oldala. Fák között áll egy nőalak, két kezét ölelően fölemeli. Szoknyájának alsó része ma már letöredezett (II. t. 1),

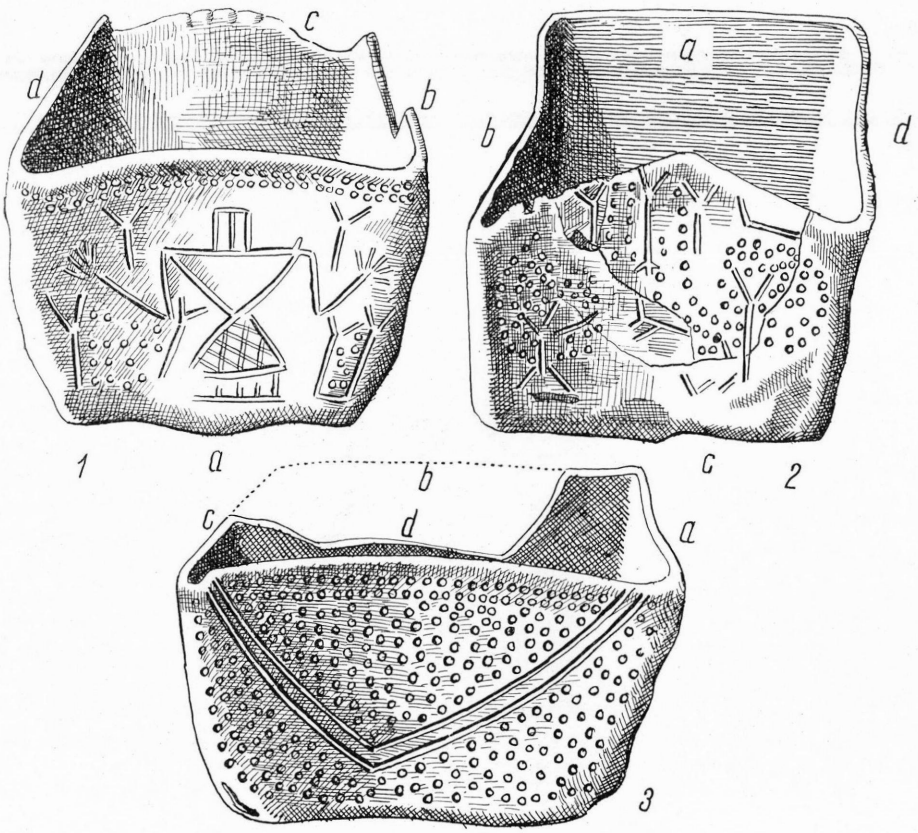

I. tábla 1—3: Szelevény (Szolnok m.) az Arch. Ért. 1898, 137 és 157. o. után

az eredeti rajzon még megvan (I. t. 1). Az alsó háromszögben a ferderácsminta vékonyabban van bekarcolva. Bal keze ujjai ma alig láthatók. Egyébként a kézfej ujjai vékonyabban voltak eredetileg is megrajzolva. Mind az ujjak vonásaiban, mind pedig a kar vastag és mélyebb bekarcolt vonásaiban több helyen még ma is benn van a mészbetét. A mező két felső pontsorában is sok helyen világosan látható a mészbetét. A nőalak két vállánál, kívül egy-egy fa, lenn pedig kétoldalt egy pár fa áll. Ezek alul vízszintes vonallal vannak összekötve. A két fa közötti benyomott pontok valószínűleg a fa leveleit jelzik. A bemélyített vonalak vége tűzdeléssel bemélyített, a mészbetét rögzítése érdekében.

I. t. *b)* oldal. Felső részéből nagy darab hiányzott (utólagos kiegészítés). Az erősen bemélyített vonalpár a mészbetét számára keresztben sűrűn van rovátkolva („tekercselés"). Ahol a vonalpár vége még eredeti, ott jól látható, hogy a két végen erősebben benyomott pont van a mészbetét tartása miatt. A mészbetét még több helyen benn ül a helyén. Ezt az oldalt az Arch. Ért.-ben nem ábrázolták. Nálam: II. t. 2.

I. t. *c)* oldal. II. t. 4. Fönn erősen kiegészített (restaurálás). A restaurálással egyes részletek a mintából eltűntek. Az ábrázolás tárgya: fák és állatok. Itt-ott csekély nyoma a mészbetétnek. A baloldali állatalak kiterített rajzához alul egy vízszintes vonal is csatlakozik, amely azonban tovább folytatódik befelé és inkább a föld jelzése akar lenni. Nem tartozik az állati testhez. Az ábrázolás rendszere következőképpen rekonstruálható (bizonyos valószínűséggel): Fönn, középen két fa áll. Egyik oldalukon a lombozat is jelölve van. Kétoldalt egy-egy profilban ábrázolt állatalaknak minimumra leegyszerűsített vonásai maradtak meg. Az első rajz (I. t. 2) hibás, mert három fát ábrázol kettő helyett, az egyik állatalakból is fát csinálván. Alul sűrű lombozatban helyezkedik el egy-egy kiterítetten ábrázolt állatalak. A kettő között látható néhány vonás talán fa-ábrázolás maradványa. A bekarcolt vonalak kissé bemélyített pontban végződnek. Több helyen sértetlenül megvannak. Mészbetét nyoma alig látható. A mai állapot rajza: II. t. 4.

I. t. *d)* oldal. Fönn két sor hosszában benyomkodott ovális pont képezi a szegélyt. E szegély alatt a kocsioldal mezejét merőlegesen álló bemélyített hosszúkás pontok borítják sűrűn. Az említett szegély a mező oldalán is folytatódik, amint a II. t. 3. alatti rajzomon látható. A mészbetét a vastag, bemélyített vonalpárban több helyen teljes épségben is megmaradt (a pontokban is), azért a tekercselés nyoma nem látszik olyan jól, mint a II. t. 2 alatti hosszoldal mély vonalpárjában.

A kocsiformát a durva megformálás ellenére is igyekeztek megtartani. A négy oldal nem egyformán hajlik kifelé. Az elülső (rövidebb) oldal (I. t. c) nagyjából merőleges (kissé behorpadt). A hátsó oldal (I. t. a) azonban erősebben ferde (II. t. 2 és 3 hosszoldalak külső széle). A kis behorpadás itt sem lényeges. A fenék sima. Keréknek, vagy kerékre utaló bütyöknek eredetileg sem volt nyoma.

A méretek a restaurálás miatt ma nem hitelesek. Kovách Albert, az első közlő szerint[7] magassága 10, felső hossza 17, alsó hossza 14, felső szélessége 13, alsó szélessége 10 cm volt.

[7] Kovách Albert 1894, 191.

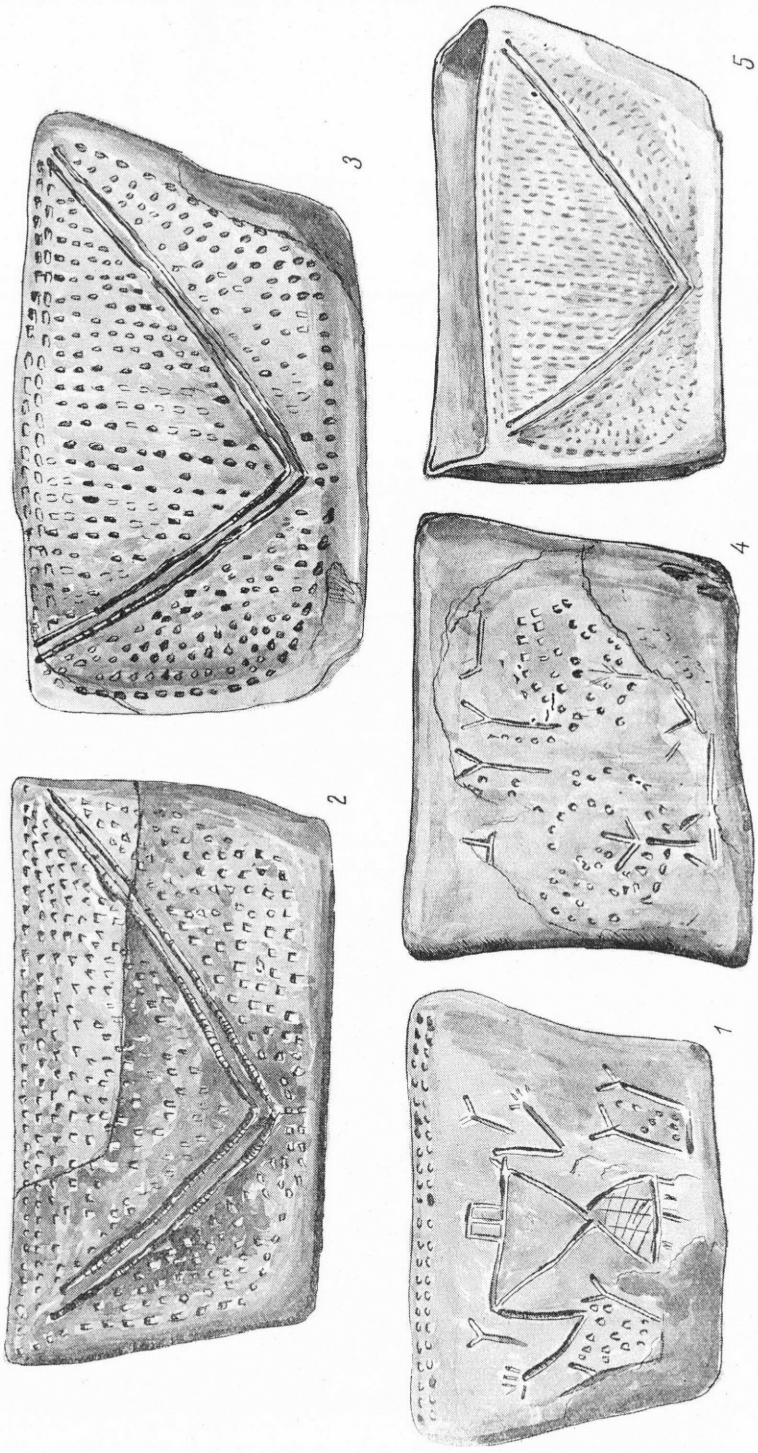

II. tábla 1—5: Szelevény (Szolnok m.)

A kocsimodell első publikálója, KOVÁCH Albert világosan megírta, hogy a „karcolatokban még imitt-amott némi részben az eredeti mészbetétnek nyomai meglátszanak".[8] Sajnos, a kísérő cserepeket nem írja le, és ezeket ma már azonosítani nem lehet. Ezután már az eredeti darabot nem vizsgálták meg; akik írtak róla, a mészbetétet nem vették figyelembe, a tekercselés nyomait nem vették észre.

REINECKE P., aki többször járt Magyarországon, talán nem is látta az eredeti darabot, mert leírásában két bekarcolt „emberi idomról" beszél, és a darabot a tiszavidéki „szalagos díszű kerámia emlékei" közé sorozza. Analógiái azonban mind rosszak.[9] Mindazonáltal a neolitikumba való helyezése mai napig tart.

HILLEBRAND J. és BELLA L. közösen írt könyvükben neolitikus eredetűnek tartották.[10] Újabban KALICZ Nándor foglalkozott vele röviden.[11] Nem cáfolja meg az addigi időmeghatározást. Megemlíti, hogy BANNER János a szentesi múzeum anyagának rendezése alkalmával ezt a darabot a későrézkori (péceli) kultúra emlékei között állította ki. Közli addigi irodalmát.

E modellnek és az eredeti kocsinak rendeltetését részben a négy oldal ábrázolásából, részben a modell alakjából próbálom meghatározni. A II. t. 5 alatti képen jól látható a kocsi-karosszéria formája. Az elülső, keskeny oldalon találjuk a fák ábrázolását az állatokkal (II. t. 4). Itt a restaurálás előtt legalább három állatalak kezdetleges, bekarcolt rajzát lehetett látni (I. t. 2). A kocsimodell hátsó oldalának közepén, fák között hosszúruhás nőalak áll, ölelően kitárt, fölemelt alsó karokkal. A restaurálás előtti képen (I. t. 1) a hosszú szoknya jól kivehető. A karok tartásából nyilvánvaló, hogy ez nem profán, hanem kultikus ábrázolás. A hátsó és az elülső keskeny oldal ábrázolásai rokonok annyiban, hogy mindegyiken fák vannak ábrázolva, mégpedig elől állatokkal, hátul a nőalakkal. Tudva, hogy az őskorban profán rendeltetésű ábrázolás nincs, mindkét esetben az istennő szent ligetének ábrázolását látom, magával az istennővel, illetőleg a zárt ligetben tartott áldozati állatokkal együtt. A kocsimodell két hosszoldalán egy-egy fönn nyitott háromszöget találunk. Sem a szent liget, sem pedig a két hosszoldal ábrázolásán nem lehet jelét találni annak, hogy ezt a kézzel gyúrt, primitív, kocsikarosszériát utánzó alkotást díszíteni akarták volna. Inkább alkalmi rögtönzés benyomását kelti, melynél a lényeg az volt, hogy valamely a kultusz köréhez tartozó alkalomra szükséges képek éppen csak felismerhetően jelen legyenek ezen a modellen. Az egyik oldalán nyitott háromszög értelme az ismert kökénydombi nagy, háromszögű kultuszkép ábrázolása alapján világos: a föld-istennő legegyszerűbb jelképes ábrázolása. A kocsimodell mindkét hosszoldalán ennek a jelképnek alkalmazása csakis az eredeti kocsi tartalmára vonatkozhat, míg a modell elején látható szent liget nyilván azt a helyet jelzi, ahová az eredeti kocsi megy, a hátsó oldalon pedig azért ábrázolták az istennőt, hogy a halottat ölelve magához vegye.[12]

[8] KOVÁCH Albert 1894, 191.
[9] REINECKE Paul 1898, 255.
[10] HILLEBRAND J. és BELLA L. 1921, 140.
[11] KALICZ Nándor 1957, 47. sk.
[12] BANNER János 1942, 3. sk.; FETTICH Nándor 1945, 180, Abb. 10. C. TACITUS, a *Germania* 9.-ben részletesen szól a pogány germánok szent berkéről *(castum nemus)*, hol a „Terra Mater" képmását őrzik. Csak a pap mehet be oda; ez megtudakolja, hogy az istennő a szentélyben jelen van, majd a tehenek által szállított istennőt nagy tiszte-

A körös-körül megrajzolt ábrázolások és maga a kocsi szorosan összetartoznak. Mint kicsinyített másolatok, az eredeti kocsira és annak oldalaira festett, vagy rajzolt ábrázolásokra utalnak. A két hosszoldalon látható ábrázolás eligazít bennünket abban a tekintetben, hogy mit szállítottak az eredeti kocsin: az istennő ölébe kívánt halottat. A szelevényi kis kocsimodell tehát összes ábrázolásaival együtt nem egyéb, mint a temetés kicsinyített ábrázolása. A tárgyi néprajz szempontjából még az a jelentősége is megvan, hogy egy ősi eredeti kocsitípusra utal, mely a hazai őskori kocsimodellek között nem áll egyedül. A népi mágia ezen ősi előfordulása ugyancsak figyelemre méltó számunkra. A kocsimodell két hosszoldalán az istennő méhének jelképe nem azt jelenti, hogy a halott a földanya ölében (méhében) *van*, hanem hogy ott *legyen*. Az istennő ölelő kéztartása is ezt célozza. A felső karok merőlegesek, az alsó karok és a két kéz ujjai kitárva vannak. Később más ismert, és eddig ismeretlen kocsimodellek mintáinál látni fogjuk, hogy ez a mágia miképpen fejlődött tovább a halott másvilági életének biztosítása érdekében.

A szelevényi kocsimodell készítésének kora a mészbetét technikája alapján *bronzkor I.* Mozsolics Amália szerint a mészbetét ágyának tekercselt pálcikákkal való elkészítése ismerten Kisapostagon lép fel legkorábban.[13] A pannóniai területen fekvő Kisapostag Szelevénytől légvonalban mintegy 100 km-nyire fekszik. Kapcsolata a Középső-Tisza vidékkel a keramia alapján kimutatható lévén, a tekercselt mészbetétes szelevényi kocsimodell nem idegenszerű a bronzkor I horizontjában.

2. *Középbronzkori kocsimodellek (Gyulavarsánd, Novaj, Wietenberg)*

Bóna István említett magyarázó rajzait megjavítva újra kell itt közölnöm és a kocsimodellek mintáit külön-külön meg kell vizsgálnom, abból a szempontból, hogy mit árulnak el maguknak a kocsiknak a rendeltetéséről.

a) Gyulavarsánd (Békés m.)[14] Egyik hosszoldalán három (III. t. 2), a másikon (III. t. 2a) négy, csúccsal lefelé fordított háromszögben a szelevényi kocsimodell két hosszoldalán látható, fönn nyitott háromszög megsokszorozását lehet látni. Új dolog Gyulavarsándon, hogy az egyik oldalon eggyel több a háromszögek száma, mint a másikon. Alább látni fogjuk, hogy ez nem véletlen játéka, hanem a mágia fontos eszköze. A hátsó és elülső keskeny oldalon látható ábrázolások (III. t. 2b, 2c) összetartoznak ugyanúgy, mint a szelevényi modell első és hátsó oldalán levők is. Ott a szent berek ábrázolását láttuk a bennük tartott állatokkal együtt, ahová a halottat vitték. Ha ezt analógiának fogadjuk el, akkor logikus, hogy itt is azt a helyet lássuk ebben a geometrikus, leegyszerűsített mintában, ahová a gyulavarsándi halottat

lettel követi útjában. Nyilván itt körmenetről van szó. Nagy ünnep ez, vigasságokkal, vendégeskedésekkel . . . A 43. fejezetben a Duna-menti népekről (köztük a szarmatákról is) szólva újra megemlíti a szent berket *(antiquae religionis lucus)*, melynek papja női ruhát vesz fel. Heiler Fr. 1961, 38 és 128: a földanya *(Tellus Mater)* az indogermán világ legősibb és legfőbb istennője, „die Empfängerin der Toten als Unterweltsgöttin, die alles gebiert und nachdem es großgezogen, dessen Lebenskeime wieder in sich zurücknimmt". A szent berek a legfontosabb szentély az ősnépeknél. A szent berek körülkerített erdő, ahová nem volt szabad akárkinek belépni. Magyarországon még az Árpád-korban is volt többféle „száz sírhalom berke" *(nemus centum cumuli vocatum)*, amelynek még a közelében járni is féltek: Fehér M. Jenő 1967, 38, 53.

[13] Mozsolics Amália 1942, 14, 39, 41.

[14] Domonkos János 1908, 66.

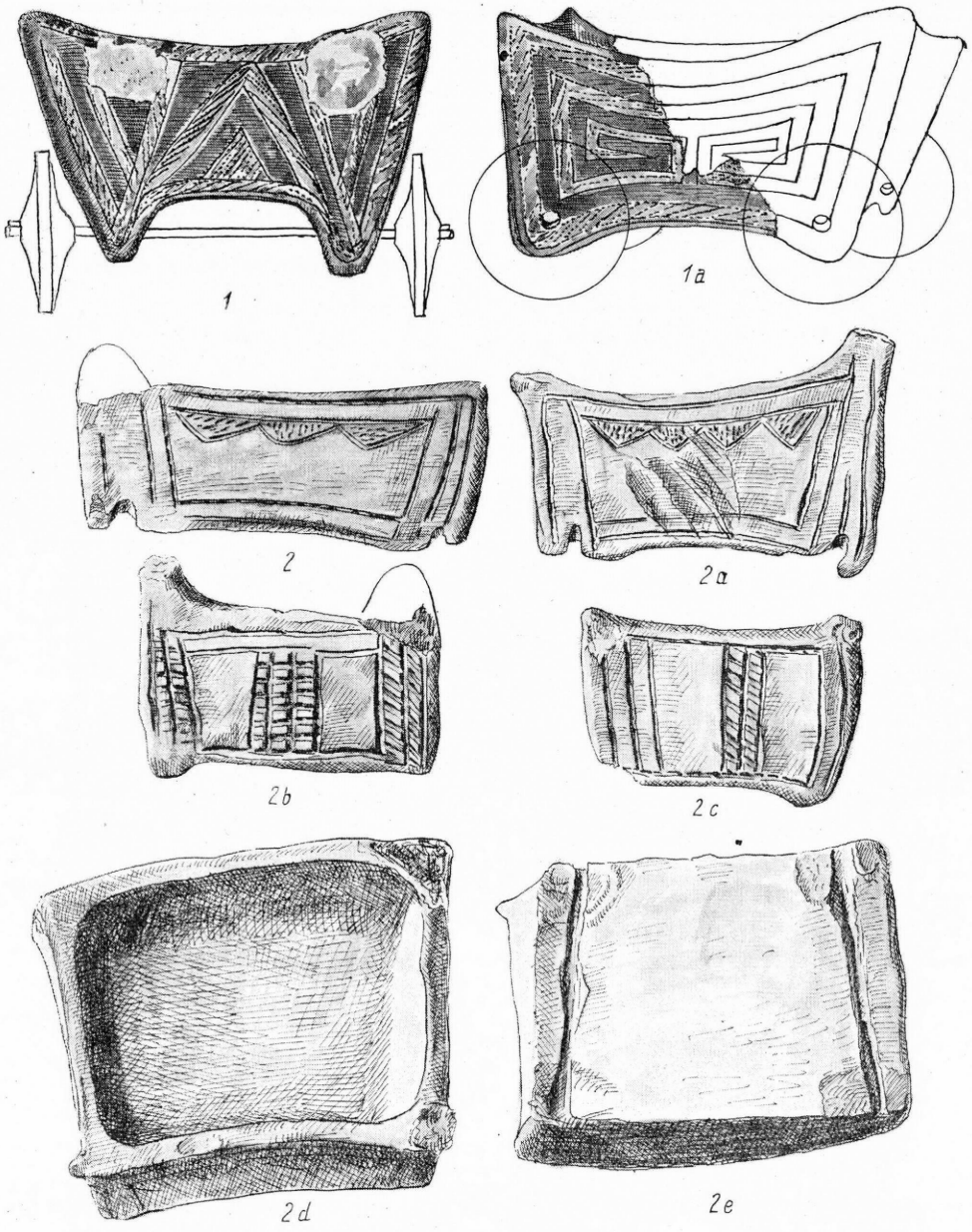

III. tábla 1, 1a: Wietenberg (Erdély, Románia) Bóna után, javítva; 2,2 a—2e: Gyulavarsánd (Békés m.)

vitték. Talán a berekben álló szentély ábrázolásáról van szó. Lehetne kocsiszerkezet ábrázolására is gondolni. Ez azonban nehézségbe ütközik: a két keskeny oldalon az ábrázolás nem szimmetrikus. Különösen zavaró a hátsó oldal két szélén levő oszlop- vagy cölöp-pár, amely már csak kétféle díszítésével is eltér mindennemű kocsiszerkezet-ábrázolástól. Valószínűbb, hogy egy szentély-ábrázolás esete forog fenn. Az említett két szélső oszlop-, vagy pillérpár azért lehet kétféleképpen díszítve, mert mindegyiknek más a jelentése. Baloldalon vízszintes sűrű vonalkázás vonul végig, a jobboldalon pedig ferde vonalkázás sorozata (III. t. 2b) Ez nem véletlenül alakult díszítés, hanem tudatos megkülönböztetés. Föltételezhető, hogy az előbbi a meander-, utóbbi pedig a spirális-szalagminta ábrázolása akar lenni. Középen pedig a földanya-istennő jelképes ábrázolása volna. Lehet, hogy ez a három függélyes mező együttesen a szentély belsejében székelő isten-kép ábrázolása, a kocsi elején pedig a szentély bejáratát (kapuját) jelezték, ahová a halottat elföldelés előtt viszik. Mindenesetre ez a keskeny oldal zártnak látszik: kétoldalt a függélyes vonalak az építmény szerkezeti elemeit utánozzák. Figyelemre méltó, hogy ennek az oldalnak fönn és lenn szegélye van. Ez a szegély, valamint az oldalsó merőleges szerkezeti vonalak a hosszoldalakon is megjelennek. Mivel azonban a leggazdagabban mintázott hátsó oldalon nincs szegélyezés, kocsiszerkezet jelzésének feltételezését el kell vetnünk, és inkább építmény (szentély) jelzését kell feltételeznünk. Mivel a hosszoldalakon a földanya-istennő jelképe jelenik meg (mint Szelevényen is) mágikus rendeltetéssel, azt a rendszert kell itt is keresnünk, amely a korban valamivel korábbi szelevényi kocsimodellen oly világosan jutott kifejezésre. Ezért kell a gyulavarsándi kocsi esetében a geometrikus mintázatban valami olyasmit keresnünk, ahová a halottat az elföldelés előtt vihették. Ezen a kocsin is megfigyelhető, hogy a hátsó keskeny oldal kifelé hajlik. Ez különösen a III. t. 2a alatti képen jól látható. A kocsikarosszériának ez a legszokottabb formája.

b) Wietenberg (Erdély, volt Nagyküküllő m.).[15] A keskeny oldal közepén foglal helyet az egyik oldalán nyitott háromszög (III. t. 1), amelyet két oldalon egy-egy geometrikus kompozíció kísér. Kétségtelen, hogy középen a földanya-istennő ősi jelképének variánsáról van szó. Hangsúlyoznom kell, hogy az egyik oldalán nyitott háromszög csúccsal fölfelé vagy csúccsal lefelé ugyanazt a fogalmat fejezi ki. A hitvilág fogalmainak kifejezésére szolgáló elvont geometrikus jelképek korszakok hosszú sorára irányt szabóan a neolitikumban alakultak ki. A *medinai* (Tolna m.) neolitikus szobortöredék [16] (IV. t. 1) alapján világos, hogy az anyaistennő méhét jelző háromszög állása teljesen mindegy; akár csúccsal fölfelé, vagy fordítva ábrázolják, jelentése ugyanaz. Ez a szobortöredék az indoeurópai hitvilág egyik legősibb mítoszát ábrázolja: a földanyát, aki méhében viszi, az őt üldöző kígyó elől menekülve, az isteni ikerpárt, Apollót és Artemist.[17] Az isteni ikrek mondják anyjuknak, hogy

[15] Az eredeti darabot nem láttam. Csak Bóna István fényképei alapján készítettem magyarázó rajzomat. Bóna István, 1960, LXIV. t.

[16] A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeumban. Hossza 11,4 cm, vastagsága kb. 2,8 cm. A szobrot, mint az a Körös kultúrában szokásos volt, két egyenlő félből készítették el úgy, hogy közöttük hosszanti irányban egy kb. 1,5—1,8 cm. széles rés maradt. Itt a felület sima (IV. t. 1a). Hosszanti irányban a széleken összeragasztották a két felet. Ez a ragasztás nem nagyon tartott, ezért a szobor idővel szétesett. Valószínűleg a keskeny résben, teljes hosszúságban bedugott keskeny tárgy is szétnyomta a két felet. Nyilván a másik, elveszett fél sem lehetett más, mint ez a megmaradt fél szobor. Lelt. sz. 35. 2. 4.

[17] Roscher, *Myth, Lexikon*, II, 2, 1966, 1968—1969.

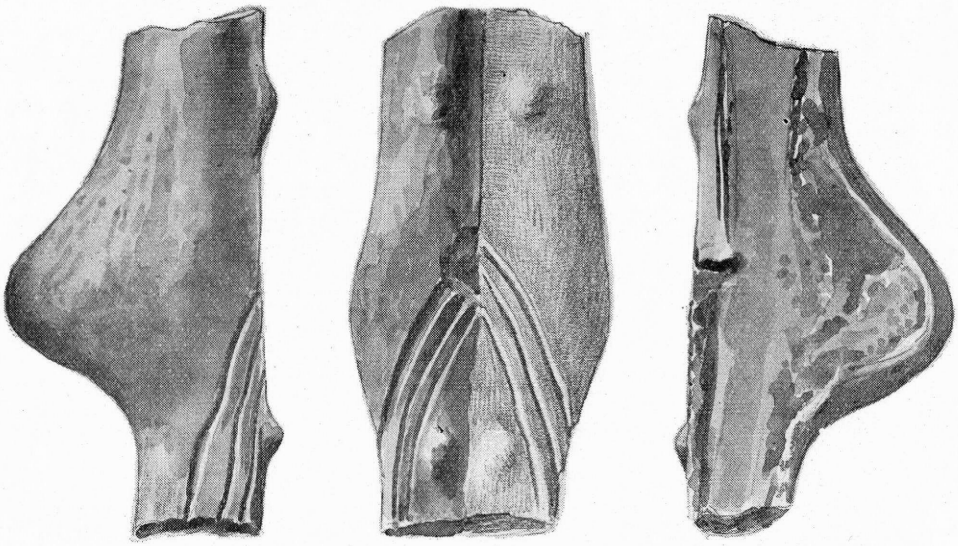

IV. tábla 1, 1a, 2: Medina (Tolna m.); 3: Hódmezővásárhely—Kökénydomb (Csongrád m.)

Delos szigetre meneküljön és ott szülje meg őket. A háromszög csúcsa ez esetben fönn van. Szelevényen, mint láttuk, és sok más esetben a háromszög csúcsa lenntre esik.[18] A wietenbergi kocsimodell keskeny oldalán egy részlet elkerülte a kutatók figyelmét: a felső keret belső szélénél kétoldalt egy-egy nagyobb folt látható. Ezek felragasztott bütyökszerű nyúlványok helyei; a bütykök leváltak és elvesztek. A valamivel korábbi *gyulaji* (Tolna m.) kocsimodell elején megmaradt az eredeti, átfúrt bütyök (lásd: VI. t. 1—4). Ebbe a nyúlványba zsinórt fűztek és úgy húzták a kocsit. A wietenbergi kocsimodellen is ezt a megoldást tételezhetjük fel. Így világossá válik, hogy a wietenbergi modellen ez az oldal volt a kocsi eleje. Ebből viszont azt következtethetjük, hogy az analógiák szerint itt annak a helynek az ábrázolásával van dolgunk, ahová a halottat vitték. Ez pedig az istennő berkének a szentélye lehet. Középen látható az istennő olyanféle jelképes ábrázolása, mint a szerencsi töredéken látható (XIII. t. 1), és mint amilyen a *kökénydombi* nagy neolitikus oltárkép (IV. t. 3). Kétoldalt ettől, kissé *elkülönítve*, a geometrikus térkitöltő minta „lécei" talán a szentélyt, vagy annak meander-szerű mintázatát érzékeltetik . . . A kökénydombi oltárkép nem a szepulkrális funkcióját ábrázolja az istennőnek, hanem ugyanazt, mint a *medinai* (IV. t. 1. 2), azzal a különbséggel, hogy Kökénydombon az ikerpárnak csak az egyik alakja van ábrázolva (ez gyakori eset). Wietenbergben a halottat magához vevő földanya-istennő kultuszképén az ikerpár vagy iker ábrázolását természetesen elhagyták, mert itt az istennőnek nem a szülő, hanem a halottat magához vevő szerepe nyer hangsúlyt. Mivel a III. t. 1 alatti keskeny oldal volt a kocsi elején, a rekonstrukciós rajzon (III. t. 1a) az átellenes rövid oldalt az analógiák alapján kissé kifelé hajlónak ábrázoltam. A hosszoldal meander-jellegű mintája alkalmazkodik a felület alakjához. Az analógiák alapján ez a minta is, mint a földanya-istennő jelképeinek egyike, szolgálhatja a mágikus célt. A halottal való összefüggés mikéntjét párhuzamok hiányában nem tudom meghatározni.

c) Novaj (Borsod m.). Kocsimodell saroktöredéke a miskolci múzeumban.[19] Az V. t. 1 alatti keskeny oldal egész felületét ferdemeander-minta tölti ki, kétoldalt pedig a keret csipkézve volt. A hosszoldal mezejét (V. t. 1a) egy vízszintes léc osztja ketté. Fölötte más a minta, mint alatta. Ez nem lehet véletlen. Az alsó rész ferdemeandere lényegileg azonos a keskeny oldaléval. Ha a vízszintes lécben azt a lóca-szerű alkotmány deszkalapját látjuk, amelyen a halott kiterítve feküdt, akkor alatta a földet képzelhetjük, amelybe temetik; fölötte pedig a halottat kellene elképzelnünk. Ezt a feltételezést támasztja alá a szelevényi és a gyulavarsándi kocsi. Ezeken a halott túlvilági sorsáról való gondoskodás jeleit állapítottuk meg. Ha ezeket analógiáknak fogadjuk el és hozzájuk vesszük még a gyulaji (Tolna m.) és jászfelsőszentgyörgyi kocsinak könnyen magyarázható ábrázolásait (3. és 4. fejezet), akkor nagyobb valószínűséggel azt tételezhetjük fel, hogy itt is a halott túlvilági sorsának biztosításával van dolgunk. A vízszintes vonal fölötti és alatti meanderes alakítás ez esetben mint a mágia eszköze jönne számításba. A ferdemeander egyik legáltalánosabb jelképe a földanya-istennőnek (IV. t. 3). E kocsimodellnek legalábbis a három oldalán ez a ferdemeander töltötte ki a bekeretelt mezőt. Ha az V. t. 1 alatti mezőt a kocsi elülső keskenyebbik oldalának vesszük (ami valószínű), akkor e mezőben és a hosszoldal vízszintes vonala alatt a földanya-

[18] Itteni anyagunkban: XII. t.
[19] Először publikálta Bóna István 1960, LXII. t. 1—3.

istennő birodalmát kell látnunk, ahová a halottat viszik (V. t. 1), illetőleg amelybe a halottat temetik (V. t. 1a alul). A vízszintes vonal fölött pedig fekszik a halott. A mágikus célú jelképeknek ezen alkalmazása természetesen nem a tényt (a temetés fizikai lefolyásának tényét) ábrázolja, hanem azt az óhajt fejezi ki, hogy a föld a földanya-istennő kegyéből fogadja szívesen a halottat.

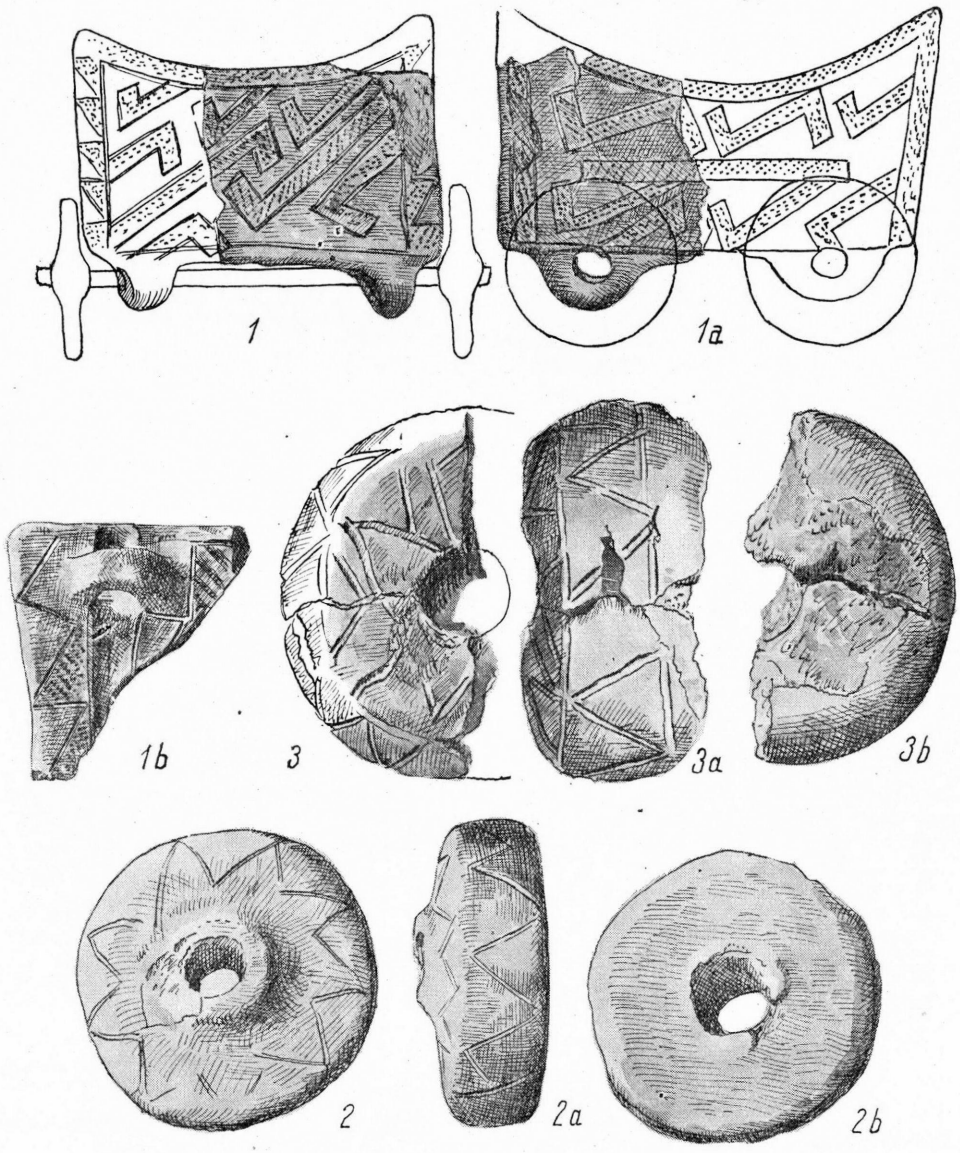

V. tábla 1, 1a, 1b: Novaj (Borsod-Zemplén m.); 2,2a, 2b és 3,3a, 3b: Čoka—Csóka—Kremenyák (volt Torontál m., Jugoszlávia)

A novaji kocsimodell fenekén is mintázatot alkalmaztak. Sajnos, ennek rendszerét a megmaradt csekély részlet alapján még megközelítőleg sem lehet rekonstruálni. E mintázat lényegére azonban bizonyos valószínűséggel következtetni lehet. A keskeny oldalon kétfelől a keretelés lényegesen eltér a hosszoldal keretelésétől: derékszögű háromszögek sorozata. Ez a keret nyilván a ferdemeander-mező értelmét egészíti ki. Ugyanezt a derékszögű háromszögekből álló keretet találjuk a keskeny oldal alatti fenékrészen (V. t. 1 b). A hosszoldal alatti fenékrészen a minta csekély maradványa arról tanúskodik, hogy itt más valami geometrikus mintáról lehet szó. Bármilyen volt is ez, a derékszögű sorozat előfordulása a feneken arra mutat, hogy itt lényegileg ugyanazt akarták kifejezni, mint a keskeny oldalon: a földanya birodalmát, azt a helyet, ahová a halottat vitték. De semmi esetre sem ábrázolás volt a cél, hanem mágia: a halott odajutásának és befogadásának kieszközlése.

3. *A gyulaji (Tolna m.) kocsimodell*

A lelőhely Gyulaj (régebben Gyula-Jováncza) Pogányvár nevű őskori erőd-telep északi csúcsa. A múlt század második felében zóki típusú cserepekkel együtt került be a szekszárdi múzeumba. Wosinsky Mór közli először a Millennium tiszteletére készített nagy művében.[20] A hibásan kiegészített darabnak az akkori igényeknek megfelelő, de mai szemmel nézve rossz rajzát megismétli későbbi híres könyvében.[21] Bár ugyanebben fényképét is hozza zóki jellegű cserepek társaságában[22] s ez a fénykép már mutatja a kocsi-karosszéria formáját (kifelé hajló hátsó keskenyoldal), nem ismerték fel, hogy itt kocsimodellről van szó.

A darabot mai, hibásan restaurált formájában fényképezni nem lehet. A szekszárdi múzeum kiállításából kiemelve, megvizsgáltam és a VI. t. 1—5 alatti rajzokat készítettem róla.

Megvan a kocsi karosszériájának egyik oldala teljesen (2 c). E hosszoldal fönn mérve 12,1, alul mérve 11,2 cm. Ehhez a hosszoldalhoz csatlakozik az elülső és a hátsó keskenyebb oldal egy-egy részlete (a és b). A modell fenekén megmaradt a hosszoldal mentén két keréknek sematikus ábrázolása (VI. t. 4). Végül megmaradt még a kocsimodellt húzó zsinór befűzésére a hosszoldal és az elülső oldal találkozásánál egy átlyukasztott fül. A kocsimodellt e meglevő részek alapján rekonstruálni lehet.

A karosszéria hátul kifelé hajlik, mint a szelevényi modellnél is. Elől lényegileg merőleges (2 b, a). A hosszoldalak is merőlegesek.

A mészbetét számára a vonalakat tűzdeléssel látták el. Ez a zóki kultúra jellegzetes technikája, melyet a Pogányvár más mészbetétes darabjain is látni lehet. E kocsimodellen azonban a munka rendkívül gondosnak mondható. A háromszög-párokból álló mintasorozat folyamatosan vette körül a két hosszoldalt és a kifelé dűlő hátsó oldalt. A három, ugyancsak mészbetétes vonalból álló keretelés az átfúrt bütyök előtt lezárja a mintás körbefutó mezőt. E három-

[20] Wosinsky Mór 1896, CVI. t. 1a, 1b. Ez az első publikáció annyiban jobb, mint a későbbiek, hogy a kocsifenék rajza a kocsimodell rajza alatt foglal helyet, s az oldal és a fenék összetartozása a számozással föl van tüntetve. A későbbi rajzoknál ez az összetartozás már nem ismerhető fel, mert a számozás elmaradt, és a fenék rajza máshová került.

[21] Wosinsky Mór 1904, LII. t. balra fönn.

[22] Wosinsky Mór 1904, XLI. t. 11.

szög-minta a kocsi hátsó részén átfordul az oldalélen és megszakítás nélkül folytatódik (2 c, jobboldalon fönn).

Az elülső oldalon, a bütyöktől kissé távolabb, újra kezdődik a három vonalból álló keret. Nyilván hasonló módon zárult a ma már hiányzó másik átfúrt fül előtt is. A kiegészítés (5 a) mutatja ezt és azt is, hogy ebben az elülső, keretelt mezőben két és fél háromszög-párnál több nem fért el.

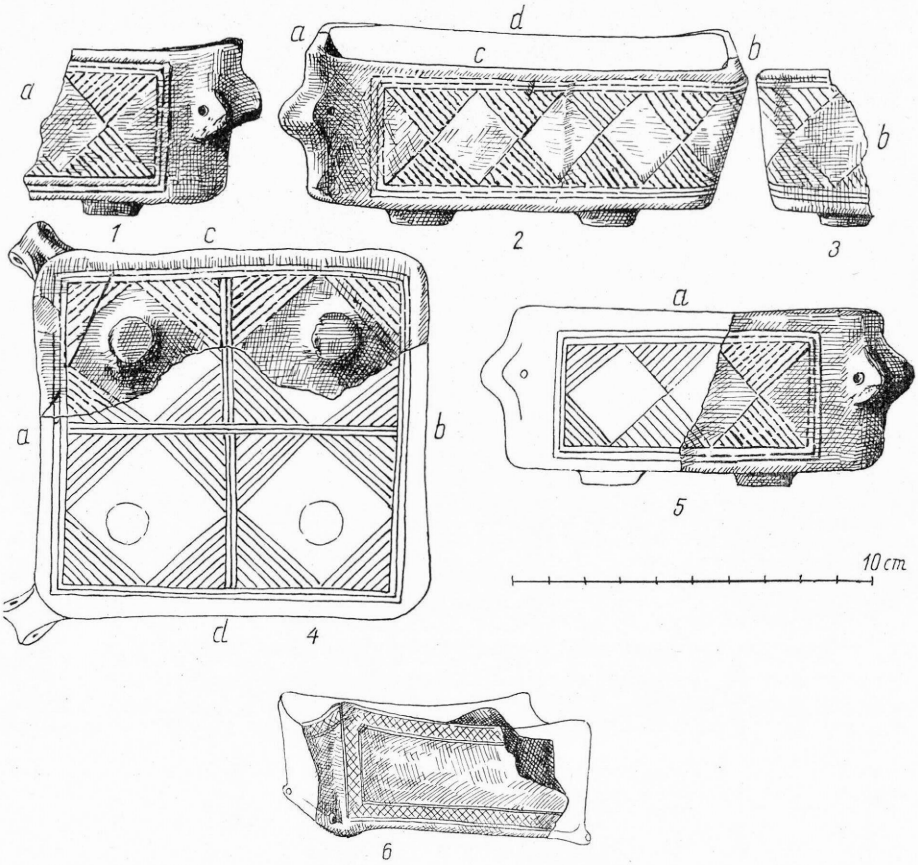

VI. tábla 1—5: Gyulaj (Tolna m.); 6: Szamosújvár (Erdély, Románia)

A kocsimodell hiányzó nagyobb felét a fenék mintázata alapján rajzban kiegészítve ábrázoltam (4 a, b, c, d). A kocsi elejének szélessége 10,2 cm lehetett. A kocsimodell hossza tehát számításom szerint 1,9 cm-rel több lehetett, mint a szélessége.

A fenék megmintázása rendkívül érdekes. A négy részre való osztás három-három vonallal nem tekinthető a kocsiszerkezet utánzásának. Ezt a beosztást kizárólag azért alkalmazták, hogy sűrűn vonalkázott háromszögmintákat lehessen elrendezni, lényegileg egy ferdemeandermező — minta létesítése végett. Ez a földanya-istennő birodalma. De ez a minta itt sem ábrázolás, hanem mágikus praktika eszköze: nem a földet ábrázolja, amelybe te-

metik a halottat, hanem a kerekeket körülvéve azt az óhajt fejezi ki, hogy a földanya-istennő a halottnak a másvilágra való jutását segítse. Egyébként a kerekek ábrázolását szellemesen oldották meg. Egy-egy lapos, kerek dudor jelzi a megfelelő helyen a kerekeket.

A két fül csak elöl volt meg. A megmaradt hátsó sarok világosan mutatja, hogy hátul nem voltak ilyen fülek. Nem is lett volna értelmük hátul.

A karosszéria magassága az elülső sarkon 4,3, a hátsó sarkon 4 cm, középtájon 3,9 cm, az oldalfal felső éle tehát enyhén hajló volt. De ezt a hajlást nem lehet a fonással okozott sarokemelkedésnek tekinteni (mint a budakalászi kocsimodellek esetében: IX. t. 2 VIII. t. 1, 2.). Ugyanis ennyi hajlást az alsó élnél is lehet találni (VI. t. 2), pedig annál a tendencia semmi esetre sem lehetett a hajlás.

A modell belseje sima. Az agyag feketés színű. A mészbetét sok helyen még megmaradt a tűzdelt vonalakban. Az égetés is gondos munka volt.

A gyulaji kocsimodell a következő tanulságokat szolgáltatja: Ellentétben a szelevényi, novaji, wietenbergi, gyulavarsándi és jászfelsőszentgyörgyi kocsikkal, a gyulaji kocsimodell rövid (gyakorlatilag négyzet alaprajzú kocsit ábrázol, olyant mint az ismert budakalászi kocsimodell (IX. t. 1. b). Ez más típusú kocsi, mint az eddigiek. A temetési szertartás szempontjából ez annyit jelent, hogy az eredeti kocsi is ilyen rövid lehetett s hogy abban a halottat nem fektették, hanem ültették.

A kocsimodell fenekét itt is mintával látták el. E mintázat sem Gyulajon, sem Budakalászon nem a kocsi szerkezetét jelöli (ennek semmi célja nem volna), hanem mágikus céllal a halott másvilági boldogságát szolgálja (lásd: a budakalászi kocsiról szóló fejezetet alább).

A gyulaji kocsimodell három oldalát körülölelő folyamatos minta a kocsiban ülő helyzetben levő halottra vonatkozik. A mágia törvénye szerint a jelkép azonos a jelképezettel. Ez a három oldalon körülfutó minta nem egyéb, mint a rendelkezésre álló felülethez komponált ferdemeander-mező, ugyanaz, amit a feneken is láttunk. Mindkettő, sőt harmadiknak az elülső oldalon levő, külön keretelt hasonló minta is, egy célt szolgál, a halott másvilági boldogságának biztosítását. A jelkép tehát azonos a földanya-istennővel: ez fogadja ölelően a halottat. Ezt fejezi ki a három oldalt körülfutó meander-minta, de nem tényként, hanem kívánságként. Ezt kívánják biztosítani a hozzátartozók a megholtnak. Ezért ruházták fel az eredeti halottaskocsit (festéssel?) az istennő jelképével, és a temetés újbóli lejátszásánál használt kocsimodellel.

4. *A jászfelsőszentgyörgyi (Szolnok m.) kocsi-hajómodell*

A lelőhely: Jászfelsőszentgyörgy, Turóczi-tanya, jelenleg Új Hajnal TSz. A leletmentő ásatást Csalog Zsolt, a szolnoki múzeum múzeológusa végezte (1961. VIII. 1—5). Az ásatási dokumentáció szerint szkítakori ház (A-gödör cölöplyukakkal, benne jellegtelen vaskori kerámia és magas fülű agyagpohár), további szkítakori gödrök és egy szarmatakori gödör, végül a szóban forgó modell gödre kerültek elő. Utóbbinak leírása az ásatási naplóban: „Az R gödör kontúrja a nyesésben már nem látható, az egész humuszban volt. Viszonylag szűk, nagyjából meghatározható körből előkerült kerámia jelezte. Bodrogkeresztúri kultúra. Köztük négyszögletes, díszes, lábas tál darabjai. A gödör maximum 60 cm mélységig terjedhetett. A gödörnek csak kb. egyharmada lett

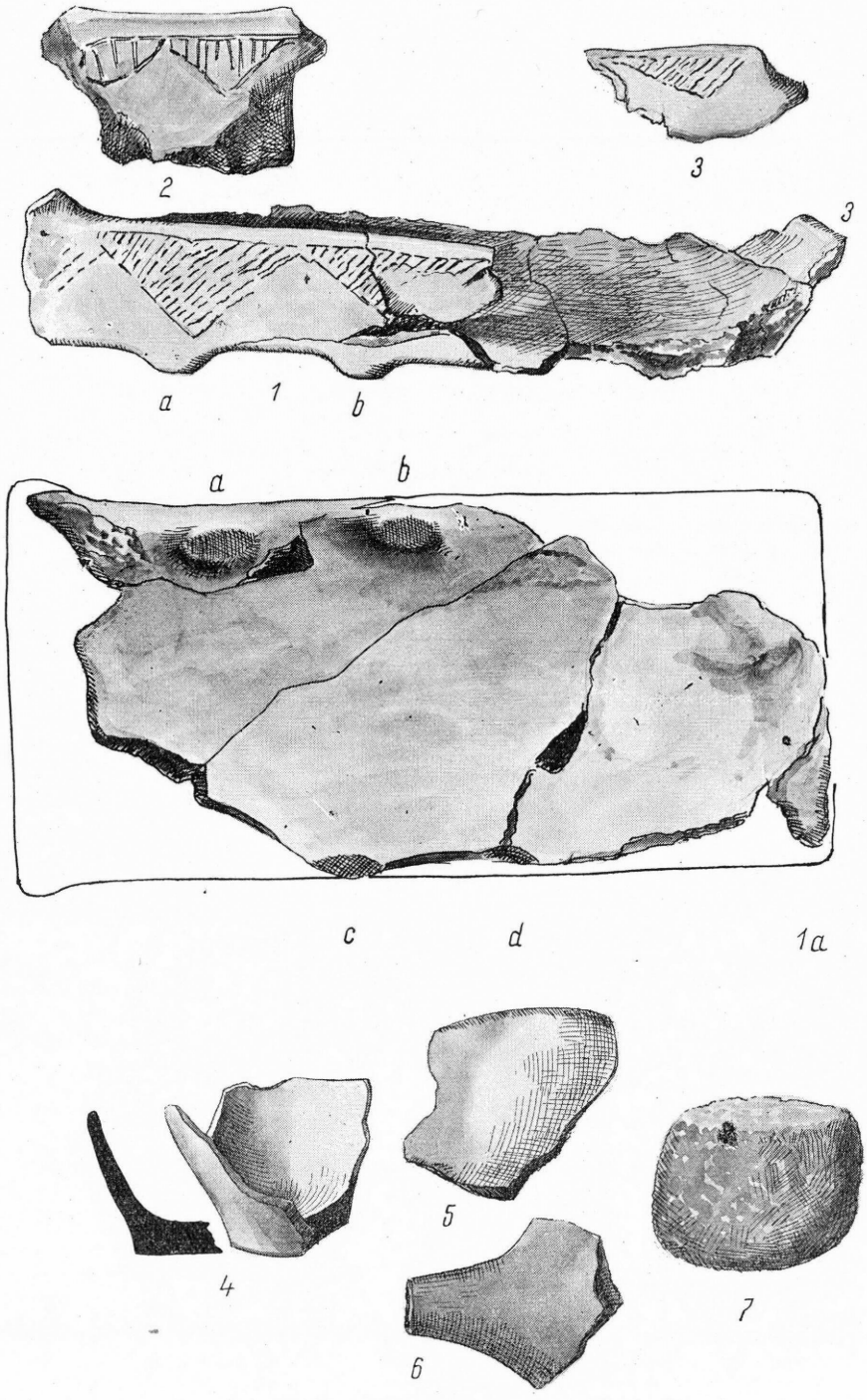

VII. tábla 1—7: Jászfelsőszentgyörgy (Szolnok m.)

kiásva. Többi része benn van a földben". Az ásatás helyéről térkép is készült 1 : 20 arányban.

Az R-gödör leleteit a szolnoki múzeumban megvizsgáltam, s azokról a VII. t. 1—7 alatti rajzokat készítettem.

A „díszes, lábas tál" voltaképpen hátul kocsi, elöl csónak vagy hajó. Bár nagyon töredékes állapotban maradt meg, az egyik hosszoldal kivételével minden lényeges részét rekonstruálni lehet hitelesen. Rendkívül hanyag, rögtönzött munka. A kerekeket egy-egy ovális nyúlvány jelzi a fenékből kiállóan *(a* és *b)*. Az átellenes hosszoldalon ezek letörtek, de ovális nyomuk világosan kivehető *(c* és *d)*. Különös, hogy e párokon belül a kerekeknek egymástól való távolsága mindkét hosszoldalon nagyjából egyforma, mégis e párok nem esnek egy vonalba átellenesben, ahogyan kocsinál a közös tengely megkívánná. Föltűnő az is, hogy e kerékpárok az egész darab hátsó felén vannak. A hosszú modell másik (elülső fele) csónak vagy hajó formára van alakítva. Feneke elöl fölfelé hajlik és erősen ferde. Ez az erősen ferde alakítás kocsiknál szokatlan. De keskenyebb is ez az elülső oldal, amint a VII. t. 1a alatti rajz mutatja, azonkívül alacsonyabb is. Ezen a keskenyebb és alacsony elülső oldalon egy háromszög-minta maradt meg (3).

A megmaradt oldalfal felső vonala hátul fölemelkedik, mint a gyulavarsándi kocsimodellnél is (III. t. 2a). Ennek megfelelően a kocsi hátsó oldala lényegesen magasabb, mint az elülső. Megjegyzendő, hogy a megmaradt nyúlvány nem teljes, eredetileg még magasabb volt. A VII. t. 1 alatti rajz a törési felületet feltünteti.

A hátsó keskenyebb oldal töredéke (2) alul törési felületet mutat. Valószínű azonban, hogy itt már csak a kocsifenék vastagsága hiányzik.

A megmaradt oldalon három egész háromszögnek és a sorozat két végén egy-egy fél háromszögnek van hely. A sorozat egy fél háromszöggel indul, ami a VII. t. 1. alatti rajzon jól látszik. Összesen tehát négy háromszög volt ezen az oldalon (lásd a VIII. t. 3 alatti rekonstrukciós rajzot). Hogy a túlsó hosszoldalon is ennyi háromszög volt-e, vagy eggyel több, mint a gyulavarsándi kocsimodellen, nem tudjuk. Azt látjuk, hogy a keskenyebb oldalakon kisebbek a háromszögek. Az elülső oldal satírozott háromszöge elnyúlt alakot mutat (VII. t. 3). Hossza kb. 4 cm. Ezen az oldalon két ilyen háromszög fért el VIII. t. 3b). Egy harmadik ilyen elnyújtott háromszögnek (de még egy fél háromszögnek is) semmi esetre sem lehetett már helye ezen az oldalon.

Ellenben a hátsó keskenyebb oldal megmaradt töredékén (VII. t. 2) két rövidebb háromszöget találunk. Mivel a kocsimodell szélessége kb. 10 cm volt (középen mérve), a kb. 3 cm hosszú háromszögekből háromnak volt helye a hátsó keskeny oldalon (VIII. t. 3a). Ezek a háromszögek abban is különböznek a többi oldal háromszögeitől, hogy satírozásuk sokkal ritkább és merőleges irányú (VIII. t. 3a). Így tehát a kocsimodellen a háromszögek száma: 2 + 3 + 4 + ? .

A kocsimodell méretei: Mai (nem teljes) hosszúság: 21,3 cm, mai magasság (hátul): kb. 4 cm (láb nélkül); szélessége (mai, nem teljes) kb. 10 cm.

A kísérő leletek: VII. t. 4—5: összetartozó, de nem illeszkedő darabjai egy kis vörhenyes-feketefoltos csészikének; 6: sötétbarna színű, nyeles kanál töredékének látszik, másik oldala homorú (magas fülű edény is lehetett, mint a péceli kultúrában szokásos). A fül keresztmetszete a törési felületnél ovális. 7: dörzsölőkő (barnás színű).

Sajnos a jászfelsőszentgyörgyi R-gödör nagyobb része feltáratlan. Így

korának megállapításával alig foglalkozhatunk. Az ásató Csalog Zsolt a mellékletek alapján a bodrogkeresztúri kultúrából származtatta. Mivel azonban a lelőhelyen későbbi kultúrák emlékei is előfordultak, a gödörbe töredékesen került edénytöredékeket másodlagosan felhasznált dolgoknak is lehet tekinteni. Ugyanez vonatkozik a dörzsölőkőre is. A kocsimodell a gyulavarsándi modellel látszik közel egyidősnek. Közös a háromszög-jelképeknek növekvő számú alkalmazása is.

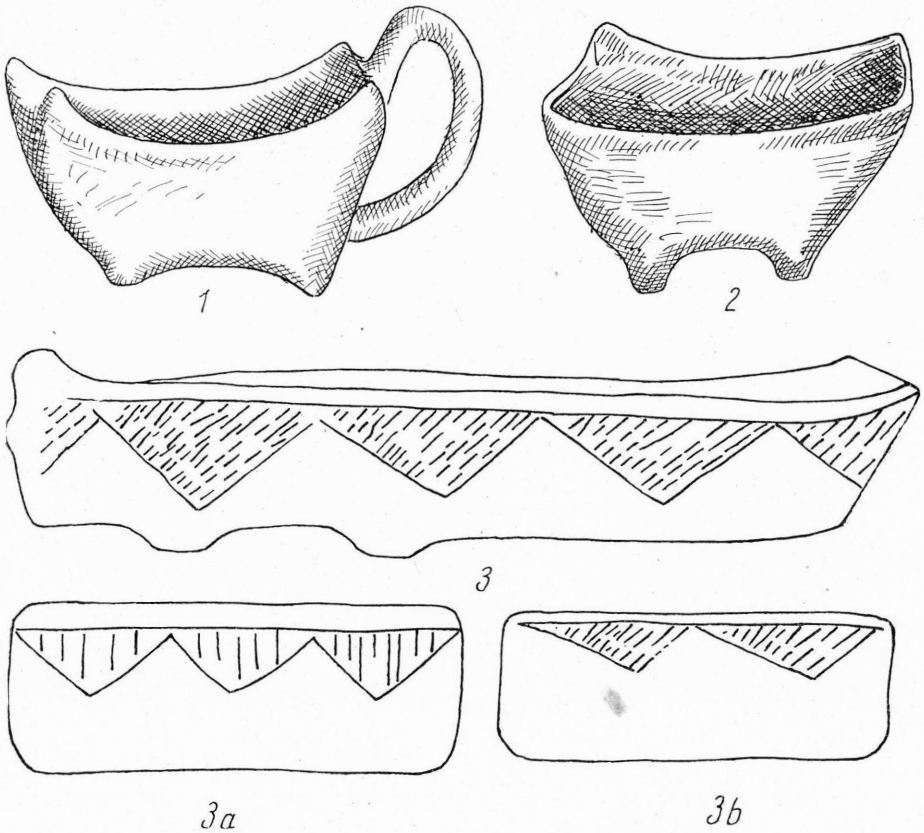

VIII. tábla 1: Budakalász 158. sír; 2: Budakalász, 118. sír (Soproni S. után); 3,3a, 3b: a jászfelsőszentgyörgyi modell rekonstrukciója

A kocsinak hajóval való kombinálása egyedülálló jelenség az ismert kocsimodell-leleteink között. Bár a halott másvilági útja során közismerten nagy szerepet játszik az alvilág folyóján való átkelés, ez esetben, mert a temetés újra való eljátszásáról van szó, arra kell gondolnunk, hogy a Galga folyó mellett fekvő Jászfelsőszentgyörgy vidékén a halottat szárazon és vizen kellett szállítani, s a megtalált modell ezt a két dolgot egyesítette.

5. *A budakalászi kocsimodellekről*

Amit a budakalászi 177. sz. ún. jelképes sírról és a benne talált kocsimodellről írtak,[23] az bizonyos revízióra szorul. Már az ásató Soproni Sándor helyesen mutatott rá, hogy az eredeti kocsin, melyet a szóban forgó modell (IX. t. 1, 1a) utánoz, az oldalfalak fonottak voltak. Ezt Csalog József, aki a technikai előzmények kutatásával behatóan foglalkozott, megerősítette,[24] mondván, hogy a sarkok felemelkedése a vesszőfonás eredménye. Ezen útmutatás alapján a IX. t. 2 alatt megterveztem az eredeti fonott kasú kocsit. A karosszéria oldalsó élein kétfelől jöttek össze a vesszők, s ez okozta, hogy az oldalak felső széle középen lefelé ívelt, a sarkok pedig magasabbak lettek. Csalog szerint egyébként ez a modell nem sokat árul el arról, hogy milyen lehetett az eredeti kocsi. Azzal indokolja ezt, hogy ez a modell egyúttal edény is, méghozzá füllel ellátott. Ebben van némi túlzás. Ami e modellen kocsi, azt jól el lehet választani attól, ami benne edény. Amint alább látni fogjuk, az egész darabon uralkodó a kocsijelleg.

El kell azonban ejtenünk azt a tetszetős megállapítást, hogy a feneken látható ábrázolás a kocsiszerkezet jelzése volna. Először is semmi értelme nincs annak, hogy a kocsi fenekén a szerkezetet ábrázolják. Másodszor ami a feneken ábrázolva van, az nem szerkezete a kocsinak. Elöl és hátul a feneken két-két léc van egymás mellett szorosan. Ezek nem a kerekek tengelyét jelzik. Olyan tengely ugyanis nincs, amely két lapos, vagy akár „gömbölyű" rúdból állana. A tengely fogalmának fő kritériuma, hogy egy darab rúd. Harmadszor, ezek a párok nem fekszenek a kerékagyak irányában, hanem küljebb vannak ettől a vonaltól. Negyedszer, a fenék másik két oldalán hiányzik a kocsiszerkezet fő vázát képező erős, széles rúd, melyre a karosszéria épülhet.

A fenékre bekarcolt vonalak értelmét a kocsimodellek mintáinak rendszerében kell keresni. Az előzően ismertetett kocsimodellekkel kapcsolatban többször is volt szó arról, hogy a halottat a szent berekbe, illetőleg az abban álló szentélybe vitték hamvasztás, illetőleg temetés előtt. A budakalászival rokon, négyzet alaprajzú gyulaji kocsimodell alján, a kerekek között találjuk a földanya-istennő birodalmának jelképes ábrázolását. A budakalászi szóban forgó ábrázolás is ugyanazt a célt szolgálja, mint a gyulaji modell kerekei közötti mintázat. Szóban forgó esetben a szentély architektúrájának minimumra leegyszerűsített ábrázolásáról van szó. Ennek nagyon is megvan az értelme: az istennő birodalmát jelképezi, ahová a halottat juttatni óhajtják. A novaji kocsimodell fenekén látható mintával kapcsolatban is volt erről szó.

A budakalászi kocsimodell edényfüle a kocsi elülső, kissé keskenyebb oldalához kapcsolódik. Ez a fül nem azért van rajta, hogy ezáltal egyúttal edény legyen a kocsimodellből, hanem azért, hogy ezt a miniatűr kocsit a fül segítségével húzni tudják. A gyulaji és a wietenbergi kocsikon (VI. t. 4; III. t. 1) ezt a húzást átfúrt bütyökbe fűzött zsinór (hurok) segítségével oldották meg.

A budakalászi kocsimodellen látható, bekarcolt zegzug-mintát a ferdemeander-mező és a ferdemeander-szalag leegyszerűsítésének lehet tekinteni. Neolitikus kocsimodelljeink oldalait a tiszai kultúra jellegzetes ferdemeander-mintái borítják (X. t. 1—3). A budakalászi szóban forgó mintázat ilyen ősi hagyományra vezethető vissza. A budakalászi zegzug-mintát megtaláljuk egy neolitikus kocsikerék-modellen is: V. t. 2, 2a.

[23] Az irodalom ismertetése Bóna Istvánnál 1960.
[24] Csalog József 1961, 16.

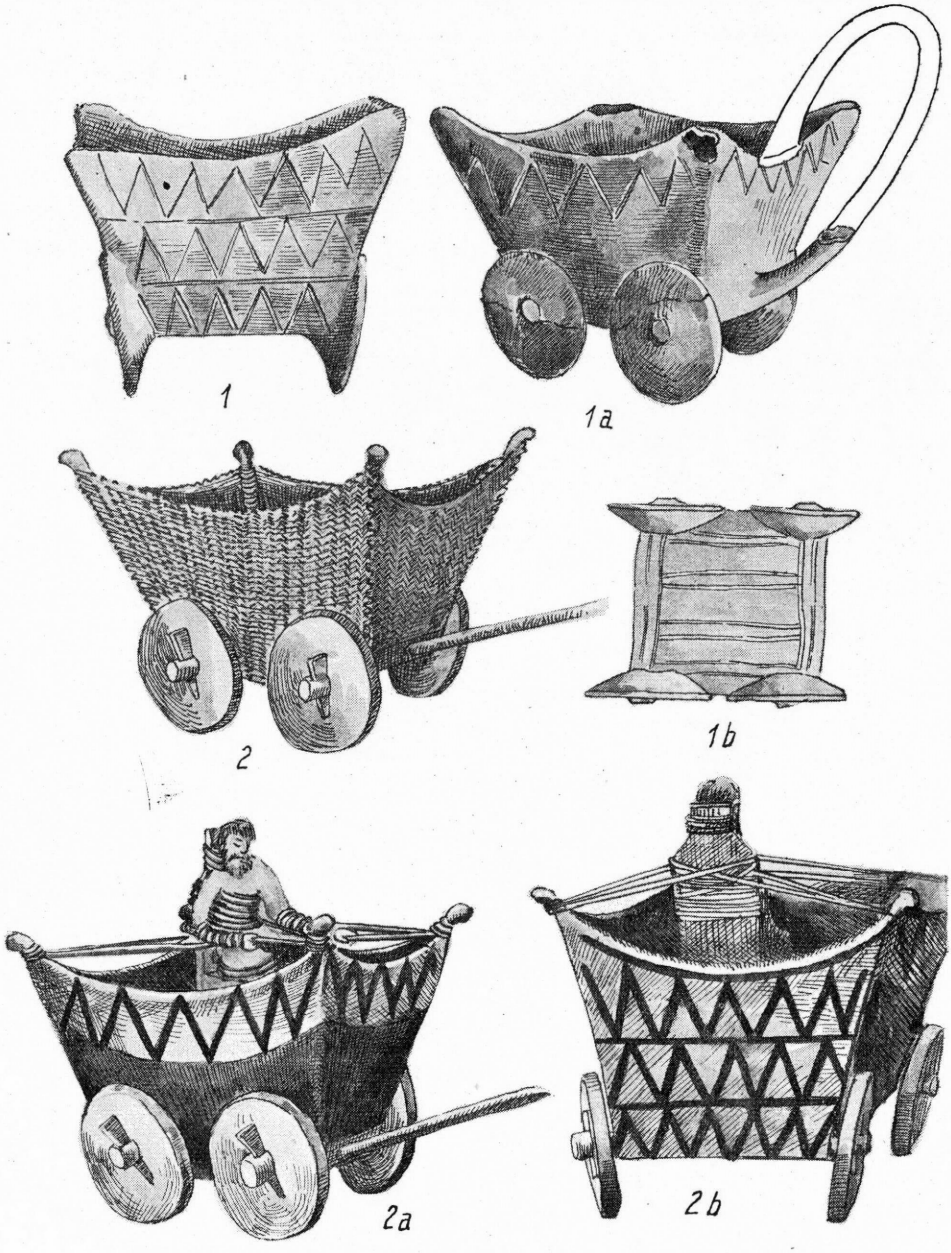

IX. tábla Budakalász (Pest m.)

Az eredeti budakalászi kocsi kérdésében két lehetőséget látok. Az eredeti kocsi mindenképpen fonott oldalú volt. Ez a mindennapi életben is ilyen lehetett. Az egyik lehetőség az, hogy temetéskor ezt a használati kocsit vették volna igénybe a halott szállítására. Ez azonban, mint arra SCHEIBER Sándor szíves volt figyelmeztetni, vallási szempontból minden korban lehetetlen volt. A hulla ugyanis mint tisztátlan dolog, elvileg használhatatlanná teszi a kocsit a mindennapi élet számára. Másik, sokkal reálisabb lehetőség az, hogy a halottak szállítására külön kocsival rendelkeztek, amelyen a minták vörös festékkel festve voltak. A IX. t. 2a—2b vázlat a vörös festékkel megfestett halottaskocsit ábrázolja, rajta az „ülő" halottal. A halottaskocsinak ez a négyzet alaprajzú típusa a legősibb forma a Kárpát-medencében. A X. t. 1—1a alatt ábrázolt Csóka-kremenyáki neolitikus halottaskocsi-modell is négyzet alaprajzú. Hasonló a hódmezővásárhelyi (XII. t.) péceli típusú és egy szerencsi neolitikus modell is (XIII. t. 2). Ehhez a formához nem fekvő, hanem "ülő" halott tartozik. A sumér előkelő halottat is ültetve szállították a kocsin.[25] Ennek a legősibb temetési szertartásnak a nyomát őrzi HERODOTOS, a szkíta előkelők és az egyszerűbb emberek temetésének a leírásában.[26]

SOPRONI Sándor írja, hogy „a kocsi edényrészének a típusa különböző változatokban — természetesen kerekek nélkül — a budakalászi temető eddigi anyagában igen gyakori, és a temető kerámiájának egyik jellegzetes csoportját képezi."[27] A VIII. t. 1 és 2 alatt SOPRONI munkája nyomán két ilyen „edény" képét mutatom be (158. és 118. sírokból). Mindkét darab alján négy bütyök van. Világos, hogy a kerekeket könnyebb kivitelezésben egyszerűen bütykökkel jelölték. A gyulaji kocsimodell kerek bütykeinek ez a típus a közvetlen előzménye. A VIII. t. 1 alatti füles „edény" tehát ugyancsak négykerekű, fülénél fogva húzható kocsimodell. Mint ilyen, a 177. sz. jelképes kocsi egyszerűbb kiadása. A budakalászi 118. sz. sírból származó „edény"-en már nincs fül. A négy bütyök azonban a négy kerék leegyszerűsítése. A karosszéria azonban igen határozottan van ábrázolva: az egyik oldal felső széle egyenes, a többi háromé ívelt.

A budakalászi kocsimodellek alkalmazásának mikéntjét a leletkörülmények részletes ismertetésével lehet meghatározni. Ez még a jövő feladata. Valóban jelképes sírokról van-e szó, vagy halotti áldozó gödrökről, a térrajz és a gödrök alakjának pontos rajzai fogják eldönteni.

6. *Neolitikus kocsi- és kerékmodellek Csóka-Kremenyákról (volt Torontál m.)*

BANNER János a Csóka-kremenyáki neolitikus leletek publikációjában ezt írja: „In pit VII a hollow stand of the Tisza Type (XXX. 2) and stands of the Vinča culture (XXX. 1, 3, 4, 5) nay a large-size decorated square vessel (XXX, 6) and another similar one with no decoration (XXX. 18) were found together with a sherd showing the fragment of a face, belonging to the Tisza culture (XXX. 7)"[28] E leírás rendkívül becses számunkra, bármilyen szűkszavú

[25] TARR László 1968, 37: Subad sumér özvegy királynét díszbe öltöztetve, ülő helyzetben szánkocsira helyezve vitték temetni. E csúszkás kocsit onagerek húzták.
[26] HERODOTOS, IV, 71 (a szkíta király temetése; 73 egyszerű ember temetése. Mindkét esetben kocsiba fektetik a halottat.
[27] SOPRONI Sándor 1954, 29.
[28] BANNER János 1960, 37.

is. Megtudjuk belőle ugyanis, hogy az áldozó gödör és a kocsimodell készítésének szükséglete már a tiszai kultúra területén is megvolt. A X. t. 1—1a alatti kocsimodell-töredék egyik oldalának képét BANNER olyan beállításban közli,[29] hogy e képen a kocsit felismerni nem lehet. A sarkain levő dudort az edényeknél szokásos emberláb változatának tekinti (39. o.). Az eredeti darabot meg-

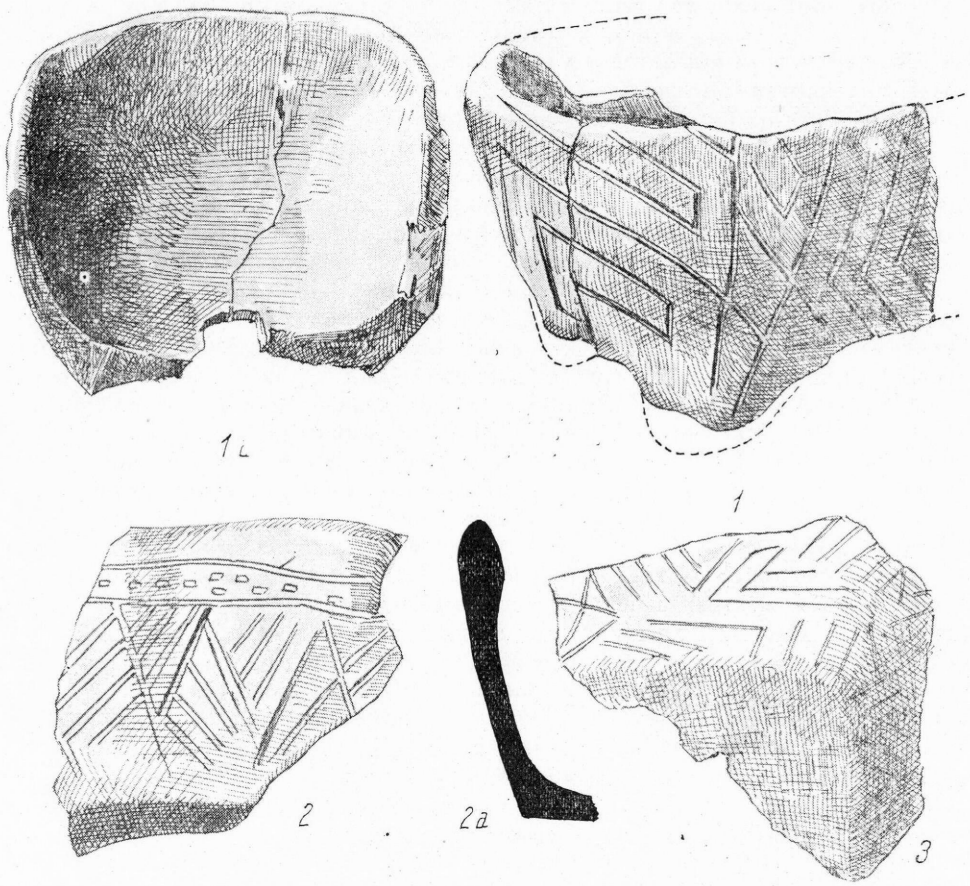

X. tábla 1, 1a: Coka—Csóka—Kremenyák (volt Torontál m. Jugoszlávia), VII. gödör; 2,2a és 3: Čóka—Csóka—Kremenyák

kerestem a szegedi múzeum raktárában,[30] a X. t. 1a alatti rajz mutatja, hogy lényegében négyzet alaprajzú kocsitípusról van szó. Oldalai erősen kifelé hajlók. Hogy melyik oldal volt a kocsi eleje, melyik az oldala, biztosan eldönteni nem lehet. Ha a wietenbergi kocsi hosszoldalának mintáját veszem alapul (amire feljogosít egy szerencsi karosszéria-modell töredéke a wietenbergi modellen

[29] BANNER János 1960, 39. XXXI. t. 32.
[30] Lelt. sz. 16/1911, 201.

látható háromszöggel rokon ábrázolásával (XIII. t. 1), és ebből visszafelé következtetve nézem a neolitikus kocsimodellt, akkor a rajz baloldalán levő, majdnem vízszintes mintázatú oldalt tekinthetem kocsioldalnak és a másikat, amelyen az X-alakban kezdődik a minta, elülső vagy hátsó oldalnak. Ez azonban csak feltételezésnek tekinthető. Egyébként a töredék szinte téglavörös, a sarkok legömbölyítettek. Mintázatának technikai kivitele jellemző a tiszai kultúrára. Jelenlegi magassága 6 cm.

Ezenkívül még két olyan téglavörös töredéket találtam a Csóka-kremenyáki, tiszai kultúrából származó anyagban, amelyek — bár a kereket jelző bütykök nincsenek rajtuk — mégis talán kocsimodellnek tekinthetők. Az egyik a X. t. 2 alatti töredék. Színe élénk téglaszínű; a fenék egy részlete is megvan.[31] A 2a alatti profilrajz mutatja, hogy az oldalfal kifelé hajló volt. A bekarcolt mintázat ezen is a tiszai kultúrára jellemző. Mintája (fönn széles, pontozott kerettel szegélyezve) satírozott háromszögek váltakozásából áll.

A X. t. 3 alatti töredék szintén dudor nélküli; sarka legömbölyített, mintája eléggé rendetlenül rajzolt, de jellegzetes tiszai meanderminta.[32]

Az egész Csóka-kremenyáki eredeti anyagot kézbevettem, az összes kartonokat átlapoztam. Egyetlen megkérdőjelezett darabot találtam benne,[33] amely a péceli kultúrára volt gyanús. Az eredeti darab tüzetesebb vizsgálata alapján azonban kitűnt (s ezt TROGMAYER Ottó, a kartonok írója is megerősítette), hogy nem a péceli kultúrából származik. Az anyag zöme neolitikus, sok a tiszai kultúra maradványa, kevesebb darabbal van képviselve a bánáti kultúra.

Az eredeti anyag vizsgálata során találtam két nagyméretű kocsikerékmodellt (V. t. 2, 2a, 2b; 3, 3a, 3b). BANNER ezeket neolitikus hálónehezékeknek tartja. A közölt gyenge fényképek alapján ezek kocsikerék-voltát fölismerni nem lehet. Mindkettő téglaszínű. A kerék belső oldala lapos, díszítetlen (2b, 3b), külső oldaluk és széles talpuk mintázott (2a, 3a). A 2 alatti kerékmodellen[34] az agy is határozott domborítással jelölve van. Ez utóbbinak mintázata itt és a talpon egységes: azonos a budakalászi kerekes kocsimodellével (IX. t. 1, 1a). Átmérője 7,6 cm; vastagsága az aggyal együtt 3,5 cm.

A másik tiszai kerékmodell-töredék átmérője eredetileg 9,5 cm lehetett. Vastagsága kb. 4,8 cm. A mintázat itt is egységes: váltakozó helyzetű háromszögek borítják a külső egész oldalt és a talpat.[35]

A Csóka-kremenyáki neolitikus kocsi- és kerékmodellek felfedezésével az őskori kocsik, kocsi- és kerékmodellek kérdése új megvilágításba kerül. Eddig azzal számoltak, hogy a kocsi a késő rézkornál korábban ismeretlen volt a Kárpát-medencében. Ami a kerékmodelleket illeti, BÓNA István statisztikájára támaszkodtak, nem is sejtve, hogy e statisztika szomszédságában, ugyanazon folyóiratszámban, jelent meg BANNER csókai publikációjában nem egy neolitikus kocsi- és kerékmodell publikációja. Ezeket senki nem ismerte fel. Így aztán KLEJN, L. Sz. cikke is elavult[36] megjelenése pillanatában, mert BÓNA megtévesztő statisztikájára támaszkodott.

[31] Lelt. sz. 16/1911, 202.
[32] Lelt. sz. 90/1913, 141.
[33] Lelt. sz. 13/1908, 169.
[34] Lelt. sz. 17/1910, 28. BANNER János 1960, XXXIV. t. 43.
[35] A kerékmodell-töredékek lelt. száma: 17/1910, 371. BANNER János 1960, XXXIV. t. 9.
[36] KLEJN L. Sz. 1963.

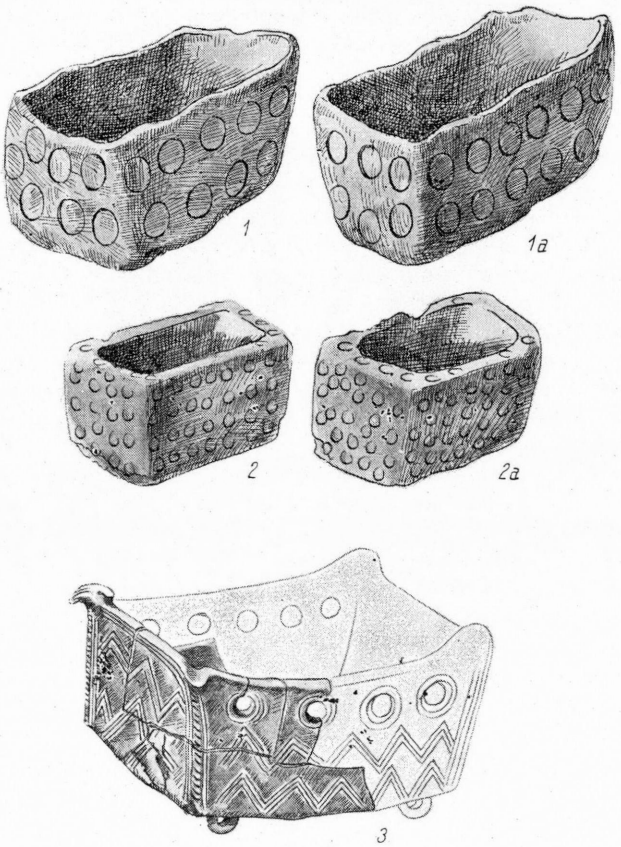

XI. tábla 1, 1a: Kiszombor, Téglagyár (Torontál m.); Szőreg—Szentiván? (Csongrád m.); 3: Alsóvadász (Borsod m.), Kalicz N. után (a kiegészítés megváltoztatásával)

7. *Maros-vidéki kocsimodellek*

Kiszombor, Téglagyár (XI. t. 1, 1a), a szegedi Móra Ferenc Múzeumban. Alakja és mintázata alapján a kocsimodellek sorába tartozik. Téglalap alakú; anyaga kissé fekete foltos. Magassága 4,8 cm. Fenekének méretei: 8 × 4,7, szájának méretei: 9,7 × 7 cm. Fölfelé tehát szélesedő. Helyszíni szemle alkalmával Trogmayer Ottó vette át a téglagyár munkásaitól 1960-ban.[37]

Mintázata rendkívül érdekes. Egyenesre vágott nád benyomkodásával bizonyos rend szerint egyforma körökből álló sorozatokkal látták el mind a négy oldalt. E körök számában tervszerűség nyilvánul meg. A fölfelé kiszélesedő alakon kívül e tervszerűség alapján tartom kocsimodellnek. Ugyanis a két hosszoldalon két sorban haladnak a növekvő sorok, a két keskeny oldalon pedig a körök egy-egy csoportot alkotva foglalnak helyet. A hosszoldalak és rövid oldalak mintázatának hagyományos megkülönböztetését tehát itt így oldották meg. A következő rendszer olvasható ki: egyik hosszoldalon alul 4,

[37] Lelt. sz. 1962, 3. l.

fölötte 5 kör vízszintesen; a másik hosszoldalon alul 5, fölötte 6 kör ugyancsak vízszintesen. Az egyik keskeny oldalon 6 kör, a másikon 7 kör. A hetediknek alig tudtak helyet szorítani, de azért odanyomták, nem törődve azzal, hogy a minta ezen az oldalon ezáltal kiegyensúlyozatlan lett. Ebben az elrendezésben a mágikus fokozás esetét lehet felismerni: 4—5, 5—6, 6—7. A gyulavarsándi és a jászfelsőszentgyörgyi kocsimodelleken előforduló mágikus fokozás, továbbá a hosszúkás téglalap-alak alapján ezt a modellt a klasszikus bronzkor (bronzkor III) idejéből származónak tekintem.

Rokon ezzel a modellel egy kisebb méretű darab (XI. t. 2, 2a). Lelőhelye állítólag Kiskundorozsma (a leltárkönyvben is ez szerepel), de TROGMAYER Ottó kutatásai szerint a lelőhely Szőreg—Szentiván környéke.[38] Színe feketés, alakja téglalap. Magassága 3,9 cm; fenekének méretei: 5,8 × 4,3 cm, szájának méretei: 6,6 × 5,1 cm. Fölfelé tehát ez is szélesedő. Az egyenesre vágott növényvéggel benyomott kis körök számában talán van némi tervszerűség, de ez bizonytalan (21, 22, 23 és 28). Az egyenes levágású peremen is rendszertelenül benyomott körök vannak. Feneke sima. Kora ugyanaz lehet, mint a kiszomborié.

Azt a kérdést, hogy e két darab Maros-vidéki helyi jellegzetességnek fogható-e fel, további hasonló darabok előkerülése dönthetné el. A kör alakú benyomott mintában nap-jelképet sejthetünk. A kiszombori példány mágikus fokozása föltehetően a másvilági élet világosságát volna hivatva biztosítani a halott számára. A következő fejezetben ismertetendő kocsimodell azt mutatja, hogy a nap-jelkép valóban hozzátartozik a halottaskocsik mintakincséhez.

8. *Az alsóvadászi (Borsod m.) kocsimodell*

Alsóvadász—Várdomb a lelőhelye KALICZ Nándor szerint[39] a XI. t. 3 alatti kocsimodellnek. A darabot nem láttam. KALICZ kiegészítése annyiban hibás, hogy minden oldalát merőlegesnek képzeli el, és hogy a két felső sarkon levő nyúlványban a fogatolás maradványát (vagy félreértett rajzát) nem ismerve fel, e nyúlványokat hátul is meghagyja. A kiegészítésnél én javaslom a gyulavarsándi, gyulaji, illetőleg jászfelsőszentgyörgyi modellek alapján a kétfogatos, hátul magasabb támlás karosszériára való kiegészítést. A megmaradt keskeny oldal tehát szerintem a kocsi eleje. A hiányzó hátsó oldal is rokonértelmű mintával lehetett borítva. A hosszoldalakon ugyanilyen a minta alul. Fölül pedig a kerek áttörések sorozata már nem egészen új dolog a kiszombori kocsimodell növekvő számú körsorozatai után (XI. t. 1. 1a).

Alsóvadászon, úgy látszik, körös-körül cikcakk-minta volt az uralkodó. A megmaradt keskeny oldalon három pár, alul nyitott háromszög, a hosszoldalon 5 hasonló pár sorakozik. Feltételezem, hogy a szemben levő oldalakon a növekvő számsor hiányzó tagjai sorakoztak, s így a rendszer ez lehetett: 3—4, 5—6.

Hogy a modell készítője valóban számolta a nyitott háromszögeket, kitűnik abból, hogy a keskeny oldalon majdnem elhibázta. Az alsó sorban kissé megtévedt, de a hibát kijavította. A pocsaji modellen is (9. fejezet) ilyen tévedés nyoma fordul elő. A készítőnek ott is számolni kellett a háromszögeket, a növekvő számok betartása végett. A két keskeny oldal nem volt áttört. A kocsi elején erre nem is volt szükség. Az a hely, ahová a halottat

[38] Lelt. sz. 9/1909, C.

[39] KALICZ Nándor 1968, 154 és CXIII. t. 8 képhez a szövegben. Viszont SZENDREI János, akire KALICZ hivatkozik Felsővadász—Várdomb lelőhelyről beszél. A két hely légtávolban kb. 15 km-re fekszik egymástól.

vitték, ez esetben két, három és négy vonalból álló háromszögekkel van jelölve. Ez az összevisszaság talán a „tájábrázolás" elvont jelzése akar lenni. Az oldalakon a kerek áttörések nyilván azt az óhajt fejezik ki, hogy a halottnak a nap világítson a másvilágon. Ha a megmaradt oldalon négy ilyen napjelkép sorakozik, akkor az átellenes oldalon öt hasonlót lehet feltételezni. amint azt a kiegészítésen jeleztem. Valószínű, hogy a hátsó keskeny oldalon még valami más minta is járult a feltételezett háromszög-sorozatokhoz. A hatvani kultúrába tartozik.

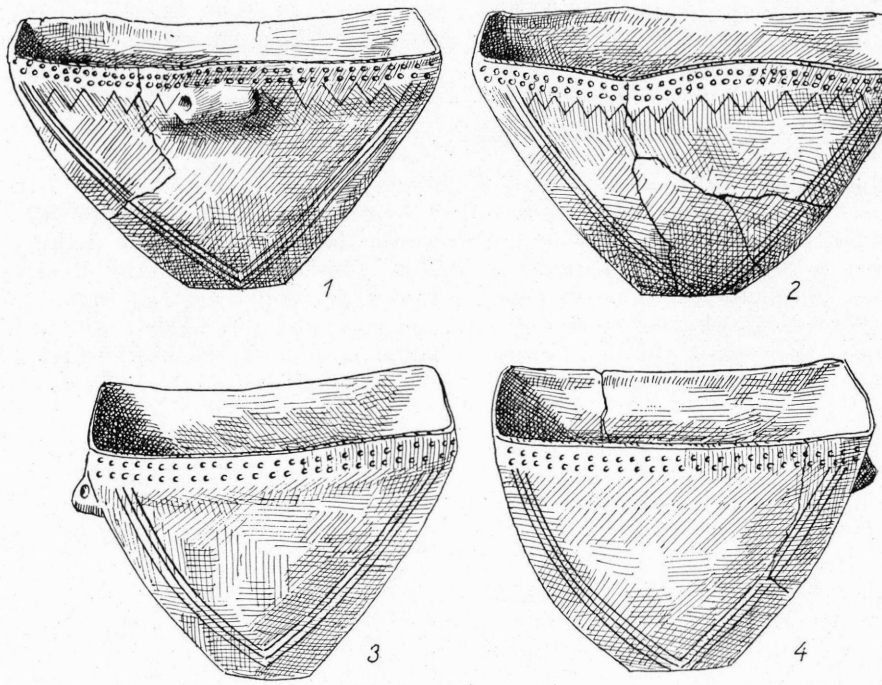

XII. tábla 1—4: Hódmezővásárhely—Bodzáspart

9. *A pocsaji (Hajdú-Bihar m.) kocsimodell*

A debreceni Déri Múzeum kapott szórványleletként nemrég ajándékba egy jó állapotban levő agyag kocsimodellt, amelyet Mesterházy Károly szívességéből alkalmam volt tanulmányozni. Engedelmével a következőket írhatom erről a kiváló darabról:

Alaprajza téglalap. Mintázata jellegzetes wietenbergi. A hosszoldalakon háromszögek sorozatai növekvő számban. A keskenyebb oldalakon két-két egymás alatti négyküllős napkerék. Az egyik keskeny oldal alján, középen, álló háromszög, olyanforma, mint a wietenbergi kocsin (III. t. 1), a másik keskeny oldalon a két-két egymás alatti négyküllős napkerék között függélyesen haladó cikcakk-minta. Mindezen minták wietenbergi stílusban. A kocsioldalak felső vonala ívelt, a sarkok kicsúcsosodók. Egyfogatos típus: a hossztengely mentén, a felső szegélynél, egy-egy kis lyuk a fogatolás megoldását

utánozza. A kerekek montírozásának nyoma szintén megvan. Ez a modell teljes egészében beleillik a megelőző kocsimodellek mintáinak rendszerébe. MESTERHÁZY Károly fogja publikálni a Folia Archaeologica 1969. évi kötetében.

10. *Hódmezővásárhely-bodzásparti (Csongrád m.) karosszériamodell*

Jellegzetes péceli-kultúrás karosszéria a XII. t. 1—4 alatti négyszögletes modell.[40] BANNER János a leletkörülményekről fontos adatokat közöl:[41] „Auf einem ausgedehnten Gebiet fanden wir an sechs Stellen zusammenhängende Gefäßscherben, die stets für sich und stets in einer Tiefe von 80 cm lagen Sie waren wie in Gruben, und in ihrer Nähe befanden sich weder Menschen- noch Tierknochen . . . in dem fünften ein fischbuttenförmiges Gefäß (Taf. LIII, 1) und eine eckige Schüssel (Taf. LIV, 8)". A többi csoportokban 2—5 edény töredékei feküdtek.

A fenék kb. 5,5 × 6 cm. Ennek megfelelően a kifelé erősen hajló falak nem egyforma hosszúak. Az elülső bütykös és hátulsó oldal 26,6, illetőleg 25,6 cm szélesek (fönn). Az oldalfalak 23, illetőleg 22,5 cm szélesek (ugyancsak fönn mérve). A darab eléggé töredezett állapotban került elő, de restaurálással (kiegészítésekkel) az eredeti alakot helyre lehetett állítani. A száj széle körös-körül csipkézett volt. Az elülső és a hátsó szélesebb oldalon a kettős pontsorhoz alul még egy cikcakk-vonal is csatlakozik (XII. t. 1 és 2). A barna felület fényesített. Az elülső oldalon egy széles fül a kocsimodellt húzó zsinór befűzésére szolgált.

Ez a modell az ősi, nagyjából négyzet alaprajzú kocsinak a késői utánzata. Nem lehet idegenszerű, hogy nemcsak a földanya méhe van jelezve az oldalakon, hanem maguk az oldalak is ennek a háromszögű, fönn nyitott jelképnek az alakját vették fel. Karosszéria voltát bizonyítja az említett fogatolásnyomon kívül az a körülmény is, hogy az elülső és a hátsó oldal gazdagabban van mintázattal ellátva. De a szelevényi karosszéria-modellel való összefüggés is elég bizonyíték arra, hogy ez esetben is karosszériáról van szó. Szelevényen is fönn egy pontsorozat-pár húzódik, s ehhez csatlakozik a fönn nyitott háromszög (II. t. 2 és 3). A szelevényi naturalisztikus ábrázolások a két keskeny oldalon egyúttal a bodzásparti modell értelmét is magyarázzák.

A bütyök szélessége kb. 3 cm; átfúrt. A modell magassága 12,6 cm.

11. *Szerencs—Taktaföldvár (Borsod-Zemplén m.), két karosszéria-modell*

A Takta patak mellett hosszúkás, lapos emelkedés egyik végén földsáncnyomok (Árpád-kor?), másik végén neolitikus település nyomai mutatkoztak gödrök metszetei formájában a 3 m magas, merőlegesen ásott partban, melyet földmunkálatok létesítettek. A leletmentő ásatást KEMENCZEI Tibor, a miskolci Herman Ottó Múzeum múzeológusa végezte 1967-ben. A leletanyagot és dokumentációját szíves volt rendelkezésemre bocsátani. A felszínen 250—300 m hosszan lehetett cserepeket találni. Gödrös jellegű település. A 2. és 3. ásónyom után következik 70—75 cm-en az altalaj. Ebbe mélyednek bele a különböző mélységű gödrök. A legmélyebb gödör a mai földfelszíntől számítva 2,10 m-

[40] A hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban, lelt. sz. 1960/1937.
[41] BANNER János 1956, 85.

nyire volt. Feltártak hat gödröt. Ezekből legalább egy gödör lakóháznak bizonyult (egy tűzhellyel és két cölöplyukkal).

A XIII. t. 1 alatti töredék az I. szelvény 1. sz. gödrének töltelékföldjében feküdt, 50—75 cm rétegben. Jellemző erre a lelőhelyre, hogy az altalajban kirajzolódó gödrök töltelékföldjének felső részében nagy tömegű cserép feküdt. A szóban forgó töredék is egy ilyen tömeg tiszai cserép között volt. E gödör mélysége egyébként 1,35 m volt (a jelenlegi földfelszíntől). Oldalában egy kis tűzhely nyomai látszottak.

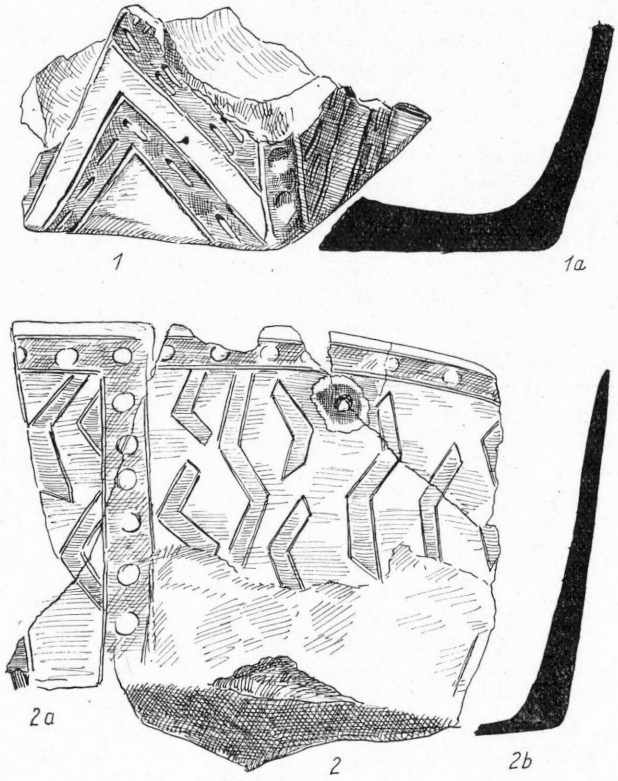

XIII. tábla 1 és 2: Szerencs—Taktaföldvár (Borsod-Zemplén m.)

Ezt a töredéket kifelé hajló oldalfala, négyszögletes alakja és a wietenbergi kocsimodell keskeny oldalán (III. t. 1) látható mintával azonos háromszög-kompozíciója alapján karosszéria-modellnek kell tekintenem. Világos téglaszínű, vastag falú készítmény. Két egymáshoz csatlakozó oldal alsó része és a fenék nagyobb része maradt meg. A fenék homorodásából ítélve négyzet alaprajzú karosszéria volt, mint a Csóka-kremenyáki (X. t. 1a). A két megmaradt oldal mintázata talán egyforma volt. Mindenesetre egy álló nagy háromszög foglalta el az alsó részt mindkét oldalon. A mintázat három színű. A bemélyített, megszakított vonalakkal felruházott háromszög-minta okkeres-vöröses sötét színe ma is jól látszik. A négyzetes karosszéria legömbölyített élein haladó csík is ilyen sötét színű. Itt a kerek bemélyedések,

valamint a föntebb említett hosszúkás vonalak, végül a háromszögeket kívülbelül határoló vonalak fehérre vannak festve. A harmadik szín az edény eredeti színe. A megmaradt nagyobbik töredékes oldal erősen kifelé hajló.

A II. szelvény 2. sz. gödrének 210 cm mély fenekén feküdt egy zsugorított csontváz. Ugyanezen szinten, a gödör átellenes szélénél, emberi csontváz bolygatatlan maradványai voltak (medence és néhány csigolya). A szóban forgó karosszéria-modell (XIII. t. 2—2a) szintén nagy mennyiségű tiszai cserép között feküdt a gödör töltelékföldjének felső részében, 50—75 cm-es rétegben.

A karosszéria-modell eleje vagy hátulja lehetett a kiterítetten ábrázolt töredék. Az oldalfalak kifelé hajlanak (2 b). A felső szegély mellett, középen alkalmazott lyuk (a Hódmezővásárhely-bodzásparti és a pocsaji modellek analógiája alapján) a fogatolás nyomának látszik. E kerek lyuk átmérője kb. 4 mm. Itt egy levált bütyök nyoma világosan megőrződött. A bütyök is át volt fúrva. Megjegyzendő, hogy ez az átfúrt bütyök nem azonos a tiszai kultúra virágcserép alakú agyagcisztáin párosával alkalmazott, átfúrt bütykökkel. Ott ezek a bütyökpárok az agyagciszta fogantyújának a tartására szolgáltak. Alattuk rendszerint egy keskeny, meandermintás csík húzódik merőlegesen az edény talpáig. Itt azonban nem ilyen bütyökről van szó: ezt mutatja a merőleges csík hiánya, illetőleg az egész oldalfal egységes mintázata.

A felületet oldalt is fönn vörösre festett csík szegélyezi. Ebben fehérre festett körök sorakoznak. Alul ez a szegély nem volt meg. A meanderminta vörösre festett elemei meglehetősen szétesve, ritkásan töltik ki a felületet, mely fehérre van festve. A legfelső csík is ilyen fehér színű.

A taktaföldvári tiszai telepen összesen négy zsugorított, vörös okkeres csontváz került feltárásra. A sok tiszai cserép közül egy kis méretű, teljesen mintázott edényt lehetett összeállítani.

12. *A szamosújvári (volt Szolnok-Doboka m. Erdély, Románia) kocsi-karosszéria-modell*

Utoljára hagytam a szamosújvári karosszéria-modellt, mert a kettős fogatolásnak ezen előforduló módját az előzően ismertetett karosszéria-modellek ismerete nélkül nem lehet megérteni. A darab Orosz Endre gyűjteményében volt (nem láttam). Orosz Endre leírásából a következőket emelem ki: „. . . fenekén 4—5 mm-nyi párkányt alakítottak, hogy ezt a négy szögleten 3 mm átm. kis lyukkal vízszintes irányban átfúrhassák kétségtelenül fonál átvezetésére...[42] A leírás szerint kb. 10 cm hosszú és 4—4,5 cm magas. Orosz Endre rajzának kiegészítése (123. ábra) téves, mert a rövidebb oldalakat fönn egyenesnek tünteti fel. Bóna István ezt a téves kiegészítést ismétli meg a 86. o. 1. alatti képén. A felső szegélyminta azonban itt elárulja, hogy a felső széle erősen ívelt volt. A kiegészítést ennek megfelelően mindkét keskeny oldalon erősen íveltnek rajzoltam (VI. t. 6). Bár Orosz Endre nem mondja, valószínű, hogy a rácsminta eredetileg mészbetétes volt, de ez a betét eltűnt. Hasonló mintájú darabnál (159. o. 111. sz.) megemlíti a mészbetétet.

Bóna István forgó tengelyről beszél ezzel a szamosújvári modellel kapcsolatban, figyelmen kívül hagyva Orosz Endre leírását, mely kétségtelenül az eredeti darab alapján készült. Orosz helyesen állapítja meg, hogy a sarkokon átmenő lyuk „fonál átvezetésére" szolgált, csak ott kell eltérni tőle,

[42] Orosz Endre 1901, 162; Bóna István 1960, 86.

ahol a felfüggesztésről kezd beszélni. Nem tudta elképzelni, hogy a hosszanti irányú lyukak a kocsimodellt húzó fonal számára készültek és hogy ez a modell a két húzópontú eredeti kocsit utánozza. A modellnek ilyen szerelését utalásnak kell tekintenünk a valóságos fogatolás technikai megoldására. A wietenbergi kultúrában ez a két húzópontú fogatolás nem áll egyedül. Az egyfogatolású pocsaji kocsimodellen a hossztengely mentén elöl és hátul egy-egy lyuk szolgál a fonál átvezetésére. Az eredeti kocsin fonal helyett merev rudat kell elképzelnünk. A neolitikus, rézkori és a pocsaji bronzkori kocsin a fogatolás az elülső oldal közepéhez csatlakozik. Rájöttek azonban arra, hogy nagy teher esetén az egy vonópontú fogatolás a kocsi széteséséhez, vagy legalább is nagymértékű meglazulásához vezetett. Különben is az egy vonópontú megoldás

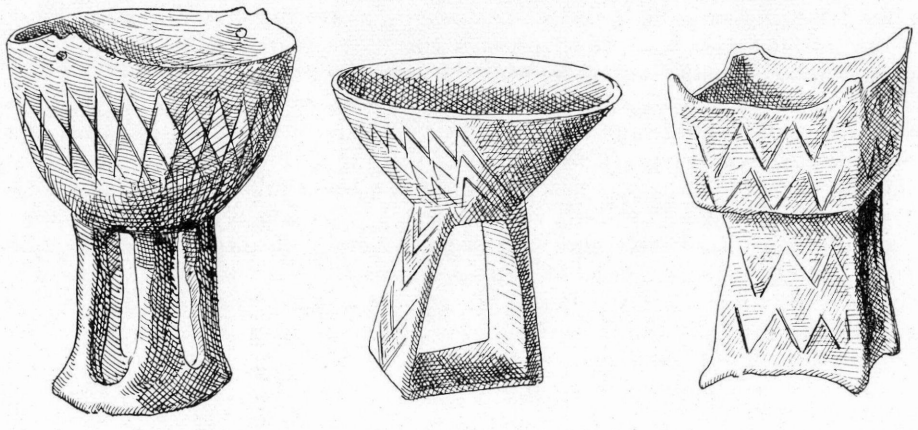

1 2 3

XIV. tábla 1—3: Tiszavasvári—Gyepáros (Szabolcs-Szatmár m.) 7. sír

mellett a kocsi nem tudott nyomot tartani, hanem cikcakkban haladt előre. Ezért ha nem előbb, a bronzkor elején bevezették a két vonópontú fogatolást: a két vonópontot a kocsi két fő szerkezeti sarkához kapcsolták. A wietenbergi, gyulavarsándi, gyulaji, alsóvadászi és szamosújvári modelleken ennek a lényegesen megjavított megoldásnak az utánzatát találjuk.

13. *Kocsi- és karosszéria-modellek péceli sírokban*

A modellek előfordulásai sírokban rávilágítanak azoknak egy másik szepulkrális szerepére, amelyről eddig nem volt szó. A kocsimodellek nagy része, mint láttuk, lakótelepeken és gödrökben fordult elő. Úgy látszik, hogy az egyszeri használat után a modellt egy darabig őrizgették, idővel az eltörött s hulladékként más cserepek közé került. Ilyen esetet figyelt meg Kemenczei Tibor Szerencs—Taktaföldváron. Nagy halom cserép alatt mindig gödör volt, sőt ezt a nagy halom cserepet, bennük a karosszéria-modellt is, a gödör töltelékföldjének felső részébe öntötték le. E cseréptömeg elhelyezésének módjában tehát rendszer látható. A rendszerből pedig ritusra lehet következtetni.

Ugyancsak rendszert figyelt meg Banner János Hódmezővásárhely—Bodzásparton, amint arról a XII. táblán ábrázolt karosszéria ismertetésénél

volt szó. Sajnos, sok esetben a leletkörülmények ismeretlenek, s csak egy kis, megmaradt darabka árulja el, hogy a kocsi-, vagy karosszéria-modell eltörött és hulladékká vált, miután hivatását betöltötte volt (Wietenberg, Novaj, Szamosújvár, Alsóvadász, Csóka-Kremenyák, Gyulaj). Ez a hivatásuk, amint azt a rajtuk levő mintázatokból megállapíthattuk, a temetés utólagos eljátszása volt (évfordulón?). Ezek a modellek nem képezték a halott tulajdonát, ezért a szertartás után visszakerültek a telepre, vagy ott maradtak az áldozógödörben.

Egészen más sors jutott azoknak a modelleknek, amelyeket ugyancsak egyszer, éspedig a temetéskor használtak, lényegileg ugyanazon céllal, mint a föntebb említett modelleket. Ezek is a halott másvilági életének biztosítását és visszatérésének megakadályozását szolgálták. A sírokban ezek a kocsi, illetőleg karosszéria-modellek már a halott tulajdonát képező jelképek, amelyeket a halott visz magával és használ fel másvilági élete biztosítására s ezáltal közvetve visszatérését saját maga szükségtelenné teszi.

A budakalászi rézkori nép a temetési kocsit utánzó modellt nem engedte széttöredezni, hanem gondosan megőrizte és temetéskor jelkép gyanánt az új halott mellékletei közé tette. A 118.,158. és 177. sírokban ilyen kocsimodelleket mellékeltek az új halotthoz (XV. t. 3, 6, 8). A 177. sz. jelképes sírból előkerült híres kocsimodell eléggé hiányos volt már a föltáráskor (restaurálás során egészítették ki). Valószínűleg kissé megsérülve, de nem használhatatlan állapotban mellékelték. Bármennyire vigyáztak is a visszamaradt kocsimodellekre, a szükséglet nagyobb volt, mint a visszamaradt, használható kocsimodellek száma. Sírmellékletnek készítettek tehát emelvényre tett kis halottaskocsi-utánzatokat, más edénymellékletek mintájára, melyeket szintén oltáremelvényre állítottak.

A péceli kultúra nagyszámú sírleteleiben kezd kialakulni egy leletegyüttes típusának a képe. E típus egymástól nagy távolságra fekvő helyeken is előfordul, mint Budakalászon és Tiszavasváriban (légvonalban több mint 170 km).

A nyíregyházai Jósa András Múzeum ásatása (Gombás András) 1964 tavaszán a község déli határában fekvő Gyepáros dűlőben hamvasztásos és zsugorított sírokat tárt fel. A csákányozással feltört kemény földréteg alatt egy zsugorított, bal oldalán fekvő csontváz maradványai mellett három miniatűr edény feküdt. Csallány Dezső szíves engedelmével e fontos leletet itt közölhetem: XIV. t. 1—3.

A budakalászi 177. sz. jelképes sír kocsimodelljének karosszériája (XV. t. 1) könnyen felismerhető a 3 alatti darabon (9,4 cm magas). Felső, karosszéria-része csaknem négyzet alakú (4 × 4,5 cm). Az oldalfalak kifelé hajlanak, az élek erősen felcsúcsosodnak. Az oltáremelvény két lapból áll, ezek alul talppal vannak összekötve. A minta rendszerét festéssel alakították ki. Mint a rajz mutatja, a felső és az alsó háromszög-sorozat vörösre festett, köztük a cikcakk-mező az anyag eredeti színében marad.

A 2 alatti darab kerek tál miniatűr ábrázolása, magas emelvényre helyezve. A felső résznek körülbelül a fele kiegészített. A mintázatnak tehát csak a fele maradt meg. Az állványzat két oldalán vörös és az anyag színe váltakoznak (a rajz szerint). A felső rész mintája is ilyen lehetett (itt a festéknek nyomai kissé még láthatók). Magassága 8,7 cm.

A 3 alatti darab felső része vesszőfonásos kosár miniatűr utánzata, két átlyukasztott fül ábrázolásával. A mintázat ma is jól kivehető: a középső rombusz-sorozat az anyag eredeti színében maradt, fönn-lenn vörös festés van.

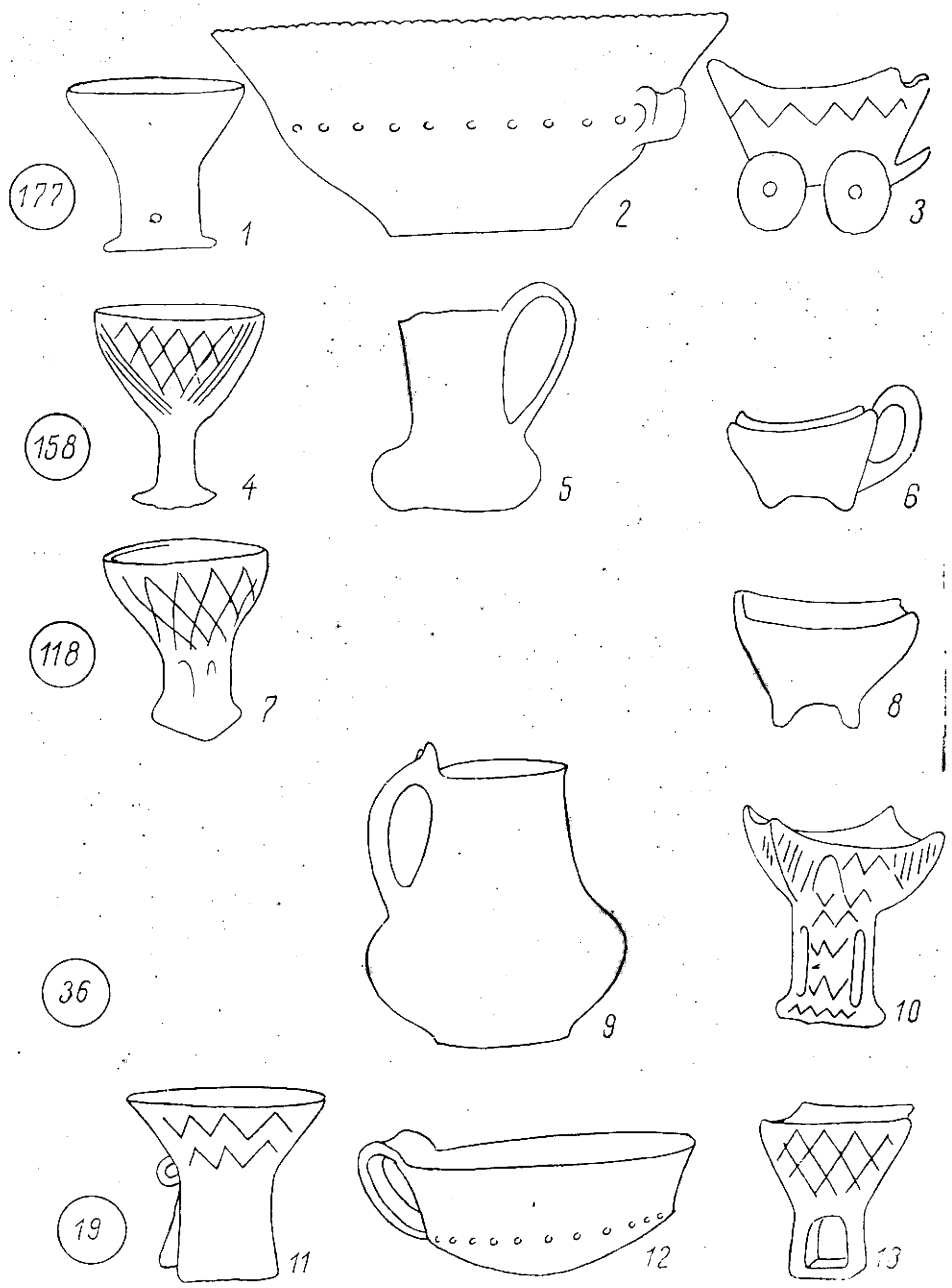

XV. tábla Budakalász (Pest m.). 1—3: 177. sír; 4—6: 158. sír; 7—8: 118. sír; 9—10: 36. sír; 11—13: 19. sír

Feltűnő az emelvénynek az előbbiekétől eltérő alakítása: öt oszlop, alul körgyűrűvel összekötve.

Ez a gyepárosi leletegyüttes a budakalászi 177. sz. jelképes sír leletegyüttesének párhuzama. Itt is három edényt talált Soproni Sándor (XV. t. 1—3).[43] Feltűnő azonban, hogy Budakalászon a gyepárosi középső darab (XV. t. 2) helyén nem miniatűr tál, hanem valóságos, festetlen tál fordult elő.

Ezt a hasonlóságot a két leletegyüttes-típus között véletlennek tekinteném, ha más budakalászi sírokban is nem találnánk hasonló leletegyüttest.

A budakalászi 19. sírban három edény volt:[44] egy emelvényes és füllel ellátott, festett miniatűr kerek tálacska (magassága 7 cm): XV. t. 11. egy festetlen füles csésze (átm. 17,5 cm): XV. t. 12 és egy emelvényes festett kocsimodell (Magassága 6,2 cm): XV. t. 13.

A budakalászi 158. sz. sírban zsugorított férficsontváz mellett hasonló leletegyüttest találunk[45]: egy festett miniatűr, emelvényes csészét, hasonló mintázattal, mint Gyepároson a XIV. t. 1 alatti, egy miniatűr festett kocsimodellt (magassága 5,5 cm) és egy festetlen, 11,8 cm magas füles kancsót (XV. t. 4—6).

A budakalászi leletegyüttesek hasonlóságánál nem az edények száma a lényeg, hanem az, hogy nem akármilyen edényeket tesznek a sírba, hanem csak bizonyos típusúakat, és azokból is rendszerint csak egyet-egyet. A budakalászi 36. sírban például egy festett, emelvényes kis kocsimodell (magassága 10 cm) és egy festetlen, 14,5 cm magas füles korsó voltak a zsugorított férficsontváz keramikai mellékletei:[46] XV. t. 9, 10. A 118. sír zsugorított idős férficsontvázánál[47] csak a miniatűr, emelvényes festett kis tál és egy emelvény nélküli (tehát valószínűleg visszamaradt) kocsimodell volt a melléklet: XV. t. 7—8.

Ha a budakalászi sorozatokat összehasonlítjuk a gyepárosi sorozattal (XIV. t. 1—3), azt találjuk, hogy a kocsimodell egyik sorozatból sem hiányzik. A másik két oszlop ingadozhat.

A vörösre festett modelleket tehát igazi sírkerámiának kell tekintenünk. A festetlen edényekről azonban ezt nem mondhatjuk el. Ezek az életben használt edények voltak. A XV. t. 1—13 alatti összeállítás jó áttekintést ad a sírkerámia és a házi kerámia együtteseiről. Nem lehet véletlen, hogy a felsorolt sírleletekben a mindennapi életből vett házi kerámia társul minden felsorolt esetben jelképes kocsiábrázolással. Egy női és egy gyermekcsontváznál csak egy-egy sírkerámiát találunk: ez emelvényre állított kocsimodell.[48]

A budakalászi és más péceli jellegű temetők sírmellékleteiben nem vizsgálhatom tovább a házi és a sírkerámia egymáshoz való viszonyát, mert ez messze meghaladná ennek az őskori kocsira vonatkozó munkámnak a keretét. A gyepárosi lelet sírkerámiájának együttesét azonban a XV. táblán összeállított budakalászi leletegyüttes-típus megvilágításában közelebbről is meg kell néznünk. A XV. tábla összeállításában a középső oszlopban csak házi kerámia fordul elő. Gyepároson annyiban más a helyzet, hogy ott a középső helyen is

[43] A 177. jelképes sír leletegyütteséről újabban: Kalicz—Korek—Soproni 1962. U 3.

[44] Banner János 1956, 115.

[45] Kalicz—Korek—Soproni 1962, U 2.

[46] Banner János 1956, 117.

[47] A 118. sírról Banner nem ad leírást. Az adatokat Soproni Sándor szívességének köszönhetem.

[48] Banner János 1956, 124, 31. kép; LXXXIX. t. 38.

vörösre festett miniatűr edény van. Mégpedig ez kerek tál vagy csésze utánzata. Minden valószínűsége megvan annak, hogy ez olyanféle házi kerámiának az utánzata, mint a XV. t. 2 alatti. Halottaskocsi-modellekhez vagy felajánlott halottaskocsi-modellekhez társul tehát az életben használt edény. A gyepárosi XIV. t. 2 alatti vörösre festett emelvényes tál modellje arra mutat, hogy az eredeti házi kerámiát is felajánlás céljából mellékelhették a halotthoz. A XV. tábla baloldali oszlopa bizonyos egyöntetűséget árul el, és rokon a gyepárosi öt oszlopon nyugvó festett edénykével, melyről le lehet olvasni, hogy vesszőfonásos kosár utánzata.

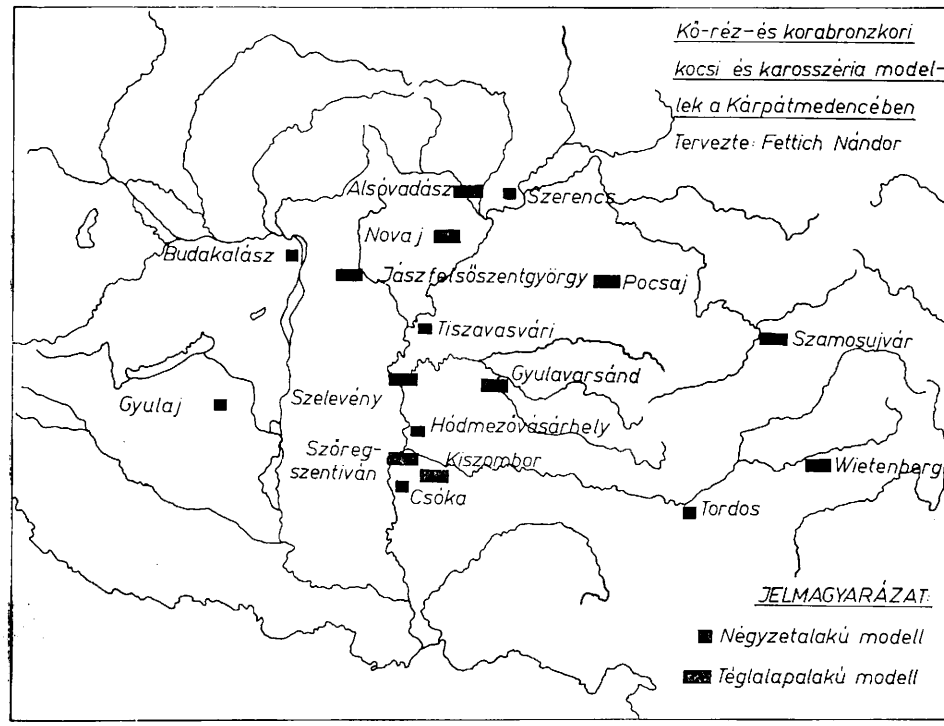

Mindezen sírmelléklet-együttesek értelmét két oldalról kiindulva lehet keresni: 1. az oltárra állított és az oltár nélkül felajánlott, de mindig festett halottaskocsi-modellek és 2. a festetlen házi kerámia irányából. Világos, hogy a sírmellékletek a halott másvilági boldog életének biztosítását szolgálják. Akár miniatűr utánzatokról, akár házi kerámiáról van szó, mindegyik a mágia eszköze. Az oltárra helyezés felajánlást jelent. A felajánlás tárgya a halott mindennapi élete és a halála, amiket a mellékletek jelképeznek. Harmadiknak a XIV. t. 1 alatti darabra vonatkoztatva a születést kell logikai úton feltételezni: talán erre utal a gyepárosi fonott kosár utánzata. A XV. tábla baloldali oszlopa sem mond ennek ellent. A születés, élet és halál jelképeinek sírbatétele mágikus céllal magában véve érthető. Lokális különbségek, illetőleg változatok természetesen vidékenként meglehetnek és meg is vannak. Budakalász mégis azért jelentősebb számunkra minden más, eddig ismert péceli

jellegű temetőnél, mert témánk tárgyát, az őskori halottaskocsi utánzatait itt föltűnő nagy számban találjuk meg. Azonkívül a kocsimodellek előfordulása jelképes és valóságos sírokban félreérthetetlenül tanúskodik a kocsimodellek szepulkrális jellegéről. A péceli jellegű kocsi- és karosszéria-modelleken és az azokat kísérő festett miniatűr mellékleteken soha sincs más minta, mint csak kimondottan szepulkrális. Ez a mintakincs szervesen csatlakozik visszafelé időben a neolitikus kocsi- és kerékmodelleknek (V. t. 2,3), erre felé pedig a bronzkori modelleknek a mintáihoz. A halottaskocsi-modelleknek feltűnően nagy számú jelenléte a festett sírkeramikában visszamutat a temetéseknél használt, külön a temetések céljára készített halottaskocsikra. Ezek viszont szerkezet és fogatolás szempontjából aligha különböztek lényegesen a mindennapi életben használt szekerektől.

14. *Összefoglalás*

Az eddigi irodalomban több kocsimodellt ismertettek, de ezek között csak öt darabot tartottak kocsimodellnek. A budakalászi 118. és 158. sz. sírokból származó, alul négy bütyökkel ellátott négyszögletes festett darabokat edényeknek tartották (VIII. t. 1, 2 és XV. t. 6, 8). A karosszériaformát nem tartották kritériumnak a kocsimeghatározásnál. A XV. t. 3, 6, 8 alatti rajzokon azonban jól látható, hogy a kocsi hátsó oldala erősebben hajlik kifelé, mint az elülső, sőt a 8 alattinál a hátsó oldal fönn kas-szerűen egyenes és csak a többi három oldal ívelt. Ez esetekben tehát a kocsi-karosszéria biztos. A négy kerék helyén a bütykök értelme is világos: könnyebb megoldásai a kerékábrázolásnak.

Következőkben az őskori eredeti halottaskocsik és az azokkal nyilván közeli rokonságban álló, esetleg azonos, mindennapi életben használt kocsik szerkezeti megoldásait próbálom összegezni a rendelkezésünkre álló 23 modelllelet alapján,[49] mely anyagból a két Csóka-kremenyákit (X. t. 2, 3) csak feltételesen sorolom a karosszéria-modellekhez. Amennyire lehet, a modellek vizsgálatánál a kronológiai szempontra is ügyelek, mert ezzel a kocsiszerkezet fejlődésére lehet bizonyos mértékben következtetni.

A neolitikus karosszéria-modellek a kerék és a tengely megoldására nem tartalmaznak felhasználható adatokat. A Csóka-kremenyáki kocsimodell alsó sarkain a bütykök csak annyit mondanak, hogy kerekeket kell a helyükön elképzelni. Ilyen neolitikus kerekek valóban vannak is Csóka-Kremenyákon, s ezek a kerék szerelésére és a tengelyre vonatkozólag rendkívül becses adatokat tartalmaznak. Az V. t. 2, 2a, 2b alatti kerékmodellen a lyuk ún. aggyal van meghosszabbítva. Ez a forgó kerék jele. Ugyanis a súrlódó felületet meghosszabbították, hogy a kopás következtében a kerék ne váljék hamar használhatatlanná. E kerékhez tehát nem forgó tengely tartozott. Az V. t. 3, 3a, 3b kerékmodellen ezzel szemben nincs agy. Ezt a kereket forgó tengelyre erősítették ékeléssel. Ezért ennek a keréknek vastagsága sokkal jelentősebb, mint

[49] Bármennyire jelentős számú lelettel rendelkezünk, ez a leletstatisztika mégsem tekinthető a ma múzeumaink raktáraiban elérhető viszonylag teljes számnak. A tordosi (volt Hunyad m., Románia) négyszögletes edények között talán lehet néhányat karosszéria-modellnek minősíteni. Roska Márton hiányos, gyenge rajzai ebből a szempontból használhatatlanok. A Nándorváljáról (volt Hunyad m., Románia) származó darabokat is eredetiben kellene megvizsgálni. Roska Márton 1941, 25, 15. kép 6; XCIII. t. 5; XCVIII. t. 6, 9, 12: CXLVII. t. 9—11.

a másiké. Ez az erős vastagság azt a célt szolgálta, hogy a vízszintesen bevert ékek a kereket (mely fából készült) el ne repesszék. A X. t. 1, 1a alatti neolitikus kocsimodell alsó sarkainál megmaradt bütyöknyomok arra vallanak, hogy nem voltak átfúrva, hanem csak éppen jelképezték a kerekeket, mint azt a budakalászi két kocsimodellnél is láttuk (VIII. t. 1,2).

A budakalászi kocsimodell eredeti mintaképén a kerekek valószínűleg fix tengelyen forogtak. Erre mutat a kerékagy ábrázolása (IX. t. 1, 1a). Ennek megfelelően a két kiálló tengelybe merőleges éket rajzoltam (IX. t. 2a, 2b).

A wietenbergi, alsóvadászi és novaji bronzkori kocsiknál forgótengely volt a megoldás. A kereket tehát a tengelyhez ékkel (vagy ékekkel) erősítették (III. t. 1; V. t. 1; XI. t. 3). A kerék tehát ezeknél nem forgott.

Viszont fix tengelyei és forgó kerekei voltak a gyulavarsándi kocsinak. A modell fenekén a tengely megmaradt csapása annyira egyenetlen, hogy abban soha tengely nem foroghatott (III. t. 2 e). A puha agyagba egy ágacskát nyomtak bele, kiégetés előtt ezt kiemelték, kiégetés után ezt visszatették és erre szerelték rá a forgó kereket. Kívül pedig ezt merőleges ékkel fixálták.

A fogatolásnak több nyoma maradt a modelleken. A neolitikumban és a rézkorban nagyjából négyzet alaprajzú kocsik voltak használatosak a Kárpát-medencében. Ezek fogatolása rendkívül kezdetleges volt. A szerencsi kocsimodell egyik lapjának közepén (XIII. t. 2), fönn látható lyuk azzal magyarázható, hogy annak megfelelően az átellenes oldalon is volt egy hasonló nagyságú lyuk. Ezeken át rudat kell képzelnünk. Ezt a rudat előre tartó irányban meghosszabbították: ez a rúd egyrészt a kocsi stabilitását szolgálta, másrészt a húzást ezzel oldották meg. Ez a primitív megoldás a pocsaji bronzkori modellen is megtalálható (9. fejezet).

A hódmezővásárhelyi-bodzásparti későrézkori modell a legprimitívebb fogatolásnak a nyomát őrzi (XII. t. 1), ha ugyan e fület egyáltalán lehet a fogatolás nyomának tekintenünk. Lehetséges, hogy e fül csak a kocsimodellnek zsinórral való húzását szolgálta és semmi köze nincs az eredeti halottaskocsi fogatolásához. Viszont mégis figyelembe veendő az, hogy a budakalászi kocsik fogatolása is ilyen egy húzópontú (XV. t. 3, 6).

A fogatolás megoldása a bronzkorban — úgy látszik — lényegesen fejlettebb volt, mint a megelőző korszakokban. A kevésbé nyomot tartó, egy húzópontú megoldás helyére lép a bronzkorban a két húzópontú megoldás, mely a nyom tartását sokkal inkább biztosítja. Természetesen az egy húzópontú megoldás sem hal ki egészen, mint azt a pocsaji kocsinál láttuk. Két húzópontú megoldás nyomai maradtak a wietenbergi (III. t. 1), gyulavarsándi (III. t. 2 c), gyulaji (VI. t. 4), szamosújvári (VI. t. 6) és alsóvadászi (XI. t. 3) bronzkori kocsimodelleken.

A vesszőfonású kas, úgy látszik, uralkodó volt a rézkorban (XV. t. 3, 6, 8, 10, 13), de bizonyára megvolt, mint különféle edények készítésének jól ismert technikája, már az újabb kőkorban is.[50] A bronzkori kocsik készítésénél továbbra is alkalmazták. A wietenbergi (III. t. 1a), novaji (V. t. 1a), szamosújvári (VI. t. 6) kocsimodelleken világos nyoma látható.

Föllép azonban már a neolitikumban Csóka—Kremenyákon a fönn egyenes vonalú karosszéria (X. t. 1), és korszakokon át megmarad. Másik

[50] A várnai múzeum katalógusa: Archäologisches *Museum Varna*, 1965, 1. t. leírása: 123. neolitikus edény ívelt oldalakkal. Idézi irodalmát: Mircsev M. és Zlatarski D. 1960 (nem láttam).

neolitikus előfordulása: Szerencs—Taktaföldvár (XIII. t. 2). A péceli kultúrában épp oly általánosnak látszik, mint a fonott kas, sőt a kettő kombinálódik is: XII. t. 1—4; XIV. t. 3; XV. t. 3; XV. t. 8, 13. A bronzkorban igen gyakori: Gyulavarsánd (III. t. 2), Gyulaj (VI. t. 1—5), Jászfelsőszentgyörgy (VII. t. 1; VIII. t. 3), Kiszombor (XI. t. 1), Szőregszentiván? (XI. t. 2).

A kocsimodell alakját néha a kultusz bizonyos igénye erősen megváltoztatta. A hódmezővásárhelyi-bodzásparti modellt (XII. t.) egészen kiforgatta kocsi-jellegéből az a kultikus elképzelés, hogy a halott a földanya ölében fekszik. A földanya ölét jelző, fönn nyitott háromszög itt mint mágikus jel, mind a négy oldalon megvan és az oldalak alakja is e jel alakját veszi fel. Ebből a modellből tehát a mindennapi életben használt kocsira következtetni nem lehet. Hogy ez a kultikus tendencia az oldalak alakításánál az eredeti halottaskocsin is megvolt, az valószínű. Mint kultuszkocsinak miniatűr utánzata, ez a példány rendkívül fontos a kocsimodell-kutatás számára, mert a kultikus, illetőleg szepulkrális jellegnek kiváló hirdetője, s így a rokon kocsi- és karosszéria-modellek rendeltetésére is fényt vet.

A jászfelsőszentgyörgyi kocsimodellt (VIII. t. 3) ugyancsak kiforgatta eredeti kocsi-jellegéből az a körülmény, hogy elejét csónaknak alakították át — szintén kultikus okból. A karosszéria szépen kifejezésre jut a hátsó résznél (VII. t. 1). A kerekek jelzése két-két dudorral azonban feltűnő hanyagságra mutat. Bár ez a modell fontos darab a halottkultusz kutatása szempontjából, az eredeti halottaskocsira csak korlátozott mértékben lehet belőle visszakövetkeztetni. Valószínű, hogy a Galga folyó partján a temetéseknél volt készenlétben egy olyan eredeti halottaskocsi, amelynek eleje csónakszerűen volt kiképezve. Még valószínűbb, hogy a halottat a Galga mellett csónakon és kocsin szállították a szent berekbe és onnan a temetőbe. A modell pedig ezt a két, halottszállító eszközt egyesítette. Ismeretes, hogy a halottnak a másvilágon is vízen kellett átjutni.

Végül a gyulaji kocsimodell szerkezetéről kell szólnom. Ennél a modellnél szintén az látható, hogy az eredeti halottaskocsi szerkezetét kissé megváltoztatták a kultusz érdekében. A fenéken ugyanis egy gazdag meandermezőmintát helyeztek el a kerekek körül mágikus céllal. A kerekeket jelképező kerek dudorok tehát kissé beljebbre kerültek a szokásosnál (VI. t. 4). E dudorok néha más kocsimodellen is beljebbre kerültek, amint azt a novaji darabon látjuk (V. t. 1). A gyulaji eredeti halottaskocsin hasonló lehetett a fenék megoldása, a fenék azon is gazdag meandermintával volt ellátva, mint a novaji modell eredetijén is (V. t. 1b).

A kis agyagmodelleken tehát több szabadságot engedtek meg maguknak, az eredeti kocsi-szerkezet hű ábrázolásának rovására és a kultikus szempont javára. Módszertani hiba volna ezen absztrakt irányú kiképzések miatt ezeket az agyagmodelleket kizárni a kultikus kocsik miniatűr utánzatainak a sorából. Az eredeti kocsik szerkezetére is — mint láttuk — lehet találni még ezeken az eltorzított példányokon is értékes adatokat. Viszont a szóban forgó absztrakt irányú torzítások jelentős argumentumot szolgáltatnak a szepulkrális mágiára, amelynek szolgálatában állott minden kocsi- és karosszéria-modell a neolitikumtól kezdve a bronzkor közepéig, amikor eddigi adataink szerint a halottaskocsik kicsi utánzatainak készítése és használata lényeges változásokon megy át, és föllép a négy kerékre tett urnák készítésének szokása. A halottaskocsik továbbra is megmaradnak a temetéseknél. Ez az újabb fejlődés azonban már más tanulmány tárgyát képezi.

A kocsi- és karosszéria-modellek abszolút koráról röviden a következőket mondhatom az itt nem részletezendő idevágó irodalom alapján. A neolitikus (helyesebben chalkolitikus) modelljeink ma már általánosan elfogadhatóan a késői chalkolitikumból, a III. évezred második feléből származtathatók. Az utolsó századokban föllép a péceli kultúra népe és 1900-ig i. e. uralkodó szerepet játszik Európa nagy részében. A budakalászi és gyepárosi sírleletek e kultúra virágkorából származnak. A szelevényi karosszéria-modell és a nála valamivel fiatalabb gyulaji modell a bronzkor elején készült. A wietenbergi-hatvani típusú modellek már jól benn vannak a bronzkorban (Bóna szerint: 1650—1600—1550).

Végül megemlítem, hogy Åberg Nils megfigyelését[51], mely szerint a kultúra folyamatossága tapasztalható a Kárpát-medencében a legrégibb keramikus kultúrától (bükki) kezdve bele a bronzkorba, a modellek mintakincsében tapasztalható folyamatosság is alátámasztja. E folyamatosság mögött nem a minták „művészeti" konzervativizmusa áll, hanem a rítus hasonlósága, illetőleg esetenként azonossága, korszakokon át.

Fettich Nándor

IRODALOM

Åberg Nils
1936 *Vorgeschichtliche Kulturkreise in Europa*, Kopenhagen.

Banner János
1942 *A kökénydombi kőkori oltár*, A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, II, 3. 3—5.

Banner János
1960 *The neolitic Settlement on the Kremenyák hill.* Acta Archaeologica, XII. Budapest.

Banner János
1956 *Die Péceler Kultur*, Archaeologia Hungarica, XXXV.

Berg Gösta
1935 *Sledges and Wheeled Vehicles*, Nordiska Museets Handlingar, 4.

Bóna István
1960 *Clay models of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin*, Acta Archaeologica, XII. Budapest. 83—111.

Csalog József
1961 *Adatok a bádeni (péceli) nép kocsitemetkezéseihez és életformájának kérdéséhez.* Arch. Ért. 7. skk.

Domonkos János
1908 A lopós-halom (Arad. m.). Arch. Ért. 55—78.

Fehér M. Jenő
1967 *Képek a magyar sámáninkvizíciók történetéből*, Warren, Ohio.

Fettich Nándor
1945 *Hunnen, Altungarn und Urbevölkerung*, Strena Arch. professori A. M. Tallgren sexagenario dedicata, Helsinki. 170—189.

Hahn Ed.
1909 *Die Entstehung der Pflugkultur.* Heidelberg.

[51]* Åberg Nils 1936, 19.

* E helyen is hálás köszönetet mondok mindazoknak, akik a múzeumok raktáraiban végzett kutatómunkámban támogattak és új leletek publikálását nekem engedélyezték, különösen Trogmayer Ottónak, Mészáros Gyulának, Rosner Gyulának, Kemenczei Tibornak, Mesterházy Károlynak, Csalog Zsoltnak, Soproni Sándornak és Csalány Dezsőnek.

Heiler Fr.
1961 *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart.
Hillebrand Jenő—Bella Lajos
1921 *Az őskor embere*, Budapest.
Kalicz Nándor
1957 *Tiszazug őskori települései*. Régészeti Füzetek, 8. Budapest.
Kalicz Nándor—Korek József—Soproni Sándor
1962 *Grabfunde der Péceler Kultur aus der Donau-Theiß-Gegend, Transdanubien und Nordungarn*. Bonn.
Kalicz Nándor
1968 *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*, Archaeologia Hungarica, XLV. Budapest.
Klejn L. Sz.
1963 *Bronzkori agyag kerékmodellek a Fekete-tenger északi partvidékéről*, Arch. Ért. Budapest. 61—63.
Kovách Albert
1894 *Szelevény-vadasi virágcserép*. Arch. Ért. Budapest. 191.
Mircsev M.—Zlatarski D.
Szeliscsata mogila pri sz. Szava. IVAD XI. 1960.
Mozsolics Amália
1962 *A kisapostagi korabronzkori urnatemető*. Archaeologia Hungarica. XXVI. Budapest.
Orosz Endre
1901 *A „petrisi" őstelep Szamosújvárt*. Arch. Ért. Budapest. XXI. 146—163.
Reinecke Pál
1898 *Kőkori emlékekről*. Arch. Ért. Budapest. 253—256.
Roscher W. H.
1894—97 *Ausführliches Lexikon der griech. und röm.* Myuthologie. II., 2. Leipzig.
Roska Márton
1941 *A Torma Zsófia-gyűjtemény*. Kolozsvár.
Soproni Sándor
1954 *A budakalászi kocsi*. Folia Archaeologica. VI. 29—36. Budapest.
Soproni Sándor
1956 *A négyezer éves agyagszekér*. Budapest.
Tarr László
1968 *A kocsi története*. Corvina. Budapest.
Taciti *libri qui supersunt*, ed. C. Halm. Lipsiae, 1883.
Wosinsky Mór
1904 *Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége*. Budapest.
Wosinsky Mór
1896 *Tolna vármegye története*. I—II. Budapest.

Надор Фетмих:

НОВЫЕ ДАННЫЕ ОТНОСИТЕЛЬНО ДРЕВНЫХ ТЕЛЕГ В БАССЕЙНЕ КАРПАТ

(Резюме)

Автор на основе 23 моделей телег и повозок делает попытку нарисовать картину старинных повозок в бассейне Карпат, представить их форму и способ впряжения в них.

До сих пор известные модели телег и колес в бассейне Карпат относились к тисайской культуре, ко второй половины III-го тысячилетия до н. э. (V, 2, 3; X, 1, 2, 3; XIII, 1, 2). Телега поздней медной эпохи происходит непосредственно от телег предыдущей эпохи в том смысле, что для обоих эпох характерно четырехугольная форма чертежи телег. Форма упряжи тоже найболее примитивная: с одной точкой приложения силы тяги. Модели телег позднего медного века (пецельская культура) были обнаружены главным образом в Будакаласе, область Пешт (IX, XV). Но в других местах бассейна Тисы также были обнаружены модели телег этой эпохи (XII, XIV). Общим для бронзового

века типом телеги была телега, чертеж которой имел форму прямоугольника (II; III, 1, 2; V, 1; XI, 1, 2, 3). В этот же период становится распространенным и приложение силы тяги в двух основных точках.

Все модели телег были частью погребального культа. Использовались ими двояким образом: или с магической целью повторяли с их помощью погребение в специальных жертвенных ямах — чтобы обеспечить загробную жизнь умершего. Модель телеги оставляли на месте действия или же увозили на место поселения, где она со временем ломалась и попадала в отбросы. Или же модель помещали непосредственно рядом с телом умершего в его могилу. Окрашенная в красный цвет модель погребальной телеги, другие окрашенные модели посуды и посуда, использовавшаяся и при жизни, — все это составляло собственность умершего. Для той же цели умерший должен был использовать эти предметы и на том свете: чтобы обеспечить свою потусторонную жизнь.

Автор устанавливает, что рисунок на моделях телег и повозок не украшение, а имеет свое назначение: это сепулькральные знаки, образующие со всей моделью органическое единство. Областью их применения также была магия.

Nándor Fettich:

NEUE BEITRÄGE ZUM PRÄHISTORISCHEN WAGEN IM KARPATENBECKEN

(Auszug)

Nach der Auffindung des spätkupferzeitlichen Wagenmodelles in Budakalász wurde die Literatur über den urgeschichtlichen Wagen in Ungarn und im Ausland aktiv. Der Ausgangspunkt erwies sich aber in mancher Hinsicht als falsch und das Resultat war, daß die Forschung in eine Sackgasse geriet. Es wurden nämlich nur jene Funde als Wagenmodelle angesehen, die Räder besaßen, oder an denen wenigstens deutliche Spuren der Räder-Montierung vorhanden waren. Es wurde nicht beachtet, daß es zu schwer gewesen wäre, an den kleinen tönernen Wagenmodellen die Räder zu modellieren, und daß es für diesen zweck vollständig genügte, die Räder durch Knorren anzudeuten oder auch, wenn sogar diese Andeutung weggelassen wurde, da doch durch die charakteristische Wagenkarosserie die Darstellung eines Wagens offensichtlich war. Ein anderer, nicht weniger bedeutend Fehler war, die auf den Wagenmodellen sichtbaren Muster einfach für Verzierungen anzusehen. Es ist der Aufmerksamkeit der Forscher wohl entgangen, daß auf diesen Modellen immer nur gewisse Muster vorkommen, welche auf einige Grundmuster zurückzuführen sind, und die mit dem Modell selbst eine Einheit bilden, ja sogar die Bestimmung des Modells verraten. Diese Muster blieben in den aufeinanderfolgenden Perioden der Urzeit unverändert und bildeten im reichen Musterschatz der Urzeit eine sehr kleine Gruppe (Dreieck, Schrägmäander und Kreis). Die Varianten dieser wenigen Grundmuster sind natürlich der Improvisierung gemäß sehr vielfältig.

Das Hauptkriterium des urzeitlichen Wagenmodell-Begriffes ist die Karosserieform. Doch ein Kriterium von kaum weniger Wichtigkeit ist die an der Karosserie angebrachte Musterung. Als drittes Kriterium können die Spuren der Nachbildung der Bespannung betrachtet werden. Letztere können aber, als unbedeutendes Detail, auch wegbleiben. Wo die zwei ersten Krieterien auffindbar sind, dort kann vom urzeitlichen Wagenmodell gesprochen werden. Das Vorhandensein der Räder ist kein Kriterium ersten Ranges. Die vier Räder sind manchmal auch unter Urnen zu finden, doch wäre es verfehlt, in solchen Fällen an Wagen zu denken, bzw. von solchen Urnen auf Wagen zurückzuschließen. Als Konsequenz der oben erwähnten Fehler hat sich der Anschein herausgebildet, als ob der spätkupferzeitliche Wagen von Budakalász der älteste Wagen des Karpatenbeckens wäre. L. S. Klein wurde von der Vollständigkeit vortäuschenden Statistik I. Bónas irregeführt. Seine mit großer Umsicht und Sorgfalt aufgebauten Resultate sind schon beim Erscheinen seiner Arbeit als veraltet anzusehen.

Die Literatur der europäischen Wagenmodelle stützte sich seit 1954 infolge der oben geschilderten beschränkenden Umstände auf insgesamt fünf Wagenmodell-Funde des Karpatenbeckens: Budakalász, Wietenberg, Novaj, Szamosújvár und Gyulavarsánd. Jedoch ließ die Bestimmung auch von diesen viel zu wünschen übrig. Vor allem wurde man der Spuren des Einspannens auf ihnen nicht gewahr. Auch fielen wenige Worte über die Erschließung der sinnbildlichen Bedeutung der Muster. Infolge dessen müssen diese

jetzt von uns noch einmal untersucht werden. Mitsamt diesen enthält diese Arbeit die Untersuchung und Erklärung von 23 urzeitlichen Wagen bzw. Karosseriemodellen. Es kann jedoch noch bei weitem nicht von einer Vollständigkeit die Rede sein. Die Forschungen des Verfassers erstreckten sich bisher außer dem Ungarischen Nationalmuseum erst auf zehn andere ungarische Museen. Dennoch sieht er sich veranlaßt, seine Resultate schon jetzt zu veröffentlichen, um für die weitere Forschung neue Wege zu erschließen.

Taf. I, 1—3 und Taf. II, 1—5. Szelevény (Kom. Szolnok). Wagenkarosserie aus Tonerde; hinten die eingeritzte Gestalt der Mutter Erde mit umfassenden Armen zwischen Bäumen (im heiligen Hain), vorne die gleichfalls eingeritzte Darstellung des heiligen Haines mit Bäumen und Tieren; beiderseits der Schoß der Mutter Erde, bezeichnet durch das oben offene Dreieck. Alle diese sind „naturalistische" Darstellungen, die auf das Begräbnis hindeuten. Wickelschnurtechnik mit Kalkeinlage. Anfang der Bronzezeit.

Taf. III, 1—1a. Wietenberg (Siebenbürgen, Rumänien). Spuren der Einspannung an der Vorderseite: die Spuren von zwei abgelösten Knorren. In der Mitte das Dreieck-Sinnbild der Mutter Erde. Drehbare Achsen mit festen Rädern.

Taf. III, 2—2e. Gyulavarsánd (Kom. Békés). Auf beiden Seiten des Wagens Dreiecke in steigender Anzahl (drei und vier). An beiden kürzeren Seiten die schematische Darstellung der Architektur des Sanktuariums, wohin der Tote vor der Beerdigung gebracht wird. Starre Achse, mit drehbaren Rädern. Spuren der Einspannung mit zwei Ziehpunkten.

Taf. III, 1—2. Medina (Kom. Tolna). Mutter Erde, in ihrem Schoße die Zwillinge (in der griechischen Version Apollon und Artemis).

Taf. III, 3. Altarbild aus Tonerde (Seitenlänge 48 cm). Abstrakte Darstellung der Mutter Erde.

Taf. V, 1, 1a, 1b. Novaj (Kom. Borsod-Zemplén). Drehbare Achsen, feste Räder. Sepulchrale Muster. Am Boden schematische Darstellung des Ortes, wohin der Tote gebracht wird. Magie.

Taf. V, 3—3b. Rad aus Ton mit Nabe. Drehbares Rad zu starrer Achse. Csóka-Kremenyák (einst Kom. Torontál, jetzt Jugoslawien). Theißkultur. Sepulchrales Muster.

Taf. V, 2—2b. Rad aus Ton mit drehbarer Achse; mit verkeiltem Rad. Theißkultur. Sepulchrales Muster.

Taf. VI, 1—4. Gyulaj (Kom. Tolna). Nachahmung eines Wagens mit zwei Ziehpunkten. Zóker Kultur. Mit Kalkeinlage (Furchenstichkeramik). Um die schematisch dargestellten vier Räder herum Mäanderfeld mit magischer Bestimmung. Die Form der Karosserie gut ausgebildet.

Taf. VI, 6. Szamosújvár (Siebenbürgen, Rumänien). Karosserie mit zwei Ziehpunkten. Wietenberg-Kultur.

Taf. VII, 1—1a. Jászfelsőszentgyörgy (Kom. Szolnok). Kombination von Wagen und Kahn. Dreiecke in steigender Anzahl (Magie). Aus einer Opfergrube.

Taf. VIII. 1, 2. Budakalász. Aus den Gräbern Nr. 158 und 118. Hockergräber der Péceler Kultur. Einspannung mit einem Ziehpunkt.

Taf. VIII. 3—3b. Rekonstruktion des Wagenschiffmodelles von Jászfelsőszentgyörgy.

Taf. IX, 1, 2. Budakalász. Sinnbildliches Grab Nr. 177. 1b: ist keine Darstellung der Wagenkonstruktion, wie es bisher angenommen war, sondern eine schematische Markierung der Architektur des Sanktuariums. 2, 2a, 2b: Die Rekonstruktion des ursprünglichen Leichenwagens. Einspannung mit einem Ziehpunkt.

Taf. X. 1, 1a. Wagenmodell mit quadratischem Grundriß; die Räder durch Knorren angedeutet. Theißkultur. Csóka-Kremenyák (einst Kom. Torontál, Jugoslawien).

Taf. X, 2 und 3. Viereckige gefäße, mit Vorbehalt als Karosserie-Modelle angesehen. Theißkultur. Csóka-Kremenyák (einst Kom. Torontál, jetzt Jugoslawien).

Taf. XI, 1, 1a. Kiszombor-Ziegelei. Bronzezeit. Sonnensinnbilder in steigenden Reihen. Magie.

Taf. XI, 2, 2a. Gegend von Szöreg-Szentiván (?). Bronzezeit. Sonnensymbole. Magie.

Taf. XI, 3. Alsóvadász (Kom. Borsod). Spuren von Einspannung mit zwei Ziehpunkten. Sepulchrale Muster. Bronzezeit.

Taf. XII, 1—4. Hódmezővásárhely-Bodzáspart (Kom. Csongrád). Péceler Kultur. Der Gefäßhenkel ist vielleicht als der einzige Ziehpunkt zu betrachten. Vorläufer des Karosserie-Modells von Szelevény, an der Vorder- und Rückseite mit sepulchralen Mustern. Die Karosserie form ist auf die Form des Mutter-Erde-Symbols umgebildet.

Taf. XIII, 1, 1a. Szerencs-Taktaföldvár (Kom. Borsod-Zemplén). Ein Vorläufer des bronzezeitlichen Musters von Wietenberg (Taf. III, 1). Segment I, Grube 1. Dreifarbig

Taf. XIII, 2—2b. Szerencs-Taktaföldvár (Kom. Borsod-Zemplén). Dreifarbig. Segment II, Grube 2. Nachbildung eines Wagens; Spur von einem Ziehpunkt. Ausgebreitete Zeichnung von zwei Seiten.

Taf. XIV, 1—3. Tiszavasvári-Gyopáros (Kom. Szabolcs-Szatmár). Grab Nr. 7 Korb aus Rutengeflecht, runde Schüssel und Leichenwagen auf Altargestell. Bemalte Grabkeramik.

Taf. XV, 1—13. Grabbeigabetypen in Budakalász. In jeder Gruppe das Modell eines Leichenwagens (in zwei Fällen auf Altargestellen).

Ein unlängst gefundenes Wagenmodell der Bronzezeit aus Pocsaj (Kom. Hajdú-Bihar) im Museum in Debrecen ist ein außergewöhnliches Stück, weil darauf die Erd- und Sonnensinnbilder, als sepulchrale Muster der Magie, zu klar erkennen sind, wodurch auch die weniger klaren, verwandten Muster erklärt werden (Kap. 9). An den Längsseiten reihen sich Dreiecke in zunehmender Zahlenreihe aneinander. An den Schmalseiten zwei Paare von Sonnenrädern, kombiniert mit Dreieckmustern. Drehbare Achse, festes Rad.

Sämtliche aufgezählte Wagenmodelle standen im Dienste des Totenkultes. Sie hatten doppelte Bestimmung. Ein Teil von ihnen wurde beim Opfer gebraucht, das zur Sicherstellung des seligen Weiterlebens des Toten dargebracht wurde. Das Begräbnis wurde entweder zur Jahreswende, oder bei einer anderen Gelegenheit (jedenfalls viel später, als das eigentliche Begräbnis stattgefunden hatte) wiederholt abgespielt. Das Modell wurde entweder in der Opfergrube gelassen oder mit nach Hause genommen, wo es früher oder später zerbröckelte und zu Abfall wurde. Die andere Verwendung des Modells bestand darin, daß es dem Toten beigelegt wurde. Das Leichenwagenmodell mitsamt anderen Modellen oder den Gefäßen, die der Tote in seinem Leben gebraucht hatte, bildeten das Eigentum des Toten. Der Zweck war dergleiche: der Tote soll diese Gegenstände auch im Jenseits zur Sicherung seines Weiterlebens benutzen und damit wurde seine gefürchtete Rückkehr nicht mehr nötig. Die in der rechten Kolumne der Taf. XV dargestellten Wagenmodelle sind lauter solche Grabbeigaben.

Die im Karpatenbecken gefundenen Wagenmodelle haben auf Grund unserer bisherigen Daten in der jüngeren Steinzeit und bis zum Ende der Kupferzeit Wagen mit quadratischem Grundriß nachgeahmt. Es scheint, daß auch ihre Einspannung äußerst primitiv war: Einspannung mit einem Ziehpunkt, wodurch der Wagen nur schwerlich seine Spur halten konnte. Begleiter zu Fuß mußten ihn hinten in der Spur halten. Dieser Wagentyp mit quadratischem Grundriß stand noch Anfang der Bronzezeit im Gebrauch (Gyulaj: Taf. VI), doch wurde damals schon die Bespannung mit zwei Ziehpunkten eingeführt (auch in Gyulaj).

Die Wagen der Bronzezeit hatten größtenteils einen rechteckigen Grundriß. Beim Wagen aus Pocsaj (Kap. 9, ohne Abb.) müssen wir uns entlang der Längsachse in den einzelnen Löchern (die an den oberen Rändern der Schmalseiten sichtbar sind) eine Stange vorstellen. Durch diese Versteifungsstange wurde die Stabilität des Wagens wirksam gefödert.

Was das absolute Alter der im Karpatenbecken gefundenen Wagen betrifft, stammen die Modelle und die Räder der Theißkultur aus der Zeit nach der Mitte des III. Jahrtausends. In den letzten Jahrhunderten erscheint die Péceler Kultur und spielt in einem bedeutenden Teil von Europa eine dominierende Rolle, bis 1900 v. u. z. Die Leichenwagen-Modelle aus Budakalász und Gyopáros entstammen aus der Blütezeit der Péceler Kultur. Das Karosserie-Modell von Szelevény und das etwas jüngere Wagen-Modell von Gyulaj entstanden am Anfang der Bronzezeit. Die Modelle vom Typ Wietenberg-Hatvan liegen schon in der Bronzezeit (nach Bóna um 1650—1600—1550).

Die Kontinuität, die am sepulchralen Musterschatz wahrnehmbar ist, unterstützt die Feststellung von Nils Åberg, nach der die Entwicklung im Karpatenbecken seit der ältesten keramischen (Bükker) Kultur noch bis in die Perioden der Bronzezeit ununterbrochen gewesen ist. Hinter dieser Kontinuität steht aber nicht der „künstlerische" Konservativismus der Muster, sondern — wie dies durch die Untersuchung der Leichenwagen-Modelle bewiesen wurde — die Ähnlichkeit, ja fallweise Identität der Riten, während mehrerer Zeitalter.

Balladakutatás — balladaköltészet

(Ballada a román népköltészetben)

I.

A balladakutatás jellege

A bukaresti Folklór Intézet több mint egy évtizedes tevékenysége, rendszeres gyűjtő- és kutatómunkája nyomán a balladakutatás módfelett előretört.[1] Kisebb-nagyobb tanulmányok sora, népszerűsítő, összefoglaló és tudományos igényű munkák egyaránt ezt jelzik.[2] A népköltészet iránti spontán igény miatt ez a kutatás nagyobb visszhangot kelt, jobban a kulturális élet vérkeringésébe illeszkedik, mint pl. nálunk vagy Franciaországban.[3]

A hagyományos népköltészeti műfajok között rangos helyet foglal el a ballada, és ennek bűvkörében a műfaj kereteit a legtágabb értelemben használják. Balladának tartják pl. *cîntec bătrînesc* (régi ének), *cîntec vitejesc* (vitézi ének), *cîntec voinicesc* (hősi ének) stb. jellegzetesen epikus énekes alkotásokat.[4] Mivel a népköltészeti műfajok körülhatárolása még várat magára, nem csodálkozhatunk azon, hogy a legteljesebb zűrzavar van az epikai műfajok megítélésében éppúgy, mint bármelyik más folklór-műfaj területén. A legtágabb ballada értelmezés nem új jelenség sem a románoknál, sem más országok kutatói között. Alecsandri 1866-ban megjelent gyűjteménye[5] már ezt a gondolatot sugallta. Entwistle[6] európai ballada-tanulmánya 1939-ben hasonlóképp ezt

[1] Az Intézet gyűjtő tevékenységéről beszámol Papadima, Ovidiu: *Culegerile de folclor.* Studii şi cercetarii de istorie literara şi folclor, Bucureşti, 1959. 337—351.)

[2] Néhány év leforgása alatt megjelent egy balladatípus-mutató katalógus: Amzulescu, Al. I.: *Balade populare romînesti.* I—III. (Bucureşti, 1964.); néhány évvel később Vrabie, Gheorghe: *Balada populară română,* (Bucureşti, 1966.), egész balladaköltészetre kiterjedő elméleti igényű tanulmánya; és Fochi, Adrian: *Miorița,* (Bucureşti, 1964.) terjedelmes ballada monográfiája *A bárányka* balladáról. Mindezeknek komoly előzményei voltak, sorra jelentek meg a területi antológiák és az országos anyagot reprezentálók. Jelentősebbek ezek közül: *Antologie de literatură populară I. Poezia.* (Bucureşti, 1953.) — rendszerezési kísérlet: Amzulescu, Al. I.: *Voinicii, Balade populare prelucrate* (Bucureşti, 1956.); területi antológiák közül: *Folclor din Transilvania.* I—III. Bucureşti, 1960, 1967.

[3] Olcsó, népszerűsítő paperback kiadványokban sokezres példányban jelennek meg a népköltési antológiák: *Balade populare* (Bucureşti, 1954.); Tocilescu, G.: *Balade şi doine* (Bucureşti, 1958.) *Meşterul Manole, balade populare* (Bucureşti, 1960.). Legutóbb Amzulescu típus-katalógusának népszerű kiadványa látott napvilágot két kötetben: *Toma Alimos—Meşterul Manole. Balade populare romînesti.* I—II. (Bucureşti, 1967.) Ezek mellett művészi kivitelű, gazdagon illusztrált antológiák hasonlóképp ezt az igényt jelzik.

[4] Vö. Amzulescu, Al. I.: *Cîntecul nostre bătrînesc şi haiducesti* (Revista de folclor. V. 1960. 27.); valamint uő.: *Balade populare romînesti* i. m. I. 9.

[5] Alecsandri, Vasile: *Poesii populare ale rominilor* (Bucureşti, 1866. új kiadás 1965. I—II.). Továbbiakban az 1965-ös kiadványt idézem.

[6] Entwistle, W.: *European Balladry,* Oxford, 1939.

teszi, PROPP[7] nyomán BALASOV[8] így építette fel a maga rendszerét, a Dictionary of Folklore,[9] LEACH: Ballad Book[10] hasonlóképp balladának tartja az énekelt, verses epikus alkotások sokféle fajtáját. Mindez azonban csak a probléma elodázását jelenti, a lényeges kérdések tisztázatlanok maradnak. Minden népköltészetben az adott anyag lehetőségeihez viszonyítva adják meg a ballada körét, és nem egy általánosan esztétikai kritérium alapján. Ez az oka, hogy minden népköltészetben más-más alkotáscsoport képezi a balladakincs gerincét, a románban például a hősi, vitézi, betyárének. Mindez azonban nemcsak a román kutatás sajátossága, hanem a mai balladakutatás egyik jellegzetes iránya.

Alapvetően három lényeges munka eredményéből, három lényeges kutatási terület elvi állásfoglalásából kell kiindulni a román balladakutatás tematikus jellegének megítélésekor: A ballada rendszerezését, klasszifikálását AMZULESCU végezte el,[11] ugyanazzal a szisztémával teremtette meg VRABIE a román ballada elméletét.[12] Egyetlen ballada monografikus feldolgozása pedig eklatáns példája a kutatás irányának, részleteiben mutatva annak előnyeit és hiányosságát.[13] E három kutatási terület módszerbeli, szemléletbeli rokonságát bizonyítják a ballada témában és egyéb folklór-műfaj területén született dolgozatok.[14]

A román szakirodalom uralkodó felfogása szerint a ballada eredetét történetileg a korábbi epikus műfajokban vélik megtalálni. Eszerint ez a műfaj a historikus hősi ének és a mitologikus költészet szerves folytatása. A balladához sorolt alkotások legtetemesebb csoportját a fantasztikus és vitézi énekek alkotják (kb. kétszáz azoknak az alkotásoknak száma, amelyet ide sorolnak, és a balladaköltészet egészét hozzávetőlegesen 350 csoportra bontják).[15] A műfaji sajátosságokat egyrészt a mese, másrészt a *kolinda* felől határolják el, és nem az epikai alkotások között keresik a helyét. AMZULESCU és VRABIE egyöntetűen a balladához sorolják az epikus énekeket teljességgel, a természetfeletti, mitologikus verses alkotások egy részét, a történeti és katonadalokat, valamint a családi, egyéni élet kiemelkedő eseményeit témául választó alkotásokat. Ez az ahistorikus szinkron szemlélet alapvetően a múlt századi elmé-

[7] ПРОПП, В. Я.: *Русский героический эпос* Ленинград. 1955.

[8] БАЛАШОВ Д. М.: *Народные баллады.* Москва-Ленинград. 1963.

[9] Funk and Wagnall's Standard Dictionary of Folklore, *Mythology and Legend*, I. New York, 1950.

[10] LEACH, McEdward: *The Ballad Book.* New York, 1955.

[11] AMZULESCU, Al. I.: *Balade populare romînesti* i. m. feladata a teljes román balladakincs rendszerezése, típusainak bemutatása. Megkülönböztet: fantasztikus, vitézi, pásztorballadákat, feudális elnyomás elleni, családi élet-témájú és ponyva balladákat. A tematikai egységet tartja mérvadónak a típusok megkülönböztetésekor; a csoportok történeti fejlődést jelentenek.

[12] VRABIE: *Balada populară română* i. m. Átfogó tanulmány a műfaj fő sajátosságairól és a különböző rétegekről, leíró módszerrel.

[13] FOCHI: *Miorița* i. m. Legszélesebb kitekintéssel, hatalmas adatpublikálással az országon belüli alakulást, motívumok vándorlását vizsgálja, és a téma feudális kori eredetét bizonyítja.

[14] PAPAHAGI, Tache: *Poezia lirică populară*, Bucureşti. 1967.

BÎRGU-GEORGESCU, Ligia: *Aspecte tematice şi poetice în lirica năsăudeană.* (Revista de etnografie şi folclor. 1966. 273—298.)

[15] AMZULESCU 352 típus csoportot sorol fel, de újabb kutatások eddig ismeretlen adatokat hoztak: NIJLOVEANU, Ion: *O balada populară necunoscuta.* (Cîntecu lu Angealiu) In: Limba şi literatura, 1965. 313—326.

leti kutatásokból eredeztethető. TEODORESCU, G. Dem.: Román népköltészetről 1885-ben írott munkájának elméleti fejtegetésére nyúlik vissza,[16] és COŞBUCéra,[17] akit szintén a román folklór első elméleti teoretikusai között szoktak említeni. VRABIE, valamint a tematikus kutatás sok más képviselője messzemenően ügyelnek ennek az elvi hozzáállásnak a kontinuus voltára.[18]

A ballada társadalmi helyét, történeti miliőjét illetően úgyszintén ALECSANDRI, RUSSO és méginkább IORGA fejtegetéseire[19] támaszkodnak napjaink román folkloristái, akik szerint a balladák krónikaszerű hiteles őrzői a valóságos történeti eseményeknek. Ebből a kiterjedt eseményábrázoló sajátosságból eredően a legfontosabb feladatnak a *balladatémák* bemutatását tartják. Módszerük szerint a témakörökön, ciklusokon keresztül, viszonylagos történeti egységben kell látni a műfajt, vagyis a témakörök megállapítása kettős szempontból történik: történeti-tematikai egység szerint. Így a csoportok egymásutánisága a műfaj fejlődési szakaszait is jelzi és a témák szétválasztása a folklór gazdagságát. A balladaköltészetük tehát egységes, fokról fokra változik, fejlődik, a társadalom fejlődésének különböző állomásai benne tükröződnek; a nép kezdeti története, fejedelmek sorsa, kulturális események, idegenek elleni harc, belső küzdelmek, jellegzetes családi problémák stb. Nemcsak VRABIE él ezzel a módszerrel, általánosan elfogadott álláspont ez. CHIŢIMIA[20] jól használható vázát adja a folklór műfajok társadalmi-történeti periodizálásának, sokat merítve PROPP eposz-elméletéből, de lényegében HAŞDEUig visszanyúló irodalomtörténetre kidolgozott periodizációt javallja:[21] ősi költészet, mitikus, hősi költészet, idegenek elleni harc küzdelméről szóló, törökellenes alkotások, pásztorköltészet, feudális elnyomás elleni, illetőleg a családi élet témáival kapcsolatos költészet stb. Amennyiben társadalomtörténeti kategóriák állnak előtérben, úgy feudalizmus előtti, feudális és kapitalista kori alkotásokat különböztetnek meg; szintén a témák alapján. A ballada-klasszifikálás csak részletekben tér el, tulajdonképpen azonos elven nyugszik. Egyikük kissé jobban ragaszkodik az adott anyaghoz (pl. AMZULESCU), máskor szívesebben általánosítanak. VRABIE pl. kialakít egy úgynevezett „mondai ballada" kategóriát, ide sorolja a fantasztikus és vitézi énekeket, ezáltal mintegy hangsúlyozza ennek a csoportnak epikus tartalmi és stílusbeli hasonlóságát, archaikussá-

[16] TEODORESCU, G. Dem.: *Poesii populare romîne* (Bucureşti, 1885.)

[17] COŞBUC, G.: *Elemente populare* (Noua revista română, Bucureşti. 1900.)

[18] CARACOSTEA, D.: *Balade poprana romîna* (Bucureşti, 1933.) uő.: *Metoda identificărilor istorice in folclor* (Revista fundatiilor. 1943.)

BÎRLEA, Ovidiu: *Procesul de creaţie al baladei populare romîne* (Revista fundaţilor. 1941. 558—598.)

POP, Mihai: *Caracterul istoric al epicii populare* (Revista de etnografie şi folclor. 1964. 5—15.)

[19] RUSSO, Alecu: *Poezia populară* (Scrieri, Bucureşti, 1908.)
IORGA, N.: *Istoria literaturii românesti* (Bucureşti, 1925.).

[20] CHIŢIMIA, I. C.: *Problema datării şi periodizării literaturii populare* (Studii şi cercetarii de istorie literară şi folclor. Bucureşti, 1959. 353—366.). A legarchaikusabb ceremónia-énekekből, rituális dalokból indul ki, amely állandó fejlődéssel megteremti a történeti hősdalokat, ennek már egyenes folytatása pl. a *Manole mester* és egyéb ún. régi ének (cîntec bătrînesc). A népköltészet állandó újjászületése biztosítja a folyamatos fejlődést, s mert a történet alapjában is változik, szükséges a folklór alkotások lényeges alakulása, stb. Bírálja ugyan PROPP hőseposz-elméletét, mert az általános megállapítást a szláv folklór alapján tesz, de lényegében mégis elfogadja.

[21] HAŞDEU irodalomtörténetében a népköltészetbeli gyökerezést tartotta szem előtt megkésett Herder tanítványként, a múlt század második felében: HAŞDEU, B. P.: *Literatura populară* (Bucureşti, 1897.).

gát. Rendszerezéséből logikusan következik, hogy az elbeszélő mitikus avagy démonikus jellegű alkotások között nem szándékozik különbséget tenni. Pl. a *Manole mester*, *Pintea vitéz* stb. elbeszélő énekek mellett megtaláljuk a démonikus *kígyó-éneket*, és a *fagy dalát*. Mindezek esztétikailag lényeges eltérést mutatnak, s bár archaikusabbak az ún. pásztorköltészetnél, és ezért attól való elválasztásuk jogos, kifogásoljuk azonban ennek a különös gazdagságú rétegnek a felszínes egybemosását. A korrekcióra a kutatás későbbi szakaszán sem került sor, mert a részletező elemzések az egy csoportba tartozó jellegzetes egységek, típusok lokális eredetének kialakulásának útját vázolják. A *Manole mester* központi helyet foglal el a csoportok között,[22] és Vrabie, a ballada-monográfiák jól kidolgozott módszere szerint (a falba építés hiedelem rövid ismertetése után) formai elemekre bontva taglalja. Melyek ezek az elemek: a hős neve, a kőművesmesterek száma, az építkezés helye, miért omlik össze a fal, a főmester álma, eskü, feleség feláldozása . . . , hogy csak néhány fontosabbat említsek. Mindezeket a részletkérdéseket megnézi az összes általa ismert balladában, beleértve ebbe a balkáni anyagot is (görög, albán, szerb, bolgár). Mindegyikről táblázatot készít, megállapítva ezáltal „a nemzeti" sajátságokat, majd összeveti azokat, és végeredményképpen leszögezi, hogy volt egy görög prototípus, ebből alakult ki az albán, bolgár, a román. A fejlődés következő etapja a bolgár szöveg, amelyből a szerb és a román népköltészet merített.[23] (Megemlíti a magyar változatokat is, — főként azért mert vitázik Vargyas eredményeivel, — és azt állítja, a magyar variánsok természetesen román eredetűek.)

Úgy látszik, a kutatás jelenlegi állásfoglalása, módszere nem jutott túl elvileg a vadrózsapör problémáin.[24]

Az eredet-kereső, téma-leíró mód uralkodik a nemzetközi rokonságot kevésbé érintő mitologikus réteg vizsgálatakor is. *A halott testvér utazása*, *A kígyó éneke*, *A Nap menyegzője* stb. alkotások hasonlóképp az elterjedés, a kialakulás lokalizálása miatt keltették föl az érdeklődést. Nem esik szó a kozmogonikus képalkotási módról, az archaikus epikus dalköltészet fontos sajátosságairól. A formai elemek vándorlása, a látomás-költészet egy-egy jellegzetes darabjának folklorizálódása, a legenda-költészet hatása a természetfeletti látásmódban gyökerező alkotásokra — ez minden, amit a kutatás eddig fölmutathat.

A vándorló pásztorközösség kiemelkedő hőseiről a vitézi énekek, a betyárénekek szólnak. Tudjuk, hogy pl. Brankovics Konstantin, Mihály vajda élő személyek voltak, hőssé magasztosulásuk a népköltészet jellegzetes alkotásmódjának következménye, és egyúttal a hősköltészeti formák továbbélésének bizonyítéka. De azáltal, hogy mindezeket balladának vélik, a hősköltészeti vonásaikról mit sem szólnak, legfeljebb az elhatárolást kísérlik meg. Az ún. „mondai balladák"-ban vagy másképp fantasztikus és vitézi énekekben a hősköltészetnek azt a rétegét láthatjuk meg, esetenként, amelyben a közösség és az egyéni érdek szinkronban van; pl. *Ileana Baileana* (balladában az egyik hős) csak közvetítő az ellenség és a testvérek harca között, s az alkotás célja az egyedül lehetséges hősi harc egyértelmű ábrázolása. A hősepika számos jellegzetességét hordozza a harcok leírása, vagy pl. a nő szerepeltetése olyan esetben, amikor férje és bátyja csapata ütközik meg stb.

[22] Vrabie i. m. 69—108.
[23] Uo. 71.
[24] Alexics György: *Vadrózsapör*. (Ethnographia, 1897. klny.) és Grozescu Julián: *Egy pár székely „vadrózsá-"ról* (Fővárosi Lapok. 1864. 114. sz.).

Különálló, az előzőtől messze levő csoport a pásztorköltészet. Középpontba hagyományosan a *Mioriţa* (Bárányka) ballada kerül, amely a legelterjedtebb, a legnépszerűbb és sokféle megfogalmazásban él. Nézzük meg közelebbről ezt a balladát; először a román kutatás eredményeit, utána pedig (a dolgozat következő részében) a ballada esztétikai értelmezését vázoljuk rövidre fogottan. Nem kétséges, hogy *A bárányka* rangos helyet foglal el a román népköltészeti alkotások között, s hadd idézzük Sadoveanu lelkes szavait: „joggal kérdezhetjük: Található-e párja más népköltészetekben, sőt vajon a műköltészet a maga végtelen sorában alkotott-e valaha egy ilyen harmonikus művészi kis poémát? . . . Ez a ballada egész fölépítésében oly egyedülállóan művészi, az örök természet iránti mély érzéstől áthatott, hogy a magam részéről nemzetünk legnemesebb költői megnyilatkozásának tekintem."[25] Jogos és szükségszerű is, hogy ez került a kutatás homlokterébe, ámde a különböző műfajokban (ballada, kolinda, doina) megjelenő bárányka-motívumot tartalmazó alkotásokat mind egy közös típusnak tartják a tematikus szemlélet miatt.

A bárányka témával legbővebben Fochi, Adrian foglalkozott terjedelmes tanulmányában.[26] Teljességre törekedve felsorol minden bárányka-motívumot tartalmazó alkotást, mint amelyek együvé tartoznak, bár észrevehetően ő maga is érzi a ballada és doina közti űrt, mert elemzésében nem is találja helyét, csupán példatárában, táblázataiban, térképeken jelent adatot. A kolinda és a ballada hasonló eseményleírása miatt viszont kevésbé tartja fontosnak a különbségtevést, sőt mindkettőt egyformán vizsgálja, holott a kolindát *mitologéma* (a megölt pásztor a Nappal, Földdel házasodik), a *balladát a konfliktus* (a pásztorok ellentéte) eleve élesen elválasztja egymástól. Ezt az alapvető különbséget más egyéb speciális műfaji sajátosságok még inkább elmélyítik.[27] Fochinak nem célja *A bárányka* „balladai" körülhatárolása, hanem az elterjedésnek, a vándorlás irányának meghatározását tartja lényegesnek, még a genezis felvázolásakor is. Bár a bárányka-témát először úgy próbálja megragadni, mint amelynek fontos része a pásztorok konfliktusa, de a részletvizsgálat a motívum formális elemzésére, annak térképi ábrázolására törekszik, így a felvetett gondolattól annyira eltér, hogy vissza sem talál.

Kétségkívül jellemző a román népköltészet alkotásmódjára *A bárányka*, annak egy fejlettebb, művészi szintjét képviseli. A variánsok egész sora bizonyítja, hogyan kaphat súlyt némely változatban a tragikus alaphelyzet, hogyan válik meseivé másutt, vagy éppen dallá ugyanaz a motívum. Ebből a variálhatóságból következik, hogy a *bárányka-motívum nem egyetlen műfaj jellegzetessége*, és a központi mondanivaló sem egy alapvetően tragikus konfliktus kifejezése, és a tragikum ábrázolása sem lényegi probléma. (Valójában

[25] Sadoveanu, Mihail mondta 1923-ban „Poezia populara" c. akadémiai székfoglalóján. Id.: Faragó József—Kiss Jenő: *A bárányka* (Bukarest, 1963. 219.).

[26] Fochi i. m. (Tipologie, circulaţie, genezǎ, texte. Cu un studiu introductiv de Pavel Apostol).

[27] Főként a pásztor hagyakozása, a testamentum keltette fel a kutatók érdeklődését. A temetésre vonatkozó kívánság önálló alkotásként is él, és a kutatók egybehangzó véleménye szerint ez a legarchaikusabb rész. Caracostea ballada-értelmezése szerint (Sentimentul creaţiei şi mistica morţii. In: Revista fundaţiilor. 1941. 608—620.) a természetfeletti, mitikus szemléletmód jellemzi a legrégiesebb elemeket. S ha sorravesszük a sokféle megfogalmazást, ebben az egy témakörben megtalálhatjuk a népköltészet bármely rétegére jellemző alkotás-típust. A merev klasszifikáció szerint egyértelműen a transzhumáló gazdálkodás idején kialakult pásztor-balladának tartja a mai kutatás. (Vö.: Fochi i. m. 545.).

kevés — elsősorban moldvai — változat sejtet valamennyire társadalmi-egyéni konfliktust.) Nem szándékozom elvitatni, kétségbevonni a „ballada" terminust *A bárányká*-val kapcsolatban, hiszen a műfaji fogalom tágítható és szűkíthető, és semmiképp nem jelent művészi értéket, sokkal inkább szeretném magának a balladának a konfliktus-ábrázoló balladához való viszonyát vázolni, csupán a műfaji problémák jobb megismerése végett.

II.

A konfliktus jelentkezése a román népballadában

Nézzük meg, a román balladatörténet egyik jellegzetes alkotásában, *A bárányká*-ban mi a társadalmi-egyéni konfliktus. Ebből következően, milyen a balladai ábrázolásmód mértéke az elbeszélő költészeti sajátosság mellett.

Vajon összecsapást találunk *A bárányka* legelső részében ott, amikor arról esik szó, hogy egy juhászt azért ölnek meg, mert olyan dolgot, tulajdonságot birtokol, amelyek a társainak nincsenek? „Mert hogy daliásabb, / És nagyobb a nyája, / Gyöngyebb mindahánya, / Lovai tanoltak, / S a kutyái jobbak";[28] „Életét veszik, / több-szebb juháért, / göndör kosáért, / kezes lováért, komondoráért."[29] A maga nemében kidolgozott, fejlett művészi ábrázolásmód eddig alig sejteti a tragikus összeütközés készülődését, és a folytatás sem változtat ezen. Az idézett kezdő formula lényeges elem mind a balladában, mind a kolindában, az utóbbiban pedig még hangsúlyozottabban fontos jelenség, hogy orozva öljék meg a pásztort (ezáltal az irracionalitás, a táltos bárányka szerepe nő). Ennek következményeként a konfliktus ábrázolás első lépéseitől méginkább eltávolodik. Esetleg feltételezhető ugyan, hogy az eseményben valamiféle előzetes tett megtorlásáról van szó, vagy pedig egy tudat alatti létért való küzdelem oka a gyilkosságnak. A variánsok azonban éppen a *véletlenszerűséget* hangsúlyozzák, és ezáltal a balladává válás egyik szükséges mozzanatát — a konfliktus kibontakozásának művészi kifejeződését — akadályozzák. A pásztorlegény csak elszenvedője, csak tárgya a rajta kívül zajlódó eseményeknek. Mindez csak szomorú, fájdalmas lehet a hallgatóság számára, de *nem tragikus a* szó valóságos értelmében. A felvetett gondolatot (a pásztor ártatlan halálát) tovább árnyalja, bár nem mélyíti az a hosszasan leírt eseményszál, amelyben arról van szó, hogy a hős hozzátartozói (anyja, húga vagy kedvese) várnak rá. Az itt kifejeződő egyéni érzelmi állásfoglalás az elégikus ábrázolásra nyit tért. Azokban a moldvai változatokban, amelyekben a pásztortól személyesen kérik társai a nyáját vagy táltos báránykáját, s ennek megtagadása miatt ölik meg, valamit sejtetnek a konfliktusból, különösen, ha azt is hozzáteszik, hogy lett volna módja elmenekülni előlük: „Bácsom, kedvesem, te, / Nyájadat tereld le / A sötétlő vízhez, / Fű van ottan, ízes / S árnyék, enyhe, híves / Gazdám, kicsi gazdám, / Egy kutyát is hozz ám, / Mely legmérgesebb / S leghűségesebb, / Mert napnyugovóra / Rádtör majd orozva / Rád vráncsai / És a magyari!"[30] Az a mozzanat, amikor a hős tudatosan áll szembe azokkal, akik életére törnek, és a szükségszerű, elkerülhetetlen pusztulást így is vállalja, arra mutat, hogy a balladai ábrázolásmód egy bizonyos foka jelen van, a konfliktus elodázása

[28] Alecsandri i. m. 101. a fordítás: Faragó—Kiss i. m. 43.
[29] A román irodalom kis tükre. (Bukarest, 1961. 11.).
[30] Alecsandri i. m. 102. fordítás: Faragó—Kiss i. m. 44.

ellenére is. A szereplők tetteinek mozgatórugói, az ok, a „bűn" sejtetése hiányzik. Természetesen nem feltétlenül valamiféle konkrét tettre kell várni, mert „bűn" lehet, ha valaki nagyobb gazdagságra tesz szert és ezáltal kilépett a közösségből. Márpedig, ha ez a mondanivaló, akkor a reális verses elbeszélő költészet gondolkodásmódjának megfelelően épül tovább az alkotás, és a hős halála végeredményképpen indokolt az eseményszövésben.[31] Egyébként is önmagában az ártatlan elpusztulása vagy elszegényedése, tehetetlensége, az erősebb uralomrajutása nyomán megjelenő áldozat még nem tragikus konfliktus a balladában. Jóllehet közel is állhat ahhoz, hiszen az elkerülhetetlen jövő úgy rajzolódhat egy-egy esetben, hogy a jó, a rendkívüli (bizonyos esetben lehet természetfeletti) képességű, erkölcsű hős áldozata lesz egy erkölcsileg alacsonyabb fokú, de előretörő újnak. Ebből következik, hogy az aprólékos gonddal megrajzolt szép, kedves, jó pásztor halála csak az *elégikus szomorúságot* mélyíti. A verses elbeszélő költészet epikus látásmódjából balladaivá fejlődés nem lehetséges fokozatos alakítgatással. Ahhoz, hogy a balladai konfliktus kialakulhasson, gyökeresen új életérzés, ennek megfelelően új művészi látásmód szükséges, és amennyiben ezt a társadalmi-történeti fejlődés egy adott helyen nem tette lehetővé, úgy ott csak átmenetek sokasága jöhet létre.

Általános összefüggéseket keresve feltételezhető, hogy *A bárányka* témájú alkotások tragikuma a pásztor-közösségek egységének megbomlásában rejlik. Történetileg bizonyítható, hogy a transzhumáló pásztorkodás rendje, harmóniája mennyire fontos, annak megbomlása szülhet tragikus helyzetet. De vajon egy közösség (bátran mondhatjuk így: idejétmúlt közösség) felbomlása önmagában tragédia-e? Nyilvánvalóan nem az. Az egyénnek a közösségtől való elszakadása, egyedülmaradása, kiszolgáltatottsága mind balladai mozzanat és tragédiává nőhet, ha mögötte általános emberi (az adott társadalom fejlődési szintjén), mély tragikus-élmény van. *A bárányka* balladában ezek a valóban *meglevő balladai csírák nem mélyülnek el*, nem bontakoznak ki. A pásztortársakkal való találkozás, a kedves állattól való búcsúzás, a családtól való elszakadás sem mint konfliktus kap helyet az alkotásban, inkább annak elbeszélő ábrázolásmódjába illeszkedik. A pásztornak az sem lehet vétke, ha rajta kívül álló okokból bekövetkező halálával fájdalmat okoz; továbbá a patriarchális család sem sértette meg a közösségi konvenciókat, amikor a legényt pásztorkodni küldte. Bár mindkét kérdésfeltevés konfliktust rejthet magában, elodázásával éppen a balladai látásmódtól való távolságot bizonyítja.[32]

Azáltal, hogy *A bárányka* típusú alkotásokban az erkölcsi tartalom nem mint probléma szerepel, sem a bűnt, sem a cselekvés mozgatórugóit nem tartja

[31] Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a *Jávorfácska*-motívumra (csodás hangszer) emlékeztető megfogalmazást ölt néhány variáns befejezése.

[32] Ha összevetjük a magyar *Kádár Kata* ballada többsíkú tragikus ábrázolásával, láthatjuk a különbséget. Abban az ellentét oka a családi érdek védelme, az egyéni érzelemmel szemben. Egyrészt az anyának a vétke (ez a vétek a hatalomvágy és a társadalmi előítéletekhez való ragaszkodás) miatt kell meghalni a szerelmeseknek; másrészt ők maguk viselkedésükkel váltották ki az oppozíciót. És a bűnhődés is többrétű: részint az anya bűnhődik azzal, hogy a fiát el kellett veszíteni, azt akinek az érdekéért küzdött, és ezáltal egyesapásra értelmetlenné vált a hatalomvágya, kegyetlenségének indítóoka is. Másrészt a legény bűnhődik (szimbolikusan még a halála után is), mert szembeszegülve a korábbi szokással, törvénnyel, azt szereti, akit nem lenne szabad, és ezért sem vándorlásában, sem halálában nem tud megnyugodni. Mindezt elmélyíti egy tágabb, átfogóbb konfliktus, amely a nemesasszony és a jobbágylány között bontakozik ki, a két egymástól idegen világ erkölcsi magatartásának képviselői között. (A tragédia ilyen mélységű átélése és művészi ábrázolása az európai népköltészetben sem gyakori.)

a közösség lényegesnek, olyan mintha megszűnne maga az ok is. Műfajilag pedig *az elbeszélő epikum kerül előtérbe, emögül elő-előtör az érzelmi telítettség, a szubjektum világa, mindinkább közeledve az elégikus ábrázolásmód felé.*

Bármilyen aspektusból szemléljük is *A bárányká*-t, mindig azt kell megállapítani, balladai mozzanatok rejlenek benne, de mégsem képes konfliktusábrázolássá teljesedni, és ezáltal olyan alkotástípust kialakítani, amely műfaji minőségben új az elbeszélő költészethez viszonyítva.

Ahhoz, hogy a népballada konkrét emberi (egyén és közösség közti, társadalmi-lelki) konfliktusokat tudjon kifejezni, a tragikumnak nemzedékek nagy élményévé kell lennie. Ilyen tragikus élmény, amikor a régi társadalmi felépítés szembekerül a kialakuló újjal, az erkölcsi normákat megcáfolja, ellentétébe fordítja valóban tragikus módon, esetleg pusztulásában is magasztosan. Legélesebb helyzet a kapitalista fejlődés ugrásszerű jelentkezésénél mutatkozik. „Elvileg azonban népballada-termő szituáció az osztálytársadalmak történetében minden olyan összeütközés, amelyben nemzetségi rend valamely intézménye, szokása, eszménye pusztulásra van ítélve az erkölcsileg alacsonyabb rendű, ám elkerülhetetlen, történetileg jogosult újjal szemben."[33] Hogy aztán az ilyen természetű konfliktusok virágzó balladaköltéshez vezetnek-e vagy egyéb epikai lírai alkotást, hősi éneket, esetleg a mesének egy-egy balladásabb alfaját vagy talán még ennyit sem eredményezhetnek, az igen sok tényezőtől függ. (A konfliktus élessége, a konkrét összeütközés sajátos természete.)

Az adott esetben a román történelem a fokról-fokra fejlődő pásztorközösségekben sem az állammá alakulás, sem az azóta bekövetkező társadalmi változás nem eredményezhetett általános érvényű konfliktus-élményt. De a magántulajdon kialakulása, az azzal való szembeszegülés, mint fontos társadalmi-emberi probléma, párosulva a szolgasors elleni tiltakozással, sok bonyolult társadalmi-egyéni kapcsolatot fejez ki. Az erkölcsi felelősség kérdése és ennek nyomán kialakuló új szituációt teremtő *katarzis-élmény hiányzik* a román balladákból; és ha szembeállítjuk pl. a székely népballadákkal, észlelhetjük, hogy annak árnyalt, fejlett erkölcsi probléma-látása, érzelmi differenciáltsága helyett az archaikus epikus költészetre jellemző egysíkú emberábrázolás él tovább.

III.

Epikus és lírai sajátosságok a román népballadában

1. A román balladakutatás tematikus szempontú vizsgálódásából következően az előbb elmondottak szerint — a témát veszi elsődlegesen szemügyre, a stílusvizsgálat pedig a legkülsőbb formai elemekre alapul, (pl. terjedelem, megszólítás, igealak használat stb.). Ezek mellett feladatának tekinti a más műfajok közti rokonság illetve a különbség feltárását. Így pl. Amzulescu a hosszú tájleírást, a részletező előadásmódot epikus sajátosságnak tartja; kijelenti, hogy a vallásos-misztikus stílusjegyek a középkori irodalom hatását jelentik. Továbbá arról is szó esik, hogy ha egy nem keresztény képzetkörbe tartozó természetfeletti lény kerül a vallásos alkotásba, sajátos népköltészeti produktum jön létre. Véleménye szerint a konkrét eseményábrázolás még a mitikus hátterű balla-

[33] Tőkei Ferenc: *Népballadák nyomai és kezdetei az ókori kínai költészetben* (Műveltség és hagyomány. VI. 1964. 83.).

dákban is elsődleges, erre vall a formai elemek gazdagsága. Elemzés tárgyává vált a megszólítás (amely a szereplő fogalkozásának, helyzetének ismertetésére ad lehetőséget a hősepika formai eszközeivel), az ismétlés (amelynek sokfélesége a fejlett epikus költészet bizonyítéka), a túlzás (amely a hősök természetfeletti méretű megjelenítését, képességeinek felfokozását mondják el) stb.[34]

A ballada és a kolinda stílusjegyeinek rokonsága is felkeltette érdeklődésüket; a közös elbeszélő jelleg, a közös epikus motívumok (pl. A bárányka) mellett a különbséget a külső formai elemekben keresik. A rituális elemek sokasága a kolindában szemben áll az ének epikus tartalmát aktualitással mához kötni igyekvő balladával. A kolinda személytelenségét, elvontságát feloldják a zárórészek üdvözletei, a jókívánságok. A műfaji jellegzetességeket tárgyaló részben szó esik arról, hogy a ballada rendszerint egyes szám első személyben beszél egy harmadikról. A kolindában maga az esemény háttérben van, az ismétlések formálisak, szemben a ballada tovább vivő ismétlési szerkesztésével.[35]

A romániai kutatók eredményei szerint a mesével való stiláris kapcsolat az eseménytartalom hasonlóságából fakadhat. Különösen a versbetétes mesék, az énekes előadású mondák moralizáló, oktató jellege befolyásolta, módosította a balladát. A mesék negatív, sikertelen vállalkozást elbeszélő részletei a ballada atmoszférájához állnak közel. A ballada-műfaj ilyen, és ehhez hasonló stílusjegyeinek formális ismertetése a részletkérdésekben pl. verselés, ritmus domborodik ki.[36]

2. A feltárt eredmények megbecsülése mellett ki kell jelentenünk, hogy a román népköltészet balladaként számontartott gazdag rétege az alábbi sajátosságot mutatja: egyrészt *verses elbeszélő*, amelybe gyakorta mitikus, természetfeletti ábrázolásmód kap helyet, másrészt *elégikus* jellegű, amely a lírai szemlélet, a szubjektumból kiinduló valóságlátást képes magába foglalni.

a) A verses elbeszélő népköltészeti alkotásmódra példaként említem a betyárköltészet sokat idézett alkotását Pintea vitézről:

Zöld bérceknek aljában
Fellobogó nagy tűz van:
Éghet ott egy szekér fa.
Még messziről meglátszott,
Hogy miképp ült Pintye ott
S körben hogy barátkozott,
S társival tanácskozott,
Tizenhárman ültek,
S egy bárányt sütöttek.
Mint szokás volt, nem piriták,
Egy horoggal forgatgatták,
A bárány majd sülve volt . . .
Pintye kocsmára gondolt,
S hogy elmondja óhaját,
Igy emelte föl szavát:
„Társaim, pajtásim,
Ihatnám, majd meghalok:
Kis-Bányára fussatok!
Pálinkát, bort hozzatok![37] (Vulcanu József ford.)

[34] Amzulescu: *Balade populare* i. m. I. 60—63.
[35] Uo. 64—65.
[36] Amzulescu, Al. I.: *Cîteva observaţii cu primire la versul popular* (Revista de etnografie şi folclor, Bucureşti. 1964. 105—111.).
[37] Román népdalok. A hazai nem-magyar ajkú népköltészet tára. III; Budapest, 1877. 3.

Az ének további részében az esemény pontos, szemléletes leírása áll, amelyből kiderül, hogy a borszerzéssel elárulták Pinteát társai, és menthetetlenül a pandúrok csapdájába esett. Más változatban, ahol természetfeletti képességű és csodás tetteket hajt végre — akár a hősköltészet mitikus alakjai —, éppúgy a ,,megtörtént" dolgok közlése a cél, de azért minden hasonlóság ellenére többről van szó jelen esetben. A hősköltészettől idegen tartalom szerint Pintea és társai jellegzetesen a társadalom perifériájára szorult közösség képviselői, akik agresszíve — vagy nem — szemben állnak azzal: ,,Az urat kiterítette, / A szegényt meg segítette, / Jó testvére volt a rabnak, / S ellensége az uraknak, / Szabaddá tett sok rabot, / Segített ahogy tudott, / Az úrnak, ha kézbe kapta, / Nem kelt többé föl a napja."[38] Céljaikban is a társadalom kötöttsége elleni küzdelmet látjuk, s ha konkréten megfogalmazódik, valamiféle *,,ideális helyzet"*, *társadalmon kívüli állapot* megteremtését véljük kirajzolódni:

Jertek, merre én vezetlek,
Mert ott jó életre leltek,
Ott nincs szükség, nincsen gazda,
Ott csak jó vár a parasztra,
Ott nincs gond, ott mi se bánt,
Ott csak jó vár mireánk.[39] (Kiss Jenő ford.)

Vagy egy másik változat szerint:

Jertek ifjak utánam,
Mert az én hős bandámban
Jó és boldog világ van.
Kövessetek engemet,
. . . . . .
S tudok kövér nyájakat,
Édes vizű kutakat,
Jó bort, sok szép menyecskét,
És sok pénzzel telt erszényt![40] (Grozescu Julián ford.)

A *társadalmi egységeken kívül rekedt hősök* szerepelnek a betyárköltészetben és a rablóénekekben,[41] akik a vad küzdelmeik ellenére úgy jelennek meg, mint a nép vagy a szegények egyedüli igaz védelmezői. Esetenként megmarad a természetfeletti képességű hős ábrázolása és az ideális eszmei igazságért való harc együttes kifejeződése is, pl. a *Ţarigrad*-i és a *Novák-ciklus*ban. Ezekben az alkotásokban megjelennek pl. egy képzeletbeli, letűnt hőskor öreg, beteg, rabságban sínylődő, de mégis csodás képességű szereplői *(A beteg Doicsin)*,[42] másutt a vitézi próba (erő és ügyesség stb.) adja az epikus költészetre jellemző hősábrázolást. A betyár- és rablóballadákban a mitikus elemek

[38] Coste. Pamfile, Tudor: *Cîntece de ţara*. Bucureşti, 1913. 87. Fordítás: Faragó—Kiss i. m. 159.

[39] Pop—Reteganul, Ion: *Din literatura populară*. (Braşov, 1915.) Fordítás: Faragó—Kiss i. m. 127.

[40] Román népdalok i. m. 63.

[41] Patachi, Liviu: *Căpitani de cete militare şi haiduci romîni la incepulul* veacului al XVIII-lea. (Studii şi articole de istorie. II. 1957. 141—155.)

[42] Vö.: A beteg Doicsin. Amzulescu, Al.-Ciobanu, Gh.: *Vechi cîntece de viteji* (Bucureşti, 1956. 67—72.). Fordítás: Faragó—Kiss. i. m. 90—99. A hős egyedül száll szembe a népét pusztító ellenséggel, és természetesen le is győzi azt.

végképp külsőséges formai sajátságok lesznek (pl. *Miu, a betyár*,[43] *Corbea*,[44] *Radu*)[45]. A hatalom hivatalos képviselője (pl. a vajda) és az attól függetlenül magának hatalmat teremtő betyár, rabló, szökésre kényszerített ügyes szolga ellentéte áll a középpontba. Példaként idézem *Darie* betyárballadát:

Zöld levél s egy bükkfa ága,
Hetven községnek határa,
Dárié azt mind bejárja,
Mind bejárja, kóborolja;
Hetven vagy hány, ő se tudja,
Dáriénak sok az útja,
Dáriénak sok a dolga.
A sok ösvényt egyre járja,
És az utakat vigyázza,
Őrzi a nagy utakat,
Hol sok tolvaj úr halad,
S tarsolyuk pénztől dagad;
Tarsolyuk mind pénzzel telve,
Mit csalással hordtak egybe,
Száz csalással, kerülővel,
S mind mitőlünk vették ők el;
Száz csalással, rabló módra,
Bennünket munkára fogva.
Verítékünk hullva hullhat,
Hasznot mindig csak nekik hajt,
Csak nekik, a pénzeseknek,
Akik ott az úton mennek,
S Dáriétól mind remegnek.
Hol a nagy híd, ott egy csöppet
Dárié feltartja őket,
Hadd adjon mind kissé számot,
S ők fizessék most a vámot.[46] (Kiss Jenő ford.)

Egyéb témájú balladák, pl. *Kira* (Az idegen által elrabolt lány) újat és mást mond az előzőkhöz képest; fellelhetjük benne a nemzetségi korra visszavezethető problémát és az elbeszélő költészet sajátosságát. Kira Kiralina bátyjai visszarabolják nővérüket a janicsár karmai közül, mert nem engedhetik „Kira bátyjai, a vidék rémei, Duna tolvajai", hogy megtorlatlanul garázdálkodjanak a törökök, hogy csorba essék hírnevükön, de némely esetben még a lánynak sem bocsátanak meg, mert:

— Hugok legvétkese,
Lányok legbűnöse.
hol láttál olyat?
az égbolt alatt?
Gerle a varjúval,
virág a kígyóval,
az őz és a medve,
a nap és a felleg
essék szerelembe?
Hármunk tette tűznél
Olthatatlan égjél,

[43] Amzulescu-Ciobanu i. m. 97—103.
[44] Amzulescu: Balada populare i. m. II. 233—252.
[45] Uo. 392—393.
[46] Muntean, George: *Folclor in Suceava* (Bucureşti, 1959. 40.). Fordítás: Faragó—Kiss i. m. 143—144.

fahasábbá légy,
vakhamuvá égj,
hogyha szerecsennel
nászolsz idegennel![47] (Salamon Ernő ford.)

Egymás mellé állítva a téma különböző variánsait, láthatjuk az *erkölcsi magatartás differenciálódásá*nak, személyiség fejlődésének kibontakozásának egy kis részét — amely nélkülözhetetlen feltétele a balladában a konfliktus megjelenésének. A változatok egy részében a lány elrablása erkölcsi konfliktust teremt, másutt a testvérek hősiességére, bátorságára vet csak fényt, a lány sorsát egy hazájabeli legénnyel való házasságban elintézettnek vélik. A tragikus szituáció feloldása általános vonása az egész balladaköltészetnek.

Kétféle magatartás, kétféle szemlélet konfliktusára különösen alkalmas az *erkölcsi* szféra. *Ilinka* balladában elénk rajzolódik ezáltal az epikus ábrázolás mögül a drámai jelleg formailag és a tartalomban is. A török rablók elől rejtőzködő leány szerepében és magatartásában így fejeződik ki:

Kutatnak a törökök,
mint a nyüzsgő ördögök.
Nem lelték Ilinkucát.
Hát Csupagel mit csinált?
Felhágott a padlásra,
rátalált a ládára.
Gyorsan ölébe fogta,
a padlásról ledobta,
hát széthullt a ládika.
Ilinkuca kigurult,
ájultan a földre hullt.
. . . . . .
Ol Nagyságos török bejek,
adjátok ki kezemet,
hadd simítom hajamat,
. . . . . .
A leány tápászkodik,
Istenhez fohászkodik:
— Mintsem török rab legyek,
inkább halak egyenek!
Magát vízbe vetette.
A török mit tehetett?
Onnan is kihalászta,
már csak holtan találta.[48] (Jékely Zoltán ford.)

A két népköltészeti alkotást egymás mellé állítva azt kell látnunk, hogy látszólag ugyanaz a téma (idegen által elrabolt lány) két különböző tartalmat fogalmaz meg. Az utóbbiban a lány már nem elszenvedője, pártatlan résztvevője az eseménynek, hanem önmaga dönt sorsáról: a halált választja inkább, minthogy az idegené legyen. Ez a mozzanat már önmagában is jelzi a hősben végbemenő konfliktust, ezáltal azt a belső feszültséget, amely hiányzik a *régi, vitézi énekek*ből, *betyár-* és *rablóballadák*ból. Az ellentmondásos magatartás kifejeződését bizonyos mértékben az anya alakjában is megtaláljuk, hiszen próbálja titkolni lánya hollétét, mégis elárulja. A párhuzamos szerkesztés is a

[47] Antologie de literatură populară I.: i. m. 358—359. Fordítás: *Kihajtott a bükk levele.* Román népballadák és népdalok. (Budapest, 1961. 73.)

[48] Din folclorul nostru (Bucureşti, 1953. 183—4.). Fordítás: Faragó József: *Legszebb román népballadák.* (Bukarest, 1960. 136—137.)

bonyolultabb tartalmat fejezi ki: az anya bújtatja leányát, a lány is menedéket keres; az anyát is halállal fenyegetik, a lányára is ez a sors vár. Ily módon a leány tette, halálba menekülése hangsúlyt kap, magasabb rendűnek tetszik, állásfoglalása fokozott nyomatékkal bír. (A zárókép formailag még inkább alátámasztja ezt: ,,Orcáját megcsókolták / arcképét megiratták, / Giurgiuba vitték, / máig ott láthatni még.''[49])

A *mitikus jelleg*, a természetfeletti vonatkozású képalkotás fontos vonása ennek a költészeti rétegnek. *A Nap jegyese*, a katángvirág, aki mindig vágyódik, de soha el nem éri; *A fagy dala*, *A lidérc*, még továbbmenve, az asszonyt kereső sárkányokról, a sárkányokkal, kígyóval viaskodásról és más egyéb témáról szóló énekek mutatják ezt. Példaként idézem *A Nap jegyesé*-t, ,,A katángvirág'' kevés változatban ismert énekét:

Egy lány, tündér inkább,
Karcsún és mezítláb,
Virágok leánya,
Hajnalok virága,
Harmatcseppet gyűjtve,
Poharába szűrve,
Úgy hivén: nem sejti
És nem látja senki.
De meglátta fönt
A szép szentséges nap,
S hogy meglátta fönt,
Megszerette őt,
. . . . . .
— Én biz' nem akarám,
Hogy uram legyen,
Mert ő mind megyen,
Nappal itt az égen,
Éjjel messzi téren! —
. . . . . .
— Hagyjátok csak nyugton,
Mert varázzsal sujtom,
. . . . . .
Szeme rajtam egyre.
Ha feltűnök reggel,
Rámnéz víg szemekkel,
Ha leáldozom majd,
Hervadozva sóhajt.[50] (Kiss Jenő ford.)

A mitikus ábrázolásmód mind az epikai, mind a lírai sajátosságnak kísérő jelensége. És bár ez a képalkotási mód a költészeti formák legrégiesebb szemléletében gyökerezik, formailag a művészi ábrázolás magas szintjéig elérhet. Ennek a mitikus ábrázolásnak folytatódását, vagy talán előzményeit és rokonait a kolindának nevezett alkotások egyrészében találhatjuk meg. Pl.:

A Nap hamar neszit vette,
Indult is két kis követje:
Tüstént ugrik a hüs Hajnal
A kitérő kis csillaggal.
Jönnek imé, éppen szembe
Kémlelődnek a közelbe.
— Hajnalok, itt mit kerestek?

[49] Uo. 137.
[50] Teodorescu: *Poesii populare romîne* (Bucureşti, 1885. 459.). Fordítás: Faragó—Kiss i. m. 5.

Talán bizony reám lestek?
Házam felfütyörhetitek,
De jaj, ha ólam töritek!
Kiszökhet a pávakakas,
Érte a Nap szép lovat ad,
Tojó pávám elillan,
Huga vész el karjaimban,
Mert bizony őt eloroztam,
Ólba zártam, idehoztam.[51] (KOMJÁTHY István ford.)

Ezekben az alkotásokban az egyéniség és a vele közvetlen kapcsolódó események vannak előtérben, a személyiségben kialakuló érzések, problémák, gondolatok kapnak helyet. Azok, amelyek nélkül a ballada nem jöhet létre. A természetfeletti szituációba helyezett, mitikus lények szerepeltetésével kifejezett érzelmi tartalom a ballada reális világában minőségileg változik meg.

b) Az *elégikus* megfogalmazás főként a családi, egyéni élet eseményeinek egy-egy fájdalmas, szomorú részletét, kesergést, töprengést, domborítja ki. A *Milea* balladában például így: álmot lát Milea, hogy mérges kígyó bújt kebelébe, s kéri az apját, anyját, bátyját, húgát, szabadítsák meg tőle, de senki sem hajlandó feláldozni magát, csak a felesége.[52] Vagy egy másik, a *Kádár Kata* befejező motívumára emlékeztető ballada — *Logodnicii nefericiţi* — az elválasztott szeretők halálon túli egyesüléséről:

A kút mellett két fenyő,
volt egyszer két szerető.
Mikor keltek volna egybe,
apjuk, anyjuk nem engedte:
egymást meg nem kaphatták,
a szüleik tiltották.
Akkor ők kezet fogtak,
és a kútba ugrottak,
kéz a kézben oda tértek,
ahol a víz a legmélyebb.
Onnan őket kivették,
A templomba temették.
Eltemették a legényt
áldozati asztalnál,
oda, hol az oltár áll;
eltemették a leányt
oda, hol az ajtó áll,
ahol a diák kántál.
A legénynek szívéből
rozmaringszál sarjadt föl;
a leánynak szívéből
szép rózsaszál sarjadt föl.
Nőtt a rozmaringszál tovább,
átölelte a rózsát.[53] (MAJTÉNYI Erik ford.)

Az elégikus látásmód, a panaszos kesergés általában az elbeszélő, verses epikus alkotásoknak (hősi, vitézi, betyár énekek) is jellegzetessége, és a kettőnek együttes jelentkezése miatt lehet egyáltalán a közös „ballada" terminust használni.

Az epikus és elégikus ábrázolásmód együttes megnyilvánulásának értelmezésére példaként idézem a sokat emlegetett *Manole mester*-t, amely akárcsak

[51] A román irodalom kis tükre i. m. 90.
[52] AMZULESCU: *Balada populare* i. m. III. 182—185.
[53] FARAGÓ József: *Legszebb román népballadák* i. m. 250.

a magyar *Kőműves Kelemenné* ballada, az építőáldozat hiedelemre épül. A téma ábrázolása a román népköltészetben egyértelműen verses elbeszélő mód, de azzal, hogy az áldozatot, mint feleséget és anyát ábrázolja, teret nyit a családi élet problémáinak elégikus bemutatásához.

— Kisfiúnk, a kincsem,
Nincs magára, nincsen,
Megsegíti Isten.
Ahogy ott maradt
Kivarrt gyolcs alatt,
Jószívű tündérek
Hozzá majd betérnek,
És hogy ráakadnak,
Néki szopni adnak;
Hó ha hull, a pelyhe
Rászáll, hogy bekenje;
Ha eső fog esni,
Szépen megfereszti;
Szél, ha kél, az ágyban
Elringatja lágyan,
Lágyan, édesen,
Míg majd nagy leszen![54] (Kiss Jenő ford.)

Ez csak egy rész, de valójában át meg át van szőve elégikus részekkel az egész alkotás, amely érzelmi tartalommal, a személyiség hozzáállásának kifejezésével tölti meg a hosszú, részletező kolostorépítés-leírást, hasonlatokkal, természeti képek adta lehetőségek kihasználásával. Tulajdonképpen a kétféle szemléletmód egymást váltogatva jelentkezik. A hős elfogadja azt a hitet, hogy egy ember falba építésével lehet a vár, híd, kolostor fennmaradását biztosítani: ennek gyakorlatával azonban csak abban a társadalomban lehetséges élni, amelynek a gondolkodása ennek a hiedelemnek megfelel egy adott időben; vagyis a közösség érdeke kerül előtérbe, függetlenül az egyénitől. Ez az éles különbség konfliktust teremt attól kezdve, ahogy az egyén saját érzésvilága annyira alakul, hogy elszakad a közösségi érdektől, vele esetenként ellentétessé válik. Manole számára élő és parancsoló törvény az építőáldozat, de mégis szembekerül azzal, amikor feleségét kell föláldoznia: „Ímé, megjelent, meg, / Jaj szegény fejemnek! . . . / Édes Istenem, / Irgalmazz nekem, / Eddig bármit kértem, / Megadtad Te nékem . . . / Hátha visszatérne . . .”[55]

A *régi* társadalmi-tudati szféra és az *új* érzésvilágnak, két különböző *erkölcsi* magatartásnak összeütközését fejezi ki ez a rész, és még egy-két helyen a következőkben. Az, hogy ez a konfliktus mennyire határozza meg a hős további tetteit, mennyire érzi annak tragikus következményét, mutatja a tragikum átélésének mélységét. A variánsok bizonysága szerint a fenti idézetbeli érzelmi-tudati konfliktus általában nem jelent tragikumot a hős számára (ebben az alkotást létrehozó közösség ítélete van implicite), mert az esemény továbbhaladásával az új feladat jelenti az új problémát:

Ezután, ha kéred
Építek tenéked
Még sokkalta szebbet,
Sokkal ékesebbet![56] (Kiss Jenő ford.)

[54] Faragó—Kiss i. m. 35.
[55] Uo. 29.
[56] Uo. 37—38.

vagy egy másik variánsban:

— Hej, nagy mesterek,
jó kőművesek,
mondjátok híven
s becsületesen
erőtökből telne
másik épületre,
egy még magosabbra,
sokkal fényesebbre
és sokkalta szebbre? . .
— Mi nagy mesterek,
jó kőművesek,
hogy már nem akad
jobb az ég alatt,
képesek vagyunk,
hogyha akarunk,
erőnkből is futja
nagyobb monostorra,
sokkal szebbre, jobbra![57] (JÉKELY Zoltán ford.)

Eszerint ugyanaz a régi erkölcs, világszemlélet, állásfoglalás jellemzi őket, mint a kiindulópontban, amely a feleséget követelte áldozatul. Az átélt események nem keltettek új helyzetet teremtő katarzis-élményt, hiába a „tragédia", utána a hős ugyanabba a magatartásba került vissza. Újra vállalkozna egy még nagyobb építmény elkészítésére, amelyhez úgyszintén emberi életet kell áldozni. Tehát az átélt esemény nem hoz olyan tanulságot, amely új alaphelyzetet teremtene. Ez az elégiai két-mozzanatosság észlelhető más aspektusból is. Ugyanis, ha azt nézzük, Manole mester az általános emberi teljesítőképességet meghaladó feladatot teljesített óriási erőfeszítéssel, embertelen áldozat árán, és végül mégis tehetetlenül áldozata lesz a nálánál hatalmasabb erőnek.

A román verses elbeszélő költészetnek az epikai és elégikus alkotásmód a leglényegesebb sajátossága. A sokféle csoportot csak ez az általánosság kapcsolja össze. A rendkívül gazdag népköltészet ezáltal a folklórnak olyan *primerebb* törvényszerűségeit tárhatja elénk, amelyre eddig az európai anyag ismerete kevésnek bizonyult. Reméljük, hogy a témák felmérése, rendszerezése után a tematikus kutatások végeztével mindinkább sor kerül egyéb belső törvényszerűségek felderítésére. A tematikus és a morfológiai szemlélet fontos a többékevésbé egységes népköltészeti terület felmérésére, de a leíró vizsgálat *csak* első lépés a folklór valóságos megismerése útján.

KRÍZA ILDIKÓ

Ильдико Криза:

ИССЛЕДОВАНИЕ БАЛЛАД — ПОЭЗИЯ БАЛЛАД

(Резюме)

С признанием следует отметить, насколько продвинулось в последние десятилетия исследование баллад в Румынии. Был создан каталог типов баллад (Amzulescu, Al.: Balade populare romînesti, I—III, Bucureşti, 1964), написана обобщающая теоретическая работа, расмиряющаяся на всю сокровищницу народных баллад (Vrabie, Gh.: Bala-

[57] ALECSANDRI i. m. 188. Fordítás: FARAGÓ: *Legszebb román népballadák* i. m. 237.

da populară română, Bucureşti, 1966). Монографии одна за другой ставят и разрешают вопросы, связанные с отдельными типовыми группами. Наиболее значительна из работ такого рода монография Fochi, A.: Miorița, Bucureşti, 1964, которая по размерам публикуемого текстового материала (более 800 вариантов) не имеет себе равных.

Главное направление румынского исследования баллад — *описательное, тематическое*. В таком плане баллада рассматривается как широкое жанровое понятие, исследуется ее родство с остальными жанрами эпической народной поэзии. Второй ветвью исследования баллад является исследование *формы* этих народных поэтических произведений, которое опирается на самых внешних формальных элементов, и с их помощью изучает жанровые различия.

Румынские исследователи баллад одной из самых важных и характерных считают балладу Miorița (Ягненок), она очень популярна, известна на всей языковой территории (в противоположность множеству других баллад, которые в результате своей архаичности или, наоборот, недавности возникновения характерны лишь для определенной территории). Множество вариантов Miorița, богатство мотивов также способствовало формированию того мнения, что эта баллада является характернейшим произведением румынского фольклора. Так и группа произведений, носящих название *героической песни, песни витязей* (cîntec vitejesc, cîntec voinicesc), имеет более определенные границы и носит более эпический, песенный характер, чем баллада Miorița. Эта группа произведений народной поэзии также привлекает большой интерес исследователей. Баллада Miorița и группа героических песен кажутся наиболее характерными для изучения жанрового своеобразия румынской баллады, для раскрытия проблем, связанных с ней. Прежде всего мы исследовали на основе баллады изображение характерного *конфликта* общества и личности. На основании результатов исследования можно сказать, что в части вариантов, в скрытой форме можно обнаружить такой конфликт, но ударения на него не делается; на переднем плане стоит скорее *элегическая грусть*, получающая такое место благодаря мифическому образу выражения. В произведениях типа героических и разбойничьих песен (cîntec vitejesc, cîntec haiducesc) затягивание конфликта вызывает *эпическое* развертывание рассказанной истории, что в отдельных случаях в различной степени соединяется с *лирическим* образом отражения мира чувств. Формальные особенности как эпического, так и лирического образа выражения свидетельствуют о степени развития народной поэзии. Естественно, что та баллада, в которой различия в поведении сформулированы на моральной основе, способна гораздо глубже отразить конфликт. Так баллада Mîncuța является одним из наглядных примеров изображения борьбы с неизбежной судьбой.

Наряду с эпическим или лирическим методом изображения часть румынских баллад характеризует ряд *мифических* элементов, что предоставляет возможность во многих случаях более ярко, более многосторонне выразить тему.

Существенной чертой румынских баллад является *элегичность*. Она находит свое выражение в той печальной, грустной настроенности изображения, которая характерна для большинства румынских повествовательных песен. Но выражается она и в том, что в таких произведениях в результате избегания изображения конфликта отсутствуют воздействующие на общество «катарзисные» впечатления, как например в Mesterul Manole.

Исследование, изучение повествовательного, элегического характера выражения, так характерного для румынских баллад, в будущем, несомненно, окажет помощь в изучении закономерностей *первичного* фольклора.

Ildikó Kríza:

BALLADENFORSCHUNG—BALLADENDICHTUNG

(Auszug)

Die rumänische Balladenforschung hat in den letzten Jahrzehnten großartige Fortschritte gemacht. Der Katalog der Balladentypen wurde zusammengestellt (Amzulescu, Al.: *Balade populare românești* I—III, Bucureşti 1964). Eine zusammenfassende, sich auf den ganzen Balladenschatz erstreckende theoretische Arbeit wurde von Vrabie, Gh. verfaßt *(Balada populară română*, Bucureşti 1966). Durch mehrere Monographien werden die in den Typengruppen auftauchenden Probleme der Reihe nach erschlossen.

Darunter ist die bedeutendste von FOCHI, A.: Miorița (București, 1964), die sich in ihrer großangelegten Textpublikation (es sind darin mehr als 800 Varianten veröffentlicht) und in ihrer unvergleichlichen Dimension auszeichnet.

Die Hauptrichtung der rumänischen Balladenforschung hat vor allem beschreibenden, thematischen Inhalt. Demgemäß wird die Kunstgattung der Balladen im weitesten Sinne betrachtet und ihre Verwandtschaft von diesem Gesichtspunkt aus unter den Kunstgattungen der epischen Volksdichtung untersucht. Eine andere Richtung der Balladenforschung erstreckt sich auf die Eigentümlichkeiten der Formen; diese stützt sich auf die äußeren Formelemente und dadurch können die Verschiedenheiten der Kunstgattungen untersucht werden.

Für eine der wichtigsten und prägnantesten Volksballaden wird von den rumänischen Balladenforschern die Miorița (das Lämmchen) gehalten, die als sehr populär im ganzen Sprachgebiet bekannt ist (im Gegensatz zu vielen anderen Balladen, die infolge ihrer archaischen oder neuentstandenen Beschaffenheit nur in einem bestimmten Gebiet verbreitet waren). Auch die Mannigfaltigkeit und der Reichtum an Motiven in der Miorița haben die Meinung hervorgerufen, daß die Eigenart der rumänischen Folklore in dieser Ballade zu finden ist. Gleichfalls steht die Gruppe der sog. Heldengesänge (cîntec voinicesc, cîntec vitejesc) im Vordergrund der Forschung, die als epische Schöpfungen sich besser umgrenzen lassen als die Miorița. Um den eigentlichen Charakter der rumänischen Ballade, in bezug auf ihre Kunstgattung, näherkommen zu können, und die Probleme besser zu erschließen, scheinen diese vorzüglich geeignet zu sein. Zuerst wurde von Verfasserin die Darstellung des für die Ballade bezeichnenden *gesellschaftlichen-individuellen Konfliktes* in der Miorița untersucht. Der Analyse nach ist er in einem Teil der Varianten latent, ohne Akzent zu finden. Statt dessen tritt die elegische Traurigkeit durch eine mythische Ausdrucksweise in den Vordergrund. In den Typen von Helden- und Betyárengesängen (cîntec vitejesc, cîntec haiducesc) bringt die Aufschiebung des Konfliktes die epische Entwicklung der erzählten Geschichte mit sich, die sich von Fall zu Fall verschieden intensiv mit der lyrischen Ausdrucksweise der Gefühlssphäre paart. Die formellen Eigentümlichkeiten sowohl der epischen wie auch der lyrischen Ausdrucksweise beweisen die hohe Entwicklung der Volksdichtung. Natürlich vermögen einige Balladen, in denen die Unterschiede des Benehmens auf einer ethischen Plattform abgefaßt werden, den Konflikt in höherem Maße zu schildern. Die Ballade Ilincuța ist ein anschauliches Beispiel für das Entgegenstellen dem unvermeidlichen Schicksal gegenüber.

Neben der epischen oder lyrischen Ausdrucksweise ist für einen Teil der rumänischen Balladen die Rolle der mythischen Elemente bezeichnend. Durch diese wird eine differenziertere Ausdrucksweise des Inhaltes ermöglicht.

Ein Wesenszug der rumänischen Balladen ist der *elegische* Vortrag. Dieser offenbart sich in einer Darstellungsweise, tiefbetrübter-trauriger Intonation, die für einen bedeutenden Teil ihrer epischen Dichtung bezeichnend ist, und auch darin, daß infolge der Aufschiebung des Konfliktes das auf die Gesellschaft wirkende Katharsis-Erlebnis hier fehlt (z. B. Mesterul Manole).

Es läßt sich feststellen, daß die Erforschung der für die rumänische Ballade bezeichnenden elegischen Art der Schöpfung uns in der Zukunft zur Erschließung der Gesetzmäßigkeiten der *primären* Folklore helfen kann.

A laikus néptanító intézmény

Adalék a délalföldi paraszttársadalom történetéhez

A délalföldi „szegény emberek" társadalmi típusainak változatos sorában leghalványabban talán a szállási laikus népi tanító alakja rajzolódott ki néprajzi irodalmunkban.[1] A századforduló éveinek ez a jellegzetes típusa élesen elhatárolódik a szakképzett, élethivatására közép- vagy éppen főiskolákban felkészült pedagógusétól. A falusi szegénységből elevenebb észjárása, viszonylag szélesebb látóköre, frissebb előadókészsége alapján kiválasztva, mint éppen kínálkozó munkaalkalmat ragadta meg egy-egy télre a tanítói munkakört, éspedig nem is saját kezdeményezéséből, hanem művelődést igénylő paraszti környezetének felhívására; hiányozván a szórványos településű vidéken a „hivatalos" szervezetű iskola, általa gondoskodott a délalföldi tanyák népe gyermekeinek iskoláztatásáról. A létrejött népi intézmény a hatóságilag előírt ismeretek közvetítésén kívül szükségszerűen a hagyományos falusi ismeretanyag, népi tudás és szemlélet továbbszármaztatásának is eszközéül szolgált.

A falusi szegénységhez tartozó laikus népi tanító keze alatt szállási földmíves-emberek szövetkezetszerű összefogásával létrehozott egykori paraszt-iskolák életét a magam tapasztalatából ismerem. Édesapám, *Lőrik Péter*, keze munkájából élő szegény ember volt; tavasztól őszig bácskai, közelebbről topolyai parasztgazdák szállásain dolgozott, s mint egyszerű munkásra csett rá a gazdák választása, mikor ezek a vidék gyakorlatának megfelelően a maguk elgondolása szerinti „iskola" szervezésére szánták magukat.

Volt úgy is, hogy egy-egy gazda bérszállásán laktunk, ahová éppen azért fogadták meg édesapámat, hogy egy személyben úgy is, mint tanyás, úgy is, mint tanító helyben legyen; ilyenkor úgyszólván benne éltem az iskolában. Máskor a községben laktunk, édesapám onnan járt ki a szállási iskolába, csak szombatonként jött haza; de olykor hétközben is kimentem hozzá üzenettel vagy hírt hozni felőle. Az is előfordult, hogy édesapám vasárnapi látogatását követően kivitt magával a szállásra, s egy-két napig nála vendégeskedtem. Felnövekedve, az első világháborúig édesapám mellett dolgoztam, nem ritkán közös kenyéradónál, s ekkor is közvetlen figyelemmel kísérhettem munkáját, amint nyáron aratott, télen tanított. Az utóbbi években Topolyán történt ismételt rokoni

[1] Kiss Lajos jeles munkái (*A szegény ember élete*. Bp. 1939. és *A szegény asszony élete*. Bp. 1943.; új egyesített kiadásban Ortutay Gyula bevezető tanulmányával: *A szegény emberek élete*. Bp. 1955.) például szolgálhatnak azzal az alapvető sajátosságukkal, hogy szerzőjük „mindig a maga társadalmában élő embert ábrázolja kapcsolatainak, eleven életének minden lehető fontos összefüggésében". (Ortutay id. mű. 16.) A parasztanító típusa a maga sokoldalú társadalmi vonatkozásával eddig nem vizsgált oldaláról mutatja be a kapitalizmus viszonyai közt hagyományos életformájából kibontakozó paraszttársadalom differenciálódásának folyamatát.

látogatásaim alkalmával a magam emlékeit az egykori szállási iskolák még élő tanítványainak közlései alapján rendszeres gyűjtéssel egészítettem ki.

Munkámhoz nemcsak gyermekkori benyomásaim adtak indítást, hanem az a gondolat is, hogy a szállási iskoláztatás történéseit csokorba gyűjtsem, hogy nyoma legyen a *topolyai határ* betűismeretért való sajátos küzdelmének. Bár a bácskai televényen már 1900 előtt is működtek itt-ott szállási iskolák, s az efféle kezdeményezés a kiegyezést követő években az Alföld déli területein egyebütt sem volt ismeretlen, e saját viszonyokra szabott paraszti iskolának sem a néprajzi, sem a pedagógiai-történeti, sem a társadalomtudományi irodalomban alig van nyoma. A topolyai példa azért érdemelne szemléltetést, mert az ottani vállalkozás a századforduló táján úgyszólván állandósult; a szállási gazdák kulturális önellátásának szervezett módjaként évek hosszú sorára rögződve, sajátos népi intézmény gyanánt működött. Leírásom az 1900 körüli évek viszonyait tükrözi.

Topolya község a Szabadka-Újvidék közötti vasútvonal mentén fekszik. Központi helyzeténél fogva akkor járási székhely volt. Lakosságát magyar földművesek, kevés számú iparos, sok napszámos és kiterjedt határában nagyszámú, a távoli szállásokon lakó parasztgazda tette. (1900 : 12 000 lakos). Mindezek ellenére az 1900-as évek elejéig a község három iskolaépületében mindössze 11 tanterem állott az iskolakötelesek rendelkezésére. A 11 tanteremből 6 fiú, 5 pedig a leánytanulók számára szolgált. A tantermek nemenkénti megoszlása a következő volt: fiúknak 2 az első, 2 a második, 1 a harmadik és 1 a negyedik, ötödik és hatodik osztályosok számára; lányoknak 2 az első, 1 a második, 1 a harmadik és a 1 a negyedik, ötödik és hatodikosok számára. A tantermek osztályok szerinti megoszlása világosan mutatja a tankötelezettség akkori foganatosítását. Az első osztályba kevés kivétellel minden szülő beíratta tanköteles gyermekét, hogy az legalább a betűkkel megismerkedjék. A másodikba már kevesebben iratkoztak, a harmadikba még kevesebben. A negyedik, ötödik és hatodik osztályosok száma annyira összezsugorodott, hogy a tanulók a két tantermet sem töltötték meg teljesen, a hátsó padsorok üresen maradtak. Az ide járó gyermekek zöme a 4. osztályra esett és csak kis hányada az 5. és 6. osztályra. A 6. osztályt kevesen, általában csak azok járták végig, akik tovább akartak tanulni. Az egyes osztályok látogatottságának fogyó tendenciája élesen rávilágít a község lakóinak foglalkozására.

Ám az idő haladt, az élet egyre többet követelt, és a gazdák a saját kárukon tanulva jutottak arra a gondolatra, hogy ha már ők maguk nem tanulhattak, legalább gyermekeiknek meg kell tanulni minden elemi értékű tudnivalót.[2] Így szervezték meg maguknak a szállási iskolát, a paraszti életből ki-

[2] A faluközpontoktól távol eső tanyákon, szállásokon a művelődési vágy elevenen jelentkezik a szabadságharcot követő időkben. „A tanyákon az iskoláztatási buzgalom a szülőkben dicséretesebb a városiakénál. Szinte elérzékenyítik az ember szívét azok az ép testű s szívű atyafiak, midőn megfontolt beszédeikkel a tanítás jótékonyságát magasztalják." *(Pesti Napló* 1855. márc. 17.) Ugyanerre utal számszerűségeivel a pusztai iskolák egykori méltatása is. Eszerint fél évtizeddel Világos után Szeged vidékén tizenegy, Kalocsa határában tizennyolc, Hódmezővásárhely körül tizenegy pusztai iskola működött. *(Vasárnapi Újság* 1855. 92—94.) Tény azonban, hogy az iskolaszervezés nem ritkán egy-egy szélesebb szemhatárú személy buzgalmának, fáradozásának eredménye; így Szegeden Tóth János fáradozásának eredményeként létesült a XIX. század második felében mintegy huszonöt tanyai iskola. (Sándor István: *Népi és urbanus szegediség.* Délvidéki Szemle 1944. 293—299.)

választott tanítóval. Egy-egy napszámos akadt, aki vállalta a tanítást, noha szellemi kincse neki is kevés volt. A gazdák nem voltak igényesek, megelégedtek a tudás minimumával, annyival, amennyit az előképzettség nélküli munkásember nyújthatott.[3]

Topolya széles határa az 1900-as években már elég sűrűn meg volt tűzdelve szállásokkal. A községtől valamennyi több kilométernyire esett, mert tagosításkor a kis földbirtokokat hasították a község közelében elsőnek és csak ezek kielégítése után került sor a nagyobb igények rendezésére. Az egyes szállások egymástóli távolsága a családok szaporodásával és az új szállások építésével arányosan csökkent, s azok szaporodását, valamint a birtok lassú elaprózódását nem akadályozhatták meg. A családok és szállások szaporodása is siettette a gyermekek iskoláztatásának ügyét. Emellett a törvény is kimondta az iskolakötelezettséget, bár azt sem az érdekelt szülők, sem az illetékes hatósági szervek nem vették fontosságát megillető komolysággal. Az illetékesek intéztek ugyan egy-egy erőtlen figyelmeztetést az érdekelt szülőkhöz, de csak hogy igazolásul szolgáljon, ha netán szóba kerülne az iskolamulasztás ügye.

Azok a családos szállási parasztgazdák, akiknek a községben saját házuk volt, házőrzőként *olcsó pénzért* a benn lakó szegény emberrel kötöttek egyezséget gyermekeiknek az iskolaév alatti ellátására és gondozására. Akiknek még nem volt házuk, azok olykor ismerős munkáscsaládokkal egyeztek meg, hogy megfelelő fizetség ellenében gondozzák gyermekeiket. Az iskoláztatásnak ez a módja azonban inkább kivételes, mint általános jelenség volt. A szülők nehezen viselték a gyermekek után való járkálást, a velük való törődést, a házon kívüli gondoskodást. Ebből a vesződségből hajtott és alakult ki az életrevaló gondolat: Ha nem mehetnek a gyerekek rendszeresen a községi iskolába, akkor helyükbe kell hozni az iskolát!

Abban természetesen egyetértettek, hogy diplomás tanítót nem tarthatnak. Rendes lakás, fizetés, ellátás: messze túlhaladta a paraszti elképzeléseket.

A tárgyi szükségleteket azonban könnyen meg tudták oldani: valamelyik iskoláztató gazda ősztől tavaszig egy fűthető szobát vagy kamrát átengedhetett az iskola céljaira. Ezzel az elgondolással továbbfejlesztették a szegedi tanyavilág gazdáinak gyakorlatát, akikről Reizner János Szeged történetében így ír:

[3] Tanulságos — s nemcsak topolyai viszonylatban — a Szutyi István szállásán kialakult iskola tanítójának kiválasztásával kapcsolatos körülmények számbavétele. Az 1890-es évek elején Szutyi István parasztgazda éves tanyást fogadott. A tanyásnak öt apró gyermeke volt. Azok közül kettő már ismerte a betűvetést, a harmadikat pedig ráérő idejében és esténként tanítgatta a palavessző vezetésére; a másik kettőt olvasni és számolni tanította. A gazdának is voltak iskolaköteles gyermekei, és megkérte a tanyást, hogy az ő gyermekei is részt vehessenek az oktatásban. A tanyás ezután a gazda két fiát is oktatta. A „kisiskolának" hamar híre szaladt a szomszédoknál. Egyik nap is, másik nap is jelentkezett egy-egy újabb szomszéd a gyermekével, hadd tanulhasson az is a többiével. Tíz-tizenkét gyermek is összegyűlt így a tanyás szobájában; mind tanulni akart. A tanyás kezdetben mindegyiknek külön-külön mutatta a betűket. Amikor látta, hogy így fáradságosan megy a munka, a szék ülőkéjére írta krétával a betűket, szavakat, a széket ferdén állította s a gyermekek arról olvasták le azokat. Később az asztal tetejét emelte le (levehető tetejű asztalok voltak), és arra mint táblára írta a számokat és mindazt, amit szemléltetni akart. Tavaszig tartott az iskolázás, valamit minden gyermek tanult. Ezután a tanyás sora úgy alakult, hogy a községbe költözött. Jelenlétét azonban nagyon hiányolták a szülők és gyerekek. Összebeszéltek tehát a környező családos gazdák és apró juttatások fejében rávették a tanyást a tanításra. Az a községből járt ki a gyerekekhez és nem is minden nap. Hát ebből a szerény magból csírázott ki lépésről lépésre Topolyán az egyik szállási iskola.

„... Néhol több gazda szövetkezett a tanító tartására, s a tanító hetenkint való ellátása a gazdák közt sorba ment; a gyerekek is hetenkint azon a tanyán gyülekeztek egybe, ahol a tanító sor szerint tartózkodott."[4] Erre céloz a mű egy további megjegyzése is: ... „A tanyai gazdák is áhítoztak a műveltség után, mert önköltségükön több mozgó iskolát állítottak fel."[5]

A topolyai gazdák között az iskola felállításának kérdése hasonló alapon lett „közüggyé"; a mozgó iskolát azonban itt az évenkénti állandó iskola és tanító váltja fel.

Topolya község külterülete két nagyobb szálláscsoportra oszlik. Az egyik a községtől keletre, a másik délre fekszik. A község északi oldalán a szabadkai határ majdnem a szélső házak alá húzódik. A föld nagybirtokosoké volt. Ezen a részen a Vojnichok, Lelbachok és Fernbachok többezer holdas birtokai terültek el. A nyugati oldalon pedig alig két kilométernyi távolságra Bajsa község fekszik, szintén Vojnich-féle uradalmakkal. Érthető, hogy a két szálláscsoport a szegényemberek sorai között keresett két alkalmas tanítót.

A szállási parasztokhoz napszámba és részes munkába járó szegény emberek között egynél több is akadt, aki viszonylag szépen írt, értelmesen olvasott, és a számtanból a négy alapműveletet jól tudta. A gazda és munkásai jól ismerték egymást. A gazda becsülte munkását, a munkás becsülte kenyéradóját.

A mezőgazdasági munkák végzése közben előforduló esős órákban a munkások tető alá húzódtak, és ott várták a munka folytathatását. Egész napos esők is előfordultak, melyek miatt nem lehetett a mezőn dolgozni. Ilyenkor a fészerekben, górékban, istállókban meghúzódva beszélgettek, meséltek, szórakoztak, találós kérdéseket adtak fel egymásnak. Az ilyen „tudományos" bandázások a gazda jelenlétében zajlottak, s mindig volt egy vagy két szóvivő, akik kezdeményeztek, a fogósabb kérdésekre könnyen feleltek, értelmességükkel társaik közül kiemelkedtek. A bandázásokon szerzett tapasztalatok alapján született meg az a gondolat, hogy egy-egy hasonló tudású munkásember is megtaníthatná gyermekeiket a legszükségesebb tudnivalókra.

Hogy milyen szerep jutott parasztságunk kultúrájában az iskolai nevelésnek, arra vonatkozólag Ortutay Gyula közölt figyelemre méltó adatokat. Különösen érdekesek forrásának a falusi tanító személyére vonatkozó adatai. Szempontunkból ezek közül csak Zsoldos Ignác 1836. évi adatait emeljük ki: „... tanulást unt deákok, henye csavargók, elaljasodott borbélylegények, nyomorék katonák, szerencsevadászok, elrészegesedett aggok, kicsapott színjátszók között s több más gyülevész népben találjuk fel — tisztelettel említvén a tiszteletre méltókat — a haza polgárai nevelőinek veteményes kertjét."[6] Hasonlóan ír Reizner: „... ugyanabban az időben találunk a tanyai iskolázás első nyomaira. A tehetősb és egyúttal felsőbb iskolát is végzett gazdák magántanítókat fogadtak gyereikek tanítására. Az ily tanító egy-egy elzüllött diákból, obsitos katonából került ki."[7] A topolyai gazdák fél évszázaddal később szintén szakképzettség nélküli tanítót alkalmaztak ugyan, ők azonban ismerték emberüket, tudták, kire bízzák gyermekeik oktatását. Első követelményük

[4] Reizner János: *Szeged története*. III. k. Szeged 1900. 292. — Az 1842. évhez kapcsolt adat.

[5] Reizner id. mű II. k. Szeged 1899. 55. — 1841. évi adat.

[6] Zsoldos Ignác: *Nevelésünk' hiányai*. Budán 1836. 41. Idézi Ortutay Gyula: *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában*. Ethn. LXXIII. (1962) 505.

[7] Reizner id. mű III. 292. — 1842. évi adat.

a becsületesség volt, csak ezután következett a többi tudnivaló. Ezért tanítónak olyan embert szemeltek ki, aki szegénysége mellett példamutatásával a célnak legjobban megfelelt.

Hosszas mérlegelés után a XX. század utolsó éveiben (1896—98) a keleti csoport *Lőrik Péter*, a déli csoport Tölgyesi Pál személyében állapodott meg. Mindketten előképzettség nélkül állottak, csak néhány elemi osztályt végeztek. Egyedül értelmességükkel, rátermettségükkel emelkedtek ki az átlagképességű szegény emberek közül. Hogy jól választottak, bizonyítja az, hogy több mint 20 télen át tanították a szállási gyermekeket a szülők teljes megelégedésére. Egy harmadik népi tanító, *Kovács István*, gróf Zichy János karkatúri uradalmában tanította a cselédség gyermekeit, amire képességéből telt. Kovács az uradalom alkalmazottjaként bal lábát törte, és csontjai olyan sikertelenül forrtak össze, hogy sánta maradt és csak könnyebb munkát végezhetett. Igazi neve feledésbe ment, mindenki csak Sánta Pistának hívta, máig is ezen a néven emlegetik. Egyébként értelmes ember lévén, konvenciós fizetésének meghagyása mellett télen a béresek gyermekeit tanította, nyáron pedig a gazdaságban végzett egyszerűbb írásbeli munkát: a cséplőgépnél mint felíró, a raktárban mint átvevő stb.

Egy szállási gazda is akadt *Mengyi Péter* személyében, aki a téli hónapokon saját tanyáján nyitott iskolát és tanította a környékbeli gazdák gyermekeit az írás és olvasás tudományára. *Mengyi* vállalkozása azonban csak helyi jelentőségű volt, és a tanításban nem érezte az elkötelezettséget; ha más dolga akadt, a tanítás szünetelt. Meg is bukott. Reisnernél is találunk hasonló példát: „... *Ferenczi János* kiterjedt bérgazdaságot folytatott, s tanítással a tél unalmainak elűzése okából foglalkozott. ..." III. 292. (1842). Ugyanott: „... Akadt olyan is, ki maga nyitott iskolát, s fáradozásaiért terménybeli járandóságot vagy más élelmiszert kapott. Egyik télen ezen, a másikon ismét más vidéken apostolkodott a vándor tanító."

A két megszervezett szálláscsoport között, iskolai vonatkozásban nagy lévén a távolság, a közbeeső családos gazdák idővel egy harmadik iskolát szándékoztak beiktatni; megfelelő „tanerő" hiányában ez az iskola nem vert gyökeret. Két önkéntesen jelentkező tanító oktatási eredményeivel nem voltak megelégedve, a harmadik pedig az oktatás terhére a diákokat citeraszó mellett dalra és táncra tanította, ezért nem felelt meg. Ezzel a szintén laikus tanítóval működő szállási iskola pár téli próbálkozás után becsukta „kapuit".

A megmaradt két tanító azonban teljes megelégedésre működött. (*Kovács* mint uradalmi alkalmazott külön elbírálás alá esik.) Dícsérték őket, a diákok szerették a két talpraesett „pedagógust". A náluk tanult gazdák családos férfikorukban (még ma is) bizonyos büszkeséggel mondogatták: „Engem is a Péter bácsi tanított!" — „Engem is a Pali bácsi tanított!"

Az iskola befogadására csak olyan szállás jöhetett figyelembe, ahol tanköteles gyermek volt, ahol fűthető, a tanítás céljaira alkalmas szoba vagy kamra volt, és amely egyben a szálláscsoport központjában is feküdt. Minden szülő azt szerette volna, hogy gyermeke minél rövidebb utat tegyen meg az iskoláig a szállások közötti járatlan utakon. Az igénybevétel csak időleges volt. Ha valakinek a gyermeke kinőtt az iskolaköteles sorból, vagy más kényszerítő ok miatt nem engedhették át a helyiséget, akkor másik szállás után néztek.

Az iskolát több télen át a következő szállásokon rendezték be: Palusek János, Halácsi István, Vajó Kati, Móniné. A felsoroltakon kívül más szállásokon is meghúzódott az iskola egy-egy évadra. Az is előfordult, hogy a tanítót

kiköltöztették tanyalakónak valamelyik bérszállásra, s így a tanyán helyben volt a tanító az iskolával együtt. A tanító ilyenkor jól járt, együtt volt családjával; tavasztól őszig pedig állandó napszámos munkát és részaratást kapott a tanya bérlőjétől, aki egyben diákszülő is volt. Egyszer azonban a véletlen folytán romantikusnak mondható épületben nyert elhelyezést az iskola. A Becsei országút mentén állott egy levitézlett, viharvert, de jobb napokat is látott csárda. Jó helyen épült, aranykorában forgalmas is volt, de az idő haladásával, a birtokviszonyok változásával ideje lejárt, kiöregedett, és többé már nem volt rentábilis. Az iskolaigényes gazdák kibérelték, és több télen át benne tanultak betűéhes gyermekeik.

A bérezés kérdése sem volt egyszerű. Számot vetettek mindennel. A tanításra kiszemelt ember az ő munkásuk, kenyerét náluk keresi, tehát ha nem csak nyáron, hanem télen is munkához juttatják, azzal kétszeres keresethez jut. Felmerült a gondolata annak is, hogy a tanítót „bentkoszton" lássák el. Ez azt jelentette volna, hogy az iskolát befogadó szállás gazdaasszonya, a többi érdekelt szülő *hozzájárulásából* egész télen át kosztolja a tanítót. Erre azonban egyetlen gazdaasszony sem vállalkozott. Bajos lett volna összeadott holmiból sütni-főzni! A másik gondolat pedig az volt, hogy a tanító járjon szállásról-szállásra kosztja után. Ez sem talált kedvező fogadtatásra, de maguk az érdekelt tanítók sem látták jónak. Hosszú huza-vona után jutottak el odáig, hogy mindent természetben adnak, és a tanító abból úgy kosztol, ahogy tud vagy akar.

Közismert, hogy a parasztgazda pénzt ad ki legnehezebben, így abban állapodtak meg, hogy a bér nagyobbik részét terményben, illetve élelmiszerekben fizetik. A tanító (mind a kettő) családos ember lévén, szívesen fogadta a természetbeni járandóságot.

Hogy mekkora legyen a bér, azt a gazdák a maguk fejével állapították meg. A tanító minden garasnak örült, mert éppen télen, a kereset nélküli időben jutott kenyérhez. Nem alkudozott, már csak azért sem, mert nem ismert hasonló bérezést: elfogadta a felajánlott fizetést. A gazdák dícséretére legyen mondva, az akkori, téli mezőgazdasági munkásviszonyok között a bérezés tisztességesnek számított.

Mindkét fél meg lehetett elégedve: a gazdák azért, mert olcsón jutottak igényeiket kielégítő tanerőhöz, a tanító pedig azért, mert a téli tétlen hónapok alatt nemcsak önmagát kosztolta keresetéből, hanem a család szükségleteire is jutott valami. A fizetés így alakult: minden gyerek után havi 1 korona készpénz, az egész tanévre 1-1 kiló szalonna, 1-1 kenyér, félvéka (15 kg-nyi) burgonya; az iskola fűtésére „szarvalás" (fél kocsi) szalma; a szalmából melegen kellett tartani az iskolát és ami kimaradt belőle, azt tavasszal a tanító lakására szállították. Megszorítás volt, hogy legalább 20 diák után járó bérösszegre biztosították a tanítót. Ennyit akkor is kapott volna, ha történetesen nincs 20 diákja. Ennek alkalmazására azonban nem került sor, mert volt olyan tél, amikor 35-en is szorongtak az iskolában.

A készpénz-járandóság havonkénti megállapítása indokolt volt, mert a nagyobb gyerekek nem kezdtek Szent Mihálykor és nem jártak Szent György napig; így ezeknek a tandíján valahány koronát meg lehetett takarítani. A természetbeni járandóságok kiadásánál a gazdák nem voltak aprólékosak. A szalonnát szemmel mérték, ahogy a kés az oldalba belekanyarodott, a kenyér taligakerék-nagyságú, a sütésből a legszebb, a legnagyobb. Egyik gazdaasszony sem maradhatott el a másik mögött; erre sokat adtak, jó hírnevükre vigyáztak.

A krumplit sem vékázták, szakajtózták, csak gondolomra adták, inkább bővebben; a szalmát se sajnálták, „vesződik a gyerekekkel eleget!" — mondogatták a gazdák.

A járandóság esedékességét úgy szabályozták, hogy abban zavar ne keletkezhessék. A szalmát mindjárt ősszel egyidőben hordták össze, hogy kazalozni lehessen, a kenyeret, szalonnát, burgonyát a tanító esetenkénti kérelmére adták, a pénzt havi részletekben, ahány havi tanulás, annyi korona. A tanító sem kívánta a pénzt egyszerre, hiszen ő is részletekben költötte el, úgy, amint a szükség kívánta. A család élelmezésénél pedig jókor jött minden kenyér- vagy szalonnadarab, melyet a tanító szombatonként tarisznyája fenekén hazavitt. Ilyen elrendezés mellett nem fordulhatott elő, hogy többen is küldjenek egyszerre vagy ennek az ellenkezője; hogy a tanítónak üres a „kamrája", nincs mibe vágni a bicskáját.

A tanítóskodással a „tanító" tekintélye növekedett; a gazdák szívesen váltottak vele szót, tanácsát kérték egyes esetekben. Azok is tisztelettel néztek rá, akiknek nem adott igazat. Más is volt, ami a tanító tekintélyét növelte: az akkori közbiztonság növelése céljából csendőrjárőrök járták a tanyavilágot, és egyes szállásokon való megjelenésüket igazolniok kellett. Az iskola is ilyen hely volt; a csendőrök megpihentek és a tanítóval elbeszélgettek.

Életmódja paraszti szinten folyt, az nem okozott gondot. Alhat a jó meleg „tanteremben", akár egy földre terített pokrócon vagy éppen a behozott szalmán, amellyel reggel befűthet; ha pedig kedve tartja, kimehet az istállóba is aludni. Felszerelése alig van. A subája, amellyel takaródzik, nappal elfér egy szegen vagy éppen a kuckóban; a rajtavalója pedig nem számít. Tartalék ruhaneműre nincs szüksége, mert szombatonként hazamegy családjához látogatóba tisztálkodásra.

A kapott élelmiszerekből saját belátása szerint kosztolt. Edényfélét, sót, paprikát, hagymát, tarhonyát, lebbencstésztát hazulról hozott. Az ételek elkészítése leleményességén és főzési tudományán múlott. A munkásemberek legtöbbje gyakran dolgozott otthonától távol, amikor magának kellett az ételeket megfőznie, úgy ahogy tudta. Ennélfogva minden szegény ember el tudott készíteni egy-két egyszerű ételt. A legtöbbjének a főzési tudománya nem terjedt túl a paprikáskrumpli, a sűrűtarhonya és lebbencsleves készítésén. A téli fűtés idején, amikor a hideg miatt amúgy is erősen kellett fűteni, reggelire gyakori volt a hajában sült krumpli, hol egészben hideg szalonnával, hol meg karikáskrumpli szalonnazsíron tepsiben pirosra sütve. Ennek méltó párja volt a pörkölt hordós káposzta, ugyancsak szalonnazsíron. A savanyú káposztát a gazdaasszonyok szívesen adták.

A napi étrend hozzávetőleg így alakult: reggelire kenyér és szalonna; ebédre krumplipaprikás, tarhonyaleves, lebbencsleves, krumplistarhonya; vacsorára a déli maradék, pótlásnak kenyér és szalonna. A gazdaasszony kérés nélkül is adott egy-két tojást rántottának, egy-egy köcsög édes- vagy aludttejet, egy-egy jobb ebédjéből is megkínálta a tanítót. Ez nem vendégüllátást jelentett, hanem csak juttatást, amely rendszerint olyan bőséges volt, hogy egyszerre el sem bírta fogyasztani. A gazdaasszony erre már a kora reggeli órákban figyelmeztette: „Máma në főzzön kee, majd én adok ëggy tányír levest!"

A disznóvágások beköszöntésétől kezdve hol egyik, hol a másik diák hozta a kóstolót. Tésztasütéskor is küldtek a diákanyák túróslepényt, mákosrétest; máskor egy kendőbe friss túrót, egy csomó vajat: ez amolyan emberséges tett volt.

Ha felszaporodott a kóstoló, a tanító jó előre összebatyuzta, és amikor délután szélnek eresztette diákjait, beszólt a háziaknak: „Bëlépek a városba, viszëk a gyerëkëknek ëggy kis kóstolót!" Otthon felesége és gyermekei nagy örvendezése mellett ürítette ki tarisznyáját; azután rudat fordított és még derültebben indult vissza őrhelyére. Mire a szállásiak elfújták a lámpát, ő is beletekeredett subájába.

Szombaton estétől vasárnap estig vendége volt a feleségének, a családjának. Ezeken a napokon a *ember* kedvenc ételei kerültek az asztalra. Az egyezség értelmében csak hétfőn reggel kellett helytállnia az iskolában. A tanító azonban vasárnap alkonytájban már kászálódott és indult.

Az iskola felszerelése kezdetleges volt. A szobák és valamennyi helyiség földes volt minden szálláson. Ez megkönnyítette a bútorozást, a berendezés rögzítését. A kezdeti időben a szükséges asztalokat, padokat, székeket az érdekelt szülők hordták össze. Ki ki azt adta, amit a tél folyamán nélkülözni tudott. Egyik asztal szélesebb volt a másiknál, a másik viszont hosszabb volt a harmadiknál. A padok és székek is kevertek voltak. Azért éppen úgy lehetett mellettük tanulni, mintha szabványszerűek lettek volna. Nagyobb baj volt, hogy a szabad térhez szokott gyereksereg ősztől tavaszig szétrúgta a bútorzat egy részét. Ezen okulva, a későbbi években kezdetleges, de stabilabb berendezés várta a diákokat.

„Közköltségen" annyi deszkát vásároltak, amennyi asztalnak, széknek, illetve padnak elegendő volt. Az elhelyezést úgy tervezték, hogy az asztalnak mindkét oldalán ülhessenek. Két szál deszkát hevederekkel összefogtak és készen volt az asztal lapja; fölállításánál a tanító is közreműködött, az ő elgondolásait is figyelembe vették. A szoba földjébe annyi karót vertek, illetve oszlopot ástak, amennyi szilárdan tartotta az asztalt. Amikor minden tartókaró egymagasságban állott, a már kész asztallapot rászegezték. A padok fölállításánál ugyanezt a módszert alkalmazták, azzal az eltéréssel, hogy a pad csak egy szál deszkából állott. Az asztal és padok készítéséhez erős, vastag deszkát használtak. Szükség esetén több asztalt és padot állítottak fel. Egykét diáktöbblet kedvéért azonban nem szereztek be újabb deszkát. Amíg lehetett, egymás mellé szorultak; szükségből pedig a kemence körül húzódó padkát is igénybe vették vagy külön széken ültek; erre a célra a morzsolószék is megfelelt. Amikor az iskola másik szállásra költözött, a karókat kiszedték, a gödröket betömték és ezzel helyreállt a régi rend. A következő kellék asztalos által készített, falra függeszthető fekete iskolatábla volt. A tábla törléséhez szivacs helyett a minden szálláson bőven található rongyot használták.

Az iskola felszereléséhez kell még számítani a búbos kemencét. Zord téli napokon az iskoláig átázott kabátokat a hazaindulásig megszárította. Ilyen napokon a tanító jobban fűtött, szükség esetén pedig délben is begyújtott.

Az iskola vándorlása közben az is megtörtént, hogy a gyerekek nem a szoba földjébe ásott asztal mellett tanultak, hanem kocsmárosoktól bérelt kecskelábas asztal mellett. A kocsmárosok általában a nyáron tartott népes lakodalmakra kölcsönözték ki ezeket a könnyen mozgatható asztalokat, padokat, de megfelelő ellenszolgáltatás fejében tél idejére az iskolának is átengedték.

A szállási iskola a tanítási idő tartamában is a fenntartók foglalkozásához alkalmazkodott. Az iskolaév „hivatalosan" Szent Mihálytól (szep. 29.) Szent Györgyig (ápr. 24.) tartott.

Kezdetben csak a kisebb gyerekek jártak iskolába, a nagyobbakat, akiket a gazdasági munkában, ha lóvezetésre is, de használni lehetett, csak akkor engedték el, amikor már munkaereje nélkül is boldogultak.

Télen, egészen a tavaszi munkák megindulásáig teljes volt a létszám. Ekkor azonban a már valamire is használható diákok megkezdték az elmaradozást. A tavaszi munkák hajrájában ismét csak a kisebbek, a dologra még nem alkalmasak jelentek meg az iskolai órákon. Húsvétig még valahogy együtt lehetett tartani az iskolát, de utána már a kisebbek is kezdtek elmaradozni, csirke- és libapásztorok lettek.

A tanévet mégsem lehetett azzal befejezni, hogy a gyerekek elmaradoztak, hanem szabályszerű évzáró vizsgát állapítottak meg. Ekkor mégegyszer megjelent minden diák, de nemcsak a diákok szorongtak az iskolában, hanem a szülők is. Minden diák vizsgázott. De vizsgázott a népi tanító is abból, amit a diákoknak nyújtani képes volt. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy *Lőrik Péter* és *Tölgyesi Pál* becsülettel megállták a sarat. *Kovács István* uradalmi alkalmazottként a rábízott gyermekeket szintén lelkiismeretesen tanította.

Bizonyítványt a szállási iskolában nem állíthattak ki. Ha valaki tovább akart tanulni vagy valamilyen okból bizonyítványra volt szüksége, akkor azt a római katolikus egyházközség tantestülete állította ki. Az érdekelt diák kérelme alapján összeült az iskolaszék vizsgáztató bizottsága, amely a megfelelő tananyagból mint magántanulót vizsgáztatta és állította ki részére feleletei alapján a kiérdemelt bizonyítványt.

Hogy a szállási iskolából kikerülő diákok közül tanultak-e felsőbb iskolában tovább, arra nézve nincs adatunk. Feltevésünk szerint azonban ilyen eset nem igen fordulhatott elő, mert az a gazda, aki valamilyen oknál fogva az elemi tudnivalóknál többre kívánta volna taníttatni gyermekét, alkalmat talált volna arra is, hogy a községi iskolába, képzett tanerőhöz járassa.

Akik a szállási iskolába járatták gyermekeiket, azok eleve megelégedtek azzal a tudással, amit a laikus tanító nyújtani képes volt. A többi tudnivalót a gyakorlatban, az állatok mellett, az eke szarvát fogva tanulták meg. Az iskolában tanultakkal és józan paraszteszükkel vezették gazdaságaikat. Bár bizonyítványt nem osztottak a szállási iskolában, minden gyermek minősítve volt a tanító emlékezetében. Az egyes szülői látogatások alkalmával a tanító hűen tájékoztatta a szülőket, és ahol kellett, rámutatott a baj gyökerére is. Buktatás, osztályismétlés nem volt szokásban. A gyengén tanuló gyerekre is ragadt az évek folyamán annyi, hogy megélt vele.

Miután az egész vállalkozás szükségmegoldásnak számított, sem a tanító, sem a szülők nem foglalkoztak annak gondolatával, hogy pl. az egyes osztályokkal külön foglalkoznak. A tanítóra bízták, hogyan birkózik meg a vegyes nemű, korú és képességű gyerekseregggel. Előfordult olykor, hogy még iskolaköteles koron túli gyermekeiket is iskolába járatták, a téli kényszertétlenség hónapjait tanulásra fordították. A tanító érdemben ehhez semmit sem szólhatott. Az idő egyformán telt rajta, keresete pedig javult. (Az ismétlősök is fizették a töredék időt. Ezekkel az ismétlősökkel, mint műkedvelő diákokkal hangosan olvastatott, verset tanultak és képességeik szerint még a fekete táblánál is sorra kerültek. De ezen felül is igénybe vették az iskolát. Az a gazda, akinek a szállásán az iskola éppen működött, az otthon lábatlankodó 4—6 éves gyermekét ilyen szavakkal vezette az iskolába: „Mëg lëssz itt ez a gyerëk a többivel, ugy-ë Pëtër bácsi! A kemënce mellett is elül."

A népi tanítónak nagy gondot okozott az elemi osztályok teljes anyagának előadása. Minden leleményességére, gyakorlati érzékére volt bízva. Legfőbb követelmény az írás, olvasás, számtanból a négy alapművelet és a hittan oktatása volt. A magyar történelemből és a földrajzból csak nagy általánosságban kellett a legszükségesebbeket előadni. A földrajzot térkép hiányában betanulták és úgy mondták föl. Magyarország vármegyéit, nagyobb városait, valamint az öt világrész neveit azonban jól kellett tudniuk.

A tanítás megkezdése előtt minden szülő beszerezte ugyanazokat a könyveket és tanszereket, amelyeket a községi iskolában használtak; palatáblát, palavesszőt, irkát, s az ABC-s könyvtől a hatodik osztályos szükségletekig mindent. A tintás üveget kisebb-nagyobb orvosságos üvegek helyettesítették. Az íráshoz többen kékítőt használtak, mert az inkább kéznél volt.

Volt a tanítónak egy kézi számtankönyve, amelyet annak szerkesztője az önmagukat művelők számára állított össze. Csak a négy alapművelet, a hármas-szabályokat, a közönséges és tizedes törteket tárgyalta nagy alapossággal, magyarázó szövegekkel és kidolgozott példákkal. Az oktató részt bőséges feladványsorozat követte az egyszerű ember által is könnyen érthető, az életből vett témakörrel, mint pl. napszámok kiszámítása, állatok, termények adásvétele stb. Az oktatásra szánt anyag után válogatott „virtus" feladványok, fejszámolások következtek. A tanító ezt a könyvet forgatta; tanulnia kellett, hacsak nem akart szégyenben maradni diákjai előtt.

A tankönyvekből ismerte minden osztály tananyagát, s azt úgy osztotta be, hogy ismétlésre is sor kerülhessen.

A bejelentett és az iskolában megjelenő diákokat egy krajcáros füzetben, név szerint nyilvántartotta. Ez volt az osztálykönyv. A figyelemre méltó dolgokat ide írta be. Ugyancsak ebbe jegyezte minden diák neve után a már kapott járandóságot és így mindig tudta, kitől mit kapott, és kitől mi jár még. A bejegyzések vegyessége jól megfért egymás mellett.

Névsorolvasásra nem volt szükség, mert egyetlen tekintettel megállapította, melyik tanulója hiányzik. Betegek nagy ritkán voltak. Ha a tanító hosszabb elmaradás okáról üzenet útján nem kapott értesítést, a délutáni óra után fogta botját és elindult a gyerek szüleihez. Így tett akkor is, ha a gyermek magaviselete vagy előmenetele ellen merült fel kifogás.

A tanítási óra kezdetét közösen és hangosan elmondott ima előzte meg. Reggel a Miatyánk, délben az Úrangyala, délutáni kezdetkor a Hiszekegy. Ezekkel az imákkal a katolikus vallás fő imáit gyakorolták.

Az első tanítási nap a könyvekkel való ismerkedéssel telt el. Minden gyerekkel külön kellett foglalkozni. Erre a tanítónak szüksége volt. A gyerekek mind ismerték egymást, ki közelebbről, ki távolabbról, ki meg a tarlóról. A tanító is ismerni akarta őket.

Az igazi tanítás csak a második napon kezdődött. A tanító kihirdette az iskolarendet. Az iskolában a legnagyobb csendnek és rendnek kell lenni. Amíg pl. az első osztályosokkal foglalkozik, addig a többiek a saját leckéiket írják, olvassák, tanulják. Ez volt a rend és fegyelemtartás gerince. Ebben nagy segítségére volt egy igen hosszú koronafapálca (gledicsia), amellyel messziről rá lehetett koppintani a rendetlenkedő diák fejére.

A tanítási rend közelebbről a következő volt. Voltak gyors felfogású, értelmesebb tanulók. Ezeket a gyengébbek segítségére késztette, mert az volt a meggyőződése, hogy némelykor a gyermekszáj szavait előbb megérti a másik gyermek, mint a felnőttét. Az első osztályosok kezeit vezetni kellett a pala-

táblán, amelyen csikorogva görbültek a vonalak, amíg olvasható betűvé alakultak. Felírta a mintabetűket a nagy fekete táblára is, és a gyerekek azokról másolták a maguk betűit. Addig írták, törölték, míg csak elfogadhatókká nem formálódtak. Reggel feleltetés volt a feladott leckéből, utána új lecke kijelölése következett. Számtanból a táblánál feleltek. A tanulók nem szerettek a táblához kimenni, ott sokkal nehezebben mutatták meg tudásukat, mint a padban. A szivacs helyett használt rongydarabbal jóval többet töröltek a táblán, mint amennyit felírtak; zavarodottak, lámpalázasak voltak.

Óra alatt senki sem ülhetett összetett kézzel. A foglalkozásra való kényszerítés megkönnyítette a tanító munkáját. A tétlen gyermek hajlamos a csínytevésre, rosszalkodásra.

A fegyelemtartás titka abban nyilvánult, hogy a tanító minden szava, kívánsága határozott volt és szavát mindig állta. Hiába nem büntetett. Bár a szülők felhatalmazták: „Ne sajnálja a pálcát!" — verés, pofozás nem fordult elő nála. Ha a figyelmeztető fejbekopogtatás és a sarokbaállítás nem használt, akkor nem restelte a szülők fegyelmezését kérni. A gyerekek verésére való feljogosítást nem lett volna tanácsos szó szerint venni. Panasz esetén a szülők inkább a gyermek ártatlanságában hittek volna, mint a tanító nevelő szándékkal kiosztott fenyítésében.

A sikeres tanítás érdekében minden lehető eszközt felhasznált. Akiknek az esze lassabban fogott, azokkal külön foglalkozott. A számtannal volt a legtöbb vesződség. Ezért a kuckóban mindig volt bab, kukorica, dió; hogyha a szó, az írás nem vezetett eredményre, akkor ezekkel az ismerős terményekkel végezte az összeadást, kivonást. Mindez csak azért érdemel említést, mert itt előképzettség nélküli, egyszerű munkásemberekről van szó.

Minden napja nehéz volt a népi tanítónak, de legnehezebb mégis az év eleje volt. A szabad levegőhöz, a szabad mozgáshoz szokott gyermekeket nehéz volt megfékezni, nyugodt viselkedéshez, fegyelemhez, beszédhez szoktatni. Egyik-másik gyerek alig volt még a községben is, csak azt a néhány embert látta, akik a szálláson megfordultak. Ha szüleik bevitték őket valamilyen sátoros ünnep alkalmával a községbe, kiálltak a kapuba és nézték, csodálták a nagy sürgés-forgást, nem is gondolták volna, hogy ilyen sok ember él a világon. A szálláson csak önmagukat és állataikat látták. Sok szállási gyermek emberré fejlődött, és alig jutott túl saját mezsgyéjükön, meg egy-két országos vásáron a községben. Azért volt sok szállási ember zavart és szűkszavú, ha valahol meg kellett jelennie, mert az emberektől elszakítva élt, és volt nap, amikor állataihoz többet beszélt, mint családja tagjaihoz. A tanítónak mindez külön tehertételként nehezedett vállára.

A tanítás reggel 8-tól délután 2-ig tartott, 10 órakor negyedórányi és déli 12 órakor félórányi szünet közbeiktatásával. A gyerekek a magukkal hozott tarisznyás ételeket fogyasztották, s közben még csikómódra rugdalóztak, ugrándoztak is. A foglalkozás kora délutáni befejezésére azért volt szükség, hogy a legtávolabbi szállásokon lakó diákok is hazaérhessenek a sötétség beállta előtt. A pusztai alkonyatban, a tél hóval és sűrű ködděl borított napjain könnyen irányt téveszthet az ember.

A déli szünetekben — a kemény hidegek kivételével — a diákok ellepték az udvart. A szállási gyerekek igénytelenségével és leleményességével mind talált ülőhelyet magának. Ki a fal tövéhez, ki a favágótuskóra, ki meg a kocsirúdra telepedett. Jóízűen fogyasztották a száraz ebédet. Ez legtöbbjüknél kenyérből és szalonnából állott. A kolbászt és sonkát a paraszti értelmezés

olyan húsnak számította, amelyeket csak ünnepek és dolgos napok ételeibe főzhettek. Ilyenkor történt a gyerekek egymás közötti tájékozódása, ismerkedése. Kikérdezték egymást: mennyi földjük van, béresük, kanászuk van-e? A szántás, a vetés a diákot nem érdekelte, de az apaállatokat nimbusz vette körül. Azok fejlettségét, szépségét, erejét dicsekedve emlegették; a csődör, a bika, a kan volt büszkeségük. A kérdések így hangzottak: — A csődörtök rúg-e, harap-e? rá lehet-e ülni, hagyja-e csutakolni magát, ágaskodik-e? A bika vad-e, döf-e, bömböl-e, neki megy-e mindenkinek, van-e gomb a szarván vagy le van fűrészelve, van-e karika az orrában? A kan milyen nagy, hány éves, mekkora az agyara, harcias-e, szereti-e, ha vakargatják, megeszi-e a szalonnabőrt? (Ettől élesedik az agyara). Akinek nem volt mivel dicsekedni, vesztesnek érezte magát s lógatta a fejét.

A szünetek végét a tanító tapsolással és felszólítással jelezte, ez helyettesítette a csengőt. Erre még a legtávolabbi szalmakazalok és szárkúpok közt bújócskázó gyerekek is abbahagyták a játékot és igyekeztek a tanterembe. A jelzést csak a legközelebbi diáknak kellett meghallani, aztán úgy adták egymásnak tovább.

A szétszórt szállásokról az iskoláig egyik-másik gyereknek több kilométer utat is meg kellett tennie. A sármentes jó időkben öröm volt gyalogolni a friss szántásokon, vetéseken át és szívni a jó levegőt. Ilyenkor kigombolt kabátokkal húztak az iskola felé, hagyták, hogy a jó friss szél átjárja tagjaikat. A diák rövidítette az utat, és ahol csak lehetett, „torony iránt" haladt a cél felé. Ha útjában szállás közelében kellett elhaladnia, akkor jó kezebelit: botot vagy ostort hordott magával a minden idegent széttépéssel fenyegető szállási kutyák ellen.

Beköszöntöttek azonban a véget nem érő őszi esők, a tavaszi olvadások. Ilyenkor a barátságos sár miatt még egy kis kerülő árán is a járt kocsiutakat kellett választani.

A hidegek és havas idők beálltával a sár eltünt, de jött a hó, a hófúvás, a zimankós, szeles idő. Olyan téli napok is következtek, amikor a jóravaló kutyát sem verték ki a házból. De a diáknak mennie kellett, az iskola várta, s várta a melegre fűtött kemence is. És a diák ment.

Háti- vagy nyakbaakasztós táskára nem költöttek pénzt. A könyveket öreg fejrevaló kendőbe ügyeskedték, úgy, hogy a diák a karjára akaszthatta és mindkét kezét a zsebébe bújtathatta. Kutyaverő botját a hóna alá szorította, ha ostora volt, a vállára vetette vagy az egyik karjára fűzte, esetleg a dereka köré csavarta. Sok szállási gyerek egyetlen abrakos tarisznyával húzta ki diáksága éveit. Könyveit belerakta, a nyakába kerítette és két szabad kezét csak hideg időben dugta mélyen a zsebeibe.

Voltak kisebb gyermekek is, azokat kocsin vagy szánkón vitték iskolába. Ha nehezen is, de goromba időben rászánta magát a gazda, hogy lovát fia kedvéért hámba fogja. Hazafelé már nemigen mentek érte. Délutánra az idő enyhülni szokott, de meg hazatalál a gyerek magától is.

A nagyobb gyerekek rossz időben lóháton jártak. Valamelyik öreg vagy szelídebb tempójú lóra összehajtogatott pokrócot szíjaztak, a gyereket fölsegítették és az meg sem állt az iskola „kapujáig". A lovat az istállóba kötötte, ott kedvére ehetett takarmányszalmát a többi lóval együtt. Délben azonban abrakot, zabot vagy kukoricát kapott, ami nagyszerűen megfért a könyvekkel együtt az abrakos tarisznyában. A délutáni óra befejezése után újra „nyeregbe" szállt a diák. Ebben valamelyik pajtása vagy éppen a tanító volt segítségére.

Ám a lovat csak förgeteges időben volt szabad fölnyergelni; ahhoz szülői engedély kellett. Ha a gyerekre bízzák, az mindig lovon járt volna.

A napi tanítás befejezése után a gyerekek a szélrózsa minden irányába széthúzódva siettek haza, a tanító pedig számba vette a napot, elgondolta a holnapot s utána megvacsorázott; esetenként a háziakkal elbeszélgetett és utána pihenni tért, erőt gyűjteni a holnapokra.

A népi tanítóval működő szállási iskolákat sem a politikai község, sem a község területén levő iskolák nem akadályozták, de nem is segítették munkájában: egyszerűen élni hagyták. Hiába volt az iskola elhelyezése, berendezése kezdetleges, tanítója szakképzettség nélküli — kifogást senki nem tett működése ellen. A fenntartó gazdákat és a napszámos tanítókat vállveregető elismerésben részesítették. Pedig ha a dolgot vizsgálgatjuk, meg kell állapítanunk, hogy munkájuk egyben-másban beavatkozás abba, amihez nem értettek, amire nem készültek. Igaz azonban, hogy munkájuk nyomán a szállási gyerekek új életre, a betűismeret csodálatos távlatokat feltáró, színes világára ébredtek. Így amikor a népi tanító, felemás állapotában a tanítást vállalva a nagyobb darab kenyérért harcolt, öntudatlanul is a haladás napszámosai közé állott.

ZÖLDY PÁL

Пал Зёльди:

НАРОДНЫЙ УЧИТЕЛЬ-КРЕСТЬЯНИН (ДАННЫЕ К ИСТОРИИ ЮЖНОАЛЬФЁЛЬДСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА)

(Резюме)

В прошлом столетии деревенский учитель-дилетант был характернейшей фигурой в жизни бедного южноалфёльдского крестьянства. Этот тип учителя коренно отличается от типа педагогов подготовленных к своей профессии в средней или даже высшей школе. На редко заселенной территории южного Алфёльда, в мире хуторов, в конце прошлого-начале этого столетия было мало официальных школ. Однако у жителей хуторов уже в то время появилось как одна из важнейших потребностей стремление подготовить своих детей к жизни в новых, современных условиях. Так и случилось, что внимание более состоятельных крестьян, стремившихся обучить своих детей, обратилось к тем из бедных крестьян, которых, благодаря острому уму, относительно более широким знаниям и умению живо передавать, они их считали способными обучать своих детей. Работы не было, и потому выбранный таким путем крестьянин с радостью брался зимой обучать детей. Автор рисует жизненные условия этого общественного типа прежде всего на основе своих воспоминаний о годах учительства своего отца Петера Лёрика, который с весны до осени работал как сезонный рабочий на хуторе богатых крестьян в селе Топоя в области Бач, а в осенние и зимние месяцы обучал их детей в крестьянской школе, созданной на кооперативных началах. Один из богатых крестьян на это время отдавал под школу отапливаемую комнату или кладовую в своем хозяйстве, был случай, когда школа разместилась в заброшенной корчме. Сюда и ходили с окрестных хуторов дети школьного возраста. Заработок учителя складывался таким образом: за каждого ученика он получал в месяц одну крону деньгами, за весь сезон обучения по килограмму сала с ученика, один каравай хлеба и пятнадцать килограммов картофеля, а также для отопления школы по возу соломы с ученика. Такую плату обеспечивали при наличии минимум двадцати учеников, обычно же учеников в школе было гораздо больше. Солому свозили осенью все в одно время и складывали в скирды. Хлеб, сало и картошку ученики приносили время от времени по просьбе учителя, деньги платили ежемесячно. Спал учитель обычно на полу в «классе», где расстилалась подстилка, а то и прямо на соломе. Если же он того желал, то мог проводить ночь и в хлеву. Домой, к семье живущей в ближайшей деревне,

он ходил дишь по субботам, чтобы помыться и сменить белье. Из полученных продуктов он сам варил себе еду, кроме того и родители учеников часто одаривали его своими нехитрыми блюдами. Когда кололи свинью, то и учителя угощали на славу.

Школьное оборудование, конечно, было самым простым, часто сами крестьяне из купленных на общие средства досок делали скамьи и столы. Черную школьную доску изготовлял сельский столяр. Обучение обычно продолжалось от дня святого Михаила (29 сентября) до дня святого Георгия (24 апреля). Учебный год завершался публичными экзаменами, на которых присутствовали и родители учеников. Тогда-то и выяснялось, какие знания сумел дать народный учитель своим ученикам. Табелей успеваемости в таких школах не выдавали. Если кто-то хотел учиться дальше, или же по какой-либо иной причине ему нужен был табель успеваемости, то ему как заочному ученику нужно было сдавать экзамены в одной из официальных, государственных или частных школ. Кроме элементарных навыков и знаний (письмо, чтение, четыре основных действия арифметики и закон божий), ученики получали начальные знания и по истории и географии. В статье излагаются методы обучения и воспитания, которыми пользовался такой учитель из крестьян, обычаи, складывавшиеся в среде учеников, традиции. Ученикам таких школ нередко приходилось ходить сюда из дальние места, за много километров, и в дождь, и в снег, и в грязь, и в холод, завернув книги и тетрадки в платок или же положив их в мешок для корма лошадей. Обязательной в снаряжении была и палка, потому что детям нередко приходилось сражаться с окрестными собаками. В очень плохую погоду малышей везли на телеге или санях, а ученики постарше, бывало, приезжали и верхом.

Во второй половине девятнадцатого века в южной части Большой Венгерской низменности (Алфёльда) сформировалась целая сеть таких школ. Многие из их учеников учились дальше, стали известными людьми. Кто еще жив из них, с благодарностью вспоминает о своих учителях-крестьянах, которые, борясь с нуждой, часто в течение пяти, а то и всех десяти лет брались за такую работу, к которой не были подготовлены. Но независимо от этого, благодаря своему честному труду и устремлениям, они являются пионерами народного просвещения, поденщиками прогресса.

Pál Zöldy:

DIE LAIENSCHULLEHRER-INSTITUTION

(Daten zur Geschichte des Bauerntums im südlichen Tiefland)

(Auszug)

Der Laienschullehrer war auch noch im vorigen Jahrhundert eine der interessantesten Gestalten der Gesellschaft des armen Bauerntums im südlichen Tiefland. Dieser Typ unterscheidet sich von den fachmäßig geschulten, in Mittel- und Hochschulen ausgebildeten Pädagogen. In den verstreut bevölkerten Gegenden der südlichen Teile des Großen Ungarischen Tieflandes, in der Welt der Einzelhöfe (ung. *tanyák*, plur.) gab es auch zur Zeit der Jahrhundertwende wenig „amtlich" organisierte Schulen. Beim Volk der Einzelhöfe war die Bestrebung, die Kinder mit einer entsprechenden Bildung auf die modernen Lebensverhältnissen vorzubereiten. So kam es, daß die Aufmerksamkeit der begüterteren, nach Bildung strebenden Bauern auf einen ärmeren Dorfbewohner gelenkt wurde, der auf Grund seiner lebhafteren und frischen Denkweise und Darstellungsgabe sowie seiner verhältnismäßig breiteren Kenntnisse für die Belehrung der Bauernkinder geeignet erschien. Die so ausersehene Person erfaßte den Arbeitskreis des Schullehrers, als eine sich von selbst darbietende Gelegenheit, für je einen Winter gern. Verf. schildert die Lebensverhältnisse dieses soziologischen Typs in erster Linie auf Grund seiner Erinnerungen an die Lehrerjahre des Laienschullehrers, seines Vaters, Péter Lőrik, der vom Frühjahr an bis zum Herbst als periodischer landwirtschaftlicher Arbeiter in den Gehöften der Bauernwirte des Dorfes Topolya (Kom. Bács) arbeitete. In den Herbst- und Wintermonaten war er dagegen als Lehrer in der auf Grund genossenschaftlicher Zusammenfassung zustande gebrachten Schule tätig. Ein Wirt überließ ein heizbares Zimmer oder eine Kammer seines Gehöftes den Zwecken der Schule. Es kam auch vor, daß ein verlassenes Wirtshaus für die Schule in Anspruch genommen wurde. Diese Schule besuchten die schulpflichtigen Kinder der näheren Umgebung. Das Gehalt des Lehrers gestaltete

sich folgendermaßen: Er bekam für jedem Kind monatlich eine Krone Bargeld, für die Schulsaison je ein kg Speck, ein Brot und fünfzehn kg (halben Metzen) Kartoffel sowie für das Heizen der Schule je einen Wagen Stroh. Diese Gebühr war aber erst bei zwanzig Schülern gesichert. Meistens hatte die Schule aber noch mehr Schüler. Das Stroh wurde gleich im Herbst zusammengebracht, u. zw. noch in der Zeit, um ihn in Schober setzen zu können. Das Brot, der Speck und die Kartoffel wurden von Fall zu Fall auf das Ersuchen des Lehrers gebracht. Das Lehrgeld wurde monatlich bezahlt. Der Lehrer schlief im „Lehrsaal" auf einem auf die Erde gebreiteten Kotzen, und wenn er Lust dazu hatte, verbrachte er die Nacht im Stall. Zu seiner Familie im Dorf kehrte er nur Samstags zurück, um sich zu reinigen und seine Wäsche zu wechseln. Aus den erhaltenen Lebensmitteln bereitete er seine Speisen selbst. Dabei wurde er aber auch oft von den Eltern seiner Schüler mit verschiedenen, einfachen Lebensmitteln beschenkt. Beim Schweineschlachten bekam er ebenfalls Kostproben als Geschenk.

Die Ausstattung der Schule war primitiv. Oft wurden die Bänke und Tische aus Brettern aus gemeinsamen Kosten gekauft und von den interessierten Wirten selbst angefertigt. Die schwarze Tafel wurde aber vom Tischler hergestellt. Im allgemeinen dauerte der Unterricht vom Tag des Hl. Michael (28. Sept.) bis zum St. Georgtag (24. April). Das Schuljahr wurde mit einer öffentlichen Prüfung abgeschlossen, bei der auch die Eltern erschienen sind. Da hat auch der Volkslehrer gezeigt, was er seinen Schülern zu lehren vermag. Schulzeugnisse wurden in diesen Schulen nicht ausgefertigt. Wollte jemand weiter lernen oder benötigte aus anderen Gründen ein Schulzeugnis, so mußte er als Privatschüler in einer öffentlichen, staatlichen Lehranstalt oder Konfessionsschule eine Prüfung ablegen. Außer dem Elementarstoff (Schreiben, Lesen, beim Rechnen die vier Grundrechnungsarten und Glaubenslehre) bekamen die Schüler auch allgemeinen Kenntnisse über Geschichte und Geographie Verf. schildert die Methode des Laienschullehrers beim Unterricht und bei der Erziehung, die Gebräuche und Traditionen des sich um die Schule herausbildenden Studentenlebens. Manche Schüler haben bis zur Schule täglich mehrere Kilometer bei Wind, Schnee, Schlamm, Kalte zurückgelegt und haben ihre Bücher und Hefte, ins Tuch hüllend, auf ihren Arm gehängt oder im Futtersack bei sich getragen. Zu ihren Geräten gehörte auch der Stock gegen Hunde; sie mußten ja einen Nahkampf mit den Hunden der Gegend fechten. Bei schlechtem Wetter hat man die kleineren Kinder mit Wagen oder Schlitten in die Schule gebracht; die größeren besuchten die Schule zu Pferde.

Ein ganzes Netz von Gehöftschulen bildete sich im Südteil der Großen Ungarischen Tiefebene in der zweiten Hälfte des 19. Jh. Mehrere Schüler haben sich auch eine höhere Bildung verschafft. Die noch im Leben sind, denken an ihre einstigen Bauernlehrer dankbar zurück, die manchmal fünf-zehn Jahre hindurch um das größere Stück Brot kämpfend eine Arbeit unternommen hatten, für die sie nicht vorbereitet waren. Trotzdem gehören sie mit ihrer ehrlichen Bestrebung auch unbewußt zu den einfachen Kämpfern des Fortschritts, den Pionieren der Bildung.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az égetőgazdálkodás emlékei a kárpáti ukránoknál

A Keleti és Északi Kárpátokban még élnek az égetéssel való szántóföldnyerés emlékei. Korábbi Lápos völgyi közlésemet (Néprajzi gyűjtőúton, Debrecen, 1956. 47. l.) néhány kárpát-ukrajnai adattal egészíthetem ki, amelyeket még 1943-ban a Latorca völgyében Hanykovica falu határában gyűjtöttem.

A földművelésre kiszemelt területen a fákat tavasszal, általában márciusban kivágják, a fatörzsekről az ágakat levagdalják, a gyökereket kiszedik. A fák kidöntésének ideje függ a hóolvadás megindulásától. Alacsonyabban fekvő részeken a hó hamarabb olvad, s ezért előbb kezdhetik az irtást is, mint a magasabb hegyi területeken. Újabban az irtás után a nagyobb, értékesebb fatörzseket kihordják az égetendő földről. Az égetés tavasszal történik, de égetnek nyáron is. A Latorca völgyében égetésre előkészített, elterített ágakkal fedett földet augusztusban láttam (1. kép).

A levagdalt ágakat, kiirtott bokrokat egyenletesen elterítik a földön és azután száradni hagyják. Ha az ágak megszáradtak, hozzáfognak az égetéshez. A föld egyik keskenyebb végére szalmát szórnak, s ezt gyújtják meg, hogy az ágak hamarabb lángra kapjanak. Az ágakat *kočerha* nevű, szénvonóhoz hasonló eszközzel igazgatják, s ezzel húzzák, terítik szét a hamut. Szokásos volt a század elején, hogy az ágakkal leterített földet két-három szélesebb részre felosztották, és a részeket sorban egymás után égették ki. Egy-egy

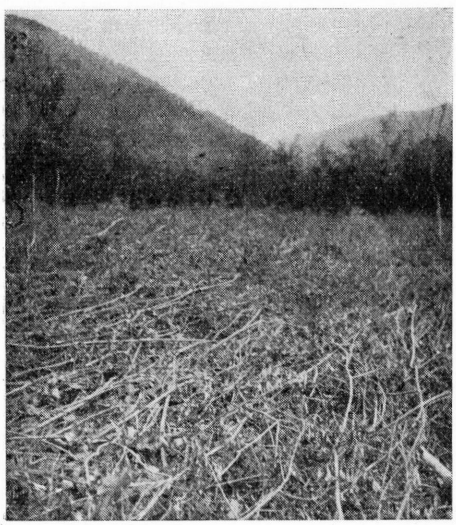

1. kép. Égetésre előkészített, ágakkal leterített föld. Hanykovica, Kárpát-Ukrajna. GUNDA Béla felv. 1943.

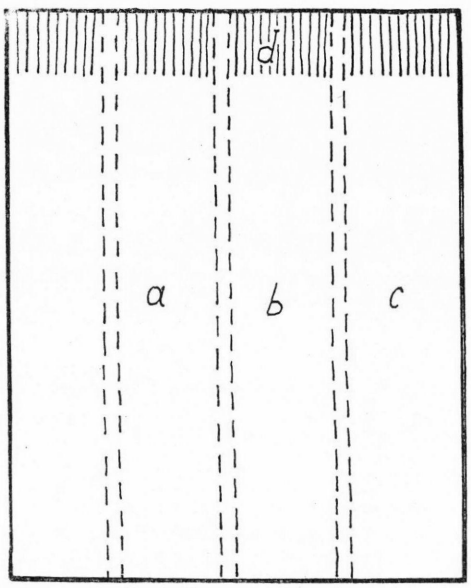

2. kép. Az égetés rendszere: *a*, *b*, *c* csíkok az égetésre kijelölt sávok között, *d* szalmaréteg. Hanykovica, Kárpát-Ukrajna.

kiégetett sávnak *vatra* a neve, s így van első, második, harmadik *vatra*. Égetésnél, hogy az egyik *vatra*ból át ne csapjon a tűz a később égetendő mellette levő földarabba, az egyes sávok között egy keskeny csíkot nem szórnak be ágakkal, s így a tűz oldalra való terjedését megakadályozzák, s lehetővé teszik az egyenletes égetést (2. kép). A csík azonban mégsem marad kiégetetlen, mert ha a mellette levő következő csíkot égetik, parazsat húznak rá.

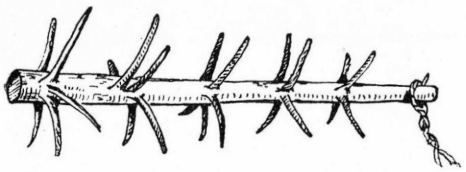

3. kép. Lecsonkolt fenyőtörzsből készült borona. Hanykovica, Kárpát-Ukrajna.

A kiégetett földet a következő tavasszal felkapálják és burgonyát vetnek bele, esetleg kölest. A második évben zabot vagy rozsot, a harmadikban burgonyát, kukoricát s esetleg a negyedik évben ismét rozsot vetnek a földbe. A rozs, zab magját tavasszal szórják el, s azután az asszonyok, a férfiak bekapálják. Hegyes, lejtős területen a földet sohasem szántják, mert az eső lemossa a földet a hegyoldalról. A harmadik-negyedik év után a kiégetett földet több éven át kosarazással trágyázzák, és legeltetik vagy kaszálónak használják. Gyakran tíz éven át bevetetlenül áll a már egyszer kiégetett és néhány éven át használt föld. Ha újból vetni akarnak bele, szükség esetén újból kiégetik, megkapálják s burgonyával kezdik a vetést.

Az elvetett zabot, rozsot, az elszórt kukoricát primitív boronával boronálják be. Ez a borona (ukrán *boroná)* nem más, mint lecsonkolt fenyőtörzs (3. kép). Az elejére gúzzsal tézslát kötnek és szarvasmarhával vontatják. Ez az egyszerű eszköz SERŽPUTOVSKIJ A. és mások közléséből jól ismert az etnográfusok előtt.

A fentiekhez nem kívánok kiterjedtebb megjegyzéseket fűzni, inkább csak az értékes adatokat rögzíteni. Csupán még egy kevésbé ismert magyar forrásnak az adataira hívom fel a figyelmet. BALLAGI G. 1893-ban a zempléni ukránokról a következőket írta: „A zboji vagy a krivai orosz kora tavasszal hozzáfog az uraságtól kapott cserjés kiirtásához s júniusban az akkor már meglehetősen kiszáradt fákat és gallyakat fölgyújtván, az ekként hamuval megtrágyázott földet, az ún. pászikát tatárkával, borkölessel veti be". (BALLAGI G.: *Zemplén megye.* Budapest, 1890. 19. l., l. még a Dolha környéki égetést: NÉ XVI. 1915. 140. l.)

GUNDA BÉLA

Népi halászat Konyáron

A múlt század közepén megindult, s azóta folyamatosan végbemenő csatornázás a Berettyóba meg a Körösökbe vezette azt a sokfelől eredő patakot, eret, tocsogót, néhol jelentős tavat alkotó víztömeget, mely egykor Bihar megyében a Sárrétet uralta. A földrajzi környezet változása magával hozta a lakosság életformájának átalakulását is.

Konyár ma Hajdú-Bihar megyében fekszik, de a múlt század második feléig Bihar megye sárréti járásához tartozott közigazgatásilag. A község egy természetes, nagyjából kör alakú emelkedésen kezdett települni. A dombot keletről a Kék-Kálló folyta körül, mely ma csatorna, de száz évvel ezelőtt még alig lehetett meghatározni folyását, mert számtalan érre, kiöntésre és mocsárra tagolódott. Része volt az ősi Sárrét északi szegélyének, melyben békében élelmet, veszedelem idején menedéket talált az itteni nép. A régi házak bontásakor hüvelyk vastagságú, két öles *veresnád* kerül le a tetőkről a hajdani nádasok utolsó emlékeként. A község lakosai a helyi hagyomány és emlékezet szerint mindig földművelők és állattartók voltak, de máig kedvelt foglalkozásuk vagy inkább szórakozásuk a halászat. A falu határának vadvizeit halastóként hasznosították. A középkori okiratokban megnevezett „halászó vizek" a földesúr használatában levő vadvizeket jelentik.[1] Ezek a halászó vizek, vadvizek, árterületek, a konyári határ jelentős része, egészen a múlt század végéig megmaradtak.[2]

[1] Az első ilyen adat a CHYRE-családnak 1479-ben kelt osztozkodási okiratában van, mely a rétek, kaszálók, művelt és műveletlen földek mellett feltünteti a halászó vizeket is (Országos Levéltár D1 17817, 30220).

[2] Az 1620-ból való iskolarektori díjlevél egyik tétele így szól: „Eleghendő nád főteni" (A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen. Egyházmegyei jegyzőkönyv 1615-től kezdődőleg, 433. l). — Száz évvel később egy 1714-ben készült határleírásban ezt olvashatjuk: „Meglehetős hely volna, de rettenetes Országh uttyában vagyon. Határjokat amennyire volnai s, de a víz igen fölvetette . . . a kis Fehértó halá-

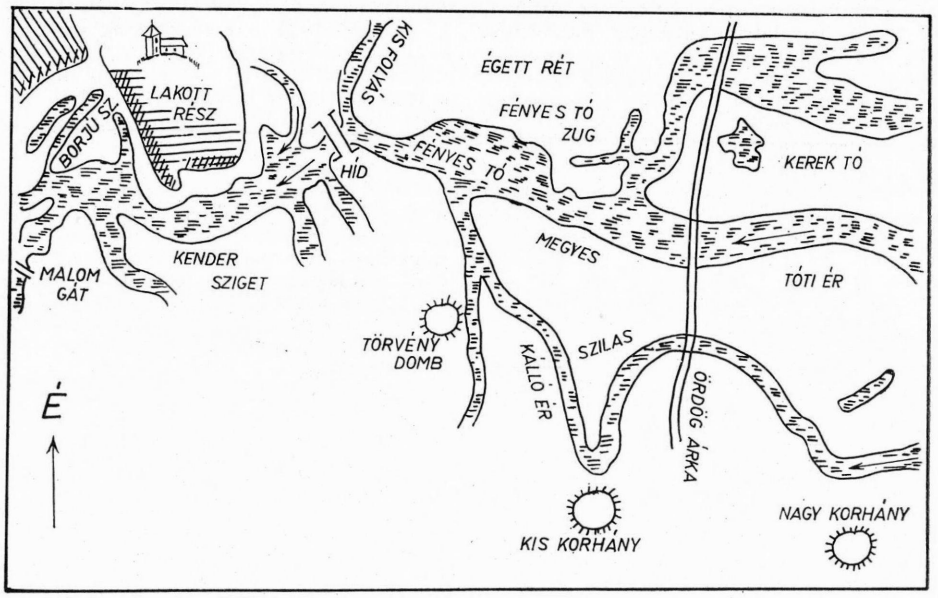

1. kép. Konyár vízrajzi térképe 1817-ből. KOSSLER János vízmérnök eredeti térképe után rajzolta MOLNÁR Gyula

A Kálló szabályozása a múlt század közepén kezdődött meg. Az első tervhez készült térkép még jól mutatja az eredeti állapotot (1. kép). Ha melléje helyezzük a község legújabb térképét, szembetűnő a kettő közötti különbség, ami főleg a Kálló csatornává alakított medrén látható. De a határ még sok tekintetben megőrizte korábbi arculatát, mert az egykor mocsaras, ingoványos lápok, bár szántó- és rétművelés folyik rajtuk, ha csapadékos tél vagy esős tavasz volt, mélyedéseik megtelnek vízzel és a kánikula beköszöntéig békák tanyái. Ilyen határrészek a *Békarivás, Kerekszik, Fenék, Farkasrét, Angyalos, Gémes, Babájos, Halastó, Városrét, Horgas, Kígyós, Telek, Ludas* stb. Ezek a területek csapadékos esztendőkben alkalmi halászó vizekké válnak, mert a rajtuk keresztül folyó erek, árkok összeköttetésben vannak a Kállón keresztül a Berettyóval, s így a Tiszával is, ahonnan messze elvándorolnak a különféle halak. Valamennyi között a legnagyobb és legállandóbb víz az egykori szomszéd falu határában fekvő nádas tó, a *Fehér tó* (2. kép). Ezen a helyen a középkorban előbb puszta, majd falutelepülés volt, mely a török hódoltság kezdetén 19 portát számlált.[3] A XVI. század végén elnéptelenedett, s később sem települt újra, hanem mint puszta helyet (praedium) a szomszédos Konyár lakói béreltek mintegy 300 éven át.[4] Pár évvel ezelőtt az egykori falu helyén mélyszántást végző gépek kemencék maradványait, edénytörmelékeket, a templom fundamentumának követi s a körülötte volt temetőt kiforgatták. A XVIII. századból fennmaradt szerződések szerint, nemcsak a kaszálókat és a szántóterületet vették bérbe, hanem a halászó vizeket is.[5] A község lakosságának nagy többsége azonban, mint említettük is, nem a halászatból, hanem gazdálkodásból élt. A halászat kiegészítő foglalkozás volt. A hagyományos szerszámok megmaradtak, a halászás hagyományai mind a mai napig él-

szatát . . . bérlik 80 forintért . . .” (OL Esterházy-család levéltára, Rep. 33. Fasc. P. No. 521, Fasc. A. No. 85, 93, 96. kk). — A község vezetői, bírák és esküdtek is gy vallanak a gazdálkodás lehetőségéről az 1781. évi urbáriális jegyzőkönyvben: „. . . midőn vizes esztendők járnak, a föld árjától és mellettünk folyó Kék Kálló víztül és a pályi folyástul felnyomattatik . . .” (Debreceni Állami Levéltár, Urbáriák. Konyár).

[3] OL DI. 17817, 30220. — OL Dicáli Cott. Bihor 1552. No. 2623.

[4] OL, Esterházy-család levéltára. Fasc. P. Rep. 33. No. 536.

[5] A konyári ref. egyház 1788. évi anyakönyvében ez a bejegyzés áll: „Itt lakó Halász ember Kováts Ferenc . . .”

nek. Az emlékezet megőrizte az egykori híres halászó emberek nevét is, akik a múlt században hírnevet szereztek maguknak halásztudományukkal. Ilyenek voltak: Komádi Imre, Tőgyi Balázs, Varjú Balázs, Füredi József, Kovács Sándor, Vékony József, Fekete Lajos és még sokan mások.

A halászó szerszámok szinte minden háznál fellelhetők ma is. Ha több nem, a *tapogató*, másnéven *borító*, *borogató* biztosan. Régebben ha a mezőre indultak, nemcsak kapát, kaszát vagy más munkaeszközt raktak föl a szekérre, hanem *fellökték* a borogatót is. Este a munka végeztével a szabadon vagy *pányván* legelésző jószágot elvezették a legközelebbi vízhez megitatni, majd a szekérhez kötötték. A tapogatót kivették a *kasfarból*, a gatyaszárat *kötísig felgyűrve végigborogatták* a legközelebbi vizet. A *bakót* megrakták hallal. (A *bakó* vászontarisznya, amit egyaránt használtak élelem szállítására és a halak tárolására.) Egy bakó hal elég volt vacsorára. A gazda amikor hazaért, bekiáltott a gazdaasszonynak: „Hallod, hé, ezt készítsd *meg!*" És behajította a halastarisznyát a *pitar*ba. Míg ellátta a jószág körüli dolgot az *ól*ban, s megtisztálkodott, a konyhából már a zsírban piruló hal kedves illata hívogatta. A legények a fogott halat nem vitték haza, hanem a faluban eladták pár krajcárért annak, aki *halat ehetnék volt*. Az árán vettek egy *óros* vagy egy *kanta* bort. A *cimborák* beültek az ólba, a *tüzelő*ben jó tüzet raktak szalmából, mellette elbeszélgettek, *tanyáztak* éjfélig is.[6]

Ma a konyári határon nincsenek állandó jellegű halászó helyek. A tavaszi vadvizek a nyár közepére kiszáradnak. Még tavasszal lehet bennük némi halat fogni, nyáron azonban már csak a békák kurutytyolnak vizükben. Egyetlen nagyobb és összefüggő víz a Fehér tói, mintegy 70 kat. holdnyi kiterjedésű nádas, kákás halastó. Itt még lehetőség nyílik a régi halászó eszközök használatára. A nádas közepén szép tiszta víztükör, a *róna*, ma is csábítja nemcsak a konyári, hanem a sándorosi, bajontai, marjai, sőt még a nagylétai halászgató embereket is.

A konyáriak közül már alig néhányan gyakorolják a régi foglalkozást.[7] Már csak néhányan ismerik a halászat minden csínját-bínját, de akkor sem jönnek zavarba, ha szerszám nélkül lábolják a vizet, mert értik a puszta kézzel való halfogást is.

A jelen dolgozat a halászatnak, ennek a Konyáron már kihalóban levő foglalkozásnak a még élő emlékeit, hagyományait gyűjti össze, és kiegészítésül kíván szolgálni ahhoz a tanulmányhoz, melyet a kérdés szorgos és szakértő kutatója, Ecsedi István írt.[8]

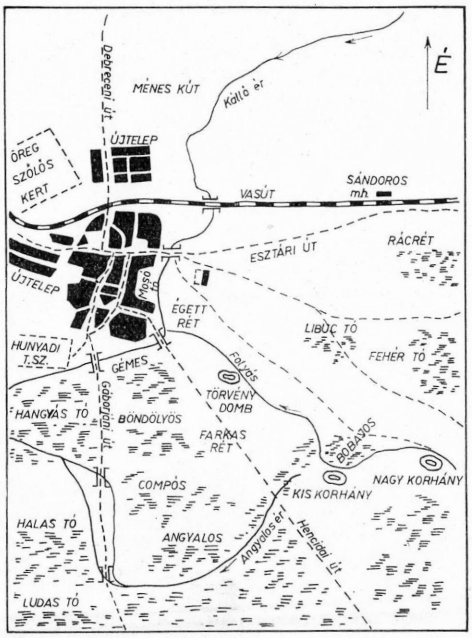

2. kép. A vízszabályozás és művelés által átalakult konyári határ ma. Rajzolta Molnár Gyula

Ecsedi rendkívüli becses emlékeket, értékeket őrzött meg, de némely megállapításait konyári viszonylatban nem látom igazoltnak.[9]

Mivel halászik a konyári ember? Vegyük sorra szerszámait és azok használati módjait. Ha nincs nála semmilyen halászó készség, megfogja a halat kézzel. Papp József 65 éves konyári lakos bemutatta nekem ennek módját a Fehér tói nádasban. A hal a sűrű nádasban nem tud bátran úszni, mert minduntalan beleütközik a nádszálakba. Viszont ilyen helyen szívesen tanyázik meleg napokon, mert itt kevesebb veszedelem fenyegeti. A meleg déli órákban a *zsombok* tövén *alszik a hal*.

[6] Szombati Lajos 66 éves konyári lakos közlése.

[7] Ezek közül megemlítjük: Idős és Ifjú Pap József, Barta Gyula, Tőgyi Lajos, Molnár Károly nevét.

[8] Ecsedi István: *Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1933. 130. kk.

[9] Tévedésnek tartom „A hal nem itel" közmondást úgy magyarázni, hogy ez igazolásul szolgáljon annak megállapítására, miszerint a hajdúsági ember nem szerette a halat. Vagy a következő megállapítást: „. . . a tiszántúli népnek nem volt kedvelt foglalkozása a halászat, . . . nem halevő nép . . ." stb. (130. l.). Hogy nem egészen így volt, annak ez a dolgozat is bizonyítéka.

Csendben pihen. Néha egy-egy levegőbuborékot enged, ami halk pukkanással oszlik szét a víz színén. *Pluttyog* a hal. A halász ezekre a hangokra figyel. A gatyaszárat végig feltűri és óvatos léptekkel

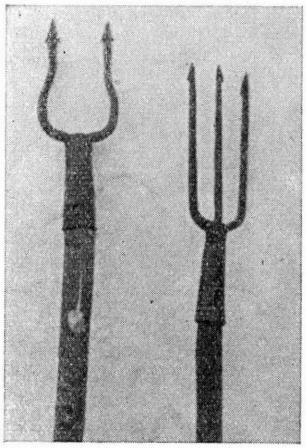

3. kép. Szigonyformák. (A fényképeket Molnár Gyula készítette 1965-ben.)

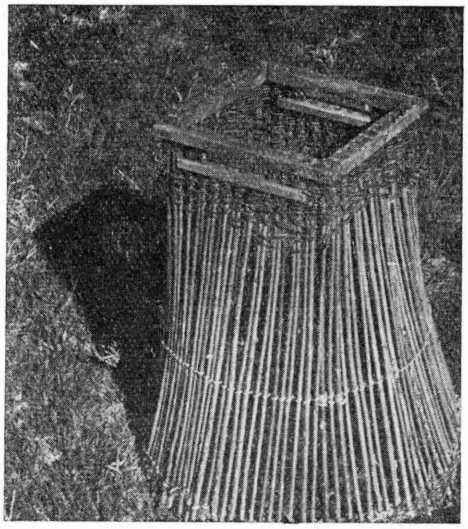

4. kép. Tapogató

halad a *nádtorsok* között. Egyrészt, hogy lábát meg ne vágja a levél, másrészt a halat el ne riassza. Ahol „pluttyogat", óvatosan lenyúl a víz alá és ujja hegyével végigsimítja a hal hátát. Erről tudja, merre áll a feje, s mekkora a hal. Az pedig

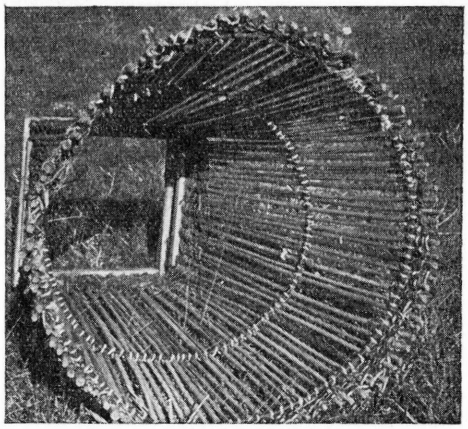

5. kép. A *tapogató* belső merevítése vesszőabronccsal

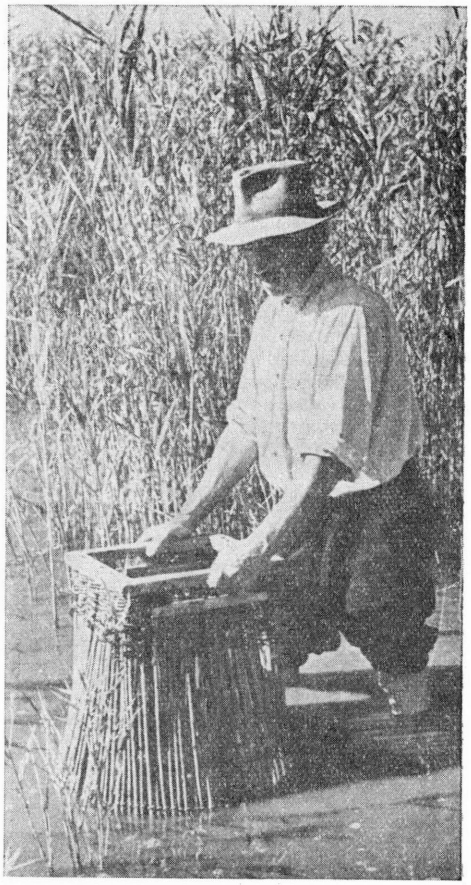

6. kép. Halászat *tapogató*val a nádas szélén

meg sem mozdul, mert a káka simogatásának érzi. A halász gyors mozdulattal megragadja a kopoltyújánál és a zsákba löki. Bal kézzel úgy húzza maga után a zsákot, hogy a feneke a vízben ússzék, mert így a halak élve maradnak.

Az öregek sokat emlegetik a régi időket, amikor még halbőség volt. Azt mondják: *több vót a hal, mint a víz.* Ha valaki halat akart fogni, csak egy *vesszőkaska* kellett. A vízben maga előtt tolta a szájával kifelé, s ha ütést érzett a fenekén, kiemelte, a zsákmányt a partra lökte. Így is sok halat foghattak.

A tavaszi ívások idején, ha a nagy halak feljöttek a Berettyóból, szigonnyal fogták őket, bár ezt a törvény tiltotta, mert sok kárt tettek a halállományban. Ugyanis épp a szaporodást akadályozták, a sebzett halak elpusztultak, fertőzték a vizet. Ma már egyáltalán nem használják a szigonyt. A szigonyokat rendszerint falusi kovácsok készítették két vagy három ágúra. Néha az ócska vasvillát használták fel erre a célra. Nyele 2—3 méter hosszú volt. Vagy a partról, vagy csónakról fogták vele a halat (3. kép). Ma a még feltalálható szigonyokat disznóperzselésnél használják az égő szalma igazgatására.

Konyáron felnőtt emberek nem horgásztak, a horgászatot amolyan haszontalan *időpocsékolás*nak tartották. Ha készítettek is drótból, gombostűből horgot,

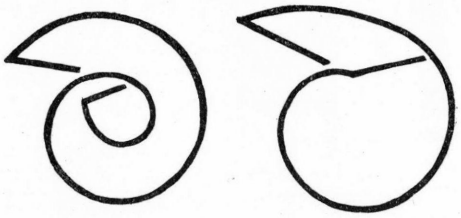

7. kép. A vész felállítása

azt a gyereknek adták, hogy a *pecázás*sal tanuljon vele a komolyabb munkába.

A legnépszerűbb szerszám a *tapogató, borogató, borító.* Mindenki maga készítette. Felhasználtak hozzá, nádat, fűz-, fagyalvagy egyéb vesszőfajtákat. Újabban a határ mocsarasabb részeire telepített erdőkben szép sima, egyenes, kemény fájú vessző található. Ebből készül a legszebb, legjobb borogató. Olyan erős, hogy rá is ülnek, mégsem rogyik össze. Fent lécből csinált *kávája* van, amire egyenlő távolságra olyan bőségű lyukakat fúrnak, amilyen vastag vesszőből készül. A *markolatánál alsó káva* van és itt ez tartja a vesszőket (4. kép). A káva alatt egy araszszyi széles sűrű vesszőfonás van erősítésül. A közepén belől és az aljától 10—15 cmre, erős vesszőből hajlított *abroncs* tartja

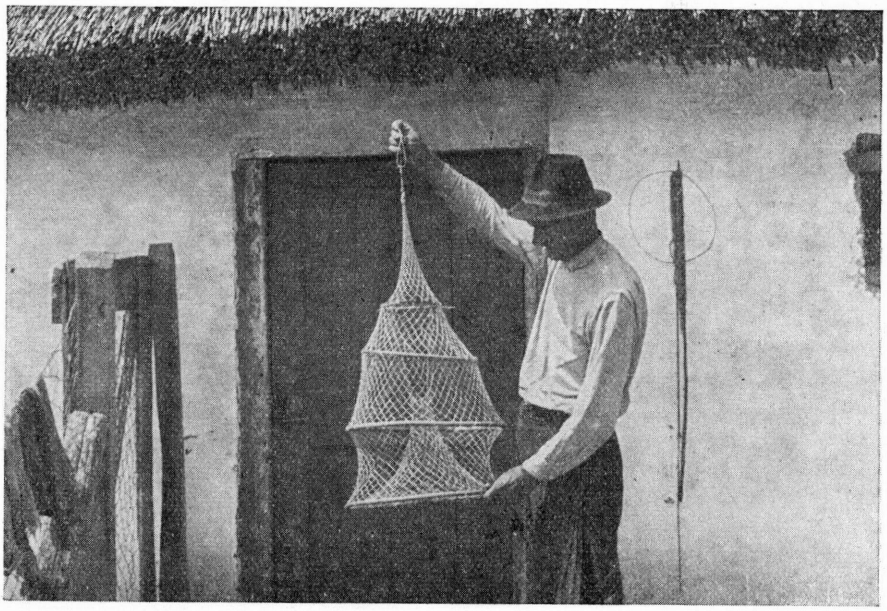

8. kép. A *versik* és a *segg*

9. kép. A *versik* kiemelése

mereven és ezekhez régebben vesszővel *korcolták*, újabban szigetelt dróttal vagy műanyag szállal kötik hozzá a szálakat olyan távolságra, hogy az egészen apró halak közte elmenekülhessenek, de a nagyok nem (5. kép). A tapogató magassága 60—70 cm, ugyanennyi az alsó átmérője is. Általában mindenki magához méretezi úgy, hogy a karja leérjen a fenekéig, de a hal felül ki ne ugorhassék. Ezzel a szerszámmal csak sekély vízben lehet halászni, nádasok szélében, ahol a háló hasznavehetetlen (6. kép). A tapogatót markolatánál fogva megemeli a halász, majd egyet lépve kissé oldalt maga elé, az iszapig lecsapja. Kis várakozás után megismétli ezt a mozdulatot, de most a másik oldal felé. A belekerült zsákmány menekülés közben neki-neki ütődik az oldalának, *zörgeti*. Erről tudja, hogy valami van benne. Belenyúl és megfogja. Nagy vászontarisznya lóg a nyakában. Ebbe gyűjti össze a halakat. Ha ilyesmi nincs kéznél, belegyömöszöli a nadrágzsebbe is. Amikor a nádason belül, a nagy vízben *hálóval húznak*, a tapogatós kívül leselkedik a menekülő halakra. Sokszor együtt halászik a sűrűben a tapogatós és a kézihalász. Az egyik ember kézzel simogatja a lapuló halat, a másik mellette áll és lesi. Ha a hal *elugrott*, a csobbanás irányában gyorsan lecsapja a tapogatót. Az ügyes halász el is tudja csípni a menekülő zsákmányt, kivált, ha jól összeszoktak és ismerik egymás mozdulatait a társak. Nemcsak az állóvizeket, hanem a gyorsabb folyású patakokat is így kettesben járják. Egymástól mintegy száz méter távolságból egymás felé indulnak. A tapogatós a vízzel szemben halad, a

10. kép. A háló javítása a szemek összekötésével

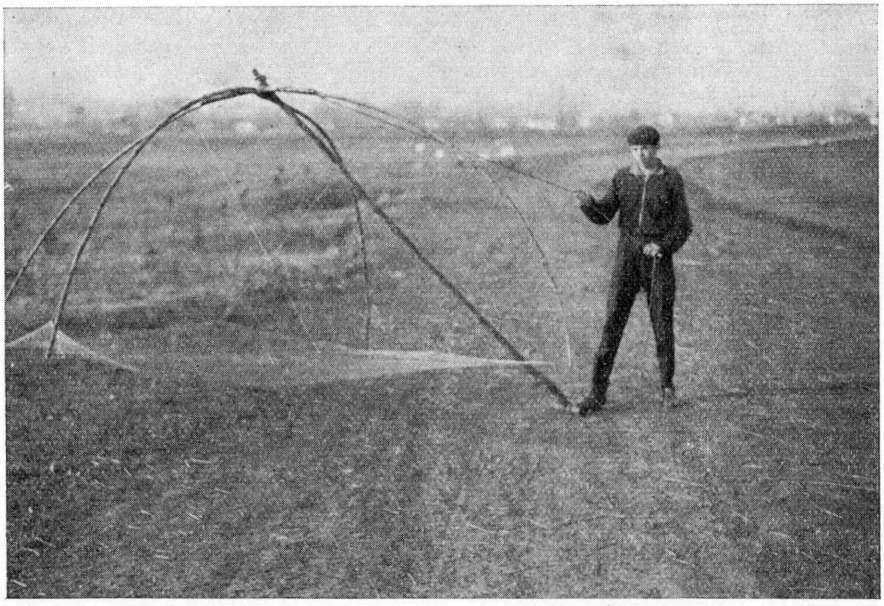

11. kép. Az *emeli* háló

másik pedig a víz alatti partot, a *besung ódalt* kotorja. Ahol üreget talál, belenyúl. Itt gyakran meghúzódnak nagyobb halak, harcsák, csukák, zsákmányra lesve, de *potykák* is. Nagyon ügyesnek kell lenni, mert a hal hirtelen kiugrik, vagy ami rosszabb, beharapja a halász ujját. Idős Fekete Lajos 85 éves konyári lakos, aki fiatalabb korában híres halászó ember volt, azt beszélte, hogy egyszer a Kállóban akkora lyukra akadt, hogy ezen az egy helyen tíz darab 4—5 kilós potykát fogott. A tapogatós és a kézihalász nagy bosszúsága, ha a nagy mozgásra jó zsákmányt sejt, s hatalmas kecskebékák akadnak a kezébe. Ilyenkor undorral hajigálja messze a *körmöscsukákat*.

A múltban, akinek nagyobb állóvíz közelében volt a szántóföldje, szívesebben használta a *vészt*. Ezt ugyanis elég volt a egyszer felállítani egy nyáron, mindig találhatott benne halat. A vészt nádból vagy vesszőből készítették. Karókhoz erősített vesszőfonatú kerítés volt, melynek alja az iszapba merült a fenéken, a felső része pedig mintegy fél méter magasan a víz színe felett volt. A tartókarókat úgy verték bele a fenékbe, hogy a vész spirális vonalat alkosson (7. kép). A hal belement, de kifelé már nem találta az utat. Ezt a szerszámot azért tiltották el, mert volt rá eset, hogy nem ment felé a gazdája, és a benne maradt halak vagy más állatok elpusztultak, fertőzték a vizeket.[10]

Közkedvelt és eredményesebb halászó szerszám a *hurca*. Ez a hálófajta mintegy négy méter hosszú és egy méter magas. Kifeszítése „V" alakra történik. Az iszapba jó erősen leszúrják, vagy leverik a *hurcakarókat*, és ezekhez kötözik hozzá. A két oldalrész a *szárnya*, ennek az a rendeltetése, hogy a halakat a közép felé terelje, ahol a tulajdonképpeni halcsapda van. Ez a rész a *versik* vagy *varsa*. Két egymásba tolt kúp (8. kép), a belső fele a varsa, a külső a *segge*. Az utóbbit nagyságától függően 3—4 kerek vesszőabroncs tartja feszesen, a varsát pedig fonallal rögzítik hozzá. Ebbe csak befelé mehet a hal, de ki nem juthat, mert a fonalrojtok elzárják az utat. A kifeszített hurcát legutoljára a *seggkaróval* rögzítik egyenesre, s így már halfogásra készen áll. A halászat befejezése után a művelet fordított. Legelőször egyik kézzel a seggkarót kell kiemelni a víz fölé, majd a másik kézzel elölről belenyúlni a hurcába, innen a versikbe a halakért (9. kép). A hurcát azért szeretik használni, mert nem kell állandóan mellette ülni, hanem a közeli földeken dolgozhatnak. Néha belenéznek, fogott-e valamit. De

[10] Idős Pap József konyári lakos közlése.

12. kép. A *húzókötél* beállítása a *húzókarón*

nem jó hosszú ideig felügyelet nélkül hagyni, mert a hosszú ázástól *megszívódik*, lassan szárad, meggyengül, rothad. Másrészt nagy ellensége a vizekben zsákmányt kereső *pézsmapoc*, amely szívesen bebúvik a hurcába a kész élelemért, s ha jóllakott, kirágja az oldalát és továbbáll. Kétszeres bosszúság ez, mert oda a haszon és kezdődhet a *hálókötés*. A megsérült hálót szárazon ugyanúgy felállítják, mint ahogy az a vízben volt. Kikeresik a szakadt részeket és vékony zsineggel az egymással szemben álló szemeket összekötözik így tüntetve el a poc munkáját (10. kép).

Akinek sok az ideje a víz mellett, és *bő hal van*, az *emeli hálót* visz magával. Ezzel főleg a Kállóban halásznak, ahol a part meredeken esik és a víz magas. Sekély vízben iszapot ér az alja, nem megy bele a hal (11. kép). Az emeli négyszögletes háló, mely a négy sarkánál van hozzáerősítve két meghajlított és egymáson keresztbe fektetett hajlékony fához. Ezt a találkozási ponton az *emelirúdhoz* erősítik. Ugyancsak ide kötnek egy 4—5 méter hosszú kötéldarabot is. A rúd alsó végéhez mintegy félméteres *keresztfát* szegelnek. A keresztfa a földön nyugszik, erre lép rá a halász és így az egész szerkezet mintegy tengely körül fordul. A kötéllel leereszkedik vagy felemelkedik, ha a hal a tartókötél rezgésével jelez. Így is mondják: *rezgeti már!*

A tavaszi áradáskor rendszerint kiönt a Kálló, és a mélyebb réteket vízzel borítja. A vízzel együtt halak is kerülnek túl a gátakon. Ha megapadt a Kálló vize, *kivágás*okat csinálnak, vagyis átvágják a Kálló gátjait, árkot húznak a mederig, hogy a víz lefolyhasson. Előbb azonban a kivágást *elkötik*. A hurcát ide kifeszítik, hogy a vízzel együtt úszó halak benne fennakadjanak. Ha nagy a víz és erős a sodrás a kivágásban, a fürge csukák átvetik magukat a háló felett, csak lustább potykák és egyéb apróbb halak maradnak benn. Érteni kell hozzá, hogy a hurcát milyen magasra állítsák.

Az állandó és legszebb halászati lehetőség a Fehér tón van. Amikor a vize nyár vége felé jó meleg és *kötísen alul* apad, akkor ki lehet hozni ide a komolyabb halászó szerszámokat is. Egyrészt súlyuk, másrészt a mintegy négy km távolság miatt nem háton viszik, mint a közeli vizekre, hanem többen összeállanak és szekérre rakják. Így viszik az újabban használt és eredményes hálófajtát a sűrűfonatú drótkerítést is. A tóhoz érve lerakodnak. Kiteregetik a hálókat, átvizsgálják, hogy nincs-e valamilyen hiba. Megnézik a víz nagyságát, mélységét, mert ettől függ, hogy mekkora és milyen fajta hálókkal történik a halászat. De a munka menetét is most kell megszervezni. Há-

nyan vannak, kinek milyen szerep jut. Ide rendszerint a nagy *húzóhálót*, más néven *kerítőt* viszik ki. Ebből is két fajta van. Az egyiknek a közepén van a *varsa*, mint a hurcának. A másik pedig sima háló, mint egy kifeszített drótkerítés. A húzóháló alját kötélre fűzött ólomnehezékek, a *hálósúly*ok húzzák le a fenékre, hogy alatta a hal el ne szökhessék. A hálósúly lehet szabályos ólomnehezék vagy egy ócskavasdarab. A húzóháló két szélén a hálónál kissé hosszabb karók vannak, a *húzókarók*. A munka megkezdése előtt tudni kell, kik lesznek a *húzók*, mert úgy kell beállítani a húzókötél hosszát (12. kép).

Ugyanekkor el kell rendezni a háló felső szélén végigfutó *pálhakötelet* és *pálhák*at is. A pálhák kerek, középen fúrott fakarikák, amik a víz szinén tartják a hálót. Fontos, hogy a pálha egyenletesen elosztva maradjon (13. kép). Több hálófajtán karika helyett ovális deszkalapot alkalmaznak, a *pálhadeszkát* (14. kép), mert belőlük kevesebb kell és mégis jobban fenntartja a hálót. Ehhez a hálófajtához viszont ólomsúly helyett vékony láncot alkalmaznak nehezéknek, ami a háló egyik végétől a másikig ér.

Miután minden szerszámot kiteregettek a gyepre, megvizsgálták, elrendezték, akkor kezdődik igazán a munka. Ingujjra vetkezve vagy rövid alsóban, vagy a gatyaszárat felgyűrve, vállra veszik a szerszámokat és a tó megfelelő helyén hozzákezdenek.[11] Legjobb a nádas előtt egy-két ölnyire. Itt *elkötik a rónát*. Ez úgy történik, hogy egy álló hálót kifeszítenek 10—15 m szélességben. A *tartókarók*at egymástól 4—5 méterre jó erősen lenyomják az iszapba, majd felerősítik rá a hálót. Erre a célra kitűnően megfelel a sűrű szövésű, fehér horganydrót-kerítés (15. kép), mely sem nem rozsdásodik, sem a poc meg nem rágja. Az elkötés félkörös, mégpedig úgy, hogy 3—4 méter sima háló után bekötnek egy hurcát vagy *segg*el ellátott kerítőhálót, ezután ismét pár méter sima, utána ismét segges háló, végül újra sima háló fejezi be a sort. A félkörös kötés azért kell, hogy a húzás elől menekülő halat közép felé terelje, ahol viszont már nincs kiút számára. Ha kész a kötés, az alját jól beletapossák az iszapba, annyira, hogy a felső rész pár arasszal a víz színe fölé emelkedjék, nehogy ott átugorhasson a hal.

Megindul a húzás. Ha öten halásznak, a munkamenet a következő: ketten húznak, egy viszi a zsákot, kettő pedig a háló két végétől mintegy 4—5 méternyire nagy

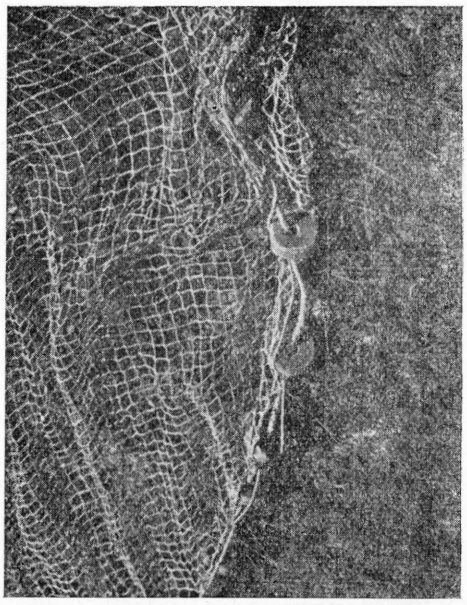

13. kép. Fából készült *pálhakarikák*

csobogással veri a vizet, hogy a halakat a húzás irányába riassza. Ők a *hajtók*. Ha kevesebben vannak, a zsákos ember egyúttal hajtó is. A húzók egyik kézzel a húzórudat fogják, másikkal a húzókötelet, és egymás irányát tartva lassú léptekkel mennek az elkötés irányába. Mellettük a hajtók szorgalmasan verik a vizet (16. kép). Legelőbb az elkötés jobb oldalától a nádas mentén indulnak s egyre távolodva, *meghúzzák a rónát*, majd 100—150 m távolságban nagy ívben fordulnak és ekkor a hajtók kézzel-lábbal *zavarják a vizet*, nehogy a fordulatnál elszökjön a zsákmány. Az ügyetlen hajtó mellett sok hal elúszik, mert az ilyen „nem sok vizet zavar". Nem könnyű dolog a bokáig süppedő iszapban néha fél napot is lábolni és húzni a víztől megnehezült hálót. Ha bő hal van, már menet közben is telik a háló, amit a rezgésről éreznek a húzók. Ilyenkor többször is *összehúznak*, vagyis egymás felé menve a kört bezárják és a halakat a zsákos viszi tovább. A forduló után az elkötés irányába tartanak úgy, hogy a félkör egyre szűküljön. Ilyenkor a hajtónak is ügyeskednie kell, mert a hal elmenekül, tehát *nem szabad sajnálni az erőt*. Ha az elkötés közvetlen közelébe értek, akkor végleg összehúznak, és itt most a hajtók is segítenek, hogy ez a művelet gyors legyen, mert máskülönben kárba vész a fáradság (17. kép). A legszebb pillanat a kiszedés.

[11] A szúnyogok miatt a legmelegebb nyárban sem halásznak ing nélkül, mert *húzás közben nem lehet a csípést kaparni.*

14. kép. A *pálhadeszka* és a láncsúly

15. kép. A *róna* elkötése dróthálóval

16. kép. Húzásban egy hajtó és két húzó

17. kép. A húzás utolsó szakasza a háló összehúzása

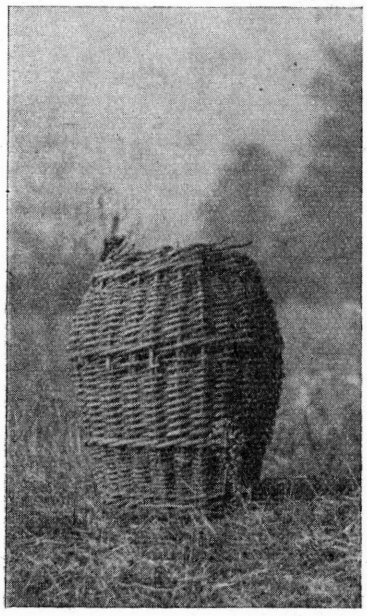

18. kép. Vesszőből font halaskas

Most már nemcsak darabszámot, hanem a mennyiséget, fajtát és milyenséget is számba veszik. Utoljára a háló iszapba taposott alját is óvatosan *felszedik*, az elkötésből ugyancsak a zsák telik meg.

Idős Fekete Lajos konyári lakos szerint a „régi világban akkora bokor halász ment együtt, hogy csónakokon járták a rónát és mindegyik csónak után két-három akkora halaskas volt kötve, hogy mindegyikbe belefért ötvenhatvan kiló hal is. A nagy kerítőt is két-három csónakon húzták. Akkor így ment: kettő húzta, kettő tartotta a hálót egy-egy fával, az ötödik verte a vizet és szedte a halat."

A magános halász, ha alkalmas vizet talált, olyat, ahol a part meredeken esik és nem sekélyesedik el a víz, egyedül is alkalmazta a rövidebb húzóhálót. Úgy, hogy egyik végét a karónál fogva a parthoz erősítette, a másikkal pedig félkörben megindulva húzta. Ha partot ért, összehúzta a hálót és a halat a keze ügyébe készített halaskasba hajigálta. Halaskas, fűz vagy *rakottya*, vesszőből házilag készült. Volt olyan is, aminek az alja hegyesre volt kötve. Ezt le lehetett szúrni az iszapba és így halak élve maradtak benne (18. kép).

A halászemberek maguk készítették hálóikat. A háló anyaga *kétszer viszált* fonal volt. Ma már Konyáron a kendertermelés teljesen megszűnt, de a hálókötés nem. Rájöttek arra, hogy a műszálból készült háló sokkal jobb, mint a kenderfonal. Ma a danulont használják, mert nem szívódik tele vízzel, tehát könnyebb, nem *vonul meg*, ha nedvesen marad. Végül az sem utolsó szempont, hogy a padláson nem rágja meg az egér, mint a kenderhálót. A hálót saját készítésű *kötőfával kötőbotra kötik*. Ez utóbbi vastagságától függ a háló szemnagysága is. A halásztörvény szerint akkorának kell lennie egy szemnek, hogy saroktól sarokig húzva az 5 cm-t elérje, így a halivadék még átbújhat rajta.

A konyári vizekben a következő halfajok találhatók. A nagyon kedvelt csuka és ponty, a *potyka*, a harcsa ritkán kerül a nagy vizekből, de annál gyakoribb és szívesen fogyasztott a *törpeharcsa*, ízletes a *kárász*. Nem sokra becsülik az apró *vereskeszeget*, a kellemetlenül erős ízű, kissé kerek formájú *naphalat*, a nehezen tisztítható *dobért* és szálkás *lepecset*, de ha más nem akad, az utóbbiakat is megeszik.

A halak elkészítési módja különösebben nem változatos. Rendszerint sütve vagy kirántva eszik. Amíg minden háznál volt kemence, abban sütötték úgy, hogy a megtisztított, besózott halat tepsibe rakták, szalonnával beborították, s míg a gazda a ház körüli esti munkát befejezte, a hal ropogósra sült. Halászlét, halpaprikást vagy egyáltalán nem, vagy csak elvétve készítettek, de ezt is csak a tisztviselő családok, akik nem fogták, hanem vették a hozzávalót.

Voltak régebben olyan *megrögzött halászok*, akik az esztendő nagyobb részét a nádasokban a vízen töltötték. Nádkunyhókban laktak, halásztak, madarat, halat fogtak, ebből pénzt kerestek. Nagy nádtüzet raktak és a kihasított halat megsózták, fűzfanyársra húzták és parázson sütötték meg. Az utókor hagyománya szerint gondtalanul és jól éltek magányukban. Ezek az emberek már rég elhaltak, a mai nádasok erre az életformára már nem alkalmasak. A vizek is szegényebbek lettek, régen még *parázson volt bennük a hal*, azaz meríteni lehetett.

A konyári emberek régi, ma már teljesen feledésbe merült foglalkozása volt a csikászás is. Ez a halfajta csak a mocsarakban élt. Az igazi sárréti ember a legjobb csemegének tartotta. Idős Fekete Lajos gyermekkorában annyi volt a csík a konyári vizekben, hogy a „vesszőkast csak végig kellett húzni és már tele is volt". Még a múlt század végén is Konyáron jó kiegészítő foglalkozás volt a csikászat. Ha bő zsákmányra tettek szert, nem a

hegyes végű *csíkvarsá*ba borogatták, hanem a szüretelő *taposókád*ba. Vizet töltöttek bele és ponyvával lekötötték, így vitték eladni Derecskére, Nagylétára, Debrecenbe. Hordóban is vitték, literrel mérték, literenként húsz krajcárért.

A csíkot régen általánosan fogyasztották. Az 1764. évi tanácsjegyzőkönyv tanúvallomásaiban találkozunk ilyen ételfélékkel: *savanyú csík, csíkos káposzta* vagy együtt a *savanyú csík és káposzta*.[12] Borecetes vízben pácolták, fűszerekkel ízesítették. Gyakrabban fogyasztották káposztával. Elkészítési módjára ma is emlékeznek. Nagy *vászonfazekak*ban lehetett igazi jó csíkos káposztát főzni. A fazék aljára egy sor savanyított káposzta került, erre egy sor csík, majd megint káposzta, s így tovább, míg megtelt a fazék. A tetejére egy sor szép szalonna. Így betették a kemencébe s ott *takarosan megkészült*. A gazdaasszony középre egy jó darab füstölt húst is tett, ha volt. Oldalast, kolbászt egyaránt használtak. Finom ebédelnek tartották akkor is, ha ketté hasítva, sózva, szalonnával borítva tepsiben sült meg.

Amilyen kedvelt étel volt a halak sok fajtája, annyira undorodtak a békától. Pedig békázók Konyáron is éltek. A ma élő öregek nem tudnak arról, hogy a vízi emberek békákat is fogtak volna. Évéséről pedig épp nem tudnak. Az 1781. évi bírói számadás egyik tétele utal arra, hogy a békázás sem volt itt ismeretlen dolog, mert az egyik elszámolási tétel szerint: „A Discretióba küldött Tekenős Békáért fizetett 6 ft 36 kr".[13] Közelebbi adat nincs róla, lehet, hogy ajándékul ment valamelyik uradalmi tisztségviselőnek, vagy pedig ez is hozzátartozott a földesúri juttatásokhoz. Konyár egy időben a herceg Eszterházy-család uradalmához tartozott, mint a többi környékbeli jogfosztott hajdúváros. De nem robottal szolgáltak, hanem évi árendát fizettek határukért, amiben különféle naturáliák is szerepeltek.

A másik békafajtát, a kecskebékát, régebben se nem fogták, se nemették. Az itteni nép undorral emlegette, hacsak hallotta is, hogy valahol ezt a *fírget* megeszik. Azonban a legutóbbi esztendőkben, mint pénzkereseti lehetőség itt is divatba jött a békázás. Bár ezt a munkát nem vállalják az öregek, hanem csak egy pár élelmes fiatal, főleg a legények, a *nagyobb fattyúk*, akiknek mindig jól jön egy kis mozira, kocsmára való. Persze ők sem eszik meg a békát, hanem az export részére átadják. Éjszaka indul dolgára a békavadász. Bal vállán átvetett zsák, melynek száját balkézzel markolja. Ugyanebben a kézben egy fókuszos zseblámpa.

Megy a Kálló partján a tavaszi éjszakában. A békák kinn ülnek a parton. A békázó minden lépésnél felvillantja a földre irányzott lámpát és a vakító fénybe meredten bámuló békát jobb kézzel elkapja és zsákba dobja. Az ügyes vadász egy éjjel megfog 30—40 kiló békát is. Ezekből csak az öt dekán felüliek jók, a többit kénytelen szabadon ereszteni. Így is kifizetődő, mert kilója két forint. Vesszőkosarakba rakva, zsákkal levarrva indulnak Nyugat-Európába, elsősorban Franciaországba a békák.

A lápvilág lassan feledésbe merül. Vele együtt a sokféle foglalkozás, szórakozás is. Ha a régi mesterségek közül a halászatot fel is újítják valahol, alig hasonlít hajdani réti emberek munkájára. Az elmúlt években a Hunyadi termelőszövetkezet az egyik víz alá került *laposát elkötötte*, vagyis gáttal elzárta a lefolyást, ebbe halivadékot telepített. Igen szép és jó ízű halak nőttek fel a tiszta kiöntésben, de amikor lehalászták és értékesítették, kiderült, hogy a ráfordított költség nem volt arányban a bevétellel, mert a madarak és orvhalászok egyaránt megdézsmálták a halállományt. A telelésre vitt állomány jelentős része a vastag téli jég alatt levegő hiányában elpusztult. Így azután a halászbrigád is feloszlott.

A konyári halászat már csak egyéni szórakozás, a tavaszi áradások egyre gyérülő kedvtelése. Még élnek néhányan, akik őrzik a régi halászszerszámokat, de csak ritkán valóságos használati eszközként, inkább csak emléknek. Sem idő, sem víz nincs hozzá. Ha valaki halat ehetnék, néha előkeresi a *padról* (padlás) a borogatót, de már ez is kimegy a divatból. Akinek hal kell, megveszi a debreceni üzletekben. A halászat *ráírő embereknek való, nincs idő evvel kínlódni*. Gyorsabb az élet üteme, amire az öregek még ráértek, ma már felesleges időpocsékolás. A padlásokon hányódó hurcát megeszi az egér, a borogató szétesik és kemencébe kerül. Vele együtt tűnik el a hajdanvolt lápvilág utolsó emléke.

MOLNÁR GYULA

[12] Debreceni Állami Levéltár. Inquisitionum et Sententiarum Protocollum Konyáriense ab anno 1764 erectum. Konyár A/2.

[13] Debreceni Állami Levéltár. Konyár, bírói számadások 1781/82.

Egy lakodalmas dallam korai lejegyzése

A *Magyar Népzene Tára* III/A kötetének bibliográfiájában 21. szám alatt szerepel B. S. szerzői monogrammal *Rövid rajzolatja a paraszt lakodalomnak Gömörben.* A cikket a Tudományos Gyűjteményből idézi az összeállítás. A B. S. monogram mögött almási Balogh Sámuel Gömör megyei evangélikus lelkész, az MTA levelező tagja rejtőzik. Fenti megjelent kéziratának van egy folytatása is: *Még eggy szó a Menyaszszony-fektetésről Gömörben.* (OSzK Quart. Hung. 881.) Ebben egy, az első kéziratban kihagyott mozzanatot pótol a lakodalmi szokásból. Valószínűleg ezt is beküldte közlésre, a kéziraton Drechsler(?) censor pecsétje látható, valamilyen okból azonban nem jelenhetett meg. A kéziratot teljes terjedelmében közöltem a *Borsodi Szemlé*ben (1963. 2. sz. 107—109 l.), nyomdatechnikai okokból azonban a dallam nem jelenhetett meg, ezt itt pótolom. A szokást Otrokócson, Sajókeszin, vagy Putnokon jegyezte fel Balogh Sámuel, az is lehet azonban, hogy még sárospataki teológus korában gyűjtötte.

A dallamnak a *Lakodalom* kötetben 48 változata van, szomszédos területekről mindössze három származik: Levárt (669 sz.), Kisgyőr (694 sz.) és Cserépfalu (731 sz.), utóbbi csak szöveggel szerepel. A Balogh Sámuel gyűjtötte dallamnak pontos megfelelőjére nem akadunk a kötetben, az alsó váltóhangnak a nota paenultimara való ugrása miatt. A szövegekben az itt közölt második versszak nem ismeretes, mindössze a 692. sz. énekben találunk távoli variánsára. A lejegyzést violinkulcsban találjuk, f' finálissal, előjegyzés nélkül, az utótagban azonban két esetben kiteszi a módosítójelet.

Mivel eddigi ismereteink szerint legelső lejegyzés, megérdemli, hogy — csaknem másfélszázados késéssel — napvilágot lásson.

Schram Ferenc

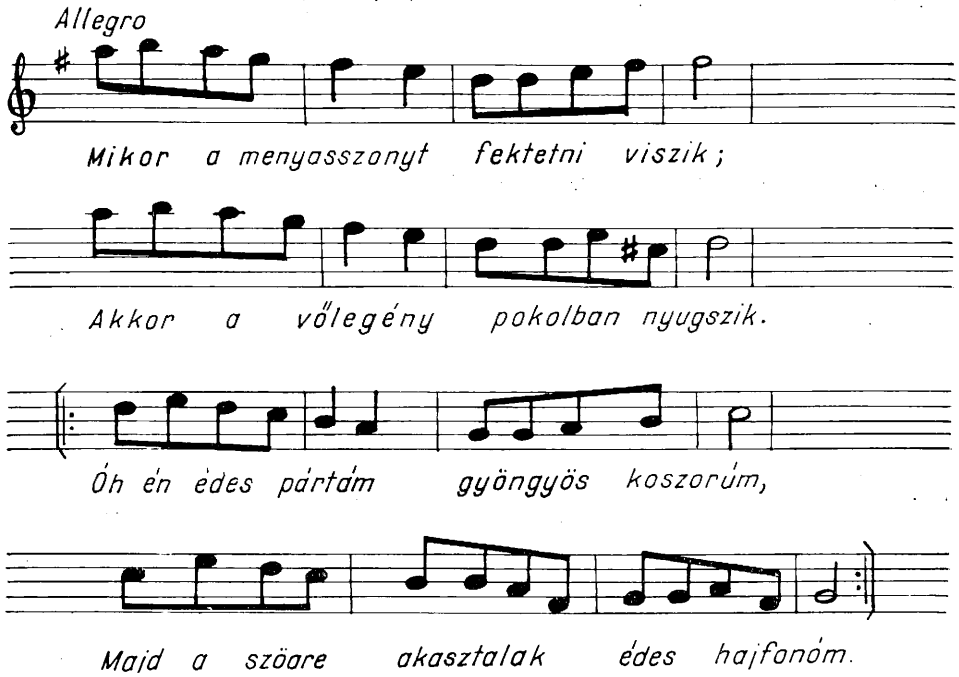

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

A Göcseji Falumúzeum

Az első magyar szabadtéri néprajzi múzeum, az *Ezredéves Kiállítás Néprajzi Falu*ja után hetvenkét évet kellett várni a második megnyitására. És ez a múzeum nem az ország központjában nyitotta meg kapuit, hanem egyik vidéki városunkban, *Zalaegerszeg*en, s anyagilag nem országos összefogás eredményeként, mint az első, hanem a Megyei Tanács áldozatvállalásából. Nem véletlenül említem az első mondatban a *Néprajzi Falu*t, mert a *Göcseji Falumúzeum* létrehozása kissé hasonlít hozzá. Ott végül egy ember, JANKÓ János volt kénytelen magára vállalni az egész múzeum felépítését, *Zalaegerszeg*en, majdnem háromnegyed évszázad múlva ugyancsak egy néprajzi muzeológus, dr. SZENTMIHÁLYI Imre, és egy restaurátor, TEMESVÁRI Andor megfeszített munkájának köszönhető, hogy a *Göcseji Falumúzeum* megnyílhatott. Ezt a múzeum ismertetésekor előre kell bocsátani, mert ez érdemeiket növeli, hiányosságaikat pedig megmagyarázza.

A *Göcseji Falumúzeum*, mint neve is mutatja, *Göcsej*nek, ennek a tájilag és néprajzilag jól körülhatárolható területnek népi építkezését, sőt a szabadtéri néprajzi múzeum adottságainak megfelelően, hagyományos népi kultúráját mutatja be, majdnem teljességében. A múzeum gyűjtőterülete kiterjedt, hiszen legészakibb és legdélibb pontját *Nagykutas*, illetve *Náprádfa*, nyugaton *Lendvajakabfa*, keleten *Hahót* határolja.

Ezt a megyényi területet mutatja be a *Göcseji Falumúzeum* két utcája. Az *olai* vizimalomnál indul az első utca, melynek jobb oldalán szabályos rendben négy telek sorakozik, majd egy kis hídon bejutva a *Zala* holt ága által körülzárt szigetre, további két telket találhatunk. Ennek az útnak folytatásában tekintheti meg a látogató a terület két jellegzetes présházpincéjét.

A lakótelkeket sorravéve, először a *Kálócfáról* származó szélescsonkakontyos lakóházat és portáját találjuk. Áll még ezen a telken egy pajta *Náprádfáról*, egy méhes *Kálócfáról*, valamint egy kút. A következő telek a *kávási* ház telke. Ezen a háromosztatú lakóházon kívül a *hottói* istálló, egy kamrás pajta *Lendvajakabfáról*, *Bagodvitnyéd*ről egy kamrás ól, a maga nemében egyedülálló *csödei* pálinkafőzőkunyhó és egy kerekes kút *Kávás*ról került egymás mellé. A harmadik porta lakóháza *Zalalövő*ről származik, s ezen a telken is találkozhatunk egy méhessel, továbbá a *hangyárosböröndi* óllal, egy kiskamrával *Gombosszeg*ről. Két rekonstrukció is áll ezen a portán, egy *bagodvitnyédi* „favágító" és egy bodonkút rekonstrukciója. A negyedik porta különös érdeklődésre számot tartó lakóháza a *zalalövői* hajlított ház, melynek alakulását, fejlődését rendkívül szemléltetően mutatják be. A házhoz tartozik még a *nagykutasi* torkospajta, a *szenterzsébethegyi* kamra és három galambdúc *Hahót*ról.

A patak túlsó partján a *csödei* ház portáját tekintheti meg a látogató. Az egykori kocsmaház gazdasági melléképülete a *bárszentmihályfai* sokszögű pajta, mely hangsúlyozott elhelyezésével azonnal felhívja magára a figyelmet. A hatodik porta lakóháza a néprajzilag rendkívül figyelemre méltó *felsőszenterzsébeti* füstösház. A többi épületről is meg kell emlékezni. Ezek teszik teljessé azt a képet *Göcsej* népi építészetéről, hagyományos népi kultúrájáról, amit a hat lakótelek kialakított. Közvetlenül a múzeum bejárata mellett áll a *Hottó*ról beszállított kovácsműhely, és a bejárattal szemben a múzeum egyetlen eredeti helyén meghagyott építménye, a vízimalom. Hangulatos központja a múzeumnak a jó elhelyezésű és a népi építkezés szempontjából is jelentős *budafai* harangláb. A Falumúzeumban még egy haranglábat *Csödé*ről és egy útmenti keresztet *Teskánd*ról is megtekinthet a látogató.

Impozáns ez az épületegyüttes néprajzilag, méreteiben, számszerűleg is, de a munka nem tekinthető még befejezett-

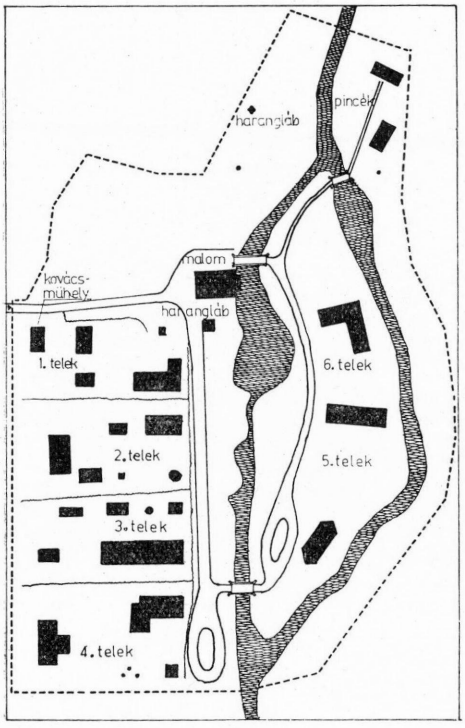

1. kép. A *Göcseji Falumúzeum* vázlatos telepítési terve

nek. A múzeumról kiadott ismertető is jelzi,[1] hogy további épületeket szándékoznak még behozni. Elsősorban a jelenlegi présházpincéket növelik majd pincesorrá. A *felsőszenterzsébeti* ház mellé a *kustánszegi* kástu rekonstrukciója fog még kerülni, és helyreállítják a *kálócfai* ház istállóját is.

Főbb vonalakban ezek láthatók a *Göcseji Falumúzeumban*. A továbbiakban néhány olyan kérdéssel foglalkozom, melyek a múzeum többszöri megtekintésekor felmerültek bennem. Úgy érzem, szükséges ezeket a kérdéseket felvetni, hiszen a *Göcseji Falumúzeum* első modern szabadtéri néprajzi múzeumunk, és az itt szerzett tapasztalatokat hasznosítani lehet az *Országos Szabadtéri Néprajzi Múzeum* és a területi szabadtéri néprajzi múzeumok építésénél.

Minden szabadtéri néprajzi múzeumnál az első, amire a látogató felfigyel, akár érdeklődő, akár szakember: a múzeum területe, és ezzel szoros kapcsolatban a telepítés. A *Göcseji Falumúzeum* ebből a szempontból nincs szerencsés helyzetben, hiszen a *Zala* folyó árterébe települt. Több szempontból kifogásolható ez az elhelyezés. Először azért, mert a népi építészeti alkotások védelme a nedves altalajon fokozottabb munkát jelent, s véleményem szerint egyelőre felmérhetetlen, hogy hosszú távon mit jelent ez az építmények élettartamára vonatkozóan. De ha ezt a kérdést megfelelő alapozással meg is lehet oldani, és a terület későbbi teljes ármentesítése is előnyösen befolyásolja az építmények élettartamát, a rendkívül magas talajvízszint problémája továbbra is megoldatlan. Ez akkor jelent különös nehézséget, ha az építménynek földbevájt pincéje van, mint a *szenterzsébethegyi* kamrának.

Sajátos nehézsége a *Göcseji Falumúzeumnak* a rendelkezésére álló terület kicsinysége. Igaz ugyan, hogy a *Zala* holtágán túli területet már a közeljövőben a Múzeumhoz csatolják, s ott a présházpincéket mutatják be, de a másik oldalon még az eddiginél is jobban beszűkül a terület azzal, hogy az olajbányászat múzeumát is itt helyezik el.

A rendelkezésre álló területtel szorosan összefügg a telepítés kérdése is. A *Göcseji Falumúzeum* gyűjtőterülete *Göcsej*, közismerten dombos vidék. Jellemző településformája a szeres település, ahol az archaikusabb falvakban a kis, jórészt rendezetlen épületcsoportok „... a jelentékenyebb hosszúságú völgyekre szelíden ereszkedő partok alján, göcsejiesen: ‚partallán' feküsznek ..."[2] Ebből a településképből és szerkezetből a Múzeum jóformán semmit sem tudott érzékeltetni. Ennek kétségtelenül az a legfőbb oka, hogy a malomároktól a vasút felé eső rész túlzottan keskeny, itt szeres formában nem lehetett telepíteni az épületeket. A terepviszonyok sem megfelelőek, ezért a *göcseji* települések dombokra felhúzódó jellegét nem tudták érzékeltetni. A merev telekrendszer a szigeten kissé oldottabban jelentkezik ugyan, de sajnos itt is szűk a hely. A terepviszonyokból adódó nehézségeket jól példázza a *csödei* pálinkafőző kunyhó. Az épület eredeti helyén meglehetősen meredek domboldalban állt, ami a Falumúzeum területén nincs biztosítva. Így azután valamiféle emelkedést voltak kénytelenek létrehozni, de ez a sík területen nem sikerült megnyugtatóan.

Hasonló nehézségekkel más szabadtéri néprajzi múzeumunkban is találkozhatunk. A múzeum területének megvá-

[1] SZENTMIHÁLYI; Imre: *Göcseji Falumúzeum*. Zalaegerszeg 1968. Passim.

[2] GÖNCZI Ferencz: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár 1914. 396. ld. még: TÓTH János: *Göcsej népi építészete*. Budapest 1965. 12—17.

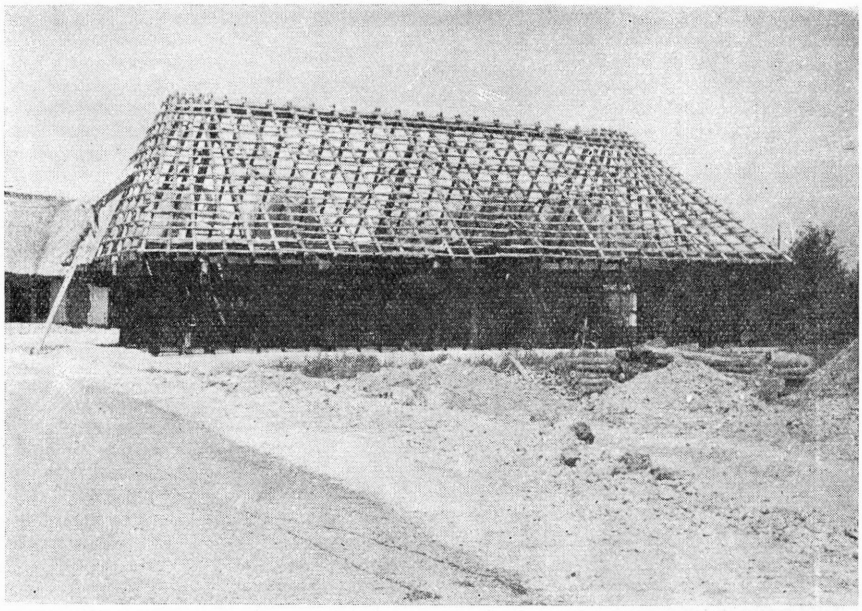

2. kép. A *csödei* ház helyreállítás közben. BALASSA M. I. felv.

lasztása mint a fentiekből kitetszik, rendkívül fontos feladat. Ez bizonyos fokig meghatározza a telepítés általános elveit és esetleg eleve lehetetlenné teszi a településformák bemutatását. Ez pedig egyik el nem hanyagolható feladata a szabadtéri néprajzi múzeumoknak. A modern szabadtéri néprajzi múzeumok ma már több helyen törekednek erre pl. *Kommern*ben,[3] *Tallin*ban[4] stb. Az európai szabadtéri néprajzi múzeumok vezetői az 1966-ban Bokrijkban (Belgium) is szükségesnek látták, hogy ez a múzeumtípus tükrözze a településformát, olyannyira, hogy ezt a szabadtéri néprajzi múzeum általános meghatározásába is belefoglalták: „A szabadtéri múzeumok olyan tudományosan vezetett (vagy legalább is tudományos alapossággal berendezett) néprajzi gyűjtemények, amelyek a *település-*, építkezés-, ház- és gazdasági formákat szabad terepen mutatják be."[5]

A településszerkezet érzékeltetésére való törekvésen keresztül a szabadtéri néprajzi múzeum területének kiválasztása a telkeknek kialakítását is befolyásolhatja. Az épületek állaga szempontjából sem elhanyagolható a múzeum természeti környezete. A továbbfejlesztés, a későbbi esetleges bővítés pedig azt kívánja, hogy a szabadtéri néprajzi múzeumnak elegendő tartalékterület álljon rendelkezésére. Végezetül de nem utolsósorban, bizonyos esztétikai célokat is szolgálhat a jó területkiválasztás, mert az egyes népi építészeti alkotások esztétikailag és hangulatilag eredeti környezetüknek megfelelő tájban nyújtanak a legtöbbet. Hamis egy alföldi tanya dombra telepítve, vagy egy erős szintkülönbséggel épült ház sem találja síkon a helyét.

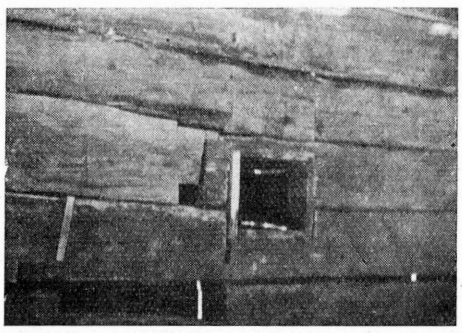

4. kép. Füstösház a helyreállítás után *Felsőszenterzsébet*ről. BALASSA M. I. felv.

[3] ZSIPELIUS, Adelhart: *Führer und Schriften des Rheinischen Freilichtmuseums.* Führer 1966. Düsseldorf, 1966. 15.

[4] KORZJUKOV, O.: *Eesti Riiklik Vabaohumuuseum.* Tallin, 1965. 6.

[5] ZIPPELIUS: *Arbeitgemeinschaft der europäischen Freilichtmuseen.* Rotaprint. 1. (Kiemelés tőlem.)

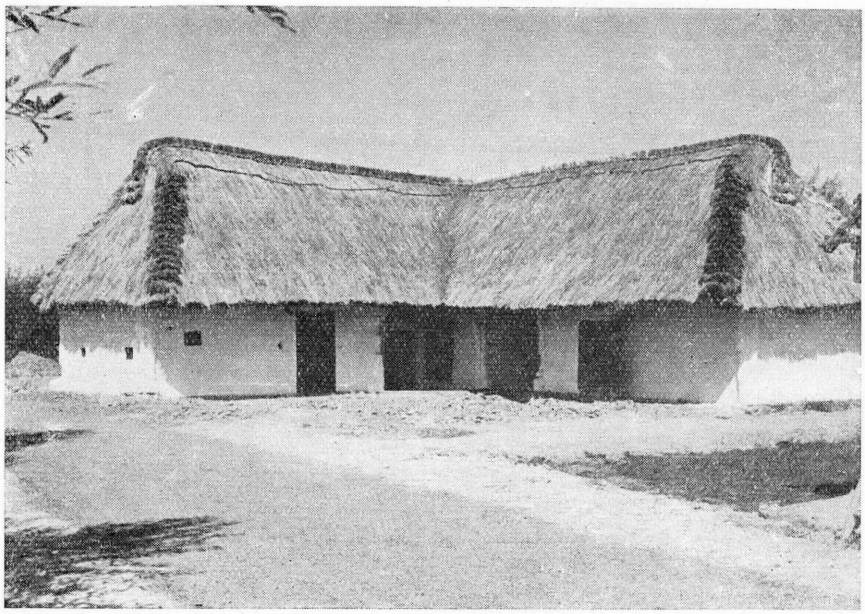

3. A *csödei* ház utcai homlokzatának részlete helyreállítás közben. BALASSA M. I. felv.

A *Göcsejt* ismerő szakemberek, érdeklődők, eddig is tudták, hogy ez a legváltozatosabb építkezéssel rendelkező tájunk. Ezt a sokszínűséget, formai változatosságot a *Göcseji Falumúzeum* maradéktalanul be tudja mutatni, sőt még arra is utal, hogy ez az alaki változatosság milyen történeti fejlődés eredményeként jött létre. Kiváló példája ennek a *zalalövői* hajlítottház. Eredetileg ez kétosztatú füstösház volt, melyhez először a kamra és az istálló szárnyát építették hozzá. A fejlődés következő állomásaként a konyha elé szoba került, ezt később kibővítették, s így alakult ki a hajlított ház mai formája. Külön erénye ennek a háznak, hogy ez a fejlődési sor nemcsak a szakmabeliek előtt nyilvánvaló, hanem a múzeum minden látogatója meggyőződhet róla, a nagyon szerencsés és ötletes helyreállítási megoldás következtében.

Hasonlóan egyedülálló építménye a *Göcseji Falumúzeum*nak a *Felsőszenterzsébet*ről beszállított füstösház, melynek helyreállításával népi építkezéskultúránk egyik kiemelkedő értékű emlékét sikerült megmenteni.

Szinte minden épület rejt valami figyelemre méltót és örvendetes, hogy ezeket az épületeket sikerült a biztosnak látszó pusztulástól megóvni: beszállítani a *Göcseji Falumúzeum*ba.

Talán ez a teljességre, sok változatra törekvés, és az ezzel arányban semmiképpen sem álló idő, mely alatt a múzeum felépült, a magyarázata néhány olyan hiányosságnak, amely szintén tanulságul szolgálhat. Mint már említettem, a Múzeum felépítését lényegében két ember vezette, egy ethnográfus és egy restaurátor. Ez láthatóan nehézségeket okozott. Jelentkeztek ezek a problémák már az épületek műszaki felmérésekor és az ezzel kapcsolatos teljes dokumentáláskor. A múzeumnak nem volt állandó, saját alkalmazásban levő műszaki szakembere. A felmérést, műszaki dokumentálást jórészt önkéntesek végezték, és munkájukat bármily szeretettel és lelkesedéssel látták is el, nem pótolhatták egy a népi építészetben járatos műszaki szakember munkáját. Ugyanez nyilvánult meg a bontásoknál is, itt is hiányzott a műszaki vezető. Ez az oka annak, hogy pl. az épületelemek számozása vitatható. Véleményem szerint nem tekinthető szerencsés megoldásnak a bevágással történő számozás, mert ezt az épület felállítása után nem lehet eltávolítani az egyes elemekről.

A rendelkezésre álló rövid idő, és a kellő műszaki vezetés hiánya okozta nehézségek az épületek felállításakor is észrevehetőek. Így például az első porta lakóházának a *Kálócfáról* származó széles-

csonkakontyos ház kamrarészének csatlakozása nem a legszerencsésebb megoldás. A *göcseji* szélescsonkakontyos házak ugyanis általában keresztmestergerendásak, például *Hodos* (Jugoszlávia),[6] *Baglad*,[7] *Zalabaksa*,[8] *Budafa*,[9] bár az utóbbi kettőnél a szoba és a kis kamra közvetlenül csatlakozik. Nem csak a szélescsonkakontyos házak mennyezetének gerendakiosztása ilyen *Göcsej*ben és környékén, megtalálhatjuk ezeket a soros — (pl. *Iklodbördöce*),[10] hajlított — (pl. *Domanjosovci*[11]), (*Iklodbördöce*)[12] és kerített házaknál is (pl. *Szalafő*).[13] Ezeknél a házaknál a gerendázat az épület tengelyével párhuzamos. A *kálócfai* háznál viszont — és csak a szobában — merőleges az épület tengelyére. Valószínű, egy alaposabb épületszerkezeti kutatás kideríthette volna, hogy a konyhához és a kamrához hasonlóan a szoba is keresztmestergerendás volt, és ebben az esetben el lehetett volna kerülni, hogy a kiskamra utólag hozzátoldottnak látszódjék.

A *Nagykutas*ról származó *torkospajta* helyreállítása elsősorban műszakilag kérdéses. A torok tetőszerkezetét tartó koszorú gerendát toldották, és éppen azon a ponton, ahol a torok ollóágasa támaszkodik rá. Érezve a megoldás statikai bizonytalanságát, a koszorú toldását az előtte és utána levő eredeti faanyaghoz vaspánttal és vascsavarokkal hozzáerősítették.

A *nagykutasi* pajta helyreállítása egy elméleti kérdést is felvet. Ez pedig az, hogy a szabadtéri néprajzi múzeumba bekerülő épületeket múzeológiai szempontból *minek kell tekinteni*. Véleményem szerint tárgynak.[14] Az, hogy az építményeket tárgynak tekintjük, világossá teszi azokat a lehetőségeket, melyekkel a felállításkor — ami a múzeumi tárgyak esetében a restaurálásnak felel meg — élhetünk. Visszatérve a *nagykutasi* pajtára, az ott alkalmazott megoldást egy múzeumi tárgynál, pl. egy bútordarabnál, egyetlen restaurátor sem alkalmazná, és ha esetleg alkalmazná, egyetlen muzeológus sem fogadná azt el.

A *zalalövői* háznál is hasonló nehézségeket figyelhettünk meg. Ennek a boronafalú háznak egyes boronái, főleg a széleken elkorhadtak. A rongált részeket a felállításkor egyszerűen lefaragták róluk, és így a falon tenyérni rések keletkeztek. Az anyag romlását kétségtelenül meg kell állítani, de nem így, hiszen a mai konzerváló technika nemcsak a további korhadást szünteti meg, hanem a már korhadt részeket is nagymértékben megszilárdítja. Ezáltal az olyan helyeken, ahol az épület súlyának nincs különösebb szerepe (tehát az épület sarokkötéseit kivéve) megmaradhat az ilyen faanyag. Joggal felmerül a kérdés, hogy a statikailag fontos pontokon az ilyen épületszerkezeti elemekkel mi történjék? Ezeket feltétlenül ki kell cserélni, de a pótlás az eredetivel megegyező anyagból, ugyanazzal a technikával készüljön, és természetesen az eredetivel formailag és méretében is teljesen azonos legyen. Nem ajánlható megoldás ilyenkor más régi épületek bontott faanyagának felhasználása, hiszen az építmény múzeumi tárgy, és ez így hamisításnak minősül.

*A zalaegerszegi Göcseji Falumúzeum*ban nem minden esetben megoldott a tetőszerkezetek kérdése. Végignézve az épületeket megállapítható, hogy soknak tetőszerkezetét kicserélték, és az újakat egységesen 15—17 cm átmérőjű gömbfenyőfából alakították ki. Az ilyen anyagból készült tetőszerkezet kétségtelenül jellegzetes, de nem kizárólagos *Göcsej*ben, és nem tartom valószínűnek, hogy az épületeknél olyan méretű lett volna a tető rongálódása — kivéve természetesen a *kávási* házat — ami miatt egyetlen eredeti szarufát, tetőlécet sem lehetett volna meghagyni. A tetőlécek pótlása különösen kérdéses, mert ezek eredetileg általában két oldalukról faragottak, a falumúzeumban viszont döntő többségük kettéfűrészelt gömbfából készült. A szabadtéri néprajzi múzeumok kétségtelenül egyik legnagyobb nehézsége az ún. „patinázás", vagyis hogy az építményeknek a bontás, újrafelépítés után, azt a hatást kell nyújtania, mintha használták volna. Rendkívül zavaró egy füstöskonyha, ha nem látszik az ajtón kitóduló füst nyoma. De legalább ilyen zavaró a nem következetes „patinázás" is. Ilyenre, sajnos találunk példákat a *Göcseji Falumuzeum*ban. Gyakori, hogy a kemence száján a kitóduló füst nyomát imitálták, de a kemence száján betekintve szemmagasságból is látszik annak nyers belseje. A *csödei* háznál a füstöskonyha ajtaja felett szépen bekormozták a falat, sőt a tetőléceken is imitálták a füstnyomokat, de a lécek között a szalma új, sárga. Az idő hiánya magyarázza ezeket a félmegoldásokat. Külön ki kell emelnünk azt a dicséretes

[6] TÓTH János i. m. 41.
[7] TÓTH János i. m. 41.
[8] TÓTH János i. m. 44.
[9] TÓTH János i. m. 24.
[10] TÓTH János i. m. 34.
[11] TÓTH János i. m. 35.
[12] TÓTH János i. m. 35.
[13] FÜZÉR Margit felmérése, 1964. Országos Műemléki Felügyelőség, Tervtár 18465.
[14] Hasonló elbírálás alá esnek a szabadtéri néprajzi múzeumba beszállított építmények Dániában, Hollandiában és Belgiumban. L. KAMPHAUSEN, A.: *Die Leiter der europäischen Freilichtmuseen finden sich zu einer Arbeitsgemeinschaft.* Rheinisch-westfalische Zeitschrift für Volkskunde. 13. évf. (1966) 1—4. füzet, 206.

megoldást, hogy a *zalalövői* ház füstös-konyha mennyezetét, in situ, az eredeti vastag korommréteggel beszállították.

Viszonylag kevés esetben lehet a *zalalövői* ház beszállításának módszerét követni. Az olyan helyeken, ahol az ilyen, in situ, behozatal nem oldható meg, eredményes megoldásnak látszik, hogy a használattal „patinázódjanak" be az építmények, épületszerkezeti részek. Tehát például a kemencébe be kell füteni, ezáltal az eresz szalmája is megfelelően elszíneződik.

A *Göcseji Falumúzeum*ban tapasztalt nehézségek felhívják arra a figyelmet, hogy állandó, a múzeum alkalmazásában álló műszaki szakember nélkül szabadtéri néprajzi múzeum építésébe nem szabad belekezdeni. Egy néprajzkutató általában nem rendelkezik olyan ismeretekkel, hogy amúgy is hatalmas néprajzi feladatai mellett még a műszaki vezetést is ellássa. Egy szabadtéri néprajzi múzeum hosszú időre, emberöltőkre készül, és ezért nem engedhető meg, hogy a gyors, elsietett munka következtében évek, évtizedek múlva, az akkor már pótolhatatlan népi építészeti alkotások összedüljenek, megsemmisüljenek.

A szabadtéri néprajzi múzeum nem csak építészeti múzeum, több annál, mert a hagyományos paraszti kultúra majdnem teljes egészét képes bemutatni, mert az építmények berendezve állnak a látogatók rendelkezésére. A *Göcseji Falumúzeum* berendezésével kapcsolatban inkább általános kérdésekkel foglalkozom, mert meggyőződésem, hogy a múzeum jelenlegi berendezése nem tekinthető véglegesnek.

Az építmények berendezése a szabadtéri néprajzi múzeumokban némileg hasonlít a múzeumi enteriőr kiállításokhoz. Feltétlenül azonosak abban, hogy rendezőkönyv alapján kell készülniök. A forgatókönyvben a berendező tervkönyvben egy adott korhoz kell kötni a berendezést, sőt ezen belül az évszakokra, ünnepi alkalmakra is tekintettel kell lennie. Ebből a szempontból példamutató a *parádi Palóc ház* berendezése.

Egy múzeumi kiállítás és a szabadtéri néprajzi múzeum berendezése között van egy alapvető különbség is. A múzeum a kiállítását mindig meglevő anyagból készíti, hiszen a kiállítás célja az, hogy anyagát a látogatók rendelkezésére bocsássa. A szabadtéri néprajzi múzeum berendezésekor viszont egy ház, gazdasági melléképület életétmutatj uk be a tárgyak segítségével. Kissé leegyszerűsítve, míg az előbbi esetben a tárgyak határozzák meg a kiállítás tartalmát, addig a szabadtéri néprajzi múzeumban a tartalom határozza meg a tárgyakat.

Ezért véleményem szerint még egy országos múzeum anyaga sem elegendő maradéktalanul az építmények berendezéséhez, mert ennek a tárgyanyagnak gyűjtési szempontjai merőben mások voltak. Hogy példával éljek, lehetséges, hogy egy múzeum néprajzi gyűjteménye tartalmazza a gyűjtőterületén található székformákat, de esetleg egyikből sem annyit, hogy azzal egyetlen szobát be lehetne rendezni. A szabadtéri néprajzi múzeumban ezért a forgatókönyv elkészülte után indulhat meg a tárgygyűjtés, vagy legalábbis az „anyamúzeum", a szabadtéri néprajzi múzeumot építő múzeum tárgyanyagának kiegészítése. *Zalaegerszeg*en a berendezés a rendelkezésükre álló idő rövidsége miatt sajnos nem így történt. Remélhetőleg a későbbiekben a sokszor kényszer szülte berendezési megoldásokat ki fogják javítani, hogy a házak belseje összhangban álljon a külsővel, a múzeum lérehozásának hatalmas és eredményes munkájával.

Végezetül szeretném még egyszer felhívni a figyelmet arra, hogy az említett nehézségek és a belőlük fakadó hiányosságok szinte természetesek. Az első modern magyar szabadtéri néprajzi múzeum építői tapasztalatokat, útmutatást csak saját munkájukból meríthettek. Elsőnek vállalkozni egy ilyen munkára, rendszerint hálátlan feladat, de ugyanakkor nagyon szép és tanulságos, mert a *Göcseji Falumúzeum* építőinek tapasztalatát minden további magyar szabadtéri néprajzi múzeum építésénél elméletileg és gyakorlatilag egyaránt hasznosítani lehet és kell.

Balassa M. Iván

KÖNYVSZEMLE

A Magyar Nyelvjárások Atlasza

I. rész. 1—192. térkép

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvatlasz Munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkaközösség elnöke: Bárczi Géza. Szerkesztette: Deme László és Imre Samu. Akadémiai Kiadó. — Budapest 1968.

A magyar nyelvtudomány felszabadulás után elkezdett hatalmas vállalkozás a egyre másra beérnek és az egyre szaporodó kötetek mutatják az újabb és újabb komoly eredményeket. Az *Értelmező Szótár* pontos meghatározásaival hozzánőtt mindennapos életünkhöz. *A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótár*ának első kötete (Bp. 1967) joggal kelti fel bennünk a reményt, hogy rövidesen az egész magyar nyelvkincs eredetének kérdését együtt és világosabban láthatjuk. A finnugor eredetű magyar szavak szótárának első kötete *(A magyar szókészlet finnugor elemei I.* Bp. 1967.) ugyancsak napvilágot látott. Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár, továbbá az Új Magyar Tájszótár munkálatai már a szerkesztési elvek megvitatásának korszakába érkezetek. Mindezek más társtudományoknak is jelentős segítséget jelentenek. A néprajz számára valamennyinél fontosabb *A Magyar Nyelvjárások Atlaszának* most megjelent első része, hiszen ez, mint alább látni fogjuk, rengeteg néprajzi adatot is tartalmaz.

Magyar nyelvatlasz kísérletekről már a századfordulótól beszélhetünk (vö. részletesen Bárczi Géza: *A magyar nyelvatlasz kutatás története.* In: *A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere.* Szerk. Bárczi Géza. Bp. 1955.). A kisebb kísérletek után az első önálló magyar nyelvatlasz-publikáció Erdélyben látott napvilágot *(Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé"-ből.* Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Márton Gyula. Kolozsvár 1944), mely a néprajz számára ha földrajzilag szűkebb területen is, komoly eredményeket hozott (l. bővebben Ethn. 1946. 92—93). Lényegében a felszabadulás előtt gyűjtés eredményeit adta közre *Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjteséiből* c. kötet (Szerk. Bárczi Géza Bp. 1947), mely már 130 lapot tartalmazott. Itt említem meg, hogy a számos tájatlasz kezdeményezése közül eddig Végh József: *Őrségi és hetési nyelvatlasz* (207 térkép 47 településről Bp. 1959) c. munkája jutott el a kiadásig, bár számos más vállalkozás is a megvalósulás útján halad. Ezek közül legnagyobb jelentőségű a Szabó T. Attila vezette munkaközösség, mely a Román Szocialista Köztársaság 140, magyar lakosságú kutatópontján összesen 3379 kérdésre adott feleletet jegyez fel (Imre Samu: *Die Arbeiten am Atlas der ungarischen Mundarten.* Acta Linguistica 1963. 384).

A Magyar Nyelvjárások Atlasza lapjaihoz a második és harmadik kötet között egy kötetet kívánnak közreadni, mely a munka történetét, elvi szempontjait, gyakorlati megvalósítását és statisztikai áttekintését foglalja magába. Nem tudom, nem lett volna-e jobb ezt előljáróban megjelentetni, mert pillanatnyilag a jelzések magyarázatán (magyarul és franciául), a kutatópontok földrajzi és betűrendi felsorolásán, valamint a szójegyzéken kívül mást nem vehet kézbe az a kutató, aki a lapok mögött megbúvó óriási munka elvi és gyakorlati kérdései iránt is érdeklődik. Szerencsére a fent említetteken kívül még néhány tanulmány foglalkozik az atlasz elvi és gyakorlati problémáival (pl. Deme László: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái.* Bp. 1956.; Benkő Loránd—Lőrincze Lajos: *A Magyar Nyelvatlasz munkálatai.* Magyar Tudomány 1959. 271—280.; Deme László—Imre Samu: *A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz.* Uo. 1962. 541—552. stb.), ahol pedig ezek nem segítettek, ott az atlasz munkatársai készséggel szolgáltak felvilágosítással. Magam az atlasz anyagát a megjelenés előtt is több alkalommal használtam, így némileg annak belső kérdéseiben is tájékozódást szerezhettem. Mindezek alapján tehát megvan a lehetősége annak, hogy a nagy munka néhány kérdését át tudjam tekinteni.

A háború megakasztotta nyelvatlasz munkálatok csak 1949 februárjában éledtek fel újra, amikor az első ötéves tervben a nyelvtudomány egyik központi kérdésévé vált a kutatás új alapokon történő megindítása. Első feladatnak a kérdőív alapos körültekintéssel történő összeállítását tekintették. Az 1950-ben már napvilágot látó kérdőív a tel-

jes nyelvjárási irodalom, lexikális gyűjtés feldolgozásával készült. A két kisméretű kötet közül az első a kutatópontra vonatkozó általános kérdéseket (határnagyság, lakosság száma, műveltsége, nemzetiségi megoszlása stb.) tartalmaz, amit 759 ún. nyelvtani kérdés, szó- és nyelvtani mutató követ. A második kötetben 655 szóföldrajzi kérdésre keresnek választ. A mellékkérdésekkel együtt mintegy 1450 jól elválasztható adatot tartalmaz a két könyvecske. Az első kötetben sok az olyan nyelvtani kérdés, mely egyben szóföldrajzi adatokat is tartalmaz. Kereken száz olyan kérdést olvashatunk (a legfontosabb kultúrnövények és azok részei, gyümölcsfajták stb.), melyekre adott válaszok nemcsak hangtanilag, hanem szóföldrajzilag is rendkívül érdekesek. Így a két nagy csoport között nagyjából egyensúly alakult ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy az atlasz anyagának legalább is fele a legtöbb esetben a néprajzkutatás számára is közvetlenül hasznosítható.

A kérdőív mellől kezdetben hiányoztak a gyűjtéshez szükséges teljes mondatok és szemléltető rajzok. Ezt a munka megindulása után 1951-ben pótolták. Mintegy másfél évi gyűjtőtapasztalat alapján készültek el a kérdések, sőt a munkát megkönnyítő rajzokat is magukkal vihették a gyűjtők. A kérdések megfogalmazásának véglegesítésére azonban csak 1952—53-ban került sor. A kétségtelenül elsődleges nyelvészeti szempontok mellett sok esetben nem gondoltak az azokkal összefüggő néprajziakra és ebben a kérdésben igazat kell adnunk Bárczi Gézának: „A jelenleg folyó nyelvatlasz munkálatoknak vannak még fogyatékosságai. Így a munkálatok eddigi során elhanyagolódtak a néprajzi szempontok, a név és a tárgy összefüggése: a szókincsgyűjtés nem párosult rendszeres tárgyképgyűjtéssel, noha újabb nyelvjárási gyűjtőmunkákban ez a szempont már bizonyos idő óta kötelező. Ezeket a hiányosságokat a munkaközösség — ha másképpen nem — az ellenőrzés során pótolni fogja". (I. m. Bp. 1955. 43—44).

Mindez abból adódott, hogy sem a kérdések kiválasztásában, sem azok első térképre vetítésében, s később a feldolgozás során sem volt az atlasznak néprajzi tanácsadója. Ez pedig úgy javíthatta volna az atlasz értékét, hogy nem ment volna az elsődleges nyelvészeti szempontok rovására. Így pl. az eke részei esetében: a *kormányvas* elnevezés, amint a térkép adatai is bizonyítják nem ismert elnevezés, kár volt ezt címszónak megtenni. Az *ekefej* a különböző ekéken, különösen a régi faekéken más-más részt jelentett, ebből sok félreértés adódhat. A *farsróf* csak bizonyos átmeneti félvas eketípusoknál volt használatos, mint kevésbé jellemzőt nyugodtan el lehetett volna hagyni. „Mi az, amivel az ekét a járomhoz kapcsolják?" Nem az ekét, hanem az eketalyigát kapcsolják a tézsla segítségével a járomhoz. „Mi az, amin az ekét huzatni szokták, hogy ne szántsa az utat?" Hadd jegyezzem meg, hogy a hatóságok az ekeló használatát éppen azért tilalmazták, mert az utakat rongálta, felkarcolta. „Mi az a tüskés gallyakból összekötött szerszám, amivel szántás után a rögöket széttörik?" A tüskeborona a föld elegyenlítésére, a vetőmag betakarására szolgált és nem rögtörésre. Ezeket a kisebb-nagyobb fogyatékosságokat érdemes lett volna eltüntetni, hiszen nem sok fáradságot kívánt volna.

Az előbbihez hasonló nagy körültekintést igénylő munkát kívánt a kutatópontok kijelölése. Ebben az alábbi fő szempontok vezették a munkaközösség tagjait: *a)* A lakosság száma 1000—2000 felett ne legyen. Így a kutatásból eleve kimaradtak a városok, csak néhány olyan került be (pl. Debrecen, Kiskunhalas, Cegléd, Nagykőrös), melynek lakossága jórészt földműveléssel foglalkozik. Itt nehéz határt szabni, miért maradt ki Makó, Hódmezővásárhely és még néhány eredetileg parasztjellegű város? *b)* A lakosok foglalkozása elsősorban földművelés. *c)* A falu legyen régi magyar település, ennek érdekében településtörténész vizsgálta meg és hagyta jóvá vagy vetette el a javasolt kutatópontokat. *d)* A korábbi nyelvjárási irodalmat áttekintve a kutatópontokat úgy jelölték ki, hogy a kisebb nyelvjárásszigetek közül se maradjon ki egy sem.

Magyarország területén 327 kutatópontot jelöltek ki, ez azt jelenti, hogy átlagban 285 km²-re és 30 000 lakosra jut belőle egy. Ennyi helyen azonban csak a nyelvtani kérdéseket vették fel, míg ezek közül a szóföldrajzi kérdéseket csupán 170 ponton örökítették meg. Ha azonban a térképekre tekintünk, akkor azt látjuk, hogy a kisebb településekkel sűrűbben teleszórt Dunántúlon és az északi részeken a kutatópontok sokkal sűrűbbek, mint a Duna—Tisza közén vagy a Tiszántúlon. Ez a lakosság arányszámának minden bizonnyal megfelel, de mégis sajnálni lehet, hogy az egykori hajdú és nagykun városokat egyetlen kutatópont sem képviseli, bár kétségtelen, hogy az előre felállított elvek egyikébe-másikába kiválasztásuk beleütközhetett.

A munkaközösség nagy érdeme, hogy a határon túl élő magyarság kutatását is szorgalmazta és ha nem is egyenlő intenzitással, de a Magyar Tudományos Akadémia megértő segítségével sikerült is ezt megvalósítani. Így Ausztria területén 4, a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban 26, a Szovjetunióban 4, a Román Szocialista köztársaságban 22, a Jugoszláv Népköztársaságban 12 kutatóponton mind a két kérdőívet gyűjtöt-

ték. Így az összes kutatópontok száma 395-re emelkedett. Ha egyik vagy másik kutatóponttal kapcsolatban emelhetnénk is kifogást, ennek el kell hallgatnia a munka nagysága mellett, amit igazában csak az tud megérteni, aki maga is végzett hasonló gyűjtést. A nehézségek még csak fokozódnak, ha a munkát a határokon kívül kell végezni.

Miután megtörtént a kérdőív összeállítása, a kutatópontok kijelölése, megkezdődhetett a gyűjtés és akkor az adatközlők kiválasztása került előtérbe. Itt is határozott elvekkel dolgoztak, amit az alábbiakban lehet összefoglalni: *a)* Az adatközlő, valamint szülei, felesége az adott faluban születtek, *b)* más területen nem töltött hosszabb időt, *c)* foglalkozása földművelés, *d)* műveltségi nívója megfeleljen a falu általános színvonalának, ne legyen túlságosan olvasott, *e)* ne tartozzék a falu vezetői közé, akik sokat érintkeznek városi hivatalnokokkal, *f)* ne legyen gyanakodó és zárkózott, *g)* ha a falu lakói többféle vallást követnek, akkor valamennyiből kell adatközlőt választani, *h)* az adatközlők között férfiak, nők és gyerekek egyaránt előfordultak. A többség mégis a 40—50 éves korosztályból került ki, de mindenütt megkérdezték az iskolás korúakat (10—14 évesek) is, hogy a nyelvjárás változását is fel lehessen mérni. A régies és újabb alakokat különleges jelzéssel találjuk meg az egyes lapokon. Minden faluban minden kérdést több adatközlővel ellenőriztek. Valamennyi adatközlő legfontosabb személyi adatait rögzítették. Meg kell jegyeznem, hogy a hosszabb időre igénybevett adatközlőket — egy időben — anyagilag is dotálták.

*A Magyar Nyelvjárások Atlasz*ának egyik legnagyobb erénye, hogy hatalmas anyagát mindössze nyolcan gyűjtötték (l. fentebb), ezek közül is 4—5 azoknak a száma, akikre a munka zöme hárult. Valamennyien magas képesítésű nyelvtudósok, a magyar nyelvjárások kiemelkedő szakértői, akik több évtizedes lejegyzési gyakorlattal rendelkeznek. Még ennek ellenére is az első években hetenként-kéthetenként találkoztak, megbeszélték a gyűjtés tapasztalatait, meghallgatták azokat a magnetofon felvételeket, melyeket lehetőleg minden kutatóponton készítettek. Közös lejegyzéseken egyeztették az adatok rögzítésének szempontjait. Ezzel és a későbbi ellenőrző gyűjtésekkel elérték, hogy a gyűjtött anyag legnagyobb mértékben egységes és feltétlenül hiteles lett. A szerkesztés nagy munkáját az a két gyűjtő végezte, akik közül valamelyik csaknem minden kutatóponton megfordult.

A lejegyzésben Csűry Bálint által az 1930-as években alkotott módszert vették alapul, melyet részben egyszerűsítettek, részben az összes nyelvjárások igényeit figyelembe véve, pontosabbá tettek. Ezt minden egyes kérdőívben megtalálta a gyűjtő és most megtalálja az atlaszlapok előtt a kutató is, úgyhogy a hangértékeket pontosan meg tudja állapítani.

Az atlasz gyűjtött anyagát elsősorban magukban a gyűjtőfüzetekben tárolták. Ez azonban a munka közben nem biztosította a kellő áttekintést, ezért már 1951 végére 70 × 100 centiméteres lapokra vetítették az addig összegyűjtött adatokat. Ez nemcsak a gyűjtőmunka menetközben történő áttekintését és ellenőrzését tette lehetővé, hanem a térképek egyre szaporodó adatai már közben is a tudományos feldolgozás rendelkezésére állottak. Így az atlasz egyes lapjai megjelenésük előtt is éreztették hatásukat a legkülönbözőbb tudományágak területén. Igazi forrás jelentősége azonban csak ezután fog kibontakozni, amikor már az első 192 lap kikerült a nyomdából és az a kutatás minden területén rendelkezésre áll.

A Magyar Nyelvjárások Atlasza mindenek előtt a nyelvtudomány számára jelent felbecsülhetetlen értékű forrást, hiszen ez is a célkitűzése. Az elkövetkezendő években különösképpen a hangtörténeti-, szótörténeti-kutatásokban és a jövevényszó-vizsgálat területén várhatunk segítségével kiemelkedő eredményeket. Mindezek közvetve érintik ugyan a néprajzot is, de valójában maguk az atlasz lapjai közvetlenül is sok segítséget nyújtanak számunkra. „A nyelvtudománynak a *néprajzzal* való kapcsolatai általában ismeretesek. Magától érthetődik tehát, hogy a magyar nyelvatlasz e terület szakembereinek valóságos kincsesbányája lesz" (Deme László—Imre Samu i. m. 542). Ennek igazolására csupán néhány lap anyagára szeretném felhívni a figyelmet.

A kukoricával, részeivel, művelésével összesen húsz térképlap foglalkozik (31—50). Ennek a hatalmas anyagnak jelentős részét alkalmam volt még 1954-ben feldolgozni, majd az ellenőrzés után 1960-ban mindezt ki is adtam. (*A magyar kukorica*. Néprajzi Tanulmány Bp. 1960). Jórészt az innen merített adatok segítségével sikerült a kukorica növény és részeinek terminológiáját a magyar nyelvterület különböző részein elkülöníteni. Ez mutatta ki azt, hogy Erdélyben román, Déldunántúl délszláv közvetítéssel került hozzánk az új növény. A terminológia világosan mutatja, hogy a Duna—Tisza közén jász, palóc és dunántúli jellegű nyomokat is találunk, bizonyítva azt, hogy a XVIII. sz.-ban a lakosság honnan települt be. Nem kívánom részletezni az atlasz anyaga alapján elért eredményeket, hiszen azt bárki elolvashatja, egy azonban kétségtelen, hogy e

nélkül könyvem sokkal szegényebb és az egyes megállapításai kevésbé alátámasztottak lettek volna.

A szálasgabona összerakásának módját a 182. sz. térkép mutatja be. Az az érzésem, hogy a rávonatkozó kérdés helyenként félreértésre adhatott okot: „Mi a neve annak a legkisebb rakásnak, amibe a kévéket összerakják?" A *legkisebb* szó ugyanis a keresztrakás előtt hevenyészve összerakott kévékre is érthető. Ezért egyes kutatópontokon az adatgyűjtők ilyen jellegű választ is kaptak kérdésükre. Ezt bizonyítja, hogy a Dunántúl déli részéből a *máglát* több helyről is jelzik. A kereszt-kepe alapegysége több helyről is ismeretes mint azt az atlasz jelzi (vö. Balassa Iván: *A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása.* Ethn. 1956. 409—410). Az *ötös, hatos, hetes* ideiglenes csomókra csak egy-két helyen utal az atlasz Nyugat-Dunántúlról, pedig ezek Szatmárban, Beregben, Békésben és máshol is előfordulnak, ezek hiányoznak a térképről, mert az ott gyűjtő — helyesen — úgy értelmezte, hogy a kérdésben csak a hosszabb időre összerakott gabonacsomókkal kell foglalkoznia. A *kilences* meglétét csak egyetlen helyről az Abauj megyei Fonyból jelzi az atlasz. Ez tapasztalatom szerint, mint a 18-as kereszt előkészítő egysége, sok fele ismeretes. Így van ez többek között Vajdácskán (Zemplén m.), ahol kilencest akkor alkalmaznak, ha csak a következő nap akarják a 18 kévés kereszteket összerakni.

A fenti példákat csak azért ismertettem, hogy próbáljak rávilágítani a néprajzi ismeretek alaposabb bevonásának gyümölcsöző lehetőségére. Viszont kétségtelen az, hogy ez a térképlap a dunántúli *kereszt, kepe, láb* elnevezéseket, a Duna—Tisza köze északra felhúzódó *csomó* elnevezésétől éppen úgy elhatárolja, mint Tiszántúl egységes *kereszt* terminológiájától. Az erdélyi magyarság körében általánosan a *kalangya* használatos. Ez utóbbinál a szó és a számolási rendszer egyaránt a keletiszlávság felé utal. Az atlasz adatai arra is felhivják figyelmünket, Baranya megyében is előfordul *kalangya*, ami annál is inkább feltűnő, mert az innen délre a jugoszláv területen fekvő Várdarócon és Kórógyon más elnevezés használatos. Mindennek okát majd az alaposabb kutatásnak kell kiderítenie. Erre annál is inkább lesz lehetőség, hiszen e kérdéssel a *Magyar Néprajzi Atlasz* is foglalkozik, s az utóbbi időben számos olyan munka jelent meg, mely sok új adatot tartalmaz a szálasgabona összerakásával kapcsolatban (pl. Hoffmann Tamás: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Bp. 1963).

De maradjunk csak az aratás műszókincsét bemutató lapoknál. A *marokszedővel* foglalkozó lap (179. sz.) is számtalan érdekes adatot tartalmaz. Kétségtelen a *marokszedő* térhódítása, mely az utóbbi időben a legtöbb helyen az egyéb elnevezéseket kiszorította. A meglevő adatok is arra utalnak azonban, hogy a sokat vitatott *marokverő* elnevezés nagyjából ugyanazon a területen tűnik fel, ahol a tarlón összerakott gabonát *csomónak* mondják. Ehhez még csak a Megjegyzés rovatban olvasható két adatot fűzöm hozzá: Verpelét: „Egyesek szerint ‚marékverő' akkor, ha gereblyével szedi a markot". Jászladány: „Egybehangzó magyarázatok szerint ‚marokszedő', ha kézzel, ‚marokverő', ha gereblyével szedi a markot". *A Magyar Nyelvjárások Atlasza* ezen a területen is olyan sok új adatot hozott, hogy a kérdés újra történő megvizsgálása megérné a fáradságot.

Az atlasz azonban nemcsak szavak elterjedésével támasztja alá a néprajz munkáját. Igen sok esetben tárgyak, munkamódok meglétét, hiányát is jelzi. Jó példa erre a *kévekötőfa* (181. sz.) elnevezéseinek elterjedését bemutató lap. Ebből ugyanis az derül ki, hogy a Dunántúlon egy-két déli kutatópontot (és természetesen a székely telepeket) kivéve e szerszám használata általános. A nyelvterületnek a Dunától keletre eső területén azonban néhány szórvány és feltehetően újabb előfordulástól eltekintve az eszközt nem ismerik. Ma még nem tudjuk mindennek a történeti előzményeit, de remélhetően éppen e térkép segítségével ezt is tisztázni lehet.

Az eke részeivel és járulékos eszközeivel összesen tizenhárom (124—136. sz.) lap foglalkozik. Ebből a felbecsülhetetlen értékű adatmennyiségből csak találomra mutatok rá egy-kettőre. A 126. térképen a *laposvas, ekevas, szántóvas* váltakozását figyelhetjük meg, mely önmagában is sok történeti és szerkezeti kérdést vet fel. Érdekes azonban, hogy a *lemes, lemez*, amit pedig az eke szláv terminológiájához számítanak (vö. Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevény szavai.* 311. Bp. 1955; Moór Elemér: *A földműves életforma kialakulása népünknél a szláv jövevényszavak tükrében.* MNy. 1967. 176) milyen kevés helyen fordul elő. Kétségtelen szláv eredetű szó, Kniezsa szerint inkább a szlovánból származik, Moór pedig biztosan a szlovákból eredezteti. A lényeg azonban nem ez! Az atlasz világosan mutatja, hogy nyugaton és délen csupán néhány helyen, északon pedig egyetlen helyen (Csúcsom) használják ezt a szót. A többi összes kutatópontokon a fentebb felsorolt összetett szavak valamelyikét ismerik. Így a *lemes, lemez* szláv jövevényt csupán helyi átvételnek tekinthetjük, mely a magyar eketerminológiában csak alárendelt szerepet játszik.

A 136. lap annak a szerszámnak az elnevezését mutatja be, melynek segítségével az ekét a szántóföldre szállítják ki (vö. részletesebben Balassa Iván: *Az eke szántóföldre történő kiszállításának módjai*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1965—1966). A térkép világosan bizonyítja, hogy az eszköz az egész magyar nyelvterületen ismeretes. A számos elnevezés közül itt a *kabola* és változataira szeretném felhívni a figyelmet. Ez az elnevezés a nyelvterület keleti, északkeleti peremein fordul elő. Ehhez mindjárt hozzátehetjük, hogy az ukrán *kobilina* és változatai az összes ukrán nyelvjárásokban ugyanezzel a jelentéssel ismeretesek. Még a jövendő kutatásnak kell eldöntenie, hogy milyen kapcsolat van a magyar és ukrán szó között. Az azonban máris bizonyos, hogy a szerszám ugyan más szláv népek körében is ismeretes (vö. pl. *Polski Atlas Etnograficzny*. I. 10—14. térkép. Warszava 1964), de ennek az elnevezésnek megfelelőjét máshol nem találjuk.

A 133. lap az eketaliga elnevezéseit mutatja be. Rendkívül tanulságos az, hogy az egész magyar nyelvterületen egységesen két kutatópont kivételével *(ekecsiny* Hort, Tarnabod) *talyiga* használatos. A szó eredetét feltétlenül keleten kell keresnünk és a pontos megfelelőket az óoroszban és az ukránban találjuk meg (Kniezsa István: i. m. 760). Azt azonban még az eddigi kutatás nem vette figyelembe, hogy mint az eke kisegítőszerszámának neve csak nálunk és az ukrán területeken általánosan ismert. Ez a tény a kutatás újabb lehetőségeit veti fel.

A szekér és alkatrészeinek elnevezéseit 24 térkép mutatja be (141—164 sz.). Ebből számos új ismeretanyagot nyerhetünk és végső soron azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a magyar szekér terminológiája meglehetősen egységes. Itt van pl. a szekér *juha* „a rúdszárnyakat összekötő fa", mely kevés kivétellel az egész magyar nyelvterületen ismert (153. sz.). A szó minden bizonnyal a *jonh, joh, juh* „belsőrész, szív" szóra vezethető vissza (vö. Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár*. Bp. 1941). Az pedig, hogy ez a viszonylag fejlett konstrukcióra utaló részelnevezés egységesen ismert, annak nagy régiségére utal.

Bármennyire csábító is az egyes térképek további tanulmányozása, itt most álljunk meg egy pillanatra, mert már a fentiekből és a további lapokból bizonyos általánosítás is adódik. Ha átnézzük a térképeket, nagy számban találunk olyan szavakat, melyeket az egész nyelvterületen ismernek és használnak (itt a hangalakbeli eltérést nem vesszük figyelembe). Így pl. az *árpa, zab, búza, szőlő, alma, körte, borona, barázda, köles, tarló* neve mindenütt egységes. Ezek a török, illetve szláv eredetű szavak kétségtelenül a legrégibb réteghez tartoznak. Vannak azonban olyan szavak, melyek csak a középkorban, sőt az újkorban terjedtek el, amikor a feudális széttagoltság, a távolságok lehetetlenné tették egységes elnevezés létrejöttét. Ezért van a kukoricának számos más neve *(törökbúza, tengeri, málé, puj)*, éppúgy mint a *burgonyának* vagy a *napraforgónak*, a parasztgazdaságokban csak a XIX. sz. első felében tértnyerő *hengernek* is több elnevezése ismeretes *(mángorló, görgő, tengörgő, hempergő* stb.). E csoport azonban a kiegyenlítődés felé halad. A sajtó, a rádió, a szakmai és hivatalos nyelv rendszerint csak valamelyiket használja. Gyakran a legáltalánosabbat és a legelterjedtebbet, mint azt a paraszti használatban csak Baranyában előforduló *burgonya* esete is mutatja. Végül van egy legújabb réteg, melynek paraszti használatának megindulását csak az utóbbi évszázadra tehetjük. Ilyen pl. *spenót, karfiol, karalábé, cukorrépa*, melyek az egész nyelvterületen általánosnak látszanak. Mindez azt mutatja, hogy az egyes lapok bizonyos történeti rétegeződés kihámozására is lehetőséget nyújtanak.

Tudom azt, hogy a gyűjtés, de különösen az ellenőrzés során számos rajzot, fényképet és feljegyzést készítettek az atlasz munkatársai, melyek komoly néprajzi értéket képviselnek. Ezért vetődik fel a kérdés, hogy ezeket, megtoldva a múzeumok tárgyi, rajz és fénykép anyagával, nem lenne-e érdemes külön is kiadni. Ez annál is inkább kézenfekvő, mert Scheuermaier P. könyve *(Bauernwerk in Italien und rätoromanischen Schweitz*. I. Zürich 1943) megmutatta, hogy egy nyelvatlasz adataival elindulva, azt néprajzi feljegyzésekkel kiegészítve milyen alapvető kézikönyvet lehet kiadni. Mindez nem keresztezné a Néprajzi Atlasz munkáját, legfeljebb az érintkezési pontokon kiegészítené, illetve alátámasztaná azt.

A kissé hosszúra nyúlt ismertetésben érzékeltetni szerettem volna azt a rendkívüli gazdagságot, amit a megjelent 192 lap magába foglal. Kétségtelen, hogy a néprajz nagyon sok mindent ki tud majd olvasni ezekből a térképekből. A kiadványainkban minden bizonnyal egyre gyarapodó MNyA. rövidítések azzal a jó érzéssel tölthetik el az atlasz gyűjtőit és szerkesztőit, hogy nemcsak a nyelvtudomány, hanem a társtudományok és köztük a néprajz számára is mélyvízű forrást nyitottak meg.

Balassa Iván

Urbaria et Conscriptiones. 1—2. füzet. Művészettörténeti adatok

Gyűjtötte és a bevezetést írta dr. Baranyai Béláné. Szerkesztette Henszlmann Lilla. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Forráskiadványai. IV. A sorozatot szerkeszti Németh Lajos.

Budapest. 1967. XV + 688 l. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ Propaganda Osztálya.

15 éves munka után került közkézre Balogh Jolán nagyszerű indítása nyomán a XVI—XVII. sz. páratlan értékű forráscsoportjának az U. et C.-nek művészettörténeti anyaga. E mű jellegzetes példája azoknak a hézgapótló nagy munkáknak, amelyek a szocialista tudományszervezés kezdeti szakaszában szinte minden tudományterületen megindultak; már a kezdeti időszakban is példáját adták annak, hogy a jól szervezett, magasszintű irányítású, kollektív munkálatok megsokszorozzák, minőségileg magasabb fokra emelhetik a korábban szétforgácsoltan működő kutatók erejét. Példája volt ennek szűkebb szakunkon belül többek között az Anyagikultura munkaközösség. Mindannyiunk szerencséjére a *Régi Magyar Művészettörténeti Munkaközösség* kutatásait változatlan gárdával, változatlan célkitűzéssel napjainkig folytatták, sőt mint az ismertetendő kiadvány példázza, az eredményt tető alá is hozta a munkálatok későbbi gazdája, a *Művészettörténeti Dokumentációs Központ*.

A munka nyilvánvaló tudományos jelentősége mellett jelenleg folyó gyakorlati tevékenységet is szolgál. Nevezetesen a napjainkra egyre intenzivebbé váló műemlékhelyreállításokhoz, helyenként pedig település tervezéshez ad támpontot. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert jellegzetes példája lehet az elméleti jellegű tudományos munka és a gyakorlati élet, speciális ipari tevékenység együttes szolgálatára. Éppen ezért örvendetes, hogy az ÉM. Országos Műemléki Felügyelőség mind a feltáró, mind a kiadó munkákat anyagilag támogatta.

A munka az Országos Levéltár Magyar Udvari Kamarai Levéltára Urbaria et Conscriptiones (hagyományosan rövidítve U. et C.) művészettörténeti adatait tartalmazza. Az 1750 körül mesterségesen összeállított iratgyűjtemény 326 fasciculusban maradt reánk, megőrizve a magyar társadalom, gazdaság, művészet fejlődésének megszámlálhatatlan mennyiségű, szerteágazó anyagát. A most közzé tett anyagot az első 25 fasciculusból gyűjtötték. A mohácsi vésztől a múlt század elejéig terjedő anyag a történeti Magyarország egész területére vonatkozik, de elsősorban a királyi Magyarország területére találunk adatokat benne, van azonban figyelemre méltó mennyiségben erdélyi, partiumi vonatkozású is. A forráscsoport különösen jól aknázható ki a történeti statisztika, agrártörténet számára. Jelezni kell, hogy a Mezőgazdasági Múzeum is munkaközösséget létesített a forráscsoport kijegyzetelésére. Az urbáriumok kevéssé tartalmaznak művészettörténetileg értékesíthető anyagot, de a conscriptiok, amelyek az egyes birtokok, illetve birtokosok vagyoni állapotára vonatkozó, szándék szerint teljességre törekvő részletezéssel felsorolásokat tartalmaznak, mind az ingatlanok, mind az ingóságok megismerésében pótolhatatlanok a művészettörténet számára. Az összeírások az építészet- és az iparművészettörténetet érdeklő adatokat tartalmaznak. Az iratokat latin, magyar, kisebb részben német nyelven készítették a hajdani uradalmi alkalmazottak vagy kamarai tisztviselők. Jelentős mennyiségben a neo aquistica, vagy hűtlenségi perek akciói során keletkeztek az összeírások. Így a Zrínyi—Wesselényi összeesküvést, a Rákóczi—Thököly függetlenségi harcot követően lezajlott büntető eljárások terheltjeinek birtokaira vonatkozó anyagot kaphatjuk páratlan részletességgel. Sor került azonban különböző területek településeinek, egyes városoknak az összeírására is.

A nagy bőséggel sorakozó adatanyag a művészettörténet kutatóin túl érdeklődést kelthet a kiadvány iránt a néprajzi kutatókban is, de használhatják az ipartörténet, településtörténet, hadtörténet búvárai is. Hiszen a földesúri hajlékon kívül az uradalmak tulajdonában állt valamennyi objektum feljegyzésre került. Így bepillantást nyerhetünk a szerényebb, paraszti, zselléri hajlékokba, a gazdasági épületek rendszerébe. Az összeírások tekintettel vannak arra, hogy megállapításaik ellenőrzendők legyenek, viszonylag pontosabb helymegjelölést adnak. Rögzítik az épületek beosztását. Kitérnek a használt építőanyagokra. Megemlékeznek a nyilászáró szerkezetekről, födémekről, padlózatról. Részletes híradással szolgálnak a conscriptiok a tüzelőberendezésekről. A tüzelőberendezések variánsairól is számos eddig eléggé nem értékelt adatot kapunk révükön. Általában minden feljegyzett objektum mellett utalást találunk az állapotra is.

Néprajzi szempontból egyáltalán nem közömbösek azok az adatok, amelyek az egykorú erődítésekről szólnak. A leírásokból kitetszik, hogy a közmunkára kirendelt

jobbágy lakosság segítségével milyen jelentős méretű borona, sövény építményeket emeltek. Ezek az adatok a XIX—XX. sz.-i kutatásokból ismert faépítkezés fejlődéstörténete szempontjából is kiváló jelentőségűek. Részben a néprajzi kutatásból ismert paraszti műveltség-elemek és a nemzeti művelődés viszonyát helyezik új megvilágításba. Önkéntelenül TAKÁTS Sándor felejthetetlen hangvételű történeti életképeire is gondolunk, aki szintén gyakorta fordult az U. et C. anyagához. A néprajzi kutatók ugyan gyakran idézték TAKÁTS adatait, esetleg ma már cáfolható megállapításait, de nem használták a XVII. sz. magyar nyelvű emlékekben is igen gazdag forrásait.

Ethnografusok, nyelvészek jól fogják a kiadványt a kifejezés anyaga miatt is használni. Az egyes összeírásokból az egykorú élet vártnál gazdagabb, ízesebb magyarsága szólal meg. A korábbi évszázadok nyelvi anyagánál részletesebb a mindennapi életre vonatkozó kifejezés anyaga. Az egyes összeírók, ha magyar nyelven rögzítik adataikat, szülőföldjük, működési területük nyelvjárásának formuláival élnek. Szövegeik nyelvjárástörténeti adatainak értékelését lehetővé teszi az is, hogy az összeírók nevét az összeírások gyakran feltüntetik. Egyéb forrásokból az összeírókról az értékelést kiegészítő adatokat lehet nyerni. Északkelet-Magyarország uradalmi tisztviselői, összeírói annak a nyelvjárásnak beszélői, amelyikből később, de már az összeírások idején is zajló folyamat eredményeként a magyar irodalmi nyelv kialakult.

Bennünket, a népi kultúra történeti fejlődésének vizsgálóit, nyomon kísérőit a kiadvány az építkezési kultúra, lakáskultúra kutatása szempontjából érdekel, de tudnunk kell, hogy az összeállítók szándéka helyesen és szerényen nem volt több, hogy a szemelvényekkel, amelyek „magukban is hasznosak lesznek", felkeltsék az érdeklődést az eredeti anyag iránt. Ez a kiadvány is a XVI., XVII. sz.-i anyag kutatásba való bevonását sürgeti. Csak sajnálni lehet, hogy nem folytak erre az időszakra vonatkozóan is a művészettörténészekéhez hasonló néprajzi célú adatgyűjtési feltárási munkálatok. Nem lett volna lehetetlen kezdetben a két adatgyűjtést együtt végeztetni.

A feltárt anyagot község-, településnevek szerint sorakoztatták fel szoros abc rendben. A helynevek mellett feltüntetik a megye nevét is, milyen objektumról van szó, az eredeti irat jellegére utalnak (leltár, összeírás, értékbecslés stb.) Feltüntetik az irat készítőjének nevét, beosztását. A helynévhez csatlakozóan a dátum is közlésre kerül év, hó és nap pontossággal. A tájékoztató adatok után következik az érdemi rész ismertetése, mely terjedelmében 1 soros félmondattól akár 40 oldalas leírásig terjedhet. A szövegeket a pontos levéltári jelzet zárja, a fasciculus és iratszám mellett megtalálható az oldalszám jelzése is, ha ez szükséges. Az egyes helységeken belül időrendi sorban állanak az adalékok. Ha az iraton nincsen évszám, ezt jelzik, de feltüntetik a zárójelben a valószínűsíthető dátumot is. Az egyes helységek anyagát vízszintes vonal elválasztással tagolják, így a nagyon sűrű sorbeosztás ellenére is viszonylag jól áttekinthetők az egyes oldalak. Az összefüggő szövegekből feleslegesnek tűnő formulákat, lényegtelen vonatkozásokat kihagyták. Felsorolásoknál, számadásoknál az eredeti, egyben vizuálisan is gyorsan áttekinthető forma visszaadására törekedtek. Szerencsénkre a szövegek, amennyire a gépírás és a rotaprinttechnika lehetővé teszi, az eredeti ortográfiát követve kerültek közlésre, még az esetleges „hibákat" is átvették. Így sokoldalú nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti értékelésre alkalmas kiadványunk. Vitatható azonban, helyes volt-e a helynév változatok esetén csak az iratban szereplő változat használata, sőt az abc-be sorolást is a kronológiailag először jelentkező alak alapján végezték el. (Pl. Ballabás~Barabás beregi községgel Bakta és Balog községek között lehet találkozni.) Talán gyorsabban kezelhető lett volna, ha az 1910-es népszámlálás helyneveit is feltüntetik, ennek alapján állapítják meg a sorrendet és második helyre kerül az egykorú névváltozat.

Meg kell említeni, hogy a második füzet végén mutatók könnyítik meg az eligazodást. Készült mutató a művészekről, kézművesekről. Ebben az egyes ágazatonként vannak csoportosítva a nevek helynév és oldalszám hivatkozással. Említésre méltó, hogy Mezőkövesd, Zboró, Lednice, Pöstyén, Apagy, Csáktornya egy-egy adata kivételével az anyag javarésze Beregszász, Munkács, Vári, Bereg városokra vonatkozik.

Miután a kiadvány a helységnevek alapján van rendezve, a földrajzi-mutató csak a helységnév változatok és a nem azonosítható helynevek közötti eligazodást szolgálja. A mutatóban szigorú abc rendben feltüntették a mai magyar, régi magyar, mai hivatalos helynév változatokat, mindegyik mellett jelezve, melyik állam területéhez tartozik manapság. (Pl. Al-Bár—Dolný-Bar. Cs.) Mind a magyar, mind az idegen nyelvi alak alapján fel lehet keresni az adatokat. Így a külföldi kutatók is gyorsan tájékozódhatnak. A magyar változatok közt is könnyen eligazodhatunk, minden a szövegben előforduló változat mutatóba került.

A kiadvány rotaprintformában a múzeumi rota üzemben készült az ott megszokott gondos, megbízható kivitelben (DAJBUKÁT Gergely és munkatársai működésének

értékét hangsúlyozza ez is.) A kivitelezéshez csak annyit még, hogy jobb minőségű papíron kellene folytatni a sorozatot.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a példányszám (400 db) nagyon alacsony. Lényegesen alacsonyabb, mint a tényleges belföldi igény lehetne, ha kicsit szervezettebb lenne a kiadvány, de általában a gazdag tartalmú múzeumi kiadványok terjesztése. Figyelembe kellene venni, hogy az ilyen jellegű mű iránt nemzetközi érdeklődés is megnyilvánul. A szomszédos Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia, de még a Szovjetunió és Lengyelország területéhez tartozó műemlékek, várak, városok bő adatanyaga található meg az átlagos kutató számára is jól hozzáférhető jórészében latin, német nyelven. A következő köteteket legalább dupla számban kellene kiadni. Gondolni kellene esetleg a mostani két kötet utánnyomására is!

FILEP ANTAL

Ujváry Zoltán: Népdalok és balladák egy al-dunai székely községből

Debrecen, 1908. Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből. 95 l. Kottákkal.

A gyér számú zenei falumonográfiák sora — örvendetes módon — ismét szaporodott. VARGYAS Lajos áji, JÁRDÁNYI Pál kidei, HALMOS István kérsemjéni, SZTARECZKY Zoltán kékedi kötetei után UJVÁRY Zoltán Hertelendyfalváról ad közre 18 balladát (köztük két históriás ének), 15 lírai dalt, egy altatódalt és egy betlehemes játékot (nyolc dallammal), zömmel valamennyit dallamával együtt, illetve valamennyit dallammal, mert a néhány dallam nélkül közölt szövegnél lábjegyzetben mindenhol megkapjuk, a könyv melyik dalának dallamára éneklik. Sajnos a helység teljes dallamkincsének bemutatására nem került sor, a fent részletezett anyag szemelvénynek tekintendő, melyek a szerzőnek népszokásokat vizsgáló tanulmányútja alkalmával kerültek magnetofonfelvételre. „Csak hazatérésem után, az anyag együttes meghallgatásakor gondoltam arra, hogy hasznos lenne közzétenni a gyűjtött dalok és balladák egy részét" — olvassuk a tanulmány célkitűzését annak 6. oldalán. Sajnálnunk kell, hogy ezúttal csak szelektálásra nyílt alkalom, de reméljük, a szerző módot fog találni a teljes gyűjtött anyag közzétételére is. Az egész közölt anyag egyetlen család dallamkincséhez tartozik, a 80 éves Kovács Júlia énekelte magnetofonba, apjától tanulta.

A tanulmány a balladák bemutatásával kezdődik, mindenhol az énekes adta címmel, ha ez nem lenne azonos a közismert elnevezéssel, zárójelben megadja a szerző a ballada első sorát. A ballada előadását gyakran hosszabb prózai kitérő szakítja meg, az énekesnek a témához tartozó magyarázata, kiegészítése vagy folytatása prózában. Több, ebben a formájában nem közismert balladával is találkozunk, mint pl. az Endre báró, vagy a Bátori Boldizsár és a Nagy hegyi tolvaj balladák kontaminálásából keletkezett Júlia asszony éneke. Utóbbin lemérhetjük, hogy harminc év után szinte eltérés és változtatás nélkül ugyanígy éneklik ma is, ugyanolyan kontaminált formában, ahogy KISS Lajos 1940-ben gyűjtötte. (Megjelent: SCHRAM Ferenc: *Magyar népballadák*. Bp. 1955. 10. szám.) A ballada kontaminálásához, a Hunyadi névhez érdekes megjegyzéseket fűz a szerző (85—86 l.) Nem kevésbé érdekes a közölt bölcsődal is, mely KISS Aron közlésének és KÁLMÁNY gyűjtésének kontaminált változata.

A kevés számú, dallammal is közölt erdélyi, méginkább bukovinai betlehemesek számának gyarapításához is hozzásegít UJVÁRY, a játék betanulására, próbáira és előadására vonatkozó hasznos kiegészítésekkel.

Előszavában a szerző a bukovinaiak múlt század végi Magyarországra telepítését írja le, azóta lefolyt történetükkel együtt. Az utószóban a felmerült, valamint az ezután megoldandó problémákat vázolja fel a szerző, ígérve a monografikus feldolgozást, s ebben minden felmerülő kérdés elemzését, melyet a bemutatott értékes anyag alapján érdeklődéssel vár az egész magyar néprajztudomány.

Legtöbb éneket énekelt adatközlőjének fényképe, egy térkép a visszatelepült falvak fekvéséről, német és francia összefoglalás teszi teljessé a tanulmányt.

A dallamok magnetofonról történt precíz lejegyzéséért PAPP Jánost illeti köszönet.

SCHRAM FERENC

Manga János: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén

Bp. 1968. 188 l. Néprajzi tanulmányok. Szerk.: Ortutay Gyula. Illusztrált.

A *Néprajzi tanulmányok* címmel megindult sorozatnak második köteteként jelent meg Manga János fenti munkája. A szerző Nógrád, Hont és Nyitra megye szokásainak éles szemű megfigyelője, szorgalmas gyűjtője, ezúttal is szűkebb földrajzi és érdeklődési területéről adja közre gyűjtését.

Gazdag, színes anyagát az évszakok szerint csoportosítja, szt. András nappal kezdve tárgyalását, s befejezi szent Iványal. Sajnos az őszi évszakok ünnepeinek leírásával adósunk marad, pedig szívesen olvastunk volna a kisasszonynapi, szt. Mihály napi és mindenszenteki szokásokról, hogy csak a három legkiemelkedőbb őszi *jeles napot* említsük; már pusztán azért is, mert ezekről ismereteink is sokkal gyérebbek, mint a téli szokásokról.

A szokások leírását kitűnő megfigyeléseivel is kiegészíti, pl. a húshagyó keddi bálnál, ahol a táncrendet a társadalmi és vagyoni helyzet is szabályozta, megjegyzi a szerző: „Nem volt ritka, hogy egy-egy gazdalegény pontos utasítást kapott anyjától, kit kérjen fel először, másodszor táncba" (117. l.). Vagy hogy a szentiváni tűz átugrálását távolról figyelő lányos anyák a lányok ugrásából vontak le ügyességükre vonatkozó következtetéseket (159. l.).

Sajnos a nagyszerű descriptiokhoz fűzött — minden fejezet végén álló — magyarázatot néhol túldimenzionálja a szerző, emiatt megállapításaival nem mindenben érthetünk egyet, mint a 137—144. oldalakon a virágvasárnapi kiszének a magyarázatával.

Néhány pontatlanságtól sem mentes a könyv, pl. Koren hivatkozott műve *(Volksbrauch im Kirchenjahr)* 1934-ben, és nem 1935-ben jelent meg. (25, 28 l.) Zavaróbb ennél a 108. l. sajtóhibája: „Obbis tractus", szótáraink ilyen latin szót nem ismernek, leghasonlóbb lenne hozzá az Orbis tractus, falusi ludimagisternek adott utasításokkal, utasító hatóságokkal kapcsolatosan azonban nehéz erre gondolnunk. Nem indokolja semmi, hogy a 135. oldal dallamát — a többihez hasonlóan — nem transzponálva, hanem *f'* finálissal közli a szerző. Kár hogy a szerző a 125., majd folytatásként a következő oldalon közölt éneknél nem említi meg, hogy a második a „Bíróéknál ég a világ" kezdetű dal variánsa, a *d-r-m* dallammagú ének kopása következtében.

A könyv értékéből azonban nem vonnak le semmit a kisebb hibák, gazdag anyagából (annyira gazdag, hogy egy tárgymutatót is szívesen látnánk), mindenkor bőségesen fognak meríteni népszokásaink kutatói.

Tizenhat jól sikerült fényképfelvétel egészíti ki a kötetet.

Schram Ferenc

Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után

Akadémiai Kiadó Budapest, 1968. 169 l.

Mint előszavában írja, Szendrey István a bihari hajduk perének tanulmányozása közben jutott arra a fölismerésre, hogy a derecskei Eszterházy-uradalom, melyhez 13 egykorú hajdútelepülés tartozott, „sajátos színt képvisel a magyar gazdaság és társadalom történetében." (7. o.) Hogy valóban a magyar agrárfejlődés egyik különös ágának típusát képviselte ez a dominium, az többé-kevésbé kitetszik a munkából, de sommásan csak akkor mondhatjuk majd, ha több hasonló földolgozás, elemzés készül. Szendrey könyve ugyanis felderítő jellegű, hiszen eleddig viszonylag keveset tudunk a tiszántúli, s általában az alföldi uradalmak történetéről. Nyilván itt kereshető annak oka is, hogy a szerző ritkán kísérli meg eredményeit a fejlődés fő irányaival összefüggésbe hozni, jobbára megelégszik azok közlésével.

Az uradalmat a XVIII. sz. elején adósságtörlesztésként az uralkodó háztól előbb zálogba, majd örök birtokul kapta az Eszterházy-család. A terület csak Nagyvárad eleste (1660) után került hódoltsági övezetbe, de így is igen megfogyatkozott a lakosság és elvadult a táj, mire a békés 1710-es esztendők bekövetkeztek. A benépesedés, a puszta faluhelyek megülése még évtizedekig tartott, míg végül a század második felére kialakult az uradalmat alkotó 16 község: Bagos, Biharnagybajom, Berettyóujfalu, Derecske, Feketebátor, Biharfélegyháza, Gáborján, Kaba, Komádi, Konyár, Méhkerék, Oláhszentmiklós, Mezősas, Sáránd, Nagyszalonta, Zsadány. Sajnos a kötethez nem csatlakozik térkép, pedig ehhez a munkához feltétlenül szükséges volna.

Köztudomású, hogy a földesúrnak, Magyarország leghatalmasabb birtokos családjának, többnyire az északi és a nyugati országrészekben voltak jelentős birtokai. Az első évtizedekben egyszerű, egy vagy több évre kötött szerződés szabta meg a jobbágyok kötelességeit. Ez nem volt egyéb, mint pénzszolgáltatás, s az sem jelentős, hiszen akkortájt még örvendett a földesúr, ha a folytonosan vándorló paraszti népesség megült birtokán. A kontraktusok szabta pénzösszeg azonban a viszonyok konszolidációjával egyre növekedett, mégis 1745-ig, a dominium örökös birtokbavételéig nem voltak számottevőek a jobbágyi terhek. A majorsági gazdálkodásnak pedig mégcsak kezdeteit sem tudta kimutatni a kutatás. A terhek fokozott emelkedését, amelyeket a hajduszabadsághoz, s nem a földesúri fennhatósághoz szokott parasztság nehezen viselt el, 1745-től, de méginkább a Mária Terézia által kiadott úrbéri rendelettől kezdve. A derecskei uradalomban visszájára fordultak a központi hatalom intézkedései: a taksa tetemes növekedését, a kizsákmányolás jelentős fokozódását okozták. Robotra azonban még jó ideig nem tartott számot a földesuraság, csak a század legvégén, illetőleg a századforduló konjunktúrájának idején vettek allodiális kezelésbe néhány kisebb, addig sem a jobbágyok, hanem bérlő gazdatisztek kezében levő birtokot. A robot ellen, éppúgy mint minden, a földesúri hatalmat nyomósabban képviselő intézkedés ellen mindannyiszor kollektíven tiltakozott a jobbágyság. Mégsem a hajduszabadság emlékéből erőt merítő ellenállás gátolta a majorsági gazdálkodás növelését, hanem sokkal inkább az, hogy a jó piacok távolsága, a szállítási nehézségek miatt, nem is volt gazdaságos az allodiális árutermelésre való áttérés. Végül is a derecskei Eszterházy-birtok jobbágysága úgy érte meg 1848-at, hogy elveszítvén ugyan a hajduszabadság biztosította jogokat, de az uradalom egész története folyamán mindvégig szabadabb paraszti fejlődés részese volt, mint az ország más területein élő örökös jobbágyság. A földesúrtól való függés viszonylag laza volt, a szolgáltatásokban a pénz dominált. Ez utóbbi eleve feltételezi a paraszti árutermelést, azonban ennek milyenségéről, arányairól sajnos nagyon kevés szó esik a könyvben. A jobbágyság gazdálkodásáról szóló fejezetek pedig arról tanúskodnak, hogy a földművelés és az állattartás egyaránt igen-igen extenzív volt. Azt, hogy végül is ez a szabadabb fejlődés pl. a dunántúli aprófalvak nagy majorságokban robotoló jobbágynépéhez viszonyítva mit jelentett, akár kulturális, akár anyagi gyarapodást, jelen munka nem tárgyalja, ezt a további kutatások lesznek hivatva, bele értve a néprajztudomány segítségét is, földeríteni.

Kósa László

Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849

Akadémiai Kiadó Budapest, 1967. 155 l.

Sajátos tárgyalási módot követő munkát tart kezében az érdeklődő olvasó. Hiányoznak belőle a lapalji jegyzetek és utalások, s csak az utolsó lapokon található meg az irodalomjegyzék és a kutatás során munkába vett levéltári anyag fölsorolása, a források témakörök szerint való számbavétele és értékelése. Ezek olvastán érthető, hogy a maga nemében páratlan anyaggyűjtésen alapuló tanulmány miért íródott lábjegyzetek nélkül. Hiszen valamennyi vonatkozó adat fölsorolása áttekinthetetlenné tette, terjedelmét pedig többszörösére duzzasztotta volna. Mindenképpen jogos tehát a tárgyalási formát védő szerző „maga mentsége" (142—43. l.).

Műve céljáról szólván a szerző sommás összefoglalását idézzük: „A munka azzal a célkitűzéssel íródott, hogy összegezze azokat a birtoktípusokat, amelyek 1767 és 1849 közt a magyarországi jobbágyrendű népesség használatában voltak, vagy — akár csak átmenetileg is — a parasztok kezén megfordultak, megvizsgálja az egyes típusok változásait, és azok egymásba történő átmeneteit és formáit, végül pedig megkísérelje rögzíteni a különféle típusú területek kiterjedését és egymáshoz való arányát a jobbágyföld összmennyiségén belül." (142. o.) A Mária Terézia által kiadott úrbéri rendelet és a jobbágyfelszabadítás közé eső bő háromnegyed évszázadban a jobbágyok által művelt földek típusai eredetük, jogi helyzetük sokfélesége miatt szinte áttekinthetetlen rendszert alkotnak. A szerző elsőként vállalkozott arra, hogy fölkutassa, rögzítse az összekötő szálakat, a szövevényes kapcsolatokat. A jobbágyfölszabadítást megszavazó törvényhozás nem sejtette, vagy tudatosan nem is gondolt vele, hogy nagyvonalú intézkedésével, mely korántsem vette figyelembe a jobbágyi földhasználat differenciáltságát, mennyi keserűség, peres huzavona előidézője lett. A megoldatlan birtokügyek rendeződése még

jó néhány évtizedig eltart majd. VARGA János vizsgálatai során négy csoportot különített el a birtoktípusok közt. Az elsőbe tartoznak az *urbáriális jellegű* földek, amelyeket a jobbágytól a földesúr jogosan el nem vehetett: a *telkiföld*, mely maga a jobbágytelek, a *szabadalmas helységek és kerületek földje*, a *maradványföld* vagy *remanencia*, a *pusztatelek*, a *haszonföldek*, s az *örökre megváltott földek*. A második csoportban tárgyalja az *irtás-* vagy *irtványföld*et, a *szőllőhegy*et meg a *szorgalmi föld*et, az *indusztrializálást*, melyeket a földesúr bizonyos feltételek teljesítetlensége esetén kivonhatott a jobbágy használatából. E két első fejezetben legtöbb teret szentel a maradványföldnek és az irtásnak, mert ezek változása, mozgása, fogyása és növekedése jelentősen befolyásolta a jobbágybirtok erejét. A harmadik csoportba a közös haszonvételű területek tartoznak: a *legelő*, az *erdő* és a *nádas*, a negyedikbe pedig az *allodiális jellegű parasztbirtok*, melyet a földesúr minden külön eljárás nélkül visszavehetett jobbágyától. Itt találjuk a legnagyobb sokféleséget, a szerződések típusai és a szerződött csoportok igen változatos képet mutatnak. A *majorsági földön élők* lehettek *kuriális jobbágyok és zsellérek, kontraktualisták:* ezen belül lakhattak *telepítvényes, kertész-* vagy *majorsági zsellérfalvak*ban. A majorsági földből élők mellett külön alfejezetek tárgyalják az *árendásföldek*et, s a *cenzualitás*t, valamint más, jelentéktelenebb allodiális parasztbirtokokat. Minden birtoktípusnál megismerkedünk annak meghatározásával, eredetével és történetével, fő jellegzetességeivel és sajátos problémáival. Ugyanígy a kontraktualista jobbágynépesség kialakulásával és sorsával. A szerző mindenütt általánosításra törekszik, de figyelmét nem kerülik el az egyes különös alcsoportok, a regionális különbségek sem, helyi példát, illusztrációt azonban csak a legnagyobb szükség esetén mellékel. Munkája nyomán föltárul a jobbágyi birtoklás utolsó évtizedeinek látszólag csendes, de a felszín alatt annál inkább bonyolódó története. Erre a korra esik a helyi piacokon túltekintő allodium, s mellette a konjunktúrában egyre inkább erőre kapó parasztgazdaság országos méretekben való árutermelésének kibontakozása. Folyik a jobbágy és a földesúr közt a küzdelem a lazább jogi kötésű és fölbomló birtokkategóriák tulajdonáért. Példaként említhetjük a remanenciáért folyt vitákat és az irtványföldek fluktuációját vagy a földközösségben használt területek osztásakor történt visszaéléseket. Kirajzolódik az erősen differenciálódott jobbágyi osztály képe, előre veti árnyékát az allodiális földekből élők jobbágyfelszabadítást követő kisemmizettsége.

A jobbágyi földbirtoklás típusait bemutató fejezetek után s a forrásokat lajstromozó és bemutató zárórész előtt található terjedelmes fejezetben különféle számításait közli a szerző. A kitartó tudományos kutatómunka mintapéldáját adja, amint az egymásnak sokszor ellentmondó források szembesítésével és vallatásával, a buktatók kikerülésével megkísérli hozzávetőlegesen kiszámítani, mennyi volt 1848-ban az úrbéres parasztbirtok összterjedelme és típusonkénti megoszlása. Majd a vagyoni rétegződést mutatja be, s végül az 1848-i törvényhozás és a tárgyalt birtoktípusok viszonyát értékeli.

VARGA János munkája igen tömören, emelkedett szemlélettel fogalmazott mű. Minden során érződik a forrásanyag alapos ismerete, a magabiztosság. A szerző kísérletnek nevezi, de több annál. Alapvető rendszerező tanulmány, melynek hasznát veszik nemcsak a jövendő gazdaságtörténeti kutatások, hanem a társtudományok, köztük az ethnográfia kutatói is.

KÓSA LÁSZLÓ

Mező András: A baktalórándházi járás földrajzi nevei

Nyíregyháza, 1967. 223. l., 20 térkép. A Szabolcs-Szatmár megyei Népművelési Tanács kiadása (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei I.)

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete szervezésével folyó országos földrajzi névgyűjtésnek újabb eredménye van. Az első megyei kötet után *(Zala megye földrajzi nevei.* Zalaegerszeg, 1964) másodikként került ki a nyomdából az ismertetendő könyv, mely Szabolcs-Szatmár megye baktalórándházi járásának földrajzi neveit, 1664 helyhez köthető, és ugyanannyi variáns, vagy már nem élő címszót tartalmaz.

Mind a néprajz, mind a nyelvtudomány nagyon sokat meríthet hasonló kiadványokból. A hagyományos paraszti életmód felbomlásával nemcsak a bölcsőt váltja fel az import babakocsi, a lovasfogatot az erőgépek, de a falu határának gazdag és változatos elnevezését a római számokkal jelölő táblák, jobb esetben olyan elnevezések mint *Cukorrépás* vagy *Málnás* stb. Ennek a szükségszerű szegényedésnek a nyomában a mai magyar névtudomány legfontosabb és legsürgősebb tennivalóinak egyike a rohamosan eltűnő földrajzi névanyag összegyűjtése és a kutatás rendelkezésére bocsátása. A munka

rendkívüli nehéz: a nyelvészek száma kicsi, a gyűjtésben részt kell vállalniuk önkéntes munkatársaknak is, de úgy, hogy közreműködésük ne menjen a minőség rovására. Jelen munka is szakember és önkéntes munkatársak együttműködése eredményeként született meg.

A baktalórántházi kötet a nyelvész (Mező András), pedagógusok, főiskolai hallgatók gyűjtőmunkájának gyümölcse. Formájában kissé eltér a zalai kötet anyagközlési módjától, többet kíván nyújtani a helytörténet kutatóinak, a falvak lakóinak: rövid falutörténetet is. A betűrendbe szedett 19 község helyneveinek bemutatása előtt a település nevének népi és nyelvészeti magyarázatát találjuk, azok változását, a falura vonatkozó történeti adatok kronologikus sorrendjét. Külön elismeréssel kell szólnunk a falvak határába olvadt, elpusztult települések megemlítéséről, valamint arról, hogy az első helynévgyűjtés kéziratos anyaga, Pesty Frigyes 1864-es Helységnévtára is feldolgozásra került. Majd az imponálóan gazdag névgyűjtemény következik, külön tárgyalva a bel- és külterület névanyagát, melyekhez számos helynévmagyarázó monda is fűződik.

Milyen tanulságokkal szolgál e kötet? Elsősorban egy szomorú ténnyel. A községek többségére jellemző, hogy a száz évvel korábbi adatok elég nagy hányadát ma már nem ismerik. Nem a gyűjtés hiányosságára gyanakodhatunk, inkább a századforduló kifejlődő agrárkapitalizmusa (a szabolcsi nagyüzemi módon termelő nagybirtok) hatását láthatjuk ebben az „első" pusztulásban. Ugyanakkor a tagosítások, valamint a parcellákra bomló paraszti kisbirtok is befolyásolta a névállomány növekedését, illetve csökkenését; azaz a tulajdonviszonyok és a földrajzi névállomány változásának vizsgálata a feldolgozó munkák egyik soron következő feladata lehet. Viszont meglepő módon, szívósan élnek napjainkig azok a nevek, amelyek a pusztásodás révén eltűnt, elpusztult falvaink emlékét őrzik. 19 eltűnt faluból 14 település nevét tartotta fenn a népi emlékezet (bár sok esetben nem tudják, hogy hajdani falura vonatkozik).

Az adatok kiértékelése nem ennek az ismertetésnek a feladata. Mégsem tehetjük meg, hogy röviden meg ne említenénk: a 19 falu nevéből 11 személynévi eredetű, három népnévből képzett *(Besenyőd, Nyírkércs, Székely)*, három gyepüvédésre utaló foglalkozásnév, s csak egy tükröz földrajzi viszonyokat *(Ófehértó)*. Még a nevekben is kis vetületét adja a honfoglalás utáni magyarság szabolcsi települési rendjének.

Amikor leszögezzük, hogy e kötet egyike lesz a Nyírség kutatásához szükséges *kézikönyveknek*, akár néprajzos, akár régész vagy nyelvész foglalkozik majd e tájjal, mégis néhány apró, de szembetűnő hiányosságról is kell szólnunk. Elsősorban a népi magyarázatok pontatlanságait a következő kötetekben ki kell javítani, mert pl. e kötetben is előfordulhatott, hogy a vajai Ciberés-hegyen az adatközlő szerint *cibere termett*(!). Noha a nyelvész jól tudja ennek valótlanságát, mégsem utalt erre. Amikor az adatközlők nem ismerik a *Cseszpitális* (Székely, Rohod), *Sespes* (Rohod), *Csespes* (Ramocsaháza), *Sespitális* (Petneháza) avagy a *Korhány* (Ófehértó) név eredeti jelentését, a kötet összeállítója még közölheti, mint ahogy az *Éresztvény* (Petneháza) szóval kapcsolatban a helyes magyarázatot a helytelen népi etimológiával szembe helyezi.

Végül a térképekről néhány szót. A 19 községtérkép, valamint a járástérkép *vaktérkép*, melyeken erősen torzított(!) községhatárokon belül számok jelzik a nevek lelőhelyeit. Sajnos, a belterület sematizált, többségében külön kirajzolt fekvésén kívül semmi tájékozódásra alkalmas pont (pl. templom) nincs: se országút, se dűlőút, se vízrajz. Alig néhány térképen „lefolyástalan" patakok vonala látható, a térképek arányára pedig jellemző, hogy a 4971 holdas határú Vaja, valamint a 2794 holdas Székely község közel azonos nagyságban van közölve. A magyar tudományos könyvkiadás régóta megoldásra váró problémája rejlik e mögött [vö. a *Magyarország Régészeti Topográfiája* I/1 kötetének vitájával: *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 5. (Veszprém, 1966.) 381—391.], mégis a következő kötetek hasonló illusztrációit gondosabban kellene előkészíteni.

Befejezésképp idézem a kötet előszavát: „A megye földrajzi neveit járásonként külön füzetekben jelentetjük meg. Évenként két füzet közzétételét tervezzük, a sorozatot pedig egy névmutató zárja majd le." Amihez csak annyit fűzhetünk: Vajha így sikerülne!

Németh Péter

Draveczky Balázs dr.: A Somogy megyei múzeológiai kutatás története

(Somogyi Múzeum Füzetei 6.) Kaposvár, 1966. 79 l.

A múzeumtörténeti kutatások országosan is elmaradott helyzetén csak a részletkérdések feldolgozása révén segíthetünk. E tudományszak történetének művelése természetesen nem öncélú feladat, hiszen múzeumaink valamilyen formában mindig a közművelődés szerves egészébe illeszkedve tevékenykedtek. Így minden múzeumtörténeti tanulmány, foglalkozzék akár az alapításra, szervezésre, majd a gyűjtésre, népművelésre irányuló törekvésekkel, hajdani kiváló szakembereink tevékenységének ismertetésével; az elmúlt évtizedek múzeumi életének a jelenlegivel való szoros kapcsolatba hozása mellett mindenkor általánosabban is értékelhető tanulságokkal szolgál.

Ezért vettük örömmel kézbe a kaposvári múzeum ismeretterjesztő füzeteinek sorozatában Draveczky Balázs munkáját.

A magyar nép és az évezredekkel előbb Somogy megyében lakott társadalmak emlékeinek megmentése — ez a szép és nemes munka — a megyeszerte híres iskolák falai között kezdődött. A csurgói főgimnázium már a múlt század közepe körül kezdi gyarapítani ilyen jellegű gyűjteményét, s a századforduló tájáig már hatalmas anyagról adhat számot. Nem maradt le ezen a téren a kaposvári főgimnázium sem.

Szervezett, céltudatos munka azonban csak a *Somogy Megyei Régészeti és Történeti Társulat* 1879-ben történt megalakulása után folyt. Majd harminc évig tartó működés után a társulat szerepét a Somogy megyei Múzeum Egyesület vette át (1907). A kor színvonalán álló, sőt abból sok tekintetben kiemelkedő gyűjtések Gönczi Ferenc nevéhez fűződnek. A fáradhatatlan kutatás eredményeként olyan monográfiák láttak napvilágot tolla nyomán, melyeket mindmáig alapvető forrásokként tart számon néprajzi szakirodalmunk. A begyűlt anyag rendezése mintaszerű volt. Ezt a fejlődést a második világháború nem csak megakasztotta, hanem vissza is vetette.

Az 1945 után újjászülető múzeum számos nehézséggel küzdött meg sikeresen, és így az 1949-ben történt államosítás már bízvást támaszkodhatott az elődök munkájára. Ettől az időtől kezdve számíthatjuk a modern követelményeknek mindenben megfelelő kiállítások rendezését, komplex kutatási módszerrel folytatott régészeti ásatások megindítását, élénk néprajzi gyűjtőtevékenységet.

Mindezeket az eseményeket a szerző jó stílussal megírt, csak a lényegeset felemlítő könyve szinte emberközelbe hozza. Az események filmszerűen peregnek előttünk. S mindamellett volt gondja arra is, hogy a múzeummal kapcsolatban ismeretlen Móra leveleket tegyen közzé, véleményt és bírálatot mondjon a múzeum munkájáról és bizonyos feladatokat kijelöljön a jövendő számára. Ez a sokoldalú, de mégis egységes látásmód teszi igazán vonzóvá Draveczky Balázs könyvét.

Egyetlen megjegyzésünk lenne csupán: Gönczi Ferenc tevékenysége, tudományos munkásságának bemutatása árnyaltabb, sokoldalúbb tárgyalást érdemelt volna. Nincs azonban mit szemére vetnünk a végül is régész szerzőnek, hiszen néprajzi folyóirataink egyetlen sorban sem emlékeztek meg a két világháború közötti magyar néprajzi kutatás egyik legkiemelkedőbb egyéniségéről. Méltánytalan dolog ez mindenképpen.

Kőhegyi Mihály

Négyszáz év 1568—1968

Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából

Kolozsvár 1968. 197 l. Illusztrált.

A reformációt a fejlődő, helyét kereső európai polgárság szellemi áramlataként tartja számon a történetírás. A magyarországi protestantizmus művelődéstörténeti jelentőségének könyvtárnyi irodalma van, de alig vizsgálják, hogy a paraszti társadalomra hogyan hatott a protestáns vallások fölvétele. Vajon mennyire lett a paraszti kultúra sajátjává az új, a korábbinál sokkalta egyszerűbb és polgáribb vallási rendszer és gondolkodás. E kérdésekre a tudományos kutatás egyszer bizonyára választ ad. Jelen esetben a majdani vizsgálatok egyik forrását ismertetjük.

Az emlékkönyv természetesen legelső feladatának tartja, hogy az Unitárius Egyház múltját és jelenét bemutassa. Számunkra leginkább az istentiszteleti rendtartás és az egyház szervezeti szabályzata tanulságos, melyeket mai, szabatos magyar nyelven fogalmaztak, liturgia- és általános egyháztörténeti magyarázatokkal láttak el. Leginkább a múlt század derekán föllendült unitarizmus szellemi bélyegeit viselik magukon, a liberális, demokratikus polgárság ideológiáját. Igen tanulságos a rövid, elsősorban évszámokhoz kötött egyháztörténet is, amely felvillantja mindazon értékeket, intézményeket, neveket lajstromozván, melyeket az Unitárius Egyház négyszáz esztendő alatt, de különösen a múlt században az egyetemes magyar művelődésnek adott.

Kevéssé tart érdeklődésünkre számot a beköszöntő tanulmány, s a hitelvek summázata, melyeket egyrészt a jelenhez való alkalmazkodás, másrészt a ma történelmietlen múltba vetítése jellemez. Úgy tetszik, a történelmi egyházak megtett útjukra visszatekintve nem tudják elkerülni a megszépítő historizmust, s az ilyesfajta látás megesik, hogy szemléleti torzulásokat, s szerepek és értékek túlbecsülését okozza, ez esetben például az erdélyiség gondolatát hangsúlyozza.

Az emlékkönyvnek a néprajzi kutatás számára mindenképpen legnagyobb értéke a hatvanegynehány egyházi műemléket ábrázoló fényképvelvétel. Ezek a képek nagyobbára mindmáig hozzáférhetetlen anyagot tesznek közzé. Legtöbbjük templomokat ábrázol, kezdve a csodálatosan szép XIII. sz.-i építményektől (Alsójára, Nyomát, Nyárádszentlászló, Homoródkarácsonyfalva stb., végezve a XIX. sz.-i műemlékeknél. A népi építészet jellegzetes és szép példáit láthatjuk köztük, mint a XIV. sz.-ban épült bethlenszentmiklósi templomtorony sisakját vagy a magyarsárosi, a kobátfalvi s a kálnoki haranglábat. Szépek a templombelsőket mutató képek is: festett, kazettás mennyezete van a nyárádszentlászlói, a kövendi, a magyarszentbenedeki, az énlakai, a homoródszentpéteri, hálós gótikus boltozat alatt festett karzata a homoródjánosfalvi templomnak. Sajnos külön fényképezett kazetta csak néhány akad a képek közt, viszont faragott szószéket és szószékkoronát többet is láthatunk. Megtaláljuk itt a homoródkarácsonyfalvi rovásírásos követ és az Orbán Balázs által közzétett énlakai rovásírásos kazettát is. Láthatunk továbbá középkori freskótöredéket, gyámkövet, keresztelő medencét, XV. sz.-i harangot, különböző századokból származó nemesfémből vagy mázas cserépből készült úrasztali edényeket, valamint terítőket, köztük az egyik legkorábbi magyar évszámos textiliát is, a geometrikus virágdíszekkel és 1686-os évszámmal kivarrott Sepsikilyénben őrzött terítőt. Az emlékkönyvben Dávid Ferenc kivételével, akinek munkáiból szemelvényeket olvashatunk, nincsenek a szerzők föltüntetve. A személytelenség leplébe burkolózik. Címlapját az okosságot jelképező kígyót és a béke galambját ábrázoló egyházi címer díszíti. A kötetet rövid román és angol nyelvű resumé kíséri.

Kósa László

Jakobson Roman és Lotz János: Két tanulmány

Budapest, 1968. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai: 119. szám.) 16 + (3) lap.

A folkloristát az első dolgozat érdekli „*Egy vers-rendszer axiomatikája — a mordvin népdalok alapján*". A mindössze hat nyomtatott lapra terjedő dolgozat először előadás formájában hangzott el a stockholmi egyetem keddenkénti nyelvészeti szemináriumai egyikén, 1941. április 8-án. Ez alkalomból jelent meg németül, az előadás téziseiként. Angol fordításban 1952-ben bocsátották közre. Magyar kiadására két okból is szükség volt: egyrészt a modern verstani elemző módszerek gyakran idézett példamutatványa a tanulmány — amelyet azonban szinte senki sem látott eredetiben —, másrészt finnugrisztikai tárgyánál fogva is közvetlenül befolyásolhatja magyar népköltészeti ritmuskutatásunkat az itt előadottak áttanulmányozása.

A mű tanulságait — tanulva a lapidáris stílusból — axiomatikusan a következőkben rögzíthetjük:

1. az újabb mordvin népköltészet- és népzenekutatás fényében valószínűleg gazdagodik a felsorolt szótagszám-sémák száma,

2. ennek következtében pontosabban megfogalmazható a népdal-strófa fogalma (amelyet a dolgozat különben csak közvetve érint),

3. műfajonkénti eltérés nemcsak az egyes metrumok relatív gyakoriságában, hanem abszolút előfordulásában is várható, különösen a szó tág értelmében vett „epikus" és „lírai" metrumok egymással való összevetésére lenne szükség,

4. végül: remélhetőleg a közeljövőben elkezdődhet a magyar lírai népdalok versrendszerének axiomatikájára vonatkozó kutatás, történeti változásokat is reprezentáló vizsgálati anyagon. Ehhez mintakép lesz Lotz és Jakobson kitűnő munkája.

Voigt Vilmos

Bîrlea Ovidiu: Antologie de proză populară epică

Ediție critică de folclor — Genuri. Editură pentru literatură (Antológia a népi elbeszélő költészet anyagából. Kritikai kiadás műfajok szerinti tagolásban. Irodalmi Könyvkiadó) I—III. București, 1966.

A három, együttesen mintegy 1700 oldalt kitevő kötet 153 népmesét, mondát és elbeszélést közöl (38-at a Havasalföld, 95-öt Erdély, 20-at Moldva területéről) a bukaresti Institutul de Etnografie și Folclor (korábban: Institutul de Folclor) anyagából. Valamennyi hangfelvétellel került rögzítésre 1950 és 62 között. Gyűjtői az Intézet Szövegfolklór Osztályának munkatársai: Amzulescu Al., Barbulescu C., Brill T., Golopenția S., Truța D. és az osztály vezetője Bîrlea O., valamint kisebb mértékben, két zenefolklorista: Prichici C. és Zamfir C. A hangfelvételeket az Intézet hangtechnikusai, ill. hangmérnöke készítették.

Az impozáns gyűjtemény szerényen a nagyközönség és nem a folklórkutatók számára készült antológiának mondja magát, megjelenése mégis mind a román, mind a nemzetközi folklórkutatás szempontjából rendkívül jelentős.

A nagy esztétikai értékkel bíró román népi elbeszélőköltészet eddig sem volt ismeretlen a szakmabeliek előtt. Több mint száz esztendős gyűjtőtevékenységüket egy sor német, magyar és más nyelven megjelent kötet kíséri. A román népmesegyűjtemények azonban egészen a legutóbbi időkig — akárcsak nálunk az első világháborúig — a gyűjtők és nem az adatközlők megfogalmazásában kerültek közlésre. Természetesen Ispirescu Petre, Creangă Ion, Pop-Reteganul Ion, hogy csak a legismertebbeket említsük, Kriza János, Arany László vagy Benedek Elek színvonalán írták meg meséiket, a korszerű folklórkutatásnak azonban ma mások a követelményei.

Tudtuk, hogy a bukaresti Folklór Intézet az elmúlt 20 esztendő során jelentékeny szöveggyűjtést végzett a legmodernebb eszközökkel, a munka eredményéről azonban mindezideig elszórt szövegközlések és a gyűjtéstechnikára vonatkozó rövid összefoglalások tájékoztattak csupán. Bîrlea Ovidiu gyűjteménye az első, mely erről a hatalmas munkáról összefogó áttekintést nyújt. Emellett az antológia arra is törekszik, hogy a román meseanyagról mind földrajzi, mind tipológiai szempontból alapos tájékoztatást adjon.

Nem érezzük magunkat illetékesnek arra, hogy a gyűjtemény jelentőségét a román folklórkutatás szempontjából a maga egész szélességében és mélységében feltárjuk, inkább azt tartjuk fontosnak, hogy azokról a kérdésekről tájékoztassuk a magyar folklórkutatókat, melyek módszertani vagy összehasonlító munkájuk során hasznosak lehetnek számukra, de amelyek a nyelvi nehézségek következtében esetleg elkerülnék a figyelmüket.

A közölt szöveganyagról részletes német nyelvű tartalmi kivonatok állnak a típusmonográfiák készítőinek rendelkezésére (III. 369—512.), tájékozódásukat az Aarne-Thompson-féle katalógus második kiadásának típusszámai is elősegítik, a szövegközlés technikája, a kötetszerkesztő több mint húsz éves, az egész ország területére érvényes gyűjtői tapasztalatai, esztétikai megfigyelései azonban nemkevésbé érdekesek a magyar folklórkutatók számára.

Az Intézet kutatógárdája 17 éve úgyszólván kizárólag hangfelvétellel gyűjt. Mint 1959-ben és 1967-ben tett látogatásom alkalmával tapasztaltam, elsőrendű hangfelvevő készülékek egész sora, 2—3 hangtechnikus, ill. hangmérnök, 2 szöveglejegyző és több adminisztrátorral működő hangarchivum áll a kutatók rendelkezésére. (L. erről bőveb-

ben Ethn. LXXI. [1960] 473—475., ill. LXXIX. [1968].) A kutató tehát jólképzett hangtechnikus segítségével végzi anyaggyűjtését, a felvétel gondjaitól megszabadulva a szöveg kísérőjelenségeire fordíthatja figyelmét.

A gyűjtemény, sajnos, fényképfelvételeket nem közöl az előadási módról, minden szövegnél közli azonban lábjegyzetben tömör, kidolgozott frazeológiával a mimikára és a gesztikulációra vonatkozó megfigyeléseket. (Tudjuk, gyakorlott paraszti előadóknál ezeknek ugyanúgy megvannak a maguk állandó, hagyományos formái, akárcsak maguknak a szövegeknek, melyekben mindig azonos pontnál, azonos módon jelennek meg.) Különösen tanulságosak ezek a megfigyelések ott, ahol a gyűjtő néhány hónap vagy év múlva megismételte a felvételt ugyanattól az adatközlőtől, vagy a szöveg egy változatát hangszalagra vette egy másik falubeli vagy távolabbi vidékről származó mesemondótól, s a két szöveget — a hozzáfűzött megjegyzésekkel együtt párhuzamosan közli.

A gyűjtés technikájának szilárd, kialakult voltáról tanúskodnak az adatközlőkkel kapcsolatban végzett felmérések, megfigyelések is. A jegyzetek közlik a gyűjteményben szereplő 50 mesemondónak az ún. törzslapját, mely a következő adatokat tartalmazza (III. 333—360.): az adatközlő hivatalos neve, gúnyneve, a gyűjtés helye (község, raion; megye), a mesemondó életkora, iskolai végzettsége, vagyoni és társadalmi helyzete, fő- és mellékfoglalkozása, a katonáskodás helye, időpontja és időtartama, mikor, mennyi időre, milyen minsőgében hagyta el szülőfaluját, ill. jelenlegi lakhelyét, hol és milyen alkalmakkor mesélt. Megjegyzések az előadás módjáról, a repertoár minőségéről, terjedelméről, műfaji hovatartozásáról. És végül a gyűjtő (+a hangtechnikus) neve és a gyűjtés időpontja.

Az egyes adatközlőkre vonatkozó adatok — részben szintén magnetofonnal kerültek rögzítésre, 5—30 nyomtatott sor terjedelműek. Különösen kiemelkedőek a kötetszerkesztő felvételei, aki a fentieken kívül rendszerint azt is meg szokta kérdezni, hogy az adatközlő mikor, hol, milyen alkalommal tanulta meséit, a mesemondást, ill. hol olvasta szövegeit. Itt találhatók ugyancsak a mesemondásért járó fizettségre, megbecsülésre vonatkozó közlések, s itt a legtöbb az adatközlőktől való frappáns idézet.

A gyűjtemény bevezető tanulmányában (I. 11—110.) közölt összefoglaló megállapítások közül különösen a mesemondás alkalmaira vonatkozó közlések érdemelnek figyelmet: a kukoricafosztás, a fonó, a favágók kalyibája este munka után országosan a mesemondás legfőbb alkalmai, ill. színhelyei. Biharban mesét mondanak virrasztóban is: hosszabb-rövidebb tréfás történeteket, melyeken a hallgatóság teletorokból jóízűen nevet (vö. a fiatalon elhunyt Kovács László garbolci gyűjtésével: Esti beszélgetések id. *Kuzus Istvánné* virrasztójában. Magyar Nyelvjárások I. [1951] 214—240.). A katonaság, a kaszárnyák, börtönök, kórházak meseközvetítő, meseformáló szerepe a román nyelvterületen is általános.

Kiemelendőnek tartjuk egyes szigeteken (Suceava, Muscel, Iza völgy) a mesemondás mágikus, gonoszt távoltartó funkcióját (I. 15—16).

Értékes és újszerű a gazdag megfigyelésanyag a mesének s különösen a mondának, példázatnak, tréfás történetnek a mindennapi életre való vonatkoztatásairól. A kötetszerkesztő asszociációs formák, típusok egész sorát rögzíti, s kiemeli a tündérmeséknek a világmindenség magyarázatára vonatkozó szerepét (vö. Erdész Sándor: *Ámi Lajos mesemondó világképe*. Ethn. LXXII. [1961] 311—324.).

A magyar tapasztalatokkal egyezik Bîrlea-nak az a megfigyelése is, hogy a jó mesemondó úgyszólván egyszeri hallásra elsajátítja a számára érdekes szöveget, illetve annak cselekményvázát — a könyvből való tanulás azonban jóval nehezebben megy, hacsak nem kiváló felolvasó a közvetítő. A gyakorló mesemondó repertoárjának nagyobbik részét gyermek-, ill. ifjúkorában tanulja meg, alakítja ki, a katonáskodás idejéig bezárólag (l. erre vonatkozólag: *Ruszkovics István* meséi. Magyar Népmesekatalógus Füzetei 4. Utószó. — Sajtó alatt). Figyelemre méltóak és tanulságosak a mesemondók memóriájára, a mesemondás technikájára és művészi hatására vonatkozó megfigyelések is.

A változatok szilárdságára utal az a megfigyelés, hogy egy-egy falu, sőt egy-egy mesemondó repertoárjában is szerepelhet ugyanannak a típusnak két vagy több változata. A mesemondók nagyrésze becsületbeli ügynek tekinti a sujet-k változatlan formában való továbbadását (vö. *Ruszkovics* i. m.) s tudomásul veszi, hogy ugyanannak a mesének több formája is lehetséges.

Sajnos, nincsen arra terünk, hogy a bevezető másik két fontos fejezetét, az elbeszélő műfajok rövid jellemzését (I. 31—74.) és a formára vonatkozó megfigyeléseket (74—105.) hasonló részletességgel ismertessük. Bîrlea O. kitűnő, a fontos részletekre érzékenyen reagáló megfigyelőkészsége, finom esztétikai érzéke s szép értekező stílusa ezeket a szakaszokat is tanulságos, élvezetes olvasmánnyá teszi. Igen hasznosnak tar-

tanám, ha a bevezető némiképpen lerövidített formában néhány kiemelkedően szép szöveg kíséretében magyar nyelven is megjelenne, mivel számos ponton megerősíti, ill. kiegészíti a mi megfigyeléseinket. Gazdagsága, módszertani következetessége, sokrétűsége és rendszeressége következtében kérdőív gyanánt is jól használható lenne.

Ugyanilyen átgondolt, kidolgozott és következetesen keresztülvitt a közölt népköltési szövegek ortográfiája is. Tudjuk, ennek kialakítását román viszonylatban is a folklórkutatók és dialektológusok hosszú vitája előzte meg. Ennek eredményeképpen jött létre a népköltési szöveglejegyzéseknél és szövegpublikációknál két, egymást több ponton keresztező elv kompromisszuma, hogy ti. azonos hangtani jelenségek jelölése azonos jellel történjék, és hogy az olvashatóság érdekében a szöveg maximális mértékben közelítse meg az érvényben levő akadémiai helyesírást.

A román szöveggyűjtemény írásmódja a bukaresti Floklór Intézet kollektívája által kialakított ortográfiát tükrözi. Következetesen alkalmazza a fentemlített fonetikai alapelvet, de ott, ahol egyes szavak hangalakja nem tér el a köznyelvitől, a nemzetközi fonetikai írásjelek mellett alkalmazza a szokványos helyesírást is. Ez a kettős megoldás az első pillanatban meghökkenti az olvasót, ha azonban megfogadja a kötetszerkesztő tanácsát és „halló szemmel" (cu un ochi acustic) olvas, rövidesen megszűnnek a technikai nehézségek és a román fonetikus hangjelölésben kevésbé járatos olvasó is gyönyörködni tud a nagy gonddal összeválogatott meseanyag formai szépségében.

A szövegek műfaji megoszlása hasonló a magyarhoz: a tündérmesék mind számban, mind terjedelemben, mind esztétikai szempontból a legjelentősebbek (73), majd jelentőségben a tréfás mesék (38), az állatmesék (17), legendák = mondák (12), novellamesék (7) és az elbeszélések (6) következnek. A számok nagysági rendje és a sorrend elsősorban a gyűjtők, de minden bizonnyal a mesemondók műfaji érdeklődését is tükrözi.

A tündérmesék közül a mi szempontunkból különösen az első 13 szöveg, továbbá a 15—16. és 20. mese figyelemre méltó (számozás tőlünk), melyek a Fehérlófia, Égitestszabadító, Borsszem Jankó, Jézus keresztfia, Táltospárbaj, Férfihamupipőke, Állatsógorok, A boszorkány lovainak (lányainak) megőrzése stb. típusok változatai, ill. azok motívumait tartalmazzák.

Az állatmesék két alműfaja, a **láncmese** és a tanulságos mese (ezópusi mese) közül az előbbi a jelentősebb, a magyar anyaggal is ez mutat több ponton rokonságot. A novellameséknél feltűnő a mi Mátyás-anekdotáink teljes hiánya, a legendák között pedig — ezeket Bîrlea a tündérmesék közé sorolja — a tréfás szent Péter-legendák viszonylag kis száma. A rátótiáda jellegű szólás-mondás magyarázó mesék szintén hiányoznak, annál gazdagabb viszont a János szolga, Kis Kolozs, Nagy Kolozs-féle, a feudális falusi viszonyokra jellemző, úr—szolga, szegényember—gazdag paraszt ellentétet kiélező „tréfás mesék" variáns anyaga. Nagy számú és jó ízű az asszonyi hűtlenséget, állhatatlanságot, bőbeszédűséget, szerelemvágyat példázó reneszánsz novella-anyag, népszerűek az ostoba emberről, asszonyról szóló történetek — köztük AaTh 1200—1349 típusszámúak is — valamint a lusta asszonyról szóló mesék, akik férjük „nevelőmunkája" következtében végül megjavulnak.

Kevéssé ad átfogó képet a gyűjtemény a román monda, legenda és népi elbeszéléskincsről, bár a bevezetés tanúsága szerint ezek a műfajok a gyűjtőket nem kevésbé érdekelték. A jelenség magyarázata valószínűleg az, hogy a kiadó tervez egy-egy monda, ill. tréfás-reális-mese antológiát a katalógusszerkesztők, Brîll Toni, ill. Stroescu Sabina összeállításában, ezeknek a műfajoknak a bemutatására tehát Bîrlea nem tartotta szükségesnek akkora súlyt helyezni, mint pl. a tündérmesékére.

Ami a közölt szövegek esztétikai értékét illeti, Maia Boškovičstulli-nak és Maticetov Milkonak a délszláv prózai elbeszélőköltészettel kapcsolatos megállapítása a román meseanyaggal kapcsolatban is érvényes: a jó paraszti mesemondók által előadott szövegek életszerűbbek, dramatikusabbak, stilárisan plasztikusabbak, mint az átköltöttek, kivéve természetesen az olyan magas művészi színvonalat képviselő meseírókét, mint amilyen román viszonylatban pl. Creanga Ion.

Említésre méltónak tartjuk, hogy a gyűjteménynek sajtó alatt van egy kisebb terjedelmű, népszerűbb változata, az akadémiai helyesírást jobban megközelítő ortografiával, de nem átstilizált szövegekkel, ugyancsak az Irodalmi Könyvkiadó nagyon aktív Folklór Osztálya gondozásában. Ők az ilyen nagy példányszámban megjelenő, jól válogatott, hiteles népköltési szövegeket tartalmazó köteteket üzleti szempontból is igen jövedelmezőnek tapasztalták. Nálunk, sajnos, évek óta „hiánycikk" számba mennek.

Kovács Ágnes

Ramstedt G. J.: Seitsemän retkeä itään

(Hét keleti út) Joki Aulis J. előszavával. 1898—1912 Porvoo-Helsinki. Werner Söderström osakeyhtiö. 1967. Negyedik kiadás. XIV + 220 l.

Castrén M. A. 1846 márciusában a következőket írta Szibériából jó barátjának J. V. Snellmannak: „Ez a mostani utam elegendő bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a finnek rokonaikkal együtt rokonságban vannak a szamojédokkal, s nyilvánvalónak látszik, hogy mindezek a népek a török népeknek is rokonai. Így hát a nyelvtudomány legközelebbi feladata természetesen az lehetne, hogy a szamojéd közvetítésével kimutassa e népek összetartozását a finnektől a tunguzokig. A tunguzoktól nyitva az út a mandzsukhoz, és minden út a mongolokhoz vezet, mert feltételezhetjük, hogy egyfelől a törökök és a szamojédok, másfelől a tunguzok és a mandzsuk rokonságban vannak a mongolokkal. Így végül is hozzá kell szoktatnunk magunkat a gondolathoz, hogy bizony a megvetett mongolok leszármazottjai vagyunk."

Castrénnak ezen a nyilatkozatán alapszik az urálaltáji nyelvrokonság hipotézise, amellyel szemben a finn nyelvészek a határozott elutasítás álláspontjára helyezkedtek. Donner Otto, a helsinki Finnugor Társaság széles látókörű megalapítója viszont azt a felfogást képviselte, hogy a tudományos objektivitás elvének megfelelően egy jól képzett finn nyelvész helyszíni tanulmányok végzésével ismerje meg a mongol nyelvet és népet. A nehéz feladat elvégzésére Donner a kivételes szellemi képességekkel, bámulatos nyelvérzékkel és emlékezettel rendelkező fiatal magisztert, Ramstedt Gustaf John-t szemelte ki.

Ramstedt az egyetemen a klasszikus nyelvek mellett Donner vezetésével indoeurópai összehasonlító nyelvtudománnyal és szanszkrittal foglalkozott. Előkészületül a mongóliai útra egy évig finnugor nyelvi és fonetikai tanulmányokat végzett. 1898 október havának végén indult el Ramstedt 1901 tavaszáig tartó első mongóliai útjára. Urgába, Mongólia akkori fővárosába ment családostul. Egy norvég misszionárius segítségével az ún. „húsvárosban" egy orosz kereskedő házában helyezkedett el a Ramstedt-család. Urga központját két kolostor alkotta. A főkolostor és a messze földön híres Gandan kolostor között terült el a kínai városrész. Nyáron Urgát valósággal elözönlötték a zarándokok, akik a legtekintélyesebb láma, Bogdo Gegen áldásáért jöttek a szent városba, de egyúttal üzleti ügyeiket is lebonyolították.

Pénz nem volt Mongóliában. Fizető eszközül szolgált, bár gyakorlati haszon nem származott belőle, a „hadakki", a Kínában buddhisták számára szőtt selyemanyag, amelynek átnyújtása, illetőleg elfogadása bizonyos ceremóniával ment végbe, s jóindulat, jókívánság kifejezése volt. Fizetési eszköz volt a színezüst „lang", amelyből száz darab kb. 130—150 rubelnek felelt meg, bizonyos esetekben jóval kevesebbnek. Mivel külön kis mérlege volt az eladónak és a vevőnek, a langgal való fizetés hosszú ideig tartó mérésre és vitatkozásra adott alkalmat. Gyakori fizetési eszköz volt a kb. 30 cm hosszú, 15 cm széles, 2,5 cm vastag lappá sajtolt teatábla, amelyet középen ketté lehetett fűrészelni. Egy ilyen féldarab értéke 30 kopeka volt. Ha valaki birkahúst akart vásárolni az urgai piacon, hátán vihette vagy vitethette a síjakkal összekötözött teatáblákat. Mikor ezek elkoptak, vagy elpiszkolódtak, teafőzésre még mindig alkalmasak voltak.

A város férfilakossága Urgában, és általában egész Mongóliában, három kategóriába tartozott: A „fehérek" a hagyományok szerint fejedelmi családok leszármazottjai, a hivatalokban vezetőállásokat töltöttek be. Hosszú copfot viseltek, sapkájukat üveg-, drágakő- vagy fémgomb díszítette. A kopaszra nyírt „sárgák", a papi esküt tett lámák, sárga vagy vörös ruhában jártak vállukon átvetett „orhimdzsi"-val. Olvasójukat nem annyira imádkozásra, mint inkább számolási műveletek lebonyolítására használták, mert sokan foglalkoztak közülük lovak, juhok stb. eladásával. Mongólia férfilakosságának több mint egyharmada a sárgákhoz tartozott. A lámák semmiféle formában nem voltak alárendelve a világi hatóságoknak. A tanultabb lámák gyógyítottak is, de nem ingyen (orvos egyáltalán nem volt Mongóliában). A „feketék" a népet képviselték. Copfot és sárga meg vörös kivételével bármilyen színű ruhát viselhettek. A fejedelmek és a fejedelmek megbízottjai rendelkeztek velük. A mongolok nem tudták eldönteni, hogy az idegen, akivel anyanyelvükön beszélhetnek „fekete"-e vagy „sárga". Hogy asszonnyal és gyermekkel lakik együtt, azt mutatja, hogy „fekete", de akkor meg miért tanul, miért olvassa a könyveket, hiszen az a lámák feladata?! A lámák, elsősorban Ramstedt egyik meglehetősen tanult nyelvmestere, meg voltak győződve, hogy az idegen tulajdonképpen mongol, s a lelke csak tévedésből került „orosz" testbe. Sokat faggatták, hogy nincsenek-e

emlékei előbbi mongóliai lakóhelyeiről. Ez a feltevés nagy hasznára volt RAMSTEDTnek: a lámák készségesen válaszoltak kérdéseire. Másrészt nyelvtudományi munkásságát megnehezítette a nyelvi tabu: egyes kérdéseire a mongolok semmiféle választ nem adtak.

1899 nyarát Urga közelében ligetes, dombos folyóvidéken, őszét és tavaszát ismét Urgában töltötte RAMSTEDT. Egy beteges lámától, akinek a nevét senki sem tudta, számos varázsigét, hősmondát, éneket jegyzett le, köztük a költői szépségekben gazdag *Agula kán*járól szóló éneket, amelynek finn fordítását útleírásában is közölte. Ugyanez a láma számos közlőt szerzett RAMSTEDT számára.

RAMSTEDT 1899-ben az Orhon folyón túli Amur Bajaszhulantu Kolostorba is ellátogatott. (Mivel Nadzsimban erős vágy ébredt arra, hogy elzarándokoljon az Orhon folyó tulsó partján levő Amur Bajaszhulantu [„Nyugalmas örvendezés"] nevű kolostorba, RAMSTEDT is vele ment.) Ez volt első önálló kutató útja. Hogy a kolostor életét alaposan megismerhette, azt nemcsak annak köszönhette RAMSTEDT, hogy jól beszélte a mongol köznyelvet, hanem még inkább annak, hogy a régi szövegeket jobban ismerte, mint a legtudósabb lámák, és hogy sok olyat tudott Buddháról és a buddhizmusról, amikről a lámák sohasem hallottak. — Mikor RAMSTEDT Nadzsimmal hóviharban megtett izgalmas út után visszakerült Urgába, ott az a megdöbbentő hír fogadta, hogy a kínai városrészben százszámra halnak meg az emberek fekete himlőben. Ilyen járvány esetén a mongolok szétszedték jurtájukat, és a darabjait messzire szétszórták. A jurta lakói élelmet vettek magukhoz, és külön-külön, lakóhelyüktől kb. félkilométernyire ütöttek tanyát. Ilyen távolságban még hallották a kiáltást vagy más jeladást. Ha aztán valamelyikük nem válaszolt, tudták, hogy mi lett a sorsa. Napokig éltek így. Közben ősi mongol fertőtlenítő eljárással a jurta részeit és a tárgyakat gondosan megforgatták, hogy minden oldalról érje azokat a nap. — Beteg kislányát és feleségét RAMSTEDT Finnországba küldte.

A nyár közeledtével eladta minden feleslegessé vált holmiját; lovakat, két könnyű sátrat vásárolt, és két nyelvmesterével délnyugat felé vándorolt. Térképeken nem szereplő hegyvidékre érkeztek, az északról délre tartó *Guman-gurbun-artu* folyók mellékén jó lelkű és aránylag vagyonos pásztorkodó mongolokat találtak, és itt-ott köles- és búzatáblákat is láttak. RAMSTEDT — vándorkereskedőként fellépve — hírül adta, hogy énekeket, meséket, közmondásokat stb. vásárol, és hogy fekete fedelű füzetének minden teleírt lapjáért öt—tíz kopekát is fizet. Hamarosan megtelt nem egy, hanem több füzet is. A varrótű, ceruza, bicska és különféle erős fonalak kívánatos fizetőeszköznek bizonyultak. Elérkeztek a *Tula*, majd pedig az *Orhon* folyóhoz. Utazásuk célja a fejedelem, *Handu-Wang*, lakóhelye volt. Ebben a sem nem túlságosan nagy, sem nem túlságosan híres kolostorban a lámáknak bőven volt idejük imádkozásra és tanulásra. A lámák nagy figyelemmel kísérték RAMSTEDT munkáját, maga a fejedelem is meglátogatta, és a könyveit is megnézte. RAMSTEDT itt megismerhette a mongol igazságszolgáltatást, és írnoka lemásolhatta az iratokat. DONNER Otto megküldte Urgába RAMSTEDTnek HOWORTH ezredes „History of the Mongols" című nagy művét. A műben közölt adatok ellenőrzése igen érdekes feladat volt. Kiderült, hogy Dzsingisz kán kedvelt nyári tartózkodási helye, ahol annak idején nagy seregszemléket is tartott, közel esett a kolostorhoz. A „Hét kút" vidéke igen fontos kutatási területnek bizonyult. Itt találta meg RAMSTEDT hajdankori sírok és síremlékek között azt a rovásírásos síremléket, amelynek fényképeit és a felírásról készített pontos másolatát elküldte THOMSENnek, a nagy dán nyelvésznek, aki aztán megfejtette az ó-türk feliratot. A fejedelem pompás lovain két mongoljával minden irányban messze földeket bejárt RAMSTEDT, s a *Szelenga* északi partján az *Ergin-gol* torkolatánál megtalálta azt a feliratos követ, amelyről a mongolok beszéltek neki. A sebes sodrású, mély vízen nem lehetett lóháton átkelni, így hát RAMSTEDT a fehérneműjét, cipőjét, papírt és ceruzát tartalmazó kis csomagot a fejére kötötte, és másodszori kísérlettel nagy küzdelem árán átúszott a folyón, és eljutott a sziklához, amelynek bemohosodott rovás-feliratát pontosan lemásolta. Huszonhat éves volt ekkor RAMSTEDT, akinek bátorsága babonás tiszteletet ébresztett iránta a mongolokban.

Ezen a nyáron meggyőződhetett RAMSTEDT arról, hogy milyen bámulatosan ismerik a mongolok a lovakat. RAMSTEDT legyengült lovait a fejedelem ménesének egyik őre vette gondozásba. Ez az őr egy nap jelentette, hogy a lovak rendbe jöttek, mire RAMSTEDT segítséget kért lovai megkereséséhez. Nincs szükség segítségre, a lovak ismerik gazdájukat — felelte az őr. RAMSTEDT a fejedelem lován egyedül ment ki a nagy területen legelésző méneshez. A lovak, amelyek mellett ellovagolt, egy pillanatra felemelték a fejüket, s aztán folytatták a legelést. A másik szélen azonban egy fekete ló felemelte a fejét, nem folytatta a legelést, hanem RAMSTEDTet nézte. Egy idő mulva egy másik ló állt a fekete ló mellé, s hamarosan felsorakozott RAMSTEDT mind a hat lova. Mikor RAMSTEDT a lovaihoz érkezett, a fekete ló jól megrúgta a fejedelemtől kölcsön kapott

lovat. A mongolok, akiknek elbeszélte az esetet, nem csodálkoztak: a fekete ló, amelyet a legtöbbet használt RAMSTEDT, irígykedett a kölcsön-lóra. A mongolok nem adnak nevet a lovaiknak, de a lovak színeinek és színárnyalatainak jelölésére közel száz szavuk van, s két szó — szín és színárnyalat, vagy szín és forma — elég hozzá, hogy sok ló közül kiválasszák a keresett lovat.

1900—1901 telét a határon levő Troickoszavszkban töltötte: rendezte hatalmas anyagát, lemásolta a *Handu-Wang*tól kölcsönzött könyveket, és kiegészítő adatokat, javításokat írt be KOWALEVSZKIJ mongol—orosz—francia szótárába. Mikor elérkezett a hazautazás ideje, mindössze 100 rubel állt rendelkezésére. Harmadik osztályú vasúti jegyet váltott Pétervárig, s teherárúként adta fel ládáit, amelyek azonban sohasem érkeztek meg. A szibériai vasútigazgatóság megtérítette a Finnugor Társaságnak RAMSTEDT tanulmányútjának összes költségeit, de örökre elveszett a hihetetlen fáradalmakkal járó, sokszor életveszélyes tanulmányút jóformán minden eredménye, a kéziratok, a fényképek, a vásárolt és az ajádékul kapott muzeális tárgyak. Csak az maradt meg, amit előbb a felesége, majd később ő maga kézicsomagként hazavihetett. Filozófiai doktori disszertációját emlékezetből írta meg RAMSTEDT.

Második mongóliai útjára PÄLSI S., a kiváló fiatal régész társaságában indult el RAMSTEDT 1909. május 5-én. Urgába mentek. Urgától keletre kb. 60 km távolságban terül el a Bajantala néven ismert sík terület, amelynek szegélyén a Nalaiha széles völgyében találhatók Mongólia legbecsesebb régészeti emlékei, köztük a hatalmas türk birodalom első főminiszterének és tulajdonképpeni megalapítójának *Tonjukuk*nak a sírja. A két lecsiszolt sziklán levő feliratokról elsőül KLEMENTZ pétervári tudós adott hírt. A feliratok szövegét fényképek és másolatok alapján RADLOFF közölte. RADLOFF könyvével a kezében vizsgálta meg RAMSTEDT az írásjeleket, és hasonlította össze betűről betűre Radloff betűivel, miután PÄLSI vizet hordott és jó kefékkel alaposan megtisztították a köveket.

Ez az út mintegy főpróbája volt annak a nehéz útnak, amelyre mongol öltözetben, téli bundákkal felszerelve Urgából indultak el mongol kísérőikkel. Július első két napját *Szudzsi* sírjánál töltötték. Ezt a sírt és a feliratos síremléket 1900-ban találta meg RAMSTEDT, most PÄLSI is megvizsgálta, és lefényképezte régészeti szempontból.

Innen *Handu-Wang kolostor*ába mentek, mert az archeológiai kutatásokhoz nagy szükségük lett volna a fejedelem engedélyére. Mongol hiedelem szerint ugyanis a föld résein át gonosz szellemek jöhetnek elő, és ezek nagy károkat okozhatnak. Míg kihallgatásra várakoztak, RAMSTEDT megtudta, hogy a fejedelemség határain belül feliratos kövek vannak az Örgötu hegy lejtőjén, amelyeket még senki sem fényképezett le. *Handu-Wang* nem adott egyenes választ RAMSTEDT kérésére, de a kis karaván mégis útnak indult nyugat felé. A nagy nappali hőség miatt lassan haladtak előre, s a hegy közelébe érve észrevétlenül igyekeztek sátraikat folyton előbbre tolni. Július legvégén RAMSTEDT megmutatta a két mongolnak, akik Tonjukuk sírjánál is vele voltak, a feliratos kövekről készült fényképeket, s négyen négy irányban indultak el a kő megkeresésére. Az estét, mivel semmit sem találtak, rossz hangulatban töltötték. RAMSTEDT azonban felfigyelt a két mongolnak a másik sátorból kihallatszó beszélgetésére: furcsák lehettek azok a régi emberek, hogy még a kutyáikat is vályúból etették! Másnap reggel mind a négyen elmentek az „Újvíz" nevű forrásnál levő „kutyaetetőhöz". A kb. egy méter hosszú és félméter széles lapos, díszítésekkel ellátott kőnek a négyszegletű mélyedésében valamikor oszlop állhatott. A magas, ritkás fűben néhány méter távolságban meg is találták a kettétört síremlék két darabját. A négy méter magas gránitkő két darabján összesen hatezer írásjelet számoltak össze. A jelek a felszínen megrongálódtak, de a homokba süllyedt oldalakon jól megőrződtek. Az újgurok első uralkodójának a sírját találták meg. A sírtól kb. két kilométer távolságban egy domb tetején kisebb halom állt, s ez a palakövek és napon szárított téglák vastag rétegeiből álló halom emberkéz műve volt. Egy hétig tanulmányozták a *Sine-Uszu* követ és környékét, és csak nehezen kerülték el a veszedelmes következményekkel járó letartóztatást.

Utolsó mongóliai útján 1912-ben SOTAVALTA Arvo, a kitűnő nyelvész volt RAMSTEDT utitársa. Kutatóútjukra két mongolt, tíz lovat, négy szekeret és két sátrat vittek magukkal. Hosszú útjukon látták Eldzsigidaj kán leégett városát, láttak síremlékeket, de nem találtak semmi különösebbet. Azonban a Hanui és a Huni összefolyása vidékén egy magas dombon régi vár romjai vonták magukra a figyelmüket. A várfal alacsony lehetett, és szabályos távolságra egymástól tornyok emelkedtek ki belőle. A belső udvar magasabban feküdt, a középső és az előudvar széles kapuja a folyó felé nyílt. Az előudvar kapujától nem messze kb. két méter hosszú és méter széles kő feküdt a földön. A kő fényesre csiszolt felülete tele volt írásjelekkel, s ezek az írásjelek nem voltak sem ótörök, sem kínai, sem szogd jelek, hanem erősen emlékeztettek az ótörök feliratok címül szol-

gáló díszítő motívumaira. A kőről készült fényképet elküldte RAMSTEDT V. THOMSENnek, aki válaszlevelében így nyilatkozott a feliratról: „Ismét új rejtély előtt állunk." RAMSTEDT sohasem tudta meg, hogy találtak-e magyarázatot a feliratra. A Szelenga északi szakaszánál egy helyen régi csatornák nyomaira bukkantak. Mivel a folyó közelében fák és bokrok között egy magas töltés egyik sarkában a *Bajbaluk-kolostort* látták, RAMSTEDT arra gondolt, hogy a *Bajbaluk* név azonosítható az egykori *Bajbalyk*, a „gazdag város" nevével. E város alapításáról az újgur uralkodó sírkövén van említés.

1912-ben RAMSTEDT, aki nyelvi anyagot is gyűjtött, SOTAVALTÁval együtt Mongólia olyan részeit utazta be, ahol előttük még nem jártak európai kutatók.

1903 márciusában RAMSTEDT a Volga mellékén élő kalmükök tanulmányozására indult.

RAMSTEDT 1903 novemberében újra útnak indult feleségével és ötéves kislányával együtt. Azt akarta kinyomozni, vajon megőrizték-e nyelvüket és nemzetiségüket azok a moguloknak nevezett mongolok, akinek ősei a mongol hódítások idején, a XIII. században kerültek Perzsia és a mai Afganisztán területére. Bakuból a Kaszpi-tengeren át Krasznovodszkba érkeztek, majd Taskenten át az orosz katonai parancsnokság külön engedélyével Kuska erődítménybe, ahol egy svéd nevű és származású ezredes lakásában helyezkedtek el. Talált is két mongolt. A parancsnok jobbnak látta, ha RAMSTEDT a családjával és a mongoljaival áttelepszik Mervibe. RAMSTEDT magas bért igért nekik nyelvmesteri munkájukért, de másnap az egyik mongol már beteget jelentett, s ki sem nyitotta többé a száját, malária gyötörte. A fiatalabbik mongol, Abdilla, felfogta kedvező helyzetét, de a munka így is rendkívüli nehézségekkel járt. Mégis leírt RAMSTEDT kétezer mondatot, kb. hétszáz szót és több rövid tréfát. A nehéz munka hirtelen véget ért, RAMSTEDT is megbetegedett maláriában, és visszatartott Helsinkibe.

1905 kora tavaszán RAMSTEDT a Kínához tartozó Kelet-Turkesztánban lakó kalmükök földjére utazott. Az Irtys folyón hajón átkelve *Szemipalatinszk*ba érkezett. Onnan postakocsikon folytatta útját Kína határáig. A határtól a határőr saját lovaival vitte Csugucsakiba. Ez a város és a szintén kalmük nevű *Dörböldzs* Kína délkeleti részének legfontosabb városai voltak. *Csugucsaki*ban olyan mozgalmas volt az élet, mint Urgában. Egy *Arsa* nevű kalmük ember segítségével készült fel RAMSTEDT az előtte álló nehéz útra: lovakat, szekeret vásárolt, szolgákat szerződtetett. *Arsa* régebben a kínai kormányzó tolmácsa volt, tudott kínaiul, sőt valamennyire oroszul is. Tolmácsi állását az ópium miatt vesztette el. RAMSTEDT jól megvolt vele, teljesen felruházta és az ópiumgolyókba olykor kakaót kevert. Csugucsakiból napokig utaztak kelet felé. A *Jamatu hegység* sziklái után hullámos dombvidéken, majd bokros síkságon, később agyagos területen hatoltak át. Ember nem lakott ezen a tájon. Az utasok csapatokba verődve haladnak céljuk felé, de ők nem találkoztak délre tartó utasokkal, s így nem csatlakozhattak senkihez. Egy helyen lovas emberekkel találkoztak, ezek tigrisek elől menekültek. Arsa már vissza akart fordulni, de RAMSTEDT nem engedett: nem nagy távolságban egy kínai háznak kell lennie. Arsa tanácsára RAMSTEDT behúzódott a szekér fedele alá, onnan irányította a lovakat, Arsa pedig egy vasdarabbal verte a bádogvedret, s fülsiketítő zajt csapott a tigrisek elriasztására. A megijedt lovak szélsebesen vágtattak. RAMSTEDT a szekér fedelének résein át jól megfigyelhette a bokortól bokorig ugráló tigriseket, amelyeknek nevét a mongolok útközben sohasem ejtik ki a szájukon. Végül megpihenhettek a magas fallal körülvett kínai házban. A lovak az udvaron gyújtott tűz mellé húzódtak. Egyszer csak szörnyű üvöltés hallatszott. A lovak reszketve vetették magukat a földre, RAMSTEDT néhány lövést adott le a pisztolyából, mire *Arsa* rosszallóan megjegyezte, hogy kár elpazarolni a golyókat: a tigris üvöltéssel jelezte társainak, hogy felhagyott az üldözéssel, és csatlakozni akart hozzájuk. — Később egy kis faluban RAMSTEDT egy kalmük chresthomatiát nézegetett. *Arsa* elmagyarázta a csodálkozó kalmüköknek, hogy a „fejedelem" nála is jobban tudja a nyelvüket. Két nappal később két ember a *Dzsirgalantu* partján lakó fejedelem meghívását hozta. *Bajar* fejedelem, egy ötven év körüli jó megjelenésű, méltóságteljes ember barátságosan fogadta RAMSTEDTet. Ott volt a fia is, Balta, kínai írás szerint Pa-li-ta, aki Pekingből érkezett haza Mandzsurián és Tibeten keresztül. A fejedelem sokat tudott a világ dolgairól, a fiatal wang pedig hosszasan tanácskozott RAMSTEDTtel, hogy miként lehetne kalmükbetűs írógépet szerkeszteni. A fejedelmi udvarban magas rangú kínai tisztviselők tartózkodtak. Ők irányították Balta-wang nevelését. Bajar fejedelem arról volt híres, hogy évekig nem fizettetett adót, hanem bizonyos időközökben két-háromezer kitűnő lovasember részvételével nagyszabású hajtóvadászatot rendezett. A körbe zárt vadak húsát elvihették a vadászok, a prémeket megtartotta a fejedelem, aki RAMSTEDTet egy nagy fekete medve-, meg egy tibeti havasi párduc bőrével ajándékozta meg. Mivel a hamburgi állatkert szívesen vásárolt jó áron élő állatokat, a fejedelem tigris-csapdákat állíttatott fel. A négy földbe vert lábon álló csapda erős

fatörzsekből készült zárt ketrec. Az ajtónyílásba egy juhot kötnek, és mikor a tigris rárohan az áldozatra, az ajtó lecsapódik. A lábakat azután átfűrészelik, és a ketrecben levő tigrist kényelmesen elszállíthatják bárhova. Igen érdekes módon történik a vadlovak fogása. A vadló gyorsabb a legsebesebb paripánál, és ezért csak hajtóvadászattal lehet elfogni. Ellés idején legjobb lovaikkal kb. kilométer hosszú láncban közelítik meg a kalmükök a vadlovakat. Megtörténik, hogy egy-egy kanca elmarad a csapattól, s világra jön a csikó, amely megszületése után még két óráig nem tud olyan gyorsan száguldozni, mint a lovak. A kanca az utolsó pillanatban elmenekül a csikó mellől, s az elfogott csikó természetesen a fejedelem tulajdona lesz. Az ilyen elfogott vadlónak nagy szerepe van a lónemesítésben: a félvér lovakért hihetetlenül magas árakat fizetnek.

Bajar fejedelem a könyveit is megmutatta RAMSTEDTnek, és sajnálkozott, hogy nincs a fejedelemség területén kalmük betűkkel felszerelt nyomda. Tanácsot is kért RAMSTEDTtől, hogy miképpen lehetne kalmük könyvek nyomtatását megszervezni.

Siho (Hur-Hara-Usun) városból keleti irányban folytatta RAMSTEDT az útját. A magasan fekvő, nyáron is kellemesen hűvös Urumcsban nagyon jól ment a munka, s Arsa esténként is érdekes mondákat, történeteket beszélt el RAMSTEDTnek. Egyszer RAMSTEDT fellovagolt *Arsá*val a komor, magas *Bogdo-Ulan* hegyre, amelynek egyik oldalán füst szállt fel. Kiderült, hogy a hegy üregeiben szénréteg van, s ez lassan égett, valaki gondatlanságból meggyújtotta. Útközben kalmükökkel és mongolokkal találkoztak, akik meghívták őket magasan fekvő jurtáikba. Kiderült, hogy a hegyen szétszórtan százszámra élnek családok, akik az adófizetés elől menekültek ide, s akik nagyon jól érzik magukat a völgyekben.

A zord őszi idő beálltával RAMSTEDT visszatért *Csugucsaki*ba. Útközben megtudta, hogy Oroszországban nagyarányú sztrájk zavarta meg az életet, de azért nincs minden út elzárva a hazatérés elől. Eladta feleslegessé vált holmiját, nagy orosz szánt, bárányból bundát, téli sapkát vásárolt, s a szánban fekve, bárányból bundájába burkolózva, a bárányból takaró alatt nagyokat aludva jutott el egyik postaállomástól a másikig és végül Omszkba. Omszkból aztán kalandos utazással, különféle kitérőkkel és vonatokkal nagy nehezen Tulába került s onnan Pétervárra. Mikor hazaérkezett Lahtiba a családjához, olyan zűrzavar volt a fejében, hogy csak hosszú idő múlva rendeződtek a gondolatai, s találta meg saját magát.

RAMSTEDT 1873-ban született munkáscsalád fiaként és 1950-ben halt meg. Félévszázadra terjedő tudományos pályájából hét esztendőt töltött keleti tanulmányutakon s tíz évet Japánban az önálló Finnország első követeként. RAMSTEDT a diplomáciai pályán is tudós maradt. A diplomáciai pálya a kutatási terület kitágulását, és újabb meg újabb problémák meglátását jelentette számára. Útleírása magával ragadó, rendkívül érdekes és élvezetes olvasmány. Megismerjük belőle a nemes lelkű, meleg szívű, jó humorú, a tudományért és finn hazájáért minden áldozatra kész egyszerű, bölcs embert, aki egyforma tapintattal és biztonsággal mozgott a mikádó fényes udvarában és a letűnt mongol világ primitív jurtáiban. RAMSTEDT könyve nemcsak útleírás, hanem igen fontos művelődéstörténeti forrásmunka.

RAMSTEDT Gustaf John a tudomány halhatatlan, úttörő hősei közé tartozik: ő a modern mongol és altáji nyelvtudomány megalapítója.

N. SEBESTYÉN IRÉN

The Anthropology of Franz Boas

— Essays on the Centennial of His Birth. Edited by: Walter Goldschmidt. San Francisco, 1959. p. vii, 165. (Memoir No. 89 of the American Anthropological Association. Volume 61, No. 5, Part 2, October, 1959.)

Az Egyesült Államok antropológiai és etnológiai kutatásainak tudománytörténészei gyakran foglalkoznak iskolájuk megalapítójának, BOASnak az életművével. (A jelen kötet BOAS születésének századik évfordulóját — 1958-at — ünnepli.) Általában hangsúlyozzák, hogy BOAS volt az első olyan kutató, aki a természettudományok oldaláról kiindulva (matematika, fizika, kémia, biológia voltak első érdeklődésének területei) teremtette meg a pozitivista, leíró jellegű etnológiát. Sokszor esik szó BOAS etnológiai felfogásának pszichologizmusáról is, rendszerint összekapcsolva ezt BOAS „kultúra"-fogalmának értékelésével. Amint ez ismeretes, BOAS minden egyes kultúrát öntörvényű

egésznek tartott, több alkalommal is hangsúlyozta, hogy például a kwakiutl, a tsimshian, a chinook indián kultúra éppúgy önálló és egész, mint a klasszikus görög vagy a büszkén európainak hiposztazált későbbi konglomerátumok. Különösen az évfordulók szelíd hangú visszaemlékezései sosem mulasztják el, hogy hangsúlyozzák BOAS „kultúrákat megérteni törekvő" őszinte humanizmusát. Máskor újszerű nyelvszemléletéről esik szó: a „primitív" nyelvek rendszerét kívánta megismerni, szembefordulva a korábbi felfogásokkal, amelyek szerint a természeti népek nem rendelkeznek önálló grammatikával, csupán egy homályosan kigondolt „egyetemes grammatika" megnyilvánulásai fedezhetők fel beszédükben. Olyan területen — mint a folklorisztikában —, ahol BOAS nézetei minden népszerűségük ellenére sem megértettek és feldolgozottak, az ilyen megemlékezések rendszerint semmit sem mondanak. BOAS erősen kategorikus és filozofikus ihletésű primitív művészet- és folklórértelmezése ugyanis egyfelől minden egyes folklóradat magasra értékelő megbecsüléséről tanúskodik; másrészről azonban éppen a filozófiai kategóriák túlságosan merev alkalmazásával olyan képet nyújt a természeti népek szóbeli- és képzőművészetéről, amely azokat a szükségesnél jobban közelíti a hivatásos művészetekhez, vagy elvont művészet-elméleti sémákhoz. Ezzel a megemlékezés-technikával azután az is együtt jár, hogy éppen a túlságos gyakori hivatkozás következtében elsikkadnak BOAS legtöbbször rendkívül értékes megállapításai.

1957-ben vetette fel a jelen kötet szerkesztője azt a gondolatot LOWIE-nak, KROEBER-nek, hogy BOAS születésének centenáriumára olyan emlékkötetet adjanak ki, amelyben több szerző által szinte minden lényeges kérdésben mégegyszer megvizsgálják és elemezzék BOAS nézeteit. A bevezetőkön kívül 10 önálló tanulmányt és rövid mutatókat tartalmazó kötet az említetteken kívül is számos kiváló szakember közreműködésével meg is jelent, és elsőrangú forrása nem csupán BOAS eszmerendszere megismerésének, hanem az egész amerikai etnológiatörténet boasi periódusának.

KLUCKHOHN, CLYDE és PRUFFER, OLAF BOAS korai tudományos tevékenységét kutatva rámutatnak arra, hogy ez az időszak nem csupán DARWIN, HAECKEL, HELMHOLTZ, HUMBOLDT, VIRCHOW és mások természettudományi természetű hatását jelenti, hanem ekkor válik ismertté MARX, a pozitivista társadalomfelfogás (MILL liberalizmusa), WAITZ és BASTIAN korai összehasonlító etnológiája, HEGEL reneszánsza, FECHNER BOAS-ra nagyon ható pszichológiája, SIMMEL és a korai szociológia. A közhiedelemmel szemben BOAS nem RATZELtől, hanem elsősorban TYLORtól, valamint az *Ethnographische Parallelen* szerzőjétől, ANDREE-től vette a maga első összehasonlító ötleteit. Hasonlóan igen lényegesek azok a kapcsolatok is, amelyek RITTER Karl és FISCHER Theobald egyetemes gazdaságtörténeti földrajza, valamint BOAS etnológiai parallelizmus-elmélete között alakultak ki. — MEAD Margaret beszámol BOAS (és BENEDICT, valamint más BOAS-tanítványok) terepmunka-felfogásáról. E kérdés elméleti oldala: mennyiben egyetemes minták szerint fejlődnek az egyes kultúrák (amint ezt az evolucionisták felfogják) — mennyiben egyedi és megismételhetetlen minden egyes kultúra (amint ezt a „culture-personality", vagy később az etnolingvisztika irányzatának egyes helyeslői állították). — A kötet egy másik dolgozata (SMITH Marian W.-től) BOAS „természettörténeti" kultúraábrázolásának a kérdéseit érinti. BOAS darwini értelemben beszél egyes fajok, ezen belül pedig az egyedek természettörténeti fejlődéséről, az egyes adatközlőben mindig a fejlődés utolsó fokaként megszületett egyedet, az adatközlés hírtartalmában pedig a fejlődés utolsó fokán álló kultúrát kísérli megérteni. (CODERE e kötetben közölt ismertetése BOAS kwakiutl-tanulmányairól ezt konkrét anyagon igazolja.) — TANNER dolgozata BOAS tevékenységének egy kevéssé ismert és mindenben ma sem kiaknázott területére: az egyes népek eltérő szomatikus-pszichikus fejlődési-növekedési ütemének vizsgálatára tér ki. BOAS kezdetben csak azt a tapasztalati tényt általánosította, hogy a csecsemők és gyermekek növekedésének üteme nem állandó, függ bizonyos egyetemes emberi genetikai törvényszerűségektől, ezen kívül módosul a családszervezet genetikai alkatának megfelelően, változik az egyes társadalmak, illetve bizonyos történelmi korszakváltozások szerint. Mivel BOAS mindvégig egy-egy egész kultúra elsajátításának fogta fel e növekedés pszichikai oldalát, e téren antropológiája számára központi kategóriát talált. Igen sajnálatos azonban, hogy nem sikerült e térre vonatkozó minden észrevételét közzétenni (alkotóerejére jellemző, hogy 72 esztendős korában kezdett el behatóan foglalkozni e kérdéssel), sőt tanítványai is jobbára problémákat vetettek fel eddig, különösen a társadalmi, illetve történeti akcelerációs változások értelmezésének esetében. BOAS folklór-elméletének tárgyalásakor a szerző (JACOBS Melville) nem feledkezik meg BOAS nagy gyűjtő, szervező és kiadó tevékenységéről, fő figyelmét azonban BOAS elméleti nézeteire fordítja. A folklórt mint egy-egy kultúra megnyilvánulását, tükröződését tekintette, amelyben a nemzetközi elemeknek kisebb jelentőséget tulajdonított, inkább területi egyezéseknek tartván azokat. Ez a felfogás egyfelől vita nélkül, de elutasította az euró-

pai folklorisztika típus-archetípus-motívum körül forgolódó irányzatait, rámutatva arra, hogy mindig egy-egy kultúra egészét kell kutatni. Ugyanakkor azt is megvallhatjuk, hogy ilyen módon az összehasonlító vizsgálatok mindenképpen jogosult kérdései felelet nélkül maradtak. — A kötet utolsó előtti tanulmányában JAKOBSON Roman BOASnak a *General Anthropology* (Boston, 1938.) nyelvről írott fejezetében kifejtett álláspontjából indulva el egy szemantikus, illetve aszemantikus grammatika létezési lehetőségeit vizsgálja. BOAS az „ember bikát öl" ~ „bika embert öl" mondatok között a külső tényekből, a „*Sachverhalt*"-ból vezeti le a grammatikai azonosságokat, azt remélvén, hogy ezzel a grammatika egyetemes rendszerét sikerült megragadni. A modern strukturalisták azonban a grammatikát éppen a jelentéstől (vagy a régi terminus szerinti „tényállás"-tól) teljesen függetlenül kísérlik felfogni. CHOMSKY számára „az ember golfot játszik" ~ „az ember nem játssza a golfot" „a golf > játssza az embert" mondatsor (amelyben az utolsó ugyan önmagában értelmetlenség, de ennek ellenére grammatikával rendelkezik, éppúgy, mint a többi, sőt a közölt példa szerint kívánatra még „tényállás" is rendelhető mellé) éppen egy BOASsal teljesen szemben álló következtetés bizonyítéka. Maga JAKOBSON óvatosan nyilatkozik arról, melyik nézetnek van e téren igaza. Annyi azonban mindenképpen látható, hogy BOAS tette meg az amerikai indián nyelvek tanulmányozása területén a döntő lépést: exotikumból tudományos témává emelte e kérdést, amin az sem változtat, hogy a szintaktikus elemzés modern módszereit vagy az etnolingvisztikát nem ő találta fel. — A kötet utolsó elemzésében SPIER Leslie (aki már több ízben írt hasonló tárgyról) megkísérli összefoglalni BOAS elméleteinek máig érvényes főbb kategóriáit. Különösen a rasszok BOAS adta elemzésével foglalkozik. BOAS történetinek és módosulónak tartotta ugyan a rasszokat, ezeket azonban nem annyira biológiai faktorként, mint inkább egy-egy nép embertani reprezentánsaként fogta fel, a magyar tudományos terminológia szóhasználata szerint inkább „etnikum" értelmezésben. SPIER is (de mások is) rámutatnak arra, hogy ez a felfogás a maga idejében új volt, ma azonban nem tartható fenn változatlanul, és tovább kell lépni e végül is kompromisszumos megoldástól.

BOAS főként a két Amerika indiánjaival és magaskultúráival foglalkozott, mégsem csupán merő tekintélytiszteletből érdemes figyelnünk a személye és nézetei körül lezajló tudományos értékelésekre, vitákra. Antropológiai elveinek kialakulása ugyanazokat a problémákat veti fel (jóllehet magasabb színvonalon) amelyek a magyar tárgyi néprajz múlt század végi fellendülését, majd e század eleji újból való megjelenését környezték. Azok a modernebb iskolák felől való bíráló hangok pedig, amelyek egynémelyikéről most volt szó, elégséges nosztalgiával is eltölthetnek: nekünk nem lenne okunk mindezt felülről szemére vetni BOASnak és követőinek. Strukturalizmus, szomatikus kultúrális antropológia (embertan), a népi alkotóművészet túlságosan filozófiai felfogása, etnolingvisztika, társadalomtudományi statisztika jobbára hiányoztak és hiánycikkek is mai társadalomtudományaink sorából. A bemutatott kötet (amelyben még pár apróbb dolgozat, illetve sok itt nem említett kérdés is megtalálható) nem csupán BOAS mai értékelését adja (ebben is kitűnően felhasználható), hanem számunkra is fontos központi problémák elemzéséről, olykor kérdések valamilyen megoldásáról is hírt ad.

VOIGT VILMOS

Holbek, Bengt—Piø, Iørn: Alverdens ordsprog

(A világ közmondásai). København, 1964. Politikens forlag. 288.

A fenti büszke címet viselő kötet ötödfélezer közmondást tartalmaz, több mint száz nép többszáz folklorisztikai kiadványaiból válogatva. Természetesen lehetetlen teljes arányosságot követelni egy ilyen munkától (ez például azt jelenthetné, hogy minden negyedik közmondás kínai lenne, ugyanakkor a dán folklórt tíznél is kevesebb adat képviselné), és az európai közmondások viszonylag nagyobb számát eléggé megmagyarázza az eddigi kutatások egyenetlensége. A kötet szerkesztői minden egyoldalúság elkerülésére törekedtek, és az angol CHAMPION kötete óta (*Racial Proverbs*. London, 1938.) tudomásom szerint nem jelent meg olyan gyűjtemény, amely hasonló mértékben és tudatossággal az egységes nemzetközi közmondáskincset adta volna kézbe. A kötet előszavában szó is esik erről, és ugyancsak itt olvashatjuk a szerzők nézetét a szólások és közmondások tartalmi és formai internacionalizmusáról. A bibliográfia is sok olyan gyűjteményt említ

meg — főként az Európán kívüli anyaggal kapcsolatban —, amelyek Otto Moll hatalmas, de korántsem teljes bibliográfiájából *(Sprichwörterbibliographie.* Berlin, 1958.) hiányoznak. Maga a kötet rövid előszót tartalmaz, ezután következik a nem nemzetek, hanem tárgykörök szerint csoportosított anyag, végül pedig a mutatók, amelyek segítségével földrajzi tájakhoz és etnikai fogalmakhoz kapcsolhatjuk a szövegeket. A kötet általában csak dánul közli anyagát (egyes más skandináv közmondásokat és néhány esetben másokat is azonban eredetiben is megad), és kommentárjai is ezen a kis nyelven íródtak. A kötet legnagyobb érdeme az, hogy részint már maguk a szerkesztők megkísérelték a világ közmondásainak tárgykörök szerinti csoportosítását, részint pedig a kötet átlapozása után az olvasónak támadnak ilyen gondolatai. Ez a kérdés pedig a mai közmondáskutatás legfontosabb problémája, mind ez ideig megoldatlanul.

A két szerkesztő külön csoportban közli a közmondások és szólások hasznáról megemlékező szólásokat — valószínűleg csupán a kiadó kívánságára. Ettől eltekintve azonban a 7 fő és ezen belül a 81 alcsoport egy végiggondolt rendszer alapján épül fel. Az első három törzsbe tartoznak a nem metaforikus szólások. Az első csoport tagjai az emberi tulajdonságokról szólnak (bölcsesség, butaság, hűség, álnokság, szeretet, segítőkészség, barátság stb.). A második csoportba az emberi élet kellékeivel foglalkozó szólásokat sorolták „ég és föld" címen. (Ennek a második elnevezésnek megfelelően az itt olvasható szólások zöme az istent és az eget, az ördögöt és a poklot, a háborút és békét, életet és halált, az idő és a világ jellemzését adja.) A harmadik csoport alanya maga az egyes ember (az ember általában, a férfi, az asszony, a férj és a feleség, a gyerek, az ifjú és az öreg, általában a család, a szomszéd, az idegen), illetve az emberi csoportok egymáshoz való viszonya (szerelem és féltékenység, a születés, gyűlölet stb., mindig az előbb említett alcsoportok egyikével hozva kapcsolatba). A második nagy egységet azok a szólások és közmondások alkotják, amelyek mindig valamilyen kép, metafora segítségével fejezik ki a maguk igazát. Ezen belül két alcsoporttal találkozunk: a mindennapi élet és a természet köréből vett szólásokkal. Külön figyelmet érdemel a könyv hatodik és hetedik osztálya. Az előbbibe a történeti forrásokból származó szóláshagyomány került (a régi kínai, indiai, egyiptomi, sumér, akkád, arameus, ótestamentumi, újtestamentumi, talmud-, korán-, ógörög, latin, ógermán és korai dán bölcs mondások szemelgetése), az utóbbiba pedig wellerizmusnak nevezett szólásidézetek. Ezeket a wellerizmusokat aszerint csoportosítja a kötet, hogy ki szerepel bennük a szólás alanyaként. [Néhány példa, erre a nálunk kevéssé ismert csoportra „Csak sorban, sorban — *mondta az ember* egyetlen tehenének" (norvég), „Beszélj már dánul, te német kutya — *mondta a paraszt* a franciának" (dán), „Mutasd azt az orcádat, amit a pap felé fordítasz — *mondta az asszony*, és megmosta a gyereke félarcát" (grönlandi), „Minden jó, ha a vége jó — *mondta a páva*, amikor a farkát nézte" (angol) stb.]

A szólások és közmondások kutatása az utóbbi időben jelentékenyen megélénkült. Nem utolsó sorban Archer Taylor érdeme ez, aki több évtizede hangsúlyozta ennek a tudományágnak a fontosságát, sőt mi több, azt is megérte, hogy szavát többen megfogadták. Taylor iskolája nemzeti és történeti keretek között vizsgálja a szólásokat, gyűjteményeket ad ki (régi kéziratokból és mai feljegyzésekből egyaránt), a komparatív munka során pedig egyes változatokat, egyes szólásokat vizsgál, elterjedésüket, olykor eredetüket kutatja. (Az ilyen kutatások szemléjét adja maga Taylor könyve új kiadásában: *The Proverb and An Index to "The Proverb"*. Hatboro — Copenhagen 1962. v—x.) Meg kell azonban mondanunk azt is, hogy nem készült el egyetlen nemzeti közmondásmonográfia sem, és az összehasonlító szóláskutatás területén ma sem dicsekedhetünk új módszerekkel. Matti Kuusi frekvenciavizsgálatai (ezek során azt vizsgálta, hogyan változik meg évszázadok során a finn szólásgyűjtemények összetétele) sem találtak kellő számú követőre *(Parömiologische Betrachtungen.* Helsinki, 1957.), akik a szólásnak mint egységes összefüggő hagyománynak a változását kutatták volna. A szólásokon belül mint önálló műfaj, különösen a wellerizmusok nyertek nagyobb figyelmet (Speroni, Charles: *The Italian Wellerism to the End of Seventeenth Century.* Berkeley — Los Angeles, 1953., majd Järvinö-Nieminen *Suomalaiset sanomukset.* Helsinki, 1959.), de ma sem tudunk sokkal többet elterjedésük, eredetük sajátosságáról, mint Taylor, aki könyve első kiadásában szentelt fejezetet e műfajnak. Ma sem tudjuk például azt, hol a keleti határa ennek a műfajnak, miért nem ismerjük szláv változatait, és mi magyarázza azt, hogy a 4000 finn változat mellett 20 észtet ismerünk csupán? Jól jellemzi ezt a látszólagos gazdagság mögött meghúzódó egyetemes látásmódban való szegénységet az a tény, hogy a legtöbb új gyűjtemény is ábécé rendben közli anyagát, nem találván jobb megoldást. A másik gyakori módszer az, hogy egyedi és ötletszerű fogalmi körök szerint csoportosulnak a szólások, inkább etikai mint folklorisztikai elveket követve. (Sajnos, ilyen szempontból az egyébként nagy arányú szovjet publikálás is elmarasztalható, annál is inkább, mivel a

legritkább esetben használnak egyáltalán összehasonlító anyagot.) Mindebből csupán egyetlen tanulság vonható le: a közmondások jelentős része közvetlenül is nevelő feladatot lát el, bizonyos társadalmi normák népszerűsítője, ezért figyelhetjük meg, hogy az egymásról mit sem tudó kutatók ösztönösen is így csoportosítják anyagukat. Mi sem legyen távolabb a jövő összehasonlító közmondáskutatásától, mint a társadalmi és történeti szempontok mellőzése. Mégis úgy látszik, hogy előbb ki kellene alakítani a szólásoknak mint népköltési műfajnak az egyes csoportjait, és ezen belül alkalmazni azután a társadalomtudományi törvényszerűségeket, amelyek minél konkrétabban értelmezzük őket, annál pontosabban felelnek meg a valóságnak. Ennek a rendszernek természetesen az egész világ közmondáskincsére kellene alapozódnia.

Csupán néhány lehetőségre szeretnék ezzel kapcsolatban rámutatni. Természetes, hogy a folklór műfajként kezelt és használt szólás kategórián belül egy világméretű áttekintés során igen sok finom, kisebb műfaji kategóriát kell megállapítani. Az is minden bizonnyal helytálló következtetés, hogy egy nagyvonalakban felvázolt világméretű fejlődésrajz nem felel meg majd mint egy patron minden egyes apró jelenségnek, inkább csak elrendezi, a közvetlen megértés közelébe viszi majd ezeket. Mégis ezt az utat kell választanunk. A szólásnak mint folklór műfajnak a fejlődése két összefüggésben máris meglehetősen kirajzolódik, csupán az a munka hiányzik még, amely ezt a tárgyat részleteiben feldolgozná.

A folklóron belül a szólás egyfelől az epikai műfajokból alakul ki — deriválódik. Tartalma nem egyszer történetre, eseményre utal. Igen sok szólásban mindez mindmáig is így van, és a wellerizmus sajátossága, esztétikai újdonsága éppen abban áll, hogy a szóláshagyomány már kialakulta után még egyszer a szólás és a közvetlen történet közti feszültséget-kapcsolatot idézi fel. Az epikus mag természetesen változik, és ez a szólásban is megfigyelhető formálódás bizonyos időrendi különbségek megfigyelését teszi lehetővé. Másrészt a szólás-közmondás-mondás útja egybeesik a didaktika és a filozófia folklór jellegű szakaszával. Igen természetes, hogy az oktató történetekből deriválódott vagy az isteni bölcsesség korai kinyilatkozásaként felfogott, igen sokszor mágikusan vagy misztikusan értelmezett (esetleg értendő) szólások egy idő után elvesztik egyeduralmukat, átadják szerepük java részét a filozófia rendszereinek, a teológia körmönfont okoskodásainak vagy éppen pedagógiai kézikönyveknek. Ez a változás sokszor még a szólások formájában is jól megfigyelhető. (Régi megállapítás például az, hogy a didaktikus szólások előszeretettel párbeszédes formát vesznek fel.)

A kezünkben levő kötet célja nem ezeknek a problémáknak a végleges megoldása volt. Sajnos, a beosztás inkább hagyományos, és a mondottak alapján inkább csak közvetett módon készteti az olvasót egy új, műfajtörténeti alapokon nyugvó áttekintés utáni sóvárgásra. Ugyanakkor nagy érdeme a munkának, hogy maga a nemzetközi anyag bizonyítja azt — amiben pedig sokat és sokan kételkedtek —, a szólások mai állománya történeti-tipológiai értelemben összemérhető, nincsen áthidalhatatlan különbség a felvett népek szólásai között. Igaz ugyan, hogy senki sem áltathatja magát azzal, hogy ismeri a világ szóláskincsét, és éppen nem bizonyíthatja, hogy e cseppnyi kis válogatás egyáltalán hasznosítható, felismerhető és jellemző képet ad a világ közmondásairól. Egy ilyen véleményhez azonban éppúgy szükség lenne egy nemzetközi szisztéma szerinti összevetésre. Ehhez az új rendszerhez igen hasznosnak látszik a metaforikus szólások teljes elkülönítése (ez Taylornál és másoknál nem volt annyira következetes), a wellerizmusok (hasonlóképpen a komparatív értelemben csak dialógus-formák) teljes elkülönítése, és mint a szóláskincs központi etikai kategóriáinak, a beosztás során is hangsúlyozott fogalmaknak a megfigyelése. A bevezető formai internacionalizmusként említett szólásai (például a *„három B, három F, három P"* stb.) hasonlóan külön összehasonlító kutatás tárgyát képezhetnék. Mindezek után természetesen nem a könyvre, hanem a most felsorolt követelményekre gondolunk, amikor a kötet címlapján is ékeskedő szólással búcsúzunk a kis munkától: „En nar kan spørge om mere, end ti vise kan svare på".

Voigt Vilmos

Forde, Daryll: African Worlds. Studies in the Cosmological Ideas and Social Values of African Peoples

Published for the International African Institute by the Oxford University Press. London—New York—Toronto, 1963. XVII, 243 p.

A tíz év alatt immár második kiadásban (ezen kívül pedig több utánnyomásban) hozzáférhető munka azt a feladatot tűzte maga elé, hogy néhány afrikai törzs vallási elképzeléseit mintaszerű értelmezésben bemutassa. FORDE professzor — aki nem csupán e vállalkozást, hanem az egész *International African Institute*-ot irányítja — rövid bevezetőjében rajzolja meg a kötet célkitűzéseit. Néhány kiváló munkától eltekintve (TAUXIER: *La Religion bambara;* EVANS-PRITCHARD: *Witchcraft, Oracles, and Magic among the Azande;* TEMPELS: *La Philosophie bantoue)* ugyanis hiányoznak az olyan feldolgozások, amelyek bemutatnák egy-egy törzs vallásos elképzeléseinek társadalmi beágyazottságát. A jelen kötetben az egyes törzseket jól ismerő terepkutatók írják le a kongói *lele*, a kenyai *kavirondo*, a transvaali *lovedu*, a szudáni *dogon*, a Sierra Leone-beli *mende*, a nilota *shilluk*, a középafrikai *ruanda*, az aranyparti *ashanti*, végül a dahomeyi *fon* népek életét, vallási gondolatrendszerüket. Az egyes dolgozatok felépítése hasonló egymáshoz: a törzset általában bemutató rövid bevezetés után viszonylag részletesebben kerül szó az illető nép gazdálkodásáról, társadalomszervezetéről, olykor feltárható történelméről. Azután, mindenben erre alapozottan, következnek a kozmogóniai elképzelések, a varázslásra, vallási titkos társaságokra, általában a „vallás" és a társadalmak kapcsolatára utaló adatok. A kötet nem vallástudományi szakkönyv, hanem etnológiai tanulmánygyűjtemény. Az egyes részlettanulmányok gyakran eltérő felfogásokat tükröznek, nem olvashatunk a kötetben összegező konklúziókat sem. Az életközelből, vallás és társadalom szoros összefüggését mindvégig kimutató módon készült munka mégis lényeges állomás azon az úton, amely a vallásetnológia korszerű módszerének megteremtéséhez vezet. A tudományos munka logikája szerint először ilyen típusú részlettanulmányokat kell elkészíteni ahhoz, hogy ezeken felépülhessenek a történelmi, illetve társadalmi-tipológiai általánosító tanulmányok. Csupán utalásszerűen hívnám fel néhány olyan — e kötetből nyilvánvalóan látható — összefüggésre a figyelmet, amelyek tudomásul vétele az afrikai társadalmaknál fejlettebb etnikumok tanulmányozásakor is megszívlelendő lenne.

A legfontosabb kérdés az, hogy a kötetben interpretált jelenségek *vallások-e* már, vagy még ezt megelőzik. E területen külön probléma az, hogy a vallás kialakulását az ismert marxista axioma szerint „hamis" tudat megjelenésének; vagy éppen ellenkezőleg, egy értelmezhető és szükségszerűen megjelenő „társadalmi tény"-nek tartjuk. Az előbbi esetben arra koncentráljuk figyelmünket, mi hibás a vallásos elképzelések rendszerében, hogyan szolgálja az osztálytársadalmakban a kizsákmányolás fennmaradását a vallás. Az utóbbi nézet szerint a vallásetnológia tárgya annak a megtekintése, mire hasznos a vallás, hogyan biztosítja a termelési és társadalmi folytonosságot a vallás. E második felfogás hívei „munkavallás"-nak tartják az általuk leírt jelenségek többségét, a vallásos élet társadalmi értékeit *(social values)* állítják figyelmük középpontjába. Egy újabb kérdéskör a *mágia, boszorkányság* világszerte ismert formáinak egységes értelmezése, összevetése a feudalizmuskorabeli Európából ismert párhuzamos jelenségekkel. Éppen az afrikai etnológiai anyagból előkerült párhuzamok moccantották ki e téren a megrekedt európai folklorisztikát nyugalmi helyzetéből. Vallás-e a fekete és fehér mágia, mi a társadalmi alapja, csakugyan még a tételes vallásnál is maradibb, („reakciósabb", ostobább) régibb-e, mint ahogy azt európai kutatók állították. FORDE és társainak könyve e kérdéskörben azzal hoz újat a vitába, hogy rámutat a boszorkányság, titkos társaságok és a közmorál konvergenciájára. Ezt az elvet jól alkalmazhatjuk az európai kutatásokban is. Egyrészt a *morált* meghatározza az, hogy milyen szintű vallásosság támogatja, másrészt a vallásosság haladó-reakciós jellegének dialektikája is megvilágosodik ily módon. Egy harmadik kérdéscsoport a *történelmi hagyományok* mitológiai és vallásos szerepeltetése a kötetben. FORDE munkatársai őszinte természetességgel tárgyalják egyfelől az illető népek közvetlen múltjára való mitológiai-religiózus nyomokat; másrészt az akkulturáció gyűjtőnévvel ellátott olyan jelenségeket, amelyekből nyilvánvaló, hogy maguk ezek a vallási elképzelések is milyen mértékben változhatnak. A történeti tudat formáinak ilyen korai szintű társadalmak esetében való feltárása mindenképpen örömmel üdvözölendő. Az egyes tanulmányok erre vonatkozó anyaga természetesen eltér egymástól — mint ahogy az egyes tárgyalt népek fejlettsége is eltérő —, ennek következtében bizonyos fejlődési vonal is felrajzolható. Kezdetben volt a történelem nélküli kor, amit teljes egészében történelem nélküli „társadalmi" tudat fogadott be, és fejezett ki. Majd megjelenik a történelem, amely még kezdetleges és esetleges. Ezt még kezdetlegesebben és még esetlege-

sebben, de teljesen az etnológia tárgykörébe tartozó társadalmi tudatformák fejezik ki, tükrözik. A legfejlettebb afrikai társadalmak a gyarmatosítást megelőző időben is elértek arra a fokra, amikor a történelem már bonyolultabb annál, hogy azt etnológiai jelenségek kifejezhessék, megjelenik a történelmi tudat sajátszerű formája, a történetírás kezdeti fokai. A gyarmatosítás kezdetétől bekövetkező események azután megtörténnek az afrikai népekkel, nem pedig ők alakítják azokat. Ennek megfelelően a történelmi szemlélet nem is terjed ki ezek befogadására. Azt hiszem, nem fontos külön hangsúlyozni, mennyire jó iskola ez az európai folklorisztika történelmi tudatának megismeréséhez.

Amikor a hivatásos vallástörténet és vallástudomány sosem látott kiterebélyesedését tapasztaljuk, a vallásos elképzelések területéről hallatlan mennyiségű összehasonlító anyag buzog elő: kétszeres öröm kézbevenni egy olyan munkát, amely nem csupán anyagában, hanem módszerében és szemléletében is újat tud adni e sokat érintett problémakörhöz. Minél több hasonló leíró munkát, mihamarabb pedig e nézőpontból írott összefoglaló vallásetnológiai kézikönyveket kívánunk mind az olvasónak, mind a jelen mű szerzőinek.

VOIGT VILMOS

Путилов, Б. Н.: Славянская историческая баллада

Москва—Ленинград. Изд. „Наука", 176.

(PUTYILOV, B. N.: *A szláv történeti ballada.)* Moszkva—Leningrád, 1965. 176. p.

Az orosz balladakutatás az utóbbi években mind többet hallat magáról. A készülő szövegkiadványok mellett nem hanyagolják el az elméleti kutatást sem. Teoretikusaik közül PUTYILOV neve a magyar kutatók előtt is jól ismert. Nemcsak budapesti előadása nyomán, hanem magyar vonatkozású cikkei miatt is; *(A magyar „fia-rabolta anya" mondája a szláv adatok világában.* Ethnographia, 1964. 47—57. és *The Hungarian Ilona—Albert Legend and the Slavic Historical Ballads.* Acta Etn. XIV. 1965. 350—361.). Kutatásait a szláv hősénekek és történeti énekek vizsgálatával kezdte. M. PROPP-pal közösen készített *Bilina* kiadvány ma már kézikönyve az e témával foglalkozóknak. A hősénekek vizsgálata szükségszerűen egybefonódott a történeti énekekkel; PUTYILOV legjelentősebb értekezése a *XIII—XVI. századi orosz történeti énekekről* szól (Русский историко-песенный фольклор XIII—XVI. веков. 1960.) A folklór műfajok nehéz szétválasztása miatt azonban sok szó esik már itt is a történeti balladákról, s az ebből eredő új problémakört dolgozza fel ebben a nemrég megjelent könyvében.

A műfajt bátran nevezhetjük közeurópainak — az angol, német, skandináv folklór bizonyítja ezt —, mégis nagyobb a szerepe az orosz népköltészetben. A társadalomtörténet ismeretében megértjük, miért általánosabb érvényű, mint pl. a francia, spanyol, olasz vagy magyar népköltészetben. PUTYILOV nem marad meg a szűken értelmezett történeti kategória mellett, idesorol minden balladát, balladaszerű alkotást, amelynek eseménye történeti témát tartalmaz, az idegen hódítók elleni küzdelmet eleveníti meg, vagy legalábbis sejteti. A kutatáshoz igényesen használja fel a kelet-európai anyagot, és ezt azért is értékelnünk kell, mert jelenleg egyetlen nemzetnek sincs teljes balladakiadványa. Természetesen elsősorban az orosz anyagra támaszkodik, de kutatásához felhasználja az ukrán, bolgár, lengyel, belorusz adatokat, valamint a cseh, morva, szlovák, ruszin, szlovén, horvát, szerb, albán, makedón, román sőt a magyar balladákat is.

PUTYILOV elsősorban a történeti balladákat tartja szem előtt, a tatár-török küzdelemmel kapcsolatos verses, epikus énekeket, más műfajokat (hősének, legenda-ének, prózai történetek) csak akkor, ha a szüzsé erre feljogosítja. Keletkezésüket a XIII—XIV. századra datálja, virágzásukat a XVI. századra teszi. Az eseménytartalom alapján két nagy csoportot különít el. Az egyiket a tatár-török rabságról szóló balladák alkotják. Pl.: Egy család tudomást szerez arról, hogy idegen hódítók fenyegetik életüket. Tétovázások után elhatározzák, hogy elmenekülnek a közeli hegyekbe, erdőkbe, de az ellenség felfedi hollétüket, elfogják őket, és vagy egyenként az egész családot vagy csak a leányt elviszik rabláncon, esetleg megölik. (A magyar balladák közül a „török-rabolta lány" tartozik ebbe a típusba, meglehetősen kevés változattal.) A másik nagy típuscsoport — a könyv felosztása szerint — a rabságba esett személy és rokonságának tragikus találkozását mondja el, amikor az elrabolt hős már nem emlékszik családjára, anyjával gonoszul bánik, testvérével incesztust követ el. A magyar folklórban a „fia-rabolta anya" mese tartalmazza leginkább ezt az eseményt, de kevésbé szorosan ide illik a „gazdag

asszony lánya" ballada is, amelyről a szerző nem tesz említést. Mindkét csoport természetesen további kisebb egységekre is bontható a cselekmény-rokonság alapján, s ezt a szétválasztást a szerző meg is mutatja, hogy bizonyítsa a különböző területen kialakult balladák rokonságát. A témát nagyszámú szüzsé ismertetésével teszi szemléletessé, s itt-ott a magyar anyagra is bukkanhat a gondos olvasó. Valójában természetesen több változatunkat is rokoníthatná a szláv történeti balladákkal — a hasonlóság egy bizonyos fokig ezt indokolttá tenné —, de túlzás lenne maximális igényt állítani egy viszonylag rövid terjedelmű monográfiával szemben. A nem szláv nyelvcsoporthoz tartozó változatokat egyébként a szerző az elméleti elgondolásainak alátámasztására idézi eklatáns példaként.

Fontosabbnak véljük azokat a megállapításokat, amelyeket az elméleti összegezéseket tartalmazó utolsó fejezetben ír; különösen azokat a megjegyzéseket, amelyek a magyar kutatásra vonatkoznak. A kelet-európai szláv történeti balladakincs vizsgálata azt bizonyítja, hogy a szüzsék közötti egyezés a rokon motívumok *tipológikus hasonlóságának* eredménye. Eszerint az igen lényeges megállapítás szerint a hasonló társadalmi-történeti helyzetben hasonló eseményábrázolás alakul ki, amely a tipológikus rokonság következtében részletekig menő egyezést is eredményezhet. Ezen a ponton hangsúlyozottan ellentmond Vargyas *Lajos* koncepciójának. Putyilov kellőképpen értékeli Vargyasnak európai viszonylatban is jelentős ballada-kutatását, és méltóan akar vitába szállni vele. Mint tudjuk, Vargyas a magyar ballada középkori gyökereinek vizsgálatából kiindulva azt állapítja meg, hogy Európában a középkori Franciaország volt a legfontosabb ballada-termő hely. Hozzánk francia, vallon telepesek hozták, az ő közvetítésükkel terjedt el, majd kellő társadalmi igényre találva kivirágzott, és megerősödve, átalakulva e második gócból sugárzott szét Kelet-Európában. Putyilov ezzel szemben azt állítja, hogy a szláv ballada függetlenül létezett a vallontól, a franciától, és a balladák nem egy, de nem is kettő vagy három ballada-centrumból áradtak szét. A hasonlóság szerinte csak kivételes esetben genetikus, sokkal inkább adódik a típus, a műfaj törvényszerűségeiből. Putyilov érveinek védelmére többek közt felhozza, hogy egy-egy ballada, amelyet Vargyas francia eredetűnek mond, közelebb áll a szlávhoz. Ez a megalapozott véleménykülönbség a balladakutatás egyik leglényegesebb kérdésére vonatkozik, és mutat utat a további kutatáshoz. Véleményünk szerint Putyilov szüzsé-elemző módszere igen értékes eredményeket hozott a műfaj törvényszerűségeinek feltárásához, Vargyas koncepciójára vonatkozó érvei azonban nem elég meggyőzőek, következtetései nem mondanak neki ellent, sőt némely esetben — ha úgy tetszik — alá is támasztják azt. (Pl. a kronológizálás terén). Putyilov pusztán a szláv történeti balladát vizsgálta, megállapításait mégis az egész európai ballada-költészetre érvényesnek tartja a konkrét anyagra vonatkozóan is, holott a nyugat-európai balladák fejlődésének irányát más törvényszerűségek szabták meg. Értékes elméleti megállapításai mellett munkájának másik nagy érdeme maga a módszer, az összehasonlító műfajkutatás. A folklór műfajok az esztétika peremterületén egyre inkább sürgetik az igényes kutatást. Ezzel a könyvvel Putyilov új módszert, új eredményt alkotott, világos gondolatrendszere, a gazdag folklór-anyag biztoskezű összehasonlítása a műfaj megismerésének egyik legjárhatóbb útját tárja elénk.

Kríza Ildikó

Fochi, Adrian: Miorița (Tipologie, circulație, genezva texte.)

Cu un studiu introductio de Pavel Apostol. Acad. ed. București, 1964. 1106 p.

A Mioricát a román folkloristák népballadakincsük jellegzetes képviselőjeként tartják számon, amely művészi ségével kiemelkedik a népköltészet egészéből és igen népszerű. Indokolt tehát, hogy éppen ezt a balladát választotta monográfiája tárgyául Fochi *Adrian*. Teljességre törekedve mintegy 695 variánst gyűjtött össze, és vizsgált meg, amelyek száma a rokon motívumokat tartalmazó dalokkal együtt valójában 800-nál is több. Ez a tetemes mennyiségű szövegpublikáció már önmagában is páratlan a folklór irodalomban, s a kötetnek tulajdonképpen ez a legmaradandóbb érdeme. Fochi az analízis szempontjait elsősorban a 30-as évek folklorisztikájából ismert történeti-földrajzi-esztétikai módszerből merítette. A kutatástörténeti bevezetés után — amely kb. ötödfélszáz forrás, kritika, tanulmány felhasználásával született — a Miorica tipológiai problémáját vizsgálja a belső és a külső formajegyeken. A Miorica témája: A csodás képességű bárány megsejti, éppen őmiatta fog veszélybe kerülni gazdája. Próbálja megmenteni, de

hiába menekül, irigy pásztortársai megölik. Utolsó kérése, ne árulják el hozzátartozóinak ezt, hanem csak azt mondják, hogy földdel házasodott, s a násznép a nap meg a hold volt. Érdekes módon ez a téma különböző műfaji formában: balladában, kolindában, doinában jelenik meg, s mindegyiknek lényeges része a bárányka-motívum. A kolindát a mitologéma uralja (megölt pásztor földdel házasodik, égitestek és antropomorf természet kíséretében). Ezzel szemben a balladában a három pásztor konfliktusa a döntő. A részletvizsgálatot azonban nem e két igen fontos szempont figyelembevételével folytatja, hanem a motívumokat taglalja, és azoknak egymáshoz való kapcsolatát, megjelenési formáját, földrajzi mozgását vizsgálja. Táblázatok, térképek, statisztikai adatok segítségével 18 motívumot különböztet meg, és megmutatja, ezek közül melyek jellemzőek egy-egy földrajzi területre. A balladavariánsokat ezáltal tájilag csoportosítja, és később ennek segítségével mutatja meg a ballada életét (vándorlását, kölcsönhatását), valamint genezisét. A kutatás eredményei szerint a Miorica két alapvető formája közül a kolinda Erdélyben általános, és a bánsági változatokra jellemző; míg a moldvai, munténiai, olténiai, dobrudzsai változatok balladaibbak. Keletkezését illetően a kolindát tartja előbbinek, amelyben az irracionális elemek (táltos, bárány, kozmogónikus képek, hasonlatok stb.) hangsúlyozottabban érvényesülnek, szemben a később, a feudalizmus idején létrejött — valószínűen Moldvában kialakult — balladával, amelynél a pásztorok közti konfliktus kerül a középpontba. A kolinda és a ballada számos motívumbeli közösséget mutat, amely az alcsoportok elhatárolásán túl a *Miorica* fluktuálását is jelzi. A gazdag példatár segítségével az országon belüli és kívüli eltérő nyelvű néphagyományok hatása és keveredése mutatható ki. (Elsősorban a magyarság igen fejlett balladakincsére gondolok, amelyre nem terjed ki a kutató figyelme.) Ugyancsak szűkszavúan szól a másik fontos kérdésről is, a ballada társadalmi-történeti helyéről. Mindössze elfogadja a korábbi megállapításokat, amely szerint valamikor a feudalizmus korában a transzhumáló pásztorok körében jöhetett létre. A közreadott anyag így is igen hasznos a kutatók számára, mert lehetőséget ad arra, hogy a két műfaj (ballada és kolinda) egymáshoz való viszonyát esztétikai síkon is megvizsgálhassák, és szemléletesen bebizonyíthassák, hogy nem a földrajzi határok, nemzeti mozgások, történeti korok, de a motívumok sem teremtenek önmagukban különbséget, hanem a belső tartalom, a szemléletbeli eltérés, amely sok esetben független a motívumok egymásba fonódásától. Másrészt a gazdag anyag segítségével a ballada leglényegesebb vonását, a konfliktus születését konkrét módon is megfigyelhetjük. Ezáltal a balladakutatás egyik lényeges kérdésére kaphatunk megközelítő feleletet.

Nem szabad megfeledkeznünk *Pavel* Apostol bevezető tanulmányáról sem, amely a Miorica motívum átalakulását követi nyomon a román kultúrában, bár csak leszűkített területen, az irodalomban és a folklorisztikában. Sajnos a szerző elmulasztotta azt a lehetőséget, hogy a téma jelentkezésének mélyebb, történeti magyarázatát adja, pedig ezzel Fochi munkáját segíthette, perspektíváját szélesíthette volna. Ehelyett néhány jelentős író (Alecsandri, Blaga, Calinescu, Eminescu, Sadoveanu stb.) és néhány ismeretlen szerző, kutató művében fellelhető Miorica motívumra figyel, Az értelmezések elemzése során különös élességgel utasítja el Blaga fenomenológiai magyarázatát, amelv szerint a balladában a megölt pásztor alakja a román nép fatalizmusát szimbolizálja. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy Fochi Adrian és Apostol Pavel tanulmánya a jelenlegi kutatás uralkodó irányát mutatja pozitívumaival és fogyatékosságaival együtt. Mindenképpen örömmel, meleg kézszorítással kell üdvözölnünk ezt a munkát, a folklór szakirodalomban eddig páratlan példatár publikálását, és a szájhagyomány bonyolult sokszínűségére fényt vető tanulmányt. Ez a nagy vállalkozás tanúsítja, mennyire nehéz — szinte lehetetlen — a műfajhatárok közé szorítani a hasonló motívumokat tartalmazó népköltészeti alkotásokat. A motívumok együttese csak ritkán, egy-egy tökéletesebb változatban képes a par exellence ballada, kolinda vagy *doina* formában megjelenni. Az átmeneti változatoknak pedig se szeri se száma. Nem általános tehát sem a misztikus, sem a konfliktus ábrázolás, pedig a műfajnak ezek a tipikus, nélkülözhetetlen jegyei. A motívum-központú kutatásnak ennek a méreteivel lenyűgöző darabjának ismertetéséből remélhetően kiviláglik, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a szerzőnek. Megbecsüléssel gondoljunk munkájára és azokra a gondolatokra, amelyek közvetlenül vagy közvetve a további kutatás segítségére szolgálnak.

Kríza Ildikó

NÉPRAJZI HÍREK

Ortutay Gyula a Finn tudományos Akadémia külföldi tagja

ORTUTAY Gyulát, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagját, a Magyar Néprajzi Társaság elnökét, *A Finn Tudományos Akadémia külföldi tagjai közé választotta.* A megtisztelés mindenekelőtt ORTUTAY Gyula tudományos munkásságának és a magyar—finn kapcsolatok terén kifejtet tevékenységének szól, de ezen túl, a finn akacémiai tagság, mind a Magyar Néprajzi Társaságnak, mind az egész magyar néprajztudománynak is kitüntetés.

Indiana Folklore

Új folklór folyóirat Bloomingtonban.

1968 őszén jelent meg a *Hoosier Folklore Society* kiadásában Bloomington új néprajzi folyóirata, az *Indiana Folklore* első száma. A *Hoosier Folklore Bulletin* és a *Hoosier Folklore* nyomába lépő folyóirat évente kétszer jelenik meg, szerkesztésével DÉGH Lindát bízták meg.

Mint az THOMPSON Stith és JANSEN Wm. Hugh üdvözlő szavaiból is kiderül, az *Indiana Folklore* arra vállalkozik, hogy megismertesse olvasóival Indiana állam folklórját. Elsőrendű feladatának tekinti az új gyűjtések irányítását, támogatását, és a gyűjtött anyag publikálását. Ezért hasábjain nem annyira az elméleti, mint inkább a konkrét anyaggal foglalkozó tanulmányokat szándékozik megjelentetni.

E célkitűzést jól példázza már a megjelent első szám is. DÉGH Linda a jelen és a következő számot egyaránt Indiana mondakincsének bemutatására szánta. Mint rövid bevezetőjéből kiderül, a mondák gyűjtése — ez egyébként sajnos nemzetközi jelenség — sokáig másodrangú feladatként, pontatlanul és távolról sem kielégítő intenzitással folyt, Az utóbbi évek e téren bizonyos fokig változást hoztak, s ennek eredménye az a mintegy 1500 mondaszöveg, amellyel az *Indiana Egyetem Folklore Archivumai* jelenleg rendelkeznek. (A magyar folklorista keserű öngúnnyal állapíthatja meg: végre valaki még minálunk is rosszabbul áll . . .)

Az első két szám célja az, hogy további mondagyűjtésre ösztönözzön, ugyanakkor példát is mutasson ebben az Egyesült Államok többi államának.

Az *Indiana Folklore* első száma 16 hiedelemmonda-típust mutat be a fenti anyag alapján. Hangsúlyozzuk, hogy csak bemutat, mert a szerzők célja — a folyóirat profiljának megfelelően — nem a részletes elemzés volt. De még mindezt szem előtt tartva sem mehetünk el szó nélkül amellett, mennyire kiegyensúlyozatlan a közölt cikkek színvonala. Az olyan kitűnően összefoglalt, tömör, sok szempontú elemzések mellett, mint DÉGH Lindáé a Magyarországon is jól ismert „ellopott nagymama" történetéről vagy DANIELSON Larry tanulmánya a sikertelen kincsásás mondájáról, meglehetősen gyenge cikkek is olvashatók. Ezek szinte közös hibája az, hogy rendszeresen felcserélik a típus és a motívum fogalmát és hiedelemmondák típusairól beszélve azoknak egy-egy motívumát nézik. Ennek eredménye azután sokszor csak a káosz és érthetetlenség szavakkal jellemezhető.

Jó példa erre DE CARO F. A. és LUNT C. Richard K. az „Arc a sírkövön" mondáról írt tanulmánya. A történet röviden arról szól, hogy egy férfi megfojtja, más variánsokban lánccal megöli feleségét, s a gyilkos kivoltára nem derül fény. A temetés után az asszony sírkövén kirajzolódik a gyilkosság elkövetésének módja:

női fej, nyakán egy férfi kezeivel, illetve a lánc képe. A szerzők a típust elemezve önkényesen felcserélik azt annak egy motívumával. Ennek eredményeképp olyan történeteket is a típus variánsainak vesznek, mint a részeges ember sírján megjelenő borosüveg vagy az életükben egymástól elszakított szerelmesek sírjait összekötő lánc mondája, holott ezekben legfeljebb a lánc, illetve az „árulkodó sírkő" motívuma azonos. Hasonló következetlenséggel találkozunk EINARSSON-MULLARKY Magnús a „gyilkosságra emlékeztető fény" és ugyanezen szerzőnek a „titokzatos, halált hozó kutya" mondájáról írt cikkeiben.

A tanulmányok egy része az európaszerte ismert vándormondák indianai redakcióival foglalkozik. Így számunkra különösen érdekes a magyar anyagban is megtalálható „állati alakban megcsonkított boszorkány", „az elveszett tárgy hollétéről tudó tudós ember", „a halott beszámolója a másvilágról" és „a helytelenül ásott és ezért eltűnő kincs" mondáival foglalkozó négy tanulmány.

E közismert hiedelemmondáknál izgalmasabbak és szokatlanabbak a „mumus-mondák" (ha szabad DÖMÖTÖR Tekla e találó terminusával fordítanunk az angol *horror-legend* kifejezést). Ezek a modern, huszadik századbeli életforma jellegzetes termékei és éppen új voltuknál fogva a folklore alkotások keletkezésének, hagyományozódásának, aktualizálódásának, az irodalom és szájhagyomány közötti kapcsolat számos kérdésére vethetnek fényt. Sajnos nálunk e területen számottevő kutatás még mindeddig nem történt, holott a már említett „ellopott nagymama" történetének példája mutatja, talán nem is lenne eredménytelen egy ilyen irányú vizsgálat.

Az első szám alapján nehéz pontos képet alkotni egy folyóiratról. Köszöntjük az *Indiana Folkloret* és reméljük, hogy megindulásával értékes, tartalmas, hasznos folyóirattal gazdagodott az amerikai néprajztudomány.

KÖRNER TAMÁS

Új könyvek és kiadványok

ZIMÁNYI Vera: *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a 16—17. században.* Bp. 1968. Akad. Kiadó. 355 l., 1 t., 1 mell., 2 térk. mell. 70,—Ft

SZABÓ László; *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a 19—20. században.* Szolnok, 1968. 167 l., illusztr. ([Szolnok], Damjanich János Múzeum közleményei 15—18.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

FERENCZI Imre: *A népmonda. (Valóságélmény, hagyomány, költészet.)* Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968. MTA soksz. 36 l.

SULYOK Mária—TÍMÁR Zsuzsa: *Virágkalendárium.* Bp. 1968. Mezőgazd. Kiadó. 378 l., illusztr. 33,—Ft

SZABÓ T. Attila: *A kolozsvári becenevek a 16—19. században.* Bp. 1968. Akad. Kiadó. 102 l. 17,—Ft

(Nyelvtudományi értekezések 59.)

(T. ASZÓDI Éva): *Kisgyermekek nagy mesekönyve.* (Vál. és szerk. — Ill. RÓNA Emy. 3. kiad.) Bp. 1968. Móra Kiadó. 352 l., 12 t. 38,—Ft

BENEDEK Elek: *Világszép Nádszál kisasszony és más mesék.* (Vál. és [sajtó alá rend.] KORMOS István. [Ill.] K. LUKÁTS Kató. 6. kiad.) Bp. 1968. Móra Kiadó. 292 l., 4 t. 27,50Ft

BARTHA Antal: *A* [kilencedik-tizedik] *9—10. századi magyar társadalom.* Bp. 1968. Akad. Kiadó. 193 l., 6 t. 45,—Ft

VIRÁGH Ferenc: *A Békés megyei agrárproletáriátus és szegényparasztság köri-egyleti életéről, művelődéséről.* (1934—44.) Békéscsaba 1968. Békés Megyei Tanács—Békéscsabai Városi Tanács. Gyula. 81 l., illusztr.

Előzménye: *A Békés megye szegényparasztság és munkásság helyzete, küzdelme az ellenforradalmi korszakban* (1919—1933).

WELLMANN Imre: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében.* Bp. 1967. M. Mezőgazdasági Múzeum. 375 l., 1 térk.

(Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 3.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

SZENDREY István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után.* Bp. 1968. Akad. Kiadó. 169 l. 20,—Ft

(Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 43.) *Derecskei uradalom.*

Somogyi néphagyományok. Néprajzi pályázók anyagából. (MIKE György, BIRÓ Gyula stb. [gyűjtései.]) Kaposvár, 1968. 63 l., illusztr.

(Somogyi Múzeum füzetei 13.)
Deutschsprachige Zusammenfassung.
MIKE György: *Népi táplálkozás Lábod községben.* (Részlet.)— BIRÓ Gyula: *Bölcsőtől a sirig ...* (Részlet.) *Hiedelmek, szokások, rontások, babonás történetek Homokszentgyörgyön.* — HOSS József: *Méhészkedés Nagyberekben.* (Somogyszentpál, [Vajaskér.]) — GELENCSÉR Sándor: *Házivászon készítése és felhasználása a Kapos mentén.* — FEKETE László: *Történeti hagyományok* (Bücsüben, Göllében.)

Tanulmányok Tolna megye történetéből. Kiad.: Tolna megyei Tanács Levéltára. Szekszárd. 1. Szerk. PUSKÁS Attila. 1968. 248 l., 15 t. 39,—Ft

SZILÁGYI Mihály: *A Tolna megyei kereskedelem története a török kiüzésétől 1848-ig.*

ÚJVÁRY Zoltán: *Népdalok és balladák egy al-dunai székely közösségből.* Debrecen, 1968. 95 l. ([Debrecen, Egyetem, Néprajzi Intézet.]

Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 21.)
Deutschsprachige Zusammenfassung.— Résumé en langue française. Hertelendfalva, Sándoregyháza, Székelykeve.

(DÖMÖTÖR Tekla): *Kergarec pokoljárása.* Breton népmesék. (Vál., utószó és jegyz.: —. Ford. ZSÁMBÉKI Zoltán. Ill. LÓRÁNT Lilla.) Bp. 1968. Európa. 216 l. 16,—Ft

(Népek meséi.)

KALMÁR János: *Mád, tokajhegyaljai község élete a 16—18. században.* — Mád „falukönyve" (1598—1717). Mád [1968], Közs. Tanács. 179 l., illusztr. 30,—Ft

Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve. Debrecen. 10. Szerk. GUNDA Béla. 1968. 293 l., illusztr., 5 térk. 60,—Ft

Bibliogr. a tanulmányok végén.
Summaries in English. — Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Résumés en langue française.
GUNDA Béla: *A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál.* — FILIPOVIČ, Milenko S.: *A magyarok az észak-boszniai és az észak-szerbiai néphagyományban.* — SZABADFALVI József: *Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén.* — HEYERDAHL, Thor: *A Húsvét-sziget prehisztorikus műveltsége.* — BODROGI Tibor: *A művészet etnológia helyzete és problémái.* — ÚJVÁRI Zoltán: *Társadalmi konfliktust megjelenítő három népi színjáték.* (A kanász, a gazda és a pandúr jelenete. — A csikós, a gazda és a pandúr jelenete. — A csősz, a kocsis és a rendőr jelenete.) — SZABÓ T. Attila: *Az esztena és a sztronga — esztrenga a 16—19. századi erdélyi oklevelekben.* — DÖMÖTÖR Tekla: *Népi színjátéktípusok.* — PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A barkó etnikai csoport.* — KAPROS Márta: *A karácsonyi kántálás formái és funkciói a délnyirségi falvakban.* — FÖLDES László: *Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a 19. század első felében.* — DÁM László: *A lakóház berendezése a Nagy-Sárréten.* — TÖRŐ László: *Legeltetési rend a Hortobágyon.*

Iftúságunk Somogyról. (Szerk. KNÉZY Judit.) (Kaposvár 1968.) 80 l., illusztr.

(Múltunk és jelenünk 1.)
KERTÉSZ Katalin: *Lakodalmi szokások Toponáron.* (Részlet.) Népköltési adattár. Nagy Ilona ... gyűjtéséből ... — MIKLÓS Zsuzsa: *Település, építkezés, házberendezés Magyaregresen.* (Részlet [a szerző] Magyaregres története és néprajza c. munkájából.) — SIMON Edit: *Újévtől Szilveszterig.* (Részlet.) — CZEIDER Margit: *A népi táplálkozás hagyományai Büssüben.* — *Népi tojásfestés Lábod községben.* [Összeáll. Lábod. Művelődési Ház, Ifjúsági Honismereti Szakkör.] — MARÓDI Erzsébet: *A kaposvári mézesbábos mesterség.* — CZIPPRI Katalin: *A házivászon felhasználása Szentbalázson és Zselickisfaludon.* (Részlet.) — JANKOVICH Dénes: *Rippl-Rónai József.* (Kivonat.)

Popular beliefs and folklore tradition in Siberia. Ed.: V[ilmos] DIÓSZEGI. Bp. 1968. Akad. Kiadó. Acad. Press. 498 l., illusztr. Bibliogr. a tanulmányok végén.

KODOLÁNYI J[ános]; jr.: *Antal Reguly.* — MANKER, E[rnst Mauritz]: *Seite culd and drum magic of the Lapps.* — GUNDA B[éla]: *Survivals of totemism in the Hungarian táltos tradition.* — BALÁZS J[ános]: *The Hungarian Shaman's technique of trance induction.* — ROMBANDEEVA, E[vdokija] I[vanova]: *Some observances and Customs of the Mansi* (Voguls) *in connection with childbirth.* — KÁLMÁN B[ÉLA]: *Two purification rites in the bear cult of Ob-Ugrians.* — (MOSINSZKAJA, V. I.) MOSZYŃSKA, V.: *On some ancient anthropomorphic images from West-Siberia.* [Szibéria.] — KODOLÁNYI J[ános], jr.: *Khanty (Ostyak) sheds for sacrifical objects.* — STEINITZ, W[olfgang]: *An Ostyak tale from M(atias) A(leksanteri) Castrén's manuscripts.* — VÉRTES E[dit]: *On the trail of Ostyak (Khanty) mythical songs.* — VERBOV, G. D.: *Funeral rites among the Enets (Yenisei Samoyeds.)* — GÁLDI L[ászló]: *On some problems of versification in Samoyed shamanistic songs.* — POPOV, A. A.: *How sereptie Djaruoskin of the Nganasans (Tavgi Samoyeds) became a shaman.* — HAJDÚ P[éter]: *The classification of Samoyed shamans.* — [ALEKSEENKO] Alekseenko, E. A.: *The cult of bear among the Ket (Yenisei Ostyaks.)* — [JUSZUPOV] Jusupov, G. V.: *Survivals of totemism in the ancestor cult of the Kazan Tatars.* — POPATOV, L. P.: *Shamans' drums of Altaic ethnic groups.* — [DÜRENKOVA], Dyrenkova, N. P.: *The protection of children among the Shors.* — DIÓSZEGI V[ilmos]: *The problem of the ethnic homogeneity of Tofa (Karagas) sha-*

manism. — VAJNSTEJN, [Sz.] S. I.: *The Zuvan (Soyot) shaman's drum and the ceremony of its enlivening.* — (VASZILEVICS) Vasilevič, G. M.: *The arquisition of shamanistic ability among the Evenki (Tungus).* — (VASZILEVICS) Vasilevič, G. M.: *Shamanistic songs of the Evenki (Tungus).* — AVRORIN, V. A.: *A Nanai (Gold) tale about the fortieth brother and his wife, a washbear (Ursus lotor).* — DIÓSZEGI V[ilmos]: *The three-grade amulets among the Nanai (Golas).* — [TAKSZAMI] Taksami, C. M.: *Features of the ancient religious rites and taboos of the Nivkhi* (Gilyaks). — PANFILOV, V. Z.: *Remarks on Nivkhi (Gilyak) proper names (anthroponyms.)* — (MENOVSČSIKOV) Menovsčikov, G. A.: *Popular conceptions, religious beliefs and rites of the Asiatic Eskimoes.* — PAULSON, I[var]: *The preservation of animal bones in the hunting rites of some North-Eurasian peoples.* — NAHODIL, O[takar]: *Mother cult in Siberia [Szibéria].* — (MATJUSCSENKO) Matjusćenko, V. I.: *About the art of ancient tribes of the lower Tomi.* — MÁNDOKI L[ászló]: *Two Asiatic sideral names.*

(KOCSISNÉ SZIRMAI FÓRIS Mária): *Csodacsupor. Felsőtiszai népmesék.* (— gyűjtése. Átd. MÉSZÖLY Miklós, BELIA György. [Ill.] RÓNA Emy.) Bp. 1968. Móra Kiadó. 95 l., 2 t. 12,—Ft

BOGDÁL Ferenc: *Az ároktövi kovácsok.* Miskolc. 1968. Múz. Baráti Köre. 202—218. l. illusztr. (Klny.: Ethnographia 1967/2.)

(Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Múzeumi füzetek 21.) Deutschsprachige Zusammenfassung. — Rezume na ruszszkom jazike.

BODGÁL Ferenc: *A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművessége.* Miskolc 1968. Múz. Baráti Köre. 521—544. l., illusztr. Klny.: Ethnographia 1965 (4.)

(Miskolc, Herman Ottó Múzeum. Múzeumi füzetek 20.)

Összeállította: SZÉL KATÁLIN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1968. II. 26. — Példányszám: 950 — Terjedelem 14 (A/5) ív

69.67214 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA, LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXX 1969 1

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: МНБ 43/801 или на заграницe: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint)

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXX **1969** **1**

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Takács, Lajos: Der Bindestock in Ungarn — Кётёзёбот (Палка для опоры при вязании) в Венрии ..... 1— 21
Gunda, Béla: The originál home of Lycopersicum esculentum Mill —Древняя родина Lycopersicum esculentum Mill ..... 22— 29
Fettich, Nándor: Nene Beiträge zum prähistorischen Wagen im Karpatenbecken — Новые данные относительно древных телег в бассейне карпат ..... 30— 72
Kríza, Ildikó: Balladenforschung — Balladendichtung ..... 73— 90
Zöldy, Pál: Die Laienschullehrer-Institution — Народный учитель-крестьянин (Данные к истории южно-альфёльдского крестьянства) ..... 91—105

Kleinere Mitteilungen — Documentation — Краткие сообщения 106—120
Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 121—126
Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Резензия ..... 127—156
Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 157—160

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST 1969

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Strobach Hermann: A marxista népfogalom és annak jelentősége a néprajzkutatás tárgyának meghatározására ..... 161—174

Gáborján Alice: A szlavóniai magyar falvak női viselete összetételének és alakulásának néhány jellegzetessége ..... 175—195

Körner Tamás: Boszorkányszervezetek Magyarországon ..... 196—211

Czeglédy János: Tutajozás a Maroson a múlt században (I. rész) ... 212—234

Voigt Vilmos: „A szerelem kertjében" ..... 235—275

Viták, vélemények

Bökönyi Sándor: A háziasítás kérdései a legújabb kutatások fényében ..... 276—281

Könyvszemle ..... 282—324

Néprajzi hírek

Balogh István: Szabó István 1898—1969 (nekrológ) ..... 325—328

Gunda Béla: Erixon Sigurd 1888—1968 (nekrológ) ..... 329—331

Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok ..... 331—332

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX. * BUDAPEST 1969 * 2. SZÁM

A marxista népfogalom és annak jelentősége a néprajzkutatás tárgyának meghatározására*

1.

Témánk két kérdésből áll: először, hogy miként kell a nép fogalmát a marxizmus álláspontjáról definiálni, másodszor, hogy mit jelent ez a népfogalom a néprajz kutatási tárgyának meghatározása számára. A marxista népfogalmat úgy próbáljuk megvilágítani, hogy analizáljuk e szó használatát MARXnál, ENGELSnél és LENINnél.

Kezdjük MARX-szal, és ENGELS-szel. Hogyan használták ők a „nép" szót? Ehhez rendelkezésemre állott a Német Tudományos Akadémia (Berlin, MEWb) *Marx—Engels-Szótárá*nak terjedelmes kivonatanyaga; a következőkben főleg erre támaszkodom. Természetesen egy ilyen, az összes fontos iratokat felölelő adathalmaz esetében egy nagyon gyakran használt és önmagában véve komplikált fogalom interpretációja nem olyan egyszerű dolog. Márpedig MARX és ENGELS a „nép" fogalmát először is nagyon gyakran használták, — az MEWb archívuma, amikor én ott dolgoztam, ehhez a címszóhoz kb. 700—800 előfordulási helyet tartott nyilván — másodszor pedig egyáltalán nem egyértelműen használták, amivel ők tisztában is voltak, mert az egyetlen alkalommal, amikor MARX — amint én látom — a „nép" szó jelentésével kapcsolatban egyenesen állást foglalt, éppen e fogalom határozatlan voltára mutatott rá. MARX írja 1847-ben: „A nép, illetőleg, hogy ennek a sokrétű, ingadozó kifejezésnek a helyébe a pontosat tegyük, a proletáriátus, egészen másképpen gondolkozik . . ."[1] MARX ezzel nem azonosítja, általában, a „proletariátust" a „néppel", hanem csak precizírozza saját magát, amikor az e helyen említett osztályt közvetlenül megnevezi. Bár tudatában voltak a „nép"-fogalom sokrétűségének, mégis MARX — és ENGELS is — összes alkotási korszakaikban használták ezt a kifejezést, éspedig nagyon is sokrétűen és bizonyos értelemben ingadozó módon. Mint mondottuk, nem is találunk nálunk definíciót vagy egyértelmű, osztályszerű meghatározást általánosan érvényes megfogalmazásban. Így nem marad más hátra, mint hogy megkíséreljük a szó használatát megvilágítani a bizonyító szöveghelyek sokaságából és az összefüggés tartalmából és jelentéséből, — gyakran az egész műre kiterjedőleg. Eközben *két fő jelentést* találunk: egyes esetekben a „nép" szót etnikai egységek megjelölésére szolgál, másszor bizonyos szociális osztályok és rétegek megjelölésére, ellentétben másokkal, ugyanazon etnikai és állami egységen belül. És a két jelentés egymás mellett lép fel, ugyanabban az írásműben is és igen gyakran.

* Előadás a Német Tudományos Akadémia (Berlin) német néprajzi intézetének 10 éves fennállása alkalmából, 1964. III. 25.-én (itt rövidítve).

[1] K. MARX és F. ENGELS 1956—1966, IV. 193.

A „nép" kifejezést *etnikai egység* értelemben találjuk mind az osztálytagozódás előtti, mind pedig az osztálytársadalmak társadalmi formáira, a modern kapitalizmust is beleértve. A nagyszámú példa[2] közül idézünk kettőt. Az első egy korai írásműből, a „Deutsche Ideologie"-ből származik:

„Ő [STIRNER] a Föld leghuncutabb népét, a patriarchális csaló kínaiakat és a civilizált csaló jenkiket 'szerénynek', 'erkölcsösnek' és 'becsületesnek' tartja".[3]

És ENGELS egy későbbi írásából DÜHRING Eugen ellen:

„Valóban, 1825 óta, amikor az első általános krízis kitört, az egész ipari és kereskedelmi világ, az összes civilizált népek és többé-kevésbé barbár pereputtyaik termelése és árucseréje körülbelül minden tíz évben kifordult sarkaiból"[4]

Emellett az Újkor vonatkozásaiban a „nép" és a „nemzet" fogalmakat messzemenően szinonimákként használják, amint ezt ENGELS egy kijelentése igazolhatja, amely arra az időre vonatkozik, amikor a merkantilizmus rendszere kifejlődött, tehát a feudális abszolutizmus idejére (illetőleg Angliában az alkotmányos monarchia idejére):

„A nemzetek úgy álltak egymással szemben, mint a zsugoriak, akik drága pénzes zsákjukat mindkét karjukkal átölelik és irigykedve és gyanakodva méregetik szomszédjukat. Minden eszközt felhasználtak, hogy azoktól a népektől, amelyekkel kereskedelmi kapcsolatban állottak, annyi készpénzt csaljanak ki, amennyit csak lehet, és amit szerencsésen összeszedtek, azt szépen meg is tartsák a vámhatárokon belül."[5]

Ezek az idézetek már megmutatják az etnikai népfogalom legfontosabb értelemtartalmait MARXnál és ENGELSnél, amikor ezt a fogalmat az osztálytársadalom periódusai viszonylatában használják.

a) Először is ott használják, ahol pénz-, csere- és tőkeviszonylatokat írnak le és egyáltalán, ha egy népről vagy egyes népekről más népekkel való összehasonlítás vagy viszonyítás céljából beszélnek. Az etnikai jelentésű „nép"-fogalom legszámosabb példáit a „Schriften zur Ökonomie" munkában találjuk.

b) Másodszor ott használják az etnikai „nép"-fogalmat, ahol egy nép, egy nemzet, — ahogy MARX és ENGELS mondják: egy „nacionalitás" — karakteréről beszélnek, ahogy ezt a legutóbbi idézetben láttuk.

c) Harmadszor közvetlenül, mint etnikai megjelölést használják, például: „a román népek", „az ír nép" stb. Ez már az első két csoportban is kifejezésre jutott, mert hiszen itt csak arról van szó, hogy ugyanaz a kifejezés ugyanabban az értelemben háromféleképpen is használható.

Mindenekelőtt azonban megtalálhatjuk a „nép" kifejezést az etnikai egység értelmében MARX és ENGELS azon kijelentéseiben, amelyeket a korai történelemmel, az osztálytagozódás előtti társadalomalakulással kapcsolatban tettek. Főképpen tehát Engels munkájában: „Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates" és különböző irataiban, amelyekben

[2] Itt csak az idézett kijelentéseket támaszthatjuk alá. Ennek a tanulmánynak az eredeti kézirata (a német néprajzi intézetben, Berlin) felsorolja a mindenkori komplexusok további igazoló helyeit.

[3] MARX—ENGELS 1956—1966, III, 148.

[4] ENGELS 1956—1966, XX, 257.

[5] ENGELS 1955, 9.

a német korai idők történetét és nyelvét tárgyalja. Sok idevágó példa helyett csak kettőt mutatok be:

„Minden, vagy majd minden nép őstörténetén két természetadta tény uralkodik: a nép tagozódása rokoni kötelékek szerint és a föld közös tulajdona."[6]

Vagy: „A hódító nép legközvetlenebb képviselője azonban a hadvezér volt." Ez a római területiumot elfoglaló germánokra vonatkozik. ENGELS most így folytatja, amikor az osztályokra tagozódást és az állam ezzel kapcsolatos keletkezését vázolja: „A meghódított terület befelé és kifelé való biztosítása hatalmának megerősítését követelte. Elérkezett az a pillanat, hogy a hadvezérség királysággá alakuljon át és ez meg is történt . . . Vegyük például Franciaországot. Itt a Saliak győztes népének nemcsak a nagy kiterjedésű római birtokok jutottak teljes jogú tulajdonába, hanem még azok az igen nagy földterületek is, amelyek nem voltak a kisebb-nagyobb tartományi és határőrvidéki szövetkezetekre elosztva, nevezetesen az összes nagyobb erdőségek. Az egyszerű főhadvezérből valóságos uralkodóvá változott frank király első dolga volt ezt a népi tulajdont királyi tulajdonná változtatni, a néptől ellopni és saját kíséretének adományozni, vagy hűbérbe adni. Ez a kíséret, amely eredetileg az ő személyes hadi kíséretéből és a hadsereg többi alvezéréből állt, hamarosan megnőtt, mégpedig ez a gyarapodás nemcsak rómaiakból, vagyis romanizált gallusokból, állott, akik az ő számára írástudományuk, műveltségük, az ország román nyelvének és a latin írott nyelvnek, valamint az ország törvényeinek ismerete révén hamarosan nélkülözhetetlenné váltak, hanem rabszolgákból, jobbágyokból és szabadosokból is, akikből udvartartása állott és akik közül kegyenceit kiválasztotta. Mindezek számára a nép földjének darabjait eleinte többnyire elajándékozta, később egy új nemesség javadalmai formájában juttatta nekik — a nép megrövidítésével."[7]

Az utóbbi példán nyilvánvalóvá válik a „nép"-fogalom használatának *szociológiai* jelentése. A „Saliak győztes népéhez" a hadvezér is hozzá tartozott. A néptulajdon kisajátítása és a hadvezér — most már király — személyes tulajdonává való átalakítása őt — és vele együtt az uralmához szükséges kíséretet (harcosok, hivatalnokok stb., akikből az új arisztokrácia keletkezett) — mint uralkodó osztályt állította szembe a néppel.[8] Ezekből a mondatokból kitűnik a „nép" fogalmának a változása egy etnikai összességet átfogó megjelölésből az elnyomott osztály fogalmává, s ez tükrözi a történelmi-társadalmi fejlődést. A „nép" szó szociológiai jelentése: az antagonista osztályviszonyok fogalmi kifejeződése.

A példák futólagos áttekintése bizonyítja, hogy ez a szociológiai „nép"-fogalom leggyakrabban és a többi jelentéséhez mérten is túlnyomóan az 1848-as forradalom körüli iratokban fordul elő. Ezekben található a legtöbb ilyenfajta precizírozás is: „nép, azaz . . ." (és most bizonyos, meghatározott szociális osztályokat, vagy rétegeket nevez meg). A korai iratokban, az 1847-es „Kommunista párt Kiáltványát" megelőzőekben sem nem találhatók ilyen világos, osztályszerű meghatározások, sem maga a fogalom nincs ezekben

[6] ENGELS 1956—1966, XIX, 317.

[7] ENGELS 1956—1966, XXI, 146—147.

[8] A „nép" szó használata azonban ENGELSnél ebben a tekintetben sem teljesen egységes. Lásd például: „Ez volt hát az ár, amit Károly az ő új római császári birodalmáért fizetett: a közszabadok rendjének megsemmisítése, akik Gallia meghódításának idején az egész frank népet alkották; a nép megosztása nagybirtokosokra, hűbéresekre (vazallusokra) és jobbágyokra". ENGELS 1956—1966, „(Fränkische Zeit") XIX, 494

osztályalapon meghatározva. Ezekben MARX és ENGELS sokkal inkább úgy használják ezt a fogalmat, mint a „fejedelem — nép" ellentétpár tagját és az ellentét kiemelését (akkor is, ha ennek a szópárosításnak egyik tagja [a fejedelem] nincs kifejezetten említve). Osztályszerű differenciálást a korai iratokban ott, illetőleg azokon a helyeken találunk, amelyek az osztályharc bizonyos határozott kérdéseivel, vagy egy osztály helyzetével foglalkoznak, különösen Engels munkájában, „Die Lage der arbeitenden Klasse in England" 1844.

Az ébredő osztályharcok és az ezáltal felszínre kerülő osztályellentétek idején precizírozták MARX és ENGELS az ő szociológiai „nép"-fogalmukat az 1848-as forradalom előtt és a forradalom periódusában, és mindenek előtt publicisztikai tevékenységükkel közvetlenül nyúltak bele a forradalom előtti és a forradalmi akciókba és ezzel összefüggésben közgazdasági tanulmányokat is folytattak.[9]

Mármost mely osztályokat és rétegeket sorolnak be MARX és ENGELS a „nép" fogalma alá és mely kritériumok állapíthatók meg, amelyek ezen besorolás alapját képezik?

A nép osztályai és rétegei gyanánt — a többi osztályokkal ellentétben — megjelölve a következőket találjuk:

„. . . a népnek, vagyis a proletároknak, kisparasztoknak és kispolgároknak. . . " (MARX—ENGELS; *Werke*, IV, 315 [ENGELS 1847]), „. . . az igazi nép, a proletárok, a kisparasztok és a csőcselék" (ugyanott, IV, 202 [MARX 1847]); „. . . a proletárok, kisparasztok és kispolgárok elnyomása, mert ezek alkotják Németországban a 'népet' a bürokrácia, a nemesség, a burzsoázia által" . . . (ugyanott IV, 312 [ENGELS 1847]); „Egyébként a nép sokkal jobban tudja, mint Heinzen úr, hogy ki nyomja el. Heinzen úr sohasem fogja azt a gyűlöletet, amelyet a jobbágy földesurával, a munkás munkaadójával szemben táplál, az uralkodókra áthárítani . . . hiszen minden német nyomornak vagy 19-20-ad részét a földesúr és a kapitalista által való kizsákmányolás okozza!" (ugyanott, IV, 311—312 [ENGELS 1847]); „. . . A nagyburzsoázia, amely elejétől fogva forradalomellenes, a néptől, azaz a munkásoktól és a demokratikus polgárságtól való félelmében véd- és dacszövetséget kötött a reakcióval." (MARX—ENGELS: *Revolution* 1848 [NRhZ 14. Juni. 1848]).

Mint olyan osztályokat és rétegeket, amelyek a „néppel" szemben állnak, a következőket nevezik meg:

„Burzsoázia, arisztokrácia, monopolisták" (ugyanott V, 286—287 [1848]); „az egész nép egységes volt . . . A reakciós osztályok, a nemesség, a bürokrácia és a nagyburzsoázia, csekély számúak voltak" (MARX: *Neue Rheinische Zeitung*, Politisch-ökonomische Revue. Berlin. [Rütten & Loening 1955], 53, ez a bádeni forradalom kitörésére vonatkozik 1848 márciusában;) „Burzsoázia . . . nemesség és a bürokrácia" (ugyanott 172—173, a júniusi vereség utáni időre vonatkozik); „burzsoázia és királyi hatalom" (MARX—ENGELS; *Werke* V, 449 [1848]); főleg azonban a burzsoázia,[10] éspedig — és ez nagyon fontos — mindig ott is, ahol még objektív, haladó, — uralmának megalapítása előtt. MARX írja például 1847-ben: „Arról nem is akarunk be-

[9] Lásd például: MARX: „*Arbeitslohn*", *Vorschläge und Abhilfe*, in: Marx—Engels, 1956—1966, VI, 546.

[10] MARX—ENGELS, 1956—1966, IV, 193. Das Volk und die liberale Bourgeoisie 7, 1847, V, 113, 116, 118, 119, 247, 432, 451; 1848, VI, 546; 1847, V, 96—97, 133, 155, 412; 1848. szeptember 21, a hatalomra jutott burzsoázia ellen; 456, VI, 105, 109, 119, 155. In: MARX—ENGELS, 1946, 30. „Volksmasse-bürgerliche Bewegung" stb.

szélni, hogy az arisztokráciát nem lehet megbuktatni, csak a burzsoázia és a nép együttesével . . ."[11] Vagy, hogy még egy teljesen egyértelmű bizonyítékot hozzunk: „1789-nen a burzsoázia a néppel szövetkezett a királysággal, a nemességgel és az uralkodó egyházzal szemben."[12] Ez a két példa nem egyedülálló eset, hanem MARX és ENGELS mindig szembeállítják a burzsoáziát a néppel, amikor a „nép" szónak osztály meghatározását adják, azokban a periódusokban is, amelyekben az még objektíve progresszív osztály.[13] Éspedig azért állították MARX és ENGELS a burzsoáziát és a népet a polgári forradalom (Franciaország 1789, Németország 1848)[14] periódusában is egymással fogalmilag szembe, mert meg akarták világítani a már ebben a periódusban meglevő áthidalhatatlan ellentétet a burzsoázia és a dolgozó és kizsákmányolt néptömegek (munkások, parasztok, kispolgárok) között, tehát a burzsoáziának, mint kizsákmányoló osztálynak az objektív, a forradalom sodrában mindjobban kiéleződő ellenséges voltát a dolgozó néptömegekkel, mint kizsákmányolt osztályokkal szemben.

„A burzsoázia", olvassuk a „Neue rheinische Zeitung" 1848. július 22-iki számában, „nem bírja kiküzdeni a saját uralmát anélkül, hogy egyelőre az egész nép összességét szövetségesévé ne tegye, anélkül, hogy emiatt többékevésbé demokratikusan lépne fel."

„De a restaurációs korszakot a júliusi korszakkal összekapcsolni akarni, azt állítani, hogy az a burzsoázia, amely még az abszolutizmussal, a feudalizmussal, a kurtanemességgel, a katonai és bürokrata uralommal küzd, máris kizárja, leigázza és félredobja a népet, — ez a kör négyszögesítése, ez egy történelmi probléma,. . . amelyen . . . csődöt fog mondani."[15]

[11] MARX—ENGELS, 1956—1966, IV, 202. Ezután megmagyarázza MARX: „. . . az igazi nép, a proletárok, a kisparasztok és a csőcselék". Ugyanígy: „Az 'Egyesült Országgyűlések' liberális ellenzéke tehát nem volt más, mint a burzsoázia ellenzéke egy olyan kormányzati forma ellen, amely az ő érdekeiknek és szükségleteiknek már nem felelt meg. Hogy az udvarral szemben opponálhasson, kénytelen volt a népnek udvarolni. MARX—ENGELS, 1956—1966, VI, 105.

[12] MARX—ENGELS, 1956—1966, VI, 107.

[13] Lásd különösen ugyanott azokat a fejtegetéseket, amelyek az idézett mondathoz csatlakoznak, továbbá ugyanott IV, 339. és V, 282—283. (Frankreich 1789), 134 (Frankreich 1848) és VI, 113 (Deutschland 1848).

[14] Lásd LENIN: *Zur nationalen Frage*, Berlin o. J. [1914], 85: „Nyugat-európában, a szárazföldön, a polgári-demokratikus forradalom korszaka egy meglehetősen határozott időszakot ölel fel, körülbelül az 1789—1871-ig terjedő éveket.

[15] MARX—ENGELS, 1956—1966, V, 249; továbbá ugyanott 455—456, VI, 109, 155; IV, 193.

1850-ben keletkezett és jelent meg ENGELS munkája: *Der deutsche Bauernkrieg* a németországi osztályviszonyok és osztályharcok analízise a XVI. század első évtizedeinek idejéről, tehát társadalmi tekintetben a korai polgári forradalom korától és a középkori feudalizmusról a feudális abszolutizmusra való átmenet koráról. (Az utóbbi Németországban mint territoriális abszolutizmus fejlődött ki) Itt is úgy fogja fel ENGELS a „népet", — amennyiben azt egyes osztályok megjelölésére használja — mint ellentétet a fejedelmekkel, nemességgel és egyházi feudális hierarchiával szemben (43; hogy a néptől még több szolgáltatást csikarjanak ki: szolgáltatást? tehát parasztok?), 67, 73, a polgári reformációval szemben (67, 74), az egyetemi közönséggel szemben (79), az alsó papsággal szemben (83) és egy alkalommal a „parasztokról és plebejusokról", meg a „nép"-ről ugyanabban az összefüggésben beszél (80). A „néppárt" alatt (82) szintén világosan a parasztokat és plebejusokat érti (lásd még: 87: „nép": a furulyásjancsi hívei). De itt a „nép" szót viszonylagos tartózkodással használja, ezzel szemben az egyes rendek és osztályok pontos, részletezett analízisét adja és kifejti azok helyzetét, valamint egymással szemben használt megnevezéseit.

Itt bizonyos ellentmondásosság mutatkozik LENIN egy 1905-ből származó kijelentésével, amely így hangzik:

„Egy, csak valamennyire is osztályöntudatos munkás kitűnően tudja, hogy az önkényuralom ellen küzdő nép a burzsoáziából és a proletariátusból áll."[16]

LENIN tehát itt abban az időben, amikor Oroszországban a polgári demokratikus forradalom végbement,[17] a burzsoáziát is bevonja a népbe. Erre az idézetre és még két másikra de kizárólag erre a három, 1905-ből származó idézetre alapítja BUTENKO P. dolgozatában a „nép" fogalmának meghatározására szóló kritériumát: „A nép mint szociológiai kategória", amely az 1950. évben a „Filozófiai Kérdések" szovjet folyóiratban jelent meg és ugyanabban az évben német fordításban is megjelent a „Szowjetwissenschaft"-ban.[18] Ott így formulázza:

„Annak a fő kritériumai, hogy a lakosság bizonyos elemei tagjai-e a népnek, vagy nem, az objektíve meghatározott érdekeltség és a képesség a haladás alakítására."[19]

A polgári forradalom érvényre jutásában, például a Nagy Francia Forradalomban a dolgozó osztályok mellett a burzsoázia, a polgári értelmiség, sőt a nemesség részei is, nemcsak objektíve voltak *érdekeltek*, hanem abban *részt is vettek*. Mindezek a rétegek, „amelyek objektív helyzetük szerint képesek arra, hogy egy ország haladó, forradalmi fejlődésében a megadott szakaszon belül közösen együttműködjenek,"[20] képezik tehát BUTENKO szerint a „népet", a néptömegeket.

Itt látszólagos és valóságos ellentmondásokkal állunk szemben. Én a következőképpen látom a dolgokat:

1. LENIN a fent közölt idézetben, — amelyre BUTENKO mindenekelőtt támaszkodik, — nem definiálni akarja, hogy mi a „nép", hanem csak felveti a szót egy előzetesen idézett idegen mondatból és figyelme főleg arra irányul, hogy kijelentse, miszerint a polgári-demokratikus forradalom periódusában is fennállnak osztályellentétek a proletariátus és a burzsoázia között és ezekre figyelni kell a forradalmi akcióban is. Az idézetnek tehát csak abban az esetben tulajdoníthatunk abszolút és egyoldalúan definiálásra törekvő jelleget, ha azt összefüggéséből kiragadjuk, amint azt BUTENKO teszi.

Más, BUTENKO által felhasznált LENIN-idézetekben is elsősorban a népen belüli osztályellentétek hangsúlyozásáról van szó.

2. Nem lehet a „nép" szó tudományos fogalmi magyarázatát LENINnek két egyidejű írásából származó, mindössze három idézetére alapítani, ahogy azt BUTENKO teszi. Azonkívül BUTENKO az idézeteket is *a)* összefüggésükből kiszakítja, *b)* nem minden pontban interpretálja helyesen: LENIN ti. nem úgy formulázta, hogy minden objektíve haladó osztály a néphez tartozik, hanem úgy, hogy „azok, amelyek képesek a forradalmat végigvezetni".[21] Ezek közé azonban, mint LENIN ezt ugyanabban az iratában kifejti, a burzsoázia 1905-ben Oroszországban nem tartozik.[22] És Németországban 1848-ban sem tarto-

[16] LENIN 1958, 504.
[17] Lásd LENIN 1958, 502.
[18] BUTENKO, A. P. 1957, 1088—1095.
[19] Ugyanott, 1091.
[20] Lásd BUTENKO, uo. 1094.
[21] LENIN 1960, 124.
[22] Uo. 102—103.

zik ide a burzsoázia. BUTENKO kritériuma nemcsak MARX és ENGELS szóhasználatával ellenkezik, de LENIN értelmezésének sem felel meg, legalább is nem teljesen.

Szükségesnek mutatkozik, hogy a „nép" fogalmát LENINnél lehetőleg sok bizonyító szöveghely analízise útján, — legalábbis különböző periódusok legfontosabb irataiból határozzuk meg. Azonban ehhez a feladathoz az orosz nyelv tökéletes ismerete a szükséges előfeltétel.

Mindenekelőtt MARXra és ENGELSre támaszkodva, — hiszen az ő értelmezésüket LENIN kifejezetten magára vállalja — a „nép" fogalmának használatát főleg és egyidejűleg két értelemben állapíthatju meg.[23]

1. Nép mint etnikai egységek megjelölése, éspedig mind az osztálynélküli, mind az antagonisztikus osztálytársadalmak periódusára;

2. csak az antagonisztikus osztálytársadalmak viszonyaira, mint az osztályokra tagozódás *egyik* fogalmi kifejezése, tehát szociológiai értelemben, bizonyos osztályok és rétegek másokkal szemben való megjelölésére.

Emellett ez a *szociológiai* „nép"-fogalom a korai filozófiai iratokban még nagyon határozatlanul jelenik meg, mint dialektikus megfordítása az annak idején használatos alattvalói szóhasználatnak, hogy „a király és népe", egy olyan (némileg absztrakt) forradalmi ízű értelmezésben, mint: „a nép a király ellen", tehát a népet és a fejedelmet, mint társadalmi ellentéteket megragadva. MARX és ENGELS az 1848 körüli időkben a „nép" fogalmát azáltal precizírozzák, hogy most gyakrabban kapcsolnak e szóhoz osztályszerű meghatározásokat. Nem véletlen, hogy MARX fentebb idézett kijelentése a „nép" fogalom határozatlanságáról, az 1847. évből származik. Ez azt jelenti, hogy MARX és ENGELS tisztában vannak a szociológiai értelemben vett „nép"-fogalom relatíve határozatlan voltával. Most aztán precizírozzák, ott ahol fontos nekik az illető osztályok és rétegek pontos meghatározása, — éspedig azáltal, hogy közvetlenül megnevezik ezeket az osztályokat és rétegeket. Ezzel azonban nemcsak mondanivalójuk megvilágítását érik el az egyes esetekben, hanem, — miután ezek a precizírozások egy általános társadalmi analízis részei és kifejezései, — egyúttal a „nép" fogalmának szociológiai értelmezésben való általános meghatározását is nyújtják és megállapítják e meghatározás kritériumait:

a) A „nép" szociológiai jelentése szerint objektív történelmi kategória; azokat az osztályokat és rétegeket, amelyek a „népet" alkotják, objektív, vagyis történelmi-társadalmi érdekek és függőségek kötik össze. Ezek az érdekek és függőségek az antagonisztikus osztálytársadalomban az uralkodó és kizsákmányolt osztályok közötti ellentétből származnak. A népet minden egyes történelmi periódusban a dolgozó osztályok és rétegek alkotják, amelyeket más osztályok elnyomnak, és közvetlenül vagy közvetve kizsákmányolnak.

Tehát annak a meghatározása, hogy ki tartozik a „nép"-hez, a mindenkori történelmi szituáció osztálytartalmából kell, hogy kiinduljon.[24] A „nép"-fogalom tehát nem pótolja az osztályviszonyok pontos analízisét, hanem éppen csak egy ilyen analízis alapján határozható meg.

[23] Lásd ehhez W. STEINITZ 1955, 39, ahol a „nép" szót ugyanezen két értelmében interpretálja.

[24] Ez kiviláglik elsősorban az úgynevezett középosztályok, a „kispolgárok" helyzetéből (mint általában a nagyburzsoázia fogalmi ellentéte?). Lásd idevágóan: MARX—ENGELS: Werke, V, 155, VI, 149, VII, 98, 196, VIII, 144, („Kleinbürgertum . . . eine Übergangsklasse"), 205, XXII, 521.

b) Mint *különböző* osztályok és rétegek bizonyos *meghatározott történelmi szituációban* való meghatározása, a „nép"-fogalom tartalmazza még az osztályellentétek tudatosságát is ezen egységen belül. Tehát nem tussolja el az osztálykülönbségeket, mint LENIN mondja a marxi „nép"-fogalomról.

c) Mint az elnyomott és kizsákmányolt *dolgozó* osztályok és rétegek összefoglalása, amelyek, mint az anyagi javak termelői, a termelés folyamatát előreviszik és ennek következtében a társadalmi fejlődésnek az alapvető impulzusokat megadják,[25] és amelyek továbbmenőleg a mindenkori történelmi szituációban a potenciális vagy aktív forradalmi tömegeket képezik, tartalmazza még a „nép"-fogalom, végül a haladás és az alkotóképesség tényezőjét is. Ez nem olyasféle idealizálás, mint például a romantikus „egészséges" stb. A haladás és az alkotótevékenység a néptömegek társadalmi létezésének objektív szükségszerűségei. Meghatározott néposztályok bizonyos történelmi szituációban fennforgó negatív vagy pozitív jellemzői csak abból vezethetők le, hogy miként teljesítik ezek az osztályok történelmi és társadalmi feladatukat.[26] Ebből a szempontból kell a „nép" úgynevezett tradicionalizmusát is megítélni.[27]

2.

Lehetetlen itt mindazon aspektusokat bemutatni, amelyek az előzőekben kifejtett „nép"-fogalomból a néprajz számára adódnak. Most csak egy kérdést akarunk megvizsgálni, a néprajz általános kutatási tárgya meghatározásának kérdését.

A „nép"-fogalom két fő jelentését állapítottuk meg a marxizmus klasszikusainál, az etnikait és a szociológiait. Általánosságban az antagonisztikus osztálytársadalmak periódusaiban a néprajz tárgyaként a népet nem mint etnikai egységet, hanem mint bizonyos szociális osztályok és rétegek összefoglalását szokták posztulálni. Az osztálytársadalmak társadalmi életében oly nagymértékű sokoldalúság és differenciálódás alakult ki, amelyek számára ezeknek a társadalmi formációknak a tudományaiban, mármint azokban a tudományokban, amelyek ezekkel a társadalmi formációkkal foglalkoznak, szintén szükségszerűen differenciálódásnak és specializálódásnak kellett kialakulnia. Így például a művészeti tevékenység területén az irodalomtudomány az irodalom fejlődését, a művészettörténet a képzőművészetet, a zenetudomány a zene történetét és formáit tanulmányozza stb.

Viszont van itt egy ténylegesen bekövetkezett elhatárolás (amelynek történeti okairól és jogosultságáról most ne beszéljünk): a magas fejlettségi fokú osztálytársadalmakban az irodalom-, művészet-, zenetudomány nem egy nép teljes művészeti termelését vizsgálják, annak etnikai összességében, hanem csak az ún. „magas művészetét" (Hochkunst), „individuális művészetét", az uralkodó művészetét, vagyis az uralkodó osztályok szolgálatában és hatáskörében álló művészetet, — a terminológia nem teljesen világos és nehézkes is, de hogy egymást megértsük, egyelőre megelégedhetünk ezzel a néhány fogalommal. Az említett tudományok nem vagy alig kutatják az elnyomott dolgozó néptömegek művészeti tevékenységét. Erre a területre különleges tudományok alakultak ki, a népdal-, népmese-, népművészetkutatás, zene-

[25] BUTENKO, ugyanott, 108—109 (de BUTENKO szerint a közvetlen termelők nem = „nép").

[26] Lásd például: MARX—ENGELS: Werke, VII. 299.

[27] Lásd ehhez: STEINITZ: 1955, 41.

etnológia, éspedig egy ezeket és még más tudományágakat felölelő tudomány részeiként, amelyet Németországban tradicionálisan „Volkskunde"-nak, néprajznak neveznek. Ennek, mint külön tudománynak a keletkezése, mint mondottuk, történelmi és tudománytörténeti okokra vezethető vissza, — amire itt nem térhetünk ki. Ez a tudomány — elsősorban tudatosan egész általánosan és határozatlanul megfogalmazva — az elnyomott osztályok és rétegek megnyilatkozásait és tárgyait vizsgálja. Tehát kutatási tárgyuk elhatárolásának alapját a szociológiai „nép"-fogalom alkotja.[28]

De az ilyen módon felfogott nép *nem* a néprajz kutatási tárgya. A néprajz nem éppenséggel a népről szóló tudomány. A „néprajz" elnevezésnek egy tisztán konvencionális jelentése van, az nem a tárgyáról szóló diszciplína adekvát elnevezése. Ezért sem hozott a sok kísérlet kielégítő eredményt, hogy a szakma elméleti megalapozásához a „néprajz" szóból induljanak ki.[29] Aszerint, ahogy Marx, Engels, Lenin használják a szociológiai „nép"-fogalmat és ezen fogalom kritériumai szerint, amelyeket ők fogalmaztak meg, illetőleg amelyeket az ő szóhasználatukból levezettünk, a népet főleg a dolgozó parasztok, a munkások és a kispolgárság, — amelynek tömegeiből a kézművesek származnak, — alkotják. Az eddigi néprajz különösen kedvelt témája: a parasztok, és van a néprajznak olyan meghatározása is, mint „parasztttudomány" (Bauernkunde, Schwietering). De hiszen világos, hogy például az 1525-ös Nagy Német Parasztháború, mint történelmi esemény, társadalmi, történeti és szociális körülményeivel és lefolyásával nem a néprajz, hanem a történettudomány tárgyát képezi. De ez nemcsak a parasztokra vonatkozóan érvényes. Az osztályharcok, osztályviszonylatok kikutatása, akár a parasztoké, akár a kézműveseké vagy a munkásoké, nem a néprajznak, hanem a történettudománynak a *specifikus* tárgya (ami persze nem azt jelenti, hogy a néprajzi kutatásoknál ezeket a viszonylatokat és küzdelmeket ne kellene figyelembe venni). A nép tevékenységének, fejlődésének és helyzetének egyik igen lényeges, igen döntő dimenziója tehát nem esik a néprajz specifikus kutatási területén belül.[30]

De vegyük a kultúrát. A mi definícióinkban általában a nép kultúráját, — a „népet" most mindig szociológiai értelemben használva — mint a néprajzkutatás tárgyát vagy legalábbis egyik tárgyát posztuláljuk. Az Intézet egyik ülésén, Rostockban, 1962-ben Steinitz Wolfgang — nézetem szerint nagyon is helyesen — kiállt amellett, hogy a városi kézművesek néprajzát is kutatni kell. Mármost a városi kézművesség történetének kultúrmegnyilvánulásai között egyike a legjelentékenyebbeknek a „mester-ének" (Meistersang). Ez olyan periódusban (15—16. sz.) virágzott, amikor a városi kézművesek, — ahogy kifejtettük — kétségtelenül a néphez tartoztak. Mármost a mesterének bizonyos oldalai, például az egyesületi jellege (das Bündlerische) a céhszerű forma stb. a néprajzi kutatás tárgyát képezheti. De a mester-ének, maga mint zenei-művészeti megnyilatkozás, vitán fölül elsősorban a zene, másod-

[28] Lásd: Steinitz 1955, 40: „Marxista álláspontról nézve a néprajz munkaterületét a dolgozó osztályok képezik".

[29] Vö. például a néprajz tárgya 91 különböző definíciójának összeállítását az 1890—1952-ig terjedő időre vonatkozóan Freudenthal H-nál 1955, 208—223.

[30] Ebben a pontban nem követem Steinitz nézetét, idézett helyen, 42: „A néprajz új feladatfelvetése a Német Demokratikus Köztársaságban ... abban áll, ... hogy kimunkálja a dolgozó és az uralkodó osztályok közötti különleges kapcsolatokat és viszonyokat".

sorban az irodalomtudomány tárgyát képezi. A kézművesek kultúrája tehát éppenséggel nem a néprajz tárgya.

Ugyanez a problémánk a munkásosztálynál a XIX. és a mi századunkban. A dal esetében itt egészen egzakt meghatározása van annak, hogy mi tartozik a népdalhoz és ezzel a néprajz kutatási feladatához és mi nem. Nevezetesen Steinitz, Wolfgang *Das Leunalied* c. dolgozatában[31] (DjbVk 1959) található ennek megállapítása, a munkásnépdalról szóló vizsgálódásokban és a *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten* II. kötete bevezetésében. Ezekből a vizsgálódásokból, amelyek nézetem szerint a néprajz legvilágosabb, és ha igazában általános jelentőségükben méltatjuk azokat, a leggyümölcsözőbb analízisei közé tartoznak, a néprajzi kutatás specifikus tárgyának meghatározásához az egyik döntő kritériumot nyerhetjük. Azon meghatározás kritériumául, hogy mi a munkásnépdal, tehát annak is, hogy a munkásdal egész területéről mi az, ami a népdalkutatás tárgya lehet, a dalkincs „folklorizálását" (Folklorisierung) tekintik. Ez olyan kritérium, amely a népköltészet és a népzene egész területén érvényes és itt is az, éspedig valóban, mint a kutatási tárgy meghatározásának legáltalánosabb kritériuma. Ez egymagában rögzíti a népköltészet és népzene egyik objektív specifikus kvalitását, amely ezeket egyértelműen megkülönbözteti, a mondjuk, „egyéb" irodalomtól és zenétől, (hogy ne használjuk a „magasirodalom" [hohe Literatur], vagy „művészi zene" (Kunstmusik] hamis terminusait). Ezzel együtt jogosultságot és alapot ad egy külön tudományos diszciplína számára a költészet és zene ezen részének kutatásához.

Én a néprajzi kutatásnak mindig csak erről az egy oldaláról beszéltem, mert hiányzik számomra a szükséges anyagismeret ahhoz, hogy amazt fejtegethessem. De persze fölmerül a kérdés, hogy nincs-e a specifikus kutatási tárgy meghatározására egy olyan, a néprajz egész tudásterületét felölelő általános kategória, amely a diszciplína integritását elméleti szempontból megalapozná.

Az utóbbi időben szóba hozták az „életmód" (Lebensweise) fogalmát a néprajzkutatás tárgyának általános meghatározására. Én azonban nem vagyok azon a véleményen, hogy az életmódot a néprajzi kutatás átfogó vagy akár specifikus kategóriájának tekinthetnénk. Bár ennek a fogalomnak a mi kutatási területünkön belül megvan a jelentősége, de nem teszi lehetővé a mi szakmánk részére sem a specifikus szociális, sem a tárgyi elhatárolást és konkretizálást általában: minden osztály és réteg számára egyformán lényeges kategória ez, és például a dolgozó tömegek életmódjához hozzátartozik az irodalom termelése és fogyasztása is, meg az ún. műzenéé is stb., hogy csak egyes dolgokat említsünk, tehát olyan jelenségek, amelyek egyértelműen az irodalomtudomány, a kultúrszociológia stb. feladatkörébe tartoznak.

Talán találhatnánk egy, a néprajz egészét integráló általános kategóriát abban a jelenségben, amely a „folklorizálás" (Folklorisierung) alapjául szolgál. Mert természetesen a variálás, az áténeklés (Umsingen), a széténeklés (Zersingen), tehát az, amit a dal-, vagy mesekincs „folklorizálása" alatt értünk, nem ok, nem indíték, hanem hatás, következmény, megjelenés, mégpedig következménye, megjelenése a specifikus kultúrának,[32] az elnyomott néptömegek *kulturális tradíciója specifikus módjának*, azaz a nép önmagában alkotó (selbstschöpferisch) kulturális tradíciójának a megjelenése, amelynek

[31] Lásd továbbá: Steinitz W. 1966, 1—14.
[32] Strobach H. 1964, 335—356.

a specifikuma a lényegében nyelvi kollektív formában rejlik. Miközben itt az „önmagában alkotó" kifejezésben az „önmagában"-t (selbst) a népre kell vonatkoztatni az uralkodó osztályokkal és azok kultúrájával való ellentétében, vagyis az ő hatáskörükbe eső és őket szolgáló kultúrában. Ilyenformán a néprajzi kutatás tárgyát úgy lehet meghatározni, mint két komponens közti viszonyt, tudniillik a nép és bizonyos kulturális tartalmak és formák közti viszonyt, amikor a kulturálist a legtágabb értelmében vesszük. Mondjuk így: a nép és a saját „önmagát alkotó" kulturális tradíciói között.[33] Az a „nép"-fogalom, amelyet itt alapul kell vennünk, a szociológiai, amely az antagonisztikus osztálytársadalomban bizonyos osztályokat és rétegeket összefoglal, az uralkodó és kizsákmányoló osztályokkal szemben. Mindkét komponens, a nép, mint az elnyomott és lényegében dolgozó osztályok fogalma és az önmagában alkotó, formájában nyelvi-kollektív tradíció, objektíve okozatilag összetartozó faktorok. Ha a parasztok kultúráját egészen a jelenkorig más osztályokétól (munkások, kézművesek) eltérően teljesen vagy legalábbis majdnem teljesen megérthetjük az „önmagában alkotó" tradíció fogalmával, akkor ez annak a következménye, hogy a parasztok mint szociális osztály, különleges társadalmi és kulturális helyzetet foglalnak el. Ez esetben a néprajz kutatási tárgyát úgy kell meghatározni, mint egy, a nép, illetőleg itt a dolgozó osztályok és rétegek meghatározott társadalmi-történeti helyzetéből rezultáló specifikus, tehát specifikus tartalmak és formák által alkotott, történeti kultúrát (a szó legtágabb értelmében). És természetesen világos, hogy az antagonisztikus osztályhasadás leküzdése után mind a szociológiai „nép"-fogalom, mind az osztálymegoszlás fogalmi kifejezése, valamint a nép önmagában alkotó kulturális tradíciójának fogalma — tárgytalanná válnak.[34] Ekkor már nem lesz nép, mint bizonyos osztályok másokkal szemben való összefoglaló fogalma és nem lesz népi kultúra, az uralkodó kultúrával szemben állva. Természetesen, az átmeneti időkben vannak átmeneti formák. De én azt hiszem, hogy a „jelenkornéprajz" (Gegenwartsvolkskunde) kérdését és követelményét általában túlságosan is kizárólag pragmatikus nézőpontokból látták és állították fel. Ezt a problémát sokkal inkább a társadalmi fejlődés lényege szempontjából kellene eldönteni, amely az osztályellentétek megszüntetéséhez és az osztálynélküli társadalom létrejöttéhez vezet. Ennek az emberiség társadalmi fejlődésében kvalitatív ugrásnak a következménye — a társadalomtudományokban és természetszerűen azokon a területeken, ahol a jelen kutatása szerepet játszik, vagy problémává válik — több kell, hogy legyen, mint csak néhány korrektúra, vagy kiegészítés. Ennek az ugrásnak a következménye, valóban lényegbe vágó megváltozás és újratájékozódás legyen, ha a kutatások ezt a fejlődést követni, vagyis tudományosan feldolgozni akarják.

Berlin, DDR — Strobach Hermann

[33] Lásd itt még a beszámolót ennek az eszmecserének a folytatásáról: Peesch, Reinhard 1967 115—117, és ugyanott, 12 (1966) 26—36 és Baumgarten K. 365—367, továbbá Peeschnek azokat a vizsgálatait a hagyományozási folyamatról (Traiderungsprozeß) az úgynevezett anyagi kultúrán belül, amelyek lényegileg ugyanarra az eredményre jutottak. Peesch R. 1966, 26—36 és Baumgarten K. 1966, 365—367.

[34] Ennek a tézisnek nem mond ellent az a tény, hogy a későkapitalisztikus osztálytársadalomban a nép „önmagában alkotó" (selbstschöpferisch) kulturális tradíciói részben deformálódnak és elpusztulnak. Lásd idevágóan Steinitz W. 1966, 8.

[35] Lásd: Lenin: *Zur nationalen Frage*, idézett helyen, 16, [1914].

IRODALOM

BAUMGARTEN K.
1966 *Tradierung im Werk des meklenburgischen Zimmermannes.* Berlin. (In: DJbVk 12.)
BUTENKO, A. P.
1957 *Das Volk als soziologische Kategorie.* In: Sowjetwissenschaft, Gesellschaftwissenschaftliche Beiträge. Berlin.
ENGELS, F.
1850 *Der deutsche Bauerngkrieg.* Berlin.
ENGELS, F.
1956—1966 In: Marx K. — Engels F. Werke. Bände I — XXXIV. Berlin. Verlag Dietz.
FREUDENTHAL., H.
1955 *Die Wissenschaftstheorie der deutschen Volkskunde.* In: Schriften des Niedersächsischen Heimatbundes e. V. N. F. 25. Hannover.
LENIN
1914 *Zur nationalen Frage.* Berlin.
1958 *Ein neuer revolutionarer Arbeiterbund.* „Proletary" 4. sz. 1905. június 17 (4). In: Werke 8. Berlin.
1960 Werke 9. Berlin.
MARX K.—ENGELS F.
1946 *Manifest der Kommunistischen Partei.* (Verlag Neuer Weg) Berlin.
MARX K.—ENGELS F.
1956—1966 Werke. Bände I — XXXIV. Berlin. Verlag Dietz.
PEESCH, R.
1966 *Das Gerät in der Arbeitswelt des Fischers. Zur Tradierung von Gerät und Arbeitserfahrung.* (In: DJbvk 12.)
1967 *Der Vorgang des Tradierens, Bericht über das Kolloquium des Instituts für deutsche Volkskunde der DAW vom 17. bis 18. 3. in Berlin.* (In: DJbVk 13.)
STEINITZ, W.
1955 *Die volkskundliche Arbeit in der Deutsche Demokratischen Republik.* Leipzig.
1966 *Arbeiterlied und Volkslied.* Berlin. (In: DJbVk 12.)
STROBACH, H.
1964 *Bauernklagen. Untersuchungen zum sozialkritischen deutschen Volkslied.* Berlin. (Veröffentlichungen des Inst. f. d. Volkskunde 33.)

Херман Штробах:

МАРКСИСТСКОЕ ПОНЯТИЕ НАРОДА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРЕДМЕТА ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

(Резюме)

Автор исследует использование слова «народ» в работах Маркса и Энгельса на основе обширного материала подготовителей Словаря Маркса—Энгельса в Берлине в Академии наук ГДР. Исследование использования понятия «народ» Лениным было проведено А. П. Бутенко (18) на недостаточном материале. Эти исследования следует продолжить и обобщить.

Прежде всего, опираясь на использование понятия «народ» в трудах Маркса и Энгельса, можно отметить, что в этих работах понятие использовалось в двух основных смыслах: 1. для обозначения этнической единицы, как в бесклассовых, так и в классовых (причем с антагонистическими классами) обществах; 2. лишь для условий антагонистических классовых обществ, для понятийного выражения классового деления. Таким образом, в социологическом смысле «народ» — обозначение определенных классов или слоев в их противопоставлении с другими классами и слоями. — «Народ» в социологическом смысле является объективной исторической категорией: те классы и слои, которые составляют «народ», связывают объективные, общественно-исторические интересы и условия. Эти интересы и связь с определенными условиями в антагонистическом классовом обществе вытекают из противоположности, антагонизма с господствующими и угнетающими классами. Во все исторические периоды народ представляли трудящиеся классы

и слои, угнетенные и непосредственно или косвенно эксплуатируемые. Таким образом при определении того, кто относится к народу, кто составляет народ, следует исходить из классового содержания каждой конкретной исторической ситуации. Понятие «народ», служащее для обобщенного названия определенных классов и слоев в определенной исторической ситуации, включает в себя и осознание классовых противоречий. И наконец это понятие, будучи обобщением угнетенных трудящихся классов и слоев, содержит и факторы прогресса и готовности к творчеству, к созиданию.

И все-таки народ в таком его понимании не представляет объекта исследования в области этнографии. Этнография не тождественна просто науке о народе. Изучением народа занимаются и другие дисциплины, исследующие его историю, процесс политического и культурного развития, его активность. Само название «этнография» чисто конвенциональное, совсем не адекватное предмету науки, не отражающее его. Поэтому и остались безуспешными все попытки при определении принципиальных основ науки исходить из ее названия. В последнее время проходили дискуссии и обмен мнениями относительно того, что при определении предмета этнографических исследований нужно исходить из понятия образа жизни. Однако это понятие — несмотря на его несомненное значение и для исследований в области этнографии — все-таки не дает возможности специфической социальной и предметной дифференциации и конкретизации для нашей отрасли науки в целом. Это понятие имеет свое значение для каждого класса и слоя. Пожалуй, мы найдем общую категорию, интегрирующую этнографию в целом, в том явлении, которое составляет основу «фольклоризации». Ибо, естественно, варьирование, перепевание, распевание — не основа, не причина, а следствие, причем следствие специфической формы проявления культурных традиций народных масс, творящих в себе („selbstchöpferisch"). То есть предмет этнографических исследований может быть определен как отношение между *двумя* компонентами: между народом и культурными традициями его творчества. Оба эти компонента объективные, причинно связанные факторы. Значит предмет исследований этнографии должен быть отдифференцирован как определенная историческая культура, являющаяся результатом определенного общественно-исторического положения и сформированная особо специфическим содержанием и формами.

Hermann Strobach:

DER MARXISTISCHE VOLKSBEGRIFF UND SEINE BEDEUTUNG FÜR DIE BESTIMMUNG DES FORSCHUNGSGEGENSTANDES DER VOLKSKUNDE

(Auszug)

Unter Benutzung des umfangreichen Expertmaterials in der Arbeitsstelle des Marx—Engels-Wörterbuches an der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin wird der Gebrauch des Wortes „Volk" bei Marx und Engels untersucht. Die Analyse des Volksbegriffes bei Lenin durch A. P. Butenko (Anm. 11) basiert auf einer ungenügenden Materialgrundlage. Die Untersuchung ist hier noch in umfassender Weise zu führen.

Auf Marx und Engels vor allem fußend, können wir einen Gebrauch des Begriffes „Volk" hauptsächlich in zwei Bedeutungen feststellen: 1. Volk als Bezeichnung ethnischer Einheiten, u. zw. für die Periode der klassenlosen wie auch der antagonistischen Klassengesellschaften; 2. nur für die Verhältnisse in den antagonistischen Klassengesellschaften, als einen begrifflichen Ausdruck der Klassenspaltung, Volk in soziologischer Bedeutung zur Bezeichnung bestimmter Klassen und Schichten im Gegensatz zu anderen. — „Volk" in seiner soziologischen Bedeutung ist eine objektive historische Kategorie; die Klassen und Schichten, die das „Volk" bilden, sind durch objektive, d. h. historisch-gesellschaftliche Interessen und Bedingtheiten verbunden. Diese Interessen und Bedingtheiten entspringen in der antagonistischen Klassengesellschaft dem Gegensatz gegen die herrschenden und ausbeutenden Klassen. Das Volk bilden die werktätigen, von anderen Klassen unterdrückten und unmittelbar bzw. mittelbar ausgebeuteten Klassen und Schichten in einer jeweiligen historischen Periode. Die Bestimmung, die zum Volk gehört, hat also vom Klasseninhalt der jeweiligen geschichtlichen Situation auszugehen. Als begriffliche Zusammenfassung verschiedener Klassen und Schichten in bestimmter historischer Situation beinhaltet der Volksbegriff auch das Bewußtsein von Klassenwidersprüchen innerhalb dieser Einheit. Als Zusammenfassung der unterdrückten werktätigen

Klassen und Schichten beinhaltet der Volksbegriff schließlich den Faktor des Fortschritts und des Schöpferischen.

Doch ist das in dieser Weise begriffene Volk nicht der Forschungsgegenstand der Volkskunde. Volkskunde ist nicht Wissenschaft vom Volk. Das Volk, seine Geschichte, politische und kulturelle Entwicklung und Aktivität sind auch Gegenstand anderer Disziplinen. Der Name Volkskunde hat eine rein konventionelle Bedeutung, er ist keine adäquate Bezeichnung der Disziplin von ihrem Gegenstand her. Daher sind auch die vielen Versuche, bei der theoretischen Grundlegung des Faches von dem Wort „Volkskunde" auszugehen, unbefriedigend geblieben. In letzter Zeit ist der Begriff der Lebensweise für eine allgemeine Bestimmung des Forschungsgegenstandes der Volkskunde zur Diskussion gestellt worden. Dieser Begriff ist zwar innerhalb unseres Forschungsfeldes von Bedeutung, er erlaubt jedoch weder eine spezifische soziale, noch sachliche Abgrenzung und Konkretisierung für unser Fach allgemein, er ist für alle Klassen und Schichten gleichermaßen relevant.

Vielleicht können wir eine das Ganze der Volkskunde integrierende allgemeine Kategorie gewinnen in dem Phänomen, das der „Folklorisierung" zugrunde liegt. Denn natürlich ist die Variierung, das Umsingen, Zersingen, kein Grund, keine Ursache, sondern Wirkung, Folge, Erscheinung, u. zw. Folge, Erscheinung der spezifischen Weise der selbstschöpferischen kulturellen Tradition der Volksmassen. De Gegenstand volkskundlicher Forschung ist somit zu bestimmen als Beziehung zwischen z w e i Komponenten, nämlich Volk und seinen selbstschöpferischen kulturellen Traditionen. Beide Komponenten sind objektiv ursächlich zusammengehörende Faktoren. Der Forschungsgegenstand unserer Disziplin wäre also abzugrenzen als eine aus bestimmter gesellschaftlich-historischer Lage des Volkes resultierende spezifische, durch spezifische Inhalte und Formen geprägte historische Kultur.

A szlavóniai magyar falvak női viselete összetételének és alakulásának néhány jellegzetessége*

Egy terület viseletének megértéséhez, helyes és világos megismeréséhez elsősorban szerkezetének, strukturájának tisztázása szükséges. Hiszen a viselet darabjai s e darabok egyes elemei különböző történeti korok, különböző földrajzi területek és különböző etnikai és társadalmi rétegek felé mutathatnak. Bármely viseletkomplexus ilyenfajta kutatásához a viselet szerkezetének — ruhadaraboknál a szabásvonalaknak analízise elengedhetetlen. A szerkezet, a szabásvonalak összessége képezi azt az alapot, amelyre a viseletet hordozó parasztság esztétikai összesítő és újraalkotó tevékenysége felépül. Azé a tevékenységé, amely a modern viseletkutatás oly fontos részét képezi.

Ilyenforma munkát próbáltunk elvégezni a szlavóniai Kórógy, Szent-László és Haraszti magyar falvak viseletével, mégpedig a jellegzetességeket jobban hordozó, változatosabb, de ugyanakkor konzervatívabb női viseletével kapcsolatban. A XIX. sz.-ban még ezekhez a falvakhoz tartozott a ma Eszékkel teljesen összeolvadt Rétfalu is, amelyeknél azonban a kivetkőzés a XIX. sz. végére be is fejeződött, így napjainkban az egykori viseletnek emléke is csak halványan él már. A kivetkőzés a századfordulókor az előbb említett három faluban is erősen folyamatban volt. A mai legidősebb asszonyok csak egészen fiatalkorukban és ünnepen jártak viseletben, de lakodalmuk idejére, asszonykorukra ezt nagyrészt le is tették. Így az első világháború után az akkor idősebb asszonyok kivételével már szinte teljesen lezajlottnak mondható ez a folyamat.

Mostani rövid áttekintésünkben természetesen nincs mód arra, hogy e falvak női viseletének minden egyes alkotó részét behatóan elemezzük. Az analízist csupán néhány nagyon jellegzetes darabon kíséreljük meg, a lehetséges hatások sokrétűségének s a parasztság összeötvöző erejének részleges érzékeltetésére.

A viselet összetételénél a szabásvonalak elemzése különböző rétegeket mutat az egyidőben hordott női viseleti együttesben. Az első réteg s egyúttal a női viselet leghangsúlyosabb darabja a *kebél*-nek nevezett, két részből álló, fehér vászon ruha (1. kép). Felső része igen rövid, csupán 20—24 cm-nyi hosszúságú mellévarott ing[1] amelyet itt „váll"-nak neveznek. Sűrűn ráncolt szoknyarész van hozzá varrva, a tulajdonképpeni kebél, de a köznapi nyelvben az egész ruhát nevezik egyszerűen *kebél*nek. A régi öregek háziszőttes lenvászon *kebelet* viseltek, a múlt század végén a fiatalok ünnepi *gyolcskebelének* ujjai tüll-ből készültek, s a *kebél* alatt viselt cifra szőttes-csíkos rövid alsó-

* Köszönettel jegyzem meg, hogy munkámat a magyar-jugoszláv munkaterv keretében végeztem.

[1] Palotay Gertrud 1931, 153.

ing ezek alatt átlátszott. Mellévarrott ingek tüllanyagáról az Ormánságból tudunk, de ez a megoldás a palócoknál is előfordul.[2] Mint e szokás feltehető történeti előzményét említjük, hogy számos XVII. sz.-i festményen láthatók előkelő hölgyek tüllujjú ingekben.[3]

A kebél felső részének szabása — mint mondottuk — a mellévarrott ingekével egyezik. Mellévarrott ingeket számtalan renaissance festmény mutat, mégpedig az olasz, német, francia, angol és spanyol uri viselet férfi és női ingeként (2—6. kép). A nagyszámú renaissance ábrázoláson jól felismerhető

1. kép. Kebel. 1900-as évek. Szent László. Foto 1968. Foto Gáborján

mellévarrott ing világosan mutatja, hogy ez a forma a renaissance divatos öltözködéséhez tartozott. Mellévarrott — de hosszú — inget viselt esküvőjekor II. Lajos magyar király felesége, Mária királynő is, s ez az ing ma a budapesti Nemzeti Múzeumban látható.[4]

[2] Kiss Géza 1931, 28. Kazár, Hollókő. Saját gyűjtés.

[3] Például Nádasdy Ferencné, Eszterházy Anna Julia 1650-es években készült képe. Erre a képre — amelyet kandidátusi disszertációjában fog közölni — Rózsa György, a Történeti Arcképcarnok osztályvezetője hívta fel a figyelmet. Ezért és a hivatkozási engedélyért e helyen is köszönetet mondok.

[4] V. Ember Mária 1962, 149. és XXI. Tábla.

2. kép. Girolamo Romanino, Férfiképmás. Budapest, Szépművészeti Múzeum

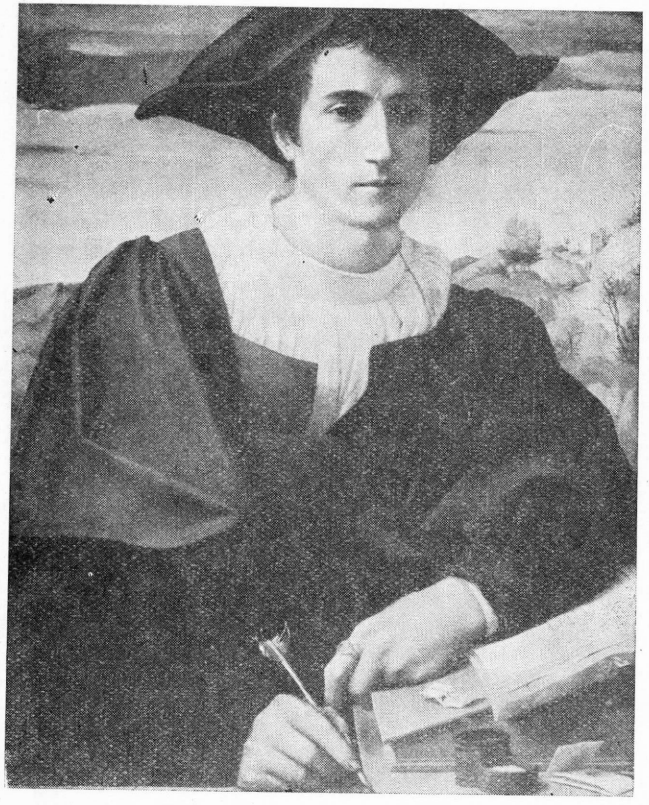

3. kép. Franciabigio, Író férfi képmása. 1522. Berlin, Staatliche Museen

4. kép. Rafael, A bolsenai mise részlete. Svájci katonák csoportja. 1512. Vatikán, Heliodorus-terem

5. kép. Holbein, Dorothea Kannengiesser. 1516. Basel, Oeffentliche Kunstsammlung

6. kép. Tizian, Izabella császárnő. Madrid, Prado

7. kép. Dürer, Velencei hölgy. 1495

8. kép. A kebél verése. Rekonstrukció. Szentlászló, 1968

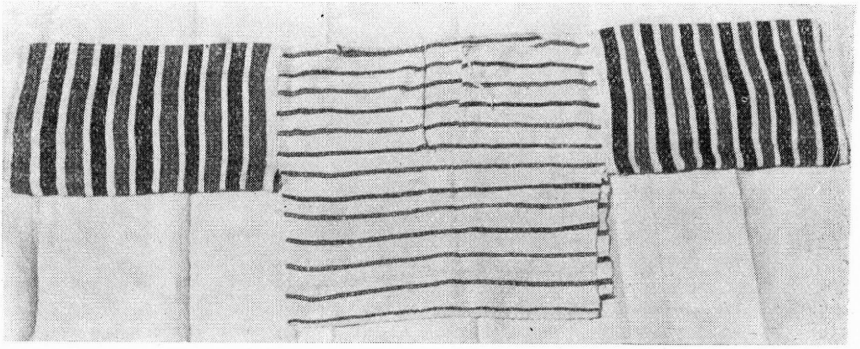

9. kép. Bélés az 1900-as évekből. Kórógy, 1968 Fotó Gáborján

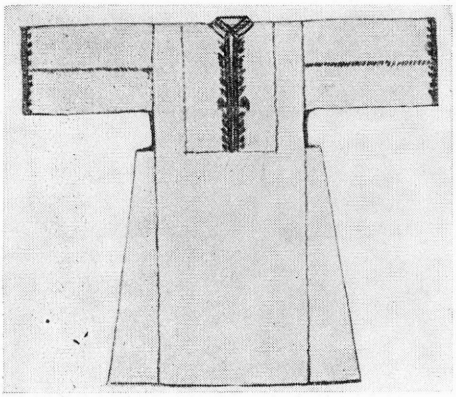

10. kép. Dalmáciai ing. M. Tilke, Osteuropäische Volkstrachten. 33. Tábla

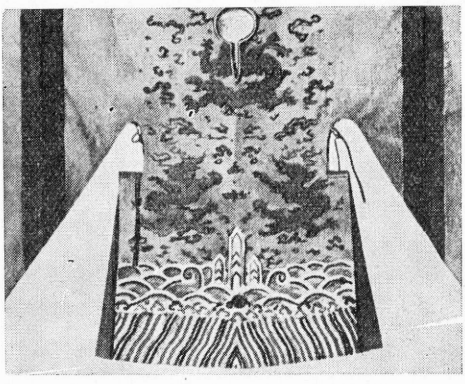

11. kép. Tibeti ceremóniális öltöny. M. Tilke, Le costume en orient, 105. Tábla

12. kép. Ali Bajá — elesett 1791-ben a lepantói csatában — alsóruhája. M. Tilke, Kostümschnitte und Gewandformen, 66. Tábla

13. kép. Lehel kürtje. Az alsó sor középső alakja. László Gyula: *Lehel kürtje.* A 10—11 lapok között lévő rajz

A mellévarrott ing a néprajzi anyagban a magyar országos elterjedés mellett német területen is meglehetősen ismert.[5] Kelet-Európa szláv lakosságánál valóban nagyon általános, így TILKE[6], majd MOSZYŃSKI[7] nyomán mint szláv típus került a köztudatba. HANIKA ennek a szabásnak nyugati (főleg német) és keleti (szláv) paraszti előfordulásait elég határozottan kettéválasztja. Szerinte a nyugat-európai mellévarrott paraszti ingek kifejezetten a renaissance továbbélésének foghatók fel,[8] de a kelet-európai szláv csoport

14. kép. Lehel fejbesújtja a német császárt. Képes Krónika

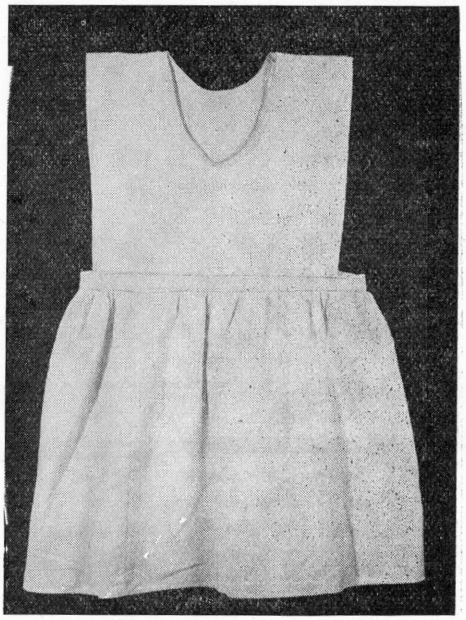

15. kép. Derekas pöndöj az 1900-as évekből. Kórógy. FRANCISCZY József felvétele. 1968.

azonos formáját MOSZYŃSKI nyomán nagyon ősinek (sehr ursprünglich) és a renaissance formától lényegében függetlennek tartja.[9]

A *kebél* jellegzetessége a nagyon rövid felsőrészt az alsó-résszel egyesítő toldásvonal magas elhelyezése. E magas toldásvonal szintén a renaissance felé mutat és olasz és német ábrázolásokon fordul elő már a XV. sz. második felétől kezdve[10] (7. kép.) Renaissance eredete a *kebél* mellévarrott felső részének renaissance voltát csak megerősíti. Bár meg kell mondanunk, hogy e magas toldásvonal az időben hozzánk sokkal közelebb álló empire divatnak lett jellegzetessége. Így nyitva kell hagynunk azt a lehetőséget is, hogy ez az utoljára empire vonal is hatással lehetett és hatásában hozzájárulhatott az — eredetileg valóban renaissance divatú *kebél* magas toldásvonalának továbbéléséhez.

[5] HELM R. 1932, 39. HANIKA J. 1937, 40.
[6] TILKE M. 1925, 18—19, 21—22, 30, 32.
[7] MOSZYŃSKI K. 1929, I. 441.
[8] HANIKA J. 1937, 40.
[9] HANIKA J. 1937, 42, 44.
[10] A derék, hasonlóan magas, toldásvonalát mutatják még a következő képek: TIZIÁN: Égi és földi szerelem. (1515—1516 körül. Róma, Galleria Borghese.) és CAR-

A *kebél* alsó része egy a mellévarrott felső részhez toldott — sűrűn ráncolt fehér szoknya. Nagyon jellegzetes, apró és rendszertelen ráncolása nagyon különösen régies. A *kebelet* mosás után az asszonyok félig száraz állapotban marokra fogták és hurkaszerűen megcsavarva, két végét két kezükbe fogva, hosszasan a térdükhöz verdesték (8. kép). A verés által az anyag sűrű és rendszertelen ráncokba rakódott. A mai öregek emlékezete szerint ilyenkor csupa kék meg vörös volt az asszonyok térde. Verték a *kebelet* a *kócsag* (nyer-

16. kép. Menyecske az 1900-as évek viseletében. Kórógy, 1968. Fotó: Gáborján

ges tetejű ácsolt láda) szarvához és székhez is, ilyenkor ezekre tiszta ruhát tettek. Ma inkább a térdhez verésre emlékeznek. A *kebél* szoknyájának kreppes, rendszertelen és apró ráncolására eddig egyetlen analógiát sikerült találnunk. A budapesti Néprajzi Múzeum tulajdonában van egy arab fejdísz, amelynek

PACCIO: A két kurtizán. (Velence, Museo Civico Correr). A CARPACCIO képre K. CSILLÉRY Klára hívta fel a figyelmemet, melyért ezúton is köszönetet mondok.

17. kép. Temető, Kórógy, 1968. Fotó: Gáborján

18. kép. Régi ház. Haraszti, 1968. Fotó: Gáborján

pártaszerű kávájához fekete, téglalap alakú fátyol van egyik keskeny oldalával hozzáerősítve, s a fátyol a *kebél*hez hasonlóan apró, kreppes ráncokba van szedve.[11] Ez az eddigi egyetlen adat egyenlőre nem látszik elegendőnek ahhoz, hogy a *kebél* ráncolásának keleti eredetére gondolhassunk.

A második réteg a *kebél* alatt viselt, „bélés" nevű, 38—40 cm. hosszú, bevarrott újjú alsó ing (9. kép). Magyar területen kettős ing viseléséről a

19. kép. Öregasszony fonással készült főkötőben. Kórógy, 1968. Fotó: Gáborján

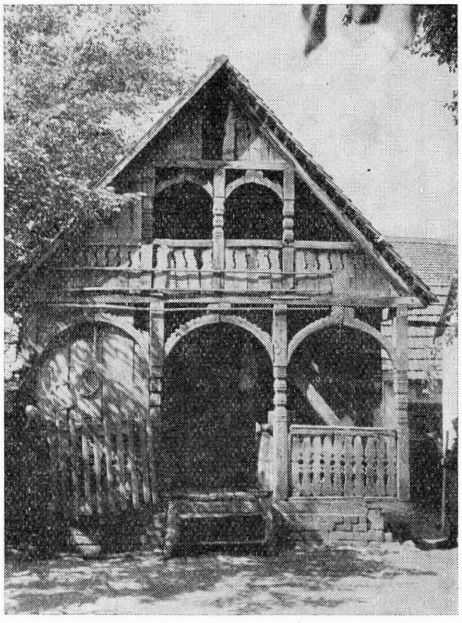

20. kép. Hambár, Kórógy, 1968. Fotó: Gáborján

XVI. sz.-tól kezdve vannak írásos említéseink, s XVII—XVIII. sz.-i festményeken jól látható is ez az öltözködési megoldás.[12] A bélés szabása az a HANIKA által „Pfeid"-nek nevezett, derékszögű darabokból álló, T betűhöz hasonló forma, amelyet ő az emberi öltözködés egyik őselemének tart.[13] Ez az ingforma — függőleges vagy vízszintes lánciránnyal — Ázsiától Észak- és Kelet-Európáig, a Balkánig és Észak-Afrikáig jellemző.[14] Hasonló szabásvonalakat mutatnak gyakran a középkori egyházi öltözetek olyan darabjai is, mint az alba vagy a dalmatika.[15] Ezt a formát XIX. sz.-i magyar férfiingek is megőrizték a maguk derékszögű szabásvonalaival, varrás nélküli és egyenes vállaikkal.[16] Úgy látszik — a derékszögű szabásvonalak a Kelet — s részben az európai

[11] Néprajzi Múzeum. Ltsz. 119. 961.
[12] RADVÁNSZKY Béla 1896, I. 70, 72.; APOR Péter 1736. Ötödik Czikkely.; Magyar Művelődéstörténet. III. 374—375.
[13] HANIKA J. 1937, 32.
[14] TILKE M. 1922. TILKE M. 1925.
[15] BRAUN J. 1907, 70, 273.
[16] GYÖRFFY István 1941. I. 344—345.

középkor felé is mutatnak, de ez utóbbi nem kevés régies és keleti elemet olvasztott magába. E probléma átfogóbb megvilágításához a középkori alsóruhák szabásának ismerete nagyon szükséges volna.

A *bélés*hez visszatérve — ez derékszögű darabokból álló, 38—40 cm hosszú alsóing, amely a fölötte viselt *kebél* 20—24 cm-es felsőrészéhez tulajdonképpen sem jellegében, sem részleteiben nem alkalmazkodik. A mellévarrott és igen rövid felsőrész lágyan ráncolt renaissance formájával összehasonlítva világos, hogy az alatta viselt és hosszabb *bélés* a maga kemény fogalmazásával egy attól eltérő sőt minden valószínűség szerint régiesebb szerkesztési elvjegyében készült.

Ez a *bélés*, amelyet egyébként a férfiak is viseltek ingeik alá — még további rendkívül érdekes jellegzetességeket is mutat. Két oldala a hónalj kezdetétől nincs összevarrva, tehát szabadon lebeg. Ilyen összevarratlan oldalakat Tilke dalmáciai, általa keletinek tartott, derékszögű szabásvonalú női ingen közöl[17] (10. kép). Megjegyzésként hozzáfűzi, hogy a nyitott oldalak kelet felé mutatnak, s példaként a berlini Museum für Völkerkunde hasonlóan nyitott oldalú tibeti ceremóniális öltönyét idézi[18]. (11. kép). A továbbiakban úgy vélekedik, hogy az általa közölt dalmáciai ing nyitott oldalai a középkori *albák* és *dalmatikák* nyitott oldalaival is kapcsolatba hozhatók[19]. Ezzel szemben Braun J. arról ír, hogy a dalmatikák oldalnyílása — s itt az alul-felül egyforma széles, tehát ékekkel még nem szélesített dalmatikákról van szó — alulról haladt felfelé, s a XIII—XIV. sz.-ban csak az oldalak közepéig ért. A végig nyitott oldalak s az alul be nem varrott újjak szokása szerinte még a XV. sz.-ban ritka.[20] A XVI. — de még inkább a XVII. sz.-ban váltak általánossá a nyitott oldalú és végig szárnyszerűen nyitott ujju dalmatikák.[21] Mivel a dalmatikák nyitott oldalainak és főleg alul végig nyitott ujjainak divatja erősen egybeesik az ozmán-törökök előretörésével, lehetséges, hogy itt inkább keleti sajátságról van szó, s nem csak olyan praktikus megoldásról, hogy a súlyosan díszített dalmatikákat könnyebben felölthetőkké tegyék, — mint Braun J. gondolja.[22] Természetesen az is lehetséges, hogy a dalmatikákat kényelmesebbé tévő törekvés találkozott egy keleti megoldással. Mindenesetre a dalmatikák nyitott oldalai és nyitott aljú ujjai Braun J. adatai alapján nem annyira középkori, mint inkább későbbi eredetűeknek látszanak. Ezt a feltevésünket alátámasztaná egy Tilke által közölt, 1571-es datálású török alsóruha (12. kép), amelyet *Ali Bajá* hordott a lepantói ütközetben, ahol életét vesztette.[23]

II. Lajos magyar király 1522-es esküvői ingének a *bélés*nél ugyan jóval hosszabb felsőrésze — azzal azonos szerkesztési elvet mutat. Tehát a vállak varrás nélküliek és egyenesek, s az újjak is derékszögűek. S ami a legizgalmasabb: „A felső szár oldalvarrását a derékon felül 10 cm magasságban szabadon hagyták."[24] II. Lajos király inge vagy korabeli európai divatú ingformát testesített meg, vagy pedig — s ez nem is valószínűtlen — egy európaitól eltérő magyar, nyilván keleties szabásról van itt szó. A X—XI. sz. körül ké-

[17] Tilke M. 1925, 12. lap. és 33. Tábla.
[18] Tilke M. 1922, 105. Tábla.
[19] Tilke M. 1925, 12.
[20] Braun J. 1907, 274.
[21] Braun J. 1907, 281.
[22] Braun J. 1907, 274, 281.
[23] Tilke M. 1948, 12. lap és 66. Tábla.
[24] V. Ember Mária 1962, 139.

szült ún. „Lehel kürtjén a legalsó sorban ábrázolt centrális alak ruházata nagyon hasonlít a II. Lajos-féle inghez[25] (13. kép) és hasonló jellegű a német császárt fejbesújtó *Lehel* ruhája a XIV. sz.-ban készült Képes Krónikában (14. kép). Lehet, hogy a régi magyar ingnek valóban jellegzetessége volt a nyitott oldal, ami II. Lajos idejére már csak kb. 10 cm-es nyilássá enyhült. A renaissance-nál esetleg korábbi időre, s keletre mutató teljesen nyitott oldalakat a bélés látszott megőrizni.

Azonban nyitott oldalú ruhát nyugat felől nemcsak Braun említ. Mützel Hans a ponchóelv továbbfejlődéseként egy — a vállaknál csak áthajtott és ott varratlan, rövid ujjakkal ellátott és oldalt nyitott ruhadarabról ír. Szerinte ilyeneket európai kultúrnépek viseltek vadászathoz.[26] Sajnos, erről a mi bélésünkkel szabásában nagyon egyezőnek látszó ruháról sem rajzot, sem további pontos adatokat nem közöl.

Harmadik rétegként a bélés alá még egy — legalsó — tehát egy második alsó ruhát is viseltek. Ez hosszú ing volt, (ltsz: 68. 103. 1.) (15. kép), amely sima felső- és rakott alsórészből állott, s a két rész a természetes derékvonal nál volt összevarrva. Tehát a *kebél* mell alatti, magas toldásvonalával szemben ez a legalsó ruha a természetes derékvonalat hangsúlyozza, s ezzel ismét egy *kebéltől* eltérő formafelfogásra utal. Lehetett ujjas és ujjatlan, de szabásvonalai mindig derékszögűek. *Mejjes* vagy *derekas pöndöj* a neve Kórógyon, — *hátyijos péntyöl*-nek hívták Harasztiban, *derekas pöndöl*-nek Szentlászlón. A kórógyi ujjatlan derekas pöndöj régibb változatnak látszik a rövidujjú derekas pöndöjnél. Vállai egyenesek és varrás nélküliek, a felső rész oldalai végig nyitottak, éppen mint a keleti jellegűnek tartott bélésnél, s a nyakkivágás a régi darabokon T alakú.

Sima felső részhez derékban toldott, rakott vagy húzott szoknyarészt honfoglalás előtti és honfoglalás körüli keleti ábrázolások mutatnak. Ilyen jellegű ruha látszik a Lehel kürtjének említett figuráján (13. kép.), valamint a Képes Krónika Leheljén (14. kép.) és több alakján is. Ugyanebbe a formafelfogásba tartozik II. Lajos király idézett inge.[27] Európában a középkor, a gótika egybeszabott — deréknál elvágatlan — ruháival szemben a ruhák kettéosztása a deréknál összevarrott felső és alsó részre, mégpedig sokszor rakott alsó részre — a renaissance divatja.[28] Például Poysdorfból ismert olyan alsóruha, amely kerek nyakkivágásos sima felsőrészből és hozzá derékban toldott, húzott szoknyából áll.[29] A renaissance és a keleti ruhák derékban kettéosztottsága közötti kapcsolat nem látszik lehetetlennek. A kórógyi *derekeas pöndöj* deréktoldása lehet a renaissance emléke, de a renaissance-nál korábbi, attól esetleg csak felerősített keleti megfogalmazás lehetősége is fennáll. Amennyiben a kórógyi *derekas pöndöj* valóban keleti reminiszcencia, a renaissance divat hasonló vonala ezt bizonyára meg is erősíthette és oka lehet annak, hogy élete mélyen belenyúlik a XX. sz.-ba.

Az ujjatlan *derekas pöndöj* még egy harmadik, s rendkívül érdekes formai jellegzetességet is felmutat. Ez abból áll, hogy szoknyájának teteje szélesebb, mint az oldalaknál nyitott felsőrész, s ez a kis formai részletmegoldás már

[25] László Gyula 1953, 10.

[26] Mützel H. 1921, 18. „. . . allmählich für den Jagdgebrauch der Kulturmenschen mit kurzen Ärmeln versehen, während die Seiten offen blieben".

[27] V. Ember Mária 1962, 149.

[28] Hottenroth Fr. 1898, I. 11.

[29] von Moltheim, W. 1914 I. 78. lap és XXIX. Tábla.

egyértelműen mutat a Kelet felé. Hasonló a formája a TILKE által közölt dalmáciai ingnek (10. kép.), a tibeti ceremóniális ruhának (11. kép.) és az 1571-es török alsóruhának (12 kép.) II. Lajos király ingének szoknyateteje — különös módon — keskenyebb a felsőrésznél, bár a felsőrész hosszanti oldalnyílása kis darabon a szoknyarészen is folytatódik.[30] A kórógyi ujjatlan *derekas pöndöjhöz* visszatérve — ezek a szempontok, valamint az a meggondolás hogy legalulra szorulván talán a legrégiesebb az eddig felsorolt darabok között, — olyan feltevést látszik megengedni, hogy a kórógyi *derekas pöndöj* a keleti, de esetleg középkori *béléshez* képest tisztán keleti sajátosságokat őriz.

A szlavóniai magyar női viselet felsőruha-*kebél*nél régiesebb két derékszögű szabásvonalú alsóruhája: a *bélés* és a *derekas pöndöj* a *kebél* alatt nemcsak alsóruhákká sülyedtek, — hanem mint munka- és hálóruhák a *kebél*viselet szélére is szorultak. E viselet 1894-es leírása szerint[31] „Munka közben, hogy ruhájokat be ne piszkolják, férfiak és nők egyaránt, még egy ingfélét vesznek magukra, s ezt kötő imögnek hívják". A mai öregek úgy emlékeznek, hogy gyermekkoruk öregeinek *kötő imögje* ugyanolyan formájú volt, mint a *bélés*. A *kötő imög* elnevezés azonban csak a férfiviseletben maradt meg, a női viseletben ma már csak aratóréklire emlékeznek. A mai öregasszonyok emlékezete szerint ez az aratórékli régebben szintén derékszögű darabokból állott, s csak századunkban lett karcsúsított a dereka, rézsütös a válla és lettek kereken bevarrottak az ujjai. Egy ma 80 éves öregasszony emlékezete szerint az ő fiatalkorában már régies volt és ezért egy kicsit nevetséges az egyenes szabásvonalú, nem karcsúsított aratórékli. „Akié úgy lógott egészben, azt mondták, szalonna van a hátukon". — A másik alsóruha, a legalulra hordott *derekas pöndöj* pedig hálóruha is volt, a kebelesek *derekas pöndöj*ben aludtak.

A renaissance *kebél* központi rétege és a lefelé, illetve szélekre szorult derékszögű szabásvonalú alsó-, háló- és munkaruhák valószínűleg régebbi rétegei mellett a kórógyi munkához való öltözet egy még régiesebb további réteget is jelez. Amikor a századforduló körül az idősebb asszonyok még *kebél*ben dolgoztak, aratáskor és kukoricaszedéskor egy lepelfélét csavartak a derekuk köré, hogy a *kebél*t az elpiszkolódástól óvják. Ezt a lepelfélét *mezei födő*-nek vagy *lúgzó födő*-nek nevezték és a fölötte viselt, szintén derékszögű vászonköténnyel rögzítették. A *mezei födő* díszítése igen figyelemreméltóan régies. Ritka fekete csikczású, s a csíkokhoz való fekete fonalat úgy nyerték, hogy a megnedvesített fehér lenfonalat a bográcsi, a *bakrács* aljához dörgölték. A lényegében lepel *mezei födő*nél felmerül olyan lehetőség, hogy egykori lepelviselet, lepelszoknya emléke. Erre a mezei födőre Harasztiban és Szent-Lászlón már nem emlékeznek.

Egymás között különböző időbeli eredetűek, de a *kebél*nél részben feltehetően újabbak a fölötte viselt darabok — mint a vállkendő és a mellény — *fuszlik* —, azonban ezek részletes elemzésébe itt most nem bocsátkozhatunk. Ezek már olyan felfogás szerint komponálódtak, amely a *kebél*lel ellentétben ismét a természetes derékvonalat hangsúlyozza, s a teljesen készen felöltözött nőn (16. kép) elfedik a *kebél* jellegzetesen magas toldásvonalát. Az egykori úri *kebél*től teljesen eltérő, teljesen különböző és — mivel a *kebél*re rárétegződtek — egy annál későbbi szerkesztési elvet képviselnek, s egy annál későbbi és parasztviselet látványát nyújtják.

[30] V. EMBER Mária szíves szóbeli közlése.
[31] BALASSA József 1894.

A *kebél*lel jellemzett viselet egyes darabjai tehát máris különböző viseleti korszakokat mutatnak. A *kebélt* renaissance eredetűnek véljük, a fölötte viselt darabokat részben későbbieknek. Az alatta viselt *bélés* s az azonos szabásvonalakat mutató munkaingek, valamint a bélés alatt viselt *derekas pöndöj* — ennél korábbi viseleti korszakokat sejtetnek. A legrégibb — mondhatni valóban archaikus ruházkodási felfogást bizonyára a *mezei födő* nevű — munkához viselt lepelruha jelenti. Ha mindehhez még hozzávesszük az 1860—80-as években még viselt, kétoldalt varrott szárú, fordított-varrott talpú, korábban sárga, azután piros női csizmákat, amelyek az ozmán-török hódoltság nyomait mutatják,[32] úgy máris világos, hogy a kórógyi női viseletnek itt nem is hiánytalanul felsorolt darabjai különböző történeti korok, földrajzi és etnikai irányok sokaságát és valóban széles távlatait mutatják.

Végül szenteljünk néhány szót a kivetkőzésnek, — annak a folyamatnak, amely a paraszti kultúra szerkezeti és esztétikai szempontból oly érdekes korszakát zárja le. A paraszti kultúra felbomlása — s ennek a keretében zajlik le a paraszti viseletből való kivetkőzés is — távolról sem egységes folyamat, s a tanulmányozott négy szomszédos községben távolról sem egyidőben zajlott le. Leghamarabb vetkőzött ki *Rétfalu*, ahol az említett 1894-es leírás szerint akkor már csak két asszony járt *kebél*ben[33], s ahol ma viseletről való emlékezést is alig gyűjthettünk. A másik három faluban később indult meg a kivetkőzés, de egymás között ott is érdekes eltolódások vannak. Így *Kórógy*on jóval több régi ruhadarabot őriztek meg és legszebbek a fejfák (17. kép). *Haraszti*ban messzebbre nyúlik az emlékezés és több a szép régi ház (18. kép). Itt még arra is emlékeznek, hogy a múlt század végén meztelenül aludtak az öregasszonyok és a gyerekek. Kórógyon és *Szent-László*n ennek a középkori szokásnak már nem sikerült a nyomára akadni. – A haraszti és Szent-Lászlói 75 -80 éves öregasszonyok kislánykorában a menyasszony csinált-virág koszorúja alatt még egy élő rozmaringból kötött koszorú is volt, s az erről nemcsak oldalt, hanem elől is lelógó színes pántlikák a menyasszony arcát is elfedték. Ugyanez a generáció Kórógyon már csak a rozmaringkoszorú kétoldalán látott színes pántlikákat és csupán egyetlen — 91 éves — öregasszony emlékezett rá, hogy az ő kislánykorában a menyasszony arcát Kórógyon is elfedték a rozmaringkoszorú színes pántlikái. Ezzel szemben csak Kórógyon rémlik egy régi fejviselet — az ún. *tekerődzés* — emléke. A fej köré tekert fátylat a halántékon díszes tűkkel erősítették meg, s ilyen tűket, *csingőket* találtak a század elején a temetőben, amikor régi sírok helyén ástak az újak számára gödröt. A mai öregasszonyok e *csingők*kel kapcsolatban csak a *tekerődzés* szóra emlékeznek mint fejviseletre, de már nem tudják, hogy pontosan milyen formát jelölt.

E fejviseletet a hódoltság korából, a XVII. sz. végéről Nagykőrösről említi Balla Gergely,[34] és így ír róla: „Az asszonyok . . . patyolatot fejeken fehért hordoztanak, azokat két felől a füleik körül gombos gyöngygyel fűzött ezüst tűkben ékességnek okáért tartottanak". Talán ezt a fejviseletet jelenti Apor Péter – ugyancsak a XVII. sz. végére emlékező – leírása: „tisztességes fátyol volt az fejeken, azt lebocsátottak, hogy el igen messze vonszolódott"[35] A XVIII. sz. végén már erdélyi parasztasszony fején is látható ez az áll alatt

[32] Gáborján Alice 1959, 220—221.
[33] Balassa József 1894, 14.
[34] Balla Gergely, In: Hornyik János 1861, II. 210.
[35] Apor Péter 1736. Ötödik Czikkely.

körülvezetett fátyol,[36] s a torockói viseletben szinte a mai napig él.[37] Észak-Magyarországról a múlt századból van említés róla. Az 1837-es Regélő „Muzslai köznép Esztergom vármegyében" című cikkében van róla részletes leírás,[38] 1839-ben pedig PAGET J. ír róla a Garam vidékéről.[39] Valamivel korábbról pedig a déli Ormánságból is van róla adatunk. JEREMIÁS Sámuel vajszlói református lelkész szerint 1828 körül már a menyasszonyt feltekerőztették.[40] A Sárközben mind a fejviselet mind a *tekerődzés* szó szinte a mai napig fennmaradt.[41] A *tekerődzés* szót így mai tudásunk szerint a Sárközben és az Ormánságban ismerték, az ehhez a fejviselethez szükséges tűkről pedig Torockón és a Sárközben tudunk. Kórógyi adatunk nyomán a szó és a díszes tűk emléke egészen Szlavóniáig lenyúlik. — Magát a fejviseletet, tűk nélkül, ZICHY István HOTTENROTH nyomán XVI. sz.-i németnek tartja, véleménye szerint innen kerülhetett valamelyes késéssel hozzánk.[42]

A kivetkőzés folyamatát Kórógyon és a három másik szlavóniai faluban tulajdonképpen a *kebél* fokozatos elhagyása jelentette. Amilyen mértékben a *kebelet* polgári divatú felső ruhával cserélték fel, úgy szűnt meg fokozatosan a *kebél*lel együtt viselt többi darab viseletjellege még akkor is, ha ezek egy részét a recens polgári divat hatására alakult új öltözetben továbbra is hordták.

Bár a *kebél* központi darabja volt a kórógyi női viseletnek, a *kebél*hez hordott további darabok komplexusa nem képezett stabil egységet. Még ma is megállapítható, hogy a *kebél*lel együtt viselt darabok összességének nem minden tagja tűnt el a *kebél* elhagyásával egyidőben. A *kebél*viselettel együtt megismert darabok egyrésze még a *kebél* előtt eltűnt, más részüket a *kebél*lel együtt vetették le.

Egy harmadik csoport azonban túlélte a *kebelet* és még szinte napjainkig alatta vagy szélén lappang annak a városias ruházatnak, amely a *kebelet* követte. Így az asszonyok régi hajviselete a fordított T alakú választékkal, valamint a fölötte hordott és fonással készített főkötő. Még 1968-ban ilyen főkötőben járt egy 73 éves öregasszony (19. kép), aki a *kebelet* jó félévszázaddal ezelőtt, mint fiatal lány, tette le. A *kebél*viseletet a hozzátartozó vállkendő is túlélte. Egy 76 éves öregasszony, aki még fiatal menyecske korában vetkőzött ki, még ma is viseli édesanyja öregasszonykori fekete vállkendőjét. A századforduló öregasszonyai házivászon *kebél*jeikhez mindig, a fiatalabb nők pedig munkához fehér, kék, később fekete — *pregacsá*nak nevezett — házivászon kötényeket viseltek. A *kebél* már rég elmúlt, és ma — szinte félévszázaddal a kivetkőzés után — idősebb asszonyok még mindig viselik munkához a fehér vagy fekete *pregacsá*kat. — A századforduló asszonyai bocskort viseltek munkához. A *kebél*viseletet a bocskor is túlélte és még körülbelül tíz évvel ezelőttig is felvették munkához. Derekas pöndöjben a kivetkőzés után még

[36] A Történeti Arcképcsarnokban levő XVIII. század végi erdélyi sorozatból az „Eine Szekler Bäuerin" feliratú kép. Közli: KRESZ Mária 1956, 46. Tábla.
[37] NAGY Jenő 1957, 16. lap és 13—14 kép.
[38] Regélő 1837. 495. lap és a 480—481 lapok között levő kép.
[39] PAGET J. 1839, I. 389. Közli: Kresz Mária, 1956. 145.
[40] HOFFMANN Tamás 1954, 527.
[41] KOVÁCH Aladár 1907, 91—93.
[42] ZICHY István 1943, 4. Erre a könyvre RÓZSA György, a Történeti Arcképcsarnok osztályvezetője hívta fel a figyelmemet, amelyért ezúton is köszönetet mondok.; HOTTENROTH Fr. é. n. Fig. 122. 2.

sokáig aludtak és még ma is van öregasszony, aki ennek a ruhadarabnak alig módosult változatában alszik.

Ami tehát a kivetkőzés folyamatát illeti, ennek elemzése még olyan jelenségeket is mutat, hogy az alsó, háló és munkaruhák — amelyekben régebbi viseletelvek örződhettek meg — jóval tovább élnek, mint az ünnepi ruhaként elmúló felsőruhadarabok, például a centrélis *kebél*. Mindezek a darabok azonban csak addig voltak részei a szó igazi értelmében vett népviseletnek, amíg a *kebél* élt. Amint a *kebelet* letették, a vele hordott, de őt túlélő darabok viselet jellege azonnal megszűnt.

E ma észlelhető elcsúszásokból is látszik, hogy egy azonos viseleti komplexus egyes elemeinek alakulása és később eltűnése a négy faluban nem egyenletes, nem egyidejű, hanem egyik elem az egyik helyen, a másik elem a másik helyen él tovább. Ez a jelenség stabil, és elemeiben egyenlő ideig létező, viseleti egység kérdését is felveti, illetve lehetetlensége mellett szól. A *viseletegyüttes* a múltban is egyenlőtlenül mozgó és változó volt, ha a változások tempóját a közelmúltiaknál sokkal lassúbbnak is foghatjuk fel.

Ebben a rövid áttekintésben természetesen távolról sem lehetséges mindazon hatások sokaságáról képet adni, amelyek a kórógyi viselet általunk ismert életfolyamatában érvényesülhettek. Néhány forma eredetének és más formákkal való összeötvözésének itt megkísérelt elemzése a viseletkutatásnak csak egyik alapvető részét képezi. Mégpedig azt az alapvető részét, amelyre a továbbiakban a különböző etnikus és társadalmi érintkezések, valamint a parasztság viseletben kifejezett pszichológiai és esztétikai magatartásának kutatása épülhet.

GÁBORJÁN ALICE

IRODALOM

APOR Péter
1736. *Metamorphosis Transsylvaniae.* 1736. Újra kiadva Budapest 1927.

BALLA Gergely
1861 *Nagy-Kőrösi Krónika.* Idézi: HORNYIK János: *Kecskemét város története oklevéltárral.* Kecskemét.

BALASSA József
1894 *A szlavóniai magyarokról.* Budapesti Szemle 1894. Júliusi Füzet.

BRAUN, Joseph
1907 *Die liturgische Gesandung im Occident und Orient. Nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik.* Freiburg im Breisgau.

EMBER Mária, V.
1962 *II. Lajos magyar király és felesége ruhája.* FA. XIV. Budapest, 133—151.

GÁBORJÁN Alice
1959 *A Néprajzi Múzeum lábbeligyűjteménye. I. Csizmák.* NÉ. XLI, 205—282.

GYÖRFFY István
1941 *Viselet.* MN. Harmadik kiadás. Budapest, 324—370.

HANIKA, Joseph
1937 *Sudetendeutsche Volkstrachten.* Reichenberg.

HELM, Robert
1932 *Die bäuerlichen Männertrachten im Germanischen Nationalmuseum zu Nürnberg.* Heidelberg.

HOFFMANN Tamás
1954 *A köz-nép házasodásának módja Baranyában.* Ethn. LXV., 517—529.

HORNYIK János
1861 *Kecskemét város története oklevéltárral.* Kecskemét. Benne: BALLA Gergely: *Nagy-Kőrösi Krónika.*

HOTTENROTH, Friedrich

1898 *Deutsche Volkstrachten. I—III.* Frankfurt am Main
HOTTENROTH, Friedrich é.n.
Handbuch der deutschen Tracht. Stuttgart. é. n.
KÉPES KRÓNIKA
1964 *Képes Krónika.* Magyar Helikon. Budapest.
KISS Géza 1931 *Az ormánysági népviselet.* Ethn. XLII, 27—32.
KOVÁCH Aladár
1907 *A tolnamegyei Sárköz népviselete.* NÉ. VIII., 71—94, 201—221.
KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztviselet. 1820—1867.* Budapest.
LÁSZLÓ Gyula
1953 *Lehel kürtje.* Budapest.
von MOLTHEIM, Walcher
1914 *Der Renaissancefund von Poysdorf.* In: Werke der Volkskunst. Wien 1914.
MOSZYŃSKI, Kazimierz
1929 *Kultura Ludowa Słowian.* Kraków.
MÜTZEL, Hans
1921 *Kostümkunde für Sammler.* Berlin.
NAGY Jenő
1957 *A torockói magyar népi öltözet.* București.
PAGET, John
1839 *Hungary and Transylvania, with Remarks on their condition, social, political and economical, with numerous illustrations from sketches* by Mr. HERING. London
Közli: KRESZ Mária: *Magyar parasztviselet. 1820—1867.* Budapest 1956. 145.
PALOTAY Gertrud
1931 *A magyarországi női ingek egy szabástípusa.* Né. XXIII. 1931. 152—163; és NÉ. XXX. 1938. 12—15.
RADVÁNSZKY Béla
1896 *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I—III.* Budapest.
TILKE, Max
1922 *Le costume en Orient.* Berlin.
TILKE, Max
1925 *Osteuropäische Volkstrachten.* Berlin.
TILKE, Max
1848 *Kostümschnitte und Gewandformen.* Tübingen.
ZICHY István
1943 *Lorántffy Zsuzsánna állitólagos arcképe.* Művelődéstörténeti Füzetek 2. Budapest.

Алис Габорьян:

НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОСТАВА И ФОРМИРОВАНИЯ ЖЕНСКИХ КОСТЮМОВ В ВЕНГЕРСКИХ ДЕРЕВНЯХ НА ТЕРРИТОРИИ СЛАВОНИИ

(Резюме)

Работа посвящена анализу характерных особенностей женской одежды четырех венгерских деревень: находящиеся на территории Славонии (в северной части Югославии) Кородь, Харасти, Сентласло и Ретфалу.

При характеристике состава женской одежды автор берёт за основу линию покроя и таким образом определяет отдельные слои в одновременно носившемся женском костюме.

Первый слой — характернейший предмет женской одежды. Это белое платье, называвшееся «кебель», покрой его напоминал покрой стиля Возрождения. Второй слой-нижняя рубаха, носившаяся под этим пластьем, прямые линии покроя ее, изгибающиеся под прямым углом, восточного характера, на восточное происхождение указывают несшитые, открытые боковые стороны, полы рубахи. Третий слой — это опять-таки нижняя рубаха, носившаяся под упомянутой, но уже длинная. Она состояла из двух частей:

верхней и нижней, сшитых в талии. Полы верхней части сбоку также не сшиты, открыты более того, верхняя часть юбки выдается по сравнению с верхней частью рубахи. И эти две черты говорят о восточном происхождении.

Эти две нижние рубашки служили не только нижней одеждой в описываемом женском костюме, но и спальным и рабочим платьем. То, что они служили нижним, спальным и рабочим платьем, позволяет сделать вывод, что по отношению к верхнему платью, носившему характер стиля Возрождения, эти рубашки были более ранним видом одежды.

Подобно этому очень старым — даже еще более древним — одеянием является сохранившаяся в воспоминаниях только в одной-единственной деревне юбка, одевавшаяся во время работы.

Такие же принадлежности одежды, как жилет и накидывающийся на плечи платок, кажутся более молодыми по сравнению с платьем стиля Ренессанса.

В заключение автор уделяет внимание процессу снятия этой одежды, прекращению ее ношения.

Это произошло по существу со снятием верхнего платья, кебела. Когда к кебелу вместо сапог и домашних туфель одевают обычные туфли, то весь наряду все еще считается характерным народным костюмом. Этот костюм прекращает свое существование с прекращением ношения кебела, несмотря на то, что относящееся к нему нижнее платье, спальное и рабочее платье, а также головной убор продолжают носить еще значительное время. Значит, этот народный костюм жил, пока носили кебел.

Отмирание крестьянской культуры, в рамках которого произошло и прекращение ношения характерного народного женского костюма, процесс, проходивший в четырех деревнях не в одновременно. В одном месте и до сих пор сохранилось гораздо большее число принаддежностей старого костюма, а в другом же месте гораздо более древни воспоминания о прежнем женском одеянии. В одном месте мы встречаем наиболее древние деревянные надгробья, в другом самые старые дома и т. д.

Обобщая изложенное, автор выражает мысль, что попытка анализа происхождения отдельных форм одежды и их сравнения с другими формами лишь одна, хотя и немаловажная часть, исследований народных костюмов. Та часть их, которая может послужить основой для дальнейших исследований этнических и общественных особенностей, эстетического и психологического поведения, находящих свое отражение в крестьянской одежде.

Alice Gáborján:

CHARAKTERISTISCHE ZÜGE IN DER ZUSAMMENSETZUNG UND ENTWICKLUNG DER FRAUENTRACHT EINIGER UNGARISCHEN DÖRFER IN SLAWONIEN

(Auszug)

Um die Tracht eines Gebietes zu verstehen und um ein richtiges und klares Bild von ihr zu erhalten, ist vor allem die Klarlegung ihrer Struktur, ihres Aufbaues notwendig. Die einzelnen Kleidungsstücke der Tracht wie die einzelnen Elemente dieser Stücke können doch auf verschiedene historische Perioden, verschiedene geographische Gebiete und auch verschiedene etnische und gesellschaftliche Schichten hindeuten. Zu einer derartigen Erforschung eines Trachtenkomplexes ist die Analyse der Struktur der Tracht, bei Kleidungsstücken die der Schnittlinien unvermeidlich. Der Aufbau, die Gesamtheit der Schnittlinien bilden doch den Grund, auf dem die ästhetisch-zusammenfassende und neuschöpferische Tätigkeit des trachttragenden Bauerntumes ruht. Diese Tätigkeit bildet einen wichtigen Teil der modernen Trachtenforschung.

Die von der Verfasserin begonnene Arbeit in einigen ungarischen Dörfern Slawoniens (Nordjugoslawien), hauptsächlich in Kórógy (Korodj), Szentlászló (Laslovo) und Haraszti (Hrastin), soll ein Versuch zu einer solchen Analyse sein. Diese Dörfer haben ihre Tracht im wesentlichen schon vor einem halben Jahrhundert abgelegt, so daß sich die heutige Forschung nebst einigen wenigen aufbewahrten alten Stücken nur auf die Erinnerung der Leute stützen kann.

Durch die Analyse der Schnittformen verschiedener Gewandstücke werden mehrere Schnichten desselben Trachtenkomplexes gezeigt. Die erste Schicht, das zentrale

Stück der Frauentracht dieser Dörfer war ein „Kebél" genanntes weißleinenes Gewand (Abb. 1). Es bestand aus einem oberen und einem darangenähten, rockartigen, Unterteil. Das Oberteil ist ein sehr kurzes Achselärmelhemd, also die oberen Ränder der Ärmel schieben sich bis zum Halsausschnitt vor, dessen Seitenteil sie auch bilden. Achselärmelhemde sind an zahlreichen Gemälden der Reneaissance zu sehen (Abb. 2—6.) und zeigen, daß sie zur modischen Kleidung dieses Zeitalters gehörten. Auch im ethnographischen Material sind Achselärmelhemde auf ungarischem und deutschem Gebiet wohl bekannt. Da sie bei der slawischen Bevölkerung Osteuropas allgemein verbreitet sind, ist ihre Schnittform durch M. Tilke, später durch K. Moszyński auch als slawischer Typ allgemein bekannt geworden. Hanika unterscheidet eine westliche (deutsche) und eine östliche (slawische) Gruppe dieses Schnittes und meint, die westliche Gruppe sei unzweifelhaft als ein Weiterleben der einstigen Renaissance-Form aufzufassen, und die östlich-slawische sehr altertümlich anmutende gruppe kann von der Renaissance Form im wesentlichen als unabhängig betrachtet werden.

Das Charakteristische des „Kebéls" ist die hochgelegene Taillennaht, die das sehr kurze Oberteil mit den unterteil verbindet. Diese hohe Taillenlinie führt auch zur Renaissance-Mode, wie sie italienische und deutsche Gemälde dieser Zeit zeigen (Abb. 7). Es muß aber erwähnt werden, daß diese hohe Taillennaht für die uns zeitlich viel näher liegende Empire-Zeit charakteristisch geworden ist. So ist es möglich, daß auch die Empire-Mode ihr Teil zu solch langer Lebensdauer der hochgelegenen Taillenlinie des „Kebéls" beigetragen hat.

Der untere Teil des „Kebéls" ist ein — am Achselärmelhemd genähter — eng gefalteter weißer Rock. Der sehr charakteristische, dichte und in kreppartige Falten gelegte Rock wurde so hergestellt, daß die Frauen den mit beiden Händen wulstartig festgenommenen halbnassen Rock ausdauernd an ihre Knie schlugen (Abb. 8).

Die zweite Schicht wurde von einem unter dem „Kebél" getragenen kurzen Unterhemd gebildet, das man „Bélés" nannte (Abb. 19). Von der Sitte des doppelten Hemdes haben wir Daten seit dem 16. Jh. Auf Gemälden des 17.—18. Jh. ist diese Trachtenform gut ersichtlich. Die Form des „Bélés" gleicht einem dicken „T"-Buchstaben, es hat gerade und nahtlose Schultern und besteht aus lauter rechteckigen Stücken. Diese Form ist charakteristisch für Asien, Nord- und Osteuropa, bis zur Balkanhalbinsel und Nordafrika. Sie ist oft auch unter den europäischen mittelalterlichen Albas und Dalmatikas der Kirchenkleidung vertreten. Die rechteckigen Schnittlinien scheinen also auf den Osten — und teilweise auch auf das europäische Mittelalter — hinzudeuten, wobei das Letzte auch durch zahlreiche östliche Elemente durchdrungen war.

Es ist charakteristisch für die „Bélés" dieser Dörfer (sie wurden auch von den Männern unter ihren Hemden getragen), daß die Seiten und die Ärmel unter den Achselhöhlen nicht zusammengenäht waren. Das Bild eines Hemdes mit offenen Seiten aus Dalmatien wird von M. Tilke vorgelegt (Abb. 10), dessen Charakter er für orientalisch beurteilt. Er vergleicht es mit einem Zeremonialgewand aus Tibet, das ebenfalls offene Seiten hat. (Abb. 11). Von besonderem Interesse sind jedoch für die ungarische Tracht folgende zwei Daten: M. Tilke veröffentlicht ein türkisches Unterhemd mit offenen Seiten, das dem 1571 bei der Schlacht in Lepanto gefallenen Pascha Ali gehört hatte (Abb. 12). Auch das um 1522 gefertigte Hochzeitshemd des ungarischen Königs Ludwig des Zweiten hatte offene Seiten, allerdings nur in einer Länge von etwa 10 cm. Diese Angaben über die offenen Seiten der Kleidungsstücke mit rechteckiger Schnittlinie deuten klar auf den Osten hin. Doch werden Kleider mit offenen Seiten auch vom Westen her erwähnt. H. Mützel schreibt von der Ponchoform, daß diese von den Kulturvölkern zur Jagd gebraucht wurden. Sie war mit kurzen Ärmeln versehen und die Seiten waren offen gelassen. Leider wird von ihm über dieses hochinteressante Kleidungsstück, das in seinem Schnitt unserem „Bélés" ziemlich ähnlich ausgesehen haben dürfte, nichts Näheres mitgeteilt.

Die Kennzeichen des „Bélés" — die rechteckigen Schnittlinien und die offenen Seiten — deuten eher auf den Osten hin, eventuell auf das europäische Mittelalter oder auf beide.

Wenn wir die weich gefaltete Renaissanceform des sehr kurzen, bloß 20—24 cm langen, Achselärmelhemd-Oberteils des „Kebéls" betrachten (Abb. 1), und mit diesem die harten, rechteckigen Linien des 38—40 cm langen „Bélés" vergleichen, so ist es klar, daß das „Bélés" sich weder in seinem Charakter, noch in seinen Einzelheiten zum „Kebél" fügt. Es entstand im Zeichen eines grundverschieden anderen Konstruktionsprinzips als das „Kebél". Und nachdem es als Unterkleid unter das „Kebél" geraten ist, muß dieses Trachtenprinzip wahrscheinlich für älter gehalten werden als das des „Kebéls".

Die Frauen der untersuchten Dörfer trugen unter dem „Bélés" noch ein unterstes, also zweites Unterkleid (Abb. 15). Das ist demnach die dritte Schicht. Das war ein lan-

ges Hemd, das aus einem glatten Oberteil und aus einem gefälteten Unterteil bestand, mit der Naht auf der natürlichen Schlußlinie. Es hieß „Mejjes", oder „Derekas pöndöly", und bestand — mit oder ohne Ärmel — immer aus rechteckigen Stücken.

Solche, zu einem glatten Oberteil angefügte, gefaltete oder gezogene Röcke wurden in der Renaissance getragen. Doch war diese Form hier schon in viel früherer Zeit bekannt, wie dies von östlichen Abbildungen um die Zeit der ungarischen Landnahme bezeugt wird. Das im 10—11. Jh. entstandene „Horn des Lehel" (Abb. 13) und die Gestalten der sog. Wiener Bilderchronik (14. Jh.) zeigen ähnlich gekleidete Figuren (Abb. 14). Die natürliche Schnittlinie des „Derekas pöndöly" kann als ein Fortleben der Renaissance betrachtet werden, doch besteht auch die Möglichkeit eines früheren, von der Renaissance bloß bestärkten Trachtenprinzips.

Die ärmellose Variante des „Derekas pöndöly" aus Kórógy scheint altertümlicher zu sein als die mit kurzen Ärmeln versehene. Die erstere hat durchgehende offene Seiten wie das „Bélés", das wir für östlichen, eventuell mittelalterlichen Charakter ansehen. Außerdem weist es noch eine dritte, und höchst interessante Eigentümlichkeit auf. Die Oberkante des Rockes von diesem ärmellosen Kleidungsstück ist breiter als das auf den Seiten offene Oberteil. Das von M. Tilke abgebildete dalmatinische Hemd (vermutlich östlichen Charakters) (Abb. 10) und das Zeremonialgewand aus Tibet (Abb. 11), ja sogar das türkische Unterkleid von 1571, weisen die selbe formelle Eigentümlichkeit auf.

Durch all dies erscheint die Annahme wohl begründet, daß das ärmellose „Derekas pöndöly" — das zu unterst getragene Unterkleid des „Kebél" — wohl auch die älteste und ihrem Charakter nach östlichste Schicht der untersuchten Bauerntracht darstellt.

Die Unterkleider der Frauentracht mit rechteckigen Schnittlinien, wie das „Bélés" und das „Derekas pöndöly", sind nicht nur unter das „Kebél" als Unterkleider geraten, sondern sie wurden auch als Arbeits- bzw. als Schlafkleider vom „Kebél" zur Seite gedrängt. In einer Beschreibung der Kórógyer Tracht von 1894 wird berichtet, daß Frauen und Männer bei der Arbeit ein hemdartiges Stück über ihre Kleidung zogen, — um sie nicht zu beschmutzen —, das sie „Kötő imög" nannten. Die heutigen Alten erinnern sich, daß das „Kötő imög" der Alten in ihrer Kindheit die selbe Form hatte wie das „Bélés". Das zweite, unterste Unterkleid, das „Derekas pöndöly" wurde auch als Schlafanzug benutzt. In der Zeit, als die Frauen das „Kebél" trugen, schliefen sie im „Derekas pöndöly".

Neben der zentralen Schicht des Renaissance-Kebéls und der wahrscheinlich älteren Schichten der rechteckig geschnittenen Unter-, Arbeits- und Schlaf-Kleider weist die Kórógyer Arbeitstracht eine noch altertümlichere weitere Schicht auf. Um die Jahrhundertwende, als die alten Frauen noch in „Kebél" arbeiteten, wickelten sie — bei der Ernte und beim Maissammeln — eine Art Laken um ihre Hüften, um das „Kebél" nicht zu beschmutzen. Der Name dieses Lakens war „Mezei födő", oder „Lugzó födő". Möglicherweise war dieses Laken ein Überbleibsel einer einstigen Wickeltracht.

Die oberhalb des „Kebél" getragenen Kleidungsstücke: die Schürze, das Schultertuch und das Leibchen, hoben die natürliche Taillenlinie hervor und verdeckten bei der fertig angezogenen Frau die charakteristische hohe Taillenlinie des „Kebéls", wodurch sie wiederum ein vom „Kebél" grundverschiedenes Trachtenprinzip repräsentierten (Abb. 16).

Der letzte Teil der Arbeit von der Verfasserin ist der Abkehr von der Tracht gewidmet, jenem Vorgang, durch den eine von strukturellem und ästhetischem Standpunkt aus so überaus interessante Periode der bäuerlichen Kultur abgeschlossen wird. Die Auflösung der bäuerlichen Kultur — in deren Rahmen sich auch das Ablegen der Tracht vollzieht — zeigt in Kórógy und in den zwei anderen ungarischen Dörfern interessante Verschiebungen. So findet man in Kórógy heute noch am meisten alte Kleidungsstücke und im hiesigen Friedhof sind die Holzgrabmäler am schönsten (Abb. 17). In Haraszti reicht die Erinnerung weiter und es gibt hier mehr schöne Häuser (Abb. 18). Hier weiß man noch, daß zu Ende des vorigen Jahrhunders die Kinder und die alten Frauen nackt geschlafen hatten. In Kórógy und Szentlászló ist die Erinnerung an diese mittelalterliche Sitte schon verblichen. Die 75—80 jährigen alten Frauen aus Haraszti und Szentlászló erinnern sich noch, daß zu ihrer Kindheit unter dem aus künstlichen Blumen gefertigten Brautkranz noch ein Kranz aus frischem Rosmarin getragen wurde, von dem auf beiden Seiten und vor dem Gesicht bunte Bänder herabhingen. Dieselbe Generation in Kórógy sah nur noch die Seitenbänder dieses Kranzes und nur eine 91 jährige alte Frau konnte sich erinnern, daß in ihrer Kindheit die bunten Bänder des Rosmarinkranzes auch das Gesicht der Braut verdeckt hatten. Dagegen dünkt nur in Kórógy die Erinnerung an eine Kopftracht, die sog. „Tekerőzés. Diese bestand aus einem um Kopf und Hals gewickelten Schleier, den man auf den Schläfen mit schön

verzierten Nadeln befestigte. Diese bürgerliche Kopftracht des deutschen 16. Jh. wird im ungarischen Material des 17. Jh. aus Nagykőrös und Siebenbürgen erwähnt. In dem ethnographischen Material des 19—20. Jh. ist es aus Nord-Ungarn, aus Siebenbürgen und aus den Sárköz und Ormányság genannten Gebieten Südungarns bekannt.

Das Wesentliche an der Abkehr von der Tracht bestand vor allem im allmählichen Ablegen des „Kebéls". In dem selben Grade, wie dieses Stück durch die neueren, zur bürgerlichen Mode gehörenden Oberkleider verdrängt wurde, hörten die einst zum „Kebél" getragenen Stücke auf, weiterhin Trachtenstücke zu sein auch dann, wenn sie unter oder an den Seiten der neuen Kleidung eine Zeitlang noch getragen wurden.

Natürlich bildete der Komplex der zum „Kebél" getragenen Stücke keine stabile Einheit. Einzelstücke dieser Kleidung verschwanden noch vor dem „Kebél", andere wieder wurden zusammen mit diesem abgelegt. Ein dritter Teil überlebte aber das „Kebél" und reicht noch sozusagen bis zu unseren Tagen in die städtische Tracht hinein, die nach dem „Kebél" kam. So die alte Haartracht der Frauen und die geflochtene Haube (Abb. 19); weiter die zur Arbeit getragenen hausleinenen weißen, blauen oder schwarzen Schürzen und die ebenfalls zur Arbeit getragenen Bundschuhe. Man schlief noch lange im „Derekas pöndöly" nach der Abkehr von der Tracht und es gibt noch heute alte Frauen, die in einer kaum veränderten Form dieses Kleidungsstückes schlafen.

Was also den Prozeß der Abkehr von der Tracht anbelangt, ist es offensichtlich, daß die einzelnen Stücke eines Trachtenkomplexes gar nicht zur selben Zeit abgelegt wurden, weiterhin, daß die Lebensdauer der Unter-, Arbeits- und Schlafkleider, die zwar zu einem älteren Trachtenprinzip zu gehören scheinen, doch länger währt als die der als Feiertagstracht verschwindenden Oberkleider bzw. des zentralen „Kebéls".

In dieser kurzen Übersicht war es naturgemäß bei weitem nicht möglich, ein ganzes Bild von der Vielfalt aller Einflüsse zu geben, die in den von uns bekannten Lebenslauf der untersuchten Tracht eingewirkt hatten. Die hier versuchte Analyse einiger Formen, ihrer Herkunft und ihres Verschmelzens mit anderen Formen bilden nur einen grundlegenden Teil der Trachtenforschung, auf dem dann des Weiteren die Forschung der verschiedenen ethnischen und gesellschaftlichen Berührungen und des in der Tracht ausgedrückten psychologischen und ästhetischen Verhaltens des Bauerntums aufgebaut werden kann.

Boszorkányszervezetek Magyarországon

A magyar boszorkányhit egyike a magyar folklór legkevésbé feltárt területeinek. Egyedül Szendrey Ákos kísérelte meg kandidátusi disszertációjában[1] a kérdés alapos összefoglalását, de részben a dolgozat csupán töredékes publikálása,[2] részben a szerző sokban támadható felfogása miatt[3] ez a munka sem hozott jelentősebb fellendülést a kutatásban. A kutatók megelégedtek azzal, hogy egy-egy részterület problémáit vizsgálva fényt derítsenek a boszorkányhit egészének bizonyos területeire, de a valóban kielégítő összegező munka még mindig megírásra vár.[4] A kutatás viszonylagos fejletlensége annál inkább is meglepő, mert talán sehol sem rendelkezünk olyan hatalmas forrásanyaggal, mint éppen itt. A magyarországi boszorkányperek anyagát még közel sem nevezhetjük a tudományos kutatás szempontjából kimerítettnek. Az alábbiakban megkíséreljük, hogy elsősorban e forrásanyag alapján feltárjuk a boszorkányhit mindeddig homályban maradt elemét, a boszorkányszervezetek kérdését.[5]

E dolgozatban nem volt célunk, hogy választ adjunk az európai néphitben és a boszorkányperek anyagában felbukkanó boszorkányszervezetek genezisére, fejlődésére, szövevényes kapcsolataira a különböző antik kultuszokkal, szervezetekkel, középkori titkos társaságokkal stb. Célul csupán annyit tűztünk ki, hogy rávilágítsunk az *újkori magyar* boszorkányperekben felbukkanó boszorkányszervezetekre, megpróbáljuk megoldani ezen elem hozzánk való eljutása idejének és az átvétel irányának kérdését.

A boszorkányság (a nemzetközi kutatásban elfogadott terminussal ‚witchcraft') magyar történetének kutatását nem szakíthatjuk ki az európai kutatásból. Lényegében két, egymással homlokegyenest szembenálló felfogást láthatunk a kérdéssel foglalkozó munkákban. Az egyik készpénznek elfogadva a középkori perek és más források adatait realitásként fogja fel a boszorkányok tevékenységét, a kutatók között legfeljebb abban van véleménykülönbség, ki milyen háttérrel rajzolja fel a különböző mágikus rítusokat, varázslatokat és praktikákat. A kutatók egy másik csoportja puszta fantazmagóriát lát a

[1] Szendrey 1962.

[2] Szendrey 1955.

[3] Szendrey nem vette észre, hogy a magyar boszorkányhitben két különböző boszorkányfogalom keveredik: a természetfeletti lényé és a természetfeletti képességekkel rendelkező emberé.

[4] Szendrey Ákos munkássága mellett kiemelnénk Dömötör Sándor tanulmányait: Dömötör 1939. és Dömötör 1940.; Diószegi Vilmos több munkájában tárta fel a boszorkányhit és a sámánizmus kapcsolatait. Összefoglalva lásd Diószegi 1958.

[5] Ezúton szeretném megköszönni Dömötör Tekla tanácsait és útbaigazításait, amelyek nélkül e dolgozat nem születhetett volna meg.

boszorkányságban, amely minden valóságos alapot nélkülöz. Nem nehéz e kétféle felfogás mögött meglátni a folklórkutatás történetén végigvonuló és mindmáig lezártnak nem tekinthető ritualista- mítoszpárti vitát.[6] Nyugodtan nevezhetjük a ritualisták „vezérének" MURRAY, Margaret Alicet, az ő 1921-ben megfogalmazott elmélete[7] mindmáig élénken hat, elsősorban az angolszász kutatók körében. MURRAY szerint az indoeurópai népek megjelenése előtt Európa területén egy törpe népesség élt. A náluk fejlettebb árja népcsoportok később sem tudták teljesen kiirtani vallásukat, bár tűzzel-vassal pusztították őket. A keresztény vallás ördög-képzetében is megőrződtek a törpe népesség vallásának elemei. E vallás erősen szexuális jellegű volt, összejöveteleikkor a hívek közösültek az istent megszemélyesítő vezetővel. A rituális istenkirályságnak megfelelően minden hét évben az istent inkarnáló személy vagy valaki más önként feláldozta magát. MURRAY szerint e vallás olyan erősen tartotta magát még a középkorban is, hogy csak a boszorkányperek sorozatával lehetett végleg kiirtani. Sőt ereje olyan nagy volt, hogy igen sok, a felsőbb társadalmi réteghez tartozó személy is követte. (Így Jeanne d'Arc és Gilles de Rais is mint a vallás hívei, önként mentek volna a halálba !) MURRAY tetszetős elméletének később számos követője akadt.[8]

MURRAY műveiben mindenekelőtt a boszorkányhit szervezeti, felépítési és funkcionális kérdéseivel foglalkozik, ezért is érintettük kissé részletesebben éppen az ő elméletét az európai boszorkányhit kérdésének immár könyvtárnyira rugó irodalmából. De az angol kutató hipotézisét már megszületése óta számos bírálat érte. A mítoszpártiak mindenekelőtt azt tartják elfogadhatatlannak MURRAY gondolatsorában, hogy ha ilyen szívósan és kitartóan tartotta magát e kereszténység előtti vallás, hogy lehet, hogy csak a XIV. sz. óta vannak feljegyzéseink a boszorkányszombatokról? MURRAY arra sem tud kielégítő választ adni, mi az oka annak, hogy Európa különböző országaiban nem egyenlő intenzitással folyik a boszorkányok üldözése. A mítoszpártiak azonban csak a ritualisták bírálatában értenek egyet, a boszorkányság okát ők is másban és másban vélik megtalálni. Az egyik ma legelterjedtebb felfogás az ún. „bűnbak-elmélet" (scapegoat theory). Eszerint „az ember, mivel képtelen volt beismerni tudatlanságát és viszonylagos tehetetlenségét, de épp így képtelen volt eljutni a tudományos felismerésekig, a szerteágazó fizikai, biológiai és társadalmi problémákban való biztonságos eligazodásig, a bűnbakokkal történő magyarázatokban keresett menedéket . . . olyanokkal, mint a leprások, boszorkányok, nők, zsidók, négerek, kommunisták, lelki betegek és így tovább"[9] Ennek a pszichológusok által támogatott véleménynek egyik legpregnánsabb folklórbeli „kivetítődése" a MURRAYvel vitázó PARRINDER, Geoffrey könyve.[10]

Mások a boszorkányság forrását a testi-lelki hajlamban látják. Eszerint ezek a beteg emberek maguk is meg voltak győződve arról, hogy ők közösülnek a sátánnal, röpülnek a levegőben, természetfeletti hatalommal rendelkeznek stb. Így „. . . majdnem valamennyi lelkileg beteg emberről feltételezték, hogy boszorkány, vagy rontó, vagy megbabonázott."[11]

[6] A kérdés jó összefoglalását lásd DÖMÖTÖR 1964, 19. kk.
[7] MURRAY 1921.
[8] Az egyik legújabb könyv: HUGHES 1965.
[9] SZÁSZ 1962.
[10] PARRINDER 1963.
[11] ZILBOORG 1935, 153. Idézi SZÁSZ 1962, 206.

A boszorkányszervezetek kérdését tárgyalva feltétlenül meg kell említenünk PEUCKERT, Will-Erich nevét, aki külön könyvet szentelt a különböző titkos kultuszok, szövetségek, szervezetek kérdésének.[12] Szerinte az emberi társadalom egyik legősibb és mindmáig funkcionáló szervezeti formái a különböző férfi- és nőszövetségek, titkos társaságok. Természetesen szól a boszorkányszervezetekről is, amelyek szerinte „... nem mások, mint „nőszövetségek", de az evilágból és mindennaposból a mítikusba emelve." PEUCKERT kimutatja, hogy a germán nőszövetségek alapvetően eltérnek az antik kultúra hatása alatt állott területek hasonló szervezeteitől, ugyanis nem csupán egyes, a szervezet titkaiba beavatott nőket tömörítenek magukba, hanem a szóbanforgó vérségi vagy lokális egység valamennyi nőtagját. „Nőszövetségeket csak ott találunk, ahol kimutatható a római kultúrhatás (nem szeretném a „római" szót túl szűken értelmezni, talán helyesebb lenne „római" helyett „Földközi-tengerit" mondani) — írja.[13] A fentiekből következik, hogy PEUCKERT a boszorkányszervezetek, a boszorkányszombat, a középkori kifejlett boszorkányképzet számos elemét az antik, Földközi-tengeri hagyományra vezeti vissza.

PEUCKERT felveti a különböző középkori eretnekmozgalmak és a boszorkányüldözések fellendülése közti összefüggés kérdését is. Ha az eretnekmozgalmak és a néphit, illetve a rítusok közti kapcsolat kérdése még nem is tisztázott megnyugtatóan, biztos, hogy a boszorkányperek számának fantasztikus megugrását részben ezek a korabeli társadalmi rendet más és más formában támadó mozgalmak okozták. Paradoxonszerű, de tény, hogy a boszorkányüldözések fellendülése együtt jár a gazdasági és társadalmi fejlődés, átalakulás érdekében harcoló mozgalmak megerősödésével és csúcspontja szinte egybeesik a felvilágosodás diadalának korával. Az „ész győzelmének" századában még javában folytak (érdekes módon a katolikus és protestáns országokban egyaránt) a boszorkányperek és égetések!

A boszorkányság realitás-értéke körül kialakult vitában a magyar kutatók is állást foglaltak. A korábbi véleményekre jellemző, hogy a boszorkányperek vallomásaiban elhangzó történeteket a vallatók által kínzással kikényszerített, minden reális alapot nélkülöző meséknek tartják. SZIRMAY Albert például így ír erről: „Varga Anna a' kínzásnak minden gráditsait ki álván, szemtelen tagadta boszorkányságát; de Rekettye Pila és Tóth Borka kínos faggatásnak három nemei után, ollyan képtelenségeket magokra vallottak, mellyeket csak a' kínok sajtolhattak ki egy okos állatból..."[14]

Hasonló véleményen van REIZNER János is: „A legtöbb esetben az üldözők adták a szerencsétlenek szájába mindazon babonás tanokat, bűbájossági hiedelmeket, egyesek megrontását elismerő vallomásokat, szóval mindazon őseredetűeknek tetsző mythológiai elemeket, amelyek miatt a vádlottak elítéltettek s amelyeket ma sokan az ős pogány vallás maradványaiul és tanításaiul igyekeznek feltüntetni.[15] Ugyanakkor ő is kénytelen elismerni: „Az is tagadhatatlan, hogy a vádlottak egymással bizonyos összeköttetésben állottak. Többnyire kiélt kéjenczek s titkos betegségekben szenvedők voltak. A betegség jegyei mindegyiknél majdnem ugyanazon helyeken fordultak elő. A közös sors, a kéjvágy és a sebeket gyógyító kenőcsök használata az illetőket

[12] PEUCKERT 1951.
[13] PEUCKERT 1951, 268.
[14] SZIRMAY 1809, 81.
[15] REIZNER 1900, 339.

összeterelte, érintkezésbe és közelebbi ismeretségbe hozta. Ilyenkor használták a kéjes élvezeteket szülő kenőcsöket is . . ."[16]

Újabban találkozunk olyan véleménnyel is, amely valóságos rítusokra próbálja meg visszavezetni a boszorkányhit egyes elemeit. A boszorkányok gyűlésével foglalkozó DÖMÖTÖR Sándor így ír: „Elhomályosodott, régi pogány szertartást vélünk e különleges hagyomány mögött."[17]

Legutóbb KULCSÁR Zsuzsa a történész szemszögéből szólt hozzá a kérdéshez.[18] KULCSÁR összegezi az eddigi kutatás eredményeit, de egyik elméletet sem tartja elfogadhatónak. A boszorkányüldözések okát abban látja, hogy a feudalizmus bomlásának meggyorsulásával megnőtt az elszegényedett, kiszolgáltatott, többnyire koldusokéhoz hasonló életmódot folytató emberek — főleg nők — száma. Ezek egyre több gondot okoztak a világi és egyházi hatóságoknak. Végül az egyház úgy oldotta meg a problémát, hogy „a köztudatban ősidők óta élő varázsló, ördögöt szolgáló, bajt hozó boszorkány képét azonosította a koldulásból tengődő, támogatás nélkül álló asszony alakjával, megteremtette az új, ördögimádó szekta fogalmát, s követelte e szekta tagjainak kiirtását "[19] Ez a magyarázat arra is választ adna, miért csak a XIV. sz.-tól kezdve tűnnek fel e képzetkör elemei és miért olyan eltérő intenzitással a feudalizmus különböző fejlettségi fokain álló európai országokban.

A MURRAYt és követőit bírálóknak valóban igazat kell adnunk: nehezen képzelhető el, hogy egy vallás, amely a XIV. sz.-tól olyan sok boszorkányper és más okirat lapjain felbukkan, előzőleg több évszázadon át a tökéletes homályban maradjon. De nem adhatunk igazat a szkeptikusoknak sem.

A boszorkányperek vádlottait — ha nem is minden esetben — tortúrának is alávetették. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy kínzással tetszőleges vallomást ki lehet csikarni a szerencsétlen áldozatokból. Szerencsére több per anyaga teljes — tehát nem kivonatos vagy töredékes — szövegben ránk maradt. Gyakran előfordul, hogy a semleges, tehát választ sugallni nem tudó kérdésekre a vádlott aprólékos, részletekbe menő választ ad a boszorkányok tevékenységéről, a boszorkányszombat lefolyásáról stb. Ilyenkor két lehetséges magyarázat van. Előfordulhat az, hogy a vádlott, félve az esetleges megkínoztatástól, vagy éppen a tortúra hatása alatt a további kínzásokat elkerülendő kitalál olyan történeteket, amelyek bűnösségét bizonyítják. A másik lehetőség az, hogy a vádlott valóban tudott mindarról, amit vallomásaiban elmondott. Ha azonban időben és helyben távol eső perekben olyan kérdésekre válaszolva, amelyek nem sugallhatták a választ, azonos vallomásokkal találkozunk, az előbbi magyarázat nem lehetséges. Ilyenkor fel kel tételeznünk: a vádlottak tudatában ott volt mindaz, amit vallottak. Nem gondolhatunk arra, hogy az ország legkülönbözőbb helyein lefolytatott perekben, amelyek között időben gyakran 80—100 évnyi távolság is van, a vádlottak véletlenül azonos válaszokat adtak. A továbbiakban tehát ezt szemünk előtt tartva kell megvizsgálnunk a rendelkezésünkre álló forrásokat: mit mondanak a boszorkányok szervezeteiről.

A legkorábbi idevonatkozó adatot BORNEMISSZÁnál olvashatjuk: „Eyel iaro asszonyokrolis sokat mondhatnéc, kic éyel Matska képebe szekdeczelec soc louagoc módgyara iaroc voltac, tomboloc, tantzoloc, reszgesec, paraznac

[16] REIZNER 1900, 339.
[17] DÖMÖTÖR 1939.
[18] KULCSÁR 1960. és KULCSÁR 1964.
[19] KULCSÁR 1964, 173.

egy mas kezet, kic fel labbal kis gyermetskeket tzengerbe tettec, kic kárt soc czintalansagot mieltec. Kic kezzel nem regennis 1574. eztendo tayaba, Poson fele sokakat bennec meg égetnec kix soc szernye dolgokat vallottac. *Kiknec vgyan kiralyne aszonyoc vagyon* és annac szauara rettenetes dolgokat mielaz erdeg. De mind azert, hogy végre el veszesse eket."[20]

Egy 1640 decemberében Szombathelyen lefolytatott perben így vallott az egyik fatens: E melet azzal puplice kérkedvén, hogy öt szaz embernek paranczol, az kik aban a szerzetben vannak es hogy az megh holt Bottianine aszoniom *fejek* volna . . ."[21] Ugyanebben az évben egy másik perből megtudjuk, hogy „. . . Baronyai Ilona asszony hiti után azt vallja, hogy józan korában Galambos Ambrus hitta közikben *zászlótartó*nak mind tavali s mind ebben az esztendőben, mondván neki, hogy szintén ilyen kellene *zászlótartó*nak, mivel hogy magas ember vagy és oly szép helyeken hordoznánk, melyet az előtt soha nem láttál."[22]

Egy 1676-os perből arról értesülünk, hogy a vádlott „. . . tagadta, hogy az oszlopi Radován Margitot megkínozta és „tagjainak rendes használatától megfosztotta", amit a vele szembesített Radován a bíróság előtt határozottan állított azzal együtt, hogy Dobrovits a boszorkányok *zászlótartója*. Ezeket az állításokat különben több tanú megerősítette."[23]

Egy Komárom megyei tárgyaláson a vádlott, Soós Erzsébet, ezt vallja: „. . . az igmándi tavalyi Bírónál az Boszorkányok *zászló*ja lett volna kezénél az ládája fenekén."[24]

Egy három évvel később, 1717-ben készített bírósági jegyzőkönyvben olvashatjuk: „Hallottam a Megyeri pásztorától Gebei Istvántól, hogy megeskették, mondotta: Sánta János a boszorkányok *zászlótartó*ja, Őt egy éjszaka elvitték szélylyel hordozták, — a Lapos-dombnál vette észre magát, onnét megint visszahozták a megyeri rétekre, a hol előbb feküdt és akkor mindjárt mondta, hogy látta a boszorkányok között tisztán."[25]

Egy ugyanabban az évben, Miskolcon lefolytatott tárgyalás aktája is a boszorkányok zászlótartójáról beszél: „Midőn nagy hegyek között jártak volna, azután látta a tanú, hogy voltak mintegy kilenczen. A hegyek közül kijövén a vár előtt közel egy ösvény mellett megszállottak, s azon alkalmatossággal ösmerte meg közöttük Szász Györgynét és Gombos Györgynét, Lengyel Tamásnéval együtt, kiknél lenni látott egy nagy, tarka, rongyos *zászlót;*"[26]

Öt évvel később már nemcsak egyetlen rangról, hanem egész boszorkányszervezetről tudunk a Békés megyei peranyagból: „. . . Harangöntő András igen híres boszorkánymester volt, aki nemcsak kuruzsolt, bűvölt, bájolt, de hogy ő volt a *feje, mestere* azon boszorkányhadnak, mely szerinte megyénk területén szervezett szövetkezetet képezett. A vád előterjesztéséből következteti (a perekkel foglalkozó Oláh György. K. T.), hogy Harangöntő nem közönséges kuruzsló volt, hanem istentelen gonosz, ki erdők sűrűjében sötét éjjel maga köré gyűjti társait pogány módra énekelt, imádkozott velük s fogadalmat tett és tétetett a sötétség fejedelmének."[27]

[20] Bornemissza 1955.
[21] Horváth 1937, 23.
[22] Kiss 1905, 212.
[23] Eckhart 1954, 135.
[24] Alapi 1914, 3.
[25] Csákabonyi 1960, 37.
[26] Szendrei 1904, 639.
[27] Csákabonyi 1960, 27—28.

Komáromy Andor közli az első részletes szervezet-leírást Bihar megyéből: „Anno 1724 die 13 Aprilis. Ez inquisitio lett az egész ottományi bírák előtt.

1. Zefer Istvánné *zászlótartó*. 2. Tóth Jánosné. 3. Kerekesné *köz*. 4. Bodorné. 5. Szörnyi Pistáné. 6. Husztiné *hegedűs*. 7. Major Gergely *hadnagy*. 8. Magyar Mihály *kanördög*. 9. Kicsiné. 10. Fekete Kató. 11. Bordásné *sipos*. 12. Az öreg Gálné *kapitány*. 13. Gyurkó Mihály *kanördög*. 14. Gerebesiné. 15. Páczali Jánosné.

Ezeket akkor írtam, mikor vallottak egyik a másikra. Extradatum per juratum notarium ejusdem loci."[28]

Két évvel később megint értesülünk a boszorkányok hadnagyáról és kapitányáról: „. . . egyszer eljönnek az ablakra éjszakába, azt mondják Balázs Gáspárnénak: gyere már. Azt mondja arra: nem mehetek én, hanem csak menj el Panna. Azután, egy kevés idő múlva ismét eljönnek s azt mondják: már *hadnagy* uram. Azt mondja Balázs Gáspárné arra: nem mehetek én most, ha *kapitány* vagy, vidd véghez dolgodat."[29]

Egy Komárom megyei vádlott részletes leírást ad a boszorkányok zászlójáról: „. . . *zászló tartójok* Martosi Tehén Pásztornak János néveő fia lett légyen mellynek fekete zászlója vagyon rajta Emberi kép vagyon vörös festékkel írva és ez ugyan azon személlynek házánál lévő kamarában egy szegletben tartatik . . ."[30]

Ebben a perben egy másik fatens „. . . Bűntársait nevezi meg, akik „véle edgyütt ollyatén gonosz *Társaság*ban lettenek légyen Tizenegy *zászló* alatt." Barsinéról azt vallja, „hogy ez sokkal régib boszorkán lévelt magánál, *zászló tartójuk* pediglen a Hetényi sántacsordás volt, ki most Uivárban raboskodik."[31]

Az 1728-as hírhedt szegedi boszorkányper egyike volt a legnagyobbaknak. Jegyzőkönyvei igen jó forrásul szolgálnak a boszorkányszervezetek megismeréséhez. A különböző rangok, beosztások, csoportok részletes leírását idézi Reizner János *Szeged története* című munkájában:

„Szabadkán: Szabó János *kapitány*
Mélkuti (János) Siván *zászlótartó*, rácz ember. Kőrösér felé.
Rácz templom felé
Hadnagy: Ludasi Jován
Hagymási Siván rácz, Izsákhoz közel
Zászlótartó: Bunovácz, Ludasi István, tó felé, sarkon lakik

Martonyoson: Prodon *kapitány*, középszerű barna ember, azelőtt Miletin volt.
Siván Kereszturi, *zászlótartó*, szőke ember.
Oroszlányossi Jován, *hadnagy*, barna ember.
Kanisai János

Kanisán: Franczucz *kapitány*
Az *öreg kapitány*, akirül levétetett az kapitányság Mility. Az ördögök között is kapitány. Száraz malomon kívül lakik.
Hadnagy: Adorjáni Janko (Stojan)

[28] Komáromy 1910, 346.
[29] Komáromy 1910, 366—367.
[30] Alapi 1914, 46.
[31] Alapi 1914, 35.

Zászlótartó: Siván Kanisai, Török Kanisa felől, Tisza mellett lakik. Rósa Dániel vallja, hogy Szabadkán Szabó János az boszorkányok *kapitánya,* belől az sánczban derékon lakik. Gergely *hadnagy*hoz közel lakik. Középszerű ember, fejér kanisai ruhában jár, pápista, vörös bajuszú."[32]

A június 14-i jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy „Elsőben bemenvén hozzája Kerela, a *zászló*val által ütötte a fatenst és az gerendában függesztette és kényszerítették, hogy esküdjék közikbe, annyira, hogy majd kétségbe ejtették."[33]

„Ki volt jelen azon szövetségben?" — kérdezte a bíró Gilicsó Jánosnétól. „... a Kőrösmellékiek voltak jelen (mivel maga is ott lakott) amidőn közikben esküdött. De mivel régen volt, az nevükről nem emlékszik. De már alsóvárosi *sereg*ben állott, Rósa Dániel kapitány zászlója alatt."[34] Majd később így vall: „Mondja, hogy Rósa Dániel szintén olyan ördög, mint ő. Felsővárosiak más *compániá*ban vannak és nem szabad egyik compániabelinek más közé menni. Az alsóvárosi compániában Rósa Dániel a *kapitány.*"[35] „... Rósa Daniné szintén úgy tud rontani és maga Rósa Dániel a kapitány. Horváth aki megholt, az fia Mihály a *hadnagy,* Szandáné legrégibb, ő tőle tanulta Kökényné is. Rácz Kata, Szántó Andor tud babonaságot, de nem jár velük. Dohár Kata, Monos maga *zászlótartó.*"[36] „Mindenkor Rósa Dániel udvarában szoktak összegyűlni. Most öt esztendőtül folyvást nem volt közöttük és helyette *zászlótartó* Horváth Miska."[37]

Dancsó Jánosné, Hisen Borbála vallomása még részletesebben tárja fel a szegedi boszorkányok compániájának felépítését:

„Mikor tötted az szövetséget?
Huszonhét esztendeje, de 3 esztendővel csak úgy járt velük.

Meddig?
Holtáig.

Írás szerint-e, vagy csak szóval?
Írás szerint ... adtak néki. A zsírkantár és írás a szekrényben vagyon, az ura dobja pedig az urának nem tudja hol van. Ő *tizedes* volt, az ura *dobos.*

Minemű helyen?
Apáthiban esküdött bé.

Minemű szándékkal? Volt-e jelen valaki?
Balati Jánosné, Fekete Istvánné. Borsos Judit és Kerek Istvánné. Nénje élnek még. Lantos Panni *generálisné* ... Legtöbbet beszélt Rósa Dániel *kapitány* és Borbola Ferencz *hadnagy,* az felesége nem az."[38]

[32] Reizner 1900, 425.
[33] Reizner 1900, 376.
[34] Reizner 1900, 382.
[35] Reizner 1900, 386.
[36] Reizner 1900, 387.
[37] Reizner 1900, 388.
[38] Reizner 1900, 389—390.

Ugyanez a vádlott egy másik alkalommal így vall: „... az fatens urával együtt 4 márjást fizetett Rósa Dániel *kapitány*nak, az megint az *vice generális*nak Szabadkán Szabó Istvánnak, de az onnét az generális nem hagyta az esőt elhozni Szabadkárul ... Bogdussáné a Sántha szolgáján járt. Sántha Miska *sipos*, Rósa Dániel az kapitány és fenyegette az fatenst, hogy megtapodja őtet, miért vallja ki."[39]

Megtudjuk azt is, hogy „Az alsóvárosiak nem engedték az kapitányságot meglenni felsővároson."[40]

A szervezeti egységek önállóságáról vall Végh Istvánné, Koncz Sára is: „Palánkbeliek más *seregben* járnak, néha össze is akadnak, de kiki maga seregében jár."[41]

A kompánia dobosa — mint arra később vissza fogunk még térni kettőzött figyelmet érdemel: „... Az réz dob pedig egy vastag koldusasszonynál vagyon felsővároson, azért hogy az fiát akarja megtanítani, aki 18 esztendős. Bé akarja iratni az kapitány Rósa Dániel és Borbola Ferencz parancsolatjábul. A vastag koldusnak olyan boszorkány, mivel a fatens már öreg, nem bírja a *dob*ot, azért parancsolták. Mint egy pintes fazék ,akkora volt."[42]

A legtekintélyesebb vádlott, Rósa Dániel elmondja, hogy „Első esztendőben *tizedes* volt, azután mindjárt *kapitány* lett."[43] Beszél zászlójukról is a vallomásokat rögzítő jegyzőkönyv: „Az zászlójokon Dromo ördög van felírva, körül aranyos fényes ..."[44]

Nem volt egyszerű bejutni a kompániába. Rósa Dánielné, Széll Zsuzsanna például „Kökénynétül tanulta és az ura mivel kapitány volt, az parancsolta, hogy tanítsák őtet és neki is, hogy tanuljon és annak előtte két esztendeig tanult, míglen beesküdött. Nem tanított senkit is."[45]

„Mikor gyűlésben vannak, akkor megint terminust tesznek, mikor menjenek másodszor." — olvassuk Katona Ferencz önkéntes- és kényszervallomásaiban.[46]

Komáromy oklevéltárában van a következő részlet egy 1728-ban, Pest megyében lefolytatott bírósági eljárás peranyagából:

„Kicsodák boszorkánytársaid és tiszteid?

Az *generális*sok Horváth Péter Szolnokban; Tóth Erzsinek az ura *kapitány*ok Berénben; Loson Szabó Imre volt *zászlótartó*jok; Pereczeken pedig Szabó Jakab volt *kapitány*ok feleségestől ... Tóth János a *zászlótartó* Nagy Katán, de a zászló Szegeden van, Horváth Benedeknénél Erzsénél dióhéjban tartják a zászlót, mely kék színű. A *dobos*ok Szent Lászlón Horváth András, az dobjok pedig lóköröm, az verő szamárszár. A *trombitás* Szegeden Szabó Benedek, az trombita pedig szamárcsontból vagyon. *Strázsamester* Szegeden Szabó Ferencz, *író deák* Kis Mihály. Item Szegeden *közönséges boszorkányok* Horváth Zsuzsa, az katona városon Szabó Panna, ibidem Tóth Zsuzska, Horváth Benedekné, Szapora Panna, Néző Panna, Horváth Panna."[47]

[39] Reizner 1900, 391—392.
[40] Reizner 1900, 395.
[41] Reizner 1900, 401—402.
[42] Reizner 1900, 403—404.
[43] Reizner 1900, 407.
[44] Reizner 1900, 410.
[45] Reizner 1900, 412.
[46] Reizner 1900, 416.
[47] Komáromy 1910, 409—410.

Ugyancsak Pest megyében, de egy évvel később arról beszél az egyik vádlott, hogy „... a midőn gyermeket szült volna Bicskeyné, gyerek mássát kifordította ezen asszony, és minthogy erősebb volt nálamnál, mert *kapitány* volt közöttük, elkapta előlem azon mását és avval rontotta és kötötte meg említett Bicskeynét."[48]

1734-ben Csongrád megyében a vádlott „A postamesternét *zászlótartó*nak látta s Martonosi Györgynével egy pajtásságban járt."[49]

Egy paksi per irataiból idézzük: „Talán mindezen említett személyeken kívül is voltak. — Többen is voltak, de más *Regement*ből valók."[50]

Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete című három kötetes monográfiájának első kötetében Szirmay Antal több boszorkányperről is ír. Így többek között azt is megtudhatjuk, hogy a „Krasznaközi Kompániának *Kapitánya* Jékey Sándor, *Hadnagya* Nagy Sándor, *Zászlótartója* Domahidy Ferencz, *Strázsa-Mestere* Kállay Ábrahám."[51] Rekettye Pila és Varga Anna így vallanak 1745-ben: „*Kompániák*ra voltak felosztva, minden Kompániának fekete selyem Zászlója lévén."[52]

1755-ben, az Arad megyei Boros-Jenő úriszéke előtt vallja Pásztori Kata: „*Kapitány*unk volt nagyszerindi Szabó Mihályné. *Hadnagy*unk Gellyén András. *Zászlótartó*nk Nagy Ilona. *Strázsamester*ünk szerindi asszony, a mely nem régen épített házat Kobori Jánosné alias Kosárkötőné. *Furrir* Gellyén Andrásné, a ki is mindenkor elől járt, magam pedig *közkatona*, . . ."[53] A per tárgyalása ugyancsak elhúzódhatott, mert még 1756-ból is tudunk vallomásokról:

„Hát többet mit cselekedtetek azon járásokon?

Egyebet semmit sem, hanem csak tánczoltunk. Pásztori Kata legtudósabb lévén köztünk, Szabó Mihályné volt az *Oberster*, magam pedig *Fullér* voltam."[54]

*

Mint az idézetekből egyértelműen kitűnik, a boszorkányoknak gondos hierarchiával felépített szervezeteik voltak. A perek anyagát (legalábbis a boszorkányszervezetek kérdését illetően) realitásnak kell elfogadnunk, hiszen a legkülönbözőbb helyeken, időben, különböző körülmények között, eltérő jellegű kérdésekre adott válaszokból nagyon is egységes kép bontakozik ki. Mindenekelőtt kirajzolódnak az egyes szervezetbeli rangok, funkciók és fokozatok körvonalai: közkatona, íródeák, sípos, hegedűs, dobos, trombitás, fullér, zászlótartó, strázsamester, tizedes, hadnagy, vicegenerális, generális, kapitány. Megtudjuk azt is, hogy e szervezetek nagyjából a területi egységeknek megfelelően épültek fel (falu, város); előfordult az is, hogy egy nagyobb létszámú településen belül (Szeged) több szervezeti egység is volt. A csoportok egymástól függetlenek voltak. A magasabb rangban levők a boszorkányok meggyőződése szerint nagyobb tudással is rendelkeztek. Előrelépni csak a ranglétra pontos betartásával lehetett. (Hiszen hangsúlyozottan kiemelik azt az esetet,

[48] Komáromy 1910, 419.
[49] Árva 1927, 11.
[50] Sándor 1902, 315.
[51] Szirmay 1809, 68.
[52] Szirmay 1809, 81.
[53] Komáromy 1910, 578.
[54] Komáromy 1910, 593.

amikor valaki tizedesből rögtön kapitány lett.) A szervezetbe történő belépést felavatás előzte meg. Homályos adatok mintha arra is utalnának, hogy a jelöltnek előbb bizonyos ideig tanulnia kellett. A szervezeti összetartozásnak tárgyi szimbólumai is lehettek: zászló, dob, boszorkányzsír.[55] Az adatokból úgy tűnik, hogy az egyes rangfokozatok nem voltak valamely nemhez kötve.

Következő lépésként az lenne a feladatunk, hogy megállapítsuk: belső fejlődéssel, vagy kölcsönzés eredményével állunk-e szemben. A magyar boszorkányszervezetekre az első utalások a XVII. sz. negyvenes éveiből vannak. Bornemissza ugyan már 1574-ből említi a boszorkányok királynőjét, de ettől az adattól eltekinthetünk, mivel hasonló rangmegjelölés a későbbi perekben egyetlen egyszer sem fordul elő. De a magyar boszorkányhitnek nem ez az egyetlen eleme, amely a XVII. sz. elején-közepén tűnik fel Magyarországon. A kutatók már régen észrevették, hogy boszorkányhitünk európai anyaghoz köthető elemei két nagy csoportra bonthatók. Már a XI. sz.-ban feltűnik a boszorkányokhoz kapcsolva a melficium és venefícium, a különböző kártékony varázslások gondolata. Elég, ha a történészeink, jogászaink és folkloristáink által oly sokszor említett és vitatott Könyves Kálmán-törvényekre utalunk. De boszorkánypereink nyomon követhetők az egész középkor folyamán. Mindez azonban teljesen más jellegű, mint a késő középkor kifejlett boszorkányfogalma. Ez utóbbit az ördöggel való paktum, a pecséttel történt megjelölés, a levegőben való utazás, a különböző helyeken — főleg hegyeken — tartott összejövetelek, az ördöggel történő közösülés, stb. jellemzik. Komáromy azon a véleményen van, hogy ez utóbbi, kifejlett boszorkányfogalom nálunk csak az 1728-as nagy szegedi perrel jelenik meg. Ez a megállapítás téves. Már Molnár Éva rámutatott, hogy az ún. második szakasz kezdetének időpontját jóval előbbre kell helyeznünk és több példával igazolta, hogy e későbbi boszorkányfogalomra jellemző elemek már a XVII. sz. közepén felbukkannak.[56] De Molnár érvein kívül más adatok is bizonyítják az 1728-as időpont megkérdőjelezésének jogosságát. Csupán két példát említve, a boszorkány-ajándék átváltozásának motívuma már 1656-ban, a Gellérthegyre járás pedig 1682-ben feltűnik.[57] Az ördöggel való szövetségről pedig már a XVI. (!) sz.-ból tudunk.

Mindezek alapján joggal tehetjük a magyarországi kifejlett, nyugateurópai jellegű boszorkányfogalom megjelenésének időpontját a XVII. sz. közepére. Ez pedig pontosan egybevág az általunk vizsgált boszorkányszervezetek feltűnésének időpontjával. Mivel a kifejlett boszorkányfogalom nálunk minden kétséget kizáróan nyugatról történt átvétel eredménye, ha sikerül igazolnunk, hogy boszorkányszervezeteinknél is erről van szó, azt is igazoltuk egyben, hogy boszorkányhitünk ezen eleme is az ún. második szakaszban (tehát a XVII. sz. közepe táján) jutott el hazánkba.

[55] Nem lévén dolgozatunk témája, itt csak röviden utalunk a boszorkányperek egyik legérdekesebb problémájára, az úgynevezett boszorkányzsír kérdésére. Mind a nemzetközi, mind a hazai kutatásban többször felmerült annak a gondolata, hogy a boszorkányok esetleg e kábító hatású kenőcsöket használva valóban átélni vélték a perekben elmesélt fantasztikus történeteket. (A kábítószerek használata és a levegőben való utazás, a repülni tudás érzése közötti összefüggés tudományosan bizonyított tény.) A tekintélyes külföldi szakirodalom helyett itt csupán a kérdés magyar felbukkanásaira utalunk: Dongó 1878., Varga 1877., Bálint 1928.

[56] Molnár 1942.

[57] Komáromy 1910, 114., 135.

A magyar boszorkányszervezetek rangjaihoz hasonló tisztségeket találunk az angol és francia anyagban. Igen sok francia perben előfordul a tiszt (Officer), a Nagy Mester (Grand Master), a királynő (Queen) megjelölés.[58] „A mi szövetségünk tisztje a mebestowne-i Yohne-Young" — olvashatjuk egy viszonylag kései, 1662-ben lefolytatott per vallomásaiban.[59] 1678-ban Bessie Weirről írják, hogy „a szokásos találkozók tisztje."[60] De kétségtelen, hogy az angol perek funkció-megjelölései csupán általánosságban mozognak, korántsem olyan kidolgozottak, hierarchikusak, mint nálunk, így ezeket nem rokoníthatjuk a magyar boszorkányperek szervezetleírásaival. Ugyanez vonatkozik a francia perek anyagára is, ahol lényegében az angolokkal megegyező tisztségnevek fordulnak elő.[61]

A kérdés kulcsát a német boszorkányhittel történő összevetés adja meg. A hasonlóság szembeötlő: itt is katonai rangoknak megfelelő tisztségek vannak a boszorkányszervezetekben, rendezett hierarchia. A *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens Hexe* c. fejezetében olvashatjuk: „A boszorkányszektákban néha különböző rendfokozatok, tiszti ranglétrák vannak: generális (General), hadnagy (Leutnant), zászlótartó, (Fähnrich) tizedes, (Korporal) írnok (Gerichtsschreiber), titkár (Sekretär), strázsamester (Rentmeister), . . . kürtösök (Spielleute) . . ."[62]

A XVII. sz. első felében történt átvételt igazolja az is, hogy boszorkányszervezeteink ranglétrája megfelel azoknak a katonai rangfokozatoknak, amelyek a XVI. sz. második és a XVII. sz. első felében érvényben voltak a magyar hadseregben. „Egy lovasezered hol 1000, hol 1200 lovasból állott, 10—12 *kapitány* alatt, tehát mindenik 100 lovasnak parancsolt. Minden századnak volt *kürtöse* és az egész ezrednek egy *dobos*a. Egy gyalogos ezred 1000 ember, 5 *kapitány*-nyal és 5 *zászlótartó*val. Tehát mindenik zászló alatt 200—200 ember volt élen a kapitánnyal, a ki a zászlóaljnak parancsnoka volt. Minden zászlóaljra jutott egy *trombitás*. Minden ezredben volt 100 *tizedes*, egyre tehát 10 ember jutott." — írja Demkó Kálmán a korabeli magyar hadseregről.[63] De már a törököt feltartóztató egri katonákról is feljegyezték, hogy a *várkapitány*on kívül voltak *tizedes*eik, *dobos*aik, *zászlótartó*ik, *síposa*ik, *hadnagy*aik, *diák*jaik.[64] Amikor az 1640-es években Zrínyi javaslatot tesz az önálló magyar nemzeti hadsereg felállítására, tervében szerepel „a *főgeneral*, magyarul *hadnagy*, akit *vicé*je helyettesítene", de említi a *főstrázsamesteri* rangot is.[65] Fullér szavunknak ugyan többféle jelentését is ismerjük, de valamennyi katonai funkcióra vonatkozik.[66]

Összefoglalva az eddigieket: boszorkánypereink anyagát vizsgálva kirajzolódik előttünk egy gondosan felépített szervezet képe. A vallomások eltérő jellege alapján el kell ejtenünk azt a lehetőséget, hogy ezek csupán a kínzás eredményeként elhangzott, valóságos alapot nélkülöző kijelentések lettek

[58] Murray 1921, 186. kk.
[59] Murray 1921, 187.
[60] Hughes 1965, 118.
[61] Murray 1921, 186. kk.
[62] Weiser-Aale 1930—1931.
[63] Demkó 1916, 334—335.
[64] Borovszky 1909, 499.
[65] Erdélyi 1942, 211.
[66] Jelentései: „'quartierunteroffizier, szállásesináló és élelmező altiszt' NYSZ, MTSZ.; 'hadi írnok' Kunoss, Gyal., 'praenuntius, prodomus, der vorbote, előfutó, előhirnök, postás' MTSZ;" Lásd Gombocz—Melich 1941, 548.

volna. Különböző megfontolások eredményeképp valószínűnek tűnik, hogy boszorkányhitünk ezen elemét a XVII. sz. közepe táján, a fejlett boszorkányhit számos más elemével együtt a németektől vettük át. A kölcsönzés kelet felől azért sem történhetett, mert a keleti egyházak nem folytattak boszorkánypereket.

Jóllehet erre semmiféle közvetlen bizonyítékunk nincs, felmerülhet annak lehetősége, hogy a boszorkányszervezetek nemcsak a néphit részét képezték. A vallomások hallatlan részletező, aprólékos gonddal és pontossággal leíró voltát (mely kitér pl. a boszorkányok zászlójának színére, alakjára, rejtekhelyére; a boszorkánydob formájára, nagyságára stb.) nehéz mással magyarázni, mint személyes átéléssel. A hiedelemhez utólag, mintegy azt igazolandó, megszületett a rítus. Elősegíthette ezt egy másik tényező is. Az, ha valaki boszorkány, természetfeletti képességekkel rendelkező ember hírében állott, korántsem jelentett mindig hátrányt vagy meghurcoltatást. Mind a recens anyagban, mind a periratokban gyakran találkozunk olyan kijelentésekkel, amelyek egyértelműen arra utalnak: ezek az emberek maguk is azon voltak, hogy személyüket minél sűrűbb misztikus ködbe burkolják és maguk is igyekeztek fenntartani különleges képességeik és adottságaik hírét. Ez ugyanis bizonyos előnyökkel járt. Konkrét adataink vannak például arról, hogy a porció szedésénél kikerülték a boszorkány hírében álló emberek házát, mert féltek tőlük.[67] A különböző kuruzsló, gyógyító, jósló tudós embereknél határozott anyagi előnnyel járt és jár ma is a sokszor magakeltette „hírnév". A falu boszorkányaihoz, ha képmutató módon is, de mindenki igyekezett kedves lenni. Degré Alajos számos példát említ annak illusztrálására, hogyan gondoskodtak maguk a boszorkányoknak vélt személyek arról, nehogy a csodálatos képességeikről szóló történetek és híresztelések egy pillanatra is kimerüljenek.[68] Véleményünk szerint hasonló jelenség történt a magyar boszorkányszervezetek esetében is: a „boszorkányok" valóban megalakították az egy ideig csak tudatukban meglevő szervezeteket„titkos társaságokba" tömörültek. Murray-nek kétségtelenül igaza van akkor, amikor a boszorkányperek és az egykorú feljegyzések adatainak jelentős részét reális valóságként fogja fel. De nem helyes egyedüli megoldási lehetőségként az ősi eredet, a folyamatos továbbélés feltételezése sem, mint ahogy az átvétel tényének bizonyítása sem oldhat meg minden kérdést. Az utólagos belső fejlődés, minőségi átalakulás lehetőségeit sem szabad figyelmen kívül hagynunk: ezt igazolja a magyar boszorkányszervezetek kialakulása is. Az utólagos belső fejlődés önálló, sajátosan egyéni elemekkel is bővítheti a képzet- vagy szokáskört. Beleépíthet régebbi, eredetileg más jellegű elemeket, megint másokat kiejthet. Ennek szép példáját láthatjuk boszorkányszervezeteink dobosának alakjában.

Diószegi Vilmos mutatta ki, hogy a boszorkánypereinkben gyakran előforduló dob nem más, mint a sámándob képzetének továbbélése.[69] Boszorkányszervezeteinkről szólva azonban nem tér ki arra, vajon csupán a hiedelemelem bekerüléséről, beépüléséről, vagy tényleges rítusról kell-e beszélnünk. Jóllehet a kérdés még további kutatást igényel, felvetjük annak lehetőségét, hogy e boszorkánydobosok esetleg sámánisztikus rítusokat is űztek. Erre látszik utalni Dancsó János vallomása a szegedi perben:„ . . . Az réz dob

[67] Degré 1960, 234.
[68] Degré 1960, 234—235.
[69] Diószegi 1958, 203. kk.

pedig egy vastag koldusasszonynál vagyon felsővároson, azért hogy az fiát akarja megtanítani, aki 18 esztendős. Bé akarja iratni az kapitány Rósa Dániel és Borbola Ferencz parancsolatjábul. A vastag koldusnak olyan boszorkány, mivel a fatens már öreg, nem bírja a dobot, azért parancsolták."[70] Egy másik tanú így vall: „Az dobot az facens parancsolatjából vitte el a felsővárosi koldus. Elvitte az fiát taníttatni."[71] Ez nem csupán a sámándob említése. A dobolásba történő betanítás, de főleg az a megjegyzés, hogy „a fatens már öreg, nem bírja a dobot" valóságos sámánisztikus szertartásra utalnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egyszerű dobolás nem olyan megerőltető, hogy akár egy öregember is el ne tudja végezni: a sámán révülése ellenben valóban óriási fizikai-pszichikai megterhelést és igénybevételt jelent. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez egyelőre nem több puszta feltevésnél. Azt ellenben jól igazolja, hogyan kaphat egyéni, sajátos színezetet egy olyan kölcsönzött, majd továbbfejlesztett, átalakított elem, mint a boszorkányszervezetek.

A magyar boszorkányszervezetek kérdése a fentiekkel még korántsem teljesen megoldott. Az átvétel irányának feltárása, a belső továbbfejlődés és átalakulás miként je a problémakörnek csupán egy része. A forrásanyag jövőbeni szaporodásával bizonyára világosabban fogjuk látni ezeket is. De választ kell majd adnunk arra a kérdésre is, milyen módon, kiknek a közvetítésével jutott el hozzánk boszorkányhitünk ezen eleme. Ez utóbbi kérdés ma még nem megoldott.

KÖRNER TAMÁS

IRODALOM

ALAPI Gyula
1914 *Bűbájosok és boszorkányok Komárom vármegyében.* Komárom 61 l.

ÁRVA János
1927 *Boszorkányperek Csanádvármegyében.* Csanádvármegyei Könytár 8. Makó 22 l.

BÁLINT NAGY István
1928 *A boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslásairól.* Az Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei LXXII. 16. Különlenyomat.

BOROVSZKY Samu (szerk.)
1909 *Magyarország vármegyéi és városai: Heves Vármegye.* Budapest 699 l.

BORNEMISSZA Péter
1955 *Ördögi kísértetek.* A kiadást gondozta és jegyzetekkel elátta ECKHARDT Sándor. Budapest 293 l.

CSÁKABONYI Kálmán
1960 *Békés megyei boszorkányperek a XVIII. században.* A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 17. Gyula 44 l.

DEGRÉ Alajos
1960 *Boszorkányperek Zala megyében.* A Göcseji Múzeum Közleményei 15. Zalaegerszeg 227—238.

DEMKÓ Kálmán
1916 *Magyarország hadiereje a XVI. században.* Hadtörténelmi Közlemények XVII. 1—36., 312—348.

DIÓSZEGI Vilmos
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest 472., l.

DONGÓ Gy. Géza
1878 *A boszorkányokról (Művelődéstörténelmi vázlat).* S. A. Újhely 38, l.

DÖMÖTÖR Sándor
1939 *A boszorkányok gyűlése a magyar néphitben.* Ethn. L. 12 l. Különlenyomat.

[70] REIZNER 1900, 403—404.
[71] REIZNER 1900. 410.

DÖMÖTÖR Sándor
1940 *SzentGellért hegye és a boszorkányok.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából* VII. 22 l. Különlenyomat.
DÖMÖTÖR Tekla
1964 *Naptári ünnepek — népi színjátszás.* Budapest 271 l.
ECKHART Ferenc
1954 *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században.* Budapest 224 l.
ERDÉLYI Gyula
1942 *A magyarok hadi szervezete és hadvezetési művészete ezer éven át.* Budapest 320., l.
GOMBOCZ Zoltán—MELICH János
1941 *Magyar etymologiai szótár.* XIV. Budapest.
HORVÁTH Tibor Antal
1937 *Boszorkányok és boszorkánypörök Szombathelyen.* A Vasi Szemle Könyvei 86. Szombathely 19—32.
HUGHES, Pennethorne
1965 *Witchcraft.* London 236 l.
KISS István
1905 *Történeti adalékok a boszorkányság és ördöngösség hiedelméhez.* Ethn. XVI. 210—219.
KOMÁROMY Andor
1910 *A magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest 783 l.
KULCSÁR Zsuzsa
1960 *Inkvizíció és boszorkányperek.* Budapest 139 l.
KULCSÁR Zsuzsa
1964 *A tömeges boszorkányüldözések magyarázatai és okai.* Századok XCVIII. 158—175.
MOLNÁR Éva
1942 *Boszorkányperek Magyarországon a XVII—XVIII. században.* Budapest 64, l.
MURRAY, Margaret Alice
1921 *The Witch-Cult in Western Europe.* Oxford 304 l.
PARRINDER, Geoffrey
1963 *Witchcraft: European and African.* London 215 l.
PEUCKERT, Will-Erich
1951 *Geheim Kulte.* Heidelberg 635 l.
REIZNER János
1900 *Szeged története* I. Szeged.
SÁNDOR József
1902 *A múlt századbeli boszorkánypörökhöz.* Ethn. XIII. 312—316.
SZASZ, Thomas S.
1962 *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct.* London 237 l.
SZENDREI, János
1904 *Miskolcz város története* II. Miskolcz.
SZENDREY Ákos
1955 *Hexe-Hexendruck.* Acta Ethnographica IV. 129—169.
SZENDREY Ákos
1962 *A magyar néphit boszorkánya.* Budapest, Kézirat.
SZIRMAY Antal
1809 *Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete* I—II. Buda.
VARGA János
1877 *A babonák könyve.* Arad 208 l.
WEISER-AALE, Lily
1930—1931 *Hexe.* In: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* III. Herausgegeben von Bächtold-Stäubli, Hans. Berlin × Leipzig 1827—1920.
ZILBOORG, G.
1935 *The Medical Man and the Witch During the Renaissance.* Baltimore.

Тамаш Кёрнер:

ВЕНГЕРСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ВЕДЬМ

(Резюме)

До сих пор очень мало внимания уделялось в литературе западным элементам в венгерском культе ведьм, в противопосложности восточным, шаманистическим элементам его, несмотря на то, что дошедшие до нас материалы судебных процессов, связанных с осуждением ведьм, предоставляют для подобных исследований богатый исторический материал. Автор делает попытку на основе упомянутых материалов осветить несколько вопросов, связанных с организациями ведьм в Венгрии.

Постоянно повторяющимся элементом в показаниях обвиняемых в судебных процессах XVII—XVIII века в Венгрии является то, что у венгерских ведьм были свои особые организации, базирующиеся на продуманной и тщательно соблюдаемой иерархии, члены этих организаций носили соответственное место в этой иерархической системе и определенные названия: рядовые, писари, знаменосцы, начальник стражи, лейтенант, капитан, барабанщик, флейтист, скрипач, дудочник. Эти организации были территориальными и систематически, через определенные промежутки времени собирались на общие сходки. Продвижение вперед было возможно только при строгом соблюдении очередности различных рангов.

Хотя о преследовании ведьм в Венгрии мы имеем данные уже с раннего средневековья, в венгерские элементы культа ведьм тождественные понятию ведьмы, распространенному в Европе (союз и сожительство с чертом, полет на метле и т. п.), попали к нам с запада только в средине XVII века. Автор приходит к тому выводу, что и вопрос об организациях ведьм в Венгрии тоже следует отнести к этой группе вопросов, поскольку в материале судебных дел ссылки на это также появляются только во второй половине XVII века. Это доказывается и тем, что отдельные ранги в этих организациях соответствуют тем рангам, которые были в венгерской регулярной армии в середине XVII века.

Заимствование элементов этого культа, по всей вероятности, произошло с немецкой территории, ибо структура организаций ведьм в Германии очень сходна со структурой подобных венгерских организаций, сходен и порядок, очередность рангов: General, Leutnant, Fähnrich, Korporal, Gerichtsschreiber, Spielleute и т. д. Однако вопрос состоит в том, действительно ли существовали такие организации, или же речь идет только о данных, полученных от обвиняемых путем насилия, лишенных объективной основы, о данных, просто вложенных в их уста? Автор отрицает точку зрения Parrinder, Szasz, Kulesár, которые видели в этих судебных процессах демонстрацию силы господствующего слоя, то есть гонения невидных, но душевнобольных людей. Материал многих процессов дошел до нас полностью, и из этого материала ясно видно, что обвиняемые и на вопросы, ответ на которые никак не мог быть внушен, отвечали единодушно подробным описанием организации, более того подобные описания давались в судебных процессах, отстоящих друг от друга по времени на 80—100 лет, а также в процессах, проходивших в самых отдаленных друг от друга частях страны. Этот факт может быть объяснен только, если предположить, что эти показания основаны на реальных фактах. Доказывается это и необыкновенной подробностью этих описаний (так, описывается цвет ведьминского знамени, его форма, размеры!). Не считает автор приемлемой и теорию Murray, что ведьмовство не что иное как продолжение верований карликового народа, населявшего Европу до появления индоевропейских народов. Эта теория не может дать объяснения тому, почему кристианство начиная с XVI века преследовало эту якобы языческую веру. Автор считает, что во второй половине XVII века в Венгрию проникли сведения о ведьминских организациях с территории Германии, а позже лице, считавшиеся ведьмами, действительно объединились в организации возникшие и в Венгрии по иноземному примеру. Это было в их интересах, ибо перед лицом опасностей их дурная слава служила добрую службу: население боялось их. Этот заимствованный с запада культ, развившийся в особый ритуал, претерпел в Венгрии своеобразный процесс развития, как это показывает, например, появление своеобразной фигуры барабанщика. Описания барабанщика показывают выраженно шаманистические черты (барабанщики должны долго учиться, работа их очень трудна, старики не могут ее выполнять). Автор говорит о возможности слияния и органического встроения шаманистических традиций. Это одновременно служит прекрасным примером того, как может приобрести своеобразные черты определенный заимствованный элемент культуры.

Tamás Körner:

DIE UNGARISCHEN HEXENORGANISATIONEN

(Auszug)

Über die Elemente westlichen Ursprunges des ungarischen Hexenglaubens wurde bisher — im Gegensatz zu seinem östlichen schamanistischen Erbe — wenig geschrieben, obwohl hierzu die erhalten gebliebenen Schriften der Hexenprozesse riches historisches Quellenmaterial hätten liefern können. Verf. macht den Versuch, auf Grund dieser Prozeßunterlagen einige Fragen der ungarischen Hexenorganisationen ins rechte Licht zu stellen.

Die den Geständnissen der Angeklagten der ungarischen Hexenprozesse aus dem 17—18. Jh. ist es ein systematisch wiederkehrendes Element, daß die Hexen (ung. *boszorkányok* Plur.) mit sorgfältiger Hierarchie aufgebaute Organisationen besaßen, in denen sie verschiedene Ränge bekleideten: Gemeiner, Schreiber, Fähnrich, Rentmeister, Leutnant, Kapitän, Trommler, Trompeter, Fiedler, Pfeifer usw. Diese Organisationen besaßen territorialen Aufbau und veranstalteten Zusammenkünfte in regelmäßigen Zeitabständen. Ein Avancement war nur bei genauer Einhaltung der Rangordnung möglich.

Obwohl Hexenverfolgungen in Ungarn schon seit dem frühen Mittelalter bekannt sind, gelangten diejenigen Elemente des ungarischen Hexenglaubens, die mit dem entwickelteren europäischen Hexenbegriff identisch waren (Verbindung und Beischlaf mit dem Teufel, Reise durch die Luft, usw.), nur um die Mitte des 17. Jh. aus westlicher Richtung zu uns. Verf. kommt zur Feststellung, daß das Problem der ungarischen Hexenorganisationen ebenfalls an diesem Fragenkomplex angeschlossen werden muß, da sich die darauf beziehenden Hinweise der einheimischen Prozesse in der zweiten Hälfte des 17. Jh. in Erscheinung treten. Dies wird u. a. auch dadurch bekräftigt, daß die Chargen der Hexenorganisationen der Rangordnung des ungarischen Heeres in der Mitte des 17. Jh. entsprechen.

Die Übernahme geschah sicherlich von deutschem Gebiet aus, denn der organisatorische Aufbau der deutschen Hexenvereinigungen zeigt sehr viel Ähnlichkeit mit dem ungarischen: General, Leutnant, Fähnrich, Korporal, Gerichtsschreiber, Spielleute usw. Es ist jedoch fraglich, ob solche Vereinigungen tatsächlich existierten oder waren sie bloß von den Angeklagten durch Folterungen erpreßte, oder ihnen in den Mund gelegte Erfindungen. Vom Verf. wird die Auffassung von Parrinder, Szasz, Kulcsár verworfen, die in der ganzen Hexerei bloß schauprozesse zur Demostration der Kraft der herrschenden Klasse bzw. die Bloßstellung unschuldiger, geistig kranker Menschen erblicken. Das Material zahlreicher Prozesse ist uns nämlich komplett erhalten geblieben; daraus wird ersichtlich, daß die Angeklagten auch auf solche Fragen, die keine Suggestion enthielten, übereinstimmende und ausführliche Schilderungen der Organisationen gaben, wir haben sogar Kenntnis von übereinstimmenden Beschreibungen aus Prozessen, die in den verschiedensten Gebieten des Landes, und in einer zeitlichen Entfernung von 80—100 Jahren abgehalten wurden. Diese Tatsache läßt sich anders nicht erklären, als daß wir voraussezen, daß die Geständnisse auf wirklichen Tatsachen basieren. Das wird u. a. durch ihre enorme Ausführlichkeit bezeugt. (Es wird in ihnen z. B. die Farbe, die Form, die Größe der Hexenfahne beschrieben.) Der Verf. halt auch die Theorie Murrays für unannehmbar, nach welcher die Hexerei nichts anderes wäre, als ein Weiterleben der Religion eines Zwergvolkes, das vor dem Erscheinen der indoeuropäischen Völker Europa bevölkert haben solte. Damit kann aber nicht erklärt werden, warum diese angebliche heidnische Religion erst von 16. Jh. an von der Christenheit verfolgt wurde. Die Meinung des Verfassers ist, daß nachdem die Vorstellung der Hexenverbände in der zweiten Hälfte des 17. Jh. von deutschem Gebiet aus nach Ungarn gelangte, nachträglich auch der Ritus geboren wurde, d. h. die Personen, die für Hexen gehalten wurden — sich in Organisationen vereinigten. Dies lag auch in ihrem eigenen Interesse, denn ihr schlechter Ruf verband sich — neben den Gefahren — auch mit beträchtlichen Vorteilen, da sie ja von den übrigen Mitgliedern der Gemeinschaft respektiert (gefürchtet) waren. Dieser, vom Westen her übernommene Glaube, der sich zu einem förmlichen Ritus entwickelt hat, machte eine eigentümliche innere Entwicklung durch, wie dies die Gestalt des Trommlers der Organisationen bezeugt. Die Beschreibungen des Trommlers enthalten nämlich starke schamanistische Charakterzüge (sie müssen lange Zeit lernen, ihre Arbeit ist sehr anstrengend, alte Personen können sie nicht verrichten usw.). Vom Verf. wird die Vermutung aufgeworfen, daß dies auf die Einschmelzung und auf den organischen Einbau von schamanistischen Überlieferungen hindeuten könnte. Dadurch würde auch sehr gut illustriert, wie ein entlehntes Kulturelement spezifisch individuelle Züge erhalten kann.

Tutajozás a Maroson a múlt században

I. rész

A marosi tutajozásról mit sem tudunk, holott mindegyre beléütközik a kutató a róla szóló apró, elszórt adatokba. A nagy, majdnem 700 km hosszú folyó mentén sok virágzó település, színesebbnél színesebb, változatosabbnál változatosabb táj van, s bármelyiknek helytörténeti feldolgozása kerül is kezünkbe, jóformán mindenik mond valamit — hol többet, hol kevesebbet — a marosi tutajozásról. A múlt században — s még hozzá nem csökkenő erővel a század egész folyamán —, de megelőzőleg és később is, hatalmas arányokban folyt a tutajkereskedelem a Maroson, a folyó vízén, s a partokon tevékeny, zajos, szorgalmas élet volt, s ha kissé jobban utánanézünk: kibontakozik előttünk a marosi tutajozás tarka, változatos képe. Látni fogjuk, hogy a múlt századi erdélyi életnek a tutajkereskedelem — közgazdasági szerepénél fogva — egyik, ha nem is a legfontosabb, de központi jelentőségű kérdése volt, úgyannyira, hogy ismételten foglalkozott e kérdéssel az országgyűlés s nemkülönben más központi kormányzati és helyi szervek is. Meglepő rendszerességgel és különös szenvedéllyel vitatták meg a tutajozás kérdéseit a korabeli hírlapokban is. Éppen ennek a feltűnő érdeklődésnek köszönhetjük, hogy a múlt századbeli erdélyi hírlapokban számos olyan leírás maradt ránk, amely a tutajkereskedelemmel, vagy annak egyik-másik részletkérdésével foglalkozik. Ezek a leírások önkéntelenül is arra hívják föl a figyelmünket, hogy az itt szétszórtan elrejtett ismeretelemeket összegyűjtve és rendezve, folyamatosan feldolgozva összefüggő képet kapjunk egy ma már kiveszett, egykor oly élénk népi tevékenységről.

A tutajosok mind a hegyvidéken lakó, erdőkitermeléssel is foglalkozó lakosságból kerültek ki, s a nagyobb folyók mentén lakó népek, így Erdélyben a magyarok, a románok és a rutének egyformán ismerték és gyakorolták régen, legnagyobb mértékben éppen a XIX. század folyamán. A tutajozás — különösen a folyóvizek felső- és középső szakaszán — bátor, merész, elszánt és vállalkozó szellemű, kiváló testi erővel és nagyszerű lelki tulajdonságokkal felruházott, ügyes, talpra esett férfiakat kíván, a tutajozás mesterfogásait pedig sehol másutt mint a tutajon és a vízen — megtanulni nem lehet. Ezer veszély leselkedik a tutajosokra, a víz elemi ereje s a szállított áru, vagy az anyag roppant mennyisége egyaránt nagy feladatot ró rájuk, váratlan, előre nem látható nehézségek olykor pillanatonként merülnek fel, s ezeket minden késedelem, a legcsekélyebb habozás nélkül meg kell oldani. Bármilyen vigyázatlan, téves, vagy elkésett cselekvés nagy veszélyeket, rendkívüli anyagi kárt, nagyon sokszor pedig életveszélyt hoz magával. Márcsak ezek a körülmények is indokolttá tehetik, hogy fokozott érdeklődéssel és rokonszenvvel forduljunk minden olyan közlés vagy adat felé, amely a tutajozásról, a folyón gyakorolt szállításról, s a folyók erejének kiaknázásáról vagy felhasználásáról szól.

1. *A tutajozást megelőző erdőkitermelés és szállítás*

Ezt a munkafolyamatot a *Nemzeti Társalkodó* 1838. évi, a *Hetilap* 1847. évi és a *Magyar Futár* 1857. évi köteteiben közölt leírásokból hiánytalanul rekonstruálhatjuk.[1] A tutajgerendák kitermelése az erdőben már a vízen való leúsztatást megelőző év májusának két utolsó hetében megkezdődik s heteken át folyik. Minden leírás egybehangzó megállapítása szerint óriási arányokban döntik a fát. A gyergyói községekből a gazdák cselédeikkel s egy heti élelemmel felmennek a havasokba s az egyenes fákat kiválasztva, annyit vágnak le, amennyit a következő télen a Maros partjára levontatni remélnek. A fák vastagabb végét deszkának meghagyják, míg a 6, 7 vagy 8 ölnyi hosszúságú más részét ágaitól megtisztítják s előbb két hétig száradni hagyják. Ez idő eltelése után kérgétől megtisztítják, amely ilyenkor végezhető el a legkönnyebben, s a gerendákat oly helyre csomókba rakják, honnan télen a Maros partjára legkönnyebben leszállíthatók. Közben ki-ki megjegyzi magának az általa kitermelt gerendát. A deszkáknak szánt tőkéket fűrészmalmokhoz vagy haza vagy a Marosba vontatják. Külön vágják a szarufákat s a hajók készítéséhez szükséges „matériákat"; ez utóbbinak olyan fenyőfát választanak, amelynek vastag s „könyökösen elterjedt" gyökerei vannak. Csak e kitermeléssel nyernek megfelelő minőségű fát: „minthogy ekkor mezsgéjén lévén a fenyü, szépen meghámlik és sárga színű lesz. Az ezen időn túl vágottak, minthogy igen bő a fenyü nedve, elfeketednek. Szoktak azonban télen is vágni gerendákat, midőn nem hámlik, hanem fejszével hántják le apránként a haját a fenyünek — az ilyet „sztrurzsit"-nak nevezik némely kereskedők (mint hallom jelesen a törökök) jobbnak tartják."[2] A fa az erdőben egész nyáron át szárad, s a Maros mellé

[1] Doktor Fodor András: 1838. I. félév 137—143 és 145—156. — Lombossy: 1847, 179, 180 és 182. számok. — Vida Károly és G. K.: 1857, 168, 171, 172 és 173. számok.

[2] Vida Károly és G. K.: 1857, 171. sz.: A szerző itt a Kisbeszterce folyón a Moldván át a Duna alsó menténék és a Fekete-tenger vidékére irányuló erdélyi tutajkereskedelemre utal. Említsük meg, bár elégséges adat híján nem lehet célunk a Kisbesztercén gyakorolt tutajozással foglalkozni, de mert közvetlen és közvetett társadalmi kihatásainál fogva a marosi tutajozással azonos mérték alá esik, hogy a Moldvába irányuló székelyföldi tutajozás egy időben nagyobb arányú volt mint a marosi tutajozás. Benkő Károly írja: (1853, I. k. 88) „A Gyergyóiak 1847-ben hiteles felszámítás szerint 8060 fertály tutajokat bocsátottak le a Maroson Sz. Régen felé, három annyit visznek a Kis Beszterce vizén a Preszekári vámon keresztül évenként Moldvába . . ." Másutt: a gyergyóiak „három annyi tutajokat is bocsátanak le a Kis Beszterce vizén, mivel itt essőben, szárazban egyaránt indíthatni (a Maroson csak essős időben) hol leginkább deszkát néha árboczfáknak valókat is szállítanak a hajókhoz Török-Országba Konstantinápolyba; a Preszekári vámnál levő Görögök Zsidók első kezelők ők, jó olcsón felszedik a Székelyektől, s nagy hasznokkal többszörös árron adják el bejjebb a Törököknek." (Benkő Károly: 1853, II. k. 143—144). — Vida Károly és G. K.: 1857, a 173. számban írják ugyanerről: „Az itt való havasokból egy szép fenyű kereskedés meg akadt volna 3—4 évtől fogva; és az volt Moldva felől a Beszterecze vizén a Szereth folyamra ki, hol arany és ezüst pénzzel fizették — lehet a háború ennek oka." Minden bizonnyal, mert később újra fellendült az oda irányuló tutajozás. Orbán Balázs későbbi adatai szerint (1869, 131) évente átlag 6000 tutajt szállítottak itt ki. Az ide való kereskedelem tárgyát képező tutajoknak „hajósnyelvből" átvett kifejezései vannak: *dulap, czandura, kaszkaval, trinket, katarcsel, katarcs.* Szállítanak deszkatutajokat is. A kereskedelem idegenek kezén van, a tutajvezetést környékbeli románok végzik. — Kozma Ferenc máig utol nem ért művében írja, hogy az aldunai városok és a Fekete-tenger felé a Kisbesztercén leúsztatott, s az Uz mentéről kikerülő hatalmas fenyőket építkezésre használják és árbocfáknak dolgozzák fel. A 22 öles árbocfákból álló tutaj ára Galacon 100 darab arany. A Gyergyóból ez irányba menő mindenféle tutajok száma évenkint mintegy 10 000-re tehető, egy millión felüli értékben. A vállal-

csak a téli hónapokban szállítják le. A szállítás megkezdésekor közös erővel utakat csinálnak, s a gerendákat csomókba kötve szánakon a Maros partjára vontatják.

A kitermelés és a szállítás 1838-ban egy embernek összesen 12 napját vette igénybe tutajonként. Egy tutajba általában éppen 12 szál gerendát kötöttek be, s egy ilyen tutajhoz szükséges mennyiségű gerenda kivágása, megtisztítása, megfaragása, s a Maros partjára vontatása egy embernek 6 napos gyalog s 6 napos igás munkáját kívánta meg. Maga a szállítás vette igénybe a legtöbb időt. A 7—8 öles fákat a vastagabb végével előre rakják fel a két ökör által vontatott szánra, s kora reggel, már 4 órakor elindulnak a rakománnyal, amellyel este 9 vagy 10 órára érkeznek meg a Maros partjára.[3] Bocskor János gyergyóremetei pap, aki maga is elvegyült a kitermelő és szállító gyergyóiak mozgalmas tömegében, s benyomásait közvetlen megfigyelésből szerezte, így írja le a szállítást: „Midőn mások a szendergő természet ölében békében aluszszák édes álmukat, a tutajozó csikorgó leghidegebb fagyban éjfél tájt odahagyja meleg ágyát; midőn a hold világol, éjjeli három órakor, százak, többek társaságában már a havas derekán hajtogat óriási hegyeken keresztül, két három mérföldnyi távolságra, övig és feljebb érő hóval fedett gerendáihoz rontandó. Mennyi fáradság a temérdek hó alatt heverő gerendát kivájni, s annak vastagabb részét a parányi szánra felkínzani ! mennyi vigyázat és baj, most felettébb szoros ösvényeken, majd borzasztó mélységgel határos oldalakon, egekkel vetekedő meredek hegyek tetejére érni és a magasból több órákig hét nyolc öles fadarabbal úgy lejteni, hogy mindenestől iszonyító mélységbe ne romoljanak, avvagy elcsigázott ökreikbe tetemes kár ne történjék !"[4] Egy éppen hetven évvel későbbről, 1908-ból származó tudósítás e leírással teljesen egyező képet fest erről a munkáról. Várvíz, Csík megyei község román papja a tutajozásról kelt leírásában tudtul adja, hogy szállításkor az erdőkben, főleg a Ratosnya és Maroshévíz környéki völgyekben „az emberek és állatok kolosszális tömörülése" tapasztalható. „A fával megrakott és a völgyekben felsorakozott szánok ezrei a hatalmas zsúfoltság miatt oly lassan haladnak, hogy naponta 7—8 kilométeres útjukat 10—12 óra alatt is alig tudják megtenni." Sokszor órákig kell ácsorogni és várakozni, amíg a szegény „tutajos" helyet szoríthat magának a sorban, nem egyszer a vitatkozó felek között kemény összecsapás támad fenn a havasokban, ahol bizony az ököljog ereje biztosít utat az erősebbnek.[5]

Ilyen körülmények között nincs mit csodálkoznunk azon, hogy valamennyi leírás, s így az előbb említetteken kívül sok más is, egybehangzóan arról tudósít, hogy a kitermelés és a szállítás idején minden a környéken használható férfi munkaerő és állati igaerő e munkálatokkal van elfoglalva. Az egész tutajkereskedelemnek ez a legmunkaigényesebb szakasza. Bocskor János részletezése szerint e munkák: döntés, vontatás, meghántás, majd a parton: fara-

kozás itt is idegenek kezében van, „népünk alvállalkozó és legtöbb esetben mint munkás szerepel". (1879, 160.) — 1892-ben a Kisbesztercén és Békáson 47 120 köbmétert kitevő 66 000 db tönk 41 200 forint értékben ment ki. A tutajokra deszkát és ládákba borvizet terheltek. *(A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1892-ik évre*, 1893, 72—73.) — Az Al-Duna felé irányuló tutajkereskedelem később is nagyarányú volt. (Vö ! T. Nagy Imre: 1902, 36.) Tudjuk, hogy a tutajozás a Kisbesztercén ma is folyik.

[3] Doktor Fodor András: 1838, I. félév, 139.

[4] Bocskor János: 1838, II. élév, 27.

[5] Urzičа, Vasiliu: 1908, 86. sz.

gás, bekötés, vízbeszállítás és megterhelés. Minthogy a Maros folyó felső, havasi szakasza mentén az egész XIX. század folyamán ez a legkiterjedtebb tömeges megélhetési forrás, amellyel még a századvégi vasútépítés sem veheti fel a versenyt, a kitermelés és szállítás időszakában a munkások tömeges időszaki munkára való vándorlását lehet tapasztalni. A kitermelt fának idejében a Maros partján kell lennie, mert ha nem, a fa a havasban reked, s a sok eső és napfény a gerendákat megbarnítja, a tutaj árát tetemesen csökkenti. Ilyen szempontból érthető, hogy az időjárásnak nagy befolyása van a munka elvégzésének szempontjából. Nemcsak a nagy hó jelent akadályt, amikor is sokszor 10—12 lábnyi magas hóban a csomókba rakott gerendákat megtalálni is nehéz, s a kőszirtekkel és gödrökkel teli havasban több száz ölnyi hosszúságú utat törni kínos és fáradságos munka, hanem nagy hátrányt képezhet a hó kicsinysége, vagy teljes hiánya is. Volt arra is eset, hogy ilyenkor ki sem lehetett hordani a gerendákat, deszkát, lécet, zsindelyt az erdőből, s minden megelőző fáradság s minden tutajozáshoz fűzött remény füstbe ment.[6]

Bocskor János lelkes szavakkal dicséri a kitermelés és szállítás nehéz munkáját végző székelyek szorgalmát és kitartását: „Kétségtelenül Gyergyónak lakói általánosan, különösen pedig a tutajt készítők, a legmunkásabb emberek sorába tartanak; rólok is bátran elmondhatni minden dicséreteket, mellyeket valaha valamely szabad képzetü és finom izlésü költő, részre hajlatlan itélettel, a sziklákból sürüen benőtt, és hideg éghajlatu Tirol vagy Schweiz pogárainak világbecsülte szorgalmuk magasztalására énekelt."[7]

Adataink szerint a kitermelés üteme a XIX. század első két harmadában a Gyergyói medencében volt a legélénkebb, a *Hetilap* 1847-es leírása szerint az akkori Gyergyószék és Torda megye Gyergyó felé nyúló havasain és a Kárpátoknak Moldva és Bukovina felől Erdély felé nyúló ágain, hegylábain és völgyeiben, de már fokozódó ütemben a görgényi uradalomnak Gyergyó felé nyúló havasaiban is, a Ratosnya, Gödemesterháza, Ilva, Maroshévíz (későbbi közigazgatási beosztás szerint) Maros—Torda vármegyei és Várvíz Csík megyei községekben és vidékükön pedig a század harmadik harmadában és jelen század első évtizedeiben. Az időszakos munkaerővándorlás ritmikusan követte a kitermelés időbeli és helybeli ingadozásait és változásait, s mindenütt szorosan nyomába volt a tutajkereskedelem nyersanyagát szolgáltató fa lelőhelyének.

A kitermeléssel és szállítással lezárul a tutajkereskedelem első és egyben legmunkaigényesebb szakasza. A szállítás megkezdése, a roppant mennyiségű gerendának, deszkának, lécnek, zsindelynek stb. a Maroson való leúsztatása s az előbbi munkaszakasz közé iktatódik még egy munkafolyamat: a tutajoknak a szállításra való előkészítése, a tutajok összeállítása, a vízre bocsátás vagy „vízre szállítás". Ez a munka mindenütt már a Maros partján koratavasszal megkezdődik, nyomban, ahogy a jég a vízről eltakarodik. Ilyenkor az elszegődött, megfogadott tutajoslegények egész hada a tutajok összeállításán szorgoskodik. Minden szálfa felső színét megfaragják, a görbe fák görbeségét elrejtik, a fákat a vastagabb mutatósabb felével a tutajokba bekötik, megelőzőleg a fákat egyforma hosszúságúakra lemetszik. A gerendák két végén tenyérnyi mély bevágást ejtenek, megcsinálják a helyet az összekötő hevedereknek. A keresztbevetett hevedereket minden szálfához vastag faszegekkel erősítik, gondosan ügyelve, hogy a szálfák egymáshoz szorosan kapcsolódja-

[6] Ilyen adatot később többet is látni fogunk.
[7] Bocskor János: 1838, II. félév, 26.

nak. Ez – az 1838-as leírás szerint – nem is olyan könnyű dolog, mert a görbe fákat csak erős láncokkal megkötve, s roppant emberi erő igénybevételével lehet kiegyenesíteni, „minekokáért egy fertály tutaj békötése legszorgalmatosabb munkájú embereknek is egy heti munkájába kerül". Mindez a munka, a tutajok *bekötése* két keresztbe fektetett gerendán megy végbe; ez az *ászok*. Mindezt olyan nagyfokú mesterségbeli szakértelemmel végzik el, hogy ezáltal a görbe, korhadt vagy nem elég hosszú gerendákat kiegyenesítik, pótolják, vagy hibás részeit elrejtik, úgyannyira, hogy ezekre a hibákra a tutajok szétszedéséig nem is lehet rájönni. A tutajok bekötésének elvégzésével a kész tutajt több ember segítségével az ászokról a Maros vizébe taszítják, mindkét végére *jármot* szerkesztenek, ezekbe kormányzó lapátokat illesztenek s a tutajokat megrakják deszkával, mégpedig minden fertálytutajra legalább 100 szál deszkát raknak, két oszlopban, amelyek 50–50 szál deszkából állanak. Ekkor lehet elmondani, hogy a tutaj „tökéletesen kész" s most már eladható, vagy akárhova szállítható.

1847-es leírónk megjegyzi, hogy a tutajok között minőség szempontjából különbség van. A gyergyói fenyő tisztább, gyérebb, mint a hévízi, s ezért könnyebben hasad, nem olyan bogos, miért is ezekből Lippán, Aradon „zsendelyt", deszkát készítenek. A hévízi keményebb, bogosabb fa viszont gerendának jobb.[8]

Kedvező körülmények esetén, a tavaszi olvadást nagy vizek előállásakor, rendszerint április közepén azután megkezdődik a már vízre szállított, s a partokon beláthatatlan hosszúságban kikötött tutajoknak a vízen való leúsztatása. 1855-ben – minthogy korábban indult meg az olvadás – már jóval ezelőtt az időpont előtt megindultak a tutajok le a vízen, „ki a havasból".

2. *A tutajok változatai és fajtái. Anyag és áruszállítás a tutajokon*

Forrásaink közül a *Hetilap* 1847. évi és a *Magyar Futár* 1857. évi köteteiben közölt leírások a tutajozással kapcsolatos műszavak egy részét megmagyarázzák és körülírják, s a tutajok egyes fajtáira, azok elnevezésére, méreteire és egymás közötti különbségeire elégséges adatokat tartalmaznak.[9] Más, kisebb közlésekből hasznos kiegészítő adatok birtokába jutottunk. Lássuk mindenekelőtt néhány tutajozási műszó jelentését:

czire: 6 öles hosszú, s a nagyobb végén 3–4 hüvelyk átmérőjű, hántott, gömbölyű fenyőrudak tömege; az apró ágak vagy vesszők sokaságát is így nevezik. „Ne cirézz a lovak előtt" jelentése: ne járj vesszővel a lovak előtt, ne verj feléjök. Székely szó – jegyzi meg leírónk (1857).

apacsin: a tutaj kormányrúdja (1857). „Jobb volna az apacsint, vagyis a kormányrudat fogni" – írja 1838-ban Bocskor.

csapkaró: a nagy fenyőfa lenyesett ága, amely szőlőkarónak igen jó; amikor lenyesik, görbe, de a napon kiegyenesedik.

drányica: zsendely; „székely szó, olly apró lemezeket jelent fából, mint a cserépzsindely."

[8] Hetilap, 1847, 1203. – Ugyanezt már állítják 1839-ben is: „A Székely tutalyok jóságuk s csinosságukról kiismerszenek, s jobban kelnek." (Nemzeti Társalkodó, 1839, II. félév, 144.)

[9] Vö. az 1. sz. lapalji jegyzettel és a dolgozatunk végén a forrásokról közlendő megjegyzéseinkkel.

duláb: ez a legnagyobb, legvastagabb, faragatlan gerendákból összerótt tutaj, melynek hossza 8—10 öl; a gerendákat mind a vékony végükkel kötik be elöl; a fák vastagsága a vékony végén 12—18" átmérőjű kell legyen, s egy fertály tutajba 4—8 szál fát tesznek. Román szó.

kaula vagy *kahula:* apró „hitvány", bogos gerendákból összeállított kisebb tutaj, amelyet tűzifával terhelnek, magát a tutajt is csak tüzelésre használják. Szokták még léccel és szarufával is terhelni. Egy fertálytutajba 13—15 szál gerendát is tesznek, ezek hossza 5—6 öl, a tutaj szélessége mégsem éri el a 2 ölet. A tűzifát a tutajra ölbe rakják, mégpedig egy fertály tutajra 5 négyzetlábot. Ölfát 1857-ben csak kaulára terheltek.

szarufa: hosszúsága 4 öl, vastagsága a vékony végén 3—4".

ragy: gátakon lezuhanó Maros vizének felhabzása, habja.

zsúpos tutaj: a székelyek tarisznyájukra egy kéve zsúpot tesznek, hogy az meg ne ázzék; zsúpot raknak a tutajokra is, értve ezen azt, hogy azokat cirével, csapkarókkal és faragott lécekkel terhelik; ez a zsúpos tutaj.

Lássuk most már a különféle marosi tutajokat!

A *gyergyói tutáj* hossza 6 öl, de van 6 és fél öles tutaj is. Egy tutaj 9—11 (legtöbb 12 szál) gerendából áll, de van 7—8 fából összerótt tutaj is.[10] A kitermelt fák mennyisége, hossza és minősége döntötte el, hogy milyen tutajt állítottak össze, igyekezvén mindenkor a rendelkezésre álló famennyiségből a legtöbbet érő tutajt kialakítani. A tutajok egységesítésére kihatottak a Maros alsó szakaszán uralkodó kereseti és kereskedelmi szokások, amely egységes árufajtát követelt meg. A *nagy tutaj* eszerint két német ölnél (12 lábnál) nem keskenyebb, hanem annál mindig több; így van *egy fás, két fás, három fás tutaj*, aszerint, hogy a gerendákon keresztbe fektetett két öles heveder végén egy vagy két, avagy több gerenda marad fedetlen. Sok esetben akkora szál, s főleg olyan vastag gerendákat kötnek be egy tutajba, hogy 9 szál fa eléri a 3 német ölet. Az ilyen *nagy tutaj* egy *fertálytutaj*nak felel meg, négy fertálytutaj tesz ki egy *egész tutajt*, amelyeket azonban csak Marosvásárhelyen alól Malomfalvánál köthetnek össze, mert a Maros vize csak itt szélesül ki annyira, hogy az egész tutajok szállítása a vízen lehetségessé válik. Két fertálytutajt egymás mellé, majd más két, hasonló módon összekötött fertálytutajt összekötve s az utóbbit az előbbi mögé kötve áll össze az *egész tutaj*.

A *vármegyei tutaj*[11] hossza 7 öl, de készítenek 8—9, sőt 10 öles tutajokat is.

A *duláb* — miként fentebb már láttuk — a legnagyobb faragatlan gerendából összerótt tutaj. Egy dulábban éppen azért 4—8, de legfeljebb 6—10 szál fát kötnek be, ezek hossza általában 8—10, de olykor 12 öl. 1847-ben megjegyzik a tutajokról, hogy régen nem terhelték, de most még jobban megrakják

[10] Koós Ferenc emlékirataiban (1890, I. k. 78), a tutajozásról szóló rövid részben 7—12 gerendából összeállított tutajokat említ, de megjegyzi „a 7 fás már akkor is ritkaság volt s ugyancsak megbámultuk az ilyen 7—8 szálfás tutajokat, mikor M.(agyar)-Régenig leérkeztek".

[11] 1847-es adatközlőnk, Lombossy, *vármegyei*n a Maros felső vidékének azt a szakaszát érti, amely a régi közigazgatási beosztás szerint Gyergyószék és Marosszék közé esett és Torda vármegyéhez tartozott.

deszkával, mint a többit, s az ilyen tutajt a havasból „három kemény legény kormányozza ki, kettő a szélesebb, hátsó végén állván".

A *kaula* és a *zsúpos tutaj* leírását fentebb, a műszavaknál, láttuk. A zsúpos tutajokról megjegyzik, hogy ezeket Marosvásárhelynél lejjebb nem viszik.

A *drányicatutajt* (amely nem tévesztendő össze a drányicával) „a legkövérebb" vörös fenyőből hasogatják s a kádároknak Szászrégenbe szállítják. Az ilyen vastag hasábokból, mégpedig 6—8 hasábból egy *táblát* kötnek, a 7—8 ilyen tutaj a vízen jól úszik: „nagyon sajátszerű mencte van ennek, mint a kígyó hajlik és emelkedik a Maros hullámai után".

A *nagy deszkatutajokat* Maroshévíz község havasinak kincstári fűrészmalmaiban 8—12 öles hosszú, 10—16 hüvelyk szélességű és 3—6 hüvelyk fokos (vastag) deszkákból készítik, minthogy ezeket a marosújvári sóbánya igényeinek megfelelően sószállító hajók építésére használják fel.

A *kis deszkatutaj*okat két öles táblákból állítják össze, három ilyen tábla alkot egy tutajt.

A marosújvári kincstári sóbánya számára gömbölyű fákból — melynek átmérője 6 hüvelyk, hossza 5 öl — is állítottak össze tutajokat, amelyekért, valamint a nagy és kis deszkatutajokért a kincstár a maroshévízi közbirtokosságnak illetéket fizetett.

A különféle tutajokon kívül a Maroson s éppen a tutajokon mást is szállítottak, s hogy a tutajozásról teljesebb képünk legyen, röviden ezeket is felsoroljuk. A tutajozás a legolcsóbb szállítási lehetőséget is jelentette. Annak a hatalmas mennyiségű fának, gerendának, zsindelynek, deszkának, tűzifának, lécnek, karónak stb. a kihozatala, amelyet a Maroson a XIX. században leszállítottak, el sem képzelhető a Maros vízierejének kihasználása nélkül. Olyan út-, közlekedési és szállítási viszonyok mellett, amelyek a Maros felső szakaszának vidékén uralkodtak, és amelyek csak a vasúti hálózat kiépítésével, de akkor is részben szűntek meg, a vízi szállítás uralkodó volt és maradt a XIX. század egész folyamán. A Maros nemcsak a szállítás gyakorlati lebonyolítását tette lehetővé, hanem a szállítást a maga nemében példátlanul olcsóvá tette. A tutajkereskedelmet csak a tutajosok munkabére, a különféle jogos és jogtalan vámok és illetékek terhelték, ez pedig a roppant értékhez viszonyítva valójában csekély volt. A tutajkereskedelem lehetővé tette nemcsak a tutajoknak, hanem más anyag és árunak vízi szállítását.

Szállított áru volt legfőképpen maga a tutaj, teljes egészében, minden tartozékával. A kaulák és zsúpos tutajok mindenkor terhelt és rakott tutajok is egyben, s a dulábokat már a század negyvenes éveiben deszkával terhelik. Azt is láttuk, hogy 1838-ban régen kialakult szokás volt, hogy egy-egy fertálytutajra 100 szál deszkát is raktak. Legtöbbször deszkát szállítottak a tutajokon. 1857-ben a deszkák „rendes" méretei: hosszúságuk 2 öl, szélességük 10—12, „fokosságuk" 1. A zsilipdeszkák fokossága 2 1/4. A faragott és gömbölyű („gombolyag") léc hossza 4—6 öl, a fűrészelt lécé 2 öl, szélessége 2, „fokossága" 1. Egy fertálytutajra 120—130 szál deszkát is raknak, eladáskor azonban tutajjal együtt csak 100 szálat kell átadni, a többit alku szerint fizetik. Deszkát egyébként Szászrégenig tutaj nélkül is hoznak, amikor is a tutajt csak deszkából, egymásra rakva és fúrt lyukakba facsapokat illesztve, állítják össze. A gömbölyű rudakat és léceket is hasonlóan terhelik a tutajokra, azonban 1855-ben megállapították, hogy ezekből fokozatosan kevesebbet hoznak ki a havasból, mert már nem igen engedik a fiatal fák vágását, amiből az ilyen áru készül. Szarufát, faragott és fűrészelt lécet nem igen visznek ki Erdélyből. Egy fertálytutajra

10—20 szál szarufát és ezen felül 100 faragott, vagy 400—500 fűrészelt lécet terhelnek. Ez a „rendes" terhelés. Alább látni fogjuk azokat a számszerű statisztikai kimutatásokat, amelyek a tutajkereskedelem nagy arányairól tudósítanak, de már előzetesen itt közöljük, hogy 1855-ben közepes számítás szerint egy év alatt kijött a havasból 130—150 000 szál deszka, 4000—10 000 szál „mindenféle" léc, 600—1000 köbméter tűzifa, általában tehát tízszer annyi deszka, mint tutajfa.

A fentebb említett vagy jelzett árakon és anyagokon kívül adataink szerint a tutajokon még sok mindent szállítottak. Gyergyóból üvegekben borvizet. Volt olyan év is, hogy közel félmillió üveg borvizet tutajoztak le a székelyek. Ez a fajta kereskedelem 1839-ben még nem volt ismeretes. Egyik adatközlőnk a *Nemzeti Társalkodó*ban felveti az ötletet, hogy az egyik, a tutajkereskedelemben vezető szerepet játszó gróf (LÁZÁR?), már ekkor sikeres kísérletet tett a borvíz szállításával.[12] A Maros felső szakaszáról egyéb árut nem szállítottak a tutajokon, kivéve a tutajvezetéshez elengedhetetlenül szükséges felszerelési tárgyakat, vastag, 7 öl hosszú kötelet minden tutajhoz és egy élésládát, amelybe a béresek úti eledelüket tették. Ebben a ládában kenyeret, szalonnát, túrót, lisztet, lencsét, borsót, „fuszulykát", kását, sót, pálinkát, ecetet, továbbá fazekat, lábasokat, tálakat, kanalakat, üstöt, ivóedényt és nagyobb fúrót visznek. Magáról a ládáról és tartalmáról a tutajoslegénynek kellett gondoskodni. Tartalmának értéke 1838-ban 35—40 Ft.[13]

A tutajokat lefelé haladtukban olyan árukkal terhelik, amelyek a felső szakaszon könnyen és nagyobb mennyiségben beszerezhetők, alább meg gyorsan értékesíthetők. Az 50-es években Marosvásárhelyen fellendül a tégla- és cserépgyártás, olyannyira, hogy termékeit tutajokon is szállították. Marosújváron nagy sótömböket raktak a tutajokra, amelyeket egészen Szegedig szállítottak.[14] Déva környékén és a folyó ettől alább eső szakaszán sok állomás volt, ahol a gazdag Hunyad megyei erdőkben kitermelt tűzi- és szerszámfát rakták tutajokra. Egy, a század második feléből való aradi leírás szerint[15] ez a tűzi- és szerszámfa-kereskedés a XIX. század harmadik harmadában, március elejétől augusztus végéig nagy arányokban folyt.[16] Lippán szokás volt a tutajokat annyira megterhelni, hogy a gerendák a víz színe alá merültek. Raktak a tutajokra sokszor szekeret, szétszedve malmokat, más „faműveket" (1847), abroncsokat, fazekas készítményeket, gabonát,[17] hüvelyes veteményeket, mészkövet, meszet, élő állatokat s általában minden olyan árucikket, amellyel nyereséggel lehet kereskedni. Mindez azonban csak mellékes kiegészítője volt a tutajkereskedelem fő tárgykészletét kitevő faáruval folytatott kereskedelemnek.

[12] Nemzeti Társalkodó, 1839, II. félév 144.

[13] Nemzeti Társalkodó, 1838, I. félév 140.

[14] 1863-ban 500 00 q sót rakodtak tutajokra Marosújvárott (Kolozsvári Közlöny, 1864, 152 sz.).

[15] PARECZ István: 1871, 92.

[16] Ezzel egybehangzó számokat és adatokat minden valamire való szegedi és aradi helytörténeti feldolgozásban bőven találunk. Később a marosi tutajozással kapcsolatos anyag- és áruszállítás statisztikai adatainak felsorakoztatásakor mi is hivatkozni fogunk ilyen adatokra.

[17] 1863-ban pl 12 000 tutaj ment ki Erdélyből, ezek egy részére 600 000 q gabonát raktak Marosvásárhelyen és Ludason. Tutajt ebben az évben azért nem vittek többet, mert az aszály miatt a magyarországi részeken a rossz termés és az általános hanyatlás miatt a meglevő fakészletek sem keltek el. Fokozott mértékben vittek viszont gabonát, mert Erdélyben jobb volt a termés (Kolozsvári Közlöny, 1864, 152. sz.).

3. *A tutajozás munkakörülményei és a tutajvezetés*

Adataink és forrásaink színes, eleven, élethű képekkel írják le a tutajkereskedelem központi feladatát, a központi munkafolyamatot, a tutajvezetést. Ez teljesen érthető két szempontból is. Egyrészt a leírókra nagy, elbűvölő hatást tett az a férfias merészség, az a kemény kiállás, mely a tutajosok munkáját jellemezte, másrészt a tutajkereskedelem, rendkívüli nagy arányainál fogva, kiterjedt vidékekre és nagyszámú népesség életviszonyaira uralkodóan jellemző gazdasági tevékenység volt. Nem lehetett nem észre venni, hogy a tutajkereskedelem nagyon sok ember életét alapvetően érinti, különböző csoportokét ellentétesen befolyásolja. Látni fogjuk alább, hogy a tutajozással lebonyolított kereskedelem haszonélvezői az egyéni kereskedők és a társulatokba szervezett vállalkozók voltak, munkásai pedig az erdőkitermelők és a tutajvezető „béresek". Nos ez utóbbiak helyzete, sorsa, életfeltételei, s mindezeknek hullámzó meg irányzatos vállalkozásai szervesen, egészében és teljesen a tutajozáshoz voltak kapcsolva.

„Ki a tutajokat a Maroson látja — írja Kővári László — azt véli egyelőre, hogy azokat itt, mint kévéket csak learatják és összekötik, s dőltükben egyenesen a Marosba hullanak. Korántsem úgy ! Ha valaki megszolgál e földön, ez emberek is meg minden nyerhető fillérért. Látni kellene, hogy vándorolnak e gazdák cselédeikkel a havasokra, emelve egy hét élelmét, és mint izzadnak vagdalva a kijelölt egyenes fákat; látni kellene ismét két hét múlva, mint hántják és vonszolják olyan helyre, honnan aztán a jövő télen szánnal elszállítják; s végre a partra hordás, a megfaragás, az összerakás bajait: méltán elmondhatjuk, hogy a kenyér e nemét csak székely kéz törheti meg ! s még ha elgondoljuk, hogy minden szálfa egy napjánál többet elvesz: fájlalnunk kell, hogy annyi munka, kín után sem okult a nép, hogy az erdő fogyasztásának elismerné kártékony következését, s vagdalását szabályozná; mert így eljő az idő, hogy nem napjáró földre, hanem kettőre is lesz a legközelebbi tutajnak való fája, s ekkor nem hogy nyereséget, de veszteséget remélhetnek és szegényülést."[18] Kitűnően érzékelteti ez a leírás a munka sokféleségét, változatosságát és nehézségeit, s mintegy újra összefoglalja nekünk azt a képet, amelyet az első részben a tutajozást megelőző erdőkitermelésről és szállításról magunknak alkothattunk.

D. Fodor András, Hunyad vármegye főorvosa, több vármegye, s többek közt Gyergyó és Kászonszék táblabírája, akinek az egyik legrégibb s legrészletesebb leírást köszönhetjük, már korán megállapítja, hogy a gyergyói székelység kenyerét fából nyeri. Akinek szekere van, az deszkát, lécet, tűzifát, zsendelyt készít és szekereken Brassóba, Szebenbe, Marosvásárhelyre, Segesvárra, Medgyesre, Erzsébetvárosra szállítja, s ott búzára, kukoricára, borra, pálinkára cseréli. De akinek szekere nincs, az rá van szorítva a tutajozásra, úgyannyira, hogy ekkoriban a férfiak mellett még a lányok is éltek és munkát vállaltak a tutajkereskedelem által nyújtott egyik vagy másik munkaalkalommal. A munkával elérhető nyereség roppant kicsi, úgyhogy a kapott pénzzel a munkások fáradozásának napi bére nincs megfizetve, de vállalkoznak rá, „Csak hogy ne lopjanak, dologgal kinlódnak".[19]

[18] Kővári László: 1842, 186—187.
[19] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 138.

Az egész tutajkereskedelem veszélyessége, kockázatos volta a tutajok vízen való leúsztatásában a legszembetűnőbb. Ennek során meglátjuk a tutajkereskedelem változatos akadályait, amelyek nemcsak természetiek, hanem emberiek is. „Erkölcsiek", mint ahogy azt találóan jelezte 1847-es tudósítónk. „Egy kereskedés sincs az akadályoknak és huzavonának úgy kitéve, mint a tutajászat" — írja s erről nemcsak az általa felsorakoztatott adatok győznek meg, hanem sok más forrás is.

A tutajkereskedelem Gyergyóban, a Maros partján s fent a havasokban is „a falukon mindenütt, s az év minden szakában foly előlegezéssel, alkudozással stb. aszerint mint a szegény embernek pénzre van szüksége. Mivel némely gyergyói székelynek, az égalj mostohasága miatt nem lévén a hely gabonatermelésre kielégítő, minden élelem-forrása a havasból van; ott izzadja le katonai szolgálatából fennmaradt csaknem minden idejét, s az ilyennek, akármikor kapja a pénzt, mindig jól fog esni, s azért előlegesen is adják a tutajt. S ezt igy tudva, akik a tutajászatot nagyban üzik, Gyergyóban pénzzel ellátott biztosokat tartanak, kik a megszorult székelyt szemmel tartják, hogy a tutajt belőle ilyenkor annál olcsóbban előlegezhessék."[20]

A munkások, ügynökök vagy biztosok és főleg a kereskedők első találkozóhelye Gyergyóremete,[21] ugyanis ide vonják össze az ezen felüli szakaszon kitermelt fát is, itt van az első nagy tutajállomás. Itt már az eladott tutajt a vevő átveszi, vagy most esik meg az alku a kikötött, szállításra kész tutaj gazdája s a vevő között. A kereskedő legényeket fogad a tutajra egészen Szászrégenig, vagy a kitermelő maga viszi le a tutaját ugyanoda, ha maga egyben a vállalkozó is és azt reméli, hogy a tutajvezetés kockázatát magára vállalva, lejjebb többet fog árujáért kapni.[22]

A második nagy tutajállomás Szászrégen, ahol is a kereskedők a tutajokat átveszik a legényektől. A gyergyói székelyek is itt bocsátják áruba tutajaikat, ha úgy találják, hogy számításukat megkapják, ha nem, s még reményük lehet rá, hogy lejjebb jobban eladhatják, akkor tovább viszik. A kereskedők itt újból más legényeket fogadnak, akik a tutajokat Szászrégenből Malomfalváig, Ugráig vagy Dellőig viszik, ahol négy fertálytutajból — a fentebb ismertetett módon — egy egész tutajt állítanak össze, s ahonnan az eddig nyolc legény által vezetett tutajt már csak két — két legény viszi tovább. Ezt a két legényt, a Lippáig menő két tutajost is, rendszerint már Szászrégenben megfogadják a kereskedők, s megkötik velük az alkut egészen Lippáig. Lippán 1847-ben már nagy tutajállomás van, ami később méginkább fejlődik. Lippán alul az erdélyiek nemigen visznek tutajt.[23]

[20] Lombossy: 1847, 1214.

[21] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 145. — Benkő Károly ezt írja (1853, II. k. 157): „Remetén van minden évben fő rakodó helyek a Maroson elindíttatni szokott feles Gyergyói tutajoknak, hová Aradról s máshonnan az ezzel kereskedők korán megjelennek mindenkor." Újfaluról (1853, II. k. 160): „Megjegyzendő Újfaluról még, hogy a Gyergyóiaktól a Maroson leszállíttatni szokott tutajok itt kezdenek elindíttatni először s így a Maros eredetétől éppen csak a 4-ik falunál, Losteiner 2-ik a Conventekről írott könyve 8-ik szakasza szerint tíz ezer lépésekre." Meg kell jegyeznünk, hogy Maroshévíz (Toplica) a marosi tutajkereskedelemnek Gyergyóremetéhez hasonlóan már a XVIII. században bizonyíthatóan másik jelentős kiinduló pontja. A XIX. század folyamán Gyergyóremete fokozatosan veszít szerepéből. Maroshévíz pedig jelentősen előre tör. Mindezt később adatokkal bőven alátámasztjuk.

[22] Hetilap, 1847, 1215.

[23] Hetilap, 1847, 1215. — Doktor Fodor András 1839-ben megjegyzi, hogy régen Aradig vitték az erdélyiek tutajaikat, azonban az aradiak igen nagy bért követeltek a

Évente átlag 10—12 000 fertálytutajt szállítanak le a Maroson, ,,hoznak ki'' a havasból. A *Hetilap*ban közölt becslés szerint a Marosvásárhelyen alulig két szakaszban lebonyolított szállításra kell ezek szerint 20—24 000 béres, tutajos legény — amint láttuk egy fertálytutajra 2—2, a dulábokra meg három. Ezek a legények Gyergyótól Radnótig a Maros jobb és bal partján fekvő községekből kerülnek ki. A kereskedők a béreseket vagy már előbb előlegek adásával, vagy ott helyben a Maros partján, — az egyes tutajállomásokon fogadják meg, akik a tutajozás idejének beköszöntekor ezekre a helyekre ,,ezrenkint seregelnek''. Az előlegezéssel sok visszaélés történik, sokan munkaerejüket már egy évvel előbb olcsón kénytelenek eladni. ,,Tulajdon szememmel láttam — olvashatjuk a *Hetilap*ban —, hogy az idén a jövő tavaszra már kérte a béres a pénzt, pedig még az idei tutajt sem hozta volt ki''. Leírásaink szerint a béresek vállalkozásaik szerint két csoportra oszthatók: ,,. . . . egy része ollyan melly csak Gyergyótól Régenig jó, alább azért nem megyen, hogy Lippáig unalmasnak tartja a hosszú utat, de Gyergyóból egy héten kétszer is hoz tutajt, mások pedig nem mennek Gyergyóba akármennyi fizetésért sem, hanem Lippa felé, félvén a havasi veszélyektől.''[24]

Hogy mik és milyenek ezek a veszélyek, számos leírásból tudhatjuk meg. ,,Legnagyobb ellensége a tutajászatnak maga a Maros haragos hulláma'' — írja Lombossy a *Hetilap*ban — sommásan jellemezvén a helyzetet.[25] A *Nemzeti Társalkodó* egy, a Maros felső vidékét bejáró turistája is találóan mutat rá a megélhetési viszonyok nyomasztó kényszerére, amikor megjegyzi, hogy a tutajosok nem riadhatnak vissza a tutajozás veszedelmeitől, mert ennél nagyobb a nyomor veszedelme s ezért ,,az evezők ti. a béresek csupán az inségtől vesznek révészeti leckét''.[26] A Marosnak a Gyergyói medence-beli viszonylag rövid és a tutajvezetés szempontjából könnyebb szakaszán[27] kell annyi tapasztalatot és ismeretet összegyűjteni, amely aztán elégséges a következő roppant veszélyekkel teli szakaszon való átkeléshez. Ha sok a víz, akkor a sebessége nagy, ha

kikötésért, vagyis a tutajosok ,,szerfelett zsaroltatván, az önérdekét jobban értő Lippa ellenben kikötőt ingyen igérvén, ma csak Lippáig vitetnek. Nem kell talán mondanom, hogy a' lippaik mellék úton kétszeresen kiveszik a' kikötői díjt''. (1839, II. félév 143.) — Lippának a tutajozáshoz kötött lendületes fejlődését később látni fogjuk. — Horváth Mihály, Korabinsky és Bél Mátyás adatai alapján az 1711—1780 közötti Aradról szólván megjegyzi: ,,. . . terjedt kereskedelmet űzött a Maroson leszállított erdélyi deszkával és zsindellyel.'' (Horváth Mihály: 1840, 189.)

[24] Hetilap, 1847, 1215. — Koós Ferenc így írja le a *béres*ek fogadását: ,,A tutajúsztatás Gyergyóból M.(agyar)-Régenig így történt: Kora tavasszal egész népvándorlás volt M.(agyar)-Régenből és a szomszéd falvakból a Kereszthegyen át Gyergyó felé. Ezeket közönségesen *béres*eknek nevezték. Megérkezvén a béresek Remetére a tutajkereskedő nyomban alkura lépett velök. Egy fertálytutaj leszállításáért Remetéből M.(agyar)-Régenig 3—6 forintot fizetett. Azonban magok a gyergyói székelyek is, sőt magok a remetei gazdák is szállítottak a kitett árért mint béresek. — Mihelyt a tutajok M.(agyar)-Régenig leérkeztek a kereskedő azonnal a transport összeállításához fogott. Egy transport rendesen 40 fertályból állott, melyet 10 tehernek neveztek. Ezen 10 teherre 10 első bérest fogadott a tulajdonos. A 10 első béres gondoskodott aztán a még szükséges béresekről. — A 10 első béres 10 fertály tutajjal lesietett Malomfalváig. Itt aztán a M.(agyar)-Régenben fogadott első béresek tíz terübe kötötték a 40 fertály tutajt gyergyánfa-vesszőből font kemény guzzsal.'' (Koós Ferenc, 1890, i. k. 78—79).

[25] Hetilap, 1847, 1216.

[26] Vándor: 1839, II. félév 143.

[27] A Maros földrajzi szakkifejezéssel élve — a gyergyói medencében alsószakasz jelleggel folyik, Salamás és Déda között felsőszakaszjelleggel rohan (vö. Bulla Béla: 1943, 38—39 és a 31. lapalji jegyzetben közölteket).

kevés, akkor kősziklák magasodnak ki belőle túlontúl. Már D. Fodor András leírja, hogy a tutajok egyes szakaszokon oly sebességgel rohannak tova, hogyha róluk egy követ a tutaj haladásának irányába feldobnak, akkor az mégis hátul esik le, a tutajnál a gőzös sem haladhat sebesebben. (Ezt a szemléletes képet mások többször megismétlik.) Mégis korán kell elindulni, a veszélyes szakaszokon való tutajozás így is egy egész napon át tart. „Azért mihelyt virradni kezd, minden, kinek azelőtt talám nem is volt szokása, imádkozik, eszik, bajait végzi, végtére pipára tölt; 's midőn már mindenek készen állnak, kiált az elől lévő: „Eresszetek!" — ekkor mindenik borzasztó félelem között indul meg, nem tudván: valljon fogja-e az estét életben érni?! mivel egy év sem telik el, hogy a 'kősziklákba csapódás által elromladozó tutajokon levők közül életöket ne vesztenék."[28] Egy turista 1836-ban, erre jártában, az itt életüket vesztett tutajosokra emlékeztető jeleket talál, bizonyságául annak, hogy a tutajozás veszedelmeit felsorakoztató leírások hitelesek. Az Ilva hegyipataknak a Marosba ömlésekor oly ereje van, hogy a nagyobb folyót útjából eltéríti. „A két víz erőszakos eggyesülete, az Ilva zuhatagjai, a' feketet kőszirtek, melyeknek meredek oldalain egymás tetejébe nőve láttatnak a' fenyvek, 's a' keskeny látkör, 'sat, borzasztó tekintetet adnak a' helynek" — írja. Itt a, a szoros felső végében keresztre vésve olvasható is: „Alfalvi Kutsuk Máté, mint tutajos, itt végzette életét".[29] Innen nem is messze, közel Galónyához, a Maros mellett van egy „félgolyóbis idomu" 4—5 öl magasságú kő, a „Vig András köve", amelyről azt tartja a szájhagyomány, hogy ez a gyergyói székely a Maros áradásakor legelsőnek ült tutajra, s ezen a kövön végezte életét minthogy tutajtörés következtében erre a kőre valahogy felvergődött, de már leszállni nem tudott, végül éhenhalt.[30]

A marosi tutajozásnak ez a legnehezebb, legkritikusabb szakasza. „A' havas szorosa a' mesterházi határon kezdődik, honnan megindulva — mivel az Ilvának Marosba szakadásáig a' tutajokat veszedelem nem fenyegeti — minden tutajos a maga magyar vagy oláh nyelvén énekelve folytatja útját; de mihelyt az Ilvához közelit, leteszi főfedőjét s' már előre rémülve hívja Istent segitségül, és csak ha Vurshoz ért, kezd mély sóhajtás után szabadabban lélegzeni, 's minden további félelemtől a peleti határon, hol a' havasból már kijött, szabadulni; noha akkor sincs még minden veszedelmektől megmenekedve."[31]

[28] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 140—141 és vö. még a 39. lapalji jegyzetben közöltekkel.

[29] Vándor: 1939, II. félév 144.

[30] Téglási Ercsei József: 1836, I. félév 114. — Az Erdélyi Kárpát Egyesület kiadásában napvilágot látott, mai napig túl nem szárnyalt erdélyi turistakalauzban e vidék leírását is megtaláljuk. Szászrégentől felfelé haladva a Maros folyó havasi szakaszának épp ilyen eleven, színes, vonzó leírására akadunk, s közben rábukkanunk azokra a helyekre, sziklákra, kövekre is, amelyek a tutajosok útjának mintegy kilométerkövei voltak. Így szerepelnek e leírásban a *Galonya*, *Sólyomkő*, *Lisztes*, *Kőkapu*, *Szerecsen* és *Szarvaskő*. De megvan a már hetven évvel előbb említett kő is: „Galonyától felfelé a legszebb sziklatömböket és a fantasztikus sziklacsoportozatok mindegyikét külön ruhával ruházza fel a nép. Így az 1 km fekvő óriási trachyt conglomerát sziklatömb, a tutajával szerencsétlenül járt *Vigh Albert köve* nevet viseli (Radnóthi Dezső: 1901, 167 és vö. még a 39. sz. lapalji jegyzetben közölt adatokat).

[31] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 141—142. — Sajnos a 27. számú lapalji jegyzetben említett rövid jellemzésen kívül, noha az irodalomban a Maros folyónak sok leírását találjuk, nem akadtam olyanra, amely jelenlegi sommás szükségletünket kielégítené. A folyó hossza 783 km, vízgyűjtő területe 27 049 km², s ennél fogva Erdély legnagyobb folyója. Szélessége Szászrégennél 70 m, Marosújvárnál 100, alsó folyásán 130—160 m. Esése 811 m, nagyon egyenlőtlenül oszlik meg. A legkisebb és legnagyobb vízállásnál a vízszint különbsége 4—7 m. — A folyónak a századforduló évtizedeiben külön-

A különböző, útközben felmerült akadályoknak a tutajosok előtt már régtől fogva ismert neve van. 1838-ban ilyenek: a ,,Kopiczakő", az ,,ilva sebes folyója", ezzel szemben a ,,Kovátakő", alább a ,,Vurs", ,,Szarkakő",,,Boglyas", ,,Kecskeláb"; ezeket még a legügyesebb kormányzó is bajosan tudja úgy kikerülni, hogy egyikbe vagy másikba ne ütközzék. A tutajosnak készen kell lenni az ütközésre, nehogy hirtelen, a lökés miatt a vízbe sodortassék, különösen az Ilva folyónak a Marosba ömlésekor, ahol a víz sebessége a tutajt a ,,Kovátakő"-höz csaphatja, a tutajt ,,egyberontja", a többiek meg szakadatlan láncolatba ereszkedvén a vízen, a széttört tutajba ütköznek és fennakadnak. D. Fodor András mint szemtanú jelen volt egy ilyen szerencsétlenségnél. Egy tutaj fennakadásakor a tutajosnak az a merész gondolata támadt, hogy vízbe ugorván tutaján emeléssel segít, azonban hiú remény volt ez. ,,Illy esetet magam is borzadással láttam — írja — derékban ütvén meg valakit a tutaj: azonnal ugy ketté szakadt, hogy testének egyik fele tutajra löketett, a' más pedig vizben maradott."[32] Ennél már könnyebb eset, ha a tutaj sziklákra fut s oldalosan fennakad. Emellett ugyanis a kormányzni jól tudók szerencsésen elhaladnak. A felakadt tutajokat a béresek ott hagyják, amíg néha ,,egy hétig fennakadás

---

féle szempontból végre hajtott megbízható műszaki adatfelvételeiből sok olyan ismeretelem állítható össze, amely a reális, tárgyi, fizikai, természettudományi leírások, viszonyító számok és mértékegységek bizonyító erejével erősíti meg a több évtizedes vagy éppen-százados, fentebb oly színesen jellemzett népi tapasztalatot. Iktassunk ide néhány adatot. A *völgymagasság* Gyergyócsomafalvánál 715 m, Maroshévíznél 659 m — a folyó tehát 54 kilométeren több mint 100 métert esik. Ratosnyán 516, Dédán már csak 459 m a völgymagasság, vagyis további 48 km-en már 200 m-t csökken. Már ez az egy adatsor is elárulja, hogy a folyó veszélyes szakaszán vagyunk. Szászrégenig még viszonylag nagy a völgymagasság szintesésbeli különbsége, de hogy valójában miért volt a gyergyói tutajosnak ,,unalmas" az alsó szakaszon való tutajozás, kitűnik abból, hogy Nagyenyed és Lippa között 480 km-en át az eséskülönbség alig több 100 m-nél. De van ennél még kifejezőbb adat is. Az *átlagos vízmennyiség* köbméterenként másodpercenként a folyó egyes, megjelölt szakaszain így alakul: Csomafalvánál 0,90, Gyergyóalfalunál 1,0, Gyergyóremeténél 3,30, Maroshévíznél 4,9, Gödemesterházánál 7,2, Dédánál 9,6, Szászrégen alatt 10,0 m^3/sec. S ez így nő fokozatosan, Marosvásárhelyen 16,7, Nagyenyednél 36,40, Radna-Lippánál 91,10 m^3/sec. Ha Gyergyóremetéhez viszonyítjuk a számokat, a növekedés Maroshévíznél még kicsi, Gödemesterházánál több mint kétszerese, Dédánál majdnem háromszorosa, Lippánál éppen 91-szerese. Rendkívüli tanulságosak a folyó egyes szakaszain mért és számításba vett *átlageséstjelző adatok*. (Ez nem azonos a völgymagasság szintesése különbségével. A számok azt jelzik, hogy egy km-en hány métert esik a víz.) Eszerint Gyergyóremeténél 0,40, Maroshévíznél 2,4, Gödemesterházánál 7,9, Dédánál 4,5, Marosvásárhelyen 1,5, Ugra felett kereken 1,0 — ezen alul mindenütt az egynek csak töredéke (Lippánál 0,40). Gödemesterházánál egy 5 km-es szakaszon a folyó vize 39,5 métert esik (!), hasonló eséshez a folyó alsó szakaszán Lippa felett, 106 km-re van szükség, Még kifejezőbb — mert a víz mennyiségéből, sebességéből és eséséből adódó együtthatót juttatja kifejezésre — az *elméleti lóerőt feltüntető számsor*, amely így alakul: Gyergyóremeténél 18, Maroshévíznél 157, fél kilométerrel alább, a Toplica patak betorkolásánál már 208, Gödemesterházánál 279, 3 km-rel alább már 432, az Ilva patak betorkollásánál (vagyis ezután 2 km-rel lennebb) 468, Ratosnya alatt 577, Déva felett 602; ezt a számértéket alább — noha a víz mennyisége, mint láttuk, erősen nő, sehol sem éri el (Viczián Ede: 1913, 163—169. Ezeket az adatokat kiegészítő, a vízállások ingadozásaira, időtartamára, a Maros mellékfolyóinak vízmennyiségére vonatkozó adatok a 39, 53—55, 94—95 oldalakon). — Valamennyi adat egybehangzóan igazolja, hogy a tutajosok által nyert tapasztalatok, mintegy hagyományként öröklődött megfigyelések, mindenben helytálló, valóságos és vitathatatlan tényekre támaszkodnak. Volt minek alapján elkülöníteni a sok veszéllyel járó ,,havasi utat" a veszélytelenebb alsó szakasztól. Megjegyezzük, hogy Záwodszky Alfréd sok értékes adatot tartalmazó, nagy munkájában (1891, II. k. 2—3) tévesen azt állítja, hogy a Maros csak Marosújvártól tutajozható.

[32] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 141.

nélkül menő tutajok" eltakarodnak s a sorrendet vesztett tutajt most már veszedelem nélkül újra vízre szállíthatják.

A tutajok leszedésének már ekkor, 1838-ban kialakult szokása volt. A környékbeli havasi románok, főleg a maroshévíziek és a poletiek, mindenkor készen várnak arra, hogy a fennakadt tutajokat lesegítsék. E munka bére megegyezés szerinti, néha azonban olyan sokat kívánnak, hogy kifizetése a tutaj másodszor megvételét jelentené. Sokszor a fennakadt, s időlegesen elhagyott tutajt gazdátlanként leveszik, ismertető jeleit lefaragják, s Szászrégenbe leúsztatva sietve és olcsón úgy adják el, hogy ezen a tulajdonos rajta ne kapja őket. 1857-ben 10 forint volt egy fennakadt tutaj kiszabadításának kialakult egyezményes illetéke, a mindenkoron kijáró pálinkán kívül. Sok esetben fizetségként a tutaj egyharmadát kellett átadni.

Nem kevésbé szemléletes 1847-es tudósítónk leírása, aki a tutajozás veszedelmeit közvetlenül és jól ismerhette, mert huzamos ideig Szászrégenben közvetlenül tanulmányozta a tutajosok élet- és munkaviszonyait. „A Maros sokszor hó- és jégáradáskor hirtelen megáradván — írja — árkából kicsap, mikor is a partról, a mit kap, mindent elseper, a kész tutajokat összeszaggatja, a gerendákat, deszkákat elszórja; szóval iszonyu rombolásokat viszen véghez, a vizre eresztett tutajokkal is igy teszen, úgy hogy némellyiket a tulajdonos soha többé nem látja, s sokszor megtörténik, hogy a szegény tutajkészitő évi fáradtságának keserves eredményét, a kereskedő befektetett pénzét egy perc alatt kénytelen elveszni szemlélni. Ilyenkor tehát utazásról szó sincs. Továbbá a havasokban oly veszedelmes helyek vannak, hogy rendes vizben is, a leggyakorlottabb legények is alig tudják az életölő vészt kikerülni; ezen a helyeken a viz olyan sebes, hogy gőzgép sem érne vele. Ezért az első legénynek nem szabad hátra nézni, nem orrát kifujni, ha élete kedves, egy félre pillantás, az ő s több ember életébe kerülne, a hátsó legény ellenben mindig előre tartozik nézni az első intésre vigyázandó, mert az első kormányozza a hátásót is, kezével hátra intvén, hogy merre huzzon a másik.

És mégis megtörténik sokszor, hogy némelly tutaj a kőszikiákba ütközvén, hirtelen megakad, a más azon percben érkezik, s a megakadottra rámászva, azt lenyomja „lepadolja"; a harmadik a 2-dikat, a 4-dik a 3-dikat, s igy tovább, 40—50 tutaj tornyosul egymásra. És most kezdődik a borzasztó jelenet, az utjukban feltartóztatott hullámok morgása, az emberek jajveszékelése, kiáltozása, mellyeket az égbe meredő sziklák tízszeresen visszhangzanak, rémitő képét rajzolják a veszedelemnek. Most minden ember saját életéről gondoskodik, a bátrabbak, kiket lélekjelenlétük el nem hagyott, gyakorlott ügyességgel szökdösnek hátra, egyik tutajról a másikra, jobbra balra, a kőszirtekre ki nem szökhetvén, mindazonáltal fájdalom egy—két ember életébe kerül az ily megtorlás, s ha egy tavaszon öt—nyolc ember hal bele, azt még kis veszteségnek tartják. Ha havasból kijöttek, aztán tul vannak a halálos veszélyeken."

Éppen tíz évvel későbbről származik egy másik, nem kevésbé valósághű leírás, amelynek szerzőjét ugyan nem ismerjük, de tapasztalatait közvetlen benyomásokból szerezte, minthogy kereskedő létére gyakran maga vezette tutajait. „Gyergyó-Remetétől — írja — mintegy 2 mföldnyire, lehet háromra is — van az Ilva nevü havasi patak, melyen felül egyet szuszanni kiköt a székely, mert ezen alól mig a havasból ki nem jön (ha ti. lehet) pipára sem érkezik tölteni. Innen a Marosnak nagy esése következik; az érintett patak torkolatától kezdve nagy sebességgel kezd fordulni hirtelen kanyarodással jobbra, midőn a kanyarodás végén, hová iszonyu erő megfeszitéssel kell müködni a tutajos

legénynek, hogy bé nem sodortassék — áll a „Boglya": egy szikladarab, akkora forma, mint egy kis kunyhó, melybe jaj! ha belé ütközik a tutaj, mert ugyan keményen legyen bekötve, hogy szét ne robbanjon vagy néha rámász s élire fordul a tutaj sat. De nem csak eddig van a baj. Ezen alól kezdődnek a „Sáska", a „Buffantó", „Cecek", „Hármos", „Lisztes", „Kogát", „Szerecsen", „Galonyaszeg" sat nevü rossz helyek; szóval az egész Marosba, mint valami csillagos ég, tükröznek a sok kőszikladarabokban megütköző Maros Hullámai, melyek közt a tutajt forgatni, csak gyakorlott szem és kar képes, mert mind csak igy megy a tutaj, mint ha puskából lőnék. Sebességét a viznek hogy megitélhesd, csak annyit: jó karu embernek kell annak lenni, ki ugy elé tud dobni egy uszó tutajról egy követ, hogy midőn leesik, a tutaj elibe essék; rendesen vagy reá, vagy éppen utána esik le.[33]

És ha már valahol egy tutaj megáll, mig egészen az Ilván felülig nem megy a hir, hogy „magazin van" igy nevezik, ha több tutajok — 300 fertály is néha — egymásra gyülnek nem ritkán igy igen sok egymásra tolul. Mert aki már az Ilván alól van, ritka helyt köthet ki a viz roppant sebessége miatt. Ilyen helyt aztán nagy a préda, szét kell vagdalni a gerendákat, sok deszka és gerenda megy kárba, ugy hogy egész fertály-tutajokból egy forgácsot sem kap többé a gazda. (Igy én is jártam az idén is.)"[34]

Ugyanebből az irásból megtudjuk azt is, hogy 1848 előtt a helyzet még rosszabb volt. Azóta ugyanis a kereskedők, hogy elkerülhessék a tutajkereskedelemben forgalomba hozott famennyiség mintegy egytizedének rendszeres elvesztését, többen a megyei tiszti hatóságokkal szövetkezve sok sziklát fölrobbantottak, s az erősebb folyókanyarok éles hajlásaiba gátakat kötöttek. A forradalom után a szászrégeni tutajozó egylet veszi kezébe „az ut bátorságositását" költségeinek fedezésére a tutajosoktól illetéket vesz, és belőle igyekszik karban tartani a „havasi tutaj-utat".

Akadály az alacsony vízállás is. Ilyenkor a nagy tutajok megrekednek, megállnak, míg a kisebbek „mendegélnek", s ilyenkor a nagyobb s megakadt tutajok kormányosai „néznek az egekre valamelly erős felleg után".

Mindezek a leírások és adatok kellőképpen érzékeltetik a tutajozás természeti akadályainak évenként előforduló s megismétlődő fajait s világosan mutatják, hogy ezek az akadályok főleg a Marosnak a Szászrégenen felüli szakaszán uralkodnak. A tutajosok azonban még nincsenek túl a halálos veszélyen, ha a „havasból ki is jöttek". A Marosnak a Szászrégenen vagy akár Marosvásárhelyen aluli szakaszán a nagy, sokszor leküzdhetetlen fizikai veszedelmet az árvizek jelentették. Ilyen árvízről tudósítanak a *Magyar Futár* vidéki levelezői 1857-ben. A lap május 10-i 117. és azt követő számaiban a marosvásárhelyi, gyulafehérvári és dévai tudósítók ismételten visszatérve a kérdésre, hű képét adják a Maros áradása következtében a folyó középső szakaszán bekövetkezett pusztulásnak. A tizenkét napig szakadatlanul tartó esőzés

[33] Említettük már, hogy a tutajok gyors haladásának jellemzésére ezt a szemléletes képet már 1838-ban Doktor Fodor Andrásnál megtaláljuk. Most itt bukkan fel ismét. De Kővári László is él ezzel a képpel (1842, 187): „Mert a tutajozás nem mindennapi látvány . . . (A tutajok) oly sebesen repülnek a sziklák között, hogy az előre hajtott kő, visszaesik a hajtókra."

[34] Magyar Futár, 1857, 172. sz. Az itt általánosságban leírt eset a tutajok egymásra torlódásáról — gyakori jelenség lehetett. — Doktor Fodor András említi: „Ha kevés a víz: a Maros fenekéből kiálló kő csapjára fut fel a tutaj s a jövő a többire s eszerint, sokszor, mint játszó kártya egymásra néha 20—30 fertály-tutaj is házmagasságnyira halmozódik s borzasztó rémületes kiáltás hallatszik." (1838, I. félév 140.)

következtében május 3-án a Maros Marosvásárhelynél hatalmas területeket borítva el, kiöntött medréből. „Minden egy tenger — írja a levelező — Városunk környékét a Mezőség felé a pusztító elem egészen elborította, számtalan elszabadult tutaj kormányos nélkül kóvályog az ellenállhatatlan erejü hullámok zavaros tükrén, hol hidakat, hol malmokat rontva, hol megütközéssel egész fákat ketté hasitva; hurubarészeket, teméntelen szálfát, vizbe fult házi-állatokat phantasmagóriai nyilsebességgel ragad és viszen a megfékezhetetlen ár el a part mellett horgokkal mentésre készen és térdig vizben álló sokaság szemei előtt". A szerkesztő megjegyzéseiben a minden szabályozás nélküli gátépítést hibáztatja az árvíz kitöréséért, és ennek során megemlíti: „Hány derék tutajos székely veszett a hullámokba a gátok miatt? Tudtunkkal a cs. k. helytartóságnál éppen foly az azok eltörlése iránti terv. De nem volt elég, hogy a tutajos ott hagyá a fogát, még mielőtt ezt tehette, meg is vámolták érte. Szép juss." A gyulafehérvári tudósító,[35] a nagy pusztítás láttán egy korábbi árvízre gondol: itt van ujból az 1851-iki áradás . . . Ma lakósságunk nagyrésze Portusra szalada, hol rémüléssel látá a sok tutajt, pajtákat, fákat és más jeleit annak, hogy a Maros még feljebb is kárt okoza, aláuszni." Nagy volt a pusztulás a sós hajókban is, amelyek elszabadultak, hidakat törtek össze, sok emberélet is áldozatul esett az árvíz pusztításainak. A marosvásárhelyi tudósító néhány nap múlva ezt írja: „Az árviz következtében volt szüretjük a medgyesfalvaiaknak és a maroskeresztúriaknak. Ilyenkor az elszabadult tutajokat fogják ki, hogy ezeket váltságért visszaadják; a nagyon méltányos, hogy rendesen egy csomó deszka is eltünjék a kifogott tutajról, a már nem méltányos dézma; a partjognak is lehetnének határozott törvényei".[36] A dévai tudósító a lap következő számában hosszasan ír a Maros pusztításáról: „Nálunk is volt Maros bőven. Déva végén és Lesnyeken túl az országutra is átcsapott; a kár felszámithatatlan, a kukoricavetés oda van. Falunkba szerte csónakáztunk; meg is menténk egy pár cigányt, kiket az ár bordélyokba szoritott; volt emberhalál bőven s mind székely! Az ember lelke fáj, ha rágondol e szerencsétlenek otthon aggódalomban váró családjára . . . Hallom a dévai komp kötele se bevonva, se levágva nem volt, mely figyelmetlenségnek sok szerencsétlenség volt a következménye".[37]

Minden árvízi beszámoló szól a tutajozásról,[38] minden kép telve a tuta-

[35] Ompolyi valódi nevén Veszelyi Károly, a gyulafehérvári kollégium igazgatótanára.

[36] Magyar Futár, 1857, 119. sz.

[37] Magyar Futár, 1857, 120. sz. — A Maros 1851, 1857. évi (most általunk az adatok alapján néhány tény leírásával jellemzett) és az 1864. évi árvizei nagyobb károkat okoztak, de ezekről részletesebb feljegyzések nincsenek. A későbbi jelentéktelenebb árvizek néhány jellemző adatát ismerjük. Igy az 1855, 1859, 1861, 1864, 1870, 1877, 1880, 1881, 1886, 1887, 1888. évieket (vö. Záwodszky Alfréd: 1891, I. k. 126—127). Általánosságban meg lehet jegyezni, hogy a folyó áradásai tavaszi hóolvadások alkalmával igen hirtelen következnek be. 10—15 nap múlva az ár visszahúzódik a partok közé. Jégtorlódásai is igen veszedelmesek. A zöldár gyakran túlhaladja a tavaszi áradás méreteit. Hogy ezek az árvizek (s a későbbiek, melyekről ez a könyv még nem szólhatott) a tutajozásra is káros hatással voltak, a fentiek után bizonyosra vehető.

[38] Egy, 1901 tavaszáról származó adatunk hasonló tényről értesít: az ugyancsak április végi tartós esőzés a havasokban „nem kis kellemetlenséget és kárt okozott a tutajtársulatnak (!) és a tutajozással foglalkozó munkásoknak. Ugyanis a Maroshévíznél elhelyezett nagyszámú tutaj elszabadult, s gazdátlanul jött le a régeni gátig, mely itt óriási halommá fejlődött. Másfélnapi fáradtságos munka után sikerült az elszabadult tutajokat, egyenként kifogni, s a vizen való közlekedést lehetővé tenni". (Régenvidék, 1901, május 2-i szám.)

jozás veszedelmeivel. Nagyobb arányú veszedelmek idején, mint amilyenek az árvizek is, amikor több tutajos haláláról jön a hír, faluszerte napokig tartott a rettegés, aggodalom, sírás-rívás, mindaddig, míg megbízható hírek nem érkeztek, vagy vissza nem tért az elveszettnek hitt férj, apa vagy testvér és ki nem tudódott, hogy kik vesztek oda. Ekkor elkülönültek az örvendezők és még fájdalmasabban siratták elveszett hozzátartozóikat az efelől már bizonyossá vált családtagok.[39]

A természeti akadályok leküzdése közben a tutajosoknak még meg kell birkózniuk az emberi eredetű fizikai akadályokkal is, amelyek túlnyomórészt a folyó középső szakaszára jellemzőek. Ilyenfajta akadályokként tartják nyilván leíróink elsősorban a *gátak*at, mégpedig a *csapó-* vagy *oldalgátak*at és a *malomgátak*at. Ezeket a gátakat igen magasra és sokszor a folyót egészen átmetszve építik, minek következtében a tutaj rendszerint fennakad, de semmiesetre sem tud azokon úgy átvergődni, hogy abban kárt ne tegyen. A gátaknál a tutajokat minden esetben megvámolják. Többet kell fizetni, ha a tutaj megakad a gáton. Vannak olyan gátak, amelyeknek tulajdonosai a tutajokat abban is megakadályozzák, hogy maguk „emeljék le" fennakadt tutajaikat, s a tutajosoknak előbb fizetnie kell, hogy megengedjék a tutaj leemelését, s mindaddig míg a fizetés meg nem történik, semmiféle olyan művelethez nem járulnak hozzá, mely a tutaj további útját elősegítené. Sok esetben a gátak tulajdonosai vagy megbizottaik végzik el a munkát „veszik le a tutajt", s ez esetben a szolgálatért külön fizetve még több vámot kell adni a tutajosnak.

A panaszokból valamennyi leírásunk kifogyhatatlan. Később — a tutajkereskedelem törvényes szabályozásának tárgyalásakor — látni fogjuk, hogy a tutajkereskedelmet zsaroló törvénytelenségek csak a tutajozás megszűntével maradtak el, egyébként a tutajozás egész XIX. századi, de korábbi és későbbi menetét végigkísérik.

Ezeket az akadályokat 1838-as tudósítónk már aprólékosan jellemzi. A malomgátak is veszedelmesek. Ha a tutajos a malom felett köt ki, megesik, hogy felhőszakadás, vagy záporeső következtében a Maros hirtelen megárad s magával ragad nagy fákat, gyökereket sodorva, belékap a veszteglő tutajokba, azoknak kötelét elszakítja, s a gazdátlan és éjjel különben is kormányozhatatlan tutajokat a gátra, malomkerekekre, vagy hídra sodorja. Ilyenkor — ha nem is a tutaj, hanem az árvíz rongálta is meg a malmot, vagy gátat, a kárt a tutajosnak kell megfizetnie, s az „fizet, ha néha valamennyi tutaja sem elég a fizetésre".[40]

Ha a víz kicsi, a fennakadás a malomgátaknál elkerülhetetlen. Ilyenkor a tutajosnak meg kell állnia vizet kérnie. A gátak tulajdonosai ugyan kötelesek

[39] A tutajozásnak a Maros felső szakaszán tapasztalt veszélyességét több leírásból láttuk. A századforduló tájékán a Szászrégenben megjelent hetilap, a Régenvidék, már szürke napihírként tudósít a tutajozás közben adódott szerencsétlenségekről. Így tudjuk meg, hogy „Ilva táján egy magyar legény vízbe fult" (1900. július 26.). „Tegnap Felfalu mellett egymásután két tutaj haladt. Egy lővéri fiú az elsőről leesett s az utánajövő úgy odaszorította az elsőhöz, hogy egy óra múlva meghalt" (1902. április 24.). „Mint minden évben, úgy az idén is megkövetelte áldozatát a tutajozás. A palotailvai határban a napokban egy gyergyóremetei tutajos a vízbe esett. Holttestét még nem találták meg" (1903. április 23.). „F. hó 29-én a Macskásy kastély előtt a Maroson két tutaj összeütközött. Az egyikről az egyik tutajos úgy esett a vízbe, hogy többé nem bukkant fel" (1903. április 30.). Amikor vízben ismeretlen holttestekre bukkannak, nyomban a tutajosokra gondolnak (1903. május 21.). Vö. a 30. sz. lapalji jegyzetben mondottakkal.

[40] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 142.

vizet adni, de ha emiatt a malom akár csak egy rövid órára állni kénytelen, 20 forintot és minden tutajról egy szál deszkát kell adni a gát befedésére, amit azonban használat után már vissza nem adnak. A tutajosok inkább megadják ezt a jogtalan követelést, mintsem, hogy a víz bizonytalan növekedésére várjanak. A malomhasználat joga azonban a tutajozás fölött elsőbbséggel bír, úgyannyira, hogy a vízvétel lehetetlen, vagy ha a tutajos fizetni nem tud, vagy nem hajlandó, akkor tovább nem mehet.

Már Doktor Fodor András a leghevesebb felháborodás hangján emlékezik meg arról a ,,leggonoszabb zsarolásról és szervezett fosztogatásról", amelyet az olyan malomgátaknál követnek el, amelyek már a teljes romlás állapotába jutottak, úgyannyira, hogy alig tudják azokat foldozgatni. A malomtulajdonos már pénztelen is, nem képes a malomgátat fenntartani, s ,,mint már a tapasztalás bizonyítja" arra vetemedik, hogy felbérelt cinkosokkal a ,,szegény szerencsét próbáló tutajosoknak egy vagy két tutaját (mellyekben némellyeknek minden vagyona, vagy kölcsönvett pénze volt), lopva elbocsátani, hogy azt a víz a malmok gátjára vigye, hol annak érkeztét várva, — kifogják s akkor önkéntesen megbontott gátjaik romlását annak tulajdonítsák — mellynek becsü árát néha ezrekre is felviszik s ez által a perlekedni tehetetlent örökre megrontják".[41]

Gátak pedig mindenütt vannak, Szászrégentől kezdve több és több. 1839-ben 22 gátat említenek.[42] Ezek közt azonban különösen nagy vámszedők a marosugrai, radnóti,[43] kutyfalvi és marosbogáti malom- és gáttulajdonosok s a malmok körül foglalatoskodó más személyek. 1857-ben is — már évszázados gyakorlat s újólag, országgyűlési végzés által is megerősített rendelkezés szerint — másfél forintot kellett fizetni fertálytutajonként egy-egy gátnál. A Malomfalvánál vagy Szentpálnál 4 fertálytutajból összeállított egész tutajt az alább eső gátaknál csak úgy engedik le a malomtulajdonosok, ha a tutajosok a 4 fertálynyi vámon kívül még deszkavámot is fizettek. Ha a tutajosok erre nem mutattak semmi készséget, akkor arra kényszerítették őket, hogy immár egész tutajaikat megint fertályokra bontsák. Ez pedig roppant időveszteséget és munkatöbbletet jelentett, mert itt már csak két legény viszi az egész tutajt, s ezeknek négy ízben ismételt megszakításokkal, kikötésekkel s a tutajok egyenkénti lehozásával, majd újbóli összeillesztésével kellett volna vesződniük. A gátakhoz érkező tutajoktól ,,ajándékba" egy-egy pár kormányt is kérnek (amelyekre egyébként itt már szükség nincs); enélkül nincs cédula, azaz engedély, s az utat folytatni nem lehet. Az engedélyt jelentő cédula még sokszor így sem elég az út folytatásához, hiába is mutatják a malombíráknak s a malommestereknek, ezeknek jóindulatát is csak deszka- s kormányrúd adományozásával kell kiérdemelni, különben olyan irányba terelik a tutajt, ahol kevés a víz, amikor is vagy megakad a tutaj, leszakad vagy megsérül a gát és sokkal többet kell fizetni kártérítésként. Mindezeken felül a hidast is meg kell ajándékozni pár deszkával, egyébként nem igyekszik áthozni a túlsó parton kikö-

[41] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 142.
[42] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 143.
[43] A radnóti gát az Erdélyi Római Katolikus Státus tulajdonában volt. A Státus 1901-ben a gátat cementből építette meg, annak ellenére, hogy előzőleg megkérdezett erdőbirtokosok és tutajszállító nagy cégek ellenezték azt. Az új gát erősen megnehezítette a tutajok áthaladását, ugyannyira, hogy az átkelés most már csak 60 ember segítségével volt lehetséges. ,,Ha egy tutaj jön, a 60 ember vaskapcsokkal ellátott kötelet dob rá, visszahúzza a sodró hullámokból, akkor ráugranak életveszély között a vezetők s úgy úsztatják tovább" (Régenvidék, 1902, 16. sz.).

tött tutajoslegényt, s fizetni kell a parttulajdonosnak magáért a kikötésért — 1857-ben főleg Radnóton.[44]

Az 1847-es tudósítás a tutajozás akadályai között főleg a malomfalviakat panaszolja föl, olyan tényeket említve, amelyek „meséknek és csodálatosnak tetszenek mindazok előtt, kik nem tutajásznak". A tutajos, mikor megérkezett Malomfalvára, kiköt és sietve a birtokos úr biztosához fordul, aki a parton mindig megtalálható. Kétszeres vámot ajánl — holott ennek semmi törvényes alapja nincs, de tudja, hogy másképp nem engedik tovább —, de előbb így is alkudoznia kell. Malomfalván a vámszedésnek kialakult gyakorlata van. A biztos a tutajosnak több „kártyát" ad át, amelyeken annyi szem van, amennyi a vámszedés szempontjából egységként számított tutajt visz. A kártyákkal fel kell menni az udvarba és kifizetni az illetéket, minek igazolására más színű kártyát kap a tutajos. Ezeket átadva a biztosnak, útnak indulhat. Ezt a malomfalvi vámilletéket egy állítólagos gátért kell fizetni, holott ha régen lehetett is, de ekkor már semmiféle gát nincs, a kétszeres vámnak meg éppenséggel semmi alapja nincs.

Más „veszedelem" az, hogy Malomfalvánál a Maros több ágra szakad, s ezeknek nem mindenikén szabad a menetel. Ha a tutajos a tiltott ágba téved, megbírságolják. 1845-ben még újabb akadályok járultak az előbbiekhez. Ha egy tutajon 100 szál deszkánál többet szállítottak a tutajosok, a százon felüli mennyiségért külön vámmal sújtották őket. „Malomfalva s Anglia uj vámrendszeren dolgoznak — állapítja meg kesernyésen és gúnyosan a levelező. Difficile est satiram non scribere. Hátha vagy egy szerencsétlen tutaj valahol Malomfalva határán megakad? Ha vagy egy tutaj az említett malomfalvi veszedelmekbe belé botlik: annyit fizet, hogy azon csak veszteni, nyerni nem lehet."

Ugyane vidéken a „nemes Marosszék" által köttetett védgátak is hasonló veszélyt rejtenek magukba. Ilyenkor, ha a tutaj hozzáütközik a védőgáthoz, vagy surolja azt, a tutajt „tüstént letartóztatják; s vagy fizet a' tulajdonos vagy a' kifogók leszednek róla annyi deszkát, a' mennyi kedvök tartja".[45]

A *hajósmalmok* az akadályoknak egy más fajtáját képezik. Ezeknél sok esetben a tutajos ügyessége, figyelme és legnagyobb elővigyázatossága sem segíthet, s e malmokat a legjobb igyekezettel sem lehet kikerülni. Már 1838-ban szabályként írják le, hogy a hajósmalmokat mindenkor a víz legerősebb sodrásába, a Maros kanyarulatának hajlásába teszik. Ha a tutajos ezeket a malmokat idejében észre nem veszi, s azokban a legcsekélyebb kárt tesz, vagy ha éppen csak súrolja azokat, már fizetnie kell, ami neki tetemes kárt jelent. A Bánságban — ahol a Maros tele van hajósmalmokkal, s ahol különben is gerendákat, deszkát, és más faanyagot, amely a malmok építéséhez, működtetéséhez és karbantartásához szükséges, éppen a tutajosoktól kénytelenek venni a malom tulajdonosai — az a szokás, hogy a tutajokat kellő előkészülettel várják. Ahogy távolról észlelik a tutajok közeledtét, a hajósmalmokat a víz erős sodrásába úsztatják, szándékosan keresve az összeütközést, nemegyszer úgy elállják az utat, hogy ilyenkor éppenséggel lehetetlen a tutajokkal a malom mellett elmenni. Ilyenkor „szerencsés az, ki kevés fizetéssel menekszik meg". Egy-két szál gerendával, 10—20 szál deszkával olcsón szabadul a kártevő. De ezzel a „bánásmóddal némellyek annyi deszkát, fenyőfát szereznek, hogy

[44] Magyar Futár, 1857, 172. sz.
[45] Magyar Futár, 1857, 172. sz.

abból újat (ti. malmot) épithetnek". Általánosítani természetesen nem lehet. Vannak olyanok, akik sietve segítségére sietnek a tutajosoknak, idejében kiállnak és utat mutatnak, rudakkal is segítenek jó irányba terelni a tutajokat. Ismét mások orozva elindítják a tutajt, sőt szándékosan saját hajósmalmukra rávezetik azt, ,,megbomlasztják, lyukkatják", s végül ezt a sok pusztítást az elszabadult tutajoknak tulajdonítva, csak az önkényesen megszabott kártételek megfizetése után engedik tovább.[46]

A hajósmalmok nyújtanak alkalmat legkönnyebben visszaélések meghonosítására. 1845-ben a kerelőszentpáli hajósmalom üzembehelyezése mintegy évi 6000 váltóforint többletkiadást jelentett a tutajozók összességének, amely annál felháborítóbbnak tűnt, mert maga a malom a legjobb számítás szerint is, évi 400 forint tiszta nyereségnél többet nem hozhatott. Eddig ugyanis a tutajokat fertályonkint egész Malomfalváig lehetett lehozni (vagy küldeni) — Vécsről, Felfaluból, Magyar- és Szászrégenből, Abafájáról vagy Peteléről. Az említett malom üzembehelyezésétől kezdve a tutajoknak fertályonként kellett Szentpálig, vagy azon alól menniük, s nem lehetett azokat már előbb egész tutajokká összekötni. Ez pedig, ha csak tutajonként egy váltóforintba is került, a 6000 váltóforintnyi többletkiadás ,,készen van". ,,Tudom, hogy számokkal éppen úgy lehet hazudni, mint igazat mondani, de higgyen szavamnak a t. olvasó, mert én sem plan, sem plus macher nem vagyok, jövendővel és igérettel nem szoktam táplálni gyenge testemet".[47]

Marosújváron alól ilyen természetű akadály nincs, mert itt már sós-hajók is járnak a vízen, s a hajósmalmokat nem tehetik a sós-hajók s a tutajok útjába, mert ,,nem szabad". Marosújvár felett azonban elnézik, hogy egymás mellett 8—10 ilyen hajósmalom legyen a víz legsebesebb sodrába beállítva. Emiatt a kereskedők Csúcstól Marosújvárig nem két, hanem négy legényt ,,tesznek" a tutajra, hogy az baj nélkül mehessen le ezen a kritikus szakaszon, mégis ,,a legnagyobb erőfeszítések mellett is, minden esztendőben a mondott két helyen levő sor hajó-malmot elverik a tutajok; mert lehetetlen eltalálni mindenkinek, és olyan gonoszok a molnárok, hogy ha rosz, avatag malmuk van, azt a legrosszabb helyre teszik, örülvén, ha elverik a tutajok, mert azonnal kifogják a tutajt, és ha csak annyi baj történik, hogy egy rúd emelintéssel helyre bólinthatják a bajt, legalább 100 szál deszkáig meghúzzák a kereskedőt, és akinek rosz malmát kétszer háromszor megsurolják, -- jó új malmot épithet" (1957).[48]

[46] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 142—143. A Marosnak különösen alsó folyása mentén volt sok hajósmalom. A folyón a XVIII. század elején 58 malomroncsot és 29 üzemben levő malmot találtak. 1785-ben az előbbinél kisebb szakaszon 176, 1791-ben 275 malmot találunk (vö. Eperjessy Kálmán: 1933, 149). 1880-ban 389 hajósmalom volt csak az aradi Kereskedelmi és Iparkamara tevékenységi körébe eső Maros-szakaszon — Hunyad megyét beleértve, Alsó-Fehért már nem. ,,Baleset a múlt évben több fordult elő, különösen a tutajokkal, melyek vezetői sok esetben nem bírnak a szakma körébe eső szükséges jártassággal." A Kamara jelentése, mint látjuk a tutajosokat hibáztatja. Más okból is: ,,A hiányos felügyelet következtében elszabadult tutajok egyes darabjai legnagyobbrészt felforgattak . . ." *(Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1881. évre,* 222.) Egy év múlva már kevesebb, 348 malom, ismét egy évre rá 340 malom működött. Az 1883. évi jelentés szerint 238, az 1884. évi szerint 208. Volt tehát mit kerülgetni a tutajosoknak, mert ez a szám évekig változatlan maradt. (Az 1886. évi jelentés szerint 256 volt.)

[47] Magyar Futár, 1857, 172. sz.

[48] Magyar Futár, 1857, 173. sz.

A *hidasok* is sűrűn gyakorolják a törvénytelen vámszedést. Eljárásuk rendkívüli egyszerű. A tutajok közeledtekor a kötélhidak kötelét megfeszítik s lenyomják, minek következtében a kötél sok deszkát lesodor a tutajról. A béresek ezt tudva, már előre „vetnek" pár szál deszkát, mire legtöbbször továbbmehetnek.

Az *Erdélyi Hiradó* 1845. évi október 17-i 83. számában egy új szokás mind erőteljesebb elterjedéséről ír. A tutajosok délben vagy este arra kényszerülnek, hogy tutajaikkal megálljanak, a parton cöveket verjenek be, s tutajaikat ahhoz kikössék. Eddig ezért nem járt fizetés. Most már a hely vagy a part tulajdonosa rögtön megjelenik és önkényesen deszkavámot vesz. „Ezelőtt pár évvel legjobb barátomnak tutajosai — írja a panaszoló — a' nagy szél miatt kénytelenek voltak tutajaikkal kissé megállapodni; de mivel nem volt szándékok kikötni, czöveket sem vertek a' martba, hanem kötélnél fogva kézzel tartották tutajaikat. Alig látták ezt meg a' méltóságos tulajdonos ur emberei, tösténT barátom tutajaira rohantak és nem tudom hány szál deszkát erővel elvettek. Megintés, perbehivás, itélet és végrehajtás ez országban barátilag egybefogtak." Keserűen jegyzi meg a tudósító, hogy ha ezt mindenki megteheti, maholnap a tutajok deszka nélkül fognak Lippára megérkezni.

Veszélyes ellenségei s akadályozói a tutajkereskedelemnek a *tolvaj*ok. 1838-as adatközlőnk szerint Lippa környékén egész hada található a szervezett, egymás kezére játszó tutajtolvajoknak. Ezek nyomban, ahogy egy tutaj a kikötőhelyen megjelenik s a kereskedő elbocsátja a béreseket, magukat őrnek ajánlják, s a tutajok továbbvitelére szívesen felcsapnak „evezősnek". Ily módon lehetőséget szereznek arra, hogy éjjel-nappal a tutajok közelében tartózkodjanak. A Maros partján lesik, hogy az ügyelő, ha az történetesen nem épp az ő emberük, mikor alszik el, s nyomban elszabadítanak egy-két tutajt, úgyhogy mire észre veszik, már Aradon vagy azon is túl vannak. Minthogy egyrészt nehéz nyomukra akadni, mert a tutajokat keresőket a tutajokon levő jelek lefaragásával félre vezetik, jóformán reménytelen az ilyen eloldott tutajok visszaszerzésére törekedni. Sokszor maguk a béresek is lopják a tutajt, útközben borért, pálinkáért deszkát árulnak, mégpedig úgy, hogy a deszkák végéből tenyérnyit levágnak és a rakás szélére visszadugják. A kereskedők éppen ezért tutajaik átvételekor felmásznak a deszkarakások tetejébe és „megtapodják" azt, s ha nagyon hajlik, kártérítésre kötelezik a béreseket.[49]

Meg kell jegyeznünk, hogy a század negyvenes éveitől kezdve a tutajkereskedelmet zsaroló akadályok a folyó középső és alsó szakaszán jórészt megszűntek. 1845-ben az *Erdélyi Hiradó* levelezője megállapítja, hogy míg Erdélyben a tutajkereskedelmet szabályozó 1811. évi rendeletet[50] senki be nem

[49] Doktor Fodor András: 1838, I. félév 143. — 1846-ban a fosztogatásszerű tolvajlás is elharapódzott. „Vannak nemes Alsófejér vármegyében helységek, amelyek lakósi, nemcsak éjjel, hanem a' legvilágosabb nappal is a' tutajokat és tutajosokat megrohanják, elveszik 's elkergetik, a' tutajokat a' deszkától megfosztják. Ily 's több ezekhez hasonló tények anynyivalinkább szaporodnak, menynyivel bizonyosabb, hogy az ilyetén gonosztevők még soha nem lakoltak tettökért illőleg. Nem lakoltak; mert ők elvágják éjjel a' tutaj köteléket 's így a' tutajt elbocsájtják, 'hogy a' tutaj magára ment, ők nem tudták kié' s kifogták, hogy gazdája kapja meg'. És ezen egyszerű mentség gyakran a' tutajosok ellenkező bizonyítása mellett is megmenti őket. Mások, kiket in facto delicti találnak, kinyomozás után megvallják tettöket, 's az elorzott deszkákból elő is adnak a' mennyit akarnak, más részét pedig jól eldugják, hogy ha keresnék meg ne kapják nálok." (Tutaj Péter: 1846, 189. sz.)

tartja, addig Magyarországon „semmiféle huzavonának a kereskedő nincs kitéve".[51]

A fentemlített akadályok túlnyomórészt természeti és fizikai akadályok, vagy pedig a természeti és fizikai akadályokhoz kapcsolódó emberi akadályok, amelyekhez csatolva 1847. évi adatközlőnk a *Hetilap*ban az „erkölcsi akadályok" címén a törvénytelenségek, fosztogatások, rendszeresített, intézményes visszaélés és erőszakosság mindennemű válfaját is leírja, megjegyezvén, hogy „rémítő és borzasztó" az a sok visszaélés, amelyet elkövetnek, s amely a tutajkereskedelem lebonyolítását akadályozza.

Ezek az erkölcsi akadályok hihetőleg rosszabbak a természeti és fizikai akadályoknál. „A jus privatumban azt tanultam volt — írja egy panaszos fél —, hogy a' vizeket, utakat minden embernek lehet használni — az az a' vízen lehet hajózni, tutajozni 'sat. igen de malmokat is szabad, kinek joga van tartani. S miért hogy a' gát tartása a' malombirtokosnak hasonlóan, ugy pénzben áll, mint a' tutaj a tutajosnak, a' tutaj pedig a' gátot rontja: mi természetesebb, mint az, hogy a tutajos annyi kárt, mennyit a' tutaja a' gátban teszen, megfizessen a' malombirtokosnak, azaz ugynevezett vámot adjon".[52]

Hasonló sérelmekből, panaszokból leíróink kifogyhatatlanok, a felháborodás vég nélküli.[53] Mindezek folyamán kirajzolódik előttünk a marosi tutajozás mozgalmas képe. A tutajvezető béresek olykor egy-egy egész szállítmányt — 40, vagy 80 fertálytutajt magában foglaló rakományt, egy vagy több kereskedő ügynöke vezetésével visznek le a Maroson.[54] Mennyi vita, alkudozás, veszekedés, nézeteltérés, csalafintaság, huzavona, egyezkedés járt a tutajozással együtt, kísérte elválaszthatatlanul, szervesen összefonódva, azt a fenti adatok alapján elképzelhetjük. Mindezekről azonban forrásaink bővebben nem tájékoztatnak. (Folytatjuk)

CZEGLÉDY JÁNOS

*

János Czeglédy: Flopfahrt auf der Mieresch in der vorigen Jahrhundert. (I. Teil) — Путешествче на плоту по реке Марош в прошлом Веке (Ч. I.)

[50] A rendelet pontos szövegét következő közleményünkben közöljük és még visszatérünk rá.

[51] Erdélyi Hiradó, 1845, 42. sz.

[52] RIENZI: 1846, 64. sz. Tudósítónk a magánjogot valóban jól megtanulta. — DÓSA Elek szerint (1861, II. k. 182.) I. Lajos 8. törvénycikke a tutajok vámmentességét kimondja. Az 1678. októberi gyulafehérvári országgyűlés 20. törvénycikke szerint is csak akkor kell vámot fizetni, ha a gáton a tutajokat a gát károsítása nélkül levinni nem lehetne. Ehhez képest „a tutajoknál minden gátnál, a kártétel esetén kívül, egy fertály tutajért vétetni szokott egy poltra vagyis másfél krajczár törvényes vámnak nem tartatik azon okból, mivel azon 1714:19. szám alatti végzés, melyen alapultnak állíttatik, törvény gyanánt sem megerősítve, sem kihirdetve nem lévén, az 1744:9. czikk értelmében törvénynek nem tekintetik s annyival kevésbé bírhatott a fennebb idézett s minden kellékkel ellátott törvényeket megváltoztató erővel." Hogy ehhez képest mi volt a gyakorlat, azt később látni fogjuk.

[53] Magyar Futár, 1857, 173. sz. Itt még sok kifakadás olvasható.

[54] Sajnos csak két és így is hiányos adatunk van rá, hogy a tutajoknak nagyobb tömegben való szállítása rendszeres gyakorlat volt. KOÓS Ferenc írja (1890, I. k. 79): „A 40 fertályos (10 teher) transporttal a kereskedő mindig egy gazdát küldött le, a ki az embereket élelmezte, azokra felügyelt, s ha kedvező alkalma akadott, el is adta az egész transportot s a pénzt magával hozta." 1838-ban is szokás volt ez, mert a béresek a megalkudott fizettségen kívül, ha „nagy számból álló tutajok vitetnek" Marosújváron alul, hol már minden gátat maguk mögött hagytak s Lippán, hová szerencsésem megérkeztek, jó áldomást, bő eledelt is kaptak. (DOKTOR FODOR ANDRÁS: 1838, I. félév 140.)

IRODALOM

Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1881. évre. Arad, 1882.

Benkő Károly:
Csik Gyergyó és Kászon Leírások. Kolozsvár, 1853.

Bocskor János:
A' szép tavasz 'be 'köszöntésével a' gyergyói tutajozó székelyeknek I. fáradtsága, II. jutalma. Nemzeti Társalkodó, 1838.

Bulla Béla:
Erdély. Bp. 1943.

Doktor Fodor András:
(vagy D. F. A.) *A' Maroson, mint Erdély' legnagyobb folyó vizén mostan divatozó kereskedelemről 's ezt nagyon hátráltató okokról.* Nemzeti Társalkodó, 1838.

Dósa Elek:
Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvár, 1861.

Eperjessy Kálmán:
Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó életében. In: *Károlyi Árpád Emlékkönyv.* Bp.;1933.

Horváth Mihály:
Az ipar és kereskedés története Magyarországon. Buda, 1840.

Koós Ferenc:
Életem és emlékeim. Brassó, 1890.

Kozma Ferenc:
A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota. Bp. 1879.

Kővary László:
Székelyhonról. Kolozsvár, 1842.

Lombossy:
Az erdélyi tutajászat ismertetése. Hetilap, 1847.

Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1892-ik évre. Marosvásárhely, 1893.

T. Nagy Imre:
Csik megye közgazdasági leírása. Bp. 1902.

Orbán Balázs:
A Székelyföld leírása. II. Csik-Szék. Pest, 1869.

Parecz István szerk.:
Arad-megye és Arad város ismertetése. Arad, 1871.

Radnóthi Dezső szerk.:
Erdélyi kalauz. Kolozsvár, 1901.

Rienzi:
Még egy kereskedelmi botrány. Erdélyi Hiradó, 1846.

Téglási Ercsei József:
Utazások nemes Torda vármegye vécsi járásában. Nemzeti Társalkodó, 1836.

Tutaj Péter:
Ismét tutajászati panasz. Erdélyi Hiradó, 1846.

Urziča, Vasiliu:
Plutăritul (A tutajozás). Gazeta Transilvaniei, 1908.

Vándor:
Közlemények Erdélyből. I. közlemény. Gyergyó. Nemzeti Társalkodó, 1839.

Viczián Ede:
Magyarország vízierői. Bp. 1913.

Vida Károly és G. K.:
Ipar a Maroson. Magyar Futár, 1857.

Zawadovski Alfréd:
Magyarország vízierőinek statisztikája. Bp. 1891.

„A szerelem kertjében"

SZEMPONTOK LÍRAI NÉPDALSZÖVEGEINK KIALAKULÁSÁNAK ÉS ALKOTÁSMÓDJÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ*

I. rész

Toda-las aves do mundo d'amor dizían,
toda-las aves do mundo d'amor cantavan.

1. 0. A *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatának harmadik kötetében tette közzé STOLL Béla *„A szerelem kertjében"* típusú lírai népdalaink néhány előzményét. Az itt szereplő 14. számú ének a *Fanchali Jób kódex*ből származik, szerzési időpontjaként 1603. július tizedikét, a kézirat lemásolásának dátumaként 1607. november 30-át fogadhatjuk el.[1] A 75. számon közölt ének három teljes kéziratban is ránk maradt. A 75/I. a *Teleki-énekeskönyv* úgynevezett II. kéziratából, a 75/II. a *Vásárhelyi-daloskönyv*ből, a 75/III. pedig a *Komáromi-énekeskönyv*ből ismert. Datálásuk ennek megfelelően 1655 és 1701 közé esik.[2] Az idézett kiadás jegyzetei között STOLL Béla a párhuzamos folklór szövegekre is felhívta a figyelmet, és esetenként utalt a kéziratos költészetben másutt felbukkanó párhuzamokra. A 75. ének néhány sora előfordul a XVII. század közepére datálhatólag a *Fanchali Jób kódex* VI. kezének írásában,[3] valamint ismert egy, a *Mátray-kódex*ből, vagyis 1670 körülről származó ének első sorai között is.[4] Önálló csoportot alkot továbbá régi szövegünk, egy 1802-ből, a *Dunántúli verseskönyv*ből származó ének, valamint egy, az *Aranka-gyűjtemény*ben (tehát 1782 és 1790 között) leírt, pontosabban átírt dal.[5]

A XVII. századi szövegek kiadásának jegyzeteiben STOLL Béla népköltési párhuzamként két erdélyi daltöredéket és öt moldvai csángó népdalt sorol fel, valamint hivatkozik 11 ide vonható párosító-dalszövegre is.[6] Megállapításait

* Az itt közölt dolgozat előadás formájában elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztályának ülésén, 1966. április 20-án. A tanulmány itt közölt első része mégis változatlan megszövegezésben jelenik meg, az időközben megjelent szakirodalomra és újabb tudományos eredményekre amelyek egyébként nézetem szerint semmiben sem módosítják koncepciómat és e dolgozat végkövetkeztetéseit, legfeljebb tovább erősítik azt, a második rész végén levő összefoglalásban térnék vissza. Kedves kötelezettségem, hogy hálás köszönetet mondjak mindazoknak, akik tanulmányom megfogalmazásában segítségemre voltak, az említett ülésen hozzászólásukkal vagy más formában hozzájárultak példatáram bővítéséhez, terminológiám finomításához. DÖMÖTÖR Tekla, ERDÉLYI Zsuzsa, néhai GERÉZDI Rabán, KATONA Imre, KLANICZAY Tibor, KÜLLŐS Imola, LÜKŐ Gábor, ORTUTAY Gyula, POGÁNY Péter, STOLL Béla és TÓTH Margit szíves figyelmét külön is szeretném megköszönni.

[1] *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század.* 3. köt. *Szerelmi és lakodalmi versek.* [A továbbiakban RMKT XVII/3] Sajtó alá rendezte STOLL Béla. Bp. 1961. 22—22, 561. l. — MIŠIANIK, Ján—ECKHARDT Sándor—KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei.* [A továbbiakban BBSzMK] Bp. 1959. 21. l.

[2] RMKT XVII/3. 110—111, 587. l.

[3] RMKT XVII/3. 587. l. — BBSzMK 22. l.

[4] RMKT XVII/3. 220. sz. 365, 660. l.

[5] RMKT XVII/3. 588. l.

[6] RMKT XVII/3. 561—562, 587—589. l.

lényegükben ma is elfogadhatjuk. Jelenleg nyolc moldvai csángó dalszöveget,[7] két erdélyi daltöredéket,[8] 11 párosítószöveget[9] és egy gyermekjátéknak közölt,[10]

[7] Ezek a következők:

D 1 a dalt négyszer publikálták, mindannyiszor dallam nélkül.

D 1 A Petrás Ince János *„Moldvahoni Csángó-Magyar Dallok (I. füzet)"* című Klézsén (déli csángó dialektus), 1843. XII. 28-án összeállított kéziratából betűhív másolatként kiadta = Domokos Pál Péter — Rajeczky Benjamin: *Csángó Népzene.* I. Bp. 1956. 44—45. (Egyszerűsítve közölve: RMKT XVII/3. 587. l.)

D 1 B Ettől fonetizálásában eltérő közlés, Petrás 1900-ban megtalált hagyatékából = Rubinyi Mózes: *Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához. Nyr* 31 (1902) 205.

D 1 C Az előbbi szöveg *(D 1 B)* újraközlése = Mikecs László: *Csángók.* Bp. (1942) 272—273.

D 1 D A fenti szöveg *(D 1 B)* közlése, kisebb fonetikai eltérésekkel = Domokos—Rajeczky: Id. m. I. 109.

D 2 MF 2486/b számú lejegyzés az Országos Néprajzi Múzeum Népzenetárában. Énekelte 1930 augusztusában Szabó Ferencné (37 éves), Trunk faluban (déli csángó dialektus, Bákó megye, Románia). (Egyszerűsítve, dallam nélkül közölve: RMKT XVII/3. 588. l.)

D 3 MF 2717/a számú lejegyzés az Országos Néprajzi Múzeum Népzenetárában. Énekelték 1932. július 24-én Magyari Antalné és Győri Mártonné Máris trunki és somoskai öregasszonyok. Dallammal közölve = Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság.* 3. kiadás. Kolozsvár, 1941. 370. (Az éneklés helye a lejegyzés szerint Somoska (székelyes csángó dialektus), a kötet szerint Trunk (déli csángó dialektus), mindkettő Bákó megye, Románia.) Ugyanezt az éneket, kissé egyszerűsített fonetikával, dallammal együtt közölte = Domokos Pál Péter: *Rezeda. 96 csángó-magyar népdal.* 2. kiadás. Bp. 1958. 128—129. (Összevonva és egyszerűsítve, dallam nélkül közölve: RMKT XVII/3. 587. l.)

D 4 F 48—Aa számú lejegyzés az Országos Néprajzi Múzeum Népzenetárában. Énekelte 1938. május 28-án Szabó Ferencné (48 éves) Trunk falusi (déli csángó dialektus) asszony. Ugyanő énekelte el, 8 évvel korábban a *D 2* számú dalt is. A dalt lásd a függelékben.

D 5 F 140-Ac számú lejegyzés az Országos Néprajzi Múzeum Népzenetárában. Énekelte a moldvai csángó születésű Jakab Istvánné (44 éves) Mekényesen (Baranya megye) 1950. március 2-án. A dalt l. a függelékben.

D 6 Énekelte a Tázló-menti Frumószán (székelyes csángó faluban) 1951. augusztus 8-a és szeptember 4-e között Deák Istvánné, Deák János Kati (27 éves). Dallammal együtt közölte = Faragó József—Jagamas János: *Moldvai csángó népdalok és népballadák.* Bukarest, (1954) 224—225. (Egyszerűsítve, dallam nélkül közölve: RMKT XVII/3. 588. l.)

D 7 F 202-Ac számú lejegyzés az Országos Néprajzi Múzeum Népzenetárában. Énekelte 1954. március 29-én egy Egyházaskozárra (Baranya megye) telepített moldvai csángó. A dalt l. a függelékben.

D 8 Kéziratos gyűjtés. Énekelte 1962. január 18-án Egyházaskozáron (Baranya megye) Máris György, aki 1903-ban született a moldvai Klézsén (déli csángó dialektus, Bákó megye). A dalt l. a függelékben.

[8] Ezek a következők:

D 9 MF 507/a számú, kézzel átjavított lejegyzés az Országos Néprajzi Múzeum Népzenetárában. Vikár Béla gyűjtése az Udvarhely megyei Bözödről, 1900 és 1903 között. Énekelte Józsa Istvánné, Koncz Juli. A kéziratban a dal címe: „Virágének". (Egyszerűsítve, dallam nélkül közölve: RMKT XVII/3. 561. l.)

D 10 MF 814/b számú, kézzel átjavított lejegyzés az Országos Néprajzi Múzeum Népzenetárában. Énekelte 1910 áprilisában Sinkó Jánosné, Imre Ilona Magyargyerőmonostor faluban (Kolozs megye). (Egyszerűsítve, dallam nélkül közölte: RMKT XVII/3. 561—562. l.)

[9] Ezek a következők:

P 1 1895 és 1905 közöttről való gyermekjáték-lejegyzés Pórszombat faluból (Zala megye). Dallammal együtt közli = Gönczi Ferenc: *Göcsej népköltészete.* Zalaegerszeg, 1948. 79. Párosítóként, dallammal együtt közli = Kerényi György: *Párosítók. A Magyar Népzene Tára* IV. köt. (A továbbiakban MNzT IV) Bp. 1959. 351. sz. 277, 718, 844. l.

de valószínűleg szintén párosítónak vélhető éneket kapcsolhatunk össze a XVII. századi kéziratos énekekkel. Minden valószínűség szerint további feljegyzései is vannak mind a dalnak, mind a párosítóknak, ezekre azonban eddig nem sikerült rábukkannom.

Ami a folklór változatok előfordulási helyét illeti, a szövegek meglehetősen érdekes területi szóródásban fordulnak elő. A teljes dalszövegek mind Moldvából származnak: közülük négy biztosan déli csángó, kettő pedig székelyes csángó faluban volt ismert. A daltöredékek kizárólag Erdélyből kerültek elő: a teljesebbik Udvarhely, a töredékesebb feljegyzésű Kolozs megyéből. A párosítók közül kilenc zalai, pontosabban göcseji eredetű. Egy másik, hozzájuk igen hasonló szöveg Sopron megyéből származik. Ezenkívül egy kétségtelen párosítónk Bars megyei lejegyzésű, és ide való (sőt valószínűleg egyazon faluba is) a másik, a játéknak nevezett darab is.

P 2 Énekelte 1952 júniusában Kálmán Katalin (22 éves) Rábaszovát (Sopron megye). Dallammal együtt közölve: MNzT IV. 321. sz. 257. l.

P 3 AP 825/c számú felvétel a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjánál. Énekelte 1953 novemberében Márton Ilona (29 éves), Vindornyaszöllős (Zala megye). Dallammal együtt közölve: MNzT IV. 325. sz. 259—260. l.

P 4 Énekelte 1954 májusában Ács Jánosné Livicki Júlia (49 éves), Becsehely (Zala megye). Dallammal együtt közölve: MNzT IV. 326. sz. 260. l.

P 5 AP 1164/h számú felvétel a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjánál. Énekelte 1955 áprilisában Horváth János (37 éves), Szentgyörgyvölgy (Zala megye). Dallammal együtt közölve: MNzT IV. 318. sz. 254—255. l.

P 6 AP 1314/f számú felvétel a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjánál. Énekelte 1955 júliusában Szőlősi Bálintné Szabó Viktória (57 éves), Hahót (Zala megye). Dallammal együtt közölve: MNzT IV. 337. sz. 268—269. l.

P 7 AP 1410/f számú felvétel a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjánál. Énekelte 1955 decemberében Vízi Mária (20 éves), Salomvár (Zala megye). Dallammal együtt közölve: MNzT IV. 319. sz. 255—256. l.

P 8 Énekelte 1956 decemberében Benke Jenőné (50 éves), Vállus (Zala megye). Dallammal együtt közölve: MNzT IV. 328 sz. 261, 262. l.

P 9 AP 1485/b számú felvétel a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjánál. Énekelte 1956 áprilisában Preininger Gyuláné Horváth Etel (62 éves), Nyirád (Zala megye). Dallammal együtt közölve: MNzT IV. 264. sz. 216, 218—219. l. (Egyszerűsítve, dallam nélkül, csak a kéziratos énekekkel rokonítható sorait közölte: RMKT XVII/3. 589. l.)

P 10 AP 1256/d számú felvétel a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjánál. Énekelte 1954 augusztusában Horváth Józsefné Tóth Júlia (69 éves), Galambok (Zala megye). Dallammal együtt közölve: MNzT IV. 177. sz. 161—162. l.

P 11 Énekelték 1939 és 1943 között, valószínűleg 6—8 éves leánykák Zsitvabesnyő faluban (Bars megye). Gyermekjátékként, dallammal együtt közölte = Bakos József: *Mátyusföldi gyermekjáték k.* Bp. 1953. 76. l. Ugyancsak gyermekjátékdalként, dallammal együtt közölve a „Más népek dalaival rokon gyermekdalok" csoportban = Kerényi György: *Gyermekjátékok. A Magyar Népzene Tára* I. kötet (A továbbiakban MNzT I.) 2. kiadás. Bp. 1957. 1109. sz. 655. l.

[10] EA 1090: 49—50. lapok. Kéziratos gyűjtés az Országos Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában. A feljegyzés, amely dallamot nem tartalmaz, legvalószínűbben 1932 és 1941 között, Zsitvabesnyő faluban (Bars megye) készült, esetleg még a Hont megyei Alsópalojtárról is származhat. Az adatközlő nevét sem tudjuk biztosan. A gyűjtő szerint a dalt „böjti vasárnap délután körbe forogtak, ezt állandóan énekelték. Ha valamilyen legényt tudtak, hogy ki lányhoz járt, azt is kiénekelték." E megjegyzés alapján ez a szöveg is párosítónak tartható, és a továbbiak *P 12* jelzettel idézzük. A dalt lásd a függelékben.

Az időben legrégibb folklór feljegyzés ötnegyed-százados (egy moldvai, klézsei dalszöveg, amelyet 1843-ban írtak le), a legutóbbi (ez ugyancsak klézsei eredetű dal) 1962 januárjából származik. A párosítók legrégebbijét Zalában, a századfordulón, a többit zömmel egy évtizeddel ezelőtt, néhány év leforgása alatt jegyezték fel. Tehát ilyen időbeli keretek között vehetjük szemügyre a folklór szövegek valamelyes történeti alakulását is.

Mindezeknek a változatoknak a tüzetesebb vizsgálata, és a köztük levő összefüggések milyenségének a megrajzolása előtt néhány szóban ki kell térnünk azokra az általánosabb lírafejlődési törvényszerűségekre is, amelyek közé végül is mind a magyar kéziratos, mind a magyar folklór énekek sajátos vonásai jól beilleszthetők.

1. 1. Amint ez ismeretes, a szokás szerint egyöntetűen népi líra vagy folklór líra gyűjtőnéven összefoglalt, publikált és elemzett hagyomány voltaképpen két nagy tömbre osztható. Az egyik ágazatba tartoznak az alkalomhoz kötött, úgynevezett *közösségi líra* műfajai (munkadal, sirató, bölcsődal, szokásdalok stb.), a másik csoportba pedig egy ennél általában véve is jóval fiatalabb műfajcsoport: az úgynevezett *személyes líra, individuállíra* (személyiséglíra) egyes termékei. A közösségi líra (alkalmi líra) és a személyes líra egymással való összevetése, a köztük levő kapcsolatok és különbségek részletes bemutatása a magyar népköltészet kutatásának egyik legfontosabb feladata — jelenleg azt is mondhatnánk: egyik legnagyobb, még jórészt el nem végzett feladata. Csupán olyan terjedelemben vázolva a problémát, amennyire az a további konkrét elemzéshez elengedhetetlenül szükséges, a következő fejlődési képet kapjuk a személyiséglíra általában értett kibontakozásáról, azon a területen, ahol a magyar individuállíra is kialakult: Európában.

A korábbi csoporthoz tartozó (közösségi) líra eredete a rendkívül távoli múltba nyúlik vissza. Feltehetőleg az ilyen „lírai" alkotások időben megelőzik a már hivatásos irodalmat reprezentáló legrégibb ránk maradt epikus költeményeket (például a mezopotámiai vagy a görög verses nagyepikát) is, és kialakulásukat tekintve az őstársadalmak korszakához kapcsolhatók. Már a legrégibb olyan feljegyzések is, amelyek a líra legkorábbi példáit őrizték meg a számunkra, sem tekinthetők e hagyomány legrégibb korszakából való, a líra születését bemutató dokumentumoknak, sokkal inkább a már egyszer kiformálódott kezdeti líra egyes későbbi termékei rögzítéseinek. Az őslíra kialakulása tehát e dokumentumok előtti korban, irodalomtörténeti homályban zajlott le.

Más a helyzet a második csoporthoz tartozó, az individuális líra ránk maradt legrégibb nyomai esetében. Amint ezt például az ókori görög és latin, vagy később a keleti (perzsa, arab) és a középkori európai hivatásos líra kifejlődésének folyamatából megfigyelhetjük, e területeken a szubjektív személyiséglíra egyáltalán való megjelenése kései folyamat, úgyszólván az irodalomtörténet szeme láttára játszódik le. PINDAROSZ ódái például jól illusztrálják az alkalomhoz kötött lírából a személyes lírába való eredeti átmenetet, és — jóllehet ez esetben a görög példák szándékos követésével is számolhatunk — hasonló jelenségek még a jóval későbbi római hivatásos líra kibontakozásakor is megfigyelhetők. Elegendő, ha itt HORATIUS óda-költészetére, leginkább a „római ódák" még erősen alkalmi líra jellegére gondolunk. A személyes líra teljes győzelmét az európai hivatásos irodalomban csak a reneszánsz hozza meg, ettől kezdve válik az emberi szubjektum, a szabad személyiség csakugyan a poézis első tárgyává, első alkotójává és első élvezőjévé.

Ennek az európai hivatásos és folklór individuális lírának az elterjedését illetően tehát azt tapasztaljuk, hogy a klasszikus antikvitásban a személyes líra csak a hivatásos költészet keretein belül jelenik, és jóllehet később ez a kör tágul [az ilyen lírai alkotások a világbirodalmak, a hadseregek, vagy a keresztény egyház csatornáin keresztül eljutnak egy szélesebb közönség szeme elé is], még mindig erősen korlátozott marad. A középkori vágánsok, minnesängerek és trubadurok személyes lírájának a megjelenése ismét szélesebb társadalmi környezetbe terjeszti el a személyes lírát, olyannyira, hogy néhol egyenesen átcsap a folklórba is. Az európai folklór individuállírában mindmáig kimutathatók is azok a nyomok, amelyek e hajdani kapcsolat eredményei. E közbülső periódus költészete azonban még nem igazán népi, legfeljebb nem kizárólag arisztokratikus. Az igazi európai folklór személyiség-líra még későbbi keletkezésű: követi ezt a közbülső fokozatot, és legkorábbi alkotásaiban sem régibb az európai feudalizmus virágkorát követő felbomlás időszakánál. Az európai népi líra ilyen módon viszonylag kései terméke az európai társadalomtörténetnek: az utóbbi félezer esztendőnél igazán elvétve régibb alkotásokból áll.

Azt is hozzá tehetjük ehhez a képhez, hogy az azonos társadalom-történeti folyamatok eredményeként ez körülbelül egyező módon zajlott le számos területen: tipológiailag azonos lírai alkotásokat és lírai alkotómódszereket hozva létre, olykor kontinensnyi távolságokban is egymástól.

1. 2. A magyar hivatásos irodalom esetében az individuális líra megjelenését a XV—XVI. századra tehetjük. Ha ismerünk is ennél régibb lírai verseket az országból (akár latin, akár magyar nyelven), nem feledkezhetünk el arról, hogy például az *Ómagyar Máriasiralom* és egy valódi személyes lírai alkotás között nagy különbségek vannak, és az előbbi csak az individuállíra kialakulása felé vezető lépcsőfoknak számít, de maga még nem igazán személyes lírai ihletettségű alkotás. A magyar szubjektív líra első jelentékeny eredményeit igazában csak Janus Pannonius és Balassi Bálint életművében fedezhetjük fel. Az ő működésükben viszont nem pusztán a *ránkmaradt* magyar nyelvű személyes világi líra legrégibb forrásait, hanem egy egyáltalán elképzelhető magyarországi individuállíra *abszolút kronológiailag* is legelső mesterműveit kell észrevennünk.

De miért is ne lehetett volna Magyarországon, akár a XI. században virágzó személyes líra? A válasz egyszerű: ebben az időben a személyileg szabad individuum (az önálló, társadalmilag is „szabad" egyén) kialakulása csak olyan rendkívül vékony rétegek körében mehetett végbe, amelyek szűk köreiben nem nyílott tere az individuállírának.[11] Társadalmunkban és irodalmunkban

[11] Az individuállíra kialakulásával kapcsolatban messzemenően megszívlelendőnek tartjuk azokat a művészettörténeti és társadalomtörténeti észrevételeket, amelyek Hegel, Marx és Engels munkáiban találhatók. Mivel azonban ők nem speciálisan a líra különböző válfajainak az egymásutánját vizsgálták, ide vágó elszórt gondolataiknak az összegyűjtése és dokumentálása egy külön tanulmány feladata lehetne. Hegel *A szellem fenomenológiája* végén „Die Individualität, welche sich an und für sich reell ist" néven foglalja össze az érzelmek fejlődésének azt a viszonylag kései állapotát, ahova például a szerelmet is elhelyezi. Esztétikájában a romantikus művészeti formához, ezen belül pedig a lovagkorhoz csatolja a szerelemnek a művészetben való megjelenését. „Az érzelemnek e szubjektív bensőségével a szerelem nem fordul elő a klasszikus művészetben, s egyáltalán csak mint az ábrázolás alárendelt mozzanata, vagy csupán mint érzéki élvezet lép fel." . . . „Ugyanígy áll a dolog a római költészetben, ahol a köztársaságnak és az erkölcsi élet szigorának felbomlása után a szerelem többé vagy kevésbé mint

érzéki élvezet jelenik meg. Ezzel szemben Petrarcát, . . . éppen ez a fantáziaszerelem tette halhatatlanná, amely Itália ege alatt a szive művészet táplálta bensőségében testvériesült a vallással." (HEGEL: *Esztétikai előadások.* II. köt. Bp. 1955. 138—140.) Más összefüggésben „Az egyéni különösségek formai önállósága" című fejezetben is ezzel a szemléleti változással foglalkozik (Uo. 148—185.) Az egyes művészetek tárgyalása során pedig így jellemzi az európai feudalizmuskori irodalom új vonásait: „Ebben a harmadik körben a lírai költészet olyan túlnyomó fontosságra tesz szert, hogy elve előbb különösen az eposzra, de azután egy későbbi fejlődésben a drámára vonatkozóan is sokkal mélyebb módon érvényesül, mintsem a görögöknél és rómaiaknál lehetséges volt, sőt egyes népeknél még a tulajdonképpeni epikai elemeket is egészen az elbeszélő líra típusában kezeli, s ezzel olyan alkotásokat hoz létre, amelyeknél kétségesnek látszhatik, hogy az egyik vagy másik műfajhoz kell-e számítani." (I. m. III. köt. Bp. 1956. 358.) MARX legelőször az emberi társadalomtörténet korszakolására vonatkozó megjegyzéseiben tesz kísérletet arra, hogy az emberi társadalmat, az emberi tudat különböző jelenségeit és a művészet egyes tényeit szintetikus rendszerben ábrázolja. Így kerül nála egymással kapcsolatba a munkaidő és a művészileg kihasználható szabadidő nagyságának alakulása, a tulajdonviszonyok és az ennek megfelelő érzelmi viszonyok összefüggése, a szükséglet, hivatottság és tehetség közös társadalmi mozgatói és feltételei: és mindezen tényezők közti összefüggés éppen a számunkra legérdekesebb korszakban, a feudalizmus és kapitalizmus határán. (MARX: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Bp. 1962. 14, 40, 97—98.) Közismertek azok a gondolatok, amelyeket MARX ugyancsak a munkájában, és a fenti észrevételekkel szoros összefüggésben fejt ki: az ember a szépség törvényei szerint is alkot — éppen az egyik embernek a másik emberhez való (és érzelmileg is megfogalmazható) legközvetlenebb viszonyában fejeződik ki leginkább társadalomtörténeti helyzete — az emberi művészetek, a legelemibb összetevőkben is ilyen értelemben termékei az egész emberi világtörténelemnek. (Uo. 50, 68, 73.) Mintegy betetőzése ennek a következtetéssorozatnak a *Német ideológia* több része, különösen a „Történelem" és „A tudat termeléséről" című fejezetek anyaga. (Ezek: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei.* 3. köt. Bp. 1960. 29—49.) Különösen egy jövendő társadalomra vonatkozó szociális prognózis keretében vetődött fel élesen a probléma: hanyatlást lássunk-e az ókori klasszikus művészetet követő művészeti korszakokban, vagy éppen ellenkezőleg, olyan jelenségeket, amelyek egy időpont előtt elképzelhetetlenek lettek volna: ilyen értelemben tehát folytonos fejlődést. Annak ellenére, hogy MARX és ENGELS esztétikai megjegyzései nem hagynak kétséget ilyen felfogásukat illetően, egyes interpretátorok mégis úgy értelmezték MARXot és ENGELST, mintha ők csupán a letűnt antik művészetet tartották volna teljes értékűnek, és minden más, ezután jövő fokozatot elkorcsosulás, „nem normális" jelenségek megnyilvánulásának tartották volna. (Erről, és e tévedésnek cáfolatához = LIFSIC, Mihail: *Marx és az esztétika.* Bp. 1966. 160—163.) Különösen MARXnak, az antik művészet iránt érzett nagy tisztelete ellenére is az volt a véleménye, hogy az európai feudalizmus és kapitalizmus művészete új, addig nem látott jelenségeket hozott magával, esztétikailag is előrelépést, fejlődést, nem pedig hanyatlást, a kultúra elöregedését jelentette. Ilyen összefüggésben igazán becsesek azok a megjegyzések, amelyeket ENGELS a középkori lovagi költészetre tesz: „A szerelem első megjelenési formája a történelem . . . a középkori lovagi szerelem. . . . Klasszikus alakjában, Provence lakóinál, határozottan a házasságtörés felé mutat és a költők dicsőítik a házastársi hűtlenséget." (ENGELS: *A család, a magántulajdon és az állam eredete.* Bp. 1949. 72.) Hogy ENGELSnek ez a véleménye nem valamilyen alkalmi ötlet, vagy hevenyészett eszmefuttatás, hanem egy átgondolt koncepció része volt, jól mutatja a következő kifejtés, amely az előbbi idézet után néhány lappal található. (Uo. 78—80.) Itt különösen a bekezdő mondatokban beszél egyértelműen arról, hogy a szerelem, mint társadalmilag meghatározott érzelem, modern értelmében csak a középkorban alakult ki. „Vor dem Mittelalter kann von individueller Geschlechtsliebe nicht die Rede sein. Dass persönliche Schönheit, vertrauter Umgang, gleichgestimmte Neigung usw. bei Leuten verschiednen Geschlechts das Verlangen zu gesellschaftlichem Verkehr erweckt haben, dass es den Männern wie den Frauen nicht total gleichgültig war, mit wem sie in dies intimste Verhältnis traten, das ist selbstredend. Aber von da bis zu unsrer Geschlechtsliebe ist noch unendlich weit." (MARX, Karl—ENGELS, Friedrich: *Über Kunst und Literatur.* Berlin, 1950. 167.) Természetesen már közvetlenül e néhány laphoz is további magyarázatokat kellene fűzni. ENGELS ugyanis mindezek ellenére „modern értelemben vett szerelmi viszony"-t tételez fel az ókori rabszolgák, sőt éppen a bukolikus költészet pásztorai között is. Ez utóbbi kérdés pedig ismét a legszorosabban összetartozik a szerelmi líra, az individuállira európai kialakulásának problémájával. Mégis, anélkül, hogy tüzetesebben konfrontálnánk ENGELS nézeteit az európai művészettörténet és társa-

csak a reneszánsz teremtette meg azt az új embert, akinek élete a személyiséglíra témájául kínálkozott, akiknek soraiból kikerültek az új líra főszereplői, megalkotói, meghallgatói és pártolói. Természetes az is, hogy mindez a változás először nem az alávetett osztály, a jobbágyság körében, hanem az uralkodó osztály különböző rétegei közt zajlott le. Ha tehát azt állítjuk, hogy a magyarországi világi, hivatásos szépirodalmi individuállíra magyar nyelven megszületését a XV—XVI. századra datáljuk, ez egyben azt is jelenti, hogy ez időt megelőzően nem volt, nem is lehetett magyar folklór személyes líra sem.[12]

A személyes magyar folklór líra a múlt század közepére már az egész magyar népköltészet egyik leggazdagabb, és mindenesetre itthon és külföldön is a legismertebb válfajává fejlődött, a még igen tökéletlen teljességű feljegyzések szerint is több tízezer, vagy inkább több százezer dalszöveget produkálva. Ez az egész, valóban impozáns méretű dalkincs sem régibb azonban néhány évszázadnál, a XVI—XVII. században éppen e későbbi hagyomány legrégibb csíráját, egyáltalán kibontakozását és közvetlen előzményeit figyelhetjük meg, elsősorban éppen a kéziratos énekeskönyvekben közölt igen sokrétű, hivatásos irodalmi, és félnépi, igen ritkán pedig folklór szöveg számba vehető dalok segítségével.

1. 3. Annak a jól ismert társadalomtörténeti folyamatnak a párhuzamaként, amelynek során a szabad személyiség kibontakozása egyre tágabb lehetőségek között zajlik le: irodalmunkban is megfigyelhető az individuum érzelmeit igen pontosan visszatükröző líra mind nagyobb mérvű elterjedése. Irodalomtörténészeink már sokat feltártak abból az egymásutánból, amely például Balassi lírájától (a Balassi-követőkön keresztül is) a XVII—XVIII. század kéziratos költészetével köti össze. Sokan vizsgálták a kéziratos költészet filológiai kapcsolatait a magyar népköltészet későbbi termékeivel is. Sokáig elsősorban egyes sorok, költői képek, esetleg témák tovavándorlását kutatta ilyen

dalomtörténet tényeivel, már a bemutatott érvelés alapján is világossá válhatott az miért lehet feltételezni azt, hogy a magyar nyelvű költészetben is csupán a reneszánsztól alakul ki egyáltalán a szerelmi líra, és miért utasíthatjuk el a szaktudományos folklorisztikában máig is általában uralkodó nézetet, amely szerint az osztálytársadalmakat megelőző fokon, tehát az egykori őstársadalmakban és a ma élő természeti népek költészetében is lenne már kialakult szerelmi líra, tehát személyes líra, mint az itt már megtalálható individuális szerelmi érzés esztétikai lecsapódása. (Ezzel a nézettel gyakorlatilag szembehelyezkedik, noha nem mindig határolja el magát képviselőitől legutóbbi ősköltészeti összegezésében C. M. Bowra is: *Primitive Song.* New-York. 1963.)

[12] Azt a felfogást, amely szerint *ha társadalmi méretekben új* jelenség tűnik fel egy adott kor művészetében, azt nem az alávetett, kizsákmányoló osztálytól, hanem a mindenkori uralkodó osztályoktól származtatjuk, közvetlenül összekapcsoljuk Marx felismerésével: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amelyik a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik hiján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve. Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejezése, a gondolatként megfogalmazott uralkodó anyagi viszonyok; tehát éppen azoké a viszonyoké, amelyek az egyik osztályt uralkodóvá teszik, vagyis ez osztály uralmának gondolatai." *(Karl Marx és Friedrich Engels Művei.* 3. köt. Bp. 1960. 45.) Természetesen mindez nem zárja ki azt, hogy az alávetett osztály gondolatai, művészete, tudományos elképzelései ne fejlődhessenek. Annyit azonban bizonyára jelent a mostani konkrét példára vonatkoztatva, hogy a társadalmilag szabad személyiség és az ehhez tapadó személyiség-líra legkorábbi megjelenését általában nem a folklórban, hanem kizárólag a hivatásos irodalom régióiban kell keresnünk.

összefüggésben a szakfilológia. A fent vázolt koncepció értelmében azonban ennél sokkal nagyobb jelentősége van e területnek, egyáltalán a lírai alkotásmód történeti vizsgálatának: jelen esetben a hivatásos költészet, majd egy félhivatásos-féllaikus közbülső réteg, végül pedig a folklór keretei között kibontakozó újabb típusú líra minden téren, mind tartalmi, mind formai jellemvonásokban való tüzetes összehasonlításának. Természetes az is, hogy igen nagy a fontossága ebben a kéziratos költészet tanulmányozásának. Nem kevesebbre szeretnénk választ kapni e munka által, mint arra, hogy a XVII. században milyen mértékben van már képviselve az individuállíra a magyarnyelvű kéziratos énekköltészetben, illetve mennyire tételezhetjük fel már ekkor a személyiség-líra művészi módszereinek egészen a folklórba való behatolását.[13]

Azt a lehetőséget, hogy egy ilyen kutatási probléma feldolgozása ma már nem elvont ábránd, hanem közvetlenül megkezdhető feladat, a magyar filológiai kutatás különféle ágazataiban végbement sokrétű munkának köszönhető. Azok a tudományszakok, amelyeknek adatai a magyar személyes líra és a magyar lírai népdal kialakulásakor elsősorban számításba jöhetnek — vagyis a zenetörténet,[14] az irodalomtörténet,[15] a metrikai és ritmikai kutatások,[16] és

[13] Ezt a hatalmas anyagot ma még minden egyes kutatónak magának kellene átbúvárolnia, mivel a magyar lírai népdaloknak nincs megbízható rendszerezése, illetve adattára. Korábbi ilyen irányú kísérletek után legújabban több ilyen vállalkozás indult meg, ezek egyike sem fejeződött azonban be. Pogány Péter *népdalkatasztere* és Mona Ilona *népdalszöveg-rendszerezése* (jelenleg mindkettő az Országos Néprajzi Múzeumban) tartalmi és formai tulajdonságokat egyaránt figyelembevevő szövegkatalógusok. A Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjának munkája során (részben a Magyar Népzene Tára most készülő, alkalomhoz nem kötött dalokat tartalmazó köteteinek előkészítése közben, másrészt az úgynevezett Európai Népzenekatalógus összeállítása mellékterméke ként) nem csupán zeneileg csoportosították anyagukat, hanem a szövegek és az előadási alkalmak más természetű összefüggéseit is figyelembe vették. Mivel e munkák különböző határozottsággal, és legfeljebb csak praktikusan vették figyelembe a magyar folklór közösségi költészet és folklór individuállíra különbségeit, különböző formában alkalmasak magyar folklór líratörténeti kutatásokra. Ez a helyzet egyébként nem csupán a magyar archiválási munkálatokra jellemző. Voltaképpen mindmáig sem alakult ki a lírai daloknak (tehát az individuállíra termékeinek) megbízható nemzetközi rendszere, és ennek következtében az ilyen problémák nemzetközi, összehasonlító, történeti-tipológiai kutatása rendkívül nehéz feladat.

[14] A magyar zenetörténeti kutatás általában zenei stílusjegyek egymástól való elkülönítésével próbálta megrajzolni a magyar népdal kialakulásának egyes szakaszait. Fabó Bertalan úttörő, de a dilettantizmusig elhamarkodott összegezése (*A magyar népdal zenei fejlődése*. Bp. 1908), majd az ezt rendkívül élesen bíráló recenzió (Seprődi János: *A magyar népdal zenei felődése*. *Erdélyi Múzeum* 25 (1908) 293—327, 349—367.) legfeljebb csak kereteit és nehézségeit villantották fel a magyar népdal történeti vizsgálatának. Bartók Béla úttörő kezdeményezése volt népzenénk „régi stílusú" és „új stílusú" rétegeinek egymástól való következetes, rendszerszerű megkülönböztetése. (*A magyar népdal*. Bp. 1924. — legteljesebb változata: *Das ungarische Volkslied*. Bp. 1965.) Ezt a lényegében deskriptív sémát (amelyben a határvonalat a XIX. századra tette Bartók) Kodály Zoltán építette át történeti rendszerezéssé. Az ő elgondolásában a régi stílus honfoglalás előtti eredetű, az új stílus pedig ebből alakult ki, a magyar zene belső fejlődésének eredményeként, a zenetörténeti adatok bizonyságaként, zömmel a XVIII. században. (*A magyar népzene*. Bp. 1937. — Legutóbb: a 3. kiadásban, 1960.) A két világháború között, majd után mások is sokat foglalkoztak a magyar nemzeti zene történetének kutatásával. (Ezt összefoglalja = Vargyas Lajos: *A magyar népzenekutatás*. Bp. 1949. — *Folk Music Research in Hungary*. Bp. 1964.) Bartha Dénes, Major Ervin, Rajeczky Benjamin, Szabolcsi Bence, Vargyas Lajos és mások kutatásai nyomán számos új adat került elő a magyar népdal két nagy történeti stílusának időbeli elterjedéséről. Az utóbbi évtized során több alkalommal is éles vita, vagy csendes, de annál határozottabb véleménykülönbség is kialakult e kérdést illetően. E kontroverziák legtöbbje máig sem záródott le, és a különböző vélemények képviselői kitartanak állás-

pontjuk mellett. Csupán néhány legjellemzőbbet sorolunk fel ezek közül. Szőke Péter *(A melódia belső fejlődésének dialektikája. A népzenék sokféleségének egysége.* I—II. Bp. 1959.) kétségbevonja a magyar népdal eddigi összehasonlító-genetikus kutatásának eredményeit, és népzenénként független, belső fejlődéssel magyarázza, az eddig nemzetközi kölcsönzéssel indokolt rokonságokat. Elgondolása szerint nem a bolgár-törökök hatására keletkezett a magyar régi stílusú népdal, azt azonban pontosan nem fejti ki, hogy felfogása szerint ez mikor is keletkezhetett. C. Nagy Béla a maga tanulmányaiban *(Adatok a magyar népdal kialakulásához. Zenetudományi Tanulmányok* VII (1959) 605—688.) szintén korrigálja az eddigi kutatások egyoldalúságát, és rendkívül tág körből keres összehasonlító példákat a magyar népdal kezdeteihez. Hangsúlyozza az egymástól függetlenül keletkező azonosságok meglétét is, mindezen újítások ellenére is azonban lényeg szerint a tradicionális felfogáshoz ragaszkodik. A magyar népdalok dallamát finnugor, majd altáji (pontosabban török) népekkel való etnikai kapcsolatból származtatja. Nem közvetlenül a magyar népdal, hanem általában az európai népzene kialakulásával foglalkozik Maróthy János. *(Az európai népdal születése.* Bp. 1960. — *Zene és polgár, zene és proletár.* Bp. 1966.) Ő a nagydallamívű, strófikus szerkezetű népdalokat (egyszóval azokat a vonásokat, amelyek már a régi stílusú magyar népdalra jellemzőek) az európai feudalizmusból eredezteti, és a korábbi népzenére a *lai*, illetve a *vaudeville—couplet* formákat tartja jellemzőnek (amelyek viszont a magyar lírai népdalokból szinte hiányoznak). Nézetéből az következik tehát, hogy a magyar lírai népdal legkorábbi kialakulása sem zajolhatott le a honfoglalás előtt. Szabolcsi Bence több munkájában is *(A melódia története.* 2. kiadás. Bp. 1957. — *A magyar zene évszázadai.* I—II. Bp. 1959—1961.) kifejtette azt a nézetét, hogy az „újstílusú" magyar népdal nem a XIX. század elején, vagy a XVIII. század végén bontakozott ki, ahogy Bartók, illetve Kodály gondolták, hanem ennél már jóval régebbről, a XVI. századtól nyomon követhető. Ugyancsak ő hangsúlyozta igen határozottan a XVI. század magyar és magyarosnak nevezett tánczenéjének is nagy hatását a későbbi magyar népzenére. Elgondolásaival többen vitába szálltak. Leghatározottabban Vargyas Lajos utasította el ezt az elméletet. (A Szabolcsi—Vargyas vita hozzáférhető: *Ethnographia* LXVI (1955) 514—521.) Az ő véleménye szerint az új stílusú népdalok minden eddigi feltételezésnél később, csak a XIX. század utolsó harmadában terjednek el, szinte robbanásszerű gyorsasággal. Ehhez a vitához más zenetörténészek is hozzászóltak, ha nem is annyira közvetlenül, mint inkább publikációik tartalmában és irányával. (Bartha Dénes: *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.* Bp. 1953. — Molnár Antal: *Nyugatias magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. első felében. Zenetudományi Tanulmányok* IV (1955) 103—162.) Ezek a munkák inkább Szabolcsi felfogását látszanak támogatni. A magyar zene történetének legkorábbi szakaszával, a finnugor összehasonlítás perspektíváival foglalkozik legutóbb Szomjas-Schiffert György *(A finnugorság ősi zenéje nyomában. Magvető*-[almanach]. 3. sz. Bp. 1965. 357—420.). Ebben már nem az egész strofikus szerkesztésmódot, hanem csupán néhány dallamsajátosságot (ereszkedő kvintváltó szerkezet, moll-pentatónia) vet össze finnugor és török párhuzamokkal. Eszerint, népzenénk régi stílusú rétegének megléte még nem lenne egyszersmind annak is bizonyítéka, hogy e korban strófikus lírai dallal rendelkeztek volna a magyarok elődei.

Mindebből a futólagos szemléből az derül ki, hogy zenetörténeti alapon még nem alakult ki egységes vélemény arra vonatkozóan, hogy mikor is alakult ki a régi stílusú, majd az újstílusú magyar népdal. E mindkét stílusréteg négysoros, strófikus formájú, és zömmel lírai dalokból, valamint ezek dallamától alig elválasztható balladákból tevődik össze. E balladákat az eddigi legrégibbre való datálás, Vargyas Lajos elgondolása *(Kutatások a népballada középkori történetében.* IV. *Műfaji és történeti tanulságok. Ethnographia* LXXIII (1962) 206—259.) sem tartja régibbnek a XIV. századnál Magyarországon. Régi stílusú népzenéjű szövegeinknek pedig legalább 80%-a személyes lírai, illetve balladai alkotás. Éppen ezért felmerül a kérdés, ha honfoglalás előtti leleménynek tartjuk a régi stílusú magyar népzene strófikus formáit, ugyan milyen szöveget énekelhettek ekkor? Ezzel szemben viszont az az ellenvetés is áll, hogy ha a régi stílusú strófikus népzenét csak az individuállírának a folklórba való behatolásával kezdjük, ezzel egyszerre megdől a strófikus dalszerkezetek rokonítása volgai finn és török népek népzenéjével, és a magyar ballada-formák kialakulását sem tehetjük a XVI. századnál jóval hamarabbra, avagy éppen ellenkezőleg, még ennél is valamivel későbbre kell datálnunk. Annak ellenére, hogy e két utóbbi következtetést már eddig más kutatók, más alapon is felvetették, mindazáltal a probléma tisztázása külön kutatást érdemelne.

[15] Irodalomtörténeti kutatásunkban többször felmerültek olyan problémák, amelyekre csak a magyar individuállíra kialakulásának a felvázolásával lehetett választ adni. Ez az oka annak, hogy eltekintve most az irodalomtörténeti összegezések mintegy hivatalból is e

kérdéskörrel foglalkozó fejezeteitől, számos speciális munkát említhetünk meg ebben a tékörben. Ezek általában kitűnő részletmegfigyelésekkel gazdagították tudomásunkat a középkori és a reneszánsz magyar költészetéről, azt a kérdést azonban ritkán fogták fel egész jelentőségében, hogy itt *abszolút mértékben* véve is kezdetéről van szó a magyarnyelvű lírának. Az ilyen irodalomtörténeti vizsgálatokba már korán belevonták a népdalokat is. Már ARANY János ezt tette (emlékezetes tanulmányában: *A magyar népdal az irodalomban*), az ő nyomán pedig RIEDL Frigyes, IMRE Sándor, HORVÁTH János és mások követték ezt az utat. A magyar—nyelvű líra kezdeteivel a legutóbbi időben újból többen foglalkoztak: ECKHARDT Sándor, GERÉZDI Rabán, ifj. HORVÁTH János, KARDOS Tibor, KLANICZAY Tibor, MEZEY László, STOLL Béla, WALDAPFEL József és mások kutatásai számos olyan, eddig nem is sejtett összefüggésre világítottak rá, amelyek szintetizálása új fénybe állította a magyar reneszánsz hivatásos lírát. Ennek az új szintetikus szemléletnek a kibontakozását jól láthatjuk azokban az összefoglaló jellegű munkákban, amelyek az utóbbi évtizedekben láttak napvilágot. Míg annak idején még HORVÁTH János is (*Az irodalmi műveltség megoszlása*. 2. kiadás. Bp. 1944.) csupán a magyar fejlődés adatait állította sorba irodalomtörténeti szintézisében, és nem illesztette ezeket egyetemesebb összefüggésbe, WALDAPFEL József (*Balassi és az olasz irodalom*. Újra kiadva: *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1957. 104—134.) és különösen KARDOS Tibor (*Középkori kultúra, középkori költészet*. Bp. (1941) — *A magyarság antik hagyományai*. Bp. 1942. — majd: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp. 1955. — *Bevezetés a magyar renaissance-ba*. bevezetés *A renaissance Magyarországon* című gyűjteményhez. Bp. 1961. 7—92, 587—591.) sokszorosan felhívták a figyelmet nemzetközi összefüggésekre. A magyar vallásos személyiséglíra legkezdeteiről ad képet MEZEY László. (*Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Bp. 1955.) A régi magyar irodalom művészi módszereinek feltárásában úttörő jelentőségű tanulmány ECKHARDT Sándor: *Régi magyar költők képei* című dolgozata (*Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. Bp. 1948. 69—79.) A XVI. századi szerelmi líra felépülésének legjobb megrajzolása KLANICZAY Tibor BALASSI-tanulmánya: *A szerelem költője* (*Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 183—295.), amelyben egész sor narratív lírai dal interpretációja olvasható. A magyar folklór szerelmi költészet kialakulását illetően döntő jelentőségű „virágének"-kérdést végül is megnyugtatóan oldotta meg GERÉZDI Rabán. (*A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. 266—303.) Filológiai elemzéssel bebizonyította, hogy SYLVESTER János 1541-es híres nyilatkozata SYLVESTER oldaláról nézve nem jelenthette azt, hogy ő szerelmi népdalokat gondolt volna „virágének" néven. Ehhez csak annyit tehetünk hozzá, hogy ez az azonosítás a másik oldalról is lehetetlen, mivel 1541-ben egyszerűen nem volt még szerelmi népdal, vagy folklór személyes lírai alkotás magyar nyelven.

Mindezek összegezéseként azt mondhatjuk, hogy hála e kutatásoknak, irodalomtörténészeink szinte mindent előkészítettek ahhoz, hogy a magyar folklór szerelmi líra abszolút kezdeteit megvilágíthassuk.

[16] A személyiség-líra általános formája Európában a strófikus vers, általában szabályozott ritmikájú sorok szabályos váltakozásával és lírai jellegű sorvégződésekkel (rímekkel). A magyar filológia történetében is ismerünk olyan kísérleteket, amelyek szerzői megpróbálták versformáinkat történeti fejlődés-sorba illeszteni. NÉGYESY László úttörő kezdeményezésében (*A magyar költészet eredete. Budapesti Szemle* CXLIV. köt. 406. sz. (1910) 38—57.) strófikus líránkat honfoglalás előtti, bolgár—török hatásra való jelenségnek vélte. Voltaképpen napjainkig mindenki követte ezt a nézetet, amely a maga idején és kissé később jól egybevágott történettudományunk, majd folklorisztikánk és zenetörténetünk általános irányultságával is. Néprajzi szakirodalmunkban is meggyökeresedett ez a nézet, olyannyira, hogy legutóbb LÜKŐ Gábor is ezt fejlesztette tovább. (*A magyar népdalszövegek régi stílusa. Néprajzi Értesítő* XXXIX (1957) 5—48.) Övé az érdem, hogy mindezideig a legrészletesebben foglalkozott strófikus népdalaink szövegének vizsgálatával, mind tartalmi, mind művészi ~ formai szempontból. Munkásságának nagy érdeme, hogy igen nagy területről von össze bizonyító adatot (hivatkozik a kínai, a germán, az altáji, a román, a maláj, mediterrán lírára), alapkoncepciója azonban NÉGYESYhez képest változatlan, legfeljebb annyiban módosul, hogy ennek a közös ősmagyar—őstörök strófikus folklór lírának hajlandó elismerni előzményeit a kínai hivatásos irodalomban. Elsősorban a népzenei ritmuselemzést megkönnyítendő írta annak idején meg KODÁLY Zoltán máig is alapvető jelentőségű tanulmányát. (*A magyar népdal strófaszerkezete. Nyelvtudományi Közlemények* XXXVI (1906) 95—136.) Ebben voltaképpen deskriptív beosztást ad, és felhívja a figyelmet az egyes ritmikai egységek változásaira, az egyenlő értékűek cseréjére, egyszóval a strófikus forma kialakulása után lezajló apróbb módosulásokra, nem foglalkozik azonban speciálisan a magyar lírai népdalstrófa kialakulásának a kérdésével. Feltűnő körülmény az is, hogy amíg metrikánk számos

természetesen a történeti dalszövegfolklorisztika,[17] a legutóbbi időben elért

más területén milyen élénk viták dúltak az utóbbi időben, ez a magyar lírai strófa kialakulásának kérdését nem is érintette. Reform-metrikusaink (GÁBOR Ignác, NÉMETH László, VARGYAS Lajos, SZABÉDI László és mások) nem tértek ki e kérdésre, valószínűleg azért, mivel előbb az ütem és a sor metrikai problémáit kívánták tisztázni. Hasonló a helyzet rím-kutatóink működésében is. Itt is sok előtanulmány látott napvilágot (kezdve ARANY János asszonánc-vizsgálataitól, folytatva RADÓ Antal monográfiáján, majd LÁSZLÓ Zsigmond, FÓNAGY Iván, PÉCZELY László és mások tanulmányai, bennük olykor a magyar rímes verselés történetének egyes szakaszaira való utalással is), mindazáltal a XVI. századi költészetben megjelenő új költészet újfajta rímelését nem hangsúlyozták e dolgozatok kellőképpen. A strófa és vele a rím kialakulásának a vizsgálatában csupán néhány előtanulmányra hivatkozhatunk. SZABOLCSI Bence egy rendkívül gondolatébresztő cikkében *(A prózától a rímes versszakig. A Vers és dallam* című tanulmánykötetben. Bp. 1959. 7—11.) az „ősstrófa" kialakulására vonatkozó ötletét közli. más tanulmányaiban pedig különböző korszakból származó magyar versek ritmikájának és strófikus felépítettségének a vizsgálatával mintegy építőköveket állított fel a magyar vers-szerkesztés történeti tanulmányozásához. Hasonlóan nagyjelentőségű GÁLDI László metrikatörténeti munkássága, aki a magyar verselés történetének néhány döntő mozzanatát monografikusan is megvizsgálta *(Szenczi Molnár Albert zsoltárverse.* Bp. 1958.) és rendszerezési kísérleteiben *(Ismerjük meg a versformákat.* Bp. 1961, illetve *A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. Irodalomtörténet* XLVIII (1960) 149—175, 302—323.) jó deskriptív elemzést ad a magyar strófáról is, illetve ennek előzményeit mutatja be. GÁLDI szintéziséből jelenleg még egyetlen fejezet hiányzik: nem nyugat-európai verselésű, de strófikus líránk kialakulásának metrikai bemutatása. Magyarnyelvű világi individuállíránk verselésének kialakulását annál inkább külön monográfiával kellene megvizsgálni, mivel ennek a területnek a határai viszonylag jól kijelöltek. Középkori verseink ritmikáját HORVÁTH János *(A középkori magyar vers ritmusa.* Berlin, 1928.), a nyugat-európai formák beáramlását SZENCZI MOLNÁR-monográfiájában éppen GÁLDI adta meg, és noha csak szisztematizálás formájában, de hozzáférhető a strófikus magyar népdalok metrikai szerkezetének több jó áttekintése is. (VARGYAS Lajos *Példatára* KODÁLY Zoltán: *A magyar népzene* című munkájához, 3. kiadás. Bp. 1960. 293—303. — JÁRDÁNYI Pál—KERÉNYI György: *Magyar népdaltípusok.* I—II. *Népies dalok.* Bp. 1961. metrikai mutatói — a *Magyar Népzene Tára* egyes köteteinek metrikai mutatói, stb.)

[17] Ami a szorosabban vett folklorisztikai lírakutatást jelenti, e téren is számot adhatunk értékes előtanulmányokról. A már megemlített munkákon kívül mindenképpen ilyen SOLYMOSSY összegezése a magyar népi líráról. *(A nép lírája. A Magyarság Néprajza.* III. köt. 3. kiadás. Bp. 1943. 17—72.) SOLYMOSSYnak szemére szokták vetni, hogy nem volt lírakutató, és elemzése ezért felületes. Ez a megállapítás nem állja meg a helyét. SOLYMOSSY etnológiai anyagon foglalkozott a líra és az epika eredetének kérdésével, a középkori magyar forrásoknak pedig szakavatott ismerője volt. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy dolgozatában példáinak zömét éppen a XVI. századtól a XIX. századig terjedő magyar folklór személyiséglírai fejlődés illusztrálására használja fel: furcsa módon mindezt azonban anélkül, hogy e fejlődési folyamatot maga leírná, vagy akár csak felismerné. Mindazáltal egész a legutóbbi évtizedig ez a dolgozat képviselte a magyar lírai népköltészet legjobb folklorisztikai rendszerezését, azáltal, hogy bármilyen tökéletlenül, de mégis a történeti folyamatokra utalt. Ennél merészebb célt tűzött maga elé az a népdalszimbolikainak nevezhető irányzat, amelynek alapgondolata az volt, hogy a magyar lírai népdalban valamilyen konstáns jelképrendszer van, és ennek feltárásával lehetne megrajzolni líránk legjellemzőbb vonásait, köztük természetesen eredetét is. Ennek az irányzatnak az első jelentős képviselője VIKÁR Béla *(Somogymegye népköltése.* Bp. 1905. kommentárjában, és *A magyar népköltés remekei.* I—II. Bp. 1906—1907 bevezetésében), folytatója pedig LÜKŐ Gábor *(A magyar lélek formái.* Bp. 1942.). Ezt a felfogást a szakfolklorisztika nem csupán elvetette, hanem általában fantazmagóriának tartotta, és még újabb, szelidebb változatait is (ERDÉLYI Zsuzsánna: *Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához.* I—III. *Ethnographia* LXXII (1961) 173—199, 405—429, 583—598.) némi szkepszissel fogadja. Más tanulmányok egy-egy részletkérdéssel kapcsolatban próbálták meg a magyar lírai népdalköltészet történetének feltárását. A középkori hivatásos és félhivatásos líra magyar népdalokkal rokonítható elemeit sorakoztatja fel MONA Ilona *(Adatok a középkori magyar irodalom és a magyar népdalszövegek kölcsönhatásához. Ethnographia* LXXIV (1963) 181—201.), a ponyvanyomtat-

vitathatatlan és vitatható eredményeikkel egyaránt lehetővé tették e cél kitűzését.

2. 0. A jelen elemzésre kiválasztott nem-folklór és folklór alkotásokat több szempontból és többféle módszerrel is összehasonlíthatnánk. Mivel mindegyikük lírai alkotás, szerelmes vers, amely egy találkozás történetét mondja el, legalkalmasabbnak látszik a bennük szereplő szüzsék összevetése. Az ilyen lírai szüzsék vizsgálata különben is igen tanulságos líratörténeti szempontból.

Mind a hivatásos személyiséglíra, mind a folklór líra kialakulásának egyik jellemző fokozata ugyanis az a költeményfajta, amely a szubjektív érzelmek előadását egy fiktív történet köré bonyolítja. Az ilyen „lírai elbeszélés", vagy *narratív lírai dal* jól ismert irodalomtörténetünkből: JANUS, de főleg BALASSI gyakran éltek vele, olykor egyenként, olykor ciklusokat komponálva az ilyen narratív lírai dalokból. Természetesen ez a fokozat sem kizárólag magyar jelenség. DANTE *Vita Nuova*-ja, PETRARCA vagy SHAKESPEARE szonettjei egyaránt e műfajt képviselik, és rajtuk kívül ismeri e költői megoldást az antikvitás, a Minnesang és más korszakok líraköltészete is. A narratív lírai dal általában a líra úttörése a még uralkodó epika közegén keresztül, egyszersmind előjátéka, erőpróbája a szubjektív érzelmek kifejezésének. Kéziratos énekköltészetünkben igen gyakori ez a versfajta,[18] annak a biztos jeleként, hogy ez idő tájt még csak kibontakozó félben van irodalmunkban az ennél későbbi felfogású, már narratív keretek nélküli lírai költészet.

3. 0. A most vizsgált alkotások közül az RMKT 14. számú dal minden kétségen felül ilyen narratív lírai dal. Az ennél mintegy fél évszázaddal későbbi RMKT 75. számú ének már a narratív lírai dalból a csak érzelmeket kifejező személyes líra felé való átmenetet képviseli. Ennek a szüzséje (ha ugyan tudunk

---

ványok hatására és a múltszázadi históriások tevékenységére tér ki POGÁNY Péter és TAKÁCS Lajos. A kéziratos énekköltészet és a magyar népköltészet kapcsolatait STOLL Béla vizsgálta több tanulmányában *(Közösségi költészet — népköltészet. Megjegyzések a XVIII. századi kéziratos szerelmi lírához. ItK* LXII (1958) 170—176. — *A Pajkos ének és a népköltészet. ItK* LXVI (1962) 180—192.) Végül meg kell említenünk néhány összefoglaló munkát is, amelyek szerzői megkísérelték, hogy modern képet adjanak lírai népdalaink egészéről. Ezek közül az időben előbbi ORTUTAY Gyula összegező tanulmánya és jegyzetei a *Magyar népköltészet* című antológiában. (I—III. köt. Bp. 1955.) Itt nagyjából történeti sorrendbe osztja lírai népdalainkat, de közvetlenül ezek eredetkérdésére nem tér ki részletesen. KATONA Imre több ízben is foglalkozott a lírai népköltészet különböző kérdéseivel *(A magyar népköltészet és a rigmus. A rigmusköltészet* című gyűjteményben. Bp. 1955. 21—115. — *Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung.* Helsinki, 1964.), legutóbb pedig összefoglalta a magyar népi lírára vonatkozó ismereteinket. *(Líra.* In: DÖMÖTÖR Tekla — KATONA Imre — ORTUTAY Gyula — VOIGT Vilmos: *A magyar népköltészet.* Bp. 1966. 155—210.). Ezekből az összefoglalásokból megbízható képet kapunk népi líránk tartalmi és formai csoportjairól, jellemző vonásairól, és nagy vonalakban történeti periódusairól is. KATONA Imre legutóbbi munkája jó képet ad a XVI—XVII. századi szerelmes költészetről is, elhelyezve itt a magyar szerelmi folklór líra kapcsolatainak a kérdését is, mindazáltal még mindig nem a kellő határozottsággal képviseli azt a felfogást, hogy strófikus lírai dalaink egésze a XVI. századi individuállíra leszármazottjának tekinthető. Ugyanő készítette el egyébként az első olyan magyar nyelvű dalkismonográfiát is *(„Alku"-típusú népdalaink. Ethnographia* LXXVI (1965) 557—571.), amelyben egyetlen dal variánsait vizsgálja. Ennek az érdekességét csak fokozza az a tény, hogy „alku"-típusú dalaink szintúgy narratív lírai dalok, mint a most elemzett szövegek.

[18] Ilyenek például a 14. sz. éneket időben leginkább megközelítő kéziratos énekek közül (valamennyi szöveg a RMKT XVII/3. 17. és 37. lapjai között) = 1590: 3. sz. ének, 9—33. sorok, — 1591: 4. sz. 15—56. sorok — 1593: 6. sz. 1—40. sorok — XVII. század legeleje: 10. sz. 1—22. sorok — 1604: 16. sz. 1—24. sorok — 1604 körül: 17. sz. 13—32. sorok — 1606 körül: 20/I. sz. 1—42. sorok — 1607: 23. sz. 1—51. sorok — 1608 után: 25. sz. 5—45. sorok.

ilyent egyáltalán rekonstruálni) sokkal elnagyoltabb, nehezebben jellemezhető. Folklór dalszövegeink *(D1-D10)* ismét narratív lírai daloknak nevezhetők, mivel azonban ezek már a népköltészet, nem pedig a hivatásos irodalom vagy a kéziratos énekköltészet művészi fokának felelnek meg, sok tekintetben eltérnek a lírai elbeszélés XVII. századi formáitól. Párosítódalaink szövegei *(P1-P12)* még ennél is távolabb állnak a narratív lírai daltól: alkalmi líra termékei, nem tartoznak az individuállírához, annak ellenére is, hogy a jelen esetben motívikailag és formailag elvitathatatlanul összefüggnek azokkal.

Éppen ez a sajátos fejlődés és váltakozás ténye az, amit a következőkben művészi módszerek közti különbségként igyekszünk felfogni, és a lírai szüzsé alakulásait ilyen módon értelmezni.

3. 1. A *14. számú dal* három fő részből áll: hajnal hasadásakor egy madár jár a kertben, amikor a köd feltisztul, a lírai hős észreveszi, hogy a szerelme az — elkezdődik a kettejük közti beszélgetés: a lírai én kérleli a látogatót, hogy jelentse meg neki szerelmét, de az nem hajlik a szavára, és az ismételt kérlelés és igéret ellenére is — elrepül — a lírai én szomorú szívvel néz utána. A vers két legvégső strófája ettől elkülönítetten a szereztetés körülményeit mondja el.

Szerkezetileg feltűnő körülmény az, hogy a meglehetősen hosszú (76 soros) vers minden külön bevezetés nélkül, rögtön a hajnali jelenettel kezdődik. Az ezzel egykorú narratív, de nem lírai énekeink ugyanis rendszerint külön bevezető strófákat is tartalmaznak,[19] a XVII. század nem narratív, de lírai dalaiban pedig általában egy hasonlat funkciójú deskripció[20] kezdi a verset, vagy másfajta, de mindenképpen a 14. számú énekétől különböző kezdetet[21] találunk. Arról a kérdésről, hogy az itt található iniciális rész azonosítható-e lírai népdalaink úgynevezett természeti kezdőképével, később még szó lesz.

A vers végén levő szerezetés-elmondó strófákon kívül, ezeket megelőzően magának a lírai elbeszélésnek is érezhetően vége, kikerekített befejezése van: a madár „Után való sok néztemben könnyem perdőle, / És utána fohászkodván szívem elhőle." Ez az utolsó kijelentés a vers legvégén ismét előkerül, ahol is a pontos datálás után ezt olvashatjuk a legutolsó sorban: „Ezt meg írván, fohász-

[19] Például: „Uy hirt mondok, minden reá halgasson, / Illik beszédemnek hogi hitelt adgyon, / Az italnak bátor mast békét hadgyon, / Az utám meg lehet, bár itton igyon.// Hozok elö mastan egy historiát, / Hogy ha meg lölhetném annak notáját, / És ha meg tudhatnám rövid summáját, / Azért kiki hadgya mast bor itallyát. // Egy szegény emberrül lészen beszédem, / Ha szom iol szolgálna mastan énnékem, / De szároz az torkom, azért nints kedvem. / Köszönd reám az bort, ne tilts meg tülem. // Egy vén ember illyen panaszt indita, / Három felesége nékie vala, / . . . " (RMKT XVII/3. 42/I. sz. 67. l. 1704 körüli kézirat, de a vers 1672-ben is már ismert volt.)

[20] Igy értelmezhetjük például azt a 14. énekhez korban igen közel álló két szöveget, amelyek közül az elsőt éppen a kezdés sajátos volta miatt eddig töredéknek tekintették: „A szemeid két gyémántnál / Ékesebbek s rubintoknál, / Orczád gyöngébb szép rózsánál, / Nyakad szebb elefántcsontnál. // Ezekkel az én szívemet / Nyilakkal sebesétetted, / S hozzád kötölössé tetted, / S nagy kenényen megkötözted. //" (RMKT XVII/3. 15. sz. 22—23. l. 1604 körüli kézirat.) — Ugyanilyen kezdetű: „TANCZ / Az rigonak eö szolasa engem vigaztal, / Kit giakorta ohaitottam fuhazkodassal, / Mert ekesen, kedvesen, le ule ö sep czendesen sugarsarniaval. //" /RMKT XVII/3. 12. sz. 20. l. XVII. század eleji kézirat /

[21] Például: „VIRAGH ENEC / Leölkeöm Katta, zerelmes lölkem, ziuem, Katta, / / Tudod az vr Isten megh parancholta, / Hogi egimast szeressuc, azt hatta, / Azirt ha Istenunc azt parancholta, // Lölkem Katta, megh lasd iol, ziuem Katta, / Hogi az vr Isten szent akarattia / Megh tessic raitad io volta. / Szeressed, azkj magat neked atta. //" (RMKT XVII/3. 19. sz. 27. l. 1604 körüli másolat.)

kodván, elrepőlt onnan." Ez a körülmény nyilvánvalóan arra mutat, hogy a vers vége a ránk maradt kéziratban kissé össze keveredhetett.

A vers mintegy epikus szerkesztésének tudatosságára mutat az a körülmény is, hogy a madár első megszólalása fölé külön oda írta a másoló: „RESPONSIO". Ehhez hasonló megjegyzést a párbeszéd későbbi szakaszaiban azonban nem találunk.

A vers felépítése (I. melléklet) egyébként meglehetősen szabályos. Különösen az egymásnak pontosan felelgető párbeszédrészletek teszik ilyenné. A beszélgetés során háromszor szólal meg a lírai hős, és ugyanennyiszer válaszol a látogató. Ezek az egyes szakaszok valóságos szerelmi konverzációra emlékeztetnek: a kérdésben felmerült gondolatokra a válasz sorban rátér, majd erre ismét egy viszontválasz következik. Ez a beszélgetés-szakasz terjedelmileg is a legjelentékenyebb része a versnek: az egész szövegnek mintegy a kétharmadát teszi ki. Az előforduló kifejezések és szófordulatok a korabeli szerelmes költészetből jó ismerőseink. Belőlük tudjuk meg azt is (jóllehet ezt nyilvánvaló szóval sehol sem állítják), hogy a kertbe kisétáló fél egy ifjú, a látogató pedig egy leány, akik már korábban is egymás szerelmesei voltak. Erről, vagy a szereplőkről azonban sem ez a rész, sem a többi nem árul el sokat: mindkét beszélgető csupán felcsillanó, lírai sablon.

A beszélgetés-résznél terjedelmében sokkal szerényebb találkozás- majd elválás-jelenet az igazi érdekessége a költeménynek. Szinte szokatlanul gazdag és érzékletes képpel indul a vers: alighogy tisztul az éjszaka ködéből a táj, a hajnal kezdetén kisétál a lírai hős, virágait nézni (!), ezeken valószínűleg dér van, és rajtok egy fényes tollú madár járkál, gyenge lábával. Előbb fülemülének gondolja, majd megismeri, hogy ez az ő szerelmese. Ez a színhely jól ismert a XVI. század végének szerelmes költészetéből, leginkább talán az *Árgirus* históriájából. Itt a legkisebbik fiú, Árgirus megy ki királyi apjának csodálatos kertjébe, lát jönni hét fehér hattyút, kik közül az egyik hozzá száll, őmagát megrázza, leányábrázatba változik, és megkezdődik a két ifjú között a szerelmes beszélgetés.[22] A szerelmi találkozások csodálatos szépségű helye, legtöbbször egy ékes kert, esetleg egy forrás fejénél található liget, régi lelemény az európai költészetnek. Megjelenik Homérosznál, már a bukolikus költészet legrégibb alkotásaiban, sőt Vergilius *Bucolicá*jában, és az *Aeneis*ben is, az elysiumi mezők leírásakor. Az ilyen helyek *(locus)* megnevezésére Vergilius előszeretettel használta az *amoenus* jelzőt, amelyet már a korai kommentátorok is általában az *amor* szóval hoztak kapcsolatba. A szerelmi találkozások, "nyájas helye", a *locus amoenus*, mintegy szakkifejezésévé vált a szerelmi lírának. A sevillai Isidorus a VII. század elején írott *Originum* című enciklopédiájában már közismert jelenségként, általános értelemben használja.[23] Később még visszatérünk az európai ókor és középkor *locus amoenus*-jeleneteire, most csupán a terminus bevezetése céljából utaltunk ezek meglétére.

A 14. számú ének *locus amoenus*-jelenetében tehát egy csodálatos kertben egy madár jelenik meg, majd a beszélgetés után ismét elrepül, annak ellenére, hogy utolsó responsio-jában már mintha hajlana arra, hogy engedjen az ifjú kérésének és vele maradna. A beszélgetés során különben is úgy látszik, hogy a versszerző megfeledkezett a *locus amoenus* és madár-fik-

[22] Stoll Béla: *Magyar széphistóriák*. Bp. 1955. 147.

[23] Curtius, Ernst Robert: *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter* Bern. 1948. 197.

cióról, olyan sorokat olvashatunk, amelyek ezzel a képpel sehogy sem egyeztethetők össze (50. sor: „láncon tartasz, kínozol, fojtasz" stb.). Csupán a beszélgetés-rész legvégén tér vissza ismét a madár-motívum: az ifjú szívét igéri kalitkának, de a madár mégsem marad, hanem arra hivatkozik, hogy ő nem szokott rút telet, csak szép nyárra és új harmatra élhet. Ezután következik a félig igéret: „De kedvemet, s szerelmemet itt marasztottam, / És egyedől néked szívből magamat adtam", ami után meglepő, hogy mégis elrepül.

Ennek az ellentmondásnak tisztán szövegfilológiai magyarázata az lehet, hogy feltételezzük, a 14. számú ének mai formájában kompiláció származéka: eredetileg két külön ének volt. Ezek egyike csak a *locus amoenus* jelenetet mesélte el, a madár megtalálását, majd elrepülését. A másik szöveg viszont egy szerelmi beszélgetést tárgyalt, amelyben az ifjú általában panaszkodik kedvese kegyetlenségéről (43—44 sor: „Hogy csak csúfnak, és játéknak tartasz engemet, / Engem gyűlölsz, több kínnal ölsz" stb.) az pedig álnoksággal vádolja őt (30—31 sor: „Álnokságát, csalárdságát elmédnek nézem, / Lépre csalnál és elkapnál, igen jól érzem, / De meg únnál s meg útálnál, eszemben veszem.") Egy ilyen elgondolás bizonyságaként azt hozhatjuk fel, hogy a 14. számú ének ma ismert szövegében a *locus amoenus*-motívum a bevezetésben (1—11. sor), és a végén levő elválás-jelenetben (65—68. sor) fordul elő. Ezen kívül a legutolsó sor (76. sor) már említett ismétlése mutatja azt, hogy a szöveg nem mindenben következetes. Ezen kívül a beszélgetés utolsó párbeszédében is előkerül a madárka említése (57, 59—60, 61—62. sorokban), jóllehet itt sem kellő egyértelműséggel, és nem is minden homályosság nélkül. Egy formai érv is támogatja a madárka-részletek elkülönítését a többi strófától. A versben megfigyelhető belső rímek (a hosszú sorok első és második ütemének végén) ugyanis hiányoznak az első 11 sorból, valamint a 65—76. sorok közötti három szakaszból. Pontosabban szólva, e részletekben is van itt-ott belső rím,[24] ezek azonban méginkább mutatják, hogy e részeket utólag illesztették egy végig belső rímelésű törzsszöveghez, és eközben keletkezett a metrikai következetlenség.[25] Megjegyzendő viszont az, hogy a madárka előfordulása a beszélgetés közben (vagyis az 57—62. sorok) mind belső rímes sorokból áll.[26] Mindezek alapján annyi tanulságot szűrhetünk le, hogy a belső rímek megléte, illetve nem léte, és bizonyos tartalmi következetlenség alapján arra következtethetünk, a jelenlegi szöveg több rétegre bontható, mai formájában azonban már nem árulja el kellő világossággal azt, hogy mikor és hogyan forrasztották össze e részeket. Mivel a formailag egyszerűbb megoldás a *locus amoenus*-részre jellemző, azt is gondolhatnánk, hogy ez a korábbi réteg; azt is feltehetjük azonban, hogy éppen ez bizonyítaná ennek utólagos csatolását a már meglevő-

[24] Például a 8—9. sorokban, amelyek viszont a *locus amoenus* részleten belül látszanak betéteknek; valamint a 65, 66, 72. és 76. sorokban, amelyek közül meg a 76. sor (sőt talán a 72. sornak is) belső ríme a 65. sorának a másolata, és a vers többi rímétől elütő, időhatározói igeneves, epikus rímek e részekben.

[25] Megjegyzendő viszont az, hogy a beszélgetés-részben sincs mindenütt belső rím. A 14, 15, 18, 23, 26, 37, 38, 40, 51, 54. sorokból hiányzik. Ezek közül a 37—40. sorok köze, a bennük foglalt közmondásszerű példázatokkal utólagos betoldásnak látszik. A 14. és 54. sorokban viszont (igen gyenge) rímnek is felfoghatjuk végtére az előforduló végződéseket. Nehezebb megérteni azt, hogy a 15, 18, 23, 26, 51. sorokban, amelyek mind egy-egy szépen kialakított lírai formulát tartalmaznak, miért nincs belső rím. Annyira nem sztereotípak e kifejezések, hogy adott esetben a versszerző ne mert volna változtatni rajtuk, hozzáidomítani azokat az egyebütt már uralkodó belső rímeléshez.

[26] Amint erről már volt szó, e helyen viszont tartalmi következetlenségek vannak a szövegben.

höz. Akár így, akár úgy, annyi valószínűnek látszik, hogy a két fő összetevőt: a responsio-részt és a *locus amoenus*-jelenetet 1603 előtt is megfogalmazhatták magyar versben, hiszen csak így volt idő arra, hogy a XVII. század legelején már összetett formájában írják le.[27]

De hogyan is kapcsolódhatott össze a *locus amoenus* jelenete a szerelmesek beszélgetésével? Igen könnyen. Maga a szituáció is csábít erre, ezen felül mindkét részben azonos felfogásban kerül elő az ifjak kapcsolata. Ha csak a beszélgetésrészt olvassuk, feltűnik az, mennyire csak a szerelem álnokságairól, és nem örömeiről, boldogságáról van benne szó. Ha csak a madárkára vonatkozó sorokat vesszük szemügyre, ott ugyanezt tapasztaljuk, olykor indokolatlannak tűnő hangsúlyozással. Ha minden egyes ilyen kijelentést közvetlenül értelmezni akarnánk, bizony nehéz feladat elé kerülnénk. Rögtön a vers kezdetén ilyen sorokat olvashatunk: „Kis kertemben hogy sétálék *fáradt sok gonddal*" (azaz, a sok gondtól elfáradtan), vagy a fülemüléről „Kit sokat hítt, *míg vallott kínt* szívem tüzéből." Az csak természetes, hogy az elváláskor ugyanilyen keserű kifejezések jutnak az író tollára. Nem csupán az egész szüzsé szomorú tehát: a madár végül is elrepül, a szerelmesek beszélgetését elválás követi, hanem a feldolgozásnak a tónusa is mindvégig keserű, amely alaphangot csak megvalósulatlan kérésként, beválthatatlan igéretként szivárványoznak ilyen sorok: „Nincs kívüled több örömem, vagy segedelmem", „Én jó kedvem te vagy éltem nagy szerelmemben", „áldott, sok jót adott édes madárkám." Gondolhatnánk arra is, hogy a keserves részletek csak az álnok szerelemre vonatkoznak. Maga a 9. versszak támogatná ezt a feltevést („Mert ez dolgok, kin hatalmok kis Cupidonak, / Hogy álnokok és csalárdok, szép szóval szólnak, / De jaj nekik, kik elhiszik, mit szájjal mondnak, / Szívük távol mert van attól, csak latorkodnak."), mégis, azt hiszem, ez esetben másról van szó. A vers ugyanis nem álnok szerelmet ír le, hanem egy örömmel kezdődő és könnyhullajtással végződő találkozást, amelyben mindkét felet őszintének tarthatjuk, legalábbis semmi okunk nincs arra, hogy ne ezt tegyük. Nem igazán álnok ez a szerelem, csak azzal vádolják, és maga a leány mondja később: „Nem is mutat cigányságot fejér szép színed, / Ím meg látom és meg várom tovább te színed, / Ha így élsz, fűlsz, és meg nem hűlsz, leszek szerelmed." A szerelem szenvedésnek, gyötrődésnek való felfogása nem e konkrét szüzsé-ből származik tehát, hanem egy költői magatartás származéka. A középkori irodalom *l'amour passion* kifejezésével nevezhetjük meg ezt a felfogást, amely szerint a szerelem szenvedélye szenvedés. Ez a *l'amour passion* szemlélet szüli a vers keserű szavait, reménytelen helyzeteit, és az ilyen egyező felfogás közelítette egymáshoz a *locus amoenus* jelenetet és a responsio-részleteket is, egészen addig, míg egyetlen költeménnyé nem váltak.

Nem tarthatjuk véletlennek azt sem, hogy éppen egy narratív lírai dal műfajú költeményben találkozunk a *locus amoenus* motívummal, és a *l'amour passion* felfogással. Mindkét elem a középkori európai irodalom verses epikájának volt a kelléke, és az a tény, hogy a XVI. század legvégén már magyar nyelven, önálló kis költeményben fordul elő, jól beilleszthető abba a lírafejlődési képbe, amelyről fentebb volt szó.

[27] Betétnek látszik még a versben a 10. versszak (37—40. sorok), amelynek felsorolási technikájával néhány másik strófa, illetve szakasz (például 31—33, 45—48, 49—53. sorok stb.) is megegyeznek, és valószínűleg ezekhez ellensúly- és párhuzamképpen keletkezett a 10. szakasz négy sora.

3. 2. A 75. számú ének változataiból meglehetős biztonsággal összeállíthatunk egy ideális „össz-szöveget", amelyben mindaz előfordul, ami az öt ránkmaradt forrásban megtalálható. Az így konstruált vers sem hosszú, mindössze 20 soros [II. melléklet]. Első tekintetre úgy látszik, mintha egyetlen tömbből, egy kesergő szerelmes monológjából állna, gondosabb szemlélődés után azonban ezen belül is elkülöníthetünk egymástól bizonyos részleteket. Mindazáltal a vers igen egységes jellegű. Soha sem lép ki a panaszkodó reflexióból, közvetlenül elbeszélő részek nincsenek benne, és a másik fél sem szólal meg, minden szerkezeti egység a monológon belül rendeződik el. Öt ilyen kisebb részletet fedezhetünk fel. A költemény kezdete kérdés a kedveshez („mit vétettem, hogy elhagytál?"), akiről nem tudjuk, hogy férfi-e vagy leány, csupán a kor szerelmes verseinek ismerete alapján gondolhatjuk azt, hogy bizonyára férfi a versszerző, és ilymódon a lírai hős is. Ezt követi a kedves hűtlenségéről való panasz, majd egy másnak (de pontosan nem tudni, kinek) szánt intés következik: „Vehetsz azért rólam példát". Ezt ismét gyötrődő, kiábrándult búcsú váltja fel („Nem kívánom immár éltem ez rossz világban"), és végül oktató befejezéssel zárul a költemény: „Szerelemben aki indul, okoson járjon, / Hogy a méznek színe alatt mérget ne nyaljon."

Minden szövegbeli egyöntetűség ellenére bizonyos következetlenség itt is megfigyelhető az egyes kéziratok között, olykor azokon belül is. Nehezen érthető például a *3b* sor kérdése: „Te vagy-é az, aki engem régen el hagytál?", azután a 8. sor panasza: „Azon tőrbe magam ejtém (vagy estem), kit mindig kerültem", és végül az egész „*intés másokhoz*" részlet (11—14. sorok), amelynek a foglalatja ez: vehetsz példát énrólam, *édes szerelmem* (tehát a hűtlen!), mert mást választottál (tehát ismét a hűtlen!) helyettem, úgy ne járjon (így, harmadik személyben!) *az* is veled, amint én jártam (most tehát attól tart, hogy utódját is becsapja majd hűtlen kedvese), meg ne csaljad, szép beszédeddel, *édes virágom* (ez ismét a hűtlenre vonatkozik). Valamilyen erőltetett magyarázattal bizonyára lehetne indokolni, miért mondja azt a szerző, hogy az „édes szerelmem"-nek nevezett hűtlen, vegyen példát az ő sorsáról, és óvja attól, hogy úgy viselkedjen, ahogy eddig. Ha itt nem a hűtlent óvná a hűtlenségtől, hanem leendő utódját, érthető lenne a dolog, így azonban kissé homályos.

3. 2. 1. Ezt a következetlenséget magyarázhatjuk ugyan általában a kéziratos költészet szöveghagyományozódásának ismert körülményeivel (jóllehet éppen e soroknál erre közvetlenül nincs okunk), rossz másolatokkal, és általában a szövegvariánsokkal. Később még találkozunk ilyen esetekkel a folklór változatok elemzése során, és onnan inkább úgy látszik, hogy ez a homály a szerelmes versek egy idő óta általános gyakorlatából származik. Ma még nem tudjuk ugyan megmondani pontosan azt, hogy a magyar hivatásos vagy folklór költészetben mikor tűnik fel a *szerepcserés*nek nevezhető szerelmi dal, bizonyos erre valló nyomok azonban már a XVII. század kéziratos költészetében is megtalálhatók. Az ilyen versekben ugyanaz a sztereotíp fordulat vagy részlet hol az ifjúra, hol a leányra értendő, és mintegy felcserélhető egymással. Jól mutatja ezt egy tartalmilag is érdekes példa.

3. 2. 1. 1. Az a motívum, hogy valaki hajnalban virágoskertjében virágot szedeget, több ízben is előfordul XVI—XVII. századi szerelmes irodalmunkban. Balassi 1889-ben a szép leány Margaritáról írott versében a leány „Hónál fejérb lábát, zöld pázsiton harmat ha néha nedvesíti, / Hogy mezitláb járván csak mulatságában szép virágit csipkedi, / — Midőn gondolkodván, kertében

ballagván köti szép koszoróját."[28] Az *Árgirus*-história legvégén a hős együtt van a tündér szűzleánnyal, aki a várban levő „drága szép ékes kert"-ben „néha ott elmenvén csipdes szép violát."[29] A *Teleki*-kódex egy 1655 és 1658 közül való énekében pedig az előbb említett 14. ének szüzséjéhez egészen hasonló módon a lírai hős teszi ugyanezt: „Reggel szép árnyékban csipdesvén violát járék rózsás kertemben, / Azon közben távol . . . jár egy kegyes az kertben, / Helyből ki indulék, elében járulék, ő is közelebb lépék. / Gyötrődik én szívem éretted szerelmem, én szívem te utánad, / El is sietek és ha el érkezem veled egy úton el megyek, / Mint egy szép madárkát, csacsogó szajkócskát kebelemben rekesztek."[30] Az első két példában tehát a leány, az utóbbiban — és az ide vehető 14. ének szövegében is — az ifjú megy ki a kertbe virágot szedni: ugyanazt a motívumot találjuk megcserélve a szereplőket.

Természetesen, nem állíthatjuk azt, hogy a hűtlenség és megcsalás emlegetésének szerepcserés megoldása egy ilyen lírai klisé szerepcserélgetésével mindenben egyenlő. A 75. énekben talált szerepcserés részlet (az álnokság, a méz színe alatt méreg motívuma) nem is annyira a korban e szöveget megelőző, mint inkább a későbbi változatokban kerül elő ismét. A virágszedés motívumának szerepcserés változatai azonban annyit hihetően mégis bizonyítanak, hogy ez a lírai gyakorlat a XVI. század legvégére általában nem lehetett ismeretlen a magyar szerelmi költészetben.

3. 2. 2. Még egy másik szerkesztésbeli sajátossága is van a 75. éneknek, amelyre érdemes felfigyelni. Jobb szó híján talán *verbális katenáció*-nak nevezhetnénk azt az eljárást, amelynek során egy-egy motívumot egy-egy jellemző szó vagy kifejezés idéz fel, és amelynek következtében egy költemény szerkezete nem annyira az egymást követő motívumok tartalmi összefüggésében, hanem azok vezérszavainak az összekapcsolásában áll és sokszor merül ki. Lássuk a példákat erre az ének szövegéből!

Az első sorban ilyen hívó szó az *idegen* ehhez verbális katenációval kapcsolódik egy egész sor: „Én helyettem, édes szivem, mást választottál." Ebben az utóbbi sorban alighanem a *mást választottál* a vezérszó, és ezért kerül ismét elő a sor nem sokkal később a 12. sorban is. Hasonló ehhez a versben a *szép szó* kifejezés használata. Ez először a 6. sorban kerül elő: „mert a te szép szódnak hittem". A rögtön ez után következő sorban egy hasonló kifejezés a *méz és méreg* kerül elő, összekapcsolva a *szép szó*-val. A 14. sorban valakit óvatosságra int a lírai én „mert megcsalja az te *szép szód* és *szép beszéded*". A vers záró sorában pedig ismét a *méz és méreg* motívum bukkan elő: „hogy az *méznek színe alatt mérget* ne nyaljon". Már ebben a viszonylag rövid versben is több példánk van tehát a verbális katenációra, méginkább feltűnő ez, ha a máshol megtalálható párhuzamokat is mind felsoroljuk. A *méz és méreg* kifejezés esetében később ezt meg is tesszük.

3. 2. 3. Annak ellenére, hogy a 75. szöveg nem tartható valamely igen gondosan megszerkesztett versnek, mégis szándékoltnak, egy művészi alkotómódszerre jellemzőnek tartjuk azt a tényt is, hogy bizonyos *ismétlődés* figyelhető meg a versen belül.

Az ismétlődésnek számos fajtáját tartja számon a történeti poétika, és közülük nem egyet (például a sztereotíp jelzők vagy átvezető fordulatok hasz-

[28] *Balassi Bálint összes művei.* I. Bp. 1951. 115.
[29] Idézett kiadás: 174.
[30] RMKT XVII/3. 68. sz. 106. l.

nálatát) epikai, pontosabban folklór epikai eredetűnek állítja. Ez esetben azonban nem ilyenfajta ismétlődésről van szó, nem azonos kifejezések, hanem azonos (grammatikai) tartalmú mondatok ismétlődésével találkozhatunk. Ilyennek tartjuk az első részben (1—4. sorok) szereplő három kérdést: Mit vétettem? Te hagytál-e el? Ezt érdemeltem? Ilyennek tartjuk a harmadik részben (11—14. sorok) előforduló három intést: Vegyél példát rólam! Más ne járjon igy! Szép szód ne csalja meg azt is! Nevezzük el az ilyen ismétlődést *grammatikai ismétlés*nek, hiszen az egyes mondatok tartalma különbözik (inkább : különbözhet), formájuk azonos csupán. Ez az elnevezés nem jelenti mégsem azt, hogy itt tartalmatlan elemek ismételgetéséről van szó. Éppen ellenkezőleg! Az ilyen grammatikai ismétlődések oka rendszerint tartalmi, amit az is bizonyít, hogy egyazon szerkezeti egység kereteiben fordulnak elő, másutt pedig nem. Mint művészi módszert, akkor alkalmazza előszeretettel a költészet, amikor nem képes még arra, hogy az egyetlen, a legjobb megoldást azonnal megtalálja. Azért tesz fel három, nagyjából azonos kérdést, mivel még nem tudja egyetlen kérdéssel kifejezni mindazt, amit a három kérdéssel közelít meg. (Csak zárójelben tegyük hozzá mindehhez, hogy a grammatikai ismétlés formai megfelelője az egy sor = egy mondat azonosság, amely régi verses epikánk és líránk terjengősségét nem kis mértékben létrehozza.

3. 3. A töredékekkel együtt 12 szövegből álló dalhagyomány nem csupán származási helyét tekintve, hanem egész mivoltában is meglehetősen egységesnek mondható. Ha itt is összevonjuk a lehetséges változatokat, egy 24 soros verset kapunk, amely három nagy részből áll: a találkozás leírásából (1—8. sor) — a beszélgetés leírásából (9—24. sor) — és a befejezésből (ez olykor hiányzik, máskor egy-két soros toldalék formájában szerepel). (III. melléklet) Több szöveg *(D1A* és *D1B, D3, D5, D6, D9* és *D10)* ehhez képest rövidebb-hosszabb betétet is tartalmaz, amelyek közül egyesek közelebbről is a szüzséhez kapcsolhatók, mások azonban szervetlen kapcsolattal kerülhettek oda.

Az ismert szövegeknek általában minden része jól érthető, amelyik önmagában nem volna az, a történeti változatokkal összevetve világosodik meg. Az egyetlen nehezen magyarázható hely a 3. strófa, amely egyébként csak a változatok mintegy felében fordul elő. Ez a részlet így hangzik: „Megszólítám kis gerlicét, / Hát fülemüle, / Megszólítám fülemülét, / Hát az én édesem." Valószínű magyarázata az, hogy e strófában eredeti tartalomként a madár képében járó szerető motívuma lehetett meg: megszólítám a gerlicét, vagy fülemülét, és kiderül róla, hogy ő az én édesem. Az összevontabb szöveg ilymódon vagy a két madárfigura összekeveréséből származik, vagy pedig úgy értelmezendő, hogy a közbülső tagot allegorikus értelemben használt szónak vesszük, amelynek a jelentése már ekkor is 'szerelmem, kedvesem'.

A 4. verszakban előforduló felszólítás a változatokban kétféle módon kerül elő: „légy aranyalmám", illetve „végy aranyalmát". Voltaképpen mindkét megoldásnak ugyanaz az értelme. Ha a leány mondaná e sort, a második változat lenne értelmesebb; ha a legény beszélne itt, az első. A ránk maradt változatok szövege szerint itt az ifjú beszél még, ilymódon az előbbi megoldást tarthatjuk régibbnek. Egyes változtatásokon úgy látszik, maguk az énekesek is törték fejüket e sor pontosabb értelmén.

3. 3. 1. Ami a betoldásokat illeti, ezek egyik csoportja a csendes bejövetel körülményeit színezi ki. Az α betoldásban csak két sor az egész: „Szépen mulass énnálamnál, / Ne bátorkodjál". Ez a megoldás más szövegben nem fordul elő.

Egy másik toldalékban (δ) két változatból is ismerünk ilyen sorokat: „Az ajtómon vas kilincs van / Meg ne pendüljön, / A sarkantyúm sárga rézből / Meg ne csendüljön.", illetve: „Aranyos kard oldalamon / meg se csendüljön, / Sárga csizmád sarkantyúja / meg se pendüljön." Ehhez hasonlóan indul a γ betoldás is: „Ha bé jössz is, csendesen jöjj", ezután azonban egy önálló kis jelenet következik, amely több apró, egymással is csak lazán összeférc elt mozzanatból áll: „. . . . mert az én anyám / Julis asszony ébren alszik, / nem nyugodhatik. / Ételünket, italunkat mind számba veszi. / Lefeküvén [vagy lefeküvém] leánti ágyba / ifjú koromba / Csak felkele édesapám, / S elévette botját."

Egy másik helye a betoldásoknak a végső beszélgetés. A törzsszövegben ez ugyanis befejezés nélkül ér véget, illetve a vers végén csak ezt halljuk: „Tiszta víznek színe alól / Mérget ne igyál." Azok, akik ezt nem érezték kellő finálisnak, többféle megoldással kísérleteztek. Az egyik szövegben (ε toldás) ez után még egy strófa következik, amelyben igen érzelmesen látja be hűtlenségének hiábavalóságát a lírai én. Mivel ez a változat éppen Petrás Ince több mint százhúsz esztendős szövege, nem dönthetjük el igazán azt, hogy ez a strófa itt a „méz helyett méreg" strófa helyett, közvetlenül a „mást választottál" sor után jön-e (ami a szövegösszefüggésből a legtermészetesebb lenne), vagy csakugyan előbb még a „méz helyett méreg" strófát is elénekelték, és utána tértek vissza ismét a helytelen választásra. A toldalékstrófa így hangzik: „Sem nem szebbet, sem nem jobbat / De még olyant sem, / Nem felejtlek, nem felejtlek / Téged sohasem;" — nyilvánvalóan a „mást választottál" kifejezés közvetlen követője lehetett eredetileg. Egy másik dalban (*D5*) inkább a vers egész végét alakítják át, csakhogy valamilyen finális keletkezhessék. Éppen ebben a versben azonban a közbülső részek is eltérnek az említett változatoktól, és lehet, hogy ezért keletkezik az eltérő befejezés is. Ha viszont ez így van, annál sajátosabb, hogy a változtatások ellenére is egyazon tendencia fejeződik ki a szerkesztésben.[31]

Általában is tanulságos figyelemmel kísérni azt, hol marad ki valami az össz-szövegből, illetve hol tevődik ahhoz hozzá egy-egy betét-rész, mivel ilymódon a szerkezeti kötőpontokat, és a komponálási tendenciákat jól megfigyelhetjük.

3. 3. 2. Az első részlet, amelyik kimaradhat, a 3—4. sor (égi harmattal van belepve a virág a kertben). Ezután elmaradhat az a részlet is, hogy a madárnak „sárga lába, zöld a szárnya / jaj be gyöngén járja" (7—8. sor). Mint már volt róla szó, a változatok majdnem felében hiányzik a gerlice = fülemüle = kedvesem felismerő rész eléneklése is. Feltűnő az is, hogy 3 ép és 3 töredékes változatból egyaránt hiányzik az 5. versszak is: „Te magadnak én helyembe/ Mást választottál." Természetesen hiányzik végül az utolsó szakasz (méz alatt méreg) abból a variánsból, amely a „csendesen járj" átmenet után az éjszakai családi életet rajzolja.

Az ilyen kihagyások, kimaradások oka gyakran az énekes emlékezetének elfáradása, gyakran viszont maga a gyűjtő, aki nem kérdezi végig tövéről hegyére az éneket, és olykor maga sem tudja, hogy esetleg mi minden felejtődött el a füle hallatára. Ilyen körülményekkel mindig számolnunk kell. Mindazáltal, a fenti rövidítések nem csupán így magyarázhatók. Az égi harmat, illetve a sárga lábú, zöld szárnyú madár leírásának részletezése például elmaradhat, mivel e

[31] A *D5* teljes szövege a függelékben olvasható. Ezúttal a kézirat sorszámozása szerinti 3—5. strófák figyelendők meg.

részek nélkül is érthető a vers egésze. A felismerés-jelenet (gerlice = fülemüle = kedvesem) a ránk maradt megszövegezésben erősen homályos értelmű. Vagy a felismerhetetlenségig torzult részlet tehát, vagy egy olyan újítás, amely nem tudott gyökeret verni. Feltűnő, hogy a „Te magadnak én helyembe / mást választottál" is elmarad, holott ez igazán forduló pontja az egész versnek. Mindazáltal, éppen itt arra gondolhatunk, hogy a legteljesebb szövegekből is kimaradt valami. A két legteljesebb szövegünk, amelyik ezt a részt is tartalmazza (*D4*, *D8*), a leány válaszát ugyanis így közli: „Nem megyek én, édes rózsám, / mert megutáltál. / Te magadnak, én helyembe / Mást választottál. / Te magadnak, én helyembe / Mást választottál." Az így ismétlés szokatlan a szövegben, és rendszerint akkor keletkezik, ha valamit át kell hidalnia az énekesnek. (Egyéb körülmények között általában mindent kétszer énekelnek, vagy éppen semmit sem.)

A dalszövegeknek további jellemvonásairól akkor beszélünk, amikor összevetjük ezeket a többi alkotással.

3. 4. Ide kapcsolható *párosító*szövegeink sem dallamukat, sem szövegüket tekintve nem alkotnak önálló csoportot. A Magyar Népzene Tárában fel is sorolják azokat a különböző szöveg- és dallampárhuzamokat, amelyek hozzájuk kapcsolhatók.[32] Éppen ezért csak röviden tekintjük át e szövegeket. Mindegyikük háromstrófás alkotás, amelynek első két strófája a tulajdonképpeni párosító: amott van egy fa, egyik ágán NN ül, a másik ágán MM. Már itt feltűnő az, hogy viszonylag mennyire szabadabban változik az ilyen szöveg. Az első 8 sor például (annak ellenére, hogy lényeges különbség nincs köztük, és végül is egyazon típust képviselnek) 64 féle formában fordul elő, vagyis átlagban minden egyes sornak nyolcféle megoldása képzelhető el. Ha a szórendi változtatásokat is figyelembe veszük, méginkább nő ez a szám, összesen 73 különböző formát kapunk, annak ellenére is, hogy a változatok zöme földrajzilag és időben is igen egységes környezetből került elő. Ezzel egyszerre azonban azt is megfigyelhetjük, hogy csak ritkább esetben hiányzik egy-egy sor. Két változatból (*P11*, *P12*) például hiányzik az „egyik ágán . . . másik ágán" rész, itt viszont előzőleg már egy másik szövegtípus („két szál rozmaring") került megemlítésre.

Így fordul elő a harmadik strófa is, amelynek minden változatban egyező rövid tartalmát adni meglehetősen nehéz. A következő építőkövekből épül fel ez a szakasz: Ne sirj, NN — Jól vigyázz, NN — meg ne csaljál — meg ne csaljalak — méznek színe alatt mérget — ne igyál — ne adjál. Ennyiből is látszik, hogy a szerepcserés szerkesztés párosítóink ilyen változataira is jellemző. (IV. melléklet) Ez az egy, nyolcsoros strófa egyébként 39 féle sor-

[32] A szövegváltozatokat felsorolják a MNzT IV. 604. lapján, a 118-as szövegcsoportban: *furulyál—sírdogál* típusként. Eszerint a *P 1—P 11* szövegeken kívül még 35 párosítódal tartalmazza a *P 1—P 11* szövegek 1—2. versszakát. A dallamok rokonságára a bevezetés utal (Uo. 43. l.), innen megtudjuk, hogy a 177. számú párosítónak még 9 dallampárhuzama, a 264. számúnak még 77 párhuzama van, a 318, 319, 321, 325, 326, 328. és 337. számú párosítók mind egy közös dallamcsoportba tartoznak, amelynek rajtuk kívül még 29 dallamváltozata ismert. A 351. számú párosító dallamának még 2 másik változatát jegyezték fel. A *P 11* számú ének dallamának további 6 változatát ismerjük a magyar folklórból (MNzT I. XXXVII. l.), és összevethető ez még két más magyar dallammal is. Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy párosítóink dallamukat tekintve ötféle csoporthoz tartoznak, amelyeknek rajtuk kívül legalább 206 változata ismert még. Szöveg szerint egyetlen párosító-típust (a *furulyál—sírdogál* megoldást) képviselnek, ahova rajtuk kívül még legalább 35 párhuzamos ének tartozik. Gondosabb dallam- vagy szövegkutatással a párhuzamok száma még jelentékenyen növelhető volna.

változatot mutat. (Ugyanez a strófa *D*-szövegekben 18 féle sorváltozattal ismert.)

Tulajdonképpen nem tudni, hogy került a „méz színe alatt méreg" strófa a párosítószövegekbe. A párosítónak ugyanis nem az a szerepe, hogy a szerelem álnokságára vagy veszélyeire felhívja a figyelmet, csupán annyi, hogy összeénekeljen két embert. Mivel ennek az összeéneklésnek célja a szerelem és házasság, minden szóba jöhet itt, ami azzal valahogy is összefügg: a fiatalok szépségének, derék voltának a leírása éppen úgy, mint olykor kegyetlen kigúnyolása testi és lelki hibáiknak. Ha viszont már együtt van a párosítóban egy kifejezett párosító tartalmú rész (itt van NN, amott pedig MM), és egy bármilyen más tartalmú strófa, rendszerint megtörténik e két réteg egymáshoz idomítása. Ennek vagyunk a tanúi most is.

Az előttünk fekvő változatok első strófája egy nagy *fa*, vagy egy *erdő* bemutatása (szépen virágzik, szépen zöldellik, messzire ellátni róla, igen magos stb.). Ezután jön a második szakasz, benne *verbális katenációval* annak említése, hogy a fa egyik *ágán* ül NN, a másikon pedig MM. A velük kapcsolatos két állítmány „sírdogál" illetve „zenél" (furulyáz, énekel, fütyül). Annak megfelelően, hogy melyik állítmány jött előbb, az alany is olyan. Zenélni a férfi, *sírdogálni* a lány szokott. A harmadik szakasz, ismét *verbális katenáció*val ehhez a „sírdogálás"-hoz kapcsolódik. Vagy vigasztalás következik belőle („ne sírj, édes szivem"), vagy figyelmeztetés („jól vigyázz, te kisleány"). Mindkét esetben a *megcsalás* mozzanata követi ezt; azonban szerepcserével az ellenkező értelemben: vigyázz, → hogy ő (a férfi) meg ne csaljon, avagy ne sírj, → és te (a leány) meg ne csaljál. A szakasz harmadik sora stabil „lépesméznek a színe alatt mérget" . . . , végül a negyedik sor ismét két megoldást tesz lehetővé: mérget ne adjon (a férfi) vagy mérget ne adjál (leány). Megjegyzendő, hogy e legutóbbi megoldásnak van újabb szerepcserével ellenkezőre fordult változata is: mérget ne igyál (leány), de ritkábban, mint a többi megoldás.

Ez a fajta szerkesztési elv szemmel láthatóan különbözik az eddig megismertektől, még akkor is, ha a nyomtatott szövegekből való kiindulás következtében a párosítók legjellemzőbb sajátosságára, a számtalan pillanatnyi aktualizálásra nem is tértünk ki.

4. 0. Mindezek után felmerül az a kérdés, hogyan kapcsolhatók össze az eddig külön-külön bemutatott szövegek.

4. 1. Amint láttuk a 14. számú énekben a *locus amoenus*-jelenet és egy beszélgetés kapcsolódik össze. Szinte szó szerinti egyezések[33] bizonyítják, hogy ezek a részek eljutottak a dalhagyományba, különösen a kezdőjelenet a dalok kezdetébe.

4. 2. A 75. számú ének több kéziratban maradt ránk. Ezek között olyan közeli egyezések figyelhetők meg, hogy bizvást ugyanannak a szövegnek a leszármazottai, a párhuzamosságok köztük a genetikus kapcsolatra vallanak. Genetikusnak nevezhetjük azt a kapcsolatot is, amelyik a 75. számú ének „méz

[33] Az egyszerűség kedvéért összegezve közöljük, hogy milyen sorok között van összefüggés a vizsgálatba bevont különböző szövegekben. A rövidítések: 14 = RMKT XVII/3. 14. számú ének, sorszámozás a kiadás szerint; 75 = RMKT XVII/3. 75. számú ének, sorszámozás az „össz-szöveg" sorszámozása szerint; D = *D 1—D 10*, a teljes dalhagyomány, sorszámozás az „össz-szöveg" szerint; P = *P 1—P 12* a teljes párosítóhagyomány, sorszámozás az „össz-szöveg" szerint; RP (D) = a *Dunántúli-verseskönyv* régi párosítószövege, a kézirat közlésének (RMKT XVII/3. 588. l.) hosszú sorait rövid sorokra bontva fel; RP (A) = Az *Aranka-gyűjtemény* régi párosítószövege, a kézirat közlésének (RMKT XVII/3. 588. l.) prózasorait rövid sorokra tagolva.

színe alatt méreg" kifejezése és a dalhagyomány, meg a párosító-szövegnek ilyen részei között fennáll. Ez utóbbiak megfelelő szakasza a 75. számú ének valamelyik változatából, leszármazottjából keletkezhetett. Hogy hol és mikor, nehéz lenne megmondani. A dalok moldvai csángó eredetűek, meg igen archaikus dalkincsű erdélyi területekről származnak. A párosítók viszont Nyugat- és Északnyugat-Dunántúliak. Mivel aligha tehetünk fel közvetlen kapcsolatot a csángó népdalok és a göcseji párosítók között, valószínű, hogy ezek forrása volt közös, más szóval, a 75. számú ének leszármazottjai két irányba jutottak el: keletre a csángó dalkincsbe, és nyugatra a párosítók szöveghagyományába.

Külön kérdés a 14. és a 75. számú ének rokonsága. Számos szemléletbeli és részletegyezés figyelhető meg közöttük, ezek azonban semmi esetre sem tarthatók genetikusnak, sőt még tipologikusan sem terjednek ki a két teljes énekre, csupán azoknak néhány vonására. Az ilyen jellemvonások meg jellemzők az e korból származó más kéziratos szerelmi költeményekre is.[34]

Ami pedig a köztük levő különbségeket illeti, ezt a már említett műfaji eltérés okozza.

4. 3. A moldvai dalhagyomány déli csángó és székelyes csángó falvakból került elő. Szerencsés véletlen folytán olykor ugyanabból a faluból, sőt olykor egyazon énekestől is több felvétel áll rendelkezésünkre, ilymódon a már meglevő szövegek variálódását is megfigyelhetjük. Ennek alapján azt állíthatjuk, hogy az összeállított „össz-szöveg" körülbelül ebben a formában egyetlen, jól körülhatárolható dal volt, amelyről nem látszik az, hogy a csángóknál alakult volna ki, több szövegből összetevődve.

Az erdélyi változatok töredékesek, mégis olyan közel állnak ehhez, hogy nem egy másik, csak hasonló ének, hanem éppen e dal származékainak tekinthetjük őket.

Ebben sorok száma	A változatok száma, jele					
	14	75	D	P	RP(D)	RP(A)
	—	—	—	1—4	1—4	1—4
	2	—	1	—	—	—
	3	—	3—4	—	—	—
	4	—	5—6	—	5—6	5—6
	—	—	—	5—8	5—8	5—8
	5, 7, 9—10	—	9—12	—	(9—12 MÁS)	(9—16 MÁS)
	—	1—2	16—18	—	(9—12 MÁS)	(9—16 MÁS)
	23	3a	—	—	(9—12 MÁS)	(9—16 MÁS)
	42, 53	4a	—	—	(9—12 MÁS)	(9—16 MÁS)
	—	7=20	—	—	(9—12 MÁS)	(9—16 MÁS)
	—	12=2	—	—	(9—12 MÁS)	(9—16 MÁS)
	—	—	21	9—10	13—14	(9—16 MÁS)
	—	20	23—24	11—12	15—16	(9—16 MÁS)
(vége)	**	**	**	**	(17—21 MÁS)	**

[34] Például: 14. sz. 13. sor: mert *régen* várt = 75. sz. 3b sor: az ki engem *régen* elhagytál — 14. sz. 31. sor: *lépre* csalnál, uo. 38. sor: okos róka *tőrt* találván, uo. 45. sor: álnok *háló* nincs beszédemben = 75. sz. 8. sor: azon *tőrbe* most én estem, kit mind kerültem. Hasonló ehhez: 14. sz. 45. sor: szívem *álló* = 75. sz. 10. sor: *állandónak* hűségedet én hozzám véltem. Ilyenek a kedveskedő megszólítások is. Mindezek zömét a stílus és a szemléletmód *(l'amour passion)* hozza magával, és ezért közvetlen szövegkapcsolat kimutatására nem alkalmas bizonyítékok. Feltehetőleg a fentebb említett sorpárhuzamok (a 33. jegyzet táblázatában) egy része is így értelmezendő.

4. 4. A párosító-szövegek mint szövegek, egészükben sokkal tágabb összefüggésbe illeszkednek, mint a harmadik strófák alapján. Ha azonban csak a harmadik strófát vizsgáljuk, a göcseji formát állandónak, szintén egyértelműen körülhatárolhatónak kell tartanunk. A Bars megyei két szöveg ebben a tekintetben egymáshoz is közel áll, és együttvéve sem olyan távoli a göcsejiektől, hogy külön redakciónak lenne tekinthető. Egy ilyen feltételezéssel azért is óvatosnak kell lennünk, mivel kevés a változatok száma.

4. 5. A két történeti szöveg *(Dunántúli verseskönyv, Aranka-gyűjtemény)*, amely mai szövegeink közül a párosítódalokhoz áll a legközelebb, számos további filológiai problémát jelent. Mivel mindkét darabban előfordul az „egyik ágán . . . másik ágán" részlet, folklór eredetűnek tarthatjuk őket, hiszen a hivatásos irodalomban nincs párosító. Különösen az *Aranka-gyűjtemény* szövege azonban a végén erősen átírt, diákcsúfoló rész került a kézirat négy párosító sora után. A *Dunántúli verseskönyv*nek csak a legutolsó három sora látszik egyéni toldaléknak, bár azt nem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy ki és mikor illesztette ezt a párosító szöveg végéhez.[35]

4. 6. Egy következő filológiai kérdés: mennyiben tekinthetjük a ránk maradt szövegeket hitelesnek, és egy-egy adott műfajra történetileg jellemzőnek? Ha ugyanis művészi módszerek történeti változását szeretnénk megfigyelni bennük, feltétlenül szükséges az, hogy megvizsgáljuk, egyáltalán alkalmasak-e a kiválasztott alkotások művészi folyamatok fejődésének illusztrálására.

4. 6. 1. A párosítószövegek tekinthetők tipikus párosítóknak, még abban az esetben is, ha a szövegek harmadik versszaka — éppen a számunkra lényeges szakasz — nem közvetlenül párosító-jellegű. Ilyen részletek igen gyakorta előfordulnak a párosítók szövegei között, gyakran akkor is, ha ezek dallama és szokásértelme ugyanaz, szövegbetétek viszont igen különböző eredetűek.[36]

[35] További filológiai problémák is felmerülnek itt, éppen a két szöveg igen korai mivoltából. Ha elfogadjuk azt a véleményt (Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840)*. Bp. 1963. 194—5, 285—6.), amely szerint a *Dunántúli-verseskönyv* idézett szövegét 1802-re, az *Aranka-Gyűjtemény* dalát pedig 1782 és 1790 közére datáljuk, ezeknél biztosan korábbinak csupán egyetlen magyarországi párosítódalt, egy 1750-ből való tanúvallomásban fennmaradt párosítónkat nevezhetjük. Az ez után következő második legrégibb feljegyzés, a *Szkárosi—Járdánházi-melodiárium* közepéről (tehát az 1787—1792-es időszaknak is a közepéről) származik (Stoll i. m. 209—210). Ugyanennek a szövegnek van egy 1802 előtti újra leírt változata is (a *Fejér—Gönczy-Melodiárium*ban). Ezt követi időben a *Dávidné Soltári* közepéről (1790—1791) származó párosító, és majd csak Pálóczi Horváthnál (1813-ban) találkozunk a következő párosítódallal. (Erről tájékoztat: MNzT IV. 9—11.) Mindezen szövegek közül különben is legfeljebb az 1750-es periratban található adat teljesebb, mint a *Dunántúli-verseskönyv* szövege. A többi erősen átírt, és még így is töredékes. Ezért párosítódalaink történetében is kiváltságos helye lehet e két régi szövegnek.

[36] A párosító szövegek heterogén voltára, még azonos dallam esetében is, igen jó példa néhány érdekes moldvai párosító. Ezek (MNzT IV. 423—427. számok) dallamukban egységesek, olyannyira önállóan, hogy magyar nyelvterületen párjukat sem ismerjük. Az öt dal szövegei mégis háromfélék. Az egyiké (427. sz.) így foglalható össze: este jött a parancsolat, violaszín pecsét alatt — messze van eme falu, szép szeretőm benne van, de nem tud ide jönni. Egy másik párosító, (426. sz.) az úgynevezett „Mihály bíró" szövegtípust tartalmazza. (Ez: MNzT IV. 670. l. 239. szövegtípus.) Tartalma ennyi: Mihály bíró zöld erdőben van, fénylik a kard az övében. Máris asszony fehér lába kitündöklik az utcára. Ha ezt Mihály bíró meglátja, negyven napos hideg rázza. Ő olyan bíró, hogy ötön-hatan teszik lóra, mégse tudja, hogy hol a lova, Máriséknál az istállóba, ott iszik vizet a vályúban. — Hozzad ki, Máris, a kantárt, hadd kantározzuk fel a lovat. Még ennél is érdekesebb a harmadik szövegtípus. Ezt a kötetben három ének (423, 424,

Ilyen módon éppen a heterogén szövegeredet jellemzőnek mondható a párosító-dalokra.

A történeti párosítószövegeknek nevezhető két régi változat természetesen átalakított, és noha folklór szövegek átformálása versgyűjteményekben — olykor népköltési gyűjteményekben is — nem társtalan, ilyen formában mégis csak részben használhatók fel a szövegek.

4. 6. 2. A dalhagyomány szövegei, a töredékeket is beleértve, mind hitelesnek mondhatók. Felmerül azonban az a kérdés, hogy az ilyen hosszabb, szüzsével rendelkező lírai dalok vizsgálata mennyiben ad olyan eredményeket, amelyek a magyar folklór személyes líra egészére jellemzőek. Amint ismeretes, lírai népdalaink zöme rövidebb, olykor egyenesen egystrófás részekből tevődik össze, amelyekben első látásra alig találni narratív szüzsét. Az eddigi folklór-lírai kutatások is elsősorban ilyen anyagra vonatkoztak. Elképzelhető tehát, hogy mindaz, ami érvényes e többstrófás, narratív lírai dalműfajra, távolról sem jellemző a monstrófikus magyar lírai népdalra, annak és emennek a kialakulása egészen különböző úton történt.

---

425. számúak) képviseli, jegyzetben azonban további párhuzamokra is utalnak. (I. m. 530—532. l.) A dalt a 30. számú párosító-szövegtípusba osztották („ágyban"-típus, MNzT IV. 567. l.), és szövegében különösen az első strófákba áll határozott kapcsolatban a *locus amoenus*-típusú dalokkal. A 30. számú szövegtípushoz tartozó párosítószövegek utolsó strófái eltérőek lehetnek, maga a törzsszöveg azonban egységes.

Megvirágzott a gyiófa,
Nagyot hajlott három ága.

Még nagyobbat az árnyéka,
Árnyék alatt egy vetett ágy.

Ki sz ki fekszik abba 'z ágyba?
Fekszik, fekszik Isztván bíró.

Ki sz ki szétál ott előtte?
Szétál szétál Ilonád asszony.

Mit kötsz, mit kötsz, Ilonád asszony?
E bokrétát, Isztván bíró.

Köszd meg szépen, sz tedd e szegre,
Sz mikor kimensz, mikor bemensz,

Mind azt gondold, hogy én vagyok,
Mikor nézed, ho' nem vagyok.

(1933-as gyűjtés, Bogdánfalva faluból. MNzT IV. 309—310. l.) Esetleg hiányzik az ilyen dalokból az itteni változat utolsó három szakasza, vagy így végződik a szöveg:

Köszd meg szépen, sz tëdd a szegre,
Hogy azt a szëg el'iszelje.

Sz mikor kimensz, mikor biëmensz,
Mind azt gondold, hogy én vagyok.

(1934-es gyűjtés, ugyancsak Bogdánfalva faluból, Uo. 531. l.) Mindkét megoldásnál a diófa alatt álló vetett ágy, amelyben fekszik az egyik párosítandó, körülötte járkál a másik, sőt a bokrétakészítés, majd a bokrétával helyettesítés gondolata is megvan.

Ezzel a lehetőséggel természetesen számolnunk kell, mindazáltal az is kétségtelen tény, hogy a magyar folklór személyiséglíra kialakulásának csak akkor kaphatjuk hű képét, ha e hagyomány minden egyes összetevőjét megvizsgáljuk. Mivel pedig mind a történeti forrásokban, mind a recens magyar folklórban találunk narratív lírai dalokat, ezek eredetének tisztázása mindenképpen megkönnyíti a magyar folklór személyiséglíra egészének egy történeti fejlődésrajzba való illesztését.

4. 6. 3. Mennyiben tekinthető a két kéziratos ének hitelesnek és reprezentánsnak? Hiteles mindkét ének, sőt, nagyobb szövegromlás nélkül, meglehetősen korai datálással maradt ránk. Olyan aktualizálást, amely tetemesen befolyásolhatná az általános költészet-fejlődési tendenciákat, bennük nem találunk.[37]

4. 7. Mindezek után válaszolhatunk a kérdésre: honnan származik a magyar folklórban a dalhagyományban reprezentált lírai szüzsé? Kétségtelenül az 1603-ból már adatolt kéziratos műköltészeti énekből. Mivel a dalszövegek Moldvában kerültek elő, felmerülhetne a román eredet lehetősége is. Ezt azonban a magyar történeti adatok miatt egyenesen kizártnak tarthatjuk. A legkorábbról ismert román nyelvű versek VARLAAM metropolita néhány verse, ugyanis 1643-ból származnak, és ezek messze vannak egyáltalán a világi témától, nemhogy narratív lírai dalműfajt képviselnének. Sőt azt is tudjuk, hogy a magyar *Árgirus históriáját*, egy, a XVII. században Magyarországon igen népszerű munkát, amelyben ráadásul a 14. és 75. számú énekekhez igen közeli költői felfogás nyilvánul meg, csupán 1801-ben fordították le román nyelvre. Ezek után kizártnak tarthatjuk azt, hogy egy, a magyar kéziratos énektől vagy a moldvai folklór daltól független román műköltői alkotás létezhessék, amely a magyar szövegeknek az előzménye lehetne. Hozzátehetjük

[37] Feltétlenül ilyen aktualizálás a 75. ének *Mátray-kódex*beli változatában szereplő *Doriczkám* név. Ez az eltérés azonban a többi variáns ismeretében nem lényeges, és éppen csak a névre terjed ki (vö. a II. melléklet össz-szövegének 12. sorával.) Érdekesebb ennél a 14. számú ének szövegében esetleg megbújó aktualizálás kérdése. Ennek lehetséges adatai rendre a következők 8. sor: „kit *sokat hívott*, mig *vallott kínt* szívem tüzéből", 11. sor: „*ugyan ő* sétál kertemben", 13. sor: „mert *régen várt* s *éretted járt* . . . szívem.", és a közvetlenül ez után következő rész, egészen a 20. sorig, köztük legalább a különben nehezen értelmezhető 18. sor is: „indították szerelmedre *versed éneki*", majd a 63—64. sorok: „de kedvemet s szerelmemet itt marasztottam, / és *egyedül néked* szívből magamat adtam", az erre következő válaszból (68. sor): „és utána fohászkodván, szívem *elhüle*." Ha mindezt nem valami sablonnak, hanem egy valódi történet kifejtésének tartjuk, ezt az eseménysort így képzelhetjük magunk elé = régóta szerette az ifjú a leányt, aki végül is odaígérte szerelmét, de hirtelen eltávozott, mire az ifjú szíve *elhült*. Ez utóbbi igét kétféleképpen magyarázhatjuk, mivel a szónak a régi magyar nyelvben van 'dirigeo, kalt werden' valamint 'obstupesco, erschrecken' értelme. Itt a megijedt és a kihült jelentés egyaránt elképzelhető lenne. Mindennek a megértéséhez tartozik továbbá a záróversszak két sorának (71—72.) az értelmezése is. Itt, a szereztetés körülményeinek a leírása között ez áll: írta „szerelmének ő kedvéért és szépségéért / Üdő mulván, *holta után* emlékezetért." Ez utóbbi feltűnő kifejezést ismét kétféle módon magyarázhatjuk. Vagy a személyes és a költői hírnév megnyilatkozásának véljük (amelyre ez igen szép és korai példa lenne, ha nem is példátlan, mindenesetre igen ritka ekkor még!), és ez esetben a fenti „konkrét" mozzanatok mind költői sablonoknak minősülnek; vagy csakugyan egy haláleset rejlik az utalás mögött, és akkor ez legalábbis aktualizálhatta, ha nem egyáltalán szülte a fent idézett „konkrét" utalásokat, vagy legalábbis azok egynémelyikét. Akár így, akár úgy van a dolog, az egész szüzsét semmi szín alatt sem nevezhetjük egy konkrét esemény szülöttének, a leginkább feltehető szubjektivizálás is csak részleteiben aktualizálja a már meglevő szüzsét.

ehhez azt is, hogy eddig nem sikerült román folklór párhuzamot sem találni a moldvai magyar lírai dalhoz.

5. 0. A XVII. századi magyar kéziratos énekek és a magyar folklór alkotások közti egyezéseket kétféle módon magyarázhatjuk: vagy a folklórból vettnek tekintjük ezeket az irodalmi munkákban is, vagy a folklórban való előfordulásukat tekintjük az irodalomból származás eredményének. Általában a tudományos közvélemény mindkét irányú kapcsolatot feltételezi. Gyakran éri azonban az arisztokratizmus vádja azokat, akik ilyen esetekben a hivatásos művészetből eredeztetik a folklórban *is* előforduló elemeket. Éppen az individuállíra európai kialakulásával kapcsolatban is gyakran felmerült olyan nézet, amely az ilyen párhuzamok magyarázatát abban látja, hogy a középkori hivatásos költészet annak idején folklór mintákat követett, amelyek azután ilymódon éppen nem a kései népköltészetben volnának kölcsönzöttek az irodalomból, hanem fordítva, az irodalomban maradtak volna meg mintegy folklorisztikai zárványként. Legutóbb — érthető módon éppen a „szerelem kertje" témával és ehhez hasonló narratív lírai dalokkal kapcsolatban — Václav *Černý* fejtette ki, gazdag dokumentációval ehhez hasonló nézetét.[38]

5. 0. 1. E kérdés eldöntésére csak tüzetes vizsgálat után vállalkozhatnánk — általában. Ami azonban a jelen esetben felmerült konkrét problémát illeti, megvizsgálhatjuk a moldvai csángó folklór szöveg két legfőbb narratív lírai motívumának, a *szerelem kertje* és a méz *helyett méreg* részeknek a feltehető eredetét és párhuzamait. Mivel még ez a munka is igen sok részletproblémát vet fel, csupán utalásszerűen említjük meg a felsorakoztatható párhuzamokat, amelyek tüzetes elemzése külön monografikus kutatás feladata.

5. 1. Az a gondolat, hogy a szerelem színhelye egy rendkívüli ékességű kert, igen régóta ismert a hivatásos irodalom különböző műfajaiban és alkotásaiban. E különféle előfordulások között számos genetikus és még több tipologikus azonosság figyelhető meg.

(folyt.)

VOIGT VILMOS

[38] *Černý*, Václav: *Staročeske líriká milostná*. Praha, 1948.

I. MELLÉKLET

A RMKT 14. sz. vers szerkezete

(×jellel jelölve a *locus amoenus* motívum)

Sor	Rész	Szakasz
—	O	BEVEZETÉS
1—11	A	TALÁLKOZÁS
×1—4	I	hajnalban madár jár kertemben
×5—8	II	nem látni jól a ködben
×9—11	III	feltisztul a köd, felismerem
12—64	B	BESZÉLGETÉS
12—28	I a (Ifjú)	
12	1	megnyugtatás (ne félj)
13—20	2	méltatás (szívemnek fejedelme vagy)
21—26	3	bíztatás
21	a	„felelj"
22—26	b	gyötrődéseimnek „orvoslója vagy"
27—28	4	kérés (adj szerelmet)
29—40	I b (Leány)	
29	1	hitetlenkedés (lépre csalnál)
30—36	2	magyarázat (álnok Cupido)
37—40	3	példák
37	a	álnok héja
38	b	okos róka
39—40	c	magyar köz példa
41—52	II a (Ifjú)	
41	1	ismét kérlelés (megint mondék)
42—44	2	szemrehányás (engem gyűlölsz)
45—48	3	fogadkozás (szívem állhatatos)
49—52	4	példák
49	a	érted égek
50	b	láncon tartasz
51	c	égő fáklyám vagy
52	d	jó kedvem vagy
53—56	II b (Leány)	
53—56	1	feltételes beleegyezés (ha így szeretsz, leszek szerelmed)
57—60	III a (Ifjú)	
×57	1	öröm (áldott madárkám)
58—60	2	kérlelés
58	a	ülj előmben
×59—60	b	szívem leszen kalitkád
61—64	III b (Leány)	
×61—62	1	elutasítás (nem szoktam telet)
63—64	2	szerelmének megjelentetése (szerelmemet itt marasztottam)
65—68	C	ELVÁLÁS
×65—66,		
×76	I	a madár elrepül
×67	II	sírok utána
×68	III	szívem elhűl
69—75	X	BEFEJEZÉS
69—75		a szereztetés körülményei

II. MELLÉKLET

RMKT 75 sz. és az ehhez tartozó töredékes párhuzamok össz-szövegének összeállítása

I = RMKT 75/I, Teleki-ék. 1655 — XVII. sz. vége
F = Fanchali Jób k. XVII. sz. közepe
II = RMKT 75/II, Vásárhelyi-dk. 1670-es évek
M = RMKT 220, Mátray-k. 1670-es évek
III = RMKT 75/III, Komáromi-ék. 1701 körül

Az „össz-szöveg"

sor-számozása	előfordulása	Szövege
(1)	I, II, M, III	Mit vétettem, idegenért hogy meg utáltál,
		M, III: édes szüvem
(2)	I, II, M, III	Én helyettem, édes szívem, mást **választottál?**
		II, M, III: szép szerelmem
(3)a	II	Sok kénokat te éretted gyakran fel vöttem,
b	M, III	Te vagy-é az, az ki engem régen el hadtál?
		(III. hiányzik: „régen")
(4)a	II	Hűségért ily gyötrelmeket, azt **érdemlettem?**
b	III	Hűségemért szerelmednek ezzel szolgáltál.
(5)	I, II, III	Senki vétke, csak magamé, azt nyilván tudom,
		II: azt is meg vallom,
	III	Nem más vétke, csak magamé, nyilván jól tudom,
(6)	I, II, III	Mert az te szép szódnak hittem, voltál **biztatóm.**
	II	Szép szavaidnak mert hittem, voltál árulóm.
	III	Az te szépségedre voltál nekem biztatóm,
(7)	I, II, M, III	De méreg volt az te szép szód, kit méznek **véltem,**
	M	Lám
(8)	I, II, III	Azon tőrbe magam **ejtém,** kit én kerültem.
		III: az kit
		II: én most estem, kit mind
(9)	II	Hogy szerelmed úgy meg csaljon, soha nem hittem,
(10)	II	Állandónak hűségedet én hozzám véltem.
(11)	I, II, III	Vehetsz azért rólam példát, édes szerelmem,
		II: példát azért rólam,
	III	Vehess azért példát rólam, édes virágom,
(12)	I, II, M, III	Mert választottál magadnak kedves szeretőt.
	II	Mást választottál magadnak, ki kedves leszen.
	M	Mást választál én helyettem, édes Doriczkám,
	III	Választottál mást magadnak, kedves gyémántom,
(13)	I, II, III	Úgy ne járjon, mint én jártam, az is te **veled,**
		I (eredetileg), III: az is veled, amint én **jártam.**
(14)	I, II, III	Meg ne csalja az te szép szód, és szép beszéded.
		II: színed, kedves beszéded.
		III: csaljad, szép beszéddel, édes virágom.
(15)	I	Szerelemnek sok sebeit szívem titkolja,
(16)	I	Sok gyötrelmit és fájdalmát ki nem számlálja.
(17)	II, III	Már életem nem kévánom én ez világon,
	III	Nem kívánon immár éltem ez rossz világban,
(18)	II, III	Legyen Isten bosszú álló, ő reá hagyom.
	III	Légyen bosszú álló rajtad, sok bú rád szálljon,
(19)	I, F, II, III	Az ki indul szerelemben, okoson járjon,
	II	F: okossan
	II	Szerelemben az ki indul, okoson járjon,
	III	Szerelemben az ki indul, okossan járjon,
(20)	I, F, II, III	Hogy az méznek színe alatt mérget ne nyaljon.
		(? tollhibából III:) mézet ne adjon.

Rész	Sor	Az ének tartalma sorok szerint (az összetartozó sorokat balról kapcsos zárójel jelöli)	Motívumok
A I a	1	Mit vétettem, hogy elhagytál?	kérdés
b	2	mást választottál	vö.: 12. sor
	3a	(sokat szenvedtem miattad)	
II	3b	Te vagy az, aki engem régen elhagytál?	kérdés
III	4ab	Ezt érdemeltem hűségemért?	kérdés
B I	5	Magam hibáztam,	
	6	mert szép szavadnak hittem	„szép szó"
II	7	A szép szó méreg volt, nem méz	„szép szó" + + „méreg" + + „méz"
III	8	(abba a tőrbe estem, amelyet kerültem)	„tőr" — ?? vö. „méreg"
IV	9	Nem hittem, hogy megcsalhatsz,	
	10	hűségedet állandónak hittem	
C I	11	Vehetsz példát rólam!	intés
II	12	Mást választottál	vö.: 2. sor
III	13	Más ne járjon így!	intés
	14	szép szód meg ne csalja azt is!	intés, „szép szó"
D ⟨I⟩	15	(A szerelem sebét titkolom,	
	16	gyötrelmeim nem számolom)	
II	17	Nem kívánok élni	
III	18	Isten álljon bosszút	
E I	19	A szerelemre induló okos legyen,	oktatás
II	20	méz színe alatt mérget ne kapjon (= meg ne csalatkozzék)	„méz" + „méreg" — oktatás

Szerkezet

O *Bevezetés* —

A *(Beszélgetés)* Kérdés a kedveshez
I: 1—2, II: 3b, III: (3a) → 4a vagy 4b
Panasz hűtlenségéről
I: 5—6 → II: 7, III: (8), IV: 9—10

C Intés másokhoz
I: 11 → II: 12 ⇢ III: 13—14

D Kiábrándult búcsú
I: (15—16), II: 17, III: 18

E Oktató befejezés
I—II: 19—20

III. MELLÉKLET

A dalhagyomány (D 1—D10) össz-szövege

Az össz-szöveg sorai	Ezek változatai	A *D* változatok számai	A sor szövege (irodalmiasított helyesírásban)
	I. strófa		
a = 1	I	1A = 1B, 2, 3,	Kisétálék kis kertembe /
	II	5, 6, 7, 8, 9	Én kimenék kis kertembe(n) /
	III	4	(Hej) Kisétálék kőkertembe /
	IV	10	Én béhágék kőkertembe /
b = 2	I a	5, 6, 7, 8	Virágom nézni /
	b	1A	Virágimat nézni /
	II a	2, 4, 9	Virágom látni /
	b	3	Virágot látni /
	III	1B	Virágim közé /
	IV	10	Fáradt nagy gonddal /
c = 3	I a	1A	Hát égi harmat fogta bé /
	b	1B	Nagy égi harmat lepte be /
	c	3	Ha leütte őszi harmat /
	d	5	S elvitte jaz égi harmat /
	e	6	Hát elverte égi harmat /
	f	7	Halájüte zőszi harmat /
	g	8	Alájütta zégi harmat /
	h	9	Hát virágom bé van húzva / + d II
	X	2, 4, 10	∅
d = 4	I a	1B, 3, 5, 6, 7, 8	Virágom színét /
	b	1A	Virágim színét /
	II	9	Égi harmattal (tképp. c I h-hoz)
	X	2, 4, 10	∅
	II. strófa		
e = 5	I a	1A = 1B, 6	Kis gerlice rajta sétál /
	b	3, 7, 8	Rajta sétál kis gerlice /
	II	2, 4	Hát ott vagyon kis gerlice /
	III	5	Rajta tapott bús gerlice /
	IV a	9	Rajta sétál fülemüle /
	b	10	Ott sétál a fülemüle /
f = 6	I a	2, 3, 4, 6, 7, 8, 9	Sárga lábával /
	b	10	Sárga lábakkal /
	c	1A = 1B	Kicsi sárig lábával /
	II	5	Fehér lábával /
	BETÉT	10	δ I b (négy sornyi)
g = 7	I a	3, 7, 8	Sárga lába, zöld a szárnya /
	b	6	Sárga lába, kék a szárnya /
	c	5	Fehér lába, kék a szárnya /
	X	1A = 1B, 2, 4, 9, 10	∅
h = 8	I a	3, 6	Jaj be gyengén jár /
	b	7, 8	Jaj be gyöngyön járja /
	c	5	Jaj be gyingyen járja /
	X	1A = 1B, 2, 4, 9, 10	∅
	BETÉT	5	β (nyolc sornyi)
	III. strófa		
j = 9	I a	1A = 1B, 2, 4	Megszólítám kis gerlicét /
	b	7	Megszólítá kis gerlice /
	X	3, 5, 6, 8, 9, 10	∅

Az össz-szöveg sorai	Ezek változatai	A *D* változatok számai	A sor szövege (irodalmiasított helyesírásban)
k = 10	I	1A, 2, 4, 7	Hát fülemüle /
	II	1B	Szájam szavával /
	X	3, 5, 6, 8, 9, 10	∅
l = 11	I	1A = 1B, 2, 4	Megszólítám fülemülét /
	II	7	Fülemüle én szeretőm /
	X	3, 5, 6, 8, 9, 10	∅
m = 12	I	2, 4	Há[t a]z én édesem /
	II	1A = 1B	Én szerelmemet /
	III	7	Olyan szerelmes /
	X	3, 5, 6, 8, 9, 10	∅
	IV. strófa		
n = 13	I	2, 3, 4, 7	Jer bé, jer bé, édes rózsám /
	II a	1B, 8	Jöjj be hozzám, édes szívem /
	b	1A	Hej bé hozzám, édes szívem /
	III	6	Jer be hozzám, jer be hozzám /
	IV	9	Jer bé hozzám, kincsem rózsám /
	X	5, 10	∅
o = 14	I	1A, 2, 4, 6, 7, 9	Légy aranyalmám /
	II	3, 8	Végy aranyalmát /
	III	1B	Szép kedvesemet /
	X	5, 10	∅
	BETÉT	6	α (két sornyi)
	BETÉT	9	δ Ia (négy sornyi)
p = 15	I a	2, 4	Nem megyek én, édes rózsám /
	b	7, 8	Nem megyek én, édes szívem /
	c	1A = 1B	Én nem megyek, édes szívem /
	d	3	Nem mehetek, édes szívem /
	II	6	Én nem járok, én nem járok /
	(z)	5 (9—12 sorok) (lásd β betétben)	s Magas marton sem járhattak / félelem nélkül / Édes csókot sem adhatok / szerelem nélkül /
	X	9, 10	∅
r = 16	I	1A = 1B, 2, 3, 4, 7, 8	Mert megutáltál /
	II	6	Mert meg is untál /
	X	5, 9, 10	∅
	BETÉT	3	γ (tíz sornyi)
	V. strófa		
s = 17	I a	2, 4	Te magadnak, én helyembe /
	b	8	Én helyembe, te magadnak /
	II	1A = 1B	Én helyettem, édes szívem /
	X	3, 5, 6, 7, 9, 10	∅
t = 18	I	1A = 1B, 2, 4, 8	Mást választottál /
	X	3, 5, 6, 7, 9, 10	∅
s^2 = 19	I a	4	Te magadnak, én helyembe /
	II	8	Én helyembe, te magadnak /
	X	1A = 1B, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10	∅
t^2 = 20	I	4, 8	Mást választottál /
	X	1A = 1B, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10	∅

Az össz-szöveg sorai	Ezek változatai	A *D* változatok számai	A sor szövege (irodalmiasított helyesírásban)
	VI. strófa		
u = 21	I a	8	Ugyan megnézd édes szívem /
	b	2	Ugy megnézzed édes szívem /
	c	7	(? Hogyan merné), édes rózsám = „ugyan megnézd" lehet
	d	1A = 1B	Jól megnézzed, édes szívem /
	e	6	Nézd meg babám, nézd meg babám /
	(z)	5	Jól megügyeld, jól megügyeld /
	X	3, 4, 9, 10	∅
v = 22	I a	1A = 1B, 2, 6, 7	Kit választottál /
	b	8	Mit választottál /
	(z)	5	Milyet szakasztasz /
	X	3, 4, 9, 10	∅
w = 23	I a	1A = 1B, 6, 7, 8	Tiszta víznek színe alól /
	b	2	Szép vég víznek színe alól /
	(z)	5	Nehogy úgy járj, mint én jártam /
	X	3, 4, 9, 10	∅
z = 24	I	1A = 1B, 2, 6, 7, 8	Mérget ne igyál /
	(z)	5	Kedves galambom /
	X	3, 4, 9, 10	∅
	BETÉT	1A = 1B	ε (négy sornyi)

Az össz-szöveg betétei

Jelzet	Variáns	az össz-szöveg ... sora után kezdődik	Saját sorszámozása	A *D* változatok számai és sorszámai	Szövege (irodalmiasított helyesírásban)
α	I	14.	+1	6 : 11—12	Szépen mulass énnálamnál /
			+2		Ne bátorkodjál /
β	I	8.	+1	5 : 9—16	Magas marton nem járhattak /
			+2		félelem nélkül /
			+3		Édes csókot sem adhatok /
			+4		szerelem nélkül /
			+5		Acca babám jobb kezedet /
			+6		sétáljunk egyet /
			+7		S menjünk ki a gyümölcsösbe /
			+8		szakajtsunk meggyet //
γ	I	16.	+1	3 : 13—22	Ha bé jössz is, csendesen jöjj /
			+2		mert az én anyám /
			+3		Julis asszony ébren alszik /
			+4		nem nyugodhatik //
			+5		//: Ételünket, italunkat /
			+6		mind számba veszi / // ://
			+7		Lefeküvém leánti ágyba /
			+8		ifjú koromba /
			+9		Csak felkele édesapám /
			+10		s elővette botját //
δ	Ia	14.	+1	9 : 9—12	Az ajtómon vas kilincs van /
			+2		meg ne pendüljön /
			+3	(1. var.)	A sarkantyúm sárga rézből /
			+3	(2. var.)	Sárga rézből van sarkantyúm /
			+4		meg ne csendüljön //
	Ib	6.	+1	10 : 5—8	Aranyos kard oldaladon /
			+2		meg ne csendüljön /
			+3		Sárga csizmád sarkantyúja /
			+4		meg se pendüljön //
ε	I	24.	+1	1A = 1B : 21—24	Sem nem szebbet, sem nem jobbat /
			+2		De még olyant sem /
			+3		Nem felejtlek, nem felejtlek /
			+4		Téged sohasem //

A dalhagyomány szerkezete

I. Az össz-szöveg szerkezete

Sor	Rész	Szakasz
—	O	BEVEZETÉS
1—12	A	TALÁLKOZÁS
1—2	I a	kisétálék kertembe / virágom látni
3—4	b	harmat lepte be azt
5—6	II a	ott van egy madár
7—8	b	szép maga / szépen jár
9a	III a	megszólítám
9b—12	b	(felismerem:) gerlice — fülemüle — édesem
13—24	B	BESZÉLGETÉS
13	I a	Kérés: jer bé hozzám
14	b	légy aranyalmám
15	II a	Válasz: nem megyek
16—18	b	mert megutáltál / mást választottál
19—20	b	(ismétlés)
21—22	III a	Oktatás: ugyan megnézd / kit választottál
23—24	b	méznek színe alatt mérget ne igyál
—	X	BEFEJEZÉS

II. A betétes változatok szerkezete

α-betét	ugyanez, csak B I b után *B I c* rész is +1—+2 sorokban: szépen mulass énnálamnál.
β-betét	az eleje egyezik, eltérés az *A II b* rész után:
+1—+2	(B II a) magas parton nem járhatok / félelem nélkül
+3—+4	(b) édes csókot nem adhatok / szerelem nélkül
+5—+6	(B I a) add kezedet / sétáljunk egyet
+7—+8	(b) szakítsunk meggyet
γ-betét	az eleje egyezik, eltérés az össz-szöveg 16. sora után, ez a rész azonban inkább az össz-szöveg 14. sora *(B I b)* után következhetnék:
+1	IA a ha bejössz is, csendesen járj
+2—+4	IB a (anyám) ébren alszik
+5—+6	b ételünket, italunkat számba veszi
+7—+8	IIA a lefeküvém leányi ágyamba
+9—+10	b felkelt édesapám / elővette botját
δ-betét	az eleje egyezik az össz-szövegével, majd utána a +1 sorig *(IA a)* ezután ezen belüli betétként következik:
+1—+8	(IA) b az ajtó, a kardod, a sarkantyúd / meg ne csendüljön
	ezután a két idetartozó (különben töredékes) változatnak vége is van.
ε-betét	az eleje egyezik az össz-szövegével, ennek a 24. sora *(B III b)* után következik, de inkább a 18. sor *(B II b)* után következhetnék:
+1—+2	IIIA sem szebbet, sem jobbat / még olyant sem
+3—+4	X nem felejtelek el sohasem

IV. MELLÉKLET

A párosítódal-hagyomány (*P 1—P 12*) össz-szövege

Az össz-szöveg sorai	Változat	*P*-számok	A szövegek (irodalmiasított helyesírásban)
I. strófa			
A = 1	I a	1, 2, 3, 7	Amott vagyon / 1, 7: egy kis erdő / 2: egy cédrusfa / 3: egy diófa /
	b	5, 6	Házunk előtt / 5: egy almafa / 6: egy diófa /
	c	4, 8	4: udvaromba / 8: udvaromon / 4, 8: egy almafa /
	d	12, 11—5 sor:	Az út mellett csipkebokor / 11—5: + NN NN az //
	e	10	Emide le nem messze van /
	f	9	Nyirád felett / van egy erdő /
	II	11	Zöld erdőbe / sík mezőbe / fiatal fa // szépen zöldelik /
B = 2	I a	4, 6, 11	4: szépen zöldelik / 6: szépet zöldelik / 11: szépen zöldelik, szépen zöldelik /
	b	5, 8	szépen virágzik /
	c	3	szépen tündöklik /
	d	10	egy fa tündöklik /
	II a	1, 7	jaj de sűrű az /
	b	9	az igen sűrű /
	III	2	hej a tövin áll /
	IV	12, 11—6	NN NN az / NN NN az /
C = 3	I a	5, 8	8: virágjától, bimbójától / 5: virágjával, bimbójával
	b	3, 11	természétől, bimbójától // 11: + messze tündöklik /
	c	4	zöldelő szép virágjától /
	d	6	zöld ágától, a virágjától /
	II a	1, 9	abba vagyon egy almafa /
	b	7	közepébe egy almafa /
	III	10	annak vagyon tetejébe /
	IV	2	egyik ágán barna legény /
	V a	12	mellette egy csipkebokor /
	b	11—7	mellette egy rozmaringszál // + NN NN az /
D = 4	I a	3, 4, 6, 8	messze ellátszik /
	b	11	messze tündöklik / messze tündöklik /
	c	5	csak úgy tündöklik /
	II a	1	jaj de lombos az /
	b	7	jaj de ágas az /
	c	9	az igen ágas /
	III	10	két szál rozmaring /
	IV	2	vígan furulyál /
	V	12, 11—8	NN NN az / NN NN az /
II. strófa			
E = 5	I a1	5, 7, 9	Egyik ágán / NN—(N) NN /
	a2	1, 10	Egyik ágán / ez a NN /
	a3	2	Egyik ágán / barna legény /
	b1	6, 8	Fölső ágán / (a) NN NN /
	b2	4	Ez a NN / fölső ágán /
	c	3	Alsó ágán / NN NNN /
	X	11, 12	∅
F = 6	I a	3, 7	búsan sírdogál /
	b	10	jól megsírdogál /
	II a1	4, 6	szépen furulyál /

Az összszöveg sorai	Változat	*P*-számok	A szövegek (irodalmiasított helyesírásban)
F = 6	a2	2	vígan furulyál /
	b	9	szépen citoráz /
	c	5	sípot fújdogál /
	d	1	verset fújdogál /
	e	8	marsot fújdogál /
	X	11, 12	∅
G = 7	I a1	5, 7, 9	másik ágán / NN NN /
	a2	1, 10	másik ágán ez a NN /
	b1	6, 8	alsó ágán / (a) N—(N) NN /
	b2	4	az az NN / alsó ágán /
	c	3	felső ágán / NN NN /
	d	2	másik ágán / barna kislány /
	X	11, 12	∅
H = 8	I a	2, 4, 6, 9	búsan sírdogál /
	b	1, 5	úgy megsírdogál /
	c	8	szépen sírdogál /
	II a	10	jól megfújdogál /
	b	3	marsot fújdogál /
	c	7	egy szép füttyöt hány /
	X	11, 12	∅
III. strófa			
J = 9	I a	1	Ne ríjj, édes / NN szívem /
	b	3	Ne sírj, édes / szívem NN /
	c	6	Ne sírj, NN / szívem NN /
	d	4	Ne sírj, NN / szívem párja /
	e	2	Ne sírj, ne sírj / barna kislány /
	II a	8	Jól vigyázz te / N NNN /
	b	9	Jól vigyázz te / barna kislány /
	c	11, 12—5	Jól rá vigyázz / NN NN / 11: + hogy meg ne csaljon /
	III	5	Lám megmondtam / szívem NN /
	IV	10	Szívem NN / szívem NN /
	V	7	Arra kérlek / szívem NN /
K = 10	I a	1, 5, 7	hogy meg ne csaljál /
	b1	8, 9	hogy meg ne csaljon /
	b2	11, 12—6	hogy meg ne csaljon / hogy meg ne csaljon /
	c	4	még meg sem csaltál /
	d	3	hogy megcsaltalak /
	II	2	rólam tanuljál /
	III	10	jaj, te jól vigyázz /
	IV	6	én nem bántalak /
L = 11	I a	3, 6, 8, 9, 10	lépesméznek (a) / színe alatt /
	b	2	lépesméznek / az aljából /
	II a	1	szíved helyett / lépes mézet /
	b	7	szíved alá / lépes mézzel /
	c	5	színed előtt / lépes mézet /
	III a1	12—7	mézes-mázos / pálinkában /
	a2	11	mézes-mázos / pálinkába / / mérget ne adjon /
	IV	4	még énnekem / ételembe /
M = 12	I a	2, 10	mérget ne igyál /
	b1	1, 5, 7	1, 5: mérget ne adjál / 7: mérget ne adjál / rakjál / (var.)
	b2	4	mérget nem adtál /
	b3	8,9	mérget ne adjon /
	b4	11, 12—8	mérget ne adjon / mérget ne adjon /
	II	**3**	elcsábíttalak / hogy elhagytalak / = alternatív variáns
	III	6	majd megcsókollak /

A párosítóhagyomány (P 1—P 12) szerkezete

Sor	Rész	Szakasz
1—8	A	Összeéneklés
1	I a1	amott van egy fa / erdő
2	a2	szépen virágzik / zöldellik
3—4	a3	virágjától (bimbójától, levelétől, ágától) messze tündöklik / ellátszik
5—6	II $a^1 \sim a^2$	egyik ágán NN a^1 férfi / a^2 (nő) szépen zenél / énekel / (sírdogál)
7—8	$b^1 \sim b^2$	másik ágán NN b^1 nő / b^2 (férfi) ....-n sírdogál / (zenél)
9—12	B	Intés
9	III $a^1 \sim a^2$	a^1 jól vigyázz te kisleány a^2 ne sírj édes szívem
10	$b^1 \sim b^2$	b^1 hogy ő (férfi) meg ne csaljon b^2 hogy te (nő) meg ne csaljál
11—12	$c^1 \sim c^2$ [c^3]	lépesméznek a színe alatt mérget ne c^1 adjon ő (férfi) c^2 adjál te (nő): [igyál te [nő]]

V. MELLÉKLET

A bemutatott szövegek szerkesztése

14. sz. szöveg (RMKT)— narratív lírai dal

$$A\,[I + II + III] + B\left(\frac{Ia(1, 2, 3, 4)}{Ib(1, 2, 3)} + \frac{IIa(1, 2, 3, 4)}{IIb(1)} + \frac{IIIa(1, 2)}{IIIb(1, 2)}\right) + C[I, II, III] + X.$$

ebből a locus amoenus motívum szerkezete:

$$A\,[I + II + III] + \ldots B\left(\frac{IIIa(1, 2b)}{IIIb(1)}\right) + C.$$

A dalhagyomány össz-szövegének szerkezete

$$A\,[I(a, b) + II(a, b) + III(a, b)] + B\left[\frac{I(a, b)}{II(a. b)} + III(a, b)\right]$$

ettől az α variáns eltérése, az eltérések fett szedéssel jelölve

$$A\,[I(a, b) + II(a, b)] + B\left[\frac{I(a, b, \mathbf{c})}{II(a,b)} + \frac{III(a, b)}{\emptyset}\right]$$

a β variáns:

$$A\,[I(a, b) + II(a, b)] + B\left[\frac{II(a, b)}{I(a,b) + III(a, b)}\right] G$$

a γ variáns:

$$A\,[I(a, b) + II(a, b)] + B\left[\frac{I(a, b)}{II(a, b)}\right] \ldots + \left[\gamma\,[IA(a) + IB(a, b) + IIIA(a, b)]\right]$$

a δ_1 variáns: (D 9)

$$A\,[I(a, b) + II(a)] + B\,\frac{I(a, b) + [IA(b)]}{\emptyset}$$

a δ_2 variáns: (D 10)

$$A\,[I(a) + II(a, b)] \ldots \left[B\left[\frac{IA(b)}{\emptyset}\right]\right]$$

az ε variáns:

$$A\,[I(a, b) + II(a, b) + III(a, b)] + B\left[\frac{I(a, b)}{II(a, b) + III(a, b)}\right] + \left[\frac{IIIa + X}{\emptyset}\right]$$

A 75. sz. szöveg(RMKT) szerkezete:

$$[A\ (I(a, b), II, III) + B(I, II, III, IV) + C(I, II, III) + D(I, II, III) + E(I, II)]$$

A párosító-szövegek össz-szövegének szerkezete:

$$I[a(1, 2, 3)] + II[a(1, 2)\,b(1, 2)] + [(a^1 \sim a^2) + (b^1 \sim b^2) + (c^1 \sim c^2 \sim \underline{c^3}).]$$

A Dunántúli verseskönyv szövegének szerkezete (aláhúzva a párosító rész):

$$\underset{\cdots\cdots}{I(a, b)} + \underset{\cdots\cdots}{II(a, b)} + III(a, b) + \underset{\cdots\cdots}{IV(a, b)} + V(a, b)$$

Az Aranka-gyűjtemény szövegének szerkezete (aláhúzva a párosító rész):

$$\underset{\cdots\cdots}{I(a, b)} + \underset{\cdots\cdots}{II(a, b)} + III(a, b, c, d)$$

FÜGGELÉK

(Az eddig nyomtatásban nem közölt folklór szövegek a forrás interpunkciójával és tagolásában közölve)

1. *D 4* szám (7. lábjegyzet)

1. Hej Kisétálék kőkertembe
Virágom látni,
se Há ott vagyon kis görice
Sárga lábával.

2. Megszólítám kis göricét,
Há fülyemülye;
m-Megszólítám fülyemülyét,
Há 'z én édesëm.

3. Jer bé, jer bé édes rozsám,
Légy aranyalmám.
n-Nem mënëk én, édes rozsám,
Mert megútáltál.

4. Te magadnak én helyëmbe
Mást választottál
Hn Te magadnak én helyembe
Mást választottál.

Átjavított kézirat, valószínűleg Bartók Béla javította.

*

2. *D 5* szám (7. lábjegyzet)

1. s Én kimenék kiskertemben virágom nézni
S elvitte jaz égi harmat virágom szinyit

2. Rajta tapott bus gerlice fehér lábával
Fehér lába, kék a szárnya, jaj be gyingyen járja

3. s Magas marton sem járhattak félelem nékül
Édes csókot sem adhatok szerelem nékül.

(Szövegkiegészítés, nincs rajta a lemezen.)

4. s Acca babám jobb kezedet, sétájjunk egyet
s Menjünk ki a gyümölcsösbe, szakajjunk meggyet

5. S jól megügyeld, jól megügyeld milyet szakasztasz
s Nehogy ugy járj, mint én jártam kedves galambom.

*

3. *D 7* szám (7. lábjegyzet)

1. s Én kimenék kis kertembe virágom nézni
Halájüte zőszi harmat virágom szinyit

2. Ritta sétál kis görice sárga lábával
Sárgu lábo zöd e szárnyo jaj de gyöngyön járja

3. Megszólitá kis görice há fülyemülye
Fülyemülye zén szeretőm olyan szerelmes

4. Gyer bé gyer bé iédes rózsám, légy aranyalmám
Nem menek én édes szivem mer megutáltál

5. Hogyan merné az édes rózsám kit választottál
e Tiszta viznek szinye jalól mérget ne igyál

*

4. *D 8* szám (7. lábjegyzet)

1. Én kimenék küs kertemben virágom nézni,
H-á(l) elütte-zégi harmat virágom szinit.

2. Ritta sétál küs gerice sárga lábával,
... Sárga lába, ződ a szárnya, jaj be gyöngyön járja.

3. Jer bé hezzám édes szüvem, végy aranyalmát,
Nem menek én édes szüvem, mer megutáltál.

4. Én helyembe te magadnak más(t) választottál,
Én helyembe te magadnak más választottál.

5. Sem nem szebbet sem nem jobbat, de még ojjant sem,
Ugyan megnézd édes szüvem, mit választottál.

6. Ugyan megnézd édes szüvem, mit választottál,
Tiszta víznek színje alól mérget ne igyál.

7. Ugyan megnézd édes szüvem, mit választottál,
Tiszta víznek színje alól mérget ne igyál.

*

5. *P 12* szám (10. lábjegyzet)

Krajcsér Ferenc: Népszokások. Zsitvabesnyő. 1941.

Az út mellett csipkebokor
Geró Feri az, Geró Feri az
Mellette egy csipkebokor
Kecskés Julis az, Kecskés Julis az
Jó rá vigyázz Kecskés Julis
Hogy meg ne csaljon, hogy meg ne csaljon.
Mézes mázos pálinkában
Mérget ne adjon mérget ne adjon.
·/.
(Ugyanúgy, mint az előbbit, Böjti.)

EA 1090: 49—50.
Dallam nincs közölve.

Вильмош Войт:

«В САДУ ЛЮБВИ»

(К исследованию возникновения текстов лирических народных песен и приемов лирического творчества)

Част первая

Автор занимается вопросом возникновения любовной лирики в венгерском строфическом фольклоре средневековья, используя исторические и современные материалы. По его мнению в венгерской народной поэзии строфическая любовная лира не могла возникнуть раньше XVII века. (Подробная аннотация будет опубликована после второй части статьи.)

Vilmos Voigt:

„IN THE GARDEN OF LOVE"

(Aspects to the analysis of the development and poetic creation of the texts of lyric folk-songs)

Part One

The author discusses the development of strophic love lyrics in Hungarian folklore during the Middle Ages, making use of historical and recent data. In his opinion strophic love lyrics in Hungarian folk-poetry cannot date back to times before the 17th century. (A detailed summary follows at the end of Part Two, to be published at a later date.)

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

A háziasítás kérdései a legújabb kutatások fényében*

A háziasítás rendkívül bonyolult folyamat. Lényegében nem más, mint az ember különleges beavatkozása bizonyos állatfajok életébe azzal, hogy vadászta vagy kiűzte azokat lakóhelyükről, mint pl. a barlangi medvét a pleisztocén során, a háziasítás azonban egészen más természetű beavatkozás volt. Kétségtelen, hogy a legkorábbi háziasítás célja az állati fehérjeszükséglet biztosítása volt az ember számára és hogy abban az időben a háziállatok csupán élő húskonzervek voltak, s az ember végülis éppenúgy leölte őket, mint a vadászott állatokat. Azonban állatok befogása, karámokban tartása és megfelelő időben való leölése még nem háziasítás. A háziasítás ennél több. A legfontosabb kritériuma az, hogy az ember valamely befogott faj egyedeit szaporítani próbálja. A szó: háziasítás — magában foglalja a fogságban tartott állatok szaporítását és tartását az eredetitől eltérő, megváltozott körülmények között. Ha röviden össze akarnám foglalni, mi a háziasítás lényege, az alábbit mondanám: az ember befogja és megszelidíti bizonyos különleges pszichológiai tulajdonsággal bíró állatfajok egyedeit, kiveszi őket természetes biotópjukból és tenyészközösségükből és saját ellenőrzése alatt és hasznára tartja és tenyészti őket.

Azt hiszem, hasznos lenne egy kicsit áttekinteni, melyek voltak a domesztikációval megkezdődött állattartás fő fázisai. Általában két fázis különböztethető meg: 1. állattartás, 2. állattenyésztés.

Az *állattartás* az állattenyésztés primitív formája, céltudatos tenyészkiválasztás és megfelelő takarmányozás nélkül. Legfontosabb ismérvei, hogy *a)* egy adott populációban nem élnek különböző fajták egymás mellett, — *b)* a háziállatok primitív típusúak — és emlősök esetében — a vad formához képest kis testűek. A tenyészkiválasztás gyökerei visszanyúlnak ugyan az őskorig, pl. a fölös számú hímek kasztrációjának bevezetésével a neolitikumtól kezdve az ember gyakorolt bizonyos szelekciót, a hímek egy részét kiválasztotta a tenyésztésre, más részét kizárta a tenyésztésből, azonban ez a tenyészkiválasztás nem irányult a magasabb hozam elérésére.

A valódi *állattenyésztés* alapja a céltudatos tenyészkiválasztás és a megfelelő takarmányozás mind kvalitatív, mind kvantitatív értelemben. A tudatos állattenyésztés akkor kezdődött, amikor az ember háziállatait mint egyedeket és nem mint csordát kezdte kezelni. Ez az időszak nem egyszerre érkezett el minden fajnál, a lónál és a kutyánál pl. korábban, mint a szarvasmarhánál. A tudatos állattenyésztés a teljes háziállatfaunára vonatkozóan a klasszikus görög és méginkább római korban jelentkezett először. Aztán a római birodalom bukásával ez is eltűnt és csak a középkor végén tűnt fel újra. Fő jellemvonásai *a)* egy adott populációban több fajta egyedei élnek egymás mellett, — *b)* az állatok nagysága növekszik azonban törpe fajták is előfordulnak, — *c)* az állatok hozama általánosan növekszik. Régészeti állatcsontanyagon e három jellemvonás közül elsősorban az első kettő mutatható jól ki. Valahányszor a céltudatos állattenyésztés felváltotta az állattartást (a klaszikus görög időszakban, a római császárkorban, majd véglegesen a XIV. század után, a reneszánsz-kori általános európai fellendülés idején), mindjárt megjelentek a jól megkülönböztethető fajták minden háziállatfajban (Tác római villatelepülésen pl. két szervasmarha- és öt kutyafajta fordult elő), s a háziállatok testnagysága növekedni kezdett. Utóbbira legjobb példa a szarvasmarha esete. Ennél a háziasítás okozta nagyságcsökkenés azt eredményezte, hogy az őstulok 155 cm-es átlagos mérmagasságához képest az újkőkori hazai házimarhák átlagosan 127 cm-esek voltak. A rézkorra és a bronzkorra a mérmagasság tovább csökkent. Kb. 121 cm-es átlagra. Az őskori mélypontot a vaskorra érték el, nem egészen 112 cm-es mérmagassággal. Ezután következett az állattenyésztés első feltűnése a római korban, s eredményeként az átlagos mérmagasság 125 cm-re

* A Magyar Néprajzi Társaság teljes ülésén 1968. október 30-án megtartott előadás

ugrott, viszont a római birodalom bukása és a céltudatos állattenyésztés eltűnésével, a népvándorláskorban 119 cm körülire esett. A szarvasmarha testnagysága mélypontját a X—XIII. században érte el, kb. 111 cm-es átlaggal, majd a XIV—XV. században az állattenyésztés újbóli megindulásával először közel 120 cm-re emelkedett, s máig is egyre növekszik.

A fenti két kategória — állattartás és állattenyésztés — nem egyezik meg a néprajzi irodalomban általánosan elterjedt népi állattartással, ill. uradalmi állattenyésztéssel. Ebben a rendszerben a legutóbbi legalább 100 év népi állattartása is állattenyésztés, miután céltudatos tenyészkiválasztáson nyugszik.

A háziasítás mint folyamat három tényezőt foglal magában: az embert, aki végzi, a vadállatot, amelyet domesztikálnak és a háziállatot, mint eredményt. — Első pillanatra azt hinné az ember, hogy ebben a folyamatban csupán az ember játszik aktív szerepet, ő vezeti át az állatot a vad állapotból a háziasítottba, ő ellenőrzi a szaporodását, viszi el távoli vidékekre, korlátozza mozgási területét, kiirtja a vad formákat stb. — Nos, ez kétségtelenül a fejlődés fő vonala, azonban az egész folyamat komplex egymásrahatások összessége. Nemcsak az ember befolyásolja az állatot, hanem fordítva is, gondoljunk a rénszarvastenyésztők vándorlásaira, melyek függvényei háziállataik vándorlásának. És nemcsak az ember gyakorolt a háziasítással bizonyos állatfajokra, hanem a háziasítás hatással volt az emberre, a társadalomra is.

A háziasítással és a korai állattartással kapcsolatban egész sor gyakorlati probléma merül fel. Így pl az, hogy mi a bizonyítéka őskori települések faunájában, ha ott a vadászat mellett állattartás is folyt, illetve, hogy ott a vadászat és állattartás mellett helyi háziasítás is folyt. Vagy például azt, hogy milyen tényezők határozzák meg egy-egy kultúra állattartását, vagy pl. az állattartásnak milyen kvalitatív, ill. kvantitatív vonásai jellemzőek bizonyos őskori kultúrára, népre vagy időszakra, vagy milyen mértékben határozható meg bizonyos kultúrák vagy népek eredete, rokonsága, vagy vándorlásai az állattartásukon keresztül stb. Ezeket a kérdéseket eléggé elhanyagolták eddig és csak a legújabb kutatások vetettek rájuk fényt.

Nézzük talán az első problémát: mi a bizonyítása annak, hogy egy őskori telepen állattartás folyt?

1. Egy háziasított faj korcsoportjainak — fiatal, kifejlett, érett, öreg — aránya eltérő a vad formáétól.

2. Ugyancsak eltérő a nemek közti arány is.

3. Olyan háziállatfajok tűnnek fel, amelyeknek az illető területen nem élnek vad formái.

4. A háziállatokon anatómiai változások tűnnek fel, melyek élesen elkülönítik őket vad őseiktől.

5. Előfordulnak a háziasított állatok ábrázolásai.

6. Az állattartással kapcsolatos eszközök, szerszámok is feltűnhetnek.

Az említett hat kritériumból az utolsó négy a legmegbízhatóbb, azonban az első kettő a legérdekesebb.

Az utolsó négy ugyanis már csak akkor tűnik fel, ha a háziasítás kezdete óta egy bizonyos idő már eltelt. Bár manapság már kétségtelen, hogy ez az idő nem túlságosan hosszú, pl. Délnyugat-Ázsiában szarvatlan juhok és csavart szarvú kecskék már a 8. évezredben — időszámításunk előtt — feltűnnek, és rövidszarvú marhák pedig az i. e. 6. évezredben már a Kárpát-medencét is elérik. Nagyon lényeges, hogy olyan megbízható módszereket találjunk, melyekkel a háziállatokat vad őseiktől már a háziasítás olyan korai időszakában is elkülöníthetjük, amikor morphológiai változások még nem fejlődtek ki.

Archihovszki kísérelte meg elsőként, hogy valamely állatfaj háziasított és vad formáját a korcsoportok és nemek arányában történt eltolódás alapján megkülönböztesse. Szerinte nagyon öreg állatok előfordulása, a hímek és nőstények egyenlő számaránya és a csigolyák, illetve mellcsontok hiánya vad állományra, az öreg állatok hiánya, a nőstények túlnyomó gyakorisága (a hímek nagyrészét leölték mint fiatal állatokat vagy kasztrálták) és teljes csontvázak előfordulása háziasított állományra utal. Ez kétségkívül nagyon szellemes módszer, miután a korcsoportok és nemek arányai közti különbségeket bizonyos csontok előfordulásával, illetve hiányával köti össze. Könnyen megérthető, hogy a vadászok nagytestű állatok leölése esetén a hússzegény részeket nem vitték magukkal a településre, a háziállatokat viszont általában a telepen ölték le és ezért ott teljes csontvázaik megtalálhatók.

A háziasítás kimutatásával a korcsoportok megváltozott aránya alapján az amerikai Coon is foglalkozott. Szerinte a fiatal állatok magas számaránya valamely lelőhelyen a háziasítás bizonyítéka, s ez alaptétellé vált a közel-keleti régészetben. Ennek alapján mutatott ki Perkins házijuhokat Zawi Chemi Shanidar protoneolithikus (10.870 300 B. P.) településről. Bár ő a fiatal állatok számarányának hirtelen növekedését állapította meg, azonban Hopkins statisztikai módszerekkel kimutatta, hogy a fiatal állatoknak ugyan-

olyan magas volt a számaránya a közeli Shanidar Cave paleolit rétegeiben is. Itt tehát a fiatal állatok magas számaránya valamilyen speciális vadászati módszerre utal. Mindenek ellenére én magam azon a véleményen vagyok, hogy a fiatal állatok magas számaránya valamely korai neolitikus lelőhelyen a háziasításnak egyik, ha nem is teljes bizonyítása, egyszerűen azért, miután a neolitikum későbbi időszakában ugyanezt találtam morfológiai változásokkal együtt, kétségtelenül háziasított állományban. Meg vagyok győződve, hogy nagyon hasznos lenne kombinálni ezt a módszert a nemek arányváltozásainak és a csontfajták spektrumának vizsgálatával, mint azt Archihovszki tette.

Az előbbiekben tehát azt tekintettük át, melyek a bizonyítékai az *állattartásnak* egy őskori lelőhelyen. A következő lépés azt megnézni, hogy a helyi *háziasításnak* milyen bizonyítékai fordulhatnak elő egy lelőhelyen? Ennek különleges jelentősége van nemcsak a korai háziasítás szempontjából, hanem a későbbi idők másodlagos háziasításait illetően is. Jól tudjuk, hogy a háziasítás folyamata nem állt meg az első befogott állatok megszelídítésénél. Éppen ellenkezőleg: ahogy a háziasítás technikája elterjedt, az ember mindenütt megpróbált szelidíteni állatokat a helyi vad fajokból. De ezen kívül az egész neolitikum során az ember kényszerítve volt a háziasításra. Ebben az időben ugyanis amikor az állattartás még csak kezdeti jellegű volt, a vadászat viszont fokozatosan visszacsett, egyszerűen lehetetlen lett volna ellátni hússal a telepek egyre növekvő lakosságát és ugyanakkor növelni a háziállatállományt. Azonkívül az őskori ember hamar rájött arra, hogy háziállatállománya a vagyona alapja és megpróbálta minden módon növelni azt. Ez megint csak háziasításhoz vezetett. És végül, amikor a neolitikum végén az ember a háziállatok új hasznait — tej, gyapjú, igaerő — felfedezte, háziasítási láz tört ki egész Európában. S amikor ennek a láznak végén az őstulok Közép- és Nyugat-európa akkori legjelentősebb háziállatának, a szarvasmarhának vad őse rendkívül megritkult, az ember a sertés háziasítására tért át. Ennek ellenére az őstulkot még az őskor után is háziasította, így pl. Vergilius említi, hogy Északolaszországban egy marhajárvány után a parasztok őstulkokat fogtak be és háziasítottak. Ugyanígy középkori krónikák említik, hogy egy őstulok bikát, melyet Magyarországon fogtak be és szelídítettek, a 12. században a strasbourgi dóm nehéz alapköveinek vontatására használták stb.

Melyek tehát a *helyi háziasítás* bizonyítékai?

1. Valamely faj házi- és vad formájának csontjai együttes előfordulása egy lelőhelyen.

2. Átmeneti alakok előfordulása a vad és háziasított forma között.

3. Változások a vad forma korcsoportjainak és nemeinek arányában.

4. A vad forma befogásának ábrázolásai.

Az első pont nem kíván bővebb magyarázatot: egy fajt csak ott lehet háziasítani, ahol vad formája előfordul.

Ami a második pontot illeti, a házi- és vad forma közti átmeneti alakok kétfélék lehetnek *a)* a két forma hibridjei, *b)* frissen háziasított állatok. Közülük az első típus a ritkább, a második gyakoribb. Amennyiben koponyák vagy nagyobb koponyatöredékek előfordulnak, úgy pl. szarvasmarha esetében, nem nehéz a két típus elkülönítése. Míg ugyanis a második típus nem más, mint a vadmarha kis méretű formája, az első egyáltalán nem mutatja a vad formának jól meghatározott, szinte standard arányait. Így pl. kis koponyához nagy szarvai vannak, vagy fordítva. Az őstulok hosszú szarvaihoz hullámos fejéle van, egyenetlen homloka stb. Ilyen aránytalanság valószínűleg az egész testre jellemző, azonban eddig ilyen csontváz még nem került elő.

Helyi háziasítás esetén az átmeneti formák hídat képeznek a vad- és domesztikált állomány között egy-egy fajban. A juhot és kecskét illetően ez a kérdés még tisztázásra szorul, mindenesetre ilyen alakok legalábbis a szarv formáját keresztmetszetét, csavarodását illetően kell, hogy legyenek. Ezzel szemben sertés és szarvasmarha esetén az átmeneti alakok jól meghatározhatók. E fajoknál ugyanis a háziasítás lényeges nagyságcsökkenést eredményez, mely a telepeken nagy mennyiségben előkerülő végtagcsontokon is jól felismerhető. Olyan telepen, ahol nem volt helyi szarvasmarha háziasítás (a svájci neolitikum bizonyos telepei) a vad- és házimarha nagyságvariációja között tekintélyes hézag van. Ezzel szemben olyan telepeken, ahol komoly szarvasmarha-háziasítás volt (egész sor magyar és balkáni neolitikus lelőhely) átmeneti alakok tömege jelentkezik. Ezek az egyes végtagcsontok gyakorisági diagramjain jól kimutathatók. Ugyanilyen átmeneti alakok jelentkeznek az európai őskori lelőhelyek sertései között is, miután azonban a sertés, mint háziállat jóval ritkább volt a szarvasmarhánál, ezek száma is jóval kisebb.

Olyan telepek anyagában, ahol helyi háziasítás folyt, érdekes változások jelentkeznek a háziállatok vad formáinak popu-

lációiban is a korcsoportok és nemek — arányait illetően. Modern kísérletek bizonyítják, de őskori bizonyítékaink is vannak arra, hogy a háziasítás csakis fiatal állatokból indulhat ki. Ezért az őskori ember fiatal állatokat kellett, hogy befogjon, hogy megszelidíthesse őket. Viszont a kifejlett vadállatok igyekeztek megvédeni kicsinyeiket; az embernek tehát el kellett ejtenie a kifejletteket, hogy befoghassa a fiatalokat. Éppen ezért logikus tehát, hogy olyan lelőhelyeken, ahol nagyarányú háziasítás folyt, a háziasítható vad faj fiatal egyedeiből csontok alig fordulnak elő, ezzel szemben a csontok javarésze kifejlett vagy öreg állatokból származik. Pontosan ez is volt a helyzet pl. Berettyószentmártonban, ahol 1106 meghatározható korú őstulokcsontból mindössze 95 db (8,8%) tartozott fiatal állatokhoz, és ezzel szemben 1011 (91,4%) kifejlett vagy öreg állatokhoz. Másrészről pedig Seeberg Burgäschisee-Süd svájci lelőhelyen — ahol egyáltalán nem volt szarvasmarha-háziasítás — az őstulokcsontok 55%-a fiatal állatokból származott. Ez utóbbi példa mutatja, hogy a svájci lelőhelyen a fenti szelekció egyáltalán nem fordult elő, ellenkezőleg a vadászok inkább a fiatal állatokat ölték meg, amelyek sokkal könnyebb zsákmányt jelentettek.

Ami viszont a nemek közti arányt illeti, ez vadállatoknál általában megközelítőleg 1 : 1. Nyilván ez volt az arány háziállataink vad őseinek hím- és nőstény egyedei között is. Azonban a vadászat ama formájánál, amelyik háziasításhoz vezetett, az ember gazdálkodni kezdett egy-egy vadászott fajjal, akárcsak háziállataival: megvédte a csordát természetes ellenségei — köztük más embercsoportok — ellen, oltalmazta a fiatal és nőstény egyedeket és amennyiben vadhúsra volt szüksége, úgy az öreg állatokat vagy a számon felüli hímeket ejtette el. Erre nagyon jó példa a nyugat-iráni asziabi telep (i. e. 8. évezred). Itt kezdődő kecskeháziasítás volt kimutatható és a vad kecskék között a szarvcsapokból ítélve csaknem kizárólag bakok fordultak elő, a telep lakossága tehát elsősorban ezeket vadászta. Vagy hogy megint Berettyószentmártonra hivatkozzak, ott az őstulokcsontok legnagyobbrésze bikákból való volt, szemben Seeberg-Burgäschisee-Süddel (nem volt szarvasmarha háziasítás), ahol az őstulok tehenek csontjai voltak többségben.

Ami az állat-befogási ábrázolásokat illeti, ezek meglehetősen későiek. Pl. a híres vaphioi aranyserlegek, amelyek i. e. 1500 körülről származnak, abban az időben mutatják be a vadmarhák befogását, amikor a marha már legalább 4500 éve háziasított volt. És emellett még az sem biztos, hogy az ott ábrázolt bikák valóban vadmarhák.

Nyilvánvaló, hogy a fenti négy kritérium közül a másodiknak van döntő jelentősége, azaz az átmeneti formák jelenléte a helyi háziasítás legjobb bizonyítéka. Ezzel szemben háziállatállomány, az előrehaladott háziasítás jól meghatározott jegyeivel bíró egyedek előfordulása nem okvetlenül szükséges valamely lelőhelyen annak bizonyításához, hogy ott helyi háziasítás folyt. Ez azonban csak elméletben igaz, miután gyakorlatban nehezen képzelhető el, hogy elkapnánk egy olyan lelőhelyet, amelyiken csak háziasítás folyt, de igazi állattartás még nem alakult ki. Ami a vad forma korcsoportjai és nemei arányának megváltozását illeti a háziasítással kapcsolatban, az is csak akkor jelentkezik, ha olyan háziasításról van szó, amelyik vadászattal van összekapcsolva. Miután azonban legfontosabb háziállataink háziasítása vadászatukban gyökerezik, ezek a változások a telepek anyagában általában megfigyelhetők, amennyiben elég anyaggal rendelkezünk.

A harmadik kérdéscsoport, amellyel foglalkozni szeretnék, az azokat a kapcsolatokat illeti, melyek az ember, a társadalom illetve a háziasítás és állattartás között kialakultak. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatához nélkülözhetetlen, hogy az ember egy bizonyos terület teljes őskori és korai történeti kori népességének állattartását azonos szempontok szerint tanulmányozza. Kárpát-medence és különösen Magyarország nagyon alkalmasnak látszottak erre a célra. Előbbi ugyanis zárt földrajzi egység, melyben Magyarország nagyjából egyöntetű környezeti és klimatikus feltételekkel bír. De az azonos szempontok alkalmazása nem lényegtelen. És itt komolyan esik a latba, hogy hazánk kb. 400 őskori és korai történeti lelőhelye ugyanazzal a módszerrel és ugyanazon nézőpontok szerint került feldolgozásra. Ezeknél a vizsgálatoknál csakis a települések anyaga volt felhasználható, miután csak ezek csontanyaga tükrözte pontosan a háziállatfaunának nemcsak a qualitatív, de quantitatív összetételét is. A módszer lényege az egyes háziállatfajok qualitatív, de elsősorban quantitatív arányainak vizsgálata a faunában. Ezek a vadállatfaunával együtt nagyon fontos felvilágosításokat adnak a gazdálkodás egyik legfontosabb szektorának fejlődéséről. Meg lehetett állapítani, hogy az őskor és a korai történeti kor fő szakaszai és sok őskori kultúra vagy kultúra-csoport jól elhatárolható, tipikus állattartással rendelkezik, mely a háziállatfajok gyakoriságviszonyaiban jól tükröző-

dik. És az állattartás legalább annyira tipikus valamely kultúrára vagy népre, mint kerámiájuk, eszközeik formája, díszítése stb. Sőt tovább menve a főbb korszakok gyakran czek fázisai, illetve bizonyos kultúrái nagyon jól megkülönböztethetők egymástól, állattartásuk típusán keresztül. Manapság ott tartunk, hogy ha egy régészeti telepről legalább 500 db meghatározható állatcsontunk van, csupán a fauna alapján meg tudjuk mondani, annak régészeti korát.

Az állattartás faji összetétele a kultúrák és népek rokonságáról és vándorlásáról is ad adatokat. Pl. Délnyugat-Ázsia és Görögország neolitikumának kapcsolatai közismertek. És ez nagyon meglátszik állattartásukon is. A görögországi korai neolitikum háziállatfaunája pontosan ugyanazokat a faj-arányokat mutatja, mint Délnyugat-Ázsia hasonló korú telepeié. Ez a fauna legalább 70%-a juh—kecskéből áll, ezzel szemben a sertés és a szarvasmarha sokkal ritkább és a kutya csak elenyésző számban fordul elő. Később ugyanez a népcsoport jött fel észak felé és ezért ugyanezt az állattartást találjuk a Balkán északi részén, sőt a Kárpát-medence déli részén is a korai neolitban. Míg azonban a görögországi korai neolitikum embere alig vadászott, a Kárpát-medence nedves, mocsaras területére jutva, hússzükségletének igen nagy részét vadászattal és halászattal fedezte. Ez mutatja, hogy az állattartás eredeti típusa igen mélyen gyökerezett egy-egy nép tradícióiban és még akkor is fenntartották azt, ha az illető fajok számára kedvezőtlen környezetbe kerültek, legfeljebb hússzükségletük kielégítésére kénytelenek voltak vadászathoz és halászathoz is folyamodni. Természetesen ez a juh—kecskére alapozott, a Kárpát-medencében idegen állattartás (a juh és kecske itt nem rendelkezett háziasítható vad ősökkel) nem tudott sokáig fennmaradni. A neolitikum második harmadától kezdve helyi eredetű kultúrák kifejlesztették sajátos formájú állattartásukat, melynek alapja két helyben háziasítható faj: a szarvasmarha és a sertés volt. Különösen a szarvasmarha volt jelentős. minden telepen ennek csontjai a leggyakoribbak és tartása nagyarányú helyi háziasítással volt egybekötve. Ennek látható jeleként az őstulok volt a leggyakrabban vadászott állat és átmeneti formák rendkívül gyakoriak voltak.

Hasonló volt az állattartás faji összetétele a hazai késő neolitban is, miután azonban az ember ebben az időszakban ismerte meg háziállatainak új hasznát, ekkor kezdett teljes erővel háziasítani s ez volt az előbb említett háziasítási láz időszaka. És így tovább hazánk őskorának minden periódusa és fázisa speciális állattartással rendelkezett, mely a fajok arányai alapján jól meghatározható volt, és melyen keresztül az illető időszakokat is jól meg lehetett határozni.

Még egy kérdés vetődik fel: milyen felvilágosításokat ad az állattartás típusa a népek illetve kultúrák eredetéről, vándorlásairól? A Kárpát-medencében a holocén folyamán három lényeges dél-keleti hullám tűnt fel. Az első a Kőrös-kultúra volt a neolitikum kezdetén, i. e. 5000 körül, — a második péceli kultúra, a rézkor végén illetve a bronzkor kezdetén, i. e. 2000 körül, — és végül a törökök a középkor végén. Annak ellenére, hogy az egyes hullámok között több mint háromezer év telt el, mindhárom pontosan ugyanazt az állattartást hozta be; ennek alapja mindhárom népnél a juh—kecske volt, minimális szarvasmarhával, sertéssel és igen kevés kutyával. A három időszak településeinek csontanyaga csupán az előkerült háziállatfajták, a vadászat visszaesése alapján *különíthető el*, valamint. hogy a török lelőhelyeken a ló és a házimadarak is feltűntek.

A háziállatfajok számaránya a települések emberének életéről is felvilágosításokat nyújt. Nyilvánvaló, hogy nomád népek könnyen hajtható háziállatokat tartottak, megtelepült népek viszont inkább helyhez kötötteket, különösen a korai középkorban látható jól, hogyan változott az állattartás az életmód megváltozásával együtt. A háziállatfauna szempontjából ugyanis Közép- és Kelet-európa kora-középkori településeit két csoportra oszthatjuk. Az első csoport szláv és germán falvakból és városokból áll, a másodikhoz viszont magyar falvak és a Pontus-vidék bizonyos népeinek települései tartoznak. Az első csoport állattartására az volt jellemző, hogy benne a sertés és szarvasmarha felváltva voltak a leggyakoribb fajok, juh—kecske sokkal ritkább volt és a ló rendkívül ritka, vagy teljesen hiányzott. A második csoportban viszont a szarvasmarha vagy a juh—kecske voltak a leggyakoribb háziállatok és a ló is gyakori volt, szemben a rendkívül ritka sertéssel. Bizonyos különbségek voltak a két csoportban a háziállatok felhasználását illetően is. Pl. az első csoport lelőhelyein nem ették a lovat, a második csoportéin igen, és míg az első csoportnál a szarvasmarha csaknem kizárólag igavonó állat volt, a második csoport emellett húsállatként is tartotta stb. Érdekes, hogy nem volt lényeges különbség a szlávok és germánok állattartása között, s ugyanúgy a magyarok és az említett pontusi népeké között sem. Ez mutatja, hogy a két csoport állattartása közti különbségek

nem etnikus eredetűek, hanem egyszerűen az életmód változásának eredményei s együttal azt is mutatják, hogy az állattartás változása bizony elég lassan követi az életmód megváltozását. A honfoglaló magyarok pl. még letelepedésük után is sokáig megtartották álattartásuk nomád struktúráját.

Most még röviden néhány szóval az állatok legkorábbi domesztikációjának helyéről és idejéről szeretnék megemlékezni. Mai tudásunk szerint a három legrégibb háziállat — a kutya, a juh és a kecske volt. A legrégibb házi kutya leletet különös módon Észak-Amerikában találták, i. e. 8500-ból. Érdekessége, hogy óvilági típusú kutya, tehát valószínűleg Kelet-Ázsiából került át az amerikai földrészre. A legrégibb valószínűleg háziasított juh az észak-iraki Zawi Chemi Shanidar-ból került elő, i. e. 9000 körülről. A legrégibb biztos a házi juh viszont a délnyugat-iráni Ali Kosh-ról való i. e. 8. évezred közepéről. Szerencsés véletlen folytán én találtam meg egy szarvatlan juh koponyarészletét a lelőhely anyagában, mint a háziasítás tökéletes bizonyítékát. Nagyjából hasonló korúak vagy valamivel régebbiek a nyugat-iráni Asiab-ról származó házi kecske-leletek is. Velük szemben a szarvasmarha és a sertés valamivel később kerültek háziasításra, előbbi legrégibb leletei a görögországi Argissa Nagula-ról került elő, az i. e. 7. évezred közepéről, ugyanonnan és a hasonló korú iraki Qalat Jarmo-ból kerültek elő a legkorábbi házi-sertések. Utolsó fontos háziállatunk, a ló viszont a háziasítás második hullámának terméke, legkorábbi háziasítása az i. e. 4. évezred végén, 3. évezred elején történt Dél-Ukrajnában.

A fentiek csupán kiragadott problémák voltak, de azt hiszem ezekkel is képet tudtam adni a háziasításra, a háziállatok eredetére és az állattartás fejlődésére vonatkozó kutatások mai állásáról. Elsősorban olyan kérdéseket igyekeztek kiválasztani, melyeknek régészeti-néprajzi vonatkozásai vannak, nem csak azért, mert feltételeztem, hogy ezek itt nagyobb érdeklődésre számíthatnak, mint a szorosan vett biológiai természetű problémák, hanem azért is, mert remélem, hogy az előadásomat követő vitában a felvetett kérdéseket más oldalról néző hozzászólók hozzá fognak járulni azok jobb megvilágításához.

BÖKÖNYI SÁNDOR

KÖNYVSZEMLE

Magyar népballadák

Szerkesztette és a bevezetőt írta: ORTUTAY GYULA; válogatta és jegyzetekkel ellátta: KRÍZA ILDIKÓ. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968. 815 oldal

A magyar népköltészet ORTUTAY Gyula szerkesztésével hat kötetre tervezett válogatásából eddig a három kötetes *Magyar népmesék* és most az egy kötetes *Magyar népballadák* jelent meg, hamarosan sajtó alá kerül a hátralevő *Magyar népdalok* két kötete is. Ezzel szakemberek és érdeklődők egyaránt nélkülözhetetlen gyűjteményt kapnak kézhez.

Hazai viszonyaink ismeretében nyugodtan mondhatjuk, hogy a népballadák kutatását és közzétételét kíséri mindig legélénkebb érdeklődés. Többek között erre vall e válogatás meglepően magas példányszáma (11 700) is, továbbá az utóbbi másfél-két évtized fontosabb kiadványai és eredményei. Ebben az időszakban leggyakrabban talán ORTUTAY Gyula nevével találkozunk; tanulmányait itt nem említve, csak különböző típusú balladaválogatásokból három kötetnyit tett közzé *(Székely népballadák.* 3. kiad. Bp. 1948.; KÁLMÁNY Lajos, *Alföldi népballadák.* Bp. 1954. és *Magyar népköltészet.* II. *Népballadák.* Bp. 1955.). VARGYAS Lajos egy igényes válogatással (CSANÁDI Imrével: *Röpülj, páva, röpülj . . .* Magyar népballadák és balladás dalok. Bp. 1954.) és tanulmánykötettel *(Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad.* Bp. 1967.) szerepel; ez utóbbinak nemzetközi visszhangja támadt (LEADER, Ninon: *Hungarian Classical Ballads and Their Folklore.* Cambridge, 1967.) Ezen kívül még számos kisebb kiadványt (válogatást, fordítást és tanulmányt) sorolhatnánk fel, különösen két határainkon túli balladagyűjtemény érdemel említést (FARAGÓ József—JAGAMAS János—SZEGŐ Júlia: *Moldvai csángó népdalok és népballadák.* Budapest—Bukarest, é. n.; FARAGÓ József: *Jávorfamuzsika.* (Népballadák). Bukarest, 1965.), amelyek csak ízelítőt adnak az újonnan gyűjtött tekintélyes anyagból.

E kötet szerkesztőjének, ORTUTAY Gyulának munkásságát nem kell külön méltatnunk; fiatal tanítványa és munkatársa, KRÍZA Ildikó sem ismeretlen szakirodalmunkban, egy balladamonográfia *(A halálra táncoltatott lány.* Egy magyar népballadacsoport vizsgálata. Bp. 1967.) és egy nagyobb tanulmány kapcsolódik szinte balladakutatásra predestinált nevéhez. Ők ketten a címben pontosan feltüntetett munkamegosztás szerint készítették el a válogatást. Többszörös célt tűztek maguk elé, amint ezt a kötet megfelelő helyein olvashatjuk:

„A mi törekvésünk az volt, hogy a magyar népballadáknak minél teljesebb gyűjteményét mutassuk be, lehetőleg minden esztétikailag értékelhető típust és minden típus legszebb darabjait . . . Arra is törekedtünk, hogy a magyar nép minden etnikai csoportját megszólaltassuk." (723)

„Célunk az volt, hogy a szövegek közreadásával minél teljesebben, a témák, típusok lehető teljességével a népballadák költői szépségét és a változatok nagy számán keresztül a költői szépségek változékonyságát, megújuló készségét és erejét mutassuk be" (102). E „minden nagyobb terület anyagát összefoglaló népköltészeti kiadvány ezt a folytonos magyar hagyományt és a mi korszerű művelődéspolitikánkat is szolgálja. A magyar népballadáknak ezt az újabb összefoglalását . . . haszonnal forgathatják mindazok, kiket a nemzeti forma alakulásának története s gazdagsága érdekel." (100).

„Kötetünk ismét tanúságot tesz az egységes, századokon át alakuló magyar népi műveltségről, melyet elválaszthatatlan szálak kötnek Európához." (723).

A kötet szerkezete ésszerű és áttekinthető: az elemző elvi tanulmányt követik a szövegek, megértésüket forrásjegyzék, szakirodalom, jegyzetek és szómagyarázatok könnyítik meg. Az egyes fejezeteket nézzük sorrendben!

Az ORTUTAY Gyula tollából származó bevezető első része a magyar népballada kutatásának történetével foglalkozik, mert ez „segít nemcsak a mi tételeink kialakításában, hanem a magyar népballada jobb megértésében is", mondja a szerző (13). Kezdettől

fogva „különös gonddal, valósággal aggódó reménnyel" fordult a ballada felé a közfigyelem, „amely az elveszett ősi magyar epika megkerülését remélte a népballada révén" (7—8.). Jelentősége csakhamar túlnőtt szaktudományunk keretein, „szerves alkotó része lett napjainkig irodalmunk fejlődésének, gazdagodásának" (12). A nemzetközi összehasonlító vizsgálódásokat is élénk, sőt olykor szükségtelenül is szenvedélyes viták kísérték. Kezdettől máig változatlanul élénk az érdeklődés és vitaszellem, többek között folyik a magyar hősepika nyomozása is; e közben mind megnyugtatóbb közelségbe jutunk egy összefoglaló szintézisnek.

A magyar népköltészet, különösen a magyar népballada kutatása egyébként meglehetős késéssel indult, bizonyos idő elteltével viszont annál nagyobb lendülettel folyt, ill. folyik máig. Az első (1822, 1825-ből való) elméleti írások kizárólag külföldi eredményekre támaszkodhattak, hiszen csak 1834-ben látott napvilágot az első teljes és hiteles balladaszöveg. Az utóbbi 120—130 évben azonban talán nincs is olyan magyar szakember, író vagy költő, aki szerepet ne vállalt volna, ill. hangját ne hallatta volna a népballadákkal kapcsolatosan. Egyáltalán nem véletlen tehát a magyar balladakutatás nemzetközi színvonala és rangja, ha egyébként még számos részfeladat vár is megoldásra.

Nincs itt terünk e tudománytörténeti fejezet bővebb ismertetésére, néhány kiemelkedő eredményt mégsem hagyhatunk említetlenül. A régi stílusú, klasszikus magyar népballadák nagyobb tömegét tartalmazó Kriza János-féle *Vadrózsák* 1863-ban jelenik meg, nyomban egy évvel utána Greguss Ágost kitűnő elméleti munkája *A balladáról* címmel. Kortársunk volt a legszebb magyar irodalmi balladák költője, Arany János, aki a magyarok és románok között kirobbant első „balladakölcsönzési" vitát találóan nevezte el *Vadrózsapör*-nek.

A sajtóvita után nálunk is, szomszédságunkban is hangyaszorgalmú feltáró munka következett: a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kötetei, Kálmány Lajos dél-alföldi, Vikár Béla valamint Bartók Béla és Kodály Zoltán országos gyűjtései jelentősen gazdagították ismereteinket. A két háború között elsősorban Gragger Róbert, Dános Erzsébet és Honti János munkái vitték előbbre a magyar kutatást. Töretlen a fejlődés máig, de erről előzőleg már szólottunk. Erről az eredményekben gazdag századról számol be — vitázva, vagy egyetértőleg — Ortutay Gyula tudománytörténeti fejezete.

A továbbiakban európai kitekintést tesz, ezúttal azonban nem a ballada kutatástörténetével, hanem legfontosabb elméleti kérdéseivel foglalkozik és itt sem késik állást foglalni még a legkényesebb kérdésekben sem. Véleménye szerint a balladát megelőző „nagyobb méretű epikus formák ott élnek tovább, ahol lényegében megmaradt a nemzetiségi társadalom" (66). Az Európán kívüli ballada-nyomokat vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy ezek még nem ballada-formák, e műfaj ugyanis „földrajzilag Európában keletkezett, időben pedig a feudalizmus megszilárdulásának kezdeti szakaszán kezd kiformálódni alakja, hogy szinte a feudalizmus csúcspontján érjen el virágzásának tetőfokára" (65). Ezután áttekinti a fejlődés főbb állomásait, a történeti-táji ballada-típusokat és lándzsát tör a kettős (epikus ének és táncballada) eredet mellett; ezzel kapcsolatban behatóan foglalkozik az epikus énekmondás kérdéseivel, valamint a *románc* egyes műfaji problémáival.

Az európai körkép elsősorban a magyar népballadák nemzetközi helyének kijelölése kedvéért van: „a kutatónak . . . arra kell ügyelnie, hogy a közös fejlődés, az általános jegyek mellett azokat a sajátosságokat is felmutassa, amelyek az egyes nemzetekre . . . egyénítően jellemzőek" (78), állapítja meg Ortutay Gyula. A megkülönböztető jegyek elfogadásában azonban jóval óvatosabb Vargyas Lajosnál, a magyar hősepika balladai nyomaival kapcsolatosan pl. így ír: „ha nem is adnak konkrét támogatást régi hősi epikánk megértéséhez, még is megőrizték az ősi epikus előadásmód, éneklés, hősformálás, az epikus és drámai szerkesztésmód nem egy elvét. Ezért a magyar népballada régibb rétegeire . . . úgy tekinthetünk, mint az ősi epikus énekmondás folytatójára. szerepének átvevőjére." (72) Ugyanakkor viszont az irodalmi-népköltészeti rokonformák kérdésében egyértelműen mindig a szóbeliségnek juttatja az elsőbbséget: „a históriás énekek, a széphistóriák elemzése is azt bizonyítja, hogy az írásos formát föltétlenül a nép megőrizte szájhagyományozó forma előzte meg, az őrzi napjainkig az ősibb alakot." (75)

A magyar balladák műfaji kialakulását illetően, Ortutay Gyula európai példára hivatkozva állapítja meg: „a magyar népballada kialakulásában is az a két nagy műfaji tényező munkált, tehát a históriás és a táncos epikus ének, ami az európai balladát létrehozta." (77) Nem foglalkozik viszont érdemben a Vargyas Lajos által francia eredetűnek tartott balladák kérdéseivel. Gondos elemzéssel választja el balladáink történeti rétegeit, azokon belül az egyes műfaji csoportokat. A magyar népballada legkorábbi nyomait a XIII—XIV., legrégibb rétegét pedig a XV—XVI. századra teszi, ez

utóbbihoz sorolja a mesei, mágikus vagy vallásos elemeket tartalmazó alkotásokat. A XV—XVII. század folyamán jelentkeznek a széphistóriás és a históriás balladák, egyikük-másikuk később prózai epikum lett; kutatásuk sajnálatosan elhanyagolt, jegyzi meg Ortutay Gyula. A XVII—XVIII. században jelentkeznek a bujdosó- és rab-balladák, a 19. században pedig „egyenesági" leszármazottaik, az oly népszerű betyárballadák. Ortutay Gyula véleménye szerint ugyancsak XVII—XVIII. századiak az egyéni, családi konfliktust tartalmazó, klasszikus balladák is, melyekben az egyén ki van szolgáltatva a feudalizmus zárt, könyörtelen világának. Munkatársától, Kríza Ildikótól némileg eltérően a tánc- és vígballadák jelentkezését csak a XVIII. századtól számítja. Végezetül foglalkozik a legújabb kori népi és félnépi balladák kérdéseivel is.

Ortutay Gyula elvi tanulmánya végén sajnálkozva állapítja meg, hogy amilyen elmélyült munka folyik a magyar népballada eredetének, történetének és nemzetközi kapcsolatainak tisztázása terén, annyira elhanyagoltak az esztétikai-formai vizsgálatok. Többek között innen adódik az is, hogy kénytelen nem egyszer meglepően régi eredményekre támaszkodni. Mi viszont örömmel és elismeréssel állapíthatjuk meg, hogy tanulmánya épp e tekintetben mond számunkra legtöbb újat!

Ortutay Gyula mutat rá nyomatékosan arra, hogy a balladákban alkalmazott költői eszközök szerepe minőségileg más, mint pl. a népdalokban. A balladai stílus tömör, jellemzi pl. a jelzőkkel való takarékoskodás; ezzel szemben az igék nagy száma, változatossága is. A balladai jelző nem puszta dísz, hanem „kiemelkedő mondattani és költészeti értéke van" (93). Az igék használata pedig összefügg „a népballada szerkesztésének drámai elvével, a drámai sűrítés módszerével" (93). A balladai ismétlések szerepe is hangsúlyosabb, mint egyebütt, mert e műfajban a drámai hatást vannak hivatva fokozni. Az ismétléses szerkezetben és egyéb ismétlődő külső formákban is „a magyar népballada egyik legjelentősebb alakító elvét láthatjuk", állapítja meg Ortutay Gyula (95).

Az előzőkből értelemszerűen következnek a magyar népballadák drámaiságával kapcsolatos legsajátabbnak tekinthető megállapításai. „Népballadáink szerkezeti felépítése, a helyzetek szembeállítása, kiélezése, a párbeszédek drámai fogalmazása, a jellemeknek szinte drámai hősökként, kiformált egyéniségekként való bemutatása a párbeszédeken keresztül, nagy művészetre, a költői tudatosság magas fokára vall." (96). Nézete szerint a lírai és epikai vonások megléte mellett valamennyi magyar balladacsoportra a drámaiság a jellemzőbb. Ezzel kapcsolatosan sürgeti a drámai párbeszédek önérvényű vizsgálatát, elemzését.

A balladai verstan és dallamvizsgálatok kérdéseit eléggé hasonló módon összegezi; az elsőről ezt írja: „balladáinkban a magyar történeti verstan egész menete meglelhető" (96), az utóbbiról pedig megjegyzi, hogy népballadai dallampéldák segítségével is illusztrálni lehetne „a magyar népi dallamok történetének nem is egy jelentős fejezetét." (99).

A kötet célkitűzésének megfelelően, arányos táji-tipológiai elosztásban 270 balladaszöveget kapunk, ez tehát eddigi leggazdagabb gyűjteményünk. (Csanádi—Vargyas 225, Ortutay előző antológiája pedig 208 változatot tartalmaz.) 51 szövegpélda most jelenik meg először nyomtatásban, köztük 9 klasszikus balladatípus. Az egyes típusokból ez a kötet közöl legtöbb változatot is: 66 típusnak 173 variánsát (átlagosan csaknem 3—3), 97 ballada pedig 1—1 szövegpéldával szerepel. A közölt változatok számát lényegében a balladatípus népszerűsége szabja meg; a címből is kitetszőleg elsősorban a leányok, asszonyok szerelmi-családi tragédiáiról szóló történetek vezetnek:

Az eladott leány (5 altípus)	11 szöveg
A hűség próbája	6 szöveg
A halálra táncoltatott lány	5 szöveg
A falba épített asszony	5 szöveg
A két kápolna-virág	4 szöveg
A török-rabolta lány	4 szöveg
A halálra ítélt húga	4 szöveg
A szégyenbe esett lány	4 szöveg
A szeretet próbája	4 szöveg
A három árva	4 szöveg
Este guzsalyosba	4 szöveg
Szűcs Marcsa	4 szöveg
A gyermekgyilkos leányanya	4 szöveg

Nem az elterjedés, hanem az egyes balladatípusok történeti-esztétikai értékei szabták viszont meg a csoportok számszerű megoszlását; a szerkesztők szemmel látható

előnyben részesítették a régi típusú balladákat, holott a számszerű többséget éppen az újabbak képezik. Ez az arányeltolódás mégis minden szempontból helyeselhető.

I. régi stílusú		
	klasszikus ballada	82 szöveg
	víg ballada, románc	65 szöveg
	balladás dal	30 szöveg
II. új stílusú		
	betyárballada, balladás dal	45 szöveg
	gyilkosságról, balesetről stb. szóló ballada	48 szöveg

Már e felsorolásból is kitűnik, hogy az eddigi gyakorlathoz képest kötetünk újfajta csoportosítással él. Kívánatos lenne e különböző tipologizálási, ill. csoportosítási szempontok összehangolása, elsősorban az 1966. szept. 28—30-án tartott freiburgi értekezlet javaslatainak figyelembevételével. (Vö. Ethnographia 1967: 613—616. és Acta Ethnographica 1968: 375—378.) Hasonló a helyzet az egyes balladatípusok elnevezésével is. Kötetünk eljárása önmagán belül viszonylag következetes ugyan, mert megadja a ballada címét és a típus nevét is, de már ez utóbbit a tartalomjegyzék nem közli s így az azonosítás esetenkint meglehetős nehézségbe ütközik. (Eltérő című változatok tartozhatnak egy típusba, azonos című balladák viszont egészen más típust jelenthetnek; kivételesen az is előfordul, hogy csak a ballada címe van feltüntetve, típusnév viszont nincs.)

A szövegközlés tartalmilag hű, a fonetikus jeleket viszont mellőzi, lehetőleg megőrizve a fontosabb nyelvjárási sajátosságokat. A jegyzetekből megtudjuk az esetleges dallamok lelőhelyét is. (Még nagyobb nyereség lett volna a Csanádi—Vargyas-féle gyűjteményhez hasonlóan ezeket is közölni). Hasznos a forrásjegyzék, mely itt-ott lehetne pontosabb (pl. Kiss Lajos művének teljes címe: *Rozmaring.* 91 magyar népdal. Bp. 1952. Az említett „Múzeumi szövegek" kitétel sem elegendő a szövegek kikeresésához.) A szakirodalmi tájékoztató valóban csak a legfontosabb magyar és idegen nyelvű kiadványokra szorítkozik, ezt tetszőlegesen lehetett volna még bővíteni, de ennél nagyobb szükség lett volna egy még részletesebb tájszótárra. (Nem tudjuk pl. mit jelent a *szebedeg* szó, 461.?) Jóllehet elsősorban a gyűjtők következetlensége volt az oka, a helynevek közlését is valamivel egységesebbé lehetett volna tenni.

A balladásan tömör jegyzetek megadják a szöveg és az esetleges dallam lelőhelyét, az egyes típusokra vonatkozó szakirodalom felhasználásával kitekintenek nemzetközi összefüggésekre, boncolgatják az eredet kérdését, értelmezik a ballada eszmei mondanivalóját és fontosabb motívumait. Legtöbb esetben utalnak az elterjedés körére is. A szerkesztő nagyvonalúságát dicséri, hogy munkatársa önálló véleményalkotásának is teret engedett, így Kríza Ildikó saját kutatásának eredményeit is feldolgozhatta. Ezekből néhányat érdemes megemlítenünk. Kríza nézete szerint a románcok és a víg balladák régi rétege egyidős a klasszikus balladákkal; a táncballadák kérdésében viszont nagyon tartózkodóan nyilatkozik (762—763). Tud újat mondani a betyárballadákról is (769—770); külön csoportonként kezeli az ún. siratóballadákat (781—782). Minden egyes műfaji alcsoport jellemzését megadja, az elhatárolásban legfőbb mércéje a balladai *konfliktus* megléte vagy hiánya (751, 764, 778. stb.).

Gazdag, igényes válogatás, tetszetős forma, így jellemezhetnénk röviden e kötetet. Mindnyájunk könyvespolcán ott kellene lennie!

Katona Imre

A Műveltség és Hagyomány első tíz kötete

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete évkönyveként jelenik meg immár 1960 óta évenként a *Műveltség és Hagyomány* című anthológia. Szerkesztője az Intézet igazgatója: Gunda Béla. Az a körülmény, hogy megjelent a kiadványsorozat tizedik kötete is, arra kötelez bennünket, hogy a hasonló, értékes, tudományosságunkat jelentős mértékben érintő, ritka kiadványoknak méltán kijáró tisztelettel és megbecsüléssel foglalkozunk vele. Tehetjük ezt annál is inkább, mert, ahogy az alább elmondandókból is kitűnik, a Műveltség és Hagyomány nem csupán azért érdemel figyelmet, mert elérte tizedik kötetét, hanem tartalma, színvonala, célkitűzései, gyakorlati és eszmei haszna, demonstratív ereje miatt is. Már az induláskor is érezhető volt mindez

és amikor Balogh István az első kettős kötetet lapunkban ismertette (Műveltség és Hagyomány. Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. I—II. Szerk. Gunda Béla. Budapest, 1960. Tankönyvkiadó. 391 p. — Ethn. LXXIII (1962.) 2. 346—349) joggal írhatta róla, hogy a túlnyomóan recenziószerű ismertetés „távolról sem meríti ki a szempontokban, pozitív adatközlésekben és távlatokban gazdag kötet tartalmát. A legtöbb tanulmány módszertanilag is új utakon próbálkozik az eredményekhez eljutni, és ha itt-ott feltevésekhez is folyamodik, egyúttal rámutat arra, hogy a hézagokat, hiányosságokat a közös munkával miként lehet és kell kitölteni a nagyobb szintézis létrehozása érdekében" — írta Balogh István. Voltaképpen összegezésként ma sem mondhatunk többet az első kettőt követő további nyolc kötetről, amelyek gazdag, változatos tartalommal, magas színvonalú, következetes pedagógiai és szerkesztői munkáról adnak számot.

A Műveltség és Hagyomány első tíz kötete bemutatásakor minden bizonnyal abból kell kiindulni, hogy ez a periodika egyetemi intézeti évkönyv. Ilyen szempontból hiányossága az, hogy bármily röviden és összefogottan is, de nem szól soha semmit sem a debreceni egyetem Néprajzi Intézetéről, a vezetők munkájáról, a tagok eredményeiről, az Intézet szervezetéről, az adatszerű működéséről. Pedig erre nagyon is szükség volna, mert ahogy a szerkesztésből kiderül, a Műveltség és Hagyomány nagyon is szorosan intézeti kiadvány. Mint ilyen, nagyszerűen tükrözi azt az elmélyült és kiterjedt oktató- és egyben kutatómunkát, amely a professzor-szerkesztő és a tanítvány-munkatársak és barát szerzők viszonylatában ebben az Intézetben folyik. Ebből a viszonyból következőleg a tíz kötet évkönyv megjelentetése elsősorban pedagógiai eredmény. Mindenki számára meggyőzően bizonyíthatja, hogy a debreceni egyetemen a kor legmodernebb törekvéseinek színvonalán álló néprajzi oktatás folyik. Ez az oktató-nevelőmunka Gunda Béla professzor, a kötetek szerkesztője, személyéhez kapcsolódik. Ha semmi más, akkor ez a tíz kötet is nagyszerűen dokumentálná, hogy Gunda Béla ténylegesen iskolát alapított, olyan kutatóegyüttest nevelt, amelynek első zsengéit éppen ő publikálja, bocsátja a világ elé, és akik aztán ezen zsengék után állandó munkában már önálló termelőtevékenységet folytatva továbbra is szorosan a mester szerkesztősége alá, a Műveltség és Hagyomány munkaközösségéhez tartoznak.

Gunda Béla munkásságának ez az iskolateremtés csak az egyik oldala. Van egy másik is, mégpedig az, hogy rajta tartva ujját az etnográfia érverésén észleli a változásokat, kitapintja az előrelökő, lendítő gócokat és személyeket, mondjuk így a professzortársakat. Szűkkeblűség nélkül bevonja őket intézete munkájába, eszmevilágukkal, tudásukkal készséggel szélesíti tanítványai látókörét, gazdagítja tudásukat. Gunda Béla személyes összeköttetései, baráti köre, ismeretségei minderre tág lehetőséget kínálnak, és ezek a kiadványsorozat majdminden kötetében szépen realizálódnak is. Eközben a Műveltség és Hagyomány tartalmilag is bővült, míg az első kötetek megmaradtak a címbeli elkötelezettségnél, Közép- és Kelet-Európa néprajzánál, addig az utolsók már messzi vidékekre kalandoztak, hogy mást ne mondjunk, éppen Gunda Béla tollával Amerikába is. Megfigyelhetünk egy másik változást is; míg az első kötetek szerkesztését Gunda Béla maga végezte, addig az utóbbiakét (VII. kötettől) „Szabadfalvi József és Újváry Zoltán közreműködésével", azaz a két tanítvánnyal együtt, akiket leginkább nevezhet sokoldalú munkájában immár teljes joggal munkatársaknak is.

Az első két kötet ismertetését ezúttal nem tartjuk célszerűnek. Balogh István elvégezte már. A következőkben a további köteteket mutatjuk be. De eleve hangsúlyozva, hogy bármily terjedelmes is lesz ez az ismertetés, a dolog természetéből kifolyólag aligha lehet több recenzív ismertetésnél, hiszen a közlemények legtöbbje önálló ismertetést érdemelne. A III. kötet (Tankönyvkiadó, Budapest, 1961. 230 p.) Gunda Béla előszavával kezdődik. Azt követően, hogy elmondja ez első két, jobban mondva kettős kötet fogadtatásának visszhangját, leszögezi azokat az elveket, amelyek szerkesztői tevékenységében vezetik. Hangsúlyozza, hogy a néprajzi eredményekkel is a különböző népek békés együttélését kívánja szolgálni és ment kíván maradni a nacionalizmustól, sovinizmustól, a paraszti kultúrát hamisul, romantikusan felfogó nézetektől is. Leszögezi, hogy a népi műveltséget nem kívánja konzerválni és annak egyetlen megnyilatkozását sem kívánja fetisizálni, mert nagyon is tudatában van az etnikai tulajdonságok változásának, állandó alakulásának. Újváry Zoltán aztán egy, a bevezetőben leszögezett elvekhez szorosan kapcsolódó tanulmánnyal *(Az átadás, átvétel és a funkció kérdései egy népszokásban)* nyitja meg a kötetet. „A kakasütés" népszokásáról ír, bőséges adatmennyiség birtokában összegező- és elemző igénnyel és úgy, hogy a címben feltüntetett elvi kérdésekre is feleletet adjon. Tanulmánya, amely imponáló külföldi anyag- és módszerbeli irodalomra támaszkodik, módszertanilag is jelentős. Kár, hogy a számottevő tanulmányhoz csak német nyelvű, illetőleg, hogy német nyelvű összefoglalás járult. Ha csupán egy

resume közlésére volt lehetőség, akkor — a tanulmány tárgyát tekintve — kívánatosabb lett volna angol nyelvű összefoglaló készítése. A következő tanulmány méginkább elvi természetű. Az azóta tragikusan fiatalon elhunyt VÉRTES László írta *(Az abszolút időrend meghatározása az archeológiai és etnológiai kutatásokban.)* Ez a tanulmány nagyon jó példa arra, hogy meg kell és meg is lehet találni azokat a kiindulópontokat, amelyek néhány társadalomtudományban, így például a régészetben és a néprajzban szükségszerűen közösek. Ezeknek a közös kiindulópontoknak az elhanyagolása, figyelmen kívül hagyása könnyen koncepciótlanná, ellentmondásossá teheti a kutatást. A következő közlemény ALEXEJENKO J. A. szovjet néprajzkutatótól származik és egyike azon közleményeknek, amelyek tárgyuknál fogva túlmutatnak a Műveltség és Hagyomány alcímében feltüntetett kutatási körén és a szibériai *ket*ek gyermekszületéssel kapcsolatos szokásairól szól. A rövid közlemény adatközlés jellegű, és a szovjet néprajzkutatók általános szokásához híven kitér azoknak a változásoknak a megemlítésére is, amik a mára jellemzőek, hiszen a népművelési munka és a közegészségügyi intézkedések eredményeként ma már a sátrakban is orvosi segítséggel szül a *ket* asszony. SZABADFALVI József ezután következő tanulmánya, hézagpótló, a magyar mézsörkészítésről szól. A közlemény összegező jellegű és nagymértékben figyelembe veszi az európai hagyományt, illetve a rávonatkozó irodalmat. A következő közlemény szerzője BODROGI Tibor. Tanulmánya egy részlete készülő monográfiájának *(A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése)*. A magyar rokonsági terminológiát az ,,uráli rendszerben" helyezi el, amelynek MORGAN L. H. szerint az a jellemzője, hogy a magyar rokonsági rendszer nem klasszifikáló a turáni értelemben, és a fivér—nővér kapcsolatnak az idősebb és a fiatalabb kettős formájában való felfogása az egyedüli turáni jellegzetesség. Ezt követően IKVAI-IVÁNCSICS Nándor adatközlése következik *(Adatok a jászsági csépformákhoz)*, a szokványos adatközléseknél szélesebb háttérrel, bőséges összehasonlítással. VIRTANEN E. A. finn etnológus tanulmánya a ,,foglalójegyekről" szól. A rövid közlemény főleg az északi népek foglalójegyeivel foglalkozik és rámutat, hogy már a klasszikus ókortól kezdődően ismeretesek az *occupatio*, *elfoglalás*, *birtokbavétel* különböző jegyei, amely a birtokolt tárgy anyagától, milyenségétől nagyságától stb. függően is más és más volt bizonyos etnikai egységeknél. KURUCZ Albert ezután következő írása a népi építkezésnek a konyári szőlőkben található emlékeiről szól. KURUCZ jó helyismerettel néhány szőlőbeli hajlékot mutat be leírásban és képben, amelyek egyik-másik részletéből régebbi korok építészeti gyakorlatára jól hasznosítható következtetéseket tudunk levonni, eltekintve attól, hogy a bemutatott építmények a maguk valóságában is érdekesek és tanulsággal tanulmányozhatók. BÉRES Csaba következő tanulmánya egy érdekes, de tudományunkban nem eléggé kutatott tárgyról szól *(A műrokonság a magyar népmesében)*. A tanulmány kiemeli, hogy a műrokonság alapja a kölcsönös segítség és feltételezhető, hogy a mű- vagy választott rokonságban a vértestvérség ősi barátsági viszonya él tovább. Kiemelkedő közlemény a következő (SZILÁGYI Miklós: *A magyarországi borítóhalászat fejlődésének kérdése)*. A szerző jól példázza a debreceni Néprajzi Intézet oktató-nevelőmunkájának jellegzetességeit: teljes áttekintés a korábbi kutatások, irodalom felett, összevetés, hasonlítás a nemzetközi anyag legkiemelkedőbb darabjaival, az eredet, elterjedés, változatok kérdésének lehető tisztázása és mindezek figyelembevételével kritikai összegezés adása, amely az adott anyag vagy anyagrész, jelen esetben a magyarországi borítóhalászat fejlődésének, meghatározó jegyeit hivatott tisztázni. FERENCZI Imre kimondottan elvi közleménnyel jelentkezett *(A népmondakutatás néhány elvi kérdése)*. Fejtegetései alapjául a valóság megjelenését veszi a népmondában, mégpedig két aspektusból; a racionális és az irracionális elemek viszonyából. Érdekes meghatározása, hogy a racionális és irracionális szemléletmód sajátos összefonódása teszi a mondát mondává. A monda hordozóját, előadóját többféle szempontból vizsgálja: először is forrásai tekintetében vagyis a történeti háttér, mag, alap szempontjából, aztán a lélektani körülményeket illetően és végül az elbeszélés, az epikusság, epikum, tehát a művészi megformálás esztétikai vonatkozásában. FERENCZIre is jellemző, amit már SZILÁGYI Miklósnál jeleztünk, hogy a teljes anyag ismeretében, bőséges kitekintéssel a külföldi kutatásokra, kíván kritikai álláspontról összegezni, definiálni és ebből következően feladatokat megállapítani, kitűzni egyrészt sajátmaga, másrészt tudományágunk elé. Az utolsó előtti közlemény a debreceni néprajzi kutatás kiemelkedő személyiségétől, BALOGH Istvántól származik. A történeti néprajz kiváló művelője, az írott források nagy tisztelője és avatott felhasználója, ezúttal sem hűtlen önmagához és tudományunkban korszakot nyitó mestereihez, amikor a XVIII. századi román pásztorokról értekezik *(Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez)*. A rövidsége ellenére is tartalmas, a történeti statisztika eszközeivel is dolgozó közlemény megállapítja, hogy a román elemeket az alföldi magyar pásztorkodásban sok évszázados érintkezés eredményeként átvettnek tekinthetjük, ami azonban nem jelenti azt, amit MANCIUNELA St. román

kutató állít, hogy a román etnikum a középkorban a Tisza vonaláig volt elterjedve, márcsak azért sem, mert az erdélyi transhumáció inkább a Havasalföld, Dobrudzsa és az Al-Duna felé irányult. A kötet záróközleménye a szerkesztőtől, GUNDA Bélától származik. Ugyancsak túllépi a közép-, illetve kelet-európai határokat, mert az iráni kenyérrel foglalkozik *(Az iráni kenyér történetéhez)*. A cikket HARMATTA János nyelvészeti kutatásai ihlették, és a szerző figyelmét a földbe mélyesztett kenyérsütő kemencékre irányították. Ilyen kemencefajtát említ *Evlia Cselebi* a Küküllő vidékéről is.

Visszatekintve a bemutatott kötetre, érdekes megállapításokat tehetünk. A szerkesztő előszavát nem számítva 13 közleményt találunk benne. Ebből hetet, tehát a közleményeknek több, mint a felét tanítványok írták. Két közlemény országosan elismert, nagy tekintélyű kutatótól származik, egy pedig helyi, de ugyancsak országos tekintélyű, elismert kutató munkája. További két cikk külföldi szerzőtől származik, éspedig egy tőkés, egy pedig szocialista országból. A szerkesztő szerényen egyetlen, rövid közleménnyel szerepel csupán. Mindez azt bizonyítja, hogy a Műveltség és Hagyomány elsősorban az Intézet felnövő, önálló munkára képes tagjainak közlésre érdemes munkáit adja közre. Jó lehetőség ez egyrészt arra, hogy a fiatal kutatók mindjárt, már kezdeti lépésként is elismert, színvonalas kiadványban publikálhassanak, másrészt, hogy önmagukkal szemben támasztott igényeik a kötetben szereplő hazai és külföldi kutatók színvonalához gazodjék, mérje magát.

Azt, hogy a Műveltség és Hagyomány valóban a debreceni egyetemi Néprajzi Intézet tanítványainak publikációs lehetősége, a fentieken kívül az is igazolja, hogy egyes köteteket a szerkesztő teljes egészében a tanítványok vagy csak egy tanítvány rendelkezésére bocsájt. Ilyen a IV. kötet is (Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 162 p.). Ez a kötet FERENCZI Imre és ÚJVÁRY Zoltán: *Farsangi dramatikus játékok* Szatmárban című terjedelmes tanulmányát közli. A tanulmány széles alapokról indulva először általában jellemzi a farsangi játékokat, majd a közlés módszeréről szól, és végül részletekbe menően tárgyalja a kérdést recens anyag alapján. Foglalkozik a farsang kezdetével, a medvefarsangoló, a kecskefarsangoló, a gólyafarsangoló, a csikós- vagy lovasfarsangoló, a halottas farsangoló, a lakodalmas farsangoló, a betyárfarsangoló, a cigányvajda farsangoló formáival. Majd pedig az egyes motívumokat, önállónak vehető mozzanatokat tárgyalják; sorraveszik a farsangi játékokban szereplő genrefigurákat, a cigányasszonyt, a koldust, a házaló kereskedőt, a mesterségeket, a szerelmes párokat utánzókat, valamint az alkalmi jeleneteket. Külön foglalkoznak a halál-alakoskodók jeleneteivel. Végül a farsang végének szokásanyagát ismertetik. Az anyagközlés után három részben a közölt anyagból levont és részben általánosítható megállapításokat vonják le; általában beszélnek a farsangi hagyomány tanulságairól, a népi színjátszás, a népi dráma megmutatkozó jeleiről, és végül a hagyományos elemek egymáshoz való kapcsolatáról. A kötet mondanivalóit rövid összefoglalás általánosítja. Helyesen mutatnak rá az interetnikus kapcsolatokra, de hangsúlyozzák a sajátos magyar vonásokat is, amelyekkel ez az általánosnak vehető hagyományanyag bővülve fejlődött a szatmári ember, a szatmári nép hagyományalkotó ereje nyomán.

Az V. kötet (Tankönyvkiadó, Budapest, 1963. 226 p.) ismét gyűjteményes kötet. GUNDA Béla bevezető tanulmánya *(A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása)* rendkívül érdekes és aktuális kérdést világít meg. A társadalmi fejlődés adott szakaszában a kultúra értelmezése, a különböző kultúrák integrációja, illetőleg az integrálódás lehetősége, módjai, változatai és mindezzel kapcsolatosan az etnikai csoportok definitiójának módosulása, valamint helyzete, szerepe rendkívül fontos, tudományágunk szempontjából alapvető jelentőségű kérdéskomplexum. GUNDA Béla, aki a kultúrjelenségek világviszonylatban is jelentős és ismert analizátora, aktuálisabb, korábbi munkásságából inkább származható munkával nem is jelentkezhetett volna. GUNDA tanulmánya különben a Debrecenben 1962. szeptember 24—25-én tartott néprajzi symposion bevezető előadása volt. A kötet a hozzászólásokat is közli (GÁLDI László, DÖMÖTÖR Sándor, ANDRÁSFALVY Bertalan, K. KOVÁCS László, VARGYAS Lajos, WOLSKI Krzysztof, BARABÁS Jenő, ifj. KODOLÁNYI János, DANKÓ Imre). GUNDA az integrálódásban nagy jelentőséget biztosít a szocialista átalakulásnak, valamint a „különböző közvetítő elemek"-nek (iskola, rádió, televízió, népművelés stb.). A második közlemény LEVIN M. G., neves szovjet etnológustól származik és Japán őslakosairól szól *(Mégegyszer az ajnó problémáról)*. Majd VARGYAS Lajos tanulmányát olvashatjuk *Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához* címmel. VARGYAS a *Tinódi* közölte szövegből indul ki a korábban kimondottan nyugati eredetűnek vélt monda szibériai párhuzamaihoz. A következő tanulmány — ahogy majd látni fogjuk — nagy inspiráló erővel bírt és kiindulópontja lett több hazai, jobban mondva intézetbeli kutatásnak, publikációnak. PROPP V. J.: *Az orosz agrárritusok tanulmányozásának módszereiről* írva kiemelte, hogy az összehasonlítások módszereit messzemenően ki

kell szélesíteni. Úgy véli, hogy a szokások alkotó elemeik révén történő összehasonlítása feljogosít bennünket már most azt feltételezni, hogy ezeknek a szokásoknak az alapját a termékenység biztosítására irányuló törekvés alkotja, és eredetileg a bőséget, termékenységet biztosító produktív mágia körébe tartoztak. Ezt követően Holl Imre tanulmányát találjuk a kötetben *(A magyar középkori kerámia kutatásainak problémái)*. A régészeti tanulmány igen jelentős néprajzi tanulságokkal szolgál és azzal az ajánlattal zárul, hogy lehetőség szerint a magyar fazekasság történetét a középkori régészet és a néprajz eredményeinek együttes feldolgozásával ismerjük meg. Ezután ismét egy jelentős tanulmány következik, szerzője Jacobeit Wolfgang, a neves német néprajztudós. Tanulmánya tudománytörténeti és a magyar kutatás számára is több párhuzammal, illetve tanulsággal bír *(A paraszti munka kutatása. Adalék a német néprajz tudománytörténetéhez)*. A következő közlemény mintegy bevezetője a szerző későbbi, azóta sorozatosan publikált mondakutatásainak. Ferenczi Imre ezúttal néphagyományunk huszita emlékeiről írt összefoglaló, az eddigi ismereteket egyszerre rendszerező és sok esetben hézagokat eltüntető, kiegészítő tanulmányt *(Huszita emlékek és a néphagyomány)*. Az ezután közölt tanulmány ugyancsak bevezető közlemény. Annak a publikációkörnek az első darabjai közé tartozik, amelyek az Intézet kollektív kutatómunkájának egyes részleteiről számolnak be, amit az Intézet több éven át, rendszeresen végzett a Zempléni hegységben. Szabadfalvi József tanulmánya a magyar állattartás szempontjából igen jelentős, bár perifériális tárgyról szól, a juhmakkoltatással foglalkozik *(Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken)*. Megállapítása szerint Borsod, Abaúj és Gömör megye területén a juhok erdei legeltetésében és makkoltatásában egy hagyományos pásztorkodási forma maradt fenn. Újváry Zoltán egy rövid cikkben terminológiai kérdésekkel foglalkozik *(A szokáskutatás néhány terminológiai kérdése)*, majd Dencsev Vaszil bolgár néprajzkutató tanulmánya következik *(A Kolarovgrád környéki tatárok hitvilága)*. A még sok primitív hagyományt őrző tatárok hagyományai többségükben keleti eredetűek, és élesen elkülönülnek a bolgár hagyományoktól. A tanulmány kitér a felszabadulás utáni gazdasági- és társadalmi változásokból eredő egységesülési tendenciákra és eredményekre is. Szilágyi Miklós: *Egy kezdetleges halfogási mód és európai elterjedése* címen a téli, jégfölötti halütésről („csukadorongolás" — Herman Ottónál) ír tág kitekintéssel, bőséges anyag áttanulmányozásával. Diószegi Vilmos ezt követő tanulmánya az obi ugor samándobbal foglalkozik *(Az obiugor samándob eredetének kérdése)*. A főleg finn kutatókra hivatkozó, de sok eredeti kutatást is felhasználó dolgozat aprólékos összehasonlítások, elemzések révén arra a megállapításra jut, hogy az obiugor samándob nem szamojéd eredetű. A kötet utolsó közleményét Kisbán Eszter írta *(A népi táplálkozás alakulásának problémái* címmel). Az elvi természetű tanulmány a szerző későbbi, a kérdés egészét felölelő kutatásaihoz készült alapvetés és elsősorban az akkulturációs táplálkozási viszonyokat elemzi.

Ha visszatekintünk, erre az ötödik kötetre is, az előzőekhez hasonló megállapításokat tehetünk. A 13 közlemény érdekes megoszlást mutat. A szerkesztő ezúttal is egy közleménnyel szerepel, de az a kötet élén áll és egy, az Intézet életében jelentős aktualitáshoz kapcsolódik. Bizonyos szerkesztési változás is megfigyelhető, amennyiben előre kerültek a nem tanítványok írásai és azután következnek, csoportosan, a tanítványok közleményei. Ezúttal egy „nem közvetlen tanítvány" is szerepel, akinek a szerkesztő Gunda Béla aspiránsvezetője volt. Érdekes módja ez a tanítványi kör bővítésének. Egyébként ezúttal 3 országosan ismert, jelentős kutató cikkét közli a kötet, valamint 4 külföldi kutatóét, akik mind szocialista országból valók. Végül 4 saját tanítvány szerepel. Ezúttal elmaradt jelentős helyi kutatók szerepeltetése.

A VI. kötet szintén gyűjteményes (Tankönyvkiadó, Budapest, 1964. 196. p), és a VII. moszkvai nemzetközi anthropológiai és néprajzi kongresszusnak ajánlott. Az első közleményt a nagy tekintélyű Vilkuna Kustaa finn néprajztudós írta *(A finnugor etnológia mai helyzete* címmel). Majd Szabadfalvi József tanulmánya következik. Ezt a tanulmányt joggal vehetjük az agrár-ritusokkal foglalkozó sorozatos közlemények egyikének *(A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek)*. A nagymértékben eredeti gyűjtésen alapuló tanulmány azt a következtetést vonja le, hogy a gazdasági év vége, ami egykor bizonyára összeesett a naptári év végével, nagy áldozatok bemutatásával, torok ülésével járt együtt. Ezt a szokást a kereszténység vallási mezbe öltöztette, és ennek néhány maradványát a magyar anyagban is megfigyelhetjük (Demeter-kultusz. Vendel-kultusz). Szokolova Z. P. szovjet kutató cikke *Az obi ugor lakóházak tűzhelyeiről* szól. Majd Tőkei Ferenc tanulmánya következik *(Népballadák nyomai és kezdetei az ókori kínai költészetben)*. A szerző, aki egyidőben a debreceni egyetem Néprajzi Intézetének munkatársa volt, a minden igényt kielégítő balladaelmélet hiányának megállapítása után bőséges szemelvényanyagra támaszkodva kifejti, hogy a kínai ballada kezdete a nemzetség

és az állam összeütközésének konfliktusaira vezethető vissza mind térben, mind időben. Igen jó szolgálatot tesz SMITH Robert J. amerikai ethnológus írása, amely a tengeren túli néprajzi kutatásokban mindinkább elterjedő akkulturációs kutatásokról ad összefoglaló képet *(Az amerikai etnológusok akkulturációs kutatásai: a kialakulás és az újabb fejlemények)*. Az összefoglalás lényeges megállapítása az, hogy az érintkezés hatásainak vizsgálatánál a figyelmet az akkulturációs változás irányaira kell összpontosítani, felfedve, hogy elidegenülésről (alienation), átigazodásról (reorentation), újramegerősítésről (reaffirmatio) vagy ennél több, a reaffirmatiok tömegéből létrejövő újról (reconstruction) van-e szó. A következő közleményt GUNDA Béla írta *(A finnugor varsák fejlődésének néhány kérdése)*. A nagy tárgyismerettel, remek apparátussal megírt tanulmány arra kíván feleletet adni, hogy az egyes varsafajták mikor keletkeztek, illetőleg voltak használatosak a finnugorság körében. A kötet igen értékes tanulmánya az ezután következő, amit ÚJVÁRY Zoltán írt és nyilvánvalóan ugyancsak beletartozik abba a sorba, ami az agrár-ritusokkal foglalkozik, és bizonyos vonatkozásokban az éppen a Műveltség és Hagyományban közölt PROPP-féle tanulmánnyal áll kapcsolatban *(A magyar agrárritusok zoomorf démonaihoz)*. Az európai népek hagyományait végigelemezve ismerteti a medve, a nyúl, a farkas, a kakas, a fürj szerepét, megállapítva, hogy a magyar agrár-ritusok zoomorf szellemlényeire vonatkozó hagyomány a többi európai népénél lényegesen szegényebb. Ennek okait nemcsak az idevonatkozó szegényes kutatásban, hanem inkább abban látja, hogy a magyar parasztság ténylegesen nem rendelkezik a vegetációnak olyan gazdag szellemvilágával, mint a környező európai földművelő népek. A kötet utolsó tanulmánya a jó nevű romániai magyar néprajzkutatótól, Kós Károlytól származik *(A kalotaszegi muszuj)*. Az összefoglaló igénnyel készült tanulmány először bemutatja a muszujra vonatkozó eddigi kutatásokat, elemezve a jelentősebb ábrázolásokat. Aztán mószeresen előrehaladva először a muszuj elnevezést tisztázza, majd a muszuj szerepét vizsgálja a magyar népviseletben. Ezt követően a muszuj kelet-európai kapcsolatairól szól. Összefoglalva megállapítja, hogy elől nyitott, alsó sarkainál az övbe akasztott, alján színes szegővel ellátott, felül rancba szedett fekete vagy kék fersingfélét, a muszujt, méltán tartották első ismertetései óta a kalotaszegi magyar női öltözet sajátos, a maga nemében páratlan darabjának. Elnevezése anyagnévből származik és XVII—XVIII. századi, keleti eredetű. Elterjedése Ukrajnától Dél-Oroszországon át egészen a volgai finnugorságig nyomon követhető. Voltaképpen nem más, mint a katrinca egyik helyi változata, amely Kalotaszeg sajátos körülményei között mindmáig fennmaradt. Ezután — kezdeményezésként — néhány könyvismertetést találunk még a kötetben (GUSZEV V. E.: A folklór problémái az esztétika történetében, *Imbelloni* JOSÉ: *Epitome de Culturolgia*. — MORVAY Judit: *Népi táplálkozás*. — DEMBINSKA Maria: *Konsumpeja zywnosciowa w Polsce sredniowiesznej*. — HAJDU Péter: *The Samoyed peoples and languages*. — Nord-Nytt Nr. 1. — POLONEC Andrej: *Slovenské valasky, fokose a čakany*. — NAGY Gyula: *Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán)*.

Ennek a VI. kötetnek az előbbiekhez hasonló szerkesztési elemzését már nem tartjuk fontosnak. Ugyanazok az elvek érvényesülnek ebben is, mint az előzőekben, talán azzal kiegészítve, hogy mind a szerzők, mind pedig a feldolgozások köre tovább bővült.

A VII. kötet ismét egyetlen munkát, terjedelmes feldolgozást tartalmaz, PALÁDI-KOVÁCS Attila eredeti kutatásokon, gyűjtésen alapuló, monografikus igényű dolgozatát *(A keleti palócok pásztorkodása* — Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1965. 214 p.). A bőséges francia összefoglalóval ellátott tanulmány nyolc fejezetben nagy alapossággal mutatja be az említett terület juhászatát. A bevezetést a célkitűzések, a kutatási módszer ismertetésére szánta, majd a háromféle juhtartási módot (paraszti, uradalmi, juhászi) ismerteti. Külön fejezetben szól a legelőről, tulajdonságairól, jogi körülményeiről, a legelők rendjéről. Azután az építményeket veszi sorra; a természetes enyhelyeket, a paraszti, majd pedig az uradalmi építményeket. Az ötödik — a legterjedelmesebb fejezet — négy részre tagolódik, a jószág és a vele kapcsolatos teendőkről szól az év folyamán (az állat és a nyáj viszonya, a tenyésztett juhfajták, a juhok kora, neme, állapot szerinti elnevezései, hívó- és hajtószavak, a juhok számontartása, a kihajtástól a beszorulásig terjedő időköz ismertetése, a legeltetés, a terelés, őrzés, a juhászat eszközei, az egyes eljárások: sózás, itatás, gyógyítás, aztán a juh teleltetése, mustrálása). A hatodik fejezet a juhászat hasznával foglalkozik (gyapjú, tej, élőállat, hús, bőr, trágya). A hetedik fejezet a juhászokról szól (eredet, nemzetségek, társadalmi helyzetek, folklórjuk, viseletük, művészkedésük és táplálkozásuk). A nyolcadik fejezet rövid összefoglaló, aminek nagy érdeme a további kutatások lehetőségeire való utalás, és a kutatott terület más területekkel való összehasonlítása szükségességének hangsúlyozása.

A VIII. kötet ismét gyűjteményes jellegű (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1966. 222 p.). ÚJVÁRY Zoltán terjedelmes, megintcsak az agrár-ritusok-hagyomá-

nyok csoportjába tartozó tanulmányával *(Antropomorf minitikus lények a magyar és az európai agrárhagyományban)* kezdődik. Újváry tanulmánya a tőle megszokott módszerességgel, összegező igénnyel, az eddigi kutatások kritikus felhasználásával foglalkozik a gabonában rejtőző mitikus lény- vagy lényekkel és az aratásvégi szokásokkal (délibáb-délibaba, öreg-öregember, öregasszony; menyasszony, királynő, koldus, szakáll). Az egyes antropomorf alakzatokat nem egyforma részletességgel mutatja be. Az utóbbiakat csak érintőlegesen, míg az elsőt, a babát, a déli babát-délibábot kimerítően. Számottevő eredeti gyűjtés alapján felsorolja, osztályozza a kapcsolatos szokásanyagot, azok eszközanyagával, megjelenési formáival együtt. A második közlemény Hirschberg Waltertől származik *(Kultúrtörténet és néptörténet)*. A neves osztrák etnológus az evolucionizmus ideális típusokat teremtő zsákutcájára mutat rá. Majd Paládi-Kovács Attila: *A boza kultúrtörténeti hátteréhez* címmel ősi, nagyobbára feledésbe merült italunkra vonatkozóan a keleti palóc területről közöl és dolgoz föl adatokat, ahol a cserfa nedvét nevezik bozának s a név mint italt, eredetileg erjesztett fanedveket jelölt. Szabadfalvi József a következő közlemény szerzője. Írása rendszerező, számtalan adatra, résztanulmányra, közleményre épülve kísérletet tesz az alföldi nomád teleltetési rendszer bemutatására *(Nomád teleltetési rendszer az Alföldön)*. Tárgyát topográfiai elkülönítésekkel közelíti meg, külön szól a Nagy- és Kissárrét, a Rétköz, az Ecsedi-láp, a Hajdúság, a Bodrog- és a Tataköz, a Nagy- és Kiskunság, valamint a Dunántúl alföld jellegű tájait, elsősorban a Mezőföld teleltetési rendjéről. A réti teleltetés történeti adatainak összevetése és elemzése után hasonlatokat, párhuzamokat keres a steppei népek folyómenti és réti teleltetése és a magyar viszonyok között. Végezetül, annak hangsúlyozásával, hogy a honfoglalás előtti hagyatéknak tekinthető teleltetési rendszer fennmaradásából nem óhajt olyan következtetést levonni, hogy az alföldi pásztorkodás nomádnak tekinthető, leszögezi, hogy hasonló természeti körülmények között fennmaradtak és fenn is maradhattak azonos gazdasági és életmódbeli sajátságok, még az állatok téli teleltetését illetően is. Ezután nyolc pontban foglalja össze a teleltetés és a réti gazdálkodás sajátosan alföldi tulajdonságait. Ezt követően Kallós Zoltán tanulmányát olvashatjuk *(Ráolvasás a moldvai és a gyimesi csángóknál)*. Az adatokban rendkívül gazdag, sok esetben eddig ismeretlen világba kalauzoló dolgozat megkülönbözteti az igézetet és a rontást, felsorolja a ráolvasással gyógyított betegségeket, bántalmakat, gondosan leírja a ráolvasó szöveg és a cselekmény együttesét, a ráolvasó és a beteg viszonyát, foglalkozik a ráolvasás szövegének gyógyító erejével, illetőleg azokkal a kritériumokkal, amik a ráolvasást eredményessé teszik, végül pedig a ráolvasó szövegek hagyományozását, a ráolvasókészség megszervezését vázolja föl. Mintegy függelékként 66 ráolvasás szövegét közli különböző betegségek, bántalmak szerinti csoportosításban. Flórián Mária — a következő közlemény szerzője — tárgyát az Intézet zempléni kollektív gyűjtéséből vette *(A kender feldolgozása a Zempléni hegyvidék középső részén)*. A gondos gyűjtésen alapuló dolgozat igen beszédesen mutatja azt az oktató- és nevelőmunkát, ami az Intézetben folyik. Befejezésül a már korábbról ismert szerzőpár, Ferenczi Imre és Újváry Zoltán tanulmánya került közlésre *(Népi dramatikus játékok alkalmai és típusai az Alföldön)*. A tanulmány szorosan kapcsolódik a IV. kötetben közölt szatmári anyaghoz, annak egyes megállapításait, általánosítható következtetéseit összegező igénnyel érvényesíti. Ebben a kötetben ismét találkozunk néhány könyv ismertetésével is (Barabás Jenő: *Kartográfiai módszer a néprajzban;* Weber-Kellerman Ingeborg: *Erntebrauch in der löndlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderte auf Grund der Mannhardtbefragung in Deutschland von 1865.;* Walter Hirschenberg: *Wörterbuch der Völkerkunde;* Rohan-Csermak Géza: *Sturgeon Hooks of Eurasia.;* Vajnstein Sz. I.: *Tuvák-todzsák. Isztoriko-etnografisceszkie ocserki.;* Sándor István: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954.;* Klier Karl M.: *Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes V.* Teil. Volkskunde.; Földes László: *Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma.;* Bednárik Rudolf: *Slováci v Juhoslávii.* Materiály k ich hmotnej a duchovnej kulture.; Vuia Romulus: *Tipuri de pastorit la romîni* (sec. XIX-inceputul sec. XX).; Béres András: *A nádudvardi fekete kerámia.;* Kurucz Albert: *Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás.;* Barnouw Victor: *Culture and personality.;* Nagy Czirok László: *Betyárélet a Kiskúnságon.;* Nettl Bruno: *Theory and method in ethnomusiology.;* Erdey-Gruz Tibor: *Science in Hungary)*.

A IX. kötet (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1967. 208 p.) ismét egyetlen tanulmányt tartalmaz. Mégpedig olyat, amelyik szorosan kapcsolódik az Intézet kollektív gyűjtéséhez. Ikvai Nándor: *Földművelés a Zempléni hegység középső részén* című tanulmányáról van szó. A gondos gyűjtésen alapuló feldolgozás hét fejezetre oszlik. A bevezetés utal az Intézet közös munkájára, a dolgozat keletkezésének körülményeire, ismerteti a kitűzött célokat és bemutatja az eszközöket, a követett módszert.

Aztán szól a föld megmunkálásáról (a határ, a föld művelési rendszerei és a talajművelési rendszerek viszonylatában), majd a termesztett növényekkel foglalkozik (külön a gabonaneműekkel és a kapásokkal, valamint az egyéb veteményekkel. Sorraveszi a különféle vetési módokat és növényápolási eljárásokat, azután a terménybetakarítást ismerteti. Ezt is részletezve a gabonaneműek, a takarmányfélék, a kapások viszonylatában: a behordással, a behordási módokkal kiegészítve. Utoljára a különféle szemnyerési módokkal foglalkozik, az előzőekhez hasonló részletezésben. Végezetül összegezi megállapításait és következtetéseket von le. Ezek közül csupán egyet említünk itt meg. Mégpedig azt, amelyik a módszertan fontosságáról szól. A szerző ugyanis, belátva, hogy a régebbi földműveléssel foglalkozó néprajzi feldolgozások különféle, egyéni módszereket, szempontokat követtek, arra is vállalkozott munkájában, hogy a népi földművelés vizsgálata és feldolgozása számára megfelelő módszert alakítson ki és mutasson be a gyakorlatban. Módszerül az agrártudomány már évtizedek óta használt és beváltnak mondható, logikailag kifogástalan vizsgálati módszerét vette át és alkalmazta.

A X. kötet újból gyűjteményes (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1968. 284 p.), és a VIII. nemzetközi anthropológiai és néprajzi kongresszus (Tokio) tiszteletére szerkesztett. Gazdag tartalmú, gondos összeállítású kötet, amely méltán hívta fel magára a figyelmet a szigorúan vett szakterületen kívül is. Az első közlemény Gunda Béla amerikai tanulmányútjához kapcsolódik, és az észak-amerikai indián kultúrák világába vezet *(A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál)*. A vonatkozó irodalom alapos ismeretében, számos saját kutatásra támaszkodó tanulmány 11 pontban foglalja össze megállapításait. Ezek közül leglényegesebb az a több pontban is megfogalmazást nyert megállapítás, hogy az indiánok növénytermesztése történeti folyamat, amelynek során igen sok növény kultúrnövénnyé vált, sokat a nemesített fajta mellett való vad állapotában is felhasználtak, és több növényt hosszabb-rövidebb ideig tartó termesztés, nemesítés után elhagytak. Fontos megállapítása az az általánosítható tétel, hogy minél intenzívebbé válik az ember növénytermesztése, annál inkább gazdasági tevékenysége peremére szorulnak ki azok a vad növények, amelyeket még hasznosítani tud, s az ilyen növények rendszeres kultiválásának lehetősége folyton csökken. Nagy feltűnést keltett, még napilapjaink is foglalkoztak Filipović Milenko S. szerb néprajztudós ezután következő cikkével *(A magyarok az észak-boszniai és az észak-szerbiai néphagyományban)*. Az aprólékos, nagy területre kiterjedő gyűjtés hűen ad számot a mohácsi vészt megelőző időkben ott élt magyarok emlékeiről és ezek kapcsán arról a megbecsülésről, amiben a magyarságot a szerbek, bosnyákok hagyományaik révén részesítik. A következő közleményben Szabadfalvi József ismét agrárnéprajzi kérdéssel jelentkezik, ezúttal a pásztorkodás és a népmozgás kapcsolatát vizsgálva egy bizonyos meghatározott területen *(Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén)*. Heyderdahl Thor norvég etnológus írta az ezután jövő cikket *A Húsvét-sziget prehisztorikus műveltségéről*. Majd Bodrogi Tibor elvi cikke következik *(A művészetetnológia helyzete és problémái)*. Bizonyos terminológiai kérdések megvilágítása után kifejti, hogy az ilyen irányú kutatásoknak két fontos feladata van. Az egyik az, hogy megállapítsák az egyedi művészeteknek az egyes gazdasági-társadalmi szintekre jellemző megnyilvánulási típusait, a másik pedig az, hogy az ethnológia által ilyen formán megismert művészeti fejlődési szintek összevetése, elemzése kapcsán az esztétikának lehetősége nyíljék a művészet fejlődése kezdeti, mágikus-vallási szakaszát konkrétabb formában meghatározni, elemezni és az elemzés eredményeként a korábbiaknál pontosabban megállapítani a művészet fejlődésének törvényszerűségeit. Újváry Zoltán adatközlő jellegű közleménye érdekes kérdésre próbál választ adni *(Társadalmi konfliktust megjelenítő három népi színjáték)*. Nevezetesen arra, hogy mennyiben és milyen körülmények között alakítanak ki azonos vagy hasonló gazdasági-társadalmi viszonyok hasonló vagy azonos hagyományokat? A szerző a bemutatott három sárréti népi játékot az orosz népi színjátékkal rokonítja. Szabó T. Attila: *Az esztena és sztronga esztrenga a XVI—XIX. századi erdélyi oklevelekben* című dolgozata számtalan adattal és az adatokhoz kapcsolódó művelődéstörténeti adalékokkal mutatja be Erdély népeinek interetnikus kapcsolatait. Nagyhorderejű a kötet következő közleménye is. Dömötör Tekla összegező igényű, monografikus jellegű tanulmánya a népi színjátékokat rendszerezi *(Népi színjátéktípusok)*. Paládi-Kovács Attila pedig egy kevéssé ismert néprajzi csoportunkat ismerteti *(A barkó etnikai csoport)*. Ez a közlemény is csatlakozik az Intézet észak-magyarországi közös kutatásához, gyűjtéséhez. A barkók körülhatárolását, elkülönítését több oldalról kísérli meg, megállapításait térképeken is rögzíti. Úgy véljük azonban, hogy a kérdés további finomítása nemcsak lehetséges, hanem szükséges is, úgy, ahogy arra a szerző is utalt, amikor azt írta, hogy „a barkóság jelenleg feltételezett nyugati határának megerősítését vagy elvetését többek között a népiség- és településtörténeti, helytörténeti

kutatástól, a házasodási, a migrációs, gazdasági- és kereskedelmi kapcsolatok feltérképezésétől várhatjuk. A legfontosabb természetesen az alapos dialektológiai és néprajzi analízis volna. Ehhez a legjobb anyagot talán regionális atlaszok szolgáltatnák". A következő közleményt Kapros Márta adta közre *(A karácsonyi kántálás formái és funkciói a dél-nyírségi falvakban)*. A gondosan összeállított, számottevő eredeti gyűjtést is közreadó dolgozat jól mutatja azt az igényességet, ami az Intézetben a tanítványok munkáit illetően mérvadó. Egy ilyen, végeredményben adatközlő cikk keretében is, formai és funkcióvizsgálatokra is gondot fordít. Földes Lászlóé az ezután következő tanulmány *(Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a XIX. sz. első felében)*. A terjedelmes, igen széles körű anyagra támaszkodó tanulmány statisztikai eszközökkel is dolgozik, és megállapításait a lehetőségig egzakttá kívánja tenni. Ez önmagában is nagy jelentőségű, mert korunk követelt módszerességére nyújt példát. Dám László egy látszólag jól kutatott tárgykört vesz újra elő tanulmányában *(A lakóház tüzelőberendezése a Nagy-Sárréten)*. A számos új adat, az új és a régi adatok újszerű csoportosítása, néhány szabályszerűség megmutatása annak adja bizonyságát, hogy nem hiábavaló, felesleges munka régebbi, kimunkáltnak vélt tárgyköreinket újból vizsgálat tárgyává tenni. A dolgozat különösen a kandallók, kandallós tűzhelyek vonatkozásában nyújt újat, megszívlelendő tanulságokat. A kötet utolsó tanulmánya ismét pásztorkodással foglalkozik. Törő László dolgozata, a Dám Lászlóéhoz hasonlóan egy már régebbről jól ismertnek vett, jól kikutatottnak, feldolgozottnak vélt tárgykörből való *(Legeltetési rend a Hortobágyon)*. Törő rövid, de kiváló munkája a munkaszervezet oldaláról közelíti meg a kérdést. A legeltetési rend kialakulásának a járás, azaz a legeltetési terület nagyságát, a gulya nagyságát, a gulya kor- és nem szerinti megoszlását, valamint az évszakokat, az időjárást és a szélirányt kell figyelembe venni. Ezeknek a tényezőknek a figyelembevétele Törő szerint a racionális gazdálkodás felé mutat.

Ha ezt a jubileumi, X. kötetet nézzük, az előzőekhez hasonló módon azt állapíthatjuk meg, hogy a kötet 12 közleménye közül négyet tanítványok, mégpedig új tanítványok írtak, míg a régebbi tanítványokat, azokat, akik közben munkatársakká nőttek, mindössze egy szerző képviseli. Ez a tizedik kötet az utánpótlásnevelés eredményességének szép bizonyítéka. Ugyanakkor három külföldi szerzőt is szerepeltet (egyet tőkés, kettőt pedig szocialista országból), és nem fukarkodik az országosan ismert, jelentős munkássággal bíró szakemberekkel sem, háromtól közöl a kötet írást. A szerkesztő ismét szerényen, egyetlen dolgozattal szerepel. A tanulmányok tárgyát tekintve furcsa ellentmondásként a tíz közül ez az a kötet, amelyik a legtávolabbi tájakra visz el, ugyanakkor viszont a leginkább az Intézet közvetlen környezetéhez, az Alföldhöz, sőt ezen belül is a Tiszántúlhoz is kötött.

Ezekhez a megállapításokhoz kapcsolódóan fejtjük ki a Műveltség és Hagyománnyal kapcsolatos végső megállapításunkat. Ez pedig az, hogy a sorozat jó példája a provincializmustól eleve mentes, magas színvonalú vidéki kezdeményezésnek. Úgy véljük, hogy ez adja, jelenti a kiadvány elsődleges értékét, amit a többi, a fenti ismertetésben itt-ott érintett más természetű értékei csak növelnek. S bár a különböző közlemények más és más szintűek, az egységes és következetes irányítás, szerkesztés egységessé teszi őket még színvonal tekintetében is. Minden közleményben érvényre jut ugyanis az azonos módszeresség: a történeti aspektus, az adatgazdagság, az irodalom gondos felmérése, a hazai anyag összevetése a külföldi megfelelőkkel, a recens, saját gyűjtésű anyag megkövetelése, a bőséges irodalmi utalás és mindenkor elvi következtetések levonására való törekvés. Ezen tulajdonságok következtében a *Műveltség és Hagyomány* kötetei révén szemünk láttára válik a debreceni egyetem Néprajzi Intézetének munkája a nemzetközi tudományos élet szerves részévé, nevel széles látókörű, alapos felkészültségű szakembereket és irányítja a figyelmet számos magyar etnológiai probléma felé. Mind a tíz kötet tudományosságunk nagy nyeresége, megjelentetésükért elismerésünk kifejezése mellett köszönetet mondhatunk Gunda Bélának, azután pedig a Kossuth Lajos Tudományegyetemnek, amely felismerve a kezdeményezés jelentőségét, az egyetem egésze hírnevét gyarapító tevékenységét, pártfogásba vette a vállalkozást és a kiadást folytatólagosan biztosítja.

Dankó Imre

Ninon A. M. Leader: Hungarian Classical Ballads and Their Folklore.

Cambridge, 1967. 350 l.

Újabb időkben megélénkült az érdeklődés külföldön a magyar népballada iránt. A magyar kutatás eredményei felhívták a szakemberek figyelmét Európának erre a kevéssé ismert népköltészeti területére. Legutóbb pedig megjelenhetett angol nyelven ez

a 350 oldalas könyv, amely a magyar balladát és a hozzá kacsolódó problémákat akarja megismertetni az angol tudományos világgal. Evégből 43 szöveget közöl pontos fordításban, nem igyekszik a versformát is visszaadni, hogy annál hívebben ragaszkodhasson az eredeti kifejezéshez. Ez helyes is egy ismertető jellegű, nem nagyközönségnek szánt munkában. Ilyen módon ballada-költészetünk legjava (két kivételtől eltekintve), szinte minden fontos és szép típus megismerhetővé válik az angol nyelvű olvasó számára. Annál fontosabb ez a tény, mivel ezen a könyvön kívül csak e sorok írójának tavaly megjelent könyvében találhat a külföldi, angol nyelven, magyar balladát — 23 típust és 5 motívumot —, de csak egészen kivételesen teljes egészükben lefordítva, többnyire csak részleteikben vagy tartalom-elmondásban. Jelenleg tehát Leader N. könyve az egyetlen, ahonnan az angol érdeklődő magyar balladát ismerhet meg a maga teljes valóságában. További nagy értéke a könyvnek, hogy néhány esetben több variánst is közöl egy típushoz, s mindig részletesen közli az általa nyilvántartott változatok eltéréseit is a példa-szöveg megfelelő helyeihez. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a bevezetőben, s az egyes balladák tárgyalásában tájékoztatást ad az egész magyar balladáról az addigi kutatások alapján, elmondhatjuk, hogy ilyen nagy jelentőségű munka még nem jelent meg idegen nyelven a magyar népballadáról.

De éppen azért, mert ilyen fontos, első benyomást nyújtó munkáról van szó, kötelességünk gondosan megbírálni, mert a hibás tájékoztatás sokáig helytelenül befolyásolhatja az ellenőrzésre képtelen külföldi olvasót. Tájékoztatnunk kell az anyag és apparátus minden olyan eleméről, ami nem a magyar kutatás egészének helyeslésével kerül az idegen olvasó elé.

Ami az anyag hitelességét illeti, általában kifogástalan: szöveghűség, a választott szöveg hitelessége (kettő kivételével), szépsége, az ősforrás megjelölése nem hagy kívánnivalót. A két kifogásolt példa a „The Prince and the Princess" (291. l.) és „The Little Maple-tree" (342. l.). Az első Kőváry teljesen megbízhatatlan gyűjtéséből való, társtalanul áll a magyar hagyományban, fogalmazása irodalmias — mint Ortutay is hozzáfűzi, akinek anthologiájából átvette szerzőnk. Minden arra mutat, hogy ez is azok közé a hamisítványok közé tartozik, amiket Kőváry és több múlt századi „gyűjtő" kevert az igazi népköltészet közé. Igaz, e sorok írója maga is utalt egy Kőváry-szövegre összehasonlító tanulmányában. De ott volt, ahhoz közelálló, néptől lejegyzett szöveg is magyar nyelven éppúgy, mint szomszédainknál; ennek alapján is csak *tartalmi motívumait* nyilvánítottam „esetleg felhasználhatónak", megjegyezve, hogy szövege ebben az esetben is átírt; semmi esetre sem közöltem volna szövegét mint népköltészetünk egy darabját, méghozzá válogatásban és megjegyzés nélkül; s tegyük hozzá: fordításban, ahol a stílus eltérése teljesen észrevehetetlenné válik. A másik — The Maple-tree — ugyan a nép ajkáról van lejegyezve néhány szórványos példában, de új, ponyvai hangú fogalmazása teljesen elüt az igazi — különösen a régi — balladák stílusától. Minthogy a szerző több kitűnő balladánkat új, de népi hangja alapján egy következő kötetre hagyott, olyanokat is, amelyeknek európai rokonsága régiségüket igazolja, nem értjük, miért tett kivételt ezzel, a nem is népi, új stílussal. Szerintem magyar ballada-anthologiában csak egy Függelékben volna helye.

Ilyen következetlenség a variáns-felsorolásban is található. Mindjárt az első típusnál — az építőáldozatról szóló Kőmíves Kelemen változatai közt — felsorolja G alatt Kerényi népszerűsítő „Madárka" füzetének szövegét (83. sz. helyett tévesen 4. sz.-ot idéz) —, ilyen szöveg azonban nem létezik. Kerényi két változatot olvaszt össze — *két külön dallamot is közöl* —, s a különböző dallamhoz tartozó szöveg-részek meg is vannak különböztetve, az egyik két soros versszakokkal, a másik négysorosakkal. Az utóbbi azonos Leader Q alatt idézett változatával, míg a másik egy kéziratos Kodály-följegyzés. Furcsa ellentét, hogy míg egy ilyen népszerű kiadványnak eredeti forrást nem jelölő adatát fölveszi, más hiteles publikációkkal szemben annyira tartózkodó. A Kőműves Kelemen nyolc nyomtatott változatát hagyja figyelmen kívül, olyanokat is, amelyek biztosan elérhetők voltak számára: Ethnographia-ban, Bartalusnál, Néprajzi Közleményekben — ezeket többször felhasználja — és last but not least a Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes-ben. Az utóbbinál világosan a hitetlenség játszott közre, hogy egy Nyitra megyéből gyűjtött Kőműves Kelement nem közöl, bár a Néprajzi Közlemények 1961/1. számában olvashatta volna az újabb gyűjtő részletes beszámolóját ennek a változatnak hitelességéről. S az ugyanonnan származó, még biztosabb hiteles, de általa szintén kihagyott „Csudahalott" is bizonyítja, amit néhány dallammal kapcsolatban már Kodály régen megállapított, hogy a Nyitra megyei Zoborvidéken olyan hagyomány-elemek maradtak fenn, amelyek egyébként kizárólag Erdélyben találhatók. Ennek alapján indokolatlan az említett két változat kihagyása és az a kijelentés, hogy a két ballada-típus csak Erdélyben és Moldvában ismeretes. Itt említem meg, hogy a

Csudahalott-nak egy prózává oldott változatát azóta megtaláltam Szabolcsban, ami bizonyos vonásokban a nyitraihoz áll közel, de attól független és végén átmegy a Kádár Kata megoldásába.

BARTALUS feljegyzésének kihagyása pedig annak a félreértésnek következménye, amit a 3. lapon mond róla, hogy zenei vonatkozásban megbízhatatlan. Ezt sohasem állítottuk róla: képzett zenész és zenetörténész volt, csak nem jutott el a népdal legősibb rétegéhez olyan mértékben, mint BARTÓK és KODÁLY; ha pedig néha találkozott vele, nem tudta a rubato ritmust olyan árnyaltan rögzíteni, mint ők, illetve néha merev ütemekbe kényszerítette. De amit följegyzett hiteles, s éppen a Kőműves Kelemen egyike régies darabjainak. (Igaz, a szöveget csak első versszakával közli, s mivel egész menete egyezett KRIZÁéval, „lásd KRIZA" megjegyzéssel intézi el. Ezen az alapon közölni persze nem lehet, de hivatkozni rá igen.)

Más vonatkozásban túlságba viszi az akribiát: „has painstakingly collate" — kínos gonddal szembesítette az ORTUTAY és CSANÁDI—VARGYAS anthologiákban talált formát az első közlésekkel. Ez egyrészt könnyű volt, hiszen mindkettő megadja szövegeinek forrását, másrészt eléggé fölösleges is, mert mindketten gondosan elvégezték az egybevetést. Persze, sosem árt az óvatosság, de nem látunk hivatkozást rá, hogy eltérésre bukkant volna.

Furcsa és következetlen a csoportosítás: I. csoport „Fontos balladák", II. „Kevésbé fontosak". Szépség, jelentőség alapján ítél? Akkor a Fehér László, Budai Ilona, Gazdag asszony anyja stb. nem lehet „kevésbé fontos"! Annyi kivehető, hogy az I-be a nyugatiak által megtárgyalt típusok kerültek. De akkor az Áspis kígyó és a Megétett János is odavaló. A II-be tette azt, ami más magyar balladák másodlagos leszármazottjának tekinthető — ezt alig 1—2 darabra lehet ráfogni —, vagy ami régi elemekből új stílusúvá vált — akkor meg még vagy tíz típust oda kellett volna sorolni, amit végleg kihagy a későbbi kötet számára. Legfurcsább azonban, hogy egy egész témacsoport is a „kevésbé fontosak" közé került: a családi konfliktusoké, ami a legjellegzetesebb balladai témacsoport. Az a benyomásom, hogy „fontos" az, ahol kedve volt belemenni az összehasonlítás részleteibe, ahol pedig nem volt, az lett „kevésbé fontos". És vajon milyen alapon került a Csudahalott a „mágikus balladák" közé? Szerinte a nép valaha is ugyanúgy hitt az aranyat-pénzt őrlő malmot és egekig-Tiszáig érő tornyot „varázsló" anyában, mint ahogy a ráolvasásokban és a szerelmi varázslás praktikáiban? S nemcsak stilizáltjátékos képként alkalmazza a tettetett halál előtt, fokozásképp?

Feleleveníti Bevezető-jében és az egyes balladákhoz fűzött magyarázatában SOLYMOSSYnak már a maga korában is elavult nézetét, hogy balladáink a XVII. sz.-ból erednek, mert akkor kapták jobbágyaink az olyan vezetékneveket, mint Kőműves, Kerekes, Kádár stb. Történészektől tudni lehetett volna már akkor is, ma még inkább, hogy ez a folyamat már a XV. sz.-ban megindul s a XVI.-ban egészen általános. Fontosabb, amit LEADER N. éppúgy nem vesz észre, mint egykor SOLYMOSSY, hogy majdnem ugyanannyi változat őrzi a korábbi állapot emlékét: Keleme kőmies, Kelemenné asszony, ahol tehát még nem név a foglalkozás. (7 : 11 az arány 40-ből, a többi csak legnagyobb pallért említ vagy töredék.) Ebből is világos, amit minden folklorista régóta vall, hogy az ilyen elemek — név, földrajzi hely stb. — a legmozgékonyabb elemei a hagyománynak, minden későbbi „aktualizáláskor" változhatnak, és semmit sem mondanak az egész szöveg koráról.

A datálással kapcsolatban kénytelen vagyok saját álláspontom idézését helyreigazítani. Azt tulajdonítja nekem (41. lap 2. jegyzetben), hogy a 12—13. századra teszem a Kőmíves Kelemen eredetét, amikor közös határunk volt a bolgárokkal. Holott nyomatékosan kiemelt végeredményem szerint Nagy Lajos korában, a bolgár bánság alapítása, magyar helyőrség és talán telepesek bolgár földön való tartózkodása idején, a XIV. sz. közepén képzelem el az átvételt, s a magyar ballada kialakulását is. Annyira, hogy az elméleti részben az egész európai ballada kialakulását is a XIV. sz. elejére teszem, és vitatom, hogy korábban lehetett-e a műfaj. Ezt nem lehet ennyire félreérteni.

Balladai elemek időhöz-kötése nála sajátságos ellentmondásokat szül. Egyrészt mindenáron a XVII. sz.-hoz akarja kapcsolni balladáinkat, azért még olyan tények is ezt bizonyítanák, hogy a Kőműves Kelemen az építőáldozat kegyetlen formáját őrizte meg! (ennek alapján inkább a pogány korba helyeznénk), hogy az anya hatalma annyira kifejezett bennük, (amit középkori vonásként tart nyilván a nemzetközi ballada kutatás, s nálunk sincs semmi oka másként értékelni), hogy nyelv, szóképek, ritmus is ezt valószínűsíti, (a nyelv természetesen XIX—XX. századi bennük, de régiségeket őriz, köztük kimondottan középkori vonásokat is, a többi sajátságban pedig nem tudok olyanról, ami kimondottan a XVII. századhoz kötné a ballada-szövegeket. Másrészt a Három árva magyar és dán fogalmazását azzal akarja kapcsolatba hozni egymással, hogy

mindkettőben ,,pre-Christian magic'' található: a könnyek illetve a sír vesszővel való megcsapása a halott felélesztésére. (N. B. a mágia kiveszett volna a néphitből a kereszténység ideje alatt?) Ha pedig egy ballada mesei elemeket olvasztott magába, akkor az a legrégibb ballada-stílusba tartoznék — mintha nem éppen legújabb, egyedi, romlott, töredékes változatok olvasztanának be leginkább ilyen elemeket! (Pl. a Kőműves Kelemen Q alatt idézett változata, amelyről azt állítja, hogy az egyetlen régi ballada happy ending-el; csak azt nem teszi hozzá, hogy ez a vég a verset prózai történetbe oldja fel.) A ,,Kőműves'' névhez hasonlóan a ,,török'' szereplő is időhatározó, mert csak a ,,török hódoltság idején'' ,,adhatták el a lányt töröknek'', s ezt sajátságos módon 1526—1710 közti időre teszi. Azonban a mohácsi csata után Szulimán — felégetve Budát — kivonult az országból, s nem volt az ország egy része megszállva 1541-ig, Buda elestéig; viszont 1686—88 folyamán teljes terjedelmében fölszabadult. Igaz, a török továbbra is szomszédunk maradt, de akkor meg 1400-tól kezdhetné ezt az időt, amikor már állandó harcban álltunk vele határainkon. Nem is ez itt a fő dolog, hanem hogy a török későbbi behelyettesítés is lehet, mint — hogy egyáltalán nincs is ellenségként beállítva, sem a német — a ,,későbbi ellenség'' LEADER N. szerint —, hanem csak mint idegen. S itt mindig szomszédot emlegetnek a balladák, nálunk törököt és németet, néha — Erdélyben — moldvait, Moldvában lengyelországit — amint francia balladák spanyolt vagy angolt.

De mindezt megírtam idézett tanulmányomban (Ethnographia 1960, 250), ami ma a *Researches into the Medieval History of Folk Ballad* 106. lapján angolul is olvasható. Minthogy tanulmányaim magyar és angol változata egyaránt rendelkezésre áll az olvasónak, nem vitatkozom LEADERrel olyan dolgokról, amit ott is meg lehet találni. Inkább csak olyan vonatkozásokra mutatnék rá, ahol a magyar tények helytelen előadása megtévesztheti a tájékozatlan olvasót.

A ,,Bards'' fejezet például egy igen bonyolult és nagy irodalommal rendelkező kérdést úgy állít a külföldi elé, hogy nem különíti el a tényeket a hozzájuk fűzött föltevésektől, sőt a saját rögtönzött következtetéseitől sem. Különben e fejezet célja volna, hogy fényt vessen a régi stílusú balladák ,,szerzésére'' (composition). Azonban magyar bárdjainktól egy sort sem ismerünk, létezésüket is csak sovány adatokból tudjuk, így ez az egész fejezet semmit sem ad hozzá meglevő ismereteinkhez.

Ha nem csak CSANÁDI Imrével közösen kiadott könyvemből indulna ki (néha hozzávéve összehasonlító tanulmányaimat is az Ethnographia-ból), és tekintetbe venne későbbi munkákat is, nem kellene a ,,Fiát kereső Szűz Mária''-val kapcsolatban téves álláspontról vitatkoznia velem: a SEEMANN-emlékkönyvben (Jahrbuch für Volksliedforschung 1964, 77—79) kimutattam német eredetét. (A szöveg különben Erdélyből való, nem az Alföldről.)

A továbbiakban már rövidre fogva figyelmeztetek néhány feltűnő tévedésére. A Három árvába a XVII. század folyamán került volna Szűz Mária személye, mert tisztelete Magyarországon ekkor ért volna tetőpontjára? De az országalapító Szent István már 1038-ban felajánlotta az országot Máriának, a Patrona Hungariae azóta mindig nyilvántartott dolog, s a különleges magyar Mária-ünnepek is az egészen egyedülálló Magyar Mária-tiszteletre vallanak már a középkorban: Nagyboldogasszony, Kisasszony, Gyümölcsoltó-, Sarlós Boldogasszony — ami aratás-kezdő nap lett. Különben elég elterjedt volt a Mária-tisztelet az egész középkori Európában, nem kell a Regnum Marianum barokk-kori felújításához fordulni egy ilyen jelenség magyarázatáért. Skót—magyar ,,ballada-rokonság'' nem volt közhely Magyarországon (320. l.); a CSANÁDI—VARGYAS-ból idézett mondat csak azt jelenti, hogy így jeleztük egy népszerűsítő szövegben a franciákkal és skótokkal fennálló közös tartalmi és stílusbeli elemeket. A 96. lapon említett formula: ,,vágjátok a szívemet hatfelé'' ebben a formában egyetlen egyszer sem fordul elő, csak úgy: ,,vegyétek ki a szívemet . . .'' s akkor a felhozott analógiák elesnek. A dallamokkal kapcsolatban szinte semmi megjegyzése sem helytálló: hogy a balladához túlnyomórészt pentaton dallamok tartoznak szabálytalan sorokkal, hogy ezek az ugor közösségre mennek vissza (a magyar népzene egy másik stíluscsoportjáról e sorok írója igyekezett ezt kimutatni, de ez nem található a KODÁLYtól idézett munkában), hogy a Népzene Tára egyik későbbi kötete kizárólagos témaként fogja tárgyalni a balladák dallamait (ott csak zenei típusok szerint halad a kiadás), hogy Erdélyben az új ballada stílus zeneileg nyert teret (4—5. l.); VIKÁR Béla nem a század elején gyűjtött, hanem 1892—98 közt, VARGYAS viszont később mint DOMOKOS Pál Péter, LÜKŐ, VERESS, és az 50. lapon idézett dalt nem én gyűjtöttem, hanem VIKÁR Béla. A bukovinai magyarok nem csángók, hanem székelyek, a csángók viszont Moldvában már a XIII. századtól kezdve laknak. A ,,Bards'' fejezetben említett 1479-i kenyérmezei csata (Erdélyben!) nem azonos a délszláv hősepika Kossovojával (magyarul Rigómező), ahol 1389-ben bukott el a szerb állam a törökkel szemben, s később HUNYADI vívott szintén vesztes

csatát 1448-ban. Child 20 „The Cruel Mother" megfelelője nem a mi Budai Ilonánk, hanem a gyermekgyilkos Szabó Vilma. A „Szálláskereső Jézus" nem karácsonyi ének, hanem búcsújárók éneke, egyetlen alkalommal pedig gyerekektől jegyezték fel mint adventi köszöntőt, s nem az Alföldről, hanem a Dunántúlról. Valamint Buják sem alföldi helység, hanem viseletéről általánosan ismert felföldi, palóc falu.

A felsorolás nem azt jelenti, hogy csak ennyi a tévedés a könyvben, hanem hogy ilyen jellegűek. Pedig egy kis figyelemmel legtöbbjét el lehetett volna kerülni. Ez a figyelmetlenség annál feltűnőbb, mivel a szerző előszavában köszönetet mond Dégh Lindának, hogy kéziratát gondosan átolvasta és sok kitűnő tanácsot adott neki. Így azonban a tudományos feldolgozással szemben óvatosságra intjük az olvasót, különösen ahol a külföldi számára ellenőrizhetetlen magyar vonatkozásokról van szó.

Viszont mégis örömmel üdvözöljük azt a tényt, hogy egy sor régi balladánk megbízható fordításban kerül a világ elé, hogy a variáns-eltérések és a variáns-felsorolás pontosabb betekintést enged a magyar ballada-anyagba, mint bármely eddigi próbálkozás. Ezzel népköltészetünk remekei — ha eredeti fogalmazási szépségeikkel nem is — de legalább tartalmi értékeikkel megkezdik hódító útjukat abban a közösségben is, ahol a ballada iránti érdeklődés a legrégibb hagyományra támaszkodik: az angolul beszélők öt világrészt átfogó közösségéhez.

Vargyas Lajos

K. Kovács László: A közös fejős-juhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül

(Népi kultúra, népi társadalom. Bp. 1968. 9—50 p.)

A magyar népi állattartás kutatásának irodalma, — mióta Herman Ottó alapvető műve megjelent — könyvtárnyira duzzadt. Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy ismereteink minden vonatkozásban teljesek lennének és ne lenne további kutatni valónk.

A néprajz első úttörő generációja felfedezte ezt az élet- és gazdálkodásformát, és hagyományos paraszti gazdálkodáson belül is különleges volta annyira lenyűgözte a vele foglalkozókat, hogy egy életen keresztül nem tudtak szabadulni tőle. A sok fáradozás nem volt ugyan hiábavaló, de a kutatás megrekedt a sok tekintetben archaikus külsőségek leírásánál. Leírták az állatfajtákat, a legelőt, a legeltetést, az építményeket, a tej- és bőrfeldolgozás módját, a pásztorok életmódját és ruházatát. Imitt-amott még az életforma karakteralakító hatásának felkutatásával is megpróbálkoztak.

Akármilyen nagy szolgálatot tettek ezzel is — hiszen az életforma már a századfordulón is bomladozóban volt —, a lényegig mégsem jutottak el. A kutatók — jellegzetes ahistorikus szemléletük következtében — a hagyományos állattartás újkori módjában egy archaikus gazdasági fok reliktumát vélték felfedezni, ezért inkább az eredet és rokonság problémája érdekelte őket. A tér- és időbeli távolság figyelmen kívül hagyása mellett, csupán formai jegyek alapján vontak le mélyreható következtetéseket; a rokonsági kapcsolatok kimutatása, a fejlődéselmélet mechanikus alkalmazása következtében nem okozott sok fejtörést. Az ilyenféle erőfeszítések mellett ugyanakkor a kutatás elhanyagolt, a — recens jelenségek szempontjából — döntőbb jelentőségű mozzanatok közvetlen és távolabbi múltjának, történeti alakulásának felderítését.

Amint a szerző utalásaiból és az általa közölt irodalomból is kitűnik, ebben a tekintetben a Kárpát-medence nem magyar ethnikumu népei állattartásának kutatása nem áll jobban. Az állattartás funkciója a hagyományos paraszti gazdálkodásban, csak újabban keltette fel a kutatók figyelmét. Korábban sem nálunk, sem másutt nem figyeltek fel pl. az állatállomány összetételét meghatározó tulajdonviszonyokra. Így nem kerültek a kutatás látókörébe a legeltetéssel kapcsolatban mindenütt megtalálható alakulatok, vagy a haszonvételre alakult népi társulások problémái sem. Pedig ezeket mind nálunk, mind pedig a szomszéd népeknél — főleg ott, ahol az állattartás bizonyos ágai az önellátó paraszti háztartás vitelében mindmáig jelentős súllyal esnek latba — igen változatos formákban ismerjük. Nálunk az utóbbi évtizedekben ezek már bomladozóban voltak. Korábbi évszázadokban azonban lazább összetételben sokkal szélesebb körben éltek. Sorvadásuk a paraszti gazdálkodásban az utóbbi évszázadban bekövetkezett változás következménye.

A két világháború között az autark jellegű paraszti gazdálkodás az erdélyi medencében a magyar és román ethnikumnál egyaránt még erősen élt. K. Kovács László figyelt fel elsőnek arra, hogy e tájon a juhtartás a paraszti gazdálkodásnak nélkülözhetetlen kiegészítő része, és hogy a tulajdonviszonyok, a tartásmód és haszonvétel alapján kialakult, az eddigi néprajzi kutatás által észre nem vett, társulási formák, milyen jelentős szerepet visznek a parasztság életében.

Kutatásai eredményéről több tanulmányban (1947, 1961, 1962, 1963 és 1969) számolt be, anélkül azonban, hogy a témát teljesen kimerítette volna. Az itt ismertetett tanulmány is csak egy kisebb része, egy — eddig csupán kéziratban levő — nagyobb monográfiának. Míg az 1961-ben megjelent „Beiträge zur Frage der Esztene — Genossenschaften" usw. című dolgozata a mezőségi juhászatnak a tejhaszonvételre alakult társas szervezeti formáival foglalkozik behatóbban. E dolgozatában — az előzőnek kiegészítéseként — a tejhaszon felosztásának népi szokásjogát tárgyalja részletekbe menően. A téma rokonsága miatt az átfedések és ismétlődések érthetők, a monografikus feldolgozás esetén ezek kiküszöbölhetők volnának.

A monográfia elkészítése annyival is sürgetőbb lenne, mert alighanem ez az utolsó alkalom az igen változatos formákat mutató felosztási rendszer összefoglalására. Az ismertetett tanulmány rendszerbe szedi a haszonvétel két alapformáján belül élő nyolc részesedési változatot.

A változatok közül csak ötöt tárgyal, a legáltalánosabban elterjedt hármat már 1947-ben és 1961-ben feldolgozta. Az itt tárgyalt változatok igen komplikáltak és szoros összefüggésben állnak az állattulajdonosok gazdasági helyzetével. E ponton — úgy érezzük — még mindig maradt tisztázni való, éppenúgy mint az egyes változatok kialakulásának története tekintetében is.

A mellékelt térkép a tejhaszonvétel formáinak elterjedéséről világosan szemlélteti, hogy az erdélyi medence középső részén az újabb és régibb formák, az egyszerűbb és komplikáltabb változatok egyaránt előfordulnak. Még érdekesebb a térképnek az az adata, hogy a medence peremén, nyugat és északnyugat felé egészen a Tisza, sőt Hernád síkságán is megtalálható a darabszám vagy főszám szerinti részesedés, amely a központi tájakon nagyjából a komplikáltabb formákkal egyenlő arányban fordul elő.

A magyarság által lakott területen a juhtartásnak a paraszti gazdálkodásban az utóbbi száz — sőt mondhatni másfél száz — év óta állandó és egyenletes ütemben való csökkenését számos adat bizonyítja. Ezért is, de az ismertetés elején említett okoknál fogva is, a hazai néprajzi kutatás az utóbbi évekig nem fordított nagyobb figyelmet a közös fejős-juhnyájak tulajdonjog szerinti összetételére és a tejrészezés szokásaira. Ennek következtében a tiszántúli szórványos adatok mellett megbízható támpontunk nincs ennek, a láthatólag eléggé általános részelési módnak elterjedésére. Egy újabb adat (Vö. Szilágyi Miklós, Ethnographia 1968; 350 sk.) mintha azt a feltevést támogatná, hogy a XVIII. században a nagykúnsági fejősjuhászoknál és közös nyájaknál a darabszám szerinti tejrészesedés lett volna szokásban.

A parasztság fokozódó differenciálódása, a legelőterületek fogyása, illetve a legeltetési idény alatti térbeli megosztottsága a Mezőségen, ahol a juh és haszna a paraszti háztartásban szinte a földműveléssel egyenlő súlyt jelentett, a juhtartókat részben a részesedés minél pontosabb meghatározására késztette, részben pedig lehetővé tette, hogy a pásztorok vagy mások is vállalkozzanak a tejhaszon bérlésére.

A tejül való (A/4) és a tejtermékül való (B/5—8) részesedés formái közül egyesek az Alföldön sem voltak egészen ismeretlenek. Leginkább arról tudunk, hogy a juhász bizonyos darabszámú fejős juh után járó hasznot vagy pénzen váltotta, vagy természetben, megállapodás szerinti mennyiségben adta meg. De arról is tudunk, hogy részben pénzt, részben pedig sajtot adott. Részletesebb kutatások, levéltári, perbeli adatok alapján e formák történetiségét is bebizonyíthatnák.

A tejhaszonban való részesedés K. Kovács László adatai szerint az erdélyi medencében nem köthető kizárólag sem a magyar, sem a román ethnikumhoz. Ez érthető, a tartásmód ugyanis a földművelésen alapuló paraszti gazdálkodás szerves kiegészítője, ebben a tekintetben pedig a nemzetiségi hovatartozás nem volt döntő.

De ennél további tanulsága is van ennek az — immár lényegbe menő — kutatásnak. Az, hogy a korábbi évtizedek mulasztásait igen rövid időn belől pótolni kell. A szerző által rendszerezett részesülési formákat a lehető legszélesebb területen fel kell deríteni, és ha az egyes formák történetiségét is meg lehet állapítani, kiderülhet — ami még csak sejtésünk —, hogy igen régi, a földműves-pásztorkodásnak igen nagy területen elterjedt jelenségéről van szó.

Ehhez azonban nem kevesebb kellene, minthogy a szerző által különböző helyeken publikált, nem is mindig egyazonos szempont szerint feldolgozott tanulmányokat, a még

kiadatlan részekkel együtt egyetlen monográfiában olvashatnánk. Addig ezek a résztanulmányok, bár önmagukban is nagymértékben — s főleg új szempontokkal — gyarapították ismereteinket, Közép- és Kelet-Európa e jellegzetes paraszti gazdálkodásformájáról csupán, mozaikszerű képet adnak.

BALOGH ISTVÁN

Balogh István: Hajdúság

Gondolat Kiadó. Budapest, 1968.

A magyar néprajzi vagy műveltségi egységekről eddig két önálló, összefoglaló munka jelent meg. Az elsőt VISKI Károly írta 1938-ban, korábbi hasonló jellegű munkáinak összegzéseként. A másikat GUNDA Béla 1942-ben. Egyik munka sem terjedelmes, s ezért az egyes néprajzi egységeknek csak a legjellemzőbb vonásait ábrázolhatták. A két munka elősorolt néprajzi csoportjai nagyjából ugyanazok, de mindkét szerző más úton jut el az eredményig. VISKI történeti és geográfiai alapon közelíti meg az egyes néprajzi vagy műveltségi csoportokat, s a néprajzi jelenségekkel való körülhatárolást szinte tagadja. GUNDA épp ellenkezőleg a műveltségből indul ki. Ő azonban nem az egyes jelenségek határaival írja körül a magyar műveltségi egységeket, hanem bizonyos műveltség komplexumokkal. Az egyes jelenségekkel való elhatárolásnak tehát ő sem híve.

Kettejük felfogásának különbözőségét terminológiájuk is tükrözi. VISKI ,,etnikai csoportokról, vidékekről'' beszél, ezzel is hangsúlyozva történeti és geográfiai szemléletét. GUNDA a műveltség komplexumokkal való körülhatárolási módszernek megfelelően ,,néprajzi csoportok'' elnevezéssel illeti ugyanazon egységeket. E két felfogás harca — s így a terminológiai vita is — a mai napig nem jutott nyugvópontra.

Bár a műveltség térbeli tagozódásának vizsgálati szempontját az 1940-es években háttérbe szorította az egyre erősebb szociológiai, az 1950-es években pedig a történeti szemlélet, az egyes kutatók s az Új Magyarország Néprajza megírásának gondolata mégis napirenden tartotta. Annyira, hogy 1954-ben VAJDA László egyik, nagy vitát kiváltó, tanulmányában az ilyen jellegű vizsgálatokat egyenesen a néprajztudomány kizárólagos feladataként említi. Az ekkor kibontakozó vita (BODROGI Tibor, VARGYAS Lajos, 1954), majd ezt követően több kutató (KODOLÁNYI János, 1958, BARABÁS Jenő, 1958, GUNDA Béla, 1963 és az ezt követő vita hozzászólásai, VOIGT Vilmos, 1965, PALÁDI KOVÁCS Attila, 1968) és több munkaközösség, ma sem tudta a műveltségi egységek körülhatárolásának és ábrázolásának módszerét megnyugtatóan tisztázni. Sőt az újabb szempontok és módszerek még bizonyos fokig bonyolították a helyzetet (pl. ANDRÁSFALVY Bertalan és DIÓSZEGI Vilmos).

Éppen ezért volt rendkívüli, de kellően még ma sem méltatott kezdeményezés a ,,Gondolat'' kiadó 1959-ben megindított kismonográfia sorozata, amelynek célja az egyes műveltségi egységek részletesebb, átfogóbb ábrázolása. Ez a sorozat tényleges hozzászólás az anyagfeltárást gyakran nélkülöző, csak filologizáló elvi vitához.

Az 1959-ben megjelent *Bakony* sajnos nem váltotta ki tudományunk berkeiben a várható visszhangot, noha FÉL Edit a munka erényeire felhívta a figyelmet. Úgy tűnik, hogy BODROGInak az az 1954-ben leírt megállapítása, hogy ,,a magyar néprajztudomány művelői sohasem tanúsítottak különösebb érdeklődést elvi és módszeri, tudományelméleti problémák iránt'', ma az ellenkező oldalról igaz. Túlzottan is ennek tulajdonítunk jelentőséget. VAJKAI Aurél ugyanis a *Bakony* írásakor nem fogalmazta meg részletesen és ,,külön'' munkájának alapelveit, csupán ,,alkalmazta''. De éppen mert ,,csak'' alkalmazta, véleményét nem is nagyon vették tudomásul. Annyira, hogy nevét a néprajzi csoportok vagy műveltségi egységek körülhatárolási módszereit taglaló viták során ki sem szokták ejteni. Pedig a bakonyi néprajzi csoport ábrázolása során jól átgondolt, elméletileg kiérlelt elveket valósít meg, s elveinek létjogosultságát munkájával bizonyítja is.

A *Bakony* egykorú kritikájának elmaradása, alapelveinek részletekbe menő megvitatásának hiánya azért is fájdalmas, mert ez a munka több egyszeri, egy néprajzi csoportot, műveltségi egységet bemutató monográfiánál. Elveinek, módszereinek komoly szervező szerepe volt e sorozatban. A határozott szerkesztési elveket nélkülöző sorozatnak egyedüli összefogója a lektorok azonossága mellett, az első kötet. A későbbi szerzők, de a lektorok is ehhez igazodtak, s hatása valamennyi későbbi műre nyilvánvaló.

Annak ellenére, hogy valamennyi szerző a néprajzi, tehát a műveltségből kiinduló ábrázolási módszert választja, az egyes kötetek módszerei mégsem egységesek. Ezért a sorozatról, mint egységes vélemény képviselőjéről nem beszélhetünk a néprajzi, illetve a műveltségi egységek körül folyó viták során. Két felfogás áll szemben egymással. A VAJKAI

által kidolgozott és megvalósított monografikus szemlélet, amely a néprajzi csoport, illetve a műveltségi egység fő integráló tényezőjének megragadására összpontosít, s a KODOLÁNYI János feldolgozásában érvényesülő etnikus specifikumokkal történő körülhatárolási módszer. A többi kötet e két szélső pólus között helyezkedik el, s bennük e két felfogás harca, egymást kizáró volta jól elemezhető.

VAJKAI Aurél első munkája bevezetőjében így fogalmazza meg álláspontját: „Valamely táj etnikumára számtalan néprajzi jelenség összessége jellemző. Külön-külön ezek másutt is előfordulhatnak, de bizonyos társulásban csak meghatározott területen lépnek fel. Azt azonban, hogy a Bakony területére mi jellemző, egész pontosan megfogalmazni nem oly egyszerű."

Ez a felfogás a műveltség *egészének* vizsgálatát tartja szem előtt, s megegyezik GYÖRFFY István műveltségi azaz néprajzi csoportok ábrázolásánál alkalmazott, bár összefoglaló munkában már meg nem jelenő alapelveivel (matyók, hajdúk, kunok stb.). Nem bizonyos elemekkel, jelenségekkel, hanem *ezek sajátos társulásával* kívánja jellemezni a Bakony népét. Nem az úgynevezett „etnikus specifikumokat" keresi tehát, hanem *a jellegzetes arányokat, összefüggéseket.* Illetve ha esetleg specifikumokat is keres, ezeket nem az egyes elemekben, hanem *az elemek sajátos társulásában* véli megtalálni.

Ahhoz, hogy egy *műveltségi egységet* (néprajzi csoportot) ezzel a módszerrel ábrázolni lehessen, meg kell keresni azokat a legfőbb integráló erőket, amelyek ezeket a jellegzetes társulásokat létrehozták, kialakították, életben tartották. S azután ezeknek az erőknek az állandó szem előtt tartásával kell megjeleníteni részleteiben is az egész műveltséget.

VAJKAI ezeket az integráló erőket azonnal megnevezi. Egyik fő erő történeti. A társadalom sajátos rétegzettsége, felépítése (kisnemesi falvak, belső osztálytagozódás, amely tagolja a műveltséget is) jellemző a Bakonyra. Másik a táj természeti adottságainak integráló ereje, amely a vidék műveltségére nagy hatással volt. A szerző hangsúlyozza az időmeghatározással kapcsolatos fejtegetéseiben, hogy e két tényező hatásának mértéke és a kettő aránya történeti korszakoktól függően változik.

E két integráló tényező, amely az egész műveltség jellegét meghatározta, alkalmas arra, hogy segítségükkel az egész műveltségi csoportot ábrázolja a szerző. Ott, ahol e két tényező közel azonos mértékben és arányban befolyásolta a népi műveltséget, *megvonhatjuk a bakonyi néprajzi csoport határait.* De nemcsak a határok kijelölésére alkalmas, hanem *az egész műveltség ábrázolására, megjelenítésére is.* Hiszen vagy egyik, vagy másik tényező a történeti kortól függően a népi műveltség valamennyi lényegesebb elemét befolyásolta, közvetve vagy közvetlenül, megteremtette közöttük a korra és a tájra jellemző összefüggéseket, kialakította arányaikat, rendszerüket.

Van azonban a munka bevezetésében egy olyan gondolati bizonytalanság is, amelynek a következménye az egész munkán kissé érződik. A szerző a legjellegzetesebb jelzővel a társadalomtörténeti tényezőt illeti. Ez a jelző azonban nem kifejezetten a történeti tényezők *integráló szerepére* vonatkozik, hanem etnikus specifikumokat is jelent. Ez pedig egy másik módszerrel való keveredést jelenthet., (Legjellegzetesebbek mindenesetre az egykori kisnemesi falvak s a legtöbb bakonyi néprajzi szín, vonás) pl. az építkezés ezekhez fűződik." Ez ugyan lehet talán beleérzés részünkről, vagy a szerző kevésbé pontos fogalmazása. Ám ha a munkát elolvassuk a két szemlélet keveredését, főként a folklór részben, észrevehetjük. A munka a geográfiai tényezők integráló szerepét végig következetesen érvényesíti, de ugyanezt a történeti tényezők esetében nem tapasztaljuk. A szerző azonban e kis bizonytalanság ellenére is kitűnően oldja meg kitűzött célját, s a folklór rész megoldatlansága ellenére is olyan munkát ad, amely elméletileg megalapozott. Módszere egyaránt alkalmazható *a műveltségi egység határainak kijelölésére, és a műveltség egészének ábrázolására.*

KODOLÁNYI János más módszert választ. Ő már a korábban is publikált etnikus specifikumokkal való körülhatárolási módszer híve. Munkája során elsősorban azokat a jellegzetes műveltségbeli elemeket igyekezett összefoglalni, amelyek megkülönböztetik az Ormánságot a környező műveltségi egységektől, s ezek az ábrázolt műveltségbeli elemek elsősorban vagy egy némely esetben kizárólag a vizsgált területre érvényesek. Ezzel a módszerrel talán élesebben megvonhatjuk a műveltségi egység határait, s magát az elhatárolás tényét kézzelfoghatóbbá, biztosabbá tehetjük. Kérdés azonban az, hogy ez a módszer mennyire alkalmas a műveltség egészének ábrázolására. Milyen képet kapunk ezek alapján az egész műveltségi egységről?

A megnevezett műveltségi elemek, amelyek a területre jellegzetesnek foghatók fel, nem feltétlenül az élet vagy az egész műveltség leglényegesebb elemeivel azonosak. Sőt leginkább az életben kis szerepet játszó, gyakran csekély súlyú dolgok. A néprajz számára ezek is nagy fontosságúak lehetnek, hiszen sokszor ezek őrzik a műveltségi csoport

legarchaikusabb vonásait. Választ adhatnak a régebbi műveltségi kapcsolatokra, felvilágosítást nyújthatnak az eredetről stb. Nagyon jó példája ennek a Diószegi Vilmos markoláb néphittel foglalkozó, a palócok vándorlását is kimutató etnikus tanulmánya. Mégsem állíthatjuk azt, hogy a markoláb néphit segítségével jellemezni tudjuk a palócságot, vagy műveltségükről némi képet is adhatunk vele. De Kodolányi munkájánál maradva, kétségtelen, hogy az Ormánság egyik legjellegzetesebb építménye a *talpasház* volt, bár ez az építmény, mint ahogyan a szerző maga is megjegyzi, nem csupán e néprajzi csoport határain belül található meg. Ennek a jellegzetes építménynek az egész építkezésből való kiemelése azonban azt eredményezi, hogy az Ormánság valóságos népi építkezéséről nem kapunk képet. Egy bizonyos sajátosság nem elegendő az egész kérdéskör megelevenítésére, s nem helyettesíti néhány jellegzetes dolog bemutatása az egész ábrázolását.

Éppen ezért ez a módszer csak a határok kijelölésére alkalmazható, de nem elegendő az egész életmód ábrázolására, bemutatására. S így kevésbé alkalmas módszernek kell tekintenünk a Vajkai Aurél által választott, a megjelenítést is biztosítani tudó módszer mellett. Noha ez is sok értékes tanulságot szolgáltat, s a sorozat későbbi köteteinek írói bőven merítettek is belőle.

E két szélső pólus között elhelyezkedő kötetek elemzése azzal a tanulsággal szolgál, hogy ez a két módszer ötvözése nem szerencsés. Ez az ábrázolás teljességét megzavarja, s sok helyen csak elnagyolt, a különlegességekre figyelő képet ad. Így az a látszat, hogy a kötet azon részei, ahol az etnikus specifikumok ábrázolása kap nagyobb hangsúlyt, gyengébben sikerültek vagy a szerzőnek kevés anyaga van, holott ezeknél a részeknél egy másik módszer alkalmazásáról van szó.

A két módszer ötvözése alapján írt munkák is igen sok új szemponttal gazdagították a leírásokat. Közülük elsősorban Katona Imre művét kell kiemelnünk, amelynek elsőrendű erénye az anyagi műveltség, a szellemi műveltség és a társadalom egyenrangú ábrázolása. A kötet különböző részei között nincsen minőségi különbség, minden rész egyformán jól van ábrázolva. A másik igen lényeges és szembetűnő erénye e kötetnek a korábbiakkal szemben, hogy a műveltség társadalmi rétegzettségét következetesen rajzolja meg. Ilyen törekvés volt a korábbi kötetekben is, de a szerzők a megoldásig nem jutottak el. Ez a két erény a *Sárköz* című kötetnek kiváló helyet biztosít a sorozatban.

Az öt első kötet tapasztalatai, módszerei — a szerkesztő bizottság nemléte és a határozott szerkesztési elvek hiánya nélkül is — megérleltek egy olyan munkát, amely az eddigieknél egységesebb, sokrétűbb lehet, s további mintául szolgálhat. Természetesen ehhez avatott tollú szerző és jól áttekinthető műveltségi egység szükséges. Szeged városának, mint önálló műveltségi egységnek az ábrázolása, és Bálint Sándor személye és hatalmas anyagismerete egyaránt kínálta ezt a lehetőséget. Hogy a munka mégsem töltötte be azt a szerepet a sorozatban, amit betölthetett volna, azt a munka rövid terjedelmének, szűkszavúságának tudhatjuk be. Úgy tűnik, mintha a kiadó azt az elvet vallotta volna, hogy egyetlen település ábrázolása kevesebb ívszámon is megadható, mint egy nagyobb soktelepüléses műveltségi egység. Jól tudjuk ez nem így van, s egyben nagyon sajnálhatjuk e szűkszavúságra való kárhoztatást, mert köztudott, hogy Magyarországon nagyobb és szélesebb körű anyaggal senki nem rendelkezik egyetlen műveltségi egységre vonatkozóan, mint Bálint Sándor.

A kismonográfia sorozat hetedik kötete, a *Hajdúság* azonban határkőnek tekinthető a sorozat életében. Balogh István nemcsak a néprajzi csoport, a műveltségi egység jó ismerőjének bizonyul, hanem igen komoly és határozott elveket is vall. Hogy a hajdúság, mint műveltségi egység, körülhatárolását és ábrázolását maradéktalanul és igen egységes szemlélettel megoldhatta, annak a szerző egyéni erényein túl maga a választott műveltségi egység könnyebben átrekinthető jellege is oka.

A Hajdúságot a néprajzi irodalom mindig önálló néprajzi csoportnak tekintette, s meglehetősen pontosan körvonalazta. Ez az egység nem jelentett olyan történetileg és etnikailag kibogozhatatlan problémát, mint pl. a palócság. A hajdúság kialakulásának ideje, heterogén társadalmuk egységesülése és az egységesülés egész folyamata meglehetősen világosan, a néprajz- és történettudomány korszerű módszereivel feltárt része népünk múltjának. A szerzőnek nem is kellett időben sem olyan messzire visszanyúlni, mint pl. a Bakony kutatójának. S a vizsgált korszakról meglehetősen bőven maradtak fenn már írásos források is. Mindezek azonban a szerző elvitathatatlan érdemeiből semmit nem vonnak le. Annál inkább mert Balogh István maga is részese volt e történeti és néprajzi feltáró munkának, s a Hajdúságnak és környékének sokoldalú, jól ismert kutatója, aki otthon van terepen, a múzeumi és az okiratos anyagban egyaránt.

A szerző a hajdúsági néprajzi csoport leírásakor Vajkai már korábban ismertetett elveit valósítja meg teljes tisztaságában. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy Balogh

István a mintaként kétségtelenül használt *Bakony* című munkából merítette módszerének egészét. Ilyen következetességgel ugyanis egy átvett alapelvet nem lehet megvalósítani. A *Hajdúság* szerzőjét mindenki úgy ismeri, mint a történeti néprajz egyik legavatottabb, legrégebbi művelőjét. Éppen ezért az is természetes, hogy ha valaki ilyen szemlélettel pontosan egy olyan műveltségi egységet dolgoz fel, amelynek életében, műveltségében a legfőbb integráló erő *a történeti-jogi tényező* volt, ezt a feladatot kiválóan meg tudja oldani. Munkájának értékét alapvetően ez a tény adja meg, de a jobb megvalósításhoz a sorozat előző köteteinek tapasztalatai is nagymértékben hozzájárultak.

Balogh István munkája első részében a hajdúk társadalmának történetét rajzolja meg a kezdetektől a legújabb időkig. Ez a rész elsősorban a történettudomány módszereit alkalmazza, s a néprajznak kevesebb jelentősége és szerepe van benne. A hajdúk társadalmának, jogviszonyának története azonban nem önmagáért van. A bemutatáson és ábrázoláson kívül még egy fontos feladatot is betölt. A szerző ugyanis ebben a részben teszi kétségtelenné, hogy e néprajzi csoport kialakulásában a történeti-jogi tényezők úgyszólván kizárólagosak voltak. A hajdú szabadság, mint a feudalizmusban adományozott jog volt az az erő, amely a hajdúk heterogén, talán csak foglalkozásuk jellegében azonos tömegét valóságos társadalommá szervezte, s egységes műveltséget is létrehozott. A szerző magát a hajdújogot sem tekinti statikus dolognak. Az idők folyamán ez az adományozott kiváltság más-más formát öltve élt és hatott, mint integráló erő. A tényleges hajdú szabadság kialakította a hajdúk társadalmának körvonalait, később a hajdú kiváltság megnyirbálása elleni küzdelem, s nem maga a valóságos kiváltság jelentette az egységesítő erőt. Ez a közös küzdelem alakította ki a hajdú öntudatot, amely még a hajdú kiváltság elveszítése után is egységesítőleg hatott a műveltségre, s nagy része volt bizonyos jellegzetes képződmények megőrzésében. A hajdú jognak ezek az alakváltozatai, s az általuk kialakított társadalmi viszonyok, intézmények jelentik a Hajdúság műveltségi különállásának alapját, s indokolják *külön néprajzi csoportként* való kezelésüket.

A geográfiai tényezők hatása éppen ellenkező volt. A Hajdúságot körülvevő települések (Debrecen, Kaba, Balmazújváros stb.) hasonló táji adottságokkal rendelkeznek. Így a táj jellege éppen egységesítőleg hatott. A Hajdúság és a környező területek műveltség állományának rokonságát nagyobb részt a geográfiai tényezők azonossága okozza.

Ennek ellenére a geográfiai tényezők szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni a műveltség egészének ábrázolásakor. Paraszti szinten a táj adottságai igen erőteljesen befolyásolják a (paraszti) tevékenység jellegét, körét, lehetőségeit és rendszerét. A szerző azonban — s ez következetes szemléletét bizonyítja — a geográfiai tényezőktől befolyásolt elemeket is a társadalmi szemlélet segítségével ragadja meg. A táj adottságainak kihasználási módját, társadalmilag meghatározott szervezetét emeli ki elsősorban, mert ezek jellemzőek a Hajdúságra, mint műveltségi egységre. A geográfiai tényezők hatását is figyelembe veszi, mégpedig kétféle módon. Egyrészt olyan adott lehetőségnek tekinti, amelyet a hajdú társadalom sajátosan, a környezettől eltérő módon aknáz ki. Másrészt ezek segítségével igyekszik meghatározni az egyes tevékenységi körök gazdasági súlyát, az egész életmódban betöltött szerepét.

De vegyünk egy kiragadott konkrét példát, s ezen lemérhetjük a történeti tényezők kiemelésének és a geográfiai adottságok ilyen jellegű ábrázolásának módszerét. A „Gyűjtögetés, halászat, vadászat" című fejezetben a szerző elsődleges feladatának tekinti a tevékenység jogi alapjainak tisztázását, s ezzel már meg is határozta azoknak a körét, akik a Hajdúságban a hagyományoknak megfelelően ilyen tevékenységet *folytathatnak*. A későbbiekben már a társadalmi változásokra utal. Azt írja le, hogy a gyűjtögető tevékenységben kik milyen céllal vesznek részt (pl. tallózás, gyékény- és nádvágás stb). A tevékenység célja (a napi fogyasztás, tartósítás, gyógyítás, eladás, élethivatás) már azok körét is kijelöli, akik e lehetőséggel valóban élnek, tehát nemcsak folytathatnak, hanem valóban *folytatnak* is gyűjtögető tevékenységet. E gyűjtögetést folytatók, azaz a joggal valóban élők már csak töredékei az egész közösségnek, s a gyűjtögetés célja kifejezni az egész társadalomban elfoglalt helyüket, szerepüket. Mindkét szempont társadalmi, azaz közvetlenül a fő integráló erőtől függ. A geográfiai tényezők szerepe ebben az esetben egészen háttérbe szorul. Megnevezi ugyan a szerző, sőt alaposan le is írja az egyes folytatható, táji adottságokból fakadó gyűjtögető, zsákmányoló eljárásokat. De ezek fontossági sorrendjét is a társadalomban, az egész társadalmi termelésben betöltött szerepe határozza meg. A gyűjtögető és zsákmányoló tevékenységek közül előbb említi és tárgyalja a tallózást vagy az általánosan gyógyteának felhasználható szíkfű szedését, mint a nádvágást, gyékényvágást, vesszőszedést, halászatot vagy vadászatot. Ennek oka az lehet, hogy az előbbi tevékenység a társadalom szélesebb rétegeiben *általános*, míg a második részben említett tevékenységek csak *kevesek* foglalkozását jelentik.

A munkában a szellemi műveltséget tárgyaló részek is hasonló felépítésűek, s éppen

ezért szervesen illeszkednek a Hajdúság társadalmának és anyagi kultúrájának rajzához. Mindenesetre nem tekinthető szokványos felfogásnak a néprajztudományban az a felfogás, amivel a szerző a „Hiedelemvilág, történeti hagyományok" című fejezetet indítja: „A történeti múlt a Hajdúság népénél nemcsak lét anyagi és társadalmi vonatkozásaiban formáló erő, hanem az itt élő parasztság szellemi művelődésében is. A korábbi fejezetekben kifejtettük, hogy a Hajdúság népe gyökerében paraszt volt, s mint ilyen, a parasztságra általánosan jellemző világképtől sohasem szakadt el. Viszont eltérően az egykori jobbágyfalvak parasztságától, gazdasági és társadalmi autonómiája lehetővé tette, hogy a közösségben bizonyos történeti tudat alakuljon ki." Ennek az elvnek a következménye az a szokatlan, de a Hajdúság népére kétségtelenül jellemző, s a rendszerbe beillő felosztás, amely a hajdúsági nép műveltségállományát: *ősi paraszti hiedelemvilág — literátusátadás — történeti emlékezés*, csoportokra tagolja. A későbbiekben sem ezek részletei, hanem e három csoport mindenkori aránya, összefonódása a lényeges szempont.

Az etnikai tényező, mint műveltségszervező, integráló erő, a történeti-jogi tényezők függvénye. Az eredetileg igen vegyes, több etnikai elemet is magába foglaló hajdúk egységesülése is a hajdú kiváltságok hatására ment végbe, s olyan gyorsan, hogy az eredeti etnikai különbségek teljesen eltűntek. A kiváltságok birtokában pedig olyan életforma átalakulás ment végbe (marhahajcsár — katona — pásztor-földműves — földműves), hogy eredeti, s nyomon követhető megőrzött etnikus sajátosság fellelésének lehetősége sem igen maradt.

Természetes, hogy Balogh István módszere teljesen megvalósítja a műveltség differenciált, eddig csak Katona Imrénél következetesen megvalósított ábrázolását is. Éppen ezért erre részletesebben nem is akarunk kitérni. Ugyanígy nem foglalkozunk a kötet apróbb részleteivel sem. A források hitelességére, teljességére, a mű stílusára pedig elegendő garanciának tekinthetjük a szerző nevét.

Bizonyára vannak, akik számon kérik bizonyos dolgok más szempontú, formai, esztétikai, tipológiai stb. értékelését. A munka természetesen ezekkel nem foglalkozhat. Nemcsak terjedelme, de módszerének egysége miatt sem. Ám ott van a szövegben a terjedelembe beleszorítható szó szerinti vagy lényeges mozzanataival jellemzett leírás (kenyérsütés, kihajtás, hiedelmek stb.), s a vizsgálatot bárki elvégezheti.

Tudomásul kell vennünk, hogy olyan módszer, amely mindent megold, magába olvaszt, nem létezik. Az már nem módszer. De az itt ismertetett munka igen jól megoldja a műveltségi egységek körülhatárolásának és ábrázolásának kérdését mind differenciáltságában, mind történeti mozgásában. És ez már jelentős előrelépés a műveltség ábrázolása terén.

Úgy véljük, hogy ezért lehet a munkának a sorozatban, de azon túl is kiemelkedő szerepe. Éppen ezért kívánatosnak tartanánk — mert a sorozatot most e munka segítségével egységesíteni is lehetne —, hogy a már állandónak tekinthető Ortutay Gyula és Tálasi István lektori tevékenységi körét a kiadó felcserélné a szerkesztői szerepkörrel. Ez egyben a most tíz éves, de még csak hét kötetes sorozat gyorsításához is vezethetne.

Szabó László

Culture and Behavior

Collected Essays of Clyde Kluckhohn. Edited by Fichard Kluckhohn. The Free Press of Glencoe 1964. 402 p.

A *behaviorizmus* (viselkedés lélektan) tudománya a XX. század elején alakult ki, egy időben a filozófiai *pragmatizmussal*. Az irányzat első képviselői, a „klasszikusok" (Watson, Perry, Holt) teljesen ki akarták iktatni a tudat vizsgálatát a lélektani kutatásokból, vallották, hogy a pszichológusok egyetlen vizsgálati anyaga a viselkedés *(behavior)*. Egyik s egyben legalapvetőbb szemléleti képletük az S → R kapcsolat, az inger (stimulus) és az erre adott felelet (response) sémája. Bírálóik jogosan tartják a *behaviorizmus* legsúlyosabb hiányosságának azt, hogy csak a szervezet külső reagálását vették figyelembe. A *behaviorizmus* megújítói (Skinner, Tolman, Osgood) már foglalkoznak a „klasszikusok" által „kivetett" fogalmak vizsgálatával is (tudat, gondolkodás), és a munkahipotézisként kialakított fogalmak (differenciáció, generalizáció, tanulás-elmélet) segítségével sok új eredményt értek el.

A *behaviorizmus* fél évszázada — hiszen Pavlov is megalapozói közé tartozott — tevékeny irányzata a pszichológiának Nyugaton és Keleten egyformán. Legutóbb a

moszkvai pszichológus kongresszuson szögezték le: „a pszichológia feladata az emberi viselkedés sokoldalú tanulmányozása" (Pataki Ferenc: *Jegyzetek a moszkvai pszichológiai kongresszusról.* Valóság X (1967) 4. sz. 86.). A *viselkedés-lélektan* hasonlóan a pszichoanalízishez jelentős hatást gyakorolt a szociológia és az amerikai anthropológia, pontosabban az ethnológia fejlődésére. E hatás kiterjedtségét néhány reprezentatív kötet mutatja az elmúlt évtizedből (Skinner, B. F.: *Verbal Behavior.* New York 1957; Argyle, M.: *Religious Behavior.* Glencoe 1959; Miller, G. A. — Galanter, E.—Pribram, K. H.: *Plans and Structure of Behavior.* New York 1960; Gladwin, Th.—Sturtevant, W. ed.: *Anthropology and Human Behavior.* Washington 1962. és végül Kluckhohn Clyde jelen kötetének második, 1964-es kiadása). Egyes tudósok — különösen hajlamosak erre az ún. *social psychology* hívei — a viselkedés kutatás kiterjesztését kívánják, mert szerintük a kultúra vizsgálatára is alkalmas, hiszen a viselkedésnek egy adott nagyobb embercsoportban bizonyos tradicionális szabályszerűségei vannak. A viselkedés bizonyos szabályszerűségei a közösség tagjai számára *közleményként (kommunikáció)* is felfogható. A *kommunikációs folyamatok* kutatására kéri fel a világ ethnológusait Mead Margaret *(Approaches to Semiotics.* The Hague —London—Paris 1964. 278.).

Kluckhohn professzor azok közé a tudósok közé tartozik, akik a viselkedés kutatását az ethnológus feladatai közé sorolták. Még életében tervbe vette egy kötet megjelentetését, amelyik legfontosabb tanulmányait tartalmazza, de csak két évvel — hirtelen halála után — jelent meg ez a cikkgyűjtemény.

A bevezetőt Kluckhohn Richard írta és abban az anthropológiának más tudományokhoz (pszichológia, szociológia) való viszonyát vizsgálja. Nagyszámú irodalmi példán bizonyítja, hogyan, miként valósult meg eddig a három tudományág kapcsolata, és a további együttműködést igen gyümölcsözőnek tartja. Ugyanezt a gondolatot találjuk meg Kluckhohn Clyde-nak a kötetben újranyomtatott írásaiban. Munkássága példa arra, hogy a kultúra, a társadalmi élet s benne az egyén cselekedeteinek és megnyilatkozásainak kutatója: az ethnográfus-ethnológus mennyire hivatott hallatni szavát a legkülönfélébb társadalmi kérdésekben.

A kötet élén a kultúra fogalmáról szóló, méltán híres, cikksorozat áll *(The Concept of Culture).* A dialógus formában megírt esszében a különféle foglalkozású, s így más-más nézetet valló emberek vetik össze elképzeléseiket a kultúráról az ethnográfusok által adott magyarázatokkal. Kérdéseket tesznek fel: mi a különbség a kultúra és a civilizáció, kultúra és a társadalom között? (A kultúra elvont fogalom, a társadalom nem. 21 p.) Hamarosan eljutnak a *viselkedés* fogalmához is: egy népcsoport viselkedése és a viselkedés által meghatározott cselekvésekből keletkezett tárgyak építik fel a kérdéses népnek a kultúráját (22 p.). A pszichológus felveti, hogy a kultúra a társadalmi szokások egészét jelenti (26 p.). A tanulmány még három részre tagolódik, melyeknek címei: *A kultúra, mint értelmező fogalom, A kultúra mint leíró fogalom, A kultúra fogalmának hasznossága.* A kultúra, mint értelmező fogalom segít megérteni olyan folyamatokat, mint diffúzió, kultúrális kontaktus és akkulturáció (31 p.).

A descriptív kultúra fogalmáról szóló fejezetben írja: a kultúra összegezése mindazon gondolatoknak, amelyek a viselkedés állandósítására vonatkoznak (53 p.). A negyedik részben arról ír, hogy a kultúra, a szisztematikusan módosított emberi viselkedés (70 p.), kutatására azért van szükség, hogy megismerjük az emberi szokásokat. Végül, még külön is összefoglalja gondolatait, de hozzáfűzi, hogy minden viselkedés szelektív (72 p.). A kötetnek ez a része bővebb ismertetést érdemelne, különösen ha arra gondolunk, hogy Kluckhohn 1952-ben Kroeberrel közösen külön kötetet is kiadott a kultúra meghatározásairól *(Culture: a Critical Review of Concepts and Definitions.* Cambridge, Mass. 1952.).

Két rövid cikke az 1937-es Chaco-Canyon-i ásatásokról szól. Majd a navaho indiánokról szóló tanulmányok következnek *(Navaho Women's Knowledge of Their Song Ceremonials, Some Social and Personal Aspects of Navaho Ceremonial Patterns, Notes on Navaho Eagle Way).* A társadalmi viszonylatok vizsgálata kimutatta a nahavoknál a szertartási struktúra szoros kapcsolatát a szociális struktúrával (122 p.). A következő tanulmányban egy szöveget közöl, de az angol fordítás mellé a környezet pontos leírását is mellékeli (személyek, cselekvések). A meglehetősen formalizált leírás számunkra is példaként állhat, különösen a szokáskutatásban. Nincs terünk minden tanulmány részletes ismertetésére, így csak megemlítjük, hogy nahavo gyerekeket vizsgált *Rorschach teszt*tel, összehasonlította a pueblok, apacsok és navahok halál elképzeléseit, vizsgálta az egyéniség formálódásának összetevőit a navahoknál és etikai rendszerüket is *(Navaho Morals).* Szerinte a rokonok közötti viselkedés kulcsként használható az *interperszonális etikai viszonyok*hoz. Gyűjtései és megfigyelései alapján beszámol a nahavo törzsi tanács működéséről. Majd röviden ír az orosz nemzeti karakterről is (1955-ben!). Bővebb is-

mertetést érdemelne az a két cikk, amelyik a kultúra elsajátításáról és a kulturális viselkedés megértéséről szól.

Két értékes tanulmányban foglalkozik a relativitás kérdésével *(Ethical Relativity; Education, Values and Anthropological Relativity)*. Szerinte az etikai relativitás csak egy speciális esete egy szélesebb kategóriának, a kulturális relativitásnak. Érdekes, hogy a fizika után a nyelvészetben is felfedezték a relativitás elvét (WHORF). Majd eljut az *etikai univerzálék* (egyetemes sajátság) fogalmához, hasonlóan napjaink nyelvészeihez, akik a nyelvi univerzálékat kutatják. Az etikai kérdések vizsgálata KLUCKHOHNt is elvezette az értékek vizsgálatához. A három utolsóelőtti tanulmány az ötvenes évek Amerikájának „félig-politikai" témáit érinti. Az utolsó, a nahavok álmainak elemzése *(Some Notes Nahavo Dreams)*. Ezekből az elemzésekből kitűnik, hogy a szerző tudományos pályakezdését a pszichoanalízis erős hatása jellemezte, az indiánok álmaiban kimutatja az Oedipus-komplexumot és RÓHEIM Gézára is hivatkozik. (Újabban EGGAN D. tanulmánya az álomelemzéshez a KAPLAN B. által szerkesztett kötetben: *Studying Personality Cross-Culturally*. Evanston, Ill. 1961.)

A szerző bibliográfiája 25 oldalt tesz ki. A művek impozáns sora 1923-tól 1962-ig terjed, s így könnyű összehasonlítani a teljes életművet és az életművet kicsiben reprezentálni akaró kötetet. Az összevetés a szerkesztő munkáját dícséri. Nagyon sajnáljuk azonban, hogy kimaradt a kötetből KLUCKHOHNnak egy fontos tanulmánya, melyet a nyelvnek és a kultúrának az összefüggéseiről írt *(Notes on some Anthropological Aspects of Communication*. American Anthropologist 63 (1961) 895—910.). A kötet tanulmányaiból így is egy széles érdeklődésű, az emberi lét, viselkedés minden formáját figyelemmel kísérő tudós képe bontakozik ki.

HOPPÁL MIHÁLY

Will George F.—Hyde George E.: Corn Among the Indians of the Upper Missouri

University of Nebraska Press, Lincoln 1964, 323 p., 27 fénykép

A könyv logikus sorrendben tekinti át a kukorica szerepét az anyagi kultúrában és a folklórban. A téma nehéz feladat elé állította a szerzőket, hiszen a kukorica komplex vizsgálatát olyan későn végezték el, amikor a fél évszázaddal korábban még jól elérhető anyag pótolhatatlan hiányosságai leküzdhetetlen akadályt jelentettek. Nem volt lehetőségük minden törzs személyes felkeresésére — írják a bevezetőben —, így bizonyára sok értékes anyag maradt ki.

A kukoricára és termesztésére vonatkozó első ismereteket az Atlanti Óceán partvidékén élő törzsektől kapták a fehér telepesek. A nyugat felé hatoló úttörők nem ismerték fel, hogy új környezetükben, az élelemszerzés nehézségeinek legjobb megoldása, a helyi törzsek hosszú évszázadok alatt kitenyésztett kukorica fajtáinak átvétele és termesztése lenne. A legelső ügynöki beszámolók sem tulajdonítanak jelentőséget e növénynek. Mindez a Felső-Missouri vidékére is érvényes, ahol hosszú ideig csak szőrmekereskedők és prémvadászok éltek.

A nyugati területek végleges meghódítása után a keleti partvidéken megismert és termesztett fajtákat próbálták itt is meghonosítani. E törekvések — az eltérő földrajzi viszonyok következtében — hiábavalónak bizonyultak, így a szívós helyi fajták termesztésére kényszerültek.

A Missouri völgy bennszülött lakossága mintegy 50 fajtát ismert (a *mandan*ok 13, a *pawnee*k, az *omaha*k 9 változatot). Ezek legtöbbjét még ma is termelik, bár számolni kell a földművelésből való nyomtalan eltűnés és a fajtaromlás lehetőségeivel.

Az első fejezetből a Felső-Missouri indián népességének megtelepedését, korai történelmét és növénytermesztését ismerjük meg. E földművelő törzsek a *caddo* és a *sioux* nyelvcsaládhoz tartoznak. Az előbbi délnyugatról húzódott e területre, az időpont azonban nem állapítható meg pontosan, mindössze az biztos, hogy e migráció az elsőnek feltűnő sioux törzs, a mandanok megjelenése előtt (kb. a XVIII. század közepe) zajlott le.

Letelepült életmódot folytattak, fallal körülvett lakhelyeik a folyópart kiemelkedő pontjain feküdtek. Bár a kukorica, tök, zöldség, bab, dohány termesztése számottevő, az élelem felét vadászattal szerezték, ami kölcsönös biztosítékot jelentett rossz termés vagy zsákmány esetén. A növénytermesztés minden munkája az asszonyokra hárult.

A második fejezet a kukoricával kapcsolatos első félévi tennivalókat veszi sorba. A tavaszi munkák első mozzanata a kiválasztott földdarab megtisztítása a vegetációtól.

Az aljnövényzetet kiirtották, majd meggyújtották. A fák törzsét körben bemetszették. Az előző évben már megművelt földeken összegyűjtötték a gazt és elégették. Ezután ásóbottal fellazították a talajt, majd a kukoricamagokat elvetették (rendszerint májusban). A törzsek június végén vagy július elején a síkságra vonultak bölényvadászatra, előtte azonban kétszer megkapálták és átgyomlálták a vetést.

A fejezet végén a megművelt földdarabok nagyságáról kapunk áttekintést.

A harmadik rész az aratást tárgyalja, melyre általában szeptember elején tértek vissza. Az időpont egyrészt a termesztett kukorica fajtától, másrészt attól a gyakorlattól függött, hogy a csöveket félig- vagy teljesen érett állapotban szedik-e le. A szárítás után a raktározás kétféle módja következhetett; vagy felfűzték füzérekké, vagy bottal addig verték a csöveket, míg a magok leperegtek. Ezek egyrészét bőr zsákokban, kosarakban tárolták, míg a többi földbe ásott rejtekhelyre került. (A nyári vadászat idején a hátrahagyott ingóságokat is ide helyezték el.)

A negyedik fejezet a különböző kukorica ételek elkészítési módjait, valamint az alkalmazott eszközanyagot mutatja be.

Jelentős a kukorica szerepe a törzsek egymás közötti, illetve az indiánok és fehérek cseréjében (V. fejezet). A Felső-Missouri mentén élő törzsek húst, bőrt, sastollakat, pipakövet, sót kaptak érte a síkság vadászaitól. A fehérek megjelenése után ugyancsak ezen az úton jutottak hozzá a lóhoz és a puskához. Már az első felfedezők megjelenésekor létrejött az árucsere, amely a telepesek létfenntartásához nélkülözhetetlen volt, a törzseket pedig számos európai eszközhöz juttatta.

A hatodik fejezet a kukorica „szent" jellegét próbálja megvilágítani. A Felső-Missouri vidékének lakóira is érvényes az észak-amerikai őslakók egyik legfőbb jellemvonása, hogy a létfenntartás alapjául szolgáló növényeket, állatokat tisztelettel övezik. Ennek megfelelően a tárgyalt terület törzsei a kukoricát és a bölényt tisztelik, bár korábban, az előbbié hangsúlyosabb volt. A bölény — egyes törzsek esetén — csak a ló és a tűzfegyverek elterjedésével került előtérbe, amelynek hatására az eredeti kukorica rítusok bölény rítussá alakultak.

A továbbiakban a növény eredetéről szóló mítoszok rövid összefoglalását adják a szerzők. A hetedik fejezet a kukoricával kapcsolatos tavaszi-, nyári-, őszi rítusokat mutatja be, amelyekről az elmúlt száz év alatt jelentős leíró anyag gyűlt össze.

A nyolcadik fejezet 104 változatról ad leírást nagyság, szín stb. szerint.

A könyvet rövid névmutató zárja.

Kétségtelen, hogy a szerzők nagy anyaggal dolgoznak, igyekeznek viszonylagos teljességgel feltárni a régebbi korokat is, ezért számos hivatalos jelentést, beszámolót stb. idéznek. E forrásmunkák időrendi csoportosítását azonban szigorúbban kellett volna alkalmazni. Tudományos feldolgozásról lévén szó hiba, hogy a szerzők nem adják meg az egyes növényfajták rendszertani nevét.

LÉTAY MIKLÓS

Christiansen Reidar Th.: European Folklore in America

Studia Norvegica No. 12. Universitetsforlaget, Oslo/Bergen 1962. 123 p.

Az oslói egyetem katedrájáról visszavonulva 1956-ban ment vendégprofesszorként az Indiana egyetemre az európai folklór kitűnő kutatója, CHRISTIANSEN Reidar Th. Az Észak-Amerikában eltöltött időszak munkájának eredménye ez a könyvecske. CHRISTIANSEN nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a Studia Norvegica sorozat szűkre szabott keretein belül áttekintést nyújtson az európai folklórról Amerikában. Mint rögtön a bevezetőből kitűnik, az európai közfelfogásnak megfelelően az Amerika címszó alatt csupán az Amerikai Egyesült Államokkal és Kanadával foglalkozik. A tárgyalt anyagot tovább szűkítve elfogadja DORSON Richard M. felfogását a *folklór* fogalmáról, s így azt a beszélt és énekelt hagyományra szűkíti. A könyv célját így határozza meg: „. . . jelen dolgozat témája elsődlegesen az európai örökség fejlődése Észak-Amerikában. . . . Ugyanakkor . . . felmerül az általános kérdés: Egy bizonyos nemzeti táptalaj bizonyos folklór-típushoz vezet? Vagy csak újraformálja a kívülről behozott anyagot, s ha így van, milyen mértékben és hogyan?" CHRISTIANSENt mindenekelőtt ezek a kérdések izgatják, de mára keretek szűkre szabottsága is lehetetlenné teszi, hogy a kérdés részletes elemző kidolgozását adja. Ehelyett hallatlanul világosan, tömören és nem utolsósorban igen élvezetes stílusban a DORSON és mások által már többször megfogalmazott álláspontnak ad hangot: a sokszínű és változatos alapanyag ellenére, melyet az Európa szinte

valamennyi országából idetelepült lakosság folklórja alkot, az amerikai folklór viszonylag egységes, megvannak sajátos és csak rá jellemző vonásai.

A könyv első fejezete a CHRISTIANSEN által *„rezervációknak"* nevezett területekkel foglalkozik, ahol a földrajzi és nyelvi elzártság miatt viszonylag kisebb változások mellett megőrződött a korai betelepülők kultúrája. E fokozott konzervatizmus miatt e csoportoknál sok, Európában már alig vagy egyáltalán nem ismert jelenség maradt fenn. (A nők teljesen alárendelt társadalmi helyzete; állandó tűz a házban; vérbosszú gyakorlata stb.) Általában minél nagyobb a csoport nemzetiségi és nyelvi egysége, minél elzártabbak a külvilágtól, annál jobban fennmaradt az európai örökség. Igen zavaró azonban, hogy CHRISTIANSEN fejtegetéseiből nem tűnik ki egyértelműen: az általa rajzolt kép pontosan melyik időszakra vonatkozik. Az idézett leírások ugyanis felölelik szinte a teljes, a XVIII. század és napjaink közé eső időszakot.

A második fejezet a *későbbi bevándorlók*kal foglalkozik, akik új hazájukba érve már kialakult vagy legalábbis kialakuló életformát, kultúrát találtak. Ezek legtöbbje viszonylag hamar feladta az eredeti, magával hozott vonásokat, és tudatosan igyekezett amerikaivá válni. Az örökségből az maradt csak meg — bár kivételek vannak —, amely beilleszthető volt a készen kapott új képbe. A könyv hátralevő részének ez lényegében a központi témája. A mesén, mondán és a néphit egyes elemein mutatja be ezt a beilleszkedési folyamatot. A balladáknál kiemeli, hogy a viszonylag kötöttebb forma, a metrum és rím „konzerváló-hatása" a változás mértékét jelentősen csökkentette. A meséknél és mondáknál ellenben nagyobb az alkalmazkodó képesség. Kitűnő elemzések sorozatával igazolja, hogy ahol fokozatosan eltűnt az eredeti, régi háttér, a tükrözött világfelfogás és életmód, változtatások váltak szükségessé, hogy a reálisabb felfogású és új életformában élő hallgatóság is elfogadhassa a történetet. Így bár a fő cselekménysor és a felépítés viszonylag változatlanul megmaradt, a környezet, a szereplők és főleg felfogásuk, világszemléletük megváltozott. Az új, reálisabb felfogás következménye az is, hogy a mesélők legkedveltebb történeteivé a rövid, csattanós történetek és az anekdóták váltak. Ugyanakkor CHRISTIANSEN állandóan hangsúlyozza az általánosítás veszélyeit: mindezek a jellemvonások nem egyenlő mértékben vonatkoznak a különböző földrajzi helyzetű, nyelvű és fejlettségű csoportokra. Úgy látja, hogy nagy általánosságban a spanyol és francia anyanyelvű betelepültek folklórja közvetlenebb folytatása a francia és spanyol európai folklórnak, mint az angol anyanyelvűeké az angol folklórnak, hiszen az utóbbi esetben a változatlan nyelv megkönnyítette az asszimiláció és akkulturáció folyamatát. Igen érdekes és találó az az észrevétele is, hogy bár Európában is a társadalmi-kulturális környezet gyakran túlhaladta a továbbra is hagyományozott jegyek által képviselt korábbi stádiumot, a változás mégsem olyan forradalmi és gyors, mint az Amerikába átkerült európaiaknál, mert előző esetben a régi és új viszonya legtöbbször folyamatos — törés nélküli az átmenet —, de a teljesen új életkörülmények közé kerülőknél önkéntelenül is felmerül az újra értékelés igénye, egyszersmind a túlhaladott feladásának szükségessége. Részben ez az oka annak, hogy viszonylag nem olyan eltérő fejlettségű s társadalmi körülmények között levő európai és amerikai országoknál (pl. az Egyesült Államok és Nyugat-Németország viszonylatában) az európai ország kultúrája több hagyományos elemet tartalmaz.

CHRISTIANSEN könyve igen jó összefoglalást ad az európai folklór helyzetéről Amerikában, és ha valamit hiányolhatunk, akkor csak azt, hogy nem bővebb.

KÖRNER TAMÁS

Urbancová, Viera: Návod na etnografický výskum slovenského poľnohospodárstva

Obrábanie pôdy a pestovanie obilnín.

(A szlovák mezőgazdálkodás néprajzi kutatásának útmutatója. A földművelés és a gabonaneműek termelése.) Megjelent mint a Szlovák Néprajzi Társaság kézikönyveinek 4. kötete a zvoleni Honismereti Múzeum kiadásában. Zvolen (Zólyom), 1964. 115 o.

A szlovák népi kultúra tervszerűbb kutatása csak az utolsó évtizedek során indult meg. Szorosan összefügg a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének megalapításával. Az igazat megvallva, történtek már korábban is kisebb-nagyobb kísérletek az efajta munkálatok megindítására és folytatására, azonban ezek a kezdeményezések

a legtöbbször sikertelenül elakadtak. A kutatások terén még a legtöbb eredményt a szlovák folklorisztika tudja felmutatni, elég ha itt Kollár Šafarìk és Dobšinský munkásságára utalunk. Meg kell vallani, hogy az anyagi kultúra kutatásának csaknem a századfordulóig alig volt hivatott művelője. Azok — akik annakidején együttéreztek a szlovák néppel és annak specifikus műveltségével, igen küzdelmes harcot kellett folytatniok az akkori uralkodó osztályok nézetével szemben, s így minden energiájukat igénybevette a szlovák nép léte, nyelve és fennmaradása érdekében kifejtett küzdelem. Csak itt-ott mutatkoznak sporadikus adatközlések a szlovák nép kultúrájából, melyek már magukban véve is clárulták és rámutattak a szlovák népi kultúra jelentőségére, mely szerényen húzódott meg a Kárpátok tövében, s szervesen igazodott bele a dunatáji népek életébe és sorsába. Azt hiszem elég ha itt a magyar kutatók által is jól ismert úttörők nevét említem fel, mint pl. Bél Mátyás, Csaplovics János, Mednyánszky József, s nem utolsó sorban magának Herman Ottónak a nevét. Ilyen sporadikus, de európai jelentőségű érdeklődés n yomait látjuk már 1790-ben Anton K. G. német szlavistának a szlovák ekék formája és terminológiája iránti kutatásaiban is.

Meg vagyunk róla győződve, hogy mindenki, aki közelebbről ismeri a középeurópai népek mezőgazdálkodási—s benne a szlovák földművelés néprajzi — irodalmát, annak fejlődéstörténetét, számtalan még megoldatlan problémáját, a legnagyobb helyesléssel fogja fogadni a Szlovák Néprajzi Társaság ama akcióját, amikor a népi kultúra tematikus felgyűjtése érdekében a gyűjtők részére külön kérdőívet bocsát rendelkezésére. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az így kiadott kérdőívekkel igen értékes adatanyag gyűl össze.

A kiadott mezőgazdálkodási „útmutató" egységes rendszerbe kívánja foglalni a gyűjtőmunka során kialakuló néprajzi problémákat. A szerzőnő — aki már évek óta foglalkozik a szlovák ekék fejlődéstörténetével, ebben az útmutatójában egyelőre csak a föld megművelésére és gabonaneműek termelésére, valamint a velük kapcsolatos munkálatokra vonatkozó kérdéseket foglalja össze. — Így tehát érdeklődési köre ezúttal nem terjed ki a szőlőművelés, zöldségtermelés, kertészkedés és egyéb mezőgazdálkodási munkálatokra. (Bár nem ártott volna ezeket is idevenni.)

Igen figyelemre méltó s dicsérendő a szerzőnek az a törekvése, hogy az egyes kérdéscsoportok (fejezetek) elején „bevezető"-ben tájékoztatja az esetleges járatlan gyűjtőt az illető fejezet tartalmáról, a feltett kérdések céljáról s a kutatandó tárgykör fontosságáról. Ezek az apróbetűkkel szedett „bevezetők" mintegy tájékoztatják a gyűjtőt a kutatás eddigi részeredményeiről, s egyben felhívják a kutató figyelmét a legfontosabb jelenségekre, melyek a szlovák mezőgazdálkodás szempontjából igen fontosak, s amiket a kutatónak a kutatott helyen különös gonddal kell utánakérdezni és megvizsgálni. A bevezetők azonban sok más kisebb jelentőségű problémára is felhívják a gyűjtő figyelmét, amikkel a kutató a terepen találkozhat, s aminek a felgyűjtése szintén igen fontos feladat.

Az útmutatónak hat fő fejezete van, ezek természetesen több kisebb-nagyobb fejezetekre oszlanak.

Az első — a bevezető fejezet a kutatandó hely általános (közigazgatási, nemzetiségi, települési, földrajzi, foglalkozási és tulajdonjogi) helyzetére vonatkozó kérdéseket tartalmazza. A kérdések úgy vannak fogalmazva — hogy azokat könnyen megértheti a laikus gyűjtő is, s így a válaszadás munkája jelentékenyen meg van könnyítve. Az útmutató kérdései nemcsak a hagyományos multat nyomozzák, de a közelmúlt állapotait is kutatják. Az így nyert válaszokból áttekinthető képet nyerhetünk a mezőgazdálkodás terén végbemenő változásokról, azok intenzitásáról és a társadalomra kiható eredményeiről.

A további fejezetek (II—VI) a föld megművelésének a módjairól, művelendő föld előkészítési munkálatairól (irtás, égetés), a föld termőképességének növeléséről, a munkaszervezés régebbi hagyományairól, a kapás gazdálkodás legrégibb módjairól, a szerszámokról (kapákról, csákányokról, fejszékről stb.) kérdez és segíti a kutatót gyűjtőmunkájában. Egy külön alfejezet a szántásos földművelés-forma kialakulásáról, az ősi „*radlo*"-k változatairól, (fából készített és félvas-) ekékről, a szántás módjairól tájékoztatja a gyűjtőt. Az útmutatónak egyik igen nagy értéke — hogy szemléltető tussrajzok egészítik ki.

Külön fejezet foglalkozik a gabonaneműek hagyományos termelésével, a vetésforgók (nyomások) változtatásaival, az ugarolás kérdéseivel.

Az útmutató egyik értéke, hogy nemcsak a szerszámok után érdeklődik, de kikérdezi a velük való *munka* menetét is, így például nemcsak az ekék formáját kutatja — de a velük való munka formájával, a munka teljesítésével, a boronálással, vetéssel is külön foglalkozik. Így számba veszi a termésbetakarítás minden műveletét, a sarlóval,

kaszával való aratást, az aratás valamennyi segédeszközét, az aratási munkák organizációját, a munka megosztását, a kévekötés, keresztberakás, behordás és betakarítás valamennyi változatát.

A befejező fejezetben részletesen foglalkozik a tárolás kérdéseivel, a cséplés különféle változataival, színhelyével, munkamenetével, a nyomtatás egykori hagyományaival, az újabb, géppel való szemnyerés módjaival, a tisztítás, szórás, rostálás kérdéseivel. Kikérdezi a tárolás régebbi hagyományait, a földbeásott gabonavermek formáit, a későbbi fából ácsolt szuszékok, ládák, magtárak fejlődését.

Mindent egybevetve — elmondhatjuk —, hogy Urbancová útmutatója elsőízben fogja össze a szlovák mezőgazdálkodás kérdéseit — s ha nem is érinti az összes idevágó mezőgazdálkodási problémát —, mégis jelentős lépést jelent a további kutatások során. Minden kérdőív annyit ér — hogy a további gyűjtők segítségével mennyi anyagot tudnak összegyűjteni az újabb gyűjtők a szlovák falvakban. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják — hogyha a gyűjtőmunka a már megszokott nyomokon fog haladni — néhány év alatt olyan tekintélyes anyag fog összegyűlni, hogy abból sokkal világosabban fogjuk látni a szlovák népi gazdálkodás specifikumait. Tudjuk — hogy a szlovák népi gazdálkodás hagyományaiban igen sok az ősi szláv örökség, de igen sok óeurópai elem is található bennük. Tudjuk azt is — hogy a magyarság is igen sok elemet vett át az itt lakó szlávoktól —, ezeknek a pontosabb kielemzése csak akkor válik lehetővé, ha mindkét részről összegyűjtöttük az idevágó anyagot.

Kassa — Košice MARKUŠ M.

Iordan, Iorgu: Toponimia românească

Bucureşti, 1963. XXV + 581 + 1 térkép

A magyar helynévkutatás számos értékes eredményt tud magáénak: etimológiákat, történeti tanulmányokat, gyűjtéseket, vaskos kötetekre menő publikációkat. Máig hiányzik azonban egy összefüggő mű, amely a magyar helynevek lehetőleg teljes magyarázatát adná. PESTHY Frigyes könyve *(Magyarország helynevei történelmi, földrajzi és nyelvészeti tekintetben.* Bp. 1888), ma már tudománytörténeti érdekesség, szakmailag teljesen elavult.

IORDAN Iorgu arra a feladatra vállalkozott, hogyha nem is a teljesség igényével, hisz ez a kutatás állása szerint lehetetlen, de megkísérelje a lehető legtöbb román helynév magyarázatát adni, román helynévadás indítékait, szokásait föltárni, nyelvtörténeti tanulságait levonni. A munka egyben a szerző több évtizedes ez irányú vizsgálatainak szintézise is.

A római számmal jelzett oldalakon található a rövid előszó azután a rövidítések jegyzéke, mely az 1944, 1950, 1952, 1960 és 1961. évi közigazgatási átszervezések tartományi és rajoni beosztását is ábrázolja szinoptikus táblázatokban. Ezután következik a bibliográfia: a leggyakrabban használt könyvek folyóiratok, periodikák rövidítéssel ellátott jegyzéke. A szerző a román nyelvű műveken kívül, néhány kivételtől eltekintve, jórészt német nyelvű szakirodalmat használt. E tulajdonképpen függeléknek nevezhető római számmal jelzett rész után következő bevezető már a kötet érdemi részeinek előszava. IORDAN megmagyarázza törekvéseit, módszerét, számbaveszi az irodalmat, elmondja kutatásainak általános tanulságait, amelyek egyben a mai román helynévkutatás legfontosabb elveit is jelentik. Úgy véli, hogy a helynevek legfontosabb magyarázó forrása a beszélt nyelv elemei, közelebbről a főnevek, illetőleg a köznevek. Így aztán a köznevek vizsgálatára helyezi a hangsúlyt tanulmányai során.

A teljes mű egyik nagy fejezete (összesen kettő van), az *onomasziológiai fejezet* a névadás indítékait, szempontjait veszi számba különféle csoportok szerint. A csoportokat a szerző nem egységesen, hol jelentéstani, hol etimológiai egyezések alapján hozta létre. Módszere a következő: egy-egy csoportnál fölsorolja a közös etimológia vagy jelentéstani hasonlóság alapján ide vonható helyneveket. Megjelöli földrajzi helyüket. Értelmezi, magyarázza, eredezteti őket, megadja a vonatkozó párhuzamokat. Más (történeti, néprajzi stb.) megjegyzéseket tesz. Az általános megállapításokat nem az egyes csoportoknál, hanem a nagyobb fejezetek elején mondja el.

Az első nagy alfejezetben *(topografice)* a földrajzi viszonyból eredő helynevek találhatók. Ezen belül az első kis fejezet a hely külső formájára utaló neveket lajstromozza. Pl.: *Groapă* (gödör), *Livada* (kaszáló, gyümölcsös), *Movila* (domb, halom), *Vad* (rév) stb. A második csoportban találhatók az illető hely, illetőleg annak környéke fel-

színével és növényzetével kapcsolatos nevek: *Apa* (víz), *Balta* (tó), *Brad* (fenyő) stb. A harmadik csoportban az egyes helyek fizikai tulajdonságára utaló nevek vannak összegyűjtve: *Alba* (fehér), *Buna* (jó), *Frumoasa* (szép) stb. Itt találjuk a *Sarul* névcsoportot is (tarka, foltos a bolgárszlávban). A szerző párhuzamba állítja a román *pătat* (foltos) és *pestrit* (tarka) szavakból hasonlóképpen képzett helyneveket. S ide vonja a Csik megyei *Tarcăul* (Tarkő), a Bihar megyei *Tărcaia* és *Tărcaița* (Köröstárkány és Kistárkány), valamint a Bákó megyei *Tărcuța* és az Udvarhely megyei *Tărcești* (Tarcsafalva) helyneveket, mint olyanokat, amelyeknek valamilyen közük van a magyar *tarka* szóhoz. (131—32. o.) Magyarázata Weigand egyik munkájára támaszkodik. Kár, hogy nem ismeri a vonatkozó újabb eredményeket. *Tarcsafalva*< *Tarcsa* személynévből (vö.: Kniezsa István: *Keletmagyarország helynevei*, Bp. 1944. 293); *Tárkány*< kabar törzs neve vagy személynév (vö.: Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp. 1959. 59—60). A negyedik csoportba vannak összegyűjtve azok a helynevek, amelyekhez valamilyen viszonyító utalás járul pl. *de Jos* (alsó), *de Sus* (felső) stb.

A második nagy alfejezet tartalmazza a társadalom életével kapcsolatos neveket *(sociale)*. Ezen belül az első rövid fejezetben a személynevekből származó helynevekről szól röviden a szerző. A második és harmadik fejezetben mutatja be az idetartozó névtípusokat, melyek egyben a legjellemzőbb román helynevek népes csoportját alkotják. Az *-ești* végződésű helynevek a falu hajdani alapítójának vagy tulajdonosának leszármazottait jelentik: *Bogdanești*, *Călimănești* stb. Az *-eni (-ani)* végződések az illető alapító kenéz falujának lakóira utalnak: *Costeni*, *Pauleni* stb. E fejezetnek igen sok magyar vonatkozása van. Itt találunk fölsorolva egy sor olyan községet, amelyeknek, kompakt magyar lakta területen feküdvén, 1920-ig nem is volt román neve: pl.: *Bădeni* (Bágy, Udvarhely megye), *Dămăcușani* (Csikszentdomokos), *Dănești* (Csikdánfalva) (164, 166. o.) stb. Ezek analógiák alapján kapták új nevüket. De itt találjuk pl. a német *Herman* illetőleg a magyar *Hermány* személynevekből származott *Hărmănești*-t és társait, (168. o.) vagy a moldvai *Miclăușeni* (< Miklós) nevű falukat és a fogarasi *Nemeșești* -t (171. o.) és másokat.

A változatlan alakban fennmaradt személyneveket őrző helyneveket csoportba foglaló negyedik fejezetnek szintén igen sok magyar vonatkozása van. Itt találjuk pl. *Nagyenyed* nevét: *Ajud*< *Egyed* vagy *Balázsfalvá*ét: *Blaj*< *Balázs* (178. o) stb. A fejezeten belül külön népes csoportot alkotnak a *-falău* utótagú helynevek. A szerző nemcsak a személynévi előtagú, hanem minden *-falvával* végződő nevet itt sorol föl. Ezek mind tulajdonképpen román fonetikával leírt magyar falunevek. Iordan nem tudta ellenőrizni, hogy közülük, melyik használatos ma is. Tudja pl., hogy a Torda melletti *Várfalvát*, ma nem *Varfalău*nak, hanem *Moldovanești*nek nevezik, de arról nincsen tudomása, hogy *Szamosfalva* ma már nem *Someșfalău*, hanem *Someșeni* vagy *Gyergyóalfalu* nem *Alfalău* már, hanem *Joseni* stb. Hosszú listán szemlélhető, hogyan mentek át a *-falva* utótagú helynevek hivatalos névadással a románba: pontos pl. *Miklósfalva*~ *Nicolești*, vagy rossz tükörfordítással pl. *Máréfalva*~*Satu Mare*, vagy csak egyszerűen románosan hangzást vettek föl pl. *Tótfalva*~ *Tofălău* stb. (180—83. o).

Az ötödik fejezetben a tulajdonviszonyokra utaló helynevek találhatók: pl. a *Răzeși* összetételei. A következő hatodik fejezet a *Mare* (nagy), *Mic* (kicsi), *Nou* (új) és *Vechi* (régi) jelzőkkel ellátott neveket tartalmazza. A magunk részéről két, a szerző gyűjtésében nem szereplő példát hozunk pótlásként, egyben a román helynévadás egyik tanulságos módjára utalván: *Cacuciul Vechi* (-Oláhkakucs), *Cacucial Nou* (-Magyarkakucs) (Bihar megye); *Lopadea Vechi* (-Oláhlapád), *Lopadea Nou* (-Magyarlapád) (Alsó-Fehér megye). A hetedik fejezet a különféle társadalmi intézményekkel és társadalmi intézkedésekkel kapcsolatos nevekről szól. Pl.: *Băjani* (bujdosó), *Slobozia* (szabad). A következő fejezetben szereplő helynevek egyes emberek társadalmi helyzetére utalnak: *Aga*, *Ban*, *Birăi*, *Crainici*, *Hetmanul*, *Izbașa*, *Nemeșasca* stb. A kilencedik fejezetbe azokat a neveket sorolta a szerző, amelyek a faluban lakó sajátos jogi állású, leginkább kiváltságos népességre utalnak. Pl. *Aprod*, *Catana*, *Curteni* („udvaros"), *Grăniceri*, *Panduri*, *Pușcași*, *Vinători* (vadász) stb. A tizedik fejezet egy kisebb, jellegzetesen román helynév csoportot tárgyal, mely az elmúlt századok pénzügyi szervezetére utal. A tizenegyedik fejezetben a falu lakóinak egykori foglalkozásáról tanúskodó neveket találunk. Pl.: *Croitori* (szabók), *Lăcătușul* (lakatos), *Olari* (fazekasok) stb. A következő fejezet a hiedelmekkel, a vallással s a szokásokkal kapcsolatos nevejet lajstromozza. Pl.: *Biserica* (templom), *Crucea* (kereszt), *Popa*, *Pogana* stb. Itt található a *Valvini* falunév is, mely a XVII. században Erdélyből Munténiába menekült protestánsok, vagy a Iași melletti *Horlești-Catolici*, amely egykor magyar katolikusok ott lakásának emlékét őrzi (251. l.). Végül az utolsó fejezet nevei valmiféle emberi település hajdani meglétére utalnak: *Poșta*, *Salaș* (tanya szállás), *Vama* (vám), *Straja* (őrhely) stb.

A harmadik nagy alfejezetben a történelemmel kapcsolatos helyneveket találjuk *(istorice)*. Az első rövid, általános megállapításokat tevő fejezet után három fejezeten keresztül közli a szerző a gazdag s változatos csoportot alkotó, népnevekből keletkezett helyneveket; arab, albán, örmény, horvát, bosnyák, bulgár, kazár, cserkesz, francia, görög, hucul, jász, zsidó, lipován, német és szász, perzsa, orosz, szerb, tatár, török, székely stb. (a fölsorolás nem teljes, csoportok találhatók itt. Külön kiemeljük a népes *Comana* (kun) csoportot, amely több mint negyven (269—70.), a *Peceneaga* (besenyő), amely több mint húsz (279—80.) és a *Tatarca*, amely több mint hatvan helységet számol (287—88.). Itt találhatók a magyar népességet nevükben is mutató falvak *(Unguraş)* (291—93). Az ötödik fejezet a lakosok származási helyéről tanúskodó neveket tartalmazza: *Ardelei* (erdélyi), *Munteanul, Moldovanul, Ungereni* (magyarországi) stb. Az utolsó fejezetben a történeti eseményekre és történeti helyekre utaló helynevek magyarázata található: *Gradistea* (várhely), *Şanţul* (sánc) stb. Itt találjuk a magyar *vár, város* szavakból származó nevek népes csoportját is: pl.: *Oradea* (Nagyvárad), *Oraştie* (Szászváros), *Feldioara* (Földvár), *Şigişoara* (Segesvár) stb., de ide vonja a szerző az *Orhei* (őrhely), *Oşorhei* (vásárhely) neveket is.

A negyedik, egyben utolsó nagy alfejezet a névadás egyik sajátos, pszichológiainak *(psihologice)* nevezett módját ismerteti. Különféle emberi tulajdonságokból, gúnynevekből, ragadványnevekből, legfurcsább esetekből adódó nevek ezek. Pl. többször előforduló helynév a Havasalföldön *Betegi* (beteg); *Frumoasa* (szép), *Bogata* (gazdag), *Burdani* (bordélylakók), *Piciorul Porcului* (disznóláb, *Dealul Bătrin* (öreg hegy) stb.

A kötet másik nagy fejezete a bemutatott és rendszerezett helynév-anyag nyelvtörténeti és leíró nyelvtani elemzését adja *(Lingvistica)*: hangtani, alaktani, szóképzést vizsgáló, mondattani, lexikai s végül szóföldrajzi fejezetekben. A kötetet mutató és sajnos egyetlen térkép kíséri, melyen csak a kiadáskor érvényben levő közigazgatási beosztás látható, a járások és járási székhelyek ábrázolásával lezárva.

Iordan Iorgu a mai román nyelvtudomány egyik legnagyobb tekintélye. Munkája több évtizedes adatgyűjtés eredménye. Vizsgálataiban mindvégig a tudományos igazságkeresés vezeti, sosem elfogult, nem enged a helynévkutatót kísértő buktatóknak. Magyar vonatkozású adata, nemcsak Erdéllyel, de Havasalfölddel és Moldvával kapcsolatosan is, számtalan sok van. Viszont vitathatatlanul vesztesége munkájának, hogy nem tudván magyarul, nem ismeri a magyar nyelvű irodalmat. A magyar kutatásból, csak a német nyelven megjelent dolgozatokat ismeri, elsősorban Kniezsa István és Tamás Lajos munkáit. Veszteség az is, hogy a kolozsvári magyar nyelvészek munkásságát sem dolgozta föl, akik pedig az elmúlt évtizedekben figyelemre méltó eredményeket értek el ezen a kutatási területen. A magyar nyelv ismeretében bizonyára még egy sor helynév eredete megvilágosodott volna, s még teljesebb lett volna Iordan Iorgu könyve. Mint minden hasonló jellegű összefoglaló mű, ez a kötet is sok vitatható állítást tartalmaz. Ez esetben azonban a vitatás helyett sokkal inkább a bemutatás, az ismertetés állott szándékunkban. Iordan Iorgu könyve mindenképpen tiszteletre méltó, értékes munka.

Kósa László

Lloyd, A. L.: Folk Song in England

London 1967. Lawrence and Wishart. 433. oldal.

Lloyd Albert L. a jeles angol zenefolklorista, akit hazánkban elsősorban mint az angol ipari munkásság zenei kultúrájának kutatóját ismertünk, új könyvében az angol népdal egészéről ad összefüggő képet. Előszavában megjegyzi: nem szakembereknek szóló tudományos művet akart alkotni, hanem a laikus olvasó számára akarta feltárni az angol népdalkincset. Azonban ez a monográfia ennél többet nyújt; az angol népdal első rendszerezett, modern, történeti szemléletű összefoglalása. „Népszerűsítő", amennyiben a folklórkutatásban nem járatos olvasó számára is könnyen érthető; ugyanakkor azonban számos új tudományos eredményt, elméleti megállapítást is tartalmaz, amelyekről az európai népzenekutatásnak tudomást kell vennie.

Hogy Lloyd könyvében ilyen jól tudta egyszerre érvényesíteni a tudományos igényesség s a közérthetőség szempontját, abban saját élettapasztalatai voltak segítségére. Életútja változatos volt, s mielőtt a népdalkutatás egyik jelentős képviselője lett, maga is része volt annak a „népnek", melynek költői önkifejezéséről oly szép és humánus sorokat írt. Ifjúkorában sok mindennel próbálkozott; juhokat tenyésztett Ausztráliában, majd bálnavadászként eljutott az északsarki tengerekre. Később mint újságíró beutazott csaknem minden világrészt, és megismerte a népzene tengerentúli, egzotikus

formáit is. 1950 óta kizárólag népdalkutatással foglalkozik, egyebek közt ő írta az Encyclopaedia Britannica újabb kiadásában a Népdal címszót. Különösen az angol munkásdal történeti és élő rétegeit igyekezett feltárni könyveiben, tanulmányaiban. *(Come All Ye Bold Miners:* Ballads and Songs of the Coalfields. London 1952. — *The Singing Englishman:* an Introduction to Folk Song. London 1944.)

A könyv első fejezete az angol, illetőleg az európai népdal általános sajátosságaival foglalkozik. (Itt jegyezzük meg, hogy Lloyd, aki a magyar népzene-kutatást igen jól ismeri, s hazánkban többször járt, sokszor éppen a magyar kutatók eredményeire támaszkodva vagy azokkal vitázva vázolja fel az európai népdal történeti fejlődésének útját.)

A leíró fejezetek epikus és epiko-lírikus formákkal: a balladákról, a szertartásos és alkalmi énekekről szóló résszel kezdődnek. Az angol klasszikus balladák jelentősége az európai balladák történetében annyira közismert, hogy ezt itt hangsúlyozni felesleges lenne. Kevesebb szó esett magyar nyelven az angol rituális énekekről. Sok típus itt is egy szétágazó európai hagyomány körébe tartozik, mint pl. a karácsonyi-újévi házaló-adománykérő énekek. (Lloyd is felemlíti párhuzamként a magyar regöséneket.)

Vannak azonban nálunk s általában Közép-és Kelet-Európában ismeretlen típusok is, mint az óriás heringről szóló — ma már tréfás hangulatú — ének, melyet az angol kutatók rituális eredetűnek tartanak és homályos értelmű sorai mögött régi, mágikus, áldozati szertartásokat sejtenek. Sok, ma már „szelíd" gyermekdalt is egykori véres szertartások emlékének tartanak (mint a *Hunting the wren-* típusú dalt és másokat).

A „líra" fejezetben igen érdekes adatokat említ fel a népdal hordozóiról, s a különböző társadalmi rétegek zenei műveltségéről a 16—18. században. Az angol ballada és népdal korán eljutott a nyomtatott formáig, s a történeti rétegek feltárására sokkal kedvezőbb a helyzet Angliában, mint az európai népek legtöbbjénél.

A szerelmi lírát tárgyalva, szokatlan bátorsággal s ugyanakkor gyöngédséggel szól az erotikus népdalokról, azok szimbolikus képeiről. Ez a műfaj egyaránt népszerű volt a parasztság s később az iparí munkásság körében, találékonysága szinte kifogyhatatlan. A népdal erotikus szimbolumnyelvét a kutatók eddig ritkán elemezték—e téren is van mit tanulnunk Lloydtól.

Az újabbkori históriák, helyzetdalok tematikája sokszor ismerős; a megejtett lányokról, gyilkosságokról szóló énekek egész Európában feltűnnek. Ismeretlen világba vezetnek az idegen kontinensekre szállított fegyencekről szóló históriák, balladák (transportation ballads). Rendkívül jelentős zeneileg is, szövegében is a tengerész-költészet. Ez egyébként a könyv legszebb, legeredetibb része. Ezekből az énekekből egyaránt kicsendül a távoli tájak romantikus vonzása, s a tengerész-élet szinte elviselhetetlen keménysége, a tenger veszélyei.

A tengerész-költészet lírai és epikus formái egyaránt érdekesek. Igen népszerű volt például a hazai kikötőbe érkező matrózról szóló ének, aki elhatározza, hogy nem tér többet vissza a tengerre, hanem hazatér szülőfalujába. De a liverpooli lányok s az ital hamarosan megmásítják elhatározását: mire felébred részeg álmából, oda a pénze, az ezüstórája. Így hát újra hajóra száll, s elindul bálnát vadászni a jeges tengerekre . . .

Különösen érdekesen ír Lloyd a tengerész-munkadalok, a *sea shanties* létrejöttéről, történetéről. E műfaj ritmusával a munkát koordinálta a gőzhajó-előtti korszakban. Bár a felelgetős munkadal nyilván igen régi, virágkorát az 1830—70 közti években érte el. Szövege gyakran rögtönzött volt, a ritmus, a dallam volt a lényeg. E csodálatos dallamvilágra a gazdag kelta és az amerikai-néger zene is rányomta bélyegét.

Az utolsó fejezet az ipari munkásság dalkincséről szól. A munkás-népköltészetről sok elméleti vita zajlott le hazánkban is, más országokban is. A romantikus felfogás a parasztságban látta a népdal egyetlen hordozóját. Az angol munkás-népköltészet gazdaságának történeti-társadalmi oka van. Az angol ipari munkásosztály kialakulása abban a korszakban zajlott le, amikor az angol népdal még teremtő periódusában volt, s az angol munkásdal—főként a bányászdal—gazdagon virágozhatott ki. A szerző érdeme, hogy ezt az elhanyagolt területet feltárta, s a romantikus elméletek helyébe a népdal konkrétabb, történetibb meghatározását állíthatta. Így Lloydnak ez a könyve nemcsak a nálunk kevéssé ismert angol népi líráról és epikáról ad kitűnő képet, hanem jelentősen hozzájárulhat néhány olyan kérdés tisztázásához is, melyről sok heves vita folyt, anélkül hogy konkrét példákkal illusztrálták volna az ellentétes nézeteket.

Az angol népdal és népi epika népszerűsítésére igen alkalmasak azok a színvonalas hanglemezek is, melyeknek létrehozásában Lloyd szintén nagy szerepet játszik. Ezek a hanglemezek segítenek a feledésbe menő értékeket megmenteni, s a régi angol dalkincset a nemzeti- és az egyetemes-zenei kultúra szerves részévé tenni.

Dömötör Tekla

Sieber, Friedrich: Deutsch-westslawische Beziehungen in Frühlingsbräuchen, Todaustragen und Umgang mit dem „Sommer"

Unter Mitarbeit von Siegfried Kube. (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde, Bd. 45.) Berlin, 1968. Akademie-Verlag. 275 o. 16 képes tábla.

A jeles napokhoz fűződő, mágikus jellegű közép-európai szokások közül alig van még egy, mely körül oly sokféle elmélet kerekedett volna, mint a jelen könyvben tárgyalt szokás körül, mely hazánkban mint *a kiszebábú kihordása és a villőzés* jelentkezik. Minthogy a szokás német területen igen általános, a német néprajztudomány és az összehasonlító vallástörténet klasszikusai—Grimm Jakab, Mannhardt, Usener — egyaránt foglalkoztak vele. Frazer *Aranyág*ában is jelentős logikai kapocsként jelentkezik a szokás értelmezése. A nyugati és keleti szláv, magyar, német leírásokat Liungman Waldemar monográfiában foglalta össze. *(Traditionswanderungen Rhein Jenissei* I—II.) A részletleírások bibliográfiája szinte egész könyvecskét töltene meg.

Sieber Friedrich az érdemes, nagyhírű német szokáskutató most megkísérelte e mágikus szokás történeti fejlődését és földrajzi terjedését új, objektívebb alapra helyezni, illetve annak közép-európai, a XIV. sz.-tól napjainkig tartó egyik formáját elemezni. Hiszen a „rossznak" bábú formájában való megsemmisítése olyan általános és közérthető szimbolikus cselekmény, mely igen különböző történelmi-társadalmi körülmények közt jelentkezik, s az analógiás varázslás, a rontás egyik legáltalánosabb formája is. Azonban Európa egy földrajzilag összefüggő területén a rosszat (halált, telet stb.) jelképező bábú megsemmisítése mint télvégi-tavaszeleji szokás jelentkezik, s értelmezésében összefonódott az évszakok váltakozásával is. Így e szokás az általános nagyobb körön belül külön körülhatárolható egységet képez.

Sieber monográfiájában először is néhány tévedést, illetőleg tudatos hamisítást igazít helyre, pl. megállapítja, hogy a szokásra vonatkozó állítólagos legrégibb adat (Eisenach 1286) hamisítás. Az első megbízható közép-európai adat a halál kihordásáról 1366-ból Prágából származik. Bőjt közepén a halál képmását énekek és babonás játékok kíséretében hordozták és a vízbe dobták: (in medio quadragesimae ymagines in figura mortis per civitatem cum rithmis et ludis superstitiosis ad flumen deferunt ibi quoque ipsas imagines cum impetu submergunt etc.).

A szokás terjedését a XIV. sz.-i pestisjárványok is elősegíthették. A XV. sz.-ban német és lengyel kortársak egyaránt említik a szokást. Długosz, a neves lengyel történetíró már szükségét érezte a szokás értelmezésének is és azt írja, hogy ez a pogány istennőképmások elpusztításának emlékére történik. Długosz megjegyzése sok későbbi mitológiai magyarázat kiindulópontjául szolgált.

Sieber *a halál-kihordás szokásá*nak történeti változásait nagy adatgazdagsággal és gondos filológiai munkával kíséri nyomon. A reformáció átértelmezésében mint a pápának bábu-alakjában való „kihordása" jelentkezik. Sieber szerint a „halál" kihordása a XVI. sz.-ban német területen kapcsolódott össze a nyárnak zöld ág formájában való behozatalával. A későbbiekben ez a két jelenség: a halál, illetőleg *a tél kivitele* és *a nyár behozatala* új egységet alkotott. Így jelentkezik hazánkban is a szokás, mellyel különösen Manga János foglalkozott behatóan.

Nincs lehetőségünk itt a szokásegyüttes összes vonásaira kitérni, hiszen nem választható el teljesen az időben is közeli *farsang-kihordás*tól; a tavasz „behozatala" összefügg a virágvasárnapi *zöldág-hordás*sal, a *májusfa-állítás* különböző megjelenési formáival, s az egész szokás kontaminálódott a tél és nyár allegorizált küzdelmével is. Mégis Sieber könyve arra int, hogy elérkezett az idő, amikor revideálnunk kell a múlt századi úttörők nagyvonalú és zseniális, de pontatlan elméleteit. A jeles napokhoz fűződő, nehezen értelmezhető mágikus-szimbolikus szokások különösen alkalmasak voltak arra, hogy fantáziadús hipotézisek jöjjenek létre, hiszen már Długosz a XV. sz.-ban is szükségesnek tartotta magyarázni a halál-bábu elpusztítását. Rosszabb lett a helyzet, amikor, ősvallás-kutatás címén, rosszul értelmezett nemzeti büszkeségből itt is, ott is kezdték „helyreigazítani" a történelmi adatokat, s ezzel végkép elködösítették az objektív valóságot.

Sieber könyvéből az derül ki, hogy a német és szláv szokásformák állandóan hatottak egymásra és új és új változatokat hoztak létre, majd ezekhez új aetiologikus történetek és új rituszszövegek is kapcsolódtak. Hazánkban például a kiszehordáshoz kapcsolódó ének elsősorban *a böjti étel kihordásá*ra és *a sódar behozatalá*ra utal, holott ez az énektípus jobban illenék *a farsang tréfás eltemetésé*hez (s gondolom, eredetileg abba a körbe is tartozott).

Sieber könyve értékes új fejezete az európai összehasonlító szokáskutatásnak. Valójában minden fontosabb szokásegyüttesről hasonló monográfiát kellene készíteni. Különösen jelentős, hogy a XV—XVIII. sz.-i adatok jó részét eredeti nyelven közli a függelékben. Tanulságos a mellékelt fénykép és képanyag is, melyből a magyar kisze sem hiányzik.

Dömötör Tekla

Heilfurth, Gerhard: Bergbau und Bergmann in der deutschsprachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas

Unter Mitarbeit von Ina-Maria Greverus. Band I. — Quellen. Veröffentlichungen des Instituts für mitteleuropäische Volksforschung an der Philipps-Universität Marburg. A. Allgemeine Reihe. Herausgegeben von Gerhard Heilfurth und Ingeborg Weber—Kellermann. Band 1. N. G. Elwert Verlag München, 1967. 1291 oldal, 16 kép.

A népköltészet változatokban élő műfaj: az egyik láncszem a másikhoz vezet, s a látszólag jelentéktelen eltérésnek is fontos szerepe lehet egy-egy szövegtípus egészében. Éppen ezért minden folklorista munkájának alapja a minél teljesebb szöveggyűjtemény. Csupán egy ilyen archívum képezheti bármilyen formai vagy tartalmi analízis megbízható alapját. Egy ilyen szöveggyűjtemény (vagy még továbbmenőleg szövegkiadvány) létrejöttéhez azonban az egyéni érdeklődésen, tehetségen, szorgalmon kívül odaadó munkatársak, jól dolgozó intézeti apparátus, s nem utolsósorban anyagi áldozat is szükséges. Mindezeket együtt találjuk Heilfurth Gerhard professzornál és a Marburg—Lahn-i néprajzi intézetben. Így nem is csodálkozhatunk azon, ha az utóbbi évek európai folklórkiadványai között igen jelentős szerepet játszanak a marburgi intézet kiadványai; többek között az intézet adta ki a Német Néprajzi Társaság 1965. évi kongresszusának anyagát is az *Arbeit und Volksleben* címet viselő rendkívül érdekes gyűjteményes kötetben. Az intézet kiadványaként jelent meg a német nyelvű bányászmondák és bányászhagyomány első kötete is, amely a szerény „forráskiadvány" megjelölést viseli, holott ennél sokkal több, a német bányászmondák sokoldalúan rendezett, kitűnő mutatókkal ellátott szövegkiadása.

Heilfurth professzor több mint három évtizede foglalkozik a német bányászhagyománnyal: a bányászéletmóddal és a bányászok költészetével. Ennek az érdeklődésnek eredménye 14 önálló könyv, illetőleg tanulmány és mintegy 50 kisebb terjedelmű értekezés. A könyvek közt vannak olyan alapvető kiadványok, mint *Das Bergmannlied: Wesen, Leben, Funktion. Ein Beitrag zur Erhellung* von *Bestand und Wandlung der sozialkulturellen Elemente im Aufbau der industriellen Gesellschaft* (Kassel und Basel, 1954. 804 oldal), továbbá egy sor középmonográfia (pl. *Glückauf! Geschichte, Bedeutung und Sozialkraft des Bergmannsgrusses*. Essen 1958, 224 oldal); ezenkívül bányász-adatközlők teljes repertoárja, és tanulmányok a bányásznyelvről, szólásokról, névadásról, viseletről, hiedelemről stb.

Visszatérve a most ismertetett könyvre, mely a német bányászok monda formájában realizálódó prózai hagyományát rendszerezi, ez két bevezetéssel kezdődik, melyekben Heilfurth professzor a mondaképződésről általában szól, majd a bányászmondákról való nézeteit összegezi. Ezt követi a bányászmondák szöveggyűjteménye: 1200 főtípus, a variánsok felsorolásával. Ez a teljes német nyelvterület bányászmonda anyaga, beleértve természetesen Ausztriát is és a környező országok gyakran igen régi multú német bányásztelepeseit. A jól rendezett, kitűnően áttekinthető szöveggyűjteményt mutatók teszik jól használhatóvá; ezek nemcsak a szokott földrajzi és tárgyi útbaigazítást adják meg, hanem a német bányász szakkifejezéseket is tartalmazzák, továbbá teljes motívumjegyzéket adnak, sőt a mondaszereplőket, a mondahősöket is külön felsorolják.

A német bányászmondák a következő csoportosítás szerint következnek:

A) A kincs felfedezése és a bányalapítás.

E csoportba tartoznak például a csodás látomások, melyek a rejtett kincs nyomára vezetnek, a földben rejtező kincs nyomára vezető állatok stb. Már ebben a csoportban is jelentkezik a német bányászmondák egyik legérdekesebb típusa, mely mondai formában valódi történeti események emlékét őrzi. Ezek a „velenceiekről" és más külföldi bányászokról szóló történetek, akik a német bányászokat tanították, bányákat tártak fel stb. Ezek a mondaképződés szabályai szerint gyakran mint „garabonciás diákok" jelentkeznek a történetekben.

B) Jelenések. (Ördögök, bányarémek stb.)

C) Szellemek segítenek a bányásznak.

E csoportban a helyes viselkedés szabályairól szóló történetek foglalnak helyet, jó néhány típus a magyar bányászok körében is ismert.

D) A veszély előjelei
E) Csodálatos menekülés a veszélyből
F) Tilalmat megszegők büntetése
G) A sorsot maguk ellen kihívók büntetése
H) A bánya pusztulása
I) Az elhagyott bányában kísértők járnak
K) A titokzatos „velenceiek". (L. az A pontot)
L) Hegyek és vizek kincse
M) Elérhetetlen és elátkozott kincs

E csoportosításból kitetszik — és HEILFURTH professzor e kérdésre részletesen reflektál is —, hogy a német bányászmondák csaknem teljes egészükben *hiedelemmondák*. A bányászélet reális tényei: a földben rejtező ásványi kincs felfedezése, a bányák feltárása, a bányász nehéz sorsa vagy váratlan szerencséje, a bánya vezetőinek magatartása stb. hiedelemmonda formájában: mint természetfeletti lények, szellemek vagy szentek, vagy az ördög jutalma, vagy büntetése jelentkeznek. Aki a bányászélet más oldalait: a bérharcokat, a politikai öntudatosulás emlékét keresi, az inkább más műfajokban: a bányászdalokban, mondásokban, élményelbeszélésekben talál reájuk. E jelenségnek több oka is van. A bányászok munkáját körülvevő titokzatosság, a föld mélyében folyó munka, a váratlan katasztrófák, különösen alkalmasak voltak arra, hogy nemcsak a bányászok, hanem környezetük is természetfelettiek beavatkozását sejtsék a váratlan és látszólag indokolatlan eseményekben. Mindenütt, ahol az emberi technika kezdetleges, és ahol az ember sorsa tele van veszélyekkel, amelyekkel megküzdeni még nem tud, jó talaja van az ilyesfajta mondaképződésnek. Az persze más kérdés, és koronként és helyenként változó, hogy e történetekben mennyire hittek, hol van a hit és a költészet határa.

E hiedelemmonda-szövegkiadványban a magyarországi német ajkú bányászok mondaanyaga is képviselve van, különösen a Pécs környéki bányászoké. A német ajkú bányászok már igen régtől fogva nagy szerepet vittek a környező országok ásványkincsének feltásárában is. A Kárpátokban évszázadok óta több nyelvű bányászhagyomány alakult ki; majd a múlt században a magyarországi szénbányák feltárásában az Osztrák—Magyar Monarchia minden tájáról érkező bányászok vettek részt. Így nem csodálkozhatunk, ha a bányában elképzelt kis törpét a palóc bányászok is „pörtmandlinak" nevezték, s a Bergmanndl, Bergmännlein szó változatai a szlovák bányászok nyelvében is feltűnnek, hogy csak egyetlen példát említsek. A magyar szénbányászok hiedelemmondái elég szorosan csatlakoznak a német mondatípusokhoz, azonban természetesen nem minden típus van nálunk képviselve, például a „velenceiekről" szóló történetek hiányoznak. Heilfurth professzor kérésére már néhány éve a legfontosabb magyarországi bányászmondák közül is küldtünk néhány jellegzetes szövegtípust; ezek feldolgozása a II. kötetben történik meg.

HEILFURTH professzor és GREVERUS Ina-Maria példamutatóan alapos munkát végeztek, s e könyv alapján a környező országok kutatói is könnyűszerrel csoportosíthatják saját mondaanyagukat. De mégegyszer ismétlem: e mondákból a bányásztradíciónak csak egyetlen oldalát, a bányászhiedelmeket ismerjük meg, középpontjukban a véletlennel, a sorssal, veszélyekkel való találkozás áll. Azonban még így is jó bepillantást engednek a bányászélet sok évszázados, küzdelmes történetébe.

DÖMÖTÖR TEKLA

Greta Karste-Liikkanen: Pietari-Suuntaus kannakselaisesse elämänkentässä 1800-luvun loppupuolelta vouteen 1918

St. Petersburg im Leben der Karelischen Landenge vom ausgehenden 19. Jh. bis zum Jahre 1918. Kansatiteellinen Arkisto 20. Helsinki, 1968. 322. l.

A finn néprajz művelői mindig tartogatnak valamilyen meglepetést az ethnológia számára. Ilyen meglepetés most KARSTE—LIIKKANEN Greta könyve, amely tartalma és módszere miatt bizonyára szélesebb körben kelti fel a nép kultúra kutatóinak figyelmét. A könyv azokkal a népi gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokkal foglalkozik, amelyek a régi Szentpétervár és a karjalai földszoros finn lakossága között a XIX. sz. elejétől 1918-ig fennállottak. A szerző vizsgálataiból kibontakozik, hogy a karjalai földszoros

lakossága miképpen érinkezett ezzel az orosz nagyvárossal, amely eredetileg nemcsak történetileg és gazdaságilag, hanem szellemileg is idegen volt tőle.

Előbb néhány szót a könyv gazdag tartalmáról. A svéd uralom megszünése és Finnország cári meghódítása, a bevezetett gazdasági intézkedések, a birtokviszonyok és Szentpétervár fejlődése miatt a finn parasztság a XIX. sz. elején a fejlődő nagyváros felé kezdett orientálódni. Szentpétervár munkaalkalmat, kereskedelmi lehetőséget nyújtott a karjalai földszoros finn népének és a finn—orosz népi kapcsolatoknak sajátságos vonásai fejlődtek. De nemcsak Szentpétervár orosz lakosságával érintkezett a karjalai finnség, hanem különböző lehetőségei bontakoztak ki Inkeri lakosságával való érintkezésének is. A finn parasztokat, iparosokat a nyelvi nehézségeket kezdetben átsegítette a jelbeszéd, vagy az orosznak valamiféle bükkfanyelven való ismerete. A finnek nagy mennyiségben fát, halat, építőkövet, szállítottak Szentpétervárra, de különböző munkaalkalmat is találtak. A cári fővárosban és környékén finn ácsok, kőművesek, lecsapoló munkások, fuvarosok dolgoztak. Sok finn is le telepedett Szentpéterváron. A XIX. sz.-ban 15 000—20 000-re tehető finn lakosság száma, akik tekintélyes része iparos kereskedő. A város több részének (piacoknak, tereknek) finn neve is volt. A Néván finn hajók közlekedtek, és a kéményseprők kivétel nélkül finnek voltak. Különösen nagyrabecsülték a finn arany- és ezüstműveseket. Inkeriből és a karjalai földszorosból származó dajkák szoptattak számtalan orosz csecsemőt a szentpétervári lelencházban, majd falujukban gondozták őket. A karjalai földszorosból finn pásztorokat fogadtak az Inkeri-i falvakba, de finneket alkalmaztak burgonyaszedésre, szénakaszálásra, gabonaaratásra stb.

Természetesen Szentpétervárról, s a főváros közelebbi vagy távolabbi környékéről oroszok is jöttek finn területre. Így vándor köszörűsök, üvegesek, ácsok, kőművesek, bádogosok. Jellegzetes alakjai voltak a vándor oroszoknak a herélők. Nyirkátrányt az oroszok a vologdai kormányzóságból vitték Viipuri környékére, de Észtországba is. Vándor kereskedők a fejükön hordott deszkalapon, kosarakban gyümölcsöt, zöldséget, baromfit, játékszereket árulták. Viipuriig ellátogattak a kínai és tatár kereskedők, az olasz kintornások, a vándor német fuvószenekarok, az orosz bábtáncoltatók. Szívesen látott vendégek voltak a karjalai földszorosban az olonetzi asszonyok, akik csipkével, vászonnal, szalaggal házaltak.

Szentpétervár nagy szerepet játszott a külföldi finn áruk fogyasztásában. Különösen sok hal került az orosz főváros piacára, de azonkívül vad (nyul, fogoly, nyirfajd, mogyoróstyúk, vizimadarak), erdei gyümölcs és gomba. Az utóbbiból böjt idején fogyasztottak sokat. A karjalai földszorosban sok baromfit tenyésztettek, a szentpétervári piac számára, de megjelent ott a finn ló, szarvasmarha, disznó, tej, vaj és széna is. Az oroszok böjtben a tejet nem fogyasztották, s ilyenkor a finnek a tejet sajtnak dolgozták fel. Néhány finn faluban fa- és agyagedényeket, szánokat, szekereket készítettek, s ezeket Szentpétervárra s beljebb Oroszországba vitték eladni. A finn kereskedők, parasztok, munkások, iparosok sohasem tértek vissza Szentpétervárról üres kézzel. Sok gabonát hoztak onnan finn területre. A tea, cukor, kenyérfélék, péksütemények kerültek el az orosz fővárosból Viipuri irányába. A hagyatéki leltárakban 1840-től kezdve jelenik meg a szamovár, majd a kávéskanna. A kávé elterjedésének két kiindulópontja volt: Viipuri és Szentpétervár. Viipurinak közvetlen kapcsolata volt az európai kereskedelmi központokkal, s ezt a kapcsolatot elősegítette a város német polgársága is. A különböző minőségű dohány — kereskedelmi és csempész úton — Oroszország felől került el a délkarjalai finnekhez. Sok figyelemre méltó gyakran mulatságos emlékét írja le a szerzőnő az árucsempészésnek. Míg a dohányt Oroszország felől csempészték Finnországba, a gyufa csempésztúton került el a finnektől Oroszországba. A finn kereskedőket Szentpétervárott nemcsak a lakosság, hanem a magasabb kereskedelmi körök is megbecsülték. A nem kimondott kereskedők azonban különböző furfanggal igyekeztek túladni árujukon. Pl. a borjú combjának a tövében a bőrbe lyukat metszettek, és a bőr alatti részbe facsővel levegőt fujtak. Így a borjú testesebbnek, kövérebbnek tűnt. Figyelmet érdemelnek a különböző népi mértékek. A kereskedő gyakran az eladásnál más mértéket alkalmazott mint a vételnél. Az adás-vételnél a borravaló, az áldomás különböző formái voltak szokásban. Hideg télen a halászoknál a vevő mindig pálinkásüveggel jelent meg. A finn—orosz kereskedelmi érintkezések visszatükröződnek a mai népnyelvben, s a régi kereskedelmi kapcsolatokat több szójáték, hasonlat őrzi.

A fentiekből is láthatjuk, hogy a könyv *a finn nép küzdelmes életének nagyszerű dokumentuma*.

Karste—Liikkanen Greta megállapítja, hogy a nagyvárossal való kereskedelmi kapcsolatok a nép körében új szokások, társadalmi kapcsolatok befolyásolták az emberek magatartását, gondolkodását. A finnekre mágnesként hatott Szentpétervár, de megmaradtak finneknek, ami kevésbé mondható el Inkeri vót lakosságáról. A finn területek dél-

nyugati részén részben hasonló jelentősége volt Stockholmnak, mint délkeleten Szentpétervárnak.

A nagyváros és a parasztság kapcsolata, a népi kereskedelmi élet kutatása általában eléggé elhanyagolt része a néprajznak. Ehhez a problémához nemcsak kitűnő anyagot, hanem a finom részletek feltárásával a továbbkutatáshoz értékes új szempontokat is nyújt a könyv. A finn és orosz népélet számtalan új típusát tárja elénk a szerzőnő. A munkát mindazoknak át kell tanulmányoznia, akik Európa bármelyik területének népi kereskedelmével kívánnak foglalkozni. A könyvből megismerhetjük azokat a lehetőségeket, amelyek révén kultúrtárgyak, szokások terjednek el egyik területről a másikra, egyik néptől a másik néphez. A népi kereskedelem ismerete nélkül pl. nem tudjuk megmagyarázni az azonos fa-, agyagedények, gazdasági eszközök egymástól távoli területen való előfordulásának az okát. Aki egyszer megírja az európai népi kultúrák kapcsolatainak monográfiáját, Európa vándoralakjainak életét, vagy Keleteurópa bonyolult kulturrétegeinek etnológiáját — a könyv számtalan fejezethez útmutatóul fog szolgálni. Külön ki szeretném emelni a könyv rendkívül értékes képanyagát.

A könyv ismertetése során még egy gondolatot szeretnék felvetni. Greta Karste—Liikkanen szerint Szentpétervár felől vándor orosz üvegesek, bádogosok jártak a karjalai földszoros területére. Nézetem szerint ezek között lehettek vándor szlovák drótosok, ablakosok is, akik köztudomású, hogy a cári Oroszország legtávolabbi területeire eljártak. Megfordultak Szentpéterváron, ahol nagyobb lerakataik voltak. Bártfa környéki szlovák kosárárusok pedig nemcsak Szentpétervárt, hanem Helsinkit, Viipurit is felkeresték az első világháború előtt. Így Szentpéterváron és a karjalai földszoroson át Közép-Európa egyes kultúrtárgyai is eljuthattak finn területre.

GUNDA BÉLA

Grünn Helene: Fassbinder, Fassboden. Handwerk und Kunst

Niederösterreichische Volkskunde, Bd. 3. Manuituspresse, Wolf Stratowa Verlag, Wien, 1968. 168 l., 82 kép.

Aki számontartja TAKÁTS Sándor gazdag tartalmú tanulmányait a magyar *borkötő*kről, *törkölylátó*król és *kádszuró*król (*Rajzok a török világból, III.* k., Budapest, 1917. 249 skk. l.), valamint újabb szőlészeti és borászati irodalmunkat (VINCZE István, VAJKAI Aurél, ANDRÁSFALVY Bertalan, BAKÓ Ferenc, KECSKÉS Péter, KURUCZ Albert és mások tanulmányait), bizonyára fokozódó érdeklődéssel tanulmányozza GRÜNN Helene könyvét, amely Alsó-Ausztria kádármesterségét, népművészeti szempontból is jelentős hordóiparát s az idetartozó remekeket mutatja be. A munka arra figyelmeztet bennünket, hogy hol is kellene folytatnunk Takáts Sándor kutatásait. A könyv sokrétű tartalmából a következőket szeretném rögzíteni. Itáliában a késő római időkig ismeretlen volt a boroshordó, noha a rómaiak Itálián kívül használták. A rómaiak eredetileg bőrtömlőben, agyagedényben, üvegben tartották a bort. A mázatlan agyagedényeket gyantával tömítették. A boroshordó kelta-germán találmány, amelyet a rómaiak átvettek. A boroshordók különböző formában ismeretesek. Óriás hordókat némi területen a XIV. sz.-tól ismerünk. A hordóhoz tölgyfát, szelidgesztenye és akác dongát használnak fel. Az abroncs leginkább mogyoró vagy fűz. Az akáchordóban tartott bor az első évben édeskés ízt nyer. A szerző leírja az alsóausztriai hordókészítés technikáját (hangsúlyozva a munkamenet ritmusát), a kádárok eszközeit, a munkaszokásokat, a kádárok társaséletét, céheit és más érdekvédelmi szervezeteit. A XVI. sz.-ból céhládák, a XIV. sz.-tól pedig a céhzászlók, a későbbi időkből ívóedények, pajzsok, pecsétek tanúskodnak a céhek jelentőségéről. A szokások jó része egyházi jellegű. Úrnapján egyes helyeken nemcsak a kádárok, hanem családtagjaik is felvonultak. Alsó-Ausztriában ismeretes a bodnártánc, amely a mi hegyaljai bodnártáncunkhoz hasonló. A kádár a falvak, városok és piacok népszerű alakja volt, s ezért gyakori szereplője a mondáknak s más szóbeli hagyományoknak. GRÜNN Helene gondosan összeállította a kádárokra vonatkozó történeti adatokat, majd könyvének jelentékeny részében a hordók díszítésével foglalkozik. A hordódíszítés valószínű, hogy a kolostori udvarok kézműves iparában gyökerezik. A hordóknak régebben csak akonája volt, s az abba járó csapot állatalkú (macska) faragvánnyal látták el. Ennek valószínű kultikus jelentősége van. A hordófenéken lévő (ajtólék) későbbi eredetű. Ez általában díszítetlen. Alsó-Ausztriában a legrégebbi (XVI. sz.) díszes hordó férfiábrázolása (Luther-hordó) a reformáció szellemét tükrözi. A dombormű díszítmények főképpen a barokk, rokoko és a biedermeier művészi stílusában

készültek, de a faragott díszítmények a későbbi korszakok ízléséről, világi és egyházi felfogásáról is tanúskodnak. A díszítmények sorában sok a vallási jelenet (bibliai alakok, védőszentek), de címerek, tájak, uralkodók ábrázolása is gyakori. Igen sok feliratos hordót ismerünk. Ezek a feliratok szellemükben, tartalmukban emlékeztetnek a mi pálinkás butykosaink feliratairа. A díszítéssel maguk a kádár mesterek is foglalkoznak, de művészi ábrázolásokat a népi fafaragó mesterek készítettek. Ezek közül több iskolát, külön stílust teremtettek. A könyv utal néhány díszes oproni hordóra is, amelyek egyikén István király ábrázolását láthatjuk. Egy szintén soproni hordó magyar feliratos (Vivat kedves Hazám). Úgy látszik, hogy a díszes hordók a balatoni borvidéken már ismeretlenek voltak. VAJKAI Aurél csupán egyetlen példányt mutat be, s az is szerinte valamelyik káptalani borpincéből került elő (NÉ 1938. 185. l.). A hordódíszítés ma is élő népművészet Alsó-Ausztriában, amelynek fennmaradását a népi ízlés, az élő hagyomány segíti elő, s egyik kifejezője a borszűrés „művészetének", a bor rangjának. A kitűnő képanyagban bővelkedő könyv eredményeket hozó szempontokat nyújthat a hazai borkultúra kutatóinak is.

GUNDA BÉLA

Ján Mjartan: Lidové rybářství v československém Pomoraví

(Népi halászat a Morva folyó csehszlovákiai szakaszán). Uherské Hradište, 1967. 115 oldal, 13 fénykép és 23 rajz.

A Morva folyó halászatának gazdag tradícióit foglalja össze MJARTAN Ján könyvecskéje. A szerző rövid bevezetőjében ismerteti a folyó jelentőségét a halállomány és a halászat szempontjából, majd az első fejezetben a Morva népi halászatának történetét vázolja. Adatokat sorol fel a halász településekről, a régészeti leletanyag halászati eszközeiről — s ezeket jó rajzok szemléltetik —, majd a XI. sz.-tól néhány jellemző levéltári adattal és a halászcéhekre vonatkozó emlékanyaggal világítja meg a Morva folyó halászatának múltját. A következő fejezet a Morva halban bő vizeit, majd a halfajtákat mutatja be a népi elnevezések rendjében. Nyilván a halászatnak, mint számottevő foglalkozásnak nagy múltjára utal a felsorolt 73 elnevezés. Külön fejezet foglalkozik az eszközök nélküli halfogások módjaival, illetve azokkal a tárgyakkal, amelyek a kézzel történő halfogás segédeszközei, mint pl. a háztartás edényei, a különféle kasok és kosarak, botok, nyilak, kövek, továbbá oltatlan mészporral töltött palackok, különféle mérgek stb. Ezután következik a tulajdonképpeni halászati eszközök bemutatása és alkalmazásuk, használatuk ismertetése. Részletes ismertetést olvashatunk a varsákról és varsa-rendszerekről, a szigonyokról, az egyes és csoportos horgokról, majd a különböző hálótípusokról. A részletes leírások mellett külön dícséretet érdemelnek a kitűnő szemléltető rajzok és fényképek. Szól a szerző a kifogott halak elosztásáról, szállításáról, árusításáról és felhasználásáról a táplálkozásban. Két rövid fejezet a csikászást és rákászást mutatja be. Befejezésül a halászat folklórjából kapunk ízelítőt. Ján Mjartan könyve — úgy véljük — nemcsak a morva, illetve szlovák népi halászat irodalmában kapott méltó helyet, hanem a magyar kutatóknak is nélkülözhetetlen kézikönyve lesz a magyarországi halászat történetének és interetnikus összefüggéseinek feltárásában.

MANGA JÁNOS

Tallózás a jugoszláviai néprajzi irodalomban

1967 elején kéthetes tanulmányúton voltam Jugoszláviában. Meglátogattam több múzeumot, egyetemi intézetet, látogatást tettem a Jugoszláv Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetében. Az a kedvesség, amivel a jugoszláv néprajzosok fogadtak arra kötelez, hogy ismertessek egypárat azokból a néprajzi kiadványokból, amelyekkel megajándékoztak.

Igen érdekes az egyetemi néprajzi tankönyv (Borivoje DROBNJANOVIĆ: *Etnologija naroda Jugoslavije*. I. Naučna Kniga. Beograd, 1960. 261. p.), eddig csak az első kötete jelent meg. Tizenkét fejezetben tárgyalja Jugoszlávia népeinek szellemi néprajzát. Az első fejezet a jugoszláv néprajztudományt ismerteti. A második a Jugoszlávia területén élt őskori népeket (illírek, kelták, rómaiak stb.) mutatja be. A harmadik fejezetben az őszlávokról van szó, míg a negyedik a szlávok Pannoniában és a Balkán félszigeten való letelepedését foglalja össze. Az ötödik fejezet Jugoszlávia határairól, lakói számáról,

nemzetiségi összetételéről nyújt felvilágosítást. A következő fejezet pedig a különböző délszláv népeket (szlovénokat, horvátokat, szerbeket, macedónokat, cranagoraiakat, déli szlovéneket stb.) ismerteti. A nyolcadik fejezet az antropológiai sajátosságokat taglalja, a kilencedik viszont a nyelvi (és írott népi) kultúráról általánosságban ad képet a szimbolikát is beleszámítva. A tizedik fejezet a legterjedelmesebb és a legkevésbé összefoglaló jellegű. Több részből áll. Szokások összefoglaló címszó alatt négy önálló részre tagolódik. Először a társadalmi szokásokat rendszerezi; a köszöntéseket, üdvözlési formákat, a vendégeskedés, a születés, a halál, a fogadott testvér (kuvad) stb. szokásait mutatja be, majd a különböző munkákkal, tevékenységekkel kapcsolatos szokásokról szól. Legbővebb része ennek a fejezetnek a következő; a naptári ünnepekhez fűződő szokások bemutatása. A fejezet negyedik, utolsó része pedig a népi jogszokásokról szól. A tizenegyedik fejezet önállóan foglalkozik a „krasna slava"-val, a család védszentjének ünnepével, illetőleg a vele kapcsolatos szokásokkal. Az utolsó fejezet a hiedelemvilágot és a babonákat vázolja fel.

Könyvünk az egyes fejezeteken belül a tárgyat etnikai megosztottságban, a legjellemzőbb részek kiemelésével mutatja be. Minden fejezethez csatlakozik egy alapvető, csak a jugoszláv anyagra támaszkodó bibliográfia. Néhány kép is illusztrálja a kötetet. Ezek azonban eléggé gyenge minőségűek.

A bemutatott egyetemi tankönyv második része, amely nyilván az anyagi kultúrával foglalkozik majd, előkészület alatt áll. A két kötet igen jó bevezető, eligazító a jugoszláv néprajzhoz, és nemcsak az egyetemi hallgatók és az érdeklődő közönség, hanem a kutatók is haszonnal forgathatják.

Az újvidéki Vajdasági Múzeum öt évét ismerteti a következő kiadvány (Milica Marković—Rajko Nikolić: *Vojvodjanski Muzej 1947—1962*. Novi-Sad, 1962. 124. p.). Az ismertetés a múzeum gyűjteménycsoportjainak megfelelő tagolással beszél a múzeum munkájáról: régészet, történelem, néprajz, könyvtár, konzerválás és restaurálás, kiállítások, kiadványok. Az ismertetésből mindenki számára világosan kirajzolódik egy gazdag, sokrétű munkát végző, elismerten eredményesen dolgozó kultúrintézmény képe. A szöveget több kép teszi szemléletessé. A könyv végén levő francia nyelvű összefoglalás pedig a nemzetközi tájékoztatást szolgálja. Sajnálatos, hogy magyar nyelvű összefoglaló nem kíséri a szöveget, hiszen a Vajdasági Múzeum iránt nálunk is nagy az érdeklődés, eltekintve attól a körülménytől, hogy a múzeum számos magyar tárgyat, magyar vonatkozású anyagot is őriz, és magának a múzeumnak is van némi magyar előzménye. Az illusztrációk között mindössze két magyar tárgy képe szerepel, egy csikófejes citora Bajmokról és egy köcsögbőgő Bezdánból.

Ugyancsak összefoglaló jellegű és igen széles körben elterjedt egy idegenforgalmi érdekű néprajzi kiadvány (Leposava Zunić-Baš—Zdenka Sertić: *Zehn Reisen durch die Jugoslawische Folklor*. Izdavacki Zavod Jugoslavije. Év és hely nélkül. 180 p.). A díszes kötésű, minőségi papírra nyomott, nagyszerű, stilizált, színes képekkel gazdagon díszített könyv több más nyelven is megjelent. A cím folklór szavát a szerzők igen széles körűen értelmezik és általában a népélet minden művészi megnyilatkozását értik alatta. Például a népviselet is. A könyv tíz útra (Istria, a horvát tengerpart és Dalmácia, a montenegrói partvidék, a montenegrói felvidék, Metochia, Macedonia, Szerbia, Bosznia és Hercegovina, Horvátország, Szlovénia) osztja fel mondanivalóját, amit egy-egy térképen is bemutat. A rövid szöveges rész történelmi, néprajzi összefoglalásokat tartalmaz. Az idegenforgalmilag fontos részeket hangsúlyozzák. Az így kialakított képet még plasztikusabbá teszi a függelékként csatolt néprajzi naptár (az egyes évenként ismétlődő, néprajzilag érdekes, idegenforgalmilag is figyelemre méltó ünnepekről, ünnepségekről, állandósult fesztiválokról stb.) és szótár, valamint a jugoszláviai néprajzi múzeumok címlistája. Jugoszlávia magyar lakosairól, azok folklórjáról a szerbiai útban esik szó. A Vajdaságot ismertetve a kisebbségek között felsorolják a magyarokat is. Képen pedig két magyar tárgynak is vehető darabot, egy kerámiát és egy subát mutat be.

Nagyon érdekes és értékes vállalkozás a Jugoszláv Néprajzosok Szövetségének Könyvtára *(Biblioteka Etnološkog Drustva Jugoslavije)* című, 1959-ben indult füzetsorozat. Az egyes számok egyenetlenül, bizonytalan időközökben jelennek meg. Az egyes számokat más és más szerkeszti, bár az egész vállalkozás lelke Gavazzi Milovan. Az első számok nyomtatott fedőlappal, de rotás belsővel jelentek meg. A sorozat megerősödése, fejlődése az egyes számok egymás mellé állításakor azonnal látható. Az újabb számok nemcsak nyomdában készültek, hanem lényegesen vastagabbak, mint a régebbiek.

A sorozat eddigi számainak fele elvi tanulmányokat tartalmazott (l. Dr. Bozo Skerlj: *Antropologija i etnologija*. Beograd, 1959. 39 p. angol összefoglalóval; 3. Etnologija i skola. Dr. Milenko S. Filipović: *Etnologija i nas sistem obrazovanja*. — Milenko Fadljević: *Vaznost etnologije za obrazovanje i odgoj suvremenog covjeka*. Beograd, 1961.

44 p.: 4. Kazimirez Moszyński: *Glavni pravci i metode etnoloških nauka.* Beograd, 1962. 72 p. A két utóbbi füzetnek idegen nyelvű összefoglalója nincsen). A másik fele pedig egy-egy kis monográfiának adott helyet (2. Dr. Milovan Gavazzi: *Sudbina stare slavenske bastine kod juznih slavena.* Beograd, 1959. 42 p. Angol nyelvű összefoglalóval.; 5. Spiro Kulisić: *Tragovi arhaične rodovske organizacije i pitanje balkansko slovenske simbioze.* Beograd, 1963. 108 p. + 1 t. Francia nyelvű összefoglalóval és gazdag bibliográfiával; 6. Dr. Manojlo Glusčević: *Kuvada.* Beograd, 1964. 100 p. Angol nyelvű összefoglalóval.) Mindkét fajta kiadványt az alaposság, a magas tudományos színvonal jellemzi. Ezt a szerzőkön kívül, akik a jugoszláviai néprajztudomány kiváló művelői, a szerkesztőgárda is biztosítja. (Gavazzi M., Filipović M. S., Baš A., Pantelic N. Nikolić R.)

Érdekes és tartalmánál fogva minket magyarokat különösen érdekel az *Etnološki motivi iz Vojvodine(Izdanje Vojvodjanskog Muzeja.* Novi-Sad, 1962. 32 számozatlan oldal.) című, a szerző megjelölése nélkül közre adott füzet. 1962, június 26—29-én Újvidéken tartották a jugoszláviai néprajzosok ötödik kongresszusukat. A Vajdasági Múzeum erre az alkalomra kiállítást rendezett Népi motívumok a Vajdaságból címmel. A kiállításon 116 XIX. és XX. sz.-i szerb, horvát, bunyevác, sokác, rutén, magyar és román tárgyat mutattak be. A csoportosítás a következő volt: kozsukok — mellények, főkötők — fityulák, női ingek, kerámia, mézeskalácsformák, menyasszonyi ládák. A füzet ennek a kiállításnak a vezetője, katalógusa. A szöveges részhez, mely a kiállított tárgyakkal kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat foglalja össze, leltári adatok és 20 foto járul. A fotók közül 3 magyar tárgyat mutat be. A vezető nemcsak a kiállítás jó ismertetője, hanem beszédesen bizonyítja azt is, hogy a Vajdaság különféle népeinek kultúrája mennyire rokon; másrészt, hogy rokonságában is mennyire különböző egymástól.

Ugyancsak egy kiállítást ismertet a következő füzet is (Dr. Persida Tomić: *Narodna keramika u Jugoslaviji.* Etnografski Muzej. Beograd, 1966. 28 p. + 17 t.). A belgrádi Néprajzi Múzeum rendkívül gazdag kerámiagyűjteményéből 1966. november 29-én nagyszabású, érdekes és rendkívül tárgygazdag kiállítás nyílt Népi kerámia Jugoszláviában címmel. A monografikus igénnyel készült kiállítást Dr. Tomić Persida, a balkáni kerámia kiváló szakértője, rendezte. Füzetünk ennek a kiállításnak a vezetője. Vezetőnk is, akár a kiállítás feliratozása, kétnyelvű: szerb és angol. A kiállítás XIX. és XX. sz.-i, zömében edényeket, kerámia tárgyakat mutat be. Nagy jelentőségű a kiállításban, hogy az anyagot egyszerre mutatja be technológiai fejlődésében, funkcióváltozataiban és etnikai megosztottságában. Sorra ismerteti a legfontosabb jugoszláviai kerámiaközpontokat. Nevezetes a női fazekasság és a török kerámia, illetve a törökös hatás bemutatása. Külön rész foglalkozik a kiállításban az anthropo- és zoomorf kerámiával. A vezető szöveges részéhez bibliográfia és 17 táblán 36 igen jó foto járul. A mi szempontunkból érdekes a mohácsi — Újvidékről és Zomborból eredeztetve — kerámia egy-két darabjának bemutatása.

Szigorú tudományosság és rendkívül magas színvonal jellemzi a zágrábi egyetem néprajzi intézetének kiadványsorozatát *(Publikacije Etnološkoga Seminara Filozofskog Fakulteta Sveucilista u Zagrebu).* Sajnos 1962 óta újabb füzet nem jelent meg a sorozatban. A kiadványsorozatot Gavazzi professzor indította és szerkesztette. Minden számban nagy szerep jutott a kartográfiának. A szerzők minden jelenséget igyekeztek térképeken rögzíteni. Hasonlóképpen minden számra jellemző az is, hogy adattárat is készítettek a feldolgozott tárgyról vagy a tárggyal kapcsolatosan. Érdekessé teszi a sorozatot a formátum is, a középnagy alak, amiben azonban a szöveget egy hasábra szedik.

A sorozat első száma 1939-ben jelent meg (Branimir Bratanić: *Oraće sprave u Hrvata. Oblici, nazivlje, rasirenje.* Zagreb, 1939. 112 p. + 17 t.). Tekintettel arra, hogy ezt a tanulmányt, mely a világ egyik legalaposabb és minden részletre leginkább kiterjedő eketanulmánya, a magyar néprajztudomány már régebben ismertette, bemutatására nem térek ki. A második szám (Visnja Huzjak: *Zeleni juraj.* Zagreb, 1957. 56 p.) egy horvát tavaszi, szentgyörgynapi népszokást, a „Zöld Gyurkát" (tavasznapi, termékenység- és bőségvarázslás-kívánás; a kántáló fiú zöld ágakkal, virágokkal díszített) ismerteti a mondott szövegek és a dallam, valamint változataiknak kartografikus felmérésével. A szokás ismertetése főleg turopoljei adatok alapján történik. A tanulmányt francia nyelvű összefoglaló kíséri. A harmadik szám egy szerzőkollektíva több kis tanulmányát foglalja magában a horvát nagycsaládról, családközösségről (Franjo Nimac — Mara Hećimović — Seselja — Vjekoslav Jurmić — Mato Matasin — Stjepan Janić: *Seljacke obiteljske zadruge.* I. Zagreb, 1960. 46 p.). A szerzők XIX. és XX. sz.-i adatokat használnak. Mai családközösségeket mutatnak be, a családi munkamegosztás, az építkezési sajátosságok, a családi jogrend szempontjából. Kár, hogy az igért második kötet mindmáig nem jelent meg. A tanulmányok egy részét angol nyelvű összefoglalások is kísérik. A negyedik füzet egy önálló kismonográfia (Andrija Stojanović: *Brnestra.*

Zagreb, 1962. 52 p.). Sok képpel a spanyol cserjének (Spartium junceum), az Adria keleti partvidékén való felhasználásáról szól. A kemény, majdnem fás ágakat áztatás, törés és más előkészítés után kötésre, fonásra használják. A spanyol cserje felhasználásának elterjedését, változatait térkép mutatja be. A füzetet német nyelvű összefoglaló zárja.

A *Narodno Stvaralastvo Folklor* című folyóirat 1962 óta jelenik meg évenként négy számban. A kisalakú, színes borítóval megjelenő folyóirat a Jugoszláv Folkloristák Szövetségének az orgánuma; főszerkesztője Dr. Dusan NEDELJKOVIĆ. A lap minden száma végén egyes cikkenkénti taglalásban bő francia és orosz nyelvű összefoglalás található. A Folyóirat cikkei általában rövidek. Ennek folytán a számok változatosak. A közleményekhez tartozóan kevés illusztrációt is közölnek. A változatosságot csak növeli az a körülmény, hogy a szerkesztőség folklór alatt nemcsak a népköltészetet, hanem általában a népművészetet érti, s így a folyóirat keretei eléggé tágakká válnak. Az egyes számok hármas beosztást követnek. Elől állnak a tanulmányok külön rovatcím nélkül. Azután a Visszapillantások (Losvrti) című rész következik, különféle rövid közleményekkel. Majd Primeri narodnog stvaralastva rovatcím alatt kis szövegközlő rész zárja a számot. Könyvismertetést igen ritkán, akkor is nagyon rövideket, közöl csak. Folyóiratunk egyaránt használja a cirill és a latin betűket. Az első szám (1962. jan.) érdekes tanulmányt közölt Dr. Vinko ZGANEC tollából a falu és a város folklórjáról. A másodikban (1962. ápr.) Alija NAMETAK elemez egy régi mostari népéneket. A harmadik és negyedik kettős szám (1962. júl.—okt.) igen gazdag. Számos közleménye közül Dr. Kiril PENUSLISKInek a macedón közmondásokról, Nikolaj KRAVTZOVnak a délszláv eposzról, Dr. Slobodan ZEČEVIĆnek a keletszerbiai halottaknapi („rusalie") hagyományokról szóló cikkét emelem ki. Ehhez a számhoz bőséges recenziós rész is csatlakozott. Az ötödik számban (1963. jan.) jelent meg többek között Zvonko LOVRENČEVIĆ cikke a Bjelovár környékiek „samica" nevű tamburájáról, és Dr. Dusan NEDELJKOVIĆ elméleti közleménye a folklór egyéni és közösségi kritériumairól, Ebben a számban olvashatunk beszámolót a Jugoszláviai Folkloristák Szövetségének IX. kongresszusáról, valamint a X. kongresszus előkészületeiről. A hatodik szám (1963. ápr.) érdekes tanulmányban számol be a szerbek álarcos táncairól (Ljubica és Dancia S. JANKOVIĆ), a mai népdalok haladó jellegéről (Dr. Dusan NEDELJKOVIĆ) és a mohamedán délszlávok népi epikájáról (Dragutin MIĆOVIĆ). A hetedik szám (1963. júl.) sok más érdekes cikk mellett Dr. Slobodan ZEČEVIĆ tanulmányát közli a homéroszi eposzok és a szerb népi táncjátékok kapcsolatáról. Meg kell még említenem ebből a számból Olivera MLADENOVIĆ írását a kólóról, mint a délszlávok néptáncának alapjáról, Miljana RADOVANOVIĆ cikkét Branislav NUŠIĆról, mint folkloristáról. A nyolcadik szám (1963. okt.) sok értékes cikke közül Vera MILUTINOVIĆ tanulmányát említem meg a vajdasági subáról *(Opaklija u Vojvodini)*, mely magyar vonatkozásokat is tartalmaz. Ezt követően ismét kettős szám jön, a kilencedik-tizedik szám (1964. jan.—ápr.), amely Vuk KARADŽIĆ emlékszámnak vehető. Több szerző foglalkozik a nagy szerb folklorista életével, műveivel (Dr. Dusan NEDEGJKOVIĆ, Dr. Živomir MLADENOVIĆ, Miljana RADOVANOVIC, Dr. Mirko BARJAKTAROVIĆ, stb.). A tizenegyedik számban (1964. júl.) egyrészt újabb cikkek foglalkoznak Vuk KARADŽIĆkal (Viktor GUSEV, Dr. Zlatko KLÁTSIK), másrészt több más értékes közlemény található. Ezek közül Václav FROLEC (Délkeletmorvaország népi építészetének fejlődése) és Dr. Slobodan ZEČEVIĆ (A kárpáti szlovákok hajdúfolklórja) cikkeit említem csak meg. Az utóbbiban a szerző hajdúk alatt betyárokat, hajdúfolklór *(hajdučki folklor)* alatt betyárköltészetet ért és többek között Janosikkal, mint hajdúval foglalkozik. A tizenkettedik szám (1964. okt.) a munkásfolklór problémáit tárgyalja, az 1964. okt. 2—4 között Niksicben tartott simpozion anyaga alapján. Az egyes cikkek érdekesen területi, etnikai megosztásban tárgyalják a munkásfolklór kérdéseit. Foglalkoznak a szlovák, a bolgár és a román munkásfolklórral is. A tizenharmadik-tizennegyedik kettős szám (1965. jan.—ápr.) tanulmányai közül Savo OROVIĆ (A zadruga és a folklór), valamint N. ŠARAKŠINOVA (A burjátok mai népköltészete) írásait emelem ki. Az utolsó birtokomban levő tizenötödik-tizenhatodik, ismét kettős szám (1965. júl.—okt.), nemzetközi számnak is vehető, amennyiben cseh, bolgár és német tárgyú cikkek is találhatók benne cseh, bolgár és német kutatóktól a szerb, horvát, szlovén közlemények mellett. Ez utóbbiak közül Vilko NOVAK cikkét emelem ki PAVEL Ágostonról *(Avgust Pavel in slovensko ljudsko pesnistvo)*. Szeretném remélni, hogy a változatos, igen sok közleményt megjelentető folyóirat nem szűnt meg, és hamarosan hozzájutunk az ujabb számokhoz is.

Nagyszerű ünnepi kiadvány a belgrádi Néprajzi Múzeum fennállásának 50 éves jubileumára készült kötet *(Zbornik Etnografskog Muzeja u Beogradu 1901—1951.* Naučna Knjiga. Beograd, 1953. 369 p.). A nagy, akta formátumú, két hasábra szedett könyv, sok képpel, rajzzal valóságos seregszemléje a jugoszláv néprajztudománynak. A belgrádi Néprajzi Múzeum 1901-ben vált ki a Szerb Nemzeti Múzeumból és kezdte meg önálló

életét. Mita S. Vlahović szerb és francia nyelvű bevezetése után a múzeum történetét ismerteti. A történeti összefoglalásból kitűnik, hogy a belgrádi Néprajzi Múzeum a szlávság igen jelentős, világviszonylatban is számottevő néprajzi gyűjteménye. Az összefoglalás kitér arra a sokoldalú és magas színvonalú tudományos tevékenységre is, amit a múzeum a múltban is és a jelenben is kifejt. A Szerb Nemzeti Múzeum 1844-ben alakult meg. Kezdettől fogva gyűjtött néprajzi tárgyakat is. A néprajzi gyűjtésnek nagy lendületet adott az 1867. évi moszkvai szláv kongresszus és kiállítás, a Szerb Történelmi és Néprajzi Múzeum kialakítása, majd pedig a néprajzi anyag elkülönítése (1900) és végül az önálló néprajzi múzeum megalakítása (1901.). Az ismertetés önálló korszakként tárgyalja az 1918—1941, valamint az 1941. április 6 — 1951. november 19-ig tartó időszakokat.

Ezt követően tanulmányok, adatközlések következnek. Dr. Borivoje M. Drobnjaković a szabadtéri múzeumokról ír és felhívja a figyelmet arra az igényre, ami egy szerb skanzen létrehozása iránt van és állandóan nő. A következő tanulmány (Špiro Kulišić) a néprajztudomány ideológiai és elméleti alapjaival foglalkozik. A harmadik közleményt Aleksandar Deroko írta a szerb parasztházak kéményeiről. Az érdekes cikket sok rajz kíséri. Majd Ivan M. Zdravhović építészeti szempontok alapján ismertet egy jellegzetes régi szerb polgárházat. Az ötödik tanulmányt Dr. Branimir Bratanić írta a Balkán félsziget középső részének eketípusairól. A tanulmányt kartográfiai vázlat, sok típusrajz és bő irodalom követi. A következő cikk Dr. Milisav Lutovac, a prizeni kismesterségekről (aranyművesség, fegyverkovács, késes, cipész, szabó stb. mesterségek) szól. A hetedik tanulmányt Zagorka Marković írta a belgrádi Néprajzi Múzeum szövőszékeiről. A következő írás Vilkó Novaké a Prekmurje vidéki (muraközi, muramelléki) paraszti szőlőtermesztésről, borászatról szól. A kilencedik cikkben Bosiljka Radović a déli Bánát vizimalmait ismerteti (főleg a Nérán levőket), sok szerkezeti rajzzal. A következő közlemény hasonló tárgyú: Branislav Rusić a macedóniai Prilep olajsajtolóit („bezir") mutatja be. A tizenegyedik tanulmányt Dr. Milenko S. Filipović írta a szredacska zsupai szőnyegkészítésről (tyilim jellegű szőnyegek — Sredska kerület az albán határ közelében). A szöveges részt több fotó élénkíti. Ezután ismét egy szőnyegkészítéssel foglalkozó cikk következik. Jerina Sobic a belgrádi Néprajzi Múzeum piroti szőnyegeit ismerteti benne (Pirot a szerb szőnyegkészítés egyik központja, jó anyagból, finom munkával, gazdag díszítéssel és harmonikus színezéssel készülnek az itteni szőnyegek). A sok képpel illusztrált ismertetés sorra mutatja be az egyes szőnyegfajtákat, díszítőmotívumokat. A tizenharmadik cikk szintén a belgrádi Néprajzi Múzeum egyik gyűjteményegységét ismerteti. Milica Bošković a múzeum faragott botjairól ad számot. Ezután egy viselettörténeti közlemény következik. Pavle Vasić Cesare Vecchio *(Habiti antichi et moderni di tutto il mondo.* Venezia, 1598.) fametszetekkel gazdagon díszített munkája alapján ismerteti a XVI. századi délszláv viseletet. A tizenötödik tanulmány szintén viselettörténeti és egyben a belgrádi Néprajzi Múzeum anyagát ismertető is. Mitar S. Vlahović terjedelmes, sok rajzzal kísért cikkben a múzeum legrégibb férfi fejfedőit (naglavak, glavnik, pletenke, subare stb.) mutatja be. A következő, gazdagon illusztrált közlemény megintcsak viselettörténeti; Dr. Ljubomir Durković-Jakšić Njegos fejedelem 1830-ból származó ruháját ismerteti. A tizenhetedik rövid cikket Milan Karanović írta a nyugatboszniai Imljane népviseletéről, különös tekintettel az ékszerekre. Ezt követően Boris Orel a Nikola Arsenović gyűjteményéből származó szlovén népviseleti darabokat mutatja be. A tizenkilencedik tanulmányt Persida Tomić írta a déldalmáciai, bokai, montenegrói, hercegovinai, északalbániai, likai, nyugatboszniai és bosznia-hegyvidéki ruházat fontos és egyben jellegzetes darabjáról: a férfi vállkendőről („struku"). Ezután Mirjana Čorović-Ljubinković régészeti jellegű cikke következik a szerb paraszti ékszerek eredetéről. Kár, hogy a cikk mind időben, mind térben kis területet ölel föl (például az S-végű hajkarikák esetében is) és így sok tekintetben kiegészítésre szorul. Majd egy igen érdekes, de a tárgyat közelről sem kimerítő tanulmány következik, a délszláv népi díszítőelemek dualisztikus motívumairól. Írója Petar Z. Petrović. Ezzel szemben igen alapos, jó rendszerezésű a következő — huszonharmadik — közlemény, Franjo Baš írása Nyugat-Zasavje (Nyugatszávamellék, a Sotla és a Száva köze) házassági sokásairól. Ezt három adatközlés követi Mirko R. Barjaktarovićtól. Az első a bigámia-formáját ismerteti, míg a második a montenegróiak néhány „potka" (a szövőszék egyik része) jelentésváltozását és Dusán cár kodexében kétszer is előforduló formájának jelentését hasonlítja össze. Jó példa ez a kis cikk a nyelv és a munka, szélesebb vonatkozásában a társadalmi fejlődés szoros kapcsolatára. A harmadik adatközlés az elválás, házasságfelbontás egyik régi, népszerű módjáról szól. A huszonhetedik közleményt Dr. Milovan Gavazzi írta a halottas szánokról. Ezeket temetésekkor a Kupa, a Boszna, illetve a Száva déli mellékfolyóinak táján használják,

A következő cikk ugyancsak szokással foglalkozik. Dr. Milorad DRAGIĆ azokat a kosovometohiai szokásokat ismerteti, amelyek a gyerekágyas asszonnyal és az újszülöttel függenek össze. A huszonkilencedik, rövid közlemény szintén a szokások köréből való, adatközlés. Milorad MILOŠEVIĆ-BREVINAC a studenicai öreg kolostor fogadalmi ünnepéről, mint népünnepről ír. Az ezután következő cikk néhány bűvölő szöveget, ráolvasást közöl a Morava vidékéről. A 31. közlemény adatközlés; Stevan VUJADINOVIĆ Pek és Zvizd községek néprajzi adataiból ad közre néhányat. Majd ismét adatközlés következik. Dr. Miloje M. VASIĆ a vinčai halottkultusz VII—VI. sz.-i előzményeiről mutat be anyagot folklór adatok alapján. A következő — 33. — közlemény rövidsége ellenére is fontos. Bizonyos értelemben kapcsolódik az előző adatközléshez is, bár az folklór, ez pedig inkább a tárgyi néprajz területéhez tartozik és egyben elvi jellegű. Dr. Milorad GRBIĆ régészét és néprajz címen a két tudományág szoros kapcsolatát vázolja fel. Egy érdekes kérdést vet fel a kultúrjavak vándorlása kapcsán a következő kis cikkben Glisa ELEZOVIĆ, Teremhet-e almát a fűzfa? — címen. Egy *Evlia Cselebi* adatot felelevenítve szerző egy másik, ezután következő rövid cikkben a Balkán félsziget négereiről (Szudánból származnak, arabok, arapinok stb.) emlékezik meg. A harminchatodik közleményt Ljubica és Danica JANKOVIĆ írta a szerb körtáncok néhány jellegzetességéről. Ezután egy szöveg- és adatközlés következik Dasa VOJVODIĆ hősiességéről (Thomas Kn. KATANIĆtól — a hős a XV. sz.-ban élt, Petar ŠEKULARAC legyőzője). Az ezt követő cikk ismét a hősi múltba és folklór területére vezet. Vera KRIČKOVA a macedon nőknek a népi epikában elfoglalt jelentős szerepéről értekezik tanulmányában. Ezután egy nagyszerű anyagközlés következik Menih szolgálólányka címmel Milko MATIČETOVtól. A közreadott anyag egy problémáiban szinte napjainkig nyúló elbeszélő költeményt mutat be. Az ezt követő nagyszabású tanulmány Vuk KARADŽIĆ szerb népmese feldolgozásairól szól. A nagy gyűjtő feldolgozó módszereit ismerteti szövegkritikai alapon, összehasonlítva a népi szöveget a feldolgozás szövegével (Dr. M. MOJAŠEVIĆ). Most ismét egy szövegközlés, illetve szövegkritikai jellegű tanulmány következik a szerb gyászdalokról, írója: Novica SAULIĆ. Érdekes az ezutáni rövid írás is. Miodrag S. LALEVIĆ a juhászok nyelvi kifejezéseinek technikájáról ír. Majd egy terjedelmes cikkben Dr. Jovan TUCAKOV a szerb népi gyógyszerekről és gyógynövényekről nyújt összefoglaló képet. A következő kis írás történelmi jellegű, és csak távoli vonatkozásaiban néprajzi érdekű. Dr. Niko ŽUPANIĆ a családnevek (alaki sajátságokon alapuló, helynevekből alakult stb.) vizsgálatát ajánlja a migráció jobb megismerése eszközének. Érdekes tárgyú és mindenképpen bővebb feldolgozást kíván mind Jugoszláviában, mind másutt az a tárgy, amit macedoniai vonatkozásban Stevan TANOVIĆ mutatott be (Házi nevelés Délmacedóniában). Ezután Jovan L. VUKMANOVIĆ áttekintést ad a montenegrói néprajzi irodalomról, majd Vojin M. IVANOVIĆ sok rajzzal kísért cikkben ismerteti a belgrádi Néprajzi Múzeum pipagyűjteményét. Az utolsó előtti cikk tudománytörténeti: Radmilla H. POLENAKOVIĆ STEJIĆ SAFARIK József (1795—1861) szlovák író feljegyzéseit közli a Mijaka vidékről (Délmacedónia, az albán határ közelében). Az utolsó — ötvenedik — közleményt Zorica SIMIĆ-MILOVANOVIĆ írta. A cikk KRSTIĆ György festő néprajzi motívumaival foglalkozik. Függelékként a kötet közli a Néprajzi Múzeum igazgatóinak, munkatársainak, technikai- és adminisztratív dolgozóinak névsorát.

Befejezésül mégcsak a jugoszláv néprajztudomány központi folyóiratának, az *Etnološki Pregled*nek a 6—7., kettős számáról írok pár szót. Az első öt számot már korábban ismertettem (Ethn. LXXVIII. 2. (1967. 308—310.). Ez a mostani kettős szám GAVAZZI Milovan professzor tiszteletére jelent meg, születésének 70. évfordulójára. Ez a szám szakított a korábbi kötetek színes, jól mutató fedőlapjával és emlékkönyvszerű külsővel jelent meg. Az ünnepi számban szinte valamennyi említésre méltó jugoszláv néprajzkutató szóhoz jutott (A. BAŠ, M. R. BARJAKTAROVIĆ, P. TOMIĆ, S. KULIŠIĆ, V. NOVAK, S. KREMENSEK, G. MAKAROVIĆ, B. RUŠIĆ, J. VUKMANOVIĆ, M. S. FILIPOVIĆ. stb.), de GAVAZZI nemzetközi jelentőségének szép kifejezéseként számos külföldi is írt cikket: (E. GASPARINI, A. SCHMAUS, K. VILKUNA, L. KRETZENBACHER). Igazán kár, hogy magyar szerző nem írt ebbe a kötetbe. A közlemények végén Branko PLESE összeállításában GAVAZZI bibliográfiájának mintegy kétszáz adatát tanulmányozhatjuk.

DANKÓ IMRE

A Szovjet Tudományos Akadémia leningrádi Mikluho-Makláj Néprajzi Intézete és a Nagy Péter Néprajzi Múzeum Füzetei

Az alábbiakban bemutatandó tíz füzet azok közé a megszámlálhatatlan kiadványok közé tartozik, amelyek minden szovjet múzeumban várják a látogatók tömegeit, és a közvetlen szemléletet próbálják a legkülönfélébb módon elmélyíteni. A tíz füzetnek az a közös sajátsága, hogy mind neves szerző elsőrangú munkája, sok esetben nagyobb művek, monográfiák rövidített kiadásai. Mindegyik több fényképpel illusztrált és általában tartalmazzák a múzeumnak a füzet tárgyához kapcsolódó kiállítás részlete térképét is. Az összefoglalásokat a leglényegesebb irodalomra való utalások egészítik ki. Ezek és az ezekhez hasonló múzeumi kiadványok szervesen hozzátartoznak a szovjet múzeumokhoz. Nélkülük el sem képzelhetők a kiállítások, rendkívül nagy példányszámban adják ki őket és vásárolnak belőlük. Érdekességük, hogy bár a múzeumok kiállításaihoz, illetve azok egyes részeihez kapcsolódnak, mégsem vezetők, legalább is nem a mi fogalmaink szerint. A kiállításhoz kapcsoltan széles körű, a kiállításon messze túlmutató, a mélyebb érdeklődést kielégítő összefoglalások ezek. Egyben plasztikusan mutatják, hogy a szovjet néprajztudomány, illetve muzeológia a néprajz tárgyköre alatt a természeti, a fejlődésben lemaradt, a kezdetleges körülmények között élő civilizálatlan népek életének vizsgálatát érti, hasonlóan a nyugati felfogáshoz. A saját nép, az orosz élet kutatása, bemutatása véleményük és múzeumi gyakorlatuk szerint a történelem, a történeti múzeumok körébe tartozik.

Az első füzet általánosságban magát a *Nagy Péter Anthropológiai és Néprajzi Múzeum*ot ismerteti (Музей Антропологии и Этнографии им. Петра Великого. Москва, Ленинград, 1964. 56 p.). A következő füzet a múzeum anyagához kapcsoltan az anthropológia és az archeológia viszonyáról értekezik (Э. Е. Фрадкин: Отдел Антропологии и Археологии. Москва, Ленинград, 1964. 34 p.). A harmadik és az azt követő füzetek egy-egy terület, világrész népeivel foglalkoznak. Így a harmadik Kelet-Ázsia népeit mutatja be (Г. А. Глобацкий, Ю. В. Ионова, А. И. Мухланов, А. М. Решепов: Восточная Азия. Москва, Ленинград, 1964. 28 p.). A negyedik füzet közel- és középkelet, azaz Ázsia egy részének népeit ismerteti (Э. Г. Гафферберг, В. П. Курбыев, Ф. Д. Люшюевич, Л. А. Фиршпен: Ближний и Средний Восток. Москва, Ленинград, 1964. 28 p.). Az ötödik füzet Indonéziáról szól (Ю. В. Марешин: Индонезия. Москва, Ленинград, 1964. 20 p.). A hatodik füzet Amerika népeit tárgyalja (Э. В. Зиберт, Р. В. Кинжалов. Р. Г. Ляпунова: Америка. Мозква, Ленинград, 1964. 36 p.). A következő füzet Ausztrália és Óceánia népeiről nyújt felvilágosítást (Л. Г. Розина: Австралия и Океания. Москва, Ленинград, 1964. 28 p.). A nyolcadik összefoglalás Afrika népeit ismerteti (Э. П. Акишева, И. Н. Голованова, К. П. Калиновская: Африка. Москва, Ленинград, 1964. 24 p.). Az utolsó előtti füzet a régi Horezmről szól, a bemutatott gazdag leletanyag alapján (Э. Е. Фрадкин: Древний Хорезм. Москва, Ленинград, 1964. 28 p.). A tizedik füzet viszont Indiával, illetőleg népeivel foglalkozik (М. К. Кудрявцев: Индия. Москва, Ленинград, 1964. 20 p.).

A tíz füzet összességében egy nagyszerű monográfiát ad. Olyan rövid összefoglalást, amely haszonnal forgatható szakemberek által is. Mind az egyes füzetek, mind a teljes sorozat példakép lehet számunkra. Hiszen a világ népeit bemutató összefoglalásunk sem tudományos rendszerezésben, sem pedig népszerű kiadványban nincsen.

Dankó Imre

NÉPRAJZI HÍREK

SZABÓ ISTVÁN
(1898—1969)

Munkás életének talán legtermékenyebb korszakában távozott el közülünk. Negyven évig dolgozott a magyar történettudománynak. Első nagyobb tanulmánya 1929-ben jelent meg, az utolsót halálos kórral a testében, de halálát megelőző hetekig töretlen lélekkel, lelkiismeretes, sőt aggályos pontossággal, minden részletre kiterjedő figyelemmel rendezgette sajtó alá.

Ha a végzetes és feltartóztathatatlan betegség, szellemének frissességét pillanatokra el is lankasztotta, az évtizedeken át begyakorolt fegyelem, és a több mint fél évszázadon át elméjében felhalmozódott tudás átsegítette ezeken az átmeneti zökkenőkön. A történettudomány erdejében óriási területet járt be. Az apró részlettanulmányokban éppen úgy megmutatkozott az egyetemességre való törekvése, mint magyar és európai társadalom alapvető kérdéseit tárgyaló szintézisekben. Legelső tanulmánya szülővárosának, Debrecennek az 1848/49-i szabadságharcban vitt szerepét tisztázta, az utolsó a koraközépkori magyar társadalom történetének eddig nyitott kérdéseire keres választ.

Az említett első tanulmányában — ez volt doktori értekezése — jegyzeteiben is tucatnyi, máig feldolgozásra váró ötlet és probléma van felvetve, az utolsó — már nyomdában levő — egész kutatógárdának ad majd indítást, eszmét és további munkára buzdító feladatot.

Amit adatai birtokában véglegesen megoldottnak gondolt, ezt egyértelműen és világosan kifejtette. A nyitott kérdések, feltevések megoldása is megmutatta, de sohasem bonyolódott bebizonyíthatatlan hipotézisek útvesztőjébe. Műveinek további kutatásokra indító hatása ebben rejlik. Véleményéhez nem ragaszkodott tűzönvízen; vallotta, hogy a kutatás nem állhat meg, minden arra alkalmas tanítványát az önálló vélemény- és ítéletalkotásra buzdította. Személyiségének pedagógiai hatása azért volt olyan nagy.

Új utakon járóművei széles körű vitákat keltettek, a katedrán előadott tanításai, a baráti körben elhangzott tanácsai mindig távlatot nyitottak, gondolatokat, munkára való buzdítást adtak ellenfeleinek, tanítványainak, barátainak.

Mindezeket szándékán kívül érte el, mert nem volt harcos természet; inkább a középkori annales-író szerzetesekhez hasonlított. A vitát magáért a vitáért sohasem kereste, nem tartotta lényegesnek, hogy neki legyen igaza. Mindenféle nyilvános szereplés, — még az egyetemi előadások is éjszakákat és gondterhes napokat jelentettek számára. Nemcsak írásban, de élőszóban is mérlegre tett minden állítást és kifejezést.

Aki ezt a tudományos lelkiismeretességet ismerte, csak az tudja felmérni, mennyi belső, lelki erőfeszítés van könyvtárnyi műve és tanulmányai mögött. Hozzávéve azt is, hogy ezek a művek és tanulmányok a magyar történelem nagyrészt felfedezetlen tájaira vezetik az érdeklődőt.

Szabó Istvánt már évek, sőt évtizedek óta a magyar parasztság történetírójaként tartották számon, holott több annál, ő a magyar nép történetírója, — azé a népé, amely inkább szenvedő tárgya, mint tényleges formálója, volt a történelemnek. Éppen ő mutatott rá, hogy Verbőczy óta, 1848-ig a n a t i o az uralkodó osztályokat jelentette, szemben a p o p u l u s-sal, a p l e b s-sel, amely közel ezer éven át történelemalatti rétegként hordozta a felette és belőle élők súlyát. Ez a réteg számszerűleg a magyarság tömegét jelentette, jóllehet sem lehetősége, sem módja nem volt — keserves panasziratokon kívül — szándékáról, életéről, véleményéről vallani, mégis ez biztosította a nemzet életének folytonosságát, akkor is, mikor a natio képviselői tényleg is sorsára hagyták, vagy osztályérdekből elnyomták, máskor opportunitásból rovására egyezségeket kötöttek.

Mivel ez a populus, vagy plebs jóformán a legújabb időkig egyet jelentett a parasztsággal, aki ennek a sorsával fog-

lalkozott, a névtelen, sok millónyi paraszt korszakonként változó, de mindig nehéz történetének írója lett.

Nem hisszük azt, hogy valakinek a sorsát a szülői ház, vagy az eszmélkedése előtti környezet eleve meghatározza, de a döntések óráiban nyilván mindkettő latba esik. Szabó István életének első két évtizedében a debreceni civis-polgári környezet, a szappanos műhely és a járulékos tartozékként kiegészítő parasztbirtok, a hadiéretségivel megtapasztalt doberdói évek és a monarchia összeomlása hagytak maradandó nyomokat, még akkor is, ha ő maga nem szívesen beszélt ezekről.

A debreceni segédlevéltárosság már a jövendő évtizedek elkötelezettségét jelentette, az Országos Levéltárban töltendő újabb két évtized előiskolája volt. A levéltári munka annak, aki szereti, nemcsak hallatlanul érdekes, de veszélyesen csábító is. A mindig újabb, az eddigiekhez képest ismeretlen adatok naponta újabb-újabb kalandokra csábítanak. Nehéz ellenállni az összefüggéstelen közléseknek. De aki kritikus természet, annál meg a bizonytalanságot növelik. a múltról való ismeretek viszonylagosságának belátását.

Szabó István is csaknem áldozata lett a tömérdek ismeretlen adat csábításának, de úgy, hogy sohsem lankadó szorgalommal járt utánuk. Módszeres feltáró munkával tárta fel a másfél százezer kiadott- és kiadatlan középkori oklevelünknek a nép életére vonatkozó adatait. De ezekből az adatokból nem lett rendszertelen és összefüggéstelen közlés, ezekből állapította meg, hogyan élte mindennapjait a történelemnélküli nép, a populus.

Az első alapvető műve, *A magyarság életrajza* (1941) nagyrészt ilyen soha fel nem tárt, vagy lényeges összefüggéseiben nem ismert adatokon épült fel. A gondolatot éveken át hordozta, egy tanulmány *(Hanyatló jobbágyság a középkor végén*, 1938) és egy módszertanilag is teljesen új utakon járó mű *(Ugocsa megye*, 1937) jelzik, hogy a magyar történetírásban eddig nem ismert szemlélet jelentkezik. A *Magyar parasztság története* (1940) kis terjedelme ellenére a főbb gondolatok csíráit már látni engedi.

„A magyarság életrajza" mégis meglepetés, — készültéről két bizalmas baráton kívül nem is tudott senki. Borító lapján ábrázolt lógó bajuszú, bárányból sapkás Tiborc-arcban Móricz Zsigmond a szerzőt sejtette. Nagy volt a meglepetése, mikor az Országos Levéltárban tett ismerkedő látogatásán megállapította: „nem hasonlít". Nemcsak a szemlélet volt új benne, hanem az azonosulás is a néppel. E kötetben a magyar nép sorsának eddig ismeretlen mélységei, a magyar történelemnek napjainkig húzódó erővonali váltak láthatókká.

Az 1943-tól 1958-ig tartó egyetemi tanársága — szülővárosa egyetemének történeti tanszéke benne kapott először valóban nagyszabású és katedrára méltó birtokost —, akármilyen sikeres volt pedagógiailag, nem hozott neki sok örömet. Méltatlan és kicsinyes kartársi irigykedés, túlbuzgóságból és félreértésből eredő tudományos mellőzés, éveken keresztül nem titkolt bizalmatlanság légkörében sem alkotáshoz, sem a növekvő tanítványi körével való foglalkozáshoz nem volt igazán kedve.

Tudományos munkásságának második kivirágzása a nyugalomba vonulása utáni évtizedre esik . . A magyarság középkori lélekszámára vonatkozó történeti statisztikai tanulmánya, az alföldi tanyarendszer XVIII—XIX. századi történetére vonatkozó dolgozata (1960), a „Prédium" (1963). „A falurendszer kialakulása" (1966) a közeljövőben megjelenő középkori mezőgazdaságtörténeti, és középkori magyar falu mindennapi életének jóformán minden vonatkozását tárgyaló monográfiái jelzik, hogy alkotó életének csúcsára jutott.

De jutott energiája a kétkötetes, nagyrészt barátai és tanítványai által írott, a magyar parasztság 1848—1914 közötti történetét tárgyaló mű szerkesztésére, a kutatások irányítására és a módszertani bevezetés megírására is (1965).

A felsoroltak csupán az életmű legjelentékenyebb pillérei; ha a betegség és a halál időt enged neki, e pilléreken monumentális építmény emelkedett volna. Azt ugyanis csak ő tudta, hogy íróasztal fiókjai mélyén mennyi anyag van még elrejtve, várva a rendező elme további munkájára. Nem csonka és befejezetlen így sem az életmű, de majdnem bizonyosan nem teljes.

Szabó István nem volt ethnográfus, jóllehet ismerte és alkalmazta a néptudomány eredményeit. Vallotta azonban, hogy Györffy István után a magyar történettudomány — közelebbről éppen az általa művelt ága — nem nélkülözheti a néprajz eredményeit.

A parasztság újkori történetét feldolgozó tanulmánykötet módszertani kérdéseivel foglalkozó (Századok, 1961) és a kötetet bevezető tanulmányban (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1965: 28—29) a történészek közül elsőnek — sajnos eddig egyedül is — ő állapította meg a történettudomány klaszszikus forrásai mellett „meg kell szólaltatni a még élő, de gyorsan enyésző emlékezetet, és közvetlen megfigyelés alá kell venni a paraszti világ talán már félredobott tárgyait és a múltból még egyet-

mást őrző életviszonyi adatokat is. A korszak parasztéletének — a nép életének — képéhez így a néprajztudomány nagyon is lényeges vonásokat tud szolgáltatni. Nem véletlen tehát, hogy több tanulmányunk néprajzi jellegű, egyébként lehetőleg egyesítve a néprajzi és történettudományi szempontokat, a korábbi agrártudományi művekre is támaszkodva. Ebben a tekintetben kiadványunk is tanúságot tehet a történeti ábrázolás komplex módjának szükségéről és a történeti- s néprajztudományok minden bizonnyal továbbfejleszthető együttműködésének gyümölcsözőségéről."

Élete utolsó szakaszában írott munkáiban, főleg a megjelent és a közeljövőben megjelenő középkori falutörténetében, a felismert tudományos disciplínát és módszert alkalmazta is, messzemenően figyelembe véve a magyar és nemzetközi összehasonlító néprajzi kutatások eredményeit.

Ezen túlmenően a magyar néprajztudomány közvetlenül és közvetve is sokat köszönhet neki. Közvetlenül alapvető tanulmányokkal járult hozzá a néprajzi jelenségek történeti gyökereinek feltárásához. *A debreceni mészáros posták*, 1926; *A debreceni tanyarendszer kialakulása*, 1929; *Az alföldi csárdák pusztulása*, 1930; *A tiszai halászat a XVIII. században*, 1930; *A tokaji rév és Debrecen 1565-ben*, 1934; *Népiség és vallás*, 1937; *A hanyatló jobbágyság a középkor végén*, 1938; *A debreceni közösség*, 1940; *Asszimiláció a magyarság történetében*, 1942; *A hajdúk 1514-ben*, 1950; *Bács-Bodrog és Csongrád vármegye dézsmalajstroma 1522-ből.* 1954; *A hajdúság kialakulása*, 1956; *Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években*, 1960.

A felsorolt tanulmányok nagymértékben segítették tisztázni a magyar tanyatelepülés-forma eredetét, az utolsó kétszáz év alatt bekövetkezett struktúra- és funkcióváltozását; a XV. században bekövetkezett mezővárosi fejlődést, a középkori településrendszer felbomlásának, a falvak pusztulásának, a pusztásodásnak, a pusztai pásztorkodásnak gazdasági és társadalmi gyökereit; a középkori távolsági fuvarozás útvonalát és rendszerét; a koraközépkori mezőgazdaság átalakulását; a jobbágynévadás gyakorlatát; a közép és kelet-európai népek életében oly nagy szerepet játszó nyelvi, kulturális és társadalmi asszimiláció néhány alapvető kérdését.

A koraközépkori és a XV—XVIII. századi településtörténettel foglalkozó műveinek eredményeit *(Ugocsamegye*, 1937; *A praedium*, 1963 és a *Falurendszer*, 1966) a magyar néprajzkutatásnak — ha valóban történeti szemlélettel közelíti meg a népi élet jelenségeit — messzemenően figyelembe kell venni. Az említett tanulmányok eredménye, az ott közölt levéltári anyag hallatlan, mások számára esetleg több évtizedes munkával feltárható bősége a parasztság szellemi és anyagi kultúrájának történetét kutató ethnográfusok számára kimeríthetetlen kincsesbánya lehet.

A magyar néprajztudomány a század elején eluralkodott, és bizonyos mértékben máig kísértő statikus szemléletmód miatt és a leíró módszer következtében éppen akkor látszott csődbe jutni, mikor az évtizedek szorgos kutató munkájával összehordott anyag rendszerezése égetővé kezdett válni. Ebből az állapotából — ma már látjuk — Györffy István munkássága szabadította ki. Györffynek azonban korai halála miatt nem adatott meg, hogy módszerét és szemléletét rendszerbe foglalva, megteremtse a néprajztudomány történeti disciplínáját. De munkássága mégsem volt hatástalan, ő utána tudjuk, hogy a parasztság recens kultúráját meghatározó számos jelenségnek sokszor több évszázadra visszanyúló gyökerei vannak.

A feudális korban, a társadalmi lépcső legalján állott és jóformán az utóbbi évtizedekig, a történelmet formáló tényezőkön kívül maradt parasztság autonom kultúráját csak akkor értjük meg a helyes értelme szerint, ha egy évezreden át megélt történetét ismerjük. Annak ellenére, hogy a marxista történetkutatás ma már fokozott érdeklődéssel fordul a névtelen tömeg, a parasztság története felé is, mégis nemcsak részletekben, de általánosságban is igen keveset tudunk arról, hogy mi ment végbe e népóceán mélyén ezer esztendő alatt. De tudásunk még kevesebb lenne, ha Szabó István egy életet nem szentelt volna a parasztság kutatásának.

A két nagy munkája *(A magyar parasztság története és a magyarság életrajza)* csak a tenger főbb áramlatait térképezte fel. Van ezenkívül még egy — sokkal részletekbe menő — tanulmánykötete *(Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, 1948), amelynek kisebb dolgozatai *(A mezővárosi társadalom a középkor végén; A középkori parasztlázadások; Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok; A jobbágy vallásügye; A parasztfalu önkormányzata)* kisebb-nagyobb körben érintik a parasztság újkori társadalomtörténetének problémáit. Az egyik a paraszt—polgári fejlődés kezdeteit, a másik a nagybirtok—kisbirtok kialakulásának 1945-ig ható okait, a harmadik a magyarság tömegének felekezetek szerinti térbeli megoszlásának előzményeit, az utolsó pedig a paraszti önigazgatás lassú és feltartóztathatatlan elsorvadásának, az élő

szokásjog háttérbe szorulásának menetét mutatja be. Más két tanulmánya a nemességnek és a parasztságnak Verbőczy utáni korban egymáshoz való viszonyának alakulását (1941), és a parasztság körében a tételes magánjog életbe lépte ellenére máig is élő öröklési szokásjog feudális gyökereit tárgyalja.

E tanulmányok nem néprajzi igénnyel készültek, ennek ellenére a néprajzkutató, ha a paraszti élet jelenségeit nem akarja az idő és a történelem változásaitól függetlenül tárgyalni, nem kerülheti el tanulmányozásukat. Akkor pedig meglepetéssel fedezheti fel, hogy milyen mélyek a gyökerek.

Napjainkban sok szó esik a társadalom- és történettudomány körében arról, hogy a társadalomtörténet jelenségeit csak komplex módszerrel lehet feltárni és helyesen értelmezni. A felhívások ellenére eddig, e tekintetben tiszteletre méltó kísérletektől eltekintve nem sok történt. Azt aligha kell külön hangsúlyozni, hogy a társadalomtörténet és a néprajz egymásra utaltsága sohasem volt nyilvánvalóbb, mint napjainkban. Nehéz lenne megmondani, hogy ünnepélyes deklarációkon túl, miért nem haladt eddig az ügy jobban előre. Lehet, hogy a szakmai önelégültségnek is van valami kis része ebben. A példa és a mű bizonyosan nagyobb hatású lenne. Szabó István négy évtizedes munkássága is példa lehetne számunkra.

Mikor itt, e hosszúra nyúlott nekrológban egy rokon tudományág teszi tiszteletét Szabó István emléke és életműve előtt, ez a tisztelet egyaránt szól a szakmai elfogultságtól mentes, fáradhatatlan, széles látókörű kutatónak és tudósnak és mindenkor segítésre kész, életével is példát mutató nevelőnek.

Balogh István

ERIXON SIGURD
(1888—1968)

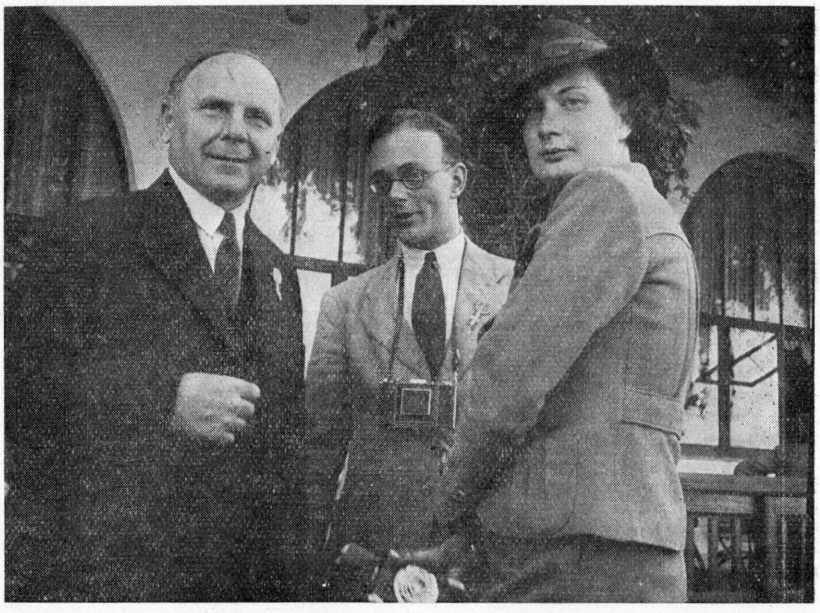

1. kép. Erixon Sigurd (balról) a koppenhágai nemzetközi néprajzi kongresszuson (1938). GUNDA Béla felvétele.

Nemcsak a svéd, hanem az európai néprajztudomány széles területét pótolhatatlan veszteség érte ERIXON Sigurd professzor halálával. A stockholmi egyetem északi és összehasonlító néprajzi katedrájáról 1955-ben ment nyugdíjba, de még utána is közel másfél évtizeden át gazdag tanító, szervező és tudománypolitikai munkásságot fejtett ki. Tudományos pályafutását 1914-ben a stockholmi Nordiska Museumban kezdte, s szorosan együttműködött ezzel a magas szintű tudományos intézménnyel 1934 után is, amikor egyetemi katedrát kapott. Katedráját néhány éven belül Európa egyik legjelentősebb néprajzi kutatóintézetévé *(Institutet för folklivsforskning)* fejlesztette.

ERIXON Sigurd hihetetlenül széles látókörrel és tudományos energiával rendelkezett. A szociológia, a régészet, a nyelvtudomány, a művészettörténet területén éppenannyira jártas volt, mint a néprajz legkülönbözőbb ágazataiban. Be tudta fogadni, s kritikusan megszűrte a néprajz bármely irányból hömpölygő eszmeáradatát, s ugyanakkor minden munkája eredeti alkotó gondolatainak gazdag tárháza. Néprajzi kutatásainak és szemléletének alapját az a nagyarányú terepmunka alkotta, amelyet egyetemi hallgató kora óta szaka-

datlanul folytatott nemcsak hazájában, hanem Európa más területein is (Spanyolország, Olaszország, Görögország, balti államok). Az élő népi kultúrával való állandó kapcsolatot tartotta a néprajz művelője egyik legfontosabb feladatának, s ennek a kultúrának az életét különböző monográfiáiban, részlettanulmányaiban és elméleti írásaiban sokoldalú és a legigényesebb szempontok alkalmazásával dolgozta ki. Valamely néprajzi jelenségnek, intézménynek, táj vagy népcsoport kultúrájának, életformájának bemutatásánál gazdag megfigyeléseire, az írásos forrásokra támaszkodva a táji tagoltságot, a gazdasági helyzetből és a foglalkozásból adódó differenciáltságot, a társadalmi rétegződést, a termelés és fogyasztás kérdéseit, az egyének és közösségek psychikai magatartását körültekintően vette figyelembe. Minden formát, jelenséget az idő, a tér és a társadalmi környezet szempontjából közelített meg. A kultúrában funkcionális egységet látott, a kulturális objektumokon keresztül az ember és a közösség megismerésére törekedett. Így emelve a néprajzot a népéletkutatás rangjára. Az erdőlakó svéd paraszt és a pásztorkodó női közösségek életformáját éppen úgy feldolgozta, mint az ugyanabban a tájban élő kézművesek, ipari munkások életét. Az élő népi műveltség széles körű analyzisével rekonstruálta a történeti fejlődést, a múltat és bemutatta a népi műveltség jelenben funkcionáló élő organizmusát. Megtalálta azokat a módszertani elveket, amelyek révén eljutott az ipari munkából élő svéd dolgozó rétegek néprajzi képének ábrázolásához. (A *Svenska kulturbilder* XI—XII. kötetében 1932-ben megírta egy svéd vaskohász-falu néprajzát.) Erixon Sigurdnak már korai munkáiban benne vannak a funkcionalizmus elvei, de eszméivel a néprajztudomány más áramlatait is megelőzte. A statisztika alkalmazását éppenúgy szükségesnek tartotta, mint a strukturális analíziseket, a paraszti inventió, az akkulturáció vizsgálatát. Elveit, elméleti törekvéseit nem burkolta homályos terminológiákba. Munkáiban a tények feltárása és összefüggése is elveket és elméleteket sugárzott. Minden munkája üde friss, mint a dalarnai fenyvesek, és tiszta, nyugodt mint az östergötlandi tavak, amelyek a felhőtlen kék eget is visszatükrözik.

Munkái, publikációi szinte felsorolhatatlanok, s bibliográfiája külön kis kötetet tesz ki. Elméleti szempontból nagy jelentőségűek *Svenskt folkliv* (1938) c. könyve, a *Folk-liv*ben megjelent különböző tanulmányai, s egy klasszikus összefoglalása a népéletkutatás módszeréről *(Folk-life Research in our Time,* Gwerin, Vol. III. 1962.). Egyik útmutató írása *Európai ethnológia* címen magyar nyelven is megjelent (Ethn. LV., 1944.). Kila és Skultuna településekről írt monográfiái sokoldalú módszerének, s fáradhatatlan gyűjtőtevékenységének a néprajzban korszakot jelző eredményei *(Kila,* 1946, *Skultuna bruks historia,* I—IV. 1921—1957.). Az utóbbiban az iparosodás és a paraszti kultúra kölcsönhatásának, az állami organizáló tényezők szerepének jelentőségét minden irányba kiterjedő perspektívában tárja fel. Mindezekhez méltán csatlakoznak a svéd falvakról, építkezésről és bútorokról terjedelmükben is lenyűgöző könyvei *(Folklig möbelkultur i svenska bygder,* 1938, *Svensk byggnadskultur,* 1947.). Számos mintaszerű tanulmányban mutatta be a svéd mezőgazdasági eszközök típusait, elterjedését, használatát, s megalapítója volt a napjainkban sokat hangoztatott „eszközkutatásnak". Idevonatkozó kutatásaiból nőtt ki a svéd néprajzi atlasz *(Atlas över svensk folkkultur,* 1957). Erixon Suigurd nevéhez, szervező tevékenységéhez fűződik az európai néprajzi atlasz terve, s az atlaszmunkálatok összehangolása. Kartográfikus jellegű kutatásainak eredménye a svéd kulturális területekről és határokról írt munkája *(Svenska kulturgränser och kulturprovinser,* 1945), amelynek eszmegazdagsága párját ritkítja a néprajzi irodalomban. Tanulmányaiban többször felhívta a figyelmet a kereskedelemnek a műveltségi határokat és területeket befolyásoló szerepére. Minden részletre kiterjedő energiával szervezte, irányította a svéd népi műemlékek (udvarok, parasztházak, kézműves műhelyek stb.) részletes felmérési, feltározási munkáját, s ebben maga is tevékeny részt vett.

Erixon Sigurd nevéhez fűződik az európai néprajztudomány talán mindmáig legrangosabb folyóiratának, a *Folkliv*-nek megindítása, de számos más kiadványt is szerkesztett *(Nordisk kultur Svenska kulturbilder, Laos,* stb.), amelyek tanulmányainak tekintélyes és súlyos részét ő és tanítványai írták.

Fáradhatatlan volt az egyetemi nevelő munka terén. Mindig azt adta elő a katedrán, ami legközelebbről foglalkoztatta. Az előadásokon, a szemináriumokon tanítványai szinte láthatták mint formálódnak, alakulnak ki az Erixon-i eszmék, tervek, gondolatok. Óráin, szemináriumain nemzetközi hallgatóság vett részt, s nemcsak egyetemi hallgatók jelentek azokon meg, hanem a legrangosabb svéd és külföldi szakemberek is. Minden szemináriumi órája magas szintű tudományos eszmecserének volt a színhelye, amelyen három-négy nyelven folyt a vita. Szemináriumait késő este tartotta, amelyet mindig „posztsze-

mínárium" követett valamelyik vendéglőben. A fehér asztal mellett is ugyanaz az alkotó, mindig derűs szellem volt, mintvalamely akadémiai ülés elnöki székében. Otthonában körültekintő szívességgel fogadta a külföldi szakembereket, akik szinte napról-napra átlépték küszöbét. A tanszékéről kikerülő disszertációk mindegyike az európai néprajzi kutatások egy-egy alapvető munkája. Gondoljunk csak BERG G. *(Sledges and Wheeled Vehicles)*, SVENSSON S. *(Skånes fölkdrakter)*, GRANLUND J., *(Träkäri i svepteknik)*, TROTZIG D. *(Slagan och andra tröskredskap)*, ESKERÖD A. *(Årets äring)*, NYLÉN A.—M. *(Folkligt dräktskick i Västra Vingåker och Österåker)*, LAID E. *(Saden torkar)* munkáira, amelyek ERIXON Sigurd sokoldalú szellemének és tudósi arcának is a dokumentumai. ERIXON Sigurd nemes tudósi egyénisége meg tudta becsülni és egyengette azokat az utakat is, amelyek nem az ő szemléletét tükrözik, hanem attól esetleg elvezetnek. Csak a valóban nagy szellemek tudják ezt megtenni!

ERIXON Sigurd hosszú évtizedeken át ott volt a néprajz legkülönbözőbb nemzetközi fórumainak az élén. Szervezett, utat mutatott és mindenütt segített és segített! De soha nem hivatkozott arra, hogy mit csinált, ki mit köszönhet tevékenységének. Nagy szerepe volt 1945 után a CIAP (Commission Internationale des Arts et Traditions Populaires) újraszervezésében. Ő indította meg annak *Laos* c. folyóiratát. ERIXON Sigurd kezdeményezésére dolgozta ki a Laiosban HULTKRANTZ Å. és BØDKER L. a néprajzi lexikonok elvi kérdéseit. Az elvek tervekké érlelődtek, s két jelentős kötetben — az UNESCO támogatásával — meg is valósultak (HULTKRANTZ Å.: *General Ethnological Concepts*, 1960; BØDKER L.: *Folk Literature*, 1965). A CIAP-ban támadt problémák után megszervezett egy új, igen aktív nemzetközi kutatócsoportot *(Hässelby-csoport)*, amelyhez nemcsak Kelet- és Nyugat-Európa, hanem az Egyesült Államok legkitűnőbb kutatói is csatlakoztak. Az ő személye tette lehetővé, hogy a csoport által évről-évre rendezett symposionokon a néprajztudomány legrangosabb képviselői valóban munkaértekezleteket tarthattak. ERIXON Sigurd tekintélyének és szervezőkészségének köszönhető az *Ethnologia Europaea* c. folyóirat megindítása.

ERIXON Sigurd rokonszenvvel és érdeklődéssel kísérte figyelemmel a magyar néprajzi törekvéseket is. A hallgatói számára kiadott vizsgai anyagban magyar szerzők munkái is helyet kaptak. Nemes emberségével, tanácsaival, segítő szándékával, beláthatatlan szélességű tudományos horizontjával nemcsak hazája néprajzát emelte a legmagasabb szintre, hanem a tudomány méltóságát képviselő magatartásával, tudásával és felülmúlhatatlan szervezőképességével összekapcsolója volt a néprajzi tudományos tevékenység terén gyakran szétszakadozó Európának.

Munkái és tevékenysége nemcsak az útmutató etnológusnak, hanem korunk egyik európai humanistájának szellemét is sugározzák.

GUNDA BÉLA

Új könyvek és kiadványok

1969. I. negyedév

Ruszkovics István meséi. (Gyűjt. ERDÉSZ Sándor, HALMOS István. Életrajz: NYÁRÁDY Mihály. Tájszavak magyarázata: BALOGH Lajos. Utószó és jegyz.: KOVÁCS Ágnes.) Bp.—Nyíregyháza 1968. Néprajzi Múz.—Jósa András Múz. NPI soksz. Bp. 308 l., illusztr.

(A magyar népmesekatalógus füzetei 4.)
Deutschsprachige Zusammenfassung

Népművészeti szakkörvezetők útmutatója. Bp. NPI. 1. (Szerk. VARGA Marianna.) 1968. Házi soksz. 92 l., illusztr.
Bibliogr. 78—81. l.

VARGA Marianna: *Népművészeti szakkörök szerepe a népművelésben.* KRESZ Mária: *Mi a népművészet?* — BÁNSZKI Pál: *Az iskolán kívüli képzőművészeti-esztétikai nevelés rendszere, fő területei és formái.* — HEGEDŰS Margit: *Általános útmutatás szakkörvezetéshez.* — VARGA Marianna: *A népművészeti szakkörvezetők vizsgaanyaga működési engedély megszerzéséhez.* — VARGA Marianna: *Népi hímzéssel foglalkozó szakkörök.* — NÉMETH Pálné: *Példák a Tolna megyei népművészeti szakkörvezetők továbbképzésének anyagából.* — TAKÁCS Sándorné: *Részletek matyó- és palóc hímzések rajzaiból.* — HEGEDŰS Margit—WERNER Andrásné: *Háziszőttesszövő szakkör tematikája.* — SZEGEDINÉ HOLLÓ *Valéria: A kukoricalevél felhasználásának módja.* — BALÁSY Gyula: *Vázlatos gyakorló útmutató egy faragó szakkör tervszerű vezetéséhez.* — KRESZ Mária: *Magyar fazekasközpontok.* — VARGA Marianna: *Irodalom a népművészet és az iparművészet kérdéseinek megismeréséhez.*

(SZABÓ László): A ravasz pókasszony. Lapp népmesék. (Gyűjt. és feldolg. — —. Ill. OROSZ János.) Bp. 1968. Móra Kiadó. 94 l., 2 t.

Népi kultúra, népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Bp. Akad. Kiadó.l. (Szerk. DIÓSZEGI Vilmos.) 1968. 287 l., illusztr., 1 térk. 58,— Ft.

Bibliogr. a tanulmányok végén.
Deutschsprachige Zusammenfassungen

K. KOVÁCS László: *A közös fejős-juhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül.* — KISBÁN Eszter: *A lepénykenyér a magyar népi táplálkozásban.* — KÓSA László: *A magyar burgonyakultúra történetének és néprajzának kutatása.* — MANGA János: *Magyar dudák, magyar dudások a 19—20. században.* — ISTVÁNOVITS Márton: *Prolegomena a grúz betyárfolklór vizsgálatához.* — DIÓSZEGI Vilmos: *A palóc etnokulturális csoport hatása és kirajzásai.* — PÓCS Éva: *A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái.*

(KARIG Sára — BODROGI Tibor): *Das Herz der Sterne.* (A csillagok szíve.) (Nordafrika, Westafrika etc. Ausw. und Erkl.: — —. [Übers.]: Gertrud DUBROVITZ. [Ill.] Emma HEINZELMANN.) Bp. 1968. Corvina, Druck. 435 l., 4 t.

(Märchen der Völker)

Néprajz és nyelvtudomány. Szeged. 12. (Szerk. FERENCZI Imre, HAJDÚ Péter, NYÍRI Antal.) 1968. Szegedi ny. 83 l.

([Szeged, Egyetem.] Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica e linguistica.)
Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Summaries in English.

HAJDÚ Péter: *Finnugor őstörténet — finnugor-régészet.* — FERENCZI Imre: *Adatok a Mátyás-mondakörhöz.* — MIKOLA Tibor: *Kritikai visszapillantás.* VELCSOV Mártonné: *Testrésznevekből alakult mértékneveink története.* 5. *Tenyér.* — NYÍRI Antal: *A romlik, rongál és rokonai eredetéről.* — SZATHMÁRI István: *Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester János* (SYLVESTER János: *Grammatica Hungarolatina.)* — BODNÁR Ferenc: *A nyelvtani jelentés értelme.* — VÉGH József Mihály: *A Müncheni Kódex magyar szövegének és a Vulgata latin szövegének összehasonlítása.*

Vasile GURZĂU magyar és román nyelvű meséi. [Gyűjt., bev. és jegyz.]: DOMONKOS Sámuel. Bp. Bp. 1968. Akad. Kiadó. 393 l., 1 t. 57,— Ft.

A mesék részben magyar, részben román, a bevezetés és a jegyzetek magyar és francia nyelven

GINK Károly—KISS Ivor Sándor: *Magyar tájak művészete.* [Foto:] GINK Károly [Szöveg]: KISS Ivor Sándor. Bp. 1968. Corvina. 108. [32] l. 95,— Ft.

Ua. francia, angol és német nyelvű kiadásban is

Magyar zenetörténeti tanulmányok. Szerk. BÓNIS Ferenc. Bp. Zeneműkiadó. [I.] Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól. 231 l., 5 t. 60,— Ft.

RAJECZKY Benjámin: *Többszólamúság a középkori Magyarországon.* — FALVY Zoltán: *Benedic regem cunctorum ... Egy 12. századi dallam változatai Kelet-Európában.* — SZABOLCSI Bence: *Kelet-Európai elemek a 17. század olasz monóaiájában.* — MURÁNYI Róbert Árpád: *A miskolci melodiárum* [Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1. sz. 4/387—1964. O. L. sz. jelzetű kézirata]. — SZABOLCSI Bence: *Egy közép-európai vándorállam történetéhez.* — BÁRDOS Lajos: *Liszt Ferenc „népi" hangsorai.* — MARTIN György: *A botoló nóta. Proportio-gyakorlat nyomai a magyar néptáncban és népi tánczenében.*

A magyar nyelvjárások atlasza. [Összeáll. a] Magyar Nyelvatlasz munkaközössége. [Vez.]: BÁRCZI Géza. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Nyelvtudományi Intézet. Bp. Akad. Kiadó. I. r. Szerk. DEME László, IMRE Samu. 1968. Térk. Int. 5 t., 192 térk. 420,— Ft.

(DÖMÖTÖR Tekla): *Das Schloss an den golden Ketten.* [Az aranyláncon függő kastély.] (Französische, italienische, spanische, portugiesische Märchen. Ausw., Red., [Nachv] [Übers.] Tilda ALPÁRI, Liane DIRA. [Ill.] Emma HEINZELMANN. 2. Aufl.) Bp. 1968. Corvina, Druck. 401 l., 4 t.

(Märchen der Völker)

VERES Péter: *Bölcs és balgatag őseink.* [Tanulmányok.] Bp. 1968. Szépirod. Kiadó 155 l. 13,50 Ft.

BENEDEK Elek: *A kék liliom és más mesék.* (Vál. és [sajtó alá rend.] KORMOS István. Ill. SZECSKÓ Tamás.) Bp. 1968. Móra Kiadó. 312 l., 4 t. 32,— Ft.

Összeállította: SZÉL KATALIN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. V. 30. — Példányszám: 950 — Terjedelem: 15,05 (A/5) ív

69.67749 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA, LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXX **1969** **2**

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: МНБ 43/801 или на заграница: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint)

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXX **1969** **2**

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Strobach, Hermann: Der marxistische Volksbegriff und seine Bedeutung für die Bestimmung des Forschungsgegenstandes der Volkskunde — Марксисткое понятие народа и его значение для определния предмета этнографических исследований ..... 161—174

Gáborján, Alice: Charakteristische Züge in der Zusammensetzung und Entwicklung der Frauentracht einiger ungarischer Dörfer in Slavonien — Некоторые характерные Особенности состава и формирования женских костюмов в венгерских деревнях на территории славонин ..... 175—195

Körner, Tamás: Die ungarischen Hexenorganisationen — Венгерские организации ведьм ..... 196—211

Czeglédy, János: Flopfahrt auf der Mieresch in dem vorigen Jahrhundert (I. Teil) — Путешествче на плоту по реке Марош в прошлом Веке (Ч. I.) ..... 212—234

Voigt, Vilmos: "In the Garden of Love" (Part One) — К исследованию возникновения текстов лирических народных песен и способов твоерчества (ч. первая) ..... 235—275

Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 276—281

Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Резензия ..... 282—324

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 325—332

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST 1969

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Barabás Jenő: Füstösház Zalában ..... 333—346
Modellálás a folklorisztikában ..... 347—430
Petőfi S. János: Az összehasonlító struktuális elemzésről ..... 349—354
Hankiss Elemér: Kommunikációelméleti modellek és a néprajtudomány ..... 354—355
Voigt Vilmos: Modellálási kísérletek a folklorisztikában ..... 455—392
Beneš Bohuslav: A funkcionalis-strukturalista módszer a csehszlovák néprajztudományban ..... 392—398
Katona Imre: Kísérlet egyszakaszos népdalszövegek változatképződésének mennyiségi vizsgálatára ..... 398—401
Hoppál Mihály: A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje 402—414
Czeglédy János: Tutajozás a Maroson a múlt században (II. rész). 431—446
Viidalepp Richard: A mesélők és a mesemondás körülményei az észteknél ..... 447—460

Kisebb Közlemények

Selmeczi Kovács Attila: Egy népi emelőeszköz előfordulásához ... 461—462
Bosnyák Sándor: A tenger fenekéről felhozott föld motívuma a magyar teremtésmondákban ..... 462—464

Könyvszemle ..... 465—488

Néprajzi Hírek

Hoppál Mihály: Számítógépek a humán-tudományokban ..... 489—490
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok ..... 490—492

ETHNOGRAPHIA
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
LXXX. * BUDAPEST 1969 * 3. SZÁM

Füstösház Zalában

A múlt századi néprajzi leírások adatai nyomán elég világosan igazolható Nyugat-Magyarországon egy olyan egyetlen tüzelőhelyiséges lakóépület létezése, amelynek semmiféle füstelvezető berendezése vagy füstfogója nem volt. Egyetlen fűthető részében nagyméretű szögletes kemence, ennek szája előtt tűzhely található. Ez a néha *szobá*nak, néha *konyhá*nak nevezett helyiség valójában egy olyan tagolatlan tér, amelyben a szoba és konyha funkciói egyaránt megtalálhatók, tehát nem nevezhetjük sem szobának, sem konyhának. Megkülönböztetésül a századunkban is jól ismert *füstöskonyhás*, cserépkályhás, a Dunántúl nagy részén elterjedt épülettől, ezt a differenciálatlan szoba-konyhás típust *füstösház*nak nevezzük. KOSSITS leírása látszik a legteljesebbnek, aki mint alsószölnöki plébános nyilván jól ismerte a hegyekben lakó vendeknél, s megjegyzi, hogy a síkságon lakók egy idő óta már nem ilyen házakat építenek.[1] BITNICZ valamivel korábbi közlése jóval szűkszavúbb, de a lényeget tekintve világos. „Házaik . . . csak egyetlen egy füstös szobából és életes kamarából állanak" — írja a vasi és zalai szlovénekről közzétett ismertetésében.[2] Nagyobb, de ugyanilyen tüzelőszerkezetű épületről tudósít NEMESNÉPI ZAKÁL 1818-ban írt művében. „A régi lakások tsupán tsak egy tágos konyhábul állottak." Hozzáteszi még azt, hogy a tehetősebbeknek már kályhás szobáik is vannak.[3] Érdekes, hogy Göcsej első ismertetője PLÁNDER, a novai plébános mit sem tud a füstösházról, leírásából a füstöskonyhás, kályhás szobás házra ismerünk rá inkább.[4] Ez annál meglepőbb, mert GÖNCZInél viszont ezt olvashatjuk: „Régebben, mint az öregek beszélik, nem volt meg a mai szoba. Nagy konyhában laktak az emberek. Csak később kezdtek szobát építeni."[5] GÖNCZI tehát nem látott már ilyen épületet, de úgy látszik PLÁNDER sem, ami inkább arra utal, hogy Göcsejnek csak egy részét ismerte, mintsem arra, hogy 1838 körül itt a füstösház már nem létezett volna.

Ilyen előzmények után szinte biztosnak lehetett venni, hogy a füstösházról az élő anyagból már további ismereteket nem tudunk szerezni. Ez annál sajnálatosabbnak látszott, mert a nyugati magyar ház BÁTKY vázolta fejlődésmenete aligha tekinthető lezárásnak. A kemence vándorlását a magyar

[1] CSAPLOVICS 1828, 13—14. Ő közli, csekély változtatással KOSSITS ismertetését. Az építkezésre vonatkozó részt PÁVEL 1927, 143—144. szintén közre adja.
[2] BITNICZ 1819, 73.
[3] MÉSZÖLY 1917, 103—104.
[4] PLÁNDER 1838, 23—24.
[5] GÖNCZI 1914, 422—423. Hasonló helyzetről tudósít BELLOSICS 1897, 102—103.

anyag nem támasztja alá, túlságosan a szlovén párhuzamokra épült.[6] Már pedig kérdéses, hogy a magyar, szlovén és stájer tűzhelyfejlődés minden periódusban teljesen hasonló lett volna, s az is, hogy a nyugat-dunántúli ház hogyan kapcsolható a *Rauchstube* típushoz, amelynek keleti határát GERAMB az osztrák

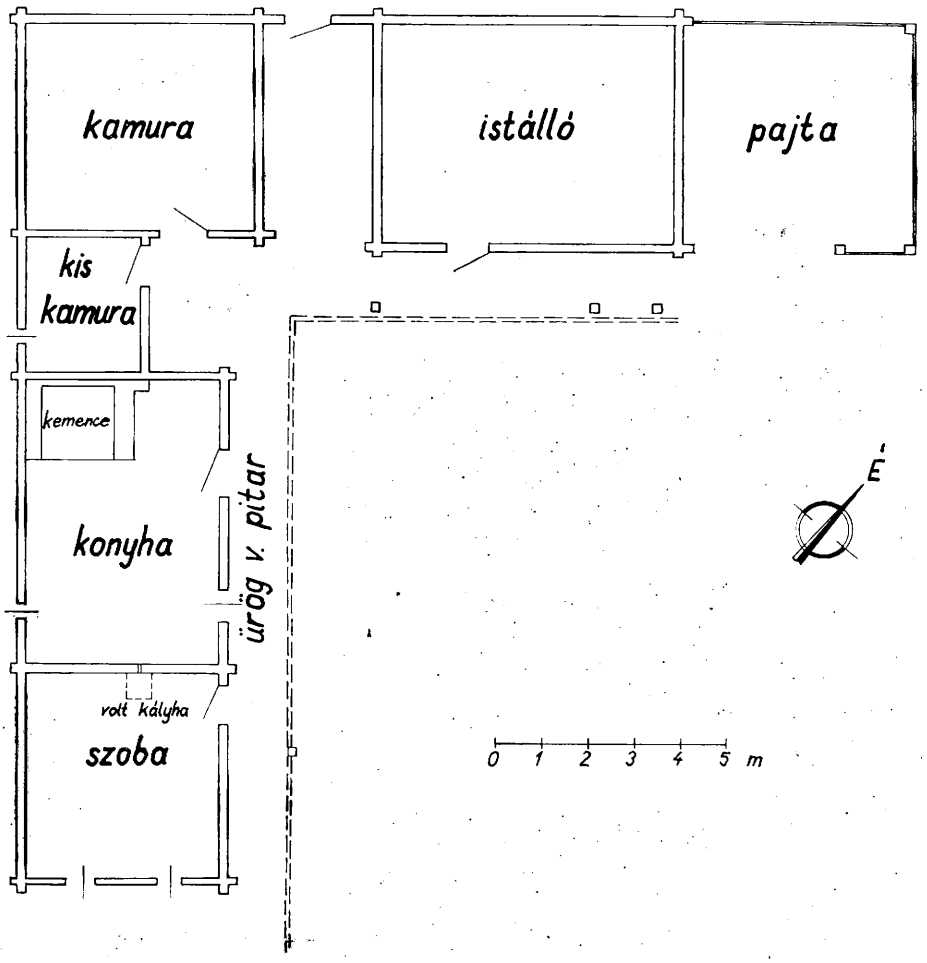

1. kép. Józsáék házának alaprajza Felsőszenterzsébeten 1965-ben

[6] BÁTKY 1930, 130—131. feltételez egy olyan fejlődési szakaszt, amikor már valóságos szoba és konyha van, de cserépkályha még nincs, a kemence előbb a szobában, majd a konyhában helyezkedik el. PÁVEL (1927) ezt a feltételezést némileg valószínűsítheti. A vasi szlovén-horvát falvakban valóban akad szobai kemence, csakhogy ezeknél a bejárat is eltér a zalai füstöskonyhás házakétól. Magyar faluban csak Alsóőrről (Unterwart) van tudomásunk kemencés szobáról. Fényképét közli GAÁL 1969, Bild 1. Valószínűbbnek látszik, hogy a „ház" szobára és konyhára való kettéválása egybeesett a cserépkályha megjelenésével, tehát a kemence nem költözött, a szoba melléépüléssel, teljesen új elemként jött létre. A szlovén nyelvben a szoba hiža > iža elnevezése = ház, őrzi a helyiség egykori szerepét. PÁVEL 1927, 138. A zalai, vasi házaknál semmi ilyen

nyelvterülettel lezárta.[7] Az újabb osztrák irodalom is további problémákat támaszt,[8] nem is beszélve arról, hogy a koncepció kiindulása, a szlávokkal, keleti germánokkal az alpesi területre átkerülő kemence gondolata revízióra szorul.[9]

De mint a kutatómunka során oly gyakran megesik, adódnak meglepetések. A Göcseji Falumúzeumba beszállítandó épületek kiválasztását célzó kutatóút során SZENTMIHÁLYI Imrével és TÓTH Jánossal együtt jutottunk el Felsőszenterzsébetre, Göcsej, Őrség és Hetés közé eső határmenti zalai faluba, özv. JÓZSA SÁNDORNÉ házába. Én az épületet már korábban is láttam, szabályos füstöskonyhás, kályhás háznak tűnt, amelynek kemencéje az érintetlen füstöskonyhában épen állt. Az L. alaprajzú, keresztborona falú épület alkalmasnak látszott arra, hogy a zalaegerszegi gyűjteményben egy alaprajzi variációt képviseljen. (1—3. kép).

2. kép. Józsáék házának homlokzata Felsőszenterzsébeten

utalás nincs. ZAKÁL nem is tudja hogyan nevezze a ház nem differenciálatlan helyiségét. 1917, 103. De már jóval korábban is szobáról és konyháról beszélnek. 1715 Nemestóti: „együtt be a kamrábul a kálhás szobában". ZmL. Inquisitionum magistratualium. Fasc. 1. 1752 Alsósárd: „az Kálhás szoba mellette való konyha". ZmL. Divisionales. Fasc. 4. Nr. 40. 1753 Böröndː „egy kalhas szoba, egy konyha, egy kamra, egy cséplő szin, egy istáló, egy kastu, egy alatta való hidlassal." úo. Fasc. 4. Nr. 10. 1754 Kustánszeg: „egy kálhás szobát, konyhát és kamarát". úo. Fasc. 4. Nr. 5. Vidékünkön a pitvar szó már a 16. században nyitott, folyosószerű épületrészként tűnik fel. 1557 Zalavár: „az bewlse kapw pitwarat". Szalay 1861. 264. Bár ez az adat a vár épületére vonatkozik, mégis utal arra, hogy a pitvar szónak itt a múltban sem lehetett konyha értelme.

[7] GERAMB 1925. Karte. Geramb 1926, 5.

[8] ILG 1949.; ILG 1965.; LIPP 1965.; MOSER 1949.; PÖTTLER 1967.; SCHMIDT 1966. 284—285.;

[9] GERAMB 1926, 65—66. Újabban sem mond ellene SCHIER 1966, 236—237.

A tulajdonossal a ház koráról beszélgetve az szinte véletlenszerűen jegyezte meg, hogy az épületnek valamikor nem volt szobája, hanem a család a konyhában lakott, itt is aludtak, ami különben a füstöskonyhánál nem szokott előfordulni. A szoba hozzáépítését a családi hagyomány számon tartotta.

Tüzetesebben megvizsgálva ezt a családi hagyományt, a következőket lehetett megállapítani. Az 1907-ben született özv. Józsa Sándorné főleg anyjától és nagybátyjától hallotta, hogy a szoba későbbi hozzáépítés. Az említettek sem látták a házat szoba nélkül, de mindketten hallottak a hozzáépítésről

3. kép. Józsáék háza az udvar felől

nagyanyjuktól. Józsánénak ez a dédanyja jött férjhez ebbe az épületbe, s talán az ő házassága alkalmával, vagy nem sokkal később épült hozzá a szoba. A család Szentgyörgyvölgyről származott át, ahol ekkor már jóval rangosabb házak épültek, többször kéménnyel. Az említett dédanya a temetőben levő fejfája szerint *Tóth Julianna*, 1912-ben halt meg, 84 éves korában. Esküvője talán 1843-ban lehetett, legalábbis menyasszonyi ládáján ez az évszám olvasható, ebből gondolta Józsáné. Halványan emlékezett arra, hogy dédanyjától is hallott a hozzáépítésről. Józsáné emlékezetében az is megmaradt, hogy 1912-ben, vagy 1913-ban, nagyjából a dédmama halála idején az addig kerített ház egyes részeit, ólakat, istállót, pajtát lebontották, s ekkor kapta az épület a mai L alaprajzát.

A következő lépés, a szerkezeti vizsgálat, már az első pillanatban meglepő eredményt hozott. A szoba és konyha csatlakoztatásánál a sározást eltávolítva világosan látszott, hogy a boronák a konyhánál végződnek, zsilipelt *szeglábbal* rögzítve (5. kép). Józsáné állítása ezzel valószínűsödött, s érdemesnek látszott a behatóbb vizsgálat.

Először is feltűnő volt a konyha szokatlanul nagy mérete (610×440 cm) és belső tagolása. Előbbi ugyan önmagában nem perdöntő, bár a füstöskonyhák általában kicsik, legfeljebb közepesek. Tanulságosabb azonban a kemence elhelyezkedése. A füstöskonyhákban ugyanis a kemence mindig a szobai fal közelében található, úgyhogy a kemence szája előtti és a szobai kályha előtti padka rendszerint össze is van építve, ez a *tüszel*, ahol főztek.[10] Itt viszont a kemence a szobai választófaltól egészen távol, éppen az ellentétes fal közelébe, szokatlan helyre épült. Ez tehát arra utalt, hogy a kemence helyének kijelölése idején még nem lehetett szoba, mert akkor ennek elhelyezésénél igazodtak volna a kályha szájához, ahogy általában szokásos. Itt viszont e kemence helyét csak az ajtóhoz való közelsége határozta meg, ami szintén fontos, de egyidejű építés esetén ezt könnyen tehették volna a másik oldalra is. A kemence építési idejére ugyan semmi adatunk nincs, de a család tudomása szerint mindig ezen a helyen állott. A konyhában csupán annyi változás történt, hogy 1934-ig füstöskonyhaként használták, azaz nyílt tűzhelyen főztek, de ekkor lábas tűzhelyet állítottak be, melynek bádog csövét az ajtó feletti füstnyíláson vezették ki a *pitarba*. A kemencét tűzpadkájával együtt érintetlenül hagyták, s kenyérsütésre tovább is használták (6. kép). Azt ugyan fel kell tételeznünk, hogy a kemencét a múltban már átépítették — huzatnyílása sem valószínűsíti, hogy egyidejű legyen a konyhával —, hisz ezek élettartama a 40—60 évet ritkán haladja meg, de az ilyen átépítés csak a kemence testére vonatkozik. Alig elképzelhető, hogy padkáját mozgatták volna, mivel ez jelentős munka, s különösen nem, hogy olyan logikátlanul elviszik a kályha szájától. 1934-ben a kályhát és kis konyhai padkáját lebontották, nyílását lesározták, mást nem változtattak. Így nincs okunk kételkedni abban, hogy a kemence eredeti helyén áll.

A szobai fal külön építése önmagában még nem lehetett egészen perdöntő az utólagos hozzáépítés mellett, hisz elvben az is előfordulhatott, hogy a boronák rövidsége miatt így is, úgy is toldásra volt szükség, s ezt így oldották meg. Igaz, általában szokatlan, hogy az épület elején toldjanak, de hát eleve ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki. Ezért is indokolt volt a további szerkezeti vizsgálat. A *ragfák* tanulmányozása semmi eredményt nem hozott, nem látszott különbség a szoba és konyha feletti darabok között. A füst nyomait mindegyiken észlelni lehetett, nyilván a szoba feletti darabok kevésbé voltak kormosak, de nem látszottak eltérő korúaknak. A szoba, konyha és kamrák felett található 4 *ollóláb* anyagában sem látszott semmi vitathatatlan különbség. Ellenben a *szelemen* már ismét a szoba későbbi hozzáépítését valószínűsítette, ugyanis két darabból állott. Az első ollóláb a mai homlokzati faltól mintegy 150 cm-rel beljebb helyezkedett el, a szoba kb. 1/3-a felett. A második ollóláb nagyjából a konyhai ablak felett, a feltételezett eredeti homlokfaltól, azaz a mai szoba, konyha közti válaszfaltól 90 cm-rel beljebb állott. A szelemen hosszabbik darabjának eleje a második ollólábra támaszkodott, s tovább haladt a konyha és kamra felett, majdnem az épület végéig, miközben még két ollóláb támasztotta alá. Kezdete a második ollólábnál a szoba felé 40—50 cm-rel túlnyúlott, s itt csatlakozott hozzá a rövidebb rész, melynek másik vége a szoba feletti első ollólábra támaszkodott. Világos volt tehát, hogy a szoba feletti szelemen is toldás, pontosan akkora, amekkorát a szoba feletti tető kívánt. A hosszabb darabnál ez a rész némileg újabbnak is tűnt (4. kép).

[10] L. Tóth 1965, 23—25 alaprajzait.

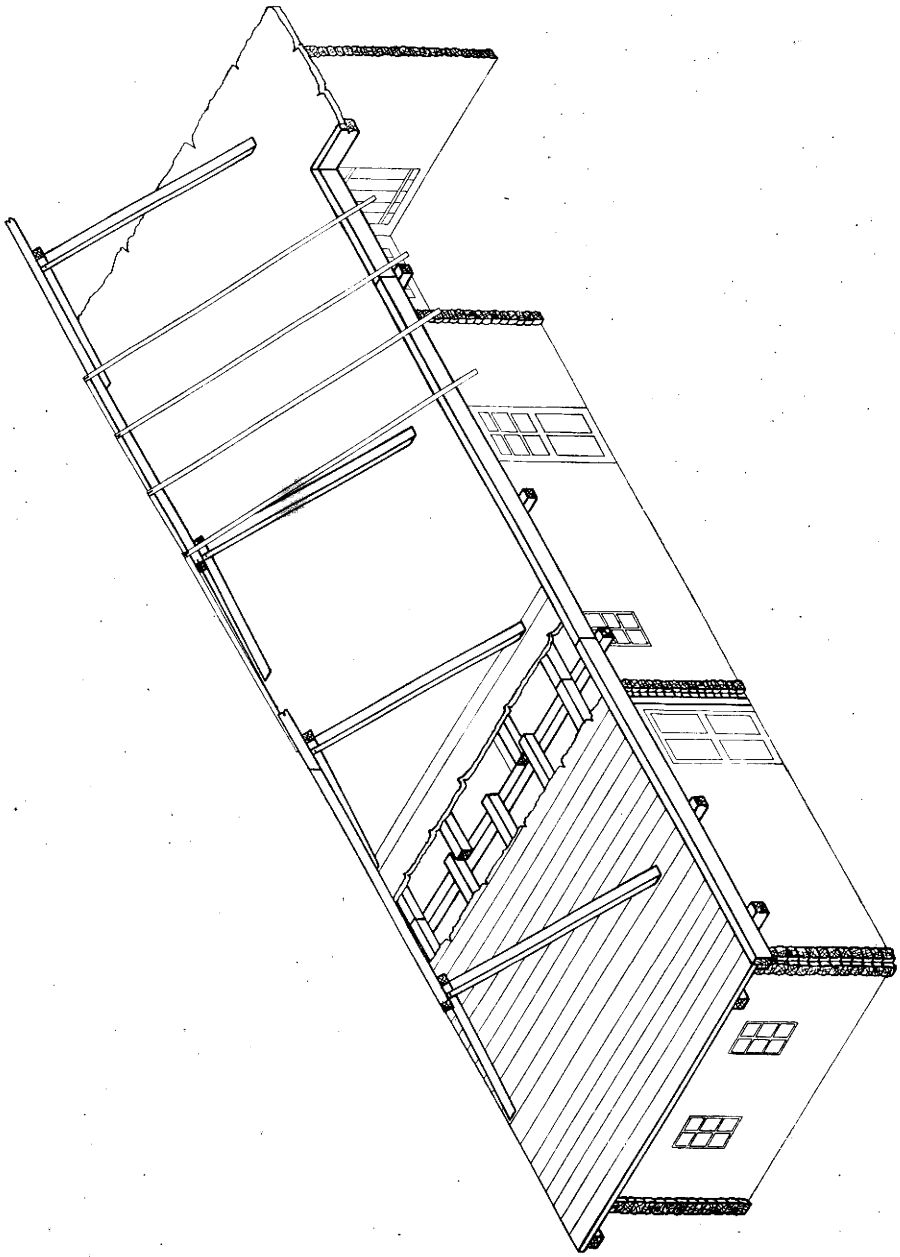

4. kép. Józsák házának perspektivikus váza

Hasonló tanulságot szolgáltatott a *koszorúfa* is. A *pitar* fölött húzódó része 3 darabból állott. A szobai része finomabb megmunkálású, fűrészelt fenyőgerenda. Jóval régibbnek látszott a konyha előtti darab, amely keményfából, bárdolással készült. Szemmel láthatóan későbbi pótlású a kamra előtti rész, de ennek kérdésünk szempontjából nincs is jelentősége. A szoba előtti koszorúfa külön darabja, s szemmel láthatóan újabb volta ismét erősítette az eddigi feltételezést, hisz teljesen szokatlan a koszorúfa helyiségek szerinti darabolása. A szobai csatlakozásnál pedig semmiféle korhadásnak, romlásnak nyoma nem mutatkozott, ami indokolhatta volna a javítást, pótlást (4. kép).

További támpontot nyújtott a mennyezet vizsgálata. A nyugat-dunántúli építkezés jellegének megfelelően a szoba és a konyha felett egyaránt keresztirányú, tehát nem a ház hossztengelyében fekvő, hanem azt keresztező *mestergerendákkal* találkozunk.[11] A Józsa-féle házban is a szoba és a konyha közepe felett egy-egy kereszt irányú mestergerenda helyezkedik el, csupán a kis kamrából hiányzik, nyilván ennek kicsiny volta szükségtelenné tette alkalmazását. A nagy kamra felett szintén van kereszt irányúnak tekinthető mestergerenda, de az már az L alaprajz másik vonalához igazodik. Maradva a szobai és konyhai mestergerendánál, elég könnyen felismerhető ezek eltérő kora. Előbbié fűrészelt gerenda, utóbbié vaskosabb, bárdolt keményfa. A mestergerendák felett a szobában 3 db fűrészelt, hosszirányban lefektetett fenyőgerenda, a konyhában az előbbiekkel egyező vastagságú, bárdolt, ugyancsak a ház hossztengelyével azonos irányú két padlásgerenda található (4. kép). Mivel a szoba és a konyha szélessége pontosan megegyezik, kérdés, hogy miért tettek az egyikbe két, a másikba három padlásgerendát? A magyarázat keresése egy újabb eltérésre hívta fel a figyelmet. A szoba födéme kb. 12—15 cm vastagságú, egymás mellé fektetett padlókból áll. A konyha feletti födém már inkább gerendamennyezetnek tekinthető, mert ez alig lapított, kb. 20 cm vastag, szorosan egymás mellé fektetett fenyőgerendákból készült. Ezt valóban nem kellett padlásgerendákkal sűrűn alátámasztani, szinte még a kettőt is feleslegesnek érezzük. Ha itt mégis kettőt alkalmaztak, akkor valóban indokolt volt a szoba vékonyabb padlóit hárommal alátámasztani. A szobaihoz hasonló padlók fedik a két kamra mennyezetét is. Nem gondolhatunk arra, hogy a vastagabb konyhai mennyezet a meleg fokozottabb biztosítása miatt keletkezett, hisz erre inkább a szobában lett volna szükség. Sokkal valószínűbb, hogy a gerendafödém a régibb, a padló viszonylag újabb s a később épült szoba fölé már ez került, egyben megnövelték a padlásgerendák számát. Egyidejű építés esetén aligha lett volna ilyen eltérés.

A födém eltérése a padláson járva azonnal feltűnt, mert a sározás a konyha felett kb. 10 cm-rel kiemelkedett. Az erős födém miatt nem is volt szükség külön *ollótalpra*. Az ollólábak a födémgerendákon, illetve padlókon nyugodtak. A legerősebb darabokból válogatták ki ezeket, de legfeljebb 1—2 cm-rel voltak vastagabbak a többieknél. Nagyjában a falak felett 3—4 cm mély kis teknőcskét vésték, s ebbe állították bele az ollólábakat. Kereszteződésük fölé nyúló

[11] Sajnos a kereszt irányú mestergerendára a szerkezeti kérdések iránt elég érzéketlen szakirodalmunk egyáltalán nem figyelt fel, még konstatálásáig is alig jutott el. Pedig több dunántúli megyénkben jellegzetes és általános s a házfejlődés szempontjából döntő jelentőségűnek tűnik. E kérdés boncolása azonban kiinduló problémánktól messze vezetne, azért majd egy későbbi alkalommal térünk erre vissza.

kis szarvazatba fekszik a szelemen élére állított gerendája (7. kép). A *rag*párok egyik darabja fent hasított, melybe a másik rag lapított végét beékelték, s faszeggel átütve ráakasztották a szelemenre. A ragok alsó fele az udvar felől a koszorúfán nyugodott, faszeggel rögzítve, hátul azonban csak a födémgerendák, illetve a padlók végén feküdt. Itt csupán utólag, a födémvégek szemmel látható korhadása miatt tettek alájuk helyenként vastagabb léceket. Sem az ollólábaknál, sem a ragoknál *kakasülőt* nem alkalmaztak.[12] Ezekben a megoldásokban a régibb és újabb rész között semmi eltérés sem látszott.

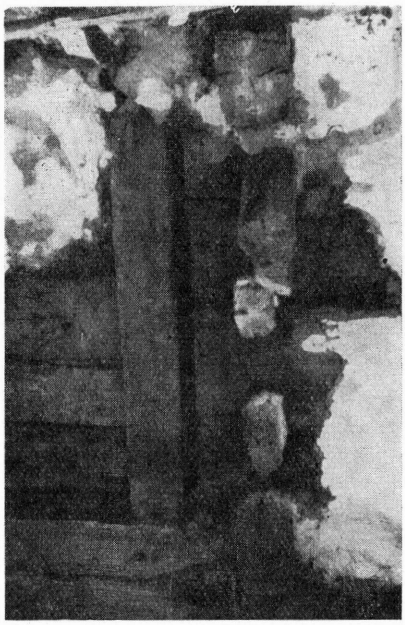

5. kép. A szoba és konyha csatlakozó fala

Az épület délkeleti és északkeleti irányba enyhén lejtő domboldalra épült, úgyhogy a lakórész hosszoldala az udvar felé lejtett, tehát ez a konyha előtt kb. fél méterrel alacsonyabb volt a padló szintjénél. A nívókülönbséget úgy egyenlítették ki, hogy a pitvart megemelték, de nem földrézsűvel, hanem gerenda támfallal (2. kép). A gerendák megakadályozták a *pitar* vagy más néven *ürög* földjének leomlását. A homlokzati résznél elég volt egy gerendát lefektetni a megemelt pitvar védelmére, de a kiskamara előtt — az északi lejtés következtében — már 3 gerendára volt szükség. Ez a gerendafal a pitvar talajszintje felett is folytatódott egy borona mellvédben. Ennek gerendái már leomlottak, csupán a kamrák előtt maradt meg néhány (8. kép). Így a mellvéd eredeti magassága ma már megállapíthatatlan. A homlokzathoz legközelebbi tartóoszlopáról tudjuk, hogy eredetileg a menynyezetig ért, felül a gerendákhoz volt rögzítve. Időközben azonban lefűrészelték, s csak kb. méteres csonkja áll ki a földből (2. kép). Ez az oszlop azonban teljesen érthetetlen módon nem a konyha, vagy a szoba homlokzati falánál helyezkedik el, hanem a kettő között. Amíg teljes magasságban állott, addig fűzfából font kis ajtót tartott, s ezen keresztül lehetett kívülről a pitvarba lépni. Az épület különben a telek belsejébe, az utcától 70 méterre állott. A visszaemlékezések szerint az oszlop másik oldalán az udvar kocsibejárója volt, s itt egy nagyméretű vesszőkapuval zárták az udvart. Magyarázatra szorul, hogy a ház homlokzata miért ugrott előbbre, vagy hátrább, mint a kapu síkja, attól függően, hogy a kerítettség a szobánál korábban, vagy később jött létre. Lehetséges, hogy a homlokzat ki- vagy beugrásának semmi jelentősége sem volt, az építéskor a csatlakoztatást nem kellett pontosan kimérni? Akárhogy is áll a helyzet, a szoba későbbi hozzáépítésétől független kérdés.

A ház kerítettsége 1912-ben vagy 1913-ban szűnt meg, amikor Józsáné még kis gyermek volt. A bontásra jól emlékszik, de az egykori épületrészekre

[12] A kakasülő léte vagy hiánya az ollólábakon illetve a szarufákon szintén igen lényeges szerkezeti kérdést világít meg.

érthető módon nem. A mai lakórésszel szemben pajta, istálló, ólak voltak, de helyüket csak hozzávetőlegesen tudta meghatározni. A lebontott pajta helyett ekkor építették a mai istálló melletti pajtát. Ekkor tüntették el az említett *ürögi ajtót*, s fűrészelték le tartóoszlopát. A ház kerítetté válásának idejéről semmiféle visszaemlékezés nincs. Ismerünk azonban három felsőszenterzsébeti kataszteri térképet. Az első 1840-ben, a második 1859-ben, a harmadik 1860-ban keletkezett.[13] Az úthálózat nagymérvű módosítása (szabályozása) miatt azonban csak némi bizonytalansággal lehet ezeken a térképeken a Józsa-féle

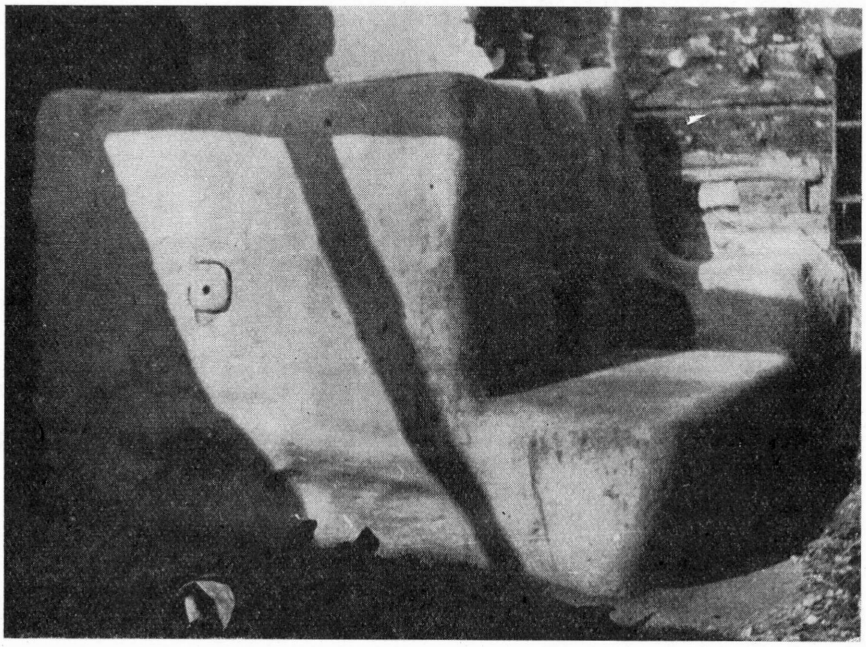

6. kép. A konyhai kemence

telket lokalizálni. A gyanítható helyen mindegyik térképen valóban kerített ház állt. A faluban ekkor a kerített házak száma aránylag nagy, a szomszédságban is találunk ilyeneket. Sem a feltételesen egyeztetett épületnél, de más kerített házaknál sem látunk e térképeken példát arra, hogy a ház homlokzati része a kvadrát síkjához viszonyítottan akár előbbre, akár hátrébb állna.[14] Valószínű, hogy e térképeken a házak erősen sematizáltak, a kisebb kiugrásokat vagy beszögelléseket nem tüntették fel, hisz elsődleges céljuk nem a házalaprajzok rögzítése volt. Éppen ezért arra is aligha alkalmasak hogy segítségükkel az épületek méreteit kiszámítsuk, s jelen esetben ebből következtethessünk a szoba létezésére vagy hiányára.

Az épület eredeti helyén végzett fenti vizsgálatok további megerősítést nyertek a ház lebontása alkalmából. A kutatás közben ugyanis az történt, hogy

[13] Z ML. Térképek.

[14] Sem Gönczi 1914, sem Tóth 1965 adataiból nem ismerünk olyan megoldást hogy a házhomlokzat a kapu síkja elé vagy mögé került volna.

Zala megye Tanácsa éppen a mi javaslatunkra az épületet megvásárolta, és azt beszállították a Göcseji Falumúzeumba, s ott a fenti indokok figyelembevételével — szoba nélküli formájában felépítették. Bontás és építés közben még sokkal jobban meg lehetett figyelni a szoba hozzáépítésének szerkezeti bizonyítékait. Amit korábban csak homályos padláson, vagy kis darabon lekapart sározás helyén figyelhettünk meg, az a zsúp leszedésekor, a sározás teljes lehántásával tisztábban állt előttünk. Azt mondhatjuk, hogy minden korábbi megfigyelés helyesnek bizonyult a csupasz váz megszemlélésekor is, legfeljebb még további részletek megismerése teremtett újabb, elgondolkoztató problémákat. Vizsgálódásunk kiinduló kérdése, az egyetlen fűthető helyiségű épület létezésének igazolása aligha vitatható. A szoba és konyha közötti falszerkezet egymástól teljesen független volt, a szoba boronái a konyhai csatlakozással sehol sem folytatódtak, hanem egy-egy szegláb hornyaiba illeszkedtek, viszonylag szorosan simulva a nyilván egyenletesre fűrészelt konyhai fal keresztborona végződéseihez (5. kép). Felvételünk az épület hátsó felét mutatja, de ugyanezt a megoldást láthattuk elölről is, s ami talán még perdöntőbb, a talpfák is elkülönültek. A szelemen, a koszorúfa csatlakoztatása, a födém elkülönülése is jól látszott.

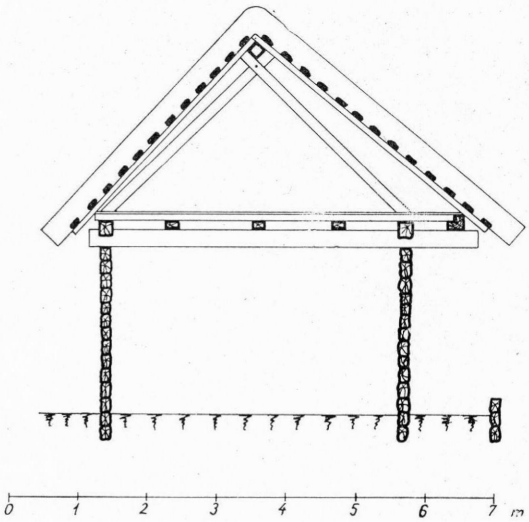

7. kép. Szobai keresztmetszet

A tapasztalatokat összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a felsőszenterzsébeti Józsa-féle ház szoba nélkül épült, egy tűzelőhelyiséges épület volt a múlt század közepe előtt, s visszaállított formájában ez ideig az egyetlen magyarországi füstösházнak tekinthető. Ez az épülettípus tűzelőszerkezetét tekintve lényegében megfelelője az alpesi terület Rauchstube házának, s mint korábban nálunk is jelentős alaptípus, különös figyelmet érdemel. Remélhető, hogy tanulmányozása a XVIII. századot megelőző időszak jellegzetes dunántúli, vagy legalább nyugat-dunántúli építkezés és lakáskultúra megismeréséhez visz közelebb. Úgy látszik, hogy a füstösház és az ebből kifejlődött füstöskonyhás ház a népi építkezési gyakorlatban mintegy 200—300 évig is egymás mellett élt, s minden jel arra mutat, hogy az előbbit a múlt század elején már nem építik, még meglevő példányainak egy részéhez kályhás szobát ragasztanak. Ez a felszámolási folyamat lényegében a múlt század közepén lezárulhatott ugyan, de ez nem jelenti azt, hogy egyes kivételes példányai esetleg még századunkat is ne érték volna meg.[15] Az összes körülményeket mérlegelve valószínűsíthető, hogy a felsőszenterzsébeti háznak legalább a konyhája és kiskamrája XVIII. századi építmény, szobája bizonyíthatóan későbbi, valószínű 1840—50 közötti,

[15] Tálasi István szíves szóbeli tájékoztatása alapján tudunk arról, hogy ő 1941-ben Szalafőn még látott egy füstösházat.

míg további helyiségeinek korát ez ideig tisztázatlannak tekintjük. Bár ma már nem reménykedhetünk tiszta füstösház fennállásában, az mégis valószínű, hogy a mai füstöskonyhás házak egynémelyikéről a gondosabb vizsgálat igazolhatja a kályhás szoba későbbi csatlakoztatását.

Ha szabad egyetlen építményből következtetni egy típus jellegére — pillanatnyilag más megoldás alig van —, akkor néhány lényegesebbnek tűnő vonásra szeretnénk felhívni a figyelmet, számolva természetesen a múlt századi leírások vázlatos megjegyzéseivel is. Nem kétséges, hogy a szoba és konyha

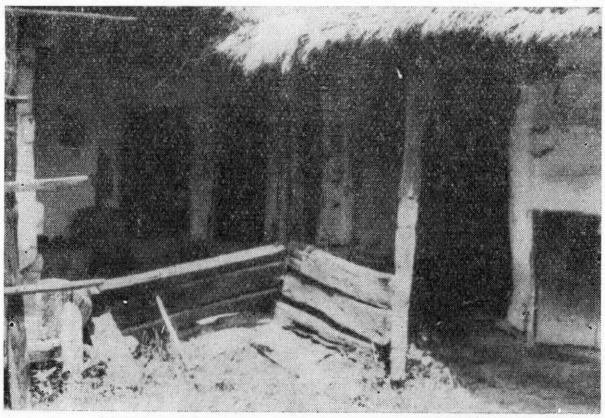

8. kép. Sarokrész a két kamarával, a mellvéddel

funkcióit egyaránt egyesítő helyiség mindig nagyméretű.[16] Benne ezért térben viszonylag jól elkülönül a főzőhely és a lakótér. Az előbbi — a kemence a főzőpadkával — az ajtóhoz közel kap helyet, hogy a füst könnyebben eltávozhasson. Az egy borona szélességet, vagy azt alig meghaladó tolódeszkával zárható ablakok több szintben való elhelyezkedése talán arra utal, hogy ezek inkább füstkivezető nyílások, mint igazi ablakok. Adataink csak a lakótérben — továbbá még a kamrában — való alvásra utalnak, de nem szólnak a kemence tetején levő fekvőhelyekről.

Külön problémát jelent a kiskamara, illetve ennek fedett előtere. Az nem kétséges, hogy ez az eredeti építmény része, de az már vitatható, hogy az első fázisban is zárt kamra volt-e, vagy azt a falat, amelyen ma a bejárat van, csak később építették. Ez esetben itt nem kamráról, hanem két esetleg három oldalról zárt, fedett, s minden bizonnnyal mennyezet nélküli pitvarrészről beszélhetünk. A szerkezet a kérdést nem dönti el, mert ilyen mellékfal esetén a csatlakoztatást szeglábakkal volt célszerű megoldani. Így áll ma is ez a beugró falrész, de mivel ez a technika vidékünkön már a XVIII. században ismert volt, korjelző nem lehet. Több körülmény mégis az *ürög*, s nem a zárt kamra létezése mellett szól. A kiskamra és a konyha közös falán kis ablaknyílás van, s ennek csak úgy volt értelme, ha az legalább félig nyitott térségbe torkollott. Nem valószínű, hogy a nyílást a konyhai meleg bevezetése miatt készítették volna, hisz ezzel a kényes dolgok tárolására szolgáló kamra némileg füstössé vált volna. Józsáné közlése szerint a kamrában, legalábbis átmeneti ideig,

[16] Ilyen értelemben nyilatkozik Gönczi 1914, 422—423. s Mészöly 1917, 103—104.

ruhákat tartottak és alvásra használták. Most már csak raktár volt. A másik körülmény az, hogy ilyen kiöblösödő pitvarrész — legfeljebb más elhelyezkedésben — a göcseji és őrségi házakban nem példa nélküli. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Bitnicz tudósítása szerint a szegényebbek a pitvarban szoktak csépelni, akkor létezésének indokát is megkapjuk.[17] A pitvar a füstöskonyhás házakban is fontos raktározó és munkatér. Az elnevezés kettőssége: *„pitar"*, *„ürög"* szintén valószínűsíti a folyosószerű pitvar mellett még egy kiöblösödő fedett tér létezését. A megnevezésnek ezzel a kettősségével még Szalafőn találkoztunk.[18] Lehet, hogy eredetileg az elnevezésbeli megkülönböztetés tisztább volt, ma már a két szó jelentése meglehetősen összeforrt. Mennyezete, mint láttuk, eltért a konyháétól, a később épített nagykamráéval egyezik, holott hátsó fala szerkezetileg kétségtelenül a konyhához csatolja. Lehetséges tehát, hogy záró falát és mennyezetét később, az egyik átépítés során kapta. A két kamra közötti fal mai állapotában szerkezetileg a nagykamrához kapcsolódik, de alig valószínű, hogy ez eredetileg nyitott lett volna.

Az ürög kérdés messze túlmutat a felsőszenterzsébeti ház ügyén. Ha szabályszerűen a szoba és kamra között helyezkedett el, mint itt láttuk, akkor ide kellett volna kerülnie a konyhának, ahogy ez a többi magyar háztípusoknál történt. Csakhogy a „ház" bejárata a Nyugat-Dunántúlon sohasem került oldalra, hanem mindig előre, a pitvar felé, amely itt a ház hosszában nyúló ereszalji részt jelentette. A konyha pitvar elnevezésére itt történeti adatok nem utalnak, s minden bizonnyal a „ház" differenciálódása konyhára és szobára nem a pitvar körülfalazásával történt.[19] Ha a Józsa-féle ház kiskamrája eredetileg tényleg nyitott *ürög* volt — a kérdést lezártnak nem tekintjük — akkor a példa is tanúsítja, hogy ezt az épületrészt nem lehet kapcsolatba hozni a második fűtött helyiség kialakulásával. A kérdés elmélyültebb boncolása messze vezetne, külön tanulmányt igényelne, s meggyőződésünk szerint a vizsgálatot a fal és tetőszerkezet, a bejáratok és tüzelő együttes elemzésével kellene elvégezni. Erre most nem vállalkozhatunk, csupán utalni kívántunk a kérdéskör hátterére.

Határozottabban állást lehet foglalni az ún. egysejtű ház tagolódásának kérdésében. Nyilvánvalónak látszik, hogy az egy tüzelőhelyiséges épület szükségszerűen — a fejlődés egy meghatározott szintjén — nem egyetlen helyiségből áll. A differenciálatlan lakó- és főzőtér mellé raktárul szolgáló épületrészek, esetleg istállók, ólak, pajták csatlakozhattak. A valóban egy elemű, egy tüzelőhelyiséges primér ház és a kéttüzelőhelyiséges ház között tehát a fejlődés menetében számolni kell a „ház"-hoz csatlakozó gazdasági rendeltetésű helyiségekkel, a Nyugat-Dunántúlon mindenesetre előbb, mint ahogy a két meleg helyiség létrejött volna.

Konkrétan a felsőszenterzsébeti házzal kapcsolatban a bontás és felépítés során még újabb problémák is támadtak. Ekkor vált kétségtelenné a nagykamra későbbi volta, új ablaknyílások tüntek elő, s támpontok adódtak a berendezést illetően is. Tisztázásra szorul a kerítettség létrejöttének ideje. A további elemzés talán meg tudja fejteni, hogy a második kamra építése és a kerítettség létrejötte egy időben történt-e. Valószínű, hogy ez függetlenül zajlott le a szoba építésétől, ennél korábban történt. Így 150—200 év távlatában há-

[17] Bitnicz 1819, 73.
[18] Pável 1936, 328.
[19] Ismét el kell határolni magunkat a szlovén példák vonzásától, ahol a bejárat oldalt helyezkedik el. Vö. 6. jegyzet adatait.

rom jelentős átépítést is meg lehet állapítani, ami önmagában véve is tanulságos. A bontás és felépítés során tett megfigyelések bizonyára tovább vezetnek bennünket ezekben a kérdésekben, amelyekben SZENTMIHÁLYI Imrét illetékesebbnek érezzük, aki e munkálatok minden mozzanatában részt vett. Jelen vizsgálatunk csupán annak igazolására törekedett, hogy a Józsa-féle házat egytüzelős füstösháznak tekinthetjük.

BARABÁS JENŐ

IRODALOM

BÁTKY Zsigmond 1930.
Magyar tűzhelyek és háztípusok. NÉ. 22. 113—137.

BELLOSICS Bálint 1897.
A hetési faház. Ethn. 8: 88—103.

BITNICZ 1819.
A Vass és Szala Vármegyei Tótokról. Tud. Gyűjt. III. 59—74.

CSAPLOVITS János 1828.
A Magyar országi Vendus Tótokról. Tud. Gyűjt. 12. V. 3—50.

GAÁL Károly 1969.
Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20 Jahrhundert. Wien. Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 261. Bd., 1. Abhandlung.

GERAMB, V. 1925.
Die geographische Verbreitung und Dichte der ostalpinen Rauchstuben. ÖZfVk. 30: 70—123.

GERAMB, V. 1926.
Die Kulturgeschichte der Rauchstuben. WuS. 9: 1—67.

GÖNCZI Ferencz 1914.
Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.

ILG, K. 1949.
Ein Beitrag zur Geschichte des Ofens und der Stube. In Volk und Heimat. Festschrift f. Viktor Greamb. (red. H. Koren—L. Kretzenbacher) Graz.

IIG, K. 1965.
Die Entwicklung der Stuben unter dem Gesichtspunkt bodenständiger Rauchstuben im Süd-Westen des deutschen Kulturraumes. ÖZfVk. 68: 209—224.

LIPP, F. 1965.
Stuben und Stubenlandschaften in Oberösterreich. ÖZfVk. 68: 225—246.

MÉSZÖLY Gedeon 1917.
Az Őrség száz évvel ezelőtt. Ethn. 28: 99—112.

MOSER, O. 1949.
Zur Geschichte und älteren Verbreitung der Rauchstuben im Rosental. In Volk und Heimat 63—84.

PLÁNDER Ferenc 1838.
Göcseinek esmérete. Tud. Gyűjt. 22: VI. 3—34.

PÁVEL Ágoston 1927.
Nyílt tűzhelyű konyhák a hazai szlovénoknál. NÉ. 19: 129—144.

PÁVEL Ágoston 1936.
Őrségi képek. Vasi Szemle. 3: 318—338.

PÖTTLER, V. H. 1967.
Das österreichische Freilichtmuseum der „Sallegger Moar". Graz.

SCHIER, Br. 1966.
Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. 2. Aufl. Göttingen.

SCHMIDT, L. 1966.
Volkskunde von Niederösterreich. Bd. I. Horn.

SZALAY Ágoston 1861.
Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Pest.

TÓTH János 1965.
Göcsej népi építészete. Budapest.

Jenő Barabás: RAUCHSTUBE IM KOM. ZALA

In der ungarischen Fachliteratur wurde das westtransdanubische Haus aufgrund der Forschungen von Geramb, wohl im Gegensatz zu ihm, für identisch mit dem Typ der alpinischen Rauchstube gehalten. Es wurde dabei in erster Linie die Feuerungsanlage in Betracht gezogen. In den Beschreibungen der westlichen Teile der Komitate Zala und Vas ist gegen Anfang des vorigen Jahrhunderts das aus einem einzigen, heizbaren Raum bestehende Haus, das noch in keine Stube und Küche geteilt war, klar geschildert. Im 20. Jh. wurde aber von den Forschern bereits keine Rauchstube mehr in dieser Gegend gefunden, obwohl die Rauchküche damals noch allgemein bekannt war.

Der Verfasser entdeckte 1965 in der Nähe der jugoslawisch-österreichisch-ungarischen Dreiändergrenze, im Dorf Felsőszenterzsébet (Kom. Zala) ein Haus mit Rauchküche, von welchem aber anzunehmen ist, daß es ursprünglich als eine Rauchstube erbaut wurde. Es ließ nicht feststellen, daß die Stube als ein späterer Anbau (Wahrscheinlich gegen 1845) entstanden war. Die Mauerkonstruktion dieser Stube weicht von der Küche klar ab, auch die Dachpfette oberhalb dieser Stube ist ein Stück für sich; die abweichende Konstruktion und der Stoff des Daches, sowie die Balken zeugen von einem späteren Anbau. Von der heutigen Familienmitgliedern wurde in Evidenz gehalten, daß die Stube an die Küche später angebaut worden ist. Dies wurde auch durch die Untersuchung der Konstruktion bestätigt. Zum ältesten, ursprünglichen Teil des Hauses gehören die Küche und die Kleinkammer daneben. Die größere Kammer, der Stall und die Scheune sind später entstanden als die Küche; sie sind aber wahrscheinlich älter als die Stube. Der Grundriß des Hauses ist heute L-förmig; vor 1912 war aber das Haus ein »Vierseithof«. In diesem Jahr wurde es nochmals umgebaut. In dieser Zeit erhielt es seinen heutigen, hier abgebildeten Grundriß.

Es ist problematisch, ob die Kleinkammer neben der Küche auch ursprünglich von vier Seiten geschlossen, oder ob sie eine Art nur in ihren drei Seiten umgemauerte, bedeckte Flur war. Die Entstehungszeit ihrer Eingangswand läßt sich nämlich nicht genau bestimmen; sie kann auch später angebaut sein. Ihre Decke verrät allerdings keine Identität mit der der Küche; sie ist mit dem der größeren Kammer zeitgleich.

Der Verfasser zieht aus der Analyse der Angaben die Folgerung, daß dieses Haus wahrscheinlich im 18. Jh. gebaut worden ist. Es hätte nur einen einzigen, heizbaren Raum mit einem anschließenden.

Flur, eventuell mit einer Kammer. Es war zweifellos eine Rauchstube mit seinem großen Backofen. Auch die Planierung dieses Ofens ist, im Vergleich mit dem Rauchküchenhaus, ungewohnt. In diesem steht nämlich der Ofen immer in der Nähe der Stubenwand. Dies ist augenblicklich die einzige, in Ungarn bekannte Rauchstube, die unlängst ins Freilichtmuseum von Zalaegerszeg eingeliefert und aufgraund der Forschungen des Verfassers in ihrer ursprünglichen Form, ohne Stube, aufgebaut wurde. Durch dieses Gebäude wird die lokale Entwicklung des Grundtyps Rauchhaus ins rechte Licht gesetzt.

Енё Барабаш: БЕЗДЫМОХОДНЫЙ ДОМ В ОБЛАСТИ ЗАЛА

В венгерской научной этнографической литературе на основе исследований Герамба, но, как мы видим, именно в противоположность им, отождествлялся западновенгерский тип дома с альпийским типом Раухштубе. В описаниях начала прошлого столетия, относящихся к области Зала и Ваш, мы находим ясное описание постройки, располагающей одним отопляемым помещением, которое еще не дифференцировано на комнату и кухню. Однако исследования, проведенные в XX веке, уже не упоминают о такого типа домах на данной территории, в них описываются лишь такие дома, которые имели кухню без дымохода, из кухни открывалась дверь для отопления изразцовой печки.

Автор в селе Фелшёсентэржебет, расположенном в области Зала близ границы с Югославией и Австрией, в 1965 году обнаружил дом с отопляемой кухней и комнатой с изразцовой печкой. При тщательном исследовании оказалось возможным установить, что эта постройка первоначально комнаты не имела, ее пристроили около 1845 года. В статье приводятся главным образом структурные данные, которые доказывают более позднее происхождение комнаты. Таким образом, в настоящее время этот дом может считаться единственным отапливаемым домом из одного помещения. Его перенесли в Залаэгерсег, в областной центр, в открытый музей и установили в первоначальной форме, без комнаты. Исследование этого дома дало множество интереснейших данных относительно местного развития и преобразования дома типа раухштубе, характерного для альпийской территории.

Modellálás a folklorisztikában

(Egy kerekasztal-megbeszélés anyagából)

— Összeállította: Voigt Vilmos —

A megbeszélés lefolyása

1968. szeptember 23-án és 24-én a *Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztálya* és a *Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Folklór Osztálya* kerekasztal-megbeszélést rendezett. A megbeszélésre a Kossuth-klubban, illetve a Néprajzi Intézet Folklór Osztályán került sor. A megbeszélést hosszabb tervezgetés előzte meg, ennek során alakult ki az a nézet, hogy a tárgyában szándékoltan modernizáló vita a „modellállás" fogalma köré formálódik majd. Már ekkor világossá vált az is, hogy a megbeszélésnek szükségesen interdiszciplinárisnak kell lennie ahhoz, hogy elérje célkitűzését: új perspektívákat nyisson mind a folklorisztikai kutatás, mind általában a társadalomtudományok egyes képviselői előtt. Úgy látszik, a *modell* csakugyan alkalmas rendező elvnek, centrális fogalomnak bizonyult, mivel a különböző tudományterületek képviselői szívesen vállalták a részvételt.

De mi is a modellálás jelentősége e kutatási területek képviselői számára?

A természettudományban és a matematikában már évtizedek óta foglalkoznak a jelenségek — állapotok és folyamatok — modellálásával. A modellalkotás abban segít, hogy könnyebben áttekinthessük a valóság bonyolult összefüggéseit, feltárhassuk egy rendszer elemeinek kapcsolódásait, és egész működését meghatározó törvényeket. Az emberrel foglalkozó tudományok közül a pszichológia és a szociológia régebben, a nyelvészet és az antropológia csak az elmúlt évtizedekben kezdett foglalkozni a modellálás — újabban egyenesen a gépesített modellálás — adta lehetőségek kihasználásával. Ha a rendkívül gyorsan szaporodó modellálási szakmunkák közül csak a legismertebbeket lapozzuk át (ezeket felsorolja a 355. lap 1. számú lábjegyzete), azonnal észrevehetjük, hogy e módszer a néprajztudományban igen jól felhasználható, és nem csupán technikai segítséget adhat, hanem módszertanilag is kitágíthatja a kutatás lehetőségeit.

De nem csupán a folkloriszikában, hanem általában is a társadalomtudomány egész területén újabban fellépett az az igény, hogy a tudományos vizsgálatok, eljárások alkalmazzák a természettudományok objektív, matematizálható módszereit, itt is lehetőség nyílt társadalom-modellek, illetve a társadalmi lét és tudat egyes szféráinak modelljei elkészítésére. Ezért volt a kerekasztalkonferencia résztvevői között esztéta, filozófus, technikatörténész, nyelvész, szemiotikus, kibernetikus és irodalomtörténész. Mindegyikük elsősorban a maga szempontjait követve közeledett a folklorisztikai és általában a társadalomtudományos modellálás problémáihoz, és megjegyzéseik egyaránt hasznosíthatókká váltak a konkrét és a tágabb szemhatárú vizsgálatokban.

Technikailag úgy bonyolódott le a megbeszélés, hogy az előadók tézisszerűen összefoglalták mondanivalójukat, ezen tézisek gyűjteményét, az elő-

adók kölcsönösen előre megkapták, és ily módon már mintegy ismert platformon állva jutottak szóhoz magán a kerekasztal-megbeszélésen.

Az első nap délelőttjén az általános jellegű előadásokra került sor. ORTUTAY Gyula távollétében DÖMÖTÖR Tekla nyitotta meg a megbeszélést, majd sor került az első nyolc előadásra:

TŐKEI Ferenc: A társadalmi struktúra mint modell
VITÁNYI Iván: A harmónia szerkezete
LENDVAI Ernő: Hangzásstruktúrák Bartók zenéjében
NÉMETH Lajos: Képzőművészeti alkotások modelljei
PETŐFI S. János: A műalkotások összehasonlító-strukturális elemzése
PAPP Ferenc: Modellek a szemiotikában
SZÉPE György: Generatív nyelvészet, költészet, népköltészet (megjelent: *Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet* in: *Valóság* 12 (1969) 6. szám, június, 20—32.)
HAJNAL Albert: Modell és alkotás (rendezési elvek a természetben és az alkotásban).

Az egyes előadásokhoz (TŐKEI Ferenc előadása kivételével) ekkor közvetlen vita még nem kapcsolódott, lehetőség nyílott azonban arra, hogy az esti vitában mindenki kifejthesse ezekkel kapcsolatos elgondolásait is.

Délután hat előadásra jutott idő. Ezek közül az öt folklorisztikait itt közöljük. A záróreferátum HOFFMANN Tamásé volt, aki a tárgyi néprajz modellálásának problémakörével foglalkozott *„Az európai parasztok termelési tapasztalatainak modelljei"* címmel. (Ennek főbb gondolatait *„A mezőgazdaság forradalmai"* — *Valóság* 12 (1969) 4., április, 1—11. — közölte.)

Ezután indult meg az első napi vita, amely csak este ért véget. Másnap reggel folytatódott a megbeszélés. Legelőször ORTUTAY Gyula mondotta el előző napról esedékes elnöki megnyitóját, majd az egész délelőtt folyamán vitatkoztak a jelenlevők. Rövid befejezéseként a megbeszélésnek javaslatok hangzottak el a kezdeményezés folytatását, valamint az elhangzottak publikálását illetően. (Ez utóbbiról most azt jelenthetjük, hogy az egész megbeszélésről tájékoztató beszámolót írt SZÉPE György, ez *Modellek a társadalmi tudat formáinak kutatásában és a folklór* címen meg is jelent (*Kritika* 7 (1969) február, 55—58.), az előadások általános társadalommodellálásra vonatkozó részei, valamint a teljes vita kivonata napvilágot látott a *Valóság* 12 (1969) 4. áprilisi számának 34—55. lapjain), sőt a megbeszélés bizonyos nemzetközi figyelmet is keltett (vö.: *Symposium o strukturalizmu v Budapešti.* — *Národopisné Aktuality* 6 (1969) 138—139, *Acta Ethnographica* 18 (1969) 383—388. E helyütt a kifejezetten folklorisztikai tárgyú előadásokat közöljük (HANKISS Elemér és PETŐFI S. János előadásait a szerzők által készített kivonatos formában), valamint igyekszünk képet adni a vita során felmerült, és a folklorisztika számára hasznosnak ígérkező. elképzelésekről.

*

PETŐFI S. JÁNOS:

Az összehasonlító strukturális elemzésről

(Vázlat)

1. *Bevezetés*

Az egyre szélesebb körre kiterjedő szemiotikai kutatásokon belül megkülönböztetett helyet foglal el a különféle műalkotásoknak — mint különféle szemiotikai rendszerek elemeinek — az elemzése. Ezek a vizsgálatok egyrészt az egyes művek jobb megértéséhez járulnak hozzá, másrészt kiindulást jelentenek az alkotási folyamat egyes megnyilvánulási formáinak az elemzéséhez is.

A következőkben, amikor az „összehasonlító strukturális elemzés" néhány kérdését kívánjuk felvetni a különféle műalkotásokra vonatkozóan, az ‚összehasonlítás' kifejezést kettős értelemben használjuk. Értjük rajta egyrészt az azonos szemiotikai rendszerhez (az irodalom, vagy a zene, vagy a tánc, vagy a festészet stb. körébe) tartozó elemeknek — műveknek — az összehasonlítását, de érteni kívánjuk rajta a különböző szemiotikai rendszerekhez tartozó elemeknek az összehasonlítását is. Ez más szóval azt is jelenti, hogy azt szándékszunk megvizsgálni, lehet-e egy olyan elemzési módszert létrehozni, mellyel különböző szemiotikai rendszerek elemei azonos módon elemezhetők.

Előadásunkban három kérdést érintünk: a műalkotás-szemiotikai rendszerek egy, az összehasonlítás szempontjából optimális, kiinduló halmazának kiválasztása; a ‚struktúra'-fogalom általános értelmezése és interpretálása; végül a struktúra-elemzés és a tipológia kapcsolata.

2. *A műalkotás-szemiotikai rendszerek egy, az összehasonlítás szempontjából optimális kiinduló halmazának kiválasztása*

Legcélszerűbbnek látszik először az emberi mozdulatok és a hangok (beszéd, ének) nyelvén közvetlenül kifejezésre juttatható műalkotások elemzésével foglalkozni. Ezeknek a műalkotás-nyelv-fajtáknak egy megközelítő tipológiáját a következőkben mutatjuk be.

Az osztályozó-rendszer „megkülönböztető-jegyei" és ezek értékei

	+	−
A) a jelek jelölői	időt és teret tagolnak	csak időt tagolnak
B) a jelölők tagolása	bizonyos dimenzió(k)-ban korlátozott	minden dimenzióban korlátlan
C) a jelölők, jelöltekre való utalása	közvetlen	közvetett
D) a közvetett jelölő „nyelvi" struktúrája	viszonylag egyszerű	differenciált

Az *A* alapján különülnek el a mozdulat és hangzó nyelvek;

a *B*-ben a „dimenziók" a tér, idő és erő, illetőleg a magasság, idő és erő — a korlátozás elsősorban a térre, illetőleg a magasságra vonatkozik, ennek alapján különül el egyrészt a differenciáltabban tagolt mozdulat-nyelv a kevésbé differenciálttól, másrészt az ének a beszélt nyelvtől;

a *C* különíti el a ‚mindennapi' (közvetlen) közlést a ‚művészi' (közvetett) közléstől — ez utóbbinál a jelölő a ‚nyelvi' struktúrán kívül különféle másodlagos struktúrákkal is rendelkezik;

a *D* egy-egy meghatározott „nyelv" műalkotás létrehozásában való differenciált és kevésbé differenciált alkalmazását választja szét.

A mozdulat- és hangzó-nyelvek főbb osztályai tehát:

	A	B	C	D			A	B	C	D	
1.	+	+	+	o	mindennapi mozdulat-nyelv	7.	—	+	—	o	a mindennapi közlés nyelve
2.	+	+	—	+	a pantomim nyelve kultikus tánc nyelve (A)	8.	—	+	—	+	a ‚nem verses' műalkotások nyelve
3.	+	+	—	—	*népi* tánc nyelve	9.	—	+	—	—	a ‚verses' műalkotások nyelve
4.	+	—	+	o	nem mindennapi mozdulat-nyelv	10.	—	—	+	o	az ‚ének-hangú közlés' nyelve
5.	+	—	—	+	a pantomim nyelve kultikus tánc nyelve (B)	11.	—	—	—	+	a népdalok nyelve
6.	+	—	—	—	*színpadi* tánc nyelve	12.	—	—	—	—	műdalok nyelve

További egyszerűsítésként célszerű olyan megszorítást tennünk, hogy a mozdulat- és ének-nyelvnél csupán egyetlen ‚közlő-személyt' tételezünk fel, a beszéd-nyelvnél pedig egyelőre kizárjuk a több személy cselekvését kifejezésre juttató, vagy ilyet leíró műalkotásokat.

A mozdulat-nyelvek között a 6. a hangzó-nyelvek között a 12. a legátfogóbb ‚nyelvi-rendszer'. Különleges helyet foglal el a hangzó-nyelvek között a 9-es. Azon túl, hogy mint szó-jelek rendszerére — bár bizonyos korlátok között, de — minden más nyelv ‚közleményei' lefordíthatók, a közlés különféle egységeinek jelentése révén a 7-esig, nyelvi zenéje révén pedig a 12-esig terjedő nyelvekkel mutat rokonságot.

Amint látni fogjuk, a felsorolt nyelveken létrehozott műalkotások struktúrái — figyelembe véve a fentiekben megadott korlátozásokat — az absztrakció bizonyos szintjén azonos felépítésűeknek tekinthetők.

3. *A ‚struktúra'-fogalom általános értelmezése és interpretálása*

A ‚struktúra' megjelölés — legáltalánosabb meghatározása szerint — *összetartozó* jelenségek alkotta *egész*et jelöl, olyan egészet, amelyben minden elem függ a többitől és csak a többihez való *viszonyán* keresztül és viszonyában az, ami.

Ennek az általános meghatározásnak a konkretizálásánál első feladat annak eldöntése, hogy mit és milyen szempontból kívánunk struktúrának tekinteni.

A továbbiakban kizárólag csak az *egyes művek szövegstruktúrájával* kívánunk foglalkozni. Ez azt jelenti, hogy eltekintünk az adott mű ‚népköltészeti' vagy ‚műköltészeti' jellegétől, és mind a mozdulatnyelvi, mind a hangzó

nyelvi műalkotásoknál a műalkotás *leírt szövegét* tekintjük az elemzés tárgyának; az elemzésnél pedig csak annyi információra kívánunk támaszkodni, amennyit ez a leírt szöveg nyújt. (Ezt anélkül megtehetjük, hogy a további elemzés számára szükséges információkból bármi elveszne vagy eltorzulna.)

Ez a választás tehát az önmagában zárt szövegstruktúrát jelenti ki ‚összetartozó jelenségek alkotta egész'-nek. A következő feladat az ‚elemek' értelmezése.

Másutt részletesen foglalkoztunk a nyelvi (értsd: szó-művészeti, irodalmi) műalkotások szövegstruktúrájának értelmezésével. A mozdulatnyelvi és más hangzó nyelvi műalkotások szövegstruktúra-egységeit most ezekkel kívánjuk kapcsolatba hozni.

A költői (értsd: verses formában írt) műalkotásoknál külön nyelvi és nyelvzenei komponensről beszélhetünk. Előbbihez a nyelvi struktúra szintaktikai, szemantikai, utóbbihoz ritmikai, fonetikai szerkezete tartozik. A nyelvi komponens kompozicionális alapegységét ‚nyelvi közlésegység'-nek neveztük. A ‚nyelvi közlésegység' körülbelül az ‚egyszerű mondattal' azonos nagyságrendű egység. Úgy definiáltuk, hogy minden műben azonos módon — az alkotók saját mondatközpontozásától függetlenül — lehessen megállapítani.

Ezt alapul véve, a fentiekben felsorolt nyelveken kifejezésre jutó műalkotások szövegstruktúrájában a következő rétegződés állapítható meg:

A teljes szöveg, mint önmagában zárt egész

A különféle szintű kompozíció-egységek rétege

A kompozicionális alapegységek: motívumsor, ‚zenei-mondat'; nyelv-zenei közlés-egység; nyelvi +közlés-egység

Az alapegységek legkisebb önálló egységénél nagyobb összetevőinek rétege

A legkisebb önálló egységek: motívum; motívum; ütem (motívum), szó

A legkisebb önálló egységek alapelemeknél nagyobb összetevő elemeinek rétege

Az alapelemek: mozgáselem; az ének-nyelv fonémája; fonéma

Az így értelmezett szövegstruktúra valamennyi érintett műalkotás fajtánál hierarchikusan és lineárisan felépített lehet. A hierarchikus felépítést a fenti struktúra-réteg felsorolás érzékelteti. A lineáris felépítést az egyes elemek és egységek különféle visszatérése határozza meg.

4. *A szöveg-struktúra elemzése és a tipológia*

4.0. Az elemzés problémáit, az alapelemek meghatározásából kiindulva, a három rétegnek megfelelően foglaljuk össze röviden.

Az ‚alapelemek' meghatározása nem az egyes művek, hanem az egyes ‚nyelvek' elemzésének a feladata. Ezt mondhatnánk a ‚legkisebb önálló egységek'-ről is. Míg azonban a szavak, a mindennapi kommunikáció szempontjából való szükségességük következtében, a műalkotásoktól függetlenül is adva vannak, a motívumokat és ütemeket az alkotók hozzák létre, ezek az egyes művekből elemezhetők ki.

4.1. Az alapelemek meghatározásánál minden ‚nyelv'-ben a fonémák meghatározására kidolgozott ‚megkülönböztető jegyek' módszerét lenne célszerű alkalmazni.

Az ének-nyelv fonémái összetettebbek, mint a beszélt nyelvéi (illetőleg annak magánhangzó fonémái). A fonémák megkülönböztető jegy halmazát kiegészítő éneknyelvi jegyek egyúttal a zenei nyelv különféle fonéma-halmazainak közös bázisjegyeit is jelentik.

A mozgáselemek — a fonémáktól eltérően — önmagukban is polifón jellegűek. Egy-egy mozgáselem a mozgásban résztvevő testrészek mozdulatelemeinek komplexuma. (Jól tükrözi ezt a LABAN-féle táncírás.)

4.2. Azoknak a szabályoknak az összességét, amelyek a ‚legkisebb önálló egységeknek' az ‚alapelem'-ből való létrehozását határozzák meg *mikroszintaxis*nak nevezhetjük.

A mikroszintaxisban döntő jelentőségű a nyelv-zenei (ritmikai) szótagok és a velük azonos nagyságrendűnek tekinthető ének- és mozdulat-nyelvi motívum-elemek típusainak vizsgálata. (Csak azonos jellegű szegmentálás biztosíthatja ugyanis az énekelt-nyelvi-szöveg+tánc műalkotás komplexumok beható strukturális szövegelemzését.) Ezek ismeretében határozhatók meg a különféle ének- és mozdulat-nyelvi motívumok, amelyeket mint önmagukban zárt, önálló ‚jelentés-egység'-eket művenként, de folyamatosan is, szótározni kell. Szükségesnek tartjuk a nyelvi-zenei ütemtípusok elemzése mellett az ‚eufonetikai-motívum'-ok vizsgálatát is, bár ezek csupán jelentésárnyaló egységek. A szavak alapvetően különböznek a motívumoktól, szemantikai jegyeik vizsgálata a nyelvtudomány egyik legdöntőbb feladata.

4.3. A szövegstruktúra elemzésénél az első teendő a kompozicionális alapegységek meghatározása és szerkezetük jellemzése.

Valamennyi ‚nyelv'-ben keresni kell azokat a kritériumokat, amelyek segítségével a kompozicionális alapegységek egyértelműen definiálhatók. A nyelvi közlésegység definiálásához ezeket a nyelvelmélet és az adott nyelv grammatikája segítségével állapíthatjuk meg. A többi ‚nyelv' számára a megfelelő formátumban csapódik le a műelemzések eddig felhalmozódott tapasztalata. A kérdések újrafogalmazásának időszakában azonban — miként a nyelvelmélettel és az egyes nyelvek grammatikáival történt — ezek a formatanok is szükségképpen felülvizsgálandók.

A kompozicionális alapegységek szerkezeti jellemzésénél éppúgy az intencionális jellemzésre kell törekedni: az összetevők rétegének valamennyi szintjén, mint az alapelemeknél. Ez azt jelenti, hogy nem a jellemzendő egységeket soroljuk néhány különféle átfogó kategóriánál címkézett osztályba, hanem a jellemzendő egységekhez rendeljük hozzá lehetőleg *valamennyi* jellemzőjüket.

A kompozicionális alapegységek szerkezeti szabályainak összességét *makroszintaxis*nak nevezhetjük. A beszéd-nyelv makroszintaxisának szabályai sajátos jellegűek, a többi ‚nyelv'-éi korlátozottan kombinatorikusak. A nyelvi közlésegységeket szemantikailag is elemezni kell és a szemantikai elemzésnél különösen érdekes a szinonimitás vizsgálata. (Bizonyos közlésegységeket mint azonos jelentéstartalmak kifejezőit egy-egy műre vonatkozóan, ‚motívumok'-ként kell szótározni.)

4.4. A kompozíció-egységek rétegének strukturális elemzésével kapcsolatban már nem igen beszélhetünk az elemzési tapasztalatok több évtizedes lecsapódásáról. Magyar viszonylatban több ilyen irányba mutató — véleményünk szerint igen jelentős — táncelemzést kell említenünk és kétségtelenül ebbe az irányba fejlődtek a magyar népdal katalogizálásának elvei is. Mindez a legutóbbi évtized eredménye.

Az egyes ‚nyelv'-ek *kompozicionális szintaxisa* — nevezzük így ennek a rétegnek a szabály-halmazát — szintén sajátos eltéréseket mutat. Az elsődlegesen csak belső jelentéssel rendelkező mozdulat- és hangzó-nyelv esetében a kombinatorika egy differenciáltabb — de természetesen megfelelő korlátozásokat tartalmazó — változatáról van szó. A külső jelentéssel is bíró nyelveknél a teljes kompozicionális szerkezet hordozója sok esetben maga a ‚megjelenített valóság'. Szintaktikai (illetőleg szintaktikai-szemantikai) szabályok csak bizonyos kompozíció-egységeket tartanak össze.

A kompozíció-egységeknél is az intencionális jellemzésre kell törekedni. Adott esetben — különösen a külső jelentéssel bíró hangzó nyelvnél — bizonyos szövegegységeket vagy azok sűrített parafrázisát itt is ‚motívum'-ként kell szótározni.

4.5. A mikro-, makro- és kompozicionális szintaxis szabályai, illetőleg a műalkotás megfelelő rétegeinek elemzése, a szöveg-struktúra hierarchikus felépítettségét tárják fel.

A különféle szintű szöveg-struktúra egységek intencionális jellemzése ugyanakkor a parallelizmusok, az azonos és analóg ismétlődések igen differenciált feltárását teszi lehetővé. Nemcsak osztatlan kategóriák ismétlődését vizsgálhatjuk ugyanis, hanem a legkisebb, tovább már nem osztható megkülönböztető jegyekét is. Az ismétlődések a szöveg-struktúra lineáris felépítettségének a hordozói.

A mozdulat-nyelvnél az időbeli linearitás mellett térbeli felépítettségről, de minimálisan plenáris táncrajzról is beszélnünk kell. Ennek kérdéseivel azonban itt részletesebben nem foglalkozunk.

4.6. A kiindulásul választott nyelvek mindegyikében egyformán alkalmazható módszer és e nyelveknek a nyelvi egységek hasonlóságában is megmutatkozó strukturális közelsége különféle összehasonlító vizsgálatok elvégzését teszi lehetővé.

Természetesen adódik az összehasonlítás az azonos nyelven írt műalkotások szövegstruktúrái között. Ilyen módon talán az eddigieknél egzaktabban megállapíthatók az adott ‚nyelv', azon belül pedig a nép- és mű-költészet, az egyes műnemek és műfajok erre az aspektusra vonatkozó specifikus jegyei, illetőleg egy ezektől részben vagy egészben független szövegstruktúra-tipológia hozható létre. Az ilyen összehasonlítások során lehet létrehozni ezenkívül a különféle szintű és jellegű motívum-indexeket is.

Az összehasonlítás lehetősége biztosítja továbbá a több különböző nyelvi komponenssel (szöveg+dallam+tánc) rendelkező szövegstruktúrák komplex jellemzését. A hierarchikus struktúra hordozója ebben az esetben a különböző komponensek polifón szövevénye, amelyben az egyes komponensek dominancia viszonyai is változhatnak. A struktúra-komponensek között az enjambement-nalanalóg jelenségek egész sora jöhet létre, ami természetesen csak akkor tárható fel, ha megközelítőleg azonos nagyságrendű struktúra-egységekkel dolgozunk.

A több ‚nyelvi'-komponensű művek elemzésétől már csak egyetlen lépés a különböző nyelvekben létrehozott szövegstruktúrák összehasonlítása. Ez történhetik mind egyes struktúrákra, mind egyes struktúra-típusokra vonatkozóan. Az összehasonlítás eredményei az egyes művek elemzését és az emberi alkotási folyamat elemzését egyaránt gazdagítják.

5. *Befejezés*

A fentiekben egy leszűkített nyelvhalmazra vonatkozóan vizsgáltuk a szövegstruktúrák egyedi és összehasonlító elemzésének néhány kérdését.

Az irodalom, népköltészet, népdal és a népi tánc elemzésében fellelhető törekvésekkel egybehangzóan és a modern nyelvtudomány törekvéseinek ismeretében kísérletet tettünk egy struktúra-egységek intencionális jellemzésére épülő általános műközponti szövegstruktúra-elemző módszer körvonalazására.

Befejezésül azt szeretném még megemlíteni, hogy ez a módszer magában rejti a továbbfejlesztés lehetőségeit is. A mozdulat-nyelvi alapelemek polifón jellege és az ének-nyelv járulékos megkülönböztető jegyei jellegükben már a polifón ének, sőt zene elemzéséhez szükséges alapelemekkel is rendelkeznek. A szóló táncnál is meglevő táncrajz elemzése pedig a festészet elemzésének irányába mutat.

Mind a mozdulat-, mind a hangzó-nyelvre kidolgozásra vár még a több személy cselekményével kapcsolatos szöveg-struktúrák elemzésének módszere. A fent körvonalazott módszer azonban ennek is szerves része lesz.

*

Hankiss Elemér:

Kommunikációelméleti modellek és a népdalkutatás

(Rövidített vázlat)

Az elsődleges nyelvi jelek, a szavak jelentését többek között az úgynevezett *kommunikációs tényezők* is módosítják: 1. Az adott *Helyzet*, amely szükségessé tette, indokolta, kiváltotta az üzenetet, a közleményt; 2. A megszólító és a megszólított *Viszonya;* 3. A befogadó tudatának jellege és pillanatnyi állapota, úgynevezett *Kondicionáltsága;* 4. A megszólító *Intonációja, Arcjátéka* és *Gesztikulációja.*

Irodalmi alkotások, például versek, népdalok stb. esetében e jelentésmódosító tényezők közül néhány, sőt gyakran valamennyi kiesik, mert a költő („népdalköltő") az esetek túlnyomó többségében nincs közvetlen kapcsolatban az olvasóval-hallgatóval, s így nem számíthat mint jelentésmódosító tényezőre sem a verset kiváltó *Helyzet* ismeretére, sem egy adott emberi *Viszonyra,* sem egy adott olvasói-hallgatói *Kondicionáltságra,* sem a *Hanglejtés, Arcjáték,* a *Gesztusok* segítségére.

Minthogy azonban a szavak szótári jelentések módosítása, árnyalása nélkül differenciált emberi közlés nem képzelhető el, a költő, ha akarja, ha nem, kénytelen belefűzni, belerejteni, szaknyelven szólva „belekódolni" a versbe bizonyos, a hiányzó kommunikációs tényezőkre vonatkozó információkat. Ez a *bekódolási kényszer* fontos alakító, formáló tényező a lírai költészetben, hatása a magyar népdalok többségén jól kimutatható. Olyannyira, hogy a népdalok modellje e szövegbe rejtett kommunikációs tényezők figyelembevétele nélkül adekvátan meg sem rajzolható.

Minthogy a Helyzet és a Viszony versbe kódolásával már másutt foglalkoztam, ezúttal kizárólag az olvasó-hallgató *„kondicionálásának"*, *„prekondicionálásának"* jelenségét vizsgálom, azt a jelenséget, hogy a versek s a

népdalok, már a kezdet kezdetén, az első szavakban-sorokban *előkészítik* az olvasót-hallgatót a versbeli üzenet befogadására. Kondicionáló, előkészítő mozzanatok minden műfajban találhatók: a színdarab prológusa, expozíciója, az opera nyitánya, a regény bevezető sorai-jelenetei, sőt még a könyv kötése, tipográfiája, a színházi környezet kialakítása, a lámpák eloltása, a gong-szó, a hangolás stb. mind ilyen prekondicionáló mozzanatnak tekinthetők. A versben intonációnak szokás nevezni azt a verseleji hangvételt, felütést, amely egyszeriben egy bizonyos, az üzenet közvetítésére alkalmas hullámhosszra hangolja az olvasót, a hallgatót. Kimutatható például az, hogy a lírai versek többségében az első, intonáló sorok erősebben ritmizáltak, jelzőkkel, metaforákkal s egyéb poétikai mozzanatokkal telítettebbek, mint a későbbi sorok.

A magyar népdalokban két alapvető intonáció típus van: a *negatív*, amely eleve szomorú-bánatos hangulatra hangolja a hallgatót („Búra termett idő, ködnevelő szellő . . . "), s ennek az ellenkezője, az eleve tréfás hangütésű *pozitív* („Elszökött a siska disznó kilenc malacával . . . "). E két alapkategórián belül sok altípus van. Így például a *táj-*, vagy *időjárásélmény*-nyel intonáló, hangulatot keltő („Ködellik a Mátra, Eső akar lenni . . . ") — a hirtelen fölvillantott, *éles vizuális élménnyel* a figyelmet megakasztó, fölkeltő („Szerdahelyi sudár torony, Beleakadt az ostorom . . . ") — az *éles természeti képpel* indító, amely azután meteaforikusan vagy parallelisztikusan vagy másképp kapcsolódik a dal tulajdonképpeni témájához („Sárga kukoricaszár, Másodjára kapálatlan maradtál . . . ") — a *cselekvés-mozzanattal*, vagy *közhellyel*, vagy *hívószóval*, *felkiáltással*, *indulatszóval* vagy *közvetlen megszólítással* indítók — s végül a különféle játékos-ritmizált *formulákkal* intonálók, amelyek mint a rádió sorozatainak műsorjelei, szignáljai (pl. az Esti Krónika fúvós-szignálja) nyitják meg a dalt, jó előre jelezve már a dal jellegét, hangulatát („Imolácsi-mamolácsi . . . " stb.).

A különféle intonáció-típusokat — úgy vélem — a népdalok tipologizálásánál és modellálásánál figyelembe lehet s kell majd venni.

*

VOIGT VILMOS:

Modellálási kísérletek a folklorisztikában

1. A modellálás tudománytörténetét eddig nem készítették el, csupán egy-egy részterületet vizsgáltak át, legtöbbször csak a modell-elméleti munkák közölnek rövid történeti visszapillantást.[1] A modern folklorisztikai törekvésekről

[1] [A bibliográfiai hivatkozásokban — a cikk szövegétől eltérően — a cirillbetűs szavak bibliográfiai transzkripcióban következnek.] A szorosabb értelemben modell-elméleti munkák közül a legfontosabbak, a legtöbben további irodalommal: ROSENBLUETH, A.—WIENER, N.: *The Role of Models in Science.* Philosophical Science 12 (1945) No. 4. — RASHEVSKY, N.: *Mathematical Theory of Human Relations.* New York, 1946. — FIRESTONE, Clifford Dixon: *Sufficient Contributions for the Modelling of Axiomatic Set Theory.* Cornell, 1947. — KEMENY, John G.: *Models of Logical Systems.* Journal of Symbolic Logic 13 (1948) 16—30. — ZIPF, G. K.: *Human Behavior and the Principle of Least Effort.* Cambridge, Mass., 1949. — NOVAK, I. L.: *A Construction for Models of Consistent Systems.* Fundamenta Mathematica 37 (1950) 87—110. — ROSSER, J. Barkley—WANG, Hao: *Non-Standard Models for Formal Logics.* Journal of Symbolic Logic 15 (1950) 113—129. — WANG, Hao: *Arithmetic Models for Formal*

Systems. Methodos 3 (1951) 217—232. — SHEPHERDSON, J. C.: *Inner Models for Set Theory.* I—III. Journal of Symbolic Logic 16 (1951) 161—190., 17 (1952) 222—237., 18 (1953) 145—167. — MOSTOWSKI, Andrzej: *On Models of Axiomatic Systems.* Fundamenta Mathematica 39 (1952) 133—158. — TARSKI, Alfred: *Logic, Semantics and Metamathematics.* Oxford, 1952. — ŁUKASIEWICZ, Jan: *A System of Modal Logic.* The Journal of Computing Systems 1 (1953) 111—149. — LAZARSFELD, Paul F. ed.: *Mathematical Thinking in the Social Sciences.* Glencoe—New York, 1954. — TARSKI, Alfred: *Contributions to the Theory of Models.* I—II. Proceedings of Koninglijke Nederlandse Akademie van Wetenschappens. Ser. A. Amsterdam. 62 (1954) No. 5. 572—588., 63 (1955) No. 1. 56—64. [= Investigationes Mathematicae 16 (1954) 572—588, 17 (1955) 56—64.] — BUSH, R. R.—MOSTELLER, F.: *Stochastic Models for Learning.* New York, 1955. — KREISEL, Georg: *Models, Translations and Interpretations.* In: *Mathematical Interpretation of Formal Systems.* Amsterdam, 1955. 26—50. — ROBINSON, Abraham: *Théorie métamathématique des ideux.* Paris—Louvain, 1955. — SIMON, Herbert A.: *Models of Man — Social and Rational.* New York, 1957. — BERGE, Claude: *Théorie des Graphes es ses applications.* Paris, 1958. — FRAENKEL, Adolf A.—BAR-HILLEL, Y.: *Foundations of Set Theory.* Amsterdam, 1958. — *Voprosy statistiki reči.* Leningrad, 1958. — ARROW, Kenneth J.—KARLIN, Samuel—SUPPES, Patrick eds.: *Mathematical Methods in the Social Sciences.* Stanford, Calif., 1959. — GEORGE, F. H.: *Models and Theories in Social Sciences.* In: GROSS, L. ed.: *Symposium on Sociological Theory.* New York, 1959. — HENKIN, L.—SUPPES, P.—TARSKI, A. eds.: *The Axiomatic Method.* Amsterdam, 1959. — MONTAGUE, Richard Merritt—VAUGHT, Robert Lawson: *Natural Models for Set Theory.* Fundamenta Mathematica 47 (1959) 219—242. — RAPOPORT, A.: *Use and Limitation of Mathematical Models in Social Sciences.* In: GROSS, L. ed.: *Symposium on Sociological Theory.* New York, 1959. — HERDAN, Gustave: *Type-Token Mathematics. A Textbook of Mathematical Linguistics.* The Hague, 1960. — SCHOENFIELD, Joseph R.: *Degrees of Models.* Journal of Symbolic Logic 25 (1960) 233—237. — SUPPES, Patrick: *Axiomatic Set Theory.* Princeton — Toronto, etc. 1960. — ZINOV'EV A. A. —REVZIN, I. I.: *Logičeskaja model' kak sredstvo naučnogo issledovanija.* Voprosy Filosofii 14 (1960) No. 1. 82—90. — SUPPES, Patrick—ATKINSON, Richard C.: *Markov Learning Models for Multiperson Interactions.* Stanford, Calif., 1960. — VAUGHT, Robert Lawson: *Sentences True in All Constructive Models.* Journal of Symbolic Logic 25 (1960) 39—53. — *Proceedings of the Colloquium: The Concept and the Role of the Model in Mathematics and Natural and Social Sciences, organized by Hans Freudenthal at Utrecht, January 4—8., 1960.* Sythese 12 (1960) No. 2—3. 125—319.; különösen a következő írások: APOSTEL, Leo: *Towards the Formal Study of Models in the Non-Formal Sciences* (125—161), ATKINSON, Richard C.: *The Use of Models in Experimental Pyschology* (162—171), FREY, G.: *Symbolische und ikonische Modelle* (213—221), SUPPES, Patrick: *A Comparison of the Meaning and Uses of Models in Mathematics and the Empirical Sciences* (287—301), UBBINK, J. B.: *Model, Description and Knowledge* (302—319) = FREUDENTHAL, Hans ed.: *The Concept and the Role of the Model in Mathematics and Natural and Social Sciences.* Dordrecht, 1961. — HAGEN, Everett E.: *Analytical Models in the Study of Social Systems.* The American Journal of Sociology 1961. September 144—151. — JUILLAND, A.: *Outline of a General Theory of Structural Relations.* The Hague, 1961. — SMULLYAN, Raymond M.: *Theory of Formal Systems.* Princeton, 1961. — VAUGHT, Robert Lawson: *Denumerable Models of Complete Theories.* In: *Infinitistic Methods, Proceedings of the Symposium of Foundations of Mathematics, Warsaw 1959.* New York—Oxford—London—Paris—Warsaw, 1961. 303—321. — ANDREYEV, N. D.: *Models as a Tool in the Development of Linguistic Theory.* Word 18 (1962) 186—197. — BASTIDE, Roger, ed.: *Sens et usages du terme structure dans les sciences humaines et sociales.* 's-Gravenhage, 1962. — CRISWELL, Joan H.—SOLOMON, Herbert—SUPPES, Patrick eds.: *Mathematical Methods in Small Group Processes.* Stanford, Calif., 1962. — KEMENY, J. G.—SNELL, J. C.: *Mathematical Models in the Social Sciences.* New York, 1962. — MASLOV, P.: *Modelirovanie v sociologičeskih issledovanijah.* Voprosy Filosofii 1962. No. 3. — MORLEY, Michael D.—VAUGHT, Robert Lawson: *Homogeneous Universal Models.* Mathematica Scandinavica 11 (1962) 37—57. — NAGEL, Ernest—SUPPES, Patrick—TARSKI, Alfred ed.: *Logic, Methodology and Philosophy of Science. Proceedings of the 1960. International Congress.* Stanford, Calif., 1962. Az egész kötet, legkivált a következő részletek, illetve tanulmányok: ADDISON, J. W.: *The Theory of Hierarchies* (26—37), ROBINSON, Abraham: *Recent Developments in Model Theory* (60—79), KEISLER, H. Jerome: *Some Applications of the Theory of Models to Set Theory* (80—86), BERNAYS, Paul: *Remarks About Formalization and Models* (176—180), CHURCH, Alonzo: *Mathematics and Logic* (181—186), *Symposium on Models in the Empirical Sciences* — ezen belül: BRAITHWAITE, R. B.: *Models in the Empirical Sciences* (224—239), PUTNAM, H.: *What Theories Are Not* (240—251), SUPPES, Patrick: *Models.*

Data (252—261), VIGIER, J. P.: *Determinism and Indeterminism in a new "Level" Conception of Matter* (262—264), és AUDLEY, R. J.: *A Stochastic Model for the Act of Choice* (391—399), HARSANYI, John C.: *Models for the Analysis of Balance and Power in Society* (442—462), CHOMSKY, Noam: *Explanatory Models in Linguistics* (528—550), *Symposium on Models in Linguistics* — ezen belül: BAR HILLEL, Y.: *Some Recent Results in Theoretical Linguistics* (551—557), CHAO, Yuen Ren: *Models in Linguistics and Models in General* (558—566), WHITFIELD, Francis J.: *Criteria for a Model of Language* (577—583). — REVZIN, I. I.: *Modeli jazyka*. Moskva, 1962. — HESSE, M. B.: *Models and Analogies in Science*. London—New York, 1963. — MAL'CEV, A. I.: *Nekotorye voprosy teorii klassov modelej*. Trudy Četvertogo Vsesojuznogo Matematičeskogo S"ezda. Leningrad, 1963. Tom I. 169—198. — NOVIK, I. B.: *Gnoseologičeskaja harakteristika kibernetičeskih modelej*. Voprosy Filosofii 1963. No. 8. — RASIOWA, Helena—SIKORSKI, Roman: *The Mathematics of Metamathematics*. Warsaw, 1963. — ROBINSON, Abraham: *Introduction to Model Theory and to the Metamathematics of Algebra*. Amsterdam, 1963. — ŠTOFF, V. A.: *Rol' modelej v poznanii*. Leningrad, 1963. — STRAAS, G.: *Modell und Erkenntnis*. Jena, 1963. — VAUGHT, Robert Lawson: *Models of Complete Theories*. Bulletin of the American Mathematical Society 69 (1963) 299—313. — *Programy i tezisy dokladov v letnej škole po vtoričnym modelirujuščim sistemam*. Tartu, 1964. — LJAPUNOV, A. A.—JABLONSKIJ, S. V.: *O teoretičeskih problemah kibernetiki*. In: *Kibernetika — myšlenie — žizn'*. Moskva, 1964. — TRINČER, K. S.: *O modelirovanii funkcij živoj sistemy*. Ibidem. — AMOSOV, N. M.: *Modelirovanie myšlenija i tehniki*. Kiev, 1965. — ADDISON, J. W.—HENHIN, Leon—TARSKI, Alfred ed.: *The Theory of Models. Proceedings of the 1963 International Symposium at Berkeley*. Amsterdam, 1965. Különösen a következő tanulmányok: CHANG, C. C.—KREISLER, H. Jerome: *Continuous Model Theory* (25—38), FREYD, Peter: *The Theories of Functors and Models* (107—120), HANF, William: *Model-Theoretic Methods in the Study of Elementary Logic* (132—145), SUPPES, Patrick: *Logics Appropriate to Empirical Theories* (364—375); a kötet végén található nagy bibliográfia inkább csak a matematikai modellekre vonatkozik: ADDISON, J. W.—BOUVERE, Karel de—PITT, William B.: *A Bibliography of the Theory of Models* (442—492). — ANDREEV, N. D. red.: *Statistiko-kombinatornoe modelirovanie jazykov*. Moskva—Leningrad, 1965. — CROSSLEY, J. N. ed.: *Formal Systems and Recursive Functions*. Amsterdam, 1965. — DENISOV, P. N.: *Principy modelirovanija jazyka (na materiale vospomogatel'nyh jazykov dlja avtomatičeskogo perevoda)*. Moskva, 1965. — EISENSTADT, Shmuel N.: *Essays in Comparative Institutions*. New York, 1965. — FLAMENT, Claude: *Théories des graphes et structures sociales*. Paris—La Haye, 1965. — *Logic, Methodology and Philosophy of Science. Proceedings of the 1964. International Congress, Jerusalem*. Ed.: Yehoshua BAR-HILLEL. Amsterdam, 1965. — GLINSKIJ, B. A.—GRJAZNOV, B. S.—DYNIN, B. S.—NIKITIN, E. P.: *Modelirovanie kak metod naučnogo issledovanija. (Gnoseologičeskij analiz.)* Moskva, 1965. — KEPES, Gy. ed.: *La structure dans les arts et dans les sciences*. Bruxelles, 1965. — LEONDES, C. T.: *Modern Control System Theory*. New York, 1965. — LEWONTIN, R. C.: *Models, Mathematics and Metaphors*. Synthese 15 (1965) 222—244. — NOVIK, I. B.: *O modelirovanii složnyh sistem*. Moskva, 1965. — PAPP Ferenc: *Modell*. Magyar Nyelvőr 89 (1965) 462—468. — *Problemy issledovanija struktur i sistem*. Moskva, 1965. — PUŠKIN, V. N.: *Evristika i kibernetika*. Moskva, 1965. — *Trudy po znakovym sistemam. II. Učënye Zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta*. Vypusk 181. Tartu, 1965., különösen a következő tanulmányok: LOTMAN, JU.: *O probleme značenij vo vtoričnyh modelirujuščih sistemah* (22—37), OGIBENIN, B. L.: *K voprosu o značenii v jazyke i nekotoryh drugih modelirujuščih sistemah* (49—59), SEGAL, D. M.: *Zametki ob odnom tipe semiotičeskih modelirujuščih sistem* (60 — 63). — TRINČER, K. S.: *Biologija i informacija. Elementy biologičeskoj termodinamiki*. Moskva, 1965. — VIET, Jean: *Les méthodes structuralistes dans les sciences sociales*. Paris, 1965. — BARTH, Fredrik: *Models of Social Organization*. London, 1966. — KLAUS, Georg: *Prinzipien der wissenschaftlichen Theorienbildung*. Berlin, 1966. — (STOLJAROV, V.) hrsg.: *Zur Technik und Methodologie einiger quantifizierender Methoden der soziologischen Forschung* Berlin, 1966. — ŠTOFF, V. A.: *Modelirovanie i filosofija*. Moskva—Leningrad, 1966. — *Tezisy dokladov vo vtoroj letnej škole po vtoričnym modelirujuščim sistemam*. Tartu, 1966. — *Computers and the Humanities*. 1966/1967—. — ANDREEV, N. D.: *Statistiko-kombinatornye metody v teoretičeskom prikladnom jazykovedenii*. Leningrad, 1967. — BERKA, Karel—TONDL, Ladislav red.: *Teorie modelu a modelování*. Praha, 1967. — BOCK, Philip K.: *Three Descriptive Models in Social Structure*. Philosophy of Science 34 (1967) No. 2. 168—174. — BOUDON, Raymond: *L'analyse mathématique des faits sociaux*. Paris, 1967. — (BOWLES, E. A.) ed.: *Computers in Humanistic Research*. Englewood Cliffs, 1967. — CROSSLEY, John N. ed.: *Sets, Models and Recursion Theory*. Amsterdam, 1967. — EPSTEIN, R. A.: *The Theory of Gambling and Statistical Logic*. New York—London, 1967. — FREY, G.: *Die Mathematisierung*

unserer Welt. Stuttgart, 1967. — LORDAHL, Daniel S.: *Modern Statistics for Behavioral Sciences.* New York, 1967. — (PEI, Mario ed.): *A Survey of Current Linguistic Thought.* New York, 1967. — REVZIN, I. I.: *Metod modelirovanija i tipologija slavjanskih jazykov.* Moskva, 1967. — *Trudy po znakovym sistemam. III. Učënye Zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta.* Vypusk 198. Tartu, 1967. különösen a következő tanulmányok: LOTMAN, Ju. M.: *Tezisy k probleme „Iskusstvo v rjadu modelirujuščih sistem"* (130—145), ŽOLKOVSKIJ, A. K.—ŠČEGLOV, Ju. K.: *Iz predystorii sovetskih rabot po strukturnoj poetike* (367—377). — ZEINES, B.: *Introduction to Network Analysis.* Englewood Cliffs, 1967. — *Logic, Methodology and Philosophy of Science. III. Proceedings of the Third International Congress for Logic, Methodology and Philosophy of Science, Amsterdam, 1967.* Ed.: B. VAN ROOTSELAAR—J. F. STAAL. Amsterdam, 1968., különösen a következő tanulmányok: HINTIKKA, J.: *The Varieties of Information and Scientific Explanation* (311—331), MCMULLIN, E.: *What Do Physical Models Tell Us?* (385—396), RASHEVSKY, N.: *A Unified Approach to Biological and Social Organisms* (403—412), FARRELL, B. A.: *Some Thoughts on the Use of Models in Psychology* (415—430). — KLAUS, Georg hrsg.: *Wörterbuch der Kybernetik.* Berlin, 1968. „Modell" (411). — *Modelirovanie social'nyh processov.* Moskva, 1969. — (GORSKIJ, D. P.—MANEEV, A. K.—ŠIROKANOV, D. J. red.): *Gnoseologičeskie problemy formalizacii.* Minsk, 1969. — Ezen kívül néhány más (esztétikai, kibernetikai, az információelmélettel foglalkozó, szemiotikai, illetve ezek filozófiai vagy logikai aspektusaival foglalkozó) munkában is igen érdekes, tanulságos megfigyelések találhatók a modellálás elméletét és gyakorlatát illetően. Ezek közül csupán néhány olyan munkát idéznék, amelyek módszertanilag vagy tartalmilag szorosan összefüggnek a most idézett modell-elméleti művekkel, illetve a közvetlenül folklorisztikai jellegű modellálás később idézendő példáival (e munkák egyben azt is jelzik, hogy mely rokon tudományokban milyen gyorsasággal és milyen értelemben terjedtek el a modellálláshoz alapul szolgálható újabb tudományos módszerek és eredmények): COHEN, Morris: *Reason and Nature — An Essay on the Meaning of Scientific Method.* New York, 1931. — BIRKHOFF, G. D.: *A Mathematical Theory of Aesthetics.* Boston, 1932. — BENJAMIN, A. C.: *The Logical Structure of Science.* London, 1936. — CARNAP, Rudolf: *The Logical Syntax of Language.* New York, 1937. — GLIVENKO, V. I.: *Théorie générale des structures.* Paris, 1938. — COHEN, Morris—NAGEL, Ernest: *An Introduction to Logic and Scientific Method.* London, 1939. — VON NEUMANN, John—MORGENSTERN, Oskar: *Theory of Games and Economic Behavior.* Princeton, 1944. — YULE, G. U.: *The Statistical Study of Literary Vocabulary.* Cambridge, Mass., 1944. — STEWART, J. Q.: *Empirical Mathematical Rules Concerning the Distribution and Equilibrium of Population.* Geographical Review 37 (1947) 461—485. — DAHLBERG, G.: *Mathematical Methods for Population Genetics.* London—New York, 1948. — WIENER, Norbert: *Cybernetics.* New York (—Paris), 1948. — BRILLOUIN, Leon: *Science and Information Theory.* New York, 1949. (számos fordításban is) — MONTEL, P.: *L'art et les mathématiques.* Bulletin de l'Association pour Avancement des Sciences 1949. 62—80. — SHANNON, C. E. —WEAVER, W.: *The Mathematical Theory of Communication.* Urbana, Ill., 1949. — *La Cybernétique. Théorie du signal et de l'information.* Paris, 1951. — HARRIS, Z. S.: *Methods in Structural Linguistics.* Chicago, 1951. — RUESCH, J.—BATESON, G.: *Communication. The Social Matrix of Psychiatry.* New York, 1951. — VON MISES, R.: *Positivism. A Study of Human Understanding.* Cambridge, 1951. — BIRDWISTELL, R. L.: *Introduction to Kinesics.* London, 1952. — KLEENE, Stephen Cole: *Introduction to Metamathematics.* Amsterdam—Groningen—New York—Toronto, 1952. — BRAITHWATE, R. B.: *Scientific Explination.* Cambridge, 1953. — BRESSON, F.: *Langage et communications.* Année Psychologique 53 (1953) 477—502. — TOULMIN, S. E.: *The Philosophy of Science.* London, 1953. — GUIRAUD, Paul: *Les caractères statistiques du vocabulaire.* Paris, 1954. — PANFILOV, E. D.: *Protiv reakcionnoj metodologii sovremennogo strukturalizma.* Leningrad, 1954. (Učënye Zapiski 1-ogo Leningradskogo Pedagogičeskogo Instituta inostrannyh jazykov — Novaja serija: Vypusk 1.) — RUYER, R.: *Cybernétique et information.* Paris, 1954. — ALLPORT, F.: *Theories of Perception and the Concept of Structure.* New York, 1955. — QUASTLER, H. ed.: *Information Theory in Psychology.* Glencoe, 1955. — WHITE, Morton: *The Age of Analysis.* London, 1955. — ASHBY, W. Ross: *An Introduction to Cybernetics.* London, 1956. (számos későbbi kiadásban, illetve fordításban is hozzáférhető) — CHOMSKY, Noam: *Three Models for the Description of Language.* Institute of Radio Engineers Transaction 1 (1956), No 2., 113—124. — FLEW, A. ed.: *Essays in Conceptual Analysis.* London, 1956. — HERDAN, Gustave: *Language as Choice and Chance.* Groningen, 1956. — MILLER, G. A.: *Language et communications.* Paris, 1956. — BOURBAKI, N.: *Structures.* Paris, 1957. — CHERRY, Colin: *On Human Communication.* New York, 1957. (új kiadás: New York, 1961, 1966. stb.) — DUNCAN, H. D.: *Sociology of Art, Literature and Music: Social Contexts of Symbolic Experience.* In: *Modern Sociological Theory in Continuity*

and Change. New York, 1957. 482—497. — STEGMÜLLER, Wolfgang: *Das Wahrheitsproblem und die Idee der Semantik. Eine Einführung in die Theorien von A. Tarski und R. Carnap*. Wien, 1957. — CURRY, H. B.—FEYS, R.: *Combinatory Logic*. Amsterdam, 1958. — MOLES, Abraham: *Théorie de l'information et perception esthétique*. Paris, 1958. (több fordításban is hozzáférhető) — VON NEUMANN, John: *The Computer and the Brain*. New Haven, 1958. — CARNAP, Rudolf: *Foundations of Logic and Mathematics*. Chicago, 1957. — CARNAP, Rudolf: *Introduction to Semantics and Foundation of Logic*. Cambridge, 1959.—POPPER, K. R.: *The Logic of Scientific Discovery*. New York, 1959. — ZOLOTAREV, V. M.: *Verojatnostnaja model' predloženija*. Leningrad, 1959. — AYER, A. J. ed.: *Logical Positivism*. Glencoe, Ill., 1960. — GUIRAUD, Paul: *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique*. Paris, 1960. — FANO, Robert M.: *Transmission of Information. A Statistical Theory of Communications*. Cambridge, Mass., 1961. — JAGLOM, A. M.—JAGLOM, I. M.: *Verojatnost' i informacija*. Moskva, 1960. — NARSKIJ, I. S.: *Sovremennyj pozitivizm*. Moskva, 1961. — PAPP Ferenc: *A matematikai módszerek alkalmazásáról a nyelvtudományban*. MTA I. Oszt. Közl. 17 (1961) 289—306. — RUESCH, J.—KEES, W.: *Nonverbal Communication. Notes on the Visual Perception of Human Relation*. Berkeley—Los Angeles, 1961. — *Symbols, Signals and Noise — The Nature and Process of Communication*. New York, 1961. — *Logic and Language. Studies dedicated to Professor Carnap on the Occasion of his seventieth birthday*. Dordrecht, 1962. — MOLOŠNAJA, T. N. red.: *Strukturno-tipologičeskie issledovanija*. Moskva, 1962. — *Simpozium po strukturnomu izučeniju znakovyh sistem. Tezisy dokladov*. Moskva, 1962. — SVIDERSKIJ, V. I.: *O dialektike elementov i struktury v ob"ektivnom mire i v soznanii*. Moskva, 1962. — DUFRENNE, Mikel: *Language and Philosophy*. Bloomington, 1963. — FRUMKINA, R. M.: *Statističeskie metody izučenija slovarnogo sostava*. Moskva, 1963. — GARVIN, Paul L. ed.: *Natural Language and the Computer*. New York, 1963. (későbbi kiadásokban is hozzáférhető) — MOLES, Abraham A.—VALLENCIEN, Bernard eds.: *Communication et langage*. Paris, 1963. — MOLOŠNAJA, T. N. red.: *Issledovanija po strukturnoj tipologii*. Moskva, 1963. — NOVIK, I. B.: *Gnoseologičeskaja harakteristika kibernetičeskih modelej*. Voprosy Filosofii 17 (1963) No. 8. 92—103. — PANFILOV, V. Z.: *Grammatika i logika*. Moskva—Leningrad, 1963. (Bővített változata: *Grammar and Logic*. The Hague—Paris, 1968.) — ROGERS, Robert: *A Survey of Formal Semantics*. Synthese 15 (1963) 17—56. — SCHRAMM, W. ed.: *The Science of Human Communication*. New York, 1963. (Újabb kiadásokban is, pl. 1966.) — VOROB'EV, N. N.: *Matematičeskaja teorija igr*. Leningrad, 1963. — WATERMAN, John T.: *Perspectives in Linguistics. An Account of the Background of Modern Linguistics*. Chicago—London, 1963. — BAR-HILLEL, Yehoshua: *Language and Information. Selected Essays on Their Theory and Application*. Reading, Mass. — Jerusalem, 1964. — BAR-HILLEL, Y.—CARNAP, R.: *An Outline of a Theory of Semantic Information*. Reading, Mass., 1964. — FRUMKINA, R. M.: *Statističeskie metody izučenija leksiki*. Moskva, 1964. — GUHMAN, M. M.—JARCEVA, V. N. red.: *Osnovnye napravlenija strukturalizma*. Moskva, 1964. — HYMES, Dell H. ed.: *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York, 1964. — KATZ, Jerrold J.—POSTAL, Paul M.: *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. Cambridge, Mass., 1964. — PAPP Ferenc: *Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 2 (1964) 75—88. — PAPP, Ferenc: *Mathematische und strukturelle Methoden in der sowjetischen Sprachwissenschaft*. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 14 (1964) 119—137. — PAPP Ferenc: *Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban*. Bp. 1964. (Ugyanennek némileg változtatott kiadása: *Mathematical Linguistics in the Soviet Union*. London—The Hague—Paris, 1966.) — REZNIKOV, L. O.: *Gnoseologičeskie voprosy semiotiki*. Leningrad, 1964. (Bővített változata: RESNIKOW, Lasar Ossipowitsch: *Erkenntnistheoretische Fragen der Semiotik*, Berlin, 1968.) — SEBEOK, Th. A.—HAYES, A. A.—BATESON, M. C. ed.: *Approaches to Semiotics*. The Hague—London—Paris, 1964. — SOKOLOV, E. N.: *O modelirujuščih svojtsvah nervnoj sistemy*. In: *Kibernetika, myšlenie, žizn'*. Moskva, 1964. 260—279. — *Cybernetyka. Argumenty za i przeciw*. Warszawa, 1965. — *Entretiens sur les notions de „Genèse" et „Structure"*. Paris—La Haye, 1965. — *Formal Semantic Analysis*. American Anthropologist. Special Issue. Vol. 67. No. 5. Part 2. 1965. — GUILLAUMAUD, Jacques: *Cybernétique et matérialisme dialectique*. Paris, 1965. – KREUZER, Helmut — GUNZENHÄUSER, Rul hrsg.: *Mathematik und Dichtung*. München, 1965. (2., bővített kiadása: 1968.) — PAPP Ferenc: *A kibernetikai módszerek jelentősége a nyelvtudomány számára*. Magyar Tudomány 72 (1965) 704—714. — SZÁDAY R.: *A szabályozáselmélet elemei*. Budapest, 1965. — USPENSKIJ, B. A.: *Strukturnaja tipologija jazykov*. Moskva, 1965. — CHOMSKY, Noam: *Topics in the Theory of Generative Grammar*. The Hague—Paris, 1966. — *Computation in Linguistics*. Bloomington—London, 1966. — DIRENZO, Gordon J. ed.: *Concepts, Theory, and Explanation in the Behavioral Sciences*. New York, 1966. — EHR-

sem készült el eddig olyan összefoglalás, amelyben egy helyen szerepelnének mindazok a művek, amelyek előkészítői folklorisztikai problémák megoldására valamilyen modelleket használtak volna fel.[2] A következőkben éppen ezért a teljesség igénye nélkül a folklorisztikai modellálásnak csupán néhány fő kérdéséről esik szó, elsősorban abból a szempontból, hogy az eddigi kísérletek hogyan értékelhetők, milyen irányba folytathatók tovább.

Mivel a következőkben a folklorisztikai modellek több válfajáról esik szó, illő definiálnunk a modell fogalmát. *Modell*nek nevezzük a továbbiakban — a szó legáltalánosabb értelmében, — azokat a konstruált *rendszer*eket, amelyeket a valóság egyes elemeinek összefüggéseiből szerkesztettek meg olyan módon,

---

MANN, Jacques ed.: *Structuralism.* New Haven, 1966. — GÉCSEG Ferenc—PEÁK István: *Az automaták algebrai elmélete.* Matematikai Lapok 17 (1966) 77—134. — GREENBERG, Joseph H.: *Language Universals. With Special Reference to Feature Hierarchies.* The Hague—Paris, 1966. — HAMMARSTRÖM, Göran: *Linguistische Einheiten in Rahmen der modernen Sprachwissenschaft.* Berlin—Heidelberg—New York, 1966. — KATZ, J. J.: *The Philosophy of Language.* New York, 1966. — HERDAN, Gustave: *The Advanced Theory of Language as Choice and Chance.* Berlin, 1966. — *Sciences humaines et philosophie.* Paris, 1966. — (SMITH, A. G. ed.: *Communication and Culture. Readings in the Codes of Human Interaction.* New York, 1966. — VOLKOV, D. G.: *Jazyk kak sistema znakov.* Moskva, 1966. — ALBRECHT, Erhard: *Sprache und Erkenntnis.* Berlin, 1967. — (ALTMANN, S. A. ed.): *Social Communication Among Primates.* Chicago, 1967. — BUCKLEY, Walter: *Sociology and Modern Systems Theory.* Englewood Cliffs, 1967. — (BOOTH, D. A. ed.): *Machine Translation.* Amsterdam, 1967. — CUISENIER, J.: *Le structuralisme du mot, de l'idée et des outils.* Esprit, 1967. Mai. — GRINKER, Roy R. Jr.: *Toward a Unified Theory of Human Behavior: Introduction to General Systems Theory.* New York—London, 1967. (2nd, enlarged edition). — HAYS, David G.: *Introduction to Computational Linguistics.* New York, 1967. — HELLER, Louis G.—MACRIS, James: *Parametric Linguistics.* The Hague—Paris, 1967. — HELM, June ed.: *Essays on the Verbal and Visual Arts.* Seattle—London, 1967. — HOCKETT, Charles F.: *Language, Mathematics, and Linguistics.* The Hague—Paris, 1967. — MATSON, Floyd W.—MONTAGU, Ashley eds.: *The Human Dialogue: Perspectives on Communication.* New York—London, 1967. — PARRY, J.: *The Psychology of Human Communication.* London, 1967. — PIKE, Kenneth L.: *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior.* The Hague—Paris, 1967. (2nd, revised edition). — STEPHENSON, William: *The Play Theory of Mass Communication.* Chicago—London, 1967. — (THAYER, L. ed.): *Communication: Concepts and Perspectives.* Washington, 1967. — VENDLER, Z.: *Linguistics in Philosophy.* Ithaca, 1967. — HANKISS Elemér: *Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban.* Valóság 11 (1968) július, 7. szám. 1—18. (ugyanez: *A népdaltól az abszurd drámáig.* Budapest, 1969. 255—291, 314—321.) — HERMAND, Jost: *Synthetisches Interpretieren. Zur Methodik der Literaturwissenschaft.* München, 1968. — *Computer Studies in the Humanities and Verbal Behavior.* The Hague, 1968— . — KURSANOV, G. A.: *Sovremennaja idealističeskaja gnoseologija. Kritičeskie očerki.* Moskva, 1968. — LYONS, John: *Introduction to Theoretical Linguistics.* Cambridge, 1968. — MATER, Erich—ŠTINDLOVÁ, Jitka: *Les machines dans la linguistique. Colloque international sur la mécanisation et l'automatisation des recherches linguistiques.* Praha, 1968. — *Problemy strukturnoj lingvistiki. 1967.* Moskva, 1968. — SACHS, L.: *Statistische Auswertungsmethoden.* Berlin—Heidelberg—New York, 1968. — (SCHNELLE, Helmut u. a.) hrsg.: *Methoden der Sprachwissenschaft.* München, 1968. — SINOWJEW, A. A.: *Über mehrwertige Logik.* Berlin, 1968. — SZANYI László: *Mozgásformák és kibernetika.* Valóság 11 (1968) november, 11. szám, 24—34. — *A társadalom mint struktúra és az egyének. Interjú André Gorz-zal.* Társadalmi Szemle 23 (1968) 3., szám, március, 67—75. — ZVEGINCEV, V. A.: *Teoretičeskaja i prikladnaja lingvistika.* Moskva, 1968. — MOSKOVIČ, V. A.: *Statistika i semantika. Opyt statističeskogo analiza semantičeskogo polja.* Moskva—Leningrad, 1969. stb., stb. Természetesen különösen a legújabb idevágó egész irodalomáttekintése gyakorlatilag is szinte lehetetlen.

[2] Ilyen szempontból elsősorban a következő tanulmányok veendők figyelembe (mivel e témakör is igen aktuális, a legfrissebben megjelent munkákra csak kivételes esetben utalhattunk): DE ROHAN-CSERMAK, Géza: *Structuralisme et folklore.* In: MEGAS, Georgios A. ed.: *IV. International Congress for Folk-Narrative Research in Athens (1.9.—6.9. 1964.) Lectures and Reports.* Athens, 1965. 399—407. — JACOBS, Melville: *A Look*

hogy e rendszerekből a valóság elemeinek összefüggését pontosabban megismerhessük. Aszerint, hogy e modellek milyen elvek szerint készültek, milyen célt szolgálnak, vagy milyen formájúak, további alcsoportokra oszthatjuk őket. 2. A modellek különböző fajtáinak csoportosításában az eddigi kísérletek szerzői nem mindenben értenek egyet, és csupán főbb vonalakban tisztázódott

Ahead in Oral Literature Research. Journal of American Folklore 79 (1966) 413—427. — WAUGH, Butler: *Structural Analysis in Literature and Folklore.* Western Folklore 25 (1966) 153—164. — POP, Mihai: *Der formelhafte Charakter der Volksdichtung.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 14 (1968) 1—15. — VOIGT Vilmos: *A folklorisztikai strukturalizmus mérlege és távlatai.* Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 25 (1968) 169—183. E közvetlenül tudománytörténeti illetve kommentatív jellegű munkákon kívül néhány recens módszertani összefoglalás, antropológiai vagy nyelvészeti kézikönyv további tájékoztatást is nyújthat. Ezek közül a leginkább közkézen forgók: SEBEOK, Thomas A.—INGEMAN, Frances J.: *Structural and Content Analysis in Folklore Research.* In: *Studies in Cheremis. I. The Supernatural.* New York, 1956. 261—268. — KURATH, Gertrud Prokosch: *Panorama of Dance Ethnology.* Current Anthropology 1 (1960) 233—254. — FISCHER, J. L.: *The Sociopsychological Analysis of Folktales.* Current Anthropology 4 (1963) 235—295. — DUNDES, Alan: *Texture, Text, and Context.* Southern Folklore Quarterly 28 (1964) 251—265. — DUNDES, Alan: *On Computers and Folk Tales.* Western Folklore 24 (1965) 185—189. — DUNDES, Alan: *Metafolklore and Oral Literary Criticism.* The Monist 50 (1966) 505—516. — HAND, Wayland D.: *Status of European and American Legend Study.* Current Anthropology 6 (1965) 439—446. — HYMES, Dell H. ed.: *The Use of Computers in Anthropology.* London—The Hague—Paris, 1965. — SEBEOK, Thomas A.: *Animal Communication.* Science 147 (1965) No. 3661. February 26., 1006—1014. — SEBEOK, Thomas A. ed.: *Current Trends in Linguistics. Vol. III. Theoretical Foundations.* The Hague—Paris, 1966. — MARANDA, Pierre: *Formal Analysis and Intercultural Studies.* Social Science Information VI—4 (1967) 7—36. — MARANDA, Pierre: *Recherches structurales en mythologie aux Etats-Units.* Social Science Information VI—5 (1967) 213—219. — HEUSCHER, Julius E.: *A Critique of Some Interpretations of Myths and Fairy Tales.* Journal of American Folklore 81 (1968) 175—181. — LÜTHI, Max: *Märchen.* Stuttgart, 1968. passim. (3., erweiterte Ausgabe). — JASON, Hedda: *A Multidimensional Approach to Oral Literature.* Current Anthropology 10 (1969) 413—426. — MELETINSKIJ, E. M.: *Strukturnotipologićeskoe izućenie skazki.* In: PROPP, V. Ja.: *Morfologija skazki.* Moskva 1969. 134—166 — — MELETINSKIJ, Eleasar: *Zur strukturell-typologischen Erforsch ung des Volksmärchens.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 15 (1969) 1—30. — STOCKMANN, Doris: *Elektronische Datenverarbeitung in der Ethnologie und den ihr nahestehenden Wissenschaften.* Uott: 134—158. Az inkább antropológiai jellegű összefoglalások közül csak a leg újabbak idézendők, bennük nyoma van a régibb szakirodalomnak is: KROEBER, A. L.: *Structure, Function and Pattern in Biology and Anthropology.* Scientific Monthly 56 (1943) 105—113. — LEWIN, K.: *Field Theory in Social Science.* New York, 1951. — BIDNEY, David: *Theoretical Anthropology.* New York, 1963. — SHAPERA, I.: *Some Comments of the Comparative Method in Social Anthropology.* American Anthropologist 55 (1953) 353—361. — OLIVER, Douglas: *An Ethnographer's Method for Formulating Descriptions of 'Social Structure'.* American Anthropologist 60 (1958) 801—826. — LEACH, E. R.: *Rethinking Anthropology.* New York, 1962. — JARVIE, I. C.: *The Revolution in Anthropology.* London, 1964. — BANTON, Michael ed.: *The Relevance of Models for Social Anthropology.* London, 1965. — MERCIER, Paul: *Histoire de l'anthropologie.* Paris, 1966. — STONE, Philip J.—DUNPHY, Dexter C.—SMITH, Marshall S.—OGILVIE, Daniel M. ed.: *The General Inquirer — A Computer Approach to Content Analysis.* Cambridge, Mass., 1966. — GOODMAN, Mary Ellen: *The Individual and Culture.* Homewood, Ill., 1967. — HUNT, Robert ed.: *Personalities and Culture: Readings in Psychological Anthropology.* Garden City, 1967. — JARVIE, I. C.: *On Theories of Fieldwork and the Scientific Character of Social Anthropology.* Philosophy of Science 34 (1967) 223—242. — MIDDLETON, John ed.: *Myth and Cosmos: Readings in Mythology and Symbolism.* Garden City, 1967. — HARRIS, Marvin: *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture.* New York, 1968. — LEWIS, I. M. ed.: *History and Social Anthropology.* London, 1968. — MANNERS, Robert A.—KAPLAN, David ed.: *Theory of Anthropology: A Sourcebook.* Chicago, 1968. — LEIRIS, Michel: *Cinq études d'ethnologie.* Paris, 1969. Ezen kívül természetesen a később idézendő részlettanulmányok, illetve az ott idézett további irodalom áttanulmányozása is haszonnal járhat.

az, milyen különböző modell-fajták ismertek, illetve lehetségesek. HESSE szerint a két fő csoport a tudományos elképzelés és az analógia.[3] LEWONTIN megkülönböztet evolucionárius, determinisztikus és sztohasztikus modelleket.[4] REVZIN elsősorban nyelvi példákból kiindulva a szintétikus, a következmény- és a tényleírásokat általánosító (vagyis az előbbi modellformákat metasztazáló) modelleket említi.[5] STOFF részletező rendszerében a két fő csoport az anyagmodellek és az ideamodellek.[6] Mindezek alapján tartalmukat tekintve joggal oszthatjuk a modelleket *tárgymodellek*re és *metamodellek*re.

Formailag ugyancsak STOFF a tárgymodellek között megkülönbözteti a geometriai, a fizikai és a matematikai modelleket (az utóbbiakból származtathatók a különféle kibernetikai modellek), a metamodellekhez sorolja a jelszerű (szimbolikus) és a képszerű (ikonikus) modelleket, valamint ezek kombinációját: a kép-jel-szerű modelleket.[7] APOSTEL szerint a legfőbb modellválfajok az algebrai, a szemantikai és a szintaktikai modellek.[8] KEMENY (és rajta kívül SNELL és mások) a logikai modellek rendszerét építi fel.[9] Általában formailag eddig főként három modelltípust dolgoztak ki: a *matematikai* (geometriai, kibernetikai), a *nyelvi* és a *logikai* (szillogizmus-) modelleket. Természetesen ezek között igen sok átmenet képzelhető el.

Az így előállított modellek egyes tulajdonságai eltérhetnek egymástól, aszerint, hogy a modell egy részletre, vagy egy egészre terjed-e ki; az általa bemutatott rendszert statikus vagy dinamikus jelleggel ábrázolja-e; determinisztikus-egyértelmű, vagy csupán valószínűségjellegű (statisztikus) kereteket ad-e?[10]

Céljukat tekintve is megkülönböztethetjük egymástól (SUPPES és mások nyomán) a felelet-modelleket, a a kísérletmodelleket, az adat-modelleket, a terv-kísérlet-modelleket stb.[11] DENISZOV felsorolása szerint[12] csak a nyelvi modellek lehetnek mondatsémák, deduktív rendszer, mesterséges segédnyelv, egy formális rendszer interpretációja, egy tény méretváltoztató ábrázolása stb. STOFF is megkülönbözteti egymástól az experimentális kutatás modelljeit, a valóságtükrözés modelljeit, absztrakciós, interpretációs (teória-) modelleket, és a szemléltető modelleket.[13] Egyelőre ugyan korai lenne mindezeket egyetlen érvényes rendszerbe egyesíteni, mindazáltal a modellek között céljukat tekintve megkülönböztetjük a *didaktikus-ábrázoló*, az *adat-feldolgozó-tároló*, az *interpretációs (teória-)* és a *kísérleti (experimentális)* modelleket.

A modellek más szempontokból való jellemzésétől, felosztásától ez alkalommal el kell tekintenünk.

[3] HESSE, M. B.: *Models and Analogies in Science*. London—New York, 1963. 10—12.

[4] LEWONTIN, R. C.: *Models, Mathematics and Metaphors*. Synthese 15 (1963) 222—244.

[5] REVZIN, I. I.: *Metod modelirovanija i tipologija slavjanskih jazykov*. Moskva, 1967. 27—29.

[6] ŠTOFF, V. A.: *Modelirovanie i filosofija*. Moskva—Leningrad, 1966. 23.

[7] Ugyanott 24—29, sőt legáttekinthetőbben a 34. lap táblázatán.

[8] APOSTEL, Leo: *Towards the Formal Study of Models in Non-Formal Science*. Synthese 12 (1960) 125—161.

[9] K EMENY, John G.: *Models of Logical Systems*. The Journal of Symbolic Logic 13 (1948) No. 1.

[10] STOFF, V. A.: *Modelirovanie i filosofija*. 32—33.

[11] SUPPES, Patrick: *Models of Data*. In: NAGEL, Ernest—SUPPES, Patrick—TARSKI, Alfred: *Logic, Methodology and Philosophy of Science*. Stanford, Calif., 1962. 252—261.

[12] DENISOV, P. N.: *Principy modelirovanija jazyka*. Moskva, 1965. 113—115.

[13] ŠTOFF, V. A.: *Modelirovanie i filosofija*. passim.

3. A következőben e kategóriák alkalmazásával minősítjük az eddig elkészült legjelentősebb folklorisztikai modelleket. Előbb azonban tekintsük át az ezek közül kiválasztott példákat a hagyományos tudománytörténet szempontjai szerint.

Mesemodelleket ad PROPP[14] és DUNDES.[15] Rejtvény-modellt dolgozott ki DUNDES.[16] A szólások köréből PERMJAKOV[17] logikai osztályozása a legjelentősebb. Epikus elbeszélések sémáit közli STENDER-PETERSEN.[18] A hiedelemtörténetekkel legtöbbet a skandináv kutatók (VON SYDOW,[19] GRANBERG,[20] ESKERÖD,[21] HONKO,[22] ALVER,[23] BLEHR,[24] PENTIKÄINEN[25]) foglalkoztak.[26] Külön

[14] PROPP, V.: *Morfologija skazki.* Leningrad, 1928. = *Morphology of the Folktale.* Bloomington, 1958. (2., javított és bővített kiadás. Austin-London, 1968.) = *Morfologia della fiabe.* Torino, 1966. = *Morphologie des Märchens.* Berlin, 1969. (sajtó alatt) = második, javított kiadásban oroszul: *Morfologija skazki.* Moskva, 1969. Vö.: LÉVI-STRAUSS, Claude: *La Structure et la Forme. Reflexions sur un ouvrage de Vladimir Propp.* Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée. No. 99. Mars. (Série M. No. 7.) Paris, 1960. 3—36. (Ugyanez a tanulmány PROPP viszonválaszával együtt olvasható a „*Morfológia*" olasz kiadásának függelékében.) — LEVIN, Isidor: *Vladimir Propp — An Evaluation on His Seventieth Birthday.* Journal of the Folklore Institute 4 (1967) 32—49. Különösen értékesek PROPP-ra vonatkozóan is A. M. ASTAHOVA bevezető tanulmányának vonatkozó részei a MEL'C, M. Ja.: *Russkij Fol'klor. Bibliografičeskij ukazatel' 1917—1944.* Leningrad, 1966. elején, valamint E. M. MELETINSKIJ kisérő tanulmánya a „*Morfológia*" új NATHHORST, Bertal: *Formal or Structural Studies of Traditional Tales.* Stockholm, 1969. (Ezt a művet már nem volt alkalmam minden vonatkozó helyén felhasználni.)

[15] DUNDES, Alan: *The Morphology of North American Indian Folktales.* Helsinki, 194. (FFC 195.) — *Structural Typology in North American Indian Folktales. Southwestern Journal of Anthropology* 19 (1963) 121—130.; magyar fordításabn a „*Strukturalista folklorisztika*" c. kötetben.

[16] GEORGES, Robert A.—DUNDES, Alan: *Toward a Structural Definition of the Riddle.* Journal of American Folklore 76 (1963) 111—118.

[17] PERMJAKOV, G.: *Logiko-semiotičeskij plan poslovic i pogovorok — k voprosu o klassifikacii žanra.* Narody Azii i Afriki 1967. No. 6. 52—68. — *O logičeskom aspekte poslovic i pogovorok — Der logisch-semiotische Aspekt der Sprichwörter und Redensarten.* Proverbium 1968. No. 10. 221—235. — *O lingvističeskom aspekte poslovic i pogovorok — Der linguistische Aspekt der Sprichwörter und Redensarten.* Proverbium 1968. No. 11. 276—285., Proverbium 1969. No. 12. 329. — *O predmetnom aspekte poslovic i pogovorok — Der sachliche Aspekt der Sprichwörter und Redensarten.* Proverbium 1969. No. 12. 324—328. — *Izbrannye poslovicy i pogovorki narodov Vostoka.* Moskva, 1968., itt különösen 5—47. Az itt említett problémák kritikai megvilágításához: SZEMERKÉNYI Ágnes: *A proverbiumok logikai-szematikai összehasonlító vizsgálatához.* Népi Kultúra — Népi Társadalom 2—3 (1969) 225—233.

[18] STENDER-PETERSEN, Adolf: *Esquisse d'une théorie structurale de la littérature.* Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague 5 (1949) 277—287. — Több ilyen jellegű, különböző epikus történeteket tárgyaló tanulmányának gyűjteményes kötete: STENDER-PETERSEN, Adolf: *Varangica.* Aarhus, 1953.

[19] Ezek összegyűjtve (de korántsem kivétel nélkül!) megtalálhatók: VON SYDOW, Carl Wilhelm: *Selected Papers on Folklore.* Copenhagen, 1948.

[20] A legjelentősebb, elméleti tanulmány (ezen kívül GRANBERG több konkrét munkában is bemutatta módszerét): GRANBERG, Gunnar: *Memorat und Sage.* Saga och Sed 1935. 120—127.

[21] NILSSON, [ESKERÖD] Albert: *Interessedominanz und Volksüberlieferung. Einige Überlieferungspsychologische Gesichtspunkte.* Acta Ethnologica 1936. 165—186. Később az „*Interessedominanz*" problémájával más oldalról foglalkozik monográfiájában: ESKERÖD, Albert: *Årets äring.* Stockholm, 1947. E kérdést részletesen tárgyalja monográfiájában UJVÁRY Zoltán: *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban.* Műveltség és Hagyomány 11 (1969) 81—86.

[22] HONKO, Lauri: *Geisterglaube in Ingermanland. I.* Helsinki, 1962. (FFC 185.), különösen 86—158. — *Memorates and the Study of Beliefs.* Journal of the Folklore Institute 1 (1964) 5—19. — *On the Functional Analysis of Folk-Beliefs and Narratives About Empirical Supernatural Beings.* In: MEGAS, Georgios A. ed.: *IV. International Congress for Folk-Narrative Research in Athens (1.9.—6.9. 1964.) Lectures and Reports.* Athens,

csoportok az „epikus hős életútja" kutatásának (HAHN,[27] NUTT,[28] RANK,[29] SCHLAUCH,[30] LORD RAGLAN,[31] CAMPBELL,[32] BASCOM,[33] KLUCKHOHN,[34] Jan DE VRIES,[35] Archer TAYLOR,[36] ZSIRMUNSZKIJ,[37] és még sokan mások által megkísérelt általános leírásai[38]), illetve a harvardi „orális-formulaszerű" költészet kutatásának idevágó munkái.[39] DUMÉZIL[40] mitológia-modelljei, KERÉNYI,[41]

1965. 168—173. — *Perinnelajianalyysin tehtävistä.* Sananjalka 9 (1967) — 125-149. — *Genre Analysis in Folkloristics and Comparative Religion.* Temenos 3 (1968) 48—66.

[23] ALVER, Brynjulf: *Historiske segner og historisk sanning.* Norveg 9 (1962) 89—116. — *Category and Function.* Fabula 9 (1967) 63—69.

[24] BLEHR, Otto: *Noen synpunkter på analysen av folketrofortellinger.* Universitetets Etnogafiske Museum Årbok 1965. 32—46. — *The Analysis of Folk Belief Stories and its Implications for Research on Folk Belief and Folk Prose.* Fabula 9 (1967) 259—263.

[25] PENTIKÄINEN, Juha: *The Nordic Dead-Child Tradition. I. Nordic Dead-Child Beings.* Helsinki, 1968. (FFC 202.), különösen: 101—127. — *Grenzprobleme zwischen Memorat und Sage.* Temenos 3 (1968) 136—167.

[26] A skandináv kutatók még számos más alkalommal is foglalkoztak e kérdéskörrel. Egyik nemzetközi megbeszélésük anyagából *(Nordisk seminar i folkedigtning. I.* København 1962.) különösen Reidar Th. CHRISTIANSEN és Iørn PIØ idevágó dolgozatait kell megemlítenünk *(„Fabulat og memorat"* illetve *„Fabulat og memorat — Diskussion"* címen = 86—106.). Legújabban: *Fältarbetet. Synpunkter på etno-folkloristisk fältforskning.* Helsingfors, 1968.

[27] VON HAHN, J. G.: *Griechische und albanische Märchen. I—II.* Leipzig, 1864. *Nachwort. — Sagwissenschaftliche Studien.* Jena, 1876.

[28] NUTT, Alfred: *The Aryan Expulsion-and-Return Formula in the Folk- and Hero-Tales of the Celts.* The Folk-lore Record 4 (1881) 1—44.

[29] RANK, Otto: *Der Mythus von der Geburt der Helden.* Leipzig—Wien, 1909. = = *The Myth of the Birth of the Hero.* New York, 1952.

[30] SCHLAUCH, Margaret: *Romance in Iceland.* Princeton, 1934. 95—118.

[31] LORD RAGLAN: *The Hero of Tradition.* Folklore 45 (1934) 212—231. (Újra kiadva, Alan DUNDES értékes kommentárjaival és bibliográfiai kiegészítéseivel: DUNDES Alan: *The Study of Folklore.* Englewood Cliffs, 1965. 142—157.) — *The Hero. A Study in Tradition, Myth and Drama.* London, 1936. (Új kiadás: New York, 1956.)

[32] CAMPBELL, Joseph: *The Hero with a Thousand Faces.* New York, 1949. (Új kiadása: 1956.) — *Bias and Mythos.* In: WILBUR, G. B.—MUENSTERBERGER, W. ed.: *Psychoanalysis and Culture.* New York, 1951. 329—343. — *The Masks of God. Primitive Mythology.* New York, 1959.

[33] BASCOM, William: *The Myth-Ritual Theory.* Journal of American Folklore 70 (1957) 103—115.

[34] KLUCKHOHN, Clyde: *Recurrent Themes in Myths and Mythmaking.* Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences 88 (1959) 268—279. (Új kiadása: DUNDES, Alan: *The Study of Folklore.* Englewood Cliffs, 1965. 158—168.)

[35] DE VRIES, Jan: *Heldenlied en heldensage.* Utrecht, 1960. = *Heroic Song and Heroic Legend.* London, 1963. = *Heldenlied und Heldensage.* Bern—München, 1961., különösen 281—301.

[36] TAYLOR, Archer: *The Biographical Pattern in Traditional Narrative.* Journal of Folklore Institute 1 (1964) 114—129.

[37] SCHIRMUNSKI, Viktor: *Vergleichende Epenforschung. I.* Berlin, 1961. különösen 27—45. — ŽIRMUNSKIJ, V.: *Narodnyj geroičeskij epos. Sravnitel'no-istoričeskie očerki.* Moskva—Leningrad, 1962. különösen 97—114.

[38] Az e témával foglalkozó irodalom voltaképpen igazán gazdag, legtöbbször még az érdekelt kutatók által sem sejtett módon. A számos idézhető munka közül itt legyen szabad csak a következőkre hivatkozni: RADIN, Paul: *Literary Aspects of North American Indian Mythology.* Ottawa, 1915. Továbbá a később, a 41. jegyzetben idézendő művei. — ABERLE, David F.: *The Psychosocial Analysis of a Hopi Life-History.* Berkeley—Los Angeles, 1951. — BAUDOUIN, Charles: *Le triomphe de héros.* Paris, 1952. — HOOK, Sidney: *The Hero in History.* Boston, 1955. — DUNDES, Alan: *The Morphology of North American Indian Folktales.* Helsinki, 1964. (FFC 195.) 119., valamint a 31. jegyzetben említett kommentárjaiban. — Legutóbb: LAUBSCHER, Annemarie: *Betrachtungen zur Inhaltsanalyse von Erzählgut.* Paideuma 14 (1968) 170—194.

JUNG,[42] VON BEIT[43] archetípusai. Külön feladat lenne az ide kapcsolható népzenei, néptáncra vonatkozó kutatások összegezése. A metrikai, népművészeti, népviselet- és népszokás-kutató vizsgálatok hasonlóan sok lehetőséget adnak a modellálásra. A modern kutatási módszerek elterjedésével különben is igen gyorsan szaporodik az itt számon tartható munkák száma. Különösen az Egyesült Államokban, Franciaországban (a *L'Homme* köre), az angol egyetemes néprajzi kutatók között, Hollandia elméleti etnológiájában, Csehszlovákiában a „brünni iskola" képviselőinek (SIROVÁTKA,[44] BENEŠ,[45] HAVLIKOVÁ[46]), Romániában a legújabban megélénkült strukturalista-szemiotikai folklorisztika művelőinek (POP,[47] ERETESCU,[48] RUXĂNDOIU,[49] BRĂTULESCU,[50] NICULESCU,[51] GOLOPENȚIA-ERETESCU)[52] dolgozataiban láthatunk erre jó pél-

[39] LORD, Albert B.: *The Singer of Tales.* New York, 1960. (Új kiadása: 1965. Hozzáférhető német fordításban is.), és ugyanőtőle legutóbb: *Homer as Oral Poet.* Harvard Studies in Classical Philology 72 (1968) 1—46. — Az irányzat értékeléséhez: MINER, Earl: *A költői formulák összehasonlító vizsgálatához.* Ethn. 79 (1968) 225—240.

[40] DUMÉZIL, Georges: *Jupiter, Mars, Quirinus. I—IV.* Paris, 1941—1944—1945—1948. — *Loki.* Paris, 1948. — *Les Dieux des Indo-Européens.* Paris, 1952. — *L'idéologie tripartie des Indo-Européens.* Brussels, 1958. — *La Réligion romaine archaïque.* Paris, 1966. — *Mythe et Épopée. L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indoeuropéens.* Paris, 1968. Műveinek korábbi bibliográfiája: *Bibliographie des travaux de Georges Dumézil.* In: *Hommages à Georges Dumézil.* Collection Letomus, vol. XLV, Bruxelles, 1960. xi—xxiii. Munkásságának gazdag visszhangjáról az egyik legutóbbi mű: LITTLETON, C. Scott: *The New Comparative Mythology. An Anthropological Assessment of the Theories of Georges Dumézil.* Berkeley—Los Angeles—London, 1967.

[41] KERÉNYI, Karl: *Apollon. Studien über Antike Religion und Humanität.* Wien—Amsterdam—Leipzig, 1937. (Új kiadásokban is hozzáférhető). — *Die antike Religion.* Düsseldorf, 1952. (2. Auflage). — A másokkal együtt írott művek közül: KERÉNYI, Karl—JUNG, C. G.: *Einführung in das Wesen der Mythologie.* Zürich, 1941. (Számos új kiadásban, fordításban is hozzáférhető). — KERÉNYI, Karl—JUNG, C. G.—RADIN, Paul: *Der göttliche Schelm.* Zürich, 1954. — RADIN, Paul: *The Trickster. A Study in American Indian Mythology. With Commentaries by Karl* KERÉNYI *and* C. G. JUNG. London, 1956. (Több kiadásban is hozzáférhető). — KERÉNYI munkásságának, és általában a hasonló törekvéseknek hű képét adják az *„Eranos-Jahrbuch"* címmel évenként megrendezett és kiadott összejövetelek előadásai, tanulmányai, valamint az ezekből készített másodszori tanulmánygyűjtemények.

[42] Az előbbi jegyzetben **már idézett munkák mellett:** JUNG, C. G.: *Wandlungen und Symbole der Libido.* Zürich, 1912. (Lényegesen átdolgozott 2. kiadása: Zürich, 1938.) — *Psychologische Typen.* Zürich, 1921. (Számos új, átdolgozott kiadása, legutóbb 1950-ből)— *Wirklichkeit der Seele.* Zürich, 1939. — *Essays on a Science of Mythology.* New York, 1949. — *Von den Wurzeln des Bewusstseins. Studien über den Archetypus.* Zürich, 1954.

[43] Ilyen irányú korábbi munkáinak összegezése: VON BEIT, Hedwig: *Das Märchen. Sein Ort in der geistigen Entwicklung.* Bern—München, 1965. Folklorisztikai értékelése: LÜTHI, Max: *Besprechung des Märchenwerkes von Hedwig von Beit.* In: *Märchenforschung und Tiefpsychologie.* Darmstadt, 1969. 391—403.

[44] SIROVÁTKA, Oldřich: *Zur Morphologie der Sage und Sagenkatalogisierung.* Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae 13 (1964) 99—106. Vesd össze ezzel Maja BOŠKOVIĆ-STULLI igen érdekes megjegyzéseit: *Narodna predaja o vladarevoj tajni.* Zagreb, 1967. 171—172, itt további példákkal is, valamint BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja: *Beitrag zur Diskussion über die Katalogisierung der Volkssagen.* Fabula 8 (1966) 192—207.

[45] BENEŠ, Bohuslav: *Poznámky k žánru a kompozici kramářských a lidových balad.* In: *Slovácko. 1965. Národopisný sborník pro Moravskoslovenské Pomezí.* 1965. 97—104. — *Otázky rytmicko-metrického rozboru veršů české kramářské poezie 17.—19. století.* In: *Teorie verše. I.* Brno, 1966. 227—235. — *Příspěvek k poetice českých kramářských písní. I. Zpravodajsko-historické písně. II. Lyrické písně.* Český Lid 53 (1966) 185—192.; 54 (1967) 69—76. — *Funkce českých kramářských písní se zřetelem k jejich slovanským paralelám.* In: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 1968.* Brno. D 15. 165—185. — *Dramatické postupy kramářských písní.* In: *O barokní kultuře. Sborník statí.* Brno, 1968. 115—132. — *Lidové vyprávění na moravských Kopanicích. (Pokus o morfologickou analýzu*

dákat. A mai-szovjet folklorisztikában egyelőre csak csírájában fedezhető fel ilyen törekvés. A német, lengyel, francia, belga, horvát, szlovák, (magyar) kísérletek sem fogalmazódtak meg eddig kellő határozottsággal, illetve csak most vannak kibontakozóban.

4. Éppen ezért, a modell-kutatás értékelése szempontjából most nem első sorban a felsorolt műveket vesszük figyelembe,[53] inkább néhány más (folklorisztikailag talán olykor ismeretlenebb, esetleg jelentéktelenebb — de a modellkutatás szempontjából pregnánsabb, következetesebb) kísérletet is idéznénk.

4.1. A szorosabb értelemben vett folklorisztikai kutatás gyakran általánosítva, sematizálva ábrázolt egy-egy alkotást, olykor valamilyen szempontból azonosnak vélt alkotások egész csoportját is. Voltaképpen a *„típus"* és *„motívum"* fogalma ilyen általánosítási szándék eredménye a folklorisztikában — anélkül azonban, hogy ezt valójában modellnek nevezhetnénk.[54] Félig-meddig hasonló a helyzet modernebb kísérletekkel is. PROPP morfológiája (de akár PINON,[55] DUNDES és mások mese-morfológiái vagy PENTIKÄINEN monda-tabu-

---

pověrečných povídek podle systému V. Proppa). In: *Slovácko*. 1968. 41—71. — *Kramářská balada ve Střední Evropě*. Český Lid 55 (1968) 259—274.

[46] HAVLIKOVÁ, Cecilie: *Moravské lidové písně a vojně z hlediska katalogizace textových variant*. Brno, 1965. (Kézirat). — *Katalogizace textových variant lyrických písní*. In: *Československé přednášky pro VI. Mezinárodní Sjezd Slavistů. Praha, 7—13. VIII. 1968*. Praha, 1968. 407—416. — *Použití schémat pro vyznačení kontaminačního a variačního procesu*. Český Lid 54 (1967) 285—296.

[47] POP, Mihai: *Perspective în cercetarea poetică a folclorului*. In: *Studii de poetică şi stilistică*. Bucureşti, 1966. 41—47. — *Metode noi în cercetarea structurii basmelor*. In: *Folclor Literar*. Timişoara, 1967. 5—12. (magyar fordítása a *„Strukturalista folklorisztika"* c. kötetben). — *Aspects actuels des recherches sur la structure des contes*. Fabula 9 (1967) 70—77. — *Die Funktion der Anfangs- und Schlussformeln in rumänischen Märchen*. In: *Volksüberlieferung. Festschrift für Kurt Ranke*. Göttingen, 1968. 321—326. (Vesd össze ezekkel a 2. jegyzet elején idézett tudománytörténeti-elvi tanulmányát is.)

[48] ERETESCU, Constantin: *Compoziţie în balada „Ai trei fraţi cu nouă zmei"*. Revista de Etnografie şi Folclor 11 (1966) 153—164.

[49] RUXĂNDOIU, Pavel: *Aspectul metaforic al proverbelor*. In: *Studii de poetică şi stilistică*. Bucureşti, 1966. 94—113.

[50] BRĂTULESCU, Monica: *Ghicitoarea, elemente de structură stilistică*. Revista de Etnografie şi Folclor 10 (1965) 441—452. — *Cîteva tipuri de metaforă în folclor*. In: *Studii de poetică şi stilistică*. Bucureşti, 1966. 81—93.

[51] NICULESCU, Radu: *Constante în structura cîntecului epico-liric din Transylvania*. In: *Studii de poetica şi stilistica*. Bucureşti, 1966. 114—163. — Újabban: *Privire critică asupra unor procedee actuale de sistematizare şi clasificare a liricii populare*. Revista de Etnografie şi Folclor 14 (1969) 207—223.

[52] GOLOPENŢIA-ERETESCU, Sanda: *La structure linguistique des proverbes equationnels*. Cahiers de Linguistique Théorique et Appliquée 2 (1965) 63—69. — *Analiza semantică a poeziei folclorice*. Revista de Etnografie şi Folclor 11 (1966) 109—121. — *Semantică transformaţională*. Limba Română 16 (1967) 101—107.

[53] Az előbb csak megemlített, de részletesen nem elemzett, vagy akár a meg sem említett munkák mellőzése nem jelent értékítéletet. A tudományos tájékozódás közismert lassúságából eredő figyelmetlenségen kívül csak praktikus, terjedelmi okok indokolták tárgyalásuk ezúttal való elmaradását. A bemutatott példák számát is könnyűszerrel lehetne akárcsak sokszorosra is növelni — ennek is csak terjedelmi követelmények szabtak gátat.

[54] Furcsa módon e kérdésnek máig sincs elméleti összefoglalása. A még leginkább használhatónak nevezhető munkák: KROHN, Kaarle: *Die folkloristische Arbeitsmethode*. Oslo, 1926. — THOMPSON, Stith: *Narrative Motif-Analysis as a Folklore Method*. Helsinki, 1955. (FFC 161.)

[55] PINON, Roger: *Le Conte merveilleux comme sujet d'études*. Liège, 1955. = *El cuento folklórico. (Como tema de estudio)*. Buenos, Aires, é. n., II. fejezet.

lálásai) azonban csak deskriptív jellegűek, és csupán megközelítik egy *tárgy-modell* fogalmát, de önmagukban nem reprezentálják azt. E kísérletekben modell-szerű a tartalmi elemek (legtöbbször cselekmény-epizódok, ritkábban a szerkezet stabilnak látszó részei) algebrai jellegű helyettesítése: hiányzik azonban e művekből a modellálás következetessége, és a modellek „kipróbálása", vagyis az, hogy az így kapott ábrákat értelmezzük, és segítségükkel olyan kérdésekre is feleletet nyerhessünk, amely az ábrák megformálása során még nem merült fel. Az ilyen kísérleteket tovább kell folytatnunk, be kell fejeznünk ahhoz, hogy teljes értékű modellálásnak nevezhessük. Másik sajátossága e „fél-modellek"-nek parciális voltuk: legfeljebb egy-egy műfaj szabályszerűségeinek megfogalmazásáig jutnak el, jóllehet olykor ennél jóval általánosabb jellegű kérdésfeltevésből indulnak el (DUNDES),[56] máskor pedig egyes utólagos interpretátorok (ZSOLKOVSZKIJ)[57] ilyesmit fedeznek fel bennük. Leginkább a LÉVI-STRAUSS—PROPP kontroverziából[58] derült ki, hogy e kísérletek csakugyan távol állnak a szoros értelemben vett modellálástól, olykor annak problémáit meg sem értik, vagy ha akceptálják is, csak a maguk jóval hagyományosabb módján értelmezik; vagy a modernebb bírálatok hatására éppenséggel meghátrálnak, és egy múltszázadi pozitivista evolucionizmusba térnek vissza.[59]

4.2. Az első következetes modellek LÉVI-STRAUSS mítosz-elemzései.[60] Amint ismeretes, ezek logikai jellegű, rendszerint statikus és determinisztikus tárgy-modellek. Céljuk elsősorban az ábrázolás, kisebb mértékben nevezhetők csak

[56] DUNDES, Alan: *From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folktales.* Journal of American Folklore 75 (1963) 95—105. — *The Study of Folklore in Literature and Culture: Identification and Interpretation.* Journal of American Folklore 78 (1965) 136—142. (Vö. a 2. jegyzetben idézett műveivel is, a 361. lapon)

[57] ŽOLKOVSKIJ, A. K.: *Obzor nekotoryh staryh rabot po poetike.* Idézi: REVZIN, I. I.: *Soveščanie v g. Gor'kom, posvjaščennoe primeneniju matematičeskih metodov k izučeniju jazyka hudožestvennoj literatury.* In: MOLOŠNAJA, T. N. red.: *Strukturno-tipologičeskie issledovanija. Sbornik statej.* Moskva, 1962. 290—292.

[58] Vesd össze 14. jegyzet.

[59] A 14. jegyzetben már idézett ASTAHOVA-tanulmányon kívül e kérdéssel foglalkozhatnának a szovjet folklorisztika tudománytörténetének hazai és külföldi összefoglalásai egyaránt. Legutóbb: PUTILOV, B. N.: *Fol'kloristika.* In: BAZANOV, V. G. red.: *Sovetskoe literaturovedenie za 50 let.* Leningrad, 1968. 274. Feltűnő, hogy más, korábbi hazai összefoglalások egyáltalán nem vesznek tudomást e tényről: ČIČEROV, V. I.: *Russkoe narodnoe tvorčestvo.* Moskva, 1959. (= TSCHITSCHEROV, Wladimir: *Russische Volksdichtung.* Berlin, 1968.). — PUTILOV, B. N.: *Zu aktuellen Problemen der Erforschung der russischen Folklore.* Zeitschrift für Slawistik 7 (1962) 746—760. — ČISTOV, K. V.: *Einleitung.* In: *Sowjetische Volkslied- und Volksmusikforschung. Ausgewählte Studien.* Berlin, 1967. 11—24. Sajnos, a külső objektív összefoglalások is csak futólag érintik e problémát: WOLLMANN, Frank: *Sovětská věda o lidové tvorbě slovenské na nových cestách.* Slavia 24 (1955) 402—443. — SCHMAUS, Alois: *Probleme und Methoden der sowjetischen Folkloristik.* München, 1959. 15. — OINAS, Felix J.: *Introduction.* In: *Russian Folklore by Academician* Y. M. SOKOLOV. Hatboro, 1966. xii. — OINAS, Felix J.: *B. Folkloristik und Folklore in der UdSSR. I. Folkloristik.* In: BAUSINGER, Hermann—OINAS, Felix J.—STIEF, Carl: *Folkloristik, Folklore.* Sp. 575—601. In: *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine Vergleichende Enzyklopädie.* Freiburg—Basel—Wien, 1969. Különösen Sp. 583—589, 599—600.

[60] LÉVI-STRAUSS közvetlen mítosz-elemzései közül a következők a legismertebbek: LÉVI-STRAUSS, Claude: *The Structural Study of Myth.* Journal of American Folklore 78 (1955) 428—444.; magyar fordítása a *„Strukturalista folklorisztika"* c. kötet számára elkészült. Másik (kivonatos) magyar fordítása az Európa kiadónál megjelenő strukturalizmus-antológiában olvasható. (= in: *Myth — A Symposium.* Edited by Thomas A. SEBEOK. Bloomington, 1958. = *Anthropologie structurale.* Paris, 1958. 227—255. = *Structural Anthropology.* New York, 1963. = *Strukturale Anthropologie.* Frankfurt am

teória-modelleknek.[61] Modellisztikai szempontból feltűnő vonása LÉVI-STRAUSS konstrukcióinak a dialektika stacionárius binárizmussal való helyettesítése. Ennek kiinduló forrása közvetlenül a modern nyelvtudomány bináris megkülönböztető-jegy-rendszerében kereshető. LÉVI-STRAUSS modelljei egyedi alkotásokat ábrázolnak, közvetlen műfaj-modellje nincs, a logikai modellek láncolata során mégis eljut az analogikus gondolkodás egész-modelljéhez. Bírálói[62] rendszerint a tények oldaláról támadják modelljeit, a modellek

---

Main, 1967.) — *La Geste d'Asdiwal.* Annuaire de École Pratique des Hautes Études 1958—1959. 3—43. (= Les Temps Modernes. 1961. Mars.) = *The Story of Asdiwal.* In: Edmund LEACH ed.: *The Structural Study of Myth and Totemism.* London, 1967. 1—47.). — *Four Winnebago Myths. A Structural Sketch.* In: DIAMOND, Stanley ed.: *Culture in History: Essays in Honor of Paul* RADIN. New York, 1960. — *The Bear and the Barber.* Journal of the Royal Anthropological Institute 93 (1963) part 1. 1—11. — *Mythologiques. I—III. Le Cru et le Cuit — Du Miel aux Cendres. — L'Origine des Manières de Table.* Paris, 1962—1966—1968. Távolabbról idevonható néhány más munkája is, elsősorban a totemizmus és a primitív gondolkodás tárgyköréből, amelyekben — jóllehet olykor csak utalások formájában — mítosz-interpretációk is találhatók: *Le Totémisme aujourd'hui.* Paris, 1962. (= *Totemism.* Boston, 1963. = *Ende des Totemismus.* Frankfurt am Main, 1965 = *Totemism.* Warszawa, 1968.) — *La Pensée sauvage.* Paris, 1962. (= *The Savage Mind.* Chicago, 1967. = *Das wilde Denken.* Frankfurt am Main, 1968. = *Myśl nieoswojona.* Warszawa, 1969.)

[61] LÉVI-STRAUSS társadalomszervezet-felfogásáról, ami tágabb keretet ad modellkoncepciójához is, jól tájékoztatnak a következő munkák: *Les structures élémentaires de la parenté.* Paris, 1949. (Új kiadása, lényegileg kevés változtatással: Paris, 1967.) = *The Elementary Structures of Kinship.* Boston—(London), 1968. — *Social Structure.* In: KROEBER, Alfred L. ed.: *Anthropology Today — An Encyclopedic Inventory.* Chicago, 1953. 524—553. (= *Anthropology Today. Selections.* Ed.: Sol TAX. Chicago, 1962. 321—350. = *La notion de structure en ethnologie.* In: *Anthropologie structurale.* Paris, 1958. 303—375.) — *Tristes Tropiques.* Paris, 1955. (És számos újabb kiadás. = *Traurige Tropen.* Köln, 1960. *A World on the Wane.* London, 1961. = *Smutné tropy.* Praha, 1966. = több más nyelven is hozzáférhető.) — *Les organisations dualistes existent-elles?* Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 112 (1956) 99—128. (= *Anthropologie structurale.* Paris, 1958. 147—180.) — *The Family.* In: SHAPIRO, Harry L. ed.: *Man, Culture and Society.* New York, 1960. 261—285. (Több utánnyomásban is hozzáférhető.) — *On Manipulated Sociological Models.* Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 116 (1960) 45—54.

[62] A LÉVI-SRAUSS műveivel foglalkozó bírálatok, reflexiók száma hatalmas, maga az anyag áttekinthetetlenül nagy. Éppen ezért csupán néhány, jobban hozzáférhető, metodikailag is számottevőbb munkát idéznék, a felsorolt művek egynémelyikéből úgyis lehet további tájékozódást nyerni: POUILLON, Jean: *L'oeuvre de Claude Lévi-Strauss.* Les Temps Modernes 12 (1956) Juillet, No. 126. — MAYBURY-LEWIS, David: *The Analysis of Dual Organizations — A Methodological Critique.* Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 116 (1960) 17—44. — LEACH, Edmund R.: *Lévi-Strauss in the Garden of Eden — An Examination of Some Recent Developments in the Analysis of Myth.* Transactions of the New York Academy of Sciences. Series 2. 23—24 (1961) 386—396. (= LESSA, W. A.—VOGT, E. Z.: *Reader in Comparative Religion.* 2nd edition. Evanston, 1965. 574—581.) — LEACH, E. R.: *Genesis as Myth.* Discovery 23 (1962) May 30—35. — *La Pensée sauvage et le structuralisme.* Esprit 1963. Novembre. Nr. 322. 545—653. — *Les sciences humaines et l'oeuvre de Lévi-Strauss.* Annales 19 (1964) No. 6. 1085—1116. — LEACH, E. R.: *Anthropological Aspects of Language — Animal Categories and Verbal Abuse.* In: LENNEBERG, Eric H. ed.: *New Directions in the Study of Language.* Cambridge, Mass., 1964. 23—63. — L'Arc. 1965. No. 26. *(Numéro spécial de Claude Lévi-Strauss).* — CLOSS, Alois: *Die „Unwirklichkeit" des Totemismus.* Anthropos 60 (1965) 816—822. — LEACH, Edmund R.: *Claude Lévi-Strauss, Anthropologist and Philosopher.* New Left Review 1965. No. 34. November-December, 12—27. — NUTINI, Hugo G.: *Some Considerations on the Nature of Social Structure and Model Building — A Critique of Claude Lévi-Strauss and Edmund Leach.* American Anthropologist 67 (1965) 707—731. — SCHNEIDER, David M.: *Some Muddles in the Models: Or, How the System really Works.* In: BANTON, Michael ed.: *The Relevance of Models for Social Anthropology.* London, 1965. 25—85. — FIRTH, Ray-

mond: *Twins, Birds and Vegetables: Problems of Identification in Primitive Religious Thought.* Man n. s. 1 (1966) 1—17. — FLEISCHMANN, Eugène: *L'Esprit Humain selon Claude Lévi-Strauss.* Archives Européennes de Sociologie 7 (1966) 22—57. — LEACH, Edmund: *The Legitimacy of Solomon. Some Structural Aspects of Old Testament History.* Archives Européennes de Sociologie 7 (1966) 58—101. — NATHHORST, Bertel: *The Usefulness of Some of Lévi-Strauss' Methodological Proposals in the Anthropological Disciplines.* Folkliv 30 (1966) 7—15. — STEINER, George: *A Conversation with Claude Lévi-Strauss.* Encounter 26 (1966) 32—38. — BELLOUR, Raymond: *Entretien avec Claude Lévi-Strauss.* Les Lettres Françaises 1967. Janvier No. 1165. (Ebből magyarul is: Valóság 10 (1967) 5., május 115—117) — LEACH, Edmund ed.: *The Structural Study of Myth and Totemism.* London, 1967., itt főként a következő írások: LEACH, Edmund: *Introduction* (vii—xix), DOUGLAS, Mary: *The Meaning of Myth* (49—69), YALMAN, Nur: *'The Raw: the Cooked:: Nature: Culture' — Observations on Le Cru et le cuit* (71—89), BURRIDGE, K. O. L.: *Lévi-Strauss and Myth* (91—115), MENDELSON, E. Michael: *The 'Uninvited Guest' — Ancilla to Lévi-Strauss on Totemism and Primitive Thought* (119—139), WORSLEY, Peter: *Groote Eylandt Totemism and Le Totémisme aujourd'hui* (141—159), FOX, Robin: *Totem and Taboo Reconsidered* (161—178). — MAKARIUS, R.—MAKARIUS, L.: *Ethnologie et structuralisme.* L'Homme et la Société 1967. Janvier 187—200. — MAKULSKI, Krzysztof: *Proces historyczny w literaturze i sztuce.* Warszawa, 1967. 308—332. — RICHARDS, A. I.: *African Systems of Thought: An Anglo-French Dialogue (Review Article).* Man n. s. 2 (1967) 286—298. — *La Médaille d'or du C. N. R. S. à Claude Lévi-Strauss.* Les Lettres Françaises 1968. Janvier 17—23. — KORTMULDER, K.: *An Ethnological Theory of the Incest Taboo and Exogamy. With Special Reference to the Views of Claude Lévi-Strauss.* Current Anthropology 9 (1968) 437—449. — SIMONIS, Yvan: *Claude Lévi-Strauss ou la «passion de l'inceste» — Introduction au structuralisme.* Paris, 1968. (Itt több mint százételes további bibliográfia található, amelynek egyes adatait éppen ezért a jelen jegyzetben nem is idéztük.) A magyar LÉVI-STRAUSS recepció is hovatovább önálló felsorolást igényelne. Most csupán a folklorisztikai-etnológiai szempontokat megemlítő véleményekre utalnék: *Az epikus néphagyomány strukturális-tipologikus elemzésének lehetőségei.* Ethnographia 75 (1964) 39—41. — ÁGH Attila: *Lévi-Strauss strukturalista antropológiája.* Valóság 10 (1967) 11. szám, november, 78—87. — Ugyanitt *„A primitív gondolkodás"* címmel kitűnően kiválogatott részleteket közöltek a *„La pensée sauvage"* fejezeteiből (88—92 lapokon). — ORTUTAY Gyula: *Vázlat Claude Lévi-Straussról.* In: *Magvető*-(almanach). 1967/2. Budapest, 1967. 317—320. Ugyanitt néhány részletet közöltek a *„Tristes Tropiques"* különböző fejezeteiből. — CSÁKÓ Mihály: *Quelques méthodes d'approche des cultures dites primitives. Une étude de comparaison méthodologique.* Nancy—Budapest, 1968. — GEERTZ, C.: *Claude Lévi-Strauss munkásságáról* (Encounter, 1967. április) = Valóság 11 (1968) 5. május, 125—128. — *Húsz év után* (LÉVI-STRAUSS interjúja a Les Temps Modernes 1967. IX. számából) Valóság 10 (1967) 12., december 116—117. — KISTAMÁSNÉ VARGA Sarolta: *A strukturalizmus vázlatos kritikája.* Társadalmi Szemle 23 (1968) 5. szám, május, 103—110. — MIKLÓS Pál: *Bevezetés* (a folyóirat strukturalizmus-különszámához, amelyben egyébként magyar fordításban közölték Roman JAKOBSON verselemzését (Charles BAUDELAIRE: *A Macskák),* amelyet bizonyos mértékig LÉVI-STRAUSS-szal együtt írt.) *Helikon* 14 (1968) 14—16. — MIKLÓS Pál: *Strukturalizmus és marxizmus. A La Pensée című folyóirat különszáma.* Társadalmi Szemle 23 (1968) 5. szám, május, 111—114. — SZÁVAI János: *A strukturalizmus.* Nagyvilág 13 (1968) 5. szám, május, 748—751. — Ezen kívül LÉVI-STRAUSS két művéről készült recenzió: *Totemism.* Acta Ethnographica 17 (1968) 408—409. — *Mythologiques. II. Du miel aux cendres.* Magyar Filozófiai Szemle 12 (1968) 798—803. = (némi változtatással) *Acta Ethnographica* 18 (1969) 300—304. — LÉVI-STRAUSS híres mítosz-tanulmányának magyar fordítása is elkészült, abban a válogatott fordításgyűjteményben lát majd remélhetőleg napvilágot, amely a strukturalista folklorisztika más újabb eredményeiről is tájékoztathat. A *„Tristes tropiques"* — hírek szerint — évek óta készül magyar fordításban. Szóba került egy teljes LÉVI-STRAUSS tanulmánykötet magyar kiadása is, természetesen ebben is több folklorisztikai, etnológiai érdekű dolgozattal. A LÉVI-STRAUSS műveivel is foglalkozó, egyéb, általánosabb érvényű további munkák közül néhányat a 65. lábjegyzet idéz még. (E dolgozat első megfogalmazása után további dolgozatok láttak napvilágot, amelyek tanulságait azonban érdemben már nem lehetett felhasználni: SÈVE, Lucien: *Strukturális módszer és dialektikus módszer.* Magyar Filozófiai Szemle 13 (1969) 326—356. — BODA László: *A strukturalizmus irányvonalai és a keresztény gondolkodás.* Vigilia 34 (1969). 5., sz., 289—295. — KELEMEN János: *Strukturalizmus kontra antropológia.* Magyar Filozófiai Szemle 13 (1969) 467—493. — CSÁKÓ Mihály: *Lévi-Strauss és a dilemma.* Világosság 10 (1969) 408—411. — BACKÈS, Cathérine: *Egy struktúra*

természetét illetően nincsenek kifogásaik. (Más a helyzet LÉVI-STRAUSSnak a primitív gondolkodás egészéről, illetve a társadalomszerkezet elemi formáiról adott modelljeivel kapcsolatban. Itt a bírálók általában vonják kétségbe ezek helyességét. E modellek ugyanakkor rendszerint metamodellek, logikai, ábrázoló és statikus jellegűek.)

4.2.1. LÉVI-STRAUSS analogikus-gondolkodás-modelljéből indult ki KÖNGÄS és MARANDA a maguk népköltészeti műfaj-modelljeinek megalkotásakor.[63] Úgy gondolom, e modellek — mint erre az eddigi szakkritika[64] is rámutatott — tévesek, alkalmatlanok mind a célbavett műfajok, mind az általában vett primitív művészi tevékenység ábrázolására, ezért több szót nem is vesztegetek rájuk.

4.2.2. Különösen a mai angol egyetemes néprajzi iskola foglalkozik sokat LÉVI-STRAUSS társadalmi-szerkezet-modelljeivel. A túlnyomórészt bíráló megjegyzések azonban egyelőre inkább csak sejtetik egy újabb modellrendszer kidolgozását, de ezt eddig még nem teremtették meg.[65]

önmagába visszatérő története. Világosság 10 (1969) 412—414. — KELEMEN, János: *Mi a strukturalizmus?* Bp. 1969. 56—95. — KIS, János—BENCE György: *A strukturális elemzés határai*. Kritika 7 (1969) 9. sz., szeptember, 28—34.; 10. sz., október, 34—37. — VOIGT Vilmos: *Lévi-Strauss és az "etnofilozófiai strukturalizmus"*. Kritika 7 (1969) 12. sz., december, 37—44.

[63] KÖNGÄS, Elli-Kaija—MARANDA, Pierre: *Structural Models in Folklore*. Midwest Folklore 12 (1962) No. 3., Fall, 131—192., részleteinek magyar fordítása a *„Strukturalista folklorisztika"* c. kötet számára elkészült.

[64] A bírálatokhoz: WAUGH, Buttler: *Structural Analysis in Literature and Folklore*. Western Folklore 25 (1966) Number 3., July, 153—164. (magyar fordítása elkészült a *„Strukturalista folklorisztika"* c. kötet számára.) — DUNDES, Alan: *The Morphology of North American Indian Folktales*. Helsinki, 1964. (FFC 195.). 121—122. Kár, hogy voltaképpen nem tudjuk, hogyan válaszoltak vagy válaszolnának a szerzők a bírálatokra. Pierre MARANDA némileg más tárgyú dolgozata *(Kinship Semantics*. Anthropos 59 (1964) 517—528.), valamint a *Social Science Information* lapjain 1967-ben megjelent cikkek (pontos adataik a 2. jegyzetben találhatók meg) nem helyettesíthetik ezt a közvetlen válaszadást. Számomra nem volt hozzáférhető MARANDA: *Formal Analysis and Intra-Cultural Studies*. (Paris, 1966) előadása sem.

[65] Az ide tartozó művek közül a 62. jegyzet már többet felsorolt. Ezeken kívül még a következő, általánosabb kitekintésű munkák említendőek: FORTES, Meyer ed.: *Social Structure. Studies Presented to A. R. Radcliffe-Brown*. Oxford, 1949. — LEWIN, K.: *Field Theory in Social Science*. New York, 1951. — MERTON, R. K.: *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, 1957. — LEACH, Edmund R.: *Rethinking of Anthropology*. New York, 1961. — SCHNEIDER, D. M.—GOUGH, K.: *Matrilinear Kinship*. Berkeley, 1961. — NEEDHAM, Rodney: *Structure and Sentiment. A Test Case in Social Anthropology*. Chicago, 1962. — FIRTH, Raymond: *Essays on Social Organization and Values*. London, 1964. — GLUCKMAN, Max ed.: *Closed Systems and Opened Minds*. London, 1964. — GOLDMAN, Irving: *The Structure of Ritual in Northwest Amazon*. In: MANNERS, Robert A. ed.: *Process and Pattern in Culture. Essays in Honor of Julian H.* STEWARD. Chicago, 1964. — PARSONS, Talcott: *Die jüngsten Entwicklungen in der strukturellfunktionalen Theorie*. Kölner Zeitschrift für Soziologie 16 (1964) 30—49. — GOLDSCHMIDT, Walter: *Comparative Functionalism. An Essay in Anthropological Theory*. Berkeley—Los Angeles, 1966. — PARSONS, Talcott: *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, 1966. — FOX, Robin: *Kinship and Marriage. An Anthropological Perspective*. Harmondsworth, 1967. Ezen kívül a 2. lábjegyzet végén említett művek közül is több ilyen jellegű. — 1969. szeptember 15-én az MTA Néprajzi Kutatócsoportja rendezett egésznapos megbeszélést a strukturalista etnológiáról, különös tekintettel LÉVI-STRAUSS elméleteire. A 4 előadás és három korreferátum anyaga BODROGI Tibor szerkesztésében megjelenik.

4.2.3. Végül több mítosz- és mesekutató folklorisztikai modellként alkalmazza LÉVI-STRAUSS mítosz-modelljeit. Ezek metodikailag nem tartalmaznak lényegesen újat példaképükhöz viszonyítva, csupán — rendszerint — közelebb járnak a konkrét valóság tényeihez.[66]

[66] Ezekről áttekintést nyújtanak a már idézett tudománytörténeti összefoglalások. Az angol kísérleteket a 62. és a 65. jegyzet idézi. Külön feladat lenne a francia mítoszkutatásra tett LÉVI-STRAUSS-hatás elemzése. Itt a legfontosabb kiindulópont LÉVI-STRAUSS hajdani tanulmánya, az *Anthropologie Structurale* későbbi metodikai fejezetének első megfogalmazása: *L'analyse structurale en linguistique et en anthropologie.* Word 1 (1945) 33—53. és a *Language and the Analysis of Social Laws.* American Anthropologist 53 (1951) 155—163., legutóbb: *Vivre et parler.* Les Lettres Françaises 1968. február 21. Részben e problémakörből készült tanulmányok, részben e kérdés elemzései: CALAME-GRIAULE, Geneviève: *La structure symbolique des fables soudanaises.* In: *Actes du VIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques. Paris, 1960. Tome II. Ethnologie, Volume 2.* Paris, 1964. 1963—1967. — DE FÈLICE, Ariane: *Une technique de la littérature orale et du discours: la structure en chaîne et la composition sérielle.* In: *Actes du VIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques. Paris, 1960. Tome II. Ethnologie, Volume 2.* Paris, 1964. 179—182. — GREIMAS, A. F.: *Le conte populaire russe — analyse functionelle.* International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 9 (1965) 152—175. — CALAME-GRIAULE, Geneviève: *Ethnologie et langage. La parole chez les Dogon.* Paris, 1965. — JAULIN, Robert: *La Gêomancie: Analyse formelle.* Paris. — La Haye, 1966. — BALANDIER, Georges: *Anthroplogie politique.* Paris, 1967. — FURET, François: *Les intellectuels français et le structuralisme.* Preuves. 1967. Février, No. 192. — *Structuralisme et marxisme. Numéro Spécial.* La Pensée. 1967. Octobre, No. 135. — DAIX, Pierre: *Structure du structuralisme.* Les Lettres Françaises 1968. June 26—Juillet 2. No. 1238. — PIAGET, Jean: *Le Structuralisme.* Paris, 1968. Külön részlettanulmányt igényelne az amerikai „mítoszkutatás" tüzetesebb bemutatása. Általában véve a 2. jegyzetben idézett folklorisztikai-tudománytörténeti munkák jól tájékoztatnak erről. Több tanulmányt a 27—38. jegyzetekben idéztem. Ezen kívül még feltétlenül megemlítést érdemelnek: KLUCKHOHN, Clyde: *Myths and Rituals: A General Theory.* Harvard Theological Review 35 (1942) 45—79. — HALLOWELL, A. Irving: *Myth, Culture and Personality.* American Anthropologist 49 (1947) 544—556. — CHASE, Richard: *Quest for Myth.* Baton Rouge, 1949.—BIDNEY, David: *The Concepts of Myth and the Problem of Psychocultural Evolution.* American Anthropologist 52 (1950) 16—26. — SEBEOK, Thomas A. ed.: *Myth: A Symposium.* Journal of American Folklore 68 (1955) Special Issue, ebből különösen a következő tanulmányok: LORD RAGLAN: *Myth and Ritual* (454—461), HYMAN, Stanley Edgar: *The Ritual View of Myth and the Mythic* (462—472), WHEELWRIGHT, Philip: *The Semantic Approach to Myth* (473—481). Az egész kötet külön kiadványként is megjelent (Bloomington, 1958., azóta újabb lenyomatokban is hozzáférhető). — JAMES, E. O.: *The Nature and Function of Myth.* Folklore 48 (1957) 474—482. — SPENCER, Katherine: *Mythology and Values.* Philadelphia, 1957. *(Memoirs of the American Folklore Society: 48.).* — ARMSTRONG, Robert Plant: *Content Analysis in Folkloristics.* In.: POOL, Ithiel de Sola: *Trends in Content Analysis.* Urbana, Illinois, 1959. 151—170. — CARPENTER, Frederic I.: *"The American Myth" — Paradise (to be) Regained.* Publications of the Modern Language Association 74 (1959) No. 5. 599—606. — MURRAY, Henry A. ed.: *Myth and Mythmaking.* Daedalus — Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences 88 (1959) No. 2. Spring, Special Issue, ebből különösen a következő tanulmányok: MURRAY, Henry A.: *Introduction to the Issue — Myth and Mythmaking* (211—223), LEVIN, Harry: *Some Meanings of Myth* (223—231), DORSON, Richard M.: *Theories of Myth and the Folklorist* (280—290), BRUNER, Jerome S.: *Myth and Identity* (343—358). — BURKE, Kenneth: *Myth, Poetry and Philosophy.* Journal of American Folklore 73 (1960) 283—306. — FIRTH, Raymond: *The Plasticity of Myth.* Ethnologica 2 (1960) 181—188. — FISCHER, John L.: *Sequence and Structure in Folktales.* In: WALLACE, Anthony F. C. ed.: *Men and Cultures.* Philadelphia, 1960. 442—446. — UTLEY, Francis Lee: *Folklore, Myth and Ritual.* In.: BETHURUM, Dorothy ed.: *Critical Approaches to Medieval Literature.* New York, 1960. 83—109, 163—168. — DEVEREUX, George: *Art and Mythology.* In: KAPLAN, Bert ed.: *Studying Personality Cross-Culturally.* Evanston, 1961. 361—386. — LA BARRE, Weston: *Art and Mythology.* Ugyanott 387—403. — FRYE, Northrop—KNIGHTS, L. S.—others ed.: *Myth and Symbol. Critical Approaches and Applications.* University of Nebraska, 1963. — HEUSCHER, J. E.: *A Psychiatric Study of Fairy Tales.* Springfield, Ill., 1963. — JACOBS, Melville: *Pattern in Cultural*

4.3. A nyelvtudomány modelljeinek felhasználása folklorisztikai célokra Bogatürjov és Jakobson 1929-es tanulmányával[67] indul meg. A *folklór — irodalom* megkülönböztetése a *langue — parole* analógiájára termékeny gondolat volt, és tovább is fejlődött a későbbi kutatások során. Egyrészt maga Jakobson tökéletesítette e megkülönböztetést; másrészt a modern szemiotikai modellekben is alappá vált (Zaliznyak—Ivanov—Toporov)[68] és konkrétabban folklorisztikai modellek (Pop,[69] Golopenția-Eretescu[70]) kidolgozásában is nagy szerepet kapott. Összefoglalóan e modellekről azt mondhatjuk, hogy egy vonást kellő általánosításig absztrahálnak ugyan, mégsem térnek ki viszont a folklór alkotások számos jellemvonására, és csak ez egyetlen megkülönböztetés alapján nem tudunk elképzelni egy egész-modellt, amely a népköltészetnek éppen tartalmi-művészi jellemvonásait pontosan visszaadja. A langue — parole (illetve az írott nyelv — beszélt nyelv) megkülönböztetés alkalmasabb infor-

---

Anthropology. Homewood, Ill., 1964. — Weisinger, Herbert: *The Agony and the Triumph: Papers on the Use and Abuse of Myth*. East Lansing, 1964. — Finley, M. I.: *Myth, Memory and History*. History and Theology 4 (1965) 281—302. — Weisinger, Herbert: *Before Myth*. Journal of the Folklore Institute 2 (1965) 120—131. — Fontenrose, Joseph: *The Ritual Theory of Myth*. Berkeley—Los Angeles, 1966. — House, Kay S. ed.: *Reality and Myth in American Literature*. Greenwich, Conn., 1966. — Jacobs, Melville: *A Look Ahead in Oral Literature Research*. Journal of American Folklore 79 (1966) 413—427. — The Monist. Vol. 50. No. 4. (1966) October, Special Issue, General Topic: *Symbol and Myth.*, ebből főként a következő tanulmányok: Smart, Ninian: *Myth and Transcendence* (475—487), Kuntz, Paul G.: *What Daedalus Told Ariadne, or, How to Escape the Labyrinth* (488—504), Freeman, James Montague: *Myth and Metaphysics in Indian Thought* (517—529), Berggren, Dougles: *From Myth to Metaphor* (530—552), Verene, Donald: *Cassirer's View of Myth and Symbol* (553—564), Sontag, Frederick: *A Metaphysics of Mythical Meaning* (565—576), Dilley, Frank B.: *'Is Myth Indispensable?'* (577—592), Koehl, Richard: *Symbolism and Myth* (611—625). — (Jacobs, Melville ed.): *The Anthropologist Looks at Myth*. Journal of American Folklore 79 (1966) No. 311., Special Issue, később külön kötetként is hozzáférhetővé vált. Ebből főként a következő tanulmányok veendők figyelembe: Lessa, Wililam A.: *"Discoverer-of-the-Sun" — Mythology as a Reflection of Culture* (3—51), Hart, Donn V.—Hart, Harriet C.: *"Maka-andog" — A Reconstructed Myth from Eastern Samar, Philippines* (84—108), Horner, George R.: *A Bulu Folktale. Content and Analysis* (145—156), Luomala, Katherine: *Numskull Clans and Tales. Their Structure and Function in Asymetrical Joking Relationships* (157—194), Berndt, Ronald M.: *The Wuradilagu Song Cycle of Northwestern Arnhem Land. Content and Style* (195—243), Berndt, Catherine H.: *The Ghost Husband. Society and the Individual in New Guinea Myth* (244—277), Spencer, Robert F.: *Ethical Expression in a Burmese Jātaka* (278—301). — Vickery, John B. ed.: *Myth and Literature. Contemporary Theory and Practice*. Lincoln, 1966.

[67] Bogatyrev, P.—Jakobson, R.: *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens*. In: *Verzaameling van Opstellen door oud-leerlingen en Bevriende Vakgenooten — Donum Natalicium Prof. Dr. J. Schrijnen 3 Mei 1929*. Nijmegen — Utrecht, 1929. 900—913. = Jakobson, Roman: *Selected Writings. IV. Slavic Epic Studies*. The Hague — Paris, 1966. 1—15. = Magyarul: *A folklór sajátos alkotásmódja*. In: Jakobson, Roman: *Hang — jel — vers*. Budapest, 1969. 329—346, 432—433. Vesd össze még: Jakobson, R.—Bogatyrev, P.: *K probleme razmeževanija fol'kloristiki i literaturovedenija*. Lud Słowianski II/B (1931) B 230—B 233. = Bakoš, Mikuláš: *Teória literatury*. Trnava, 1941. 104—106. = Jakobson, Roman: *Selected Writings. IV. Slavic Epic Studies*. The Hague—Paris, 1966. 16—18.

[68] A szemiotikai foklór-felfogásról lásd később, a 84. jegyzetben. Elméletileg is igen jelentős tanulmány: Zaliznjak, A. A.—Ivanov, Vjač. Vs.—Toporov, V. N.: *O vozmožnosti strukturno-tipologičeskogo izučenija nekotoryh modelirujuščih semiotičeskih sistem*. In: Mološnaja, G. N. red.: *Strukturno-tipologičeskie issledovanija. Sbornik statej*. Moskva, 1962. 134—143.

[69] Vö. 47. jegyzet.

[70] Vö. 52. jegyzet.

mációelméleti és szemiotikai mint folklorisztikai továbbfejlesztésre, és nem véletlen, hogy inkább a mondott irányokba fejlődött is tovább az elképzelés.
4.3.1. A megkülönböztető jegyek nyelvtudományi rendszerének folklorisztikai alkalmazását láthatjuk LOMAX népdal-fonotaktika[71] tanulmányában, amely azonban mindmáig elszigetelt kísérlet maradt.
4.3.2. A transzformációs grammatika eddig közvetlenül nem befolyásolta a folklorisztika modelljeit, inkább a szemiotikai elméletekre tett hatását figyelhetjük meg. Úgy tűnik, elsősorban a szólások, rejtvények, nyelvi játékok interpretálására alakíthatnánk ki használható modelleket e felfogás segítségével.
4.3.3. Külön feladat lenne értékelni a magyar nyelvészek grammatikai, szemiotikai eredményeit, és ezeket összevetni a magyar folklorisztika néhány újabb kísérletével.
4.4. Az *információelmélet — kommunikációelmélet* legismertebb irodalmi-poétikai modelljét JAKOBSON dolgozta ki.[72] Ennek bővített (és az etnológia számára adaptált) változatát HYMES készítette el.[73] Ebben a *kommunikáció* megfelelő faktorainak egymástól való megkülönböztetését értékelhetjük a legtöbbre. Az információelméleti modellekben hagyományosan etnológiai (= folklorisztikai) érdekeltségű funkciók a „fatikus", a „poétikus (stilisztikai)" és a „metakommunikatív". Mivel az információelméleti—kommunikációelméleti modellek általában közismertek, tulajdonságaik bemutatására ezúttal aligha van szükség. Folklorisztikailag csupán annyit jegyezhetünk meg, hogy szükség lenne egyes műfajok konkrét modelljeinek elkészítésére, az így kapott eredmények egymással összehasonlítására, és ez után egy általánosabb folklór-információelméleti modell kidolgozására. (E kívánság hamar megvalósult. Lásd itt a 119. lábjegyzet végén idézett megbeszélés anyagát.)
4.4.1. BREMOND narratív-kommunikációs modelljei,[74] GREIMAS mítoszkommunikáció-képlete,[75] TEODOROV elbeszélés-modellje[76] voltaképpen csak különböző felfogású részletezései az általános kommunikációelméletnek: eredményeik jelentősek, de mivel nem a közvetlen folklorisztikai feladatokból in-

[71] LOMAX, Alan—COWEL, Sidney Robertson: *Phonotactique du chant populaire.* L'Homme 4 (1964) 5—55. Ehhez még a szerző szempontjainak kiegészítései: LOMAX, Alan: *Folk Song Style.* American Anthropologist 61 (1959) 927—954. — LOMAX, Alan: *Song Structure and Social Structure.* Ethnology 1 (1962) 425—451.

[72] JAKOBSON, Roman: *Closing Statement — Linguistics and Poetics.* In: SEBEOK, Thomas A. ed.: *Style in Language.* New York—London, 1960. 350—377., különösen 353—358. (A kötetet egyébként 1964-ben és 1966-ban újra kinyomatták.)=Magyarul: JAKOBSON, Roman: *Nyelvészet és poétika.* In: *Hang—jel—vers.* Budapest, 1969. 211—257, 425—428. JAKOBSON információelméleti álláspontját jól rögzítik újabb tanulmánykötetei is: *Essais de linguistique générale.* Paris, 1963. — *Saggi di linguistica generale.* Milano, 1966. — *Lingvistika i poetika.* Beograd, 1966., és természetesen a magyarnyelvű tanulmánygyűjtemény is.

[73] HYMES, Dell H.: *The Ethnography of Speaking.* In: GLADWIN, Thomas—STURTEVANT, William C. ed.: *Anthropology and Human Behavior.* Washington, D. C., 1962. 13—53. Vesd össze ezzel: HYMES, Dell: *Introduction: Toward Ethnographies of Communication.* In.: GUMPERZ, John J.—HYMES, Dell ed.: *The Ethnography of Communication.* American Anthropologist. Volume 66 Number 6. Part 2. 1964 December, Special Publication.

[74] BREMOND, Claude: *Le message narratif.* Communications 4 (1963) 4—32. — BREMOND, Claude: *La logique des possibles narratifs.* Communications 8 (1966) 1—27. Egy korábbi, hasonló jellegű kísérlet: MANDELBROT, David: *Structure formelle des textes et communication.* Word 10 (1954) 1—28.

[75] GREIMAS, A. J.: *La description de la signification et la mythologie comparée.* L'Homme 3 (1963) No. 3. 51—66. — *Éléments pour une théorie de l'interprétation du récit mythique.* Communications 8 (1966) 28—59. Általános tárgyú műve: *Sémantique structurale. Recherche de méthode.* Paris, 1966. (Ehhez vesd össze a 84. jegyzetet; a

dultak ki, hanem az általános kommunikációelmélet alkalmazásához kerestek területet, nem helyettesíthetik a fent követelt munkálatokat.[77]

4.4.2. Gyakorlatilag nagy a jelentősége SEBEOK[78] munkásságának. Elsősorban a számítógépeknek a folklorisztikai kutatásba való bevonása számít érdemének. SEBEOK közvetlenül vizsgálta a mítoszokat, ráolvasásszövegeket,

---

gyakori elítélő kritikák közül: WANDRUSZKA, Mario: *Der Ertrag des Strukturalismus*. In: (STIMM, H.—WILHELM, J. red.): *Verba et vocabula. E. Gamillscheg zum 80. Geburtstag*. München, 1968. 619—638.)

[76] TEODOROV, T.: *Les catégories du récit littéraire*. Communications 8 (1966) 125—151.

[77] Hasonló okokból nem soroltuk fel részletesen és nem is elemeztük MOLES, BENSE és mások műveit. Ezekben ugyan vannak a folklórra való utalások is, de a munkák lényege és módszere nem folklorisztikai jellegű: MOLES, Abraham: *Théorie de l'information et perception esthétique*. Paris, 1958. — MOLES, Abraham A.: *Cybérnétique et oeuvre d'art*. In: *Progress in Biocybernetics Vol. 3*. Amsterdam, 1966. (= *Kibernetika és művészi alkotás*. Valóság 10 (1967) 10., október, 54—62.) — BENSE, Max: *Ästhetica. I—IV*. Stuttgart—Baden-Baden—Krefeld, 1954—1960. — BENSE, Max: *Ästhetische Information*. Baden-Baden, 1956. — BENSE, Max: *Estetica*, Buenos Aires, 1957. — BENSE, Max: *Semiotik. Allgemeine Theorie der Zeichen*. Baden-Baden, 1967. (Ismertetése: BONYHAI Gábor: *M. Bense: Szemiotika. A jelek általános elmélete*. Kritika 6 (1968) 12. szám, december, 57—62.) — Legújabban ez az irányzat Magyarországon is talált népszerűsítőkre, kommentátorokra: BONYHAI Gábor: *A Szarvas-ének szerkezetelemei*. Kritika 6 (1968) 1. szám, január 29—41. — BONYHAI Gábor: *Szövegelmélet és modern költészet. A Sprache im technischen Zeitalter profilszámának ismertetése*. Kritika 6 (1968) 4. szám, április, 59—62. — MIKLÓS Pál: *Az irodalmi műalkotás kutatásáról*. Kritika 6 (1968) 5. szám, május, 21—31.

[78] Csupán a legjelentősebb ilyen tárgyú dolgozatait idézem: SEBEOK, Thomas A.: *The Structure and Content of Cheremis Charms Part I*. Anthropos 48 (1953) 369—380. (= HYMES, Dell: *Language in Culture and Society. A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York, 1964. 356—371.) — SEBEOK, Thomas A.: *Sound and Meaning in a Cheremis Folksong Text*. In: *For Roman Jakobson*. The Hague, 1956. 430—439. — SEBEOK, Thomas A.—INGEMANN, Frances J.: *Structural and Content Analysis in Folklore Research*. In: *Studies in Cheremis. I. The Supernatural*. New York, 1956. 261—268. — SEBEOK, Thomas A.: *Toward a Statistical Contingency Method in Folklore Research*. In: RICHMOND, W. Edson ed.: *Studies in Folklore in Honor of Stith Thompson*. Bloomington, 1957. — SEBEOK, Thomas A.—ZEPS, Valdis J.: *An Analysis of Structured Content, with Application of Electronic Computer Research in Psycholinguistics*. Language and Speech 1 (1958) 181—193. — SEBEOK, Thomas A.: *Folksong Viewed as Code and Message*. Anthropos 54 (1959) 141—153. — SEBEOK, Thomas A.: *Approaches to the Analysis of Folk Song Texts*. Ural-Altaische Jahrbücher 31 (1959) 392—399. — SAPORTA, Sol—SEBEOK, Thomas A.: *Linguistics and Content Analysis*. In: POOL, Ithiel de Sola ed.: *Trends in Content Analysis*. Urbana, 1959. — SEBEOK, Thomas A.: *Decoding a Text: Levels and Aspects in a Cheremis Sonnet*. In: SEBEOK, Thomas A. ed.: *Style in Language*. New York—London, 1960. 221—235. (magyar fordítása elkészült a „*Strukturalista folklorisztika*" c. kötet számára). — SEBEOK, Thomas A.: *The Texture of a Cheremis Incantation*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 125 (1962) 523—527. — SEBEOK, Thomas A.: *Analyse Structurale et Sémantique des mythes et de la littérature orale. Actes du VIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Paris, 1960. Tome II. Ethnologie, Volume 2*. Paris, 1964. 634—637. — SEBEOK, Thomas A.: *The Computer as a Tool in Folklore Research*. In: HYMES, Dell H. ed.: *The Use of Computers in Anthropology*. London—The Hague—Paris, 1965. 255—272. SEBEOK újabb általános szemiotikai (és speciális zooszemiotikai) tanulmányai is tartalmaznak a folkloristák számára is hasznosítható észrevételeket.

[79] MURDOCK három alapvető munkája: MURDOCK, George Peter: *Social Structure*, New York, 1949. (Újabb kiadásai: 1960, 1965.) — *Outline of World Cultures*. New Haven, 1963. (3., enlarged edition). — *Outline of Cultural Materials*. New Haven, 1965. (4., revised edition). A módszer legújabb kommentárjai közül néhány fontosabb munka: UDY, S. H.: *The Organization of Work*. New Haven, 1959. — MOORE, Frank W.: *Readings in Cross-Cultural Methodology*. New Haven, 1961. — SERVICE, Elman R.: *Primitive Social Organization*. New York, 1962. — SCHUSKY, E. L.: *Manual for Kinship Analysis*.

dalszövegeket. Ennek során műfajmodellt nem adott, bemutatta viszont egy minuciózus leírás lehetőségeit, és ezzel egy modell-deskripció lebonyolítását is sokkal könnyebben elérhetővé tette.

4.4.3. Más hasonló tabulálási kísérletek (MURDOCK[79] kultúramintái és általában a „kultúra-minták"[80] a COLBY,[81] COLLIER és POSTAL bemutatta „*General*

New York, 1965. — SHIBUTANI, Tamotsu—KWAN, Kian M.: *Ethnic Stratification: A Comparative Approach.* New York—London, 1965. — COULT, Allan D.—HABENSTEIN, Robert W.: *Cross-Tabulation of Murdock's World Ethnographic Sample.* Columbia, Missouri, 1966. — SAWYER, Jack—LEVINE, Robert A.: *Cultural Dimensions: A Factor Analysis of the World Ethnographic Sample.* American Anthropologist 68 (1966) 708—731.

[80] Jóllehet csak futólag, mégis utalnunk kell itt a „*culture pattern*" problémakörére, annál is inkább, mivel a ‚kultúraminta' egyébként rendkívül kézenfekvő modellként való felfogása mind az alapul szolgáló művek, mind a későbbi kommentárok némelyikében jól megfigyelhető. E kérdés tárgyalása voltaképpen egy külön munkát igényelne, amelyet a Delftben megjelenő *Kulturpatronen — Patterns of Culture* évkönyvei semmi esetre sem pótolhatnak. Éppen ezért is, az idézett irodalom csak a legfontosabb idevágó munkákat említi meg: BENEDICT, Ruth: *Patterns of Culture.* Boston, 1934. (Számos újabb kiadásban és különböző nyelvekre lefordítva is hozzáférhető.) — BENEDICT, Ruth: *The Chrysanthemum and the Sword. Patterns of Japanese Culture.* Boston, 1946. — BENEDICT, Ruth: *An Anthropologist at Work. Writings of Benedict Ruth. Edited by Margaret* MEAD. Boston, 1949. (Ugyanez későbbi kiadásban: New York, 1959.) — MEAD, Margaret: *Coming of Age in Samoa.* New York, 1928. (Számos újabb kiadásban is hozzáférhető.) — MEAD Margaret: *Growing Up in New Guinea. A Comparative Study of Primitive Education.* New York, 1931. — MEAD, Margaret: *Sex and Temperament in Three Primitive Societies.* New York, 1935. (Számos újabb kiadásban, fordításokban is hozzáférhető.) — MEAD, Margaret: *Cooperation and Competition among Primitive Peoples.* New York, 1937. (Lényegesen bővített kiadása: Boston, 1961.) — MEAD, Margaret: *And Keep Your Powder Dry.* New York, 1942. — MEAD, Margaret: *The American Character.* London, 1944. — MEAD, Margaret: *Und haltet euer Pulver trocken!* München, 1946. — MEAD, Margaret: *Und halte dein Pulver trocken.* Wien, 1947. — MEAD, Margaret: *Male and Female. A Study of Sexes in a Changing World.* New York, 1949. (Számos újabb kiadásban, idegen nyelvű fordításokban is közkézen forog.) — MEAD, Margaret: *Soviet Attitudes Toward Authority: An Interdisciplinary Approach to Problems of Soviet Character.* New York, 1951. — MEAD, Margaret: *The Study of National Character.* In: *The Policy Science.* New York, 1951. — MEAD, Margaret: *National Character.* In: KROEBER, Alfred L. ed.: *Anthropology Today.* Chicago, 1953. = *Anthropology Today. Selections.* Edited by: Sol TAX. Chicago, 1962. 396—421. — MEAD, Margaret—MÉTRAUX, Rhoda ed.: *The Study of Culture at a Distance.* Chicago, 1953. — MEAD, Margaret ed.: *Cultural Patterns and Technical Change. A Manual.* Paris, 1953. (Számos újabb amerikai kiadásban is hozzáférhető.) — MÉTRAUX, Rhoda Bubenday—MEAD, Margaret: *Themes in French Culture: A Preface to a Study of French Community.* Stanford, 1954. — MEAD, Margaret—WOLFENSTEIN, Martha: *Childhood in Contemporary Cultures.* Chicago, 1955. — MEAD, Margaret ed.: *New Lives for Old: Cultural Transformation.* New York, 1956. (Számos újabb kiadásban is megjelent.) — MEAD, Margaret: *Geschlecht und Temperament in primitiven Gesellschaften,* Hamburg, 1959. — MEAD, Margaret —BUNZEL, Ruth L.: *The Golden Age of American Anthropology.* New York, 1960. — MEAD, Margaret: *Anthropologists and What They Do?* New York, 1965. — MEAD, Margaret: *Continuities in Cultural Evolution.* New Haven. 1964. (Újabb kiadásokban is hozzáférhető. Megítéléséhez vesd össze a *Current Anthropology* sokoldalú vitaanyagával: *Current Anthropology* 7 (1966) 68—82., illetve az ott idézett további munkákkal). — MEAD, Margaret—BROWN, Muriel: *The Wagon and the Star.* (New York), 1966. — Általában a BENEDICT—MEAD iskola több oldalról is interpretálható, vagy akár továbbfejleszthető. Egyrészt a pszichoetnológia, olykor egyenesen az etnológiai pszichoanalízis, másrészt a nemzeti karakter-vizsgálat, sőt egyenesen a nemzetkarakterológia maga is különféle modelleket kínált a kutatóknak. Az e témakörrel foglalkozó kommentár-irodalom valamelyes mértékig a modellálás problémáit is érinti: MALINOWSKI, Bronislaw: *Myth in Primitive Psychology.* New York, 1926. (= MALINOWSKI, Bronislaw: *Magic, Science and Religion and Other Essays.* Garden City, 1954. 93—143.) — KARDINER, Abram: *The Individual and His Society.* New York, 1939. — WARE. C. F. ed.: *The Cultural Approach to History.* New York, 1940. — DUBOIS,

Inquirer System"[82] stb.)[83] a folklór alkotások anyagának rendezéséhez nyújtanak lehetőségeket, de magát a folklórt ezek segítségével még nem tudjuk modellálni.

Cora: *The People of Alor. A Socio-Psychological Study of an East Indian Island.* Minneapolis, 1944. — KARDINER, Abraham: *The Psychological Frontiers of Society.* New York, 1945. — LINTON, Ralph: *The Cultural Background of Personality.* New York, 1945. — MURPHY, G.: *Personality: A Biosocial Approach to Origins and Structure.* New York, 1947. — HARING, D. ed.: *Personal Character and Cultural Milieu.* Syracuse (USA), 1948. — KLUCKHOHN, Clyde—MURRAY, H. A. ed.: *Personality in Nature, Society and Culture.* New York, 1948. — KROEBER, Alfred L.: *The Nature of Culture.* Chicago, 1952. — BLUM, G. S.: *The Psychoanalytic Theories of Personality.* New York, 1953. — SKINNER, B. F.: *Verbal Behavior.* New York, 1957. — KAPLAN, Bert ed.: *Studying Personality Cross-Culturally.* Evanston, Ill., 1961. — WALLACE, Anthony F. C.: *Culture and Personality.* New York, 1961. — (SAPORTA, S.—BASTIAN, J. E. eds.): *Psycholinguistics. A Book of Readings.* New York, 1961. (Későbbi lenyomatok is.) — EYSENCK, H. J.: *Uses and Abuses of Psychiatry.* Harmondsworth, 1962. (Részlete magyarul: *Mi a pszichoanalízis hibája?* Valóság 10 (1967) március, 3. szám, 96—103.) — (HSU, Francis L. K. ed.): *Psychological Anthropology.* Homewood, Ill. 1962. — (KLUCKHOHN, Richard ed.): *Culture and Behavior. The Collected Essays of Clyde Kluckhohn.* New York, 1962. — BARNOUW, Victor: *Culture and Personality.* Homewood, Ill., 1963. — (KIELL, Norman ed.): *Psychoanalysis, Psychology and Literature. A Bibliography.* Madison, 1963. — (OSGOOD, Charles E.—SEBEOK, Thomas A. eds.): *Psycholinguistics.* Bloomington, 1965. — BEACH, F. A.: *Sex and Behavior.* New York, 1965. — YINGER, Milton: *Toward a Field Theory of Behavior: Personality and Social Structure.* New York, 1965. — RÓHEIM, Géza: *Anthropologie et psychanalyse.* Paris, 1967. — BUDA Béla: *Szempontok a pszichoanalízis értékeléséhez.* Valóság 10 (1967) 3., március 81—95. (itt további gazdag irodalommal is). — VONDRÁČEK, Vladimír—HOLUB, František: *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie.* Praha, 1958. — BURGER, Henry C.: *„Ethno-Milieu": The Omission from Behavioristic Psychology that Requires Subordination to Anthropological Strategy.* Current Anthropology (előkészületben). A nemzetkarakterológia beláthatatlan irodalmából csak a tény szerint ide tartozó néhány művet kell megemlítenünk: DE MADARIAGA, Salvator: *Englishmen, Frenchmen, Spaniards: An Essay in Comparatoive Psychology.* London, 1928. (Számos más kiadásban is hozzáférhető.) — KLINEBERG, O.: *A Science of National Character.* New York, 1944. — INKELES, Alex—LEVINSON, Daniel J.: *National Character. The Study of Modal Personality and Sociocultural Systems.* In: LINDZEY, Gardner ed.: *Handbook of Social Psychology. Vol. II.* Cambridge, 1954. 977—1020. — DUIJKER, H. C. J.—FRIJDA, N. H.: *National Character and National Stereotypes.* Confluene — Surveys of Research in the Social Sciences I (1960) Amsterdam. A magyar nemzetkarakterológiák közül mindmáig a legjobbak: PROHÁSZKA, Lajos: *A vándor és a bujdosó.* Budapest, 1941. (Eredetileg a *Minerva* 1932—1935. évfolyamaiban.) — SZEKFŰ Gyula szerk.: *Mi a magyar?* Budapest, 1941. Ezek tudományos folytatása késik.

[81] COLBY, Benjamin N.: *Cultural Patterns in Narrative.* Science 151 (1966) 793—798. — *The Analysis of Culture Content and the Patterning of Narrative Concern in Texts.* American Anthropologist 68 (1966) 374—388.

[82] COLBY, Benjamin N.—COLLIER, George A.—POSTAL, Susan K.: *Comparison of Themes in Folktales by the General Inquirer System.* Journal of American Folklore 76 (1963) 318—323. (magyar fordításban a *„Strukturalista folklorisztika"* c. kötetben). A *„General Inquirer"* módszeréről általában: STONE, Philip J.—DUNPHY, Dexter C.—SMITH, Marshall S.—OGILVIE, Daniel M. ed.: *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis.* Cambridge, Mass., 1966.

[83] Itt említek meg néhány olyan kísérletet, amelyek nem könnyen illeszthetők be az eddig vázoltakba: MILLER, Robert J.: *Situation and Sequence in the Study of Folklore.* Journal of American Folklore 65 (1952) 29—48. — ARNOLD, Magda B.: *Story Sequence Analysis. A New Method of Measuring Motivation and Predicting Achievement.* New York—London, 1962. — LITTLETON, C. Scott: A *Two-Dimensional Scheme for the Classification of Narratives.* Journal of American Folklore 78 (1965) 21—27. — ABRAHAMS, Roger D.: *Patterns of Structure and Role Relationships in the Child Ballad in the United States.* Journal of Americal Folklore 79 (1966) 448—462. A következő dolgozatokat eddig nem publikálták (hozzáférhető helyen), csupán meglétükről lehetett tudomást

4.5. A *szemiotikai* modellek[84] kiindulópontja egyfelől a filozófia (logika), másfelől a nyelvészet (jelentéstan). Amíg csak közvetlenül e témakörökhöz kapcsolódó kérdéseket vizsgálnak a szemiotika kutatói, ezek között a folklórnak kevés helye van.[85] Mihelyt azonban a jeltudomány kitér a *másodlagos jelrendszerek* kutatására, megjelennek a szemiotikai-folklorisztikai modellek is. A magyar kutatók közül elsősorban PETŐFI S. János hangoztatta éppen a

szerezni: VEHVILAINEN, Paul: *The Swedish Folktale — A Structural Analysis.* (Portland State College; Portland, Oregon). *„Structural Studies in Folklore"* előadások a *The American Folklore Society* 1966-as *Annual Meeting*-jén, 1966. november 19-én. Ezek közül a figyelemre leginkább méltók: JASON, Heda: *A Structural Model for Schwindler Tales* — GEORGES, Robert A.: *Structure in Folktales: Transformal Narrative Patterns* — SKEELS, Dell R.: *The Psychological Significance of Absence of Propp's Return and of Failure in Dundes' Attempter Escape* — ABRAHAMS, Roger D.: *Some Use of Structural Analysis in a Rhetorical Theory of Folklore.* (A mai amerikai folklorisztikát illetően vesd össze még a korábbi irodalmat is.)

[84] A szemiotika és a folklorisztikai modellálás összekapcsolásának sok formáját ismerjük. Már korábban (leginkább az 1., 2., 68., 75. és 77. ezentúl pedig főleg a 88., 94., 95., 96. és 97. jegyzetekben) idézünk is erre vonatkozó tanulmányokat. A közvetlen szemiotikai-szemantikai elgondolások összefoglalásai, bírálatai közül néhány utal a szemiotika kiterjesztésének problémáira is: ezekről is tájékoztat a kitűnő kézikönyv: SEBEOK, Th. A.—HAYES, A. S.—BATESON, M. C. ed.: *Approaches to Semiotics.* The Hague—London—Paris, 1964. — Ezenkívül a legutóbbi művek közül néhány jelentősebb munka: WEELWRIGHT, Philip: *The Semantic Approach to Myth.* Journal of American Folklore 68 (1955) 473—481. — NARSKIJ, I. S.: *Kritika koncepcii jazyka v teorii poznanija „obščej semantiki".* In: KORNEEVA, A. I.—JAKOVLEV, M. V. red.: *Kritika sovremennoj buržuaznoj filosofii i sociologii.* Moskva, 1961. 59—109. — BARTHES, Roland: *Éléments de Sémiologie.* Communications No. 4. 1964. — BOGOMOLOV, A. S.: *Anglo-amerikanskaja buržuaznaja filosofija epohi imperializma.* Moskva, 1964. Különösen a *„Semantičeskij idealizm i lingvističeskij analiz"* című fejezet (328—375). — ABRAMJAN, L. A.: *Gnoseologičeskie problemy teorii znakov.* Erevan, 1965. — PAPP Ferenc: *Szemiótikai jegyzetek.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok 3 (1965) 157—176. — GREIMAS, A. J.: *Sémantique structurale. Recherche de méthode.* Paris, 1966. — SCHMIDT, F.: *Zeichen und Wirklichkeit. Linguistisch-semantische Untersuchungen.* Stuttgart, 1966. — PELC, Jerzy red.: *Logika i język. Studia z semiotyki logicznej.* Warszawa, 1967. — SCHAFF, Adam: *Bevezetés a szemantikába.* Budapest, 1967. (SCHAFFnak ez a könyve számos nyelven és számos kiadásban megjelent.) — UVAROV, L. V.: *Obraz, simvol, znak. Analiz sovremennogo gnoseologičeskogo simvolizma.* Minsk, 1967. A nagyon gazdag és egyre jobban megélénkülő szovjet szemiotikai kutatásokról igen jó áttekintést nyújt: EIMERMACHER, Karl: *Entwicklung, Charakter und Probleme des sowjetischen Strukturalismus in der Literaturwissenschaft.* Sprache im technischen Zeitalter (1969) No. 30. April—Juni, 126—157. A jelen megbeszélés résztvevői közül PAPP Ferenc és HOPPÁL Mihály előadásai (és hozzászólásai) tartalmaztak szemiotikai megjegyzéseket 348, 402—414. és 415. lapokon. A szorosabb értelemben vett szemiotika lehetőségeiről, antropológiai távlatairól is tájékoztatnak a következő munkák: BRÉAL, M.: *Essai de sémantique. Science des significations.* (sok kiadásban, egyikük: Paris, 1924.) — BAR-HILLEL, Y.—CARNAP, R.: *Semantic Information.* The British Journal for the Philosophy of Science 4 (1953—1954) 147—157. — (OSGOOD, C. E.—SUCI, G. J.—TANNENBAUM, P. H. eds.): *The Measurement of Meaning.* Urbana, Ill., 1957. — KORZYBSKI, Alfred: *Science and Sanity. An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics.* Lakeville, Conn., 1958. — ANDREEV, N. D.: *Vozmožnyj put' modelirovanija semantiki jazyka.* Moskva, 1961. — *Simpozium po strukturnomu izučeniju znakovyh sistem. Tezisy dokladov.* Moskva, 1962. — KLAUS, Georg: *Semiotik und Erkenntnistheorie.* Berlin, 1963. — ULLMANN, Stephen: *The Principles of Semantics.* Oxford, 1963. — ULLMANN, Stephen: *An Introduction to the Science of Meaning.* Oxford, 1964. — *Recherches Sémiologiques.* Communications — No. 4. Paris, 1964. — IVANOV, V. V.—TOPOROV, V. N.: *Slavjanskie jazykovye modelirujuščie semiotičeskie sistemy — Drevnij period.* Moskva, 1965. — *Materialy k konferencii „Jazyk kak znakovaja sistema osobogo roda". Tezisy dokladov — otvety na anketu.* Moskva, 1967. — ALBRECHT, Erhard: *Sprache und Erkenntnis. Logisch-Linguistische*

másodlagos szemiotikai rendszerek vizsgálatának fontosságát[86] a poétika (tehát a folklór-poétika) számára. E másodlagos szemiotikai rendszerek modellálása természetesen külön feladat, a maga szabályaival és nehézségeivel, de már nem egészen töretlen: bizonyos kezdeményezésekkel számolhatunk e téren is.

4.5.1. Elsőként LOTMAN strukturális poétikáját[87] említhetjük meg. Ebben azonban a folklór csupán itt-ott, utalások formájában található meg. Közvetlenül nem alkalmazhatjuk LOTMAN elgondolásait a folklorisztikai kutatásokban.

4.5.2. Annál nagyobb a jelentősége a második és harmadik tartui „jelrendszervizsgálat" kötetben közölt dolgozatoknak.[88] Az 1965-ben megjelent kötetben többen (PJATIGORSZKIJ,[89] SZEGAL,[90] és DZSIBENII[91]) a mítoszokkal, mások

---

Analysen. Berlin, 1967. — ŽOLKOVSKIJ, A. K.—MELČUK, I. A.: *O semantičeskom sinteze.* Problemy Kibernetiki — vypusk 19. Moskva, 1967. 177—238., ezekben a művekben természetesen további bibliográfiával.

[85] Ehhez teljesen hasonlóan az eddigi „transzformációs grammatika" irányzatának eredményei is csak áttételesen alkalmazhatók a folklorisztikai kutatásban. Még a legtöbb közvetlenül átvehető gondolat két könyvben található: CHOMSKY, Noam: *Syntactic Structures.* The Hague, 1957. — CHOMSKY, Noam: *Aspects of the Theory of Syntax.* Cambridge, Mass., 1965. A megbeszélésen e problémakörrel SZÉPE György, PAPP Ferenc és PETŐFI S. János foglalkozott (vö. 348. 349, 415, 416. 417. lapokon).

[86] PETŐFI S. János: *Trudy po znakovym sistemam. II. Tartu, 1965.* ismertetése. Helikon 13 (1967) 524—526. Vesd össze őtőle még: *Modern nyelvészet. Tájékoztató összefoglalás.* Budapest, 1967. — *Szóképek, képek és az irodalmi művek nyelvi elemzésének néhány kérdése.* Irodalmi és Nyelvi Közlemények 1967. 2. szám, 71—101. — *On the Structural Linguistic Analysis of Poetic Works of Art.* Computational Linguistics 6 (1967) 53—84. — *Műelemzés — strukturalizmus — nyelvi struktúra.* Kritika 6 (1968) 10. szám, október, 18—28. — *A strukturális nyelvészet.* Valóság 11 (1968) 12. szám, december, 91—105. Valamint e megbeszélésen elhangzott előadását és hozzászólását (349—354, 416—417. lapokon).

[87] LOTMAN, Ju. M.: *Lekcii po strukturaľnoj poetike. Vypusk 1. (Vvedenie, teorija stiha).* Tartu, 1964. *(Trudy po znakovym sistemam. I.)* Tartu, 1964. — Vesd össze PETŐFI S. János kitűnő kommentárjait: *Vita a strukturális poétikáról.* Helikon 13 (1967) 510—517. Közvetlenül folklorisztikailag Mihai POP tett több utalást e műre, már idézett tanulmányaiban.

[88] *Trudy po znakovym sistemam. II.* Tartu, 1965. *(Učënye Zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta — Vypusk 181.)* Itt a jelentősebb, eddig (és a következő néhány jegyzetben) külön nem idézett művek: KULĽ, I. G.: *Semiotika i obučenie* (11—21), USPENSKIJ, B. A.: *Predvariteľnye zamečanija k personologičeskoj klassifikacii* (91—93), EGOROV, B. F.: *Prostejšie semiotičeskie sistemy i tipologija sjužetov* (106—115), CIV'JAN, T. V.: *K nekotorym voprosam postroenija jazyka etiketa* (144—149), LOTMAN, Ju. M.: *O ponjatii geografičeskogo prostranstva v russkih srednevekovyh tekstah* (210—216), PEREVERZEV, L. B.: *Stepen' izbytočnosti soobščenija kak pokazateľ stilevyh osobennostej izobraziteľnogo iskusstva pervobytnoj epohi* (217—220), ŽEGIN, L. F.: *„Ikonnye gorki" — Prostranstvenno-vremennoe edinstvo živopisnogo proizvedenija* (231—247) — USPENSKIJ, B. A.: *K sisteme peredači izobraženija v russkoj ikonopisi* (248—257), LANGIBEN, M. M.: *K opisaniju sistemy notnoj zapisi* (258—273), VOLKOVA, O. F.: *Opisanie tonov indijskoj muzyki* (274—275), SYRKIN, A. Ja.: *Sistema otoždestvlenij v Čhandog'ja Upanisade* (276—283), LEVIN, Ju. I.: *Struktura russkoj metafori* (283—299), stb.

[89] PJATIGORSKIJ, A. M.: *Nekotorye obščie zamečanija o mifologii s točki zrenija psihologa* (38—48).

[90] SEGAL, D. M.: *Opyt strukturnogo opisanija mifa* (150—158): hasonló tárgyú dolgozatai: *A mitológia szemiotikai vizsgálatának néhány problémájáról* (magyar fordítás a *„Strukturalista folklorisztika"* c. kötet számára, a *Simpozium po strukturnomu izučeniju znakovyx sistem. Tezisy dokladov.* Moszkva, 1962. hasábjairól). — *O svjazi semantiki teksta s ego formaľnoj strukturoj.* In: *Poetics — Poetyka — Poetika.* The Hague — Paris — Warszawa, 1966. 15—44.

[91] DŽIBENII, B. Ja.: *Zamečanie o strukture mifa v „Rigvede"* (192—197).

(CSERNOV I.,[92] JELIZARENKOVA és SZIRKIN[93]) szokásokhoz kapcsolódó műfajokkal foglalkoztak. Az 1967-ben napvilágot látott harmadik kötet[94] zömmel ismét speciális tanulmányokat tartalmaz (például CSERNOV mintegy folytatta korábban megkezdett kutatásait[95]), amelyek közül főleg a neves szerzőpár (IVANOV V. V. és TOPOROV B. N.[96]) cikke[97] jelentős. Általában véve a „másodlagos jelrendszerek" kutatói eddig már számos kitűnő részlettanulmányt készítettek el. Természetes tény, hogy e dolgozatok csupán egy-egy részletkérdést világíthattak meg (olykor ötletszerű gyorsasággal is), de az itteni, és néhány már említett szerző (ZALIZNYAK, IVANOV, TOPOROV, GOLOPENȚIA-ERETESCU és mások) másholi művei is csak megerősíthetik azt a véleményünket, miszerint nagy szükség lenne arra, hogy hasonló jellegű konkrét részlettanulmányok szülessenek meg — például a magyar folklór jelenségeinek bemutatására. Ezen kívül a másodlagos jelrendszerek általános leírását is meg kellene kísérelnünk, annál inkább, mivel az eddigi példák voltaképpen egyoldalúan, a nyelvészeti szemiotika oldaláról közelítették meg csupán e fontos kérdést. Ha a különböző társadalomtudományok képviselői konfrontálnák erre vonatkozó elképzeléseiket, ez sokban elősegíthetné a következő vizsgálódásokat.

4.6. Néhány más modell-kísérletről is meg kell emlékeznünk. Mivel azonban ezek egymástól is lényegesen eltérnek, csupán felsorolhatjuk őket. A mítoszok és általában a vallás egészének leírását WUNDT,[98] majd CASSIRER[99] kísérelte

[92] ČERNOV, I.: *O strukture russkih ljubovnyh zagoorov.* I. (159—172). (Kéziratos fordítása elkészült a „*Strukturalista folklorisztika*" c. kötet számára.)

[93] ELIZARENKOVA, T. Ja.—SYRKIN, A. Ja.: *K analizu indijskogo svadebnogo gimna (Rigveda X. 85)* (173—188).

[94] *Trudy po znakovym sistemam. III.* Tartu, 1967. *(Učënye Zapiski Tartuskogo gosudarstvennogo universiteta — Vypusk 198.)* Itt a jelentősebb, eddig (és a következő néhány jegyzetben) külön nem idézett művek: PJATIGORSKIJ, A. M.—USPENSKIJ, B. A.: *Personologičeskaja klassifikacija kak semiotičeskaja problema* (7—29), SYRKIN, A. Ja.: *K različeniju „otnositel'nogo" i „absoljutnogo" v indijskih buddistskih tekstah* (39—44), KULL', I.—MJALL', L.: *K probleme tetralemmy* (60—63), SYRKIN, A. Ja.: *Zametki o „Kamasutre"* (71—80), LOTMAN, Ju. M.: *Ob oppozicii „Čest" — „Slava" v svetskih tekstah kievskogo perioda* (100—112), LEKOMCEV, Ju. K.: *O semiotičeskom aspekte izobrazitel'nogo iskusstva* (122—129), ŽOLKOVSKIJ, A. K.: *Deus ex machina* (146—155), ŠČEGLOV, Ju. I.: *K nekotorym tekstam Ovidija* (172—179), UDAM, H.: *O probleme značenija v sufijskih tekstah „Sawānih" Ahmada Gazami* (317—323), DOROGOV, A. A.—IVANOV, Vjač. Vs.—USPENSKIJ, B. A.: *P. A. Florenskij i ego stat'ja „Obratnaja perspektiva"* — FLORENSKIJ, P. A.: *Obratnaja perspektiva* (378—416).

[95] ČERNOV, I. A.: *O semiotike zapretov — Predvaritel'noe soobščenie* (45—59).

[96] Együtt írott legjelentősebb ilyen munkáik: IVANOV, V. V.—TOPOROV, B. N.: *K opisaniju nekotoryh ketskih semiotičeskih sistem.* Tartu/II 116—146. — *K semiotičeskoj interpretacii korovaja i korovajnyh obrjadov u belorussov.* Tartu/III 64—70. — *Slavjanskie semiotičeskie sistemy.* Moskva, 1965.

[97] B. N. TOPOROV külön írott, ilyen tárgyú munkái: *K semiotike predskazanij u Svetonija.* Tartu/II 198—209. — *Zametki o buddijskom izobrazitel'nom iskusstve v svjazi s voprosom o semiotike kosmologičeskih predstavlenij.* Tartu/II 221—230. — *K opisaniju nekotoryh struktur, harakterizujuščih preimuščestvenno nizšie urovni, v neskol'kih poetičeskih tekstah.* Tartu/II 306—319. — *K rekonstrukcii mifa o mirovom jajce (na materiale russkih skazok).* Tartu/III 81—99.

[98] WUNDT, Wilhelm: *Völkerpsychologie, Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte.* Ebből a folklorisztika számára a „*Mythus und Religion*" című rész a legérdekesebb. Ez az első kiadásban az 1—2—3. kötet (Leipzig, 1905—1906—1909), a második, javított és bővített változatban a 4—6. kötet (Leipzig, 1910—1914—1915).

[99] CASSIRER legjelentősebb ilyen tárgyú művei: *Die Begriffsform im mythischen Denken.* Leipzig—Berlin, 1922. — *Sprache und Mythos. Ein Beitrag zum Problem der*

meg, olyan precizitással, amelyet nyugodtan nevezhetünk logikai ábrázoló metamodellnek. A történelem marxista modelljét SEBAG,[100] KOSÍK,[101] BARG[102] és mások próbálták meg kidolgozni. A vallástudomány és általában a vallásfenomenológia[103] kevéssé jár messze a modellálástól. Akár HEILER,[104] akár ELIADE[105] és mások kísérleteire gondolunk, ezeket figyelembe kell vennie a

Götternamen. Leipzig—Berlin, 1925. (= *Language and Myth.* New York, 1946.) — *Philosophie der symbolischen Formen. I.: Die Sprache — II.: Das mythische Denken — III.: Phänomenologie der Erkenntnis.* Berlin, 1923—1929. (= *The Philosophy of Symbolic Forms.* New Haven, 1953.) — *An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture.* New Haven, 1944. — *The Myth of the State.* New York, 1946. — *Wesen und Ursprung des Symbolbegriffs.* Oxford, 1955. — *The Logic of the Humanities.* New Haven, 1961. CASSIRER közvetlenül is nagy hatással volt a háború utáni strukturalista áramlatokra. Ennek legékesebb bizonyítéka tanulmánya: *Structuralism in Modern Linguistics.* Word 1 (1945) 99—120. Mindazáltal sem a strukturalizmus közkézen forgó összefoglalásai, sem a szorosabban vett filozófiatörténet eddigelé nem foglalkozott kellőképpen a jelenséggel. A filozófiai szempontú művek közül mégis valamelyes eligazítást adhatnak: KALBECK, Florian: *Die philosophische Systematik Ernst Cassirers. Versuch einer kritischen Darstellung.* Wien, 1951. — *Philosophy and History. Essays presented to Ernst Cassirer.* New York—Evanston—London, 1963.

[100] SEBAG, Lucien: *Marxisme et structuralisme.* Paris, 1964. (2. kiadás: Paris, 1967. = *Marxismus und Strukturalismus.* Frankfurt am Main, 1967.) SEBAG egyéb tanulmányait most nem említjük meg, érdekes vállalkozásának részletes elemzése külön munka feladata volna. Ehhez csak a távlatokat adhatta meg: AXELOS, Kostas: *Lucien Sebag entre le Marxisme, le Freudisme et le Structuralisme.* Aletheia 1966. No. 4. Mai, 237—241.

[101] KOSÍK, Karel: *Filosofické problémy struktury a sistému.* In: *Problémy marxistické jazykovědy.* Praha, 1962. 24—35. — *Dialektika konkrétního.* Praha. 1966. = Magyarul: *A konkrét dialektikája.* Budapest, 1967. (A mű egyéb fordításokban is hozzáférhető.)

[102] BARG, M. A.: *Strukturnyj analiz v istoričeskom issledovanii.* Voprosy Filosofii 18 (1964) No. 10. 83—92. Magyarul: BARG, M. A.: *A strukturális analízis a történetírásban.* Világtörténet 1965. 7—8. szám. 7—19. (Vesd össze 108—117. jegyzetek.)

[103] A vallásfenomenológia történetét eddig még — sajnálatos módon — nem írták meg. A mi szempontunkból legérdemesebb kísérletek sorra a következők: JAMES, William: *The Varieties of Religious Experience.* New York, 1903. (Számos újabb kiadásban, a leginkább közkézen forgó: New York, 1958.) — DURKHEIM, Émile: *Les formes élémentaires de la vie religieuse.* Paris, 1912. (Több újabb francia kiadásban, fordításai közül a legjobban hozzáférhető: *The Elementary Forms of the Religious Life.* New York, 1961.) — OTTO, Rudolph: *Das Heilige.* Breslau, 1917. (Számos újabb német kiadás, egyre bővülő függeléksorozattal, a leginkább használatos: München, 1947. — Idegen nyelvű fordításai közül: *The Idea of Holy.* (New York, 1923), amely szintén több, újabb, javított és bővített változatban is hozzáférhető, leginkább használatos: New York, 1958.) — VAN DER LEEUW, Gerardus: *Phänomenologie der Religion.* Tübingen, 1933. (2., definítív kiadása: 1955., a munka fordításokban is hozzáférhető.) — VAN DER LEEUW, Gerardus: *Religion in Essence and Manifestation.* London, 1938. — VAN DER LEEUW, Gerardus: *La religion dans son essence et ses manifestations.* Paris, 1948. — VAN DER LEEUW, Gerardus: *L'homme primitif et la religion.* Paris, 1940. — JAMES, E. O.: *Primitive Religion.* London, 1938. (Újabb, javított és bővített kiadásai közül a London—New York, 1961-es a leginkább közkeletű.)

[104] HEILER, Friedrich: *Erscheinungsformen und Wesen der Religion.* Stuttgart, 1961. (A mű fordításokban is elérhető.)

[105] Hatalmas életművéből csak a közvetlenül ilyen jellegű munkákat idézhetjük: ELIADE, Mircea: *Traité d'histoire des Religions.* Paris, 1948. (Több új kiadásban, fordításban is hozzáférhető, ezek közül a legismertebb: *Patterns in Comparative Religion.* Cleveland—New York, 1963., ennek is több újabb kiadása, nyomása ismert.) — *Le Mythe de l'éternel retour: archétypes et répétition.* Paris, 1949. (Több új kiadásban, fordításban, ezek közül ajánlhatók: *The Myth of Eternal Return.* New York, 1954., újabb lenyomatokban is, olykor „*Cosmos and History — The Myth of the Eternal Return*" címen). — *Les savants et les contes des fées.* Nouvelle Revue Française 4 (1956) 884—891. — *Die Religionen und das Heilige. Elemente der Religionsgeschichte.* Salzburg, 1954. — *Das Heilige und das Profane. Vom Wesen der Religion.* Hamburg, 1957. [Több más

folklorisztikai modellálásnak is.[106] Külön figyelmet érdemel AUSTERLITZ[107] több dolgozata. Ő a nyelvészeti modellálástól voltaképpen csak az alapgondolatot veszi át, folkloristaként elsősorban az egyes műfajok adatfeldolgozó-deskriptív (intencionális adatokon nyugvó) modelljeit kívánja elkészíteni. A kultúramorfológia és az egyetemes etnológia modelljei közül SPENGLER,[108] TOYNBEE,[109]

---

kiadásban is, például: *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion.* New York, 1959. (és azóta újabb kiadásokban is).] — *Mephistopheles and the Androgyne: Studies in Religious Myth and Symbol.* New York, 1965. (Ugyanennek angol kiadása „*The Two and the One*", francia kiadása „*Mephistopheles et l'Androgyne*" címen jelent meg, több nyomatban is.) — Műveinek bibliográfiáját adja: *Myths and Symbols. Studies in Honor of Mircea Eliade.* Chicago—London, 1969. 417—433.

[106] Az itt érintett problémákkal természetesen a vallástudomány szinte minden egyes összefoglalása külön is foglalkozik. Ezek közül csak néhány olyan munkát említenék, amelyek speciálisan és valamelyest mélyrehatóan érintik e problémakört: WACH, Joachim: *The Comparative Study of Religions.* New York, 1958. (= *Vergleichende Religionsforschung.* Stuttgart, 1962.) — DE VRIES, Jan: *Forschungeschichte der Mythologie.* Freiburg, — München 1961. — TOKAREV, S. A.: *Rannye formy religii i ih razvitie.* Moskva, 1964. — EVANS-PRITCHARD, E. E.: *Theories of Primitive Religion.* New York, 1965. E művek azt is jelzik, hogy a „vallásfenomenológiai"-nak nevezhető irányzatok ma már milyen széles mezőnyben helyezkednek el.

[107] AUSTERLITZ, Robert: *Ob-Ugric Metrics. The Metrical Structure of Ostyak and Vogul Folk-Poetry.* Helsinki, 1958. (FFC 174) — *The Identification of Folkloristic Genres. Based on Gilyak Materials.* In: *Poetics — Poetyka — Poetika.* Warszawa—The Hague, 1961. 505—510. (magyar fordítása a „*Strukturalista folklorisztika*" c. kötet számára elkészült.) — *Parallelismus.* Ibidem 439—443. — *Text and Melody in Mansi Song.* Current Musicology 1966. Spring, 37—57. — *Das Inandergreifen von Text und Melodie im wogulischen Volkslied.* In: *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23—28. VIII. 1965. Pars II. Acta Ethnologica.* Helsinki, 1968. 94—101.

[108] SPENGLER, Oswald: *Der Untergang des Abendlandes. I.* 1918. *II.* 1922. Együtt: München—Berlin, 1923. A vele foglalkozó hatalmas irodalomból csak néhány legújabbat idéznék, amelyekben a morfológia és a modellálás kapcsolata is szóba kerül: HUGHES, H. St.: *Oswald Spengler. A Critical Estimate.* New York, 1954. (Új kiadása: 1962.) — SCHOEPS, H. T.: *Vorläufer Spenglers.* Leiden, 1955. — BALTZER, Armin: *Untergang oder Vollendung. Spenglers bleibende Bedeutung.* Neurhein, 1956. (Új kiadás, 1957.) — BALTZER, Armin: *Oswald Spenglers Bedeutung für die Gegenwart.* Neuheim—Hüsten, 1959. — MARKARJAN, E. S.: *O koncepcii lokal'nyh civilizacij.* Erevan, 1962. — ŠTAERMAN, E. M.: *O povtorjaemosti v istorii.* Voprosy Istorii 1965. No. 7. 3—20. — AVERINCEV, S.: „*Morfologija kul'tury*" *Osval'da Spenglera.* Voprosy Literatury 12 (1968) No. 1. 132—153. — KOKTANEK, Anton Mirko: *Oswald Spengler in seiner Zeit.* München, 1969.

[109] TOYNBEE, Arnold J.: *A Study of History. I—XII.* London, 1934—1966. (Számos kiadásban, közismert még egy kivonatos kiadás is: *A Study of History by A. J.* TOYNBEE. *Abridgment of Volumes I—VI, VII—X. by D. S.* SOMERVELL. London, 1946—1957., ez is több újrakiadásban érhető el.) — TOYNBEE, Arnold J.: *Civilization on Trial.* Oxford, 1948. — TOYNBEE, Arnold J.: *Change and Habit — The Challenge of Our Time.* London—New York—Toronto, 1966. — DEYL, P.—TOYNBEE, A.—SOROKIN, P. A.: *The Pattern of the Past: Can We Determine It?* Boston, 1949. — A TOYNBEE történetszemléletével foglalkozó irodalom egyenesen beláthatatlan. Csupán néhány, jellemző munkát lehet ezek közül idéznünk: STADTMÜLLER, Georg: *Toynbee's Bild der Menschheitsgeschichte.* Saeculum I/2 (1950) 165—195. — GEYL, Paul: *From Ranke to Toynbee.* Northampton, 1952. — ZAHN, Ernst T. J.: *Toynbee und das Problem der Geschichte.* Köln, 1954. — ANDERLE, O.: *Das universalhistorische System A. J. Toynbees.* Frankfurt am Main, 1955. — ARAB-OGLY, E. A.: *Filosofija istorii Arnol'da Dž. Tojnbi.* Voprosy Filosofii 1955. No. 4. 113—121. — ASHLEY-MONTAGUE, F. M. ed.: *Toynbee and History. Critical Essays and Reviews.* Boston, 1956. — COULBORN, Rushton: *Fact and Fiction in Toynbee's Study of History.* Ethics 1956. July. — ARAB-OGLY, E. A.: *K kritike kul'turno-istoričeskoj koncepcii Arnol'da Tojnbi.* Vestnik Istorii Mirovoj Kul'tury 1957. No. 1. 8—21. — KOSMINSKIJ, E. A.: *Istoriosofija Arnol'da Tojnbi.* Voprosy Istorii 1957. No. 1., janvar', 130—140. — KOSMINSKIJ, E. A.: *Reakcionnaja istoriografija Arnol'da Tojnbi.* In: *Protiv fal'sifikacii istorii.* Moskva, 1959. 67—139. — ARAB-OGLY, E. A.: *Koncepcija istoričeskogo*

COLLINGWOOD,[110] a már LENIN által is aposztrofált[111] SZOROKIN,[112] KROEBER,[113] BAGBY,[114] KONRAD[115] KON[116] és mások,[117] műveit elég csak éppen emlékezetbe idézni. A jelenkor kultúrmorfológiájának modellszerű rajzával legtöbbet a lengyel ŻÓŁKIEWSKI foglalkozott,[118] de a „tömegkultúra" vizsgálói[119] általában

krugovorota. In: *Istoričeskij materializm i social'naja filosofija sovremennoj buržuazii.* Moskva, 1960. 153—200. — ARON, Raymond ed.: *L'Historie et ses interprétations. Entretiens autour de Arnold Toynbee.* La Haye, 1961. — KOVÁCS Endre: *A mai polgári történetírás.* Bp. 1962. („*Arnold J. Toynbee történetfilozófiája*" című fejezet) 98—112, 202—203. — ČESNOKOV, G. D.: *Nesostojatel'nost' koncepcii A. Tojnbi o progresse.* Filosofskie Nauki 8 (1965) No. 6. 21—27. — KOSMNISKY, Y.: *Professor Toynbee's Philosophy of History.* Moscow, n. d.

[110] COLLINGWOOD, R. G.: *The Idea of History.* London, 1946. (Új kiadása: 1961. Német fordítása: *Geschichtsphilosophie.* Stuttgart, 1955.)

[111] LENIN: *Művei.* 28. kötet, Bp. 1952. 182—191.

[112] SOROKIN, Pitirim A.: *Social and Cultural Dynamics. I—IV.* New York, 1937—1941. — Ugyanaz rövidítve: *One-volume edition.* Boston, 1957. — *The Crisis of Our Age.* New York, 1945. — DEYL, P.—TOYNBEE, A.—SOROKIN, P. A.: *The Pattern of the Past: Can We Determine It?* Boston, 1949.

[113] KROEBER, Alfred L.: *Configurations of Culture Growth.* Berkeley—Los Angeles, 1944. — KROEBER, Alfred L.: *Style and Civilization.* New York, 1957. — KROEBER, Alfred L.: *A Roster of Civilization and Culture.* New York, 1962. — KROEBER, Alfred L.—KLUCKHOHN, C.: *Culture — A Critical Review of Concepts and Definitions.* New York, 1963.

[114] BAGBY, Philip: *Culture and History. Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations.* London, 1958.

[115] KONRAD, N. I.: *Zametki o smysle istorii.* Vestnik Istorii Mirovoj Kul'tury. 1961. No. 2. 3—33. — *Zapad i Vostok.* Moskva, 1966. — KONRAD, N. I.: *West-East. Inseparable Twain. (Selected Articles).* Moscow, 1967. A KONRAD—TOYNBEE levélváltást, amely Európa-szerte figyelmet váltott ki, magyarul közölte a Valóság 10 (1967) 11., november, 71—77.

[116] KON, I. S.: *Filosofskij idealizm i krizis buržuaznoj istoričeskoj mysli.* Moskva, 1959. — KON, I. S.: *Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts.* I—II. Berlin, 1964. — KON Igor: *Idealizm filozoficzny a kryzys burżuazyjnej myśli historycznej.* Warszawa, 1957. — KON, I. Sz.: *Sociologija ličnosti.* Moskva, 1967. — KON professzor más műveiben a szociológia, a tömegkultúra és a pszichológia társadalom- és történelem-modelljeiről is gyakran szó esik. Magyarul megjelent ezek közül: KON, I. Sz.: *A szociológiai pozitivizmus.* Budapest, 1967. — *Az én és a társadalom.* Budapest, 1969.

[117] A modern történetfilozófia, történelemelmélet többször is megkísérelte, hogy megfogalmazza a maga normatív elveit, vagyis modellálja az emberi történelmet. Az ilyen igényű munkák száma egyenesen áttekinthetetlen. Ehelyütt csupán útbaigazításképpen néhány olyan művet sorolnék fel, amelyekből a továbbiakra nézve is tájékozódást nyerhet az olvasó (vesd össze még a 120. jegyzetben idézett művekkel is): GOOCH, G. P.: *History and Historians in the Nineteenth Century.* London, 1913. — TROELTSCH, Ernst: *Der Historismus und seine Probleme.* Tübingen, 1922. — HEUSSI, K.: *Die Krisis des Historismus.* Tübingen, 1932. — MEINECKE, Friedrich: *Die Entstehung des Historismus. I—II.* München, 1936. — MANDELBAUM, Maurice: *The Problem of Historical Knowledge.* New York, 1938. — *Theory and Practice in Historical Study.* New York, 1946. *(Social Sciences Research Council Bulletin: 54.)* — COHEN, Morris R.: *The Meaning of History.* La Salle, Ill., 1947. — LITT, Theodor: *Wege und Irrwege geschichtlichen Denkens.* München, 1948. — ROTHAKER, Ernst: *Logik und Systematik der Geschichtswissenschaften.* Bonn, 1948. — JASPERS, Karl: *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte.* München, 1949. (Számos új kiadása, például 1963.) — LÖWITH, Karl: *Meaning in History.* Chicago, 1949. (Számos új kiadása, köztük: 1962.) — LÖWITH, Karl: Von Hegel zu Nietzsche. Stuttgart, 1950. (Új kiadásai: 1964, 1969.) — HOFER, W.: *Geschichtswissenschaft und Geschichtsphilosophie.* München, 1950. — RENIER, G. J.: *History — Its Purpose and Method.* Boston—London, 1950. — GOTTSCHALK, L.: *Understanding History. A Primer of Historical Method.* New York, 1951. — WALSH, W. H.: *Introduction to Philosophy of History.* London, 1951. — WETZEL, Paul: *Vom Wesen und Sinn der Geschichte.* Frankfurt am Main, 1951. — BLOCH, Marc: *Apologie pour l'Histoire.* Paris, 1952. — GARDINER, Partick: *The Nature of Historical Explanation.* London (Oxford), 1952. — BERR, Henri: *La synthèse en histoire.* Paris,

1953. — WEBER, Alfred: *Der dritte oder der vierte Mensch. Vom Sinn des geschichtlichen Daseins.* München, 1953. — BERLIN, Isaiah: *Historical Inevitability.* London, 1954. — MARROU, H. I.: *De la connaissance historique.* Paris, 1954. — SIMON, Pierre-Henri: *L'esprit et l'histoire.* Paris, 1954. — *The Social Sciences in Historical Study. A Report of the Committee on Historiography.* New York, 1954. *(Social Science Research Council Bulletin: 64).* — BURY, J. B.: *The Idea of Progress.* New York, 1955. — GEYL, Pieter: *Debates with Historians.* London—Groningen, 1955. — POWICKE, F. M.: *Modern Historians and the Study of History.* London, 1955. — RICOEUR, Paul: *Histoire et vérité.* Paris, 1955. — SCHAFF, Ádam: *Obiektiwny charakter praw historii.* Warszawa, 1955. — KLUBACK, W.: *Wilhelm Dielthey's Philosophy of History.* New York 1956. — LITT, Theodor: *Die Wiedererweckung des geschichtlichen Bewusstseins.* Heidelberg, 1956. — POPPER, K. P.: *Misère de l'historicisme.* Paris, 1956. — STERN, Fritz ed.: *The Varieties of History.* New York, 1956. — DRAY, William: *Laws and Explanation in History.* London (Oxford), 1957. — MARITAIN, Jacques: *On the Philosophy of History.* New York, 1957. — WOOD, H. G.: *Freedom and Necessity in History.* London, 1957. — *Beiträge zur Kritik der gegenwärtigen bürgerlichen Geschichtsphilosophie.* Berlin, 1958. — HUGHES, H. Stuart: *Consciousness and Society.* New York, 1958. — LUCYE, W. L.: *History — Methods and Interpretations.* Chicago, 1958. — POPPER, Karl: *The Poverty of Historicism.* Boston, 1958. — RANDALL, John H., Jr.: *Nature and Historical Experience.* New York, 1958. — WITTRAM, Reinhard: *Das Interesse an der Geschichte.* Göttingen, 1958. (2., durchgesehene Auflage: 1963). — MEYERHOFF, Hans ed.: *The Philosophy of History in Our Time.* New York, 1959. — OSIPOV, G. V.: *Tehnika i obščestvennyj progress.* Moskva, 1959. — MALEWSKI, A.—TOPOLSKI, J. ed.: *Studia z metodologii historii.* Warszawa, 1960. — ŠIL'C, Robert: *O smysle istoričeskogo bytija.* In: KLEJN, M.—OJZERMAN, T. I. red.: *Protiv sovremennoj buržuaznoj ideologii. Sbornik statej nemeckih marksistov.* Moskva, 1960. 96—146. — WALSH, W. H.: *Philosophy of History,* New York, 1960. — ARON, Raymond: *Dimensions de la conscience historique.* Paris, 1961. (deuxième, édition révisée: 1964.) — COHEN, Morris: *The Meanning of Human History.* Michigan, 1961. — SAMARAN, Ch. ed.: *L'histoire et ses méthodes.* Paris, 1961. — CAIRNS, Barraclough, C.: *Scientific Method and the Work of the Historian.* In: (NAGEL, E.—SUPPES, P.—TARSKI, A. eds.): *Logic, Methodology and Philosophy of Science. Proceedings of the 1960. International Congress. Stanford, Calif.,* 1962. 584—594. — DRAY, William: *The Historian's Problem of Selection.* Ibidem: 595—603. — CAIRNS, G. E.: *Philosophies of History. Meeting of East and West in Cycle-Pattern Theories of History.* New York, 1962. — STEFANOV, N. K.: *Vöprosi na metodologijata na istoričeskata nauki.* Sofija, 1962. — HOOK, Sidney ed.: *Philosophy and History. A Symposium.* New York, 1963. — JASPERS, Karl: *Werk und Wirkung. Beiträge, ausgewählte Texte und Bibliographie.* München, 1963. — DRAY, William: *Philosophy of History.* New York, 1964. — GALLIE, W. B.: *Philosophy and the Historical Understanding.* New York—London, 1964. — ASPLANJAN, G.: *Ideja progressa v buržuaznoj filosofii istorii.* Erevan, 1965. — DANTO, A. C.: *Analitical Philosophy of History.* Cambridge, 1965. — RYDING, E.: *The Concept Cause as Used in Historical Explanation.* New York, 1965. — WHITE, Morton: *Foundations of Historical Knowledge.* New York, 1965. — SEMENOV, Ju. N.: *Obščestvennyj progress i social'naja filosofija sovremennoj buržuazii. Kritičeskij očerk amerikanskih i anglijskih teorij.* Moskva, 1965. — PORŠNEV, B. F.: *Social'naja psihologija i istorija.* Moskva, 1966. — *Historyka. Studia Metodologiczne. I.* Warszawa, 1967. — KOZYR-KOWALSKI, Stanislaw: *Max Weber a Karol Marks. Socjologia Maxa Webera jako „pozytywna krytyka materializmu historycznego".* Warszawa, 1967. — RUTENBURG, V. I.: *Progress i ego protivniki.* In: *Kritika novejšej buržuaznoj istoriografii. Sbornik statej.* Leningrad, 1967. 30—56. — ROSSMANN, Karl: *Deutsche Geschichtsphilosophie.* München, 1969. — STAJERMAN, E. M.: *A strukturális analízis kérdése a történetírásban.* Századok 103 (1969) 89—102. — Sajnos, a magyar történelemfilozófia és filozófiatörténet egyaránt alig vett tudomást e problémakörről az utóbbi két étizedben. SZIGETI József monográfiája (*A szellemtörténet bírálatához.* Budapest, 1965.) csak a múlt történeti revízióját végzi el. A filozófiai összefoglalásokból (például a kitűnő könyvből: MÁRKUS György—TORDAI Zádor: *Irányzatok a mai polgári filozófiában.* Budapest, 1964.) voltaképpen hiányzik e kérdéskör tárgyalása, a történelemelméletinek szánt munka (KOVÁCS Endre: *A mai polgári történetírás.* Budapest, 1962.) sem szentel külön figyelmet e témának. Több helyen utal e problémakörre TŐKEI Ferenc (*A társadalmi formák elméletéhez.* Bp. 1968.), elgondolásait külön tanulmányban kellene szembesíteni a történelemmorfológia más kézikönyveivel. Pedig, hogy éppen a társadalom-modellálás szempontjából is mennyire lényeges kérdés ez, mutassa be három különböző szempontú, de egyazon végkövetkeztetésre (szükség van a történelem és a kultúra modellálására, és ehhez már el is készültek az előtanulmányok) eljutott tanulmány, egyazon esztendőből: ALLARDT, Erik: *Kultuurin syvärakenne.* Sosiologia 4

is közel járnak a társadalmi tudat egyes szféráinak modellálásához. A szociológia modelligénye köztudott.[120] Filozófiai szintű modellálás GEHLEN[121] vagy akár ALTHUSSER[122] könyveiben, általában is a mai francia strukturalizmus fő képviselőinek[123] munkáiban, és LUKÁCS[124] műveiben is megtalálható. A művé-

(1967) 151—159. — GOLDSTEIN, Leon J.: *Theory in History.* Philosophy of Science 34 (1967) 23—40. — LOTMAN, Ju. M.: *K probleme tipologii kul'tury.* In: *Trudy po znakovym sistemam. III.* Tartu, 1967. 30—38.

[118] ZÓŁKIEWSKI, Stefan: *O kulturze Polski ludowej.* Warszawa, 1964.

[119] ORTEGA Y GASSET, José: *Dehumanización de arte.* (Számos kiadás, nézetei legjobban hozzáférhetők: *Gesammelte Werke. I—IV.* Stuttgart, 1954—1957.) — MAYO, E.: *The Human Problems of an Industrial Civilization.* New York, 1933. — BENJAMIN, Walter: *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit.* Zeitschrift für Sozialforschung 1936. (Új kiadásaiban — Frankfurt am Main, 1963. és sok újabb lenyomatban — jobban hozzáférhető), magyar fordítása sajtó alatt; vö.: ZOLTAI Dénes: *Walter Benjamin esztétikája.* Valóság 12 (1969) 9. szám, szeptember, 94—103. — MACDONALD, Dwight: *Massenkultur.* Diogenes 3 (1954) 273—300. — ALBIG, W.: *Modern Public Opinion.* New York, 1956. — MANNHEIM, Karl: *Essays on the Sociology of Culture.* London, 1956. — HOGGART, Richard: *The Uses of Literacy.* Harmondsworth, 1957. (Új lenyomata: 1962). — ROSENBERG, Bernard—WHITE, David Manning ed.: *The Popular Arts in America.* Glencoe—London, 1957. (Számos újabb lenyomatban, paperback-kiadásban). — WRIGHT, C. R.: *Mass Communication. A Sociological Perspective.* New York, 1959. (Új kiadás: 1968.) — JACOBS, N. ed.: *The Culture for the Millions?* New York, 1959. — BRYSON, L. ed.: *Mass Culture, Mass Communication, Man's Knowledge of the Modern World.* New York, 1960. — SCHRAMM, Wilbur ed.: *Mass Communications.* Urbana Ill.—New York, 1960. — BONIFACE, J.: *Arts de masse et grand public.* Paris, 1961. — LOWENTHAL, Leo: *Literature, Popular Culture and Society.* Englewood Cliffs, 1961. — MANDROU, Robert: *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique 1500—1640.* Paris, 1961. — FELDMANN, Erich: *Theorie der Massenmedien — Presse, Film, Funk, Fernsehen.* München—Basel, 1962 (új kiadása: 1966). — MALETZKE, G.: *Psychologie der Massenkommunikation.* Hamburg, 1963. (= *A tömegkommunikáció pszichológiája.* Bp. 1968.) — KLAPPER, J. T.: *The Effects of Mass Communication.* New York, 1965. — KŁOSKOWSKA, Antonina: *Wzory i modele w socjologicznych badaniach rodziny.* Studia Socjologiczne 2 (1965) 5. — KŁOSKOWSKA, Antonina: *Kultura masowa.* Warszawa, 1964. (= *Masová kultura.* Praha, 1967.) — BAUMAN, Zygmunt: *Kultura a społeczeństwo. Preliminaria.* Warszawa, 1966. — (BERELSON, B.—JANOWITZ, M. eds.): *Reader in Public Opinion and Communication.* New York, 1966. — PLATTE, H. K.: *Soziologie der Massenkommunikationsmittel.* München—Basel, 1966. — (STERNBERG, C. S. ed.): *Mass Media and Communication.* New York, 1966. — (CANTOR, Norman F.—WERTHMAN, Michael S. eds.): *The History of Popular Culture.* New York—London, 1968. — SZECSKŐ Tamás: *Kommunikáció-kutatás és a strukturalizmusok.* Magyar Filozófiai Szemle 13 (1969) 494—515., ezekben a művekben további idézett, idézendő irodalommal. Ide vágott „*A kommunikáció elmélete, különös tekintettel a nyelv kommunikatív szerepére*" című munkaértékezlet anyaga is. Ezt 1969. július 1—2—3-án rendezte a *Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete* és a *Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja.* Az itteni előadások közül: SZECSKŐ Tamás: *Vázlatok a kommunikáció általános elméletéhez* — VARGA Károly: *A tömegközlekedés rendszerei és eszközei* — SZÉPE György: *A nyelvészeti diszciplinákról* említendők e helyen.

[120] Erről egyértelműen tájékoztatnak a legismertebb kézikönyvek is. (Ezek közül csak az utóbbi két évtizedben készülteket említjük meg, amelyek kifejezetten érintik a modellálás problémáját, a korábbi és további irodalomra vonatkozólag e művek úgyis adnak útbaigazítást): DAVIS, Kingsley: *Human Society.* New York, 1949. — PARSONS, Talcott: *The Structure of Social Action.* Glencoe, Ill., 1949. — WEBER, Max: *The Methodology of Social Sciences.* Glencoe, Ill., 1949. — PARSONS, Talcott: *The Social System.* Glencoe, Ill., 1951. — BENDIX, Reinhard—LIPSET, Seymour Martin ed.: *Class, Status, and Power, Social Stratification in Comparative Perspective.* New York, 1953. (Újabb kiadásai közül a New York—London, 1966. a leghasználhatóbb.) — LEVY, Marion: *The Structure of Society.* Princeton, 1952. — BECKER, H.—BOSCOFF, A. ed.: *Modern Sociological Theories.* New York, 1957. — MERTON, Robert K.: *Social Theory and Social Structure.* Glencoe, Ill., 1957. — KUHN, Alfred: *The Study of Society. A Multidisciplinary Approach.* In: *Science, Models and Systems.* London, 1963. 26—54. — INKELES, Alex:

What is Sociology? An Introduction to the Discipline and Profession. Englewood Cliffs, 1964. Különösen a „*Models of Society in Sociological Analysis*" című fejezet: 28—46. — Osipov, G. V.: *Sovremennaja buržuaznaja sociologija. Kritičeskij očerk.* Moskva, 1964., különösen 340—346. — Osipov, G. V. red.: *Matematičeskie metody v sovremennoj sociologii.* Moskva 1966. — Mayntz, Renate: *Formalisierte Modelle in der Soziologie.* Berlin, 1967. — Wyss, Dieter: *Strukturen der Moral.* Göttingen Zürich, 1968. — Maréк Dénes: *Matematikai módszerek a szociológiában.* Valóság 11 (1968) 9. szám, szeptember, 111—112. — Az etnológia szempontjából különösen azok a kapcsolatok figyelemre méltóak, amelyek a Durkheim—Mauss iskola és Lévi-Strauss (és ily módon a strukturalista etnológia egész gyakorlata) között fennállnak. Evvel kapcsolatban a legeslegfontosabb ismerendő művek a következők: Durkheim, Émile—Mauss, Marcel: *De quelques formes primitives de classification.* 'Année Sociologique 6 (1901—1902) 1—72. Hubert, Henri—Mauss, Marcel: *Esquisse d'une théorie générale de la magie.* 'Année Sociologique 7 (1902—1903) 1—146. — Mauss, Marcel: *Manuel d'Ethnographie.* Paris, 1947. — Mauss, Marcel: *Sociologie et Anthropologie.* Paris, 1950. (Ez utóbbi kötetet Lévi-Strauss szerkesztette és rendezte sajtó alá, bevezető tanulmányában (pp. ix-lii) részletesen foglalkozik Mauss és a maga módszere közti kapcsolatokkal). Az összefüggés megvilágításához még: Leacock, Seth: *The Ethnological Theory of Marcel Mauss,* American Anthropologist 56 (1954) 58—73. — Cazeneuve, Jean: *Sociologie de Marcel Mauss.* Paris, 1966.

[121] Arnold Gehlen legfontosabb idevágó művei: *Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt.* Frankfurt am Main, 1947. (Azóta igen számos újabb kiadás). — *Urmensch und Spätkultur.* Frankfurt am Main, 1956. — *Die Seele im technischen Zeitalter.* Hamburg, 1957. (Újabb kiadásokban is.) *Anthropologische Forschung.* Hamburg, 1961.

[122] Althusser, Louis: *Montesquieu. La politique et l'histoire.* Paris, 1959. — Althusser, Louis: *Pour Marx.* Paris, 1966. (= *Für Marx.* Frankfurt am Main, 1968.) — Althusser, Louis—Rancière, Jacques—Macheray, Pierre: *Lire le Capital. I—II.* Paris, 1966. — Althusser, Louis: *Marx, az elmélet forradalmára.* Budapest, 1968. [Ehhez v.ö.: Kelemen János: *Marxizmus és "stukturalizmus".* Magyar Filozófiai Szemle 13 (1969) 709—715].

[123] Itt kell megemlítenünk néhány más francia munkát is, amelyek részletesebb megvitatása egy külön munka feladata lehetne. Csupán a legjelentősebb szerzők legismertebb műveit sorolhatjuk fel, amelyek képet adhatnak a mai francia „strukturalizmus" kiterjedettségéről, illetve árnyalatairól, eltéréseiről egyaránt: Barthes, Roland: *Le degré zéro de l'écriture.* Paris, 1953. (Németül: *Am Nullpunkt der Literatur.* Hamburg, 1959). — Barthes, Roland: *Mythologies.* Paris, 1957. (Németül: *Mythen des Alltags.* Frankfurt am Main, 1964.) — Barthes, Roland: *Sur Racine.* Paris, 1963. — Barthes, Roland: *Éléments de Sémiologie.* In: Communications. 1964. No. 4. — Barthes, Roland: *Essais critiques.* Paris, 1964. — Barthes, Roland: *Critique et vérité.* Paris, 1966. (Németül: *Kritik und Wahrheit.* Frankfurt am Main, 1967.) — Barthes, Roland: *Introduction à l'analyse structurale du récit.* Communications 8 (1966) 1—28. — Barthes, Roland: *Système de la Mode.* Paris, 1967. [Vö.: Gera György: *Látogatás Roland Barthes-nál.* Valóság, 10 (1967) 11., november, 93—95]. — Foucault, Michel: *Maladie mentale et Psychologie.* Paris, 1954. (Németül: *Psychologie und Geisteskrankheit.* Frankfurt am Main, 1968.) — Foucault, Michel: *Histoire de la folie à l'âge classique.* Paris, 1961. — Foucault, Michel: *Naissance de la clinique: une archéologie du regard médical.* Paris, 1962. — Foucault, Michel: *Les mots et les choses.* Paris, 1966. (Magyarul részletek a *Valóság* 11 (1968) 8. szám, augusztus, 121—123. lapjain), ismertetése: Józsa Péter: *A szavak, a dolgok — és a filozófus.* Magyar Filozófiai Szemle 13 (1969) 382—388. — Garaudy, Roger: *Marxisme du XXe siècle.* Paris, 1966. — Garaudy, Roger: *Strukturalismus und der „Tod des Menschen".* In: *Marxismus in unserer Zeit.* Frankfurt am Main, 1968. 64—78. — Godelier, Maurice: *Remarques sur les concepts de structure et de contradiction.* Aletheia 4. 1966. mai. — Godelier, Maurice: *Rationalité et irracionalité en économie.* Paris, 1966. — Godelier, Maurice: *Système, structure et contradiction dans «Le Capital».* Les Temps Modernes. 1966. Novembre 824—864. — Godelier, Maurice: *L'anthropologie economique.* Paris, 1967. — Goldmann, Lucien: *Sciences humaines et Philosophie.* Paris, 1952. (2 kiadás: 1966.) — Goldmann, Lucien: *Recherches dialectiques.* Paris, 1958. (Németül: *Dialektische Untersuchungen.* Neuwied, 1966.) — Goldmann, Lucien: *Pour une sociologie du roman.* Paris, 1964., különösen a „*La méthode structuraliste génétique en histoire de la littérature*" fejezet (335—372). — Goldmann, Lucien: *Structuralisme, marxisme, existentialisme.* In: *L'homme et la société.* 1966. No. 2. 105—124. — Lacan, Jacques: *Ecrits.* Paris, 1966. A strukturalizmussal foglalkozó másodlagos irodalom áttekinthetetlenül nagy, és ebből már a korábbi jegyzetapparátus több

szettudomány köréből az *ikonológia*[125] ígér modelleket. A komparatív zenekutatás (sőt népzenekutatás is) ehhez képest metodikailag viszonylag elmaradva jelentkezik hasonló kísérletekkel. Az összehasonlító-tipológiai irodalomtudomány (és nyelvtudomány) viszont perspektíváiban kétségkívül szintén ebbe az irányba mutat.[126]

---

művet idézett is. Néhány olyan újabb munka, amelyből további irodalmi tájékozódás nyerhető, illetve amelyeket eddig még nem említhettem: ABAEV, V. I.: *Lingvističeskij modernizm kak degumanizacija nauki o jazyke.* Voprosy Jazykoznanija 1965. No. 3. 22—43. — APRESJAN, Ju. D.: *Idei i metody sovremennoj strukturnoj lingvistiki.* Moskva, 1966. — AUZIAS, Jean-Marie: *Clefs pour le structuralisme.* Paris, 1967. — BAUMANN, Hans-Heinrich: *Über französischen Strukturalismus.* Sprache im technischen Zeitalter 30 (1969) April—Juni, 157—183. — BIERWISCH, Manfred: *Strukturalismus. Geschichte, Probleme und Methoden.* In: Kursbuch 5 (1966) 77—152. — BOUDON, R.: *A quoi sert la notion de structure? Essai sur la signification de la notion de structure dans les sciences humaines.* Paris, 1968. — CHARBONNIER, Georges: *Entretiens avec Claude Lévi-Strauss.* Paris, 1961. — CHRISTENSEN, Francis: *Notes Toward a New Rhetoric.* New York, 1967. — CORNFORTH, Maurice: *Marxism and Linguistic Philosophy.* London, 1965. — DUFRENNE, Mikel: *Pour l'homme.* Paris, 1968. — FAGES I. B.: *Comprendre le structuralisme.* Toulouse, 1967. — FIRMAGE, A.: *Fundamental Theory of Structures.* London—New York, 1963. — FRIEDRICH, Hugo: *Strukturalismus und Struktur in literaturwissenschaftlicher Hinsicht.* In: *Europäische Aufklärung.* München, 1967. 77—86.— HANSEN, Klaus: *Wege und Ziele des Strukturalismus.* Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik 6 (1958) 341—381. — JAEGI, Urs: *Ordnung und Chaos. Der Strukturalizmus als Methode und Mode.* Frankfurt am Main, 1968. — *Kursbuch*, no. 5. (1966) Mai., *Sonderheft „Strukturalismus".* — LEPSCHY, Giulio C.: *La linguistica strutturale.* Torino, 1966. (= *Die strukturale Sprachwissenschaft. Eine Einführung.* München 1969.) — LEVÝ, Jiří: *Čehoslovački strukturalizam i moderna nauka o književnosti.* Umjetnost Riječi 10 (1966) 15—26. — NEMOIANU, Virgil: *Structuralismul.* Bucureşti, 1967. — PIAGET, Jean: *Le Structuralisme. Paris*, 1968. — ROZNER, J.: *O štrukturalizme historicky i polemicky.* Slovenská Literatúra 9 (1962) 64—73. — *Savremenik*, 15 godina, 29 knjiga, 1969. januar—junius, ebből: KOUZ, Piter: *Šta je strukturalizam* (3—14), TAUTOVIĆ, Radojica: *Vidovi strukturalizme* (21—34), ROŽMAN, Miroslav: *Marksizam i strukturalizam. Strukturalizam kao anti-ideologija društva izobilja* (50—52), IGNJAČEVIĆ, Svetozar M.: *Lingvistickostrukturalni metod pesničke analize* (53—60). — SCHOBER, Rita: *„Im Banne der Sprache" — Strukturalismus in der Nouvelle Critique, speziell bei Roland Barthes.* Halle/Saale, 1968. — *Strukturnoe i prikladnoe jazykoznanie. Bibliografičeskij ukazatel'.* Moskva, 1965. — SCHIWY, Günther: *Der französische Strukturalizmus. Mode — Methode — Ideologie.* Reinbek bei Hamburg, 1969. — SÈVE, Lucien: *Psychologie et marxisme.* Paris, 1968. — SÈVE, Lucien: *Strukturális módszer és dialektikus módszer.* Magyar Filozófiai Szemle 13 (1969) 326—356. — ŠTOLL, Ladislav: *O tvar a strukturu v sloveském uměni.* Praha, 1966. — TODOROV, Tzvetan: *Littérature et signification.* Paris, 1967. — UTLEY, F. L.: *Structural Linguistics and the Literary Critic.* Journal of Aesthetics and Art Criticism 18 (1960) 319—328. — (WAHL, François ed.): *Qu'est-ce que le structuralisme?* Paris, 1968.

[124] LUKÁCS, Georg: *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin, 1922. (Számos újabb kiadásban, fordításban, ezek közül a legismertebb: *Histoire et connaissance de classe.* Paris, 1960.) E problémakörhöz még: KAUTSKY, Karl: *Die materialistische Geschichtsauffassung.* Berlin, 1927. — ASMUS, V. F.: *Marks i buržuaznyj istorizm.* Moskva—Leningrad, 1933. — HOOK, Sidney: *From Hegel to Marx.* New York, 1935. — POPPER, Karl: *The Open Society and its Enemies.* Princeton, N. J., 1950. (és még számos más kiadásban). — BOBER, K.: *Karl Marx's Interpretation of History.* Cambridge, Mass., 1948., stb.

[125] Csak a legjelentősebb műveket idézem, mivel a megbeszéléseken NÉMETH Lajos előadása külön foglalkozott a problémakörrel (vö. 348, 415. lapokon). PANOFSKY, Erwin: *Studies in Iconology.* Oxford, 1939. (Új, bővített kiadása: New York—Evanston—London, 1962. = *Introduction à l'iconologie.* Paris, 1966.) — PANOFSKY, Erwin: *Meaning in the Visual Arts.* New York, 1955. — READ, Herbert: *Icon and Idea.* Cambridge, Mass., 1955. = *Bild und Idee.* Köln, 1961. — BIAŁOSTOCKI, Jan: *Stil und Ikonographie. Studien zur Kunstwissenschaft.* Dresden, 1966. Ezzel kapcsolatban legújabban a magyar művészettörténeszek hasonló érdeklődése is megerősödött: BEKE László: *Merre tart a művészettörténetírás. Egy tanulmánykötet kapcsán.* Valóság 11 (1968) 6. szám, június, 92—96.

5. Ennek a tudománytörténetinek tekinthető áttekintésnek a végén[127] nyilvánvalóan fölmerül az az igény, hogy általában is meghatározzuk azt, milyen jellegűek lehetnek optimálisan a folklór alkotások modelljei. A következőkben néhány gondolatot ezzel kapcsolatban szeretnék elmondani.

5.0.1. Amint ez ismert, a folklór elég nagy kategória, és ezért a következőkben nem is az egész folklór, hanem inkább a népköltészet modellálhatóságának néhány lehetőségét szeretném sorra venni.

5.1. Amint ez is ismert, a népköltészeti alkotások önmagukban eléggé összetett jelenségek és annak megfelelően, hogy melyik vonásukat hangsúlyozzuk, vagy melyiket tartjuk a kutatás szempontjából a leglényegesebbnek, különböző interpretációik lehetségesek.

5.1.1. Lehetséges interpretációjuk *társadalmi*, funkcionális oldalról, amikor például valamely népköltészeti műfajnak egy adott közösség életében, vagy akár az adott közösség népköltészetének hagyományozásában betöltött szerepét vizsgáljuk. Ezt a társadalmi „hátteret" kiegészíthetném a legkülönfélébb terminusokkal, akár a „természeti" hátterével is, hiszen a legáltalánosabban így is nevezhetjük a népköltészeti alkotásoknak azt a hátterét, amely mintegy a művészeten kívül áll, és elsősorban nem esztétikailag prekondicionál.

5 1.2. Ezzel szemben a népköltészeti alkotásokhoz egy másik hátteret, az *esztétikai* hátteret is hozzárendelhetjük és a további esztétikai vizsgálatok során nyilvánvalóan ezt a hátteret az esztétika törvényszerűségei szerint próbálhatnánk vizsgálni.

A népköltészeti alkotások társadalmilag, nyelvileg és esztétikailag egyaránt meghatározottak, sőt definiálhatók, s ennek következtében definiálandók is. Föltétlenül hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy ha most csak az esztétikai meghatározottság oldaláról beszélünk, akkor is szemünkbe tűnik az a tény, hogy ez az esztétikai meghatározottság nem egyértelmű. Azt lehetne mondani, hogy a népköltészeti alkotásokban az esztétikum kibontakozásának az előiskoláját, — a német klasszikus esztétika terminológiájával a „Vorschule"-ját — figyelhetjük meg: vagyis még a népköltészet kifejlett alkotásaiban sem érvényesül a maga teljes gazdagságában és kizárólagos érvénnyel az esztétikum.

Minden alkalommal, amikor a hivatásos művészetek kutatói — népköltészet esetében szinte mindig a szépirodalom kutatói — foglalkoznak népköltészeti alkotásokkal, kölcsönös haszonnal jár az, hogy rendszerint nem veszik figyelembe ezt a megkülönböztetést, s olybá veszik a népköltészeti alkotásokat, mintha azok testestől-lelkestől már a művésziség szférájában volnának. Ennek következtében egy sereg olyan vonást hangsúlyoznak, amit esze ágában sincs hangsúlyozni a népnek, sőt a folkloristáknak, népköltészetkutatóknak sem, hiszen ők az anyagot kicsit közelebbről ismerik és tudják, hogy nem is olyan esztétikus az, hogyha pontosabban megnézik. De éppen ezért a hivatásos költészet esztétikus vívmányai mezejéről közelítőknek a friss szemlélete a népköltészeten belül egész sor olyan vonásra, jelenségre fölhívhatja a figyelmet, amelyeket a szakmabeli folkloristák — arra gondolván, hogy anyaguk úgy sem

---

[126] Egy külön tanulmány feladata lenne, és bizonyára nem járna meglepetések nélkül, a magyar strukturalizmus, vagy a magyar modellálás tudománytörténeti vázlatának megrajzolása.

[127] A következőkben a megbeszélésen elhangzott szöveg olvasható, lábjegyzetek nélkül, de a közben tett megjegyzésekkel.

kifejezetten esztétikus természetű — soha észre sem vesznek. Másfelől azonban, ha az irodalomtörténészek és esztéták beleesnek a maguk csapdájába, és szó szerint értik azt, amit megállapítanak a népköltészetről — műalkotásként értelmezve azt —, akkor a valósághoz képest túlértékelik, sőt túlesztétikussá teszik, ennyiben meghamisítják.

A modellálásban ugyanez a veszély fönnáll. Ha esztétikai szempontokból akarok modelleket adni a népköltészeti alkotásokhoz, egyfelől arra kell vigyáznom, hogy ez valóban eljusson az esztétikai modell szintjére, másfelől azonban vigyáznom kell arra, hogy ezzel a modellel ne esztétizáljuk túl a valóság számunkra ismert tényeit.

Ennyit tudnék általánosságban mondani arról, miért nehéz, és miért csak ilyen specifikus módon lehet népköltészeti alkotásokat esztétikailag modellálni.

5.2. Ami most a közvetlen gyakorlatot illeti, a folklorisztika világosan rámutatott a társadalomszerűség, a társadalmi közösség életéhez való közvetlen kapcsolódás velejáróira a folklór formáiban. A szakfolklorisztika elsősorban a variáció és a stabilitás problémáival foglalkozott ezzel kapcsolatban; és egyfelől kimutatta azt az állandó variabilitást, ami a folklór alkotások rendes életformájának tekinthető, másfelől rámutatott arra a hallatlan stabilitásra, amely elsősorban tematikailag, a szüzsét illetően világolt ki az eddigi kutatásból, de amelyet formailag éppen úgy kimutathatnánk, mivel a népköltészet egyszál magában nemcsak új tartalmakat, hanem új formákat sem tud kitalálni, modernebb-illendősebb terminussal ilyeneket sem tud kreálni, generálni.

5.3. De ennek a szempontnak a figyelembevételével is, ha népköltészeti alkotásokhoz modelleket rendelünk, a modellálás játékszabályai szerint ezek a modellek is igen különbözők lesznek.

5.3.1. Rajzolhatunk *tárgymodelleket*, amelyek voltaképpen deskriptív módon egy-egy népköltészeti alkotás leírását vagy a népköltészeti alkotások egy csoportjának leírását szolgálják. Itt azt a kívánatos követelményt szeretném hangsúlyozni, hogy ha modelláljuk a népköltészeti alkotásokat, tisztában kell lennünk azzal, hogy esztétikai modelljeink nem műalkotásokat modellálnak, hanem a variánsoknak a sorozatát; itt vagy a variánsok egy-egy teljes sorozatát vesszük figyelembe, és akkor — talán lehet ennél szerencsésebb terminust is használni — egy „össz-szöveg"-gel dolgozunk (vagyis a variánsokon belül bizonyos poétikai minőségek általános statisztikus eloszlásával számolunk); vagy pedig az egyes variánsokat *kvázi-műalkotások*nak tekintjük, stabilizáljuk, az utóbbi esetben eltekintünk attól, hogy ezek a kvázi-műalkotások a valóságban állandóan: térben is és időben is, meg előadásmódjukat tekintve is variálódnak. Ily módon tárgymodelljeinket vagy az össz-szövegre építjük föl, vagy a kvázi-műalkotásokra. Mind a kettőhöz jogunk van. Jó viszont, ha tudjuk, hogy mindkét esetben melyek azok a pontok, amelyeken a modellálás során a népköltészeti alkotások természetét megváltoztatjuk.

5.3.2. Ha most a modellek másik fajtájára, a *metamodellek*re térünk át, azt kell mondanunk, hogy a metamodellek esetében akkor helyesek metamodelljeink, ha tisztában vagyunk azzal a már említett ténnyel, hogy a népköltészeti alkotások esztétikailag „Vorschule"-jellegűek, előkészítői az esztétikai minőségek szabad kibontakozásának, és amikor általában modelláljuk a népköltészeti alkotásokat — most már nem a konkrét példányokat, hanem a bennük előforduló esztétikai minőségek összességét értve —, akkor ugyan éppenséggel

föltehetjük ezeket az esztétikai minőségeket implicit formában jelenvalónak, sőt akár explicit formában jelenvalónak is, minden esetre figyelembe kell azonban vennünk, hogy ezek a minőségek rendszerint nem *a limine* jelen vannak, hanem vagy megjelenhetnek vagy megjelenőben vannak a folklór keretein belül. Amikor az esztétikai minőségek állandósodnak, stabilizálódnak, a műalkotás is állandósodik, stabilizálódik és természetesen rögtön megszűnik folklór alkotásként.

A folklór alkotások modellálását tekintve a tárgymodell és metamodell ilyen jellegű óvatos megfogalmazása esetén azt hiszem, helyes eredményekre jutunk el, deskriptív modelljeink megfelelnek a kitűzött céloknak.

5.3.3. Még egy modellfajtával való műveletek lehetőségére szeretném felhívni a figyelmet: a *kísérleti modellek* alkalmazásának nemcsak lehetőségére, hanem kifejezett szükségességére is a folklorisztikában.

Nem ebben a pillanatban van szükségünk arra, hogy mindannyian definiáljuk a modell fogalmát, de hogy magam mit gondolok a modell kategóriájáról, hadd mondjam el mégis. Azt gondolom, általában, úgy készítünk el modelleket, hogy a valóság jelenségeinek egy csoportját általánosítjuk, és ily módon kapunk egy olyan szerkezetet, amelyet a valóság bizonyos elemeinek segítségével állítottunk fel, de ezután már ennek a konstruált szerkezetnek a belső törvényszerűségei alapján következtetünk olyan vonásokra is, amelyek a szerkezetből következnek ugyan, de amelyeket a valóságban addig még nem verifikáltunk, sőt esetleg nem is verifikálhatunk később sem.

Miért fontos a folklorisztikában az ilyen kísérleti modellek alkalmazása? Lássunk ezzel kapcsolatban egy konkrét példát: elképzelhető, hogy kíváncsi vagyok arra, hogyan fejlődött egy népköltészeti műfaj két-háromszáz esztendő történeti változásai során? Ilyenkor elkészíthető egy olyan, voltaképpen kísérleti modell, amely abból tevődik össze, hogy a vizsgálandó időhatárokon belül különböző korszakokból veszek anyagmintát, ezeket megpróbálom modellálni, az így kapott modelleket egymással összevetvén fölépítek egy általános fejlődési modellt, amely alkalmas arra, hogy az illető történelmi változásoknak és ezzel egyszerre a poétikai minőségek gazdagodásának és módosulásának különböző etapjait reprezentálja. Ezután ennek a modellnek a segítségével megnézhetem a közbülső korszakok anyagát is, és ily módon vagy következtetek magának a „modell"-nek a kialakulására, előzményeire, vagy pedig azt a hatékonysági kört vizsgálom meg így, amelyet a modell még verifikál. Ekkor már olyan problémákra is kitérek, választ keresek, sőt találhatok is, amelyek a modell megalkotásakor még nem álltak rendelkezésemre.

Ilyen kísérleti modellekre a folklorisztikában feltétlenül szükség van. Az irodalomtörténeti kutatásban az az anyag, amelyet fel kell dolgoznunk, voltaképpen belátható és a teljesség, a reprezentatív teljes mintavétel teoretikusan elképzelhető, ugyanakkor a népköltészet esetében ez soha sem valósulhat meg. Nem tudok minden változatot összegyűjteni, és különösen a múltra visszamenőleg, amikor a folklór és a népköltészet történetének nagyobb és bonyolultabb hányada lezajlott, tulajdonképpen sohasem állhatnak rendelkezésemre elegendő számban adatok. Ilyenkor a hagyományos filológiai módszerek sok esetben csődöt mondanak, de néha kísérleti modellek segítségével át tudom hidalni ezeket a nehézségeket, különösen akkor, ha az összehasonlító népköltészetkutatáson nemcsak tartalmi-genetikus vizsgálatot értek, hanem a modellek, illetve a modellek fejlődési tendenciáinak összehasonlítását is megkísérlem ennek keretében.

5.3.3.1. Egy konkrétabb példát is tudnék említeni. Gyakorlatilag a magyar lírai népköltészet fejlődését történeti anyag segítségével, népdalföljegyzések és félig népköltészeti alkotások segítségével visszafelé a XVII. századig is alig tudjuk követni. Szépirodalmi lírai alkotások segítségével is csak a XV. századig. A korábbi korszakokra nézve közvetlen filológiai adatok nem állnak rendelkezésünkre. Itt segítségül kell hívni összehasonlító egyetemes népköltészettörténeti adatokat, és nyilvánvaló, hogy ez nem közvetlen megfelelések formájában áll majd rendelkezésünkre, hanem fejlődési tendenciák, arányok, összefüggések komparativisztikus modelljeinek elkészítése segítségével tudunk valamit előre lépni.

5.4. Még egy problémára szeretnék rátérni, amely az eddigiektől eltérően nem a folkloristák számára bizonygatja a népköltészeti alkotások modellálásának jelentőségét, hanem általában a modellálást kedvelők számára szeretné hangsúlyozni a folklorisztikai elemek felhasználásának érdemes voltát.

5.4.1. A művészi minőségeket lehetetlen anélkül pontosan definiálni, hogy a nem-művészi minőségekkel ne foglalkozzunk. A tisztán magasművészeti, a tisztán esztétikai rendszerek modellálását is akkor tudjuk valóban meghatározni, hogyha olyan rendszereket is figyelembe veszünk, amelyek nem tisztán esztétikai jellegűek; és a nem tisztán esztétikus alkotásokról készült modellekkel való összehasonlítás során az esztétikumnak általános modellálási alapelveit is sokkal világosabban meglátjuk.

5.4.2. Nem létezhet olyan irodalomelmélet, amely ne dolgozná fel a folklorisztika anyagát is, éppen azért, hogy meg tudja állapítani, melyik az a fok, amikor már valóban irodalomról, valóban művészetről, és melyik az a fok, amikor még csak általában egy nyelvi formáról beszélhetünk: melyek a népköltészet és a műköltészet esztétikai szintjeinek határelemei.

Ortutay Gyula:

Azért mi megvalósítottunk egy ilyen magyar irodalomtörténetet abban a hat kötetben, ami megjelent nyomtatásban. Abban nem vettük — már nem mi, folkloristák —, az irodalomtörténészek nem vették figyelembe a folklórt, úgyhogy sikerült megvalósítani egy ilyen példát.

V. V.:

Üdvözlöm a fából vaskarikának egy ilyen eklatáns példáját.

Egyébként az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy volt nekünk már olyan irodalomtörténetünk is, amelyikben van folklór az első fejezetben.

Ortutay Gyula:

Így van, és az olyan is!

V. V.:

Úgy kell nekünk.

5.5. Milyen hasznot lehet hajtani az általános modellálástudomány malmára a folklorisztikai modellek sajátosságainak a megállapításával? Szeretnék itt egy olyan problémára visszatérni, amely ma már megoldódott.

Istvánovits Márton:

Elnézést kérek, folklorisztikai, vagy folklór modellekről van szó?

V. V.:

A folklór jelenségeinek modelljeiről, amelyeket a folklorisztikában alkalmaznak.

5.5.1. A mai nap folyamán már fölmerült a műalkotásokban a természeti, illetve a társadalmi meghatározottságnak a kérdése, ahol olyan példákat láttunk, amelyek azt mutatták, hogy a *természeti* a műalkotásokban úgy jelenik meg az esztétikum szféráján belül, mint amely algebrai, matematikai törvényszerűséget képvisel, egy proporcionális rendszert, és ez a proporcionális rendszer a műalkotásokban esetleg egyenesen a természettől kölcsönzött. Nyilvánvaló, hogy — most nagyon általánosítok — a műalkotásokban megfigyelhető a természetileg stabil, vagyis arányszerű leképzés, de ez egyben a leképzés korlátozottságára is utal. Arra vall, hogy ez a természeti leképzettség még nem az esztétikum törvényszerűségei szerint érvényesül, hanem a proporcionalitás törvényszerűségei, tehát az algebrának, magának a természetnek a törvényszerűségei szerint alakul. Azt a problémát, hogyan lehet a természetit esztétikusan leképezni, és meddig tudja a természetit az esztétikum szféráján belül, de még mindig természeti formában leképezni a műalkotás, nyilvánvalóan igen nehéz részletesen megoldani, és most erre nincs is időnk.

Érdemes azonban felhívni arra a figyelmet, hogy a népköltészeti alkotásokban a *társadalmi* is gyakran ugyanilyen proporcionális módon leképezve bukkan fel. A népköltészeti alkotások ebből a szempontból is „Vorschule"-jellegűek, bennük nemcsak a természeti jelenik meg természeti proporcionalitásban, hanem a társadalmi is.

5.5.1.1. Konkrét példát is idézhetnénk. A teljesen epikus alkotásokban, pl. a népmesékben, ezen belül is a hősmesékben, gyakran előfordul az, hogy valamely társadalmi problematika kifejeződik, amely (ha és amennyiben) társadalmi konfliktusokat tartalmazna — és itt a konfliktusnak a társadalmiság lenne a tartalma — már az esztétikum szférájába tartozna.

De ezt a fokot megtaláljuk-e a népköltészetben? Nem. A társadalmi „konfliktusok" csak szerkezeti, proporcionális jellegűek a mesékben. Ezért is lehetséges az, hogy a teljes népköltészeti alkotásokat azzal a tabulálással leírjuk, amellyel pl. Propp leírta a meséket, vagy amely sémával Hahn már ezelőtt éppen száz esztendeje a hősepika és a hősmese néhány, a hős életére vonatkozó proporcionális témáját fölrajzolta, itt a társadalmi kompozicionálisan jelenik meg, és ily módon egy aritmetikai, egy matematikai, egy algebrai — egyszóval „természeti" — leképzést eredményez.

Ha megnézzük azt az északamerikai indián meseanyagot, amelyet szerencsére éppen ilyen szempontból valamennyire feldolgoztak, jól láthatjuk benne azt a típust, a „hiány felszámolása" típusú meséket és történeteket, amelyekben a hiány és a hiány felszámolása nem társadalmilag, nem esztétikailag, hanem csak szerkezetileg, úgy mondhatnánk: csak proporcionálisan motíválódik. Ugyanilyen következtetésre juttathat el bennünket az érzelem és a cselekvés aránya (= proporciója!) a lírai népköltészetben. Hol jelenik meg e dalokban az érzelem? Ha megnézzük a lírai népdalokat, vagy akár a rítusdalokat, azt látjuk, hogy az érzelem és a lírai versfunkció proporcionálisan,

vagyis formailag, „természetileg" van adva és csak ezen belül tud — bizonyos mértékben — érvényesülni az esztétikum, a társadalmiság.

5.5.2.Milyen tanulságot szeretnénk mindebből mégis levonni?

Egy más alkalommal lehetőség nyílott arra, hogy néhány gondolatot felvethessek a népköltészeti alkotások strukturális elemzésével kapcsolatban. Akkor többek között azt is — azt hiszem — sikerült hangsúlyozni, milyen mértékben és miért kell megkülönböztetni egymástól a morfológiai és a strukturális elemzést. Petőfi S. Jánosnak nem annyira szóbeli előadásában, mint a leírt szövegében, sőt az egyik később következő előadónak, Hoppál Mihálynak a referátumában is előfordul a *mikrostruktúra* és a *makrostruktúra* fogalma, mint amelyek a népköltészeti, a folklór alkotások leírásánál is szerepet kaphatnak a közeljövőben. Természetesen tökéletesen igaza van annak a kutatónak, aki egyfelől a mikro-, másfelől a makrostruktúra leírására törekszik. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy ahol megvalósult struktúrákról beszélünk, ahol valódi strukturális leírást tudunk kapni, tehát szerkezetet, alárendelt, stabil formákat, már a hivatásos művészet bájkörébe léptünk. A népköltészetben és a folklór egészében csak olyan deskriptív rendszert tudunk kapni, amelyet egyszerűen morfológiainak tekinthetünk, itt abban az értelemben különböztetem meg a morfológiát és a struktúrát, ahogy Lévi-Strauss megkülönbözteti a Propp könyvéhez írott kommentárjaiban, és amely megkülönböztetést Propp máig sem tudott visszautasítani, hiszen nem is lehet, mert a megkülönböztetés érvényes. A népköltészeti alkotásokban nyilvánvalóan meg kell néznünk, mennyiben létezik a makro*struktúra* és mennyiben létezik a mikro*struktúra* — ezt a feladatot nem lehet elodázni —, de föltétlenül szükségünk van arra, hogy jó előre felvessük azt a problémát is, mennyiben csak makro*morfológia* és mennyiben mikro*morfológia* ez; mennyire jelennek meg valóban a struktúrák magán a folklór alkotáson belül, és mennyiben csak az utólagos interpretáció véli ezeket megtalálni.

5.6. Ha ezt a két problémát a folklorisztika megnyugtató módon nem is megoldja, csak megvizsgálja és 1. dokumentálja a struktúraleírás és a morfológiai leírás közötti különbséget — amire eminensen a legjobb anyag áll a rendelkezésünkre —, másrészről 2. bemutatja a társadalmi és a természeti proporcionális jellegű leképzésének eseteit a népköltészeti alkotásokban, akkor olyan szolgálatot tesz, amely egyfelől az általános művészettudományoknak, másfelől a modellálásnak is igen hasznára válik, hiszen az esztétika legáltalánosabb érvényű modelljeinek valamiféle formában meg kell felelni az e jelenségekkel kapcsolatban felhangozható kérdésekre. Úgy vélem, ez nyilvánvaló.

*

Beneš Bohuslav (Brno):

A funkcionális-strukturalista módszer a csehszlovák néprajztudományban

A csehszlovák néprajz etnológiai metodológiájának helyzete az első világháború után meglehetősen összetett volt, amennyiben itt nagyjából négy alapmetódussal találkozunk. Ezek: a pozitivista anyagleírás — a komparatisztika, amelynek impulzusait részben a finn iskolában kell keresnünk — a marxista analízis (főleg a folklorisztikus anyagleírásban) — és végül a strukturalizmus. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a csehszlovák

néprajz metodológiai eklekticizmusban szenvedett; a legjelentősebb tudományos dolgozatok hosszú sora bizonyítja ennek ellenkezőjét.[1] Azok a nagyszabású kutatások, amelyek a korábbi regionális kutatók egész sorának derekas munkájára támaszkodtak, továbbá egész jelenségcsoportok (népviselet, népi építészet) teljes rendszerezéseinek kidolgozása, kétségtelenül azoknak az etnográfusoknak és folkloristáknak az érdemei közé tartoznak, akik elszánták magukat a konkrét terepmunkára, és így, ezen az úton azt a tevékenységet folytatták, amelyet ezt megelőzőleg virágjában utoljára a XIX. század végén, a prágai néprajzi kiállítás idején tapasztalhattunk. Azok a tudományos iskolák, amelyek Skandináviában, Franciaországban és a Szovjetunióban a világháború után fejlődtek ki, a csehszlovák néprajzra voltaképpen jelentéktelen hatással voltak. A strukturalizmus volt az első olyan új irányzat, amely, miközben a húszas évek közepén egy sor tudományos diszciplinát befolyásolt, az etnológiába is behatolt.[2] A néprajzban a strukturalizmus hatását azonban csak egynéhány tudós tevékenységében tapasztalhatjuk, akik a második világháború előtt még nem voltak képesek egy olyan tradíció megalapítására, amilyent például a csehszlovák komparatisztika már ekkor felmutathatott. Természetesen a csehszlovák etnológia számára jelentős volt az a körülmény, hogy a beható strukturalista módszert a Prágai Lingvisztikai Kör elvei alapján dolgozták ki, és ezáltal a néprajz és más tudományok között immár hagyományosan fennálló szoros kapcsolatokat továbbra is megszilárdították. Tudnivaló, hogy a tudományközi kapcsolatoknak Csehszlovákiában gazdag tradíciója van, főleg NIEDERLE Lubor, CHOTEK Karel, KUBA Ludvík, POLÍVKA Jiří és TILLE Václav munkásságában; akik az archeológia, filológia és a zenetudomány területén is saját kutatásaik eredményeire építhettek és ezeket összhangba hozták a maguk etnológiai felismeréseivel. Ennek köszönhető, hogy ez idő tájt a csehek, szlovákok és általában a szlávok népéletéről viszonylag világos és kompakt kép alakult ki. A strukturalisták nézeteikkel teljesen organikusan kapcsolódtak a csehszlovák néprajz ilyen gyakorlatához, és így szervesen illeszkedtek bele annak további fejlődésébe.

Ha a csehszlovák etnográfia és folklorisztika strukturalizmusáról beszélünk, akkor ennek a módszernek azon változatáról van szó, amely DE SAUSSURE Ferdinand filológiai feltételezésein alapszik, olyan felismeréseken, amelyek a Prágai Lingvisztikai Kör tevékenysége során tovább fejlődtek.[3] Ezt a tényt mindenekelőtt azért kell kiemelnünk, mivel az egyetemes néprajzban — különösen a 30—50-es években — a strukturalizmus vagy funkcionalizmus fogalmán azt a rendszert értették, amelyet az Angliában dolgozó lengyel, MALINOWSKI Bronislaw és tanítványai dolgoztak ki. Ez az etnológiai strukturalizmus tulajdonképpen a HUSSERL-féle fenomenológia és a holizmus alapján fejlődött ki, és az e szerint dolgozó etnológusok mindenekelőtt a népi kultúra

[1] HORÁK, J.: *Národopis československý. Československá vlastivěda II, Člověk*, Praha, 1933, 305—472. Bibliográfiával.

[2] POLÍVKA, J.: *O srovnávacím studiu tradic lidových*. Národopisný sborník československý 2 (1898) 1—49. — BOGATYREV, P.: *Narodnoje iskusstvo čechov i slovakov v svete novych teorij*. Central'naja Jevropa 1928, 1, 5—7. — BOGATYREV, P.: *Was ist Folklore?* Slavische Rundschau 5 (1933) 3. sz. 183—186.

[3] ROZNER, J.: *O štrukturalizme historicky i polemicky*. Slovenská literatúra 9 (1962) 64—73. — *Struktura a smysl literárního díla. Sborník studií k 75. narozeninám Jana Mukařovského*, Praha, 1966. — *Pražskij lingvističeskij kružok* (red. N. A. KONDRAŠEV), Moskva, 1967.

külső formáinak a tanulmányozására szorítkoztak. Ezzel kapcsolatban néhány félreértést is el kell oszlatnunk. A strukturalizmusnak és a funkcionalizmusnak ezzel, a 30-as években divatos változatával a csehszlovák strukturalizmusnak semmiféle genetikus kapcsolata sincsen, sőt ez idő tájt az angol funkcionalizmus gyakorlati kihasználása sem volt Közép-Európában lehetséges. Ezzel szemben a lingvisztikai, irodalomtudományi és az esztétikai strukturalizmus viszonylag közel állt a csehszlovák tudósok felfogásához, úgyhogy a huszas évek közepén már megtaláljuk az első folklorisztikai strukturalista kísérleteket Pjotr Grigorjevics Bogatürjov munkáiban. Bogatürjov a Wollman—Jakobson—Mukařovský-generáció legfiatalabb tagja volt, és természetes az is, hogy éppen egy orosz kutató csehszlovákiai működésében kapcsolódtak össze a legkedvezőbben a filológiai strukturalizmus nézetei az orosz formalisztikus iskola eredményeivel.[4] Bogatürjov a maga elméleti elképzeléseit főleg munkatársának, Viktor M. Sklovszkijnak az irodalomelméleti munkásságával, továbbá a Költői Nyelv Tanulmányozása Társaságával (OPOJAZ) való szoros együttműködése során, a 20-as évek elején Moszkvában és Berlinben alakította ki. E témakörnek hatalmas az irodalma, amellyel kapcsolatban legyen szabad most csak annyit megállapítanunk, hogy ez idő tájt Csehszlovákiában rendkívül nagy volt a művészek és tudósok érdeklődése a népköltészet és főleg annak forma-analízise iránt. Ebben Bogatürjov munkásságának az eredményeit is megtaláljuk, aki különben a legnagyobb hatással Burian František prágai színházigazgató és színháztcoretikusra volt.[5]

Nem véletlen tehát, hogy a funkcionalisztikus strukturalizmus alapkövetelményeit, vagyis a népköltészet egyes fajtái művészi formáinak alapos elemzését éppen a népi színház jelenségén lehet a legfrappánsabban demonstrálni. A drámai cselekmény színpadi megnyilatkozása ugyanis igen sokoldalú, elemeknek egész sorát tartalmazza, amelyek a mágiától a hiedelmeken át egészen az ünnepi szokásokig terjednek. A dramatikus, melodikus és ritmikus faktorok összekapcsolása a művészi szöveggel és a tánccal itt éppen egy olyan műfajban létezik, amely az aktív-kollektív és passzív-kollektív tényezők kölcsönös egymásrahatásának végformájaként évszázados hagyományozás útján kifejlődött, amint ezt Bogatürjov már 1937-ben kifejtette az antropológusok és etnológusok koppenhágai világkongresszusán tartott előadásában. E dolgozatban is jól megfigyelhető de Saussure-nek a produktív és improduktív nyelvi jelenségekre vonatkozó filológiai elmélete alkalmazása, amelynek analógiáját a folklórban is megtalálhatjuk.[6]

A háború előtti csehszlovák funkcionális strukturalizmusban a következő fogalmakat kell megemlítenünk:

[4] Kagarov, E.: *Metódy etnografického výzkumu a jeho úlohy.* Národopisný sborník (ed. Matica slovenská) 5 (1944) 1, 38—64; 6—7 (1946) 133—147. — *Bibliografie prací P. G. Bogatyrjova 1916—1967.* Sest. B. Beneš. Materiály k retrospektivní bibliografii české etnografie a folkloristiky sv. 3, Brno, 1968. — Stoll, L.: *O tvar a strukturu v slovesném umění*, Praha, 1966. Bibl. 181—186.

[5] Burian, E. F.: *Jak vidím české lidové baroko a proč je mám rád.* Kritický měsíčník 1938, 323—333. — Sirovátka, O.: *Naše lidové divadlo jako předmět studia.* Česky Lid 53 (1966) 65—70. — Kopecký, M.: *Geneze hry o sv. Dorotě od E. F. Buriana.* Český Lid 51 (1964) 86—90. — Kopecký, M.: *K využití starší literatury v lidových svitách E. F. Buriana.* Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 1965, D 12, 47—55.

[6] Bogatyrev, P.: *Die aktiv-kollektiven, produktiven und unproduktiven ethnographischen Tatsachen.* Copenhague 1938, II. Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques.

1. Struktúra
2. Funkció (esztétikai és az esztétikumon kívüli)
3. Az etnológiai tények morfológiai analízise
4. Az információ minősége (szemantikus és esztétikai, kapcsolat az álom és a valóság között, a gesztus jelentése)
5. Jelek (és az etnológia közeledése a szemiotikához)
6. Szinkrónia és diakrónia

1. Az etnológia struktúráját Bogatürjov — Stern és Swietering elméleteivel összefüggésben — olyan alkotórészek komplexumának tartja, amelyek egymást dialektikusan befolyásolják és egymás közt szoros kauzális összefüggésben vannak. Ez alkotórészek mindegyike meghatározott szerepet játszik a jelenség össz-struktúrájában, sajátos funkciója van, amelyek közül rendszerint az egyik dominál. Ha azonban a funkciók egyikét elnyomják, vagy teljesen kiküszöbölik, az egész struktúra megváltozik. A struktúrának, helyesebben mondva a funkciók struktúrájának ilyen felfogásán alapszik Bogatürjovnak és Jakobsonnak az etnográfiai és folklorisztikus jelenségek lényegéről kifejtett elgondolása.[7]

2. A népköltészet és az etnográfiai tények funkcióit esztétikaiakra és az esztétikumon kívüliekre oszthatjuk. Ezeket a jelenség keletkezés-miliőjének a jellegzetességei, a jelenség további élete, a hagyományozás miként je, valamint a jelenség társadalmi, mágikus, vallásos vagy reálisan ábrázoló célzata, továbbá a népköltészet egyes alkotásainak a belső szerkezete határozzák meg. A struktúra változása például jól megfigyelhető a népi színház és a művészi dráma viszonyában, és ugyanez a népi színjátszás fejlődésének régebbi szakaszaiban is megtalálható. Amikor a középkori színjáték a liturgikus környezetből átment a faluba, egy más struktúra alkotó részévé vált. Az eredetileg domináló vallásos funkció fokozatosan megszűnt, és megváltozott a közönség másfajta ízlésének, valamint a színészek és a nézők másféle viszonyának a hatására, akik nem ritkán a kollektív alkotás és a kollektív interpretálás résztvevőiként léptek fel.[8] Új funkciók sorozata keletkezett ily módon, amelyekből új struktúra kezdett kifejlődni. Természetesen megváltozott eközben a forma is. Így jutunk két új alapfogalomhoz: egyaránt beszélhetünk egy műfaj általános „makrostruktúrájáról" és az egyes alkotások „mikrostruktúrájáról".

A funkció változásának bemutatására igen alkalmasak a mai farsangi játékok. Az eleven néphagyományú területeken az eredetileg mágikus motíválású ritusokból egyszerű szokások lesznek, amelyek elvesztik a régi domináló funkciót, és már népi színházzá süllyednek. Ezzel egyidejűleg fokozatosan megváltozik az egész struktúra, mindenekelőtt az esztétikumon kívüli funkciók struktúrája, és azok az esztétikai funkciók léptek az előtérbe, amelyek a mai falu társadalmi miliőjével vannak kapcsolatban. Mindenesetre a nézők és a „színészek" viszonya még ma is igen szoros és aktív. A farsangi énekesek mindig legények, akiknek a fellépését a fiatalabb fiúk — a tradíció jövendő hordozói — a legnagyobb érdeklődéssel figyelik, viszont az idősebbek — a tapasz-

[7] Bogatyrev, P.: *Funkčno-štrukturálna metoda a iné metody etnografie a folkloristiky.* Slovenské Pohlady 51 (1935) 550—558. — Bogatyrev, P.—Jakobson, R.: *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens. Donum natalicium Schrijnen.* Nijmegen—Utrecht 1929, 900—913. (Magyarul: *A folklór sajátos alkotásmódja* címen, in: Jakobson, Roman: *Hang — jel — vers.* Bp. 1969. 329—346, 432—433.)

[8] Černý, V.: *Stredoveká dráma.* Bratislava, 1964.

talt hajdani színjátszók — alaposan bírálgatják. Például egy közönséges körmenetjáték tehát szintén egy struktúra, amelyben a forma funkcióin kívül még más funkciók is megtalálhatók, és ezek metszőpontjában tükröződik a feszültség és az általános drámai hatás.

3. A funkciók struktúrájának problémáival kapcsolatban foglalkoztak a strukturalisták a morfológiai analízissel, amelyet elsősorban a népköltészet alkotásainak vizsgálatában próbáltak alkalmazni. És, habár egyes kutatók néhány éve aggodalmaskodnak az ilyen az analízis alkalmazásának további lehetőségeit illetően, és nem nagyon bíznak a személyek, a miliő és a kompozíció funkciójának fontosságában, — nézetem szerint itt igen jelentős vizsgálatokról van szó, amelyet Csehszlovákiában az irodalomelméleti strukturalizmus, elsősorban Ingarden Roman és Wollman Frank művei alapján építettek fel.[9]

4. Ezekhez az összefüggésekhez kapcsolódtak az etnográfus-strukturalistáknak a szemantikus és esztétikai információk tartalmára vonatkozó nézetei is. Ezekben főleg az álom és a valóság viszonyával foglalkoztak, (különösen a mesékben és elbeszélésekben), valamint a gesztusok szemantikai jelentését fejtegették, — nemcsak a drámai, hanem az epikai, prózai interpretáció keretében is. A legjobb ilyen tanulmányok Iszacsenko Alekszandr-tól és Bogatürjovtól származnak.[10] Mindezekben a struktúrának egy más felfogásáról van tehát szó, mint például Merleau-Ponty Maurice értekezéseiben, akinek a számára „a szociális tények nem tárgyak, sem ideák, sem struktúrák, . . . nem olyanok, mint Janus, hogy kettős arcuk legyen".[11]

5. A jel definíciója és általában a szemiológia és etnológia viszonyának feltárása is a második világháború előtti csehszlovák néprajzban Mukařovský Jan és a Prágai Lingvisztikai Kör — amelynek alapító tagjai közé tartoztak Bogatürjov Pjotr és Jakobson Roman is — elméleti munkáiban igen jelentős helyet foglal el. Bogatürjov mai véleménye szerint egy jelben körülbelül 60% logikai és 40% esztétikai információ rejlik. Ez az arányszám természetesen változik az adott tény funkcióinak struktúrája szerint és a deklamációban, gesztikulációban és a képzőművészeti formában jut kifejezésre. A népi alkotásban a jel *(Sign)* általában véve a tradíció eredménye, amelyet bizonyos tekintetben mint a struktúrák szakadatlan átalakulásának immanens folyamatát kell felfognunk.

6. Mint a strukturalizmus utolsó, eddig nem említett alapfogalmát kell felhoznunk a tisztán szinkronikus kutatást, amely módszer ellen a legtöbb kritikus harcolni szokott. De meg kell jegyeznünk, hogy a strukturalisták már a harmincas évek közepe óta megkezdték a szinkróniát a diakróniával összekapcsolni (Benedict Ruth, Poniatowski Stanisław, Mukařovský Jan), sőt, a cseh esztétikában ez időtől fogva kezdte lábát megvetni az analízisek dialektikus módszere is.[12] Ma már Lévi-Strauss Claude, Goldmann Lucien vagy Ma-

[9] Ingarden, R.: *O poznawaniu dzieła literackiego. Studia z estetyki. I.* Warszawa, 1957, 3—251. — Wollman, F.: *Uvedení do methodologie literárněvědné a do theorie literatury.* Brno, 1949. — Voigt, V.: *Az epikus néphagyomány strukturális-tipologikus elemzésének lehetőségei.* Ethnographia 75 (1964) 36—46. — Kremenšek, S.: *Težnje v sodobni etnološki znanstveni teoriji.* Slovenski etnograf 15 (1962) 9—32.

[10] Isačenko, A. V.: *Gesto ako znak.* Národopisný sborník (ed. Matica slovenská) 8 (1947) 145—154. — Bogatyrjov, P.: cit. bibl. № 113, 199, 203, 204.

[11] Merleau—Ponty, M.: *Signs.* Northwestern University Press 1964, 116—117.

[12] Benedict, R.: *Patterns of Culture.* The Riverside Press, Cambridge, Mass. 1934. — Poniatowski, S.: *Fakty etnologiczne i metody ich badań.* Lud 37 (1946) 32—68. — Mukařovský, J.: *Studie z estetiky.* Praha, 1966, 17—54, 109—116, 117—124.

KULSKI Krysztof is a fejlődés dialektikájáról beszélnek, s egyúttal megmutatják, hogy a genetikus strukturalizmus segítségével pontosabb képet nyerhetünk a struktúrák belső és külső mozgásáról, átalakulásáról.[13]

A háború utáni idő csehszlovák etnológiájában MELICHERČÍK Andrej, BOGATÜRJOV egykori tanítványa, a nemrég elhunyt szlovák folklorista használta a funkcionális-strukturalista metódust, és az ő felfogását folytatja GAŠPARÍKOVÁ Vera is. A néhai VÁCLAVÍK Antonín professzor néhány néprajzi dolgozatában is megtaláljuk ezt a metodikus kezdeményt, bár őnála a metodikai források nincsenek idézve.[14] Ezután immár csak a legutóbbi időkben találkozunk olyan elméleti és gyakorlati végkövetkeztetéseket tartalmazó tanulmányokkal, amelyek tudatosan kapcsolódnak a régebbi funkcionális strukturalizmushoz, és e módszert a mai marxista történeti módszerrel összefüggésben, olyan etnológiai diszciplinákban is megkísérlik alkalmazni, amelyekben a strukturalista kutatás korábban nem volt kidolgozva.[15] E téren elsősorban a félnépi irodalom és a népi elbeszélés néhány fajának tanulmányozásáról van szó, amelyekben a funkciók struktúrája a leginkább változandó, és ez tetemesen befolyásolja az esztétikai és esztétikumon kívüli jelek kvalitásait. Éppen ilyen területeken áll a legközelebb egymáshoz az etnográfia, illetőleg a folklorisztika meg az irodalomtudomány, amint ezt BOGATÜRJOV JAKOBSON-nal együtt írott tanulmányában már 40 évvel ezelőtt is kifejtette.

Mindezekkel a munkákkal szorosan összefügg az orosz formalisták eredményeinek a felhasználása. Magam eddig két ilyen kísérletet végeztem el, nevezetesen a mai népköltészetben igen elterjedt hiedelemmondák morfológiai analízisét; valamint a vásári balladák *(Bänkelballaden)* hasonló vizsgálatait, amelyek a vásári dal *(Bänkelgesang)* legérdekesebb példányai. Tanulmányaim kiinduló pontjául azt a tételt állítottam fel, hogy a népköltészetben éppen a művészi struktúra alkotóelemeit kell megfigyelnünk ahhoz, hogy a népköltészet egészének összetevőit összefüggésükben ábrázolhassuk. Vizsgálódásaimat PROPP Vlagyimir *„Morfologija szkazki"* (A mese morfológiája) c. könyvére, ebben is a funkcióról való felfogásra alapoztam. PROPP szerint valódi funkciónak csak a személyek olyan cselekvése tekinthető, amely a cselekmény további fejlesztésére szolgál. Ezt a rendszert PROPP a varázsmesékre már maga alkalmazta. Kétségtelen, hogy a funkció fogalmát más-más műfajok esetében másképpen kellett felfogni és elnevezni — így egy új rendszer keletkezett, új köl-

[13] LÉVI—STRAUSS, C.: *Anthropologie structurale.* Paris, 1958. — *Entretiens sur les notions de Genèse et de Structure.* Paris, 1965. 9. — *Proces historyczny w literaturze i sztuce.* Warszawa, 1967, 308—332.

[14] MELICHERČÍK, A.: *Funkčné premeny v dnešnom dedinskom speve.* Národopisný sborník (ed. Matica slovenská) 2 (1941) 116—141. — MELICHERČÍK, A.: *Príspevok k skúmaniu funkcií ľudovej rozprávky.* Ibid. 6—7 (1946) 117—132. — MELICHERČÍK, A.: *Funkcia nefolklornej piesne v dedinskom prostredí.* Ibid. 8 (1947) 69—80. — MELICHERČÍK, A.: *Teória národopisu.* Liptovský sv. Mikuláš 1945. — SYCHRA, A.: *Lidová píseň z hlediska semiologického.* Slovo a slovesnost 40 (1948) 7—23. — SYCHRA, A.: *Hudba a slovo v lidové písni. Příspěvky k strukturální analyse vokální hudby.* Praha, 1948. — GAŠPARÍKOVÁ, V.: *Príspevok k štúdiu spoločenského dosahu ľudovej rozprávky.* Slovenský národopis 11 (1963) 360—378. — JEŘÁBEK, R.: *La théorie de l'art populaire dans l'oeuvre d'Antonín Vávlavík.* Národopisný věstník československý 2 [35] (1967) 3—20.

[15] BENEŠ, B.: *Funkce českých kramářských písní se zřetelem k jejich slovanským paralelám.* Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 1968, D 15, 165—185. — BENEŠ, B.: *Dramatické postupy kramářských písní. O barokní kultuře,* Opera Univ. Purkynianae Brunensis № 141, Brno, 1968, 115—132.

csönös függőségekkel, amelyben a modelleket már meg lehet formulázni. A Propp-féle rendszer, amelyet dolgozataimban felhasználtam, ugyan tartalmasabb, mint egy egyszerű kompozícióanalízis, vagy bármely anyag- és motívumösszehasonlítás, mindazáltal csak egy bizonyos műfajon belül vonatkozik a funkciók mikrostruktúrájára. Véleményem szerint a morfológiai analízisnek egy ilyen kísérlete — természetesen csak széleskörű és alapos kipróbálás után — két további kutatási területen válhat rendkívül fontossá: egyrészt általános kiindulópontot képezhet a folklór egyes fajtáinak és műfajainak a struktúrák funkciói szerinti összehasonlításához (nemzetközi viszonylatban is), és mindez elősegítené az alkotások egyes szereplői funkcióinak, asszimilációiknak, cselekvési köreiknek, a személyek attributumainak, összekötő elemeinek és motivációiknak magyarázatát; másrészt a kapott eredményeket (formulákat és modelleket) az elektronikus számítógépek segítségével összehasonlíthatjuk egymással. Így azután egy katalógus összeállítható a motívumjegyzékek nehézkes lefordítgatása nélkül, s ezt mindjárt fel is lehet használni, mert bár a morfológiai formulák eléggé absztrakt képet adnak, gyors orientációra teljesen elegendők.[16]

Végezetül még a következőt szeretném röviden megemlíteni. A funkcionális strukturalizmus sajátos módszer gyanánt jelent meg az etnológia különböző területein, mindazonáltal az analízisnek nem egyetlen lehetséges eljárása. Az etnológia (etnográfia, kultúrantropológia) nagy részét képezi annak a stúdiumnak, amelynek kiterjedettségét nemcsak az idő és a tér, hanem a társadalom fejlődési állapota és ideológiája is jelzi. Ezért az a véleményem, hogy a funkcionális-strukturalista analízist össze kell kötni más metódusokkal, elsősorban a történelmi-genetikai összehasonlítással, hogy az anyagi és szellemi népi kultúra legfontosabb fejlődési tendenciáit objektív módon felfoghassuk. Ebben a különböző tudományos diszciplínák együttes munkája segíthet.[17]

*

Katona Imre:

Kísérlet egyszakaszos népdalszövegek változatképződésének mennyiségi vizsgálatára

Célkitűzés: A népköltészeti szövegek variálódásának mechanizmusát még nem ismerjük eléggé, történtek ugyan tematikai-motivikai vizsgálatok,[1] de

[16] Beneš, B.: *Lidové vyprávění na moravských Kopanicích. (Pokus o morfologickou analýzu pověrečných povídek podle systému V. Proppa). Slovácko 1966—67*, VIII—IX, 41—71. — Beneš, B.: *Kramářská balada ve Střední Evropě.* Český Lid 55 (1968) 259—274.

[17] Sirovátka, O.: *Nad současným vztahem slovesné folkloristiky k literární vědě.* Národopisné aktuality 5 (1968) 81—87.

[1] A variálódás kérdéseiről összefoglaló elvi tanulmányt írt Ortutay Gyula *Variáns, invariáns, affinitás. A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei* — A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 9 (1959) 195—238. Itt további irodalom is található. A nemzetközi szakirodalomból: Bogatyrjov, P. G.: *Tradicija i improvizacija v narodom tvorcsesztve.* Moszkva, 1964; Strobach, Hermann: *Variabilität und Variation als Kategorien der Volksliedtradition.* Moskau, 1964; Uő.: *Variierungstendenzen im deutschen Arbeitervolkslied.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 11 (1965) 183—191; Havlíková, Cecilie: *Použití schémat pro vyznačení kontaminačního a variačního procesu.* Český Lid 54 (1967), 285—296; Uő: *Katalogizace textových variant lyrických lidových písní.* Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů. Praha, 1968. 407—416.

ezeknél exaktabb tömegfelmérésre van szükség. E célra kiindulásul az egyszakaszos újstílusú magyar népdalok szövegei látszanak legalkalmasabbaknak: kicsiny méretük ellenére is önálló, egymással jól összehasonlítható szerkezeti egységek; többségük variábilis és meglehetősen nagy számban is kerültek rögzítésre.

Forrás: Forrásul a nemrég publikált summásdalok[2] szövegeinek kb. a felét használtam fel: korszerű eszközökkel gyűjtött és közzétett homogén anyag. Borsai Ilona a daltípusok többségénél jó érzékkel tüntette fel az alapszöveget, amelyhez a változatképződést viszonyíthattam, így a munkát jelentősen megkönnyítette. A továbbiakban azonban külön módszert kell kidolgoznunk az *összes változatból a legtöbb közös vonást tartalmazó „alapszöveg"* megtalálására, továbbá a változatok egymáshoz való viszonyítására is. A vizsgált summásdaloknál némi zavart jelentettek a szövegi vizsgálatot olykor keresztező dallamrendszerezési szempontok, továbbá a nem is kis következetlenség Borsai Ilona műve dalszövegeinek számozásában, melyek többnyire nyomdatechnikai természetűek. Adataim hiányosságai, esetleges hibái jórészt innen erednek.

Módszer: A variálódást félsornyi egységekre bontva vizsgáltam; a versszorok többsége ugyanis aránylag jól felezhető, s a sorfeleket tartalmi-ritmikai szempontból bizonyos önállóság jellemzi. (Azok az esetek, amikor egy-egy verssoron belül éppen a középső szavak változtak, és eközben megmaradtak a soreleji és sorvégi szavak, sehol nem értek el 2—7%-nál többet.) Csak a *jelentéshordozó* szavak változásait vettem figyelembe, a kötőszavak, töltelékszavak, indulatszók stb. cseréjét nem. Vitatni lehet, variáns-e pl. a két félsor cseréje? (Pl.: — "Így szokott ez minden évben lenni." — "Minden évben így szokott ez lenni.") Én mindenesetre annak vettem.

Egy variánsvizsgálati példa: (Borsai 126. IV. B. 10.):

1. sor: Este felé van az idő, (16a, 87, 108)
2. sor: Nem parancsol a kerülő. (16a, 87, 108)
3. sor: Ha parancsol, verjük fejbe, (16a)
   rugjuk félre (87)
   vágja maga, (108)
4. sor: Akkor megyünk hazafele. (16a)
   Mi meg menjünk haza szépen. (87)
   Minket meg eresszen haza. (108)

E példánk képlete — amely többféleképpen is felírható — a következő:

A (alapszöveg 16a), V_1 (1. sz. variáns 87), V_2 (2. sz. variáns 108), a gondolatjelek után annak felsorolása következik, melyik sorfélben tapasztalható variálódás:

1. sor: A, V_1—00, V_2—00,
2. sor: A, V_1—00, V_2—00,
3. sor: A, V_1—0,2, V_2—0,2,
4. sor: A, V_1—1,2, V_2—1,2,

[2] Borsai, Ilona: *Summásdalok — A parasztdaltól a munkásdalig.* Szerk. Katona Imre—Maróthy János—Szatmári Antal. Bp. 1968. 106—134.

E képletet más jelekkel és egyszerűbben is fel lehet írni, mindenesetre így is jól mutatja, hogy mindkét példában a 3. sor 2. fele és az egész 4. sor változik. (Ezúttal figyelmen kívül hagytam, hogy a variánsok ugyane helyeken egymáshoz viszonyítva is változnak.)

A képlet felírása legtöbb esetben nem volt ilyen könnyű, minduntalan el kellett dönteni, mi tekinthető variánsnak? És egyáltalán, ez a rendkívül változékony, rugalmas szövegkeret *minden szempontból* nehezen engedelmeskedett a rendezési elveknek. A *színes, bonyolult életjelenségekről mindenféle képlet csak halvány visszfényt adhat,* és az elvégzett munka sem mindig éri meg a fáradságot.

Eredmények: A vizsgált 107 daltípusból 42 invariáns (változat nélküli szöveg) volt, ez önmagában is példázza a gyűjtések hiányosságát, ill. a summásdalok aktualizált jellegét. 65 alapszövegnek 185 változata volt, átlagban tehát 3. Tanulságosak az erre vonatkozó kis táblázat adatai:

1 vált. volt	21 esetben,	összesen	21 szöveg
2 vált. volt	22 esetben,	összesen	44 szöveg
3 vált. volt	7 esetben,	összesen	21 szöveg
4 vált. volt	7 esetben,	összesen	28 szöveg
5 vált. volt	1 esetben,	összesen	5 szöveg
6 vált. volt	5 esetben,	összesen	30 szöveg
14 vált. volt	1 esetben,	összesen	14 szöveg
22 vált. volt	1 esetben,	összesen	22 szöveg

(A következetlen számozás és egyéb okok miatt több szöveg vizsgálata elesett, ill. képletben, számokban nem volt maradéktalanul kifejezhető.)

Az alapszöveghez viszonyítva az egyes sorokban, sorfelekben *eltérés* volt:

1. sor 1. fele: 101 esetben 1. sor 2. fele: 76 esetben	összesen (középeltéréssel együtt)	187 adat
2. sor 1. fele: 81 esetben 2. sor 2. fele: 65 esetben	összesen (középeltéréssel együtt)	151 adat
3. sor 1. fele: 69 esetben 3. sor 2. fele: 59	összesen (középeltéréssel együtt)	138 adat
4. sor 1. fele: 83 esetben 4. sor 2. fele: 74	összesen (középeltéréssel együtt)	169 adat

E táblázatból már megállapítható, hogy egészében véve legváltozékonyabb az 1. és a 4. sor, kevésbé változik a 2., s főként a 3. verssor. Amennyiben van változás, annak számszerű többsége *mindig* a sorok 1. felében mutatkozik.

Önként kínálkozik — mintegy ellenpróbául — az *azonosság* hasonló felmérése — a változatlanul maradt félsorok:

1. sor 1. fele: 72 esetben 1. sor 2. fele: 94	összesen: 166 adat
2. sor 1. fele: 79 esetben 2. sor 2. fele: 89	összesen: 168 adat
3. sor 1. fele: 91 esetben 3. sor 2. fele: 99	összesen: 190 adat
4. sor 1. fele: 73 esetben 4. sor 2. fele: 80	összesen: 153 adat

Eszerint tehát legkevésbé a 3. és a 2. sor változik, ill. ezek a maradandóbbak, a 4. és az 1. viszont mobilabb. (Az *eltérés-azonosság* párhuzamos adatai az 1. és a 4. sorban egymást nem pontosan egészítik ki az említett számozási hiányok miatt.) Az esetleges változások *mindig* kisebb mértékben érintik a második sorfeleket, mint az elsőket.

Az eltérés-azonosság adatait összegezve, értelemszerűen nagyobb az utóbbi: 645 eltérés, 677 azonosság, hiszen itt még csupán egyazon dal felismerhető variánsairól és nem új daltípusokról van szó. Az eltérés-azonosság adatai azonban semmiféle vonatkozásban nem mutatnak egymáshoz viszonyítva nagy különbséget, tehát egyes sorok, ill. sorfelek esetében *egyetlen szakasz bárhol módosítható* — némi eltéréssel. (E téren a kezdés és a végrím bizonyos szerepet játszhat.) Úgy látszik, *az új mondanivaló megformálása egy-egy versszak bármely pontján akadálytalanul lehetséges.* Mindenesetre hallatlan rugalmasság jele ez! *A formai kötöttségek nem köthetik gúzsba a gondolatot!* Más szóval: *a kötött forma nem jár együtt hasonló fokú tartalmi megkötöttséggel.*

A szövegvariálódás e néhány tendenciája elsősorban a dallamsorokkal kínál összehasonlítást. Bartók Béla—Kodály Zoltán, valamint Járdányi Pál és Olsvai Imre eredményei alapján[3] a „régi" és az „új" stílus közös jellemzőjének mondható a 3. dallamsor erőteljes zenei variabilitása; eléggé variál a 2. dallamsor is, közepesen az 1. dallamsor 2. fele és a 4. dallamsor 1. fele. Legstabilabb tehát az 1. dallamsor 1. és a 4. dallamsor 2. fele. (Az új stílust különválasztva, árnyalati az eltérés: ti. az 1. és a 2. dallamsor 2. fele is aránylag stabil, s nem olyan erőteljesen variál a 3. sor 1. fele sem.) Képletben a dallamszerkezet változásai leggyakrabban: AABA, AA^5A^5A, AA^5BA, ABBA stb. Első pillantásra is látszik, hogy a szövegi változások módja és mértéke aligha függhet a dallamszerkezettől, hiszen a motivikai-ritmikai változások leghangsúlyosabb helye a 3. dallamsor, amely szövegi szempontból épp a legstabilabb szövegsor. Ami pedig a felezéseket illeti, a zenében fele-fele a labilis-stabil félsorok aránya, míg a szövegben a hangsúlyosabb változások a verssor 1. felére esnek inkább. Ezeket az összefüggéseket azonban tovább kellene vizsgálnunk. Egy máris valószínűsíthető: úgy látszik, *a dallam legnyugtalanabb részeinél ösztönösen szövegi stabilitásra törekszenek;* ugyanez talán talán fordítva is érvényes?! (A dallam mintegy negatívja, vagy inkább tükörképe a szövegnek!)

E vizsgálódás kezdeti és egyben kísérleti jellegű, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt gyökeres átalakításra szorul: új dalcsoportok, régi stílusú és több szakaszos népdalok minél nagyobb tömegű vizsgálata szükséges még, hogy elegendő egzakt adat álljon rendelkezésre a minél több szempontú viszonyításhoz. Hasonló vizsgálatot kellene népzenei vonatkozásban is elvégezni. E megkezdett úton haladva talán még több fény derül népköltészetünk egyik fontos vonásának: a variálódásnak mechanizmusára.[4]

*

[3] A kérdésre vonatkozólag l. a következő összefoglalásokat: Bartók Béla: *A magyar népdal.* Bp. 1924; Kodály Zoltán—Vargyas Lajos: *A magyar népzene.* 3. kiad. Bp. 1960; Járdányi Pál: *Magyar népdaltípusok.* I—II. Bp. 1961. Ezekben további irodalom is lelhető. (Itt köszönöm meg Olsvai Imre szíves segítségét, aki munkája még publikálatlan eredményeiről is tájékoztatott.)

[4] Témánkkal kapcsolatban további külön feladat a summásdalok katonanótákból való származásának változat- és változásvizsgálata. Erre vonatkozólag Borsai Ilona dolgozatán kívül a megkezdett előmunkálatokat l. Katona Imre: *A mezőgazdasági munkásság dalai. (A népi líra újkori alakulása mezőgazdasági munkásságunk körében.)* —

HOPPÁL MIHÁLY:

A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje[1]

1. Bevezetés.

Századunkban, előbb vagy utóbb, minden tudomány elérkezett egy nagy fordulathoz, amely után teljesen új irányt vett a kutatás. Egy ilyen fordulatnak számít a filozófiában a jelentéssel kapcsolatos kutatások megindulása. A nyelvtudomány számára DE SAUSSURE munkássága jelentette a visszahúzó hagyományoktól szabadító fordulat lehetőségét. Annak ellenére, hogy már a század elején, megszületésének pillanatában, kijelölték a szemantika helyét a tudományok között, a minket közelebbről érdeklő etnológiába a nyelvtudomány közvetítésével jutottak el a szemantika eszméi. Különösen a primitív népek nyelveivel foglalkozó kutatásokat tekinthetjük értékes hozzájárulásnak a szemantika történetéhez (LÉVI-BRUHL, L. — BOAS, F. — MALINOWSKI, B. — WHORF, B. L. — SAPIR, E.).

Ki kell emelnünk MALINOWSKI[2] tanulmányát *(The Problem of Meaning in Primitive Languages)*, amely OGDEN és RICHARDS híres könyvének *(The Meaning of Meaning)* függelékeként jelent meg 1923-ban. Hajlamosak vagyunk ezt szimbolikus korszaknyitásnak tekinteni és ettől az időponttól számítjuk az etnográfiai szemantika megjelenését. Az etnográfiában előforduló szemantikai problémák számára jobb közös címszót nem igen lehet találni, mint COLBY[3] elnevezése: *etnográfiai szemantika (ethnograpic semantics)*. COLBY ebben a cikkében összefoglalta az eddigi kísérleteket és eredményeket.

Az etnográfiai szemantika kimunkálásának még a kezdetén tart, és azért jelennek meg olyan tanulmányok, amelyek az ilyen kutatásokról számolnak be. Kettőre szeretném ezek közül felhívni a figyelmet annál is inkább, mert ezekre érthető okoknál fogva COLBY sem hivatkozott.[4]

A magunk dolgozatát is az ilyen kísérletek közé számítjuk. Célunk, hogy a magyar lidérc-hiedelemkör felépítését, vázát szemantikai modell formájában írjuk fel.

A modern nyelvészet vezető alakjai közül többen, különösen azok, akik származásuk miatt megismerhették az 1945 előtti magyar nyelvészeti irodal-

---

A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk. KATONA I.—MARÓTHY J.—SZATMÁRI A. Bp. 1968. 79—87. E vizsgálódások öncélúvá tétele aligha érné meg a fáradságot, sokkal ígéretesebb a történeti—műfaji—esztétikai kutatásokkal való összekapcsolásuk. Az ilyesfajta kutatások természetes helye — úgy gondolom — a struktúra- és modellvizsgálatok keretein belül van, s egy részük minden bizonnyal gépesíthető lesz.

[1] A kerekasztal-értekezleten elhangzott előadás szövegekkel kiegészített és némileg átdolgozott változata.

[2] MALINOWSKI, B.: *The Problem of Meaning in Primitive Languages*. In: OGDEN, C. K.—RICHARDS, I. A.: *The Meaning of Meaning*. New York, 1923. 296—336.

[3] COLBY, B. N.: *Ethnographic Semantics: A Preliminary Survey*. Current Anthropology 7 (1966) no. 1. 3—33.

[4] GOLOPENȚIA-ERETESCU, S.: *Analiza semantică a poeziei folclorice*. In: Revista de Etnografie și Folclor 11 (1966) 109—121. és SZEMERKÉNYI ÁGNES: *A szólások logikai-szemantikai összehasonlító vizsgálatához*. Népi kultúra — népi társadalom 2—3 (1969) 225—233.

mat, nem kis büszkeséggel hivatkoznak arra, hogy a legújabb nyelvészeti eredmények korai megfogalmazásai megtalálhatók ezekben a művekben.[5]

Ugyanezt tapasztaljuk folklorisztikánkban is néhány esetben. Ezért idézzük most LÜKŐ Gábort,[6] aki ezt írja: „A népművészettel, népköltészettel és népzenével kapcsolatban egyaránt három kérdés merül fel bennünk, — s ezek a nyelv analógiájára jelentéstani, mondattani és hangtani természetűek.

A művészet *jelentése* képes: szimbolikus, egyetemes, de mindig a jel (szó vagy kép) eredeti, egyetlen jelentésén épül. Ennek a kettőnek a viszonyát kell vizsgálnunk, ha meg akarunk ismerkedni népünk jelképrendszerével. A jelképek viszonyítási módja a művészet mondattani problémája, technikai kidolgozásuk a nyelv hangtani problémáival rokon.

Az idegen nyelveket nem ismerhetjük meg pusztán hangtanból. Meg kell barátkoznunk a mondattanukkal és jelentéstanukkal is, ha érteni akarunk belőle."

Úgy érezzük, LÜKŐ szemantikai elképzeléseit pontosabban fogalmazza meg WAUGH[7] amikor a korszerű folklór elemzés lépéseit sorolja fel: 1. az ismétlődő egységek elkülönítése, 2. az egységek közötti kapcsolódások, 3. az összetartozó egységek határainak megállapítása.

Hasonlóan a nyelvészekhez, akik nyelvi szövegeket vizsgálnak, a folklór kutatóknak is a modell-alkotás folyamatát kell segítségül hívniuk, hogy ezáltal a valóság egyes jelenségcsoportjait jobban tanulmányozhassák. A modell, egy konstrukció, amely teljes általánosságban a való világ valamely adott jelenségének vagy állapotának többé-kevésbé hű mását jelenti.[8]

A szemantikai modell a jelentés-mechanizmust akarja ábrázolni. Ezzel a modellel azt szeretnénk megvalósítani, hogy az adott kultúra (jelen esetben a hiedelem-világ egy részlete) alkotó elemeinek kapcsolódási törvényeit feltárjuk. A kutató előtt áll a feladat, hogy az adott rendszer jelentéssel bíró elemi egységeit meghatározza és megvizsgálja azt, hogy milyen szabályok alapján kapcsolódnak össze nagyobb egységekké.

A szöveges folklór alkotások elemző vizsgálatát végző kutatóknak el kell dönteniök, hogy az általuk megállapított szövegfelépítő egységek jelentése inherens-e vagy inkább kontextuális. Vannak nyelvészek, akik a szavak jelentésének inherenciáját vallják, mások inkább a jelentés környezethez kötöttségét hangsúlyozzák. Annyi bizonyos, hogy mindkét szemlélet mögött megtalálható, ha más-más viszonyban is, az elméleti mag: a jelentés szorosan összefügg a használattal.[9] Az etnológusok egy része csatlakozik a „használat-elmélet"-hez (MALINOWSKI)[10] és hangsúlyozzák a környezet, a „szövegkörnyezet" hatá-

[5] GOMBOCZ Zoltán: *Jelentéstan*. Pécs, 1926. és LAZICZIUS Gyula: *Általános nyelvészet*. Bp. 1941.

[6] LÜKŐ Gábor: *A magyar lélek formái*. Bp. 1942. 56.

[7] WAUGH, B.: *Structural Analysis in Literature and Folklore*. In: Western Folklore 25 (1966) 153.

[8] PAPP Ferenc: *Modell*. Nyr. 89 (1965) 462. és PETŐFI S. János: *Modern nyelvészet*. Bp. 1967. 39.

[9] NYIRI J. Kristóf: *Nyelvfilozófiai kalandozások*. Magyar Filozófiai Szemle 12 (1968) 762—777. „... a szó jelentésének azonosítása a szó használati módjával egészen közvetlenül implikálja azt a gondolatot, hogy a szó jelentésének ismerete együttjár bizonyos ismeretekkel a szó más szavakkal való összekapcsolhatóságára vonatkozólag ... ezek a szókapcsolatok viszont mondanak valamit a világról, anyanyelven kívüli valóságra vonatkozó ismereteket tartalmaznak ... egy szó jelentése a benne objektiválódott ismeretekkel azonos." (777.)

[10] MALINOWSKI, B. i. m.

sának jelentőségét (LÉVI-STRAUSS).[11] A magunk részéről az elemzésre kerülő anyag olyan szabatos leírását tekintjük első feladatnak, mely elősegíti annak eldöntését, hogy vajon a hiedelemrendszer elemeinek jelentése inherens-e vagy inkább a kontextushoz kötött.

Az ilyen leírás az etnográfiai szemantika feladata. Fel kell deríteni egy kultúra hagyományos alkotó elemeinek „állandósult" kapcsolatait, a jellemző környezeteket, mert valószínű, hogy ezeknek a használata jellemzi a közösséget.[12] Egy ilyen állandósult környezet leggyakrabban ismétlődő elemsorainak vizsgálatát végezzük most el.

Jól látjuk, hogy ily módon kétféle modell írható fel. Az egyik, amelyik jobban kötődik a nyelvészeti kiinduláshoz (hiszen a szó nyelvi jelentésének ágrajzát is felhasználja) a kiválasztott elemet (esetünkben a lidércet) egy szűkebb környezetben *(close environment-model)* helyezi el. Ez a modell a gyakoribb vagy elsődleges kapcsolatokat ábrázolja és modellje ágrajzhoz hasonló. A másik bonyolult „háló", amelyik megmutatja a kérdéses elemek helyét a teljes kulturális környezetben és a további kapcsolatokat is feltünteti *(large distribution-model)*.

Az a tény, hogy anyagunkat korántsem tekintjük teljesnek, azt diktálja, hogy az első, a minimális program megvalósítását tekintsük célunknak. Megjegyezzük, hogy a *szűk-környezet-modell* felírása a legtöbb esetben elengedhetetlen, de minden esetben nagyon hasznos a második elkészítéséhez.

2. Szövegek

A sikeres vizsgálat egyik alapfeltétele, hogy elég nagy legyen a *korpuszunk*, hogy elegendő *megnyilatkozást* ismerjünk.[13] *Korpus*nak nevezzük a teljes anyagot, amelyet vizsgálunk (esetünkben a lejegyzett narratív folklór szövegeket). *Megnyilatkozás*nak *(utterance)* nevezzük azt a szöveget, amelyet a különböző adatközlők a gyűjtőnek, ugyanarra[14] a kérdésére, elmondanak. Ez olyan szöveg, melyet az egyén a lejegyzéskor a közösség narratív és folklór hagyományainak figyelembevételével létrehozott. A szövegek felépítésekor természetesen egy sor olyan szabályt is figyelembe kell venni, amelyek az anyanyelv helyes használatára vonatkoznak.

A szövegek és az elemzés bemutatásához ki kell választani egy *reprezentatív korpuszt*.[15]

1. „A fekete tyúk tojását három hétig a hóna alatt kell hordani. Amikor abbul a csirke kikél, az a lidérc. Aki kiköltötte, az az ember vagy asszony, amit kíván, mindent hord. Ha asszony keltette ki, kakas kel ki, ha ember, akkor jérce. Úgy élnek, mint a férj és feleség. A kakas az asszonnyal alszik. Nem lehet

[11] LÉVI-STRAUSS, C.: *The Structural Study of Myth*. Journal of American Folklore 78 (1955) 428—444. „A mítosz valódi alkotó elemei nem izolált kapcsolatok, hanem ilyen kapcsolatok kötegei és csak kötegekként használhatók fel, kombinálhatók úgy, hogy jelentést eredményezzenek." (431.)

[12] COLBY i. m. 16. utalt arra, hogy már a kulturális elemek puszta felsorolása is ad valamelyes képet egy kultúráról, az elemkapcsolatok feltárása pedig további finomításokra ad lehetőséget.

[13] ANTAL László: *A formális nyelvi elemzés*. Bp. 1964. 26.

[14] Vagyis az ilyen értelmű kérdésekre: Mi a lidérc? Mit tud vagy hallott a lidércről? Milyen a lidérc?

[15] KÖNGÄS, E.-K.—MARANDA, P.: *Structural Models in Folklore*. Midwest Folklore 12 (1962) 133—192. Ez: 142.

tőle megszabadulni. Sínvasakat kell vele hordatni, akkor elszökik. Havon a Bodrogról vizet hozzon, kötélbe homokot, zsákba világosságot."[16]

2. „Fekete tyúk kell hogy tojja. Három hétig a hóna alatt tartsa, aztán kikel. Lidérc lesz. Az nappal csirke, éjjel férfi, és aki kiköltötte, avval kellemeskedik, és az mindent vitt neki. Annyira elpusztította, hogy rossz sovány asszony lett. Azt mondják a faluban, ha valaki asszony nagyon sovány: mi lelt, tán lidérc nyomott meg?

Ez picike tojás, kár tojás, nem volt szikje. Aki nem költötte ki, azt már dobták át a szomszédba, háttal, bal kézzel. Visszanézni nem szabad."[17]

3. „A Kozák apjának a testvérihez, Erzsihez járt a zmok. Veres sapkába vót a zmok. Én nem láttam, de azok látták, akik ott laktak a háza háta mögött. Hogy ott várta a kapu tetején. Ült, amikor jött a fonóbul haza. A ház háta mögött lakók látták az ü udvarukon, amint ott sétált, ott várta a lányt mindig. Nehezen is adták el a házat, mert tudták, hogy a zmok jár a házhoz. Erzsi olyan sápadt volt, sovány volt. Nem tud az elszabadulni tüle, a zmoktól, csak, ha azt parancsolja, hogy rostába hozzon a tenger fenekibül homokot. Akkor megszégyeli magát, oszt eltűnik, mert nem tudja megcsinálni. Mint a törpe ember, olyan a zmok. A zmok olyan, hogy akire ráveti a szemít, annak mindent megcsinál, amit az parancsol. A lánnyal úgy él, mintha a felesége lenne. Azért olyan sápadt a lány. Ezt nevezik bvozviknak is."[18]

4. „Aki hamar meg akar gazdagodni, neveljen magának lidércet. Fekete csirke-tyúknak első tojását kell a hóna alatt hordoznia 3 hétig. A kis csirke megkérdezi: mit parancsol? Azonnal végrehajtja, de ha nem ad dolgot, a gazdáját öli meg."[19]

5. „Aki nagyon gazdagszik, annak így mondják, hogy bózsikja van neki. Hogy bózsikot tart. De az mindent megvisz neki, ahová csak küldi. Csak mikor már megunják, akkor azt parancsolják, hogy rostában vigyen vizet, vagy homokot. Azt már nem tud vinni, akkor elbocsátják. Lidércnek is nevezik, csak ollan mint egy csirke."[20]

6. „Fekete csirke a lidérc. A hóna alatt kel ki. Ha jérce, akkor az embernek kell vele hálni, ha kakas, akkor az asszonynak. Az hord pénzt."[21]

7. „A sovány gyerekre mondják: „kis lidércke!"[22]

8. „Lidérc: állandóan az ember sarkában levő gyerek."[23]

9. „A satnya csirkére azt mondják, hogy az a lidércesirke."[24]

10. „Lidércnyomásról beszéltek a régiek. „Jóska bácsi ott hált az istállóban, jött a lidérc, megnyomta, majd megfult. Nagy mellei lettek. Éjszaka szitták neki, hun az egyik mellét, hun a másikat. Csak, hogy még ki nem szakadt a lelke is!"[25]

[16] Végardó, Zemplén, megye. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1962.
[17] Tiszasas, Szolnok megye. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1961.
[18] Tótkomlós, Békés megye. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1962.
[19] Szatmár megye, Jakab József gyűjtése. Ethn. 6 (1895) 310.
[20] Csitár, Nógrád megye. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1961.
[21] Mád, Zemplén megye. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1952.
[22] Karácsond, Heves megye. Saját gyűjtés. 1968.
[23] Szamosszeg, Szabolcs-Szatmár megye. Az Új Magyar Tájszótár Kéziratos anyaga. 1953.
[24] Gyöngyösvisonta, Heves megye. Saját gyűjtés. 1968.
[25] Zagyvarékas, Szolnok megye. Cs. Pócs Éva: Zagyvarékas néphite. Bp. 1964. 167.

11. „A lidérc az alvó mellére fekszik. Ilyenkor az alvó sem beszélni, sem mozdulni nem tud. Ellene kilenc gerezd fokhagymát tesznek az ágy négy sarkába."[26]
12. „Ha lidérc nyom, fogd előbb a melledet, azután szegezd azt a tárgyat a falhoz, mely a kezed ügyébe akad, reggel meglátod, ki volt a lidérc."[27]
13. „Úgy védekeznek a boszorkánynyomás ellen, hogy a mosólapockába kést vágnak."[28]
14. „A lidércfény jelzi, hogy ott kincs van. Hét évenként tisztul. Láng alakjában jelentkezik, éjszaka."[29]
15. „A lámpás elverte az embereket. Még az Ipolyba is belevezette."[30]
16. „Én is úgy jártam, ez meg olyan mint a lámpa, csalja az embert ez a lüdérc. Éccaka lehet látni. Mentem a birkákhoz, nem tudtam odatalálni. Mint a lámpa, csakhogy ugrál az ember előtt. 17—18 éves lehettem, a Dusnoki határon volt."[31]
17. „. . . amikor boszorkányok kísértették az embert, . . . ludvércek, gyertyások mászkáltak a patak partján . . . "[32]
18. „Lidércztüze, ezekről azt hiszik, hogy a megtisztulást kérő elhunytak lelkei, akikért misét kell mondani."[33]
19. „A lidérc kéményen szokott bejárni az asszonyokhoz. Mert az ujan volt, mint egy csillag. Mert egyet én is láttam iskolás koromban. Egyszer láttam, többet nem. Olyan csillag volt és hosszu farka. Olyan kurvás asszonyokhoz járt. Annak aztán vitt mindent, szóval aztán jó módba helyezte."[34]
20. „Mikor mén a lidérc, szarja a tüzet, az útnak a közepin megy. Mentünk anyámmal éjjel, akkor mondta, hogy ne menjünk az ut közepin, hanem a szélin. Ott nem akarta megmondani, hogy miért, a házba mondta, hogy az ut közepin a lüdércek mennek éjjel. Olyan magasan mennek, mint az ember."[35]
21. „A lüdérc egy olyan szellem, ami megijeszti az embert, éjszaka fényesen világit, mikor mén, akkor tüzet szarik."[36]
22. „Én még láttam a tüzesembert is. Ez komoly. Szánkáztunk. Olyan nagy hó volt. Szaladtam volna hazafelé. Jézus Mária mi lángol ottan! Még most is borzadok ám. Hát nagy tüzesember. Még először azt hittem tüzet rakott valaki. Megyek közelebb, neki szaladt a hegynek. Aztán a kutyák is ugattak. Arra Odler felé ment.

Aki a határt hamisan méregeti, az tüzesen jár."[37]

23. „Valamikor egy mérnök rosszul végezte a földmérést, s azért agyonverték. Lelke: a lidérc (tüzesember) most itt bolyong, s megkergeti az éjszakai utasokat."[38]
24. „Itteng az Alsóréten együtt fel a gáz, a tüzesember vót."[39]

[26] Gödreszentmárton, Baranya megye. Berze Nagy János, Baranyai magyar néphagyományok. III. Pécs, 1940. 340.
[27] Privigye, Nyitra megye. Sztancsek József gyűjtése. EA. 284. 168.
[28] Tófej, Zala megye. Saját gyűjtés. 1967.
[29] Tiszafüred, Szolnok megye. Saját gyűjtés. 1968.
[30] Ipolytölgyes, Hont megye. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1962.
[31] Sükösd, Bács-Kiskun megye. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1962.
[32] Őrség, Vas megye. Kardos László: *Az Őrség népi táplálkozása*. Bp. 1943. 252.
[33] Helynév nélkül. Ethn. 9. (1898) 433.
[34] Gyuró, Fejér megye. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1961.
[35] Begyila, Moldva. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1951.
[36] Gyimesközéplok—Lunca de Sus, Románia. Saját gyűjtés. 1968.
[37] Szuhahuta, Nógrád megye. Diószegi Vilmos gyűjtése. 1952.
[38] Egyházasharaszti, Baranya megye. Berze Nagy János, i. m. III. 339.
[39] Gyöngyösvisonta, Heves megye. Saját gyűjtés. 1968.

25. „A ludverc a berekben jár a víz tetején, hosszú lába van, és világit."[40]
26. „Ludvérc: hatalmas tüzes rúd szalad."[41]
27. „A tolnai magyarság a bolygótüzet s az alakváltó „rossztévőket" nevezi ludvérczeknek, azaz lidérczeknek."[42]
28. „A tüzes ember, az elátkozott mérnök vót. Mint egy pózna (alaku), mint egy nyomó rúd, akkora vót."[43]
29. „Egy lányhoz a lidérc járt. Úgy gyógyult meg, hogy a pópához vitték, aki palástjával leborította."[44]
30. „Ha valaki valaki után vágyódott, megjelent a Lucfér, az illető alakját vette fel, hált vele, főzött neki."[45]
31. „B. Istvánnétól is halltam . . . nekem is mesélték, hogy hezza járt az a lüdérc . . . ulyan híjábavaló asszon vót . . . aztá őhezzá járt . . . legény képébe."[46]
32. „Az asztal alá dobott legelső kanál étel mindig a ludvercé volt. Semmi más úton nem lehetett tőle többé megszabadulni, csak úgy, ha a gazda azt mondta neki: „Möny le a Drávára, hozz egy rosta vizet!" Szégyelte, hogy nem tudott hozni, s elment másfelé."[47]
33. „Ha a kártojást valaki a hóna alá teszi és ott tartja, mig ki nem kel, abból lesz a lidérc, de ez még mifelénk senkinek sem sikerült, ez csak mese volt.

A kártojást nálunk lidérctojásnak is nevezték. A kártojást nálunk szokás volt átdobni a háztetőn."[48]
34. „Azt a tojást, a mely ojan kicsike vót mint egy galamb tojás, s azt fekete tyúk tojta, azt szél-tojásnak híttuk. Ezt a tojást, ha valaki férfi hat hétig a hóny alatt tartotta, hat hét mulva ki kelt belőle egy ördög kölykecske. Az a kicsi ördögöcske annak, aki kőtötte, minden kévánságát teljesítette. Amit csak akart, az mindent megtett, de cserébe a lelkit kellett adja. Egy ilyen ember, aki mindent, amit akart, megkapott, im má nem vót semmi kévánsága, nem tudott dógot adni az ördögnek, mivel az örökké gyötörte, hogy dógot adjon neki, mert ha nem akkor viszi a pokolba. Az ember szabadulni akart az ördögtől s megbánta, hogy az ördögvel szövetkezett. Úgy gondolta, hogy olyan dógot ad az ördögnek, hogy azt ne tudja megcsinálni. Adott egy hosszú kötelet, s azt parancsolta az ördögnek, hogy a tenger fenekiről hozzon neki egy nagy kötés füvent (fövény). Az ördög elment a tenger fenekire, és rakta a füvent a kötélre, de nem tudott egy kötést csinálni, ezétt mérgibe megpukkadt, s igy megszabadult az ember az ördögtől. 1920-ba Andrásfalván egy fiatal legény próbálkozott, de a szülei észrevették s meggátolták hogy a szél tojást kiköltse."[49]

[40] Ordacsehi, Somogy megye. Magyar Néphit Topográfia, 1967.
[41] Badacsonytördemic, Veszprém megye. Magyar Néphit Topográfia, 1967.
[42] Koppányszántó, Tolna megye. SEBESTYÉN Gyula: *Dunántúli gyűjtés* MNGY VIII. Bp. 1906. 413.
[43] Kaposvár, Somogy megye. DIÓSZEGI Vilmos gyűjtése, 1952.
[44] Borsa-völgy, Kolozs megye. VAJKAI Aurél: *Népi gyógyítás a Borsa-völgyében.* Kolozsvár 1943. 20.
[45] Lispeszentadorján, Zala megye. Saját gyűjtés. 1967.
[46] Moldva. HEGEDŰS Lajos: *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések.* Bp. 1952. 130.
[47] Ormánság, Baranya megye. KISS Géza—KERESZTES Kálmán: *Ormánsági szótár.* Bp. 1952. 357.
[48] Csongrád, Csongrád megye. Saját gyűjtés. TURI Mihály közlése. 1968.
[49] Istensegíts, Bukovina. Saját gyűjtés. GÁSPÁR S. Antal közlése. 1968.

3. Elemzés

Az elemzés lépései a következők: 1. a hiedelem rendszer legkisebb alkotó elemeinek megkeresése; 2. az egyes megnyilatkozásokat jellemző elemsorok felírása; 3. a hasonló felépítésű sorok kiválasztása; a hiedelemkör teljes ágrajzának felírása.

3.1. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy az általunk vizsgált hiedelemanyag jellemezhető azokkal a szavakkal, amelyek az egyes megnyilatkozásokban megtalálhatók. Ezért az elemzés első lépéseként egy igen egyszerű és mechanikus módszert tartunk célravezetőnek: minden előforduló szót kiírunk a megnyilatkozásokból. Valószínű, hogy nem lesz minden szó érdekes a számunkra. Így pl. az ilyenek: akkor, ha, úgy, és, meg, fel, le, mint stb. — számunkra kevés információt tartalmaznak, nem állíthatjuk, hogy csak bizonyos hiedelem anyagban fordulnak elő, ellenkezőleg, a legszélesebb körben használjuk ezeket a szavakat.

A fennmaradó szavak már inkább jellemzőnek tekinthetők a vizsgált anyag szempontjából. Pl. az 1. sz. megnyilatkozás ilyen szavai a következők: fekete, tyúk, tojás, három, hét, hóna-alatt, csirke, kikel, lidérc, stb. Ezek azok a szavak amelyeknek jelenlétéből arra következtetünk, hogy a „lidérc"-ről van szó. (Különösen könnyű a dolgunk, ha a lidérc szó is előfordul a megnyilatkozásban.)

Állítsuk össze egy másik megnyilatkozás relevánsainak „szótárát": pl. 5.: sz. bózsik, mindent, visz, parancsolják, rostában, vizet, homokot, lidérc, csirke. A 7. relevánsai: sovány, gyerek, lidércke. 16: lámpa, csalta, lüdérc. 26: ludvérc, tüzes, rúd, szalad.

3.2. A relevánsok kiválasztásakor lényegében nem tettünk egyebet, mint megkerestük azokat a szavakat, amelyek a „lidérc" megjelenési formáját írják le, cselekedeteire, a megjelenés helyére és idejére utalnak. Ha összegyűjtjük a megnyilatkozásokban található számunkra fontos, *releváns* elemeket és betűrendbe szedjük a szavakat, akkor egy szótárt[50] kapunk. A *szótár* elemeivel így a korpusz bármely tagja leírható, pontosabban bármely megnyilatkozás relevánsainak sora előállítható. Ezek a sorok megmutatják, hogy a szótárnak nem minden tagja kapcsolódhat egymással. Sorok bizonyos típusait a szótár bizonyos tagjainak együttese jellemzi.[51]

A fentebb felsorolt releváns szótárak, az 5., 7., 16., 26. közlésekből lényegében a közlést jellemző elemsorokként is felfoghatók. (Eltekintünk ezúttal az elemek sorrendjének bonyolult kérdésétől, mert a sorrend valószínűleg nem véletlen,[52] de ennek a kérdésnek részletes vizsgálata elsősorban a nyelvészet területeire vezetne bennünket.) Egyszerűbb megközelítésnek ígérkezik, ha a „lidérc"-et jellemző releváns-csoportok közül kiválasztunk egyet, és annak szempontjából rendezzük az anyagot. Ez a csoport a lidérc képzet megjelenési formájára utal.

[50] Szépe György: *A szótár a generatív nyelvleírásban.* ÁNyT 4 (1966) 167—188.

[51] Hell György: *Szemantika a gépi fordításban* ÁNyT 4 (1966) 77—90. Ezt a jelenséget a modern nyelvészet így fogalmazza meg: „. . . a grammatikailag helyesen kapcsolódó szavak szócsoportokat (disztribuciós csoportokat) alkotnak. Ezeknek a csoportoknak az a jellemvonásuk, hogy a csoport tagjai jellegzetes módon fordulnak elő a közös használatban." (87.)

[52] Dezső László—Szépe György: *Adalékok a topic-comment problémához.* NyK 69 (1967) 355—378.

3.3. Elemzésünk további lépése a hasonló felépítésű sorok kiválasztása, egymás mellé írása. A tipizálás megkönnyítésére érdemes a megjelenési formát jelölő szavak után a melléknévi alakban előforduló jelzőket felírni, majd az igazi alakban megjelenő közlést arról, hogy mit szokott cselekedni a „lidérc": végül az időpont és a helyszín megnevezése következik.

Adatainkban leggyakrabban azt találjuk, hogy a „lidérc" csirke alakban jelenik meg. Ez a csirke legtöbbször fekete vagy kicsi, esetleg találták valahol (pl. 2., 6., 7., 34). Ez a kis csirke azután gazdája parancsára mindent összehord, amit csak kívánnak tőle, gazdájának minden kívánságát teljesíti. Külön elemsort, vagy ha úgy tetszik, motívumot alkot a kiköltés. Bármilyen tojás nem alkalmas lidérc kiköltésére. Vagy fekete tyúktól kell, hogy származzon (több adatközlő szerint annak is csak az első tojása hasznos), vagy valamely jeles napon tojt tojása a fekete tyúknak, vagy pedig arról lehet megismerni ezt a tojást, hogy feltűnően picike (ezért sok helyen kártojásnak — 33. — vagy széltojásnak — 34. — is nevezik). A kiköltés időtartama az egyes adatok szerint három, hét, kilenc vagy leggyakrabban huszonegy nap. A hiedelmekben leggyakrabban előforduló számok ezek. A kiköltés nem mindennapi körülményeihez tartozik még annak meghatározása, hogy annak a személynek, aki ki akarja költeni a lidérc csirkét, a hóna alatt kell őrizni a tojást, lehetőleg szótlanul. Mielőtt áttekinthetőbb formába írnánk a kiköltést alkotó elemeket, megemlítjük, hogy több adatban utalás történik arra, hogy a kiköltött lidérc szexuális kapcsolatot tart fenn gazdájával (2., 3., 6.). Külön figyelmet érdemel a megszabadulás motívuma, amely lényegében egy lehetetlen feladat elvégzését kívánja a „lidérc"-től, amelyet az nem tud elvégezni, s ezért elhagyja gazdáját, csak így sikerül elűzni.

A kiköltés motívum elemei:

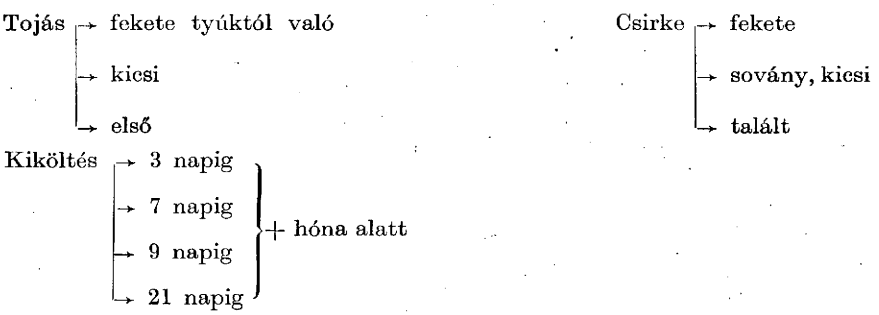

Az → jel implikációt jelöl. A → B = az A helyén álló elem megléte implikálja B jelenlétét. (Ez az implikáció nem a szigorúan vett logikai implikáció, hanem inkább a hagyományon alapuló konvenció.)

A + jel választja el egymástól azokat az egységeket, amelyek nem közvetlenül implikációs viszonyban vannak. A + B = A után vagy következik B vagy nem, tehát el is maradhat.

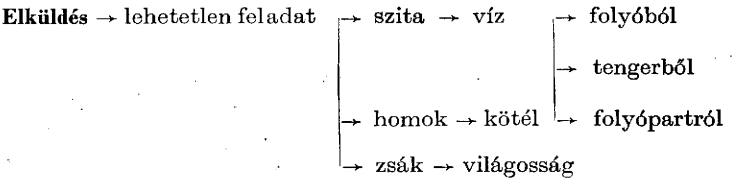

Ha figyelembe vesszük, hogy az adatok többször megemlékeznek a lidérc különleges szexuális képességeiről (pl. 2., 3.), valamint azt, hogy a gazdájától kapott parancsokat kivételes gyorsasággal teljesíti, vagy az általa hordott vagyon a falu népének szembetűnik (pl. 5., 34.) — összefoglalóan úgy írhatjuk le a hiedelemkörnek ezt a részét, hogy *-gal (csillaggal) jelöljük a nem-mindennapiságot, különlegességet.

Lidérc → csirke* → tojás* → kiköltés* → gazdagság* → szexuális kapcsolat* → elküldés*

Vagyis ez annyit jelent: ha a lidérc csirke, akkor különleges csirke, melyet különleges tojásból, nem mindennapi körülmények között költöttek ki, gazdájának különleges anyagi helyzetet teremt, de egészségét is tönkre teheti, és végül megszabadulni tőle szintén csak valamilyen különlegesen nehéz feladat segítségével lehet.

Ha a fentiekhez hasonló módon elemezzük a többi adatot is, a következő sorok írhatók fel:

Lidérc → nyomásérzet → alvó → személy → mellén
(„lidércnyomás")

Az adatok egy része nem határozza meg a lidérc alakját, hanem csak jelenlétének érezhető hatására utal — a meghatározhatatlan szellemlény nyomás alakjában jelentkezik (pl. 10., 11., 12.). A lidérc megjelenési formái azok a fényjelenségek, melyeket a következőkben veszünk sorra. Mindegyik adatban közös az, hogy látható fényjelenségként írják le a lidércet, noha a sorokat alkotó elemekből kitűnik, hogy lényeges különbségek vannak köztük. „"(idézőjel)-be teszem azokat a tájnyelvi kifejezéseket, amelyek jól kifejezik az egyes sorok tartalmát. Az egymás alá írt relevánsok közös jegyhalmazzal rendelkeznek.

Lidérc → „lámpás" → fény → repül
láng zörög + éjjel
tűz ijeszt
kísér
vezet → rossz útra
(pl. 15., 16., 17. szövegek)

Lidérc → „lidércfény" → láng → jelzi → kincs + hét + lápos
fény tisztul évenként mocsaras területen
felcsap
(pl. 14. szöveg)

Lidérc → „nyomórúd" → fényes → rúd → elszáll
tüzes oszlop felszáll
nyél
(pl. 25., 26. 28.)

Lidérc → „tüzes csillag" → csillag + farok → elszáll → szikrát
felszáll tüzet
szórja
szarja
(pl. 19., 20., 21.)

Lidérc → „tüzes ember" → ember (mérnök) → bolyong + elátkozott
lélek jár + éjjel
méreget
lángol
(pl. 28., 22.)

Láthatjuk, hogy a hiedelem szerint a lidérc bizonyos megjelenési alakja implikál egy sor más elemet, más szóval az adatközlő egy-egy megnyilatkozás összeállításakor csak bizonyos szavakat használ, csak bizonyos elemeit használja fel hiedelem tudásának. Végül külön kell összefoglalni a lidércnek, mint szeretőnek a tulajdonságait, mert az adatközlők sokszor egy olyan történetet mondanak el, amelyben a lidérc mint az embert, asszonyt tönkretevő szerető szerepel.

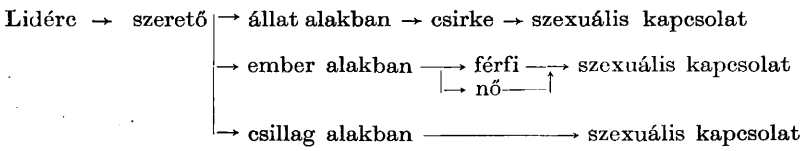

(pl. 2., 3., 6., 29., 30., 31. a csillag alakra: 19.)

A lidércnyomáshoz hasonló elvont értelemben használják még a „lidérc-álom" kifejezést is, amely mintegy szellemi ellenpárja a fizikai nyomásérzetnek. Láthatatlan szellemlénynek tartja és lidérc-nek nevezi a néphit a megholtak bolyongó lelkeit is (pl. 18.). A néphit láthatatlan természetfölötti alakjai közé tartozik az ördög, alakját, pontosabban nevét gyakran helyettesítik a lidérc helyébe. Gazdag köznyelvi jelentéstartalma ellenére érdekes, hogy leggyakrabban a lidérc-csirke elemsorba tartozó elemeket kapcsolják hozzá.

3.4. A szavak szemantikai jellemzését a modern nyelvészet ágrajz alakjában adja meg.[53] Így mi is, mivel minden elemsor élén a lidérc áll, összevonhatjuk egy ágrajzba a lidérc hiedelemnyelvi és köznyelvi jelentéseit.

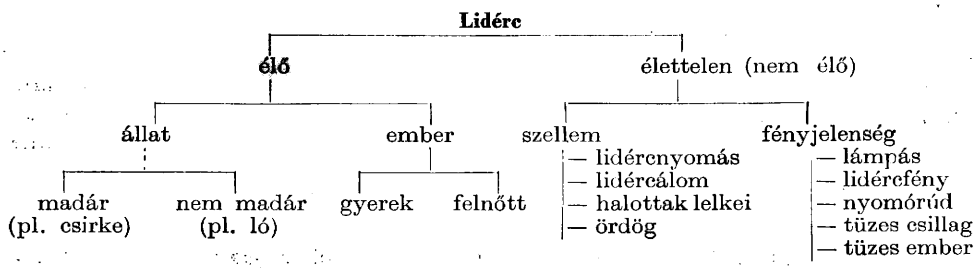

Mit tudunk kiolvasni ebből az ágrajzból?

Annyit mindenesetre, hogy a gyűjtések tanúsága szerint ma egy magyar nyelvű adatközlő arra a kérdésre: mi a lidérc? négy fő lehetőség közül választhat. A négy lehetőség egyikének elemkészletét, szótárát kell felhasználnia — de legalább a szótár egy minimális részletét — ahhoz, hogy a hallgató, a gyűjtő felismerje, hogy a lidércről beszél az adatközlő. Az is valószínű, hogy ezt a modellt használja fel akkor, amikor a lidércről akar valamit közölni, mert e modell megszabja a helyes használat lehetőségeit.

[53] Petőfi S. János i. m. 44. és 75., valamint Kiefer Ferenc: *A jelentéselmélet formalizálásáról.* ÁNyT 4 (1966) 105—155. Ez: 137.

Ez a négy fő jelentés a következő:

Lidérc
- 1. állat
- 2. ember
- 3. szellem
- 4. fény-jelenség

Az elemzés elején azt mondottuk, hogy a lidérc megjelenési formáira vagyunk kíváncsiak — azokat megkaptuk; bár meg kell jegyezni, hogy a szellemlényalakról lényegében nem beszélhetünk úgy, mint a többi három esetben, mert ott csak a szimptómákról adott leírást fogtuk fel úgy, mintha azok a lidérc megjelenési formáira vonatkoznának.

Végül úgy érezzük, elemzésünk logikai ellenpróbájának tekinthetjük, ha a lidérc-nek, mint főnévnek a szemantikai jegyeit felsoroljuk, Dezső Lászlót követve,[54] és a két ágrajzot megfeleltetjük egymásnak:

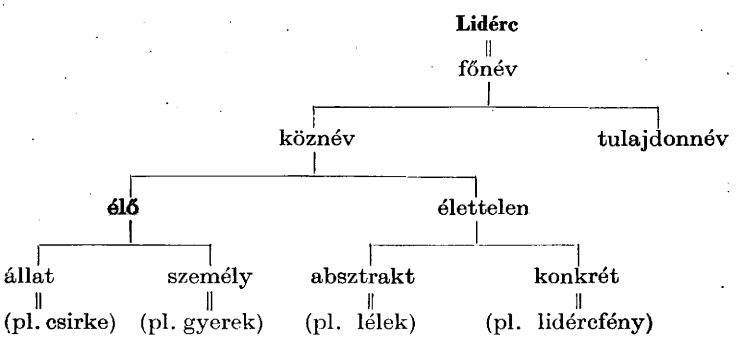

A nyelvészeti elemzés adta szemantikai ágrajz — amelyet ezúttal a szemantikai jelölők szintjéig bontottunk le[55] — lehetőséget ad arra, hogy ellenőrizzük az általunk relevánsnak ítélt elemekből felírt ágrajzot, ellenőrizzük az általunk készített deskripció logikai helyességét.

4. A lidérc-hiedelemkör általunk felírt modelljéből több következtetés adódik.

Ezek közül első egy ellenvetés, amely a modell legszembetűnőbb hibájának azt rójja fel, hogy ebben a formában, ilyen teljességben sehol az országban, senki sem ismeri ezt a hiedelemkört. Ez így egy absztrakció. Erre azt válaszolhatjuk, hogy Chomsky-hoz hasonlóan, aki grammatikájában egy, az anyanyelvét ideálisan beszélő ember *(idealized native speaker)*[56] nyelvismeretét akarta modellálni, mi egy olyan adatközlő tudását szeretnénk modellálni — modellünk egyelőre nem generatív —, aki ideálisan ismeri a tág közösség hagyományos tudásanyagát.

[54] Dezső László: *A szemantika és a lexikológia néhány kérdése.* ÁNyT 4 (1966) 31—67.

[55] Petőfi S. János i. m. 76.

[56] Petőfi S. János i. m. 53—54. idézi Chomsky, N.: *Aspects of the Theory of Syntax.* Cambridge, Mass., 1965. c. munkáját.

A folklór más területeiről ismerünk ilyen „ideális beszélőket", a híres mesemondók és az énekesek személyében, akik nemcsak a megközelítőleg teljes szókészletet — a folklór műfaj szótárát —, elemkészletét és a pontos grammatikát — az elemek egymáshoz illesztésének szabályait, — hanem még a stílust is jól ismerik. Az ilyen kivételes adatközlők tudásanyagából lehet elvonni az elemkészlet megközelítőleg teljes szemantikai modelljét, amelyhez az elemkapcsolatok rendjét meghatározó szabálykészlet is csatlakozik. Ortutay Gyula[57] hívta fel a figyelmet arra, hogy egy etnikum stílushagyománya mint szelektív rostarendszer irányítja azokat a kapcsolódásokat, amelyekkel a hagyományos szókincset megfelelően egybe lehet fűzni.

Itt egy rövid kitérőt kell tennünk. A modern nyelvészet „utolsó szava" napjainkban az ún. *generatív nyelvelmélet,* amely az *emberi nyelvi képesség (linguistic competence)*[58] elmélete kíván lenni. A *kompetencia,* a nyelvhasználat képessége mindenkiben megvan, és akkor is megvan, ha nem használjuk. A *performancia,* a használatra vonatkozó tudás összessége, lényegében az előbbi képességnek a korlátozása. A folklór kutatóinak szintén vizsgálni kell egyfajta kompetenciát, az ún. *folklór kompetenciát,* amely nem azonos a nyelvi kompetenciával, de ahhoz hasonló — különösen szemiotikai szempontból — és nyelvi formában is megnyilatkozik. A különféle folklór műfajokban (mese, hiedelem, közmondás) meghatározhatók olyan legkisebb egységek, amelyekből aztán az egyén felépítheti az egyes műfajok hosszabb-rövidebb megnyilatkozásait. Ide kapcsolódna a *deep structure* és a *surface structure* problémája a hiedelemelemzésben, valamint azt is meg kell egyszer vizsgálni, hogy milyen *transzformációk* végezhetők el az elem-sorokon belül, milyen szabályok szerint alakulnak ki a nagyobb strukturális egységek (motívumok), végül pedig a kerek, illetve töredékes, de még érthető történetek.

Visszatérve elemzésünk eredményeihez, azt állítjuk, hogy egy etnokulturális csoport[59] rendelkezik egy ún. *hiedelemnyelv*vel, ami azt jelenti, hogy a hiedelem-szókincsnek — a relevánsok listájának — bizonyos tagjai együtt értelmes közleményeket alkotnak, természetesen akkor, ha a megfelelő természetes nyelvi kötőanyaggal kitöltik a releváns alkotó elemek közötti űrt. Lényegében véges számú elemet véges számú szabály alkalmazásával fűzünk egybe. A kapcsolódások rendszere, világosabban mondva a szóhasználat jellemzi a közleményeket — a hiedelmeket éppen úgy, mint a XVII. századi ukrán hitvitázó irodalmat[60] vagy akár a magyar hitvitázók nyelvét.

A tudásanyag egy-egy elemére vonatkozó ágrajz jellemzi a közösséget vagy másként egy-egy közösség jellegzetes ágrajzokkal rendelkezik.

S ezzel a komparatisztika bódítóan sokrétű problémakörének közelébe jutottunk. Valószínűnek látszik, hogy az egyik lehetőség a térben és időben távoli (vagy éppen szomszédos) közösségek hiedelem-tudásanyagában az egyes

[57] Ortutay Gyula: *Variáns, invariáns, affinitás.* MTA II. Oszt. Közl. 9 (1959) 195—230. Ez: 227.

[58] Vö.: Szépe György: *Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet.* Valóság 9 (1969) 6. szám, június, 31. — Itt szeretnék köszönetet mondani Papp Ferencnek, Petőfi S. Jánosnak és Szépe Györgynek, hogy felhívták figyelmemet a modern nyelvészet sok olyan eredményére, amelyek a folklórkutatásban is hasznosíthatók; és hogy tanácsaikkal segítették e dolgozat megszületését.

[59] Diószegi Vilmos: *A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzásai.* (Az égitestet evő mitikus lény, a *morkoláb* elterjedésének tanulságai.) Népi kultúra — népi társadalom 1 (1968) 217—252. Ez: 244.

[60] Dezső László i. m.

elemek szemantikai ágrajzának megfeleltetése. A különbségekből és egybeesésekből messzemenő történeti következtetések levonására nyílik lehetőség. Jó példa erre a magyar táltos hiedelemkör, amelynek szemantikai elemzését Diószegi Vilmos végezte el,[61] jóllehet módszerét nem nevezi így, eredményei önmagukért beszélnek. Nemcsak a nemzetközi összehasonlításban,[62] hanem a magyar hiedelemrendszeren belül is ígér eredményeket ez[63] a módszer. Nevezetesen az egyes ágak, mint értelmes elemkapcsolatok magyarázatul szolgálhatnak más műfajokban vagy a töredékesen fennmaradt, értelmetlennek tűnő jelenségek, vagy adatok magyarázatában.

Végül idézni szeretném Varga Dénest,[64] amikor azt mondta, hogy a jelentéselméletnek ugyanolyan alapossággal kell feltárni a szavak kapcsolódási lehetőségeit, mint ahogy a kémia vizsgálja a vegyületek szerkezetét. Ehhez csak annyit tennénk hozzá, hogy az etnográfiának is hasonló a feladata: fel kell tárnia egy adott kultúra hagyományos elemeinek kapcsolódási törvényszerűségeit.

*

Az előadások vitái

Amint ezt a tulajdonképpeni vita megnyitójában Ortutay Gyula hangsúlyozta, az ilyesfajta új kutatásoknak „voltaképpen még a kezdetén vagyunk. Az új módszerek segítségével eddig ennyit tudtunk csak megállapítani. De aki ismeri a matematikai elméletek kibontakozását, az tudja, hogy első pillanatra milyen eleminek és egyszerűnek tűnő kérdésfeltevésekből és válaszokból, majdnem a gyermekkori matematika első lépéseiből indulnak ki, és építik ki azt a logikai rendszert és szisztémát, ami aztán olyan magasságú modelleket ad, hogy eljutunk velük a legbonyolultabb folyamatokig, azok megértéséhez." Az objektív módszereknek semmitmondással való vádolására, egyszersmind a hagyományos metódusú kutatásokkal való összefüggésre is kitért: „Noha az az érzésünk ugyan, hogy amit strukturalista módszerrel meghatározunk, a lírai költészetben például a líra műfajaira vonatkozóan, azt a XIX. században lényegében már elmondták a kutatók. Más szavakkal mondották el, a maguk korá-

[61] Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp. 1958. Lényegében ugyanezt a módszert követi Mándoki László is egyik cikkében: *Honfoglalás előtti hitvilágunk emléke egy szólásban. „Sokan vannak odakinn"*. Klny. a Janus Pannonius Múzeum 1967. évi Évkönyvéből.

[62] Lükő Gábor i. m. 75. utalt arra, hogy az eurázsiai népek teremtés mondáiban és a csuvasok „tüzes kígyó" történeteiben találkozunk a magyar lidérc hiedelemkör motívumaival. (A csuvas adat: Lükő Gábor, i. m. 31.)

[63] A magyar hiedelem anyagban érdemes felfigyelni arra, hogy két gesztus magyarázatához is segítséget nyújt a lidérc hiedelemkör elemzése — ezek: az általánosnál sokkal kisebb tyúktojás átdobása a háztetőn, és az a szokás, hogy az ételből, italból az első falatot, cseppet a földre kell ejteni. Valószínű a lidérc hiedelemkör összefüggése a kincskeresési és találási mondákkal, valamint a „födi ördög" hiedelemkörrel, de nem kizárt a kapcsolata az ördögszerető mesetípussal és az elkárhozott mérnök mondával sem. Egy későbbi vizsgálat feladata lesz ezeknek a kapcsolatoknak a kiderítése. Hasonló célt tűzött ki későbbi kutatásai számára Domanovszky György egy orosz nyelvű dolgozatában, amelynek a mienkkel egybevágó és eltérő eredményei és felépítése jól példázza a két módszer közötti különbséget. Domanovszky György: *Видоизменения образа злого духа "лидерц" в суеверных представлениях венгерского народа*. Acta Ethnographica 6 (1957) 41—71.

[64] Az MTA Számítástechnikai Intézetében. 1968-ban tartott előadásán.

nak filozófiai szintjén mondották el. Mégis az az érzésünk, hogy itt most valami olyasféle kísérlet indult meg, ami pontosabban, ellenőrizhetőbben határozza meg ugyanazt, és ezek a modellek világosabb képet mutatnak. Én tehát a magam részéről nagyon kitűnőnek tartom ezt a kezdeményezést." A hozzászólások többsége is ezt a véleményt osztotta. Egyetlen vélemény hangoztatta csupán azt, hogy a modellálás és általában a „strukturalizmus" ma már filozófiatörténetileg meghaladott módszer, a múlt századi filozófiák kései, túlvirágzott változata lenne.

Az általános vita során szóba került a társadalmi tudat jelenségeinek komplex volta. Tőkei Ferenc különösen azt hangsúlyozta, hogy az erre vonatkozó modelleknek sokoldalúaknak kell lenniök, nem elszigetelt elemekből, hanem ezek kölcsönhatásából kell kiindulni. A maga modelljei példáján mutatta be, hogy az egyén, a közösség és termelési eszköz egymás nélkül értelmetlen fogalmak, a modell éppen e három tényező együttes viszonyát mutatja be. Ugyane modellel kapcsolatban felmerült az is (Vitányi Iván javaslatában), hogy e sémákat közvetlenül alkalmazzák a „művészetbeli termelés" társadalmi történetének megragadására is (ezt a gondolatot részletesen kifejtette: *A társadalmi formációk elmélete és a művészetszociológia.* Valóság 12 (1969) 7. szám, július, 10–23.). A vita során szóba került a pontosabb konkretizálás igénye is, de ez az óhaj visszautasításra talált: a társadalmi formációk modelljei szükségszerűen igen általánosak, és ha igen pontossá, egyedivé alkalmazzuk ezeket, éppen átfogó jellegük csökken.

Több ízben is szóba került az általános jelelmélet és a modellezés kapcsolata. Papp Ferenc azt a nézetet képviselte, *hogy a szemiotikai modellek* természetüknél fogva figyelmen kívül hagyják a történetiséget (diakróniát), sőt azt is, hogy milyen anyagú jelenségekből építik fel modelljeiket. A vita során azonban túlsúlyra jutott az a vélemény, hogy elképzelhető a történeti változás, a diakrónia szemiotikai modellálása is; sőt éppen a művészi alkotások elemzésekor a társadalmi jelentés különböző faktorai is figyelembe veendők. Arról azonban nem esett szó, hogy az így kapott bővebb modellek továbbra is nevezhetők-e szemiotikai sémáknak.

A konkrét néprajzi anyagon Hoffmann Tamás és Voigt Vilmos hangsúlyozta a modellek sajátos követelményeit. Részint arról beszéltek, hogy az európai parasztság történetileg igen különböző körülmények között, a rávonatkozó források fényében is eltérő életmódú csoportokat alkot, amelyek különbségeit mindvégig figyelembe kell venni; másrészt a népköltészeti alkotások esztétikuma sajátszerűségének problémaköre került szőnyegre. Ezzel kapcsolatban a legtöbb vita akörül csoportosult, hogy van-e kifejlett, egyértelmű esztétikuma a folklór alkotásoknak, vagy ez inkább csak az esztétikum kibontakozásának a területéhez tartozik-e? Ezzel kapcsolatban Hankiss Elemér arra hivatkozott, hogy a hivatásos művészet bizonyos ágaiban (például az előadóművészetekben) is csupán variánsok, egyedi megvalósulások fordulnak elő. Ugyanő azt a véleményt képviselte, hogy statisztikus törvényszerűségek formájában határozott esztétikai minőségek is megtalálhatók a folklórban. Mások viszont azt hangsúlyozzák, hogy a statisztikus törvényszerűségek csak az egyes alkotások *csoportjai* keretein belül figyelhetők meg — éppen ez a különbség a hivatásos művészettel szemben, ahol minden *egyes* alkotás önálló művészi egység.

Leghatározottabban Istvánovits Márton hozzászólásában jutott kifejezésre az a gondolat, hogy a folklór alkotások önmagukban is „modell-szerűek"

lennének, értvén ezen a variánsokból kihámozható közös mag és az egyes változatok viszonyát. Ilyen értelemben — amint erre a vitában rámutattak — a folklór alkotások modellálása talán a legjobb tudományos módszer a variáns-probléma megoldására (DÖMÖTÖR Tekla véleménye). Ugyancsak meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy az ilyeténképpen „másodszorivá" váló modellálás sajátos módszertani követelményeket is támaszt.

Három előadással (LENDVAI, VITÁNYI, HANKISS referátumai) kapcsolatban is elhangzott az a kérdés: hogyan érvényesülnek a bemutatott magasművészeti jelenségek a népi művészetek területén? A vitából minden esetben kiderült, hogy kezdeti fokon megtalálhatók a folklórban is a bemutatott jelenségek, feltétlenül szükséges azonban a történeti (és társadalmi) korszakolás, pontosabbá tétel. A másik — hasonlóan többször megkérdezett — probléma a tudatosság kérdése volt. Többen kétségbevonták ugyanis, hogy a szerkesztés vagy a harmónia csakugyan ennyire domináns módon befolyásolná az egyes műveket. A válaszok szerint mind a szerkesztés, mind a tágabb értelemben vett harmónia sokkal pregnánsabb az egyes műalkotásokban, mint azt a közvélemény sejtené. Az alkotók is többet tudnak ezekről, mint ahogy az eddigi (deformalizált) művészettudományok ezt feltárták. Ugyanekkor e művészi tudatosság nem befolyásolja a törvényszerűségek érvényesülését sem, mint ahogy a gravitáció törvényének felismerése után is öntudatlanul ehhez alkalmazkodva járunk, anélkül, hogy e helyes felismerés módosítaná a már korábban e nélkül kialakult járási mechanizmust.

A legtöbb vita az úgynevezett „aranymetszés" törvényszerűségének érvényességi körével kapcsolatban alakult ki. Az előadó (LENDVAI), aki BARTÓK műveiben és általában a pentatóniában is egy aranymetszéses harmóniavilág jelentkezését mutatta be, az aranymetszéses szerkesztés alapjában egy olyan „természeti" princípiumot lát, amely csak a szerves természet sajátossága. Már ő is rámutatott arra, hogy e törvényszerűség az egyensúlyra építő klasszikus szerkesztéssel együtt jelenik meg, a modern zenében annak egyeduralmát váltja fel, de mindvégig a klasszikus-egyensúlyozott szerkesztési formák mellett érvényesül. TŐKEI Ferenc ehhez azt tette hozzá, hogy már az ókori klasszikus művészetben, az első kifejezett művészi struktúravilágban, az aránytalan harmóniavilág alárendelődik a harmonikus-arányos szerkesztésmódnak. VOIGT Vilmos arra tért ki, hogy egy általános metrikai differenciálódás képét (amelynek megrajzolásához eddig hiányoztak a kellőképpen általános struktúra-sémák) valószínűleg éppen a hajdani teljesen differenciálatlan-amorf „formák"-ból egyfelől a szabályossá váló egyensúly, másfelől a szabályossá váló egyensúlytalanság felé haladva képzelhetjük el. A folklórban megfigyelhető mindkét irányba törekvés, a szabályossá kikristályosodó klasszikus-egyensúlyozott, illetve aranymetszéses formavilág azonban már csak a hivatásos művészetekben fedezhető fel. Többen kétségbevonták az aranymetszés elvének általános érvényességét, a válaszokból azonban kiderült, hogy e rendszer jelentősége csakugyan nagy: ez az egyetlen aszimmetrikus arányrendszer, amely továbbépíthető, alkalmas mind természeti, mind társadalmi jelenségek formalizálására.

Az információelmélet folklorisztikai felhasználásáról kevesebb szó esett. Egy sajátos változatát HANKISS Elemér — előadásában és ezt kibővítő hozzászólásában is — javasolta lírai népdalok összehasonlító szövegelemzése céljából.

Az egyes művészetek leírásában azonos deskripciós elvek kialakítása volt PETŐFI S. János célja. Előadását különösen a népszokások kutatói üdvözöl-

ték örömmel, és DÖMÖTÖR Tekla rámutatott arra, hogy e téren a hagyományos folklorisztikai kutatás legnagyobb — mindmáig megoldatlan — problémája az, hogy a szokáselemek rendszere és a szövegelemek rendszere egymással összefüggésben nem készíthető el egykönnyen. Jóllehet a kerekasztal-megbeszélés vitázói csak éppen utaltak a problémára, úgy látszik, hogy az összehasonlító szegmentum-grammatikai kísérletek valamelyes segítséget csakugyan adhatnak e munkához.

Tulajdonképpen minden egyes előadáshoz kapcsolódott hozzászólás, és a vitázók egymás között is hevesen polemizáltak. Ezért csakugyan lehetetlen felsorolni minden olyan kérdést, amely szóba került. A nyelvi közlés poétikai funkciójának sajátszerűsége a folklórban, a néphit-szemantikai vizsgálatoknak az összehasonlító kutatások céljaira szükségszerű agrammatizálása, a primitív népek életmódjának tanulmányozásából levont modelleknek jószerivel alkalmazhatatlansága az európai parasztok életmódjának modellálására, a népköltészeti szövegek katalóguskészítésének modellálási tapasztalatai — és még sok más konkrét probléma — legalább a megemlítés erejéig mind szóba került. Éppen a nagy érdeklődésre való tekintettel a résztvevők úgy határoztak, hogy a jövőben folytatják hasonló jellegű kerekasztal-megbeszéléseiket. Javaslatként elhangzott egyfelől valamely folklór műfaj többszempontú konkrét elemzése egy vitaülés keretében, másfelől a folklór és az irodalom összehasonlítása újszerű módszerek alkalmazásával. A vita után elkészült a megbeszélés jegyzőkönyve: az előadások és a vita teljes anyaga. Ennek jelentős része napvilágot lát majd a magyarországi szaksajtóban. Mivel az értekezlet iránt nemzetközi érdeklődés is megnyilvánult, a lehetőségekhez képest a jövőben szélesebb keretek között folytatnák az objektív deskriptív módszereknek a folklorisztikában (és általában a társadalmi tudat különböző szféráinak kutatásában) való kipróbálását.

МОДЕЛИРОВАНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

(Из материалов симпозиума за круглым столом)

— Составил В. Войгт —

(Резюме)

23 и 24 сентября 1968 года в Будапеште состоялся симпозиум за круглым столом, организованный Отделением фольклора Венгерского этнографического общества и Отделом фольклора Научно-исследовательской группы этнографии Венгерской Академии Наук. Темой симпозиума было «*Модели в исследовании форм общественного сознания*». Совещание было комплексного характера, в нем приняли участие представители различных отраслей общественных наук. Большинство докладчиков (всего их было 14) представило краткие резюме своих докладов, с которыми участники дискуссии могли познакомиться заранее. Вся беседа была записана на магнитофон, и планируется публикация полного материала этой дискуссии. Мы публикуем здесь одну часть докладов, о материалах дискуссии информирует лишь краткое обобщение. Обзор симпозиума за круглым столом с расширенными резюме отдельных докладов дается в журнале „Valóság", *12*, (1969), № 4 „ апрель, стр. 34—55, кратко о ней сообщается в статье Дёрдя Сепе в журнале „Kritika", 7 (1969), № 2., февраль, стр. 55—58. Небольшой обзор на английском языке опубликовано в журнале *Acta Ethnographica 18* (1969) 383—388. Краткий отчет опубликован и в журнале *Národopisné Aktuality 6*. (1969) 138—139., а некоторые из

докладов фольклористического характера будут напечатаны в журнале *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 16 (1970). Можно сказать, что эта дискуссия была встречена с большим интересом, ее участники решили и впредь организовывать встречи подобного характера. Поскольку симпозиум за круглым столом имел тему двойную (моделирование форм общественного сознания вообще — фольклористическое моделирование в особенности), то кажется необходимым продолжать такого рода дискуссии в двух направлениях. Венгерское этнографическое общество в будущем намерено организовывать конференции сходного характера, а с другой стороны, вероятно, откроется возможность и для того, чтобы под эгидой Первого отделения (общественных наук) Венгерской Академии наук начала деятельность «междисциплинарная» рабочая группа, которая занималась бы и организацией совещаний подобного характера, прежде всего с целью изучения форм эстетического с различных сторон. Эта группа-комиссия начнет свою деятельность уже в 1969 году.

*

Эта конференция за круглым столом была первым совещанием такого характера не только в венгерской фольклористике, но и вообще в Венгрии. Здесь встретились впервые те стремления, затрагивающие несколько профессий, которыми знаменуется распространение в области общественных наук математических, статистических и других объективных научных методов. Моделирование, естественно, лишь один из таких методов, и не только для большинства деятелей отдельных наук, но и для самих докладчиков описываемого совещания моделирование является совсем новым полем деятельности. Однако уже вырисовываются и возможности фольклористического моделирования, прозвучали на совещании и остроумные наблюдения относительно моделирования форм общественного сознания.

Совещание открыла доцент Текла *Дёмётёр* (действительный председатель симпозиума, академик Дюла *Ортутаи* на открытии совещании не присутствовал). На первом утреннем заседании были заслушаны 8 докладов общего характера. Дискуссия развернулась после того, как были прочитаны все доклады, на вечернем заседании того же дня.

Прочитались следующие доклады: Ференц *Тёкеи* (философ, занимается теорией общественных форм): *Структура общества как модель;* Иван *Витани* (занимается эстетикой, в частности эстетическими проблемами музыки, танца и изобразительного искусства): *Структура гармонии;* Эрнё *Лендваи* (музыковед, известны его статьи о форме классической и современной музыки): *Звуковые структуры в музыке Белы Бартока;* Лайош *Немет* (искусствовед, занимается венгерским изобразительным искусством нашего века, опубликовал несколько книг по этой теме): *Модели произведений изобразительного искусства;* Янош Ш. **Петёфи** (языковед, кибернетик, известны его статьи по теории литературы и поэтике): *Сравнительный структурный анализ художественных произведений* (публикация тезисов этого доклада дается в этом номере журнала). Целью доклада было показать возможности анализа произведений различных видов искусства (например народного т. е. фольклорного и самостоятельного т. е. индивидуального искусства) общими методами. Такой анализ носит сравнительный характер, причем в двояком понимании. С одной стороны таково, сравнение произведений, относящихся к одинаковым семиотическим системам (литература, музыка, танец, живопись и т. д.), с другой стороны, сравнение элементов и произведений, относящихся к различным семиотическим системам. Из художественных произведений различных видов наиболее значителен, как с точки зрения содержания, так и методов, анализ языковых произведений. Поскольку языковые знаки занимают своеобразное место в системе всех знаков, то и языковые произведения занимают своеобразное, важнейшее по своему значению место среди всех остальных художественных произведений. Особенно в последние годы в анализе таких произведений выделились три важнейших области: исследование иерархии, уровней структурных компонентов, раскрытие повторений и параллелизмов в наиболее широком толковании этих понятий и, наконец, разработка теории так называемой генеративной трансформационной грамматики определяющей экзактные, единые рамки для анализа, при котором учитываются самые различные языковые точки зрения. Различные методологические способы и решения, выработанные здесь, могли бы затем исследоваться и в применении к другим видам художественных произведений в различных областях искусства (при изучении «языка» жесты, песни, декоративного искусства и т. д.). За этим же могло бы последовать лишь сравнительное исследование «текстов» и «структур» в рамках различных видов искусства. Ференц *Папп* (языковед, занимается

семиотикой): *Моделирование в семиотике;* Дёрдь *Сепе* (специалист теоретического языкознания): *Генеративное языковедение, поэзия, народная поэзия;* Альберт *Хайнал* (инженер-машиностроитель, занимается теорией систем): *Модель и творчество — принципы систематизации в объективной природе и в человеческом творчестве.* Доклады сопровождались и демонстрацией карт, фотографий, графиконов, пантомимой, игрой на фортепьяно и т. пр., и т. пр.

На послеобеденном заседании первого дня было заслушано 6 докладов на фольклористические темы. Первым прозвучал доклад Элемера **Ханкишша** (литературовед, занимается теорией литературы и психологией искусства): *Модели теории коммуникации и изучение народных песен.* (Тезисы доклада публикуются в настоящем номере.) Основные мысли этого доклада таковы:

Значение слов, как первичных языковых знаков изменяется не только под влиянием вторичных языковых знаков (морфологические, синтаксические, контекстовые моменты), но и под действием так называемых *коммуникативных факторов:*

1. Данная *Обстановка,* которая сделала необходимым, обосновала данное сообщение;

2. *Отношение* между тем, кто обращается и к кому обращаются;

3. Характер и данное состояние воспринимающего сознания, его так называемая «*Кондиционированность*»;

4. *Интонация, мимика и жестикуляция* обращающегося.

В случае письменного текста некоторые или даже все модифицирующие значение факторы (интонация, мимика, жестикуляция) могут выпадать. Ибо, например, поэт в преобладающем большинстве случаев, не имеет непосредственной связи с читателем, а потому не может рассчитывать ни на знание *обстановки,* ни на определенные *отношения* между людьми, ни на *кондиционированность* читателя, ни на помощь *интонации, мимики, жестикуляции,* как факторов, модифицирующих значение.

Поскольку без оттенков, без модификации словарного значения слов нельзя представить никакого дифференцированного человеческого сообщения, то поэт хочет того или нет, вынужден *закодировать в стихе* информацию, относящуюся к определенным, отсутствующим коммуникационным факторам. Те информации, которые: 1. указывают на то положение в котором произведение родилось, 2. создают какое-то определенное отношение между поэтом и читателем, 3. подготавливают, «прекондиционируют» читателя к приему данного произведения, 4. насколько это возможно, репродуцируют, или же намеренно и явно изменяют интонацию живой речи.

Эта *необходимость кодирования* является важным преобразующим, формирующим фактором в лирической поэзии: ее влияние, следы, выявляются на преобладающем большинстве лирических стихотворений, а то и пожалуй, на всех. Причем настолько, что модель лирических стихотворений без учета этих факторов и не может быть адекватно обрисована.

Ну и народные песни?

В случае устной поэзии, устно передаваемых произведений эти коммуникативные факторы, кажется, даны, а потому их кодирование в тексты народных песен кажется на первый взгляд излишним. Однако, только кажется так, потому что певец, исполняющий народные песни, и слушающий песню связаны не действительной, а кажущейся связью. Исполнитель народной песни в преобладающем большинстве случаев является лишь посредником, участник действительной связи не он, а «автор» песни, даже и в том случае, если этого автора никогда не существовало или если это не какое-то определенное лицо. А между таким «автором» и слушателем уже нет непосредственной связи, а следовательно: автору в своей песне точно так же следует кодировать в ее тексте определенные коммуникативные факторы (обстановка, отношение к читателю, прекондиционированность читателя и др.), как и в лирическом стихотворении.

Вильмош **Войгт:** *Моделирования в фольклористике* (доклад публикуется полностью в этом номере журнала). Доклад делится на две части. В первой части (1—4 главы) дается обзор общей теории моделирования и всех фольклористических попыток, которые могут рассматриваться как попытки моделирования. Во второй части (глава 5) автор рассматривает необходимое своеобразие моделов фольклора и фольклористики. Как фактор, требующий постоянного учета, автор подчеркивает необходимость учета различий между эстетическим уровнем произведений профессионального искусства и фольклористического искусства. Если, например собираются построить «эстетическую» модель какого-либо фольклорного произведения, то необходимо обратить внимание на то, что в фольклоре "эстетическое" проявляется не в его полной, развитой форме. Нужно делать различие между предметными моделями и метамоделями в фольклористике, а в дальнейшем нельзя исключить возможности применения и определенных экспериментальных

моделей. Такие экспериментальные модели могут использоваться, например, для решения таких проблем, разрешить которые иным путем (например, за неимением исторических записей) было бы невозможно, а это препятствовало бы дальнейшей исследовательской работе в области фольклористики. Наконец фольклористическое моделирование имеет и свое определенное значение для общей науки моделирования. Для решения специфических задач этой отрасли при моделировании используются такие элементы, которые могут быть использованы, возможно, и при решении задач моделирования в других областях. Проблематика различий естественного и общественного образования, предестинирующий содержание характер структуры фольклорных произведений, явные различия морфологических и структурных описаний, — все это такие проблемы, при правильном и точном разрешении которых моделирование дает ответ не только на неразрешимые иным путем проблемы столетия, но и предоставляет полезные сведения для общей науки о моделировании, для всех исследователей, каким бы методом они ни изучали вопросы общей эстетики и формы общественного сознания.

Бохуслав **Бенеш**, тогдашний доцент Института Этнографии Университета г. Брно (единственный зарубежный ученый участвовавший на симпозиуме за круглым столом), в своем докладе »*Die funktional-strukturalistische Methode in der tschechoslowakischen Ethnologie*« («Функционально-структурный метод в чехословацкой этнографии»), доклад публикуется полностью в переводе на венгерский язык на страницах нашего журнала), остановился на четырех важнейших группах вопросов, которые коротко могут быть обобщены следующим образом:

1. Historische Bedeutung der strukturalistischen Methode in der tschechoslowakischen Etnologie nach dem ersten Weltkrieg und Möglichkeiten ihrer Einführung und Verbreitung.

2. Spezifische Auffassung der Struktur und Funktion in der tschechoslowakischen Ästhetik und Literaturwissenschaft. Zusammenhang dieser Erforschungen mit der Arbeit der Ethnologen. Bedeutung des Prager Linguistischen Zirkels.

3. Applikation des funktionalen Strukturalismus in der tschechoslowakischen Volkskunde: Jakobson, Bogatyrev, Melicherčík, Václavík, Gašparíková. Möglichkeiten der einzelnen Analysen in der Ethnographie und Folkloristik. Ausnützung älterer Arbeiten der russischen formalistischen Schule in den zeitgenössischen Forschungen.

4. Positive und negative Bestandteile des funktionalen Strukturalismus und weitere Entwicklungsmöglichkeiten dieser Methode in der ethnologischen Erforschung des mitteleuropäischen Raumes. Zusammenhang mit anderen Methoden, vor allem mit der marxistischen Historiographie, historisch-genetischen Forschung und mit der Komparatistik.

Имре **Катона** в своем докладе «*Эксперименты по количественному анализу образования вариантов одностройных венгерских народных песен*» исходит из конкретного материала и, естественно, приходит к конкретным результатам. Основой исследуемого материала является 107 венгерских народных песен нового времени, одностройных, и записанных в одно время. Эти песни прежде всего исследовались с той точки зрения, какова мера изменений в одном и том же отрезке стиха в зависимости от их мест в строфах. Из 107 типов песен 42 не имели вариантов, что же касается оставшихся 65 песен, то записано 185 вариантов их основного текста, то есть в среднем 3 варианта для каждого типа. На основе этих вариантов можно установить что с точки зрения текста наиболее изменчивы 1 и 4 строки, в меньшей мере изменяется 2-ая совсем незначительно 3-я строка. При наличии изменений большинство их проявляется в первой половине отдельных стихотворных строк, с музыкальной точки зрения мы получаем картину прямо противоположную, то есть в тех частях стиха, которые наиболее изменчивы, отмечается инстинктивное стремление к мелодийной постоянности и наоборот. Все эти закономерности подчинены тому основному закону, что венгерская народная одностройная песня „нового стиля" с точки зрения текста может быть в любом месте и в любой мере модифицирована. Это знак очень большой гибкости! Формальная связанность не означает раз и навсегда данную подобную связанность содержания! Эти исследования не закончены, они требуют еще дальнейшего уточнения детализации как с количественной, так и с качественной стороны. (Доклад Имре *Катона* полностью публикуется на страницах этого номера журнала.)

Михай **Ноппал** в своем докладе «*Семантическая модель венгерского круга верований злого духа 'лидэрц'*» (доклад опубликован на страницах этого журнала) также исходит из конкретного материала, однако обосновывает это и определенным общим семантико-историческим введением. Основным выводом этого введения является то, что в фольклористическом исследовании семантические (или так называемые) модели использовались уже не раз, но научная достоверность их исследований, или семантическая последовательность намерений их авторов различны. В результате анализа отдельного конкрет-

ного примера автор установил, что закономерности связей между отдельными элементами определенного явления культуры (в данном случае круг верований в злой дух «лидэрц») и следует показать с помощью модели. Вначале автор установил, каковы релевантные структурные элементы, затем записал наиболее частые виды связи отдельных элементов, эти виды образуют ряды, которые и составляют отдельные ветви семантической модели. Было бы идеальным изготовить семантическую модель каждого отдельного элемента таких верований, иными словами: такую модель, которая показывает круг использования отдельных элементов. Наконец докладчик выразил свое убеждение в том, что безусловно существуют возможности использования метода составления семантических моделей в компаративистике, причем следующим образом: выбирается один из релевантных элементов культуры различных народов и сопоставляются связанные с ним семантические отраслевые модели каждого отдельного элемента данного явления.

Вслед за пятью фольклористическими докладами последовал реферат Тамаша *Хоффмана: «Модели производственных типов европейских крестьян»*, это был заключительный доклад совещания за круглым столом. Доклад имеет этнографическую основу, он посвящен исследованию материальной культуры, в частности того, какие научно-исторические факторы и источники определяют исследования крестьянской культуры в европейской этнографии и как следует учитывать эти обстоятельства при конструировании моделей.

Вечером началась **дискуссия** совещания первого дня, развернулась полемика, которая распространилась как на вопросы и конкретные мнения, нашедшие свое выражение в отдельных заслушанных докладах, так и на общие закономерности моделирования. Эта дискуссия продолжалась и на следующее утро, она уже не была полностью планомерной. В начале этой дискуссии второго дня выступил со своей вступительной речью, которую намеревал произнести по случаю открытия совещания, академик Дюла *Ортутаи*. Дискуссия закончилась заключительным словом Теклы *Дёмётёр*а. Одновременно оно явилось и закрытием всего совещания. В конце участники совещания обсудили и то, какими конкретными темами следует продолжить подобные симпозиумы за круглым столом; были высказаны мнения и относительно публикация материала данного совещания. Как видно, есть все возможности для целого ряда таких семинариев в будущее, и еще в 1969 году предприняты определенные шаги и по делу публикации материалов.

*

Возвращаясь к прозвучавшему во время **дискуссии,** следует сказать, что здесь было высказано так много, было затронуто такое количество вопросов, причем с самых различных сторон, что обобщить обсуждение совсем не легко. Ниже мы ограничимся лишь перечнем некоторых, важнейших точек зрения.

Как подчеркнул в своей речи, открывающей дискуссию академик Дюла *Ортутаи*; такие новые исследования ... «еще только начались. С помощью новых методов исследования до сих пор удалось установить еще не так много, но кому известен путь развертывания математических теорий, тот знает, что этот путь начинался с решения самых элементарных, самых простых вопросов но на этой основе была построена логическая система, которая дает теперь модели такого уровня, которые позволяют проникнуть в сущность самых сложных процессов, понять их». Он остановился и на обвинениях объективных методов в том, что они ничего не дают, а также на связях с традиционными методами исследования: «Нам кажется, что то, чего мы определяем при помощи структуралистического метода в изучении лирической поэзии, например относительно ее жанров, по сущности уже было сказано исследователями XIX столетия. Они выразили это другими словами, в соответствии с уровнем развития философии в их эпоху, но все-таки выразили. И все же мы чувствуем, что начинаются эксперименты, которые определяют то же самое гораздо точнее, гораздо достовернее и надежнее, при помощи моделей мы получаем более ясную картину. Я со своей стороны считаю новое начинание отличным». Большинство выступивших в прениях разделяло это же мнение.

Прозвучало во время целой дискуссии лишь одно мнение о том, что моделирование и «структурализм» вообще уже с точки зрения истории философии пройденный этап, как метод устарел и не представляет собою ничего иного кроме запоздалого расцвета философских теорий прошлого столетия.

В ходе общей дискуссии зашла речь и о комплексном характере явлений общественного сознания. Ференц *Тёкеи* особенно подчеркивал то, что относящиеся к этим явле-

ниям модели должны быть многосторонними, состоять не из изолированных элементов, а исходить из их взаимовлияний. На примере своих моделей он показал, что личность, коллектив и орудие производства в независимости друг от друга как понятия не могут быть определены, модель же показывает именно отношение между этими тремя факторами. В связи с этой же моделью встал также и вопрос о том (Иван *Витани*), что эти модели нужно было бы применять непосредственно при изучении «общественной истории производства в области искусства». В ходе дискуссии зашла речь и о необходимости более точной конкретизации, но это требование было отстранено: модели общественных формаций в силу необходимости очень обобщены, но при более точном, индивидуальном и использовании как раз и сокращается этот их обобщающий характер.

Во многих выступлениях затрагивался вопрос о связи общей теории знаков их моделирования. Ференц *Папп* выразил ту точку зрения, что *семиотические модели* по самой своей природе не позволяют учитывать историчности (диахронии), более того, из каких явлений, какого материала строятся эти модели. Однако в ходе дискуссии большинство участников выразило ту позицию, что можно представить семиотическое моделирование и исторических изменений, диахронии. Более того, именно при анализе произведений искусства могут быть учтены и различные факторы общественного значения. Однако о том, могут ли быть названы семиотическими схемами и эти более широкие модели, речь не шла.

Своеобразные требования, которым должны отвечать модели, были отмечены на конкретном этнографическом материале Тамашем *Хоффманом* и Вильмошем *Войгтом*. С одной стороны, речь шла о том, что исторически европейское крестьянство в результате различных условий среды, составляет группы, различающиеся своим образом жизни, что отмечено и в соответствующих источниках; эти различия между группами должны учитываться в любом случае. С другой стороны, докладчиками была затронута и проблематика своеобразия эстетики произведений народной поэзии. В связи с этим наиболее бурная дискуссия развернулась по следующим вопросам: есть ли развитая, определенная эстетика у фольклорных произведений или же это скорее всего касается лишь территории развертывания эстетического? В связи с этим Элемер *Ханкиши* сослался на то, что в определенных формах профессионального искусства (например, в областях исполнительского искусства) встречаются лишь варианты, лишь конкретные проявления отдельного индивидуального искусства. Этот же докладчик выразил мнение и о том, что и в фольклоре можно встретить эстетические элементы, определенные в форме статистических закономерностей. Другие же выступающие подчеркивали то, что статистические закономерности могут быть отмечены лишь в рамках отдельных *групп* произведений, и именно это и представляет различие с профессиональным искусством, где *каждое* произведение искусства является самостоятельной художественной единицей.

Мысль о том, что фольклорные произведения и сами по себе могут служить моделями, понимая под этим отношение между тем общим, что может быть выделено из отдельных вариантов, и между этими различными вариантами, — нашла свое наиболее яркое выражение в выступлении Мартона *Иштвановича*. В этом смысле, как указывалось и в ходе дискуссии, моделирование фольклорных произведений, пожалуй, является лучшим научным методом для решения проблемы вариантов (точка зрения Теклы *Дёмётёра*). В то же время следует отметить, что такое «вторичное» моделирование выдвигает и свои своеобразные методологические требования.

В связи с тремя докладами (рефераты *Лендваи*, *Витани* и *Ханкишша*) прозвучал и такой вопрос: как проявляются показанные явления высокого искусства в области народного искусства? В ходе дискуссии выяснилось, что и в фольклоре могут быть выявлены зачатки представленных явлений искусства, однако необходимым является и их историческое (общественное) деление, наиболее точный анализ. Другой, также не раз поднимавшейся проблемой является вопрос сознательности. Многие подвергали сомнению тот факт, что структура или гармония могут оказывать столь доминирующее влияние на отдельные произведения. Согласно данным ответам, как структурное построение, так и гармония в наиболее широком смысле этого понятия играют более значительную роль, в отдельных произведениях, чем оно думается. Сами деятели искусства, художники знают об этом гораздо больше, чем до сих пор было раскрыто различными (деформализованными) искусствоведческими науками. В то же время такая сознательность в искусстве не оказывает всегда влияния на проявление сознательных закономерностей, поскольку и после познания закона гравитации мы по-прежнему несознательно приспосабливаемся к этому без того, чтобы это модифицировало наше правильное познание, до тех пор сформировавшийся механизм действия.

Самая широкая дискуссия развернулась вокруг вопроса проявления так называемой закономерности «золотого сечения». Докладчик, *Лендваи*, который показал прояв-

ление мира гармонии, соответствующего этой закономерности и в произведениях Бартока и вообще в пентатонике, видит в этой конструкции такой «естественный» принцип, который может быть свойственным лишь органическому миру. Уже и этот докладчик указал на то, что данная закономерность проявляется совместно со строящейся на равновесии классической структурой, сменяя в классической музыке нераздельное господство этой классической конструкции, но всегда проявляется наряду с классическими формами, основанными на равновесии. Ференц *Тёкеи* к этому добавил, что уже в древнегреческом классическом искусстве в первой выраженно художественной структуре мир непропорциональной гармонии подчинен гармонически-пропорциональным конструкциям. Вильмош *Войгт* говорил о том, что картину общей метрической дифференциации (для получения которой до сих пор недоставало общих структурных схем соответствующего уровня), очевидно, можно представить идя по пути от ранних полностью недифференцированных, аморфных форм, с одной стороны, к упорядоченному равновесию, а с другой — к становящейся упорядоченной неуравновешенностью. В фольклоре наблюдается стремление в обоих этих направлениях, то есть мир, подчиненный этой закономерности, может быть отмечен уже только в области профессионального искусства. Многие подвергали сомнению общую силу принципа «золотого сечения», однако в ходе дискуссии, выяснилось, что эта система имеет большое значение: наряду с симметрически-уравновешенным методом конструкции это единственная система пропорций, не основанная на симметрии, она может использоваться для формализации как естественных, так и общественных явлений.

Немного говорилось входе дискуссии о применении теории информации в фольклористике. Своеобразный метод был предложен в докладе и последующем выступлении — Элемером *Ханкиши* для сравнительного анализа текстов народных лирических песен.

В своей работе Янош Ш. *Петёфи* преследовал цель формирования тождественных дескрипционных принципов в описании отдельных видов искусства. Его доклад особо приветствовали исследователи народных обрядов. Текла *Дёмётёр* указала, что в этой области самой большой и до сегодняшнего дня не разрешенной проблемой традиционной фольклористики является то, что система элементов отдельных народных обрядов и система элементов отдельных текстов не могут быть с легкостью изготовлены во взаимосвязи друг с другом. Участники совещания за круглым столом лишь указали на эту проблему, в разрешении ее определеную помощь могут оказать сравнительные эксперименты грамматической сегментации художественных текстов.

Собственно говоря, дискуссия развернулась по каждому из заслушанных докладов, развернулась острая полемика. А потому невозможно даже перечислить все затронутые вопросы. Своеобразие функции поэтики языкового сообщения в фольклоре, аграмматизация необходимая в целях сравнительных исследований при семантическом изучении народных верований, неприменимость большинства моделей, полученных в результате изучения образа жизни примитивных народов, для моделирования образа жизни европейского крестьянства; опыт моделирования при составлении каталогов текстов народно-поэтических произведений и еще много-много других конкретных проблем было поднято в ходе обсуждения. Именно вследствие большого интереса, проявленного к работе этого совещания, его участники решили продолжать в будущем это начинание и проводить симпозиумы за круглым столом. Прозвучало предложение организовать совещание, темой которого явилось бы многосторонний конкретный анализ какого-либо определенного фольклорного жанра; или сравнительный анализ фольклора и литературы при помощи современных методов. После дискуссии был составлен и протокол совещания: полный материал докладов и дискуссий по ним. Значительная часть этого материала будет опубликована в венгерской научной печати. А поскольку это совещание вызвало большой интерес и за рубежом, то по возможности и в будущем еще более широко проводятся эксперименты в области использования объективных дескриптивных методов в фольклористике (и вообще в исследовании различных других сфер общественного сознания).

MODELLE IN DER FOLKLORISTIK

(Aus den Materialien einer Rundtischkonferenz)

— Redigiert von V. Voigt —

(Auszug)

Am 23. und 24. September 1968 wurde von der Folkloristischen Sektion der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft und der Folkloristischen Abteilung der Ethnographischen Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften eine Rundtischkonferenz unter dem Titel „Modelle in der Erforschung der Erscheinungsformen des Sozialbewußtseins" in Budapest abgehalten. Die Besprechung hatte einen interdisziplinaren Charakter: es haben daran die Vertreter der verschiedenen Gesellschaftswissenschaften teilgenommen. Die Mehrzahl der vierzehn Referenten haben ihre Gedanken in Thesen Zusammengefaßt; diese schriftlichen Zusammenfassungen wurden den Teilnehmern im voraus zugänglich gemacht. Die Besprechung wurde auf Tonband aufgenommen; und es wurde auch geplant, das vollständige Material der Konferenz zu veröffentlichen: Hier gelangen nur ein Teil der Vorträge und eine Zusammenfassung der Diskussion zur Veröffentlichung. Von der ganzen Rundtischkonferenz sind Übersichten mit ausführlichen Auszügen in der Zeitschrift *Valóság* 12 (1969) H. 4, April, S. 34—55 und etwas kürzer gefaßt in *Kritika* 7 (1969) Februar, S. 55—58 (von György *Szépe)* in ungarischer Sprache erschienen. Auf S. 383—388 der *Acta Ethnographica* 18 (1969) ist eine Besprechung in englischer Sprache zu lesen. Ein kurzer Bericht wurde über die Konferenz in *Národopisné Aktuality* 6 (1969) H., 2., S. 138—139 erstattet. Mehrere folkloristische Arbeiten der Konferenz wurden im *Deutschen Jahrbuch für Volkskunde* 16 (1970) abgedruckt. Im allgemeinen wurden die Besprechungen mit großer Begeisterung aufgenommen. Es wurde beschlossen, daß ähnliche Zusammenkünfte auch in der Zukunft abgehalten werden. In der Rundtischkonferenz wurden zwei Grundthemen, die Modellierung der Formen des gesellschaftlichen Bewußtseins im allgemeinen und spezifisch die folkloristische Modellierung, zur Diskussion gebracht. Deshalb scheinen zwei verschiedene Fortsetzungen notwendig zu sein. Einerseites soll die Ungarische Ethnographische Gesellschaft in der Zukunft Konferenzen ähnlichen Charakters veranstalten. Anderseits bietet sich vielleicht die Möglichkeit an, unter der Obhut der gesellschaftswissenschaftlichen Klassen der Ungarischen Akademie der Wissenschaften eine interdisziplinare Arbeitskom nission zu bilden, die vorläufig mit der Zielsetzung, den Formen des Ästhetischens verschiedenen Seiten her näherkommen zu können, Konferenzen ähnlichen Charakters organisieren soll. Diese Kommission beginnt ihre Tätigkeit bereits im J. 1969.

*

In der ungarischen Folkloristik war diese Rundtischkonferenz die erste Besprechung dieser Art. Hier trafen sich zum ersten Mal in interdisziplinarer Form jene Bestrebungen, die seit Jahren in Ungarn danach getrachtet hatten, die mathematischen, statistischen, im allgemeinen die "objektiv" genannten Methoden in die Gesellschaftswissenschaften einzubeziehen. Die Modellierung ist natürlich nur eine dieser Methoden. Nicht nur die Mehrheit der Forscher der verschiedenen Wissenschaftszweige, sondern selbst die Referenten der Konferenz sind erst am Anfang ihrer Tätigkeit auf diesem Gebiet. Trotzdem zeichneten sich bereits die Möglichkeiten und Umrisse der folkloristischen Modellierung ab. Auch über die Modellierung der Erscheinungsformen des Geisteslebens sind treffende Bemerkungen laut geworden.

Die Konferenz wurde in Abwesenheit des Vorsitzenden, Gyula Ortutay (ordentliches Mitglied der Ung. Akad. der Wiss.), von Doz. Tekla Dömötör eröffnet. Am ersten Vormittag wurden acht Vorträge allgemeinen Charakters gehalten. Die Diskussion über diese fanden (mit einer Ausnahme) an demselben Tag, abends, nach Abschluß aller Vorträge, statt.

Ferenc Tőkei (Philosoph; beschäftigt sich mit der Theorie der Gesellschaftsformen): *Die Gesellschaftsstruktur als Modell;* Iván Vitányi (Ästhetiker; beschäftigt sich mit Musik, Tanz und bildenden Künsten): *Konstruktion der Harmonie;* Ernő Lendvai (Musikologe; Verfasser von Studien über die Formlehre der klassischen und der modernen Musik): *Klangstrukturen in der Musik von Béla Bartók;* Lajos Németh (Kunsthistoriker; Verfasser von mehreren Büchern über die bildende Kunst unseres Jahrhundertes in Ungarn): *Modelle von Kunstwerken;* S. János Petőfi (Linguist, Kybernetiker; bekannt für seine Arbeiten über Literaturtheorie und Poetik): *Vergleichende strukturelle Analyse der Kunstwerke;* Ferenc Papp (Linguist, Semiotiker): *Modelle in der Semiotik;* György Szépe

(Vetreter der allgemeinen Linguistik): *Generative Linguistik, Poesie, Volksdichtung;* Albert HAJNAL (Maschineningenieur; beschäftigt sich mit Systemlehre): *Modell und Werk — Ordnungsprinzipien in Natur und Schöpfung.* (Die Vorträge wurden illusionsgebend und etwa meisterhaft illustriert mit Bildern, Diagrammen, Klavierspiel, Pantomime, Rednertricken, Gestikulation usw.).

Der Vortrag von S. János **Petőfi** ist auszugsweise in unserer Zeitschrift S. 349—354 zu lesen. Es lag in der Absicht seiner Vortragens, die Möglichkeiten der Analysen verschiedener Künste (Folklore und berufsmäßiger Künste) mit gemeinsamer Methode zu erfassen. Solche Analysen haben einen vergleichenden Charakter und können in zwei Gruppen aufgegliedert werden: einerseits der Vergleich der Kunstwerke miteinander, die zu demselben semiotischen System (wie Literatur, Musik, Tanz, Malerei usw.) gehören; anderseits der Vergleich der Elemente und Werke der verschiedenen semiotischen Systeme miteinander. Unter den Kunstwerken verschiedenen Typs ist besonders die Analyse der sprachlichen Kunstwerken sowohl sachlich, als auch methodisch bedeutend. Sofern das sprachliche Zeichen einen spezifischen Platz im Zeichensystem (also in der Semiotik) einnimmt, nehmen auch die sprachlichen Kunstschöpfungen eine eingentümliche Schlüsselposition unter den Kunstwerken ein. Bei der Analyse der sprachlichen Kunstschöpfungen gelangten in der letzten Zeit besonders drei Gebiete zur Bedeutung: die Forschung der Hierarchie oder der Schichten der Strukturkomponente, Erschließung der Wiederholungs- und Parallelismuserscheinungen in weitestem Sinn, schließlich die Ausarbeitung einer sog. generativ-transformativen Sprachtheorie. Die hier angewendeten methodischen Verfahren und Lösungen sollen auch für die Gebiete der anderen »Sprachen«, d. h. Ausdrucksweisen (Ausdruckweise der Bewegungskunst, des Singens, der dekorativen Kunst usw.) herausgefunden werden. Erst hierauf wird eine vergleichende Untersuchung der im Rahmen der verschiedenen Künste zustande gebrachten »Texte« und »Strukturen« folgen können.

Am ersten Tag nachmittags kam die Reihe an sechs folkloristische Vorträge. Zuerst sprach Elemér **Hankiss** (Literaturhistoriker, beschäftigt sich mit Literaturtheorie und Kunstpsychologie) über *Kommunikationsmodelle und Volksliedforschung* (der Vortrag wird in seinen Thesen auszugsweise in unserer Zeitschrift S. 354—355 veröffentlicht), dessen Hauptgedanken folgende waren:

Die Bedeutung der primären sprachlichen Symbole, d. h. der Wörter, wird nicht nur von den sekundären sprachlichen Symbolen (morphologische, syntaktische und Kontexmomente), sondern auch von sog. Kommunikationsfaktoren modifiziert. Diese sind:

1. die gegebene *Situation*, durch die die Mitteilung oder „Nachricht" begründet oder ausgelöst wurde;
2. das *Verhältnis* des Sprechers zum Angesprechenen;
3. die Eigenschaften und der augenblickliche Zustand des aufnehmenden Bewußtseins, die sog. »*Konditioniertheit*«, Präkondition;
4. die *Intonation, Mimik* und *Gebärde* des Sprechenden.

Im Fall eines geschriebenen Textes fallen einige dieser bedeutungsmodifizierenden Faktoren (Intonation, Mimik, Gestikulation), oder sogar alle, weg. Der Dichter steht z. B., in Mehrzahl der Fälle, in keiner unmittelbaren Verbindung mit dem Leser. So kann er auf die Hilfe der bedeutungsmodifizierenden Faktoren: auf die Kenntnis der das Gedicht auslösenden *Situation* oder auf einen gegebenen persönlichen Kontakt auf eine gegebene *Konditioniertheit* des Lesers, auf die Hilfe der *Intonation, Mimik* und *Gebärde* nicht rechnen.

Weil aber eine differenzierte persönliche Mitteilung ohne Schattierung der Bedeutung der Wörter des Wörterbuches unvorstellbar ist, ist der Dichter gezwungen (mag er es wollen oder nicht), in den Gedichten gewisse Informationen bezüglich der fehlenden Kommunikationsfaktoren einzuschlüsseln. Informationen, die 1. auf die Situation hindeuten, in der das Werk entstanden war, 2. irgendeine Beziehung vom Dichter zum Leser herstellen können, 3. den Leser zur Aufnahme des Werkes „präkonditionieren" d. h. vorbereiten und 4. die soweit wie möglich, diese Informationen reproduzieren oder absichtlich und auffallend den Tonfall der lebendigen Sprache verändern.

Dieser *Zwang des Einschlüsselns* ist ein wichtiger, gestaltender Faktor der lyrischen Dichtung: sein Einfluß, oder seine Spuren sind bei der Mehrheit der lyrischen Gedichten, vielleicht sogar bei allen nachweisbar, und zwar so stark, daß das Modell der lyrischen Gedichte ohne Beachtung dieser Faktoren adäquat nicht abzuzeichnen ist.

Und die Volkslieder?

Da hier von einer mündlichen Dichtung, von in Worten vorgetragenen Liedern die Rede ist, sind hier scheinbar die Kommunikationsfaktoren gegeben. Man könnte ihr

Einschüsseln in die Texte der Lieder für überflüssig halten. Wohl nur dem Anschein nach. Zwischen der das Volkslied singenden Person und der das Lied hörenden annehmenden Person besteht keine wirkliche, sondern nur eine scheinbare, »Als-ob«-Verbindung. Die das Volkslied singende Person ist nämlich, in der Mehrzahl der Fälle, nur ein Vermittler; der wirklich Sprechende ist nicht diese Person, sondern der »Autor« des Liedes, auch dann, wenn dieser Autor niemals existierte, oder wenn dieser Autor keine bestimmte Person ist. Zwischen diesem »Autor« und der auf das Lied sich orientierenden, hörenden Person gibt es aber bereits keine unmittelbare Verbindung. Demzufolge muß der Autor des Volksliedes gewisse Kommunikationsfaktoren ins Volkslied ebenso einschlüsseln (Situation, Verhältnis, Präkonditionierung), wie in der Hochliteratur der Dichter in das lyrische Gedicht.

Der Vortrag von Vilmos **Voigt:** *Modellierungsversuche in der Folkloristik* (veröffentlicht in dieser Nummer unserer Zeitschrift, S. 355—392.), besteht aus zwei Teilen. Im ersten Teil (Kapitel 1—4) wird ein Überblick über die allgemeine Geschichte des Modellierens und die bisherigen als Modellierung anzusprechenden folkloristischen Versuche gegeben. In zweiten Teil (Kapitel 5) beschäftigt sich der Verfasser mit einigen Eigentümlichkeiten der folkloristischen Modelle. Als ein immer zu beachtender Gesichtspunkt wurde ihm die Berücksichtigung der ästhetischen Niveau-unterschiede der Berufskunst und der folkloristischen Schöpfungen betont. Soll nämlich von irgendeiner Erscheinung der Folklore ein ästhetisches Modell verfertigt werden, so muß man darauf achten, daß das Ästhetische in der Folklore nicht in einer vollständigen, entfalteten Form erscheint, sondern es nur eine »Vorschule« dessen sei. Es soll in der Folkloristik auch ein Unterschied zwischen Sachmodellen und Metamodellen gemacht werden. Im weiteren sollen auch die Möglichkeiten der Anwendung gewisser Experimentsmodelle nicht ausgeschlossen werden. Die Versuchsmodelle werden bei Lösung solcher Probleme angewendet, vor welchen sonst (z. B. aus Mangel an historischen Aufzeichungen) die Folkloristik stoppen müßte. Schließlich hat die folkloristische Modellierung auch ihre Bedeutung für die allgemeine Modellwissenschaft. Sie bedient sich bei der Lösung ihrer spezifischen Aufgaben eines solchen Schlüssels, der sich auch bei der Lösung anderer Modellaufgaben verwenden läßt. Die Problematik der Abweichungen der Darstellung der Natur bzw. der Gesellschaft, die prädestinierende Tendenz der Konstruktion der folkloristischen Schöpfungen, die auffallenden Unterschiede zwischen den morphologischen und strukturalistischen Beschreibungen sind Probleme auch der allgemeinen Modellwissenschaft. Wenn diese von der folkloristischen Modellierung richtig und genau gelöst werden, so wird man nicht nur innerhalb ihrer Kompetenz auf gewisse, seit Jahrhundert ungelöste Probleme die Antwort geben können, sondern man kann für andere Modellwissenschaften, ja sogar auch für die Forschung der allgemeinen Ästhetik und der Formen des künstlerischen Bewußtseins mit anderen Methoden, nützliche Beiträge leisten.

Bohuslav **Beneš,** damaliger Dozent des Ethnographischen Instituts der B. E. Purkyně-Universität in Brno (der einzige ausländische Teilnehmer der Konferenz) beschäftigte sich in seinem Vortrag, »*Die funktional-strukturalistische Methode in der tschechoslowakischen Ethnologie*« (den vollen Text veröffentlichen wir unserer Zeitschrift S. 392—398.), mit vier Fragenkomplexen, die sich thesenmäßig folgendermaßen zusammenfassen lassen.

1. Historische Bedeutung der strukturalistischen Methode in der tschechoslowakischen Ethnologie nach dem ersten Weltkrieg und Möglichkeiten ihrer Einführung und Verbreitung.

2. Spezifische Auffassung der Struktur und Funktion in der tschechoslowakischen Ästhetik und Literaturwissenschaft. Zusammenhang dieser Erforschungen mit der Arbeit der Ethnologen, Bedeutung des Prager Linguistischen Zirkels. *3.* Applikation des funktionalen Strukturalismus in der tschechoslowakischen Volkskunde: Jakobson, Bogatyrev, Melicherčík, Václavík, Gašparíková. Möglichkeiten der einzelnen Analysen in der Ethnographie und Folkloristik. Ausnützung älterer Arbeiten der russischen formalistischen Schule in den zeitgenössischen Forschungen. *4.* Positive und negative Bestandteile des funktionalen Strukturalismus und weitere Entwicklungsmöglichkeiten dieser Methode in der ethnologischen Erforschung des mitteleuropäischen Gebiets. Zusammenhang mit anderen Methoden, vor allem mit der marxistischen Historiographie, historisch-genetischen Forschung und mit der Komparatistik.

Die Arbeit von Imre **Katona,** *Versuch einer quantitativen Untersuchung der Variantenbildung der ungarischen Volksliedtexte,* geht von konkreten Material aus und erzielt konkrete Ergebnisse. Als Grundstoff hat er 107 in einer verhältnismäßig kurzen Zeit gesammelte neuzeitliche ungarische, einstrophische Volkslieder landwirtschaftlichen Lohnarbeiter vom Gesichtspunkt aus untersucht, welches Maß die Veränderung innerhalb einer Strophe aufweist. Unter diesen 107 Liedertypen ließen sich 42 Invarianten finden.

Von den übrigen 65 Grundtexten wurden 185 Varianten, für jeden Typ durchschnittlich 3, aufgezeichnet. Bei diesen Varianten ist festzustellen, daß im Text die 1. und die 4, Zeile die veränderlichsten sind. Weniger verändert sich die 2., am wenigstens die 3, Zeile. Sofern eine Variierung überhaupt vorhanden ist, tritt ihre Mehrzahl immer in der ersten Hälfte der einzelnen Verszeilen auf, während vom musikalische Gesichtspunkt aus fast immer das Gegenteil vorkommt. Bei den unruhigsten Teilen des Textes wird instinktiv die Stabilität der Melodie bestrebt und umgekehrt. All diese Gesetzmäßigkeiten sind dem obersten Gesetz unterworfen, daß die ungarischen, einstrophischen Volkslieder neuen Stils sich vom Gesichtspunkt des Textes aus überall und beliebig verändern lassen. Dies ist das Zeichen einer auffallenden Elastizität. Die formale Verbundenheit gleichen Maßes. Diese Untersuchungen sind noch nicht abgeschlossen; sie verlangen sowohl quantitativ wie auch qualitativ eine weitere Verfeinerung. (Der volle Text des Vortrages von Imre KATONA wird in dieser Nummer unserer Zeitschrift, S. 398—401. veröffentlicht.)

Der Vortrag von Mihály **Hoppál** *Das semantische Modell des ungarischen Lidérc-glaubenkomplexes*, (ung. „lidérc", ein Glaubens- und Sagenwesen, mit verschiedenen Merkmalen), geht gleichfalls von konkretem Material aus (die Arbeit erscheint mit vollem Text in unserer Zeitschrift, S. 402—414). Die Arbeit beginnt mit einer allgemeinen semantisch-wissenschaftsgeschichtlichen Einleitung. Das Hauptergebnis dieser Einleitung ist, daß semantische oder semantisch zu nennende Modelle in der folkloristischen Forschung bereits von mehreren Forschern angewendet worden sind. Die wissenschaftliche Zuverlässigkeit und die semantische Konsequenz der Bestrebungen der Autoren sind aber von unterschiedlich Wert. Als Ergebnis der Analyse eines konkreten Beispiels wird festgestellt, daß mit dem Modell die Gesetzmäßigkeiten der Verbindungen der Grundelemente, die die Kulturerscheinung (in diesem Fall des Lidérc-Glaubenskomplexes) bilden darzustellen sind. Im ersten Schritt der Analyse wird festgestellt, welche die relevanten Elemente sind, danach folgen die häufigsten Verbindungen der Elemente. Diese bilden Serien, die je einen Zweig des semantischen Modells angeben. Es wäre wünschenswert, wenn die semantische Schilderung eines jeden Elementes (Zweiges) bearbeitet sein würde. Somit wäre ein Modell zu gewinnen, durch das der ganze Kreis der Anwendung der Elemente illustriert wird. Nach dem Verfasser besteht die Möglichkeit, die Methode des semantischen Modellbaus in der vergleichenden Volksglaubenforschung zu verwenden, und zwar so, daß man je ein relevantes Element der Kultur der verschiedenen Völker auswählt und die semantischen Stammbilder aller Elemente einander konfrontiert werden.

Den fünf folkloristischen Vorträgen folgte das Referat von Tamás HOFFMANN: *Modelle der Produktionserfahrungen des europäischen Bauerntums.* Damit wurde die Konferenz beendet. In diesem sachvolkskundlich intonierten Vortrag wurde untersucht, durch welche Faktoren der Wissenschaftsgeschichte und der Quellengeschichte die Forschung der Bauernkultur in der europäischen Ethnographie bestimmt ist und wie diese Umstände bei der Verfertigung unserer Modelle zu beachten sind.

Am Abend des ersten Tages begann die allgemeine Diskussion, die sich sowohl auf die konkreten Thesen der einzelnen Referenten als auch auf die allgemeinen Zusammenhänge der Modellierung erstreckte. Wegen des großen Interesses wurde die Diskussion am nächsten Vormittag fortgesetzt. Zu Beginn dieser Diskussion hat Gyula ORTUTAY seine für den vorigen Tag geplante Eröffnungsrede vorgetragen. Diese neue Diskussion nahm mit den Antworten der Referenten mit dem Schlußwort von Tekla DÖMÖTÖR ein Ende. Damit kam die ganze Konferenz zum Abschluß. Zum Schluß wurde noch besprochen, mit welchem konkreten Thema die Rundtischkonferenz fortgesetzt werden soll; außerdem sind Bemerkungen in Zusammenhang mit der Veröffentlichung des Materials laut geworden. Es scheint, daß sich die Vorbereitungen für Fortsetzen der Besprechungen ähnlichen Inhaltes noch im J. 1969 fortsetzen kann und daß auch der Veröffentlichung Sorge getragen wurde.

*

Die Themen der **Diskussion** waren so verzweigt und vielseitig, daß es schwer ist, sie kurz zusammenzufassen. Im Folgenden beschränken wir uns nur auf die Besprechung einer wichtigen Gesichtspunkte.

Wie Gyula ORTUTAY in seiner Eröffnungsrede betonte: . . .» stehen wir eigentlich jetzt noch am Anfang der Forschungen solcher Art. Mit Hilfe der neuen Methoden erzielten wir erst diese Resultate. Wer die Entfaltung der mathematischen Theorien kennt, wird wissen, aus welchen, auf den ersten Blick elementar und einfach anmutenden Fragestellungen und Antworten, sozusagen aus den ersten Schritten der Kindesmathematik

man ausgeht und jenes logische System ausbaut, das so hohe Modelle zu ergeben vermag, daß man dadurch zu den kompliziertesten Prozessen und zum deren Verstehen geführt wird.» Er ist auch auf die Beschuldigung des Nichtssagens der objektiven Methoden eingegangen: »Obwohl unsere Vermutung ist, daß über die lyrische Kunst (z. B. über die Gattungen der Lyrik) im wesentlichen bereits im 19. Jh. von den Forschern schon alles gesagt wurde, was wir jetzt mit der strukturalistischen Methode festzustellen versuchen, aber man es damals mit anderen Worten, auf dem philosophischen Niveau ihrer Zeit gesagt hatte, haben wir trotzdem das Gefühl, daß es hier jetzt ein Versuch eingesetzt wurde, wodurch dasselbe genauer, kontrollierbarer bestimmt wird und daß diese Modelle uns ein klareres Bild zu schaffen vermögen.« Diese Meinung wurde auch von der Mehrheit der Diskussionsteilnehmer geteilt. Es wurde nur eine einzige Meinung darüber laut, daß die Modellierung (und der Strukturalismus) im allgemeinen philosophiegeschichtlich überholte Methoden und späte, abgeblühte Varianten der bürgerlichen Philosophien des vergangenen Jahrhunderts seien.

Im Laufe der allgemeinen Diskussion kam die Reihe auf die Komplexität der Erscheinungen des Sozialbewußtseins. Ferenc Tőkei hat besonders betont, daß ihre Modelle vielseitig sein müssen. Man soll nicht von isolierten Elementen, sondern von deren Aufeinanderwirkungen ausgehen. Mit dem Beispiel seiner Modelle hat er geschildert, daß Individuum, Kollektiv und Produktionsmittel für sich unerklärliche Begriffe sind; das Modell deutet eben auf das gemeinsame Verhältnis dieser drei Faktoren hin. Im Zusammenhang mit diesem Modell wurde auch der Wunsch geäußert (im Vorschlag von Iván Vitányi), daß diese Schemen unmittelbar auch für die Erfassung der gesellschaftlichen Geschichte der »Kunstproduktion« angewendet werden sollen. Im Laufe der Diskussion wurde ferner ein Anspruch auf die genauere Konkretisierung geäußert. Dieser Wunsch wurde aber verworfen: die Modelle der gesellschaftlichen Formationen sind notwendigerweise sehr allgemein: will man diese allzu genau und individuell anwenden, büßt eben ihre umfassende Art ein.

Mehrfach wurde die Verbindung der allgemeinen Semiotik mit der Modellierung erwähnt. Ferenc Papp war der Ansicht, daß der geschichtliche Gesichtspunkt (Diachronie) bei den semiotischen Modellen — infolge ihrer Natur — außer acht gelassen wird, genauso wie die Art der Erscheinungen, auf die diese Modelle aufgebaut wurden. Im Laufe der Diskussion erhielt jene Ansicht das Übergewicht, daß auch eine Möglichkeit der semiotischen Modellierung der geschichtlichen Veränderungen (der Diachronie) vorstellbar ist. Ja gerade bei der Analyse der Kunstwerke sind auch die verschiedenen Faktoren der gesellschaftlichen Bedeutung zu berücksichtigen. Darüber ist aber nicht mehr gesprochen worden, ob die somit gewonnenen ausgedehnteren Modelle auch weiterhin semiotische Schemen zu nennen sind.

In Zusammenhang mit konkreten ethnographischen Materialien haben Tamás Hoffmann und Vilmos Voigt die spezifischen Anforderungen der Modelle betont. Sie sprachen einerseits davon, daß das Bauerntum Europas historisch unter sehr verschiedenen Umständen, wie aus den einschlägigen Quellen ersichtlich, Gruppen mit verschiedener Lebensweise bildeten. Diese Unterschiede müssen durchgehend berücksichtigt werden. Anderseits wurde über den eigentümlichen Problemenkreis des Ästhetikums in den Schöpfungen der Volksdichtung diskutiert. Es wurde lebhaft darüber diskutiert, ob die folkloristischen Schöpfungen ein ausgebildetes, eindeutiges Ästhetische innehaben, oder ob hier die Rede nur von dem Entfaltungsterrain des Ästhetischens sein kann. In diesem Zusammenhang berief sich Elemér Hankiss darauf, daß in gewissen Formen der Berufskunst (z. B. in der Schauspielkunst) bloß Varianten, individuelle Verwirklichungen vorkommen. Er war auch der Meinung, daß in der Folklore auch bestimmte ästhetische Qualitäten zufinden sind. Von anderen wurde dagegen betont, daß statistische Gesetzmäßigkeiten nur innerhalb der Rahmen der *Serien* der einzelnen Werke zu beobachten sind. Eben hierin besteht der Unterschied gegenüber der berufsmäßigen Kunst, wo *jede* Schöpfung eine selbständige künstlerische Einheit ist.

Am prägnantesten kam bei Márton Istvánovits der Gedanke zum Ausdruck, daß die folkloristischen Schöpfungen für sich »modellartig« sind. Darunter ist das Verhältnis des gemeinsamen Kernes der Varianten zu den einzelnen Varianten zu verstehen. In diesem Sinn ist vielleicht — wie in der Diskussion darauf hingewiesen wurde — die Modellierung der Folklorewerke die beste wissenschaftliche Methode für die Lösung des Variantenproblems (Ansicht von Tekla Dömötör). Es muß aber auch bemerkt werden, daß die auf diese Weise "doppelt" gewordene Modellierung auch gewisse methodologische Ansprüche erhebt.

Im Zusammenhang mit den drei Vorträgen von Lendvai, Vitányi und Hankiss wurde auch die Frage gestellt, wie es mit diesen Faktoren der Hochkunst auf dem Gebiet

der Volkskünste steht. Die Diskussion ergab, daß sich die besprochenen Erscheinungen auf einer Anfangsstufe auch in der Folklore auffinden lassen. Eine geschichtliche (und gesellschaftliche Schichtung und eine zuverläßige Genauigkeit sind aber unbedingt notwendig. Die andere, gleichfalls mehrfach aufgeworfene Frage war die des Bewußtseins. Es wurde nämlich mehrfach bezweifelt, daß die einzelnen Kunstwerke durch Komponierung und Harmonie so weitgehend beeinflußt wären. Sowohl die Komposition als auch die im weiterem Sinn genommene Harmonie sind in den einzelnen Schöpfungen viel prägnanter, als man hätte denken können. Auch die Autoren wissen mehr darüber, als dies die bisherigen (deformalisierten) Kunstwissenschaften erschlossen hatten. Die Gültigkeit der Gesetzmäßigkeiten wird aber durch des künstlerische Bewußtsein nicht immer direkt beeinflußt, wie wir uns auch heute, nach Entdeckung des Gravitationsgesetzes unbewußt an dieses anpassend bewegen, ohne, daß diese richtige Erkenntnis unseren schon früher ausgebildeten Gehmechanismus modifizieren würde.

Es wurde am meisten über den Wirkungskreis des sog. »goldenen Schnittes« diskutiert. Der Referent (LENDVAI) hat in den Werken von Bartók und im allgemeinen auch in der Pentatonik das Vorhandensein einer Harmonienwelt mit Goldschnitt geschildert. In der Konstruktion des Goldeschnittes befindet sich nach ihm ein solches Naturprinzip, das nur der organischen Natur eigen ist. Diese Gesetzmäßigkeit erscheint gleichzeitig mit dem auf dem Gleichgewicht bauenden klassischen Kompositionen. In der modernen Kunst löst es seine Alleinherrschaft ab, kommt aber immer neben den klassisch balancierten Kompositionsformen zur Geltung. Ferenc TŐKEI hat noch hinzugefügt, daß bereits in der klassischen Kunst des Altertums, in der ersten ausgesprochenen künstlerischen Strukturwelt, sich die unproportionierte Harmonienwelt der harmonisch-proportionierten Kompositionsmethode unterordnet. Vilmos VOIGT hat darüber gesprochen, daß ein Bild der allgemein metrischen Differenzierung (für deren Schilderung die entsprechenden allgemeinen Strukturschemen fehlten) auf zwei Wegen erreichbar ist: einesteils von den einst gänzlich undifferenziert-amorphen »Formen« aus in die Richtung des regelmäßig werdenden Gleichgewichtes, anderseits in die Richtung des regelmäßig werdenden Ungleichgewichtes schreitend. In der Folklore lassen sich die Bestrebungen in beiden Richtungen wahrnehmen. Die regelrecht auskristallisierte, klassisch-proportionierte Kunst und die Formwelt des Goldschnittes sind mehr nur in den Berufskünsten zu erkennen. Die allgemeine Gültigkeit des Goldschnittes wurde mehrfach bezweifelt. Aus den Antworten stellte sich aber heraus, daß die Rolle dieses Systems wirklich bedeutend ist. Neben der symmetrisch-balancierten Kompositionsmethode ist der Goldschnitt das einzige nicht-symmetrische Proportionssystem, das sich weiterbauen und zur Formalisierung der Erscheinungen von Natur und Gesellschaft verwenden läßt.

Über die folkloristische Anwendung der Informationstheorie wurde weniger diskutiert. Eine spezifische Variante der Anwendung wurde von Elemér HANKISS (in seinem Vortrag und in seinem nachträglichen, ergänzenden Diskussionsbeitrag für die vergleichende Textanalyse lyrischer Volkslieder) vorgeschlagen. Die Bestrebung von S. János PETŐFI war gemeinsame Deskriptionsprinzipien bei der Beschreibung der verschiedenen Künste auszugestalten. Sein Vortrag wurde besonders von den Forschern der Volksbräuche mit Freude begrüßt. Tekla DÖMÖTÖR hat darauf hingewiesen, daß das größte und bis heute ungelöste Problem der traditionellen folkloristischen Forschung ist, das System der Brauchtumselemente und das der Textelemente im Zusammenhang miteinander zu erfassen. Obwohl die Teilnehmer der Konferenz dieses Problem nur gestreift haben, es scheint jedoch so, daß die vergleichenden segmental-grammatischen Versuche für diese Arbeit einigermaßen Hilfe zu leisten vermögen.

Jedem Vortrag schlossen sich Diskussionsbeiträge an. Die Teilnehmer haben auch untereinander heftig diskutiert. Deshalb ist es ja wirklich unmöglich, alle Fragen aufzuzählen, von denen die Rede war. Die Eigentümlichkeit der poetischen Funktion der sprachlichen Mitteilung in der Folklore, die notwendige Agrammatisation der semantischen Untersuchung des Volksglaubens für die Zwecke der vergleichenden Forschungen, die Unanwendbarkeit der aus der Erforschung der Lebensweise der primitiven Völker abgeleiteten Modelle für die Modellierung der Lebensverhältnisse der europäischen Bauern, die Erfahrungen bei der Verfertigung des Katalogs der Texte der Volksdichtung — und noch viele andere, konkrete Probleme — alle diese wurden in der Diskussion behandelt oder wenigstens erwähnt. Wegen des großen Interesses wurde von den Teilnehmern beschlossen, daß die Rundtischgespräche in der nächsten Zukunft fortgesetzt werden sollen. Als Vorschlag sind die Wünsche laut geworden, einesteils irgendeine folkloristische Kunstgattung von mehreren Gesichtspunkten aus im Rahmen einer Diskussionssitzung zu analysieren, andernteils die Folklore und die Hochliteratur mit Anwendung der neuen Methoden miteinander zu vergleichen.

Nach der Diskussion wurde das Protokoll der Besprechung verfertigt: das ganze Material der Vorträge und der Diskussion. Es wird zum größten Teil in der ungarischen Fachpresse veröffentlicht. Da für die Konferenz auch das Ausland Interesse gezeigt hatte, soll die Erprobung der objektiv-deskriptiven Methoden in der Folkloristik (und im allgemeinen in der Erforschung der verschiedenen Sphären des gesellschaftlichen Bewußtseins) in größerem, in einem internationellen Umfang fortgesetzt werden.

Tutajozás a Maroson a múlt században

II. rész

4. A tutajozás kereskedelmi és pénzügyi, gazdasági és társadalmi kérdései.

Valamennyi forrásunk a tutajkereskedelem nagyarányú voltáról tudósít. Az adatok sok esetben becslésen, mérlegelésen alapulnak, de akad közöttük több olyan, amely a leghitelesebb kimutatás számtételeit sorakoztatja fel. Részletesebb adataink 1838-ból és 1847-ből az árviszonyokra, hivatalos statisztikai adataink és számszerű viszonyokat is tartalmazó közléseink 1857-ből és 1863-ból vannak. Korábbról és későbbről is rendelkezünk számos, a tutajozás méreteire utaló közléssel.

Doktor Fodor András 1838. évi beszámolója felteszi a kérdést: hogyan és mennyit lehet keresni a tutajkereskedelemmel? Az árak több más körülményen kívül a hely távolságától és az időjárástól függenek. Másként kel el a tutaj, ha egész nyáron van bőven, folyamatosan elegendő víz, és a tutajokat megszakítás nélkül lehet kihozni a havasból, és másként, ha szárazság miatt nincs elegendő víz, vagy az árvíz következtében egyszerre kelleténél több víz van. Nagy befolyást gyakorol az ár- és keresetviszonyokra a tutajok minősége is. „Egy kereskedés sem bizonytalanabb, mint a' tutajokkali, melly a' legszegényebből is hamar gazdagot, s a' gazdagból szegényt csinálhat."[55]

A tutajkereskedelem első helyei — mint láttuk — a Gyergyói-medence Maros-parti községei: Gyergyóalfalu, Ditró, Gyergyóremete, s már ekkor Maroshévíz, Vasláb, Csomafalva, Tekerőpataka és Gyergyóújfalu. A Maros forrásvidékéhez közelebb eső helyeken (Vasláb, Csomafalva, Tekerőpataka, Gyergyóújfalu) csak tavasszal az olvadás beálltakor, s akkor is csak az esetben vihető le a tutaj, ha elegendő víz van. Ezért itt a kereskedelem esetleges és bizonytalan volt. Nem egyszer volt rá eset, hogy a tutajok egy vagy több évre bent rekedtek a leszállítás lehetetlensége miatt. A Gyergyóaljfalu, Ditró s főleg Gyergyóremete községbeliek azonban már nagy tutajokkal kereskedtek és Gyergyóremete a tutajkereskedelem kiindulópontjaként már ekkor központi szerepet játszott. A tutajok ára 1838-ban a következőképpen alakult: a 6 és fél öles tutajok 100 deszkával a Gyergyóremete feletti községekben 20 forintért, a 7 öles terhelt tutajok 25 forintért voltak értékesíthetők. Gyergyóremetén és ezen alul már jobb az ár, de 30 forintnál itt sem drágább egy fertálytutaj. „Melly szerént hogy annyi ökrös és gyalog vagy kézi munkák mi csekélyül fizettetnek meg, ezekből meg lehet ítélni." Magyarországi szállító kereskedők 50, 60, 70 forintot is adtak egy tutajért, minthogy Marosújváron a tutajt sóval terhelték és így semmiképp nem károsodtak. De ezeknek az ár- és kereskedelmi viszonyokra befolyásuk nemigen volt, mert olyan kevesen voltak „mint az üstökös csillag előfordulása". Nem vettek sok, legfeljebb száz fertálytutajt.

[55] Doktor Fodor András, 1838, 145.

Kárt is okoztak a tutajkészítőknek, mert megtévesztették őket. Jobb ár reményében ugyanis a tutajkészítők más kereskedőknek sem adták olcsóbban a tutajokat. A tutajok pedig így eladatlanul maradtak, és a következő évben már csak féláron voltak értékesíthetők.

Malomfalvánál „a legszigorúbb kímélt költség mellett" is egy fertálytutaj ára (a sok veszély és az út költségei miatt) 60 forint volt. Ha Lippán is ennyiért lehetett venni a tutajt, akkor az eladóknak nagy volt a veszteségük. Az olcsó eladást megengedhették maguknak a gróf Lázár, a báró Bornemissza és a báró Kemény-családok, minthogy nagy havasaik voltak, ahol a tutajoknak való gerendákat tulajdon embereikkel napszámban vágatták le, vagy a tutajokat készen „taxába kapják", vagy éppenséggel kölcsönadott pénzeik kamatjába. Azok a kereskedők is olcsón jutottak tutajhoz, akik télen a szűkölködőknek előre úgy adtak pénzt, hogy azért nekik tavasszal a kialakult piaci ár felébe adták át tutajaikat. Még ennél is olcsóbban adták a tutajt azok, akik a havasokban fennakadt tutajokkal tovább álltak, és igyekeztek azoktól hamar megszabadulni, hogy a jogos tulajdonos meg ne csípje őket.

Az ár- és keresetviszonyokra azonban már 1837-ben a külső tényezők is roppant erőteljes befolyást gyakoroltak. A Maros partján mindenütt volt tutajkereskedő. A tutajok sokszor két-három kézen is keresztül mentek, amíg a termelő és a fogyasztó közötti utat megtették. A közvetítő kereskedők csak úgy nyerhettek, ha minden évben mentől korábban, lehetőleg április végéig vagy május elejéig a tutajokat szerencsésen, kevés költséggel leszállították. Ilyenkor ugyanis minden léc-, deszka- és zsindelykészítő raktár kimerült, a malmos gazdák malmaik és hajóik javítására kényszerültek, mások építéshez fogtak. Az első tutajokat jó áron el lehetett adni. A 7, a 7 és fél öles jó vastag szálú tutajokat 110—112 forinton, a 7 ölest 100, az ezeknél rövidebbeket 90 forinton, mivel „ilyenkor — akiknek szükségük vagyon — úgy fizetik, ahogy tartják".

A korai nagy áraknak azonban más oka is volt. A lippai és az aradi kereskedők azért is drágán vették a tutajokat, hogy a magas áraknak híre terjedjen, s hogy ennek következtében saját maguk készítményeit és tutajfáikat a tőlük vásárló kereskedőknek (Alsó-Tisza menti kereskedőknek) jó áron adhassák el. Ilyenkor a magas árak híre eljutott a Maros felső szakaszának vidékére is, ahonnan emiatt igyekeztek sietve még több tutajt kihozni. Az is megtörtént, hogy néhány kereskedő már áprilisban Gyergyóba ment, néhány tutajra megalkudott, foglalót is hagyott, a tutajt azonban azzal az ígérettel, hogy a szállítás megkezdésekor érte jön, hátrahagyta. De a „felpénzt" és a tutajt szándékosan veszni hagyták, az egésznek csak a megtévesztés volt a célja, hogy így a hiszékenyek közt a magas ár iránt nagy reményeket keltsenek, a székelyeket nagy mennyiségű tutaj kivitelére ösztönözzék. 1837-ben sokan tévedtek meg emiatt, de csak akkor vették észre megcsalattatásukat, amikor nagy költséggel Lippára leérkeztek, és ott csak veszteséggel tudták tutajaikat eladni.

A rendszeres gyakorlat különben is az volt, hogy a lippai kereskedők egy hónapig nagyban vásároltak, majd megálltak a vásárral és vártak június végéig, amikorra minden tutajt lehoztak „s úgy eltelik a Maros partja velük, hogy 2 mérföldnyire is egy végtében mind tutajokkal van rakva a part." Ekkor a lippai kereskedők két-három megbízott embere megindult, s mintha szándékában állna vásárolni, egy-két tutajt megszemlélt, és „a kért árnak felét csufságból" megígérték, 100 forint helyett 60-at, de vásár nélkül mentek el. Egy-két nap múlva mások jöttek, akik 65—70 forintot ígértek. „S ily móddal hetek-hóna-

pokig is mind függőben tartják az árusokat, míg ezeknek némellyike minden pénzét elkölti; másiknak házi környülállása, mezei munkája, vagy a kölcsönvett pénzének lefizetési ideje eszébe jut; harmadik meglopatik, 's. a. t., s így elkeseredve tutajaikat ön káraikkal is oda adják." Bekövetkezik a kereskedőkre nézve nagyon előnyös áresés, sok vásárt kötnek, majd július végéig a vétel ismét mgszűnik. Ekkor már ismét kevés az eladni való áru. Az árak ismét emelkednek. „Tudván pedig a 'vevők, hogy a' mely tutajok egyszer oda lementek, azok a' Maroson többé vissza nem jöhetnek, s annál fogva bizonyosan az övék, mintegy könyörületes nagy lelküségből 80 s 90 forintokkal fizetik, hogy a jövő évben viszont vinni meg ne unatkozzanak; miben még azon hasznok is vagyon az oda való speculáns kereskedő uraknak, hogy minekutánna már minden tutajok el keltek és mások érkezni meg szűntek, azoknak, kiknek ők magukét eladják, hittel erősithetik, magok is milly drágán kénytelenittettek venni 's az okból önkárok nélkül olcsóbban nem adhatják, kb. a 60—70 forinton vettet nem olcsóbban 120—140 forintnál." — írja Doktor Fodor András.[56]

Az 1847. évi tudósítás[57] becslésen alapuló számításokat végzett és megjegyezte, hogy hiteles kútfő lenne a gátaknál vezetett olyan jegyzőkönyv, amelybe a gátvámból eredő bevételeket bevezetnék. Ilyennek híján több nagy tutajkereskedőtől tájékozódott. Eszerint Gyergyóból és az ezen alóli havasokból (Szászrégenig) évente 11—12 000 fertálytutajt hoztak ki. Ebből mintegy 2000 fertálytutajt a földesurak és haszonbérlők úrbéres szolgálatban vágattak és hozattak le Szászrégenig. Ezekkel kapcsolatosan tehát nem volt befektetés, kiadás. A tutajkereskedelem egészének költségtételei így alakultak:

Egy fertálytutaj lehozatala Gyergyóból Szászrégenig 10—18 forint, átlagban tehát 15 forint, 10 000 fertálytutajé	150 000 Ft
Szászrégentől Malomfalváig a szállítás munkabére	50 000 Ft
Malomfalvától Lippáig a 10 000 fertálytutajból összerótt 2500 egész vagy „tereh" tutaj — 2—2 legényt számítva egy tutajra — minthogy egy egész tutaj szokásos szállítási díja 100 forint	250 000 Ft
összesen:	450 000 Ft

A tutajkereskedők szempontjából vizsgálva a dolgot, számításba kell vennünk, hogy egy fertály terhelt tutaj ára 1845-ben 70—80 forint, középáron tehát 75 forint, a 10 000 tutajé együttesen 750 000 forint volt. A szállítás költsége és a tutajok ára tehát összevéve 1 200 000 forintra rúgott. Lippán egy fertálytutajt 150 forintért lehetett eladni, és így az összes leszállított tutajért 1 500 000 forintot vettek be a kereskedők. Tiszta nyereségük ily módon 300 000 forintot tett ki.[57]

Ezt a kimutatást alátámasztják azok a statisztikai adatok, amelyek 1857-ben öt év tutajforgalmát tüntetik fel. A hivatalos kimutatás, a Radnóton összesített feljegyzések szerint a Maroson leúszott:[58]

[56] Doktor Fodor András, 1838, 145, 147.

[57] Lombossy, 1847, 1245—1246. Tudnunk kell hogy az akkoriban szokásos gyakorlat szerint a 100 forintért a két tutajos legénynek minden személyes szükségletről, a tutajozáshoz kellő tárgyakról magának kellett gondoskodnia. A felsorolás szerint: „ezen 100 forintba betudatik eleség, vám, kötelek, bajnos szegnek való fa, guzs-vessző, fúrók, östök, ládák és más történetes költségek ára."

[58] Vida Károly és G. K. 1857, 171. sz.

év	fertálytutaj	szál deszka	zsindely	üveg borviz
1853	8 551	450 600	583 000	378 000
1854	7 890	580 000	600 000	400 000
1855	6 900	520 000	580 000	495 500
1856	12 484	950 000	378 000	21 000
1857	10 870	698 000	280 000	18 000

Ezek az adatok mindennél jobban meggyőznek a tutajkereskedelem nagy arányairól. Vegyük még hozzá, hogy az 1857. évi adatok nem teljesek, tehát lehetséges, hogy elérték és túlszárnyalták az előző évit is.

A kereskedelem a forradalom alatt visszaesett, de utána rendkívüli gyorsan elérte és túllépte a régi szintet. „A tutajkereskedelem a forradalom után élénkült — írták 1857-ben —, mert most sokkal több tutajt szállítanak; minek oka egyfelől az, hogy a havasi oláh jobbágyok fel lévén szabadulva, több idejük van maguknak dolgozni, más felől a tutaj ára most pengőben is csak nem magasabb lévén, mint csak a forradalom alatti években is, nagy inger a székelyeknek is feszített erővel tutaj-készítéssel foglalkozni." Szembetűnő, hogy amikor a szabadságharc után a gazdasági élet általában romlott, pangott, a tutajkereskedelem nemcsak gyorsan alkalmazkodott a változott viszonyokhoz, hanem még nagyobb lendületet vett. Az okok sokféle láncolatából egyre az előbb idézett forrásunk is rámutat: „Ennek (tudniillik az áremelkedésnek, amelynek viszont kiváltója a nagyobb kereslet) oka egyfelől az, hogy a pénz értéke hova tovább alászáll, más felől pedig a volt jobbágyság a forradalom után maga kelletvén minden épületeiről gondoskodni, s egy rész forradalmi szerzeményekből is jollétre emelkedvén, költségesebb épületeket készítenek, míg más felől sok helyiségek el is lévén égetve a forradalomkor, sok építésre volt és van szükség." Nyilvánvaló, hogy ezen okon kívül épp oly jelentősége van a hallatlan arányú erdőkitermelést korlátozó, vagy akadályozó mindennemű szabályozás hiányának, vagy e szabályok teljes semmibevételének is. „Újabb időben — olvasható ugyanebben a beszámolóban — a fenyü erdő betiltása szükségességét is belátták". Állítólag a görgényi uradalom, a maroshévízi birtokosság, Ditró és Gyertyóremete községek már ekkor igyekeztek áttérni a korlátlan erdőpusztításról az okszerű kitermelésre. De ez, ha meg is történt, elszigetelt jelenség volt, s még évtizedek teltek el, amíg az okszerűbb erdőgazdálkodás rendszere (törvények, intézmények, ellenőrző hatóságok működése stb.) kiépült és érvényre jutott.

A fának legkisebb volt az ára az erdőben. Értéke a víz mentén lefelé haladva nőtt. 1857. évi adatok szerint 100 szál deszka „rendes" ára Gyergyóban és a havason 14—20 pengőforint, Szászvároson és Déván 34—36, Korugnál 24—32, az Arad melletti Glogovácnál 40—50 pengőforint, Makón és Szegeden ugyanennyi. A tutajok ára változó. Látni fogjuk alább, hogy milyen tényezők hatottak az árakra és hogy milyen árromboló hatást gyakorolt a tutajkereskedelemre az érdekszövetségbe tömörült társaságok, a „kompánik" tevékenysége. A gerendatutajok ára terheletlenül Gyergyóban 40—80 pengőforint, Szász-

régenben és Marosvásárhelyt ingadozó, Korugnál és Kamenicánál 100 deszkával megterhelve 80—160 pengőforint, Lippánál hol több, hol kevesebb volt.[59]

Legteljesebb adatsort a kolozsvári *Korunk* című hírlap 1865. évfolyamában találunk.[60] E kimutatás adatai azért is megbecsülendők, mert ezideig ez az egyetlen olyan közlemény, amely a marosi tutajozás számtételein kívül más erdélyi folyókon gyakorolt tutajozásról is számszerű adatokat tartalmaz.[61] Minthogy a kimutatás a számszerű adatokat a folyó egyes szakaszai szerint és két időhatárra osztva tagolja, valamint feltünteti a tutajok értékét is, egy évi tutajkereskedelemnek meglepően teljes adatait ismerhetjük meg belőle.

1864-ben a Maroson lement:

a) Gyergyótól Maroshévízig:

8000 6—12 fás fertálytutaj (középvízállásnál 60 q-t megbíró tutajok; egy gerenda 6—12 öl hosszú és 10—24″ vastagságú).

Lement továbbá e tutajokra terhelve:

10 000 szál 2° hosszú, 12″ széles, 2″ vastag cölöp
800 000 szál „közönséges" deszka (2° hosszú, 10—12″ széles 1 1/4″ vastag).
10 000 evezőrúd (3 és fél″ hosszú, 2″ vastag).
10 000 léc (2″, 2″ széles, másfél″ vastag).
300 000 zsindely

A marosújvári hajógyár számára:

6000 szál 8—12° hosszú, 2″ széles, 12—14″ vastag, hajónak való deszka
6000 db. 2°, 3 és fél° hosszú és 12″ széles és 2″ vastag cölöp és több más különféle fanem.
Mindezek összértéke 300 000 forint.

b) Maroshévíztől Marosvásárhelyig

12 000 az előbbieknél nagyobb, 90 q-át is megbíró fertálytutaj. E tutajoknak és a rajtuk szállított faáruk értéke 656 049 forint.

c) Marosvásárhelytől Zámig:

60—90 q-t megbíró, a fenti részletezés szerint hosszúságú és vastagságú 6—12 szál gerendából összerótt fertálytutaj, a következő részletezésben:

[59] Vida Károly és G. K. 1857, 171. sz.
[60] *Statisztikai adatok az erdélyi tutajokról és sószállításról* 1865. 44. sz.
[61] Dolgozatunkban nem foglalkoztunk más erdélyi folyók tutajforgalmával, összehasonlításképpen mégis tanulságos lesz, ha megemlítjük, hogy előbb idézett forrásunk szerint *(Statisztikai adatok az erdélyi tutajokról és sószállításról*, 1865. 44. sz.) 1864-ben sikeres tutajkereskedelem folyt más folyókon is. A Nagy-Szamoson Dés és Szatmárnémeti között 18 000 tutajgerenda ment le, amelyeken 20 000 szál deszkát, 2000 darab cölöpöt, 180 000 db lécet, 800 000 zsindelyt szállítottak 48 066 forint értékben. Az Aranyoson Topánfalva és Torda között összesen 4301 forint értékű tutajgerenda, deszka, léc, zsindely és szőlőkaró ment le. A Körösön Bánffyhunyadtól Nagyváradig 90 q-t is megbíró tutajokból 130 ment le, s ezeken deszka, léc, zsindely 40 670 forint értékben. Nagy-Küküllő vizén Székelyudvarhelytől Medgyesre 60 q-t megbíró 22 db tutaj 300 forint értékben. Ugyane forrás részletes adatokat tár fel a marosi sószállításról, amelynek keretében Marosújvárról a folyó alsóbb szakaszának vidékére mintegy 4 millió forint értékű 804 410 q sót 1067 uszály szállított le.

A tutaj fajtája	1864. május 1-ig	1864. május 1. és október vége között	Összesen db
6-os	659	122	781
7-es	563	64	627
8-as	1 447	450	1 897
9-es	914	527	1 441
10-es	1 757	1 815	3 572
11-es	39	196	235
12-es	37	596	633
	5 416	3 770	9 186
Értéke:	324 960	224 580	549 540 pengőforint

E tutajokon szállítottak:

	1864. május 1-ig		1864. május 1. és október vége között		Összesen	
	darab	érték	darab	érték	darab	érték
Deszkát	459 600	114 908	359 600	89 900	819 900	204 808
Cölöpöt	10 335	5 167	8 615	4 308	18 970	9 475
Karót	80 000	10 000	305 600	38 650	385 600	48 650
Zsindelyt	1 606 000	6 424	1 118 000	4 472	2 724 000	10 896
Fűrészelt lécet	1 260 000	126 000	600 000	60 000	860 000	186 000
Sertést	2 225	66 750	1 900	57 000	4 125	123 750
Üveg borvizet	329 400	49 410	311 900	46 785	641 300	96 195
Gabonát (köbölben)	78 654	314 616	125 017	500 068	203 671	814 684
Borszeszt (akóval)	9 765	31 248	56 529	180 893	66 294	212 141
Érték összesen forintben:		724 523		982 076		1 706 599

Tutajok és az áruk együttes értéke: 2 256 139

Ezek az adatok alkalmat nyújtanak arra, hogy a tutajosok munkakörülményeit, kereseti viszonyait, a tutajozással foglalkoztatottak számát aprólékosabban megismerhessük és ellenőrizzük az eddig jórészt becsléssel megállapított más adatok helyességét. Ezeknek az adatoknak a fényében a korábbi becslések hitelesítődnek.

A tutajkereskedelemre határozott befolyást gyakorolt két kis város, Szászrégen a folyó felső és Lippa a folyó alsó szakaszán. A különféle faáruk árubabocsátása, alkalmi vagy szervezett értékesítése Szászrégennél kezdődött, és Lippánál ért véget. Erdélyi kereskedők és tutajosok Lippánál lejjebb sosem vitték a tutajokat. Lippától minden faárut az Alsó-Tisza menti kereskedők szállítottak tovább.[62] Mindkét városban az akkori viszonyokhoz képest nagyszámú kereskedőréteg alakult ki, amelynek nagy jövedelmet jelentő üzletét

[62] Vö. a 23. sz. jegyzettel.

szinte kizárólag a marosi tutajkereskedelem biztosította. A kereskedők — már 1848 előtt is — igen kifinomodott érzékkel viseltettek egymás, de főleg saját anyagi érdekeik iránt. Minden eszközt megragadtak a tutajkereskedelemben forgó nagyértékű, hatalmas árumennyiség olcsó, minél olcsóbb megkaparintására. Erre minden lehetőséget megadott nekik egyeduralkodó helyzetük, az a körülmény, hogy az áru vételét, feldolgozását és továbbadását, fokozatosan és kizárólagosan csak a maguk számára biztosították. 1842-ben már kialakult gyakorlat volt, amit Kővári László a következőképpen írt le.: „De teszem a megindult tutajok érkezzenek le éppen Lippáig vagy éppen Aradig, mi nyereséget sem tud felhozni. Hon a kölcsönvett pénzért a Szászrégenieknek jól kell kamatolni; a készítés és vitel alatt ennie kell; utja 40—50 frt.-ba kerül, s mégis egy fertály-tutajért alig vehet bé 70—80 forintot. Sokszor megesik, hogy felbérlik őket sokat vinni le, s mikor két mérföldnyire is ellepik a lippai partokat, senki sem jő venni; naponként látogatják a csalóktól küldött alkudozók, de csak eleségek hogy állását tapogatozzák; s mikor kifogynak mindenekből, mint éhséggel ostromlott tengeri had, képtelenek majd minden nyereség nélkül átadni a titkos társulatban nyerészkedő rácoknak; hogy majd ezek más annyi nyereséget vegyenek pénzökért. E keresetmód ellen, egy parancsolat 10 parancs között, még sem lehet rajta segiteni, mig a polgári törvény nem sujt reájok".[63]

Az érdekelt szászrégeni és lippai kereskedők 1848 után alkalmi egyesüléseiknek szervezett keretet adtak s külön-külön úgynevezett „kompániá"-ákba, érdekegyesülésekbe szerveződtek, hogy az előbb oly szemléletesen jellemzett árromboló tevékenységüket a lehetőségek végső határáig kiterjesszék, s a lehető legnagyobb nyereséget biztosítsák a maguk számára. A szászrégeni szász fakereskedőknek a szabadságharc után alakult „tutajozó társulata", a *Säch-sisch-Reener Floss Compagnie* uralkodó helyzetet foglalt el a szászrégeni piacon, s ezt — mint a változó helyzetekhez rugalmasan alkalmazkodni tudó, kapitalista jellegű vállalat — a századfordulóig, sőt azon túl is megőrizte. Időnként előfordult, hogy az érdekellentétek feloszlásra vagy külön működésre késztették a kompániában működő kereskedőket, kereskedő családokat. 1857-ben a szászrégeni kompániából a Wermescher-testvérek és sógoraik kiléptek, és a „kompániát annyira cserbe hagyták, hogy csak kis kompániának maradt". Ebben az évben ugyanis a Wermescher-kompánia mintegy 1740 fertálytutajt, az úgynevezett Wagner-kompánia csak 600 fertálytutajt szállított le Korughoz.

A kompániákon kívül álló családok, magánosok is kiterjedten bekapcsolódtak a tutajkereskedelembe. 1857-ben Szászrégenből Krausz 200, Wermescher, Gotschling 160, Schobel 107, Brunner 100, Magyarrégenből Éltető Józsefné, Szijgyártó és Illyés Mihállyal egyesülve 240 fertálytutajt szállítottak stb. Magyarrégenből és Peteléről több román és szász, Marosvásárhelyről több székely (Peteleiék, Deé Laci, Kozma János stb.), Gyergyóból több örmény kereskedő foglalkozott kisebb-nagyobb mértékben tutajkereskedelemmel.[64]

[63] Kővári László, 1842, 188.

[64] Vida Károly és G. K. 1857, 172. sz. Az állandóan virágzó, s a XIX. század folyamán mind kiterjedtebb tutajkereskedelem a Maros hosszának egészében erős vonzó erőt gyakorolt a partmenti lakosokra. Nemcsak Szászrégenből és Lippáról, hanem máshonnan is sokan vállalkoztak e jól jövedelmező, de kockázatos üzletre. Lippán már ekkor társulatok, egyes kereskedőcsaládok és egyes vállalkozók foglalkoztak tutajkereskedelemmel. Régen vidékén „nagyban kereskednek tutajjal a vidéki magyar birtokos urak, szászrégeni tehetősebb szászok s pár gazdagabb oláh". Más vidékről kerültek ki az ún. *tarisznyások*. Ezek olyan kereskedők, akik „feljönnek Vincztől fogva a Maros teréről Régenig s Gyergyóig s itt vásárolnak 4—5 tutajt s ahol nyereséggel eladhatják, túl is

A szászrégenihez hasonló, annál kezdetben minden valószínűség szerint nagyobb eredményeket elért lippai „kompánia" tevékenységéről a brassói román lap, a *Gazeta Transilvaniei* egy levele számol be.[65] E tudósítás szerint 1837 tájékán csak két kereskedő foglalkozott tutajkereskedelemmel, akik azóta meg is haltak. Helyükbe azonban mások, s mind több család kapcsolódott be ebbe a tevékenységbe, s kezdetben külön-külön dolgozva, egymással versengve hol nyertek, hol veszítettek az üzleten. 1855-ben érdekeik összeegyeztetésére társaságot alakítottak, és így megerősödve, összefogva, tevékenységüket kiterjesztették Erdélyre is, fel egészen a havasokig. Ügynökeik már télen megvásárolták olykor magát a kitermelésre kiszemelt erdőterületet, vagy a már kitermelt fát, gondoskodtak a Maros partjára való szállításról, előleget adtak a kitermelést és a szállítást végző valamint a tutajok levezetésére vállalkozó munkásoknak. Összefogásukkal elérték azt, hogy április közepe és október között a Maroson leúszó hatalmas mennyiségű faterméket Lippán bocsássák áruba. S ők voltak, akik megvásárolták azt a fát is, amit nem szereztek meg fenn az erdőn, lábon. A nem kompániákban dolgozó, kis, egyéni vállalkozók, önállóan dolgozó tutajosok is kénytelenek voltak árujukat kompániákba tömörült kereskedőknek eladni, minthogy a kompániák minden más vásárlót kizártak a kereskedelemből és az „idegen" (aradi, Tisza-menti kereskedők) nem közvetlenül a tutajosoktól, hanem a lippaiaktól vehettek árut.

A lippai társaság rövid idő alatt, egyeduralkodói helyzeténél és kíméletlen, céltudatos tevékenységénél fogva rendkívüli előrehaladást tett. A társaság számadáskönyvei azt mutatják, hogy akkoriban (1857) évente 2 millió forintnyi forgalmat bonyolított le. Ez a kompánia is — akárcsak a szászrégeni — megszervezte a fa sokoldalú ipari feldolgozását. A társaságnak saját háza volt. Itt gőzerővel hajtott malmot tartottak üzemben, és a fát épületfának, deszkának kisebb gerendának, zsindelynek, lécnek stb. dolgozták fel. A zsindelyvágók nagyobbára mind e társaságnak dolgoztak. Ez a társaság szervezte meg a Hunyad megyei erdőkitermelést, azt, hogy a tűzifát köbméterekbe rakva a Maros partjára télen kiszállítsák és tavasszal tutajokra rakva leúsztassák. Lippa és Korug között a társaságnak négy mérföldnyire kikötője volt, ahol beosztott felügyelője, megbízottja mindig ott tartózkodott. Mindezek folytán „Lippa a fakereskedelem fontos központjává vált és sokan megtanulták, hogy hogyan lehet pénzt csinálni". Ekkor még voltak kisebb, 2—4 tagú társaságok, inkább családi vállalkozások is, de ezek a nagy kompánia mellett alárendelt szerepet játszottak. Kevés volt a tőkéjük, nemigen jutottak hitelhez, s csak ritkán voltak képesek megvásárolni olyan fát, amelyet a kompánia is megvett volna. Ugyanakkor a kompánia igyekezett őket az üzletekből ki is rekeszteni. „A mondás szerint, hogy a nagy hal lenyeli a kicsiket: a nagy társaság nem nézi jó szemmel ezeket, hanem örvendene, ha látná, hogy sorra miként buknak meg."[66]

---

adnak rajta." Gyulafehérváron, Déván alul nem igen mentek le, minthogy Szászrégen és Gyulafehérvár közt sikerrel túladtak tutajaikon *(Hetilap*, 1847. 1215). — Hogy a tutajkereskedelem egy-egy családon belül, hogyan hagyományozódott, arról Koós Ferenc ír (1890, I. 77—78). Magyarrégenből 1848 előtt csak Éltető Dániel foglalkozott tutajozással. Három fia közül József folytatta apja mesterségét, amelybe később Albert nevű fiát, az unokát is belenevelte. Az utóbbi nagyapja iránti kegyeletből később a „D" betűt üttette szálfáira. — Idősebb korában a *Marosi tutajozást előmozdító társulat* elnöke lett *(Régenvidék*, 1899. 7. sz. és 1902. 15. sz.)

[65] Ireanu, Teodor, 1957, 51. sz.

[66] Ireanu, Teodor, 1857, 51. sz.

A szászrégeni és a lippai kompániák egymással együttműködtek és érdekeiket összehangolták, bár néha érdekellentétek is felmerültek. 1857-ben írják: „Ezen eddig egyesülve volt kompánia (tudniillik a szászrégeni) a lippai kompániával is, s merőben egy kézre dolgoztak, miből, mint irám, felbomlás lett. Azonban most is, úgy látszik, némi egyetértés van közöttük, mert a Wermesi kompánia, mint értesültem, a lippaiak által is segíttetett, hogy oly sok tutajt szerezhettek be, s Lippán valósággal a Wermesi comp. minden tutajait a lippai komp. ügynökei fogadták s helyezték kikötőkbe. A másik komp. kénytelen volt 3 havi Lippán mulatása után végül is nekik adni a tutajait, bár mint vonakodott előbb."[67]

Forrásaink jóformán egyöntetűen hangsúlyozzák a Maroson gyakorolt tutajozás hasznát és általános gazdasági eredményeit. Látni fogjuk, hogy már korábban is általános meggyőződés volt a marosi tutajozás megbecsülése. De így írták a század közepén a hírlapok is. „Az erdélyi tutajászat egy millió forintnál többet forgat — olvashatjuk —, hazánkba szinte fél millió forint tiszta hasznot évente hoz, és a mellett az év minden szakában tömérdek 20—24 000 embert tart foglalkozásban;"[68] „Hogy a tutajászat a fennebb említett pénzöszveggel minden évben szaporítja az erdélyi pénzforgást, s az említett tiszta nyereséget egyes üzérek zsebébe hozza, melyből természetesen a hon is részesül, ez tagadhatatlanul igaz" — állapította meg az 1847-es tudósító.[69]

„A Maros már most is csak sóban évenként két millió értéken felül szállít, pedig csak Marosportusig hajózható. Azon s kivált Marosújváron felül senki sem igyekszik elhárítani a hajókázás akadályait, sőt inkább szaporítani: mégis magával a tutajszállítással 1 milliónál többet hoz a Maros hazánknak"

[67] Vida Károly és G. K. 1857, 172. sz. A többé-kevésbé viszontagságos kezdetek után kialakultak a tutajkereskedelmet uraló nagy tőkés vállalatok. Ezek között vezető helyet foglalt el az *Első szászrégeni tutajkereskedő társulat (Erste S.—Reener Flosshandelsgesellschaft)*, amely 1866-ban alakult meg, s az 1948. évi államosítást mint számottevő, vagyonos vállalat érte meg. A társaság megalakulást 1853-ban és 1854-ben a lippaiakkal való együttműködés előzte meg. 1855-ben erős, összefogó vezetés híján az alkalmi egyesülés életképtelennek bizonyult. 1859-ben a *Wermescher-Companie* és több kisebb lippai, maroshévízi meg gyergyói társaság hat évre együttműködést fogadtak. A tagok betéteket fizettek be, és a nyereségből valamint a veszteségből egyaránt részesedtek. 1863-ban az alföldi nagy szárazságot követő elszegényedés és nyomor miatt a társaság képtelen volt árúját értékesíteni, és körülbelül 200 000 forint veszteség érte a betéteseket. A lippaiak ekkor a veszteségből rájuk háruló részt nem voltak hajlandók viselni, és a társaság szétoszlott. Ezekben az években tűnt fel egy vállalkozás gróf Lázár Móric havasi birtokos és Biedermann bécsi bankár közös vállalata, amely már-már megsemmisítéssel fenyegette az amúgy is rossz helyzetbe jutott szászrégeni kereskedők tutajüzletét. Ekkor, 1866-ban 19 szászrégeni kereskedő 1—1 maroshévízi és gyergyói társsal létrehozta az *Első szászrégeni tutajkereskedő társulatot*. Egy tagjukat kiküldték a Bánságba, majd a Maros felső szakaszának vidékén nagy erdőségeket vettek bérbe. A tutajok leúsztatásának megkezdésekor Soborsinba is küldtek egy ügynököt, hogy megszervezze az eladást. Itt a bánsági, tiszai és dunai kereskedőkkel olyan sikeres üzleteket kötöttek, hogy más tutajkereskedők árúját is átvették és értékesítették. A tagok körülbelül 140 000 forintnyi tőkebefektetéssel 400—600 000 forint forgalmat értek el, és hamarosan ez a társaság intézte a marosi tutajozások több mint felét. Ugyanakkor Szászrégenben még 3—4 kisebb társaság is működött. (Vö. *Beiträge zur Kenntniss Sächsisch-Reens*, 107—110.) A társaság későbbi fejlődéséről is vannak adataink. 1902-ben 31 000 k. h. erdőt birtokoltak Maros-Torda vármegyében. 1907-ben 10 millió korona értékű faanyagot értékesítettek. Mindezekről lásd később.

[68] Lombossy, 1847, 1202.

[69] Lombossy, 1847, 1246.

— lelkesedett 1857-ben Vida Károly is, akinek szívügye volt ez a kérdés.[70] Az eddig közölt statisztikai adatokból láttuk, hogy a tutajozás minő arányokban folyt. További hasonló leírásról nem tudunk, egyedül a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamra egyik legkorábbi jelentése foglalja össze a marosi tutajozás legjellemzőbb adatait. A század harmadik harmadára vonatkozó adatok e jelentésekből ismerhetők meg. A Kamara 1894. évi jelentése a leghitelesebb és legilletékesebb forrásokból származó tájékoztató alapján foglalja össze a tutajozásra vonatkozó tényeket.[71] A *Marosi tutajozást előmozdító társulat* vezetőitől nyert adatok részletes képet adnak. 1867 előtt a Maros folyó felső szakaszán, a havasokkal körülvett részeken a közlekedési viszonyok még lehetetlenné tették a fakereskedelem kibontakozását. Téli időben csakis a Maros vizének befagyásakor, ennek jegén lehetett közlekedni, s ez nemcsak nehézkes, hanem bizonytalan is. A Marosba több helyen meleg vizek ömlenek be. Ilyen helyeken a folyóvíz be nem fagyhatott, s csak a vízben gázolva lehetett közlekedni. Déda és a Gyergyói-medence között előbb a vármegye, majd 1890 után az állam, fáradságos módon építette ki az utakat. Amíg járható utak nem voltak, a havasnak az a része, ahonnan 1890 után a legtöbb tutajt kiszállították, teljesen értéktelen volt. 1867-ben a gyergyói részeken egy kész tutaj vételára 30—40 forint, 100 szál deszka pedig 16—20 forint, a tutaj száz deszkával együtt terhelve 100—110 forint volt az eladás helyén. Ekkoriban a tutajok hossza 13 m. A tutajokat a gyergyói víz kicsinysége és a Maros kiálló kövei miatt a gyergyói székelyek mindkét oldalán 25—30 cm-nyire lefaragták, bár ezzel a fa a legjobb részeiből veszített. Gróf Lázár Móric nagybirtokos és havasi tulajdonos egy időben a tutajvágatási jogot az összes havasi birtokosságtól bérelte, a tutajok hosszától függetlenül minden tutajért 5 forint haszonbért fizetett (tőárban), ezzel vette kezdetét a nagyobb és hosszabb tutajok szállítása. 1868- és 1869-ben a tutajok ára emelkedett. 1870—73 között az Alföldön 100 szál deszkával terhelt tutajokért 160—215 forintot fizettek. Ugyanakkor a tulajdonos egy tutajért tőárban 8 forint, 100 szál deszkának való tőke vágásáért 4 forint haszonbért kapott. Az előállítási ár változatlan maradása mellett 1874-ben egy tutajért 100 szál deszkával terhelve 120—150 forintot fizettek. 1874-től kezdve a tutajokat köbláb szerinti számítás szerint alkudták meg: egy köbláb 25 krajcár, egy egész tutaj pedig 160 forintért kelt el. 1881-ig az árak nem változtak, de közben kezdetét vette a nagyobb és nehezebb tutajok összeállítása és szállítása.

1877-ben alakult a *Marosi tutajozást előmozdító társulat* azzal a céllal, hogy a Maroson a faúsztatást gátló akadályokat elhárítsa. A kormánytól nyert engedély alapján minden Maroson úsztatott tutaj után 30 krajcár vámot szedve a társaság fedezte azokat a költségeket, amelyeket a Maros medrének kitisztítására kellett fordítani. Főleg a köveket szedték ki, de más akadályokat

[70] Vida Károly és G. K. 1857, 171. sz.

[71] A Kamara birtokába jutott a *Marosi tutajozást előmozdító társulat* a tutajozás 70-es, 80-as évekre vonatkozó adatait feltüntető összefoglaló jelentésének. Ez a társaság fogta össze a XIX. század utolsó harmadában és a jelen század első évtizedében a tutajozásban érdekelt társulatokat és személyeket. „A társulat tagjai mindazok, akik a gyergyói és Marostorda megye felső kerületének havasaiból kereskedés végett tutajokat úsztatnak le az ország alsó vidékeire" — mondja ki az alapszabályok egyik szakasza (*Régenvidék* 1902, 15. sz.: az évi közgyűlésre szóló meghívó). Ily módon e társulattól és az *I. Szászrégeni Tutajkereskedelmi Társulat*tól nyert adatok a legteljesebbeknek tekinthetők.

is elhárítottak. A helyzet jelentős mértékben javult. „Az így megjavult vízi úton a gerendáknak természetes hengeres formájukban való szállítása is lehetséges lévén, azok többé nem faragtatnak le, hanem nagyobb részt, ilyen alakjukban készítik belőlük a havasokon a 16—20 méter hosszúságú tutajokat, a mi sokkal gazdaságosabb."

1882—1884. években a tutajoknak köblábja, a tutajok minősége szerint 22—31 krajcárért kelt el. Egy tutajért 190—200 forintot, 100 deszkáért 35—40 forintot fizettek. 1885—1894 között a köbláb szerinti érték 20—28, illetve a deszkáé 30—45 között váltakozott.

A tutajokat a havasból ekkor is, mint régebben, Szászrégenig szállították le. Itt vesztegeltek mindaddig, amíg a továbbszállításra a Marosnak elegendő vize nem gyűlt. A Szászrégenen alóli vízi úton azonban a sok nehézség miatt állandó volt a panasz. Mindaddig míg a Maroson a sót Marosújvártól hajókon szállították, a tutajozás könnyebb volt. Bár a sós hajók a tutajozást akadályozták, „mert a sóshajók útnak indittattak, a tutajoknak azonnal ki kellett kötni; ámde míg a sóshajók közlekedtek, a tutajok a Maros partján bárhol, díjfizetés nélkül kiköthettek. Aztán azonban, hogy a sóshajók közlekedése megszűnt, rendszerint csakis díjfizetés mellett lehetett kikötni."

A marosi tutajozást előmozdító társulat a közlekedésügyi miniszterhez szabad kikötőhelyek kijelölése végett kéréssel fordult. Erre minden Maros melletti község határában ki is jelöltek ilyen helyeket, de a helyek legtöbbje vagy homokos részen, vagy olyan magas parton volt, hogy oda sem kiszállni, sem a tutajt a parthoz kötni nem lehetett. Kiterjedésük is oly rövid volt, hogy nem tudtak helyet nyújtani a tutajoknak. Másutt pedig mint alkalmas helyen, nem lehetett kikötni. Következésképpen „még ma is fönn áll az úsztatásnak azon nehézsége, hogy a partbirtokosok a kikötésért tetszés szerint díjat szednek, és pedig deszkát, szarufát, csirét stb. kell fizetni, mivel a kikötési díjak törvényileg szabályozva nincsenek."

„A Maros folyón lévő gátakért a malom tulajdonosoknak szintén vámot kell fizetni és a tutajászásnak e tekintetben is több nehézséggel kell küzdeni. Egyrészt mivel különböző gátvámok szedetnek, másrészt mivel több gát szabálytalan magassága miatt, azokon a tutaj gyakran megáll s a levételt vagy csak ugy engedik meg, ha a malom vizének a gátra való tereléséért pénzdíj fizettetik, vagy több ember segélyével kötelekkel húzzák le, mert a gátakon rudakkal emelni semmi árért sem engedik meg."

„A kikötési díjak és a gátvámok évente nagyon jelentékeny összeget képviselnek, miért is kivánatos volna ezeknek mielőbbi gyökeres rendezése."[72]

A marosi tutajozás századvégi általános közgazdasági és kereskedelmi viszonyairól az aradi és a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamrák évi jelentései tájékoztatnak. E jelentésekből a tutajozásról eddig alkotott képünk alig változik, viszont értékes szempontokat nyújtanak a tutajozást befolyásoló tényezők szerepére és súlyára. A kereslet és kínálat változó aránya, az árak kialakulására ható tényezők, a Maros viszonyainak döntő befolyása a faanyag kiszállíthatóságára, vagy bentrekedésére, a várt famennyiség leúsztatásának elmaradásakor támadt nehézségekre derül fény a jelentések adataiból és a figyelmes olvasó előtt ezen túlmenőleg megképződik a tőkés fakitermelés és fakereskedelem szinte páratlan vagyonteremtő, gyors pályafutása, a múlt

[72] *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1893 évre*, 92—97.

század utolsó évtizedeiben megtett hallatlanul eredményes gyarapodása.[73] Egyik oldalon a vagyonszerzés, óriási jövedelmek, másik oldalon az életforma gyökeres átalakulása, helyenként kivándorlás, elszegényedés, elnéptelenedés. Most azonban nem lehet feladatunk végigkövetni a tutajozás kereteit messze meghaladó Maros-völgyi tőkés fakereskedelem kibontakozásának további útját.

CZEGLÉDY JÁNOS

*

[73] A két kamara jelentéseiből az aradinak 1877—1890 közötti, a marosvásárhelyinek 1892—1912 közötti jelentéseit vizsgáltuk (az aradi kamara későbbi jelentéseihez nem tudtunk hozzáférni). Hogy minő körülmények és minő súllyal hatottak az egyes években a tutajozás lebonyolítására, jól láthatók a jelentések adataiból (*Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentései kerületének közgazdasági viszonyairól az 1877—1890. évre; A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentései kerületének közgazdasági viszonyairól az 1892—1912. évre* — a továbbiakban a sűrű idézés miatt csak az évszámot és lapszámot adjuk meg). 1878-ban Zámra, Lippára és Aradra 8000 negyedtutaj érkezett, és a leúsztatott fát ekkor és minden évben július végéig eladták. Főleg Szeged vette „hol a tiszai érdekek fapiaca van, s különösen a marosvölgyi fát ott veszik" (1879, 54—55). 1879-ben nagy volt a kereslet két ok: a jó termés és Szeged pusztulása miatt. Aradon is érezhető volt, hogy a fakitermelés a Maros felső szakaszán fejlődik: „a gőzfűrészipar az erdélyi részekben folyton terjeszkedik" (1880, 64). 1880-ban a rossz gabonatermés miatt csökkent a kereslet (1881, 70). 1881-ben nemkülönben: „A rossz termés folytán a közönség a legszükségesebb építkezésekre szorítkozott" (1882, 95). 1882-ben a tél hó nélkül telt el, a fa kihordása az erdőkből nehézségekbe ütközött. Április elején vízhiány miatt még lehetetlen volt tutajozni a Maroson, az első tutajok május végén érkeztek meg Zámra. A vevők túllicitálták magukat, az eladók nem remélt árakat értek el. Nagy volt a kereslet, minden mennyiség azonnal elfogyott (1883, 67—68). 1883-ban is minden lehozott mennyiség azonnal elkelt (1884, 208). 1884-ben rossz volt a termés, nagy volt a pangás és kevés a kereslet (1885, 65). 1885-ben kb. 1750 egész tutaj (7000 fertálytutaj) érkezett Zámra jó vízállás, könnyű szállítási feltételek között (1886, 74). 1887-ben májusban árvíz, azután alacsony vízállás volt, a tutajok kis terhekkel közlekedtek, az alsó szakaszon gabonát, kavicsot és homokot szállítottak (188, 213). 1888-ban a kis vízállás miatt a kitermelt fa egy része „bent is maradt" (1889, 245). EDVI ILLÉS László a több évtizedes, sőt százados tényeket foglalja össze, amikor Aradról és környékéről mint a fakereskedelem egyik virágzó központjáról szól. Két évtizeddel adataink után említve, hogy a fakereskedelem akkor is nagyarányú. Évente 20—24 000 m³ fenyőfa fűrészelt árut, 10—12 000 m³ fenyődongát, 40 000 m³ fenyődeszkát hoznak az aradi fatelepekre és adják el vagy itt feldolgozzák. A tutajokon 160—180 000 m³ tűzifát úsztatnak le. 1904 száraz év volt. A kicsi vízállás miatt egyetlen tutaj sem jöhetett le, ami valóságos építkezési válságot vont maga után. Az előző évről megmaradt készlet ára hihetetlenül megemelkedett (vö. EDVI ILLÉS Aladár, 1907, 339).

A marosvásárhelyi kamara jelentéseiből megtudjuk, hogy a 90-es évek elején Gyergyóból már kevés tutaj került ki. 1892-ben körülbelül 200 fertálytutaj, mintegy 39 671 m³-t kitevő 46 867 forint értékű 22 111 db gerenda. Ezeknek 4/5-ét is Gyergyóalfalu, Újfalu, Kilvénfalva és Remete szolgáltatta. A tutajjal kiszállított fa döntő része már Maroshévíztől alább eső részekre került ki (1893, 72—73). A faipar „évről-évre fokozódik . . . az erdei terméknek kihasználására létesített vállalatok szaporodnak." Kevés kivétellel az utóbbi 4—5 évben keletkezett vállalatok a következők voltak: Farkas Mendel, Schwarz Mendel, Thieme Károly, Urmánczy János és társai, Horn Dávid, Fesztinger Herman, Ifj. Schulz József és társai, Hirsch Ábrahám, János Dávid, gróf Mikes Ármin, Schmidt és Ungar, Farkas Márton, Ugron Gábor, Königes János, Mikes Antal és társai, Grünfeld József, Adler-testvérek, Száva Lukács és társai, az Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank fűrésztelepe, az Első Szászrégeni Tutajkereskedő Társulat vállalatai. Behálózták az egész Székelyföldet, „nem említve a kisebb fűrészelő malmokat, melyek megszámlálhatatlan mennyiségben találhatók a Kamara területén" (1894, 40—41). A tutajkereskedelem ekkor főleg a régeni járásban volt nagyarányú. „Egyáltalán a tutajkereskedés nagymértékű, virágzó volt, s az évenként aránytalanul nagyobbodó keresletnek a faárak is megfeleltek" (1894, 42). A Kamara az adatait az érdekeltektől szerezte be, ezek közt ott volt a szászrégeni tutajkereskedő társulat is (1897, 46, 202). Az adatok

MELLÉKLET

A Felséges Kir. Fö. Kormányszéknek 1811-ben Június 21-én 5499 szám alatt költ Rendelete. *A' Tutajozásról.*[74]

Az Ezen Nagy Fejedelemségben follyóvizeken járó Tutajoknak vámolások a Bánkó czéduláknak változása miatt,[75] némely Jurisdictiok kebelében kérdés alá jövén, ez iránt a' Kir. Fö. Igazgató Tanátshoz panaszok jöttenek, és mivel a' vámok dolga az Ország Gyülése idején, a' státusok által szokott meg határoztatni; a' Királyi Fő Igazgató

---

megbízhatók. 1896-ban „a zámi piacon rendes árak és bő kereslet mellett lett eladva . . . Nevezetesebb újítás fenti üzletágban nem fordult elő." (1897, 48). 1900-ban „a tutajüzlet . . . a Maros gyors leapadása miatt nehézségekkel küzdött" (1901, 13). 1902-ben „a tutajkereskedés helyzete a megelőző évihez viszonyítva nem javult, de árak tekintetében nem is rosszabbodott . . ." „A tutajozás körül évről évre hangoztatott panaszokat előző évi jelentésünkben részletesen előadtuk, miért is tartózkodunk azok ismételt felsorolásától, ha nem a most ép összegyűjtés alatt lévő konkrét adatokat feliratban fogjuk a kereskedelmi miniszter Önagyméltósága elé terjeszteni" (1903, 31—32). 1903-ban a nagyobb szükséglet miatt kielégítő volt az üzletmenet (1904, 41). 1904-ben „emberemlékezet óta nem volt oly nehéz viszonyok között az erdei termékekkel, nevezetesen a gömbölyű fával és fűrész áruval való kereskedés, mint a tárgyalt évben. Az 1902/3 téli évszak száraz volt. Így a hó hiánya miatt a Székelyföld magas bércein húzódó erdőségekben ledöntött faanyagot csak a hozzáférhetőbb helyekről is igen kis részletben lehetett leszállítani. Azonban egyedül a Maros felső vidékén mintegy 6 millió korona értékű fa a döntés helyén az erdőben visszamaradt. A várvavárt tavaszi esőzés is elmaradván, tutajúsztatás sem történhetett. Így az erdőségekből nehezen kiszállított csekély mennyiségű gömbölyű faanyagot is részben drága fogatokon, részben úsztatva kellett a fűrésztelepekre vontatni . . . (mindezeknek) temérdek ember érezte hátrányát és nyomorát" (1905, 35). 1905-ben a Maros „alkalmasabb volt . . . fa szállítására" (1906, 23). 1907-ben „a fakereskedelem kedvezően indult. Az év első felében szokatlanul nagy kereslete volt az épületfának, a vevők be sem várva a Marosra leszállított tutajoknak Zámra érkezését, hol évtizedek óta az adásvevés történik: feljöttek a székely havasokig fáért és itt kötöttek üzleteket . . . Mihelyt azonban a pénzválság kiütött, egyszerre megszűnt az üzlet az egész vonalon" (1908, 24). 1908-ban a válság még érezhető volt. Sokan beszüntették üzemüket. „A tutajozásra is kedvezőtlen idő járt, a leúsztatásra összehozott fának egyharmada a rakparton visszamaradt. A tutajozás körüli bajok ugyanazok, mint évekkel ezelőtt, sőt az állapotok még rosszabbodtak, amennyiben a gát- és parttulajdonosok tulhajtott kikötési díjakat szednek. Sokat háborítják a kereskedőket a marosmenti egyes községek lakóinak garázdálkodásai is, kiket korlátozni alig lehet abban, hogy ne lopjanak" (1909, 27). 1910-ben a vasút megnyitása miatt nagy erdőterületeket adtak el. „Maros-Torda vármegyében a Maros folyó felső vidékén lévő erdőségek tömege is eladásra került, itt a szászrégeni tutajkereskedő társulat egyedül közel tíz millió korona értékű fát adott el" (1911, 24). Maros-Torda vármegye korbeli közgazdasági monográfiájában a következők olvashatók: „A Maros völgyében a kisebb-nagyobb famegmunkáló telepek egymást érik . . ." A Maroson és mellékfolyóin a fák tízezreit bocsátják le. Évente átlag 10 000 fertálytutaj, 1905-ben 16 512 fertálytutaj ment le Zámig; az évi termés ennél sokkal több, de nagy mennyiség kisebb tutaj (kaula) a szállítás kisebb költségeit nem bírja, ezeket csak a felső szakaszon hozták le a gőzfűrészekig, ahol félkészárunak feldolgozták. Ekkoriban a fertálytutajokat Szentpéternél kötötték össze egész tutajokká. A tutajozás — beleszámítva a kisebb fa- és deszkatutajokat — évente 40—50 000 embert foglalkoztatott (Barabás Endre, 1907, 106).

[74] *Ország Gyülés A' Felséges Udvar és Királyi Fő Kormány által ki-adott SZABÁLYOK vagy is utmutató Felsőbb Rendeletek Második Darabja*, 1839, 132—137.

[75] 1811. március 15-én hirdették ki ezt a pátenst, amellyel a megelőző évtizedben a francia háboruk miatt rendkívüli mértékben elszaporodott és alkotmányellenesen s a rendek ismételt tiltakozása ellenére Magyarországba és Erdélybe behozott papírpénz értékét egy ötödére csökkentették. A devalváció óriási felháborodást keltett, a Kolozsvárt éppen ülésező országgyűlés is munkaképtelenné lett. Néhány hetes eredménytelen huzavona után azonban elkerülhetetlenné vált, hogy az élet mindennapos menetét akadályozó pénzügyi helyzetet rendezzék. Egyebek között így került sor a tutajozás vámtételeinek szabályozására is.

Tanáts az ellenkezés alá hozott vám iránt feladott panaszokat, az ezen Nagy Fejedelemség egyben gyült Rendek eleibe terjesztette, az holott felvétetvén ezen Tárgy, addig is mig a' Commertialis Systematika deputatio[76] munkájának megvizsgálásá alkalmatosságával, ezen tárgyban állandó, és végső határozás tétethetnék a' további panaszoknak, károsodásoknak, és rendetlenségeknek elkerülése végett, ezen tárgyban a' következendő pontokból álló Határozás tétetett.

1-*ször* A' Tutajokkal való kereskedés, ezen Haza activum Commertiumának egy főbb ágát tévén, s ezt nem nehezíteni, nem terhelni sőt elenben könyitteni és előmenetelesiteni mind a' Törvényhozó, mind az Igazgató hatalomnak kötelessége lévén erre nézve az 1791-*béli* Dietan egy fertály Tutajtól másfél xrokban[77] meg álitott vámolás mértékét; a' Nemes Statusok és Rendek minden fellyebb emelés nélkül, és nem tsak a' Marosra, nem tsak az Aranyosra hanem minden megkülönböztetés nélkül más folyo vizekre nézve is, melyeken a' Tutajokkal való kereskedés folytattatik, és folytathatik, most is helyben hadják, és meg állitják oly további hozzá adással, és ki világosítással, mindazonáltal hogy 1791-dik esztendőben conventionális jo Pénzben határoztatván meg ezen Vámolás mértéke, ezután is az állandó mérték ez légyen, ebben az esztendőben pedig a' kik azon meg határozot vámot jo pénzben le nemfizethetnék, a' Bánko tzéduláknak devalvatiojokhoz képest egy 's fél pénz krajtzárokért Bánkó tzédulákban vagy a' most folyamatban lévő rézpénzben hét és fél krajtzárokat fizessenek.

2-*szor* A' Tutajok pedig akár gabonával akár egyebekkel légyenek is meg terhelve, azoktól mindazonáltal különös vámot venni szabad nem lészen, hanem a' Malmok' birtokossai, azoknak Tisztyei, és Árendátorai, a' fennebb meghatározott vám mértékével meg elégedve lenni tartoznak, és nevezetesen az *in natura* való vám vevés külömben is igazságtalan, és ezen hasznos kereskedést egésszen meg akadályoztató, most is szorosan meg tiltatik.

3-*szor* Az hól ezelőtt vóltak ugyan Malmok, és Gátok de most nintsenek és el romlattanak, az illyen hellyeken fizetést venni telyességgel szabad nem lészen.

4-*szer* midőn a' vizek meg apadnak, de csak ugyan abban a' nagyságban még is vagynak, hogy ha az annyagát eleiben kevés munkával köttetni szokott jászolygát meg bontatik és a' Malmokról is a' Viz elvétetik, a' Tutajok avagy csak Fertályonként a' gátoknak minden érezhető romlások nélkül levitetnek az ilyen esetekben a' Malmok birtokossai Tisztyei, Árendátorai, kéttszeres Vámért u.m. egy Fertály Tutajtól jó pénzben 3, krajczárokért vizet adni tartoznak; minthogy csak ugyan a' Malmok Birtokossainak és Árendátorainak igen káros, söt az őrlöknek is nagy hátráltatásokra lenne az, a' kevesebb számu Tutajokért jászolygáttyokat mind annyiszor meg bontani, és malmakról a' vizet elvenni kéntelenittetnének, erre nézve az illyen modon való viz adással csak akkor tartoznak midőn a' Gáton fellyül egyben gyült Tutajok száma 60 Fertályra vagy is 15. Tere Tutajokra réá menne, vagy ha csak 30. Fertály Tutajokra mennének is azok de a' Tutajos gazdák az 60 Fertályokra eső egész vámot kifizetnék.

5-*ször* Midőn pedig a' Vizek annyira le apadnának, hogy a' Jászoly gát megbontása, és a' Viznek a' Malmokról elvétele mellett is, nevezetesen az anyagát romlása nélkül a' Tutajok azokon le nem vitethetnének, már ekkor légyenek a' Tutajok kereskedőké Birtokosoké, Katonáké, vagy Aerarialisok,[78] a' Viz meg növéséig várakozással lenni tartoznak, és ezeknek semmi esetben nem lészen szabad a' Gátokban semmi vágást, vagy bántást tenni, melyet ha ezen közönséges tilalom ellen még is cselekedni merészel-

[76] Az 1790/91. évi országgyűlés Erdélyben is a magyarországihoz hasonlóan Országos Rendszeres Bizottságokat (Systematica Deputationes) küldött ki a legkülönbözőbb, hatáskörükbe utalt viszonyok tüzetes tanulmányozására s ezek megváltoztatása végett megfelelő törvényjavaslatok kidolgozására és előterjesztésére. A munkálatokat már 1795-ben jórészt befejezték, s egy részüket az 1811. évi országgyűlésen a rendek részleges vita alá vették. Különféle, itt most nem részletezhető okok miatt azonban az ekkori és későbbi munkálatok sosem jutottak a megvalósulás szakaszába. Ebből az utalásból viszont kétségkívül kitűnik, hogy az említett Rendszeres Bizottság foglalkozott a tutajozás kérdéseivel is. Jogos tehát annak feltevése, hogy a különböző levéltárakban még sok értékes adat lappang a tutajozásról.

[77] Krajcárokban.

[78] Kétségtelen, bár nem ez első és nem az egyetlen utalás arra, hogy a határőrvidéki katonaság és a kincstár is részt vett a tutajozásban. Hogy a kincstári tutajozás, a marosújvári sókitermelés és sószállítás, bányafa, illetve hajóépítéshez szükséges fa biztosításán kívül, amelyre több adatot mi is idéztünk, kereskedelmi jellegű fakitermelés-

nének in loco et facti delictis vagy incontinuopersequtione, minden személyekre való tekintet nélkül szabadosan elfogadtathassanak, és tridualis processus[79] uttyán mint kártévő Hatalmaskodók meg is büntettethetnek, sőt ha akkor el nem fogattathatnának is a' rövid törvénykezés uttyán éppen az alá a' büntetés alá vonattathatnak. Ha pedig a' Tutajos Gazdák, és Malmok Birtokossai, Tiztyei, vagy Arendátorai között az jönne kérdésben és ellenkezésben, hogy a viz kicsinysége mián valyon az Anyagát bontogatása, és gyengitése nélkül a' Tutajok lebotsáttathatnak é? vagy nem? az ilyetén esetekben, a'Jurisdictio Géometrájával a' Helynek szinére tüstént kiküldeni, ezek a' dolgot szorossan, és részre hajlás nélkül megvizsgálni, és mind a' Malmok Birtokosai, Tisztyei, és Arendátorai — mind a' Tutajok Gazdáji és Tutajosok magokat azoknak határozásokhoz alkalmaztatni köteleztetnek, oly hozzá adással mindazon által, hogy a' Malmok Birtokossai Anya Gáttyok meg bontására, ezek által, is semmiesetekben, nem kénszerittethetnek. Ha pedig végre a' praetendáltatik, Hogy valamely Birtokos a' Gáttyát Törvény tilalma ellen igen fel emelte volna, az ilyen esetekben a' Gát tsak törvényes, és az App. Const. III-ik R. 40-ik Titulussának 1-sö Articulussában, meg határozott legrövidebb uton, és törvényes Itélet mellett Szállittassék le.[80]

6-*szor* A' Nemes Emberek Tutajjai meg Vámolásokra nézve az Apr. Const. II-ik R. 12-dik Titulussa 4-ik Articulussa, III-ik R. 39-dik Titulussa 3-ik Articulussa szorosan meg tartassanak és azon Törvények nyilvános tilalma ellen bé tsuszott vissza élések el töröltetnek.[81] Abban az esetben melyben a' 4-ik Pont ki szabása szerént a' Malmok Birtokossai Tisztyei, vagy Arendátorai Malmokról a' Vizet el veszik, és ennél fogva az örlést meg állittanák, a' Nemes Emberek is Tutajaiktól azt a' mi ennek bonificatiojára hoc titulo meg állittatott, ki fizetni tartozzanak.

7-*szer* A' mely Malmoknak Birtokossai, vagy azoknak Tisztyei, Arandatorai ezen világos Határozásokat által hágni, és a' Tutajok Tulajdonossait a' meghatározott mértéken felyül lévő Vámmal terhelni, 's ezáltal ezen Hazának ilyen nevezetes Activum Commerciumát akadályoztatni merészelnek, a' leg rövidebb Processus utján Articularis 200 forint büntetésen, és az okozandó kárnak, és hátra maradásnak megforditásán maraszta1tassanak.

Ellenben pedig azok a' Tutajokkal kereskedők, a' kik Tutajaikkal a' Gáton titkon le botsátkozni, és ez által, a' meg határozott Vám adást el kerülni igyekeznek, rajta érettetvén vagy — azután is ezen tsalárdságok ki tudodván, ha Paraszt emberek lennének, egy holdnapi Tömlöttzel, ha pedig Nemes, vagy szabad emberek, és Városi Polgárok, Eleven Dijjokkal, és ezek felett a' meg nem fizetett Vámnak kéttszeres megfizetésével büntetődjenek.

Az Ország Rendei által a' fennebbi pontokban tett Határozás, ezennel kegyelmeteknek közönségesen ki hirdetés, és szoros meg tartás végett értésekre adatik. In reliquo altefata sua majestas bénigne propensa manet Claudopoli 21-a Juninii 1811..

G. C. Bánffy m. p. *Andreas de Heydendor m. p*
Secretar

János Czeglédy: Flossfahrt auf der Marosch in dem vorigen Jahrhundert. (II. Teil)— Путешествие на плоту по реке Марош в прошлом веке (Ч. II.)

---

sel és tutajozással is foglalkozott, s hogy ez az egész tutajozással egybekapcsolt kitermelés mikor kezdődött, hogyan bonyolódott le, milyen arányokban folyt stb. — most nem tudunk felelni. Nemkülönben ugyanígy a székely határőrség és a tutajozás közötti kapcsolat kérdésére. Az ilyen irányú levéltári kutatások azonban sok eredménnyel kecsegtetnek.

[79] Háromnapos eljárás: a legrövidebb eljárás. A perbehívásnak az elkövetett tényt követett három nap leforgása alatt meg kell esnie, s a bizonyításnak, kifogásnak, ítélkezésnek és végrehajtásnak további három nap alatt meg kell történnie.

[80] Kolosváry Sándor—Óváry Kelemen, 109—110. Az *Approbatae Constitutiones* hivatkozott része a malmok felől megszabja, hogy azokat minő feltételek tiszteletben tartásával lehet felállítani, és az ezzel kapcsolatos törvénytelenségek korrigálásáról intézkedik, büntetéseket helyez kilátásba.

[81] Az *Approbatae Constitutiones és Compillatae Constitutiones* itt hivatkozott részei mind a nemesek vámmentességéről intézkednek (Kolosváry Sándor—Óváry Kelemen, 58—59, 229).

IRODALOM

Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentései kerületének közgazdasági viszonyairól az 1877—1890. évekre.
1878—1891. Arad.

Barabás Endre
1907. Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely . . . közgazdasági leírása. Bp.

Beiträge zur Kenntnis Sächsisch-Reens. Festgabe den Mitgliedern des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde dargeboten von der Stadt Sächsisch-Reen. August 1870.
é. n. Herrmannstadt

Doktor Fodor András
1838. A' Maroson, mint Erdély legnagyobb folyó vizén mostan divatozó kereskedelemről 's ezt nagyon hátráltató okokról. Nemzeti Társalkodó.

Edvi Illés Aladár
1907. Arad város közgazdasági leírása. Közgazdasági Szemle.

Ireanu, Teodor
1857. Gazeta Transilvaniei.

Kolosváry Sándor—Óváry Kelemen
Magyar Törvénytár. 1540—1848. Bp.

Koós Ferenc
1890. Életem és emlékeim. Brassó.

Kővári László
1842. Székelyhonról. Kolozsvár.

Lombossy
1847. Az erdélyi tutajászat ismertetése. Hetilap.

Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentései kerületének közgazdasági viszonyairól az 1892—1912. évekre.
1893—1913. Marosvásárhely.

Ország Gyülés A' Felséges Udvar és Királyi Fő Kormány által ki-adott SZABÁLYOK vagy is útmutató Felsőbb Rendeletek Második Darabja.
1839. Marosvásárhely.

Statisztikai adatok az erdélyi tutajokról és sószállításról.
1865. Korunk.

Vida Károly és G. K.
1857. Ipar a Maroson. Magyar Futár.

A mesélők és a mesemondás körülményei az észteknél

Az észt népköltészet igen gazdag. Gondos összegyűjtése már a XIX. század második felében megkezdődött. A gyűjtés megszervezésén több vállalkozó szellemű folklórista (HURT Jakob, EISEN Matthias Johann, majd később KALLAS Oskar) szorgoskodott. Nem volt azonban olyan intézmény, amely ezt a munkát vezette és koordinálta volna. Mikor 1927-ben Tartuban megalapították az *Észt Népköltészeti Archívumot* (Eesti Rahvaluule Arhiiv), itt helyezték el az összes magánszemélyeknél és különböző intézményeknél levő népköltési gyűjtéseket, ellátták azokat a szükséges regiszterszámokkal, s így az anyag kezelhető állapotba került. Az Észt Népköltészeti Archívum vált idővel az észt szóbeli és zenei folklór gyűjtésének, kutatásának és kiadásának a központjává. Ez az intézmény jelenleg az Észt SZSZK Tudományos Akadémiája Kreutzwald Irodalmi Múzeumának *(Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum)* Tartuban székelő népköltészeti osztálya, amelynek az állományában több mint 1 millió folklórfeljegyzés van, ezen belül 100 000 prózai műfajú változat.

A mesélőkre és a mesemondás körülményeire vonatkozó régi tudósítás nagyon kevés maradt fenn. Az alábbi, bemutatásra kerülő anyag túlnyomó részét maga a szerző gyűjtötte össze. Az adatok részletesebb feldolgozására az utóbbi években került sor az Észt SZSZK Tudományos Akadémiája Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének *(Keele ja Kirjanduse Instituut)* népköltészeti osztályán.

A mesélő észt népi neve *jutumees* (jutt ‚beszéd, történet, mese'; mees ‚ember'). Ez a név azt az egyént jelöli, aki ismeri a népi prózai hagyományt, érdekesen tudja előadni, s jó nevet szerzett magának lakóhelye környékén. Ezt az elnevezést női mesélőre is alkalmazzák. A különösen nagy repertoárral rendelkező mesélőt a népköltészeti irodalomban *rahvajutustaja*-nak (rahva ‚nép', jutustaja ‚mesélő') és *suurjutustaja*-nak (‚suur' nagy') szokás nevezni. — A humorizálásra hajlamos mesélőre, aki elsősorban tréfákat szeret előadni, hogy hallgatóit jó kedvre derítse, a *naljamees* (nali ‚tréfa', mees ‚férfi, ember') és *naljahammas* (hammas ‚fog') elnevezés használatos.

1. *A mesélő személye.* A kimagasló észt mesélők között egyaránt voltak férfiak és nők. Régebben a mesék előadása és továbbadása elsősorban a férfiak dolga volt, részben bizonyára azért, mert a férfiak munkaterületei több mozgást tettek lehetővé, mint az asszonyokéi. Az utóbbi évtizedek során azonban a népköltészet prózai ágának művelése (különösen a mesélés) inkább a nők kezébe került. Alapjában véve a férfi-mesélők területe maradt azonban a tréfák, anekdoták előadása.

Ami a mesélő foglalkozását illeti, az olyan munkákat említhetjük meg kedvező előfeltételként, amelyek lehetővé tették, hogy az illető távolabb kerüljön otthonától, s sokakkal találkozzék. A múlt század végén, s e század elején az

észt falu mesélői sok esetben a vidéki szabók voltak. Ezek a vándoriparosok tanyáról tanyára jártak. A szabóval tisztelettel bántak, igyekeztek beszédbe állni velük, különösen este. Így sokkal több mindenről hallottak, mint az egy helyben élők, s állandóan bővítették repertoárjukat. Kiváló mesélők akadtak a csordások és az éjjeli legeltetők között; ezek is járó-kelő emberek voltak abban az időben, sorban megszálltak valamennyi tanyában, amelyek lakóinak az állatait őrizték.

A XIX. században jó mesélő hírében álltak az öreg obsitos katonák is, akik az orosz hadseregben letöltött hosszú szolgálat után visszatértek szülőföldjükre. Nagy földet bejártak, sok mindenről hallottak, volt miről beszél-

1. kép. Otepalu Johannes észt mesemondó

niök. Az öreg obsitosokon keresztül az észt mesekincsbe bekerültek az orosz mesék, tréfák, s más oroszországi népeké is, amelyeket katonáskodásuk során hallottak és megőriztek emlékezetükben.

Jó mesélők akadtak a vándorkoldusok között is, akik mesélni, dalolni tudása megkönnyítette, hogy adományokat, éjjeli szállást kapjanak a lakosságtól.

A külső körülmények mellett a családi hagyományok és az egyéni adottságok is közrejátszottak a mesélő formálódásában. A mesélő életrajzából gyak-

ran kiderül, hogy közeli rokonai között voltak jó beszédű emberek, akiktől örökölték repertoárjuk alapját és a mesélőkészséget.

Néha a mesélők közvetlen leszármazottaiból meseírók lettek, akik a népi elbeszélő műfajt szépirodalmi fokon művelték. SÄRGAVA Ernst prózaíró apja jó mesemondó és mesegyűjtő volt. Az ő irodalmi működése is elsősorban népmesék feldolgozásával kezdődött. Azt is tudjuk, hogy LUTS Oskarnak, az észt szó nagy művészének, de jó néhány más írónak a legközelebbi rokonai között voltak ismert mesélők és tréfacsinálók.

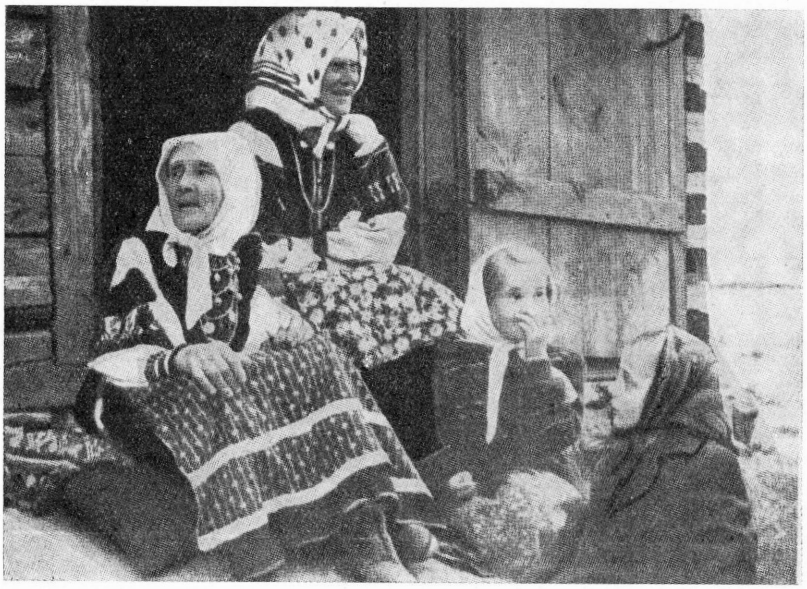

2. kép. Szetukéz mesemondónők: Luik Okse és Lättemägi Stepaniida történeti mondát mesélnek gyermekeknek. Obinits, 1956. Foto: Mikk J.

Észtországban nem voltak igazi hivatásos mesélők. De fennmaradt az emléke olyan eseteknek (a legtöbb adat Virumaa megyéből való a XIX. század végéről), mikor egyik-másik idősebb mesélő, aki már kiöregedett a munkából, néha időszakosan házról-házra vándorolt, s mesélt a gyerekeknek, amiért ennivalót és szállást kapott.

2. *Az ismertebb mesélők.* Észtországban meglehetősen kevés próbálkozás történt arra, hogy a tehetségesebb mesélők egész repertoárját lejegyezzék. Mostanáig nem jelent meg olyan mesegyűjtemény, amely egyetlen embertől lejegyzett anyagot foglalna magába. A mesék lejegyzése időigényes munka, a gyűjtők ideje pedig mindig megszabott. Ennek ellenére egészen a legutóbbi időkig fedeztek fel a folkloristák kiváló mesélőket, de már a múlt századból is vannak rájuk vonatkozó adatok.

Kodaverében élt a múlt században *Pärn Elias* vak éjjeli legeltető, aki képes volt egész éjszaka mesélni, anélkül, hogy kifogyott volna a mondanivalóból. Az ő meséit hallották pásztorgyerek korukban LIIV Jakob és LIIV Juhan későbbi írók, akiknek a műveiben is felbukkan az éjszakai legeltetés témája.

VESKE Mihkel nyelvész és költő 1876-ban jegyzett le Kalevipoeg-mondákat *Pärntől*. — A dél-észtországi Sangastében megbecsült mesélő volt az éjszakai pásztorok között *Külvaja Juhan*, Rannuban pedig nyári estéken *Tamm Aado*. TAMM Jakob író apja szórakoztatta a tűz mellett a szénagyűjtőket.

A múlt század végén és a jelen század elején számos észt vándorszabó, akik jól ismerték a nép szájhagyományát, megpróbálták azt írásba foglalni, s figyelemre méltó eredményt értek el. Ezek közül a szabók közül, akik jó mesélők és mesegyűjtők voltak, megemlítünk itt néhány kiemelkedő alakot.

Neublau Joosep és *Schultz Anton* Közép-Észtországban szabóskodtak. Az első 600 népi prózai darabot foglalt írásba, a másik pedig 450-et. Schultz részt vett szülőhelyén a forradalmi mozgalomban, s 1905 végén a büntető osztagok áldozata lett. *Pihlakas Johan* a Szimbirszk és Szamara környéki, valamint a kaukázusi észt telepeseknél volt szabó. Az ő meséi figyelemre méltók az egyéni cselekménybonyolítás és a hű népi előadásmód miatt.

Egyedülálló eredményt ért el a délkelet-észtországi Vastseliina közelében dolgozó szabó *Sandra Jaan*, aki 1894—1906-ig 1900 mesét és mondát örökített meg. Anyaga elsősorban a *szetu nyelvjárás*területről való, ahol mind a tematikában, mind pedig a megformálásban elég erősen érződik az orosz mesék hatása.

Délkelet-Észtországban élt századunk elején egy írástudatlan, vak szetu mesemondó *Kõivastik Ustinja*, akitől 1929-ben 50 mesét jegyeztek le, közöttük több hosszú, művészien bonyolított változatot. A mesélő anyjától hallotta őket, miközben a fáklyát tartotta neki, hogy lásson dolgozni; anyja azért mesélt, hogy a gyereket el ne nyomja az álom. — A szetuknál számos népénekes akadt, akik egyúttal sok mesét is ismertek, s jó mesélők is voltak, mint például *Vabarna Anne*.

Az első észt mesélő, akinek az anyagát többé-kevésbé egészében feljegyezték, *Jürjenson Kaarel* volt. A kavastui aggmenhelyen 1932—1933-ban 11 nap alatt 550 lapnyi (691 szöveg) népköltési anyagot jegyzett fel tőle e sorok írója, s ebből 256 prózai alkotás volt.

Jürjenson 1868-ban született Alatskivi faluban egy uradalmi béres fiaként. Gyerekkorában azonban szüleivel együtt orosz környezetben élt Oudova vidékén (a Pejpusz tó keleti partján), később pedig Alatskivi környékén dolgozott kétkezi munkásként; 28 éves korában vakult meg.

A tőle lejegyzett elbeszélő folklór 56 mesét, 100 tréfát, 96 mondát és 5 természeti hang-eredetmondát tartalmaz. Meséi között számos legendai (21) és novellisztikus (13) tartalmú akad, kevesebb a tündérmese (11) és az állatmese (9). A tréfák közül sok a papokról és földesurakról szól. A mondák között sok az etiologikus és a mitikus.

Mivel a mesélő igen jó emlékezőtehetséggel volt megáldva, 69 darabról meg tudta mondani, kitől és hol hallotta őket. Így értékes anyaghoz jutottunk a régebbi mesélőket és a repertoár származását illetően. A mesélők között voltak pásztorok, uradalmi béresek, falusi kovácsok, éjjeliőr, falrakók és mások. A meséket pásztorgyerek korában, erdőmunkán, a malomban sorára várva, építéseken stb. hallotta. A mesélők többségükben észtek voltak, 16 darabot azonban *orosz* mesélőktől hallott, többnyire Oudova vidékén. Valójában azonban több nála az orosz eredetű anyag, mint amennyire emlékezett.

A *Jürjenson*tól lejegyzett anyagban egész sor olyan téma akad, amely rendkívül ritkán fordult elő a korábban lejegyzett észt anyagban, vagy éppen-

séggel ismeretlen volt. Például a "Zsugori gazda és a bőkezű szolga" (ATh 751A*), "Szent Péter anyjának mennybevitele" (ATh 804), "Fejszeleves" (ATh 1548), "A megjósolt vízbehalás" (ATh 934) stb. — *Jürjenson* konkrét példa arra, hogyan bővült Kelet-Észtország vidékein az észt népi próza orosz tematikával: a közvetítők az ideiglenesen oroszok között élő kétnyelvű egyének voltak.

A *Jürjenson*tól lejegyzett mesék tartalmilag és formailag igen stabilak: rögtönzött elem kevés van bennük. Szembeötlő a fantasztikus tárgyú anyag csökkenése, s a reális vonások gyarapodása, valamint a hagyományos tematika kapcsolatba hozatala a szülőföldi természettel és ismert személyekkel még néhány olyan mesében is, amelyek Észtországban széltében ismertek, mint pl. az "Ellenfélkereső" (ATh 650B).

*Jürjenson*tól sikerült lejegyezni néhány legendát, de moralizáló mondások és végkövetkeztetések más mesékben is előfordulnak nála. A tréfákból hiányzik az obszcén elem és a szatirikus vonások is eléggé szelídek. Ennek az is lehet az oka, hogy a mesélő mint rokkant ember inkább gyerekeknek mesélt. Ennek megfelelően alakította a repertoárját és stílusát.

*Pilberg Ann*tól 50 mesét és mondát jegyeztek le 1933-ban, amikor 75 éves nagyanyaként szegényparaszt fiánál lakott egy Põlva kerületbeli tanyán. Serény öregasszony volt, aki csak munka — főzés, szövés, fonás stb. — közben mesélt. Élénk képzeletű mesélő volt, aki ha ismételten elmondta a mesét, igen jelentős mértékben megváltoztatta. Nagyon nagy súlyt helyezett a mesék valós voltára — minden meséjének az eseményét vagy „személyesen látta" és tapasztalta, vagy szavahihető mesélőktől hallotta. Így volt ez akkor is, ha a tematika teljes egészében mesés és hagyományos volt, mint a "Csodás cséplés" (ATh 752A) — amelyet a nagyapja saját szemével látott, a "Tarajos kígyó"-t (ATh 672 A) — pedig az apja látta, a "Farkassá változó anya" (ATh 409) — históriájának a mesélő maga volt tanuja!

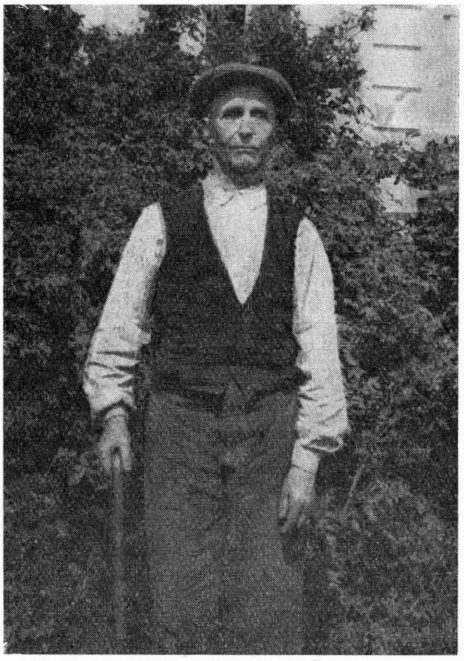

3. kép. Jürjenson Kaarel mesemondó. Foto: Viidalepp Richard, 1932

Minden meséjének megvolt a szilárd hitbeli alapja. Az ő számára még kétséget kizáróan létezett a farkasbőrbe bújt ember, a sellő, az ördög, az erdei lány, lidérc stb. Nagyon meggyőzően és plasztikusan tudott róluk mesélni. Alkotó mesélőnek nevezhetjük, mert minden előadáskor lényegesen újraformálta a tematikát, s nemcsak az eseményeket változtatta meg, hanem néha magukat a szereplőket is. Az ő előadásában elválaszthatatlanul egybeolvadt amit hallott és látott, a hagyományos és a rögtönzött elem.

A meséken kívül *Pilberg Ann* tudott sok népi hiedelmet, közmon-

dást és ráolvasást, ugyancsak jól ismerte a népi orvoslási módokat s a szomszédokon alkalmazta is őket.

Käär Peeter mesélő a Laiuse közelében levő Sadala faluban élt. Élete utolsó néhány évében (1938-ban halt meg, vakon, csaknem 79 éves korában) közel 300 tréfát és mondát diktált tollba, amelyeket a kocsmában, a kovácsműhelyben és a malomban hallott (fiatal korában molnár volt). Az ő repertoárja férfias darabokból áll, amiben kiemelkedő helyet foglalnak el az erotikus jellegű tréfák, anekdoták, a mondák között pedig a rejtett kincsekről szólók.

Az írástudatlan szetu mesemondót, *Liivapuu Vassilt*, akitől 1938-ban gyűjtöttek, mesteri elbeszélőként szokás emlegetni. Előadását élénk kézmozdulatokkal és arcjátékkal kísérte. Falusi boltos volt, s a mesélést lépten-nyomon megszakította a vevők kiszolgálása. Ennek ellenére rendkívül elevenen, érdekfeszítőn adta elő mondanivalóját, ami jó átélő készségre mutat. A repertoárjában voltak feltűnően hosszú mesék is, melyeket gyerekkorában hallott vak nagyanyjától.

A legutóbbi években szervezett népköltészeti kutatóutak során is sikerült tehetséges mesélőkre bukkanni, akik több tucat mesét mondtak egyszerre magnetofonszalagra. Ezek többnyire idősebb emberek voltak, gyakorta erdőmunkások, traktorosok és más sok helyváltoztatással járó foglalkozást űző személyek. De egynémely fiatalember is figyelemre méltó tehetséget tanúsított. 1962-ben 140 tréfát vettek fel a 25 éves saaremaai *Rooda Villem*től. A felvételt szanatóriumban készítették, ahol gyógykezelésen volt. A mesélő több helyen dolgozott traktorosként, részt vett kalákákban, családi ünnepségeken. A repertoárja elsősorban manapság közkézen forgó tréfákból állt.

3. *Hol és mikor meséltek.* Az észt parasztság gazdálkodásában a földműveléssel párosuló állattenyésztés volt az uralkodó forma. A partokon és a szigeteken emellett jelentőséggel bírt a halászat is. Néhány helyen, például a Pejpusz tóhoz közel eső vidékeken a férfiak még famegmunkálással is foglalkoztak, s maguk hordták eladni készítményeiket. Ezektől az alapvető körülményektől függően mutat a nép mesélése bizonyos tájonkénti különbségeket. A mesélés dandárja a sötét őszi és téli időre esett, mikor otthon meséltek, tavasszal, nyáron viszont elsősorban a kinti munkáknál.

Talán legősibbnek a házi tűzhely melletti mesélést kell tartanunk, mikor együtt a család. Ez különösen a sötét évszakokra érvényes, amikor a tűzhely a meleg, és a világosság forrása. Észtországban elterjedt volt esténként otthon a tűz világánál folyó munka melletti mesélés. A XIX. század folyamán az észt vidéken még szinte általános volt ez a szokás. A nők fontak, szőttek, a férfiak lószerszámot javítottak vagy barkácsoltak, a gyerekek pedig hallgatták a mesét — s játszottak. Helyenként még a század elején is megvolt ez a szokás. Otthon az öregek meséltek, rendszerint a nagyapa és a nagyanya. Néhol mind a mai napig szokásban van, hogy este elalvás előtt mesét mondanak a gyereknek.

Az észteknél voltak olyan hagyományok, amelyek kedvezően hatottak az otthoni mesélés szokására. Általánosan ismert volt az *alkonyati pihenő* tartása *(videviku pidamine)*. Ez azt jelentette, hogy este lámpagyújtás előtt, a homályos vagy sötét szobában pihentek az emberek; ezt a pihenőt sötét évszakban (késő ősszel) hetenként egyszer (leginkább csütörtökön) tartották, vagy gyakrabban is. Ilyenkor vagy otthon pihentek, vagy a szomszédba mentek. A sötét szobában mesét mondtak, és találós kérdéseket adtak fel egymásnak. Az asszonyok a sötétben is folytatták a harisnyakötést. Ha a szomszédba mentek, akkor feltétlenül oda, ahol jó mesélő volt. Elsősorban a nők szomszédoltak.

Alkonyati pihenő tartása a sötét évszakban minden bizonnyal régi szokás, mert a népi hiedelmekben, közmondásokban és szólásokban is tükröződik: *Pidage pimeet, äälge ämärat, sis kasuse pikä piimälehmä, ää ärivaska.* „Tartsatok alkonyati (szürkületi) pihenőt, beszélgessetek a szürkületben, akkor majd nagy tejelő tehén nő, jó eladásra való borjú" (Urvaste faluból) stb. Teljesen még napjainkban se ment feledésbe. A háború utáni években sokszor alkalmuk volt a népköltészet gyűjtőinek, hogy részt vegyenek a szürkületi pihenőkön, ahol mindenfélét meséltek (főként mondákat, tréfákat) a sötét szobában. Mikor világot gyújtanak, ki-ki munkához lát.

4. kép. Mesemondó a fonóban. Kangilaski O. rajza

A nők azért is összejártak esténként dolgozni, mert némely unalmas munka (fonás, harisnyakötés) szaporábban, vidámabban megy, ha csoportosan végzik. Ilyenkor sokat daloltak, meséltek. Ezt a szokást fonóba járásnak *(subrikul käima*=oroszul супрядки) nevezték, meg alkonyati járásnak *(ehal käima)* és elsősorban Kelet-Észtországban fordult elő.

Helyenként a férfiaknak is szokása volt összejárni a sötét évszak idején, hogy együtt pipázzanak, beszélgessenek. Rendszerint jó mesélőnél gyűltek össze, s ennek a háza azután híressé vált a környéken a mesélés miatt. Erre vonatkozólag elsősorban Északkelet-Észtországból vannak tudósítások (pl. Tudulinna környékéről).

Az észak-észtországi partvidéken (főként Kuusalu, Jõelähtme és Haljala környékén) régebben november elején, többnyire 1—10-e között, tartották az ún. *jäguaeg*-ot vagy *jäguõht*-ot. Más vidékeken körülbelül ugyanebben az időben volt az ún. lelkek ideje *(hingede aeg)*. Ilyenkor esténként hol az egyik, hol a másik tanyában gyűltek össze, ahol meséléssel, találós kérdés fejtéssel töltöt-

ték az időt. Ez a szokás kapcsolatban volt a halottakra való emlékezéssel; ezért csendben kellett lenni, a zajt okozó munkák tilosak voltak. — Nagyban járta a mesélés régebben a tél derekán levő ünnepek idején.

Sokat meséltek hajdanában a vidéki fiatalság összejövetelein is, amilyen az *istmas käimine* (‚üldögélni járás' vö. orosz. посиделки) volt a szetu lányoknál és *üläljõstmine* (‚ébren ülés') Kihnu szigetén és máshol, valamint az asszonyok és a fiatalok kalákáin (tollat fosztottak, a menyasszony kelengyéjét készítették, fonalat gombolyítottak stb.), amelyek különösen Nyugat-Észtországban voltak népszerűek. A hagyományos népköltészet elsajátítását hasznos útravalónak tartották a fiatalok számára, amelynek az ismeretét ellenőrizték az összejöveteleken; az eladó leánynak tudnia kellett dalolni, a legénytől viszont a mesélést kérték számon.

Az otthoni családi körön kívül mondtak mesét, tréfákat és mondákat a külső munkákon is, ahol több nép összegyűlt, különösen esténként és a munka szüneteiben.

Mikor a múlt században a parasztok robotra jártak az uradalmakba, több falu lakossága találkozott egy helyen; esténként és a munka szüneteiben meséltek, például ősszel az uradalmi gabonaszárító csűrökben a kemence szájánál melegedve. Így vándoroltak aztán a mesék egyik helyről a másikra. Az itt hallott új történeteket szülőfalujukban is elmesélték. Mikor az asszonyok fonni mentek az uradalom fonószobáiba, akkor ezek a műhelyek is a mesélés színterévé váltak, mert a mesélés segített elűzni a robotmunka álmosító egyhangúságát, s elfelejttette a fáradságot.

Sokat meséltek az olyan külső munkák közben, amelyek bőven hagynak erre időt, mint a jószág őrzése, az éjszakai legeltetés. Különösen az éjszakai legeltetés (lovak és igavonó ökrök legeltetése) volt még a múlt században az egyik legfontosabb mesélő alkalom. Sok fiatal gyűlt össze (elsősorban fiúk), és az est homályában világító pásztortűz igen alkalmas háttér volt mindenféle történet meséléséhez. A mesélés itt kényszerű szükség volt: a legeltetők egy részének ébren kellett maradnia, hogy elijessze a farkasokat, ha úgy hozta a sor.

Az öregebb éjjeli legeltetők között akadtak sokat tudó, jó előadói készséggel megáldott mesélők (a tehéncsordások közt szintén), akiket még sok évtizeddel később is emlegetnek. A meseszövegek között nem ritkán találunk utalást arra, hogy a mesét „fiatal korában, éjjeli legeltetés idején" hallotta az adatközlő.

Évtizedekkel ezelőtt elterjedt jelenség volt a mesélés az erdőmunkások és a vadászok között, de bizonyos mértékig mind a mai napig élnek ezekkel az alkalmakkal. Télen sok szabad ideje marad esténként az erdőmunkásoknak. Egynémely fakitermelő helyen még a háború utáni években is segített megrövidíteni ezeket az órákat a rátermett mesélő. Tréfákat, mondákat és ún. vadásztörténeteket adtak elő. Az erdőmunkásoknál azonban napközben is alkalom nyílik mesélésre — a tűz mellett töltött pihenők, erős eső idején stb. Az erdőmunkások meséiről főként Északkelet-Észtországból vannak feljegyzések, ahol nagy erdő borította területek találhatók. Ugyancsak Északkelet-Észtországban gyűjtöttek nagyobb mennyiségben vadásztörténeteket, amelyek mindenféle megfigyeléseket és tapasztalatokat tartalmaznak az erdei vadakra és a természetre vonatkozólag, de eltúlzott vadászzsákmányról stb. szóló történeteket is. A vadásztörténetek mesélését és továbbfejlesztését ösztönzik a vadászszervezetek által rendezett versengések, ahol a legjobb előadók jutalmat kapnak.

Elevenen élt a mesélés hagyománya a halászok közösségeiben mind az otthoni környezetben, mind pedig fogás közben. Hajdanában a halfogó hálót házilag kötötték, s ehhez többnyire gyerekmunkát használtak. Ez azonban a gyerekek számára nagyon unalmas, egyhangú munka volt. Ezért a hálókötőknek meséket mondtak, vagy rémségekkel teli mondákat, hogy a gyerekek figyelmét ébren tartsák.

A nyugat-észtországi partokon és szigeteken a halászok házakat építettek a tenger közelében, amely éjjeli szállásul szolgált, s ahol vihar idején meghúzódhattak. Tavaszonként már korán összejöttek a parton „jeget olvasztani", azaz megvárni a jég eltakarodását, hogy az első adandó alkalommal bevessék hálóikat a számukra alkalmas helyen, és ezzel ezt a helyet a maguk számára biztosítsák. A várakozás néha számos napon át tartott; ilyenkor a várakozás unalmát segítették elűzni a mesélők.

Falusi viszonyok között szerepe volt a mesélés szempontjából az olyan helyeknek, mint a kovácsműhely és a malom. Itt sokan összegyűltek, s vártak, míg rájuk kerül a sor; a várakozás azonban elhúzódhatott. A vidám mesélés ismét csak segített elűzni az unalmat és megrövidíteni az időt. Egyik-másik későbbi észt írónak jó iskola volt a malom és a kovácsműhely a népi kifejezésmód elsajátítására (Jannsen Johann Woldemar., Rutoff-Rajasaare, Christian, stb.).

A múlt században a falusi kocsmáknak is megvolt a maga funkciója a mesélésben. A férfiak ide gyűltek sört inni, s beszélgetni. Annak az emlékezete is fennmaradt, hogy a kocsmában néha fizetségért meséltek — a kocsmázók sört, pálinkát rendeltek az ismert mesélőnek és nótafának a tudományáért. Olyan észt író is akad, aki számára a kocsma volt a népi stílus iskolája (Raudsepp Hugo színdarabíró és mások).

Számos falusi bolt is mesélőhely volt; egyik-másik kereskedő a mesélni tudásával igyekezett magához csalogatni a vevőket.

A múlt században sok észt az orosz cári hadseregből hozta magával a meséket, tréfákat; az öreg obsitos — népi nevén *kroonu onu* (kincstári bácsi) valaha széltében ismert alak volt az észt mesélők között.

Amint az eddig elmondottakból kiviláglik, a mesélés szokása fölötte elterjedt volt az észteknél. Szerét ejtették a különböző munkákkal, foglalatosságokkal kapcsolatban akár otthon, akár máshol. S amint terjedni kezdett az iskola, ez se tette feleslegessé a mesélést. A múlt század közepén számos helyen éppen az ellenkezője történt. Az iskolában jött divatba a mesélés, mégpedig este, elalvás előtt. A gyerekek ugyanis az iskolaépületben háltak. A tanulók saját önkéntes, de csaknem kötelezővé váló kezdeményezése volt ez, amely némelyik fogékony gyerekre igen nagy hatással volt. Számos író és tollforgató ember tesz említést a visszaemlékezéseiben ezekről az estékről. Az észt népköltészet egyik nagy gyűjtője, Eisen Matthias Johann az elemi iskolában a mesélő estéken kapta az első indíttatást a népköltészettel való foglalkozáshoz. Itt jegyezte fel 12 éves korában első gyűjtését, amely az iskolatársaitól hallott találós kérdéseket tartalmazza.

Idők során a népi mesélés szűkebb területre szorult Észtországban. Ennek legfontosabb oka a kapitalizmus betörése a falusi életbe a XIX. század második felében. A jobbágyság eltűnése, a föld telkekre hasítása és a közös földnek megszűnése, a tanyák saját tulajdonba kerülése, a falvak szétszóródása, a falusi osztályellentétek kiéleződése stb. Ez mind hozzájárult ahhoz, hogy megváltozzanak a falusi lakosok egymáshoz fűződő kapcsolatai: kevesebb lett a

parasztok közösen végzett munkája, feledésbe mentek a korábban szokásos szívélyes összejövetelek. A sajtó és a népies irodalom tömeghatása növekedett. Nagy törés következett be a nép szellemi kultúrájában, aminek eredményeképpen az eddig uralkodó egyszerű népdalokat kezdik felváltani a kórusdalok, a szóbeli mesélést a nyomtatott irodalom termékei. A törés fokozatosan következett be és érvényesítette hatását. A régi viszonyok és a múltból örökölt néprajzi jelenségek még sokáig megmaradtak a peremvidékeken, s Nyugat-Észtország tengerben fekvő szigetein.

Napjainkban a mesélés szokása megvan még az erdőmunkásoknál és a vadászoknál (különösen este), a mozgókereskedéseknél (ha várni kell az autó érkezésére), az üdülőkben, szanatóriumokban, kórházakban, családi ünnepségeken stb. A mesék, mondák és tréfák mellett manapság fontos szerepet kapott a helyi eseményekről és személyekről szóló elbeszélés; ezeknek az elbeszéléseknek a neve észtül *pajatus* (tere-fere, beszélgetés). Tréfákat néha műsoros esteken, öntevékeny művészegyüttesek bemutató előadásain s a rádióban adnak elő.

A tehetséges mesélőt, aki jó kedvre tudja deríteni a társaságot, igen megbecsülik, meghívják a lakodalmakba, ünnepségekre, lehetőséget adnak neki a szereplésre.

4. *Hogyan meséltek.* A népi mesélés lényeges eleme az előadásmód. A jó mesélő igyekszik élményszerűen, érdekesen és lebilincselően előadni. Hogy ezt elérje, el kell találnia hallgatói ízlését és érdeklődési területét. A hallgatósággal való jó kapcsolat létesítését elősegítette a mesélő helye; rendszerint a fényforrás közelében ült, hogy mindenki lássa. A mesélőnek változtatnia kell a hangját, hogy a különböző szereplőket különbözőképpen jellemezze. A jó mesélőnek rendelkeznie kellett színészi adottságokkal, hogy a hallgatók figyelmét le tudja kötni.

Különösen a gyerekek kísérik figyelemmel a mesélő előadását; az élethűen előadott darabokat gyakran megismételtetik. A felnőtt fiataloknál a mesélés jó kedvre derítő és izgalmas voltára fordítanak figyelmet. Az idősebb nők mesélés közben rendszerint foglalatoskodnak valamivel, például kötéssel.

Az idősebb férfiaknak gyakran sajátos mimikával párosuló drámai előadásmódja van, különösen nagyobb hallgatóság esetén vagy ha tréfákat adnak elő. Az egyházellenes tréfákban a helybeli papokat parodizálták, az ő beszédmodorukat és kézmozdulataikat. A humoros „lakodalmi prédikációkat" valahonnan magasabb helyről (a szószékből) mondták el, sőt kellékeket („palástot", fehér nyakbavalót) is használtak. Fejlettebb formában a paródiából párbeszéd lett (a „lelkipásztor" és a „kántor" vagy a „pópa" és a „diakónus" felelgettek egymásnak).

A gesztikulálás alkalmazását néha egyszerűen a mesélés tárgya is szükségessé teszi. Például a „Ki teremtette a világot?" (ATh 1785 B) c. tréfában utánozzák, ahogy a pap ököllel a „szószék peremére" üt, a hallgatóság felé „piszkos" vagy „megsérült" kezet nyújtanak ki stb. A mesélő megmutatja valamely tárgy magasságát, a kifogott hal rendkívüli hosszúságát, tapsol vagy széttárja a karjait, feláll, dobbant a lábával stb.

Főként a férfimesélőknél volt szokásos, hogy az előadottakat saját magával hozta kapcsolatba (egomorfizmus); ezt a felfogást elsősorban a tréfák előadásakor alkalmazták, de néha a mesékkel és mondákkal kapcsolatban is előfordult. Általános szokás volt, hogy a tapasztalt tréfamesélő komoly arccal adott elő, ő maga nem nevetett a tréfán.

Ha idősebb hallgatóknak mesélnek (különösen, ha tréfákat adnak elő), a helyi nyelvjárást használják. Az argóból vett és nyelvjárási elemeket vagy idegen nyelvű kifejezéseket is szokás az elbeszélésbe tűzdelni, hogy komikusabbá tegyék.

A mesélő előadási módja függ az előadandó darabtól és a műfajtól. Különbözőképpen mondják el a meséket, a mondákat és a tréfákat. Különösen Délkelet-Észtországból (a szetuktól) van számos híradás a mesélők jó előadói képességéről. Itt a mesék versbetéteit (ha ilyenek vannak) feltétlenül dallammal adták elő.

A mesélőt befolyásolhatták a hallgatók is reagálásukkal, közbekiáltásaikkal vagy kívánságaikkal.

Egy-egy jó mesélő előadási módja normává válhatott lakóhelye vidékén, amit a többiek igyekeztek követni, azaz az illető mesélő darabjait a rá jellemző hanghordozással és az ő modorában adták elő. Ebben az esetben az illető mesélő meséivel együtt megőrződik a rá jellemző sajátos stílus is.

5. *A repertoár megválasztása.* A mesélő repertoárjának kiválogatását minden konkrét előadás alkalmával igen sokféle tényező befolyásolta: a mesélő meseismerete, hajlama, a hallgatók kora, érdeklődése, a hely, idő, a mesélés célja stb. Általában különbséget tettek abban, hogy mit meséljenek a gyerekeknek, mit a fiataloknak vagy öregeknek, férfiaknak vagy nőknek. A mesélőnek némelykor figyelembe kellett vennie a hallgatók kívánságát, hogy ezt vagy azt mesélje. Egyes mesélőknek bizonyos darabjai jól ki voltak dolgozva, amit gyakran előadtak, s amit a jó előadás miatt készek voltak ismételten meghallgatni. A válogatást a környezet is befolyásolhatta, például ha a tűz mellett ültek éjszakai legeltetés közben; Kuremäe környékén az erdőmunkások régen sokat meséltek az óriásokról. — *Kalevipoeg*ról és másokról, mert az ottani tájon sok térszínforma — hegyek, nagy kövek, ősi temetőhelyek stb. volt kapcsolatos velük. Útközben bizonyos mondák emlékezetbe idézését az okozta, hogy elhaladtak azok mellett a helyek mellett, amelyek az adott mondával kapcsolatban voltak (útvesztők, „rablóbarlangok" stb.).

Ha gyerekeknek meséltek, néha elmondtak egy bevezető előzetes mesét a fiatal hallgatóság figyelmének összpontosítására. Ez lehetett egy befejezés nélküli mese, vagy olyan darab, amely hallgatást igényelt.

Egyes mesélőknek az volt a szokása, hogy kezdetben ismertebb egyszerűbb darabokat adtak elő, a vége felé viszont újabbakat, lebilincselőbbeket; így senkinek sem akarózott a hallgatóságból idő előtt távozni.

A mesélés normális népi környezetben, ahol számos résztvevő van, szokás szerint több mesélő egymás utáni szereplését jelenti: amit az egyik elkezd, azt a többiek kiegészítik, szélesítik. A közmondás is azt mondja: "Jutt tuleb jutust ja kõne kõnest" ('Szóból szó, beszédből beszéd fakad'.)

6. *A mesélés funkciójáról.* A prózai népi szájhagyomány lényeges részét képezi egy nép kulturális örökségének. Számos munka- és élettapasztalatot, hiedelmeket, feltételezéseket, egykori történelmi eseményeket stb. — mind szóban adott át a múltban egyik nemzedék a másiknak. A mesélésnek azonban volt más célja is, nemcsak a hagyományok és emlékek továbbadása.

Az észteknél vannak tudósítások arra nézve, hogy a mesélésnek mágikus szerepe is volt a termelésben. Azt tartották, hogy ha bizonyos időszakban (az alkonyati pihenő idején vagy karácsony előtt) sokat mesélnek, ez kedvező hatással van a fiatal barmok fejlődésére, a találós kérdések fejtése „a halottak emlékezetének idején" *(hingede aeg)* pedig elősegíti, hogy tarka borjak és

bárányok elljenek. Ilyen hiedelmek csak egy kis területen ismeretesek Dél-Észtországban, párhuzamok és pontos megfelelések vannak a letteknél, a fehéroroszoknál, votjákoknál és finneknél; minden bizonnyal nagyon régi jelenséggel van dolgunk.

A mesélésnek ideológiai hatást és jelentőséget is tulajdonítottak. Így például a hősmondák és vitézi történetek mesélése bátorságot, hősiességet és aktív harckészséget ébresztett a hallgatókban. A fiatalokra és a gyerekekre mindig nevelő, tanító hatással volt a mesélés.

A múltban a mesék ismerete és jó előadása hatással volt az emberi kapcsolatok alakulására is — az utasoknak megkönnyítette, hogy éjjeli szállást kapjanak, a koldusoknak, hogy megszerezzék a betevő falatot, a boltosnak segített magához édesgetni a vevőket, segített a vitás kérdések megoldásánál. Több észt népmeséből is ismeretes az a motívum, hogy a szálláskérőtől mesélést kívánnak (pl. "Éjjeli látomások" — ATh 840 A).

Az újabb időben a mesék és a tréfák nagy mértékben szolgálták különböző (elsősorban férfiakból álló) közösségek szórakozását, időtöltését, a kollektív munkák végzését, mivel növelték a kitartást. Azzal, hogy esztétikai élvezetet nyújtottak, pihentettek is, akár otthon, akár ünnepek alkalmával. A szatirikus tartalmú mesék viszont a politikai harc fontos eszközei voltak az elnyomókkal szemben, különösen feszült társadalmi helyzet esetében.

Az észtországi mesélők és a mesélés körülményeinek kutatása értékes adatokat szolgáltatott a népi próza mozgási szférája helyi sajátosságainak a megismeréséhez, továbbá az utóbbi évtizedekben bekövetkezett változásokat illetően, valamint arra nézve, hogyan alakul a népi próza repertoárja a határterületeken.

VIIDALEPP RICHARD

IRODALOM

ATh = THOMPSON, Stith: *The Types of the Folktale.* A Classification and Bibliography. Helsinki 1961 (FFC N:o 184).

Eesti muinasjutud. Válogatta V. MÄLK, I. SARV és R. VIIDALEPP. Szerkesztette R. VIIDALEPP. (ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut) Tallinn 1967.

Eesti rahvaluule ülevaade. Szerkesztette R. VIIDALEPP. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.) Tallinn 1959, 358—375.

PROODEL, Mall: *Tähelepanekuid jutustamisest, rahvajutust ja jutustajast.* (Német összefoglalás: Beobachtungen von dem Erzählen, der volkstümlichen Erzählung und dem Erzähler.) *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed.* Uurimusi ja materjale V. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum.) Tallinn 1967, 173—195.

VIIDALEPP, Richard: *Das Erzählen der Volksmärchen als arbeitsfördernder magischer Ritus.* (VII. Internationaler Kongress für Anthropologie und Ethnologie.) Tallinn 1964.

VIIDALEPP, Richard: *Rahvajutustaja rahva hulgas.* (Német összefoglalás: Der Volkserzähler inmitten des Volkes.) *Etnografia Muuseumi Aastaraamat* XVI. Tallinn 1959, 275—299.

VIIDALEPP, Richard: *Von einem grossen estnischen Erzähler und seinem Repertoir.* Acta Ethnologica (København) 1937, N° 3, S. 158—173.

*

Az aranyfonó lányok. Észt népmesék. Válogatta, fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: BERECZKI Gábor. Bp. 1968.

Рихард Виидалепп:

О СКАЗОЧНИКАХ И ОБ ОБСТАНОВКЕ РАССКАЗЫВАНИЯ СКАЗОК У ЭСТОНЦЕВ

(Резюме)

В Эстонии собрано большое количество материала различных прозаических жанров народного творчества (100 тысяч вариантов), однако собирательская деятельность, направленная на изучение сказочничества и его обстановки, началась весьма поздно. В своей статье автор дает обобщающий обзор собранного по поводу этому материала.

Сказочничество в Эстонии прежде всего привлекало мужчин. Это нашло даже в самом названии сказочников яркое выражение, ибо их называли *jutumees* (от jutt — история, рассказ, сказка, *mees*—мужчина) или *naljames* (от *nali* — сказка, шутка). В ходе XIX столетия сказочниками были люди различных профессий, связанных с переменой места: бродячие портные, пастухи, отслужившие солдаты, нищие. Склонность к сказочничеству наследовалась, а потому и неудивительно, что из семей сказочников позднее вышло немало писателей. До сих пор было весьма немного попыток собрать полный репертуар отдельных сказителей. Однако от слепого сказочника К. Юрьенсона было записано 256 прозаических вариантов сказок, от другого слепого сказочника, П. Кяера около 300. Отдельные бродячие портные стали известны и тем, что записывали сказки (Й. Сандра, Й. Нейблау и др.).

Раньше очень много сказок рассказывалось дома по вечерам, около печки зимой. Благоприятно воздействовали на развитие сказочничества и отдельные народные обычаи, как например надлежащий отдых на закате *(videviku pidamine)*, когда в темноте рассказывали сказки, а также коллективные работы, различные собрания молодежи, время поминания умерших *(hingede aeg)* и зимние праздники. Во время работы под открытым небом рассказывали сказки во время пастьбы скота, у кузнеца, на мельнице, сказочниками были также рыбаки и охотники. В некоторых местах обычай рассказывать сказки и до сегодняшнего дня сохранился у лесорубов и у землемелиораторов. Рассказывают сказки и детям перед сном, однако тексты этих сказок в большинстве своем уже книжные. Устная народная прозаическая традиция начинает забываться со второй половины прошлого столетия в результате различных социальных преобразований и широкого распространения литературы.

Драматический способ рассказывания сказок с живым мимическим сопровождением характерен прежде всего для рассказывания различных шуток, сказки обычно рассказывали в спокойном, медленном стиле.

Обычно различают также сказки для взрослых и для детей.

Сказочничество в основном веселое, эстетическое развлечение, в старину ему придавали и магическую роль в производстве.

Richard Viidalepp:

ÜBER DIE ERZÄHLER UND DIE UMSTÄNDE DES ERZÄHLENS BEI DEN ESTEN

(Auszug)

In Estland wurden bis jetzt viele Materialien (rund 100 000 Varianten) von den prosaischen Kunstgattungen der Volksdichtung gesammelt. Die Sammeltätigkeit betreffs der Erzähler und der Umstände des Erzählens setzte aber erst ziemlich spät ein. Vom Verfasser wird nun das uns zur Verfügung stehende Material zusammengefaßt.

Das Erzählen gehörte bei den Esten zum Interessenkreis der Männer. Der Erzähler wurde *jutumees (jutt:* »Geschichte«, »Rede«, »Märchen«, *mees:* »Mann«), oder *naljamees (nali:* »Scherz«) genannt. Im Laufe des 19. Jh. waren meistens solche Leute des Erzähler, wie Wanderschneider, Hirten, Bettler und die ausgedienten Soldaten. Die Erzählereranlagung vererbte sich manchmal. Von den Familien der Erzähler stammten nicht selten Schriftsteller ab. Es wurden bis jetzt wenig Versuche gemacht, das vollständige Repertoire eines

Erzählers festzuhalten. Vom blinden Erzähler K. Jürjenson wurden 256 prosaische Stücke, von einem anderen blinden Erzähler, namens P. Käär, beinahe 300 solche notiert. Einige Wanderschneider sind auch als Märchenabschreiber bekannt geworden (J. Sandra, J. Neubleu, u. a.).

Einst wurden im Laufe der finsteren Jahreszeiten allabendlich, in der Nähe des Feuerherdes, viele Märchen erzählt. Auch durch gewisse Volksbräuche, wie Abendrasthalten *(videviku pidamine)*, als man in der Finsternis erzählte, kollektive Arbeiten, Zusammenkünfte der Jungen, Erinnerungsfeste an die Verstorbenen *(hingede aeg)* und Winterfesttage, wurde das Erzählen günstig beeinflußt. Im Laufe der Außernarbeiten wurde beim Weiden, beim Schmiede und auch in der Mühle fabuliert. Auch die Fischer und Jäger waren Märchenerzähler. Stellenweise blieb die Sitte des Fabulierens bei den Waldarbeitern und Bodenverbesserungsarbeitern bis heute erhalten. Auch den Kindern wurden vor dem Einschlafen Märchen erzählt; die Texte dieser Märchen stammten aber meist aus Büchern. Die prosaische mündliche Überlieferung begann, infolge der sozialen Umwälzungen und der weiteren Verbreitung der Literatur, seit der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts, in Vergessenheit zu geraten.

Ein dramatischer, von lebhafter Mimik begleiteter Vortrag des Märchens ist vor allen für die Scherze bezeichnend.

Es gibt auch einen Unterschied darin, was den Erwachsenen und was den Kindern erzählt werden soll.

Das Märchenerzählen ist hauptsächlich eine heitere, ästhetische Unterhaltung. Früher wurde ihm auch eine magische Rolle beim Produzieren beigelegt.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy népi emelőeszköz előfordulásához

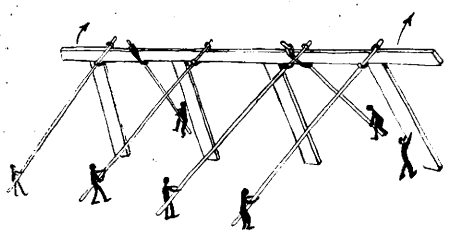

1. kép. Pajtaváz felállítása. VAJKAI Aurél után

Észak-Borsod népi építkezésének kutatása során néhány ácsmester egy sajátos emelőeszközre hívta fel figyelmemet. Az eszközt *olló* néven említették. Használatára csak Gömörszőlősön és Szőlősardón emlékeztek.[1] Az eszköz fontos szerepet töltött be a faépületek emelésénél. Az előre összeácsolt gerendavázas épületelemeket, falkereteket ennek a segítségével állították fel, hasonló módon VAJKAI Aurél Győr megyéből közölt részletes leírásához (1. kép).[2]

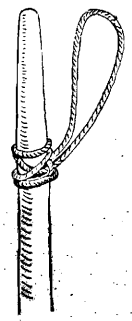

2. kép. Az olló. Rekonstrukció

Az *olló* 4—5 méter hosszú rúd volt, felső végére kötelet erősítettek. A rúd hosszúsága a felállítandó épület falkeretének magasságához igazodott, annál 50—60 cm-rel kellett hosszabbnak lennie. *Tar Lajos* szőlősardói ácsmester úgy említette az ollót, hogy „vannak rudak, szöget ütünk az ódalába és kötelet kötünk rá, ez az olló". Gömörszőlősön a rúd felső végéhez közel ütötték be a szöget, ehhez kötötték az erős, sodrott kötelet, két végével a szög alatt és felett, a kötelet a rúdra rá is csavarták (2. kép). A kötél a rúdhoz lekötött végeivel hurkot képezett, amit emeléskor a gerendán átvetve a rúd végére húztak és addig forgatták a rúdat hossztengelye körül,

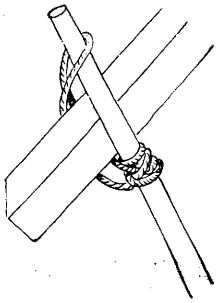

3. kép. Gerenda emelése olló segítségével

amíg a kötél alsó része a szögre csavarodva kissé meg nem feszült. Így ferde irányban könnyen és biztonságosan emelhettek vele (3. kép). A munka elvégzése után a kötél levétele úgy történt, hogy visszafelé csavarva a rudat meglazították a kötelet, és maguk felé húzva a rudat a kötél vége leesett a rúdról.

Használtak *páros ollót* is (Gömörszőlős). Két rúd végére az előbbihez hasonlóan dupla kötelet rögzítettek, hogy a két rúd egymástól 80 cm távolságra került. Az emelni való gerendát a kötélre helyez-

[1] Gömörszőlősön *Babus Benjámin* (1887), Szőlősardón *Tarr Lajos* (1925) ácsmester használta az *ollót*, a legutóbbi időben is, a gerendavázas csűrök emeléséhez. Mindketten ősi ácsdinasztia leszármazottai, akik sok hagyományos technikai eljárást őriztek meg és használnak fel munkájukban.

[2] VAJKAI Aurél: *Adatok pajtavázak felállításának és kész pajták költöztetésének mechanikájához.* NÉ. XXIX. (1937) 333—337.

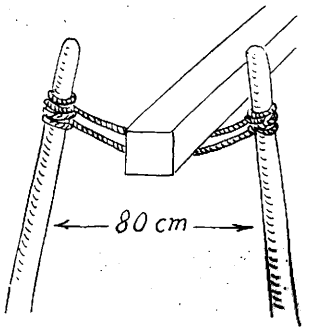

4. kép. A páros olló használata

ték, a rudakat két ember egymás felé nyomta. Ez által emelték fel a terhet (4. kép). Amikor a gerendát elhelyezték, a páros ollót egyszerűen elvették alóla.

Erről az egyszerű emelőeszközről egyedül VAJKAI Aurél emlékezik meg, bár feltehetően a népi faépítkezés általánosan ismert és használt eszköze lehetett, annak ellenére, hogy az építkezési szakkönyvek nem említik.[3]

A Győr megyei Kapi helységben *ráklábnak* nevezték. 5—6 méter hosszú rúd végébe fúrt lyukba erős kötelet fűztek és *csattra* (hurokra) kötötték meg.[4] Hasonló eszközt, *emelőkengyel* néven, a Pest megyei Acsán is használtak az ácsok.[5] Ugyanilyen eszközt, hasonló használatban, a norvég faépületek emelésével kapcsolatban TVEITEN Ola mutat be. A hosszú rudak végére hasonló hurkolással erősített kötél segítségével tartották meg, és emelték fel az előre összeácsolt épületelemeket.[6]

Az eszköz használata szigetszerűen maradt fenn a népi építkezés gyakorlatában, ott ahol az új ácsolási technikákat alkalmazó iskolázott ácsok még ragaszkodnak őseik hagyományaihoz, ismerve és megőrizve annak néhány elemét.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

[3] Vö: VAJKAI: i. m. 334. — WANDERLEY, Germano: *Épületszerkesztések könyve.* I. rész. *Ácsszerkezetek.* Bp. 1884. — FRECSKAY János: *Mesterségek szótára. Ácsmesterség.* Bp. 1912. — BOSSÁNYI János: *Ácsszerkezetek.* Ipari Szakkönyvtár 101—103. sz. Bp. é. n. — stb.

[4] VAJKAI: i. m. 334—335.

[5] VAJKAI: i. m. 335.

[6] TVEITEN, Ola: *Om hus og bygningsskikkar Hosanger.* Norveg III. Oslo, 1953. 73.

A tenger fenekéről felhozott föld motívuma a magyar teremtésmondákban

Az urali-uralaltáji népeknél kisebb-nagyobb eltéréssel mindenütt ismert a föld mítosza a tenger fenekéről felhozott iszapból vagy homokból. A monda egyik legszebb, s legteljesebb változatát REGULY jegyezte fel a vogulok közt. Az ősfi Numi Tarem szavára a tenger fenekére merül, s többszöri eredménytelen lemerülés után földet hoz fel, s ebből lesz a „szent föld".[1] Alig fél évszázaddal később MUNKÁCSI is feljegyezte a mondát, s az ő feljegyzésében már, a keresztény világkép hatására — az ördög tölti be a demiurg szerepét.[2]

A magyar kutatók KÁLMÁNYtól[3] VARGYASig[4] sajnálkozva állapítják meg, hogy olyan változattal, melyben a tenger fenekéről felhozott homok a világ teremtéséhez kapcsolódna, nem találkoztak. KÁLMÁNY, s KÁLMÁNY nyomán VARGYAS is egy országszerte, s a környező népeknél is ismert, hiedelemmondában véli felismerni az ősi mítosz töredékeit. A mondát, melyben a lidérctől úgy szabadul meg a gazdája, hogy a tengerre küldi egy kötél homokért — többször feljegyeztem én is, de emellett a moldvai csángók, a bukovinai székelyek és a nógrádi palócok közt az egykori teremtésmítosz eredeti jellegét is megtartó változatait is megtaláltam.

A legteljesebb, s az ázsiai mítoszokhoz legközelebb a csángó változat áll. A teremtőnek az ördöggel való szövetkezése, a többszöri alámerülés, a föld fokozatos növekedése,[5] az ördög cselvetése[6] a vogul regékben is előfordul, s így az egyező mozzanatok egész sora, egyetlen mondában, kétségtelenné teszi, hogy a csángó változat a honfoglalás előtti idők regevilágát őrzi. A csángó és a palóc változatban az ördög a demiurg, mint a már idézett

[1] *Vogul népköltési gyűjtemény.* 1 köt. Bp. 1892—1902. Közzéteszi: MUNKÁCSI Bernát. 135—157.

[2] Uo. 160—165.

[3] KÁLMÁNY Lajos: *Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban.* Bp., 1893. 6.

[4] VARGYAS Lajos: *Honfoglalás előtti műveltségünk maradványai néphagyományainkban.* Magvető, 1967. 2. 276.

[5] *Vogul népköltési gyűjtemény.* 1. köt. CCCXL oldal.

[6] Uo. 161—162.

második vogul mondában. A bukovinai változatokban a keresztény hatások még erősebbek: az angyal segít a teremtésnél, s a tenger fenekéről felhozott, teremtésre szánt földből, a bibliai legendához hasonlóan, annak hatására lesz az első ember.

Befejezésül, mielőtt átadnám a szót mesemondóimnak, csak egyetlen megjegyzést: A magyarság honfoglalás előtti hitvilágának, ha szabad így mondanom, ősvallásának emlékei sokkal szívósabban élnek, mint kutatóink vélik, s egy-egy olyan motívumból is, amit eddig nem sikerült feljegyezni, ma is egész csokorra valót találhat a szerencsés gyűjtő.

1. A világ teremtése. Az Isten őszencsége és az ördög ketten dolgosztak. Akkor az ördögöt lekűtte az Isten őszencsége a tenger fenekire, hogy hozzon fel fődet. Hát fődet markolt ő lent a tenger fenekin, de amig felért a víz szinire, addig kimosta a víz a markából.

Hát nem tudott hozni.

Akkor megint lekűtte, megint leszállott a víz fenekire és markolt fődet, de nem tudott akkor se hozni. Hát harmaccor, mikor feljött, akkor se tudott hozni. Akkor es kérdeszte az Isten őszencsége az ördögöt, hogy:

— Hát hosztál-e fődet?

Aszongya:

— Nem tuttam hozni, mer kimosta a víz a markomból.

— Jól van — aszongya —, méges hosztál. piszkáld ki a körmeidet, me ott a főd.

Akkor kipiszkálta a körmeit szépen, valamennyi főd a körmei közi beragadott, akkor aszt szépen kipiszkálta. Hát addig gyúrták. Isten őszencsége addig csináta, amig hat nap alatt akkorát csinált, hogy egyik lábával rálépett. Hát akkor, mikor rálépett egyik lábával, akkor aszonta, hogy mekpihennek.

Lepihentek. S amikor lepihentek, újból hat nap alatt az a föld nőtt, megnőtt akkorára, hogy ők le tuttak mind a ketten feküdni. S amikor lefeküttek este, hát akkor az ördög elkeszte lökdösni az Isten őszencségit, hogy essék bé a vízbe, hogy meríccse el a víz. Akkor ő nem tutta lelökni a fődről, hanem amennyit lökte Isten őszencségit, annyit nőtt a föd arrafelé. Nagyon-nagyot nőtt azon az éjen a föd. Reggel monta az Isten őszencsége, aszongya:

— Hát mi csináltál — aszongya —, egész éjjel lökdöstél — aszongya.

— Hát — aszongya — nem bírtam pihenni, hát olyan rosszul feküttem — asszongya —, nem bírtam pihenni.

— Na jól van, látod-e, mos már nagy a föd.

Nagy vót a föd, hát most kell valamit teremteni erre a fődre. Aszongya:

— Teremcsünk.

— Hát teremcsél — aszongya. Az ördögnek monta az Isten őszencsége.

Hát akkor megrúgott az ördög egy gallyat, lett belőle egy béka. Hát a béka elkezdett ugrálni.

— Na látod — aszongya —, hogy én tudok teremteni.

— Jól van — aszongya —, de embert es kell teremteni.

Hát akkor az Isten őszencsége megrúgott egy gallyat, akkor lett egy ember belőle. Az az ember elkezdett beszélgetni, és így lett ember a fődre.

Így monták a régiek.

Máris György (Klézse, 1903) Egyházaskozár, 1968.

*

2. A Terka nénitől hallottam, eszt kérdeszte:

— Tudod-e, miből teremtette az Isten a világot?

— Hogyne tudnám, földből.

— Nem — asz mongya —, homokból teremtette.

— Hotyhogy?

— Úgy — asz mongya —, hogy akkor még nem volt föld, hanem tenger borította az egész világot és az Isten asz monta a ördögnek, hogy — mennyen le, hozzon földet a tenger fenekirő. De mivel a víz fenekén homok szokott lenni, nem tudott hozni földet, így homokból teremtette a világot.

Kelemen Ferenc (Hollókő, 1927) Hollókő, 1968.

3. Az ember teremtése. A Zisten kiszólt a zégből a zangyaloknak, a zegyiknek, hogy menjen le a tenger fenekire, hozzon fel homokot. Amikor a zangyal a homokot felhoszta, kiszaladott a keze közül. Másodszor újból leküldte, nem sikerült neki most sem, újból kifolyt a keze közül. És harmadikszor aszt mondta:

— Szorítsd meg a kezedet és hozd fel a homokot!

És felhoszta gyorsan a zangyal.

Aszt mondta:

— Tedd le a fődre.

És akkor aszt mondta:

— Dicsőség a zatyának és fiúnak és szentlélek istennek neviben, ámmen. Legyen Ádám a neved. És most kelj fel és menj bé a paradicsomkertbe, és imádkozz

és semmi hibát ne csinálj, csak imádkozz és éljél és legyél.

Akkor Ádám elgondolkodott a paradicsomkertbe, hogy ő mit csináljon egyedül? Únta magát. És akkor felnézett a zégre:

— Istenem, rendűj nekem valakit.

És akkor elaludt. Akkor aszt monta a Zisten:

— A Szűz Máriát odarendelném, de nem lehet, mett igen szép.

És akkor teremtette Évát. Mikor Éva meglett, Ádám megijedett, és felkőtt és akkor ketten nagyon örvendesztek tovább és mentek a paradicsomkertbe.[7]

Szegvári Antalné (Hadikfalva, 1892) Palotabozsok, 1961.

BOSNYÁK SÁNDOR

[7] A bukovinai székelyektől a mondának még két változatát jegyeztem fel. Az egyiknek a szüzséje Szegvári-né szövegével megegyezik, a másik Szűz Mária teremtését beszéli el, a tenger fenekéről vett iszapból.

KÖNYVSZEMLE

Népi kultúra, népi társadalom

(A Magyar Tudományos Akadémia néprajzi kutatócsoportjának évkönyvei. I. Szerk.: Ortutay Gyula) Bp. 1968. Akadémiai Kiadó. 24 cm, 287 p., német nyelvű kivonattal

A kötet az ebben az évben önálló akadémiai intézetté szervezett — de már évek óta önálló kutatócsoportként működő — tudományos kollektíva tagjainak, hét kutatónak tanulmányait tartalmazza. Az intézetigazgató és a kötet szerkesztője, Ortutay Gyula, előszavában hangsúlyozza, hogy ebben az első kötetben nem kíván programot adni sem az intézetnek, sem az intézet kutatási körébe tartozó tudományágnak. A meginduló sorozat célja, hogy a tervezett új *Magyarság Néprajza* számára közöljön előtanulmányokat, egyben a csoport munkatársait és elért eredményeit bemutassa.

A tanulmányok egyrésze a régi értelemben vett néprajz fogalomkörében marad, más része azonban már más területekre is kitekint, érinti az összehasonlító ethnologia határait. A szerzők között a magyar néprajz kutató gárdájának minden korosztálya képviselve van, egymástól nagyon is eltérő készültségű és szemléletű tagjaival. A témák változatosságát a felfogás azonossága, és egysége húzza alá, „a kötet a néprajz és folklor történeti megközelítésének néhány kérdését faggatja." A szerkesztő eme megjegyzése a magyar néprajz egyik kardinális kérdésére tapintott rá, — olyasmire, ami az utóbbi két évtizedben még mindig vitatott volt —, hogy a néprajz történeti jellegű tudomány-e, és ha igen, milyen módszerrel kell és lehet megkísérelni a népi kultúra jelenségeinek történeti feltárását.

A tanulmányok legtöbbje a szerkesztő által vázolt cél szem előtt tartásával, nemcsak eredményekben, hanem módszerben is újat hozott. Ez legszembetűnőbben Diószegi Vilmos és Kisbán Eszter tanulmányából világlik ki. Más munkatársak, mint Kósa László és Cs. Pócs Éva az egyes témák kutatási módszere, a források feltárása és rendszerezése tekintetében értek el figyelemre méltó eredményt. K. Kovács László tanulmánya három évtized kutatómunkájának összefoglalása, és arról tanuskodik, hogy egy kimerítettnek látszó témában még mindig maradt elég kutatni való, ha a felszíni jelenségek alatt a társadalmi összefüggéseket is figyelemre méltatjuk. (E tanulmány részletesebb ismertetésétől eltekinthetünk, azt korábban, adtuk, vö. Ethn. 1969.)

A feldolgozások kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy a magyar néprajztudomány mind kutatási módszerében, mind szemléletében megújulás előtt áll. Úgy tűnik, mintha szakított volna a jelenségek leíró módszerével, a népi kultúra jellegének statikusságáról vallott korábbi felfogással, de a kultúrkör elmélet és miliő kizárólagosságával is.

Az eddig sokszor érvényesült szubjektivizmus is mintha engedne már a módszeres és elméletileg is megalapozott gondolkodás szigorúbb fegyelmének. A módszeres gondolkodás a megválaszolandó kérdések helyes feltevését is elősegíti. Diószegi Vilmos tanulmánya ebből a szempontból mintaszerű.

A magyar néprajzkutatás eddig valóban sok energiát fordított — nem méltatlanul —, a korábban még erősebben körvonalazható ethnikai egységek — helyesebben *néprajzi csoportok* — kutatására. De az ethnikum és ethnikai egység fogalma mind ez ideig tisztázatlan maradt, nagyrészt azért mert a kutatók nem egzakt jegyeket vettek a fogalom jellemzőjének, hanem szubjektív módon válogattak a lehetséges meghatározó karakterjegyek között. Néha elég volt a területi elhatárolás, máskor egy nyelvjárási sajátosság, ismét más esetben a viselet, holott nyilvánvaló, hogy az ethnikum és ethnikai egység az anyagi és szellemi műveltség komplex jelleg következtében több jegy alapján határozható meg megnyugtatóan.

Diószegi Vilmos a palóc néprajzi csoportra jellemző jegy, a markoláb hiedelem, szerencsés megválasztásával megtalálta azt a karakterisztikumot, amely a palócokat a környező falvak népétől megkülönbözteti. A hiedelem jellege a centrális területektől

távolodóban fokozatosan megváltozik és másodlagos elemekkel gyarapszik. A település- és népiségtörténet és a nyelvészeti kutatások egybehangzóan igazolják, hogy a hiedelem primér tartalmának területe azzal a területtel esik egybe, amelyen az utóbbi 200 év alatt palócok települtek. Az ethnikai csoport pontos körülhatárolását a jól megválasztott ethnokulturális specifikum, a nyelvészet, a néptörténet, településtörténet és esetenként változóan, még a parsztság sorását alakító más tényezők kutatása alapján lehet megkísérelni.

A Diószegi Vilmos által horizontálisan, egy néprajzi jelenség térbeli elterjedésének megállapítására alkalmazott módszert Kisbán Eszter vertikálisan, azaz a kultúrelem történetiségének feltárására alkalmazza. A lepénykenyér térbeli elterjedését vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy a központi elterjedés peremszélein nemcsak a primitívebb forma általánosabb, hanem a név is. Ez a jelenség nyilvánvalóan összefüggésben van kelesztett kenyér készítésére alkalmasabb gabonafélék ugyanezen irányban mutató elterjedésével és egy másik, ugyancsak az anyagi kultúra területére eső jelenség, a tűzhelyformák változásával. A feldolgozott nyelv- és kultúrtörténeti adatok bőséges és megnyugtató bizonyítékkal szolgálnak tétele igazolásához, egyúttal a magyar népi műveltség nem lényegtelen jelenségének történeti alakulásához.

Kósa László tanulmánya rendszerező kísérlet a burgonyatermesztés történetéről és néprajzáról készülő monográfiához. A burgonya a paraszti termelésben újkori kultúrnövény, meghonosodása a történeti adatok révén nyomon kísérhető. Termesztése a paraszti önellátás mértékéig mindenütt általános, a speciális tájtermelési körzeteket kivéve mindmáig megmaradt — még a szántóföldi termelésben is — kertészeti művelésnek. Nagyobb arányú termelésének kialakulása egybeesik a mezőgazdasági szakirodalom kibontakozásával, így a kutató abban a szerencsés helyzetben van, hogy a termelés-technikában megfigyelheti a népi gyakorlat és tudományos eljárások egymásra gyakorolt hatását is. A tudományos irodalom, főleg 1848 előtt alig több, mint a népi termelési eljárások összefoglalása. A tervezett monográfia erényét — a vázolt szempontok és forrásanyag alapján — a nézőpontok sokaságában látjuk, a módszer következetes megvalósítása esetén ez a monográfia egyenrangú társa lehet az újabbkori kultúrnövényekről szóló eddig megjelent néprajzi feldolgozásoknak.

A tanulmányok közül a Manga Jánosé a magyar népi műveltség társas és szellemi vonatkozásait érinti. Az egykor általánosan elterjedt népi hangszer, a duda és használatának utóbbi száz év alatti sorsát dolgozza fel. A hangszer formai és technikai szempontú rendszerezése mellett igen értékes a hangszer kezelőinek, a dudások utolsó képviselői életsorsának bemutatása.

A Cs. Pócs Éva tanulmánya ismét rendszerezési kísérlet. De olyan kísérlet, amely már mostani formájában is többet tartalmaz, mint puszta próbát egy szélesen elterjedt néphit összegezésében. A szerző évek óta folytatott kutatásai már elértek arra a fokra, amikor az előzetes jelentések helyett a rendszeres közrebocsátás esedékessé válik. A tervezetben valóban egy jelentős feldolgozás körvonalai bontakoznak ki, megjelenése esetén mind a hazai, mind a nemzetközi folklor nyerni fog a dolgozattal.

Az Istvánovits Márton grúz betyárfolklorról szóló tanulmánya a népi prózai és verses elbeszélő műfaj, a betyárballadák kérdésével foglalkozik. A hazai néprajzi irodalmunkban eléggé szélesen tárgyalt kérdést segít elmozdítani az eddigi lokális szintről, mikor megállapítja, hogy az azonos körülmények műfajban és eszmei mondanivalóban egymástól távoleső területen is azonos formákat alakítottak ki.

Mindent összefoglalva, az intézet első évkönyve elég hű tükre mindazon elvi és módszertani törekvéseknek, amelyekre — meggyőződésünk szerint — a megújuló magyar néprajztudománynak szüksége van. Az eddig meglevő folyóiratok (Acta Ethnographica, Ethnographia és a haldokló Néprajzi Közlemények) ilyen jellegű tanulmányok közlésére, jellegük és terjedelmük korlátai miatt nem képesek. Az évkönyv tehát hézagot pótol, — ha nem is a tervezett nagy vállalkozást, de annak előkészítését. Azt hisszük, hogy az indító kötet szerkesztői beköszöntője inkább a néprajztudomány előtt álló feladatokhoz, mint a közölt tanulmányokhoz mérten maradt szerénynek. E tanulmányok és tervezetek a tudományágunk régen esedékes módszerbeli és lényegi megújulásának a bizonyítékai. Az itt közöltekhez hasonló problémák a néprajznak jóformán minden területén akadnak, és ezek megtárgyalására az intézet nyilvános vitafórumánál és remélhetőleg évente endszeresen megjelenő kiadványainál alkalmasabb lehetőség aligha kínálkozik.

r

Balogh István

Tombor Ilona: Magyarországi festett famennyezetek

Akadémiai Kiadó Budapest, 1968. 261 l. + LVI tábla

1. Az élet bonyolult viszonylatai között a szaktudományi vizsgálódás kényszerű mesterséges elhatárolással csak egy-egy kisebb területet, csak egy-egy egybetartozó jelenségcsoportot vonhat a maga különlegesen kialakult eszközeivel, módszereivel a kutatás körébe. Az olyan jelenségek és jelenségcsoportok, amelyek természetüknél fogva nem csak egy, hanem két vagy több tudományszak érdeklődési körébe is beletartoznak, rendszerint sokáig mostohagyermekként, kívül rekedhetnek az alapos szemrevételezésből, illetőleg csak az alkalmi tallózgatás sorsára jutva, róluk összefoglaló kép alkotására jó ideig nem kerülhet sor.

Ennek az egészen általánosságokban mozgó tudománytörténeti és — elméleti megállapításnak helytálló voltát mi sem példázza jobban, mint a népi élet körében, a népi környezetben megőrződött olyan emlékekkel kapcsolatos tudományos vizsgálódás sorsa, mint amely emlékekről Tombor Ilonának a magyarországi festett famennyezeteket és a templombelsők festett díszítéseit tárgyaló, közelebbről napvilágot látott szép összefoglalása ad most már szakavatott áttekintést. Az, amit nagyarányú anyaggyűjtés után a fiatalon elhunyt Balogh Ilona a faépítészettel kapcsolatban már évtizedekkel ezelőtt megállapított, a népi környezetben ránk maradt festett faemlékeknek arra a csoportjára is áll, amelyet Tombor munkája vont az érdeklődés körébe. „Az egyházi faépítészet — írja Balogh Ilona — a művészettörténet és a néprajzi tudomány kereteibe egyaránt beletartozik. Talán ez is volt a szerencsétlensége a magyar tudományos irodalomban, mert egyik sem merte egészen a magáénak vallani. A művészettörténet alapjában véve kissé parasztinak tartotta, a néprajz pedig félve érezte rajta egy felsőbb kultúra lehelletét. A művészettörténet azért, mert felfogása szerint nem egyéb a kőépítészet falusi utánzatánál, mely ilyen formán — másodlagos jellegénél fogva — magasabb szempontok szerint való tárgyalásra nem alkalmas, a néprajz pedig mert hiszen a nép szorosan vett mindennapi életének jelenségeibe nem tartozik bele, és egy okvetlenül felsőbb kultúrrétegektől irányított megnyilatkozás, a vallás szolgálatában áll." (Balogh Ilona: *Magyar fatornyok.* Bp., 1935. 13—14.) Minden valószínűséggel elsősorban e felfogás, e szemlélet érvényesülése lehetett az oka annak, hogy a Tombor Ilonától most a vizsgálódás körébe vont emlékek kutatása olyan későn került bele a tudomány érdeklődési körébe. Kezdetben csak a Felvidék és Erdély egyes emlékeire terelődött rá a figyelem. Könyöki József, Miskowszky Viktor, Divald Kornél, Lehoczky Tivadar, Romer Flóris, Benkő Károly és Orbán Balázs úttörése nyomán azonban egyre inkább megélénkült az érdeklődés a népi életnek ez emlékei iránt. Malonyay Dezsőnek, főként képanyagában, jelentős műve a történeti Magyarország területéről a templombelsők festett díszei tárgyi emlékeiből a mennyezet-, karzat-, szószék- és bútordíszítés művészi maradványainak egész sorát mutatja be, és egyben lehetőséget ad arra is, hogy a népi életnek munkájában közölt másnemű tárgyi emlékeivel való egybevetés lehetősége révén fogalmat alkossunk azokról a kívülről-felülről jövő hatásokról is, amelyek a népművészetet évszázadokon át a késő gótikától el egészen a rokokkóba-biedermeierbe hajló barokk elhanyatlása koráig érték.

Noha a festőasztalos-emlékek művészettörténeti jelentőségének felismerésére már akkor megtörtént az első lépés, amikor Schulz Ferenc 1869-ben az erdélyi Gogánváralján felfedezte a híres késő gótikus festett mennyezetet, a művész-asztalosok munkáiról elsőként Éber László tett közzé összefoglaló ismertetést [l. tőle a Ráth György szerkesztette *Az iparművészet könyve* (Bp., 1905.) II. kötetében: A bútorművesség emlékei Magyarországon]. Később (1940) Balogh Jolán méltatta a Magvar Művelődéstörténetben a késő-renaissance és korai barokk festőasztalosainak ránk maradt emlékeit különös figyelemmel az erdélyi anvagra. Főként a művészettörténeti jelentőség méltatása szempontjából fontos Voith Pál értékelése *(Adatok a magyar festő-asztalosok munkásságának bibliográfiájához:* Gerevich Emlékkönyv 111—38. Bp., 1942). Ezek mellett a magyar falusi templomok ilyennemű emlékeire nézve Tóth János újabb áttekintése tarthat számot az érdeklődésre (l. tőle: *Népi építészetünk hagyományai.* Bp., 1961.). — Az emlékről emlékre haladó, beható tárgyalás, valamint az egyes emlékekkel kapcsolatos történeti kérdések megvilágítása szempontjából egyedülálló Kelemen Lajosnak a XVII. századi erdélyi festett emlékekről közzétett két összefoglalása. (Az első, vázlatos tanulmány még 1928-ban a Művészeti Szalon III. kötetében jelent meg, a második részletes egybeállítás az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönvvében és külön is: *Erdélyi magyar mennyezetfestmények a XVII. századból.* Kolozsvár, 1945.)

2. Ilyen előzmények után fogott hozzá Tombor Ilona a festő-asztalosság múltjának monografikus egybefoglalásához. A másfél évtizedig tartó kutatómunka rendjén

a szerző részlettanulmányokban előbb a kalotaszegi és a borsodi festett asztalosmunkák (1947, 1951) kérdéseivel foglalkozott, majd egy szélesebb körű érdeklődésre számot tartó, magyar, angol, francia és német nyelven is megjelent munkában sort kerített e kérdés összefogóbb tárgyalására is (l. tőle: *Régi festett asztalosmunkák a XV—XIX. században.* Bp., 1967). Szerencsés érzékkel az ilyen munkálatokban rendkívül fontos részletkutatás oldaláról indult tehát a szerző, és így az egy-egy földrajzi egységen belül könnyebben és pontosabban megállapítható törvényszerűségek felismerése lehetőséget teremtett számára a szélesebb körű összefüggések és tanulságok megfogalmazására is. Míg a kalotaszegi emlékanyagról közzétett értekezés — nem kis mértékben hihetőleg a világháború utáni rendkívüli viszonyok és korlátozások miatt — csak színtelen vázlat, illetőleg száraz, szűkszavú adattár, a most megjelent munka már a kérdésnek nagy, nemzetközi távlatokra figyelő alapos, részletező áttekintése.

3. Magának a munkának a belső szerkezetével és anyaga elrendezésével kapcsolatban mindenképpen helyeselhető, hogy a két főrészre tagolt munka első, összefoglaló-értékelő részében a szerző a vizsgálódása körébe vont emlékanyagot — a Bevezetés, a kutatás története, a mesterek és megrendelők, valamint a művek kérdését tárgyaló különleges fejezetek előrebocsátása után — földrajzi csoportosításban veszi számba, viszont a második, adattári részben az emlékanyag birtokállományának számontartására az emlékek lelőhelyének szoros betűrendje szerinti felsorolást tartja legcélszerűbbnek. Ez az elrendezésbeli kettősség semmiképpen nem jelent az áttekintett anyag kezelésében ingadozást, sőt a munkában való könnyebb tájékozódás szempontjából nagyon előnyös. Az első részben ugyanis a szerző csakis tájanként elkülönítő vizsgálódással veheti észre a táji jellegzetességeket, és aztán az így észrevett különleges táji jellegzetességek egybevetésével juthat el általánosabb, sőt — országhatárokon túl néző — egyetemesebb érvényű megállapításokra. Az adattári részt azonban éppen az egyes emlékek lelőhelyének könnyebb feltalálása és az emlékekre vonatkozó részlet-felvilágosítások gyorsabb meglelése érdekében valóban ajánlatos volt olyan betűrendes egybeállításban az ezutáni kutatás számára hozzáférhetővé és könnyen kezelhetővé tenni, mint ahogyan ez most Tombor Ilona monográfiájában előttünk áll.

Ha a szerző műve valóban csak azt nyújtaná, amit címéből ítélve várhatnánk, a festőasztalosok magyarországi működésének csak egyik, igaz, legjelentősebb emlékanyag-csoportjával, a festett mennyezetekkel ismerkedhetnénk meg. A festőasztalosok működése azonban a népi nagyépítkezések egész belső berendezésének díszítésében jelentkezik. Sietős megjegyzéssel helyeslőn kiemelendő, hogy valóban a szerző figyelme is a mennyezetfestményeken túl az egész épületbelső festett díszítésű emlék-anyagára kiterjedt (l. a bevezetésben a kutatás tárgyára vonatkozólag a szerző célkitűzését: 7. l.). Éppen ezért a táblákon bemutatott emlékanyagnak is nem csekély hányada nem mennyezet, hanem karzat- és butorzat-darabok díszítő művészetével ismertet meg (l. a II—IV, VIII—X, XIX, XX, XXI, XXV—XXVII, XXXI—XXXIII, XLI—XLVIII, LIII/1, LIV. tábla részben vagy egészben). Nem ártott volna tehát a mű címét valamiképpen a tartalmat jobban kifejezővé alakítani.

Azon túlmenően, hogy a szerző már a Bevezetésben világosan a fentebbi tágabb értelmezéssel határozza meg a kutatás tárgyát képező emlékek körét (templomok és világi épületek ornamentális festésű mennyezetei, padok, templomi karzatok, szószékek és más bútordarabok festett díszítései), nem nyilatkozik egyértelmű határozottsággal a tekintetben, hogy csak a magyar asztalosság díszítőművészetével óhajt-é foglalkozni, vagy a történeti Magyarország összes más nemzetiségűek keze alól kikerült festett emlékeivel is. Így csak az adattárbeli anyag útmutatása és a tárgyalás elszórt utalásai alapján állapíthatjuk meg, hogy jórészt magyar asztalosok keze alól kikerült emlékanyag figyelembevételével végzi a szerző a vizsgálódást, jóllehet adattárában szerepelnek más emlékek, és az összefoglaló részben is mindegyre találkozunk ilyen emlékekre vonatkozó észrevételekkel. A fenntartásos „jórészt" minősítést azért szükséges kiemelnem, mert valóban a legnehezebb művészettörténeti és történeti néprajzi feladatok közé tartozik az emlékanyagnak nemzetiségi elkülönítése még abban a formában is, hogy az emlékek megrendelőinek és a készítő mestereknek nevéből következtethessünk a szóban forgó emlék nemzeti jellegére. A kutatás ebben a tekintetben a pontos elkülönítés módszereinek kidolgozását illetően még a kezdet kezdetén áll.

Alkalomszerűen kínálkozik a további kutatásbeli lehetőségek megkönnyítése szempontjából itt közbevetőleg a XVIII. századi középerdélyi mennyezetfestészetben oly nagy szerepet játszó *Umling-család* tagjainak egészen sajátos nemzeti helyzetére a figyelmet legalább futólag ráterelni, hogy az itt adódó lehetőségekkel alkalomszerűen más esetekben is kísérletezni lehessen. A kolozsvári asztalos céhnek fennmaradt az 1656-i nagy égés után valamikor a XVII. század második felében vagy a következő század leg-

elején — feltehetően az égésből megmentett céhiratanyag alapján — egybeállított mesterlajstroma. Az *Ab anno 1630* időpontjelzéssel kezdődő mesterlajstromba a mesternevek úgy vannak bejegyezve, hogy a német (szász) nevű mesterek nevei gót betűkkel, a magyar nevűeké latin betűkkel következnek váltogatva egymás után. Világos tehát, hogy a gót betűs nevű mestereket német (szász) nemzetiségűeknek kell minősítenünk, a latin betűs nevűeket meg — legalábbis a bejegyzés időpontjában — még akkor is már magyar nemzetiségűeknek, ha történetesen német eredetre mutató nevük van. Erre mindenképpen feljogosít a bejegyzésbeli különbségtételből megállapítható egykorú elkülönítő szándék is. Ilyen alapon az 1630—1784-ig terjedő időszakaszban a kolozsvári asztalosmesterek közé beírt 92 mester közül 55 minősíthető német (szász) és 37 magyar nemzetiségűnek, viszont az 1784—1805 között beírt 37 mesternév között 21 német (szász) és 17 magyar van. (E megállapítás nyomán némi módosításra szorul a szerzőnek a kolozsvári asztalosság nemzetiségi összetételére vonatkozó megállapítása (93. l.).) Ami aztán az említett *Umling*-család tagjait illeti, a pontos keltezés-jelölést nélkülöző névsor ugyan nem nyújt pontos felvilágosítást a család kolozsvári jelentkezésének időpontjára nézve, azonban — mint annyi más esetben, ezúttal is — Debreczeni László kutatása nyomán tudjuk azt, hogy az elsőként jelentkező *Umling-mester, Lőrinc* Szászkézden 1705-ben született, 1737-ben Kolozsvárt vette el Maria Wagnert († 1774), de csak 1742-ben írták be nevét a városi polgárok könyvébe. Első, Kolozsvár környékéről, ismert munkája a magyarkapusi mennyezet is kolozsvári polgárrá bejegyzése évéből, 1742-ből való. Tekintélyes kort ért meg, hiszen 1790-ben élete 85. évében halt meg. Hat gyermeke, négy leánya és két fia közül korra nézve a második már Kolozsvárt született (1742), apja nevét viselte és mesterségét is folytatta. Minden valószínűség szerint az első Kolozsvárt működő *Umling* a polgárkönyvbe való bevezetés évében, 1742-ben léphetett be a kolozsvári asztalosok céhébe. Hamarább semmiesetre sem, mert hiszen kolozsvári céh tagja csak kolozsvári polgár lehetett, és később sem, hiszen az 1742-ben festett magyarkapusi mennyezet festésére — céhen kívül dolgozó kontárként — e mesterségében magas szinten álló festő-asztalos aligha vállalkozhatott; ezzel tudnillik veszélyeztette vagy legalábbis elodáztathatta volna a kolozsvári céhbe való felvételét. A céhbe való beiratkozás tehát minden valószínűség szerint 1742-ben történt. Ilyenformán származását ismerve, nem feltűnő, hogy a céhmesterek közé gót betűkkel írták be, és ugyanilyen betűkkel *Herr Johan Umling* alakban jegyezték be 1753-ban született második fia nevét is (mh. 1797). A regestrom egy másik bejegyzésében *H Lorinz Umling* neve is gót betűs írással került bele. Annál feltűnőbb, hogy az id. Umling Lőrinc első fia nevét latin betűvel jegyezték be, és az utolsó 1794-ben bejegyzett Umling-név is latin betűs: *Andreas Umling*. Minthogy a névsorban a latin betűs bejegyzésű nevek mind magyar, a gót betűsök pedig német (szász) jellegűek, arra gondolhatunk, hogy az Umling-nemzetség már valamikor a XVIII. század harmadik negyede vége táján két, egy szász és egy magyar ágra szakadt. Amire gondolhatnánk az ifjabb Lőrinccel kapcsolatban, a magyar nővel való házasság esetét kizárja az az anyakönyvileg igazolható tény, hogy 1764-ben Anna Catherina Riemnert vette el, felesége tehát német volt. A latin betűs bejegyzés tehát ez esetben nem magyar, hanem mégis csak magát szász nemzetiségűnek valló mesternevet takar. A bejegyzés latin betűs volta azzal magyarázható, hogy mivel a keresztnevet latin formában jegyezték be, ez kényszeríthette a bejegyzőt a latin betűs írás alkalmazására. A gót és latin betűs bejegyzésekből nemzetiségi hovatartozásbeli következtetések levonásakor tehát a vizsgálódónak ajánlatos nagyon körültekintőn eljárni.

Mindezt — módszeri tanulság mellett — már azért sem ártott kiegészítésként megemlíteni, hogy e sorok írója helyeslőleg csatlakozhassék a Bevezetésnek az „írásos adatanyag hiányosságát, sőt csaknem teljes hiányát" kiemelő megállapításához, illetőleg a belőle levont következtetéshez: az ezutáni levéltári kutatás szükségességéhez. Mert valóban úgy van, amint a szerző is látja: a még meglevő pusztuló emlékanyag helyszínen vagy múzeumokban való megőrzése, illetőleg pontos műszaki-, művészettörténeti felvételezése, feldolgozása mellett nagyon fontos feladat az írásos forrásokban az emlékanyagra vonatkozóan lappangó adalékoknak mentől teljesebb felkutatása is. Ennek eredményessége természetesen elsősorban is a munka tervszerűségétől és szervezettségétől függ.

Minthogy pedig az emlékanyag nagy része egyházi építmények (templomok) belsejében maradt fenn, főként az egyházak kezében levő levéltári anyagtól remélhetünk jelentős számú kiegészítő adatot ahhoz a fejezethez, amelyben a szerző a mesterek és a megrendelők kérdéséről szól. A festő-asztalosok nem alkottak külön céhet: az asztalos céhek tagjai voltak, személyükre vonatkozólag a céhiratokban csak az esetben találkozhatunk tájékoztatással, ha a tőlük festett emlékanyagból nevüket megismerhetjük (l. pl. az előbb említett Umlingokat). Az egyházak birtokában levő levéltári anyagban

azonban — szerencsés esetekben — szerződések, számadás-bejegyzések tájékoztatást nyújthatnak olyan vonatkozásban is, amelyre nézve sem az emlékanyag, sem a világi levéltári források nem szolgáltatnak felvilágosítást.

5. A szerzőnek azért kellett külön fejezetben a mesterek mellett a megrendelők személyével is foglalkoznia, mert hiszen a műalkotás és így a művészi építménybelsők létrejötte is döntő módon függ a megrendelő ízlésétől, sőt anyagi helyzetétől is (15. l.). Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy mivel a megrendelő ízlésének érvényesülésére nézve eddig csak szórványos adatok állanak rendelkezésünkre (16. l.), jogos az a vélekedés, hogy a továbbiakban is ilyenek ezutáni tömeges előkerülésében nem igen reménykedhetünk. A világi nagyépítkezések belső terének művészi alakítására nézve a nagy családi és közületi levéltárakban inkább maradhatott ugyan fenn erre vonatkozó olyanféle tájékoztatás, mint amilyenre a sárospataki vár egyik terme és a gyulafehérvári fejedelmi ebédlőpalota díszítésének kapcsolata kérdésében a szerző is hivatkozik, csakhogy a világi emlékeknek szinte teljes pusztulása miatt az általánosságokon túl lehetetlen a megrendelői ízlés érvényesülésére nézve szemmel láthatóan, érzékeltethetően valamit is megállapítani.

A további kutatás számára nincs tehát más mód, mint magukból a korunkra fennmaradt művek elemzéséből kiindulni és azok alapján tenni megállapításokat. Munkája IV. fejezetében a szerző is a helyszínen fennmaradt, a múzeumokban megőrződött vagy legalább egykorú ábrázolásokban tanulmányozható emlékekkel foglalkozik. Ami az emlékanyag fennmaradását illeti, sajnálatos voltában is jellemző, hogy középkori festett mennyezetek a mai Magyarország területéről nem maradtak fenn, ilyenek csak Erdélyből és Szlovákiából ismeretesek. Ezeknek száma azonban ott is felette csekély. Jóval több emlékünk maradt fenn az egész történeti Magyarország területéről a XVII. és még több a XVIII. századból. Ezeknek díszítő elemeivel, festett minta-elrendezésével és színanyagával a szerző részletesen foglalkozik: a leggyakoribb, legjellegzetesebb motívumok (rózsa, szegfű, tulipán) egybeállítására szemléltető ábrák közbeiktatásával a szerző külön is sort kerít. Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy főként növény- és virágmotívumaink esetében nem ajánlatos a *magyar* vagy a *magyaros* jelzőt az eredetre utaló értelmezésben használnunk, hiszen ezek eredetükre nézve az európai, illetőleg euráziai díszítő művészet késői leszármazottai, de alkalmazásuk módjában, a térkitöltésben, s szerkesztésmódban feltétlenül lehet és kell is különleges magyar vonásokat kimutatni. Eredet tekintetében nem kizárólagosan magyar elemek az állatmotívumok sem. Ezeknek viszonylagosan ritkább előfordulása a templomi alkalmazás kötöttségei miatt nagyon is érthető. A katolikus templomokban a római egyház, a protestáns templomokban főként a német protestáns egyház művészetében szerephez jutott állatalakok szűkre szabott köréből kerülnek rá stilizált állatalakok főként a mennyezetfestmények tábláira (27. l.). Azt a feltevést, hogy ezek között az állatábrázolások között például a kettős madár és a kétfejű madár „ősi motívum" volna, maga a szerző is — helyesen — legfeljebb a korai időkre nézve tartja elfogadhatónak (27—8. l.). Az állatmotívumok java része (bálna, sárkány, oroszlán, szarvas, páva stb.) ókeresztyén vagy legalábbis középkori egyházi eredetű. Az állatábrázolások között vannak heraldikai jellegűek is (pl. az őrdarué). A jóval kezdetlegesebb emberalak-ábrázolások is mind a Biblia szereplői közül kerülnek ki, tehát ezek is egyházi fogantatásúak. Mindez — egyházi rendeltetésű épületbelsők díszítő motívumairól szólva — egészen magától értetődő.

Amennyire a romlandó anyagú és a természetszerű fakulás eredményeként színekben nagyon változandó festett mennyezetkazetták, karzat- és padtáblák meg más idevonható festett emlékek alapján megállapítható, a vizsgálódás körébe vont emlékek színanyagát világos — a sötét alapszínezésből kontrasztosan kiemelkedő motívumok tiszta, élénk színei jellemzik (30. l.). Leggyakoribb a fehéres vagy sárgás alapszín, a zöld vagy a sötétebb alapszín ezeken az emlékeken eléggé ritka.

6. Az első három összefoglaló, általánosabb jellegű fejezet után mintegy részletekre bontva és táji különlegességekben megragadva, ugyancsak három nagy fejezetben tárgyalja a szerző a mai Magyarország, ezen belül — alfejezetekben — a Dunántúl, a Nagyalföld és a magyar Felvidék, Kelet-Magyarország, a történeti Felvidék (Szlovákia) és Erdély emlékeinek a vizsgált kérdéskörbe tartozó anyagát. Tér- és aránybeli kötöttségek miatt nincs lehetősége e sorok írójának részleteiben értékelő-bíráló észrevételekkel kísérnie a szerző fejtegetéseit, megállapításait. Általános észrevételként megemlíthető, hogy mivel a szerző — helyes elgondolással — a konkrét emlékanyag, illetőleg a róluk fennmaradt ábrázolások és írásos emlékek ismeretéből kiindulva tárgyalja a kérdéseket, mindig a valóság talaján mozog, és így nem téved az előfeltételezések ingatag talajára. A fennmaradt emlékek mellett az írásos emlékekre is ügyelő tárgyalásmód mindenképpen indokolt, hiszen nem egy esetben lényegesen nagyobb számú az elpusztult, de a levéltári

kutatás alapján számba vehető emlékek száma, mint a korunkig fennmaradtaké. Hogy a szerzőnek csak egy példáját említsem: a Nagyalföldön, a mai Pest megye területén reánk szállott egyetlen református festett asztalos emlékkel szemben a helyrajzi feldolgozás során végzett levéltári kutatásmég 15 egykori katolikus és református templommennyezetre vonatkozólag tárt fel eléggé nem értékelhető adatokat (43—4. l.).

Általánosabb jellegű észrevételként kínálkozik még az a megállapítás is, hogy a szerző — egészében véve helyeselhetően — nemcsak egyenként tárgyalja az egyes földrajzi egységeken belül számbavételre kínálkozó emlékeket, hanem igyekszik az azonos mester kezéből kikerült vagy ugyanazon mesteriskola körébe tartozó emlékeket közös stílusjegyeiknek kimutatásával egységbe vontan is tárgyalni. E téren azonban a szerzőnél némi bátortalansággal, sőt nem egyszer bizonytalankodással találkozunk. A további kutatás rendjén talán sor kerülhet a határozottabb fogalmazásra, a nagyobb műhelyek munkakörzetének pontosabb meghatározására. Kétségtelen, hogy a mai bizonytalankodásnak és bátortalanságnak elsősorban az olyan elmélyült előtanulmányok hiánya az oka, mint amilyen előtanulmányokat Kelemen Lajos, Balogh Jolán, Debreczeni László és éppen a szerző is az erdélyi emlékanyaggal kapcsolatban végzett. A korszerű, és egyben úttörő előzmények ismeretében munkája egyetlen fejezetében sem dolgozik olyan biztos kézzel a szerző, mint az erdélyi emlékekkel foglalkozó részben.

7. Nemhiába tekinti maga a szerző is csak szemelgetésnek (101. l.), valóban kissé elnagyoltnak, a megelőző fejezeteknél jóval ötletszerűbbnek, vázlatosabbnak látszó a munka első részének utolsó fejezete (100—104. l.). A szerző nyilván maga is tudatában volt ennek, és ezért adta ennek a kisigényű *Zárószó* címet. Pedig az itt tárgyalt kérdéseket tekintetbe véve, e fejezet arra volna hivatott, hogy a magyar emlékanyagot európai, sőt euráziai összefüggésbe állítva, sokoldalúan és részletezően rámutasson azokra a szálakra, amelyek a magyar festőasztalosság művészkedését részint a nyugati, részint a keleti művészet világához fűzik.

A szerző mindjárt a fejezet elején felveti a legdöntőbb kérdést: „hogyan viszonylik hazai díszítő művészetünknek ez az ága az európai emlékanyaghoz?" (100. l.), a tőlem érintett, az esetleges keleti hatásokra utaló kérdés összefoglalóbb jellegű tárgyalása azonban a Zárószóból teljességében kimaradt, holott a munka egyes fejezeteiben az emlékanyag díszítő motívumainak vizsgálata rendjén látszik, hogy a szerzőben volt hajlandóság észrevenni a Kelet felé mutató kapcsolatokat is. Pedig ha éppen a festőasztalosság vonatkozásában az ilyen előmunkálat teljesen hiányzik is, a motívumkincs keleti, közelebbről oszmán—török hatást mutató, elemeinek ismerete tekintetében Palotay Gertrudnak, főként egyik e kérdéskörbe elevenül belevágó, művének felhasználása sok itt is értékesíthető gondolatot szolgáltatott volna (l. tőle: *Oszmán—török elemek a magyar hímzésben*. Bp., 1940). A festett mennyezetek és más berendezésdarabok tábláin előforduló virágdíszek alakításmódjában ugyanis nem egyszer legalább annyira lehet keleti, mint amennyire nyugati hatásra gondolni. Különösen az erdélyi emlékanyag esetében lehet, sőt kötelező a szorosabb keleti politikai, gazdasági, kereskedelmi és művelődési kapcsolatok miatt ilyen hatás érvényesülésével is számolni.

8. A kiadvány második része, az adattár *a)* az emlékanyagnak a települések betűrendjébe foglalt leltárát és *b)* az egy helyhez, illetőleg egy műhöz köthető festőasztalosok nevének betűrendes felsorolását nyújtja. Bármennyire is mesterséges a betűrendes csoportosítás, a könnyed tájékozódás szempontját nézve e sorok írója már az előzőkben helyeslően emelhette ki az elrendezésnek ezt a módját.

Nemcsak a kutatás mai helyzetének megismerése szempontjából értékelendő e gondos egybeállítás, hanem az ezután következő vizsgálódás szempontjából is. A mai és az elkövetkező korok kutatója az Adattárban egybefoglalva megtalálja az egyes emlékek jellegére, a felhasznált motívumokra, sokszor a megrendelőre és a kivitelezésre, a keletkezés hozzávetőleges időkörére vagy éppen meghatározott időpontjára vonatkozó legfontosabb adatokat. Az egybeállítást minden egyes emlék esetében — úgy látszik — teljes könyvészeti felsorolás rekeszti be; mind a szerző megállapításainak ellenőrzési lehetősége, mind pedig a további részletkutatás elősegítése szempontjából nézve ez a könyvészeti egybeállítás a munkát a nélkülözhetetlen kézikönyv rangjára emeli. Noha e részben a szerző a nyomtatásban megjelent részlet- és összefoglaló tanulmányok eredményei mellett személyes közlésekre is utal, illetőleg az ilyen réven szerzett tájékoztatásokat is rögzíti, vele együtt az olvasó is jogosan élhet a beállott újabb változások rögzítetlenségét illető fenntartással. Különösen a mai országhatárokon túl eső emlékanyag vonatkozásában lehet többé-kevésbé jelentős, itt nem rögzített változásokkal számolni. Éppen ezért engedtessék meg e sorok írójának, hogy legalább az erdélyi emlékanyag vonatkozásában — főként Debreczeni László szíves szóbeli közlésére támasz-

kodva — az alábbiakban néhány kiegészítő és helyesbítő észrevételt vessen papírra. Az észrevételezésben a településnevek sorrendjében következnek a megjegyzések.

BÁLVÁNYOSVÁRALJA (v. Szolnok-Doboka m.). Nincs felvéve a jegyzékbe. 1748-ban a református eklézsia a templombeli székek megújításakor a pap számára díszes szószéket csináltatott (KÁDÁR József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. Dés, 1900. II, 126.); ez bizonyára festett volt. Koragótikus templomát többször átalakították. Valószínűleg az 1902 táján történt átalakításkor az Umlingok késői korszakából, a XVIII. század második feléről származó, virágdíszes karzattáblákat lemázolták. Ilyen állapotban maradtak fenn máig az 1912-beli nagy pusztító szélvész által megrongált, de újjáalakított templomban.

BODONKÚT (Kolozs m.). Előbbi neve: *Burjánosóbuda* és nem, mint az adattári rész írja, *Burjános Oláh Buda* (vö. SZABÓ T. Attila és GERGELY Béla: *A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei*. Kolozsvár, 1945. 38—39). E névalak és változatai a késői helységnévtárakba csak a *Burjános O Buda* név középső tagjának téves kiegészítésével kerültek bele. — TOMBOR említette mennyezete valóban az Erdélyi Kárpát Egyesület múzeumába, Kolozsvárra került, de a gyűjtemény hányódásával az elkallódás sorsára jutott. A továbbiakban tehát ezt az emléket az elpusztult emlékek sorában kell számon tartani.

BRÁD (Hunyad m.). Temploma újabb; nincs festett mennyezete.

CSÍKDELNE (v. Csík m.). A római katolikus templom mennyezetének évszámát — DEBRECZENI László helyszíni felvételezése szerint — tévesen olvasták *1613*-nak. A gótikus jellegű évszám harmadik jegye 7-nek olvasandó, és így a mennyezet *1673*-ban készült; erre az időtájra és nem a század elejére mutat egyébként díszítménykészlete, a táblák keretdíszének alakítása mellett az a körülmény is, hogy a mennyezet határozottan rokona a felsőboldogfalvi mennyezetnek; ezt pedig *Asztalos János* és *András* 1670-ben készítette. A csíkdelnei emlék vagy e két mester vagy az ő műhelyükben dolgozó tanítvány, illetőleg tanítványok keze alól kerülhetett ki. A stílusjegyek határozottan erre vallanak. Ilyen tekintetbe tehát még KELEMEN Lajosnak 1945-ben nyilvánított véleménye (vö. KELEMEN 1945. 4—8) is helyesbítésre szorul.

DÉS. A református templomnak e század elején készült új karzatába beépített 18 régi festett karzattáblája mellett a templom ún. bástyájában, azaz emeletes sekrestyéjében a 30-as évek végén még néhány nagyon szép korai Umling-tábla kallódott. Akkor felhívtam a figyelmet ezeknek értékére és a megőrzés szükségességére. Mi lett velük, pillanatnyilag nincs módomban megállapítani.

DOMOKOS (v. Szolnok-Doboka m.). A szentélyrészt az 1840-es években megtoldották. E később toldott részben akkor vagy talán még a régebbi szentélyrészből átvéve nagyon érdekes, szép táblákból álló mennyezet volt. 1944 táján ellenséges repülőgépekről ledobott gyújtólapoktól tüzet fogott a templom fa-fedélszerkezete, és a keletkezett tűz nyomán a templom faanyaga, vele együtt a mennyezet is a lángok martaléka lett. A mennyezet díszítményeiről ifj. dr. PARÁDI Ferencnek a pusztulást közvetlenül megelőző időből származó felvétele valamelyes fogalmat adhat.

ÉNLAKA (v. Udvarhely m.). A rovásírásos felirat utolsó szava nem a *diakon* szót, hanem a *Dakó* vezetéknevet őrizte meg. Ezt FERENCZI Sándornak a szerzőtől is idézett alapos monográfiája az elfogadhatóság mértékéig valószínűsítette. A *diakon* szónak protestáns templomi feliratban nincs mit keresnie.

ÉRSZAKÁCSI (Szilágy m.). Gyönyörű festett mennyezete, az erdélyi virágos renaissance-díszítménykincstől eltérően, egészen különleges, parasztian népi díszítményanyagával kiemelkedően szép, a maga vidékén egyedülálló művészi alkotás.

FELSŐBOLDOGFALVA (v. Udvarhely m.). L. a csíkdelnei festett mennyezettel kapcsolatban mondottakat.

HOMORÓDDARÓC (Uo.). Az evangelikus templomban nemcsak padok vannak, hanem festett karzat is.

HOMORÓDSZENTPÉTER (Uo.). Az unitárius templom 1520 táján készült karzatmaradványai a székelyudvarhelyi múzeumba kerültek.

IPP (Szilágy m.). Nemcsak a parasztbarokk szószék-korona érdemel figyelmet, hanem a padok hátlapján lemázolt táblák is.

KEBELE (v. Maros-Torda m.). A református templom lebontásával mind az 1641. évi, mind pedig az 1804-ben festett újabb mennyezet a hozzánemértés és a gondatlanság áldozata lett.

KISKEDE (v. Udvarhely m.). Az Erdélyi Kárpát Egyesület múzeumába került református templommennyezet a bodonkútival együtt az elkallódás és a megsemmisülés sorsára jutott.

KÖPEC (v. Háromszék m.). Az 1767-ből való mennyezetű református templom belső díszítését K. SEBESTYÉN József heraldikus-művész az 1920-as években az erdélyi

virágos renaissance-motívum kincsétől ihletett festett karzattáblákkal gazdagította. Ezeknek egy részét később az egyházközség akkori lelkésze — a művész elleni személyes bosszúból — egyszínűre mázoltatta le. Anekdótikusan érdekes, hogy ezt az ostoba barbárságot olyan mértékben sértőnek tartotta magára nézve a művész, hogy nem volt hajlandó annak az egyháznak kebelében maradni, amelynek egyik hivatalosa bosszúból ilyen lépésre képes: áttért a római katolikus vallásra.

KRASZNA (Szilágy m.). A református templom újabb bővítése rendjén a toldalékrészek mennyezetét az 1736-ból való mennyezet díszítménykincsének felhasználásával festették ki.

KRASZNAHORVÁT (Szilágy m.). A hajó és a szentély fölötti mennyezet — a felirat tanúsága szerint — ugyan 1710-ben került helyére, díszítményanyaga azonban jellegzetesen a XVII. századi hagyományokat őrzi.

MAGYARBIKAL (Kolozs m.). A református templomnak a bánffyhunyadi Kalotaszegi múzeumba került anyaga a múzeumnak szinte teljes anyagával együtt 1944—1945 táján elpusztult.

MAGYARLÓNA (Uo.). Az 1752-i karzatfeliratban a *Claudicus* h. *Claudiacus* olvasandó. Ezt a ‚kolozsvári' jelentésű szokatlan megjelölést a mennyezeten dolgozó Umling Lőrinc Kolozsvárnak humanista *Claudiopolis* nevéből alakította, e városnév viszont a *Claudius* császárnévből való tudóskodó teremtmény.

MAROSSÁRPATAK. E településnév *Magyarsárpatak*ra javítandó.

MARTONOS. A Bács-Bodrog vm. jelzés nyilvánvaló elírás Udvarhely vm. helyett.

MEZŐVERESEGYHÁZA (v. Szolnok-Doboka m.). A csak feliratokat tartalmazó karzat- és mennyezettáblákat újabban, de közelebbről meg nem határozható időpontban átfestették. E munka során a rossz festékanyag, a célszerűtlenül megválasztott olaj és a hozzáértés hiánya az elfeketedés, egyszóval az elcsúnyulás sorsára juttatta ezt az egyszerűségében sem dísztelen festett emléket.

PÓKA (v. Maros-Torda m.). Az 50 táblás 1666. évi mennyezetet a második világháború éveiben a templom újjáépítésére készülve leszedték, és egy csűrben raktározták el. A háborús nehézségek miatt lassan haladó építkezés elhúzódása miatt a mennyezetnek az új templomba való átvitele egyre késett. Így aztán az arra a vidékre is rázúduló harcok közepette az ideiglenesen ott szállásoló katonaság kezén a festett táblák megsemmisültek.

SZAMOSARDÓ (Szilágy m.). Az 1793-ból való festett mennyezet keletkezési koránál régebbi, 1722-ből való feliratos táblát talált az 1920—30-as években Debreczeni László a templom padlásán.

SZÁSZMÁTÉ (v. Szolnok-Doboka m.). 1725-ből való festett mennyezetének egyetlen tábláját a templom padlásán még látta Debreczeni László, de azóta az is elpusztult.

SZÉK (v. Szolnok-Doboka m.). A templomnak az 1950-es években végrehajtott nagymérvű helyreállítási és bővítési munkálatai rendjén *Kabai Béla* és felesége — Debreczeni László szakszerű irányításával — a bővített részek festett mennyezetének tábláit az eredeti mennyezet díszítménykincsének felhasználásával nagyon sikeresen kiegészítette.

SZÉKELYUDVARHELY (v. Udvarhely m.). A Jézus-kápolna 1672-i festett mennyezete már az 1930-as évek elején nem volt meg. Azt megelőzően, de mikor, nem határozhatni meg, szecessziós modorban átfestették.

SZUCSÁLY. A Kolozs megyei település neve helyesen: *Szucság*.

TÜRE (Kolozs m.). Az irodalomban egyre tovább vándorló, téves, és ide is átkerült megállapítás az, hogy a régi mennyezet felirata 1587-ből való volt. Az elpusztult felirat valójában csak azt tartalmazta, hogy egy később elpusztult vagy lebontott templom ebben az időpontban épült, a jelenlegi templom azonban csak a XVIII. század végén emelt későbarokk építmény. Mindezt már azért is érdemes a helyesbítés céljával rögzíteni, mert a felirat maga elpusztult. Újabban, de mikor, pontosan meg nem állapítható, a templom padelőit egy kissé szecessziósan népies virágmintakincs felhasználásával díszítették, de aligha végezték a munkálatokat úgy, hogy régi padelőket festettek volna át.

UNOKA (v. Maros-Torda m.). Noha az 1930-as években a templomon javító munkálatokat végeztek, a festett, de nem virágmintás vagy más ábrázolásos mennyezet sértetlenül megmaradt.

ZSOBOK (Kolozs m.). Jóllehet a szerző beszámol a református templom 1681-ben készült mennyezetének pusztulásáról, nem árt a pusztulás okának és közelebbi időpontjának meghatározhatása szempontjából ide iktatni, hogy a mennyezet a temp-

lomnak múlt század végi kétszeri leégése során, tehát nem — mint más esetben — az értetlenség miatt semmisült meg.

A Tombor rögzítette helyzetképhez képest az észrevételek nyomán tehát legalább tíz erdélyi emléket törölni kell a ránk maradt emlékek sorából. Ez annál fájdalmasabb veszteség, mert hiszen legtöbb emlékről megbízható színes felvétel vagy színes másolat sem maradt, és így a további kutatás mintaanyagukról fogalmat sem alkothat.

9. A kiadványok szerkesztési, lektorálási és nyomdai munkálatainak vontatott menetét ismerve nem csodálható, hogy a szerző műve írásos és sajtó alá rendezése idején nem ismerhette, nem használhatta fel Balogh Jolánnak 1967-ben megjelent, e kérdéskör problematikájában iránymutató tanulmányát (l. tőle: *A népművészet és a történeti stílusok*: NéprÉrt. XLIX, 73—165 és kny. A Népr. Múz. Füz. 24. sz.). E tanulmány ismeretében, főként azokban a vonatkozásokban, amelyeket e sorok írója a kiegészítés szükségességének hangoztatásával vetett papírra, a szerző is bizonnyal sok kérdésben, különösképpen a zárószóbeli európai és keleti összefüggések problematikájában jóval bátrabban nyilatkozhatott volna, mint tette amott.

A magyar művészettörténeti kutatások nagy mesterének, Balogh Jolánnak e tanulmánya nagy távlatokra kitekintve hangsúlyozza azt az egyre erősebben felmerülő igényt, amelyet egyébként Tombor Ilona könyve már a megvalósulás lehetőségeinek bemutatásával erőteljesen példáz: A néprajz és a művészettörténet határterületén mielőbb ki kell alakulnia egy módszerekben mindkét tudománytól tanuló, de önálló kutató módszereket, szemléletmódot kialakító és főként nagy tervszerűséggel dolgozó, új tudománynak: a népművészet tudományának. A szerzőnek, Tombor Ilonának, ez a műve — kisebb stílus- és előadásbeli fogyatékosságai ellenére is — a megszületőben levő tudományágnak egy kérdéskörre vonatkozóan az első, összefoglalóbb jellegű, e tudománynak úttörő monográfiái közé tartozik. Nemcsak a népművészet itt érintett kérdéskörében forgolódó kutatónak nélkülözhetetlen kézikönyve ez, hanem valóban a legjellegzetesebbet nyújtó szövegközti ábráival és szép tábla-anyagával az avatatlan érdeklődő számára is hasznos, élvezetes tájékoztatást szolgáltató mű is.

Szabó T. Attila

Schram Ferenc: Kis-Nógrád megye történeti néprajza (1686—1848)

Levéltári Szemle, XVIII. (1968) 3. szám 657—719. lap

A Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Igazgatósága kiadásában megjelenő rotaprintes folyóirat a levéltári dolgozók részére, „belső használatra" készül. Ezért sokkal inkább a levéltári anyagrendezés konzultációs fórumának, valamint a hivataltörténetről és egyes levéltári fondok forrásértékéről informáló segédanyagnak tekinthetjük a *Levéltári Szemlét*, mintsem a levéltári kutatók történeti dolgozatainak helyet adó tudományos orgánumnak. Időnként azonban megjelennek a folyóiratban szélesebb érdeklődésre is számottartó, sőt: néprajzi érdekű forrásközlések, új szempontokat érvényesítő forráselemzések is. A néprajzról szólván így is fogalmazhatunk: Schram Ferenc publikációival, a történeti néprajz (meglehetősen szerény) irodalmát gazdagító műhelytanulmányaival itt is találkozhatunk. Előbb „A levéltárak jelentősége a népszokáskutatásban" (XVII. 1967. 1. sz. 163—208. l.), majd „Földrajzinév-gyűjtés és levéltárak" (XVII. 1967. 3. sz. 775—785. l.) címmel jelentek meg e témák metodikai alapvetését is vállaló, a forrásfelhasználás lehetőségeit mérlegelő dolgozatai, legújabban pedig egy közigazgatási egység, Kis-Nógrád megye (Nógrád megyének a váci püspöksséghez tartozott két járásnyi területe) történeti-néprajzi anyagának monografikus igényű összefoglalását végezte el, (a terjedelmi korlátok miatt — természetesen — rendkívül szűkreszabottan.)

Schram Ferenc vállalkozott rá — amint számtalan korábbi publikációja bizonyítja — hogy történetírói felkészültségét, levéltári anyagismeretét a néprajz szolgálatába állítsa. Azt tekinti feladatának, hogy a néprajzi kutatás számára hozzáférhetővé tegye a levéltári forrásokat. A feladatokat tehát — vagy közvetve, vagy közvetlenül — a néprajzban felvetődő problémák szolgáltatják Schram Ferenc számára. Ezúttal valószínűleg Barabás Jenő kis monográfiája adta az inspirációt. Barabás néhány éve meg-

jelent tanulmányában a már kiadott iratanyagot felhasználva vázolta fel Békés megye XVIII. századi néprajzi képét. SCHRAM viszont hasonló jellegű vállalkozásakor a még kiadatlan archiválís forrásokat használta, mintegy választ keresve arra, hogy a különböző levéltári fondok és egyéb korabeli források együttesen milyen forráslehetőséget kínálnak.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen jellegű műhelytanulmányokban megfogalmazott tapasztalatoknak (a népszokáskutatás forráslehetőségeit felmérő korábbi dolgozata is ilyen volt!) elsősorban az etnográfusok körében kellene továbbgyűrűznie. Hogy ezt megkönnyítsük, a figyelem-felhívás és a tanulságok továbbgondolása igényével kissé részletesebben foglalkozunk e nehezen hozzáférhető dolgozattal.

SCHRAM egy inkább gyakorlati, mint elméleti — de mindenképpen jogosult — meggondolásból szorgalmazza a néprajzi szempontú levéltári kutatásokat: rövid idő múlva — mint megállapítja — az etnográfusok mindenképpen „a levéltárakat kényszerülnek feltárni új források megnyitásáért"; e feltáró munka metodikáját viszont célszerűbb addig kimunkálni, míg megvan a lehetősége a tapasztalati anyaggal való összevetésnek, az állandó kontrollnak. Ha — a paraszti kultúra teljes felbomlása után — recens anyag már nem lesz gyűjthető, a levéltári források számtalan tanulsága kiaknázhatatlan marad. Jelenleg még az értelmezhetetlen adatok gyűjtés útján való ellenőrzésének van némi reális lehetősége.

A levéltári kutatások módszertani kidolgozatlanságának az okát pedig abban látja, hogy szinte napjainkig akadt gyűjthető anyag, s emiatt az archiválís források tanulmányozásának szükségessége fel sem vetődhetett olyan mértékben, mint a nyugateurópai néprajzi kutatásokban. SCHRAM ilyen véleménye — oknyomozása bármennyire is reális alapokon nyugszik és bármennyire reális kívánalmat fogalmaz meg — sajnos aligha talál széles visszhangra. A néprajzi kutatás ugyanis — éppen a rendkívül sürgős gyűjtési feladatokra és a jelenleg még adott gyűjtési lehetőségekre hivatkozva, úgyszintén teljes joggal — a recens anyag minél gyorsabb „megmentését" tartja elodázhatatlanul fontosnak, s ezért tekinti továbbra is másodlagos feladatnak az archiválís források felhasználásának metodikai kérdéseivel való foglalkozást. Következésképpen ezeknek a korántsem elméleti jelentőségű, sokkal inkább a gyakorlati tennivalókat eltérő módon értelmező vélekedéseknek az ütközése (bár — valljuk meg — nyílt vitában alig ütköztek meg ezek a vélemények . . .) hosszú ideig még az eddigiekhez hasonló csendes „kompromisszumban" fog feloldódni. Vagyis: azok, akik már most szükségesnek ítélik az írásos források tanulmányozását, a metodikát is ki kell dolgozzák a maguk használatára — a feltárt és publikált anyagot a kutatás készséggel felhasználja. A metodika kidolgozása szükségességének elméleti megfogalmazódása és e feladat „intézményesítése" viszont még mindig nem időszerű.

Az írásos forrásokkal kapcsolatban persze más, nem ilyen nyilvánvalóan praktikus okokból eredő fenntartásokat is megfogalmaznak némely kutatók. Azért, mert az archiválís forrásokat használva nem lehet olyan plasztikus és sokszínű képet adni bizonyos jelenségekről, mint a recens források alapján, eleve bizonyos szkepszis övezi a SCHRAM Ferencéhez hasonló erőfeszítéseket. Szinte természetes, hogy egyelőre, míg a recens forrásokhoz viszonyíthatunk, könnyebb az írásos források korlátozott lehetőségeit, mintsem értékeit észrevenni. A SCHRAM Ferenc közölte anyaggal kapcsolatban is jogosak az ilyen fenntartások: Írásos források nélkül is tudjuk, hogy faekével szántottak, ismerték a tövisboronát, különböző elnevezésű kapáik voltak; a néprajz kérdése azonban: *milyenek* voltak ezek? — Az ételkészítés nyersanyagai — jól tudjuk — évszázadok során alig változtak. Nem az tehát a kérdés, hogy *miből*, még csak nem is, hogy *mit* készítettek, sokkal inkább: *hogyan* készítették ételeiket. — Ha csak az elnevezést ismerjük az egyes viseleti darabokról, még alig tudunk valamit, hiszen az is érdekelne, milyen korú, milyen társadalmi helyzetű ember viselte a ruhadarabot, ünnepi vagy hétköznapi öltözetéhez tartozott-e stb.

De a mégannyira jogos fenntartások is igazságtalanok, mert a forrás-lehetőségek ismerete nélkül fogalmazódnak! Mert nem is várhatja a kutató, hogy a tárgyi néprajzot eleddig érdeklő technikai és technológiai részletkérdésekről, a formai ismérvekről megnyugtatóan eligazító forrásokat talál. (Ha ilyenek akadnak is olykor, rendszerint kevésnek bizonyulnak az általánosításhoz.) És a véletlenül megörökített szokások (szokástöredékek) és szövegfolklór-részletek is ritkán elegendőek az ideálisnak tekinthető dokumentációhoz. Ezzel szemben a paraszti üzem szervezési szisztémáját, szervezeti kereteit, a termelés szokás- és szokásjog-szerű szabályozóit, valamint a termelékenységet, a munka intenzitását és minőségi mutatóit — hogy SCHRAM eredményeinek csak néhány vonatkozására utaljunk — sokszínűen és gazdagon dokumentálhatjuk az archiválís források segítségével. A szokások és hiedelmek társadalmi beágyazottsága pedig (az

egyházi és világi intézmények és személyek elítélő vagy egyetértő véleménye, a szokások társadalmi vagy magánjellege stb.) a folklór-jelenségek „életéhez" szolgáltat olyan adalékokat, melyeket semmilyen más forrásból nem ismerhetünk meg.

E jelzésszerű utalások azt mutatják, milyen — a néprajz megszokott és közkeletű probléma látásától eltérő — lehetőségeket kínál a levéltárak tanulmányozása. A kutatásnak azonban még további nehézségei is vannak. Mindenekelőtt ugyanis tudomásul kell vennie a kutatónak az írásos források egyenetlenségét, rendszertelenségét, és segítségül kell hívnia — a szerencsét. A nagyfokú iratpusztulás következtében olyan hiányok keletkeztek a feudalizmus kori levéltári fondokban, hogy ténylegesen meglevő lehetőségeket sem lehet mindig és mindenütt kiaknázni. Ezért a lehetőségekről szólva nem is célszerű így fogalmaznunk: egyik vagy másik néprajzi téma tanulmányozásához elegendő forrás ez vagy az a levéltári fond, hiszen az egyik levéltárban esetleg éppen az az anyag a leghiányosabb, amelyik más helyütt kiaknázhatatlanul gazdag forrásnak bizonyult. Így gyakran előfordulhat, hogy az egyik közigazgatási egységben megragadott szálat el kell ejteni, másikat felvenni, ahogy a konkrét forrás-adottságok megkívánják. Sokkal hasznosabb az ilyen tanács: egy-egy levéltári fond ilyen és ilyen konkrét néprajzi lehetőségeket kínál. És Schram Ferenc kutatásainak éppen itt van nagy jelentősége! Ő ugyanis — rendkívül nagyfokú levéltári tájékozottsága révén — ilyen értelemben mutat rá a forrás-lehetőségekre.

Tanácsai ilyen jellegűek: A végrendeletek vagyonleltárai jól kiaknázhatók a bútorzat és építkezés, valamint a konyhaeszközök tanulmányozása esetén; a conscriptiók a földművelés és állattartás vizsgálatát segítik; a büntetőperi anyagban hasznos adatok találhatók a szokás- és hiedelemanyagra, a viseletre; az anyakönyvek fontos tanulságokat kínálnak az életkorhoz kapcsolódó szokások vizsgálata esetén; a canonica visitatiók a szokásanyag számtalan részletét érintik, elsősorban a hagyomány és a tételes vallások konfliktusa vonatkozásában; a bírói számadások az áldomások és lakomák étrendjét is tartalmazzák stb. Ezeknek a lehetőségeknek következetes kiaknázása viszont a véletlentől determinált forrás-adottságok függvénye.

Schram Ferenc (ez anyagából és megjegyzéseiből egyaránt kitetszik) kedvezőtlen forrásadottságokat talált: Nógrád megye levéltára a második világháború alatt jelentős részben elpusztult, s így (annak ellenére, hogy a megyei fondok mellett a váci püspöki levéltár és az országos levéltár vonatkozó anyagát is kiaknázta) monografikus igényű áttekintése csak hézagosan volt megoldható; lépten-nyomon a forráshiány korlátaira volt kénytelen hivatkozni. Emiatt némi joggal azt is kérdezhetnénk, hogy a monografikus igényű vizsgálódás *kísérletét* nem lett volna-e hasznosabb kedvezőbb forrás-adottságok mellett elvégezni. Egy-egy viszonylag jól megmaradt városi levéltár tanácsjegyző könyvei és igazgatási iratai pl. önmagukban több részletlehetőséget kínálnak, mint a Nógrád megyére vonatkozó rendkívül hiányos levéltári fondok összesen.

Részletesen foglalkoztunk a Schram Ferenc megjelölte kutatási lehetőségekkel, s csak jelzésszerűen utaltunk az általa közölt gazdag anyagra. Ez esetleg azt a látszatot keltheti, hogy anyagánál hasznosabbnak tartjuk szempontjait. Ilyen félreértéseket elkerülendő nyomatékosan hangsúlyozzuk tehát: „Kis-Nógrád megye történeti néprajzát" illendő *minden*, a területet érintő néprajzi probléma kapcsán figyelembe venni. Az agráretnográfia, a népszokás-kutatás és a szövegfolklór (ez utóbbi anyagát kézirattárakból merítette) vonatkozásában egyaránt gazdag és sokrétű ez a kismonográfia. A néprajzi szempontú levéltári kutatások előmozdítása érdekében kifejtett erőfeszítés hangsúlyos méltatása: Schram Ferenc jól hasznosítható szempontjainak felsorolása azonban — reméljük — jobban gyümölcsözik a további kutatások során, mintha csak a rendkívüli szorgalommal „előbányászott" anyagának felhasználhatóságára hívnánk fel a figyelmet.

Szilágyi Miklós

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei VI. 1967.

Veszprém, 1967. 431 l. Ill. — Szerkeszti: Éri István

A Veszprém megyei múzeumok gyűjtő és feldolgozó tevékenységéről immár a hatodik kötetet megért *Közlemények* adnak számot. Nincs itt terünk és nem is lehet feladatunk, hogy az ebben megjelent 29 tanulmányról, adatközlésről, megemlékezésről, leletfeldolgozásról részletesen szóljunk. Csupán a néprajzi vonatkozásúakról számolunk be.

Sági Károly az Árpád-kori kuruzslás régészeti emlékeiről írt összefoglaló tanulmányt s szolgáltatott sok új adatot az eddigelé elhanyagolt ilyen irányú kutatásainkhoz. Keszthely-Dobogón olyan gödröt tártak fel az ásatások során, melyben fazékkal fedett tojás és vasszeg került elő. Az elrejtés módjából első pillanatra is világos volt, hogy valamilyen babonás eljárás érdekes emléke a szóbanforgó edény és tartalma. A tojásra hegyével felfelé volt a vasszeg támasztva. A tojás kanalasgémé, amelyről tudjuk, hogy május közepe körül költ, így a lelet elrejtése is erre az időre tehető. Ismeretes, hogy a tojás, mint termékenység közvetítő fontos szerepet játszik a termés- és állatvarázslatokban. A szájjal lefelé fordított és fenekén kilyukasztott edény csak erősíti az együttes babonás célból történt elrejtését. A szerző pontos tárgyleírását, a lelőkörülmények aprólékos megfigyelését helyeselnünk kell, ám azt már kevésbé tudjuk érzékelni, hogy miért kellett ehhez a távoleső párhuzamok és ábrázolások egész sorát felvonultatni. Tévedés ne essék, magunk is az anyag értelmezésének minél többoldalú vizsgálatát tartjuk helyesnek és az egyedül célravezető kutatási módszernek, de a cikk olvasása során egyre inkább olyan érzés tolult fel bennünk, hogy a szerző a gombhoz varrta fel a kabátot. A kevesebb, — úgy érezzük, — itt több lett volna.

Megérdemli figyelmünket a *Nyárád földrajzi nevei*-t (Baki Ernő összeállítása) és a *Zamárd község helynevei*-t (Pillér Dezső) feldolgozó két közlemény is. A földrajzi nevek vizsgálata kezdetben nem volt önálló tudományág, hanem csak a településtörténetnek a nyelvészeti segédtudománya, mely elsősorban a földrajzi nevekből tudta és tudja megállapítani, mikor milyen nyelvű és nemzetiségű nép szállta meg a kérdéses területet. A történeti földrajz belőlük következtethet a táj több száz, esetleg ezer évvel ezelőtti arculatára. Az állat- és növényföldrajz a környék eredeti növény- és állatvilágára nézve ad értékes útmutatásokat. Az utóbbi évtizedben sok történt a gyűjtés terén (Zala megye teljes anyaga megjelent), de még igen sok a tennivaló is. A két dolgozat ebből törlesztett valamennyit a gyengébben kutatott Veszprém megyei területből.

A történeti néprajz kutatásával foglalkozók előtt ismeretes, hogy a XVI—XVII. századi memoárburjánzás után mennyire megkevesbedik a XVIII., de kiváltképp a XIX. században az ilyen jellegű emlékünk. Ez a csökkenés — úgy érezzük — inkább a kiadott anyag alapján levont következtetés, és alighanem torzít. Egyszerűen arról van szó, hogy a történészeket nem érdekelte már e késői kor hazai kéziratos emlék-irodalma, pedig aligha kell bizonyítanunk, hogy néprajzi szempontból mennyi érdekes feljegyzés rejtőzik ezekben. Francsics Károly pápai születésű, ám 1827-től haláláig (1880) Veszprémben élő borbélymester négykötetes, sűrűn teleírt naplója is bizonyíték az előbb mondottakra. A meglepő élességgel megrögződött gyerekkori emlékek különösen érdekes és ma már sehonnan nem rekonstruálható részleteket őriztek meg számunkra. Adatokat a XIX. század eleje kisembereinek viseletében nemzeti elemek — kivált a pápai német környezetben hangsúlyozott és még a kisgyermek öltözködésében is visszatükröződő — tudatos alkalmazására, a régi, városszéli szülői háznak és belsejének, vagy a jómódú borbélymester műhelyének-portájának szinte a bútorok elhelyezéséig menő leírását; a nevezetes pápai földrengés és a francia bevonulás eleven képét, — s legfőképpen a kisinas keserves életének hallatlanul színes ábrázolását: a legelső, legkorábbi (ezideig ismert) ily nemű memoárt irodalom- és művelődéstörténetünkben. Mert nem tagadható: a stílusa nem vetekedhet a korabeli átlagos műveltségű értelmiség stílusával sem, de azok besulykolt, kínosan és hivatalosan pontos (éppen ezért száraz és legtöbbször semmitmondó) fogalmazásával szemben, a valóság közvetlen, nyers, átszűretlen bemutatása messze kárpótol bennünket a hiányos stilisztikai és helyesírási tudományért. Minden irodalmi behatás, közhely és szempont mellőzésével írja meg megverettetéseit, többszöri szökését, a már-már gerinctörésig kibírhatatlan inaséveket, aprólékosan leírja mestervizsgáját, a szabadulási lakomát, önálló életének első lépéseit. Olyan mozzanatok ezek, melyek szinte életet lehelnek a múzeumokban holt tárgyként őrzött céhemlékek sokaságába. Vörös Károly igényes sajtó alá rendezése, valamint jegyzetei a jobb megértést segítik elő.

Kőhegyi Mihály

Dercsényi Dezső—Voit Pál (szerk.): Heves megye műemlékei I.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 641 l. illusztrált, német összefoglaló és képjegyzék.) (Magyarország Műemléki Topográfiája. VII. kötet; szerk.: Dercsényi Dezső)

A felszabadulás után megindult művészeti topográfiai munkálatok újabb jelentős állomáshoz érkeztek. Hazánk mind a középkorban, mind az újkorban egyik legsajátosabb

művészeti központjának, Egernek és közvetlen környezetének vizsgálata önmagában is figyelemre méltó, de a topografikus feldolgozás különösen kell érdekelje e területről az egész magyar művelődéstörténetet. Ezért vettük érdeklődéssel kézbe Heves megye topográfiájának első kötetét, mely a szokásos összefoglaló tanulmányok mellett Ábasártól Ecsédig a községek szerinti tárgyalást is tartalmazza. (A tervezett második kötetben Eger város és vár, majd a harmadikban Gyöngyös és a többi település kerül feldolgozásra.) A művészeti topográfiák készítésekor a Nógrád megyei munkálatoktól fogva, tekintettel voltak a népi építkezési anyagra, és a települések néprajzi-településmorfológiai sajátságaira. A művészeti topográfia kötetei a néprajztudomány kutatói számára is kézikönyvekké váltak. Heves megye topográfiája is néprajzi kézikönyvvé vált, azzá teszi egyrészt Bakó Ferenc összefoglaló dolgozata: *Település, népi építkezés.* 427—454. l. és a gondos történeti adattárral felszerelt községi adattár is.

A kötetet Kalicz Nándor ősrégészeti, Szabó János Győző népvándorlás kori, középkori régészeti összefoglalása vezeti be. Sajnálatosan nélkülöznünk kell a megye történetének a topográfiai munkák során megszokott összefoglalóját. Heves megye szervezete, területe sokat változott mind a középkorban, mind később. Hasznos lett volna már csak azért is a részletes történeti feldolgozás. A megye településtörténetéről, gazdaságtörténetéről, noha a középkori országterület gazdagabb vidékei közé tartozott, alig jelent meg eligazító tanulmány. Dercsényi Dezső az államalapítás korától a XV. századig foglalta össze a művészettörténeti anyagot. A megyét ért pusztítások ellenére is sok országos jelentőségű emlék van Hevesben, noha számuk korántsem áll arányban a püspökség, a megye és a városok történeti súlyával. Voit Pál *Eger és Heves megye művészettörténete* (XVI—XIX. század) címmel ad számot Eger és a megye reneszánsz kultúrájáról, a hódoltság emlékeiről és a XVIII. század nagy újjászervezési, újjáépítési tevékenységéről, amikor egy-egy érsek kísérleteket tesz nagyszabású művészeti központ létesítésére, de tevékenységük a feudális kötöttségek miatt egyes, egyedi alkotásokat nem tekintve, végső soron mérsékelt eredményekkel járhatott.

Voit Pál a kutatások során felgyülemlett adatanyagot az összefoglaló tanulmányon és a községi adattáron kívül a *mesterek adattárá*nak közzétételével is gazdagította, elsősorban pedig eddig nem közölt levéltári források alapján.

A néprajzi kutatások számára elsőrendűen fontos Bakó Ferenc összefoglaló dolgozata *Település, népi építkezés* címmel. Bakó mondandóját három csoportra osztotta. Elsőnek a munkája szempontjait, a néprajzi vizsgálatok topográfiai sajátságait ismertetvén, a megye települési, népi építkezési viszonyainak kutatástörténetét rajzolja meg. Bél Mátyás megyei *Notitia*ja már vizsgálatokra érdemes megállapításokat tartalmazott a hevesi lakóházakról. Leírásából belülfűtős, kürtő nélküli kemencéjű boronaház kerekedik ki. 1868-ban megjelentetett megyei monográfiájában pedig dr. Frantz Alajos jogakadémiai tanár, megyei főorvos részletes, pontos értékelő leírását emelte ki; ez a leírás kitért a tüzelőberendezésekre is, szólt a barlanglakásokról. Ez a közvetlen előzménye Pápai Károly építészmérnök és Istvánffy Gyula etnográfiai indítású munkáinak. Malonyay Dezső és munkatársai gyűjtő, feldolgozó tevékenysége mellett szól Fodor Ferenc, Györffy István működéséről is. Érdemes lett volna részletesen kitérni Fél Edit—Hofer Tamás Átányban végzett nagyarányú, az építkezést, települést is érintő kutatására.

Bakó Ferenc beszámolt a topográfiai munka történetéről is. A megye minden községét felkeresték 1955 és 1965 között. Részletesen megvizsgáltak 400 épületet, amelyekről 2000 fényképfelvételt készítettek. Gyetvai Béla és Jablonkai József építészek pedig 50 épület műszaki dokumentációját rajzolták meg. A terepmunka mellett részben szerzőnk, részben Soós Imre, Jankovich Miklós és Sugár István végezték a levéltári kutatásokat, fontos adatokat tárva fel a települések történetére és az építés hatósági, földesúri szabályozására, a helyi lakóház-fejlődés dokumentálására.

A topográfiai munkálatok természetéből következőleg a munkálatok során a recens állapot ismertetését tartotta Bakó Ferenc elsődleges céljának. A mai kép történeti alakulását a települések történeti magját sem vesztették szem elől. Az egyes községi leírásoknál részletes képet adnak a XVIII. századvégi térképről is ismert állapottól megtett fejlődésről. A települések osztályozásánál Prinz Gyula, Mendöl Tibor, Korompay György ismert összefoglalásait követte. Szerencsésen a hazai településföldrajzi irodalomnál nagyobb jelentőséget tulajdonított a telkek leírásának, rendszerezésének. A tanulmány kiemelkedő értéke, hogy a megye településállományát az osztottság tekintetében átvizsgálta, rendszerezte. Wellmann Imre Pest megyei, Fodor Ferenc jászsági összefoglalójához kapcsolódva a kétbeltelkű települések északalföldi, középhegységi elterjedését Györffy István borsodi, zempléni, szabolcsi térképelemzéseivel kiegészítve, Bakó Ferenc adatai alapján, pontosan összefüggő övezetként meg lehet rajzolni. A települések

recens elemzését kiválóan egészítik ki az első és a második katonai felmérés lapjaiból kifényképezett, nagyított falu-alaprajzok. Ezeket korábban csak rajzmásolatokból ismerhettük. A telkek beépítése mellett a telekhasználatot befolyásoló tényezőkre is kitért.

Részletesen foglalkozott a kerítettséggel, kerítésekkel. Véleményünk szerint szükséges lett volna a kis hegyi falvak morfológiájával részletesebben foglalkozni. A kötet művészettörténeti beállítottsága miatt érdekes lett volna a falvak műemlék-objektumai, kastélyok, templomok településképi-településszerkezeti szerepét vizsgálni; mint architektonikus dominánsok nem kerültek vizsgálatra.

A tanulmány harmadik részében a népi építkezés problémáit tárgyalja Bakó Ferenc. Az 1920 előtti épületeket vizsgálta és írta le. A vizsgálat során az anyag, szerkezet, forma, tüzelőberendezés alapján igyekezett az archaikus épületállományt számba venni. Másodsorban a homlokzat, tornác, ablakkeret, ajtók, kapuk díszítettségére volt figyelemmel. Évszámos épületeket, kutatásai során, fokozottabban választott ki.

Az építkezés tárgyalását a beépítési mód ismertetésével kezdi. Részletesen foglalkozik a falazatok kérdésével. A faépítkezés mind a középhegységben, mind a Tisza körzetében elterjedt volt. Ma mégis alig volt már hírmondója, mert a XVIII., XIX. század során földesúri, megyei, országos tilalmak korlátozták a fa építőanyagként való használatát. A tanulmány egyik jelentős értéke e tilalmak és hatásuk részletes feltárása. A földfalak, vályogfalak tárgyalása mellett a kőfalazatok részletes ismertetésére is kitért.

A tetőfedő anyagok, tetőszerkezetek ismertetését követően kiváló részletességgel foglalkozott Bakó Ferenc a födémszerkezetekkel. Különösen a mestergerendákat alátámasztó középoszlopokkal (az ún. *boldogasszonyával*) is foglalkozott. A korábban már vitatott kérdéshez új adatot sorol fel. Azonban kissé indokolatlannak látjuk, hogy a kérdés kultikus vonatkozásait túlhangsúlyozza. Véleményünk szerint Vajda László Gunda Bélával folytatott vitájában e kérdést megnyugtatóan lezárta. A XVIII—XIX. század sajátos társadalmi, raktározási igényei alapján kialakult statikai szükségszerűségnek tekinthetjük a jelenséget. Számos Heves megyén kívüli adalékot sorolhatunk fel Hódmezővásárhelytől a Morva medencéig. A kultikus vonatkozások teljesen másodlagosak, etnikus tartalmuk pedig a széles elterjedés miatt sem lehetséges.

A tüzelőberendezések ismertetése tanulságos: a vizsgálatok során belülfűtős, kürtős kemencét sehol sem találtak, viszont a boglyakemence még viszonylag elég gyakran előfordult. A sajátos átmeneti időszak jele, hogy leltek olyan lapos kemencét, amely hagyományos módon épült, de szája konyhába nyílott, kürtője a konyha padlására szolgált.

A tüzelőberendezésekkel összefüggésben tárgyalta a lakóházak alaprajzát. Sajátosan szoba-kamra alaprajza van a belülfűtős, kürtős, lapostetejű kemencés lakóháznak. Szoba-konyha-kamra alaprajzúak a kívülfűtős, boglyakemencés lakóházak. Bakó Ferenc rámutat arra, hogy a *konyha, pitvar* megjelölés csak e kívülfűtős kemencéjű házaknál fordul elő. Egyébként kamrának nevezik a fűtetlen helyiséget. Magunk az egykori Torna megye történeti anyagában is hasonló jelenséget figyelhettünk meg.

Noha nagy figyelemmel volt szerző a történeti stílusok népi építkezésbeli jelentkezésére, az anyag elég szegényes a szomszédos megyékhez képest. Sajátos ellentmondás, hogy a nagyon gazdag építőművészeti múltú Hevesben viszonylag kevés a népivé vált architektonikus díszítés. Ezt kell látnunk, ha a szomszédos megyékkel vetjük össze az anyagot. Gondoljunk Szolnok, Hajdú, Borsod falvaira, mezővároskáira.

Viszonylag részletesen tárgyalja szerzőnk a barlanglakásokat, pincelakásokat. Jelentőségüket hangsúlyozva rámutat, hogy mindenütt megvannak, ahol a riolit tufa felszínre bukkan.

A kutak, vermek kérdését tárgyalva röviden szól a gazdasági épületekről, istállókról, csűrökről. A dolgozat említésükön kívül többre nem vállalkozhatott, pedig mind a tüzelős ólak, mind a különféle pajtaépületek részletes bemutatására szükség lett volna. Általában a gazdasági rendeltetésű épületekkel keveset foglalkozott a tanulmány. Ezt részben szerzőnk bizonyos meggondolt tartózkodása magyarázza, igyekezett tekintettel lenni a művészeti szempontokra és ezért a „néprajzibb" jellegű témákat csak érintőleg tárgyalta.

Az egyes községeknél — a szerkesztők — a település történetét foglaltatták össze először, majd a falu jellegét iratják le röviden a mai állapotnak megfelelően. Közlik az első és a második katonai felmérés térképrészleteit. Majd a templomok, kastélyok s egyéb épületek, emlékművek leírását adják. Az egyes emlékeknél az esetleges publikációkat, irodalmi hivatkozásokat is felsorolják.

A „magasművészeti" anyag bemutatása után a település részletesebb leírását találjuk. A XVIII., XIX. századi fejlődést, XX. századi változásokat regisztrálják. Amennyiben a település jellege teljesen megváltozott, a történeti mag hajdani típusát

is itt határozzák meg. Örvendetes, hogy a leírásoknál következetes az évszámhoz kötés. A település leírását a népi építkezés részletes, községi összefoglaló jellemzése követi. Mind a lakóházak, mind a gazdasági épületek vonatkozásában pontos kronológiára törekedtek. Közlik a vizsgálat évszámát is. Majd az egyes épületek felsorolása, ismertetése következik, utca, házszám pontossággal. Ajánlatos lett volna azonban a gyakori név- és számváltozások miatt a helyrajzi számot vagy a tulajdonos nevét rögzíteni. (Sokszor szerepelnek ma már biztosan nem létező utcanevek is.) A fontosabb épületek a szöveges leírás mellett beépítési telekvázlattal, alaprajzzal, homlokzati és metszetrajzokkal is jellemezve vannak, valamint fontosabb részleteiket fénykép is dokumentálja. Szívesen láttunk volna több rajzot is. A rajzok és fényképek minősége kiváló. Egyes esetekben a vizsgált épületeket csak utca-, házszámfelsorolások egészítik ki. Sajnos, ezeknél nincs megjelölve, hogy milyen épületről van szó. (Lakóház, istálló, pajta stb. megjelölése legalább egy szóval szükséges lett volna.)

A művészeti topográfiák meg szoktak emlékezni a fontosabb elpusztult emlékekről is. A Néprajzi Múzeum és más gyűjtemények fotoarchívuma az ilyen összefoglalók számára értékes felvételeket, a rajzgyűjtemények pedig pótolhatatlan dokumentációkat őrizhetnek. Ezek felhasználására a népi építkezési emlékanyag gyors változása miatt is szükség lenne. A korábbi kutatások értéke megérdemelné, hogy a régi, még publikálatlan felvételek egy részét a topográfiák keretében tegyük közzé.

Ugyancsak a jövőre nézve felvethető, hogy a fontosabb népművészeti momentumokra is kitérhetnének a topográfiák néprajzi szakemberei. Úgy, hogy a templomok, kastélyok, kúriák esetlegesen megmaradt ingó tárgyairól szólnak az építészeti ismertetés mellett, vagy ahogy a legfontosabb régészeti leletek helyet kapnak minden kötetben.

Bakó Ferenc tanulmánya értékes nyeresége néprajzi irodalmunknak. Jól egészíti ki az előző években megjelent Heves megyei vonatkozású települési-építkezési témájú közleményeit, tanulmányait. Egyben szervesen illeszkedik a Nógrád megyét, Pest megyét tárgyaló korábbi, úttörő jelentőségű kötetek anyagához. Bizonyosan hasznos néprajzi kézikönyvvé válik a megyén kívül tevékenykedő kutatók számára is. Alapot ad az eddigieknél alaposabb, megbízhatóbb elterjedésvizsgálatok, szintézis elkészítésekhez mind a település-, mind az építkezéskutatásban. Reménykedve várjuk a Heves megye további anyagát közzétevő újabb köteteket és az újabb megyék: Komárom, Szabolcs-Szatmár bemutatását, amelyeknek az előkészületei már befejeződtek.

A kötetet egyébként a korábbiaknál is gondosabb szerkesztés, igényesebb kivitel jellemzi. Ez részben a szerkesztők, részben a kiadó érdeme. A hazai művelődés történetének sajátos keresztmetszete ragadható meg e kötetben, a püspöki székesegyháztól az ólaskertekig, az Árpád-kori építkezéstől a jelenkori lakáskultúráig. Örvendetes, hogy e képhez a néprajzi kutatás is jelentősen hozzájárulhatott. E munka is meggyőző bizonyítéka a különböző tudományszakok közötti együttműködés gyümölcsöző voltának.

Filep Antal

Történeti Statisztikai Évkönyv 1965—1966.

Kiadja: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya Dányi Dezső felelős szerk. Budapest, 1968. 349 oldal. Történeti Statisztikai Kötetek sorozatban

A Történeti Statisztikai Kötetek sorozat tizedik legújabb gazdag tartalmú kiadványaként jelent meg a Történeti Statisztikai Évkönyv 1965—66-os kötete. A sajnálatosan csak szűk körben elterjedt és nehezen hozzáférhető sorozat eddig is számos olyan munkát adott közre, amelyek a korszerű néprajzi, agrártörténeti, településtörténeti kutatásokban nélkülözhetetlenekké váltak.

A hivatkozott sorozatban most közreadott kötet sorrendben a negyedik évkönyv az 1960-ban megjelent első után. Jelen kötetünk is jól illusztrálja az utóbbi évtizedben rendkívüli módon megélénkült történeti statisztikai munkálkodást, amely részben az ismertetett sorozatban is jól lemérhető, de részben a *Demográfiá*-ban, és a *Statisztikai Szemlé*-ben, másrészt önálló történeti statisztikai munkákban is megfigyelhető volt. A statisztikai módszerek alkalmazása lehetőséget biztosított egyfelől számos korábban ismert történeti jelenség reálisabb megismeréséhez, másfelől számos, az eddigi vizsgálatokkal megközelíthetetlen problémát tárt fel. Jelen kötetünk szinte valamennyi cikke

tartalmaz ilyen sajátos, csak a történeti statisztika eszközeivel feltárható jelenségcsoportot, következtetést. Szép számmal vannak olyan jelenségek, amelyekről a források hallgatnak (vagy azért, mert hiányosak, vagy azért, mert az egykori ember nem ismerte fel létüket vagy nem tartotta feljegyzésre érdemesnek azokat), mégis a történeti statisztikai vizsgálatok alkalmat teremthetnek az ilyen jelenségek kikövetkeztetésére, esetleg részletes elemzésére is.

Különösen jól példázza ezt a módszertani előnyt Fügedi Erik tanulmánya, melyet *Eperjes város heti piac jövedelme 1497—1526* címmel adott közre. Eperjes polgárai 1435-ben Zsigmond királytól az addig királyi jövedelemként szedett heti piac vámot megszerezték városuk számára. A városi jövedelemmé vált piaci értékvámot helypénzzé alakította a helyi városi magisztrátus. A város levéltárában megőrizték a helypénz-jövedelemből befolyt napi bevételeket is feltüntető számadáskönyveket. Ezek közül fennmaradtak az 1497—1507 közötti és az 1515—1527 közötti időszak összefüggő adatsorai és még néhány töredékes esztendő adatai is. Fügedi Erik a helypénz-jövedelem változásainak statisztikai elemzésével hitelt érdemlően tud a piac jellegére következtetni. Kitűnik, hogy Eperjes heti piaca túlnyomó mértékben idény-jellegű mezőgazdasági árucsere helye volt. A piac forgalma a környék mezőgazdasági lakosságának anyagi helyzetétől függött. Az év elején a piacjövedelem június-júliusig egyre csökkent. Júliustól decemberig viszont a piaci felhozatal és forgalom rendkívüli mértékben megnövekedett. A kereskedő polgárok bármennyire is függetlenültek a közvetlen agrártermeléstől, mezőgazdasági fogyasztórétegük vásárlóképességének voltak többé-kevésbé kiszolgáltatva. A paraszti tömegek árufeleslege a termés beérése után azonnal piacra került. Decembertől júliusig a piacon mind az árukínálat, mind a vásárlóképesség rohamosan csökkent. Ez nyilván a parasztság pénzgazdálkodására nézve is jellemző, s bizonyosan a kereskedő, iparos elemek gazdálkodását is nehezen megoldható problémák elé állította. Nyilván más városokban is hasonló helyzet alakult ki

Káldy-Nagy Gyula közleménye *Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560—1564-ben* címmel a törökök *Vácott* felállított vámhivatalának bevételi naplóját ismerteti, elemzi. A török birodalomban a XVI. századra kialakult a külkereskedelmi vám. Amikor hazánk hódoltsági területein megszervezték a török igazgatást, vámszedőhelyeket is felállítottak. A török igazgatás számtalan más intézménye iratanyagával együtt fennmaradtak a források között egykori vámnaplók is. A török vámnaplók részletesen, név szerint tüntetik fel az elvámolt árukat, tételesen, minőség és mennyiség szerint. A tételeknél feljegyzik az áruk tulajdonosának, szállítójának nevét, bizonyos árufajtáknál származási helyét. A befolyó vámjövedelmeket naponta összesítették. Így egy-egy hely forgalmáról nagyon részletes tudósítást adhatunk. A váci jövedelmek (vámtételeken kívül egyéb bevételeket is rögzítettek) 1563 július 22-től 1564 március 9-ig részletesen tanulmányozhatók. A naplófeljegyzések becsét növeli, hogy mind a kivitel, mind a behozatal egyaránt részletesen tanulmányozható. A marhával, állatbőrrel kiutazó kereskedő később ugyanitt tér vissza iparcikkekkel (süveggel, késsel, posztóval, kelmével, déligyümölccsel, fűszerrel).

A váci napló néprajzi, agrártörténeti vonatkozásban különös becsét az adja meg, hogy a hódoltság alföldi, délalföldi területének állatkereskedelméről tartalmaz nagyon sok részletes adatot. A forgalomra jellemző, hogy az elvámolt áruk összértékéből 336 740 Ft az összforgalom 98,64% élő állat és állati termék. Az élő állat részesedése 96,82% a kivitel összforgalmából. 30 248 db marha, 930 db ló, 24 922 db juh került kivitelre 69 helységből. Ezek közül 29 települést a napló vezetője városnak minősített. Jellemző, hogy Heves, Pest, Csanád és Csongrád megyékből egyenként 5 ezer darabon felüli a marhafelhajtás, Arad, Bihar pedig 2 ezer darabon felül részesek a marhakivitelből. A marhahajtás időszakos megoszlása is tanulságos. Augusztusban valamivel több, mint a teljes forgalom 50%-át teljesítették (17 738 db). Sajátságos, hogy a juhkivitel akkor is nagyobb volumenű marad, amikor a marha- és a lókivitel szünetel. A vámnaplók 11 092 db marhabőr kivitelét is feljegyezték. Jellemző, hogy az év kései hónapjaiban, a téli hónapokban is viszonylag magas kiviteli számot értek el a marhabőrszállítók, amikor az élőállat-kivitel megcsappant. A marhabőrök nagy száma a marhahús belső fogyasztásának viszonylag magas szintjéről is árulkodik.

A behozatali feljegyzések 46,23%-ban szövött árut, 41,34%-ban ruhanemű szatócsárut, 11,97%-ban kohászati és fémkészárut tartalmaznak. Szerzőnk a forgalom ismertetése mellett az egyes szállítók személyére vonatkozó magyar és török adalékokat is közre adja. A közleményt a váci vámnapló magyar fordításszövege egészíti ki.

Dávid Zoltán *Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786—89-ben* címmel a II. József uralkodása idején végrehajtott kataszteri felmérés megmaradt felkutatott anyagát mutatja be, elemzi. Felhívja ismételten a figyelmet, hogy a josefinista állam-

apparátus által végrehajtott kataszteri összeírás alaposságában, egyöntetűségében, következetességében kora legkiválóbb összeírása volt. Töredékesen megmaradt adatai rendkívül megbízhatóak, alaposak. Alkalmasak arra, hogy széles körű becslések, következtetések alapjául szolgáljanak. A kataszteri felmérés mind a nemesség, mind a parasztság birtokait egyaránt érintette. Az összeírást nehezen lehetett kijátszani, ami a jól szervezett többszörös ellenőrzésnek köszönhető. Rámutat arra is, hogy bizonyos birtoktípusok, pl. a praediumok tulajdonjogi megítélésénél következetesen „tévedtek" az összeírók, nem a tényleges gyakorlatot tekintették, hanem a tételes, elméleti jogi helyzetből indultak ki. A kataszteri munkálatok jelentős előnye volt, hogy nem a helyi gyakorlat sokféle, szinte kibogozhatatlanul szövevényes területegységeit, mértékegységeit használták, hanem egységes, kataszteri holdat vezettek be.

Az eddig feltárt 183 község anyagát községenként is ismerteti, de összevont statisztikai táblázatokat, grafikonokat is ad. Fontosak a műveléságakra vonatkozó adatösszesítései. Jellemző a XVIII. század vége Magyarországára, hogy még a központi alföldi területeken is kisebb a szántóterület részesedése, mint a legelőé és a rété, viszont jellemző, hogy a természetes erdőtakaró visszaszorulása fokozottan megmutatkozik már.

Az összeírók figyelmet szenteltek a gazdálkodás rendszerére is, hogy azáltal a föld átlagjövedelmét még pontosabban, differenciáltabban becsülhessék meg. Az összeírások alapján foglalkozik a gazdálkodás intenzitásával is, jövedelmezőségével. Összehasonlítást tett az uradalmi és jobbágyi gazdálkodás között a fontosabb termelvények tekintetében is. Dávid Zoltán kutatásai további kiszélesítését ígéri, amit a mostani cikk alapján is fokozott figyelemmel kell várjunk. A néprajzi kutatás eddigi eredményeit sem nélkülözheti. Különösen Heves, Szolnok, Csongrád, Győr, Moson, Sopron területére vonatkozóan kell felhívni reá a figyelmet. E megyékből számos, teljességet megközelítő adatsort adott.

Sándor Pál *A XIX. századi telekföld történeti statisztikai vizsgálatának módszertani problémái* című cikkében részben korábbi saját tanulmányai, részben az eddigi irodalom kiigazítását teszi meg. Rámutat, hogy a jobbágyság differenciálódásának megítélésében a kutatás az ötvenes évek elején nem járt el elég körültekintően. A források területegység-adatait nem kellően mérlegelve általánosították. A jobbágygazdaságok forrásokban megismerhető mértékegységei nagyon változatosak. Egyrészt változtak helyenként a mértékegységek, másrészt a jobbágytelek helyi, hivatalosan megállapított nagysága is rendkívül eltérő lehetett. Így a jobbágygazdaság helyi normák alapján meghatározott, névleges nagyságának abszolút értéke rendkívül nagy eltéréseket mutat. Ha erre nem tekint a történeti feldolgozás, rendkívül torzított eredmények születnek. Szerzőnk reprezentatív adatsorokkal igazolja mondanóját. Eredményeit táblázatokkal illusztrálja. Rámutat, hogy az abszolút értékekre kell a jövőben áttérjen a kutatás. E módszer alapján részben pregnánsabban lesz megállapítható a jobbágyság tagolódása, másrészt élesebben fognak megmutatkozni a jobbágyság polgárosodásának tendenciái. A cikkben megmutatkozó önkritikus hangvétel, alapállás mind tudományosan, mind emberileg értékévé vált a közleménynek.

A néprajzi kutatások szempontjából meg kell említeni Ambrus-Fellenbüchel Zoltán *Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században* című közleményét, amely sokoldalú képet igyekszik nyújtani a hazai iskolarendszerről. Többek között tekintettel van a tanulók származására, s azt iskolai osztályonkénti számarányuk tekintetében is vizsgálja. Adatokat nyújt egyes tantárgyakra vonatkozóan is. Vizsgálja a tanulók megélhetési viszonyait. Véleményünk szerint a cikk fontos kísérlet lehet a kérdés feldolgozása során, de eredményei az egyenetlen forrásanyag miatt sem lehetnek véglegesek. Úgy tűnik, hogy különösen a protestáns iskolákra vonatkozó adatgyűjtése nem léphette túl az iskolák jubileumi irodalmának korlátait. Sokszor egészen közismert momentumok is elkerülték figyelmét. Például az iskolák felszereltségét bemutató összehasonlító táblázatából Sárospataknál hiányzik a fizikai szertár feltüntetése, holott mind ez ideig a legrégibb magyar gyűjtemény. 1710-ig első nyilvános bemutatóját is megtartották, amelyen II. Rákóczi Ferenc is résztvett. Műszerei máig megmaradtak, múzeumi bemutatásban is láthatók. Sajnálatos, hogy Erdély iskoláit érdeklődéséből kirekesztette.

Kissé elgondolkoztatók a szerző egyes állításai. A XVIII. század során a katolikus iskolázást szerinte három nagy csapás érte. A protestáns iskolázás viszont anyagi jólétben dúskált, legalábbis könnyűszerrel folytathatták működésüket a zsíros, alföldi tájakon, míg a római egyház iskolái a túlnépesedett, zord, hegyvidéki tájakon voltak kénytelenek dolgozni. A körülmények, történeti események fokozottabb, reálisabb figyelembevétele az ilyen jellegű félreértésre alkalmas megállapításoktól távoltarthatta

volna szerzőnket. Úgy tűnik, helyenként egyes egykorú csoportok véleménye, felfogása kritikai megfontolás nélkül került a közleménybe.

Fel kell hívni a figyelmet Balázs Péter *Egy kereskedőcsalád élete és üzleti tevékenysége Győrött a XIX. század közepén* című munkájára. A Győr városában élt Werda Ferenc kereskedő felesége szerencsés módon reánk maradt, a győri levéltárba került naplója bepillantást enged a magyar városi polgárság életébe, társadalmi kapcsolataiba. Közben alapos értesüléseket is nyújt a XIX. század derekán oly fontos szerepű városunk, Győr életéről. Különösen hasznosak a terménykereskedéssel, háztartással kapcsolatos adalékok számunkra. Rendkívül elevenek a naplóíró reflexiói, amelyek részben a győri környezetre, cselédségre, részben közismert politikai eseményekre vonatkoznak.

A gazdag tartalmú kötetet Bácskai Vera a Pest belvárosi háztulajdonosok mobilitását tárgyaló és B. Lukács Ágnes 1820 körüli halandósági problémákat tárgyaló közleményei egészítik ki.

A kötet minden cikkét német és angol összefoglalással látták el. A kötet rotaprint sokszorosításban, de nagyon igényes, gondos kivitelezésben jelent meg. Hasznos lenne, ha ez az évkönyv is a sorozat egyéb köteteivel együtt minden néprajzi kutatóhoz és tudományos intézethez eljutna. Hangsúlyozni kell, hogy e kiadványoknak meg kell lenniök múzeumok kézikönyvtáraiban is.

Filep Antal

Zimányi Vera: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968. 355 lap, + 1 fénykép tábla, + 2 térkép és 1 táblázat

Jelentős esemény a néprajztudomány számára is, ha történettudományunk irodalma uradalmi monográfiával gazdagodik, különösen az, ha a feldolgozás során a jobbágynépességre vonatkozó adatok értékelésére is különös figyelmet szentelnek. Ezért vettük örömmel kézbe Zimányi Vera könyvét. A munka folytatása a szerző 1962-ben Ausztriában megjelentetett *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert* (Burgenländische Forschungen, Heft 46.) munkájának, amely a címben szereplő *németújvári* uradalom feldolgozását adta a Magyarországhoz tartozó *Őrség* adatai nélkül. Mindkét, egymást kiegészítő kötet az Országos Levéltárban folyó történeti-statisztikai kutatások keretében született. A most megjelentetett munka a szerző kandidátusi értekezése.

A munka két részre oszlik. Először 114 oldalon feldolgozó, összefoglaló tanulmányrészt s a kötet második felében adattárat kapunk. A feldolgozás az uradalom kialakulásával és birtoklás-történetével kezdődik. Szemléletesen látjuk a Batthyány-család terjeszkedését, birtokpolitikáját. Részletesen vizsgálja az uradalmat, mint allodiális nagyüzemet. Figyelemmel kíséri az allodiumok kialakulását. Leírja üzemszervezetüket. Feltárja az uradalmi cselédség szerepét, elemzi a robotmunkaerő felhasználását. Kitűnik, hogy a majorok állandó alkalmazottai itt is, mint az egykorú uradalmakban általában, elsősorban az állattartást, terménytárolást szolgálták, másodsorban igényesebb növényi kultúrákkal foglalkoztak (vetemény, gyümölcs). A felszerelések közt egy-egy eke, ekevas, borona akad csak. A gabonatermelés, szénakészítés, fuvarozás itt is az uradalom területén élő jobbágylakosság robotkötelezettsége. Az uradalom és a birtokoscsalád állandóan erőfeszítéseket tesz a nagyobb pénzjövedelem elérésére, pénzzavara azonban alig mérséklődik, állandó. Igy az uradalomban a bérmunka csak korlátozott mértékű lehet.

Az uradalom bevételeit részletesen vizsgálja. 1637—1658 között a Zimányi Vera által vizsgált Batthyány-uradalmakban a borjövedelmek közt 36,55% hegyvám, 40,83% dézsma volt a majorsági eredetű borral szemben, amelynek részesedése 22,6% és a legjobb évben sem érte el a 30%-ot. Szemestermények tekintetében is sajátos a megoszlás. A jobbágyoktól befolyó szemestermények 50—58%-ot értek el a majorsági eredetűvel szemben. Az uradalom gabona-, borjövedelme nem volt zökkenők nélkül értékesíthető. Meglehetősen magas volt az uradalom belső fogyasztásának szintje, rengeteg olyan alkalmazott van, akik az uradalom szempontjából improduktívak, viszont az uradalom tulajdonosa politikai, katonai kötelezettségei, társadalmi rangja miatt nem nélkülözheti őket. A megmaradó csekély felesleg megfelelő piac hiányában vagy a drága szállítás miatt vagy a kereslet hiányában nehezen értékesíthető. Figyelemre méltó, hogy Zimányi Vera kutatásai szerint az értékesíthető árumennyiség a XVI. század végétől a XVII. század közepéig nagyon jelentősen megcsappant. Előfordult, hogy a marhakereskedés példájára

felvásároltak gabonát, s később továbbadták, mint ahogy a hódoltsági tőzsérek és osztrák, olasz kereskedők között közvetítő kereskedelmet folytattak.

A tanulmányrész második felében a jobbágylakosság vizsgálatával foglalkozik a könyv. Az uradalom összlakosságának lélekszámát, nemzetiségi összetételét határozza meg. Az uradalom jobbágylakossága legmagasabb számot (45 községben 2392 családot) 1648-ban érte el. Ekkor 24 faluban 1548 német család, 15 faluban 561 horvát család, és 6 faluban 283 magyar család élt. A horvát lakosok között sokan vlachjogú pásztortelepesek voltak. Jellemző, hogy nem sokkal később, 1622-ben az összeírt családok száma 358-ra apadt, akik között már csak 48 magyar család van. Ekkor a népesség alacsonyabb létszámú, mint a XVI. század elején. Az uradalmi összeírások adatait összeveti az egykorú katholikus canonica visitatiók anyagával. Forrásaiból igyekezett a családok létszámára is következtetni.

Tanulságos anyagot tárt fel a jobbágytelkek fejlődésére vonatkozólag. Míg 1576-ban 0,83 az átlag telek nagysága, addig 1697-re 0,42-re szállott le. A puszta telkek az 1576-os 1,9%-os aránya 1697-re 9,09%-ra növekedett, de a legnehezebb időszakban, 1634—36-ban, elérte a 17,96%-os átlagot, s ezeken belül a 6 magyar lakosságú faluban, 1634—36-ban 27,9%-os szinten állt s 1648-ra 29,69%-ra emelkedett. Pusztán ezek az adatok is magyarázzák a magyar lakosság térvesztését. A jobbágylakosság terheit jellemezve arra a következtetésre jut, hogy a pénzszolgáltatások kevéssé növekedtek, a természetbeni szolgáltatások növekedése sem jelentős. A munkajáradék-, robotterhek viszont nagyon nagy mértékben megnőttek. Egyrészt a majorsági gazdálkodásban, másrészt az uradalmak területén végzett nagyarányú építkezések veszik igénybe a jobbágyokat. Ellenállásuk időnként erősebb. Kísérleteket tesznek az államapparátus csatornáin is terheik könnyítésére. A zsellércsaládok száma a tárgyalt időszak alatt csökkent (1576-ban 24,65%, 1697-re csak 9,8%). A bemutatott adatsorban egyöntetűen mutatkozik meg, hogy a magyar lakosság zselléreinek száma a rendkívül alacsony 8,83%—2,09% között váltakozott, míg a horvát nemzetiség zsellérarányа 29,41%—12,68% között ingadozott, s a németeknél pedig 30,80%-tól 10,14%-ig mozgott. Emellett Zimányi Vera figyelmeztet arra is, hogy a magyar lakosság ezzel párhuzamosan mindig az átlagosnál több igaerővel rendelkezett. A rohonc-szalónaki uradalom zsellérei számára az életszint megtartására, sőt emelésére a terület fokozott mérvű szőlőtermelésébe való bekapcsolódás biztosított lehetőséget. Az irtásokra, szőlőkbe való kiköltözés lehetőségével gyakran éltek.

Az uradalom területén a délszláv-horvát származású lakosság egy része „oláhjoggal" kedvezményesen szolgált. Szerzőnk figyelmeztet, hogy nem szabad semmiképp román népesség jelenlétére gondolni. A lakosság jobbágyi terheit pénzzel megválthatta, részben zálogkölcsönökkel felfüggeszthette. Lehetőséget biztosított a szabadabb életforma kialakítására a speciális szolgálat elfogadása az uradalmi központ vagy éppen a várőrség körében.

Zimányi Vera figyelmet szentelt az uradalmak iparának s a városi, mezővárosi múlt emlékeinek. Az összeírásokból hézagos képet tud rajzolni. Az egykorú összeírók csak az iparosok egy részét vették nyilvántartásba, az uradalom egyéb forrásaiból lényegesen több iparosról lehet hallani. Az uradalom területén élt iparosok több céhet alakítottak a XVII. század során. A céhek általában a környék nagyvárosainak céhprivilégiumait veszik át, de kivétel nélkül szinte az uradalom és a földesúr támogatását is élvezik.

Az ipar helyzetéből és a városhálózat jellegéből következik, hogy az uradalom területére jelentős mennyiségű külföldi, osztrák import érkezik. A házaló kereskedelmen kívül, elsősorban az oppidumok heti piacai és vásárai váltak az árucsere, kereskedelem fő színhelyeivé. Az uradalom négy helységében 18 vásáros nap volt, bár a lakosság nyilván igénybe vette a szomszédos németújvári, körmendi vásárokat is.

A munka részletes képet ad a jobbágylakosság életkörülményeiről. Zimányi Vera helyesen általánosítja az uradalom területének egészére az utóbb Ila Bálint közlésében megjelent körmendi ház-összeírás adatait, tanulságait. A Dunántúlon, másutt is általános füstöskonyhás, kályhás szobájú háztípus, illetve ennek korábbi füstöskemencés szobájú változata kellett a rohonci-szalónaki uradalom jobbágyságának, polgárságának háztípusa legyen. Helyesen utal Kossits József 1828-ban megjelent leírására és annak a XVII. századi állapotokkal, lakóház adatokkal való hasonlóságára. Zavaró azonban a kérdéshez nem tartozó gógány, cserepes felemlítése az adatok értelmezésénél, hiszen ezek a kelet-magyarországi, erdélyi házfejlődés körébe tartoznak. A lakásberendezés adatait is összegezi monográfiánk. Kitűnik, hogy a szobán kívül a kamrákat és az istállókat is használták éjszakázásra. Házanként egy-egy ágy nyoszolya van. Viszont gyakoriak a falakat körülfutó padok. Vannak „béllelt padok". Egyszerűbb székeken, aszta-

lokon kívül ládákra és polcokra van még adat. A pohárszék, szekrény a parasztság körében nem használatos. Felsorolja a munkaeszközökre, öltözködésre vonatkozó észleléseit is.

A XVII. század helyi életszintjét az ország távolabbi területeinek ismeretében is helytálló módon a XVI. századhoz képest stagnálónak, sőt visszafejlődőnek ítéli meg Zimányi Vera. A tárgyalt uradalomban mind a majorsági, mind a jobbágyi gazdálkodás a naturálgazdálkodás felé hajlik vissza. Részben a fokozottabb népesedés miatt, részben a hadiesemények következtében a piacra adható feleslegek megcsappannak. Mind a nagybirtok, mind a jobbágylakosság az elszegényedés és az eladósodás útját járja, noha egyes speciális esetekben ellenkező tendenciákat is lehet időlegesen tapasztalni. (Monokulturás szőlészkedés.)

A munka második adattári részében településenkénti tagolásban, jórészben táblázatokba foglaltan sorolja fel adatsorait. Az imponálóan gazdag adatanyag alkalmat ad arra, hogy az egykorú nyugat-magyarországi falu, mezőváros főbb jellemzőit megismerhessük. Elsőként a település helynév-variánsait adja időrendi felsorolásban. Ezt követően összegzi a birtoklástörténetet, majd a település életének, történetének alapvető fordulóit sorolja fel. Azután a táblázatosan összefoglalt statisztikai adatait részletezi. Először a népességre vonatkozó adatokat kapjuk. Itt sorolja fel az épületekre, malmokra, iparosokra vonatkozó adatokat függetlenül attól, hogy azok jobbágyi vagy uradalmi jellegűek lettek légyen. A gazdasági élet fontos kérdéseit, a telekállományt jellemző számsorokkal, viszonyszámokkal jellemzi. Megadja az állatállomány fajta szerinti, családok szerinti, hasznosítás szerinti megoszlását. Végül pedig a település szolgáltatási kötelezettségét foglalja táblázatba. Ahol a település több részegységre oszlik, pl. Rohonc, ott az egykori gyakorlattal egyezően a felosztás szerint részletezi adatait. (Rohonc—Németváros, Magyarváros, magyarvárosi horvátok, németvárosi horvátok.) Az egyes települések töredéknemzetiségeit nem dolgozza fel külön, hanem csak szövegben utal rájuk. Így az adott község statisztikailag a többségi nemzetiséget képviseli. Néprajzi, néptörténeti vonatkozásban örülhettünk volna annak, ha a töredékek létszám adatait legalább megadta volna szerzőnk. Így korábbi és későbbi adatokkal összehasonlítva e sajátos fejlődésű táj népi összetételét a XVII. századi adatok fényében, jobban meghatározhattuk volna e munka alapján.

Az adattárat összefogaló táblázatok zárják le. Itt községenkénti felsorolásban kapunk részadatokat, melyeket végül az uradalom egészére vonatkozóan összesít. Jobbágy- és zsellércsaládfők összlétszámát nemzetiségi bontásban adja, majd külön a zsellércsaládfőket, valamint a teljes lélekszámot. Közli 1636 és 1686 között négy időpontból az egy kenyéren élő családok számát is. Az átlagos családszámot is megkapjuk. Összefoglalóan kimutatja a jobbágycsaládok telekátlagát. A pusztatelkek százalékát az összes telekszámból szintén táblázatosan kimutatja. Az összefoglaló részben az igával való ellátottságról is tájékozódni lehet.

A könyv rendkívül hasznos anyagot ad a nyugat-magyarországi agrárfejlődés és a nyugat-magyarországi parasztság fejlődésének ismeretéhez. Nyilvánvaló, kézikönyvvé fog válni a szélesebb táj kutatásában is, sőt sok vonatkozásban távolabbi területek megismerésében is hasznos segítséget adhat.

A könyv értékeinek hangsúlyozása mellett egy dolgot feltétlenül szóvá kell tenni. Ez pedig a terület helynév-anyagának alapvetően helytelen használata. A szövegben általában az egykorú gyakorlaton alapuló, ma is közismert magyar helynevekkel él, de helyenként egyes településeket következetlenül mégis német—osztrák nevükön említ. Valamennyi táblázatában, sőt a két térképben is következetesen a német—osztrák hivatalos neveket használja. Az adattár település-felsorolását is a mai osztrák helynevek szerint a magyar ABC-rendjében adja. Ez rendkívül nehézzé teszi az eligazodást, azonosítást. Súlyosbítja mindezt, hogy nincsen a kötetben az általános magyar gyakorlatnak megfelelő földrajzi regiszter, ami egyben a párhuzamos helynevek közötti eligazodást is lehetővé tenné. A földrajzi nevek az anyanyelv szókincsének történetileg kialakult szerves részét képezik, s hazai, magyar nyelvű kiadványban használatukat feltétlenül meg kell kívánni, persze a tudományos pontosság is megköveteli, hogy feltüntessük az esetleges változatokat, vagy hogy a szomszédos ország területén levő településeknél a hivatalos elnevezést is közöljük. Semmi sem indokolja a magyar földrajzi nevek településnevek mellőzését, az ismertetett kiadvány gyakorlata a magyar kutatók eligazodását, tájékozódását nehezíti csak meg. Nagyon indokolt lett volna a könyvet bő terjedelmű német összefoglalóval ellátni. A kötetet az Akadémiai Kiadó gondos, tetszetős formában bocsátotta közre.

Filep Antal

Domokos Sámuel: Vasile Gurzău magyar és román nyelvű meséi

Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó. 393 lap

A két nyelven egyforma könnyedséggel, azonos színvonalon előadó román mesemondó méltán váltott ki érdeklődést már a kis mutatványkötet alapján is (Domokos Sámuel: *Méhkeréki néphagyományok. Vasile Gurzău meséi.* Budapest 1963. A Magyar Népmesekatalógus Füzetei 2. 122 lap), s ugyancsak joggal nyerte el 1963-ban a *népművészet mestere* kitüntető címet. Bár repertoárja nem nagy — a jelen kötet mindössze 17 mesét közöl román és magyar nyelven —, a *Gurzău* által hallgatói kívánságára bármikor megismételhető szellemi produkció kivételes. A rendkívül széles magyar—román nyelvhatáron minden bizonnyal sokezren vannak románok és magyarok egyaránt, akik mind a két nyelvet anyanyelvi fokon beszélik, olyanok azonban nem sokan lehetnek, akik a másik nyelv iratlan törvényeinek szellemében magas művészi színvonalon mesét tudnának mondani.

Hogyan jutott *Gurzău* e képességek birtokába? 1898-ban született Méhkeréken szegény román parasztok gyermekeként. Csak három télen járt iskolába. A negyediken, tíz esztendős korában szülei disznópásztornak állították, s ő örömest ment, mert a tanító goromba ember volt nagyon. Magatartása következtében Gurzău számára az írott és a nyomtatott betű s az iskolai „tudomány" késő öregségéig idegen, sőt ellenséges maradt. Annál nagyobb figyelemmel kísérte a falu kiváló mesemondóinak a szavait. Közkedvelt mesemondóvá, sőt kétnyelvű mesemondóvá is az első világháború következtében igen hosszúra nyúlt katonaideje alatt vált. Abban az időben repertoárja a mainál jóval terjedelmesebb lehetett. Ma már csak „törzsanyagát" meséli, s csak román hallgatóságnak. Magyar szövegeinek nyelvezete, formája, az előadás tempója azonban azt bizonyítják, hogy fiatalkorában nagy magyar mesemondói gyakorlatra tett szert.

Mind román, mind magyar nyelvű szövegeiben gyakran használ mesei sztereotípiákat. Tündérszép Ilona a románban „Aşe-i dă frumoasă, dă la soare t'e poţi uita, da la ie nu" („olyan szép, hogy a napra lehet nézni, de őrá nem"). A segítő öreg válasza a királyfinak arra a kérésére, hogy támassza fel a kővévált vitézeket: „Dacă-i învie — vîce — ţ-a părea rău! Şi dacă nu-i învie, ţ-a părea rău!" („Ha megcsinálom, hogy éljenek, baj lesz, ha nem csinálom, akkor is baj!") Mikor feléleszti, a vitézek megdörzsölik szemüket s azt mondják: „Mă, binè am durmit . . ., mult am durmit" (jaj de jót aludtunk!) (Impăratu Verde = Zöld császár). Meglepően nagy a számuk a mindkét nyelvben használt azonos tartalmú, hasonló formájú fordulatoknak.

Azokat a kis versbetéteket, melyeket a román mesékben meghatározott helyen azonos formában, a szöveget mintegy gördülékenyebbé tevő stíluselemként alkalmaznak — legismertebbek Creangă Harap Alb-jának (Fehér Szerecsen) a versbetétei —, *Gurzău* sohasem fordítja magyarra. Alighanem nem nyelvi tudása, hanem stílusérzéke gátolja meg ebben. Ezzel szemben magyar szövegeiben sokkal több a couleur local, s ezen belül is a katonaéletre való utalás.

A fent említett Zöld császár c. mesében „A két nagyobb királyfi tíz-tíz korosztályt hivat be, hogy háborúval vegye el a Veres császártól az aranytollú gerlicét. A legkisebb királyfi gyalogos közkatona egyenruhájában egymaga masírozik el a szépen szóló madárért. A kővé vált vitézek, mikor felébredtek", hát akkor úgy kérdezték, mint a háborúba, hogy merre az irány, mi a parancs, mit kell csinálni?

Egy másik részlet ugyanott: „A fiatal királyfi vót ott a bótos, de ugy mint most a fiataloknak, ki vót fésülve a haja, szép fehér kabát, meg minden vót rajta, tiszta bótos vót" (67 l.).

Az ilyenféle mondatok a román szövegekben csaknem teljesen hiányoznak. (Nagyon megkönnyítette volna a részletes szövegegybevetést a párhuzamos szövegközlés!) Annyit így is megállapíthatunk, hogy ugyanannak a mesének a román és a magyar szövege tipológiai szempontból nem különbözik jobban egymástól, mint bármely mesemondónak két különböző időpontban magnetofonszalagra vett egyazon meséje. Lényegtelen motívumcserék, kisebb-nagyobb módosítások, tévesztések, kihagyások és bővítések akkor is előfordulnak egy mesének az ismételt elmondása során, ha a mesemondó csak anyanyelvét használja. *Gurzău* magyar szövegeiben talán egy hajszállal több az igazítás, kihagyás, tévesztés, talán valamivel lassúbb a beszédtempó, de ennek nyilván csak az a magyarázata, hogy régóta nem mesélt magyar hallgatóság előtt.

Tündérmeséi, szokatlan összetételük, de a mesemondó emlékei után ítélve is a helyi román szájhagyományból származnak. Ez pedig a Szalonta-környéki román folklórral tartott szoros kapcsolat az első világháborúig, ugyanis onnan telepítették ide Méhkerék lakóit a XVIII. század közepén a Rákóczi-féle szabadságharcben meggyérült

munkáskezek pótlására. A határ a kibocsátó terület és a kirajzás közötti kapcsolatot nagyon meggyérítette, a falu voltaképpen a századeleji műveltségállapotot őrzi némi helyi fejlődéssel kiegészülve. Miután erről a területről viszonylag gazdag magyar anyagunk van, kezdve Arany László gyűjteményén *(Eredeti népmesék.* Pest 1862), a „Nagyszalontai gyűjtés"-en keresztül — melynek az Ethnológiai Adattárban őrzött kéziratos anyaga kb. tízszerese a nyomtatásban megjelentnek —, Végh József sárréti gyűjtéséig (Debrecen 1944) és Dömötör Ákos „Sarkadi népmeséi"-ig (Gyula 1962) s más oldalról Bîrlea Ovidiu nagy gyűjteménye *(Antologie de proză populară epică* I—III. Bucureşti 1966) is nyújt valamelyes bihari román anyagot, érdemes volna a köteten belül kínálkozó szövegösszehasonlítást kiszélesíteni.

Román nyelvész-kutató számára külön értéket képvisel a román szövegeknek a bukaresti Institutul de Etnografie si Folclor által kialakított ortográfia szerint való következetes lejegyzése, a méhkeréki dialektus sajátosságainak a leírása és a tájszavak román irodalmi nyelvű és magyar magyarázatokkal ellátott jegyzéke.

Szeretnénk remélni, hogy az értékes kötetet követni fogják hazai szlovák, vend, német stb. egy-és kétnyelvű gyűjtemények is.

Kovács Ágnes

Hahn István: Istenek és népek

Budapest, 1968. 272 l.

Az elmúlt években igen kevés vallástörténeti munka látott napvilágot. Ezért örömmel vettük kézbe Tokarjev professzor könyvét, melyet kézikönyvként volt szándékunk forgatni (Tokarjev, Sz. A.: *Vallás és történelem.* Bp. 1966.) Sajnos az a törekvés, hogy a világ népeinek vallását ismerteti, majdnem kivétel nélkül, a teljesség igényével, az egyes kisebb fejezeteket oly röviddé tette, hogy a szovjet professzor könyvének egyes részletei inkább lexikon címszavaknak tűnnek. Az összehasonlító szándék és a tárgymutató hiánya sokat levon a munka értékéből. Hahn István könyve a római birodalom és a Kína közötti területre „szűkíti" a bemutatás körét és a nagy világvallásokkal foglalkozik könyvében. Bővebben tárgyalja a kereszténység kialakulásának történeti előzményeit, különösen a kánaáni és az ótestamentumi zsidó vallást. Röviden összefoglalja az ókori Egyiptom és Mezopotámia vallási jelenségeit, majd a perzsák, a kínaiak és a görögök vallási életének főbb jellemzőit.

A bevezetőben foglalkozik „a vallás kezdetei"-vel. Maga az egész könyvecske is, de különösen az első fejezet a mitológiakutatás érdeklődésére tarthat számot. Különösen fontos az a megállapítás, hogy a vallás mindig társadalmi jelenség. Helyesen rajzolja meg a vallás és a közösség egymáshoz való viszonyát, a viszony két alapvető típusát. (A vallásnak a különféle közösségek életében betöltött szerepének vizsgálatához már csak egy lépés a vallásnak, mint a közösség életében döntő szerepet játszó *kommunikáció*nak a vizsgálata.) Szemléletes az is, ahogyan a felső paleolitikum barlangi művészetének jelenségein keresztül a vallási képzetek kialakulását nyomon kíséri. Egy másik, nemrégiben megjelent könyv (László Gyula: *Az ősember művészete.* Budapest, 1968.) Ugyanezeknek a sziklarajzoknak a segítségével a művészet keletkezését mutatja be — érdekes tanulságokkal szolgál a két tanulmány összevetése. Jó lenne, ha az illetékes etnológus véleményét és a legújabb eredmények összefoglalását is megismerhetnénk ugyanerről a témáról.

Az ember alakú istenkép kialakulása az i. e. III. évekre követhető nyomon (Komoróczy Géza: *Az ember alakú istenképzet kialakulása Mezopotámiában.* I—III. Világosság, 1967—68.), a földművelő társadalmak kialakulásával egyidőben. Hahn professzor segítségével jól követhetjük a vallási nézetek fejlődését a felvázolt társadalmi fejlődéssel párhuzamosan, a különféle mítoszok, isten-rendszerek kialakulását, a főbb istenek szerepét. Jellemző előadásmódjára, hogy a vallási jelenségeket vagy egy-egy istent nem önmagában, hanem mindig más istenekkel, vagy elképzelésekkel párhuzamban állítva ismerteti. Ezt a fölényes anyagismeret teszi lehetővé. Éppen ezért nem tudjuk elhallgatni egyetlen bíráló megjegyzésünket, melyet abból eredő hiányérzetünk diktál, hogy a könyvből megismerhetjük ugyan a népek isteneit Rómától Pekingig, de egy szót sem találunk a „Jugra-népek" — vagy az Ural-altájiak — isteneiről, mítoszairól. Pedig éppen Hahn professzor lehetne az egyike azoknak, aki össze tudná hasonlítani a közel-keleti és az ázsiai népek isten-elképzeléseit, hiszen ezt a nyugati tudósoktól nyelvi és más akadályok miatt nem várhatjuk.

Meggyőző viszont, ahogyan összefoglalja a kereszténység kialakulásának körülményeit: a megváltáshit kialakulását a zsidóknál, a történeti körülmények összejátszását, a kumrami esszénus szekta és a hellenisztikus műveltségű zsidó diaszpóra szellemiségének hatását és a misztérium-szertartások összeolvadását.

A formátumában és célkitűzésében ismeretterjesztő könyv hézagpótló ismereteket ad (marxista szellemben magyar nyelven először) az ókori és a keleti vallásokról, de az összehasonlító vallástörténeti kutatással foglalkozók is haszonnal forgathatják. A szerző többek között rámutat a hettita és görög mítoszok genetikus kapcsolataira, a mítosz és kultusz sajátos kölcsönhatására a görög vallás belül (175). Figyelemre méltó megállapítása: „a római istenek erősebben tapadnak a konkrét funkcióhoz, mint a görög mintáik, akik inkább egy-egy *magatartás* típusai voltak" (171).

Sajnáljuk, hogy a könyv végén található idegen szavak jegyzéke nem bővült tárgymutatóvá (ez a kiadó hibája) és hogy nem található egy kiegészítő bibliográfia (a könyv vagy az egyes fejezetek végén) a felkeltett érdeklődés elmélyítésére. Ezek csak emelték volna ennek a tömörségében is sokatmondó könyvnek az értékét.

HOPPÁL MIHÁLY

Iorwerth C. Peate: Clock and watch makers in Wales

National Museum of Wales, Welsh Folk Museum. Cardiff, 1960. 107 p. — VII. t. — Órakészítők Walesben.

A méltán nagyhírű Walesi Néprajzi Múzeum kiadványsorozatának egyik érdemes kötete ez a könyv. Első kiadása 1945-ben készült, ez már a második kiadása. A könyv szerzője voltaképpen a népi építkezés kutatója. Mint ilyen jutott el a lakásberendezésen át az órákhoz. Az első fejezetben az időmérés, az órák általános fejlődésével foglalkozik. Leírja az alapvető szerkezeteket, készítési és kezelési módjaikat. A második fejezetben már a walesi órakészítés történetét ismerteti. Walesben az órás mesterség, Svájchoz hasonlóan, széles körben elterjedt, egyes családokban hagyományos foglalkozássá vált. Többféle óratípust alakítottak ki, ezek egyike-másika messze területen keresett órafajta volt (sundial—napóra; wall sundial—fali napóra; clock—álló óra; wall clock—fali óra; bracket clock—konzol óra, bracket alarm clock—konzol ébresztő óra; long-case clock—hosszú lábú álló óra; turret clock—toronyóra; watch—zsebóra). A harmadik fejezet egy nagyszerű adattár, amelyben a szerző név szerint, pár adat kíséretében felsorolja a XVII—XIX. századi walesi órakészítőket, mintegy ezerötszáz mestert. Az összeállítás jól mutatja az órakészítők családi tagolódását, illetve kapcsolatait is. Ezt követően egy listát közöl a St.fagansi Welsh Folk Museum óráiról. Az elmondottakat részint rajzokkal, részint pedig fényképekkel illusztrálja. Számunkra az az érdekes PEATE I. C. alapos munkájában, hogy az órakészítést, mint valami kismesterséget, a néprajz kutatási területébe sorolja. Erre feljogosíthatja a széles körű elterjedtség és az egyes óráscsaládokban átöröklődő mesterségbeli hagyomány, viszont ellenezheti az a magas fokú szakképzettséget igénylő, művészi megoldásokban gazdag iparszerűség, amely a mi viszonyaink között az iparművészet körébe utalja a hasonló kutatásokat.

DANKÓ IMRE

NÉPRAJZI HÍREK

Számítógépek a humán tudományokban

Az *MTESZ Neumann János Számítógéptudományi Társaság* Gépi Nyelvészeti Csoportja a Technika Házában előadássorozatot tartott a számítógépek felhasználásáról a humán tudományok területén. Az első előadást PETŐFI S. János, az MTA Számítástechnikai Intézetének munkatársa tartotta 1969. március 25-én. A sorozat nyitó előadásának címe: *A számítógépek alkalmazási lehetőségei a humán tudományokban.* A bevezetőben röviden áttekintette a számítógépek megjelenését a humán tudományok berkeiben, s hozzátette, hogy ez sok tekintetben forradalmi változásokat fog hozni az egyes tudományok kutatási módszertanában, és ez előbb vagy utóbb az eredményekben is tükröződik majd. A számítógépek a humán tudományok kutatási fegyvertárában lényegében a 60-as évek elején jelentek meg. 1962-ben már nagyszabású értekezletet tartottak, amelynek eredménye a HYMES D. H. szerkesztette kötet *(The Use of Computers in Anthropology.* London — The Hague — Paris, 1965). A következő három évben Amerikában 3 konferenciát tartottak a humán tudományok kutatói a számítógépek alkalmazásáról, s ezeken a tanácskozásokon 1200-an vettek részt. Azóta bizonyára megduplázódott a társadalomtudományok területén folyó kutatásokban a számítógépek alkalmazása, pedig már 5 évvel ezelőtt is több mint 800 olyan témát, illetve kutatóintézetet regisztráltak, ahol megindult kísérletek voltak folyamatban. Az elmúlt években több kiadvány is napvilágot látott, de ezek csak részben és hiányosan jutottak el könyvtárainkba (így pl. a megindult kutatásokat számbavevő *Computers in the Humanities* c. folyóirat).

Előadásának fő témája *a számítógépek filológiai alkalmazásá*-nak áttekintése volt. Felvázolta, hogy a modern nyelvészeti kutatások milyen segítséget nyújtanak ezen a téren. A filológiai alkalmazások közül különösen a szövegelemzés az, ahol felbecsülhetetlen segítség várható a számítógépektől. A különféle írói szótárak elkészítése és elemzése, a bizonyos fenntartásokkal, a népköltészet kutatói számára is modellként szolgálhatnak, hogyan kell a különféle költői kép-kincs, szó-kincs listákat összeállítani elemezni gépi úton, hogyan kell az anyagot erre a munkára előkészíteni. A hazánkban folyó számítógépes filológiáról szólva elmondta, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében FÓNAGY Iván és KELEMEN József végeznek kísérleteket, a debreceni egyetemen pedig PAPP Ferenc máris elkészítette a magyar szavak atergó (szóvégmutató) szótárát (azóta meg is jelent). Kísérletek folynak az automatikus, gépi fordítás megvalósítására is. Végül elmondta, hogy ma még jelentős anyagi és munkabefektetést igényelnek a számítógépes munkálatok, de megéri, mert később busásan visszatérítik a befektetett időt és energiát, és a tudományokat minden időben csak az átgondolt kísérletezés és a bátor kezdeményezés vitte előre.

A következő előadást — április 21-én — HAVASS Miklós tartotta *„Számítógépek alkalmazása a zenei kutatásban"* címmel. Rendkívül összefogott, koncepciózus előadásában a zenekutatásnak egy új ágát ismerhette meg a hallgatóság. A zenei alkotások elemző megismerésében a számítógépek kétféle segítséget adhatnak: a szerteágazó matematikai-statisztikai számítások elvégzésében és a zeneszerzés számlálásában, a meghatározott követelményeknek eleget tevő dallamok gépi előállításában. HAVASS kutatásainak közvetlen kapcsolata van népzenekutatásunkkal, ő a számítógépes szakértője az MTA Népzenekutató Csoportjában megkezdett munkának. Az európai népzene-katalógus előkészítő munkálatai közben vetődött fel a gondolat, hogy gépi segítséget kellene igénybe venni. 1963-tól folynak a kísérletek, s ma már ott tartanak, hogy sikerült egy olyan *input* eszközt szerkeszteni, amelynek segítségével a beérkező dallamokat be tudják zongorázni tárolásra kész, kódolt formában, a tároló egységbe. Természetesen még sok részletkérdés vár megoldásra mind

a népzenekutatás, mind az általános zenetudomány területén.

A sorozat harmadik előadását — május 27-én — B. Szöllőssy Éva, a MTA Számítástechnikai Intézetének munkatársa tartotta „*A számítógépek alkalmazása a néprajzban*" címmel. (Korreferens: Hoppál Mihály.) Az előadás érintette azt a kérdést, hogy a néprajzi kutatások anyaga és a népi kultúra tárgyi objektumai hogyan alakíthatók át gépre vihető információvá. Foglalkozott egy több célra felhasználható néprajzi adatfeldolgozó rendszer technikai és szervezeti feltételeivel. Végül röviden áttekintést adott a világon folyó fontosabb kutatásokról, amelyek már felhasználják a számítógépeket. Részletesebben ismertette egy eredetileg archeológiai anyagon kidolgozott rendszer működését, amelyet a múzeológiában lehetne felhasználni a tárgyak nyilvántartásánál és jellemző jegyeik alapján történő osztályzásuknál. Az előadásból kitűnt az is, hogy folklór alkotások szövegelemzése és nyilvántartása szintén elvégezhető gépi segítséggel.

A negyedik előadás címe: „*Két kísérlet népdalok elemzésére számítógéppel*" Halmos István július 1-én tartott előadásában a MTA Népzene Kutató Csoportjának 5 éve tartó kísérleteiről számolt be és a következő kérdésekkel foglalkozott: a bevezetőben bemutatta a népdalok leírásának egy módszerét, amelyben a leírás számokkal és jelekkel történik. A népzenekutatásban több mint 50 éve használnak számokat és jeleket dallamok leírására. A jelek zenei tulajdonságokat jelölnek, így sorszámot és szótagszámot, ritmust, hangnemet, sorzáró hangot stb. Az azonos jelzésekből rendszereket lehetett felépíteni, s e rendszerekben a rokon dallamok csoportjai is felismerhatővé váltak. Azt már egy idő óta tudják, hogy akár szigorú, akár hajlékonyabb elvek szerint rendeznek dalokat, hasonlóságuk és rokonságuk csak egy vonatkozásban derül ki. Egyéb kapcsolataik elhalványulnak, sőt ki sem derülnek, a jelzések e rendszereiben rokon dallamok kiesnek és nem rokonok összekerülnek. Ezt a hiányosságot akarja megszüntetni a dallamok leírásának egy másik módja, amely a dallamsorok vonalát és egymáshoz viszonyított helyzetét veszi tekintetbe. Ez a szempont termékenynek bizonyult a magyar népdalok egy nagyobb családja rokonsági viszonyainak felderítésében. A számológépes kísérletek egyik célja az, hogy megtudják, hogyan lehet ezt általánosítani.

A címben említett két kísérlet is lényegében ehhez az utolsó témához kapcsolódott. A rendkívül alapos, minden részletre kiterjedő elemző és-ellenőrző munkát bemutató előadást nagyszámú kotta- és magnetofon-illusztráció tette teljessé és kissé hosszúvá, s így a vitára csak egy későbbi alkalommal (július 15-én) került sor.

A Gépi Nyelvészeti Csoport által szervezett előadások szövege előreláthatólag sokszorosított formában megjelenik majd. Az érdeklődő hallgatóság nagy száma pedig azt mutatta, hogy az előadások időszerű, fontos és érdekes kérdéseket érintettek.

Hoppál Mihály

Új könyvek és kiadványok

1969. II. negyedév

Kiss József: *Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig (1867—1895).* Bp. 1968. Akad. Kiadó. 144 l., 2 térk. 19,— Ft. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U.s. 46.)

Benedek Elek: *A kék liliom és más mesék.* (Vál. Kormos István. [Ill.] Szecskó Tamás.) Bratislava—Bp. 1968. Madách Kiadó—Móra Kiadó. Bp. 312 l., 4 t. Magyar—csehszlovák közös kiadás.

(Listván Lajos): *Családi és társadalmi ünnepek.* [Nyíregyháza] 1968. (Városi Tanács). [Szabolcs-Szatmár m.] ny. 22 l., illusztr. (Nyíregyházi kiskönyvtár 1.)

Ferenczi Imre: *Adatok a Mátyás-mondakörhöz.* Szeged. 1968. Szegedi ny. 11—27. l. (Klny.: Néprajz és nyelvtudomány 12.) (Nérpajzi dolgozatok 21.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

Magyar agrárföldrajzi bibliográfia. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Földrajztudományi Kutató Intézet. Bp. 1961—1966. Összeáll. Eke Pálné, Enyedi György. 1968. Házi soksz. 92 l. A bevezető angol nyelven is.

A mezőgazdasági üzemtan magyar szakirodalma. (Bibliográfia.) (Gödöllő)—[Bp.] Mezőgazd. Kiadó. l. 1786—1900. (Szerk. Lőrincz Gyula.) 1968. Kecskemét 254 l. (Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 18.) A bevezetés orosz, angol és német nyelven is.

A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (A honfoglalástól a 13. század közepéig.) [Írta] HECKENAST (Gusztáv), NOVÁKI (Gyula) stb. 1968. Akad. Kiadó. 253 l., illusztr. 50,– Ft.

BARTÓK Béla: *Ethnomusikologische Schriften Faksimile-Nachdrucke.* Hrsg.: D[enijs] DILLE. Bp. Editio Musica. 4. Melodien der rumänischen Colinde (Weichnachtslieder.) (Übers. der Liedertexte: Gottfried HABENICHT.) 1968. Zenemű ny. 16, XLVI, 470 l. 95,— Ft. Az 1935. évi bécsi kiad. hasonmásával.

[Budapest], **Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei.** Bp. Mezőgazd. Kiadó. 1967—1968. Szerk. MATOLCSI János. 1968. 291 l., 1 t. Deutschsprachige Zusammenfassungen.

P. HARTÁNYI Borbála—NOVÁKI Gyula—PATAY Árpád: *Növényi mag- és terméseletek Magyarországon az újkőkortól a 17. századig.* — MÁTOLCSI János: *Avarkori háziállatok maradványai Gyenesdiáson.* — VALKÓ Arisztid: *A solymári vadászkastély.* (Vadászatok Solymáron és környékén a 16—17. században.) — N. KISS István: *Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a 17. századi Magyarországon.* — BALASSA Iván: *A magyarországi fuekék főbb típusai a 18—19. században.* — SELMECZI KOVÁCS Attila: *A csűr szerepe Észak-Heves megye parasztí gazdálkodásában.* — FŰR Lajos. *Az ászári szőlészet a századfordulón.* — MÁRTHA Zsuzsánna: *A baromfitoll a magyar gazdasági életben századunk elejéig.* — TAKÁCS Imre: *A mezőgazdaság irányításának jogforrásai, intézményei és szervei Magyarországon* (1889—1919).

A Miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. Miskolc. 7. (Szerk. KOMÁROMY József.) 1968. 394 l., 1 t., 2 térk. Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Summari in English. — Rezume na ruszszkom jazike.

(BALASSA Iván): *Herman Ottó gyűjtőútjai nyomában.* — (KEMENCZEI Tibor): *Őskori bronztárgyak a miskolci múzeumban.* — (K. VÉGH Katalin): *Avarkori leletek a miskolci múzeumban.* — (Sz. CZEGLÉDY Ilona): *A diósgyőri vár 1629. évi inventáriuma.* (Magyar Országos Levéltár. Zichy Lvt. RKSZ. 4. F. 7. No. 2635.) — (DÉTSHY Mihály): *A sárospataki vár pusztulása 1702—1703-ban.* — (ROMÁN János): *Különleges jobágyterhek, pénzek és mértékek Borsod, Abaúj, Zemplén megyékben a 16—17. században.* — (TAKÁCS Béla): *Borsodi református templomok régi szőnyegei* [Magyarország Észak]. — LAJOS Árpád: *Módszeres szempontok a népi gyermekjátékok rendszerezéséhez.* — (BODGÁL Ferenc): *A kovácsmesterség kutatása.* — (BODÓ Sándor.) *Céhbehívótáblák a miskolci Herman Ottó Múzeumban.* — (DOBROSSY István): *A fonás technikája a Hernád völgyében.* — (KOZÁK Károly): *Adatok Kács történetéhsz.* — (KILIÁN István): *Szűcs Sámuel naplója.* 2. — (PÁRKÁNY László): *A miskolci sajtó a Tanácsköztársaság idején.* — (FOGARASSY László): *A 111. hadtest a tokaji hídfőben és a 2. dandár anabázisa.* — (BERRÁNÉ NEMES Éva): *A diósgyőri vasgyár* [Diósgyőri Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak] *megmentése 1944-ben.* (Adalékok az ellenállási mozgalom történetéhez.) — (KISVÁRDAI László). *Adatok a szikszói termelőszövetkezetek fejlődéséről.* — (KOMÁROMY József): *Adatok Miskolc 17—18. századi kereskedelmi viszonyaihoz.* — (KEMENCZEI Tibor—K. VÉGH Katalin): *A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1966-ban.*

Történeti statisztikai évkönyv. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár; Művelődésügyi Minisztérium. Bp. 1965—66. (Fel. szerk.: DÁNYI Dezső.) 1968. [Stat. Kiadó soksz.] 349 l., illusztr. (Történeti statisztikai kötetek.) Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Summaries in English.

FÜGEDI Erik: *Eperjes város hetipiac jöredelme.* 1497—1526. — KÁLDY-NAGY Gyula: *Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560—1564-ben.* — DÁVID Zoltán: *Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról* [Magyarország]. *1786—1789.* — BÁCSKAI Vera: *A pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitása. 1733—1820.* — AMBRUS-FALLENBÜCHEL Zoltán: *Magyarország középfokú oktatási viszonyai a 18. században.* — B. LUKÁCS Ágnes: *Adalék az 1820-as évek halandóságai viszonyaihoz Magyarországon.* — BALÁZS Péter: *Egy kereskedőcsalád élete és üzleti tevékenysége Győrött a 19. század közepén.* (Wurda család.) — SÁNDOR Pál: *A 19. századi telekföld történeti, statisztikai vizsgálatának módszertani problémái.*

Néprajzi Értesítő. A [Budapest], Néprajzi Múzeum évkönyve. Bp. 50. 1968. Szerk. SZOLNOKY Lajos.) 1968. 154 l., illusztr. Deutschsprachige Zusammenfassungen.

ifj. KODOLÁNYI János: *Jankó János, a néprajztudós.* — BALASSA Iván: *Jankó János és a Néprajzi Múzeum.* — *Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez.* 1. [Írta] TAKÁCS Lajos. — MORVAY Judit: *Erdőháti kettősudvarok.* — BAKÓ Ferenc: *Mészégető kunyhók a Bükk hegységben.* — BÁLINT Sándor—JUHÁSZ Antal: *A szegedi gombkötőmesterség.* — BOROSS Marietta: *A makói hagymatermesztés eszközanyaga.*

[ifj.] KODOLÁNYI János: *Jankó János, a néprajztudós.* Bp. 1968. 7—15. l. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Budapest], Néprajzi Múzeum füzetei 30.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

BALASSA Iván: *Jankó János és a Néprajzi Múzeum.* Bp. 1968. 17—33. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Budapest], Néprajzi Múzeum füzetei 31.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

TAKÁCS Lajos: *Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez.* Bp. 1. 1968. 35—49. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Budapest], Néprajzi Múzeum füzetei 32.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

MORVAY Judit: *Erdőháti kettősudvarok.* Bp. 1968. 51—65. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Budapest], Néprajzi Múzeum füzetei 33.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

Bakó Ferenc: *Mészégető kunyhók a Bükk hegységben.* Bp. 1968. 67—91. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Budapest], Néprajzi Múzeum füzetei 35.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

Bálint Sándor—Juhász Antal: *A szegedi gombkötőmesterség.* Bp. 1968. 93—126. l.: illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Budapest], Néprajzi Múzeum füzetei 34.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

Boross Marietta: *A makói hagymatermesztés eszközanyaga.* Bp. 1968. 127—154 l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Budapest], Néprajzi Múzeum gyűjteményei 9.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

Fegyó János: *Úrbéri perek és jobbágyfelszabadítás a ráckevei járásban.* Ráckeve. 1968. Járási Pártbiz. — Járási Tanács. Vác. 96 l., illusztr. (Ráckevei járási füzetek 4.)

Történelmi évkönyv. (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat. Miskolc. 2. (Szerk. Deák Gábor.) 1968. 400 l., illusztr. (A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni Csoportja Könyvtára 3.)

Kiszely Gyula: *Adatok a hámoripar történetéhez különös tekintettel a borsodi vashámorokra.* — Román János: *Adatok Borsod, Abaúj és Zemplén megyék 16—17. századi gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetéhez a Liber Redituumok alapján.* — Szabó Lajos: *Zsujtai András lajstromos könyve.*

A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. (Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati.) Debrecen. 1966—67. (Szerk. Béres András.) 1968. 714 l., 10 t., 4 térk., 2 térk. mell. ([Derbecen], Déri Múzeum kiadványai 9. [!49].) Summaries in English. — Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Résumés en langue française. — Rezume na ruszszkom jazike.

Mesterházy Károly: *Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez.* — Erdélyi István: *Egy koraközépkori vassisak a Déri Múzeumban.* — Bálint Sándor: *Szegedi világ Debrecenben.* — Dankó Imre: *Hajdúböszörmény népi építkezése.* — Béres András: *A furtai himzés.* — Újváry Zoltán: *Lakodalmi játékok Konyáron.* — *Hajdúhadház helynevei.* 1. [Irta]: E. Kiss Sándor.

U. Kőhalmi Katalin: *A steppei nomádok íjászfelszerelése.* Kialakulása. története, szerepe a hagyományban és folklórban. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968. MTA KESZ soksz. 14 l.

Balogh István: *Hajdúság.* Bp. 1969. Gondolat. Debrecen. 297 l., 19 t. 25,50 Ft. ([Néprajzi sorozat].) Bibliogr. 290—296. l.

Manga János: *Hungarian folk song folk instruments.* [Magyar népdalok, népi hangszerek]. (Transl.: Gyula Gulyás.) Bp. 1969. Corvina. Kossuth Print. 70 l. 55,— Ft. (Hungarian folk art 2.)

Manga János: *Magyar népdalok, népi hangszerek.* Bp. 1969. Corvina. 65 l., 24 t. 28,— Ft. (Magyar népművészet 2.)

Manga János: *La musique populaire hongroise et ses instruments.* (Magyar népdalok, népi hangszerk.) (Trad.: Péter Komoly.) Bp. 1969. Corvina. Impr. Kossuth. 78 l., 24 t. 55,— Ft. (Art populaire hongrois 2.)

Manga János: *Ungarische Volkslieder und Volksinstrumente.* (Magyar népdalok, népi hangszerek.) (Übertr: Margarete Sárkány [Györgyné].) Bp. 1969. Corvina. Druck. Kossuth. 81 l., 24 t. 55,— Ft. (Ungarische Volkskunst 2.)

Kálmán Erzsébet: *Usztnoe poéticseszkoe tvorcseszstvo ruszszkogo naroda.* (Orosz népköltészeti szöveggyűjtemény.) (Egyetemi tankönyv.) Szerk. — 3. kiad. Bp. 1969. Tankönyvkiadó, Felsőokt. Jegyzetell. soksz. 141 l. 14,50 Ft. Csak orosz nyelven.

Kolozsvári Grandpierre Emil: *Elmés mulatságok.* Anekdoták. 2. átd. kiad. Bp. 1969. Gondolat. 368 l. 27,50 Ft.

Lipták Gábor: *Sárkányfészek.* Regék, mondák, történetek Észak-Magyarországból. (Ill. Szántó Piroska.) Bp. 1969. Móra Kiadó. 395 l. 28,— Ft.

Ortutay Gyula: *Ungarische Volksmärchen.* Hrsg.: —. (Übertr.: Mirza Schüching, Géza Engl. 5. Aufl.) Bp. 1969. Corvina. Druck. Kossuth. 547 l. 45,— Ft. (Volksmärchen.) U.a.: Berlin—Bp. kiadásában is.

Összeállította: Szél Katalin

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VIII. 5. — Terjedelem: 14 (A/5) ív

69.68092 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA, LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXX 1969 3

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: МНБ 43/801 или на заграние: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint)

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXX 1969 3

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Barabás Jenő: Rauchstube im kom. Zala — Бездымоходный дом в области Зала ..... 333—346

MODELLE IN DER FOLKLORISTIK — МОДЕЛИРОВАНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА ..... 347—430

Petőfi, S. János: Vergleihende strukturelle Analise der Kunstwerke — Сравнительнюй стуктурный анализ художественнюх произведдний ..... 349—354

Hankiss, Elemér: Kommunikationsmodelle und Volksliedforschung — Модели теории Коммуникации и изучгние народных песен ..... 354—355

Voigt, Vilmos: Modellierungsversuche in der Folkloristik — Моделирования в фольклористие ..... 355—392

Beneš, Bohuslav: Die funktional-strukturalistische Methode in der tschechoslowakischen Ethnologie — Функционально-структурный метод в чехословацкой этнографии ..... 392—398

Katona, Imre: Versuch einer quantitativen Untersuchung der Variantenbildung der ungarischen Volksliedertexte — Эксперименты по количественному анализу образования вариантов однострофных венгерских народных песен ..... 308—401

Hoppál, Mihály: Das semantische Modell des ungarischen Lidérc Glaubenkomplexes — Семантическая модель венгерского круга верований злого духа »лидэрц« ..... 402—414

Czeglédy, János: Flossfahrt auf der Marosch in dem vorigen Jahrhundert (II. Teil) — Путешествсче на плоту по реке Марош в прошлом Веке (Ч. II.) ..... 431—446

Viidalepp, Richard: Über die Erzähler und die Umstände des Erzählens bei den Esten — О сказочниках и об обстановке рассказывания сказок у Эстонцев ..... 447—460

Kleinere Mitteliungen — Documentation — Кратkие сообщения 461—464

Literarishe Rundschau — Revue Littéraire — Резензия ..... 465—488

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 489—492

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1969

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszám 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Gunda Béla: A *Cavia porcellus* domesztikációja ..... 493—503
Faragó—Ráduly: A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában ..... 504—513
Dobrossy István: Az aszalás, mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban ..... 514—536
Czeglédy János: Tutajozás a Maroson a múlt században. III. rész 537—556

Kisebb Közlemények

Ecsedy Csaba: Magyar László, 1818—1864 ..... 557—564
Szentmihályi Imre: XVII. századi adatok Göcsej nevéről és területéről ..... 565—568
Égető Melinda: Gergelyjárási ének és János napi köszöntő a XVIII. századból ..... 568—572

Viták, vélemények

Domanovszky György: Személytelen-e a népművészet? ..... 573—579
Hoppál—Voigt: Kultúra és kommunikáció ..... 579—591

Könyvszemle ..... 592—617

Néprajzi hírek ..... 618—629

Társasági ügyek ..... 630—640

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXX. * BUDAPEST 1969 * 4. SZÁM

A *Cavia porcellus* domesztikációja

Még 30—40 esztendővel ezelőtt az Alföld, a Dunántúl falusi vásárain és búcsúin gyakran láthattunk 'plánétát' áruló öreg asszonyokat, jósnőket. A vásáron, búcsún megforduló leányok, asszonyok szívesen 'húzattak plánétát'. A jósnő a hosszúkás dobozba rakott plánétákat a tengeri malac orra, a papagáj csőre elé tartotta s a kis rágcsáló, a madár a plánéták közül kihúzott egyet. A jósnő még 'pecsétet' is tétetett munkatársaival a plánétára: a tengeri malaccal vagy a papagájjal kitépetett egy darabkát a plánétából s úgy adta át a fehérnépnek, aki lefizette a néhány fillért s kíváncsian olvasta a plánéta szövegét, amely boldogulásáról, kívánságairól, múltjáról és jövőjéről, szerencsés és szerencsétlen napjairól, csillagzatáról mondott el valamit. Az ismeretlen szerző a plánétát ügyesen úgy szövegezte meg, hogy a néhány sorban az olvasó ráismerjen sorsára. Persze sok csínja-bínja volt a plánétahúzásnak. Ha fiatal leány húzatta a plánétát, a jósnő a piros színű cédulákat tartotta a tengeri malac orra elé, az idős asszonyok plánétája fehér színű volt, ha valamelyik leány udvarlójával jelent meg, akkor megint más színű plánéta húzására került sor. A fiatalabbak, az otthon maradottak a vásárra indulóktól azt kérték, hogy a kihúzott plánétát hozzák haza s a különösen sok jót tartalmazó papírlapot elolvastatták a szomszédokkal, rokonokkal is. A falusi leányok gyakran kötegnyi plánétát őriztek imakönyvükben vagy apróságaik között.

A plánétát húzó fekete, vörösbarna és fehér foltokkal tarkított tengeri malac *(Cavia porcellus)* a dél-amerikai indiánok domesztikált állatainak egyike.[1] A rágcsáló állatkát angol nyelvterületen guineai disznó *(Guinea pig)* néven ismerik, de az elnevezéshez sem Guineanak, sem a disznónak nincsen semmi köze, éppenúgy mint a tengernek a tengeri malac (német *Meerschweinchen)* elnevezéshez.

A tengeri malac a *Caviinae*khoz (patakörmű rágcsálók) tartozik s közeli rokona a csincsillának, a vízi disznónak *(Hydrochoerus capybara)*, a tarajos sülnek *(Hystrix cristata)*. A *Cavia* genusnak több vad speciese van, amelyek az Amazonasz medencéjétől s a dél-chilei és dél-argentínai területektől eltekintve Dél-Amerikában mindenütt elterjedtek (1. kép). Megtalálhatók egészen a punakig,[2] de a tropikus esős erdőket elkerülik. A vad speciesek földalatti

[1] A tanulmány részlete az amerikai indiánok növénytermesztésére és állattenyésztésére vonatkozó kutatásaimnak, amelyből eddig a következők jelentek meg: A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál. Műveltség és Hagyomány, X. 1968. 7—36. l., A *Helianthus annuus* termesztése az észak-amerikai indiánoknál. Ethnographia, LXXIX. 1968. 485—502. l., A *Lycopersicum esculentum* Mill. őshazája. Ethnographia, LXXX. 1969. 22—29. l.

[2] A *puna* magasan fekvő plató az Andesekben.

odúkban húzódnak meg. Nappalra előbújnak s észrevehetően ragaszkodnak az emberi telephelyek közeléhez. A vad speciesekre az indiánok vadásznak és húsukat fogyasztják.

A vad speciesek közül valószínű, hogy a *Cavia cutleri* (syn. *Cavia tschudii, Cavia Cobaya)* a domesztikált *Cavia porcellus* őse. A *Cavia cutlerit*

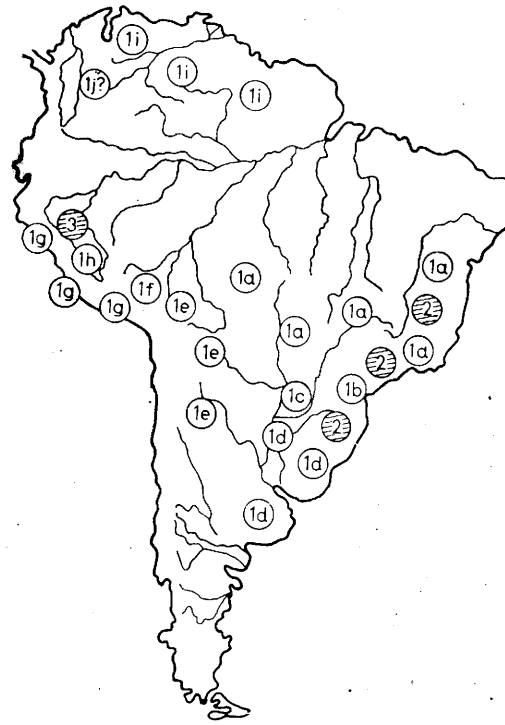

1. kép. A *Cavia* nem fajtáinak és alfajtáinak elterjedése Dél-Amerikában. 1a *Cavia aperea aperea*, 1b *Cavia aperea rosida*, 1c *Cavia aperea hypoleuca*, 1d *Cavia aperea pamparum*, 1e *Cavia aperea sodalis*, 1f *Cavia aperea osgoodi*, 1g *Cavia aperea tschudii*, 1h *Cavia aperea festina*, 1i *Cavia aperea guianae*, 1j *Cavia aperea anoalaimae*, 2 *Cavia fulgida*, 3 *Cavia stolida*. HÜCKINGHAUS F. után

a XIX. század közepén Peruból írták le.[3] HÜCKINGHAUS F. *Cavia aperea* F. *porcellus*nak nevezi a domesztikált tengeri malacot. Vad ősét pedig *Cavia aperea tschudii* néven tartja nyilván.[4] A domesztikált tengeri malac vad ősét illetőleg azonban a fenti felfogást nem minden zoológus osztja. A szelíd állat 6—8 évig elél.[5] A dél-amerikai indiánoknál változatos az elnevezése (quechua: *quwe* > *cuy*, *acash*, aymara: *wanko*, bolíviai aymara: *huancu*, akaro: *kiucho*, *uywa*, Közép-Peru: *jaca (haka)*, Columbia: *cori*, Venezuela: *acurito)*.[6] A pon-

[3] NEHRING C. 1890, 308—325. l., SCHMIDT M. 1929, 69. l., GILMORE R. M. 1950, 458. l., BREHM A. E. 1959, 98. l., GADE D. W. 1967, 214. l.

[4] HÜCKINGHAUS F. 1961, 110—111. l.

[5] BREHM A. E. 1959, 98. l.

[6] HORKHEIMER H. 1960, 44. l., GADE D. M. 1967, 213. l., NACHTIGALL H., 1966. 81—82. l.

tosabb szóföldrajzi adatok is valószínű rávilágítanának a domesztikáció helyére és a háziasított állatka terjedési irányára.

A vad tengeri malac keresi azokat a helyeket, ahol hulladékot talál, s ezért vonzódik az emberi településekhez. Miután az ember rájött arra, hogy az állat húsa élvezhető, majd észrevette, hogy a tengeri malac felkeresi az eldobált hulladékot, annak tervszerű elhelyezésével mind közelebb csalta

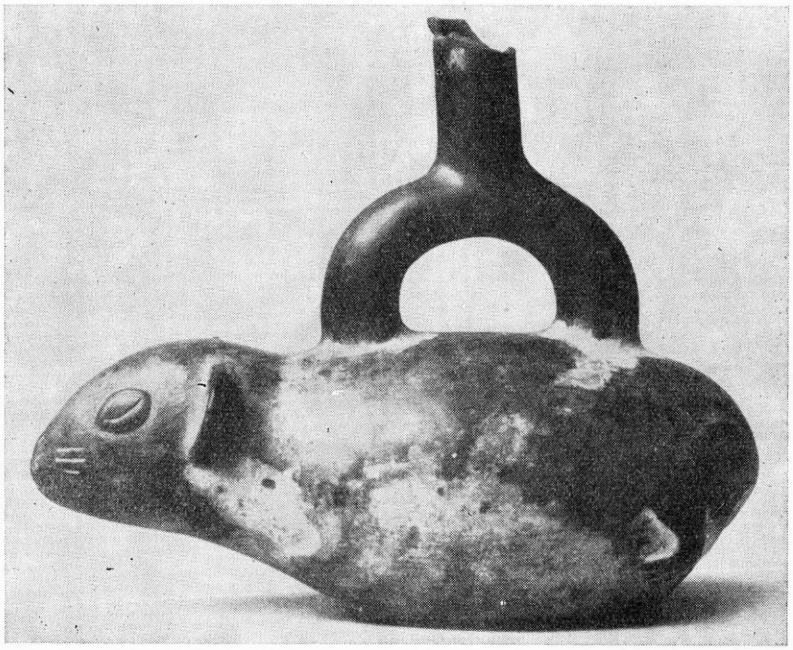

2. kép. Tengeri malacot utánzó pre-inka (Mochica kultúra) kerámia Peru északi partjáról. SCHMIDT Max után

a *Cavia porcellus* ősét a településéhez, s végül is a kunyhójába vette, ahol az állat szaporodni kezdett. Az indián kunyhóban nemcsak táplálékhoz jutott a tengeri malac, hanem védve volt a hideg andesi éjszakáktól, s különböző természetes ellenségeitől (pl. menyétfélék, kutyák). A kunyhók tompa fénye is hozzájárult ahhoz, hogy az állat könnyebben megszokja az ember közelségét. Így folyhatott le háziasítása, amelyhez hozzájárulhattak nem gazdasági motívumok is. Az ember megkedvelte az állatkát. A barátságtalan andesi kunyhóban a tengeri malacok visító hangjukkal, állandó futkározásukkal, társaságukkal hozzájárulhattak ahhoz, hogy az ember ragaszkodjon hozzájuk, s az embernek a társaság utáni vágyakozása elengedhetetlen motívuma lett a tengeri malac domesztikációjának.

A tengeri malacot a Középső-Andesek területén Peruban — talán a Titicaca medencében — domesztikálták. A perui száraz partvidéken valószínű, hogy i. e. 750—500 körül már ismerték a háziasított tengeri malacot. A magas hegyvidéken már néhány évszázaddal előbb tenyésztették. Domesz-

tikációja azonban nem nyúlik vissza a perui preagrikulturális fázisokba, s i. e. a második évezred végén még ismeretlen volt a háziasított tengeri malac. A tengerparton fogyasztása mindig alárendeltebb volt, mert a tenger bőven nyújtotta az állati eredetű táplálékot. Partvidéki tenyésztését akadályozta az is, hogy az ottani kunyhók, házak ágakból, gyékényszőnyegből

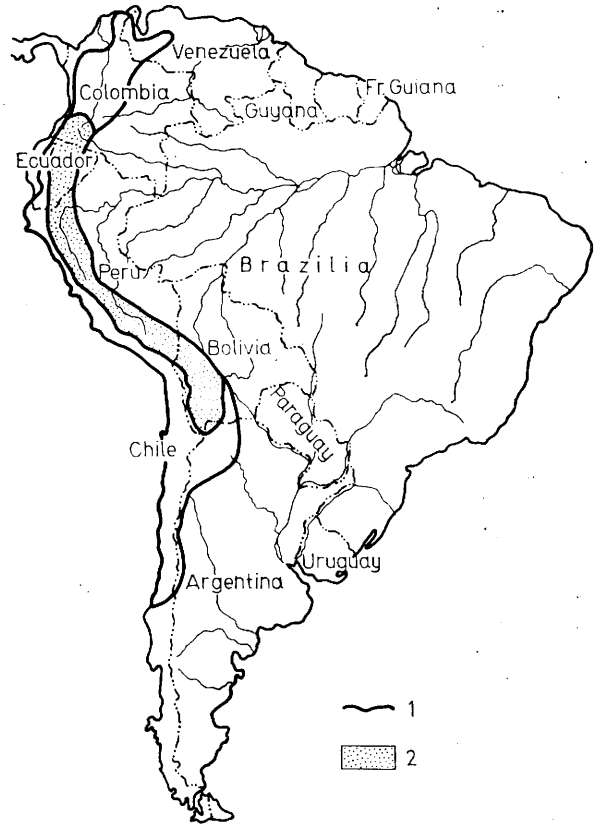

3. kép. A domesztikált *Cavia porcellus* elterjedése Dél-Amerikában: 1. valószínű elterjedése 1500 körül, 2. jelenlegi elterjedése. GADE D. W. után

készültek, amelyek nem nyújtottak olyan jó lehetőséget a tengeri malac tartáshoz, mint a hegyi lakók szilárdabb kőházai. Időszámításunk kezdete körüli időben, s az azt követő századokban ('Mastercraftsman period' kb. 0- i. u. 900) már jelentékeny mértékben tenyésztették Peruban s a sírokban (Peru, Bolívia, Észak-Chile) talált pre-Columbián tengeri malac maradványok, múmiák (4. kép) bizonyítékai az emberrel való közeli kapcsolatának. Az észak-perui késői mochica kerámiában (i. u. 500—1000) — a lámával és a kutyával ellentétben — ritkábban találunk tengeri malac formájú edényeket (2. kép).

Ezek is inkább csak a partvidéken fordulnak elő. Lima környékén ezek a figurális edények ismeretlenek.[7]

Az inka uralom (kb. 1200—1532) idején a tengeri malac húsát fogyasztották, s az állatkának a vallási életben is szerepe volt. Mivel a láma és az alpacca nyájak állami tulajdonban voltak, a dolgozók csak pézsma-kacsával *(Cairina moschata)* és tengeri malaccal rendelkeztek, amelyet elsősorban

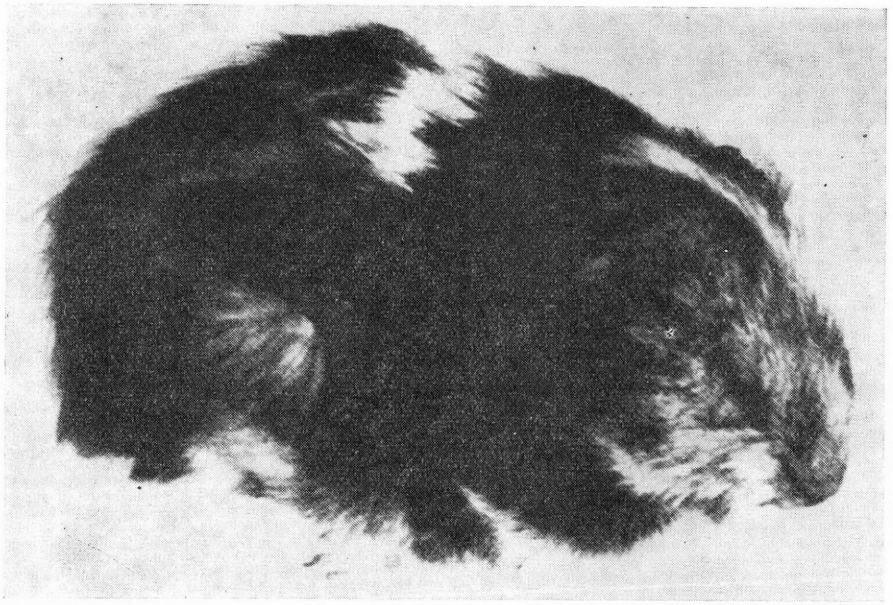

1. kép. Perui pre-columbian tengeri malac múmia. Schmidt Max után

szakrális célból fogyasztottak. A XVI. századi spanyol krónikások többször megemlékeznek a tengeri malac húsáról. Így Cobo B. szerint (munkáját 1596—1653 között írta) sima kavicsokat helyeztek a kibelezett állatkába s paprikával sütötték meg. Poma de Ayala G. 1613 körül befejezett munkájában azt írta, hogy az inkák idejében Cuzco főterén ezer fehér tengeri malacot és száz fekete lámát áldoztak a Fagy, a Levegő, a Víz és a Nap istenének kibékítése és a termés biztosítása miatt. Az inka jósok körmükkel felhasították az állatot, megvizsgálták belső részét, vérét és a jövőre következtettek belőle.[8] A tengeri malac a spanyol hódítások idején az egyház jövedelmei között szerepel. Ecuadorban az egyik plébánia a XVIII. században évenként 200 juhot, 6000 baromfit, 4000 tengeri malacot és 50 000 tojást kapott a hívőktől.[9]

[7] Nehring C. 1890, 318. l., Schmidt M. 1929, 69. l., Sauer C. O. 1952, 52. l., Mason J. A. 1964, 141. l., Steward J. H.—Feron L. C. 1959, 84. l., Bennett W. C.—Bird J. B. 1964, 117. l., Hückinghaus F. 1961, 111. l., Gade D. W. 1967, 215. l., Herre W. 1968, 93. l., Nachtigall H., 1966. 82. l.

[8] Schmidt M. 1929, 54. l., Rowe J. H. 1945, 310. l., Gade D. W. 1967, 217. l.

[9] Osborne H. 1952, 183. l.

A pre-columbian Peruban már ismerték a tengeri malac mesterséges szelekcióját. Garcilaso Inca de la Vega 1609-ben elmondja, hogy egyik állat a másiktól színben, s egyéb tulajdonságokban különbözik. A nagyszámú fehér áldozati állat is arra enged következtetni, hogy az inka korszakban a perui indiánoknak már volt valami tapasztalatuk a kiválasztásról, mert a tengeri malac fehér színe a lappangó jellegek közé tartozik. Lima közelében (Puruchucu) végzett archeológiai ásatások során bemélyített udvart tártak fel, amely valószínű, hogy a tengeri malacok egybetartására szolgált.[10]

Peru meghódításának idején a domesztikált tengeri malacnak nagyobb volt az elterjedése, mint napjainkban. A háziasított *Cavia procellust* 1500 körül ismerték északnyugati Venezuelatól Ecuadoron, Perun át az andesi övezetben egészen Közép-Chileig. A chibcha időszakból származó columbiai leletek nem támasztják alá Zeuner F. E.-nek azt a véleményét, hogy a spanyol hódítások előtt a tengeri malac az inka birodalom határain túl nem terjedt.[11] A Karib-tenger övezetébe valószínű csak a spanyolok révén jutott el s nem a bennszülöttek terjesztették. Kérdéses, hogy Yucatanban Cortez F. tengeri malacokat látott-e. Míg a pre-columbian időkben tenyésztése elérte a Csendes-óceán partját, keleti irányba a domesztikált tengeri malac nem terjedt el a trópusi erdők és a pampák területére. Néhol azonban észrevehető, hogy az Andesekből terjed keleti irányba. Általában azonban a mérsékelten hűvös klímájú területek állata a háziasított tengeri malac.

Napjainkban sokkal szűkebb az elterjedése, mint a XVI. század elején volt. Az acculturációs folyamatnak kitett aymara, quechua és más indiánok háztartásából kezd kiszorulni a tengeri malac, s csak Ecuador, Peru és Bolívia magashegyi területein vesz részt a bennszülött civilizációban (3. kép). Ezen a vidéken felnyomul a 2000—4000 méter magasságban meghúzódó településekre is. Ha napjainkban a magashegyi övezeten kívül feltűnik a *Cavia porcellus*, akkor azt rendszerint a síkság felé levándorló indiánok hozták magukkal. Nyugati Ecuador alacsonyabb völgyeiben és déli Columbiában az elindiánosodott négereknél is tenyésztik. Elterjedése kapcsolatban van a megművelt földekkel. Ahol megszűnik a földművelés, hiányzik a megfelelő táplálék a domesztikált tengeri malac részére is.

A fenti magashegyi övezetben is nagyon csökkent a tengeri malacok tartása. Általában 5—10 futkározik a kunyhókban, s ritkán találunk 40—50-et az indián háztartásokban. A családok azonban szemmelláthatólag ragaszkodnak állataikhoz, noha már alig van gazdasági jelentőségük. Az indiánok szerint az állatkának szüksége van a kunyhó melegére, mert szőrzete vékony, s nincsen bőralatti zsírrétege. A tengeri malacok a kunyhóban védve vannak a kutyák elől is. A kunyhó bejáratát magas kőküszöbbel reteszelik el, amelyen át az állatkák nem mehetnek ki a szabadba. A sima kövön nem képesek átmászni. A tengeri malacokra az indiánok kevés gondot fordítanak, ketrecük nincsen, rendszeres táplálásukról sem beszélhetünk, s nem avatkoznak be szaporodásukba sem. Az állatok szabadon szaladgálnak a kunyhóban. Legfeljebb valamelyik sarokba vagy a tűzhely alá vályogból, kövekből valamilyen búvóhelyet készítenek a számukra, ahol az állatkák alszanak és kölykeznek. Néha árpát vetnek a tengeri malacok számára, amelyet zölden levágnak és a piacon kötegekben árulnak. A tengeri malac főleg asztali hulladékon,

[10] Horkheimer H. 1960, 44. l.
[11] Eidt R. C. 1959, 384. l., Zeuner F. E. 1963, 493. l.

a szemét közé vegyült zöldség és gyümölcs maradványokon él. Káposztát, salátát, répafélét, száraz kukoricalevelet vetnek eléjük. A chicha készítésénél felhalmozott erjesztőanyag maradékot (összerágott kukoricát) különös előszeretettel fogyasztják a tengeri malacok, s ahol a chichat erjesztik, ott sok a tengeri malac is. Itatásukról gondoskodni nem kell, mert táplálékuk elegendő vizet tartalmaz. A tengeri malac igen fogékony a különböző betegségek, járványok (bubópestis) iránt, s valószínű, hogy nagy része van a tuberkulózisnak az indiánok közötti elterjesztésében. A tengeri malacok a betegségek terjesztését elősegítik azzal is, hogy rengeteg bolha húzódik meg a szőrük között s mivel az andesi indiánok leginkább a földön fekszenek, alszanak, a betegséghordozó állatok méginkább veszedelmesek rájuk. A háztól elszökő állatok hamar elvadulnak, de természetes ellenségeik miatt pusztulás vár rájuk.[12]

Napjainkban a tengeri malacot mind ritkábban fogyasztják. A kereskedelmi forgalomban kapható élelmiszerek kiszorítják az állat húsát. Leginkább még a társaságban végzett vetés és aratás utáni lakomákon, búcsúkon, ünnepeken (Halottak napján, november 2) kerül az asztalra tengeri malac pecsenye. Az állat nyakát kitekerik, forró vízbe dobják, hogy a szőre leváljon s a belső részeitől megtisztított állatot különböző fűszernövényekkel kitömik (menta, *Tagetes)*, nyárson vagy forró köveken megsütik, s paprikával fogyasztják. Burgonyával, vörös hagymával, paprikával pörköltszerű ételt is készítenek belőle, de ez az étel nem pre-columbian eredetű. Belét levesbe főzik. A hús magas protein tartalma miatt a múltban fontos élelmiszere volt az andesi indiánoknak.

Az állatka beleiből, belsőrészéből emberi betegségre jósolnak. A beteg nemének megfelelő nemű tengeri malacot zsákba dugnak, s végig simogatják vele a beteg testrészt. Azután megölik az állatkát, belsejét felnyitják, s belsőrészeinek megváltozott formáiból igyekeznek a betegségre következtetni. Gyógyhatást tulajdonítanak a kenőcsként használt tengeri malac zsírnak. A meleg belső részeket reumás testrészre, hasi fájdalmakra rakják. A Marañon forrásvidékén (Chavín) haláleset után három nappal nagytakarítást végeznek a házban, amelyet minden élőlény (ember, kutya, macska) elhagy, csak a tengeri malacokat hagyják meg rekeszeikben. Trágyáját — amelyet a piacokon árulnak is — a kertekben használják fel. Maga az állat azonban már ritkán kerül a piacra.[13]

Valószínű, hogy a tengeri malac a hollandok révén a XVI. században került el Európába.[14] Az Ó-Világban kezdetben csak kedvtelésből tartották, de a XIX. század közepétől kezdve a laboratóriumi kísérletekhez vették igénybe. Ebből a célból Alsó-Sziléziában a Bunzlau környéki falvakban nagyban tenyésztik.[15] A második világháború idején az olasz parasztok a hatóság ösztönzésére az élelmiszerhiány pótlására foglalkoztak tenyésztésével.[16]

A *Cavia*val rokon genus a *Galea*, amely Bolívia magashegyi területein, Argentína pampáin és északkeleti Brazíliában él. A *Galea* könnyen megfogható, a fogságban megmarad, de mégsem domesztikálták.[17]

GUNDA BÉLA

[12] GADE D. W. 1967, 218—221. l.
[13] GADE D. W. 1967, 223—224. l., NACHTIGALL H., 1966. 132, 158. l.
[14] BREHM A. é. n. VI. k. 29. l.
[15] BREHM A. é. n. VI. k. 33. l.
[16] GADE D. W. 1967, 224. l.
[17] GILMORE R. M. 1950, 460. l.

IRODALOM

BENNETT W. C.—BIRD J. B.
1964 *Andean Culture History.* (American Museum Science Books, B9.) Garden City, N. Y., 1964.
BREHM A.
é. n. *Az állatok világa.* VI. k. Szerk.: ÉHIK Gyula. (Gutenberg kiadás.) Budapest, é. n.
EIDT R. C.
1959 *Aboriginal Chibcha Settlement in Columbia.* Annals of the Association of American Geographers, Vol. 49., 1959. 374—392. l.
GADE W. D.
1967 *The Guinea Pig in Andean Folk Culture.* — The Geographical Review, Vol. LVII. New York, 1967. 213—224. l.
GILMORE R. M.
1950 *Fauna and Ethnozoology of South America.* In: STEWARD J. H. (Editor), Handbook of South American Indians. Vol. 6. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 143. Washington, 1950. 345—463. l.
HERRE W.
1968 *Zur Geschichte der vorkolumbischen Haustiere Amerikas.* In: Das Mexico-Projekt der Deutschen Forschungsgemeinschaft, I. Berichte über begonnene und geplante Arbeiten. Wiesbaden, 1968. 90—97. l.
HORKHEIMER H.
1960 *Nahrung und Nahrungsgewinnung im vorspanischen Peru.* Bibliotheca Ibero-Americana, Bd. II. Berlin, 1960.
HÜCKINGHAUS F.
1961 *Zur Nomenklatur und Abstammung des Hausmeerschweinchens.* — Zeitschrif für Säugetierkunde, Bd. 26. Hamburg—Berlin, 1961. 108—111. l.
MASON J. A.
1964 *The Ancient Civilizations of Peru.* (Pelican Books, 395.) Baltimore, Maryland, 1964.
NACHTIGALL H.
1966 *Indianische Fischer, Feldbauer, Viehzüchter. Beiträge zur peruanische Völkerkunde.* Marburger Studien zur Völkerkunde. Bd. 2. Berlin, 1922.
NEHRING C.
1890 *Ueber alt-peruanische Hausthiere.* In: Compte-Rendu Congrès Internationale des Américanistes, 7. Session, Berlin, 1888. Berlin, 1890. 308—325. l.
OSBORNE H.
1952 *Indians of the Andes. Aymaras and Quechuas.* London, 1952.
ROWE J. H.
1946 *Inca Culture at the Time of the Spanish Conquest.* In: STEWARD J. H. (Editor), *Handbook of South American Indians.* Vol. 2. (Smithsonian Institution. Bureau of American Ethnology, Bulletin, 143.) Washington, D. C., 1946. 183—330. l.
SAUER C. O.
1952 *Agricultural Origins and Dispersals.* (Bowman Memorial Lectures, The American Geographical Society.) New York, 1952.
SCHMIDT M.
1929 *Kunst und Kultur von Peru.* Berlin, 1929.
STEWARD J. H.—FARON L. C.
1959 *Native Peoples of South America.* New York, 1959.
ZEUNER F. E.
1963 *A History of Domesticated Animals.* New York—London, 1963.

Бела Гунда:

ДОМЕСТИКАЦИЯ CAVIA PORCELLUS

Морская свинка относится к семейству *Caviinae.* Известно много представителей рода *Cavina,* которые помимо территорий от бассейна Амазоны до Южной Аргентины распространены по всей Южной Америке (рис. 1.). Их можно встретить даже на высокогорных плато в Андах. Вероятно, что предком одомашненного вида *Cavia porcellus*

является дикий вид *Cavia cutleri* (сноним: *Cavia tschudii*). Hückinghaus называет одомашненную морскую свинку *F. cavia aperea, F. porcellus*. Ее же дикого предка называет *Cavia aperea tschudii*. Однако, что касается дикого предка одомашненной морской свинки, то не все зоологи разделяют вышеприведенную теорию.

Доместикация этого животного, вероятно, произошло следующим образом:

Дикая морская свинка ищет места, где есть пищевые отходы, то есть близ поселений человека. Как только человек узнал, что мясо этого животного съедобно и что морская свинка питается пищевыми отбросами, он стал приманивать животное, помещая близ своего жилища различные остатки пищи, так морская свинка подходила все ближе и ближе к его хижине и наконец человек пожаловал её прямо в жилище. Постепенно животное даже стало размножаться здесь. Морская свинка в жилищах индейцев получила не только пищу, но и оказалось защищенной от холода и врагов (собаки, ласки и др.). Полутьма индейских хижин способствовала тому, что животное вскоре привыкло к близости человека. В одомашнивании этого животного могли сыграть роль мотивы, не связанные с хозяйством. Человеку могло понравиться это мирное животное. В Андах, они скрашивали неприветливость и одиночество их жителей своим проворством, веселым повизгиванием. Постепенно человеку уже недоставало этих друзей. Это и сыграло свою важную роль в одомашнивании морской свинки.

Морская свинка была одомашнена на территории Средних Андов, возможно, в бассейне реки Титикака. Вероятно, что на сухом побережье Перу одомашненная морская свинка была известна с 750—500 г. до н. э. В высокогорных же районах ее разводили еще за несколько столетий до этого времени. Однако одомашнивание этого животного не связано с преагрикультурными фазами развития Перу, в конце второго тысячелетия до н. э. здесь еще не знали домашней морской свинки. Значение этого животного подтверждается и тем, что в североперуанской мохиканской керамике (500—1000 г. н. э.) мы часто встречаемся с сосудами, которые имеют форму морской свинки (рис. 2). Часто встречаются и мумии преколумбийской морской свинки (рис. 4).

Мясо морской свинки человек употреблял в пищу уже в самом начале одомашнивания этого животного. В период господства инков стада лам и антилоп принадлежали государству, а потому трудящиеся имели в своем распоряжении лишь мясо выхухолевой утки *(Cairina moschata)* и морской свинки. Мясо морской свинки употреблялось человеком в пищу и как обладающее чудодейственной силой. В своей законченной около 1613 года работе G. Poma de Ayala писал, что во время господства инков на главной площади Кузко приносили в жертву богам Холода, Воздуха, Воды и Солнца тысячу белых морских свинок и сто черных лам, чтобы не навлечь на себя гнев этих богов, снискать их расположение и вымолить обильный урожай. Инки-шаманы ногтями распороли брюхо животных, осматривали внутренности и на основе этого вещали будущее. В преколумбийском Перу уже были знакомы методы искусственной селекции морской свинки.

Разведение морских свинок ограничивается все меньшими и меньшими территориями (рис. 3). В настоящее время это животное постепенно совсем исчезает из хозяйства многих индейских племен (аймара, квехуа и др.). В наши дни эти животные не имеют особого хозяйственного значения, а потому у индейских хижин мы не встретим более десятка маленьких животных. Индейцы не обращают особого внимания на этих животных, у них нет даже клетки, питаются они кухонными отбросами. Иногда на базарах продают пучки зеленого ячменя для морских свинок. Мясо морской свинки обычно подается на стол во время праздников и коллективной работы. Навоз этих животных используют как садовое удобрение.

Морская свинка, по всей вероятности, была завезена в Европу голландцами, в XVI веке. Сначала ее держали лишь для развлечения, но начиная со средины XIX века стали использовать и для проведения лабораторных экспериментов. Для лабораторных целей было организовано крупное хозяйство по разведению морских свинок в Нижней Силезии, в окрастностях Бунцлау. Во время второй мировой войны голодающие итальянские крестьяне начали разводить морских свинок, их мясо они употребляли в пищу. В Венгрии 30—40 лет назад морских свинок держали базарные гадалщицы, маленький зверек вытаскивал билетики, предвещающие судьбу доверчивым крестьянским женщинам и девушкам.

Роду *Cavia* родственен род *Galea*, представители которого живут в высокогорных районах Боливии, в пампасах Аргентины и в северо-восточной Бразилии. Представители этого рода легко ловятся, живут в неволе, но не одомашниваются.

Béla Gunda:

DIE DOMESTIKATION DES *CAVIA PORCELLUS* (MEERSCHWEINCHENS)

Das Meerschweinchen gehört zu den *Caviinae*. Das Genus *Cavia* hat mehrere wilde Spezies, die (außer um Amazonas-Becken, in verschiedenen Südchiles und Südargentiniens) in Südamerika überall verbreitet sind (Abb. 1). Sie sind auch auf den Hochplateaus der Anden zu finden. Wahrscheinlich ist unter den wilden Spezies der *Cavia cutleri* (syn. *Cavia tschudii)* der Vorfahr des domestizierten *Cavia porcellus*. Das domestizierte Meerschweinchen wird von F. Hückinghaus *Cavia aperea F. porcellus* genannt und sein wilder Vorfahr ist von ihm unter der Benennung *Cavia aperea tschudii* in Evidenz gehalten. Diese Auffassung betreffs des wilden Vorfahrs des domestizierten Meerschweinchens wird aber nicht von allen Zoologen angenommen.

Die Domestikation dieses Tieres hat sich wahrscheinlich folgenderweise vollzogen:

Das wilde Meerschweinchen sucht jene Stellen, wo Abfälle zu finden sind, auf. Deshalb fühlt es sich durch menschliche Siedlungen angezogen. Als der Mensch daraufgekommen ist, daß das Fleisch dieses Tierchens genießbar ist, wurde er dessen gewahr, daß das Meerschweinchen die Abfälle gern aufsucht; er hat also diese Abfälle in der Nähe seiner Hütte niedergelegt. Dadurch lockte er den Vorfahr des *Cavia porcellus* seiner Siedlung immer näher und er nahm es schließlich in seine Hütte auf, wo es sich dann auch vermehrte. In der Indianerhütte gelangte das wilde Meerschweinchen nicht nur zu Nahrung, sondern es wurde auch vor Kälte und vor seinen Feinden (Wiesel, Hund) geschützt. Die dumpfe Beleuchtung der Indianerhütten hat dazu beigetragen, daß dieses Tierchen sich an die Nähe des Menschen gewöhnte. Zu seiner Domestikation mögen auch nichtwirtschaftliche Motive beigetragen haben. In den düsteren Hütten der Anden haben diese Meerschweinchen mit ihrer kreischenden Stimme, ihrem lustigen Herumspringen, ihrer Gesellschaft wesentlich dazu beigetragen, daß man das Tierchen liebgewunnen hat. Das Sehnen des Menschen nach Gesellschaft ist ein sehr wichtiges Motiv der Domestikation des Meerschweinchens geworden.

Das Meerschweinchen wurde auf dem Gebiet der mittleren Anden, vielleicht im Titicaca-Becken, domestiziert. Im trockenen Küstengebiet von Peru war das domestizierte Meerschweinchen wahrscheinlich bereits um 750—500 vor u. Z. bekannt. Im Hochland wurde es schon einige Jahrhunderte davor gezüchtet. Seine Domestikation greift aber nicht in die Präagrikulturphasen von Peru zurück und das domestizierte Meerschweinchen war Ende des zweiten Jahrtausends vor u. Z. noch unbekannt. Die hohe Bedeutung des domestizierten Meerschweinchens wird auch dadurch bewiesen, daß in der Mochica-Keramik von Nordperu (500—1000 u. Z.) oft meerschweinchenförmige Gefäße zu finden sind (Abb. 2). Es sind auch präkolumbianische Meerschweinchen-Mumien häufig (Abb. 4).

Das Fleisch des Meerschweinchens wurde bereits am Anfang seiner Domestikation gegessen. Die Lama- und Alpaka-Herden befanden sich während der Inkaherrschaft im Staatsbesitz. Deshalb verfügten die Arbeiter nur über Moschusenten *(Cairina moschata)* und Meerschweinchen. Das Fleisch dieses letzteren wurde auch vom sakralen Gesichtspunkt aus verbraucht. Poma de Ayala berichtet in seinem, um 1613 beendeten Werk, daß in der Inkazeit auf dem Hauptplatz von Cuzco tausend weiße Meerschweinchen und hundert schwarze Lamas aufgeopfert wurden, um die Götter des Frostes, der Luft, des Wassers und der Sonne zu versöhnen und das Getreide zu sichern. Die Inkamedizinmänner haben das Tier mit ihrem Nagel aufgerissen, die Eingeweide untersucht und somit auf die Zukunft gefolgert. Die künstliche Selektion des Meerschweinchens war bereits im präkolumbianischen Peru bekannt.

Die Zucht des Meerschweinchens schrumpft fortwährend auf ein immer engeres Gebiet zusammen (Abb. 3). Heute wird dieses Tier aus dem Haushalt der Aymara-, Quechua- und anderer Stämme der Indianer verdrängt. In unseren Tagen hat es bereits keine wirtschaftliche Bedeutung mehr, und es laufen heute nur etwa 5—10 Meerschweinchen in den Indianerhütten herum. Die Indianer machen sich wenig Sorgen um das Meerschweinchen. Diese Tiere haben keine Käfige; sie leben von Küchenabfällen. Manchmal wird die grün abgeschnittene Gerste auf den Märkten für die Meerschweinchen in Bündeln verkauft. Am meisten gelangt das Fleisch des Meerschweinchens an Kirch- und Feiertagen auf den Tisch. Sein Dünger wird in den Gärten benutzt.

Das Meerschweinchen gelangte wahrscheinlich durch Vermittlung der Holländer im 16. Jh. nach Europa. Hier wurde es nur aus Liebhaberei gehalten. Von der Mitte des

19. Jh. an wurde es zu Experimenten in den Laboratorien in Anspruch genommen. Für diesen Zweck wurde es in Niederschlesien, in der Gegend von Bunzlau, en gros gezüchtet. Während des zweiten Weltkrieges haben sich italienische Bauern des Nahrungsersatzes halber mit seiner Zucht beschäftigt. In Ungarn haben vor 30—40 Jahren Wahrsagerinnen auf den Märkte und den Kirchtagen für leichtgläubige Bauernfrauen und Mädchen sog. Planetenzettel durch Meerschweinchen ziehen lassen. Die Planetenzettel enthielten Texte über die Zukunft.

Das Genus *Galea* ist mit dem Genus *Cavia* verwandt. Es lebt in den Hochgebirgen von Bolivien, in den Pampas von Argentinien und im nordöstlichen Brasilien.

Das *Galea* läßt sich leicht gefangen nehmen, lebt auch in Gefangenschaft weiter; trotzdem wurde es nicht domestiziert.

A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában

1.

Kibéd (r. Chibed), ez a Maros megyei székely falu a magyar népballadagyűjtés egyik klasszikus pontja. Itt született Seprődi János (1874—1923) magyar etnomuzikológus, Bartók és Kodály fiatalon elhunyt kortársa, a kelet-európai összehasonlító népzenekutatás egyik úttörő munkása. Itt gyűjtötte össze a századforduló idején, a szülőfalujának kijáró szeretettel, Kibéd népzenei anyagát. Innen publikálta ennek az anyagnak a javát, élete egyik főművét 1901—1913 között az Ethnographia hasábjain nyolc folytatásban, *Marosszéki dalgyűjtemény* címén[1] — megalkotva a magyar folklórkutatásban az első szerény népzenei falumonográfiát.

A *Marosszéki dalgyűjtemény* megjelenési dátumai mutatják, hogy Seprődi kutatómunkája több mint egy évtizedig elhúzódott. Különösen feltűnő az 1906—1912 közötti nagy szünet. Nos, ebben az időszakban a szerző, miután a lírai dalok bemutatásával már végzett, műve legnehezebb részéhez: az epikai dalokhoz, balladákhoz érkezett. Azért volt ez a rész nehéz számára, mert a klasszikus balladaköltészetet Kibéden már elapadóban találta. Az elapadás folyamatát társadalmi okokkal-körülményekkel magyarázta: „Ezzel a gazdag [lírai] terméssel szemben sajnálatos hanyatlást mutatnak a jelenlegi népköltésben azok a termékek, amelyeket . . . összefoglaló néven epikai daloknak nevezhetünk . . . Efféléket újakat költeni a népnek ma nincs sem ideje, sem nyugalma, sem hangulata. A nép közt, egész általánosságban szólva, ma már csak a fiatalság énekel. Ezt pedig elsősorban a szerelem és a katonaság érdekli. Innen van e két műfaj túltengése. Ha ezen a két nevezetes dolgon a nép fia és leánya átesik, megdöbbentő hamar elhallgat, mivel a megélhetés rázúduló nehézségei közt az éneklésre többé már sem oka, sem kedve, sem alkalma nincs."[2]

E körülmények dacára Seprődinek mégis alkalma volt Kibéden *élő* balladaéneklést hallani, az „élő" igazi folklorisztikai értelmében. A magyar népballada mai kutatójának aligha lehet már része az ő élményében: „Az a meggyőződésem, hogy senkinek sem lehet igazi fogalma a magyar népballadáról, sem a régi énekmondókról, míg valamelyik nagyobb balladának, pl. *Barcsai*nak, *Fejér László*nak vagy *Molnár Anná*nak az előadását kellő hangulattal és kellő környezetben meg nem hallgatta. Mikor *Pozdor* elkezdte mondani *Barcsai*t, rajta is, a begyűlt 20—30 tagból álló közönségen is oly ünnepi meghatottság vett erőt, mint akár a Nemzeti Színházban vagy Operaházban előadott valamelyik darab nagyobb tragikus jeleneténél. Mert a nép még most

[1] Seprődi, 1901—1913.
[2] Seprődi, 1901—1913, XXIII, 225.

is egészében *hívő* lélekkel mondja és hallgatja ezeket a történeteket. Ez a nyitja annak a művészi tökéletességnek, mely különösen a régebbi korból való balladákat jellemzi."[3]

A balladaéneklés e negatív és pozitív feltételei közt művében SEPRŐDI 22 kibédi népballadát (szöveget és dallamot) örökített meg, köztük a magyar népköltészet több kimagasló alkotását.

Jó fél évszázad múltán a kibédi népballadákat most újból szemügyre vesszük. Az elmúlt években SEPRŐDI szülőfalujában RÁDULY János, az ottani iskola magyar irodalom szakos tanára 50 balladatípus 150 változatát gyűjtötte össze[4] anélkül, hogy a gyűjtőmunkát lezárta volna. A SEPRŐDI és RÁDULY gyűjtése közötti mennyiségi különbség természetesen nem azt jelenti, mintha Kibéd balladaköltészete ma sokkalta gazdagabb volna, mint a századforduló táján. Míg SEPRŐDI, a maga korának tudományos igényeihez mérten, jobbára csak válogatott az anyagban, ma monografikus gyűjtés alkalmával lehetőleg mindenik balladatípusnak s a típusok minél több változatának rögzítésére törekszünk.

A valóságban ugyanis a balladák aránya az élő népköltészetben csakis fordított lehet. Kibédnél kezdődik a világhírű Küküllő-völgyi bortermelés. A lakosság a múltban túlnyomórészt szőlőből, gyümölcsből, közel száz év óta hagymából él, ez az életforma pedig, a velejáró sokféle és sok társas munkával meg szórakozással, a népköltészet virágzásának elsőrendű közösségi kereteket kínált. Napjainkban mintegy 50 asszony ingázik a makfalvi (Ghindari) lenáztató üzembe idénymunkára. A 18—50 éves férfiak közül mintegy 250-en kerékpárral, autóbusszal, vonattal járnak reggeltől esik Makfalvára, Szovátára (Sovata), vagy hétfőtől szombatig autóbusszal a távolabbi ipari központokba: a gyulakutai (Fíntínele) hőerőműhöz, de főként a marosvásárhelyi (Tírgu Mures) és segesvári (Sighisoara) üzemekbe dolgozni. A kenyérkereső lakosság tekintélyes hányadának ez a világszerte mind jellemzőbb életmódja már nem igényli és nem is tűri a hagyományos balladaéneklést, viszont a balladaismeret modernebb formáihoz vezethet, miként alábbi adataink majd sejttetni engedik.

A továbbiakban ugyanis, a típusok és változatok számától függetlenül, a kibédi népballadákat nem a hagyományos folklorisztikai módszerekkel akarjuk bemutatni, hanem az egész falu köztudatában szeretnők helyüket és súlyukat megtalálni. Kísérletünk fogyatékosságai talán hozzájárulnak ahhoz, hogy mások hasonló kutatásai jelentősebb eredményekkel záruljanak.

Ami a munkamegosztást illeti, közösen kidolgozott terv alapján a kikérdezést és a statisztikai táblázatok összeállítását RÁDULY János végezte, a dolgozat megfogalmazása pedig FARAGÓ Józsefnek jutott.

[3] SEPRŐDI, 1901—1913, XXIV, 46.

[4] A gyűjteményből eddig csak kis mutatványok jelentek meg: FARAGÓ—RÁDULY, 1965 és RÁDULY, 1969.

2.

Első táblázatunk életkor és nem szerint csoportosítva mutatja a kikérdezettek számát:

Életkor	Férfi	Nő	Összesen
8—15 éves	154	149	303
16—30 éves	140	160	300
31—50 éves	142	162	304
50 fölött	133	170	303
Összesen	569	641	1210

A kikérdezettek száma mind életkor, mind nem szerint arányosan oszlik meg. Mivel Kibéd lakossága mintegy 2500, minden második lakost kikérdeztünk — sőt a 8 év alattiakat leszámítva, a kikérdezés aránya felénél nagyobb volt. Következőleg az összegyűjtött adatok erre a falura nézve kétségtelenül jellemzőek és érvényesek.

Az egyes balladák ismertségi fokára és minőségére vonatkozó válaszokat négyféleképpen kategorizáltuk: 1. *Hagyományból tudják*, vagyis élőszájból, a falu folklórájából sajátították el. 2. *Könyvből tudják*. Ez az összevont jelölés az elsajátítás valamennyi modern, civilizált formáját és módját: az iskolát, az énekkart, a színpadot, a rádiót stb. magában foglalja. 3. *Hallottak róla*, tehát már nem tudják reprodukálni, és hallomásuk forrása sem mindig bizonyos. 4. *Nem hallottak róla*.

A kikérdezett balladákat úgy válogattuk össze, hogy a székely folklórban honosak legyenek, s a magyar népballadaköltészet valamennyi történeti rétegét képviseljék.

Barcsai (Az elégetett hűtlen asszony) balladája a magyar folklór egyik halhatatlan remekműve. Mint a görög hitrege szerint Zeusz fejéből Pallasz Athéne, minden előzmény nélkül, a régi magyar balladákra jellemző összes kvalitások hiánytalan fegyverzetében ugrott elő a székely folklór mélyéből. Ez volt az első klasszikus magyar népballada a szó teljes, igazi értelmében, amely — 1858. október 31-én — nyomdafestéket látott,[5] és jelentőségéhez méltó szenzációt keltett. A fáradhatatlan Erdélyi János, a magyar népköltészet európai kitekintésű első nagy teoretikusa, három hét múlva már elemző tanulmányt közölt róla,[6] olyan megállapításokkal, amelyeknek zömét a régi magyar balladakincs jó részére általánosítva ma is elfogadhatjuk. Mostani méltatóinak tömör megfogalmazása szerint „komor szépségű, páratlan drámai erejű ballada".[7] Hírnevét, ha lehet, még tovább öregbítették Vargyas Lajos kutatásai, aki mongol hősepikai párhuzamok alapján a keletről hozott örökségbe sorolta.[8] Vargyas jegyzéke szerint mindössze 7 változatban ismeretes, kizárólag a Székelyföldről; e változatok egyikét Seprődi közölte Kibédről.[9]

[5] Nagy Lajos, 1858.
[6] Erdélyi, 1858.
[7] Csanádi Imre—Vargyas Lajos, 1954, 449.
[8] Vargyas, 1967, 160—163.
[9] Seprődi, 1901—1913, XXIII, 229—231.

A *Barcsai*-ballada ismerete a faluban ma az alábbi képet mutatja:

Életkor	Hagyományból tudják		Könyvből tudják		Hallottak róla		Nem halottak róla	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
8—15 éves	—	—	13	17	2	3	139	129
16—30 éves	—	—	3	8	—	2	137	150
31—50 éves	—	—	—	2	4	5	138	155
50 fölött	1	—	—	—	6	8	126	162
Összesen	1	—	16	27	12	18	540	596

A falu egyetlen lakosa, aki a balladát a hagyományból tudja, az öreg *Majlát (Pozdor) János*, SEPRŐDI néhai adatközlőjének fia. Édesapjától gyermekkorában nem egyszer hallotta emlegetni, hogy „ezt a régi éneket még SEPRŐDI tanár úr is leírta" — mégis csak több napi gondolkodás után tudta a múlt mélyéből emlékezetébe idézni, mert ő maga ötven év óta sohasem énekelte. A kimutatás „Könyvből tudják" rovatában a fiatalok vannak előnyben; nyilván iskolai tanulmányaik során ismerték meg a balladát. A „Hallottak róla" rovatban viszont az idősebbek járnak az élen; talán a helyi változatok távoli emléke derenghet a fejükben.

Molnár Anna (Az elcsalt menyecske) balladáját VARGYAS a magyar balladaköltészet középkori francia eredetű rétegébe sorolta, azzal a kiegészítéssel, hogy egyik epizódja, a fa alatti jelenet, keletről hozott ősi örökségként olvadt bele a nyugat-európai témába.[10] 50 változatát tartja számon; ezeknek abszolút többsége (41) erdélyi székely és moldvai csángó gyűjtés. SEPRŐDI Kibéden szintén megtalálta.[11] Kimutatásunk róla a következő:

Életkor	Hagyományból tudják		Könyvből tudják		Hallottak róla		Nem hallottak róla	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
8—15 éves	—	—	37	40	12	14	105	95
16—30 éves	—	—	16	21	6	11	118	128
31—50 éves	—	—	17	19	5	11	120	132
50 fölött	—	3	3	5	7	15	123	147
Összesen	—	3	73	85	30	51	466	502

Hagyományos ismerete alig, könyvismerete jóval nagyobb, mint a *Barcsai*-balladának. Sokkal többen is hallottak róla.

A rossz feleség balladáját VARGYAS a francia eredetű rétegbe sorolta és 22 változatát ismertette;[12] ezek az egész magyar folklórterületen egyenle-

[10] VARGYAS, 1967, 129—157.
[11] SEPRŐDI, 1901—1913, XXIV, 38—40.
[12] VARGYAS, 1967, 93—96.

tesen kerültek felszínre. Seprődi szintén közölte,[13] mi pedig az alábbi kimutatást állítottuk össze:

Életkor	Hagyományból tudják		Könyvből tudják		Hallottak róla		Nem halottak róla	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
8—15 éves	—	—	31	36	14	21	109	92
16—30 éves	—	2	17	20	7	18	116	120
31—50 éves	1	3	5	11	31	53	105	95
50 fölött	1	7	—	6	8	88	124	69
Összesen	2	12	53	73	60	180	454	376

Hagyományos ismerete az idősebbek körében, könyvismerete a fiatalok soraiban, a „Hallottak róla" rovat pedig mindenik korosztálynál fokozódó emelkedést mutat.

Szabó Vilma (A gyermekgyilkos leány-anya) balladáját Vargyas szintén a francia eredetű rétegbe sorolta, és egy régi, valamint egy új,modernizálódott redakcióját különböztette meg.[14] A régi nagyon ritka, mindössze 10 változatban ismeretes, a magyar folklórnak kizárólag archaikus területéről: a bukovinai székelyektől és a moldvai csángóktól. Az új redakcióból 165 változatra utalt, sokaságuk miatt mellőzve felsorolásukat. Megjegyzése szerint „túlnyomó részük magyarországi feljegyzés. Erdélyben most van terjedőben". Seprődi szintén megtalálta,[15] kimutatásunk pedig, az eddigi példákhoz viszonyítva, mindenik rovatban növekvő népszerűségét bizonyítja:

Életkor	Hagyományból tudják		Könyvből tudják		Hallottak róla		Nem halottak róla	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
8—15 éves	6	26	3	5	44	35	101	83
16—30 éves	9	17	16	21	30	38	85	84
31—50 éves	4	9	—	—	11	54	127	99
50 fölött	11	38	—	—	67	91	55	41
Összesen	30	90	19	26	152	218	368	307

A fenti négy régi vagy klasszikus ballada után következő példaként az újabbkori betyárköltészet egyik legnépszerűbb darabját, *Rózsa Sándor* balladáját választottuk. A faluban már Seprődi megtalálta.[16] Általános népszerűségét az erdélyi parasztság körében az a körülmény is elősegíthette, hogy Rózsa Sándor Szamosújváron (Gherla) töltötte életfogytiglani (1878) börtönbüntetését; sírját a rabtemetőben ma is mutogatják. Kimutatásunk

[13] Seprődi, 1901—1913, XXIII, 357.
[14] Vargyas, 1967, 52—62.
[15] Seprődi, 1901—1913, XXIV, 43—44.
[16] Seprődi, 1901—1913, XXIV, 41—42.

szembetűnően tanúsítja ezt a népszerűséget, hisz az ismertségi fokozatok számoszlopai — az összes előbbi táblázatokhoz viszonyítva — valamennyi rovatban ugrásszerű növekedést mutatnak. Sőt, első és egyetlen eset, amidőn a „Nem hallottak róla" rovatba szám helyett egy hiányjelet írhattunk:

Életkor	Hagyományból tudják		Könyvből tudják		Hallottak róla		Nem hallottak róla	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
8—15 éves	21	16	88	59	45	47	—	27
16—30 éves	28	5	38	31	27	16	47	108
31—50 éves	43	26	7	8	77	54	15	74
50 fölött	17	11	—	—	91	82	25	77
Összesen	109	58	133	98	240	199	87	286

Utolsónak hagytuk *Butyka Imre* balladáját. Seprődi gyűjteményében hiába keressük, valószínűleg azért, mert a megénekelt rablógyilkosság a századforduló táján, vagy még később történt volna Kibédtől nem messze, Korondon (Corund). Olyan helyi balladával van dolgunk, amely a magyar folklórban nem terjedt el széles körben. A „Könyvből ismerik" rovat mínusz jelei mutatják, hogy a szóbeli hagyományt az írott forma ezúttal egyáltalán nem befolyásolta vagy támogatta. Valóban, e balladatípusnak mostanáig csak egyetlen változata látott nyomdafestéket — ez pedig bizonyára nem jutott el a faluba.[17] Íme a kimutatás:

Életkor	Hagyományból tudják		Könyvből tudják		Hallottak róla		Nem hallottak róla	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
8—15 éves	3	1	—	—	4	4	145	144
16—30 éves	2	2	—	—	3	2	135	156
31—50 éves	3	2	—	—	4	3	135	157
50 fölött	4	3	—	—	7	8	122	159
Összesen	12	8	—	—	18	17	537	616

Ha már most a hat ballada kikérdezése nyomán nyert adatokra együttes pillantást vetünk, a számok tömegéből élesen körvonalazódik a balladák életének, népszerűségének néhány törvényszerűsége — természetesen a vizsgált falura vonatkoztatva.

A *Barcsai*tól a *Rózsa Sándor*ig húzódó történeti sor azt mutatja, hogy minél régebbi egy ballada, és napjainkra minél összébb szorult földrajzilag, annál kevésbé ismerik a faluban. És fordítva: minél frisebb történetileg és minél általánosabb földrajzilag, annál jobban él a falu köztudatában. Helyileg azok a balladák dominálnak, amelyek az egész folklórban, kultúrában álta-

[17] Faragó József, 1965, 417.

lában dominálnak. *Butyka Imre* példája mutatja, hogy hiába keletkezett ez a ballada a közelmúltban és a közelben: ugyanazok a kvalitásai, amelyek nem voltak elégségesek hozzá, hogy a magyar folklórban mindenütt szétterjedjen, ahhoz sem voltak elégségesek, hogy Kibéden közismertté, közkedveltté legyen. Egy falu köztudatában — akárcsak tenger a vízcseppben —, mintha az egész balladaköltészet sorsa és helyzete látszana tükröződni.

A „Hagyományból tudják" rovatban a fiatal generációk kisebbségben vannak, sőt a legrégebbi balladáknál merőben hiányzanak. A „Könyvből tudják" rovatban viszont a fiatalok vannak túlsúlyban; az idősebbek és az öregek itt-ott egészen eltűnnek. Más szóval: az idősek *még* többnyire a hagyományból, a fiatalok *már* többnyire a könyvből sajátítják el a balladákat. Még más szóval: a hagyományos balladaköltészet őrizői és fenntartói az öregek, miközben az iskolázott, olvasott fiatalokon át a falu köztudatába gáttalanul ömlenek a könyvballadák. E két rovat közt a dialektikus összefüggés nyilvánvaló: amilyen mérvben a könyvballadák mind nagyobb tért hódítanak, olyan mérvben a hagyományos balladák mind kisebb meg kisebb helyre szorulnak.

A balladaismeret és a nemek viszonyát vizsgálva azt látjuk, hogy *Barcsai, Molnár Anna, A rossz feleség* és *Szabó Vilma* balladáját több nő, mint férfi, viszont *Rózsa Sándor* és *Butyka Imre* balladáját több férfi, mint nő énekli, tudja vagy hallott róla. Ez a megoszlás annyira következetes és szembetűnő, hogy a számoszlopokban az egy-két kivétel csakis véletlennek tekinthető. Nos, az előbbi négy balladának nő, az utóbbi kettőnek férfi a tragikus hőse. Van tehát egy vonzalom, érvényesül egy szelekció, amelynek folytán a balladaköltészetből a nők elsősorban a női tragédiákra, a férfiak elsősorban a férfitragédiákra reagálnak.[18] *Rózsa Sándor* balladájának kiugró népszerűsége a férfiak közt még külön azzal a körülménnyel is magyarázható, hogy férfimulatságokban, boroskancsó mellett ez az egyik kedvenc nótájuk.

3.

Most pedig, a balladakutatást érintő további tanulságok kedvéért, vonjuk össze az életkorokat és nemeket, és összesítsük a hat ballada kikérdezése során nyert adatokat. A számokat ezúttal abszolút értéküket mellett, kettőspont után, százalékban megadva is feltüntetjük:

Ballada	Hagyományból tudják	Könyvből tudják	Hallottak róla	Nem hallottak róla
Barcsai	1 : 0,1%	43 : 3,4%	30 : 2,5%	1136 : 94%
Molnár Anna	3 : 0,3%	158 : 13%	81 : 6,7%	968 : 80%
A rossz feleség	14 : 1,2%	126 : 10,4%	240 : 19,8%	830 : 68,6%
Szabó Vilma	120 : 10%	43 : 3,7%	370 : 30,5%	675 : 55,8%
Rózsa Sándor	167 : 13,8%	231 : 19,1%	439 : 36,3%	373 : 30,8%
Butyka Imre	20 : 1,6%	—	35 : 2,9%	1155 : 95,5%
Átlag	54 : 4,5%	101 : 8,3%	199 : 16,4%	856 : 70,8%

[18] Arra a rokon jelenségre nézve, hogy egyes női mesemondóknak szerte a világon különös érzékük van a mesékben az anyaság, a női sors és a női szenvedések ábrázolására, összefoglalóan l. Dégh Linda, 1962, 206.

Az első rovat tanulsága szerint a falu lakosságának csak 4,5%-a ismer népballadát a hagyományból. Eszerint a folkloristának 20—25 embert kell megkérdeznie, amíg egy hagyományos balladára talál, föltéve, ha bármilyen darabbal megelégszik. Ha egy *Molnár Anna*-féle ritkaságot keres, 333 embert, ha pedig egy *Barcsai*-féle régiség után kutat, több mint 1000 embert kell végigkérdeznie, amíg eredményre jut. A ballada ritkaságától függően a folklorista idejéből és munkájából sokszorosan több a ráfordítás a keresésre, mint a tényleges gyűjtésre.

A második rovat azt mutatja, hogy a hagyományos íratlan kultúra és a modern írásos kultúra nagy történelmi szerepcseréje során, a kimondott és a kinyomtatott szó versenyében, az utóbbi máris óriási fölénybe jutott: szinte kétszer annyian (8,3%) tudnak a faluban balladát könyvből, mint a szóbeli hagyományból.[19] Ismét konkrét példát mondva, a *Barcsai*-ballada bízvást kiveszett az élő folklórból, de több mint negyvenszeres (1 : 43) súllyal tért vissza nyomtatott úton a falu kultúrájába. A folklorista arról sem feledkezik meg, hogy a faluban a hagyományos balladák meg a könyvballadák nem élnek külön életet, hanem kölcsönösen hatnak egymásra, összekeverednek, miáltal a folklorizációnak és a folklorizmusnak, irodalom és folklór integrálódásának végtelen változatai adódnak. Íme a folklór jelenkori fejlődésének egyik alaptörvénye, amelyről nagy hiba volna bármely kutatás alkalmával megfeledkeznünk.

A harmadik rovat szerint az előbbi két kategóriánál együttvéve is többen vannak a faluban azok, akik csak hallottak a kikérdezett balladákról (16,4%). Hallomásuk részint a helyi hagyományból, részint az irodalomból táplálkozik. Ez a kategória a folkloristát a faluban a ballada jobb ismerői felé irányíthatja.

A legnagyobb meglepetést a negyedik rovat szolgáltatja. Kiderül, hogy nincs egyetlen olyan ballada sem, amelyről a faluban mindenki tudna.[20] Mi több, a falu egész ballada-tudata meglehetősen kicsiny: a lakosság 70,8%-a nem is hallott a balladákról. Ez az eredmény túlmutat a szorosan vett folklorisztikai feladatokon. Művelődéspolitikai kérdés: íme a parasztság nagy tömegei, amelyek már kinőttek a folklórból, de még nem nőttek bele eléggé az irodalomba; a hagyományból *már* nem tudnak a népballadáról, de *még* a könyvekből sem értesültek róla.

Egy-egy országban és szerte Európában minél több hasonló fölmérést kellene végeznünk, hogy az európai népballada mai helyzetéről minél plasztikusabb képet nyerjünk. Tudnunk kellene, hogy a parasztság körében — területenként, nyelvenként váltakozva — milyen mérvben élnek még a hagyományos balladák; hol milyen erőket volna szükséges vagy érdemes mozgósí-

[19] További részletkutatásokkal kellene földeríteni, hogy e rovatban mekkora a súlya a tankönyvnek (vagyis az iskolai oktatásnak) és mekkora a népköltési kiadványnak (vagyis a közművelődésnek). Azt is vizsgálni kellene, hogy a falu helyhez kötöttebb mezőgazdasági, vagy pedig ingázó ipari dolgozói olvasnak-e többet — a mi esetünkben több népballadát. A kérdés elméletéhez l. Ortutay Gyula, 1962.

[20] Pinck Louis lotharingiai gyűjteménye nyomán „Fritz Spieser konkrét vizsgálatokat végzett a dalkészletre vonatkozólag. Kitűnt, hogy a daloknak csak egy része tekinthető az egész »faluközösség« tulajdonának, ellenben sok dal a faluban csak kisebb csoportok, sőt egyesek sajátja. Ez azokra a Pinck-gyűjtötte régi stílusú lotharingiai dalokra is érvényes, amelyek bámulatosan alacsony elterjedtségi értéket, éspedig 1—8-as mutatószámokat mutattak, miközben az újabb, nem regionális jellegű népdalok általában elérték a 30—60-as értéket, az úgynevezett divatos dalok és szezonslágerek pedig 180-ig terjedő számokkal uralkodtak." Bausinger Hermann, 1968, 268.

tani, hogy minden — szóbeliségénél fogva veszendő — értéket összegyűjtsünk. S vajon hogyan, mit és mennyit kellene publikálnunk ahhoz, hogy az európai parasztság, minekutána elvesztette őseinek évszázadokon át felhalmozott balladás örökségét, visszanyerje azt a könyvekből — most már nem mint folklórt, hanem mint irodalmat: a nemzeti és az egyetemes kultúra egy részét.

Kolozsvár-Cluj

FARAGÓ JÓZSEF — RÁDULY JÁNOS

IRODALOM

BAUSINGER, Hermann
1968 *Formen der „Volkspoesie"*. Grundlagen der Germanistik, 6. Berlin.

CSANÁDI Imre—VARGYAS Lajos
1954 *Röpülj, páva, röpülj*. Magyar népballadák és balladás dalok. Bp.

DÉGH, Linda
1962 *Mrächen, Erzähler und Erzählgemeinschaft* dargestellt an der ungarischen Volksüberlieferung. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde, 23. Berlin.

ERDÉLYI János
1858 *Népköltészeti*. Szépirodalmi Közlöny, II, 232—237.

FARAGÓ József
1965 *Jávorfa-muzsika*. Népballadák. Bukarest.

FARAGÓ József—RÁDULY János
1965 *„A gazdag asszony anyja" balladájának ismeretlen változatai*. Igaz Szó, XIII, 438—442.

NAGY Lajos
1858 *Barcsai*. Ballada a nép ajakáról. Kolozsvári Közlöny, III. 87. sz. 361.

ORTUTAY Gyula
1962 *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában*. Ethn. LXXIII, 497—511.

RÁDULY János
1969 *Népballadák nyomában*. Művelődés, XXII, 2. sz. 47—48.

SEPRŐDI János
1901—1913 *Marosszéki dalgyűjtemény*. Ethn. XII, 359—372; XIII, 416—428; XVII, 243—249, 298—307; XXIII, 225—231, 294—298, 352—359; XXIV, 36—49.

VARGYAS Lajos
1967 *Researches into the Medieval History of Folk Ballad*. Bp.

Йожеф Фараго—Янош Радуль:

НАРОДНЫЕ БАЛЛАДЫ В ОДНОЙ ТРАНСИЛЬВАНСКОЙ ВЕНГЕРСКОЙ ДЕРЕВНЕ (РУМЫНИЯ) В НАШИ ДНИ

(Резюме)

Авторы проводили свои исследования в деревне Кибед (румын. Chibed). Они опросили 1210 лиц, насколько им известны шесть выбранных авторами венгерских народных баллад. На основе возраста и пола (среди опрошенных были как мужчины, так и женщины, возраст – от 8 лет до глубокой старости) опрошенные распределялись приблизительно пропорционально. Шесть же выбранных народных венгерских баллад представляют особенности различных исторических слоев народного фольклора. Степень знакомства с этими балладами авторы категоризировали по четырём группам: 1. знают по традиции, 2. из книг, 3. слышали, что существуют такие баллады, 4. не слыхали о них.

Из статистической таблицы, в которой собраны деревни с изораннными балладами, данные относительно знакомства населения этой видно, что чем древнее баллада, чем реже встречается она в венгерском фольклоре, тем меньше знают ее и жители этой деревни. Старики знают баллады скорее по традиции, они и являются хранителями традиций баллад-

ного фольклора, передают его дальше. Впротивоположность этому молодежь знает баллады в основном из книг (слышали в школе, читали, узнали в хоре, слышали по радио), через них распространяются в деревне книжные баллады Что касается соотношения опрошенных на основе пола, то женщины более знакомы с балладами, отражающими трагическую судьбу женщин, а, соответственно, наоборот: мужчины лучше знают баллады иной тематики.

На основе сравнения данных авторы пришли к выводу, что всего лишь 4,5 процента населения деревни знает баллады из устной традиции: фольклористу приходится опросить 20—25 человек, чтобы услышать устно передаваемую балладу, а если его интересует более редкое произведение народной поэзии, то и 1000 человек В противоположность этому вдвое больше число тех (8,3%), кому известны выбранные авторами баллады из книг. 16,4% составляют те, кто только слышали о том, что такие баллады существуют, большинство же опрошенных (70,8%) даже и не слыхали о них. Таким образом, население села Кибед из устной традиции уже баллад не знает, а из книг *еще* с ними не познакомилось.

József Faragó—János Ráduly:

VOLKSBALLADEN IM HEUTIGEN BEWUßTSEIN EINES UNGARISCHEN DORFES IN RUMÄNIEN

(Auszug)

Die Autoren haben in Kibéd (rum. Chibed) (Kom. Maros) bezüglich des Kenntnisgrades von sechs ungarischen Volksballaden 1210 Personen befragt. Die Befragten, vom 8. Lebensjahr an bis zu den Ältesten, verteilten sich sowohl nach Lebensalter als nach Geschlecht, gleichmäßig. Bei diesen sechs Volksballaden waren alle geschichtlichen Stufen der ungarischen Balladendichtung vertreten. Der Kenntnisgrad der Balladen wurde von den Autoren in vier Gruppen kategorisiert: 1. Man kennt sie aus Überlieferung. 2. Man kennt sie aus Buch. 3. Man hörte nur über sie. 4. Man hörte nichts über sie.

Aus der auf die Kenntnis der einzelnen Balladen bezüglichen Statistik erhellt, daß je älter die Ballade ist, je seltener sie in der ungarischen Folklore vorkommt, desto weniger ist sie auch im Dorf bekannt. Die Alten kennen die Balladen mehr nur aus Überlieferung: sie sind die Weiterbelebenden der traditionellen Balladenkunst. Demgegenüber schöpfen die Jungen ihre Balladenkenntnis mehr nur aus Büchern (Schule,Lesen,Sängerchor, Radio usw.). Durch sie strömen die Bücherballaden ins Bewußtsein des Dorfes fortwährend ein. Den Anteil der Geschlechter betreffend, kennen die Frauen in größerem Maß die die Frauentragödien erzählenden Balladen und umgekehrt.

Eine Zusammenfassung der Tabellen deutet darauf hin, daß insgesamt 4,5% der Bevölkerung des Dorfes Volksballaden aus der Überlieferung kennt. Es werden vom Folklorist wenigstens 20—25 Leute befragt, bis irgendwelche traditionelle Ballade gefunden wird, wohl aber mehr als 1000 Leute, wenn er nach einer Seltenheit sucht.Demgegenüber sind zweimal so viele im Dorf zu finden (8,3%), die die Balladen aus Büchern kennen. Größer als die Zahlen dieser beiden Kategorien zusammen, ist die Zahl jener, die über die gefragten Balladen eben nur gehört haben (16,4%). Schließlich hat die überwiegende Mehrheit der Befragten (70,8%) nichts über die Balladen gehört. Der größte Teil der Bevölkerung von Kibéd weiß also *bereits* nichts von den Balladen, hat aber auch aus den Büchern *noch* keine Kenntnis von ihnen genommen.

Az aszalás, mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban

Az aszalás a táplálékul szolgáló növényi és állati nyersanyagok nedvességelvonása, célja az eltarthatóság növelése. Jobbára gyűjtögetéssel szerzett alapanyagokat aszalnak, de tartósítanak így termesztett gyümölcsöket és más növényeket (gabonafélék, kender, len) is. Az aszalt gyümölcsöket változatos módon készítik és fogyasztják el. Az aszalásról és általában a tartósítási eljárásokról a magyar néprajzi irodalomban BÁTKY Zsigmond nyújt átfogó képet.[1] A kisebb területet feldolgozó munkák közül GYÖRFFY István és LUBY Margit adatai Szatmár megyére vonatkoznak,[2] NYILASSY Judit pedig zengővárkonyi adatokat dolgoz fel.[3] Jól használhatók a különböző táplálkozási monográfiák,[4] szakácskönyvek,[5] és útleírások is.[6] A gyűjtögető gazdálkodást érintő feldolgozások is fontos kiegészítéssel szolgálnak[7] csakúgy, mint a táj- és falumonográfiák.[8] Minőségileg is kiváló adatokat és egy-egy terület gyümölcstermelésének részletes ismertetését találjuk a XIX. századra vonatkozóan — a néprajzi irodalomban kissé elhanyagolt — gazdasági folyóiratokban.[9] Utalnunk kell még a szépszámú, idevonatkozó nyelvészeti feldolgozásra is.[10] Az általános jellegű közlések közül külön is kiemeljük TAKÁTS Sándor feldolgozását, amelyben az aszalás történetéhez nyújt értékes adatokat.[11] A kérdésről átfogó képet fest és európai összehasonlító anyagot közöl TALVE I.[12]

A Zempléni-hegységben a vadontermő növények táplálkozásban betöltött szerepét és jelentőségét UJVÁRY Zoltán dolgozta föl.[13] Munkája az asza-

[1] BÁTKY Zsigmond, é. n., II. 49—50.

[2] GYÖRFFY István, 1911, 249—252; BENEDEKFALVY LUBY Margit, 1939, 300—310.

[3] NYILASSY Judit, 1957, II, 165—171.

[4] Átfogó képet és a kérdés jól áttekinthető irodalmát adja MORVAY Judit, 1962, 10—17; RAPAICS Raymund, 1940, 123—138; ECSEDI István, 1934, 307—320.

[5] GUNDEL Károly, 1943, 287—371; K. MÁTYUS István, 1787, 320—434; RADVÁNSZKY Béla, 1893.

[6] TÚRÓCZI-TROSZTLER József (szerk.), 1956, 118—119; GUNDA Béla, 1956, 33; TAKÁTS Sándor, III, 1915.

[7] BÖDEI János, 1943, 69—96; GUNDA Béla, 1937, 45—71; GUNDA Béla, 1938, 213—214; GUNDA Béla, 1960, 207—218; GUNDA Béla, 1966, 13—64; E. FEHÉR Julianna, 1957, 267—292; MÁRKUS Mihály, 1941, 173—177; VAJKAI Aurél, 1941, 231—258.

[8] BALOGH István, 1969, 209; GÖNCZI Ferenc, 1895, 129; GÖNCZI Ferenc, 1914, 583; KATONA Imre, 1962, 71—81; VAJKAI Aurél, 1959, 145—146.

[9] BOGMA Márton, 1845, 1324—1326; FARKAS Ferenc, 1848, 24; KOLOS Dániel, 1859, 183—184; KREITH Vilmos, 1863, 115—116; SZÉKELYFY Gyula, 1859, 166—168; SZENTPÉTERY Samu, 1854, 1629—1632; TÓTHFALUSI Miklós, 1863, 326—328.

[10] SZINNYEI József, 1893—1896, 1329; TAKÁCS Lajos, 1969, 120—123.

[11] TAKÁCS Sándor, 1932, 204, 26—54.

[12] TALVE I., 1960, 398—401.

[13] UJVÁRY Zoltán, 1957, 231—244; UJVÁRY Zoltán, 1959, 241—276.

lással kapcsolatban is értékes adatokat szolgáltat. A közép-zempléni falvak vonatkozásában szakdolgozatában hasonló témával foglalkozott SZIGETHY Jolán.[14] Számos adatot találhatunk a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének zempléni kutatásai során készült településsel, gazdálkodással, kendermunkával és táplálkozással kapcsolatos szakdolgozatokban és gyűjtésekben is.[15]

A kerti és vadgyümölcsök mesterséges szárítása a Zempléni-hegység területén igen jelentős és változatos. Ehhez az anyaghoz gyűjtőmunkát

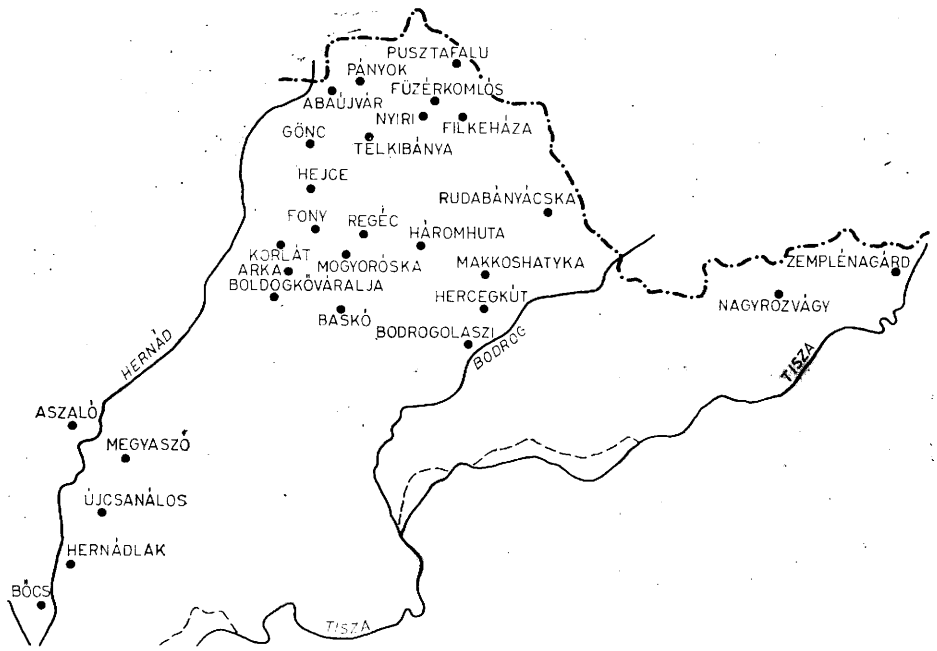

1. kép. A gyűjtőterület falvai

a következő falvakban végeztem: Abaújvár, Aszaló, Bodrogolaszi, Bőcs, Filkeháza, Füzérkomlós, Gönc, Hercegkút, Hernádkak, Makkoshotyka, Megyaszó, Nyíri, Pányok, Regéc, Rudabányácska, Telkibánya, Újcsanálos és Zemplénagárd. Arka, Baskó, Boldogkőváralja, Fony, Óhuta, Újhuta, Középhuta (közigazgatási néven: Háromhuta), Hejce, Korlát, Mogyoróska és Pusztafalu községekből a debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattárában találtam adatokat. A gyűjtőterületet az 1. képen közlöm.

[14] SZIGETHY Jolán, 1958, kézirat a KLTE Néprajzi Intézetének Adattárában (a továbbiakban: DENIA). Ltsz.: 397.

[15] A debreceni KLTE Néprajzi Intézetének Adattára Zemplénkutatás anyagából csupán a jelentősebbeket emelem ki: BARTA János, Ltsz: 611; BÉKEFI Margit, Ltsz: 461, SZALACSI-RÁCZ Mária, Ltsz: 710; SZABÓ László, Ltsz: 753; NAGY Benjámin, Ltsz: 26; VARGA Gyula, Ltsz: 28. Ugyancsak itt említem meg KOVÁTS Dániel sátoraljaújhelyi néprajzi szakkörét, segítségükért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

A természeti, földrajzi adottságok, a terület viszonylagos zártsága, a gazdasági fejlődés lassú üteme és a gazdasági fejlettségnek a környező területekhez viszonyított alacsonyabb szintje meghatározó okai az igen jelentős erdei gyűjtögetésnek. A hegység falvainak jó részében a művelhető föld meglehetősen kevés, a földművelés másodlagos szerepet kap. Az erdőgazdálkodás mellett megélhetésüket számos más mellékhaszonvétellel is kellett biztosítaniuk. Mint mondják, a községeknek „az erdő volt a kenyere". A fő jövedelmet nyújtó fa- és erdőmunkák mellett igen jelentős volt az erdei gyűjtögetés. Egy-egy idényben szinte szekérszámra gyűjtötték és szárították a gombát, és a különféle vadgyümölcsöket. Ebből egy-egy ügyesebb család évente több ezer forintnyi haszonra tett szert.[16] Gyűjtötték és távoli vidékekre hordták eladni a gombát, vadgyümölcsöket, a különböző gyógynövényeket és füveket. A völgyek közé szorult kis falvakban — Regéc, Fony, Mogyoróska, Háromhuta, Arka, Baskó — egy-két évtizeddel ezelőtt sem voltak még rendezett kerti gyümölcsösök. A vidék gyümölcskultúrájának megismeréséhez a századeleji lejegyzések és statisztikai adatok is tanulságos példákkal szolgálnak. „A megyében egyetlen rendezett gyümölcsös sincs. A kassai piaczon ítélhetni meg legjobban a gönczi asszonyok gyümölcstermesztményét; a beszteri cseresznye-, az őszi császár- és őszi bergamot körtén kivül a piaczra hozott másfajta gyümölcsnek íze fanyar; egyetlen jobb fajta fajra nem akadni; az egyesek gyümölcsöseiben megtermett gyümölcskivételek alig födözik a családok szükségletét" — írja Korponay János.[17] A gyümölcstermesztés a zempléni falvak többségében alig kapott nagyobb szerepet a házi szükségletek kielégítésénél. Ezt bizonyítják néhány falu 1895—1935 közötti gyümölcsfafelmérési adatai is:

Falu	Alma		Körte		Szilva		Meggy		Összesen	
	1895	1935	1895	1935	1895	1935	1895	1935	1895	1935
Abaújvár	290	1 059	212	234	3 345	1 406	45	19	4 227	3 524
Filkeháza	91	313	131	153	1 652	1 081	19	9	1 986	1 744
Nyíri	763	1 072	893	235	12 854	1 379	23	8	15 542	2 963
Pányok	356	283	273	144	6 054	1 073	22	15	7 034	1 788
Pusztafalu	153	260	222	146	4 364	1 167	11	1	4 912	1 704
Telkibánya	1 004	2 554	469	563	8 100	3 300	100	66	10 422	8 445
Hejce	563	898	585	777	2 579	3 564	48	120	5 044	7 220
Fony	185	898	274	469	1 175	2 795	28	70	2 241	5 600
Regéc	49	92	32	66	934	534	1	2	1 666	836
Korlát	261	678	283	321	1 876	1 195	83	79	3 157	4 068
Arka	211	375	335	166	2 012	1 224	50	18	4 056	2 336
Boldogkőváralja	198	354	283	245	1 558	1 570	109	80	5 643	4 161
Mogyoróska	64	906	64	195	746	574	1	3	919	1 823
Komlóska	198	825	208	318	9 349	1 342	—	10	9 915	2 785
Baskó	357	942	141	308	1 064	1 456	—	—	1 615	2 863

A terület gyümölcskultúrájában mutatkozó mennyiségi különbség jobban észlelhető, ha ezeket az adatokat néhány szatmári, dél-borsodi, dél-zempléni falu adataival vetjük össze:

[16] Szabadfalvi József, 1964, 119; és vö.: Ujváry Zoltán, 1957, 231.
[17] Vö. Korponay János, 1866—1870, I, 331.

Falu	Alma		Körte		Szilva		Meggy		Összesen	
	1895	1935	1895	1935	1895	1935	1895	1935	1895	1935
Aszaló	650	650	491	480	4 690	2 177	248	56	9 108	6 114
Megyaszó	677	1 345	385	678	3 221	4 856	395	462	7 262	11 230
Hernádkak	963	2 711	274	750	1 506	2 407	217	250	3 542	8 098
Bőcs	2 105	1 516	782	937	7 220	6 723	1 905	919	13 579	12 495
Panyola	7 280	3 705	463	753	4 144	21 058	—	52	7 280	28 563

Az összevetett területeken mennyiségi különbség mutatkozik a termesztett és tartósított gyümölcsökben, következésképpen ez utal a konzerválás módszerére, technikájára és építményeire is. Általános tapasztalat, hogy a hagyományos gyümölcskultúrákhoz fejlettebb aszaló eljárások és építmények kapcsolódnak. Míg ahol jobbára a gyűjtögetett gyümölcsöket aszalják, illetőleg ahol csak újabban termelnek gyümölcsöt, ott általánosan primitívebbek az aszalás eljárásai és primitívebbek építményei is. A vadgyümölcsök táplálkozásban betöltött szerepére utalnak a Zempléni-hegység területén a *hagyásfák*, vagy *maglófák* (Nyíri) is, amelyek a legelőkön és erdei tisztásokon igen szép számmal fordulnak elő. Hagyásfákkal még napjainkban is csaknem mindenütt találkozunk a határban. Irtáskor nem vágják ki, gondozásukra ügyelnek. Termésük a szántóföld tulajdonosát illeti, de bárki szedhet belőle. Felhasználása sokrétű. Aszalják, bort vagy pálinkát *(dicskalé* — Baskó) készítenek belőle.[18] A táplálkozásban jobbára böjtben, nyáron az erdő vad gyümölcseinek, télen a tartósított alapanyagoknak még az 1950-es években is jelentős szerepe volt. Viszont a Bodrogközben, Miskolc és Szikszó közelében, a Sajó és a Tisza melletti falvakban a termesztett növények a vadnövényeket a táplálkozásból teljesen kiszorították. A gombaféleségeket a piacról, vagy a hegyekből lejáró vándorárusoktól szerzik be.

Az Abaúj és a Zemplén megyei falvak gyümölcsaszalóit és aszalási eljárásait vizsgálva a következő problémákkal foglalkozom: az aszalás nyersanyagai; aszalóformák és típusok; az aszalványok értékesítése és szerepe a népi táplálkozásban.

Aszalható és aszalt gyümölcsök, növényi táplálékok. Az *aszaló* és *aszalás* kifejezések a Zempléni-hegységben többféle értelmezésben fordulnak elő. Említik az égetéses irtásgazdálkodással kapcsolatban, amikor a fákat lábon állva kiszárítják olyképpen, hogy alul lehántják, illetőleg tűzzel megpörkölik a kérgét. Ez az eljárás és elnevezés a Zempléni-hegységen kívül az Északi Hegyvidéken, Erdélyben és szórványosan a Dunántúlon is előfordul. Somogy és Abaúj megyékben az Aszaló falunév ugyancsak a régi gazdálkodás emlékére utal.[19] Általánosan *aszalás*nak nevezik a kender napon vagy gyümölcsaszalókon való szárítását is. Ez nyilvánvalóan összefüggésben áll a gyümölcsaszaló kemencékkel. Hasonló adatokat említ Lükő Gábor a székely hatásoktól mentes két román faluból, Jugánból és Kelgyesztenből: A kinyűtt és *fej*ekben rögzített kendert két-három napig *aszalják* a kenderföldön. Az eláztatott kendert megmossák, *lábra teszik*, sátorosan széthúzzák a *fej*eket, hogy *asszon meg.*[20] A zempléni falvakban *aszalnak* mindenfajta gyümölcsöt, a ponyvára

[18] Ikvai Nándor, 1967, 31.
[19] Takács Lajos, 1969, 120.
[20] Lükő Gábor, 1934, 97—98.

száradni kirakott gabonát, a cérnára felfűzött gombát, de *szárítják* a gyógynövényeket, a kerti növények és virágok, a dinnye és sütőtök magjait, a paprikát, a komlót, sőt a húst is. A sörkészítéshez felhasznált árpát viszont *pörkölik*. Ujváry Zoltán a zempléni hegyvidék falvaiban a következő vadontermő növények aszalását említi: vadkörte, vadalma, vadcseresznye, gomba, vadszőlő (Gönc), som, csipke. Más növényeket (pl. szamóca, sóska, földimogyoró, számos gombafajta, szeder, csicsóka) gyűjtésük után nyersen, főzelék vagy leves formájában közvetlenül fogyasztották.[21]

A kerti gyümölcsök közül az almát, körtét és főleg a szilvát tartósították. A Zempléni-hegység falvaiban számos szilvafajta ismeretes, ezek közül azonban nem mindegyik alkalmas aszalásra. Nagy nedvességtartalma miatt nem aszalják a *törökbesztercei* vagy *törökbercencei* szilvát. Ebből elsősorban pálinkát főznek. Hasonlóképpen nem aszalják a korán érő *bódi*, *kékbódi*, a vörös, foltos héjú *lószemű*, vagy *ringló szilvát* és a *fehér ringlót* sem. Ez utóbbi kettőt dunsztolva, szirupos vízben tartósítják. A *vörös*, *veres* vagy *duráncai szilvát* viszont szokták aszalni. Az egyes községekben — természetesen — mutatkoznak némi különbségek is. Hercegkúton pl. valamennyi szilvaféleség közül csak a *beszterit* és a *duráncait* aszalják, s ez utóbbit a *beszterinél* is jobbnak tartják. Nyíriben még megkülönböztetik a *puhaveres* és *keményveres*, a *madárka* és a *boldogasszony szilvát*, de aszalásra csak nagyon ritkán használják. A viaszos, sárga bélű, kék héjú *beszteri szilvát* általánosan aszalják. A szárítással tartósított szilvának valamennyi faluban *aszaltszilva*, *aszuszilva*, *asszúszilva* a neve, csak Göncön fordult elő a *susinka* elnevezés, itt viszont a körtéből készült aszalványt mondják *asszú*nak. Itt említem meg, hogy a különböző szilvaféleségek, de különösen a besztercei szilva aszalásának történetéről, az aszalt szilva külföldre szállításáról és belföldi piacairól Rapaics Raymund részletesen ír.[22]

A szilva mellett leggyakrabban az almát és a körtét aszalják. Az almát sok cikkre, a körtét általában négyfelé vágják, s a magházat kiemelik belőle. Mindkét aszalt gyümölcs neve *susinka*, *szuszinka*. (A vizsgált területen általános terminológia.) Göncön az aszalt almát *macurká*nak, a körtét *asszú*nak nevezik. A félig aszalt gyümölcsöt Fony, Füzérkomlós, Háromhuta, Telkibánya, Mogyoróska, Pányok és Gönc lakói *pecsárká*nak mondják. Fonyban az *asszúkörtét* ún. *becskörté*ből, az apró, fonnyadt, korán érett körtéből készítik. A meggy aszalása minden faluban szokásos, de a szilvához viszonyítva sehol sincs nagy jelentősége. Falvanként általában három-négy család foglalkozik vele, a szilva és az alma aszalása mellett. A falvakban az előbbi statisztikai adatok szerint is nagyon kevés a meggyfa. Aszaló, Megyaszó, Bőcs községekben a barackot is aszalják. A mazsola pótlására *aszaltszőlő*t vagy *aszuszőlő*t a tokaji borvidék falvaiban illetőleg Aszalón készítenek. Nem minden szőlőt lehet tartósítani, leggyakrabban a *fehér* és *fekete kecskecsecsű*t fűzték raffiára vagy zsinegre. Ezt a tető alá aggatva padon vagy kamrában szárították ki. Hercegkúton pl. ezt az aratáskor készített lángosba tették.

A vadgyümölcsök közül a körtét legnagyobb mennyiségben Háromhutában aszalták. Baskón az aszalandó vadkörtének *macurka* volt a neve. Hercegkúton csak vadkörtét aszaltak, a *szocskos körte* (félig érett vadkörte) *susinká*ját valamennyi aszalható vad és kerti gyümölcs között a legjobbnak

[21] Ujváry Zoltán, 1957, 239—240.
[22] Rapaics Raymund, 1940, 123—138.

tartják. Aszaláson kívül a vadkörtét, összetörve és erjesztve bor készítésére is felhasználják. Mogyoróskán és Rudabányácskán a zölden lerázott vadkörtét földön, búzába vagy szalmába rakva *ívni*, érlelődni hagyták, majd pálinkát főztek belőle. Vagypedig a néhány nap alatt megbarnult, megpuhult, de még nem *lucskos* vadalmát megaszalták. A vadgyümölcsök Mogyoróskán és Háromhutában, de a szomszédos falvakban is aszalás útján kerültek a főtt ételek közé.[23]

Nagy szerepet kapott a hegyvidéki ember táplálkozásában, de a környező falvakban is jelentős táplálékként tartják számon a gombát. Egyes változatait csak azonnal feldolgozva fogyasztják. Ezek közül leggyakoribb az *őzike gomba*, a *csirkegomba*, a *pitypinke* vagy *potypinka gomba*, a *harmatgomba* és a *szarvasgomba*. Aszalni főleg a *tinóra* vagy *tinórú gombát*, ennek változatait: a *fenyő tinórát* és a *fekete tinórát* szokták. Aszalják még a *vajgombát* és a *galambgombát*. Bodrogolasziban néhány család jelenleg is nagyban foglalkozik *fenyűgomba* és a *petérkegomba* aszalásával. Az aszalás mellett a tartósítás más formáit is ismerik. Makkoshotykán a *harmatgombát* és a *rókagombát* főtt, sós vízben, hordóban tárolják. Zemplénagárdon a *harmatgombán* kívül a keserű *ficfagombát*, a *tinódigombát*, a *nyárfagombát* és a *pecérkegombát* is szárították.

Az aszalás eszközei és építményei. A Zempléni-hegyvidék falvaiban az aszalásnak két eltérő módját ismerik. Egyrészt a nap természetes melegét használják fel a növényi tápanyag nedvességelvonására és tartósítására, illetőleg mesterséges úton biztosítják az aszaláshoz szükséges hőmérsékletet. Az utóbbinak az a célja és előnye, hogy jelentősen megrövidíti a konzerválás idejét s ugyanakkor biztosítja az aszalás zavartalanságát is. A mesterséges szárításnak négy módja fordul elő a zempléni falvakban. Aszalnak: sütőkemencében, földbemélyített, külön erre a célra készített *aszaló*kban, föld feletti, szabadban álló kemencékben, és házszerű építményekben, ún. *aszaló-ház*akban.

A napon való szárítás az aszalék előállításának legegyszerűbb módja és nyilván legősibb eljárása. A Zempléni-hegység falvaiban szórványosan még láthatunk napra kitett gyümölcsöt. A szárítási idő ilyenkor 5—6 nap. Bodrogolasziban csak almát és körtét szárítanak napon, szilvát sohasem. Aszaló, Bőcs és Hernádkak falvakban szokás az eresz alá felfüggesztett *aszalókas*on, *lészkán* a nap melegével szárítani. Ez tulajdonképpen nem más, mint a *gyümölcsaszaló* fűzfából készült kerettel ellátott *aszalórács*a. A napon szárított aszalékot csaknem valamennyi községben hosszabb-rövidebb ideig még kemencében tovább aszalják, s így szárítják ki teljesen. A gombát leggyakrabban napon szárítják. Deszkalapra, tepsibe, rostára, cserépre, papírra, lepedőre vagy háztetőre rakják (2. kép). Csak akkor szokták zsinegre vagy cérnára fűzni, ha hűvös az idő és lassan szárad. Makkoshotykán a gomba természetes szárításának eszköze egy kb. 1,5 m magas, földbeásott karó, amelybe vaskampókat vagy V alakú drótokat rögzítenek. Ezekre egyenként szurkálják föl a megmosott, megtisztított gombát egészben. Két-három napos száradás után az aszalékot tárolják. Ennek a karónak a neve Mogyoróskán *osztró*, Makkoshotykán *gombaszárító oszlop* (3. kép). A szárításnak egy hasonló módját, fenyőfából készített gombaszárító kampókat Havasgáldról (Erdélyi Érchegység, Románia) Gunda Béla írja le.[24]

[23] Ujváry Zoltán, 1957, 239.
[24] Gunda Béla, 1966, 22.

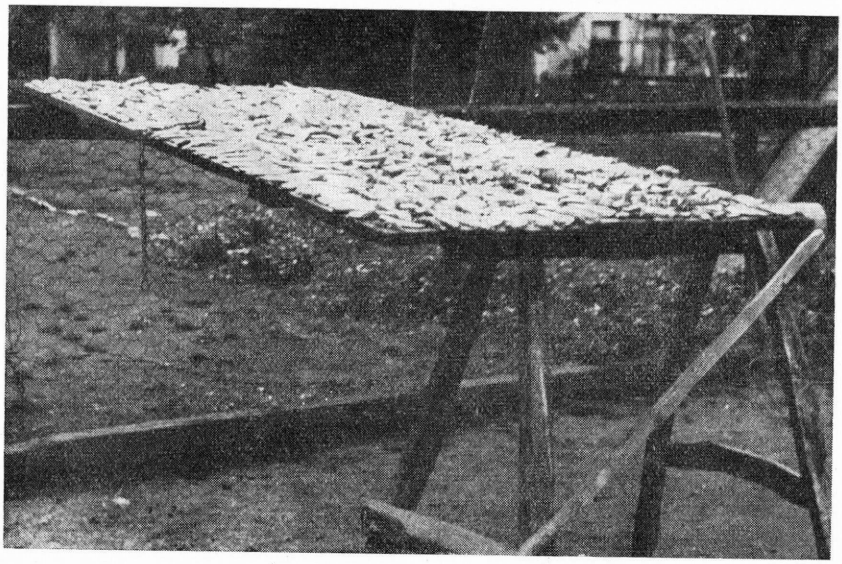

2. kép. Gombaszárítás. Mogyoróska. Abaúj m. (UJVÁRY felv.)

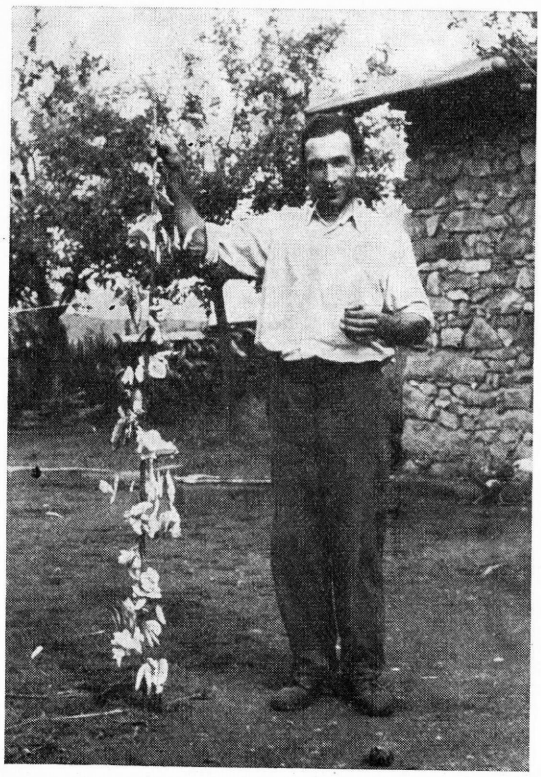

3. kép. Gombaszárító *osztró.* Mogyoróska, Abaúj m. (UJVÁRY felv.)

A gomba mesterséges szárítására a kemencéket, ritkábban a gyümölcsaszalókat is felhasználják. A gyümölcsaszalásnak a másik, mesterséges módja a sütőkemencében való szárítás. Nemcsak a különféle nyers növényi tápanyagokat, hanem kis mennyiségben a gabonaféléket, napraforgót vagy tökmagot, paprika, paradicsom és a kender magját, tilolás előtt a kendert, fonás előtt a szöszt itt szokták *megsüttetni*. Hercegkúton még kb. 1950-ig csaknem minden házban volt gyümölcsaszaló, azonban az ötvenes évek elejétől ezek rohamosan csökkentek, s 1968-ban már nem volt működő gyümölcsaszaló a faluban. Almát és szilvát néha még aszalnak, de már tepsiben és kemencében. Aszaláskor a kemencébe papírt tettek, vagy ruhára tették rá az aszalandó gyümölcsöt. Nagyrozvágyon főleg a kemencében aszaltak, Göncön a kemencén kívül, a tűzhely tetején és a sütőben is. A kemencében való aszalás elterjedt Bodrogolasziban, Pányokon és hasonló adataink vannak a Borsod megyei Cserépfaluból is. A szalmára, papírral fedett tepsibe vagy fűzfából font *aszalódeszkára* rakott négy-nyolc kg cikkekre vágott gyümölcsöt általában három-négy napon át aszalják, az aszalás folytonosságát naponként többször is megszakítva. Az említett falvakban a kemencébe kerülő gyümölcsöt előbb napon megsüttetik. Az aszalék akkor lesz fényes, cukros és különösen tartós, ha a kemencéből többször kiszedik és a napon hagyják lehűlni. Az aszalás után szokásos néhány órára még a napra tenni az aszalékot, s csak ezt követően tárolják. Göncön az egyik legrégibb és legegyszerűbb gyümölcskonzerválási módnak tartják ezt az eljárást. Az almát és a még nem *szlotyó* (nem túlérett) szilvát a kemence aljára a hamuba öntötték, s az itt megaszalódó gyümölcsöt hamusan tárolták. Csak a felhasználás előtt mosták meg langyos vízben. Ezt a konzerválási eljárást váltotta fel az előzőleg megmosott gyümölcs tepsiben, sütőben történő aszalása.

A kifejezetten gyümölcsaszalásra használt építmények formailag nagyon gazdag csoportját a földbemélyített gyümölcsaszalók alkotják. Azokat a falvakat jellemzik és elsősorban azokban a falvakban maradtak fenn, amelyekben a vadgyümölcsök felhasználása a kerti gazdálkodás, egyáltalán a gyümölcsféleségek jelentősége — a mostoha természeti környezethez viszonyítva — nagy volt. Ezeknek az építményeknek a számát és formáját is döntően meghatározta, hogy az erdei gyűjtögetés milyen szerepet töltött be a falu táplálkozásában.

Az *aszaló*knak a telken való elhelyezése nagy változatosságot mutat. Boldogkőváralján pl. az *aszaló*k kint voltak a szőlőhegyen, a gyümölcsösökben, ahol a szilvások összeértek az erdővel.[25] Aszalón a szilvás és a szőlő egy tagban helyezkedett el, csupán egy széles út választotta el egymástól a kettőt. Ezen az úton álltak sorjában a gyümölcsaszalók. Mindenkié a saját szilvása mellett. Aszalásra emelt, kemencével ellátott épületek nem voltak, de a szőlő venyigéjéből készült csőszkunyhókat gyakran felhasználták a napon aszalt szilva tárolására. A századvégi filoxérajárvány nemcsak a szőlőt, hanem a szilvásokat is elpusztította. Az *aszaló*knak és a szőlőskunyhóknak ma már csak gyér emlékei élnek. Korláton a *gyümölcsaszaló*k szintén a falun kívüli gyümölcsösben, a falun túl, két-három km-re voltak. Itt 1961-ben még használták

[25] Paládi-Kovács Attila, megfigyelései szerint szilvaaszalók korábban csak a szőlőhegyen és a gyümölcsösökben voltak. Innen kerültek le a faluba. Ez összefüggésben áll a szilvások fokozatos pusztulásával. Megfigyelései Boldogkőváraljára vonatkoznak.

az *aszalók*at. Hejcén és Filkeházán az *aszalók*at a patak szakadékos oldalába vájták és füstelvezető kürtővel látták el.[26] Nyíriben, Baskón és Makkoshotykán az *aszalók* a kertben, a csűrök mögött voltak, de tíz éve egyáltalán nem aszalnak, az *aszalók* is elpusztultak. Bodrogolasziban az alvég kertjeiben, Hercegkúton pedig az udvaron, a ház előtt építették fel az *aszalók*at. A felsorolt példák bizonyítják, hogy a gyümölcsaszalókat a gazdasági udvartól távol igyekeztek felállítani. Elhelyezésükben nagy tűzveszélyességük meghatározó szerepet játszott. Az Ormánságban[27] és a Dráva mellékén[28] hasonlóan állították fel a szabadban álló aszalókemencéket, amelyeket éppúgy használtak kender és len szárítására, mint a zempléni aszalókat, vagy mint az ukrajnai gabona-, kender- és lenszárító *ovino*kat vagy a *šiš* típusú szárítókat.[29]

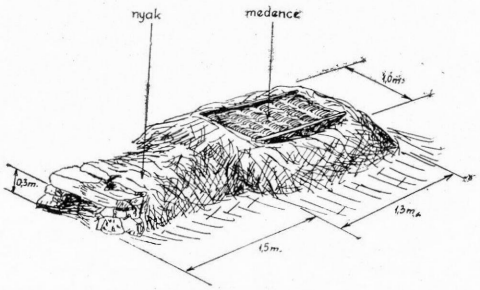

4. kép. A zempléni gyümölcsaszaló általános típusa

A Zempléni-hegységből a következő falvakból vannak a földbemélyített gyümölcsaszalók kenderszárításra való felhasználására adatok: Pányok, Abaújvár, Hercegkút, Aszaló, Megyaszó, Filkeháza, de ismeretes Pusztafalun[30] és Baskón is.[31] A kender szárítását ezekben a falvakban *aszalás*nak mondják. Az *aszalóléckára*, *aszalókas*ra helyezett 10—12 kévét két-négy óra hosszat szárították. A kendert, hasonlóan az aszalandó gyümölcshöz, ponyvával vagy ronggyal takarták le. Az aszalók megszűnése után a kender törés, tilolás előtti szárítására a kenyérsütőkemencéket használták fel. A *gyümölcsaszalók* kenderszárításra való felhasználása ezekben a falvakban csak másodlagos jelentőségű volt.

A zempléni, egyszerű fölbemélyített tüzelőszerkezettel ellátott aszalók szerkezetileg két részből állnak: 1. *nyak* vagy *tüzelőtér* (általános elnevezés, csak Hercegkúton *kandalló* a neve) és 2. a *medence* a *füstelvezető kürtő*vel (általánosan használt elnevezés) vagy *kürtő* nélkül (4. kép). Az *aszaló* nyakának hosszúsága változó volt, Pányokon pl. egy-két méter, a Hutákban sokszor a másfél métert is meghaladta. Ez az alagút tulajdonképpen a tűz és a füst lehűtésére, illetőleg az aszalómedencébe vezetésére szolgált. Általában négy, öblös kőből készítették, oldalát azzal rakták ki és földdel egészítették ki

[26] Petercsák Tivadar, megfigyelése és szíves közlése.
[27] Gunda Béla, 1956, 33.
[28] Vö. Gönczi Ferenc, 1895, 129.
[29] Vö. Blomkvist B. L., 1956, 295—303.
[30] Gönyey Sándor, 1939, 119—141.
[31] Flórián Mária, 1957, DENIA. Ltsz: 754.

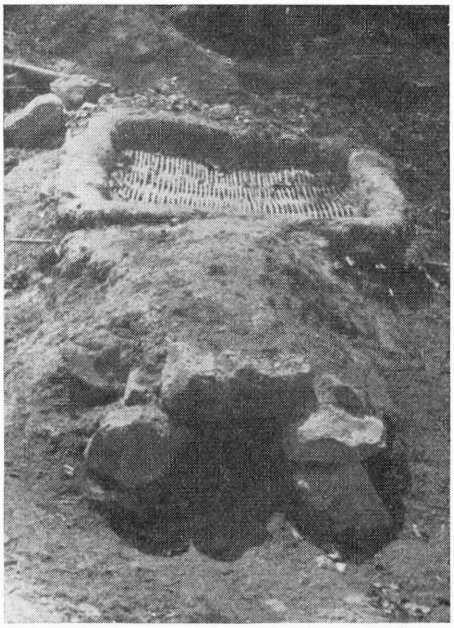

5. kép. Gyümölcsaszaló *(šušňa)* beépített *lészká*val. Középhuta/Háromhuta, Zemplén m. (UJVÁRY felv.)

a nyílásokat. Ezt Pányokon *légtelenítés*nek nevezték. A kemence szájába, vagyis a nyak nyílásába vaslemezt tettek, hogy ezzel is lassítsák az égést. A nyakrészben a láng megkötődött, csak a száraz füst került a *szárító medencé*be. A *szárító medence* olyan földbe vájt négyszögletes teknő, amelynek hossza kb. 1,3 méter, szélessége 1 méter, a föld felszínétől számított mélysége 0,3 méter volt. A *medence* Füzérkomlóson olyan földbesüllyesztett fadoboz volt, amelynek a tetejét sarokvassal ellátott ajtó zárta le. Ennek a doboznak vagy az aljára, vagy a közepére erősítették a *lészkát*. Természetesen ettől eltérő adatok is vannak. Ha az *aszalót* domboldalba építették, az alját töltéssel, kő vagy homok kiegészítéssel hozták egyenesbe. Élettartamuk nagyon változó. Hercegkúton évenként átrakták és újratapasztották az *aszalót*. Átépítésre általában akkor került sor, amikor az *aszalókas*ok elégtek. Az aszalókasokat kizárólag fűzfavesszőből készítették, nevük általánosan *lészak* vagy *lécka*. A betelepített német lakosság, ahol nem vette át a magyar terminológiákat, pl. Hercegkúton, ezt a *lészkát tērigáter*nek nevezi. A környező borsodi falvakban a *lészka*, a Bodrogközben *aszalósövény*,[32] az északi szlávok területén pedig *lésa*[33] elnevezése ismeretes. A különböző méretű aszalókasok általában mozgathatóak, téglalap és kör alakúak.

A kerti aszalók legtipikusabb formái Háromhutában találhatók (5—8. kép). Az 1950-es évek első felében még megtalálható formák ma már haszná-

[32] Vö. ECSEDI István, 1935, 166. KÁNTOR Mihály Cigándra vonatkozó adatait közli; ÉBNER Sándor, 1931, 6—16.

[33] NESÁZAL V., 1950, 178—179.

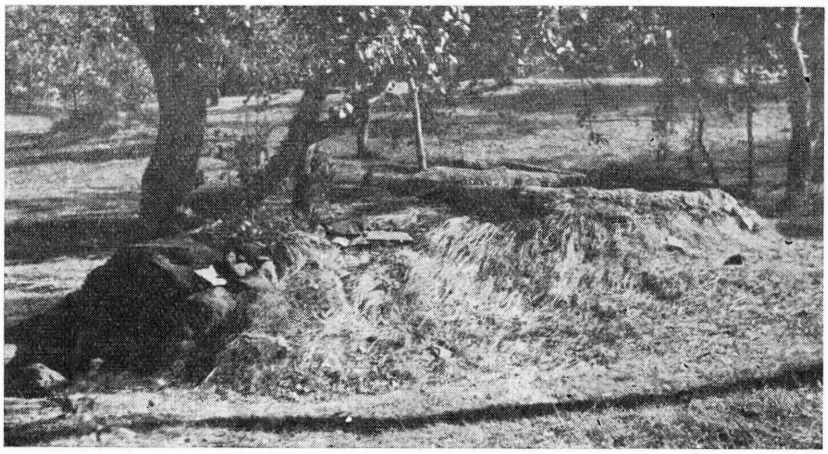

6. kép. Gyümölcsaszaló a gyümölcsösben. Óhuta/Háromhuta, Zemplén m. (GUNDA felv.)

laton kívül vannak. Az aszalók pusztulását jól megfigyelhetjük Baskón. A század első harmadában csaknem valamennyi kertben megtalálható az aszaló. Ekkor még főleg gombát eladásra is aszaltak, de gyakran szilvát is. Az 1960—61-ben működő aszalóknak az 1968-as gyűjtések során már semmi nyoma nem volt. Hernádkakon aszalásra és lekvárfőzésre egyaránt alkalmas építményt rekonstruáltam, amely tüzelőtere hasonlít a hercegkúti földbeásott lekvárfőző katlanhoz. Ez a következőképpen nézett ki: Az aszaló két, egymás-

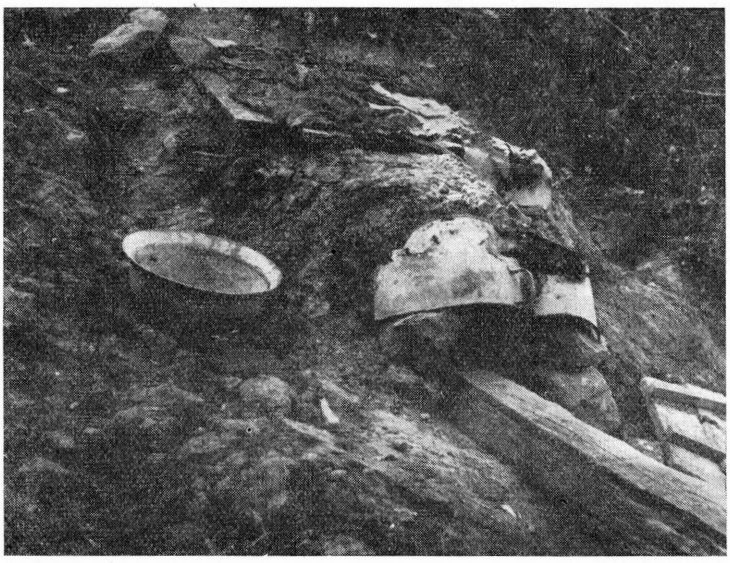

7. kép. Gyümölcsaszaló. Óhuta/Háromhuta, Zemplén m. (GUNDA felv.)

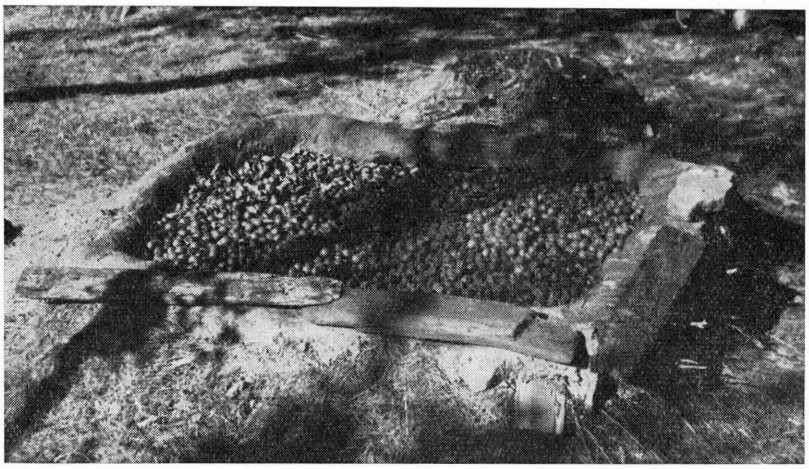

8. kép. Vadkörte aszalása. Óhuta/Háromhuta, Zemplén m. (GUNDA felv.)

sal alagútszerűen összekötött gödör, amely kb. 90—100 cm átmérőjű. A második gödörből füstelvezetőt vágtak ki a katlan, ill. aszaláskor a *lészka* mellett. A gödör mélysége olyan, hogy abban egy üst elfér, ill. alatta megvan a beáramló lángnak megfelelő tér. Ha lekvárt főznek, az üst alatt tüzelnek, ha aszalásra használják fel, akkor az alagútban, vagy az előtt ég a tűz. Ilyenkor az üst helyére, keresztbe tett lécekre kerül a négyszögletes *lécka*, *lésza*. Oldalai mellett áramlik a meleg, de a *lészka*, *lésza* ronggyal vagy fával való letakarása megakadályozza elillanását. A füst a kivezető, földbe vájt kürtőn keresztül távozik. Szokták a kürtő elzárásával a füstöt is átáramoltatni a gyümölcsön (9. kép).

Általános szokás, hogy az aszaló begyújtása után a *lészkát* és magát az aszalót deszkával, ronggyal és egyéb anyagokkal takarják le, hogy a füst kiszivárgását ezzel is mérsékeljék. Az aszalvány a füst hatására fénylővé és sötétté lesz, s olyan tartóssá válik, hogy három-négy évig is lehet tárolni. Minden gyümölcsnek más és más az aszalási ideje. A szilva két-három napig, az alma és a körte pedig egy-egy nappal tovább aszalódik, mint az erdei vadgyümölcsök vagy a gomba. Bodrogolasziban összeaszalták az almát és a körtét, de ez a három-négy napos aszalási időn nem változtatott. Füzérkomlóson is három-négy napig aszaltak, s az egyszerre aszalandó 30—40 kg-os mennyiségnek *felrakat* volt a neve.

Az aszalás idejét a tüzelőanyag jelentősen befolyásolta. Általában nehézlángú kemény fát égettek. A parázzsal és nem lánggal égő tuskókat egész évben gyűjtötték. Gyakran használtak szőlőmetszéskor kidobált, kiöregedett tőkéket is. Ritkábban a kert sövényéből kiszedett gallyat, kendertilolás után félrerakott *pazdernyát*, *pozdorját* (a kender összetört, külső fás része), és a magvas kender kóróját, szárát.

Az aszalók társas összejövetelek, a munka és szórakozás színterei is voltak egyben. A tűzre általában a lányok vigyáztak. Amikor megjelentek a fiúk, a tűzre vigyázó *peckás* kifelé fordította az égő tuskókat, jelezve ezzel,

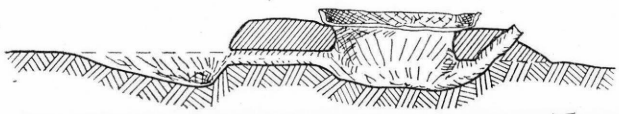

9. kép. A zempléni gyümölcsaszalók hosszanti metszete

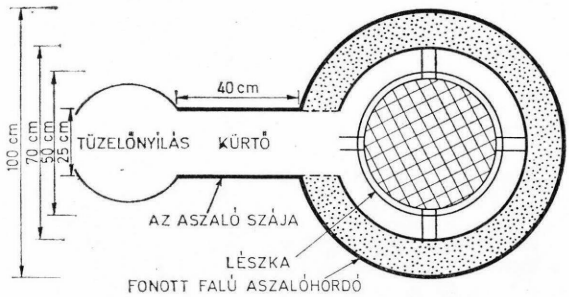

10. kép. A zempléni földbemélyített gyümölcsaszalók keresztmetszete. Bodrogolaszi, Zemplén m.

hogy szívesen látják az érkezőket (Füzérkomlós). Sokszor ide hordták ki a kukoricát és az aszalók mellett fosztottak, máskor a férfiak faragtak, ostort fontak. A tüzet az aszalóban éjszakára ritkán oltották el. A fiatalok gyakran kint maradtak hajnalig, Hercegkúton, Abaújváron és Pányokon az aszalók mellett háltak. Ha felügyelet nélkül maradt az aszaló, az égő tuskókat hamuval vették körül s vizes vödröt készítettek melléje. Az aszalódó gyümölcshöz csak az éjszaka legeltető pásztor nyúlhatott, az büntetlenül megdézsmálhatta.

A gyümölcsaszalók harmadik formai változata a földfeletti, szabadban álló kemenceszerű építmény. A Bodrogolasziban használt típust a 10. képen

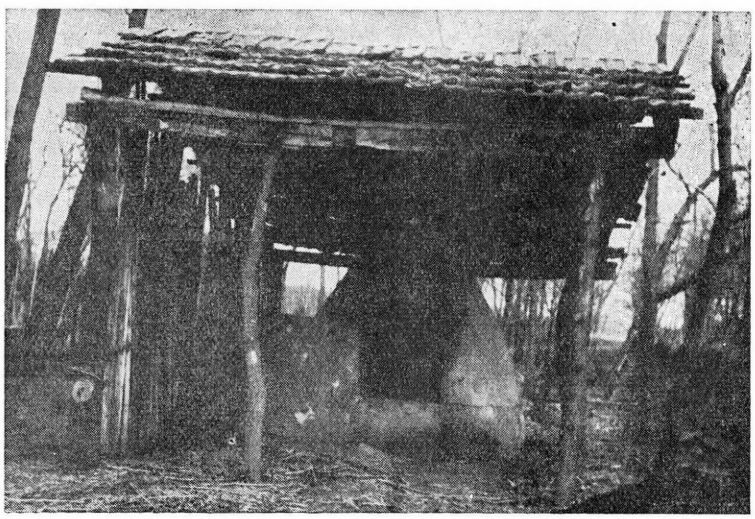

11. kép. Gyümölcsöskertben álló aszalókemence. Panyola, Szatmár m. (GUNDA felv.)

közlöm. Neve *aszalókemence*, vagy *aszalóhordó*. Két részből, a *fűtő alagút*ból vagy *tűztér*ből és a fonott falú, kör alakú *aszalóhordó*ból állt. Az aszaló tűztere 1—1,5 m hosszú volt, öblös kövekkel alagútszerűen kiképezve. Az alagút átlagos magassága 0,3 méter. A hő és a füst ezeken keresztül került az aszalóhordóba. A tulajdonképpeni aszaló kör alakú, 1—1,2 m magas és 1 m átmérőjű, fonott sövény váz volt, amelyet kívül-belül vastag sárral tapasztottak be. *Lészká*ját évenként cserélték, az aszalót öt-hat évenként építették át. Használata a faluban a század első harmadában általános volt, ma már csak emlékei élnek. Ez az aszalótípus a Zempléni-hegység más falvaiban nem ismeretes. A gyümölcsaszaló kemencéknek egy hasonló változatát a Dráva mellékéről Gönczi Ferenc írja le: „Ezek — ti. gyümölcsaszaló kemencék — embermagasságnyiak, tetejükön szintén vesszőfonadékok vannak; ezekre rakják a szárítandó gyümölcsöt, mit az aljukon rakott s folyton égő tűz melege lassacskán megaszal."[34] Szatmárból és Beregből Bátky Zsigmond említ „magastechnikájú, ősi szilvaaszaló kemencetípus"-t.[35] Gunda Béla pedig a Szatmár megyei Panyoláról mutat be a telek végén, szilváskertben álló kemencét (11. kép). Ehhez a típushoz sorolhatók a Rétköz szilvaaszalói, amelyeket Kiss Lajos részletesen leír.[36]

Valószínűleg a gyümölcsaszaló kemencék az aszalóépítmények egyik ősi változatát képviselik. Méri István szerint az Árpád-kori szabadban levő kemencék különbözők lehettek. Elsősorban sütőkemencék voltak, de más funkciót (pl. aszalás) is betölthettek. A kemencék egy másik csoportját képezik azok, amelyeket elsősorban *pörkölés*re, *aszalás*ra és *szárítás*ra használtak.[37] A gabonamagvak,[38] hús,[39] kender,[40] és gyümölcs aszalókemencékben való szárítására távoli múltba visszanyúló ismereteink vannak. Ezek szintén az aszalókemencék ősiségét bizonyítják.

Itt említem meg, hogy Pányokon a húsfüstölőt használták és használják gyümölcsaszalásra. A füstölő aljára, négyszögletes farácsra, *lészká*ra kerül az aszalandó gyümölcs. A húsfüstölőnek ezzel a másodlagos funkciójával másutt nem találkoztam. Az aszaláshoz és füstöléshez szükséges hő és füst nem a füstölőben, hanem az azon kívül álló, gyümölcsaszalókra jellemző, kövekből négyszögletesen képzett alagúton, *nyak*on keresztül kerül a *lészka* alá. A tűz a nyak közvetlen előterében ég, így a füstölőbe csak a száraz és lehült füst kerül (12. kép).

A gyümölcsaszaló építmények következő csoportja az *aszalóház*. Elterjedése a nagy szilvatermő területekkel esik egybe. A kazatmár megyei Szamosháton igen jelentős szilvatermelés folyik. E területről Györffy István és Luby Margit közöl adatokat.[41] Szebenből hasonló építményeket ismerünk.[42] A morváktól Niederle L. írja le,[43] és hasonló adatokat közöl Lobotka V. is.[44]

[34] Gönczi Ferenc, 1895, 129.
[35] Bátky Zsigmond, 1934, 47; és hasonlót említ Györffy István, 1911, 250.
[36] Kiss Lajos, 1932, 1—10.
[37] Méri István, 1963, 273—281.
[38] Rapaics Raymund, 1934, 133—134.
[39] Madarassy László, 1903, 446—447.
[40] A borsodi és gömöri *milé*kről ír Herkely Károly, 1937, 449. 1941, 274—275; Stuhán Veronika, 1964. DENIA. Ltsz: 798.
[41] Györffy István, 1911, 249—252; Luby Margit, 1939, 300—310.
[42] Túróczi-Trosztler József (szerk.), 1965, 119.
[43] Niederle L., 1922—1923, I, 319.
[44] Lobotka V., 1959, 590—612.

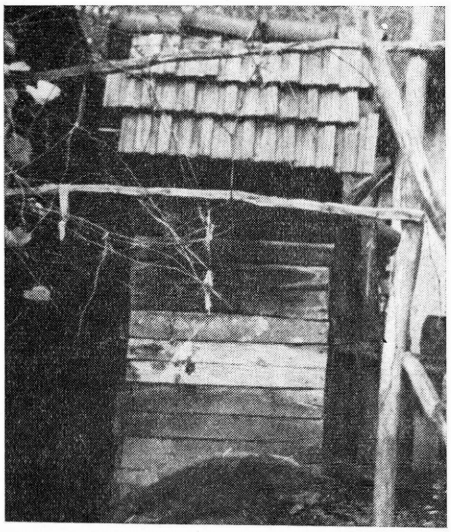

12. kép. Gyümölcsaszalásra is használt húsfüstölő. Pányok, Abaúj m. (Dobrossy felv.)

A gazdasági folyóiratokban szép számmal találunk adatokat és leírásokat az ún. szatmári típusú szilvaaszalókra.[45] Ezek az adatok főleg a XIX. sz.

13. kép. Aszalóház. Panyola, Szatmár m. (Gunda B. felv.)

[45] A korábban említett leírások közül különösen kettő érdemel figyelmet ebből a szempontból: Kolos Dániel, 1859, 183—184; Kreith Vilmos, 1863, 115—116.

végére vonatkoznak. A Szatmár megyei Panyolán az ötvenes években még gyakoriak voltak az ilyen *aszalóház*ak (13. kép). A Zempléni-hegyvidék gyümölcskultúrája nem indokolja az *aszalóház*ak előfordulását. Csupán Erdőbényén él az emlékezete a szatmárihoz hasonló aszalóháznak, amely azonban területünkre semmiképpen sem jellemző. A környező falvakból is jártak hozzá aszalni. Teljesítményére utal, hogy *lészká*jára 50—60 kg gyümölcsöt is felraktak. Az *aszalóház* nem kistermelői tulajdonban volt, hanem vállalati kezdeményezésre született. A környező falvakban mindenütt *aszalóház*nak nevezték.

Az aszalt gyümölcs és gomba tárolása, értékesítése. Az aszalás befejezése után lepedőre vagy végvászonra kiterítve a napra tették az aszalványt. Kisebb mennyiséget vászonszütyőben vagy zsákban, kamrában vagy padláson, gerendára felakasztva tároltak. A nagyobb mennyiségű aszalványt Bodrogolasziban *egyfenekű hordóba*, Hercegkúton vesszőből font *hordókosar*akba tették. Ennek az alakja olyan volt, mint a boroshordó, amelyet lezárható tetővel láttak el. Két-három év után ebben a szilva megfehéredett, megcukrosodott. Az aszalt, szárított gombát négy-öt évig is tárolták vászonzacskóban vagy fedeles vesszőkosárban. Füzérkomlóson volt olyan család, amely két-két és fél mázsa aszaltgyümölcsöt is készített évente. A felesleget az asszonyok vagy elhordták a „Tisza vidékére" eladni, vagy helyben a kereskedőnek adták el. Ha kereskedő jött érte, azt is meghatározta, hogy mikor kell leszedni, meddig kell aszalni vagy szárítani a szilvát. Gyakoribb volt a kosarazás, a batyuzás vagy szekerezés. Füzérkomlósról főleg Ricse, Nagykarád és Karcsa falvakba, valamint Nyíregyháza piacaira jártak az asszonyok. Mindig gyalog mentek, csak a férfiak jártak szekérrel, sokszor egy-két hétig is távolmaradtak. Az aszalványt lenért, kenderért adták, mert az nem termett meg a hegyek között. Egyszerre 30—40 kg-ot kötöttek batyuba, vagy *felező-zsák*ba. Ez lisztes zsák, amelynek a felét elkötötték, hogy a terhet jobban megoszthassák. Gyakran előfordult, hogy terhüket valamelyik faluba lerakták és csak kisebb mennyiséget vittek magukkal a szomszédos falvakba eladni. Minden este visszatértek az állandó központjukba, s csak akkor mentek haza, ha mindent eladtak. Nyíriből, amely a legnagyobb szilvatermelő falu a Zemplénben, szekérrel hordták az aszaltgyümölcsöt, főleg a sátoraljaújhelyi piacra. Ökörfogattal, amelyre más terményeket, főleg faragott mezőgazdasági eszközöket is raktak, lejártak Karcsára, Karádra és Cigándra is. Hejce, Fony, Korlát, Baskó és a Huták lakói „sokszor nem sajnálták rá a fáradságot, hogy néhány kosár erdei gyümölccsel, gombával legyalogoljanak a környező, alacsonyabb fekvésű dombvidéki nagyobb községekbe: Erdőhorvátiba, Tolcsvára, sőt még Sárospatakra is" — írja Szigethy Jolán.[46] Baskóról főleg Abaújszántóra a vásárra vitték eladni a különböző aszalványokat, de bebarangolták a Felső-Tiszántúlt is egészen Nyíregyházáig.[47] Az arkaiak elsősorban Abaújszántóra, Makkoshotykáról Sárospatakra, Fonyból Göncre jártak. Fonyba gyakran Abaújszántóról, Tállyáról jött kofáknak adták el az aszalványokat, azok vitték és árulták tovább. Boldogkőváraljáról a hordóban, taposózsákban tárolt aszaltgyümölcsöt Kassára és Szerencsre is elhordták.[48] Mogyoróskáról a *ponyus*ba kötött *susinkát* Vizsolyban és Vilmányban adták el, zsírt, lisztet, kenyeret kértek érte. Ízéről és zamatjáról kiemelkedett a többiek közül a *bányai* (Telkibánya) aszaltszilva, ami a szomszédos és távolabbi falvakban

[46] Szigethy Jolán, 1958, 5.
[47] Bencsik János, 1953, DENIA. Ltsz: 164.
[48] Paládi-Kovács Attila szíves közlése.

talált gazdára. A 14. képen kirajzolódnak azok a vonalak, amelyek a termelőhelyek és a felvevő piacok kapcsolatát mutatják. Jól érzékelhető az a terület, amelyen a gyűjtögető gazdálkodás és a gyümölcskonzerválás nagy szerepet játszott. Valószínűnek tartom, hogy a környező területek gyümölcskultúrájának beható ismerete és vázolása tompítaná ezeket a vonalakat, de lényegi változást nem eredményezne. Azokban a falvakban, ahol már korábban megszűnt az aszalás (Aszaló, Megyaszó, Szerencs, Bodrogkeresztur) a falun belül sem adták el egymásnak az aszaltgyümölcsöt, nem vitték piacra sem. Hernádkakon a gyerekeknek ajándékoztak télen egy-egy kosárral, vagy aki nem foglalkozott aszalással, a piacról, főleg Miskolcról vett. A Sajó menti falvakban a házalókat *hegyi emberek*nek vagy *gombások*nak nevezték.

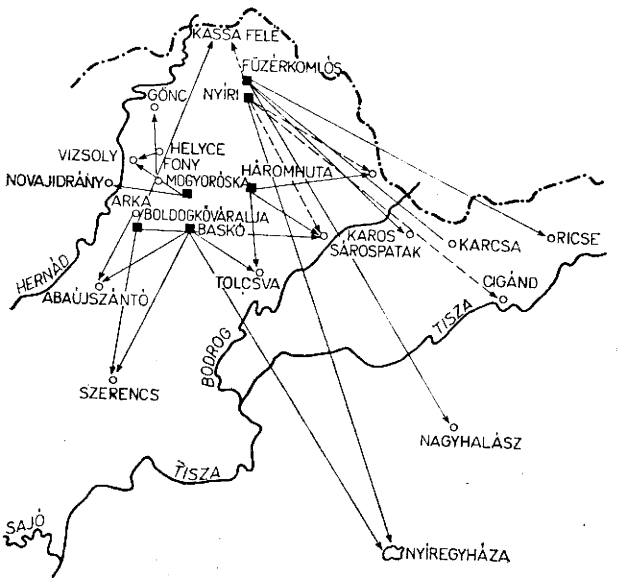

14. kép. **Aszalt gyümölcsök és gomba-félék értékesítési körzete**

Aszalványok szerepe a népi táplálkozásban. Az aszalványokat nyersen vagy főzve fogyasztják. A vad és kerti aszalt körtét és szilvát, de az almát is jobbára főzve eszik. A diógerezdekkel töltött szilvát azonban sehol sem főzik, téli csemegeként a gyerekek eszik. Az aszalványokat főtt kukoricával és vízbe áztatott sommal gyakran használták a fonóban *nyálító*nak. Füzérkomlóson leggyakrabban aszalt körtét, almát, szilvát együtt megfőzték és hajába főtt törtkrumplival fogyasztották. Levével böjt idején *krumplizsámiskát* ízesítettek, de felhasználták habart levesek ízesítésére is. Sűrű, szirupszerű levét tea helyett is fogyasztották. Aszalt szilvát szoktak hurkába, felvagdalva bélestésztába tenni, húshoz is gyakran tálalták. Hercegkúton a szilvával összefőzött vadkörtét főtt tészták és galuska mellé ették. Aszalt gyümölcsből készül az itteni német ajkú lakosság egyik kedvenc eledele, a *cinke*. A hajába főtt krumplit áttörték, kevés liszttel összekavarták, bő hagymás zsírral és aszaltszilvával keverték össze, enyhén főzve fogyasztották. Az aszaltszilvát Hercegkúton étel- és italízesítésre egyaránt felhasználták. A kifőzött és korsóba

tárolt pálinkába néhány szem aszalt szilvát tettek, ezzel érleltették. Nemcsak színesítette, hanem a pálinka nyers ízét is elvette. A Zempléni-hegység falvaiban az aszalványok elkészítésének legaláltalánosabb módja az volt, amikor hideg vízben megmosták, majd hosszabb ideig áztatták langyos vízben. Egy-két óra állás után a sűrű, szirupszerű barna levet kukoricadarával összekeverték, lábasban megfőzték és azt ették. Pányokon az idősebb embereknek ez rendszeres eledelük volt. Mogyoróskán a megfőzött aszaltgyümölcs levét krumplival fogyasztották. Arkán a főzött, megcukrozott *susinkát* főtt húshoz ették, Baskón pedig az aszalt szilvát disznóöléskor a bendőbe töltött hurkába keverték. Vért, májat, nyelvet összedaráltak, gerslivel, aszalt szilvával összekeverték és úgy főzték vagy sütötték meg.[49] Az aszalt gyümölcsből készült levesek a legfontosabb böjti ételek voltak. Böjtös napokon hasonlóan jelentős volt az aszalt gomba különböző formákban való felhasználása. Baskón pl. karácsonykor hagymányos a gombapecsenye, a gombával töltött káposzta és a gombafasírt. Vízkereszt viliáján gombalevest főztek.[50] Rudabányácskán is hasonló szerepet kapott a böjti táplálkozásban a gomba.

A Zempléni-hegység falvainak népi táplálkozásában a gyűjtögetéssel szerzett növényi tápanyagoknak az utóbbi évekig nagy volt a jelentősége. Nyersen vagy feldolgozva a napi étkezésnek szerves részét alkották az erdő fogyasztható termékei. A földművelés ezekben a falvakban soha nem emelkedett árutermelő szintre, a termények nem voltak elegendők a lakosság ellátására, ezért különböző kiegészítő tevékenység folytatására kényszerültek.[51] A mellékhaszonvételek közül a lakosság fő jövedelmét az erdő jelentette. Hagyományos gyümölcskultúra nem alakult ki, a legzártabb fekvésű falvakban (Regéc, Mogyoróska, Háromhuta, Arka, Baskó, Filkeháza), az erdő elsődleges szerepe a gyümölcsszerzésben mindvégig megmaradt. Ebből következik, hogy nemcsak a gyümölcstermesztésben, hanem a feldolgozás és konzerválás módjaiban is nagy a különbség a szomszédos területekhez képest. A hagyományos gyümölcskultúrához fejlettebb konzerválási technika, fejlettebb aszalási eljárások és építmények kapcsolódnak. A szatmári területeket a nagy mennyiségű gyümölcs szakszerű konzerválására alkalmas aszalóházak jellemzik, amelyeket jobbára a szilváskertben állítottak fel. A Zempléni-hegyvidék falvaiban pedig, ahol főleg gyűjtögetett gyümölcsöket aszaltak és a gyümölcstermelésnek nincsenek nagy hagyományai, az aszalás eljárásai és építményei is primitívebbek. Ezek az építmények csak korlátozott mennyiségű termékek tartósítására alkalmasak, elhelyezésük is alkalomhoz kötött. A mesterséges szárításnak négy módja ismeretes. Aszalnak: sütőkemencében, földbemélyített aszalókban, szabadban álló, külön e célra készített aszalókemencékben, és előfordult az aszalóház is. Ezek közül a földbemélyített aszalók elterjedése általános, mindenütt megtalálható. A természeti tényezők és az elzártság következtében a Hutákban maradtak fenn a legtovább. A saját szükségleteiken túl előállított, különböző féle aszalványokkal távoli vidékekre eljártak. Szállítási útvonalaik megközelítőleg egybeesnek az eszközszállítási útvonalakkal, a piaci helyekkel, a mezőgazdasági idénymunkák útirányával és helyeivel is.

Az ismertetett gyümölcskonzerválási módok és építmények ma már nem léteznek. A század első harmadában még csaknem valamennyi kertben, gyümölcsösben és szőlőhegyen voltak aszalók. Az 1950-es években is még

[49] Ujváry Zoltán szíves közlése.
[50] Szigethy Jolán, 1958, 8.
[51] Ikvai Nándor, 1957, 175.

sokat lehetett látni. Az 1961-es gyűjtési adatok azt mutatják, hogy csak saját szükségletre aszaltak, és az aszalásnak más típusú építményei — a kenyérsütő kemencék — kerültek előtérbe. Ekkor még néhány helyen előfordultak, de 1968-ban a zempléni falvakban már sehol sem volt működő gyümölcsaszaló. A legtipikusabb hegyi falvakban, Regécen, Baskón, Mogyoróskán, Háromhután és Arkán az egyéni értékesítést megszüntetve, korszerű irányítású erdei gyümölcsfelvásárló csoportok alakultak.

DOBROSSY ISTVÁN

IRODALOM

BALOGH István
1969 Hajdúság. Bp.

BARTHA János
1961 A gyűjtött anyagok felhasználása és értékesítése. A debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára (a továbbiakban: DENIA): 611. 1—23.

BÁTKY Zsigmond
é. n. A magyarság néprajza. Bp.

BÁTKY Zsigmond
1934 Tiszaháti tőkéskapu. NÉ XXVI. 45—47.

BENCSIK János
1953 Gyűjtögetés és népi vadfogás. DENIA: 164. 1—43.

BLOMKVIST B. L.
1956 Vasztocsnoszlavjanszkij etnograficseszkij szbornyik. Moszkva.

BÉKEFI Margit
1959 Adatok Arka táplálkozásához. DENIA: 461. 1—22.

BOGMA Márton
1845 Aszalókról. Magyar Gazda. V. 1324—1326.

BÖDEI János
1943 Adatok Zalabaksa gyűjtögető gazdálkodásához. NÉ XXXV. 69—96.

CSABA József
1945 Gombafélék gyűjtése és felhasználása a vendeknél. Ethn. LVI. 67—69.

ECSEDI István
1935 A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1934. 145—395.

ÉBNER Sándor
1931 Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. NÉ XXXIII. 6—16.

FARKAS Ferenc
1845 Gazdaságos gyümölcsszárító. Természetbarát. XXVIII.

E. FEHÉR Julianna
1957 Adatok Bernecebaráti gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodásához. Néprajzi Közlemények II. 267—292.

FLÓRIÁN Mária
1963 A kender termesztése és feldolgozása a Zempléni hegyvidék középső részén. DENIA: 754. 1—101.

GÖNCZI Ferenc
1895 Muraköz és népe. Bp.

GÖNCZI Ferenc
1914 Göcsej. Kolozsvár.

GÖNYEY Sándor
1939 Az abaújmegyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. NÉ XXI. 119—141.

GUNDA Béla
1937 Népi gazdálkodás a Bódva völgyében. NÉ XXLX. 45—70.

GUNDA Béla
1938 A gyűjtögető gazdálkodás emlékei egy gerecsehegységi tót faluban. Ethn. XLIX. 213—214.

GUNDA Béla
1960 A gyűjtögető életmód emlékei a gyalui havasokban. Műveltség és Hagyomány I—II. 207—218.
GUNDA Béla
1966 A természetes növénytakaró jelentősége a gyalui havasok és a környező hegyvidék népének táplálkozásában. In. Ethnographica Carpathica. Bp. 13—62.
GUNDEL Károly
1943 A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyv irodalma a XVII. század végéig. Bp.
GYÖRFFY István
1911 Szatmármegyei szilvaaszalók. NÉ XII. 249—252.
HERKELY Károly
1937 Milézés. NÉ XXIX. 449.
HERKELY Károly
1941 Mesterséges kenderszárítás Gömör megyében. NÉ XXXIII. 274—275.
KATONA Imre
1962 Sárköz. Bp.
KARDOS László
1943 Az Őrség népi táplálkozása. A Magyar Táj és Népismeret Könyvtára 8. Bp.
KISS Lajos
1932 A rétköz régi tűzhelyei. NÉ XXIV. 1—10.
KOLOS Dániel
1895 Gömör gyümölcsészete a jelenben s jövendőjének eszköze. Kerti Gazdaság III. 183—184; 193—194; 199.
KORPONAY János
1866—70 Abaujvármegye monographiája, I. Kassa.
KREITH Vilmos
1863 Aszaló. Falusi Gazda III. 115—116.
LOBOTKA V.
1959 Sušiarne a sušénie ovocia v Bánávskom okrese. Slovenský Národopis VII. 590—612.
LUBY Margit
1939 A szilva hazája. NÉ XXXI. 300—310.
LÜKŐ Gábor
1934 Moldvai csángók kendermunkája. NÉ XXVI. 96—101.
MADARASSY László
1903 Szárított juhhús. Ethn. XIV. 446—447.
K. MÁTYUS István
1897 Ó és uj diaetetica. II. Posony.
MÁRKUS Mihály
1941 Gyűjtögetés a Csermoznya völgyében. NÉ XXXIII. 173—177.
MÉRI István
1963 Árpád-kori szabadban levő kemencék. Archaeologiai Értesítő 90. 273—280.
MORVAY Judit
1962 Népi táplálkozás. (Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez) Bp.
NAGY Benjámin
1950 Vegyes néprajzi adatok (Cigánd, Tiszakarád, Tolcsva, Olaszliszka). DENIA: 26. 1—11.
NESÁZAL V.
1950 Valašské suširny na ovoce. Náše Valašsko XIII. 178—179.
NIEDERLE L. (szerk.)
1922—3 Moravské Slovensko, I. Praha.
NYILASSY Judit
1957 Gyümölcsaszalás Zengővárkonyban. Néprajzi Közlemények II. 165—171.
RADVÁNSZKY Béla
1893 Régi magyar szakácskönyvek. Bp.
RAPAICS Raymund
1940 A magyar gyümölcs. Bp.
STUHÁN Veronika
1964 A kender termesztése és feldolgozása Teresznye környékén. DENIA: 798. 1—105.

Szabó László
1963 A paraszti munkaszervezet Abaúj-Zemplén megye középső részén a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején. DENIA: 753. 1—135.
Szabadfalvi József
1964 A Zempléni hegyvidék népi kultúrájának kutatásáról. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. 115—122.
Szentpéteri Samu
1854 Gazdasági Tudosítások Gömörből. Magyar Gazda XIV. 1629—1632.
Székelyfy Gyula
1859 Gyümölcs értékesítés. Kerti Gazdaság III. 166—168.
Szigethy Jolán
1958 Vadon termő növények felhasználása a Zempléni hegyvidék néhány falujában. DENIA: 379. 1—47.
Szinnyei József
1893—6 Magyar tájszótár. I. Bp.
Takács Lajos
1969 A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben. Nyr. 93. 120—123.
Takács Sándor
1932 A kertek termésének feldolgozása a XVI. és XVII. században. Bpi. Szle. 204. 26—54.
Talve I.
1960 Bastu och torchus i Nordeuropa. Stockholm.
Tóthfalusi Miklós
1863 Az egyes gyümölcsnemek (s fajok) aszalása. Falusi Gazda III. 326—328.
Túróczi-Trosztler József (szerk.)
1956 Magyar Simplicisszimus. Bp.
Ujváry Zoltán
1957 A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az Abaúj-zempléni hegyvidéken. NÉ XXXIX. 231—244.
Ujváry Zoltán
1959 Niektoré udaje k etnografickému študiu juhozemplinskej slovenskej obce Háromhuta (Mad'arsko). Slovenský Narodopis, VII. Bratislava. 241—276.
Vajkai Aurél
1941 Gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. NÉ XXXIII. 231—258.
Varga Gyula
1950 Vegyes néprajzi adatok (Cigánd, Tiszakarád, Zemplénagárd, Kenézlő). DENIA: 28. 1—11.

Иштван Доброшши:

СУШКА ГРИБОВ И ФРУКТОВ КАК МЕТОД ИХ КОНСЕРВИРОВАНИЯ В ДЕРЕВНЯХ ЗЕМПЛЕНСКИХ ГОР

(Резюме)

Самым восточным горным хребтом в северном горном районе Венгрии, тянущимся вдоль границы, являются Земпленские горы. Для расположенных здесь деревень была характерна географическая замкнутость, нехватка дорог, а значит недостаточное развитие транспорта и торговли, а вместе со всем этим и замедленный ритм хозяйственного развития, что способствовало сохранению старых хозяйственных способов, приемов. На рисунке 1. приведена карта, где отмечены деревни, в которых мною были проведены исследования в области переработки фруктов. В деревнях, окруженных горами, садоводство не было очень развитым, так как мало было обрабатываемой земли, в следствии чего важнейшую роль в хозяйстве здесь играл лес. Почти каждый крестьяин имел здесь несколько хольдов леса. Развитой в этих деревнях была и деревообработка. Как правило, здесь изготовляли полуготовые изделия из дерева (клепку для бочек, подпорки для виноградников, различные сельскохозяйственные инструменты). Значительную роль играло дерево и в строительстве. Лесные же ягоды и грибы были важнейшими продуктами питания и зимой и летом. Крестьянские семьи получали значительные доходы и от продажи сушеных лесных фруктов и грибов. Количество фруктов и грибов, а также лекарственных растений, которые сушили и поставляли в отдаленные районы (рис. 14) измерялось телегами.

«Консервирование» растительного сырья проводилось как естественным путем, таки искусственным. Грибы сушили естественным путем, под солнцем. Основным орудием труда, которое использовалось при этом было так называемое *остро* (венг. *osztró* рис. 3). Это прямая жердь полтораметровой длины, в которую забивались гвозди на различных расстояниях друг от друга. Изготовляли остро из прямых древесных веток, маленькие веточки обрезали с них не у корня. На них вешали порезанные грибы в маленьких мешках. Общераспространенной была и сушка фруктов на деревянных досках, на мешковине, на крышах домов, на укрепленной под навесом крыши так называемой *леске* (венг. *lészka*, рис. 2). *Леска* представляла собой раму приблизительно метровой длины и 60-см-овой ширины, дно которой оплеталось ивовыми прутьями, на них и клались фрукты и грибы. Фрукты консервировали в основном искусственными способами. В Венгрии было распространено четыре основных типа сушки фруктов: сушили в домашней печи, в специальных врытых в землю сушилках (венг. асало-*aszaló)*, в специально построенных во дворе сушильных печах (венг. асалокеменце — *aszalókemence* рис. 13), и в специальных больших сушильнях (целые дома, венг. асалохаз — *aszalóház* рис. 14). Врытые в землю сушилки состояли из двух частей, в одном углублении горел огонь, тепло и дым проникали во второе углубление через ход вырытый в земле. На крышу этого второго углубления ставили сплетенные из прутьев плоские корзины с фруктами. Разнообразие форм таких сушилок самый дальше сохранялось в селе Харомхута (рис. 5—8). Их использовали в основном для сушки диких яблок, груш, лесной черешни, рябины и кизила, изредка и грибов. Эти сушилки использовались и для варки повидла. В этих случаях сюда ставились не корзины с фруктами, а котел для повидла, который наполняли сливами. Вторым типом сушки была сушка в сушильных печах (венг. *aszalókemence*, рис. 10). Такие печи не сохранились, рассказывают, что их использование было распространено в селе Бодроголаси на южном склоне гор, и то до тридцатых годов. Сейчас ими и здесь не пользуются. Сушильные печи общераспространены в Венгрии лишь в Южном Задунавье, в деревнях по р. Драве. В селе Панёла (области Сатмар) построенные во дворе печи тоже использовали для сушки фруктов (рис. 11). Общераспространены в соседней области Сатмар и сушильни (рис. 13), что является свидетельством высокоразвитой культуры переработки фруктов. В деревнях Земпленских гор такие сушильни встречались очень редко. В наши дни известны и иные способы сушки фруктов. Например, в селе Панёк сушку фруктов проводили в мясокоптильках, то есть для копчения мяса использовали подобное же сооружение. Над врытой в землю сушилкой помещали деревянное сооружение, куда подвешивали мясо для копчения, если же проводили сушку фруктов, то вместо деревянного ларя ставили туда плоские корзины из прутьев (лески, венг. *lészka*, *lésza)*.

Сушильни служили и местами массовых сборищ, местами развлечений. Молодежь часто проводила здесь ночи у огня, лущили кукурузу, мужчины занимались резьбой по дереву, плели кнутовища Приятных гостей ждали с вынутой из огня горящей головешкой. Сушащиеся фрукты пробовал обычно только ночной пастух, никому другому это не позволялось, нарушителей строго наказывали.

Все эти методы консервирования в последние годы, конечно, утратили свое значение, связанные с ними трудовые процессы и обычаи постепенно исчезли, как исчезли из пищи живущих здесь крестьян лесные фрукты. Грибы же — свежие летом, сушеные зимой — по-прежнему являются важным продуктом питания. Однако теперь собранные фрукты и грибы сушат только для себя, ими уже не торгуют. Государству их продают свежими или же лишь приготовленными для дальнейшей переработки.

István Dobrossy:

DAS DÖRREN ALS KONSERVIERUNGSMETHODE IN DEN DÖRFERN DES ZEMPLÉNER GEBIRGES

(Auszug)

Die östlichste Einheit des an der Nordgrenze Ungarns entlang hinziehenden Gebirgslandes ist das Zempléner Gebirge. In seinen Dörfern haben die geographische Abgeschlossenheit, der Mangel an Verkehrs-, bzw. Handelsstraßen und das langsame Tempo der wirtschaftlichen Entwicklung das Bestehen der alten Wirtschaftsmethoden und Techniken begünstigt. Zur Obstverarbeitung habe ich in den Auf Abb. 1 angegebenen Dörfern Forschungen angestellt. In den von den Bergen umgebenen Dörfern konnte sich eine entwickelte Garten- und Obstkultur nicht ausbilden. Das zu bebauende Acker-

feld ist wenig; bei der Sicherung der Lebensbedingungen spielte der Wald eine bedeutende Rolle. Fast eine jede Bauernwirtschaft hatte einige Joch Waldbesitz. Bedeutend war in den Dörfern des Gebirges die Holzverarbeitung. Im allgemeinen wurden halbfertige Waren (Faßdaube, Weinpfahl, landwirtschaftliche Geräte) verfertigt. Das Holz spielte auch bei den Bauten eine bedeutende Rolle. Die wilden Obstarten des Waldes und die Pilze dienten im Sommer und Winter als wichtiges Nahrungsmittel. Verschiedene Familien haben sich jährlich ein bedeutendes Einkommen durch den Verkauf von gedörrten Obst und von Pilzen außer ihrem eigenen Bedarf verschafft. Viele Wagen wurden mit gesammeltem frischern oder gedörrtem Wildobst gefüllt; auch die Heilpflanzen wurden nach weitabgelegenen Gegenden transportiert (Abb. 14).

Die Konservierung der pflanzlichen Rohstoff wurde mit natürlicher und mit künstlicher Methode vorgenommen. Zum natürlichen Trocknen des Pilzes diente das *osztró* genannte Gerät (Abb. 3). Das Gerät *osztró* war eine anderthalb Meter lange, gerade Stange, in welche in verschiedenen Abständen Nägel eingeschlagen waren. Dieses Gerät wurde auch aus geraden Ästen gefertigt: ihre kleineren Zweige wurden nicht Wurz am Ast abgeschnitten. Auf diese wurden die aufgeschnittenen Pilze aufgehängt. Auch das Dörren auf einem *lészka* genannten Gerät, befestigt auf einem Brett, Hausdach, einer Blahe, oder Dachtraufe, war allgemein verbreitet (Abb. 2). Das Gerät *lészka* ist ein 60 cm breiter und 1 m langer Rahmen, in den Weidenruten eingeflochten waren. Das zu dörrende Obst und der Pilz wurden darauf gelegt. Das Obst wurde gewöhnlich mit künstlicher Methode konserviert. Es waren in Ungarn vier Haupttypen des Dörrens bekannt: es wurde gedörrt im Ofen des Hauses, in einem Dürrofen, vertieft in die Erd. (ung. *aszaló)*, in einem frei stehenden Dörrofen, verfertigt für diesen Zweck (ung. *aszalókemence)* (Abb. 11) und im Dörrhaus (ung. *aszalóház)* (Abb. 13). In den Dörfern des Zempléner Gebirges war der in die Erde vertiefte Dörrofen *(aszaló)* am meisten verbreitet (Abb. 4). Dieser in die Erde vertiefte Dörrofen bestand aus zwei Teilen: in der einen Grube brannte das Feuer, dessen Wärme und Rauch über einen in die Erde gehauenen Schornstein in eine andere Grube gelangte. Auf den oberen Teil dieser Grube wurden die aus Weidenruten geflochtenen niedrigen Körbe gestellt, in die das Obstgelegt wurde. Die mannigfaltigen Formen dieser Dörröfen erhielten sich am längsten im Dorf Háromhuta (Abb. 5—8). Diese dienten hauptsächlich zum Dörren des Holzapfels, der Holzbirne, Vogelkirsche, Eberesche, Kornelkirsche und seltener des Pilzes. Die in die Erde eingetieften Dörröfen dienten auch zum Muskochen. In diesem Fall wurde auf die zweite Grube nicht der eingeflochtene Rahmen *(lészka)*, sondern der Kessel des Muskochens, in den Pflaumen in verschiedenen Mengen gelegt wurden, gestellt. Ein Bauwerk anderen Typs ist der frei stehende Dörrofen *(aszalókemence* — Abb. 10). Der Überlieferung nach war dieser Typ bis zum ersten Drittel unseres Jahrhunderts am Südrand des Gebirges, in Bodrogolaszi, allgemein gebraucht. In unseren Tagen braucht man es nicht mehr. Der Dörrofen ist, als allgemein gebrauchter Typ, in Ungarn nur im südlich Transdanubien, in den Dörfern der Draugegend, zu finden. In Panyola (Kom. Szatmár) wurden gleichfallsfrei stehende Dörröfen für das Obstdörren gebraucht (Abb. 11). Die auf eine entwickelte Obstkultur deutenden Dörrhäuser sind im Kom. Szatmár allgemein bekannt. In den Dörfern des Zempléner Gebirges ist ein bedeutenderes Vorkommen von diesen Dörröfen nicht zu vermerken. Auf dem Gebiet des Obstdörrens sind in unseren Tagen mehrere gelegentliche Verfahren bekannt. Im Dorf Pányok (Kom. Abaúj-Torna) wird z. B. dasselbe Bauwerk beim Fleischräuchern und Obstdörren gebraucht (Abb. 12). Oberhalb des in die Erde eingetieften Dörrofens wurde ein kleines, aus Holz verfertigtes Bauwerk gestellt. Nach dem Schweineschlachten wurde das zu räuchernde Fleisch, und zur Zeit des Dörrens auf den aus Ruten geflochtenen Schüsseln das Obst aufgehängt.

Diese Dörrhäuser waren auch Schauplätze gesellschaftlicher Zusammenkünfte und Zerstreuungen. Die jungen Leute haben oft die ganze Nacht draußen, neben dem Feuer, verbracht. Es wurde Mais geschält; die Burschen haben Holz geschnitzt, oder Peitschen geflochten. Der gern gesehene Gast wurde mit einem aus dem Feuer herausgenommenen Klotz erwartet. Es wurde nur dem in der Nacht weidenden Hirten vergeben, falls er etwas von dem zu dörrende Obst genommen hat. Alle anderen Diebe wurden bestraft.

Die Konservierungsmethoden verloren ihre Bedeutung in den letzten zehn Jahren; damit hörten auch die anschließenden Bräuche auf. Das wilde Obst wurde als Nahrungsmittel verdrängt. Der Pilz ist aber, frisch gesammelt im Sommer und getrocknet im Winter, noch immer ein wichtiges Nahrungsmittel. Die gesammelten pflanzlichen Grundstoffe werden über den eigenen Gebrauch hinaus nicht konserviert; in rohem, oder halbfertigem Zustand werden sie dem Handel übergeben.

Tutajozás a Maroson a múlt században

III. rész

5. A tutajozás törvényes szabályozása

A tutajozás kibontakozásához és zavartalan menetéhez fontos kereskedelmi és így állami érdekek fűződtek. Mint láttuk, általában mindenki előtt ismeretes volt, hogy a tutajkereskedelem révén a rendkívüli mostoha gazdasági körülmények között sínylődő Erdély pénzhez jut, ezzel is javít kereskedelmi mérlegének amúgy is nyomasztó helyzetén. A XVIII. század végén és a XIX. század elején divatozó merkantilista megítélés szempontjai szerint minduntalan azt lehetett hallani, hogy a tutajkereskedelem útjából minden akadályt el kell hárítani. Azt tapasztaljuk, hogy a marosi tutajkereskedelemmel különféle tényezők ismételten foglalkoztak és időnként ismételten törekedtek az akadályok elhárítására.

A Maros és az Aranyos folyókon folytatott tutajozás kérdése az 1790/91. évi országgyűlésen került szőnyegre. Az 1791. február 11-én tartott 19. ülésen a Főigazgató Tanács jegyzőkönyvi kivonatban közli az országgyűléssel e tárgyban kelt előző havi végzését, ,,melyben a' Fő Igazgató Tanáts a' Tutajjalvaló kereskedésnek előmozditására szükségesnek állitja, hogy eddig a' Malom Birtokosok által maguk tetszések-szerént venni szokott Tutajok vámja-aránt az Országgyülésben bizonyos meghatározás tétessék". Az országgyűlés nem határozott, hanem a szokásos eljárás szerint felhívta a jelenlevő malomtulajdonosokat, hogy észrevételeiket tegyék meg. Minthogy ez hosszú időn át késett, a május 6-i 48. ülésen újra a Főigazgató Tanács hozta elő a kérdést, s ,,látván azt, hogy a' Tutajjal Kereskedők a' Malmok' Birtokossaitól oly szerfelett-való tutaj-vámmal terheltetnek, hogy mig a malom gátokat elhaladhadtják, a' vámoknak fizetése a' Tutajnak értékét tsak nem felül-haladja".[82] Kívánatos lenne éppen ezért, hogy maga az országgyűlés hozzon határozatot, addig is, amíg ez megtörténik, maradjanak az 1714. és az 1743. évi ,,Diaetális Végzések" mellett, ,,melyek szerént egy Tutajtól egy és fél krajtzár vám vétetett".[83] A rendek megtárgyalták a dolgot és eközben előkerültek a malom-

[82] Az erdélyi három Nemzetekből álló Rendeknek 1790-dik Esztendőben . . . 1832, 182.

[83] G.L. III. 67. lapján említi e rendeleteket, sajnos sommás rövidséggel csak ennyit közöl: ,,A' Maroson lévő malmok' gátjainál minden lemenő és azt rontó tutajokról egy poltura vám vétetik, nem több, 1714. art. 19." Továbbá a III. kötethez csatlakozó, a IV. kötet előfizetésére buzdító felhívásban írja (ez utóbbi sosem jelent meg): ,,1744 márc. 20: a tutajok vámolása dolgában representatio, melyben az 1714-béli articulusok confirmátióját a gubernium őfelségétől, mart. 20." (A III. kötet melléklete: 18.) GÁL László királyi ügyigazgató és kincstári tanácsos, majd főkormányszéki tanácsos, később a számvevő hivatal elnöke jól ismerte az erdélyi viszonyokat. S mi sem jellemzőbb a tutajozás súlyára és jelentőségére, mint az, hogy gyűjteményébe ezeket a rendelkezéseket is felvette.

birtokosok és a gáttartó tulajdonosok panaszai is. Legalábbis ez tűnik ki az országgyűlési jegyzőkönyv szövegéből, melyet idézünk: „a' Státusok megállottanak ugyan abban, hogy mig ezek aránt a' mostani Gyülésben bővebb meghatározást tehetnek, addig a' Vámok' vételében, az ezelőtti Országos Végzések, melyek-szerént egy Tutajtól-való' Vám másfél krajtzárban állittatott meg, fenn-maradjanak, és ezeknek megtartások az azt illető Helységnek ujjonnan megparancsoltassék a' Királyi Fő-Igazgató Tanáts-által, de mivel a Birtokos Atyánkfiai közül sokaknak jelentéséből értésére esett a' Státusoknak, hogy mind a' Királyi mind pedig a' Székely Tutajosoktól ezen vám is különbb-különbféle szin és kifogás alatt elvonattatik nem tsak, de sőt a' Birtokosoknak Vám-szedő emberein is sok illetlenségek és erőszakok követtetnek el, ar'a nézve végeztetett, hogy Atyafiságossan kérettessék a' Királyi Fő-Igazgató Tanáts, hogy ne terheltessen a' Kamari Tisztségeknek oly rendelést tenni, hogy a' Királyi tutajoktól ezen vám minden erőszak, és kifogás nélkül megadattassék; egyszersmind a' Hadi-Tanátsot *Suprema Armorum Praefecturát* — is az-aránt megtalálná, hogy maga részéről a' Székely katonaságnak azon vámnak megadását keményen parancsolja meg."[84] Az országgyűlésen e kérdés mégegyszer a július 14-én tartott 81. ülésen került elő. „A' Marus és Aranyos vizein Malmokat biró Possesoroknak Feleletjé"-ben „jelentik . . . az emlitett Birtokosok a' Közönséges Jónak haszna, s a' szokásba jött fával-való vámolástól önként elállanak, más felől pedig azt kérik, hogy mivel az 1714-dik esztendőbéli Articulusban meghatároztatott 1 1/2 krajtzárból álló Vám azon kárnak, mely azonkivül-és kivált a' Fának ritkább-léte, és azon okból annak nagyra nevekedett árra miatt költséggel állitatott Gátjokba a' Tutajoktól okoztatik, megtéritésére elégtelen, arranézve azt a' Státusok a' mostani időhöz alkalmaztatni 's feljebb emelni méltóztassanak". Az országgyűlés azonban nem hajlott a törvényes vámtétel felemelésére. „Erről tartott tanátskozások után — olvashatjuk a jegyzőkönyvben — némely birtokos atyánkfiajai a' Tutajjal-való Kereskedésből, az Hazában béfolyó hasznot, és sok egyéb Jovakkal szükölködő embereknek az által való tápláltatásokat megtekintvén, 's a' Közönségnek hasznát magokénál nagyobbra betsülvén, ebéli kérésöktől önként elállanak, arranézve az 1714-dik esztendőbéli Articulus maga erejére visszatétetvén (vigoráltatván) végeztetett: hogy az abban meghatároztatott 1 1/2 krajtzárból álló Vámmal a' Birtokosok megelégedvén az által menő Tutajoknak vizet engedni tartozzanak, és ez mind a' két Felektől szentül megtartassék; ide nemértvén a' Nemeseket, ha kik magok szükségekre Tutajt hozattak, a' kik-is ebben az esetben semmi Vámmal nem tartoznak."[85]

Szó sem volt azonban arról, hogy e határozatot az érdekeltek „szentül megtartották" volna. A tutajozást akadályozó visszaélések ekkor szaporodtak meg. Az 1811. évi erdélyi országgyűlés viszont nemcsak a tutajozás körében e harapódzott „rendetlenkedések" miatt, hanem a pénz időközben bekövetkezett értékcsökkenése következtében beállott bizonytalanság és zűrzavar miatt is kénytelen volt a tutajozás kérdéseivel újra foglalkozni. A vámolás kérdése kétoldali panasz folytán került a Gubernium s innen az országgyűlés elé. A tutajosok az igen nagy pénzbeli vámok és a teljesen jogtalan deszka

[84] Az erdélyi három Nemzetekből álló Rendeknek 1790-dik Esztendőben . . . 1832, 390—391.
[85] Uo. 554—555.

vámok, a malombirtokosok a pénzbeli vámtételek alacsonysága miatt siránkoztak. Ez az időszak volt a nagy pénzromlás, az infláció és a devalváció ideje, amikor a természetbeni szolgáltatások minden téren előtérbe nyomultak és uralkodóvá váltak. Kevés e korból való adatunk megerősíti bennünk azt a meggyőződést, hogy a tutajok természetbeni megvámolása is ekkor hatalmasodott el. A rendeknek a dologban határozniuk kellett, s ez volt az 1811-es országgyűlés május 27-i 150. ülésén a Királyi Főigazgató Tanács véleménye is, amikor a kérdést átküldötte a Státusoknak és Rendeknek, — „mivel az eféle Tárgyak ez előtt is az Ország' Gyülésen igazittattak".[86] A kérdést a kereskedelmi ügyekkel foglalkozó bizottságnak adták át és a június 12-i ülésen alaposan megtárgyalták. A jegyzőkönyv szűkszavú jelentéséből sokmindent tudunk meg a tutajozásról. Így az akkori panaszlók: jobbágyok, azaz „a' Zalathnai Fiskális Uradalombéli Tutajokkal Kereskedő's a Malmok Gátjain venni szokott Vámokkal lett megterheltetésének panaszló Colonusok", akik a vámok mérséklését, továbbá gróf Mikes Anna, gróf Haller Gábor, gróf Bethlen Farkas, gróf Gyulai István, báró Wesselényi István földbirtokosok, akik a vámtételeknek a bekövetkezett devalvációhoz arányosított emelését kívánták. Az országgyűlés határozatot hozott e kérdésben.[87] Az 1811. június 18-i 159. ülésen a rendek sürgették, hogy a határozatot tegyék közhírré és kötelező erejű rendeletben hozzák az érdekelt alsóbb hatóságok, vármegyék, széke tudomására, amit a Gubernátor sietett megígérni.[88] Tüzetesebben megvizsgálva azonban a határozatot, a Főigazgató Tanács ellentmondást látott a határozat 3. és 6. pontja között és az 5. pontnak perlekedésre vonatkozó intézkedését nem tartotta gyakorlatiasnak. A 3. pontban ugyanis a rendek a vámról úgy emlékeztek meg, mint amely nem annyira vám, hanem inkább kártérítés a gátakban a tutajozással elkerülhetetlenül okozott károkért. A 6. pontban pedig ezt a fizetséget a nemesekkel kapcsolatban kifejezetten a kereskedelmi vámtételekkel azonos módon, azonos értelemben ítélték meg, „holott pedig ha a' Tutajoktól való fizetés nem annyira Törvény értelmiben való Vám, mint a' Gátokban okoztatni szokott kár' némü-némü pótlása vólna, ezzel a' Nemessek is éppen ugy tartoznának". A pereskedés tekintetében a Főigazgató Tanács gyorsabb eljárást javasol. A rendek mindjárt a másnapi, június 21-i 160. ülésen a 3. pontban egy mondat elhagyásával, a 6. pontban egy kiegészítő magyarázat hozzáadásával ezt az ellentmondást megszüntették és így létre jött a tutajozást szabályozó 1811. évi határozat végső szövege, az erdélyi tutajozásnak ez ideiglenes jelleggel megalkotott, mégis hosszú időre kötelezővé tett, bár egészében soha nem tisztelt alaptörvénye.[89]

[86] Az Erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCX-dik Esztendőről . . . 1811, 544.
[87] Uo. 565—567.
[88] Uo. 575, 577.
[89] Lásd a *mellékle*tet (a második közlemény után). E határozat vizsgálata nagyon tanulságos. Meg kell jegyeznünk, hogy a rendek úgy nyilatkoztak róla, hogy ideiglenes jellegű, mint ahogy az országgyűlés aznapi jegyzőkönyvéből kitűnik: „. . .hogy mivel egyébiránt-is ezen tárgy a *Commercialis Deputatio* Munkájának felvétele alkalmatosságával fog tökéletesen, és állandóul meghatároztatni, ez uttal pedig tsak azon tökéletesebb határozásig *provisorie* az magokat elő-adott, és ezután elé-adható sok Rendetlenségek, Panaszok', és nehézségek el-kerülésiért szükség rendelést tenni . . ." (Az Erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCX-dik Esztendőről . . . 1811, 589.) Ami a peres eljárást illeti, a rendek hivatkoztak arra, hogy a *Processualis Ordo*ban az ilyen tárgyú pereket a legrövidebb lefolyású perek közé utalják és ily módon „. . .aról vagyon gondoskodva, hogy az éféle Perek hosszason ne follyanak." (Uo.)

Azt gondolhatnánk, hogy a rendelet, amelyet minden érdekelt hatóság tudomására hoztak, kellő megbecsülésben részesült. Korántsem. A Főkormányszék már 1815-ben két ízben is újabb utasításban kénytelen az alsóbb hatóságok figyelmét az 1811-es határozat törvényrejuttatására felhívni. Az 1815. március 20-i 1993. számú rendeletében a Főkormányszék a gyakorlatban elharapódzott nagy vámok ellen az 1811-ben megállapítottakat ismételte meg: „. . .mindazon által a' Szászrégeni; és M. Vásárhelyi Tutajosok az ide bé adott Könyörgő Levelekben ujabban is panaszolnak, hogy ők még nagyobb mértékben most a' Tutajokért vámoltatnának, nevezetesen Udvarfalván Rosnyai Jó'sef még tzövekeket is veretett a' Maros vizében a' Tutajok meggátoltatására." Súlyos ez az eset, olyan mintha valaki az országutat elbarrikádozná. A Főkormányszék éppen ezért erélyes eljárást parancsolt: „annakokáért szorossan parantsoltatik kegyelmeteknek, hogy midőn az emlitett Tutajosok ebbéli terheltetések iránt Kegyelmetekhez folyamodnak igazoknak találván Panasszok, az emlitett 1811-ik esztendő Junius 21-én 5499 szám alatt meg határozott Vámon fellyül lett huzavonásért, Nékiek a' legrövidebb uton illendő elégtételt ki szolgáltatni, jövendőre nézve pedig a' meg határozott mértéken fellyül való huza vonásokat, melyek által az egész Haza jovára Szolgáló kereskedés is akadályoztatik oly' szoross fennyitték mellett tiltani el ne mulassák, hogy a' kik ennek utánna elkövetnék Fiscalis Actio alá fognak vettetni."[90]

Sajnos nincs semmiféle olyan adatunk, amelyből megtudhatnók, hogy valaha is sor került fiscalis actióra, amely az igazságszolgáltatás legvégső eszközét jelentette e korban. Ezzel szemben tény az, hogy visszaélések éppen a század első felében szaporodtak és hatalmasodtak el addig ismeretlen arányokban. Az erdélyi sajtóban a tutajozásról fennmaradt adatok éppen annak a ténynek tudhatók be, hogy a „rendetlenségek" napirenden voltak, TELEKI Domokos, ez a képzett, haladó szellemű, újítási vágytól átitatott földbirtokos az erdélyi közgazdasági viszonyokat elemző, tanulmányszámba menő cikkében, 1842-ben ezt írta: „. . .a' Maroson már fenálló és külkereskedelmünk csaknem egyetlen német tevő tutajászatunk a' legkomolyabb figyelmet érdemli meg. Mert számtalanok azon balfogások, azon . . . kényurasági zsarnokságok, melyek csomóba gyülve, az iránt tesznek hangos bizonyságot, hogy a' természet állapotához, mint egy gyáriparos nemzet miveltségi fokozatához *állunk közelebb* . . . (A tulajdonosok) gátjaiknak nem csak türelmet, hanem adót is követelnek. Ezt azonban országos törvény rendeli melly jóllehet azon ősidőket jellemzi, midőn a természet ajándékai nagy részben használatlan hevertek a' miveletlen ember kezei között, mindazonáltal a' megváltoztatás csak a' tulajdoni jog megkimélése mellett történhetnék 's a' körülmények nem is az e' részbeni törvény, hanem a' visszaélések megszüntetését sürgetik. Vámot veszen a gátbirtokos, ha gátja áll, azért mert áll, ha nem áll, azért mert valamikor állott, ha a' tutaj gátján menyen le, azért mert azt rontja, ha pedig a folyó más ágán keresztül vevén útját, arra nem menyen, azért, mert ha arra ment volna rontotta volna azt. A' minden lépten teszés szerinti magasságra felemelt gáton életveszélyeztetéssel alig csuszik le a' szegény tutajos 's hol a viz középnagysága mellett is a' gát magassága ezt nem engedi, önkénytől függő ujabb adó által vásárolhatja vissza a' vizet természetes utjára; nem a malom kerekeiről, hanem a' vendégsilipről, mellyen vizet bocsátani csak

[90] Ország Gyülés A' Felséges Udvar és Királyi Fő Kormány által kiadott SZABÁLYOK vagy is utmutató FELSŐBB RENDELTEK második darabja. 1839, 142—143.

áradás idején hozna magával a' malom érdeke, de a' mellyet a' jó gazda-tulajdonos azért épittete olly szélesen, hogy a' viz mérsékelt állapotjában is ennek a gátról tetszés szerinti elvételével magának jövedelemforrást nyisson. Ha pedig mind e mellett is a' gáton ülve marad a' tutaj, ujabb jövedelem várja a gát birtokosát, mert ha lelke eltüri, csak ujabb kárpótlás mellett engedi meg, hogy a' tutajos megszakadással határos erölködései közt aláfeszitett rudakkal segittessék vizbe a' tutajt." A zsarolás nemcsak a víz színén, hanem felette is folyt: „. . . .mert ha a köteles hajósnak more patrio egy pár lécczel nem adózik a tutajos, a' majd viz szinéig lebocsátott kötél által sepertetik le az alig egy pár hüvelyk magasságra rakott tehér, vagy ha a' kormány a' kötélbe akadva, ez elszakad, több száz forintra marasztaltatik a tutaj birtokosa. 'S ha tudnátok, miként jeleli ki egy vagy más parti birtokos a' folyam több ágai között a' tutajok egyedüli utjául azt, melly tetszik, önkéntes büntetéssel sujtván az áthágókat; miként némelyütt a' vám nem a' parton, hanem a' földesuri lakban szedetik, midőn a' tutajos inkább, mintsem a' viztől messze fáradjon, kétszeres vámot fizet; miként némelly gátbirtokos gátja romlásának ürügye alatt a' tutajok lebocsájtását csak ugy, ha az összekötött fertályok egymástól elszedettnek, kivánván megengedni, e' nagy alkalmatlanság csak ujabb adózás által kerültethetik ki: mindezek tudása korántsem meritené ki e' tárgyban a' visszaélések ösmeretét, melyek megszüntetése nemcsak tutajászatunk, hanem nemzeti jellemünk körül is üdvösnek mutatkoznék, ha le kezdenők vetkőzni lelkületünk azon durva hajlamát, mellynél fogva nem csak a' természet áldásait eszünk és ügyességünk hozzájárultával bokrositani nem tudjuk, sőt annak eredeti jótéteményeit is oktalan erőszakunkkal elferditeni törekszünk."[91]

Azonban a későbbiekben semmi javulásról nem tudunk. Az 1845—47. évi erdélyi lapokban a panaszok kimeríthetetlenül ismétlődnek. Az *Erdélyi Hiradó*ban a tutajozást akadályozó visszaélések leírása végén a cikkíró megállapítja, hogy 1. — az 1811. évi királyi rendelet egyetlen pontját sem tartják be „széles ez országban"; 2. — mindenki tulajdon földjén bíró és végrehajtó egy személyben, és 3. — hogy Magyarországon semmiféle huzavonának és marton-állásnak a tutajozó kitéve nincs.[92] 1846-ban a Torda vármegyei közgyűlést Szászrégenben a tutajkereskedelem központjában tartották meg. Itt a tutajosok panaszára felolvasták a kormány 1843. évi 4726. k. számú rendeletét, amely újólag a tutajkereskedelemmel való visszaélések ellen intézkedett és elrendelte a jelentett kifogások azonnal kinyomozását, a hatalmaskodók megbüntetését, s a károsultak kártérítését. Etédi Gedő János táblabíró, aki a megyei gyűlésről újságban adott hírt, nagy jelentőséget tulajdonított az újabb rendeletnek. „Értik törvénytelenül vámoló urak s nem urak? hogy e' már csakugyan nem tréfa! A' hazában ezen egyetlen egy, tisztapénzt hozó iparüzletet védő k. rendelményt a' rendek, valamint az 1843 — kit is igen figyelemre méltónak s teljesitendőnek találtak, 's a tisztviselőkkel is megtartatni kivánják." A rendek a megyegyűlésen szükségesnek találták, hogy addig is, amíg országos erejű határozatot hoznak e kérdésben, tartsák meg az 1811. évi határozatot, s evégett egy „kebelbéli konstituciót" szerkesszenek. S „a tervezett constituciót, megszületése után a' Maros melletti megyékben utaztassák meg, hogy az ottvaló törvényhatóságok is ismerjék meg".[93]

[91] Teleki Domokos gróf, 1842, 28. sz.
[92] Gy.Gy., 1845, 83. sz.
[93] Etédi Gedő János, 1846, 83. sz.

Ne gondoljuk, hogy a panaszok megszűntek. 1842-ben 42 tutajos a Főkormányszékhez folyamodott kérésével, s erre fel a Főkormányszék leirattal fordult Torda, Alsó-Fehér és Hunyad vármegyékhez, valamint nemes Marosszékhez, de eredménytelenül. 1845-ben megismétlődött a kérés, mire mindössze az történt, hogy újra megparancsolták az 1811. évi „normativum" betartását. Vannak arra adatok, hogy az egyes megyékben a főtisztek nyomoztak a visszaélések után, ennek során be is igazolódtak sérelmek, de orvosolatlanul maradtak. Nincs is miért ezen csodálkozni — jegyzi meg a tudósító —, hiszen ezek a „nagy urak" — erdélyi mértékkel mérve: tiszttartójukat megpofozzák, ha az pénzvám mellett nem „adminisztrál" sok deszkát is; „a szegény tutajos aztán perelhet, vagy pereljen olyan ítélőszék előtt, hol a sok sógor, bátyám, öcsém, házi barát az ítélő, törvény- s néha büntető bírák."[94]

A panaszok bebizonyíthatóan nem szűntek meg a század egész folyamán. A törvénytelen vámolás gyakorlata szokásjogot szült s a marosi szokás más folyók mentére is átterjedt. 1872-ben a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara a besztercei tutajkereskedő, Klemens Mihály panaszát iktatta, kinek tutajait Naszód tájékán sújtották illetéktelen vámmal.[95] A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara az 1890-es évektől kezdve évenként közreadott évi jelentéseiben ismételten felhívta a kereskedelmi, belügy- és igazságügyi miniszterek figyelmét erre a tényre, javaslatokat, megoldási módokat is tett, de teljesen eredménytelenül.[96] Mint említettük: a zsarolás, a fosztogatás csak a tutajkereskedelem megszűntével együtt szűnt meg.

6. A tutajozás hatása a Maros felső szakaszának vidékére

A marosi tutajozás bizonyíthatóan két és fél évszázadon át megszakítás nélkül folyt, s jóformán napjainkban ért véget. Alig került ki a folyó alsó melléke a török megszállás pusztító befolyás alól: nyomban élénk forgalom indult meg a Maros egész hossza mentén és megszakítás nélkül folyt egyre fokozódó arányban a következő kétszáz évben.[97] De adataink vannak rá, hogy a jelen

[94] Lombossy, 1847, 1219.

[95] Kolozsvári Közlöny, 1872, 252: A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara elentése.

[96] A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentései közül az 1891. évre vonatkozóban ez áll: „Az erdei nyersterményekkel való kereskedésnek nagy hátrányára van a vízi szállítás nehézsége és bizonytalansága, valamint kedvező tutaj-kikötő helyek hiánya. A hatóságok gondoskodtak ugyan ilyen kikötőkről, de ezek nagyobb részét oly helyeken jelölték ki, melyek a tutajok kikötésére alkalmatlanok miért is a tutajos kénytelen magánosok területén kikötni és éjszakázni, mikor azután az illető part tulajdonosa tetszése szerint vámolhatja meg. Minthogy pedig a part-tulajdonosok ily esetekben, rendszerint túlcsigázott igényekkel lépnek fel, azok önkényes követelésével szemben kívánatos volna, hogy a tutajok kikötéséért járó díjak hatóságilag szabályoztassanak." (1892, 70—71.) Az 1907. évi jelentésben olvashatjuk: „. . .a tutajosok panaszkodnak, hogy a gát- és parttulajdonosok túlságosan megsarcolják őket . . . A tutajozó vállalatok sérelmeinek orvoslására javasoljuk: kegyeskedjék a belügyminiszter úrnál odahatni, hogy a gát- és parttulajdonosok vámszedési tarifája közigazgatásilag szabályoztassék, hogy önkényesen, egészen túlmagas díjakat ne szedhessenek" (1908, 54). Jellemző, hogy a marosi tutajozást akadályozó kérdéseket oly nagy hűhóval megrendezett *székely kongresszus*on is megtárgyalták, a panaszokat mind felsorolták, határozati javaslatot is elfogadtak, hogy végül kiderüljön, miért nem lehetett rendezni a kérdést több mint egy századon keresztül. Tervey Imre miniszteri kiküldött beszédében megkerülte a kérdést, rendkívül fondorlatos és körmönfont fogalmazással elterelte a figyelmet a lényegről, hogy végül kertelés nélkül kijelenthesse: „a kormány gondoskodik arról, hogy minden elháríttassék, a mi a tutajozásra veszedelmes lehet vagy sérelmes, de a *magánvagyonhoz nem nyúlhat*." (A kiemelés tőle. Cz. J.) (Buday Barna, 1902, 282.)

[97] Erre vonatkozólag meggyőző adatokat tár fel: Eperjessy Kálmán, 1933, 142—152.

századunkban is mentek le tutajok a Maros vizén. A Marosvásárhely feletti Maros menti községekben napjainkban is élnek olyan tutajosok, akik még a második világháború után is vezettek tutajt a Maroson.[98] Röviden, vázlatosan foglaljuk össze a tutajozás XIX. századi képe alapján azt a hatást, amelyet ez a foglalkozásmód a folyó felső szakaszának vidékére és népességére gyakorolt.

Láttuk, hogy a tutajkereskedelemben egészében nagyon sokféle, helyzetük és érdekeik szerint különféleképp érintett egyének, rétegek, csoportok vettek részt. A kitermelésre kerülő nagy területek tulajdonosai között szerepeltek a kincstár, közbirtokosságok, egyéni és családi erdőtulajdonosok, a század utolsó harmadában pedig nagy területek mentek át az erdőkitermeléssel üzletszerűleg foglalkozó kereskedelmi vállalatok, részvénytársaságok tulajdonába. Sok esetben maguk a tulajdonosok termelték ki a fát és hozták forgalomba. A jobbágyfelszabadítás előtt egyes tulajdonosok jobbágyi szolgáltatások formájában jutottak hozzá, nemcsak a kitermelt, de a vízen leszállított értékes fához. A tutajkereskedelem egész XIX. századi forgalmában jelentős részt vettek a több csoportra osztott kereskedők. A különböző érdekszövetségekbe tömörült nagykereskedők mellett — mint fentebb láttuk — ott voltak az úgynevezett „tarisznyások", a lehetőségek kiaknázása szempontjából korlátoltabb eszközökkel dolgozó kiskereskedők, kis, elszigetelt termelők, akik a tutajvezetést is sokszor maguk, személyesen bonyolították le. S végül megtaláljuk az erdőkitermelő és a tutajvezető munkások népes hadát, a szegény, csak munkaerejére utalt kitermelő, szállító és tutajvezető dolgozókat. Rendkívüli tarka a kép, sokféle átmenettel találkozunk. A század közepén bekövetkezett nagy társadalmi átalakulás következtében a tutajkereskedelemben résztvevő csoportok helyzete is módosult, átalakult, változott. A különféle munkafolyamatokba a különböző csoportok tagjai különféleképpen kapcsolódtak be s azokban különféleképp vettek részt.

A tutajkereskedelem révén óriási mennyiségű faanyag került kitermelésre, elszállításra és eladásra. Ezt a nagyarányú kitermelést a XIX. század hetvenes évei végéig semmiféle meggondolás nem korlátozta. A beosztott, előre kiszámított, az erdők életritmusához alkalmazott, tervszerű kitermelés és az erdők felújításával, az erdőtalajok feltétlen védelmével, a letarolt területek újratelepítésével stb. kapcsolatos okszerű erdőgazdálkodás már e korban ismert elveit és megfontolásait egyáltalán figyelembe sem vették. Nem volt irányító, ellenőrző, szabályozó közhatalmi szerv sem, amely e feladatokat magára vállalta volna. Akadálytalanul folyt a semmiféle korlátot nem ismerő erdőpusztítás. A már többször idézett Bocskor János idejében észrevette ezt, s a *Nemzeti Társalkodó*ban lelkes szavakkal szólt az erdőkről. „Ezek — írja — ugyanis édes hazánknak még elrejtett és czélszerüleg használva sok áldást igérő kincsei; ezek honunk növényi hasznos és szép koszorujának nevezetes ékei, diszei. Ők képezik a mindenekkel közös, mindeneknek szabados, és serény kereskedésnek honunkban még haszonnal sikerült egyetlen ágát." Megállapítása szerint a „rendetlenül gyakoroltatott erdőlés" miatt az erdők „nagyon messze mentek" a Marostól s a tutajkereskedelemmel kapcsolatos erdőkitermelés már ekkor a XIX. század első harmadában éppen ezért kevés

[98] Istrate, V. I., 1929, 11. Palkó Attila szíves közlése szerint a második világháború után. Díszhajóról emberek mentek Maroshévízre, ott kész tutajokat vásároltak és Marosludasig, vagy még alább is lehozták azokat. Így édesapja is 1948-ban.

jövedelmet hozott a székelyeknek. „Hajdan háboru izentetett vala a roppant fenyveseknek; régen elvül tüzetett ki az erdőknek tüzzel vassal, rend és kimélés nélküli pusztitása; és fájdalom! a csata több századok óta szüntelen foly."[99] 1847-ben újabb, számszerű adatokkal teletűzdelt cikk jelent meg az óriási arányú erdőpusztításról.[100] A szerző tapasztalatai szerint a szabad erdőlés miatt az erdőt az év minden szakában, nyáron is vágják, s ezáltal több pusztítást okoznak, mint amennyi hasznot hajtanak. Az erdőket nem is kezelik. „A székely honban találunk még erdő helyeket, de ezek is mostoha kezekre bizvák, mert hol egyszer az erdőket levágják, helyük vagy örökre kopasz marad, vagy csak czihert terem, melyből alig nyerhetni egy ötödrész annyi fatömeget, mennyit azon erdőterületének ápolás után teremnie kellene. Ami fája még volna is, részint pálinkafőző üstök emésztik fel, részint a maroson uszik le." Ugyanezen évben Lombossy a *Hetilap*ban ugyanezt állapította meg. „A havas rémitőleg meg van rongálva . . . A mi nálunk országszerte duló, figyelem és számitás nélküli szabálytalan erdőpusztitás sehol ollyan erőben nem rombol, mint azon havasokban, mellyekből a tutajok kikerülnek . . . Ha már azon kárt, melly a számitás és okszerütlen favágás miatt a havasokban történik, fel lehetne számitani, s annak becsét a tutaj-nyereséggel összevetni, csak akkor lehetne, hozzászámitva a leszámitandókat, tisztán megmérni és határozni a tutajászat igazi, valódi hasznát. Hanem a havasi haszonbérlők, kiknek csak az az elvük, hogy a ki hátul marad, tegye be az ajtót, másként gondolkodnak."[101] Tíz év múlva a *Magyar Futár*ban ezt olvashatjuk: „Már annyira eltávoztak a szép erdők a Marostól, hogy 6—8 ökörrel 24 óra alatt alig hozhatnak egy-egy szálfát."[102] Majd a *Kolozsvári Közlöny* 1864-ben Maroshévízről kelt helyszíni tudósításában olvashatjuk: „A regényes szépségű erdő szemlátomást fogy. A birtokosság ezt jó korán kezdi érezni, a legkisebb haszon nélkül. 30—40.000-re menő fertály-tutaj s százszor annyi kivágott deszka csaknem egymáson, kihordva készen a Maros mellett használhatatlan állapotban rothad; mert szinte hat éve már, hogy a havas tutajoktól meg nem szabadulhatott s az óta a sokra szaporodott és göthévé vált drága szép fák tüzre sem használhatók lettek."[103]

Mindezek az adatok meggyőzőek. A kitermeléskor kiszámíthatatlanok az értékesítési lehetőségek, amelyek — mint láttuk — oly sok körülménytől függenek, s emiatt rendkívül bizonytalanok. Éppen ezért az erdei kitermelés jóformán mindenkor túlszárnyalta a tutajozással értékesíthető szükségletet. Az erdőben növekvő fa kimeríthetetlen mennyiségűnek tűnt és úgy látszott, hogy éppenséggel semmi értéke nincs. De a mértéktelen erdőpusztulás mellett a tutajkereskedelemnek volt egy másik velejárója is, amelyet már e korban

[99] Bocskor János, 1838, 28, 36—37.

[100] Erdélyi Hiradó. 1847, 211. A szerző megjelölése nélküli cikk: Töredékeszmék a közerdők szabályozásáról.

[101] Lombossy, 1847, 1243.

[102] Vida Károly és G.K., 1857, 173. sz.

[103] Fenyvesi, 1864, 39. sz. Íme egy — sajnos hiábavaló figyelmeztetés 1876-ból: „Tudva van, hogy állami erdőfelügyelet nem létezik, szabályos vágások nincsenek, az erdei kártételek megbüntetésével kormányaink mit sem gondoltak, az állami erdészeti szolgálat behozatalának szükségessége úgy látszik ismeretes sem volt; annál kevésbbé látszottak az illetők tudni, hogy az erdőt illetőleg állami fennhatóságnak is kell létezni, számos erdőnek közös birtoklása s a különféle azokat terhelős szolgálmány a falopásnak kedvez, azért általában véve a status-quonak fenntartása az erdőkben egyértelmű az erdők pusztításának törvényesítésével" (Erdély s különösen a Székelyföld közgazdasági jelene és jövője, 1876, 11).

észre vettek: a mezőgazdálkodás elhanyagolása. Az 1848 előtti közigazgatási beosztás szerint a Marosnak Maroshévíz és Déda közé eső szakaszán jobbágyközségek sorakoztak, s a megfigyelők adatai szerint a földművelés itt elmaradottabb, a termés kevés volt, a föld nem hozta meg a maga lehetséges hozamát. „Csekély tapasztalásom szerint ennek okát abban látom — olvashatjuk — hogy tavasszal, mikor a földmüvelés évi alapja letétetik, ugarlás, tavaszi vetés, stb.-nek ideje van, akkor mind a tutajra mennek, s csak gyenge nőkre s nyomoru gyerekekre marad a földmüvelés tavaszi kezelése, ezek aztán csak rontják a földet. Mig tehát egy, sőt sokszor két hónapot is bérességgel elveszt egy ember, addig odahaza gazdasága pang, s mikor haza érkezik, egy ponttal sem áll előbb mint eddig, haszna nem sok; sőt némellyiknek semmi, mert már vagy adósságot csinált a tutajászati időkor kifizetendőt, tehát ott áll, ahol eddig, sőt némelyik hátrább, mert gazdaságával is elmaradt,s a mellett a földesuri robottal is tartozásban van."[104] A tutajozással érintett sok vidéken 1848 előtt a gazdatisztek „tavasszal több hetekig kénytelenek csak erőtlen öreg vagy gyermekkel és nőkkel a földesuri robotot nyakgatni".[105]

Szerzőnk számításokkal is alátámasztja megállapításait. 1848 előtt a Maros felső szakaszának vidékéről Lippáig két legény 52—63 forintot kapott. Legjobb esetben is egy személyre 31 forint és 30 krajcár jutott. Viszont a legszerencsésebb esetben is egy-egy legény eltöltött 30 napot, míg elszegődhetett, amíg a tutajt elindíthatta s amíg Lippára megérkezett, majd a maga költségén hazagyalogolt. Sokszor 30 nap erre nem is lehetett elegendő. A hátsó legény lippai fizetése még ennél is kisebb volt, 30—40 nap alatt is sokszor nem rúgott 20 váltóforintra sem. Ezt a pénzt is az úton rendszerint elköltötte s végül is pénz nélkül ért haza.

A figyelmes szemlélők e két előbbi károsodáson kívül más körülményekre is rámutattak: az előlegezés és pálinkafogyasztás együttes erkölcsi pusztító hatására. Láttuk, hogy a kereskedők mily előszeretettel kötelezték le maguk számára a béreseket. Az előlegezés azonban csak a kereskedőknek hasznos, a tutajozás sokszor „csak saját kárára, képzelt szükségére, például italra előlegez, mit érdemel, s a mi rendes, hanem kevesebbet; mivel az előlegezők az adott pénz kamatját kiveszik az előlegezett pénzből, tehát 1—2 forinttal kevesebbet. — Az előre adást pedig igen szeretik a tutajászok, mert így természetesen kevesebbe jön a legények fogadása, s aztán nem is mindig tisztán pénzt előlegeznek, gabonát és más naturálékat, s még a régeniek pálinkát is."[106]

A nagyfokú pálinkafogyasztás a tutajkereskedelemnek megszokott velejárója volt. A tutajozás lebonyolítására ezerenként tódultak az emberek. „Igen — írja aggódalommal a tudósító — mert egy ellene állhatatlan mágnes huzza őket oda, t. i. a pálinka és korhely élet. Tutajászathoz több ezerenkint sereglenek a Maros partján a havasoktól kezdve le Vásárhely és Malomfalváig, de azon sok ezer közül nagyon keveset láthatni józan fővel. — A honnan indul, a mellett a régeni nagy fenyő vedres légelyek pálinkával töltve a tutajon utaznak, a partokon minden hajitásra pálinkás nők állanak árujokkal. — Szóval a pálinka magasan lobogtatja a zászlóját. Mennyit nem aljasul a nép ilyen körülmények között? s erkölcsi veszteségét vajjon fedezi-e azon 10—12 váltóforint, mit a mondottam körülmények között illyformán szerez a béres?"

[104] Lombossy, 1847, 1247.
[105] Lombossy, 1847, 1247.
[106] Lombossy, 1847, 1247—1248.

1847-ben egy adatközlőnk így foglalja össze és így jellemzi a tényeket: „Ha figyelembe vesszük a pusztulást, mely a havasok és az erdők őskebelében mint gyógyithatatlan vész, minden számitás és szabály nélkül dul, ha tekintjük a Maros-vidéki köznépnek anyagi és erkölcsi aljasodását, mellyre a tutajászat nem kis mértékben befoly, ha nézzük a mezőgazdaság e vidékein pangását, melynek nem kis oka ismét a tutajászat: ugy bajosan lehet a tutajászatnak hasznát, legalább a vidékre, a mondott szempontból kiindulva megállitani. — Hogy a magányos üzérek zsebébe, s általok némileg a honba is pénz jő minden tavasszal, az világos; de ha az erdők romjain, s a nép erkölcsi sirjain alapszik a vagyon, akkor a nyereség, véleményem szerint, ingatag."[107]

Ha mostmár ezeknek a szempontoknak is a birtokában mérleget vonunk a marosi tutajozásról, megállapításainkat a következőkben összegezhetjük: Meg kell különböztetnünk a Maros felső folyásának vidékén két tájat, amelyekre a tutajozás egyenlőtlenül, változó súllyal hatott. A Gyergyói-medence egészére, s különösen annak északi, északnyugati zártabb részére a tutajozás a XIX. század elején fejlesztőleg, azután korlátozólag hatott. A század harmadik harmadában az erdőterületek jórészt kimerültek, a század végén a már korábban Csík megyébe kebelezett Gyergyó fenyőerdői teljesen le voltak tarolva.[108] A népesség az állattenyésztés és háziipar régi foglalkozási módjaihoz kényszerült visszatérni, minthogy ezek nem nyújtottak elég népességeltartó lehetőséget, a lakosság egy része kivándorolt.[109] Ezzel szemben a Kelemen-havasok és a Görgényi-havasok közé zárt Maros-szoros vidéke nyomult előtérbe és a Maroshévíz és Déda közötti Maros-mente a tutajkereskedelem közvetett és közvetlen hatásai következtében páratlan fellendülést ér meg. A népességnek itt a földművelés kiterjesztésére a természeti viszonyok korlátozó befolyása miatt nem volt lehetősége, az állattenyésztés némi fellendülést mutatott, de ennek lehetőségei is korlátozottak voltak. A tutajkereskedelem lehetőségei azonban nemcsak időszakos, hanem a megelőző kitermelés és erdei szállítás és különösen a fának sokféle félkészáruvá való feldolgozása révén, folyamatos és állandó munkaalkalmat nyújtottak a lakosságnak. Bevándorlás és a népesség számbeli és anyagi gyarapodása jelzik ezt a folyamatot. A folyónak a Déda és Szászrégen, valamint a Szászrégen és Marosvásárhely közötti szakasza vidékére a tutajozás nem hatott olyan erőteljesen mint a fentebbi szakaszokon. E területeken a tutajozás mindenkor csak alkalmi mellékfoglalkozás, átmeneti, kiegészítő pénzszerző alkalom volt. Szászrégennek elsőrendű faipari góccá való átalakulásán kívül más, a népesség szerkezetére, összetételére,

[107] Lombossy, 1847, 1246.

[108] T. Nagy Imre, 1902, 36. A megyében összesen 402 105 hold erdő volt. Ebből 389 161 hold volt tűlevelű. „Azonban a kitüntetett terület jó nagy része ez idő szerint kinövetlen s egy jó rész olyan letarolt oldalakból áll, melyeken az új erdő csak évek óta sarjadzik."

[109] A kivándorlás valójában sok eredeti ok együttes összehatásának következtében egy bonyolult társadalmi folyamat betetőzése, illetőleg egy újabb kezdete. Hiba volna egyetlen tényező befolyására visszavezetni. Hogy azonban Gyergyóban, Csík megye északi, északnyugati vidékén az erdőpusztítás a kivándorlásnak legsúlyosabban ható kiindító és tápláló tényezője volt, már a kivándorlás elharapódzásakor észrevették. — „A Székelyföldről kivándorlottak kolosszális számát épen a *csíki* székelyek teszik. Nem csodálkozunk, hiszen a legszegényebbek és legnyomorultabbak a csíkmegyei székelyek, s ezek közt különösen a *felcsíkiek*. Nem tudjuk, hol kezdjük a felcsíkiak veszedelmes helyzetének részletezését ... Felcsíknak egyedüli gazdagságát erdői képezik, amint pusztulnak az erdők, vándorolnak ki a lakósok ... Községek vannak, ahol alig van munkabíró ember ..." (Hankó Elemér, 1900, 18. sz.)

hagyományos foglalkozási módjára és ennek változására is kiható átalakulást a tutajozás következtében nem tapasztaltunk.

Öt Csík megyei és öt Maros-Torda megyei község lélekszámának alakulása 1870 és 1910 között:

Az öt Csík megyei község lakóinak száma:

	A község neve	1870-ben	1880-ban	1890-ben	1900-ban	1910-ben	Növekedés összesen
1.	Gyergyóújfalu	2 794	2 865	3 027	3 382	4 225	1 431
2.	Gyergyócsomafalva	2 491	2 687	2 824	3 191	3 917	1 426
3.	Gyergyóremete	3 859	4 252	4 584	5 105	6 207	2 348
4.	Gyergyóvárhegy	1 757	2 112	2 106	2 290	2 729	972
5.	Gyergyósalamás	964	1 123	1 287	1 485	1 597	633
	Összesen	11 865	13 039	13 828	15 453	18 675	6 810

Az öt Maros-Torda megyei község lakóinak száma:

1.	Maroshévíz	3 641	4 276	4 929	5 218	7 388	3 747
2.	Gödemesterháza	1 439	1 369	1 578	1 615	2 133	694
3.	Palotailva	676	657	768	946	1 552	876
4.	Ratosnya	344	429	502	560	907	563
5.	Déda	1 581	1 704	1 965	2 105	2 491	910
	Összesen	7 681	8 435	9 742	10 444	14 471	6 790

Mindezeket az állításokat számszerűleg is mérhető, számokkal is kifejezett és viszonyítható adatokkal még teljesebbé is tehetjük (lásd fenti táblázatunkat). A múlt század végén s a jelen század elején megejtett népszámlálások, valamint a századvégi mezőgazdasági összeírás sok olyan adatot is tartalmaznak, amelyek a tényeket jobban megvilágítják. Legszembetűnőbb a változás Maroshévíz esetében, amelynek fejlődése és életritmusa teljesen a tutajozással összekapcsolt erdőkitermeléshez és fafeldolgozáshoz igazodik. De lényegében ugyanezt mondhatjuk Palotailva, Gödemesterháza, Ratosnya és részben Déda fejlődéséről is. Maroshévíz[110] a XVIII. század végén még kis

[110] Maroshévíz helyzetéről tudjuk, hogy a mezőgazdasági termelésre földje elégtelen és rossz minőségű s nagy kiterjedésű rétjei és kaszálói inkább az állattenyésztésre nyújtottak kedvező feltételeket. A többi, hasonló helyzetű hegyvidéki, de nem Maros parti jobbágyközségekhez viszonyítva gyors és lendületes fejlődését már régen a tutajozásnak köszönhette. Az 1785. évi jobbágyösszeíráskor az erdő korlátlan, szabad használatáról és a tutajozásról szóltak a jobbágyok. A jobbágyok kötelesek voltak földbirtokos uraik számára tutajt készíteni s azokat a birtokosok birtokára, Petelére, Marosszentannára, Idecspatakára, Abafájára, Szászrégenbe, Marosvásárhelyre stb. a Maroson leszállítani. A jobbágyi kötelezettségeken túl azonban saját szükségeikre és mások számára is szállítanak tutajokat, amiért pénzt kapnak. „Ha nem lenne a Maros vize — mondják 1785-ben — nem élhetnénk. De aki szorgalmas, tutajokat készít és tutajokat szállít, pénzhez jut." A szerény kezdetekhez képest a XIX. században, különösen a jobbágyfelszabadítás után a tutajozáshoz közvetlenül és közvetve kapcsolódó fellendülés az, ami e település életritmusára, fejlődésére a legdöntőbb mértékben hatott. (Vö. PRODAN, D., 1947.)

elhanyagolt jobbágyfalu, a XIX. század végén már kisebb városszerű település, amely fejlődésének ütemével utolér és rohamosan túlszárnyal más, már korábban vagy ekkor összehasonlíthatatlanul nagyobb, vagy vele egyenrangú településeket. Az itt közölt számszerű adatok elemzése rendkívül tanulságos. Az öt gyergyói község lélekszáma 1870 és 1910 között 6810 személlyel növekszik. Az öt Maros-Torda megyei község lélekszámának gyarapodása lényegében ugyanannyi, mindössze 30 lélekkel kevesebb, vagyis 6790 lélek. A fejlődésben azonban nagy a különbség. Számításba kell vennünk ugyanis azt, hogy az öt gyergyói község 11 865 főnyi kiinduló népességéből gyarapodott 18 675 főre, a gyarapodás mértéke tehát 62,9%. Ugyanekkor a Maros-Torda megyei öt község 7681 lélekről, majdnem megkétszereződve 1910-ben 14 471 lelket számlál. A gyarapodás mértéke 161,6%. 1900 és 1910 között az itt említett valamennyi Maros-Torda megyei község lélekszámbeli növekedése felülmúlta az évenként kiszámított és nyomonkövetett természetes szaporodással elért gyarapodást. Ez alatt az idő alatt a bevándorló népesség 3049 személyt tett ki, aminek több mint fele — 1664 személy — Maroshévízre esett. Az öt Csík megyei község közül a természetes szaporodást is felül múló 10 éves (1900—1910 közötti) növekedés csak Gyergyóújfaluban számottevő (404 lélek) De ez Palotailva (492) és Ratosnya (467 lélek) hasonló gyarapodását sem éri el, ha pedig számításba vesszük az 1900-as kiinduló adatokat (Palotailva 1900-ban 946 lélek, Gödemesterháza 1615 lélek), akkor az utóbbi községek szembetűnően gyors, erőteljes növekedése nyilvánvaló, a Gyergyóújfalué (1900-ban 3382 lélek) pedig viszonylagos. Ugyanakkor Gyergyóremetének, melyről az egész XIX. század folyamán azt hallottuk, hogy a gyergyói tutajozás kiinduló pontja, lakossága csökken. A növekedés a természetes szaporodásnál kisebb, ami kétségtelen jele a kivándorlásnak. 1910-ben mind az öt Maros-Torda megyei községben már fűrésztelepek vannak üzemben. Ezek közül Maroshévízen az egyik gyár 190, a másik 327, Palotailván az egyik 69, a másik 411 munkást foglalkoztatott. A bevándorlás révén a lakosság közt osztrák, olasz és német állampolgárok is feltűntek, s a nemzetiségek között a magyar és román mellett nagyobb számban német és ruthén, kisebb számban lengyel, olasz, szlovák, szerb, horvát, vend és bolgár nemzetiségű lakosokra is bukkanunk. A Maros felső szakaszának Déda és Maroshévíz közé eső vidéke szerves, összefüggő faipari vidékké alakult át negyven év alatt. Palota és Ilva, Göde és Mesterháza eredetileg különálló települések előbb gyakorlatilag, majd közigazgatásilag is egybeolvadtak. S minthogy a települések terjeszkedésére csak a Maros hosszában, az országút s később a vasút mentén volt lehetőség, kialakultak a többkilométer hosszú, egymásba épült faluk, amilyenekre a környéken másutt nincs példa.[111] Az 1895. évi mezőgazdasági összeíráskor a Maros-Torda megyei öt községben a szántó és a rét aránya szembetűnően alacsony a legelő és főleg az erdő nagy kiterjedéséhez képest. Maroshévízen 29, Gödemesterházán 11

[111] A Maroshévíz és Déda közötti körülbelül 50 km-es Maros-szakasz a vasútépítés után is megőrizte sziklás, zord, szűk jellegét. E részen „az emberi kéz gigászi munkájára volt szükség, hogy vasút és országút a folyó mellett szemközt elférjenek. A Maros balpartján hol sziklabevágásokban, hol a tajtékzó folyó medrétől elvont területen emelt kőtöltéseken, egymást követő éles ívekben haladó vasúton, a szorosba beljebb hatolva, elragadtatásunk fokozódik. Meredek szirtfalak, csipkézett éleikkel, szerte heverő sziklatömbök a legbizarrabb alakú szikla csoportozatok pazar változatban tárulnak elénk, hirdetve a víznek a természet e hatalmas szobrászának hosszú földkorszakos, szüntelen munkáját." Szalárdnál nem is lehetett a vasútnak a víz s az országút mellett helyet szorítani s itt egy 382 méteres alagút vezet a sziklába. (Melitskó Frigyes, 1913, 20.)

olyan gazdasági egység (háztartás) volt, amely egyben iparvállalat is. Bár a statisztika nem részletezi, nem kétséges, hogy ezek mind kisebb-nagyobb paraszti fakitermelő és feldolgozó kisüzemek. Maroshévízen egy más, de a korból származó összeírás szerint 70 fűrészmalom zúgott, zakatolt. A környékből és Felső-Csíkból is ideszállított fatömeget itt dolgozták fel deszkának, lécnek, zsindelynek.[112] A lakosság nagyobb, döntő része a fakitermelésből és tutajozásból élt. Feltűnően sok volt az ökörfogatok száma, amely minden kétséget kizárólag a tutajozást megelőző erdőkitermeléssel és faszállítással volt kapcsolatban. Így Maroshévízen 419, Dédán 159, Gödemesterházán 128, Palotailván 87, Ratosnyán 45 ilyen fogatot írtak össze. S a régeni felső járáshoz tartozó 25 községben sehol másutt (az egy Füleházát kivéve, de tudjuk, hogy itt is hasonló a helyzet) nem volt ily sok, százat, meghaladó fogat.[113]

A tutajozással kapcsolatos erdőkitermelés és fafeldolgozás a Maros felső vidékén az életforma megváltozását hozta magával. Ennek a nagyarányú, változatos fejlődésnek, ennek a gyökeres átalakulásnak a XX. század elejéig legfőbb, kizárólagos tényezői a Maros folyó erejének a tutajozással való népi felhasználása. Változatos erdélyi tájak között, a Kárpátok vonulatának különböző vidékein másutt is találunk olyan erdős, fenyves medencéket, völgyeket, hegyvonulatokat, amelyeken az erdei vegetáció századokon át ugyanolyan bőségben kínálta sokoldalú kiaknázásra és felhasználásra páratlan kincsét, a fát, mint a Maros-mente felső vidéke. Ezek a tájak azonban évszázadokon át néptelenek, hozzáférhetetlenek maradtak, s csak a műszaki fejlődés, elsősorban a vasútépítés és a korszerű útépítés megelőző munkájával, nagy, óriási anyagi áldozattal, hatalmas befektetések révén nyílt meg e vidékek kiaknázásának lehetősége. A Maros itt leírt felső szakasza mentén a XX. század beköszöntéséig két tényező állt a kiaknázás rendelkezésére: a Maros vize és a partján lakó nép rátermettsége, bátorsága, kockázatvállalási készsége, munkaereje. 1783-ban II. József császár erdélyi útja alkalmával meglátva Gyergyóban a tutajokon úszó székelyeket, maga is tutajon akart a Maros középső folyásának vidékére leutazni. Gyáva, óvatos, fontolgató kísérői végül lebeszélték a császárt erről az életveszélyes, kockázatos, kiszámíthatatlan következményekkel járó útról.[114] A nép egyszerű fiait, s ha a veszélyek ismeretében valóságosnak tartjuk a szinte hihetetlen tényt, hogy lányokat is,[115] azonban a körülmények éppenséggel rákényszerítették, hogy semmiféle koc-

[112] Kolumbán Lajos, 18.

[113] A statisztikai adatokat a következő forrásokból vettük: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1, 42, 46, 48, 52. kötetei a népszámlálások adatairól és új folyam 15. kötet a mezőgazdasági összeírásról.

[114] Nemzeti Társalkodó. 1839. II. félév, 144.: „II. József császár sas szeme Erdélyben utaztakor észrevette ezt (tudniillik a Maros vizerejében rejlő kihasználható lehetőségeket); azért Gyergyóból tutajon akart le jőni: de a' sok gyáva lebeszélte ezen királyhoz méltó, 's óriási következményeket szülhető szándékról, a' veszélyek poltron nagyságával." (Szádeczky Lajos, 1913, 1—5 nem említi e tényt, igaz csak futólag érinti a császár második, 1783. évi útját.)

[115] Két adatunk is van rá. „Egyébiránt Gyergyóban is csak az olyanok segithetnek, bővebben magokon, kiknek szekerük vagynak; a többiek, ha fel nem találták volna a tutajkészitést, s a tutajoknak Maros vizén le Magyarországig vitelét, nagy szükséget látnának; igy a szegényebbek, még a' leányok is, mint tutajos legények, tavasztól fogva julius végéig el szoktak menni 's jó fizetést kapnak." (Doktor Fodor András, 1838,139.) — A másik leírás az erdei kitermelő és szállító munkában foglalkoztatott nőkről és gyermekekről tesz említést. Ne felejtsük, ez sem veszélytelen és könnyű munka (Vándor, 1939, II, 143).

kázatra nem tekintve: évről-évre évtizedeken, évszázadokon át vállalkozzanak a tutajvezetésre. Nem tudjuk és valószínűleg sosem tudhatjuk meg, hogy összesen hány tutajt „hoztak ki" a havasból a XVIII. és XIX. század folyamán. A különböző korokból származó adataink általában évi 10 000 fertálytutajnál többet említenek. Tudjuk, hogy volt év, amikor ennek kétszeresét is kihozták, s bizonyára volt év amikor kevesebbet. Ha elfogadjuk évi átlagnak a 10 000 fertálytutajt, megközelítettük a valóságot. Ez pedig azt jelenti, hogy a XIX. század száz évében egy millió fertálytutaj jött ki a havasból. Erre pedig két millió béreslegény, tutajvezető kellett. Illő, hogy a Maros felső vidékének múltjára megbecsüléssel és elismeréssel tekintsünk, s az emberi, népi tényező hatalmas, nagyszabású alkotómunkájára tisztelettel gondoljunk.

*

CZEGLÉDY JÁNOS

A FORRÁSOK

Mint már a bevezetésben is említettük, dolgozatunk elkészítését az tette lehetővé, hogy a múlt századi erdélyi hírlapirodalomban meglepően sok olyan közlemény maradt ránk, amely a tutajozással foglalkozik. A múlt századi erdélyi magyar sajtónak dicséretreméltó teljesítménye, hogy egy a maga korában közérdekű kérdést oly rendszerességgel, következetességgel és bőven tárgyalt. Hadd mondjunk el ezekről a forrásokról még egyet s mást és utaljunk olyanokra is, amelyek egyrészt lehetővé teszik, hogy szélesebb keretek közt szemléljük a marosi tutajozást, másrészt ezek alapján most nyert ismereteinket — esetleges későbbi közlésekkel — alkalmasint mások is kiegészíthetik, teljesebbé tehetik.

Az *Erdélyi Hiradó* melléklapjának, a MÉHES Sámuel kolozsvári professzor által szerkesztett *Nemzeti Társalkodó*nak 1838—1839. évi köteteiben találjuk D.F.A. és *Bocskor* János többször idézett dolgozatait. A D.F.A. jelzetű írás szerzője minden kétséget kizárólag DOKTOR FODOR András, Hunyad vármegye főorvosa, több vármegye táblabírája, a lap munkatársa. A *Nemzeti Társalkodó* szerkesztősége ugyanis gondosan felsorolja valamennyi munkatársa nevét és ezek között találjuk az övét is (*Névsora azoknak, kiknek az 1838-ik egész évi Nemzeti Társalkodóban bár minémü eredeti, fordításai 's közleményei kiadattak.* 1838. II. félév 208). Viszont e közlésen kívül más, teljes nevével, vagy nevének kezdőbetűivel jelzett cikk a lap ezévi köteteiben nem található. Mint több más vármegye mellett Gyergyó szék táblabírája is, a gyergyói viszonyokat közvetlen tapasztalatokból ismernie kellett.

BOCSKOR János gyergyóremetei pap ugyancsak gyakran idézett írása megelevenítő erővel tárja elénk a tutajozás nehéz munkakörülményeit és a munka egyes sajátságait. Érdekes BOCSKOR János vallomása a tutajozásról szerzett közvetlen benyomásairól. Megtudjuk, hogy különös kedvteléssel vegyült el a tutajkészítő székelyek között, „hol még most is foly a' burkus, török és franczia háborukróli beszéd" (Nemzeti Társalkodó, 1839. II. félév 33). Maga állapítja meg, hogy „a' tutajozásról már elég értekezést olvasánk a N. Társalkodónkban", de — mégsem eleget. Más szempontból is vizsgálni kell a kérdést. „Az előbbi, kereskedői nézeteknek hódólván — írja DOKTOR FODOR András cikkére utalva — inkább csak az elkészített, és a' gyergyóiaktól kereskedők által megvásárlott tutajokról emlékezett, én pedig a' tutajt készitő

népért és mellett kivántam egy két szót szólani." (Uo. 36.) Egyébként DOKTOR FODOR András „Még egy tutajokat illető javaslat" című cikkében (Nemzeti Társalkodó 1839. I. félév) visszatért BOCSKOR javaslataira, kiegészítette, módosította, gyakorlatiasabb előterjesztéssel teljesebbé tette azokat. Itt csak a teljesség kedvéért említjük ez írásokat, nem meríthetünk belőlük, minthogy e kérdések amúgy is a meg nem valósult kereskedelmi részhez tartoznak. Visszatérve BOCSKOR írására, ebben a kereskedők fondorlatos visszaéléseire és a tutajosoknak a kereskedőkkel szembeni védtelenségére, teljes kiszolgáltatottságára élesen világított rá. Ha sejtette volna, hogy hová fog fajulni mindez a század végére! Összefogásra, tőkeszerzésre, szervezkedésre hívta fel a székelyeket, mint láttuk hasztalan.

Több évi várakozás után — miközben az *Erdélyi Hiradó* nagyobb formátumban jelenve meg, több közérdekű kérdésre terjesztette ki figyelmét — a lap 1845—46-os köteteiben találunk ismételten tutajozással foglalkozó cikkeket. Ekkor számos, alapos bizonyító anyaggal teletűzdelt kisebb-nagyobb leírás jelent meg. Főleg a tutajozást háborgató akadályokról, a hallatlan arányban elszaporodott törvénytelenségekről szólnak. LOMBOSSY, ez a szemfüles talpra esett, jótollú és mindenütt jelenlevő tudósító a *Hetilap* országos nyilvánossága előtt tárgyalta az erdélyi „tutajászat" kérdéseit. Közleménye a műszavak megmagyarázásával, a tutajok fajainak és méreteinek leírásával, a tutajvezetés munkájának eleven és a veszedelmeket valóságosan érzékeltető jellemzésével, sok részletbe is bevilágító aprólékos leírásával olyan adatokban gazdag közleményt hagyott ránk, amelyet bővebben hasznosíthatunk. E cikkekben megőrzött tutajozási ismeretek különben elvesztek volna. Adatait akárcsak BOCSKOR János, közvetlen, személyes megfigyelésből, a tutajosok életviszonyainak rendszeres tanulmányozásából merítette. Hosszú időn át élt a tutajozás erdélyi központjában, Szászrégenben. S ily módon bőségesen volt lehetősége a megfigyelésre. Sajnos nem tudjuk, hogy az álnév kit takar.

Különös magával ragadó erejű élmény lehetett a múlt századbeli tutajozás. Láttuk, hogy II. József is kapott volna rajta. Később az ötvenes években akadt olyan szerkesztő, aki maga is megpróbálkozott tutajvezetéssel, és akadt olyan kereskedő, aki a tutajvezetés lebonyolításakor — sokszor életveszély közepette — szerzett benyomásait és tapasztalatait megírva megküldte lapoknak. A *Magyar Futár* 1857. évi folyamában megjelent terjedelmes beszámolót — sok értékes másutt nem található adatával együtt — ilyen eseteknek köszönhetjük. VIDA Károly volt a tutajvezető szerkesztő, és sajnos megint csak nem ismerjük a benyomásait az újságnak megküldő, a tutajvezetésben és a tollforgatásban egyaránt járatos másik szerző nevét. VIDA Károly az általa szerkesztett és kiadott *Magyar Futár* 1856. december 25-i számában közre adott egy alvinci eredetű, általánosságokat tartalmazó levelet. Csillag alatt azonban megjegyezte: „Mivel ön éppen a Maros partján lakik s talán ablaka alatt úsznak el a sós hajók és tutajok, nem közölhetne-é némelly statistikai adatokat e két nevezetes hazai iparágról? Ezt jobban megköszönnők." VIDA Károly a Baszkán, Háromszéken maga is vezetett tutajokat. Miután beszámolt az itt tapasztalt nehézségekről, ezt írta: „A próbát mi magunk tettük, de a költségekre egy részvényes társulat alakulása lett volna szükséges, a mihez Háromszéken semmi kilátás." (Magyar Futár 1857, 173. sz.) Ezek után nincs mit csodálkoznunk azon, hogy 1857-ben, amikor más összefüggések közepette a Maros kihasználásának kérdése is szóba került, bevezető ismertetés után közre adott egy sajnos csak G.K. kezdőbetűkkel jelzett és

még 1855. november 30-án vett, általa két éven át őrzött levelet, amelyről megjegyezte: „Egész eredetiségében adjuk, mert az iró, levele sajtó utján közlésre nem számitván, annál fesztelenebbül adja vissza, annak végefelé, benyomásait, melyeket a Maroson tett ulyssesi utjában szerzett" (Magyar Futár 1857, 171. sz.). Ennek a sajtóbeli megjelenésre nem számított levélnek köszönhetjük a marosi tutajozásról szóló egyik leghívebb beszámolót.

Számtalan más cikkben és adatközlésben sem terjedelemre, sem a benne foglalt adatok bőségére és változatosságára nézve, nem találunk olyat, amely a fentebbieknek szentelt figyelmet megérdemelné. A marosi tutajozás a folyó kihasználásának csak egyik ágát jelenti. Ha valaha sor kerülhet egy folyó néprajzi szempontú életrajza megírására, s a teljesség igényével kívánja megalkotni a szerző a parton lakó nép életviszonyainak egymásra hatásából fakadó gazdag, sokoldalú képet, hatalmas anyagra támaszkodhatna. Bodor Antal könyve *(Magyarország helyismereti könyvészete.* Bp. 1944) a Marosról is számos olyan közleményt sorol fel, amelyek többek közt ilyen vizsgálatra is alkalmasak lehetnek. Ezek közt Ortvay Tivadar: *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig* (Bp. 1882. I. k. 504—509), és Eperjessy Kálmán: *Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó történetében;* mutatják, hogy levéltári kutatással miképpen lehet teljesebb képet kapni. Ezen kívül Prodan D.: *Topliţa la 1785.* (Cluj, 1947) és legutóbb Trócsányi Zsolt a Kovachich József által szerkesztett *A történeti statisztika forrásai* (Bp. 1957) című kötetben közreadott tanulmányában, amely az erdélyi népességösszeírásokról szól, jegyzetekben utal vizsgálatunk szempontjából szóba jöhető levéltári forrásokról. Kelemen Lajos korábbi szíves közlése szerint a gyulafehérvári székesegyház építésekor is, levéltári források bizonyítása alapján, a gyergyói eredetű gerendákat a Maroson tutajokba kötve szállították le. De más, elsősorban családi eredetű levéltári anyagban is lappanganak a tutajozásra bőségesen adatokat szolgáltató iratok.

A levéltári adatgyűjtéstől eltekintve, erre a munkára nem is várva, napjainkban még összegyűjthető lenne a még életben levő idős tutajosok emlékanyaga, hagyománya. A Maros felső szakaszának mentén még élnek tutajosok, akiknek közlései életszerűbbé, gazdagabbá tehetnék tutajozásról szóló ismereteinket. Bizonyára a Maros alsó folyása mentén is hasonló a helyzet.

IRODALOM

Buday Barna sajtó alá rendezte
1902 *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora. Tárgyalásai és Határozata.* Bp.

Bocskor János
1838 *A' szép tavasz' be 'köszöntésével a' gyergyói tutajozó székelyeknek I. fáradsága. II. jutalma.* Nemzeti Társalkodó.

Doktor Fodor András
1838 *A' Maroson, mint Erdély' legnagyobb folyó vizén mostan divatozó kereskedelemről 's ezt nagyon hátráltató okokról.* Nemzeti Társalkodó.

Eperjessy Kálmán
1933 *Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó életében.* In: Károlyi Árpád emlékkönyv. Bp.

Az erdélyi három Nemzetekből álló Rendeknek 1790-dik Esztendőben Karátson Havának 12-dik napjára Szabad Királyi Városba Kolo'svárra hirdetett, és több következett napokon tartatott közönséges Gyüléseikben lett Végzéseknek foglalatosságoknak Jegyző-Könyve. Kolo'sváronn. 1832.

Az Erdélyi Nagy Fejedelemség MDCCCX-dik Esztendőről MDCCCXI-dikre által-nyujtatott és Sz. Jakab Havának 9-dik napjától fogva, Kolo'svár várossában folytatva tartatott Országos Gyülésének Jegyző Könyve. Kolozsváronn. 1811.

Erdély s különösen a Székelyföld közgazdasági jelene és jövője. Az erdélyi gazdasági egylet egy tagjától. Kolozsvár, 1876.

ETÉDI GEDŐ János
1846 *Tordamegye közgyülése.* Erdélyi Hiradó.

FENYVESI
1864 *A tutajászat érdekében.* Kolozsvári Közlöny.

G.L. = (GÁL László)
Az erdélyi diéták végzéseinek nyomdokai.

Gy.Gy.
1845 *A tutajászat főbb akadályai.* Erdélyi Hiradó.

HANKÓ Elemér
1900 *A felcsikiak nyomora.* Régenvidék.

ISTRATE, V. I.
1929 *Valea Mureşului şi imprejurimile.* Bucureşti.

KOLUMBÁN Lajos
é. n. *A Maros mentén.* Bp.

LOMBOSSY
1847 *Az erdélyi tutajászat ismertetése.* Hetilap.

A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentései kerületének közgazdasági viszonyairól az 1892—1912-ik évre. Marosvásárhely, 1893—1913.

MELITSKÓ Frigyes
1913 *Székelykocsárd—marosvásárhely—mádéfalvi vonal.* Erdély.

T. NAGY Imre
1902 *Csik megye közgazdasági leírása.* Bp.

Ország Gyülés A' Felséges Udvar és Királyi Fő Kormány által kiadott SZABÁLYOK vagy is utmutató FELSŐBB RENDELETEK második darabja. Marosvásárhelyen. 1839.

PRODAN, D.
1947 *Topliţa la 1785.* Cluj.

SZÁDECZKY Lajos
1913 *II. József utazása Erdélyben 1773-ban.* Erdély.

TELEKI Domokos gróf
1842 *Codificatio és Excerpták. Anyagi irány.* Erdélyi Hiradó, Nemzeti Társalkodó.

VÁNDOR
1839 *Közlemények Erdélyből. I. közlemény. Gyergyó.* Nemzeti Társalkodó.

VIDA Károly és G.K.
1857. *Ipar a Maroson.* Magyar Futár.

Янош Цегледи:

ПЛОТЫ НА р. МАРОШ В ПРОШЛОМ (XIX—М) ВЕКЕ. ЧАСТЬ I—III

(Резюме)

Марош-самая большая, самая длинная река Трансивании — протекает в высоких лесистых горах, через Трансильванию на Алфёльд, (т. е. на Большую венгерскую низменность). В прошедшие столетия здесь были прекрасные условия для сплава леса. В начале XVIII столетия, как только был конец турецкому владычеству в Южной и Средней Венгрии, широко развернулся сплав леса, который в последующие два столетия, а особенно в XIX веке стал чрезвичайно интенсивным. Значение водной транспортировки стало снижаться лишь с конца прошлого столетия в следствии строительства автомобильных и железных дорог. После второй мировой войны такой способ транспортировки почти совсем исчез. В XVIII—XIX веках дерево было важнейшим товаром в Трансильвании, а потому сплав леса обращал на себя усиленное внимание как специальной литературы, так и периодической печати. Наша статья основывается на материале этих источников. Оценка источников дана особо в приложении.

1. *Рубка леса и его транспортировка до появления сплава его по воде.* Рубка леса для сплава плотами начиналась в мае месяце. Лес рубили в таких местах, откуда зимой его легко было, очистив, доставлять, складывать в штабеля, готовить к сплаву. Лес в течение всего лета сох, и только когда начинал идти силный снег, его на волах, впряженных в сани, доставляли к реке. Весной, как только кончалось таяние снега, начинали составлять плоты и спускать их на воду. До 1848 года на рубке леса работали крепостные, они и поставляли лес, или же лес рубили в общинных владениях секлеров. После 1848 года началась поденная работа на лесозаготовках.

2. *Виды и разновидности плотов. Транспортировка материалов и различных товаров на плотах.* Плоты составлялись из самых различных в зависимости от качества дров и назначения плотов. В статье дается подробное описание различных виды плотов. Сам плот представлял большую ценность, но плоты постоянно нагружались различными товарами: короткими, бревнами, длинными планками, стропилами, дранкой. Были и особые плоты, доставлявшие соль, которые перевозили ее с прибрежных государственных солевых промыслов на Большую венгерскую низменность. Иногда на плотах транспортировали и другие товары: черепицу, кирпич, известь, пшеницу, железные изделия и др.

3. *Условия работы на плотах и труд плотогонов.* На сплаве леса было занято очень много мужской рабочей силы, это занятие требовало большой ловкости, особых данных, так как сопровождалось огромным риском. Нередко плотогоны, ведя плоты по Марошу, рисковали жизнью. Наиболее опасным отрезком пути был путь от Дьердьо до Сасреген. Здесь река течет по узкому руслу и очень полноводна. Особую опасность означали пороги, мели, водовороты. Здесь погиб не один плотогон. Особенно трудно было гнать плоты во время наводнения и омеления реки. На отрезке ниже Сасрегена было много и искусственных препятствий. Здесь течение было значительно медленнее, но препятствий было немало: плотины, паромы, водяные мельницы. И это были не только физические препятствия, но и места сбора пошлины. За переправу через плотину нужно было платить пошлину, а если плотом наносились повреждения, то следовало еще и возмещать понесенный при этом ущерб. Если плот приставал к берегу, то приходилось платить пошлину владельцу берега за остановку. Немалую опасность представляли и шайки воров.

4. *Торговые, финансовые, экономические и общественные проблемы, связанные со сплавом леса и перевозкой товаров на плотах.* Путь сплава леса по реке Марош делился на два больших отрезка. Один от Дьердьо до Сасреген. В Сасрегене был Центр по сплаву леса на Верхнем Мароше. Второй отрезок водного пути начинался здесь и продолжался до липпа, где был торговый центр. Здесь алфёльдские торговцы покупали лес. Вначале торговлей лесом занимались частные предприниматели. В начале XIX, столетия они начали сплачиваться в особые организации с целью защиты своих интересов, а к концу столетия сплав леса по реке Марош был сосредоточен в руках нескольких крупных торговых обществ. Путем самых разнообразных манипуляций торговцы пытались получить как можно больше выгоды за счет труда плотогонов и лесорубов. Наиболее распространенными формами такого выкачивания прибыли были авансирование да и то, что в результате долгого ожидания у липпа намеренно сгонялись цены на лес. В прошлом столетии по реке Марош ежегодно проплывало до 10 000 плотов, нагруженных различными товарами. В статье приводятся статистические данные о сплаве в отдельные годы, о ценах на лес, о торговой прибыли.

5 *Законная регулировка сплава леса.* С конца XVIII века параллельно с интенсивным развитием лесосплава умножается и число связанных с ним злоупотреблений. Государственное собрание 1713 и 1743 годов урегулировало пошлину с плотогонов, но несмотря на это, собственники, накладывающие эти пошлины, обычно превышали установленные суммы, а кроме того еще часто требовали денежных вознаграждений или платы натурой. Жалобы подробно рассматривались впервые Государственным собранием 1790—1791 года, а Государственное собрание 1811 года издало особое постановление, регулирующее положение в этой области. (Это постановление полностью публикуется в приложении к статье.) Однако правонарушения, несмотря на все это, не прекратились. Боле того, число их продолжало расти, хотя было издано и еще одно постановление, основывающееся на постановлении 1811 года. После 1848 года, с прекращением крепостного права, эти злоупотребления незначительно сократились. Они исчезли лишь по мере снижения значения самого лесосплава. Официальные распоряжения никогда не проводились в жизнь, поскольку они «нарушали» права и не отвечали интересам помещиков.

6. *Влияние лесосплава и перевозки товаров на плотах на развитие района верховьев реки Марош.* До второй половины прошлого столетия лесозаготовки не регулировались никакими постановлениями. В результате такого хищнического истребления лесов был нанесен огромный вред в отдельных районах. В первой половине XIX века лесосплав оказал положительное влияние на развитие хозяйства в районе Дьердьо. Позже, по мере истребления здешних лесов, центр заготовки леса передвинулся на тот отрезок Мароша,

что протянулся между Марошхевиз и Деда. Выросшее население района Дьердьо не могло найти работу в сельском хозяйстве, началось переселение в новый район лесозаготовок, который в это время, во второй половине XIX века как раз начал бурно развиваться. В результате этого развития, а также переселения сюда из других районов население здесь значительно выросло. В это время Марошхевиз из небольшой деревни стал городом, бурно развивалась лесопромышленность и в Сасреген.
(1 и 11 части статьи были опубликованы в журнале *Ethnographia* в 1969 году, том LXXX, номер 2 и 3.)

János Czeglédy:

FLOßFAHRT AUF DER MAROS IM VORIGEN JAHRHUNDERT (TEIL I—III)

(Auszug)

Die Maros (dt. Mieresch, rum. Mureş) ist der längste und größte Fluß Siebenbürgens. Sie entspringt im hohen, waldreichen Gebirge und fließt durch das siebenbürgische Becken in die Große Ungarische Tiefebene. Für die Floßfahrt war sie in den vergangenen Jahrhunderten eine erstrangige Wasserstraße. Gewiß setzte vom Anfang des 18. Jh. an, als die türkische Besetzung auch im südlichen und mittleren Teil Ungarns aufgehört hatte, die Floßfahrt größeren Umfanges ein und hatte in den folgenden zwei Jahrhunderten, besonders in 19. Jh., eine sehr große Intensität. Die Bedeutung des Transportes auf der Wasserstraße kam, mit dem Ausbau der Straßen und Eisenbahnen, zum Erliegen und hörte nach dem zweiten Weltkrieg fast vollkommen auf. Im 18. und 19. Jh. war das Holz einer der wichtigsten Handelsartikel Siebenbürgens; deshalb fand die Floßfahrt in der Presse und in der wirtschaftlichen Literatur eine besondere Beachtung. Die studie stützt sich auf dieses Quellenmaterial. Eine Kritik der Quellen ist hier im Anhang veröffentlicht.

1. Das der Floßfahr vorangehende Holzfällen und der Transport. Das Fällen der Bäume für die Flöße begann im Mai. An solchen Stellen, von wo die Baumstämme, abgeputzt und vorbereitet für den Transport, leicht fortgeschafft werden konnten, wurde der ganze Vorrat in Haufen aufgestapelt. Das Holz trocknete den ganzen Sommer hindurch. Es wurde aber erst zum Fluß auf den durch Ochsen gezogenen Schlitten weiterbefördert, als der Schnee fiel. Im Frühjahr, nach der Schneeschmelze, wurden die Flöße zusammengestellt und zu Wasser gelassen. Das zur Floßfahrt gefällte Holz stammte vor 1848 teilweise aus Frondienst und teilweise aus den Wäldern des Sekler Kompossessorats. Nach 1848 setzte die Holzfällung in den Wälder durch Lohnarbeit ein.

2. Grundtypen der Flöße und ihre Varianten. Transportierung des Materials und der Waren. Der Qualität und Bestimmung des Holzes nach wurden verschiedene Flöße verfertigt. Verfassers Aufsatz enthielt die ausführliche Beschreibung dieser Flöße. Selbst das auf dem Wasser schwimmende Floß hatte einen großen Wert. Es wurde aber in jedem Fall mit verschiedenen Waren, wie Gespärre, Schindeln, kürzeren Balken und Leisten beladen. Es gab auch mit Salz beladene Flöße, die das Salz aus den staatlichen, an den Flüßen entlang liegenden, Salzgruben in die Ungarischen Tiefebene transportiert haben. Gelegentlich wurden auch andere Waren transportiert: Dachziegel, Ziegelsteine, Sauerbrunnen, Kalk, Eisenwaren, Getreide usw.

3. Arbeitsverhältnisse während der Floßfahrt und die Art der Floßführung. Durch das Flößen wurden zahlreiche Arbeitskräfte beschäftigt. Diese Beschäftigung erforderte Tüchtigkeit und Geschichklichkeit, nicht ohne Risiko. Die Flößer haben ihr Floß oft unter Lebensgefahr auf der Maros geführt. Der Oberlauf der Maros von Gyergyó (Giuregen) bis Szászrégen (Sächs. Regen, Reghinu) drohte war am gefährlichsten. Hier fließt sie oft zwischen schmalen Engen mit großem Gefälle. Die Floßfahrt wurde durch herausstehende Klippen, Sandbänke und Wirbel gefährdet. Während der Jahrzehnte hat mehr als ein Flößer hier sein Leben verloren. Eine besondere Schwierigkeit hat den Flößern das Hochwassen bzw. der niedrige Wasserstand bereitet. Von Szászrégen an gab es mehr künstliche Hindernisse. Hier ist der Fluß bereits stiller und langsamer. Hier bildeten die Dämme der Mühlen, Staudämme, Schützen, Fähren und selbst die Mühlen das Hindernis. Diese waren aber nicht nur physische Hindernisse, sondern gleichzeitig Zollstationen. Für die Überfahrt über einen Damm mußte Zoll bezahlt werden. Und wenn das Floß Schaden verursachte, mußte dieser ersetzt werden. Auch für die Landung hatte der Besitzer des Ufers Geld zu bekommen. Die Floßfahrt war auch von den Dieben gefährdet.

4. Kommerzielle, finanzielle, wirtschaftliche und soziale Probleme der Floßfahrt. Die Floßfahrt auf der Maros teilte sich in zwei große Abschnitte. Der erste erstreckte sich von Gyergyó bis Szászrégen. Szászrégen war das Floßhandelszentrum des Oberlaufes der Maros. Der zweite Abschnitt zog sich von hier bis Lippa (Lipova), Handelszentrum des unteren Abschnittes, hin. Hier haben die Floßhändler der Großen Ungarischen Tiefebene die Flöße übernommen. Mit dem Floßhandel haben sich einst einzelne Unternehmer beschäftigt. Die Händler begannen sich gegen Mitte des vorigen Jahrhunderts in Konsortien zu vereinigen. Ende des Jahrhunderts haben nur noch einige große Handelsgenossenschaften den Floßhandel an der Maros in der Hand gehabt. Für einen möglichst großen Gewinn wurde der heftigste Konkurrenzkampf geführt. Die Händler trachteten durch die verschiedensten Manipulationen aus der Arbeit der Flößer und aus den Holzfällern den möglichst großen Gewinn herauszuholen. Die allgemein verbreitete Form dafür waren die Vorschußerteilung und die Taktik, durch lange Wartenzeiten in Lippa die Preise künstlich niedrigzuhalten. Im vorigen Jahrhundert schwammen jährlich etwa 10 000 Flöße, beladen mit den verschiedensten Waren, auf der Maros. Über den Verkehr der einzelnen Jahre, über den Preis der Flöße und über den Gewinn des Handels sind in dieser Studie Statistiken und Aufstellungen mitgeteilt.

5. Die gesetzmäßige Regelung der Floßfahrt. Seit Ende des 18. Jh., mit dem großen Aufschwung der Flößerei, vermehrten sich auch die Mißbräuche. Die Landtage vom J. 1714 und vom J. 1743 haben den von den Flößern zu erhebenden Zoll geregelt. Die zolleinnehmenden Besitzer haben aber gewöhnlich einen höheren Zoll, als vorgeschrieben war, kassiert und diesen erhöhten Zoll noch mit verschiedenen weiteren Zöllen und Naturalabgaben erhöht. Die Beschwerden wurden im Landtag von den Jahren 1790, 1791 ausführlich behandelt. Schließlich hat der Landtag vom J. 1811 eine Verordnung diesbezüglich erlassen (diese Verordnung ist im Aufsatz des Verfassers wortgetreu mitgeteilt). Die Verletzungen der Verordnung hörten aber nicht auf, sie vermehrten sich sogar, trotz der sich auf die von 1811 berufenden bzw. ganz neuen Vorschriften. Die Mißbräuche ließen auch nach 1848 (nach Aufhebung der feudalen Vorrechte) nur in geringem Maß nach und verschwanden erst mit dem Untergang des Floßhandels. Die amtlichen Verordnungen wurden nämlich niemals verwirklicht, weil dadurch die Rechte und Interessen der Gutsbesitzer verletzt geworden wären.

6. Einfluß der Flößerei auf die Gegend des oberen Abschnittes der Maros. Das Hölzfällen wurde bis zur zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts durch keine Verordnung geregelt. Deshalb erlitten die Wälder gewisser Gegenden, infolge der Raubwirtschaft, ungeheure Schäden. Für das Gyergyóer Becken (Depresiunea Giurgeului) war die Flößerei in der ersten Hälfte des 19. Jh. wirtschaftlich von günstiger Auswirkung. Später wurde der Mittelpunkt der Flößerei auf den Maros-Abschnitt Maroshévíz (Topliţa)-Déda verlegt. Die vermehrte Bevölkerung des Gyergyó-Beckens konnte sich vom Ackerbau nicht erhalten. Es setzte also die Auswanderung ein. Die erwähnte andere Gegend ging dagegen in dieser Zeit, in der zweiten Hälfte des 19. Jh., einer großzügigen Entwicklung entgegen. Ihre Bevölkerung hat auch durch Einwanderung zugenommen. In dieser Zeit entwickelte sich das Dorf Maroshévíz zu Stadt und die Holzindustrie von Szászrégen erhielt dadurch einen Aufschwung.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Magyar László, 1818—1864*

Másfél évszázaddal ezelőtt született az egyik legjelentősebb magyar felfedező, MAGYAR László, első Afrika-utazónk. Munkásságának csak az utóbbi néhány évtized hozott némi — főként romantikus — hazai elismerést, azonban az etnológiai kutatás ma is alig vesz tudomást történeti szempontból is rendkívül értékes könyvéről és rövidebb beszámolóiról.

Abban az időben, amikor MAGYAR elindult, Afrika volt már az egyetlen földrész, amelynek belsejéről nagyon keveset tudott a világ. Az 1830-as, 40-es években azonban egyre gyarapodott a felfedező utazók száma, akiknek egy része hazatért, és megbecsülést szerzett tudósításaival magának és hazájának, nagyobb része odaveszett. 1848-ban, amikor MAGYAR végérvényesen Afrikába érkezik, TEIXEIRA da SILVA régen visszatért kongói útjáról, GRAÇA dolgavégezetlenül elpusztult, GAMITTO könyvét írja már a *Kazembe birodalmáról*, LIVINGSTONE hosszú évek óta Dél-Afrikában él, s néhány esztendő múlva megérkezik ANDERSSON, GALTON, BURTON is. Lassan megtelnek a térkép fehér foltjai, és ebben megkülönböztetett nagy szerepe van pénz és biztatás nélkül kutató utazónknak, MAGYAR Lászlónak.

MAGYAR 1818. november 13-án született Szombathelyen. Törvénytelen gyermek lévén, sokáig korán elhunyt anyja, *Horváth Anna* nevét viselte. A természetes apa *Magyar Imre* uradalmi ispán volt, és hosszú ideig tudni sem akart fiáról. MAGYAR László az általános iskolát Dunaföldváron végezte, anyai dédanyjánál, majd a kalocsai piarista főgimnáziumba ment. Apja családja ebben az időben már gondoskodott taníttatásáról. 1834-ben átmegy Szabadkára, és itt fejezi be a gimnáziumot. Most már teljesen apja irányítása alá kerül, s az annyira megkedveli, hogy adoptálja.[1] *Horváth László* neve ettől kezdve MAGYAR László, vagy ahogy későbbi levelein aláírja — apja iránti tiszteletből az Imre nevet is használva —, *Ladislao Amerigo Magyar*. Gimnáziumi tanulmányainak befejeztével, életrajzíróinak egybehangzó véleménye szerint Budapestre ment, s ott jogot és bölcsészetet hallgatott. Hogy pontosan mit, azt nem tudjuk; egyébként is, egyetemi tanulmányainak egyáltalán nincs nyoma.[2] 1840-ben apja mellett az ORCZY bárók jankováci birtokán írnok, majd ispán, de csakhamar, 1842-ben belép a fiumei tengerészeti iskola növendékei közé, két év múlva pedig Triesztben egy osztrák postahajóra szerződik kadétnak. Ekkor hagyja el végleg Európát.

MAGYAR László életének következő éveiről és utazásairól nincs egyéb forrásunk, mint egy levele, amelyet 1851-ben az akkori közép-afrikai *Lunda birodalom* északi részén levő Yah Quilemből írt apjának. „Oda hagyván Triesztet . . . szerencsés utazás után Brazíliában a Bahia de todos os santos-i öbölben horgonyt vetettem", innen „Nyugat-Indiákra hajóztam, hol Havannából egy spanyol contrebande-hajón mint köztengerész a guineai szerecsen partokra vitorláztam. Felette szerencsés valék ezen veszedelmes és átkozott kereskedésben; mert öt hónapi utazás után igen betegen, de teli erszénnyel ismét Kubára visszatértem; a nyert 1500 spanyol koronás tallér tanulni vágyó lelkemet el nem csábította, sőt ezen pénz vala első műszere tervem kivitelének, mire nézve hat hónapig egy jeles nauticus professornál a nevezett célra órákat fizettem, hol magamat elegendőleg kiképezve, az Albatrosz spanyol hajón mint másodpilot Kelet-Indiákra eveztem, hol a kapitány meghalálozott, és Szumatrán, Jáván keresztül

* A Magyar Néprajzi Társaság és a MTA Afrikanisztikai Munkabizottsága közös emlékülésén, 1968. december 18-án elhangzott előadás.

[1] THIRRING Gusztáv: *Magyar László élete és tudományos működése*. Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Budapest, 1937, 8—13.

[2] THIRRING i. m. 14.

Madagaszkár szigeten az antongili öbölbe érkeztem . . . Majd egy francia hadihajón", később „egy portugál hajón, már mint első pilot, Brazíliába, Rio-Janeiroba hajóztam."[3] Egy magyar ismerős tanácsára Argentína véreskezű diktátorának, *Manuel Rosas*nak hadiflottájában vállal ezután szolgálatot. Ahogy írja: „Soha nem éreztem nagyobb örömet, mint amidőn először látám vállaimon ragyogni a díszes arany epauletteket; ezzel látám gyermekkori álmaimat beteljesedve."[4] Rövid hadakozás után alig menekül meg a kivégzéstől, és kénytelen újra Brazíliába menni. Itt tétlenül él csaknem egy évig, 1846 közepéig.[5]

Magyar László életrajzírói szívesen tüntetik fel úgy munkásságát, mint amely a reformkor egyenes következménye, terméke volt, és mintha utazónk az évek hosszú során át készült volna tervszerűen a kutatásra. A reformkor kétségtelenül számos kutatónk, művészünk, tudósunk indulását vagy munkájuk kiteljesedését jelentette; s a nemzeti öntudat fokozódása szükségszerűen követelte a nagyobb világra való kitekintés igényét is. Leveleinek olvasása során azonban nem az tűnik szemünkbe, hogy Magyar László fiatalkori vágya az idegen népek és földek felkutatása, s a haza dicsőségének ilyetén való gyarapítása lett volna. Műveltsége nem mutat egyetemi tanulmányokra, és kétkedéssel fogadhatjuk a bizonyítatlan budapesti tartózkodásáról való közléseket. Annál valószínűbb azonban, hogy apja gyámkodása és az ispánság terhei, helyhezkötöttsége alól igyekezett szabadulni akkor, amikor 1842-ben, Kiss Pál fiumei kormányzó személyes felszólítására[6] a tengerészeti iskolára ment. Sokat emlegetett gyermekkori álmai az utazás, és főként valamiféle karrier körül forogtak, mint ezt egyik levelében maga mondja el.[7] 1846-ig egyszerűen kalandkereső tengerész volt, és angolai letelepedéséig voltaképpen az is maradt; azonban már 1846-ban bekövetkezett gondolkodásában a fordulópont, amelytől kezdve fantasztikus méretű tudományos kutatások terveiről számol be.[8] Ekkorra már bizonyossá válik, hogy feltűnő mozgékonyságát és energiáit a haditengerészetnél nem kamatoztathatja; érdeklődése megváltozásának ez fontos oka lehet. Ebben az időben már világlátott ember, és talán tétlen brazíliai tartózkodását olvasásra is felhasználta, talán a Rio de Janeiróban élő magyar Vámosi József is közrejátszott a változásban, amely természetesen fokozatos lehetett. Egész Dél-Amerikát átszelő perui kutatóútjához a magyar Akadémiától nem kapván meg a kért hatalmas összeget, véglegesen Afrikába indul. Hogy ez jobb híján történt, saját szavai bizonyítják: „Angol, franczia és éjszak-amerikai hadi-flottáknál buenos-ayresi patenslevelemmel rang-kisebbítés nélkül szolgálatra nem számíthaték, lóról szamárra ülni nem tartám jónak, azért Afrika nyugoti partjaira hajóztam, hol a kalabári néger király Trudodati Dalaber Almanzor flotillájánál mint parancsnok szolgálatot vettem s itt csaknem két esztendeig az említett fekete felségnek egész megelégedésével maradtam."[9]

Mindezt nem azért mondtuk el, hogy akár a reformkor érdemeit, akár Magyar László későbbi hazafiúi lelkesedésének értékét csökkentsük, azonban igen félrevezető lenne, ha írásaitól egy olyan tudós kutató bemutatkozását várnánk, aki nagy felkészültséggel indult el, és életét a földrajz és néprajz vizsgálatának szentelte, merőben a haza dicsőségét és felvirágzását elősegítendő. Így valójában igazságtalanok lennénk műveihez, ahogy korának és a későbbi évtizedeknek magyar és nemzetközi tudományossága igazságtalan volt hozzá, amikor szemére vetette hibáit, tudásának hiányát. Magyar végtére is utazó volt, tengerész és kereskedő, akinek a pionír sorsa jutott, amelyet büszkén vállalt. Nem volt azonban ugyanakkor tudós, mint Kőrösi Csoma vagy Reguly. Másrészről nincs módunk arra, hogy afrikai évei során bizonyára bekövetkezett fejlődését lemérhessük, mert első nagy munkáján és néhány rövidebb tudósításán kívül nem áll rendelkezésünkre mindaz az irodalom, amely Magyar László halála után egy angolai tengerparti házban elégett. Az azonban sejthető, már csak 1859-ben hazaküldött akadémiai székfoglalójából is, hogy leírásainak egzaktsága a továbbiakban növekedett, és hogy fokozódott érdeklődése a fontos részletek iránt, hiszen ez jellemzi a legtöbb afrikai utazó munkáit ebben a korban: autodidakta módon fokozatosan megtanulták a megfigyelés és lejegyzés technikáit, és egymást követő köteteik mind közelebb kerültek ahhoz, amit már joggal nevezhetünk tudományos munkának. Fájdalmas rekonstrukció ez,

[3] Magyar László: *Délafrikai levelei és naplókivonatai.* Pest, 1857, 14.
[4] Délafrikai levelei, 15.
[5] Uo.
[6] Thirring i. m. 15.
[7] Délafrikai levelei, 12.
[8] Délafrikai levelei, 15.
[9] Uo.

mert MAGYAR László *elvégzett* tudományos munkájának nagyobb részéről csak a leveleiből tudunk, *értékelhető* munkái pedig koraiak és saját tudományos fejlődésének kezdetén születtek.

Annak a két esztendőnek során, amíg a délkelet-nigériai *Calabar uralkodójának* szolgálatában állott, megtett egy hajóutat, első kutatóútját, felfelé a Kongón, a Jellala-vízesésekig. Útjáról részletes naplót és értekezést küldött haza. Ez voltaképpen előtanulmány a későbbi munkákhoz, eredetileg nem is szánja másnak, mint a nagyközönséget tájékoztató újságcikknek. Mégis, jóval több annál, elsősorban azért, mert rövid leírást ad a *manikongó birodalmának* több apró, periférikus népéről, így a *kakongóról* („kabinda"), *szorongóról*, *szongóról*, s végül a *Kongo birodalom* uralkodó szokásairól, államformájáról, társadalmi rendjéről, néhány rituális ceremóniájáról;[10] nyugodtan állíthatjuk, hogy korának, és még inkább a későbbi kutatásnak számos „tudományos" előítéletétől mentesen világosabban lát a társadalomszervezeti kérdésekben, mint sok huszadik századi etnológus. Igen értékes a *bomai rabszolgakereskedőtelepről* szóló leírása, amelyben a pénz-viselkedésű rabszolga-áru egyenérték kongói formáját mutatja be igen aprólékosan.[11] Kár, hogy az afrikanista gazdaságtörténészek *nem ismerik* ezt a munkát,[12] mert a nyugat-afrikai hasonló funkciójú „uncia" utóbbi években folyó vitájához[13] kitűnő történeti összehasonlító anyagot szolgáltathat.

Szinte bizonyos, hogy kongói útja érlelte meg MAGYAR Lászlóban azt a gondolatot, hogy egész életét Afrika ismeretlen vidékeinek felkutatására fogja szánni. Amikor 1848 végén *Benguelába*, *Angola* akkori fővárosába megy megromlott egészsége miatt, ott összevásárolt nagy mennyiségű árujával megteremti azt a vagyoni és presztizs-alapot, amely elengedhetetlenül szükséges a további időszakban ahhoz, hogy képes legyen — mozgási szabadságának és tekintélyének megőrzésével — beilleszkedni a bennszülött társadalomba.

1849 januárjában indul *Biébe*, amely 1857-ig utazásainak bázisa lesz. Indulásától kezdve, leveleiből kitetszően valóban egyetlen cél élteti: a délnyugat-afrikai fehér folt eltüntetése a térképről. Biében, a legkeletibb *ovimbundu államban* sikerül megszereznie mindazokat a lehetőségeket, amelyek majd nyolc éven át biztosítják utazását. Az uralkodó adminisztratív címmel rendelkező leányát véve feleségül, privilegizált helyzetbe kerül,[14] az a terület, amelyen megtelepedik, amelyet szabadon foglal, normális körülmények között független a biéi királyi adminisztrációtól és nem sérti a környező közösségek tulajdonjogait sem.[15] Hogy beilleszkedése mennyire tökéletes, azt családja kialakítása mutatja. Többszáz követője, rabszolgája és számos felesége révén új, igen népes rokonsági csoportot alapít, s ezzel nemcsak első felesége hivatali, életfogytiglan érvényes jogát biztosítja a területre, hanem a rokonsági csoport örökletes jogát is.[16] Alig egy évvel megtelepedése után, amikor már készült első nagy utazására, a *Lunda birodalomba*, az uralkodó drasztikus módon centralizálta az országot, egyszerre, méreggel kivégeztetvén az összes *választott* lokális vezetőt.[17] MAGYAR László maga írja, hogy elutazását és további expedícióit nagymértékben serkentette apósának túlságosan despotikus politikája, amely félelmet és bizonytalanságot eredményezett Biében, míg végül évek múltán a rivális, állandó történelmi ellenzéket képviselő privilegizált nemzetség ragadta magához a hatalmat.[18] Ez nem csekély veszélyt jelentett MAGYARra és szűkebb családjára nézve, 1857-ben a várható zaklatások miatt kellett menekülésszerűen elköltöznie Biéből.

Minthogy az első nagy utazás előtt megszakad MAGYAR László útleírása, mindaz, amit belföldi expedícióiról részint leveleiben, részint kisebb értekezéseiben közöl, az mindent összevetve is nagyon kevés

[10] „Magyar László felhajózása a Kongó vagy Zaire délafrikai folyamon a fáro-szongói kataraktákig"; Délafrikai levelei, 26—50.

[11] Délafrikai levelei, 36—37. („Paket") A lunda és ovimbundu egyenérték („bánzó") még differenciáltabb leírását l. Délafrikai utazásai, Pest, 1859, 351—353.

[12] Bomáról egyébként is híján vagyunk bármiféle leírásnak; vö. VANSINA Jan—MAUNY R. — THOMAS L. V. (szerk.) *The Historian in Tropical Africa*, London, 1964, Introduction, 96.

[13] Pl. POLÁNYI Károly. *Sortings and 'ounce-trade' in the West African Slave Trade*, Journal of African History V. (1964), 381—394.; GERTZEL Cherry. *„Relations between African and European traders in the Niger Delta, 1880—1896*, Journal of African History III. (1962), 361—366.; JOHNSON Marion: *The Ounce in eighteencentury West African Trade*, Journal of African History VII. (1966), 197—214. stb.

[14] Azokban az utódlási rendszerekben, ahol a lehetséges utódok köre nem túlságosan szűk (pl. primogenitív), a potenciális trónörökösök anyja szükségszerűen potenciális anyakirálynő, s általában konkrét funkció nélküli hivatali címmel rendelkezik legalább addig, amíg az új uralkodó személye el nem dől. Biében ugyan volt egy — szigorúan az uralkodóházra korlátozott — primogenitív utódlási rendszer (Délafrikai utazásai, 265.), azonban az uralkodó és a közvetlen utódok megöletése után bármelyik közeli leszármazott felléphetett társadalmilag elismert, jogos trónkövetelőként.

[15] Délafrikai utazásai, 205, 232, 254.

[16] Délafrikai utazásai, 205, 209—212.

[17] Délafrikai utazásai, 313.

[18] THIRRING i. m. 152, 159.

és nagyon hiányos. Hozzávetőlegesen összeállíthatjuk ugyan ezekből az adatokból MAGYAR utazásainak vázlatát, de a részletek felől semmit sem tudunk, vagy csak összefüggéstelen és nehezen összeegyeztethető tudósításaink vannak. Azon a térképen, amelyet a *Petermann's Geographische Mitteilungen* közölt,[19] csak első nagy útjának vonala van feltüntetve, az sem végig. THIRRING Gusztáv 1934-ben megkísérelte rekonstruálni MAGYAR utazásait,[20] az ő térképén sem lehetnek azonban rajta azok a — leveleinek félmondataiból következtethető[21] — utak, kitérők, amelyeknek alapján MAGYAR László kérkedőnek tetsző kijelentései hihetőkké válnak: „. . .sokat dolgoztam, csaknem hihetetlenek azok a veszedelmek és viszontagságok, melyekkel küszködnöm kellett, de én elszántan mindezeket legyőzve célomat elértem. — Követni akartam: Mungo Parkot, Denham, Claperton nevezetes afrikai utazókat, s őszintén megvallva állíthatom: hogy anyagilag utazásom kiterjedésével többet tettem, mint ők." „Én 26 hatalmas . . . folyamot vizsgáltam meg, a melyeknek nagyobb részint forrásait és futását astronomiailag meghatározva följegyzettem, szintakképp vizsgálva meg az országok helyeztetésit is, amelyeket huzamos utamban bejártam volt. És most elmondhatom: hogy Délafrika mappáját rectifikálhatni fogom . . ."[22]

Első útján, áthaladva a *csokve terület* déli részén, követi és átlépi a *Kasai*, majd hazafelé a *Lulua folyók*at. Fél évet tölt az időközben elpusztult vagy elhagyott *Yah Quilem*ben, az európai mértékkel is óriási *lunda birodalom* északi felén, feltehetően a mai Kinsasza-Kongó Katanga tartományában. Meglátogatja a lunda uralkodót, az évszázadok óta ismert, de soha el nem ért hírhedt *muatajamvót*, akkori fővárosában, *Kabebé*ben, amely harminc év múlva, a következőnek odaérkező POGGE Paul és SERPA PINTO idejében már elpusztult. A lunda birodalomról és a muatajamvónál tett látogatásáról szóló leírását hazaküldi ugyan; ez akadémiai székfoglalója,[23] azonban nem találkoztam még említésével tudományos munkában, és a világ máig úgy tudja, hogy az első európai utazó, aki a muatajamvónál járt és országa belsejét leírta, SERPA PINTO volt, a kitűnő portugál kutató,[24] aki azonban jóval később, már más uralkodó udvarát kereste fel. Kétségtelen, bár nem természetes, hogy nem is várhatjuk azt, hogy a Magyar Akadémiai Értesítő 1860-as évfolyamát külföldön forgassák. Noha MAGYAR ezt a cikkét valóban mindössze rövid tudósításnak szánja, és nem tudományos közlésnek, jól megfigyelhető, mennyivel körültekintőbben dolgozik már, összehasonlítva könyvének nemegyszer nehezen magunk elé képzelhető leírásaival.[25]

Visszafelé déli úton indul, és a mai *Zambiát* érintve a *luvale törzsek* területén át Biébe érkezik. THIRRING Gusztáv szerint a következő fél évet használta fel arra, hogy az *ovimbundu államok* mindegyikét bejárja.[26] Ezekről könyve végén rövid, de igen használható tömör összefoglalásokat ad. 1852 tavaszán leghosszabb útjára indul *Benguelá*ból, s csak 1854 nyarán tér vissza Biébe. Ennek az útnak végpontja *Linyante* volt, a mai *Becsuánaföld* északi részén, ahol LIVINGSTONE-nal szeretett volna találkozni MAGYAR, azonban elkerülték egymást. Meglátogatta az *ambo*, *ovambo* megjelöléssel összefoglalt népek csaknem mindegyikét, hosszabban időzött a *kuanyama* és *kwangare királyságok* uralkodóinál. Két értekezése, és egy portugál kormányhoz benyújtott jelentése foglalkozik ezzel az utazással.[27] 1855-ben Biéből újabb keleti

[19] *Petermann Mittheilungen*, 1860, 237.
[20] THIRRING i. m. 37—42.
[21] THIRRING i. m. 147.
[22] Délafrikai levelei, 24, 25.
[23] „Rövid tudósítás a Moluva vagy Moropuu és Lobál országokról", Magyar Akadémiai Értesítő XIX. 1859., 921—941.
[24] 1802-ben már volt két portugál pombeiro (vándorkereskedő) a lunda fővárosban, igen rövid beszámolójuk azonban csak 1873-ban jelent meg BURTON R. F.: *The Lands of Cazembe* c. munkájában. SERPA PINTO 1877-ben érkezett a muatajamvóhoz.
[25] „*Kábebe*, mely a déli szél. 7. és 8. s a keleti hosszúság 24. és 25. foka között, egy szelíden keletre hajló, hullámos síkságon fekszik, a várost minden oldalról szorosan környező helységekkel együtt könnyen három német földirati négyszögmértföldnyi teret foglal, melyet több szelíd vízér hasít keresztül. Összes népességét 50 000 lélekre becsülöm. A hatalmas *Muati-jánvo* székvárosa; szalmával csinosan fedett, nagyszámú lakházai földbe ásott, vastag karókból készült, rendes négyszöget képező, kétszeres keritéssel vannak körülvéve. Ezen fejedelmi lakok kívülről kétemeleteseknek látszanak, oly magas fedéllel bírnak, de csak egy emeletűek . . . A város utcái meglehetősen rendesek, mondhatnók majdnem derékszögben szegik egymást, szélesek, itt-ott roppant pándafáktól árnyékozvák; az utcák a város belsejében elterülő több vásárpiacra vezetnek, hol bőven vásárolhatók különböző élelmiszerek . . ." stb. („Rövid tudósítás . . ." 936.)
[26] THIRRING i. m. 36.
[27] „Kirándulás némely középafrikai országokba", Délafrikai levelei, 51—59. (humbe, kvanyame, kwangare); „Kirándulás Kámba és Oukanyáma országokba", Délafrikai levelei, 60—92. (ambo, kvanyame, kwangare): *Jelentés a benguelai kormányzóhoz*, 1853, először megjelent: *Boletim e Annaes de Conselho ultramarino*, 1856, 22, 237—240. (Lisboa); valamint részben a *Rövid vázlat a Kunéne és Kubángo folyamok között elterülő tartományokról*, THIRRING i. m. 161—164.: MURDOCK kiemeli, hogy a kwangare vagy kwangari népről *semmiféle* szakirodalommal nem rendelkezünk; 1. *Africa; Its Peoples and Culture History*, New York 1959, 370.

expedícióra indul a luvale (déli lunda) népekhez és eléri a *Zambezit*. Erről az utazásáról lényegében semmi egyebet nem tudunk. A következő két évet talán Biébenn tölti, de lehet, hogy ekkor járja be Nyugat-Angola *ovimbunduk*lakta részét. 1857-ben elküldi három kötetre tervezett munkájának első részét Budapestre, az év végén azonban már menekülni kényszerül Biéből a palotaforradalom miatt. A tengerparton telepedik le előbb *Moçamedes*ben, majd *Lucirá*ban, s kereskedésből él. Többször felveti levelében a hazautazás gondolatát, megfelelő mennyiségű pénz, kedv és biztatás híján azonban mindig megfeneklik terve. 1861-ben még bejárja Délnyugat-Angolát, majd 1864-ben, 46 éves korában magányosan meghal egy parti faluban.

Sejtelmünk sincs arról, mi volt utolsó hét évében passzivitásának oka, hiszen ennek a hallatlan energiával küzdő embernek a leveleiből jól látható, hogy egészsége rendben volt, és anyagilag sem állott sokkal rosszabbul, mint korábban. 1859-ben — Dél-Afrikai utazásai c. könyve alapján —, tagjává választotta az Akadémia. MAGYAR László azonban apjának küldött két következő levelében is elkeseredetten panaszkodik arról, hogy az Akadémia magárahagyja, nem válaszol a levelekre.[28] Ehhez csak azt kell hozzátennünk, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának csak 1868-ban, hat évvel MAGYAR utolsó levele után tűnik fel tudósításainak hiánya. Ekkor az angolai kormánytól már csak haláláról kaphat értesítést, de 1872-ig húzódik még a levélváltás MAGYAR hagyatékának ügyében. 1872 végén lezárul a kérdés a portugál kormány utolsó levelével. A minisztériumi jelentés szerint „Ebben az mondatik, hogy az elhunyt Magyar hagyatékának letéteményesévé valami Joao Esteres d'Aranjo neveztetett vala ki, s hogy ennek háza a lángok martalékává lett s akkor többi között két láda is elégett, melyek Magyar hagyatékához tartoztak s melyek közül az egyikben könyvek, a másikban irományok voltak".[29]

Nem akarunk hosszabban foglalkozni MAGYAR László földrajzi felfedezéseinek méltatásával; egyébként is ez az ismertebb része munkásságának: az utazásainak vonalán érintett vidékek felderítése mellett a világ egyik legnagyobb jelentőségű vízválasztó fennsíkját ismerte fel és írta le, s a közép-dél-afrikai térképek még hosszú évtizedekig felhasználták kartográfiai adatait.[30]

Dél-afrikai utazásainak egyetlen megjelent kötetében MAGYAR a tervezett folytatásról a következőket mondja: „a második rész a szélesség 3—11 s a keleti hosszúság 19—27 fokjai között elterülő sokféle Mun-ganguella[31] tartományokat; a harmadik végre az említett hosszúsági fokok között egész a 20-dik szélességi fokon túl kidűlő sokféle nevezetű Mombuella sivatagokat tárgyalja", — azaz, második és harmadik nagy utazását.[32] A Délafrikai utazások maga mindössze indulását, Biébe vezető útját, Bié részletes néprajzi leírását és az *ovimbundu államok* rövid összefoglalását tartalmazza. Utóbbiak révén azonban a könyv méltán foglalhatna helyet a legtöbb idézett forrásmunkák között, történészek és etnológusok kezében egyaránt. A feltételes módot azért kell használnunk, mert az ugyan előfordul, hogy egy-egy kutató felveszi bibliográfiájába MAGYAR László könyvének 1859—60-ban megjelent német nyelvű kiadását, többségük munkáiból azonban csakhamar kitűnik, hogy kezükben nem volt. Délafrikai levelei és tudósításai, értekezései szóba sem jöhetnek, az etnológusok előtt teljesen ismeretlenek.[33] Pedig az *ovimbundu*, *ovambo*, déli *lunda népek* szakirodalma rendkívül csekély, ha akármelyik más afrikai terület feldolgozottságához viszonyítjuk.[34] A portugálok saját gyarmataikon feltűnő buzgalommal szorgoskodtak azon, hogy nyoma se maradjon a kompakt bennszülött társadalmaknak. Angolában a század eleje óta kevés idegen gyűjthetett, s ma már egyre kevésbé tudna mit gyűjteni. A kutatás szinte kétségbeejtő helyzetére jól rávilágít az, hogy amikor MCCULLOCH 1951-ben megkísérelte összegezni a déli *lunda*, (azaz *lunda*, *csokve*, *lucsazi*, *luena*, *mbunda* stb.) népek szakirodalmát, kiderült, hogy egy sor népet még azonosítani sem tudunk.[35] BAUMANN, TORDAY és mások révén valamit ismerünk a hatalmas területen élő csokvék szokásaiból, de déli vidékeikről MAGYAR László ad használható tudósítást a prekoloniális időszakban. Az ovimbunduk

[28] THIRRING i. m. 142, 149.
[29] Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 1873, 39.
[30] Vő. OBERLÄNDER Richard: *West-Afrika vom Senegal bis Benguela*, Leipzig, 1873.; GAMITTO A. C. P.: *King Kazembe and the Marave, Cheva, Bisa, Bemba, Lunda and Other Peoples of Southern Africa*. Lisboa, 1960, II. köt., 205—206.
[31] Azaz csokve, l. MCCULLOCH M.: *The Southern Lunda and Related Peoples, Ethnographic Survey of Africa, West Central Africa*, Part I., London, 1951, 52.
[32] Délafrikai utazásai, 5.
[33] MCCULLOCH L. M. i. m. 101—109.
[34] MURDOCK i. m. 292, 298; MCCULLOCH M. i. m. 5, 7, 30, 53.
[35] MCCULLOCH M. i. m. 30.

általános leírását, főként a tengerparti területeken több utazó, és az 1950-es években két etnológus is megkísérelte, azonban éppen a két hagyományosan legnagyobb hatalmú ovimbundu állam, *Bailundu* és *Bié* mélyreható kutatását MAGYAR László végezte el, és még akkor, amikor ezek a társadalmak eredeti épségükben vizsgálhatók voltak. A sort folytathatnánk, de talán világos már ezekből a példákból is, hogy nem rendelkezünk olyan jó szakirodalommal a *délnyugati bantuk*ról, hogy ennyire figyelmen kívül hagyjuk MAGYAR munkásságát, hiszen arra sem számíthatunk, hogy a jövőben pótolható lesz modern gyűjtéssel. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az Afrika-történészek számára mennyire értékes lenne MAGYAR könyvének és egyéb közléseinek ismerete, ha hozzáférhetnének, hiszen MAGYAR László után több mint húsz évig senki sem járt Közép-Afrikának ezeken a területein. A délafrikai utazások Bié-leírásának csak egyetlen rövid részletét szeretném itt bemutatni, a történelemkutatáshoz való hasznát illusztrálandó.

Az utóbbi évtizedben számos tanulmány foglalkozik az ún. *zsaga-problémakör*rel.[36] A legendás és „titokzatos" zsagák a XVI. században tűnnek fel a Kongómedencében. Afrika hunjai. Évszázadokon keresztül rettegésben tartják az itt élő népeket és az európai partmenti telepeket egyaránt; megjelenésük hatalmas népmozgásokat indít meg. Birodalmakat pusztítanak el, és birodalmakat teremtenek. BATTEL Andreas XVI. század végi, fantasztikusnak ható útleírásában[37] bemutatja iszonyatos szokásaikat[38] és kegyetlenkedéseiket, rablóhadjárataikat és mindennapi életüket portyáik közben, kifejezéseiket azonban meglepetésre déli lunda és kimbundu keveréknyelven adja meg Azóta a zsagákat már az észak-nigériai fulanikkal, a natali zulukkal, sőt, a Kilimandzsáró dzsaggáival is azonosították.[39] A múlt század elejétől tudjuk, hogy egy *csokve-szongo* („imbangala") állam, az Észak-Angolában levő volt *Cassange* uralkodójának címe *zsaga*, és hogy az ovimbundu államok, valamint a csokve főnökségek keletkezése összefüggésben van a zsaga inváziókkal,[40] és az egykori *lunda királyság* uralkodó dinasztiájának XVI. századi utódlási viszályával és az ehhez kapcsolódó migrációkkal.[41] Tény azonban, hogy ebből még nem magyarázható a következő csaknem négyszáz év története, amelynek során a „zsagák" újra és újra elözönlötték Közép- és Dél-Afrikát, és sokáig még zavarosabb volt az a kérdés: önálló nép volt-e a zsaga, amely az élesztő és a pusztító szerepet játszotta a Kongótól délre, az angolai partvidéktől a Monomapata birodalomig. Hiszen amikor 1835-ben Benguelát feldúlták a zsagák,[42] még mindig a zsaga *népről* beszélnek a források és a hivatalos portugál jelentések, bár teljesen elképzelhetetlen, hogy 10—15 év alatt, GRAÇA vagy MAGYAR odaérkeztéig nyomtalanul eltűntek volna, vagy hogy az esetet egyszerűen a Benguelától sokszáz kilométerre élő cassange-i vagy kasanji zsagának tulajdoníthassuk. Nem célunk itt bővebben tárgyalni a kérdést, mindössze egyetlen részletet[43] mutatok be MAGYAR László könyvének a zsaga-problémához kapcsolható fejezeteiből.

A biéi hagyományok szerint, „őseik valami 300 év előtt a messze éjszakkeletről Moropu-országból[44] költözének nyugotra, véres belháborúk következtében. Két főnök: K á n g o u r i és S a k á m b u n d i[45] vezérlete alatt hagyák el hazájokat s

[36] CHILDS Gladwyn M.: *The Kingdom of Wambu (Huambo): A Tentative Chronology.* Journal of African History V. (1964), 367—379.; VANSINA Jan: *The Foundation of the Kingdom of Kasanje.* Journal of African History IV. (1963, 355—374.; BIRMINGHAM David: *The Date and Significance of the Imbangala Invasion of Angola.* Journal of African History VI. (1965), 143—152.; VANSINA Jan: *More on the invasions of Kongo and Angola by the Jaga and the Lunda.* Journal of African History VII. (1966), 421—430.

[37] RAVENSTEIN E. G. (szerk.) *The Strange Adventures of Andrew Battell of Leigh in Angola and the Adjoining Regions.* London, 1901.

[38] A zsagák BATTEL által leírt szokásai közül számos megtalálható a XIX. századi Angola legkülönbözőbb népeinél. (VANSINA—MAUNY—THOMAS): *The Historian in Tropical Africa,* London, 1964, 97.

[39] Délafrikai utazásai, 306—307, vö. VANSINA J.: *More on the invasions of Kongo and Angola by the Jaga and the Lunda,* Journal of African History VII. (1966), 424.

[40] VANSINA L.: *More on the invasions . . .*

[41] MCCULLOCH M. i. m. 33.

[42] Délafrikai utazásai, 310.

[43] A szakirodalomban egyedül VANSINA Jan utal rá röviden, és csak a cassange-i imbangala állam keletkezése szempontjából, a német kiadás alapján: *The Foundation of the Kingdom of Kasanje,* Journal of African History IV. (1963), 367—368.

[44] A lunda birodalom MAGYAR Lászlónál többnyire Moropu vagy Moluva (utóbbi vagy az uralkodó luba eredetű dinasztiára utaló név, vagy a luba és a lunda birodalmak összetévesztése), néha Kalunda alakban szerepel.

[45] A „Kángouri" a lunda dinasztia első uralkodója (XV. század vége) előzött fiának, Chinguli-nak elferdített neve, a szomszédos csokvéknál Kinguri. (VANSINA: *The Foundation of the Kingdom of Kasanje,* Journal of African History IV. (1963), 360.; Quinguri alakban a cassange-i zsaga egyik címe, l. CHILDS G. M.: *The Peoples of Angola in the Seventeenth Century according to Cadornega,* Journal of African History I. [1960], 276.) Chinguli, valamint az igen zavaros kilétű Ndumba vezetésével nagy lunda csoport vándorolt nyugatra, és sorra alapította a kisebb-nagyobb csokve, minungu, szongo, bangala államokat a következő nemzedékben. (MCCULLOCH M. i. m. 33.) BATTEL Andrewnél

útjokban a hozzájok hasonló vad indulatú népekkel szüntelen csatázva, végre a Luando folyam hosszában, a mostani maszongók földjén telepedtek le.[46] Rablás- és vérontáshoz lévén szokva, a földmívelést megveték s egyedül ragadozásból éltek, míg nem szomszédjaikat a folytonos háborúban kiírták. Most nem levén már módjok anthropophagus étvágyokat a más népekkel folytatott harcban elfogott hadi foglyokon kielégíteni, e hiányt saját kebelökben, egymáson iparkodtak kipótolni. S az embertelen 'Kezila' törvényeik szolgáltattak is áldozatokat,[47] de ezekkel a kannibáli vadak be nem érvén, több hordára oszlottak s véres csatákkal egymást szaggaták, s ha véletlen körülmény meg nem szakasztja vala e belháborújokat, a dühös törzsökök egymást emésztik föl.

Többen az előkelőbb harcosokból végre megunták a dolgot, vagy jobban mondva, attól tartottak, hogy ha a szüntelen forradalomban élő nemzet ereje a belháborúk által megtöretik, mindenesetre a sokszor megbántott szomszédoknak lesz zsákmányává; tehát arról gondolkoztak, hogyan lehetne a nemzetet a végveszélytől megmenteni. Erre legcélszerűbbnek látták a köztük uralkodó anthropophagus szokásokat eltörülni s a népet békességesebb életre szoktatni. A hasongondolkodásúak egymással szövetkezének s a 'pakaszérók' titkos egyesületét alkoták, melynek célja volt a hasznos újítást a nemzet közé behozni s melynek olyforma szerkezete volt, mint a szabadkőmíveseknek.[48] Hogy a frigyesek céljokat elérjék, lépéseiket a legnagyobb titokban kellett tenniök, a félelmes, s a népre nagy befolyást gyakorló z s a g á k miatt, kik mint jóslók a népet a babonaság nyűgében tartották, s annak sorsát kényök szerint elintézték."[49] „. . . . elveikben szorosan egymáshoz tartván, félelmetes theokratiát alkottak."[50] „A [pakaszéró] egyesület tagjai a legügyesebb harcosokból szerveztettek, kik csak lassanként avattattak a titokba, s csak három erős próbatét megállása után vétettek föl a pakaszéró rendbe.[51]

A beavatott rettenetes esküvel kötelezte magát a szertartásokkal járó titkok hív megtartására s az illető szolgálatok teljesítésére. Hogy a kezdetben gyenge társulat a hiúz szemű zsagáknak gyanakodásra ne szolgáltasson okot, tagjai azt ürügyelték, hogy csak a pakasza állat vadászatára egyesültek, mert, nem akarván többé emberhúst enni, eltökélték magokat, hogy csak az erdei vadak húsával fognak táplálkozni.

Mindig nagy titokban tartott módokkal sikerült a társulatnak kevés idő alatt új meg új tagok hozzájárulásával tetemesen megerősödni. Ezt látván a *szóba*[52] nyíltan felhívá a népet, hogy a költözködő életmóddal felhagyva, állandó életre térjen át, melynek alapjai a vadászat, halászat, baromtenyésztés és földmívelés. De a vérengző zsagák attól tartván, hogy ez újítások következtében hatalmok és befolyásuk csökkenni fog, a népet a pakaszérók ellen bujtogaták s fegyveres erővel iparkodtak a célba vett újítást mindjárt csírájában elfojtani. A két párt ellenségeskedésének sok véres csaták voltak gyümölcsei. Azonban tökéletesen egyik sem győzhetett. Végre a pakaszérók látván, hogy elveiket az egész nemzettel nem sikerül elfogadtatniuk, elhatározták, hogy földjüket odahagyva új hazát keressenek magoknak. Csaknem fele a nemzetnek a pakaszéró *szobát* ismerte el, s vezérlete alatt délnyugotra költözött. A Koanza folyamon átkelvén, ettől nem messze a mostani malembák és kiszendi maszongók tartományában földművelést tanultak, de ott nagyon elszaporodván, több felekezetre oszlottak, melyeknek magok választotta, egymástól független szóbáik voltak, s ezeknek vezérlete alatt meghódoltaták a tőlük délre és nyugotra tanyázó népeket s közöttük telepedtek le. Egy ilyen felekezet bizonyos Bihé nevű főnökétől vezetve délre vonult, hol a Kokéma folyó mentiben

---

a zsagák női vezetőjének neve *Ndumba*. VANSINA szerint *(The Foundation of the Kingdom of Kasanje* 367.) Shakambunji *talán* valami csokve név, MAGYAR László viszont könyve végén (438, 444) meglepő fejtegetést ad a biéi nyelv *sah*- férfinév- és *ka*- kicsinyítőképzőről, amelyet gyerekek és nők neve elé szokás tenni; egy női hadvezér pedig mindkét képzőre igényt tarthat. Hozzátehetjük még, hogy MAGYAR gyakran felcseréli az afrikai nevekben a hangokat.

[46] A későbbi Kasanje kiterjedt erre a területre is.

[47] Délafrikai utazásai, 308: állítólag Ndumba által hozott haditörvények, tabuk és kötelezettségek, egy részük az emberevést szabályozta. Jobbára fennmaradtak, mint a pakaszéró-társaság szokásai rendkívüli körülmények között (pl. hadiállapot).

[48] „A pakaszéró társulat igen el van terjedve a délafrikai népek között, tagjai különféle titkos jeleken ismerik meg egymást, melyeknek még addig sehogysem juthattam ismeretségébe . . . Halálos eskü kötelezi őket a társulat titkai megtartására." Délafrikai utazásai, 306.

[49] Délafrikai utazásai, 262—263.

[50] Délafrikai utazásai, 306.

[51] Ez lehet az oka VANSINA Jan véleményének, amely szerint az „esetleges" pakaszéró társaság politikailag jelentéktelen „initiation society" *(The Foundation of the Kingdom of Kasanje,* Journal of African History IV. [1963], 368.). MAGYAR leírásából azonban világos, hogy jóval több annál.

[52] *Szóba* — „a szó teljes értelmében 'felséget' jelent, s azon időtől fogva még mindig a kimbunda fejedelmek címéül szolgál, kik csak világi hatalommal felruházvák, míg a k a s z á n g y s i z s a g a fejedelem és főpap egy személyben s azoknál még nagyobb tiszteletben és méltóságban áll." Délafrikai utazásai, 312.

lakozó ganguellákat legyőzvén, a mostani Bihéországot alapítá.[53]

Az otthon maradt zsaga-párt a pakaszérók eltávoztával erejében tetemesen megfogyott s lassankint a szomszéd népekkel vegyült össze s ezeknek emberibb szokásait vette föl. Mindazáltal harcias szellemét megtartotta s azért a többi népségek által uralkodó törzsöknek ismertetett el.[54] Végre a Kaszángysi tartományban, a Kuango folyam közelében telepedtek le, hol jelenleg a híres Kaszángysi zsaga birodalma van, melynek lakosai hasonlólag, mint délre vándorlott testvéreik harcban és kereskedésben a többi afrikai népeket megelőzik."[55] MAGYAR alig két oldallal később pedig ezt írja: az új fejedelem beiktatásakor, kiválasztott emberekből álló hadak a legnagyobb titokban „a készületlen és semmi rosszat nem gyanító szomszéd tartományokra hirtelen ütve, iszonyú vérontást és rablást követnek el" stb.[56]

MAGYAR László az idézett helyeken két jelentős kérdésre adhat választ. Az egyik az, hogy mi volt az oka a „zsagák" ismételt kirajzásainak; — még senkinek sem jutott eszébe az etnológusok közül a sorozatos migrációkat a korabeli fennálló hatalmi szervezet és egy ellenzékül szervezkedő *titkos társaság* viszályából eredeztetni.[57] A másik kérdés a „rabló zsagák" gyakori „felbukkanása" a XVI. századtól a XIX.-ig; ez MAGYAR adatai szerint — legalábbis többnyire — egyszerűen új uralkodók beiktatási próbaháborúja, kivéve természetesen a cassange-i zsaga hadjáratait. A „zsagákkal" való azonosítást nagy mértékben elősegíthette az, hogy a próbaháborúk idején a XVI. századtól csaknem változatlan „kézila"-törvények voltak érvényben.[58]

MAGYAR László Délafrikai utazásain kívül az 1850-es években Petermann Geographische Mitteilungenjében a legtöbb hosszabb tudósítás megjelent németül, kivonatolva, elferdítve, és — jól elrejtve ahhoz, hogy a későbbi kutatás hasznát ne vegye. Magyarországon 1860 óta egyetlen munkája sem jelent meg, s csak az utóbbi három évtizedben kezdett, ha csak szűk körben is, megváltozni az a vélekedés, amely MAGYAR Lászlót királyi apósa és számos néger felesége miatt tartotta említésre méltó kuriózumnak. THIRRING Gusztáv 1937-ben értekezést írt róla, VAJDA László: *Nagy magyar utazók* c. kötetében kapott egy fejezetet, s életének egy részletét feldolgozta egy ifjúsági regény. Nem sok. Korának hazai személyiségeihez viszonyítva bármennyi ellenvetésünk lehet fiatalabb éveivel szemben, s beszélhetünk képzetlenségéről is, mindaz, amit életének utolsó tizenhat esztendejében végzett, felbecsülhetetlen értékű és pótolhatatlan, elsősorban a néprajztudomány és az afrikai történetírás számára. Jóval többet kellene törekednünk arra, hogy MAGYAR László a hazai köztudatban és a nemzetközi közvéleményben is elfoglalhassa méltó helyét a legjelentősebb utazók és felfedezők között. Hadd fejezzük be megemlékezésünket MAGYAR László egyik kortárs jóbarátjának meghatott szavaival: „Ki áttöri azon gátat, mely életének szűk és homályos kört szab, s nem gondolva veszéllyel, fáradsággal, szükséges költséggel és egyéb kívánalmakkal, bátran megy kitűzött célja felé — mely nem alacsony magánérdek, hanem az emberiség dicsőítéséből veszi eredetét, — az ily egyéniség . . . ha csak megközelíti is célját, mindenesetre megérdemli megkülönböztetett figyelmünket és becsülésünket."[59]

ECSEDY CSABA

[53] Biében a XIX. században is jelentős csokve lakosság élt. L. MCCULLOCH M. i. m. 29.

[54] CAVAZZI XVII. századi tudósításán kívül — amely elég bizonytalan, és VANSINA nem tartja feltétlenül hitelt érdemlőnek *(More on the invasions . . .*, Journal of African History VII., 424.) —, ez az egyetlen adat a cassange-i zsaga „legfelsőbb" főnöknek való elismeréséről az észak-angolai népeknél. L. még Délafrikai utazásai, 312.

[55] Délafrikai utazásai, 263—264.

[56] Délafrikai utazásai, 266.

[57] MAGYAR László az egyetlen, aki a pakaszérókat mint *több társadalmat* átfogó *titkos társaságot* írja le, amely nem feltétlenül azonos a portugálok hasonnevű bennszülött portyázó csapataival.

[58] Délafrikai utazásai, 266, 284. A modern azonosításra l. CHILDS G. M.: *The Peoples of Angola in the Seventeenth Century according to Cadornega*, Journal of African History I., 271—279: 275.

[59] HUNFALVY János, l. THIRRING i. m. 74.

XVII. századi adatok Göcsej nevéről és területéről

Eddigi ismereteink szerint Göcsejt („Göcsei Districtus") első ízben *1769*-ben — kettőszáz éve — említik.[1] Korábbi adat eddig nem volt ismeretes.

Az újak ismertetése előtt foglalkoznom kell egy olyan „adattal" is, amely látszólag a legkorábbi: XVI. századi. Ez azonban — látni fogjuk — téves, így a további kutatásból ki kell rekesztenünk.

A földrajzi értelemben vett Göcsej „szívének" tekintett *Nova* község történetének az ismertetésénél azt írja — forrásra való hivatkozás nélkül — Gönczi Ferenc, hogy „*1542*-ben *göcseji* Pethő Péter Novát, melyet nem a püspökségtől, hanem más kezéről foglalt el, kész visszabocsátani".[2] Ha ez így van, úgy ez Göcsej legkorábbi, a XVI. század első feléből való említése!

Gyanút kelt azonban, hogy e nemesi előnév — az általános gyakorlattól eltérően — nem település-, hanem tájnévhez kapcsolódik. Gyanúnkat fokozza, hogy a Zala megyében is birtokos Pethők egyik ágának az előneve „Gersei" —, nem pedig „Göcseji" volt. Eleve valószínűnek látszik tehát a névelírás.

A kutatás során sikerült megállapítanom a valódi, illetve a hamis „ősforrást", és azokat a csatornákat, melyeken keresztül a *téves* adat Gönczihez jutott.

Gönczi előtt már Sebők is közli, hogy „Göcsei Pető Péter" hajlandó Novát a veszprémi püspöknek visszaadni.[3] A téves közlés végső forrása azonban nem Sebők, hanem Bátorfi, ahol ezt olvashatjuk: „*Nova . . . Göcsei* Pető Péter a veszprémi püspökséghez tartozó Novát, melyet nem a püspök, hanem más kezéről foglalt el, kész visszabocsátani . . . 1542. (Corp. Jur.)"[4] Két bizonyítékkal is rendelkezünk arról, hogy itt a „Göcsei" szó egyszerű elírás a „Gersei" név helyett. Ugyanezen kötetben másutt még jól szerepel a név: „*Gersei* Pető Péter . . . Novát . . . kész . . . a püspöknek visszaadni . . . 1542. XXIV."[5] A III. kötet mindkét helyén hivatkozott 1542. évi (besztercebányai) 24. törvénycikkben a veszprémi püspöktől elfoglalt Nova visszaadásával kapcsolatban pedig *nem Göcse(j)i, hanem Gersei Pethő Péter* (Petrus Pethő *de Gerse) szerepel!*

Gönczi a téves adatot vagy Sebők, vagy közvetlenül Bátorfi könyvéből vette át. Mindkét művet használta, és azokra a forrásmunkák felsorolásánál hivatkozik is.[6] Látható tehát, hogy egy elírás (sajtóhiba?) folytán keletkezett téves adat — kritika hiányában — mint húzódik végig különböző szerzők munkáin. Ki kellett ezt küszöbölnünk, mivel azon túlmenően, hogy eddig is téves közlésekre vezetett, a jövőben is tévedéseket okozhatna Göcsej kutatásával kapcsolatban.

Levéltári kutatásaim részeredményeként 1769-nél korábbi, a Göcsej szóra és területre vonatkozó adatokat részben családnevekben, részben pedig egy 1689. évi magyar nyelvű levélben találtam.

A Zala megyei Levéltárban 1699-től vannak jobbágyösszeírások, conscriptio-k. Más célú kutatásuk során azt tapasztaltam, hogy a Zala megyei *Pacsa* községben már a legelső, *1699*. évi összeírásban előfordul a „*Göcse(j)i*" *családnév*. Ezt a családot 1833-ig találjuk községünkben, majd 1843-tól a közeli Zalaapátiban bukkan fel a név, ahol ma is él néhány Göcsei nevű család.

A Göcsejen kívüli Pacsán e korai családnév csak *ragadványnév* lehet: nyilván egy, a XVII. század vége előtt oda Göcsejből betelepült családot nevezett így el a helyi lakosság. Hasonló jelenség oly gyakori, hogy analógiára nem is kellene hivatkoznom. Mégis, éppen egy a közelmúltban egészen hasonló módon keletkezett ragadványnév — és az azonos népi eljárásmód — szemléltetésére had' említsem meg az alábbi esetet:

A szintén Zala megyei Felsőrajk községben a göcseji Gutorföldéről 1920 körül benősült Kövér Józsefet és családját a helybeliek csak „*Göcseji*"-nek nevezik.[7] A ragadványnév-adásnak ez tehát egy ma

[1] Pais László: *Göcsej* 1769. — MNy. XXXVIII. (1942), 136. — A vonatkozó irat (osztálylevél) Zala megye Levéltárában (továbbiakban: ZmL) van, és jelzete: *Divisionalia VII. fasc. 8. num.* — Ebben a „szegek" vidéke néhány, „Göcsei Districtusban" fekvő települését sorolják fel, de az iratból nem állapítható meg, hogy csak a „szegeket" tartották-e akkor Göcsejnek. — „Districtus Göcsej" 1802-ben is előfordul (ZmL). — A „districtus" kérdést a Göcsej fogalom változását, kettősségét, a földrajzi Göcsejen belül a néprajzi Göcsej („szegek") elkülönülését *részletesen* elemző munkámban fogom majd tárgyalni.

[2] Gönczi Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, 1914. (a továbbiakban: Gönczi), 52.

[3] Sebők Samu: *Göcsej*. (Földrajzi tanulmány a Medgyesi Lajos szerk. 1899/1900. évi zalaegerszegi gimnáziumi értesítőben. — Zalaegerszeg, 1900.), 58.

[4] Bátorfi Lajos szerk.: *Adatok Zalamegye történetéhez* (Nagykanizsa, 1877.), I—V., III. 307.

[5] Bátorfi, i. m., III. 222.

[6] Gönczi, 14, 16. — Meg kell jegyeznem, hogy Gönczi egyébként értékes néprajzi művében a közölt történeti adatok — főként a „szegekkel" kapcsolatban — csak kritikával használhatók.

[7] A tájékoztatásért köszönetemet fejezem ki Ruffy Péternek (Budapest), aki e tényre felhívta a figyelmemet, továbbá a felsőrajki Községi Tanács VB-nek. (Utóbbi levele 315/1969. sz. alatt van iktatva a Göcseji Múzeumban.)

is élő, tipikus formája, mellyel nyilván teljesen hasonló eset a Pacsán 1699-től kimutatható „Göcse(j)i" családnév.

A Pacsára és környékére a XVII. század vége előtt történt *göcseji betelepülés* az alábbi adatokkal igazolható: *1.* A Pacsán a XVIII. sz. elején már köznemesi birtokos Pálffy család neve a göcseji „szegekre", közelebbről a Pálffy család ősi lakóhelyére, a kisnemesi Pálfiszegre, onnét való betelepedésre utal. — *2.* A Pacsával közvetlenül szomszédos Szentpéterurra jelentős arányú kitelepedés, migráció történt a XVII. sz. vége előtt a göcseji „szegek" (Milej, Pálfiszeg stb.) vidékéről.[8] — *3.* Innét való kitelepedésre utal az is, hogy a Pacsán és környékén birtokos Göcseji család (egy része) is kisnemesi jogállású volt.1736-ban Nemesapáti birtokosai között szerepel „Liber Joannes Göcsei"; Kálon (ma Dióskál) pedig „Ex Pacha Nbis Joannes Göcsei". Ez a Göcsei J. Pacsán Nádasdy Imre földesúr birtokostársa.[9] — Az adatokból kitűnően azonban volt Pacsán egy — kiváltságait talán elvesztett — jobbágy Göcsei család is. — Göcsej legsajátosabb vidékéről, a „szegekből" a XVII. sz. vége előtt volt tehát egy jelentős arányú kiáramlás Pacsa környékére.

Pacsán folyamatosan kimutatható a Göcse(j)i család az 1699—1833 közötti összeírásokból.[10] Az összes vonatkozó családnév évenkénti közlését — az adatok nagy mennyisége miatt — szükségtelennek tartom, a változó írásmód miatt viszont bemutatom egyrészt az első húsz év (1699—1718) teljes névanyagát, azután pedig az újabb névváltozatokat. Eszerint ilyen formában fordul elő e családnév *Pacsán 1699-től* (illetve Zalaapátiban 1843-tól):

1699: Gőcsey
1701: Gőchey
1703: Göcsei
1711: Göcsey
1715: Gecsei (csak ekkor!)
1717: Gőcsév és Gocsey (mindkettő csak ekkor!)
1717/18: Göcsej (utoljára így 1763-ban!)
1746: Göczej
1773: Gőcsei (és Göcsei)
1786: Götsey (és Göcsey)
1798: Gőtsei, Gotsei (csak ekkor!) és Göcsei
1801: Götsei (és Göcsei)
1843—1850 között (Zalaapátiban): Götsei és Göcsei
Mai családnév Zalaapátiban: Göcsei[11]

A XVIII. sz. derekától az uralkodó név (írás-) forma: *Götsei* vagy *Göcsei*. — A név írásmódja tehát kisebb változatokat mutat a XVII. sz. végétől. Részben a korai adatokból, részben pedig a ma is élő családnévből arra lehet következtetni, hogy a családnév kiejtése nem Göcseji, hanem *Göcsei* volt, ami érdekes kérdést vet fel: vajon nem lehetséges-e, hogy a tájnév korábbi alakja *Göcse*, és a *-j* mássalhangzó csak későbbi fejlődés eredménye?[12]

A tájnévvel kapcsolatos másik forrásunk egy *1689.* nov. 7-én, Egerszegen kelt magyar nyelvű levél, melyet Gyöngyösi Nagy Ferenc egerszegi várkapitány gr. Batthyány Ádámhoz, a dunántúli hadak főkapitányához intézett.[13] A kanizsai török elleni katonai intézkedések kapcsán Nagy Ferenc jelenti, hogy „*Milej, Bécsfölde, Kereszt Úr, az az egész gőbőcse* mind fölyül vagyon a vágáson", és javasolja, hogy „talán alkalmatossab vólna, ha azok a *Gőbőcseiek* erősitenék megh jóbban a Vágást", és tartanának helyenként fegyveres őrséget *(1. kép)*.

A levélben említett *Gőbőcse* — kiejtés szerint bizonyára *Göböcse*[14] — három kiterjedt település összefoglaló neveként, tehát *tájnév*ként bukkan fel. E három, több apró „szeg"-ből összetevődő település a mai Milej, Becsvölgye és Petrikeresztur, Göcsej területén van, sőt *ez Göcsej központi, legjellegzetesebb része: a „szegek" vidéke*, mely történeti, társadalmi, gazdálkodási, vallási és *néprajzi* téren — a sok évszázados önálló fejlődés eredményeként — még ma is eléggé élesen

[8] Adatok a ZmL-ban:. *Ö. l.* (1699) és az *összes* nemesi összeírás (C. N.), 1715-től. Vonatkozó nevű családok ma is élnek Szentpéteruron. Ezt a néprajzi és helytörténeti szempontból egyaránt jelentős kérdést külön tanulmányban kívánom publikálni.

[9] ZmL: *Conscr. Neoaqu. Comm., 1736.*, az említett községeknél!

[10] ZmL, *conscr. univ.: Ö.* 1. (1699), 3. (1701), 9. (1703), 11, 12. (1711), 19. (1715), 17/a. (1717); a fent nem említett 21. (1720) és *conscr. dicales: Pacsa (1772—1850).* — 1773-tól az összeírás eléggé folyamatos. — Több összeírásnak (pl. 1717/18., 1746, 1755, 1758.) nincs Ö. jelzete. — Munkám támogatásáért őszinte köszönetemet nyilvánítom dr. DEGRÉ Alajos zalaegerszegi levéltári igazgatónak!

[11] Göcseji Múzeum: Gyűjtőnapló (továbbiakban *Gy. N.)*, 1962. 61—62.

[12] Erre mintha más jelek is mutatnának, ezeket dolgozatom végén említem meg.

[13] E rendkívül fontos adathoz néhai IVÁNYI Béla ny. egyetemi tanár szívességéből jutott a Göcseji Múzeum. — Eredetije a Magyar Országos Levéltárban van: a Batthyány cs. körmendi levéltára, Missiles 33211. sz. — Az alábbiakban idézett levélrészlet kiemelése tőlem!

[14] A levélben a rövid ékezetek mindenütt hosszúval vannak jelölve: parancsólat, alól, Bécsfölde, fölyül, tőb(b), óltalmaz, vólna, jóbban, huszonőtt, emberből, küldtem, pőcsét, föl, sőrtés, Pőlőske, kőzben. — A szó rövid ékezetes voltára a „göb"-ből származó „göbörcs" stb. tájszóból lehet következtetni. (Vö.: 24. sz. jegyzet!)

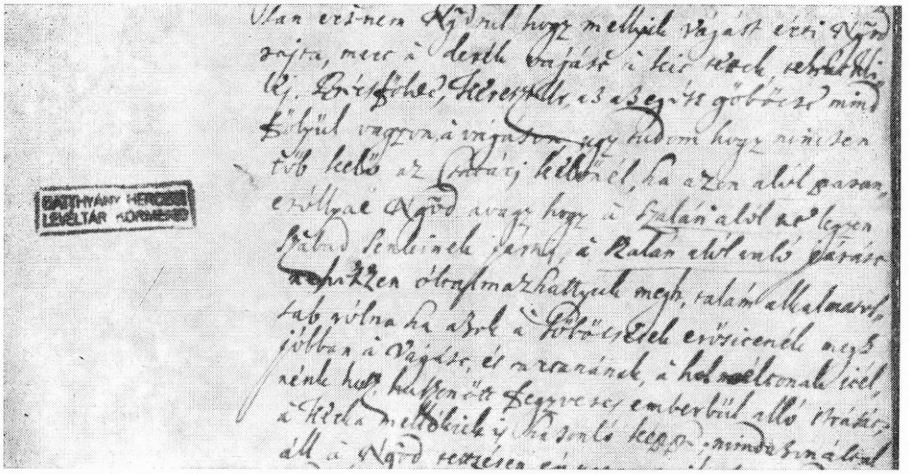

1. kép — A Gőbőcsét említő 1689. évi levél részlete

elválik Göcsej többi részétől.[15] Maga a nép is úgy tartja, hogy a „szegek földje" Göcsej elkülönülő központi része, sőt gyakori az a vélemény is, hogy ez a terület az „*igazi*" Göcsej: *maga* Göcsej![16] Göcsej első tudós kutatója, PLÁNDER Ferenc 1838-ban még határozottan érzékelte a göcseji népi kultúra kettősségét: a „szegekben", illetve az azon kívül élők egész életformájának az eltérését.[17] Ma egyre inkább megalapozottnak tekintjük a „*szegek*" vidékének sajátos történeti-néprajzi („*etnikai*") *egység* jellegét, a „földrajzi" Göcsejen belül a szűkebb — egyben elsődleges — néprajzi Göcsej megkülönböztetését.[18]

Így — függetlenül a névformától — *kapcsolat áll fenn az 1689-ben felbukkanó tájegység, és a nagy terület specifikus magját képező „igazi", néprajzi Göcsej között.* Ami az *1689.* évi *tájnevet* illeti, itt *két eset* lehetséges: a Göcse(j) tájnevet Nagy Ferenc levelében *vagy* elírta, nem az akkor élő szóalak és kiejtésnek megfelelően adta vissza, *vagy* pedig jó a közölt szóalak, és abból fejlődött ki a ma Göcsej formában ismert tájnevünk. Mivel nem vagyok nyelvész, a kérdésben — azon túlmenően, hogy *a területi kapcsolat kétségtelen* — nem kívánok állást foglalni, néhány adatra azonban (éppen a kérdés sokoldalú vizsgálata és jó megoldása érdekében) szabadjon az alábbiakban rámutatnom.

Az *első variáció* mellett szól az, hogy alig 10 évvel később, illetve ettől folyamatosan, a pacsai családnév nem a Göböcse, hanem a Göcse tájnevet tartotta fenn. Utóbbihoz kapcsolódónak (fejleményének) látszik a *szalafői* (Vas m.) *Göcsej dűlőnév* és a *szennai* (Somogy m.) *göcsej tájszó.* (Utóbbi helyi értelme: „gödör, dimbes-dombos terület."[19]) — A szó elterjedésének a magyarázata kétféleképpen lehetséges: *1.* Korábban jóval *nagyobb területen* volt ismert e tájszó, mely Göcsejen kívül szigetszerűen, az említett két ponton maradt fenn, *vagy 2.* Göcsej, és az említett községek népe közötti egykori — nyilván újkori — szorosabb *kapcsolat* emléke. — Szalafő esetében ezt valószínűsíteni is tudjuk. Ismeretes, hogy a vallási villongások idején — kb. 1730—1780 között — az őrségi, így a szalafői reformátusok is a göcseji „szegek" területén levő Kustánszegre jártak istentiszteletre. Ennek nyoma is van a néphagyományban és a földrajzi nevekben.[20]

[15] GÖNCZI, 58. stb. és TAKÁCS Lajos: *Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben.* — Ethn. LXXV. (1964), 489—522.

[16] *Gy. N.* 1958, 1962, 1968, 1969.

[17] PLÁNDER Ferenc: *Göcseinek esmérete.* (Tudományos Gyűjtemény, 1838. VI. 3—34.)

[18] GÖNCZI és TAKÁCS, i. m.; BARABÁS Jenő: *Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez.* (NÉ. XL. — 1958. — 19—27., 21.), TÓTH János, Göcsej népi építkezésével foglalkozó munkái; SZENTMIHÁLYI Imre: *Plánder Ferenc, Göcsej első néprajzkutatója.* (Kézirat.)

[19] NYIRI Antal: *A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása.* (Kaposvár, 1939.), 110.

[20] GÖNCZI, 62. és VAKARCS Kálmán: *A Szentgotthárd — muraszombati járás ismertetése.* (Szombathely, 1939.) — Szalafőnél (179.).

Egy „Göcsej"-nél korábbi „Göcse" tájnév, illetve névalak mellett szól egyrészt a pacsai család 1699-től kimutatható „Göcsei" ragadvány neve, továbbá egy Gönczi által közölt népi adat tájnevünkről: *Ej, e za vidik de csunya Göcse!*[21] Bárhogyan is áll a dolog: tájnevünk alakulása, változása, különböző változatok egyidejű létezése ténynek tekinthető.[22]

A *másik variáció* annak a feltételezése, hogy a *Göböcse* szó nem elírás, hanem a Göcsej szónak egy korábbi formája, melyből — talán több fokozaton át — kialakulhatott a népnyelvben a későbbi *Göcse*, illetve a mai *Göcsej* szó. Ebben az esetben *nemcsak a táj fogalma, hanem elnevezése terén is meglenne* a változások mellett is fennálló kapcsolat, *a kontinuitás*. A hangtani lehetőségek elbírálása a nyelvészek feladata.

Vizsgálatra érdemes kérdésnek látszik az is, hogy a „*göcs*" szóval azonos értelmű (vidékünk egyenetlen, dombos-völgyes, „göbörcsös", „göcsörtös" földrajzi jellegét kifejező) „*göb*" gyökszóval[23] nem hozható-e esetleg kapcsolatba a „*Göböcse*" tájnév,[24] illetve a feltételezhető későbbi *Göcse*, és a mai *Göcsej* tájnevünk? . . .

A problémák tisztázásához bő anyag szükséges. A „Göböcse" szóra, tájnévre — eltérően a családnévben megőrzött tájnévtől — csak egy adatot sikerült eddig találnunk. Lehetséges tehát, hogy ezért ma még korai a szó eredetének a megoldása. A Göcsej szóval, tájnévvel kapcsolatos új adatok — Göböcse, 1689. és Göcsei családnév 1699-től — közlése azonban ebben az esetben sem felesleges. Az új, az eddig ismertnél 70—80 évvel korábbi, *XVII. századi adatok* egyrészt *a táji-etnikai egység* korai létezésére hívják fel figyelmünket, másrészt pedig elősegíthetik *a Göcsej szó* eredetének a meghatározását is.[25]

Szentmihályi Imre

Gergelyjárási ének és János napi köszöntő a XVIII. századból

Irodalomtörténeti, néprajzi és zenetörténeti kutatásunknak közismerten fontos forrása a XVI. századtól figyelemmel kísérhető, hol virágzó, hol stagnáló kéziratos énekköltészet. Méltán fordult felé a figyelem már a XIX. század második felében.[1] A kérdés exponáltságát mutatja, hogy Szabó T. Attila jelentős összeállítása[2] óta az utóbbi években újabb számbavétel történt. A Stoll Béla gondozásában megjelent bibliográfia[3] és a *Régi Magyar Költők Tára* új folyamának eddig megjelent, XVII. századi kötetei, immár a nyomtatott szövegeket is felölelve (s amelyeket remélhetőleg mihamarabb további kötetek követnek) — nagymértékben hozzáférhetővé teszik a kutatás számára az eddig feltárt anyagot. Talán éppen az eddigi szétszórtság volt az egyik ok, ami miatt folklór-kutatásunkban nem jutott kellő szerephez a kéziratos énekköltészet. A remélhetőleg mielőbb publikálásra kerülő szövegek minden valószínűség szerint közelebb segítik népköltészetünk sok kérdését a megoldáshoz. E feltáró munkához szeretnénk jelen esetben csekély adalékkal szolgálni egy XVIII. századból származó Gergelyjárási ének és egy János napi köszöntés töredékének ismertetésével.

Mivel a kézirat a közelmúltban teljesen újonnan előkerült darab, szükségesnek látjuk röviden, de teljes egészében ismertetni.

1969 tavaszán, néprajzi gyűjtés alkalmával Madocsa községben (Tolna m., paksi j.) került elő ez a XVIII. századi verseskönyv-töredék. Mérete: 8,5 × 10,8 cm. Táblája nincsen, első és utolsó lapja, valamint szélei erősen rongáltak, így helyenként a szöveg is olvashatatlan. Összesen 24 lapot tartalmaz, szemmel láthatóan másodlagos összefűzésben.

A szöveg két kéz írása s abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mind-

[21] Gönczi, 22.

[22] A nyelvérzék ma sem biztos abban, hogy tájnevünk Göcsej vagy Göcse, pl. gyakran, különböző helyekről kapunk „Göcsei Múzeumnak" címzett leveleket.

[23] Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti — etimológiai szótára*, I. (Bp. 1967), 1080—1081.

[24] A „*göb*" gyökszóból sok hasonló értelmű szó származik. Éppen Zalából ismert pl. a „*göbörcs*" tájszó: „görőngy; göcsös, forradásos" értelemben. — L.: Szinnyei József: *Magyar Tájszótár*, valamint az *Új Magyar Tájszótár* kéziratos anyaga, a „göbörcs" címszó alatt!

[25] A Göcsej szóra vonatkozó eddigi elméleteket összefoglalta Szentmihályi Imre: *A göcseji nép eredethagyománya* (Bp., 1958.), 6. — A legújabb elmélet e téren Nyiri Antaltól származik: *Hangutánzó eredetű térszínforma nevek* (Néprajz és Nyelvtudomány, V—VI., 55—62, 61.).

[1] Thaly Kálmán: *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*. Pest. 1864.; Uő.: *Adalék a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. Pest. 1872.; Erdélyi Pál: *Kurucz költészet*. Bp. 1903. Régi Magyar Költők Tára. I—VIII. k. Bp. 1877—1930.

[2] Szabó T. Attila: *Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainak a XVI—XIX. században*. Zilah. 1934.

[3] Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (1565—1840) Bp. 1963.

két szerző nevét ismerjük. A könyv harmadik oldalának alsó harmadában nyomtatott, nagybetűs beírás:

ÉST STEPHANUS
RUSA HICLIBER
ANNO 1781...

Az évszám után még következett két vagy három betű, de ezek olvashatatlanná koptak. A könyvecske 24 lapjából az írás alapján (a tinta és a toll különbözősége ellenére) a fenti *Ruzsa István* könyvéből való 20 lap. A többi 4 lapot a szöveg közti bejegyzés alapján *Tantsa Ferenc* írta, (a 42. oldal közepén nagybetűs írással: TANTSA FERKO), ki a papírból és a tintából következtethetően, nagyjából azonos időben írta össze könyvét. A két szerzőtől származó lapokat az összefűzés alkalmával teljesen összekeverték. Valamilyen formában azonban elképzelhető korábbi összetartozásuk is. Erre utal, hogy a lapméretek és beosztásuk nagyjából azonos. A szerzőkről a nevükön kívül semmit nem tudunk. Mivel helységnévre nem történik utalás, a könyv eredeti származási helye bizonytalan.[4] A vallásos énekek és a fohászkodások szövege alapján összeírójuk kétségtelenül református volt.

Ruzsa István könyve nagyobb terjedelmű lehetett. A lapok egy részén paginaszámozás látható s ugyanezek a lapok oldalszámozást is viselnek. A könyv jelenlegi összefűzése szerinti első két lap számozatlan. Ez után fűzték be a *Tantsa Ferkó* által írt két lapot, majd következnek az előbbi kézírással készült pagina-számozású lapok 2-től 7-ig. Ugyanezek a lapok 78-tól 88-ig tartó oldalszámozást is viselnek. A további lapok számozatlanok, illetve, ha valaha számozottak voltak, akkor az a lapszélekkel együtt lekopott.

A kézirat ismertetett sajátsága folytán a verseknek csaknem fele töredékes; eleje, illetve vége hiányzik. Természetszerűleg nem találunk benne tartalomjegyzéket. A szövegek egy része az archaikus Cancio elegans címet viseli, mások külön címet kaptak, mint pl. A házasságról, ismét mások viszont az egyszerű Más megjelölést viselik. A verseket többnyire szakaszokra tagolták, amit a számozás jelez. A szakaszok azonban általában nincsenek sorokra tördelve. A szöveghez kapcsolódó dallamra sehol sem találunk utalást. Az alábbiakban közöljük az általunk összeállított tartalomjegyzéket. A kéziraton található cím után következik a kezdősor, majd a szakaszok száma. Az oldalszámok a jelenlegi összefűzésnek felelnek meg. A szövegek eddig ismert előfordulásait a jegyzetekben közöljük.

Ruzsa István könyvének töredéke

Fohászkodások.[5] A szerző számozása szerint 2—10-ig. Mindegyik a „Más fohászkodás" megjelölést viseli. 1—3 o.

Cancio elegans. „Siralmas e világ ládd méj igen tsalárd . . ."[6] (1—7. vers. Vége hiányzik.) 4 o.

Töredék. 5. vers. „Szelidség volt minden dolga . . ."[7] (Az elejéről három és fél strófa hiányzik. 5—11. vers.) 9—13 o.

Cancio. „Kijöttünk Scolánkbol . . ." (Gergelyjárási ének. 1—3. vers. Teljes.) 13 o.

Cancio elegans. „Siralmas volt nékem világra születnem . . ."[8] (1—11. vers. Teljes.) 14—16 o.

„Reménség az embert gyakorta probálja . . ."[9] (Az előbbi folytatásaként. Nincs szakaszokra tagolva. Teljes.) 17—20 o.

Töredék. 2. vers. „Hozzád lelkem kiván

[4] A madocsai református egyház egykorú feljegyzéseit áttekintve, hasonló nevekre sem az egyházi tisztségviselők, sem a lakosság között nem bukkantunk.

[5] Egy mondatból állnak. Formuláik erősen káté-szerűek, ami a XVII. század imádságaira jellemző. Valószínűleg ezeket is régebbi könyvekből másolgatták tovább, mint a verseket.

[6] Egyházi ének.

[7] Egyházi ének.

[8] Előfordulásai: *Thoroczkai Zs.-ék.* (1695 után.) Kolozsvár EK. 2682. Mf: MTAK A 18/II. 25a. Id.: STOLL i. m.: 95. l.; Petrőczi Kata Szidónia versei. (XVII. sz. második fele. MTAK RUI. 8r. 139. 78b. STOLL i. m. 101. l.; *Szentsei daloskönyv* (1704). OSZK. Oct. Hung. 70. 133a. STOLL i. m. 110. l.; *Bathó Mihály-ék.* (1728 Székelykereszturi múzeum, 55. Mf: MTAK A 133/1. STOLL i. m. 124. l.; *Szabó Samu-ék.* (XVIII. sz. 1. fele.) — 23 lev. 11 cm. — Kolozsvár, EK 1812. Mf: MTAK A21/III. STOLL i. m. 141.; *Bathó Mihály-ék.* (1778—85) — 45 lev., 8r. — Székelykeresztur, múzeum 58. Mf: MTAK A 193/II. STOLL i. m.; 186. l.: Kolligátum. (1788 k.) — 118 lev. 20 cm. — OSZK Oct. Hung. 919. STOLL i. m. 211. l.; *Dávidné Sollári.* (1790—1) — 146 lev. 20 cm. — Sp. Kt. 630. STOLL i. m.; 218. l.; *Veress Márton-ék.* (1793) — 87 lev. 17 cm — OSZK Oct. Hung. 496. STOLL i. m. 230.; *Lóskay-kódex.* (XVIII. sz. vége) — 183 lev. 17 cm. — OSZK Oct. Hung. 706. STOLL i. m. 261. l.; *Horvát György-ék.* (1813) — 42 lev. 16r. — Székelyudvarhely, múzeum. Mf: MTAK A 143/VI. STOLL i. m. 321. l.; PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *Ötödfélszáz ének.* (1813) — 174 lev. 20 cm. MTAK RUI 8r. 46. STOLL i. m. 322. l.; *Gazdag Mihály-ék.* (1822) — 108 lev. 8r. — Kolozsvár, magántulajdon. Mf: MTAK A 149/X. STOLL i. m. 348. l.; *Bándi Péter-ék.* (1837) — ? lev. — Csiksomlyó, volt ferences zárda. STOLL i. m. 402.l..

[9] Előfordulásai: *Szentsei-daloskönyv.* (1704) — 159 lev. 15 cm. — OSZK Oct. Hung. 70. 131a. — STOLL i. m 112. l.; *Szakolczai István-é. k.* (1762) — 134 lev. 16 cm. — OSZK Oct. Hung. 1085. — STOLL i. m. 157. l.; *Erdélyi-é. k.* (1779) — 101 lev. 19 cm. — MTAK RUI 8r. 136. 78—9. — STOLL i. m. 187. l.; JANKOVICH Miklós: *Magyar világi énekek.* (1789—1793) — 71 lev. 22 cm. — OSZK Qart. Hung. 175. 6b. — STOLL i. m. 213. l.; *Kresznerics Ferenc daggyűjteményei.* (1790—1809) — I—II. köt. 103, 128 lev. 20 cm. — MTAK NÉPK. 184. 43a. — STOLL i. m. 222. l.; *Világi énekek gyűjteménye.* (XVIII. sz. vége) — 11 lev. 17 cm. haránt. — OSZK Qart. Hung. 1556. 1a. — STOLL i. m. 266. l.; *Magyar énekek.* (1804) — 67 lev. 26 cm. — OSZK Qart. Hung. 177. 23a. STOLL i. m. 291. l.

kozik . . .”[10] (2—3. vers. Első verse hiányzik.) 29 o.
Más. „Jaj bétölt az ora . . .”[11] (1—8. vers. Teljes.) 30—31 o.
A házasságról. „Aki indul hosszu utra...”[12] (1—30. vers. Teljes.) 32—40 o.
Más. „Miként Egyiptusban egy pillikán madár . . .”[14] (Csak az első strófa maradt meg.) 40 o.
Töredék. 9. vers. „Az Urjézus Krisztus szintén ezenképpen . . .”[14] (Első 8 verse hiányzik. 9—13. vers.) 45—46 o.
Ora ütéskor. „Üt az ora kakos szora . . .”[15] (1—5. vers. Teljes.) 46—47 o.
János napra valo köszöntés. „Békességet vig örömet köszöntök e házhoz . . .” (1—4. vers. Vége hiányzik.) 47—48 o.
Töredék. 11. vers. „Látják vallásában nagy . . .”[16] (11—42. versig.) 21—28 o.

Tantsa Ferko könyvének töredéke

Töredék. 10. vers. „De gyönyörü város az Isten városa . . .”[17] (Első nyolc verse hiányzik, a kilencedik töredékes. 10—17. vers.) 41—42 o.
Bünbotsáto ének. „Seregeknek hatalmas nagy királya . . .”[18] (1—10. vers. Teljes.) 42—44 o.
Templomba menéskor. „A mennybéli felséges Isten . . .”[19] (Nincs szakaszokra tördelve. Teljes.) 44 o.
Cancio elegans. „Mint gyors szarvas, ha vadászt ért . . .”[20] (1—16. vers. Vége hiányzik.) 5—8 o.

A folklór szempontból érdeklődésre számot tartó két szöveg egyike jeles naphoz fűződik. Az iskolás gyermekek *Gergely-napi köszöntése* a XVII—XVIII. században igen elterjedt volt.[21] A ránk maradt legrégebbi szöveg Ács Mihály énekeskönyvében található.[22] A másik publikált *Gergely-járási ének*[23] XVIII. századi. A két szöveg eltérése szinte jelentéktelen. A variációt egyes sorok felcserélése, valamint néhány sor elhagyása jelenti. A *Ruzsa István* könyvében található Cancio első szakasza az eddigi szövegekkel szemben új változatot jelent. A második és harmadik szakasz ugyancsak a *Zöngedező mennyei kar*-ban található szövegen alapul. Érdekessége, hogy abból éppen azokat a sorokat vette át, amelyek a vele nagyjában egykorú — Schram Ferenc által publikált — szövegből hiányoznak. Szövegünk betűhív közlésben a következő:

Cancio

1. *Kijöttünk Scolánkbol Tanulo házunkbol hogy keressünk Scoláb' járokot tanulo társokot mi közünkben*
2. *Jerlek el mi vélünk mert értetek jöttünk jo gyermekek Menyünk oskoláb' istennek házáb' tanulásra*
3. *Szüléknek öröme mint drágaszép gyöngye ti gyermekek*

Szent Gergely neve nem fordul elő a szövegben. Azt is mondhatnánk, hogy a Gergely-napi köszöntés — vagy más, kisiskolásokat toborzó, más alkalommal elhangzó ének — egy protestáns változatával van dolgunk. A második strófa szó szerint egyezik az Ács Mihály-féle szöveg 7. szakaszával. A harmadik strófa pedig a 8. szakasz első felével. E strófa

[10] Egyházi ének töredéke.
[11] Egyházi ének.
[12] Házasének. Nyomtatott változatai: RMKT XVII. sz. 3. k. 41. ének, 64—67, 574. l. Előfordulásai: *Kátár é. k.* (XVII. sz. közepe) — 85 lev. 8 cm, haránt. — Kolozsvár, EK, beosztatlan. Mf. MTAK A 134/II. Stoll i. m. 64. l. *Bódog Istrán-gyűjt.* (1836) — 31 lev. 20 cm. Debrecen, Déri m. Népr. adattár 342. 49—53. — Stoll i. m. 398. l.
[13] Előfordulásai: *Kárász-töredék.* (XVII. sz.) — 2 lev. 8r. — OL Kárász lt. Series B. 1a. „Vegyes iratok 1628—1875” — Stoll i. m. 99. l.; *Bocskor-kodex.* (1716—1739) — 170 lev. 8 cm, haránt. — Kolozsvár, EK 12. Mf: OSZK. 90a. — Stoll i. m. 119 cm.
[14] Népies hangvételű egyházi ének.
[15] Egyházi ének.
[16] Azonos a Czeglédi Istvánról szóló, a XVII. század végén keletkezett, sajátos históriás énekkel. Népies hangvételű. Teljes címe: *A Jézus Krisztus hü tanubizonyságának nagyhírü s nevü Czeglédi Istvánnak, a kassai keresztyén helvética ecclesiának hüséges lelkipásztorának életbeli sok szenvedéséről, Pozsonyba citálásáról és utjában, nagyszombati buzavetések között lett boldog kimulásáról és Pozsonyba tett tisztességes temetéséről irott siralmas versek.* (1671.) Előfordulásai *Bathó Mihály-ék.* (1728) — 159 lev. 8r., haránt. — Székelykeresztur, múzeum 55. Mf. MTAK A 193/I. 289. — Stoll i. m. 124. l.; *Kismarjai György-é. k.* (1742) — 97 lev. 17 cm. — Kolozsvár, EK Beosztatlan. Mf. MTAK A 134/IV. 67b. — Stoll i. m. 132. l.; *Hevesi Mihály-é. k.* (1769—1777) — 14 lev. 17 cm. — MTAK RUI 8r. 196. 5a. — Stoll i. m. 168. l.; *Balás József-é. k.* (1784—7) — 121 lev. 16r. — Kolozsvár, 3. sz. akad. kvtár (unit. koll.) 1183. Mf: MTAK A 183/IX. 5a. — Stoll i. m. 200. l.
[17] Egyházi ének.
[18] Egyházi ének. A református egyház ma is énekelt dicsérete. *Énekeskönyv, magyar reformátusok használatára.* Bp. 1957. 317. l.
[19] Egyházi ének.
[20] Előfordulása: *Sopronyi tyukmony toldaléka.* (1770—6) — 101 lev. 16r. — Debrecen, ref. koll. R. 682. Mf: MTAK A 113/III. 186. — Stoll i. m. 172. l.
[21] A kérdésről összefoglalóan l.: Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek — népi szinjátszás.* Bp. 1964. 194—195. l.
[22] Ács Mihály. *Zöngedező mennyei kar.* Lőcse 1696. 69. l. Idézi: MNT II. *Jeles napok.* Bp. 1953. 135. Szerk.: Bartók Béla és Kodály Zoltán.
[23] Schram Ferenc: *Régi Balázs- és Gergely-napi énekszöveg.* NK. IV. (1959). 1—2. sz. 293—295. l.

szemmel láthatólag hiányos, ez azonban nem a könyv töredékességének rovására írandó. A szerző eredetileg is ennyit másolt le. Közvetlenül utána a *Siralmas volt nékem világra születnem* ... kezdetű ének következik.

A másik, néprajzi szempontból, érdekes szövegünk a *János-napi köszöntés*. Sajnos az ezt tartalmazó lap a könyvecske összefűzése alkalmával utolsó lett, így erősen megkopott, szennyeződött, helyenként olvashatatlanná vált, vége hiányzik. A rendelkezésre álló, töredékes szöveg a következő:

János napra való köszöntés

(1.) Békességet vig örömmel köszöntökeház...
Angyalikkar amit aka .....
.....atják Sz:János .....
.....ylvezjátják (?) hát vigan
mozgatják
2. Örüly te is mert ma vagyon Sz
jánosnak napja, Vigasságnak
bánatnak felderült orája
Malesz vigság és nem mordság bán
at nélk' való vigság Mivel ez nap
bánatoknak felderült orája
(3.) A békesség örömmeleg emberek vigadnak
A szép csillag vigan villog az ö koronáján
Menyi füszál földön felál kedved
annál többettalál, Kit az halál
le nem kaszál hanemmais jár (?)
4. Isten menyböl kegyelméből le
vigyázz ..... Áldásokkal kis ....

A XVIII. század második felében a különböző alkalmakhoz, egyházi- és magánélet ünnepeihez kötött köszöntők még élő, virágzó irodalmi műfajt alkottak. E szövegek kétségtelenül iskolai eredetűek voltak. Deákok, iskolamesterek terjesztették a nép között, s a recens anyagban található köszöntők jórészt az előbbiek folklorizálódása útján keletkeztek.[24] Bár a szövegelemzés e helyt nem feladatunk, illusztrációképpen álljon itt egy BARTÓK Béla által Köröstárkányon gyűjtött István-napi köszöntés egy szakasza:[25]

Békességet most e reggel köszöntök e házhoz,
szomoruság, nyomoruság tőlünk távol álljon!
A szép csillag vigan villog az ő karikája
hajnal-szóra, vig órára
felvirradtunk Szent István napjára.

A XVIII. század második fele a kéziratos énekgyűjtemények terjedésének ismét virágzó szakasza volt. Míg a század

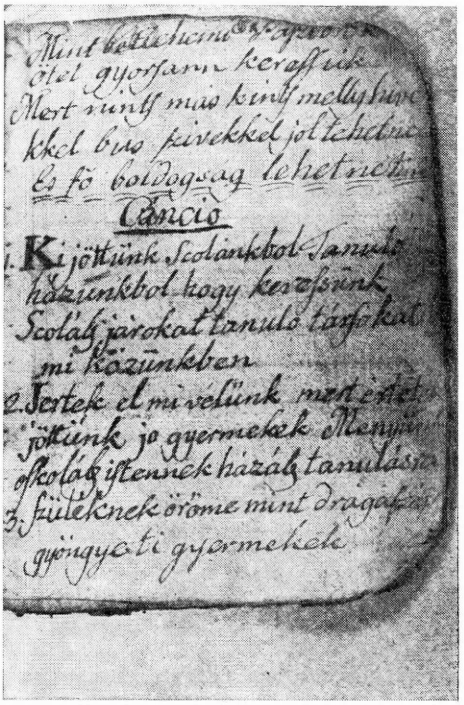

1. kép

első felében az ellenreformáció a protestáns talajból sarjadt kultúra általános visszaesését okozta, addig a század második felében az állam által szorgalmazott elemi oktatás fejlesztés pozitív eredményekkel járt. A pápai, debreceni, sárospataki stb. református kollégiumok ismét jelentős oktatási, tehát kulturális központokká váltak. A kollégiumi diákság fontos szerepet játszott az iskolai és egyházi ünnepségeken. Mindez maga után vonta a kéziratos énekeskönyvek megszaporodását.[26] A gyűjtemények egyrészt a korábbi időszakok örökségeként továbbélő, hagyományos, közösségi jellegű énekkincsből merítenek. Ezért gyakoriak közöttük a XVII. századi szövegek. Másrészt egyes költők, pl. AMADE, RIMAY, GYÖNGYÖSI, FALUDI stb. verseinek kéziratos másolatait tartalmazzák.

Szövegeinknek kb. fele kimondottan vallásos jellegű, egyházi ének. Frazeológiájuk alapján ítélve a XVII. század második felében keletkeztek, kivéve a *Seregeknek*

[24] DÖMÖTÖR Tekla i. m. 158.
[25] MNT idézett kötete 1028. l.
[26] *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. (1964). 591—593. l.

hatalmas nagy királya . . . kezdetű dicséretet, amely XVIII. századi.

A világi énekek közül a XVII—XVIII. század fordulójáról való a *Siralmas volt nékem világra születnem* . . . kezdetű, a *Reménség az embert gyakorta probálja* és a *Gergelyjárási ének* eddig ismert első variációja. Ugyancsak a XVII. század legvégéről való a Czeglédi Istvánról szóló, egyébként igen népszerű siralmas ének. Legkésőbbinek a *Mint gyors szarvas, ha vadászt ért* . . . kezdetű ének tekinthető — legalábbis az az eddigi előfordulások alapján. Kéziratunk tehát az utolsó száz év anyagából állt össze s benne a súlyponti részt a XVII—XVIII. század fordulója alkotja. A korszak jellegzetes, többékevésbé elterjedt hagyományos énektípusait viszi tovább.

E rövid közléssel arra próbáltunk új adatokat szerezni, hogy egy, a kéziratos énekköltészet szempontjából eddig igazán kevéssé ismert területen milyen jellegű lehetett a kéziratok tartalma. Úgy gondoljuk, a két bemutatott szöveg pedig a magyar folklór történetéhez is adalék.

Égető Melinda

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Személytelen-e a népművészet

A magyar népművészetet ismertető irodalomhoz képest elenyészően kevés az, mely a népművészet keletkezésének, létrehozásának belső mozgatóerőivel foglalkozik. A népművészet egészének megítélésénél sok fontos alapvető kérdés maradt tisztázatlan és még ma is téves megállapítások sora ad hamis összképet népművészetünkről. Az utóbbiak közé tartozik *a személytelenség* kérdése is, mely, amint látni fogjuk, az egyik központi kérdése a népművészetnek, mert hiszen magáról az alkotóról van szó és egyben a közösséghez való viszonyáról. A személytelenség és *egyéniség* gyújtópontjában áll egy olyan kérdéskomplexumnak, melyben szerepel, vagy legalábbis szorosan kapcsolódik hozzá, majd minden fontos szabályozója a népművészetnek. Nem lehet a személytelenségről és az egyéniségről beszélni anélkül, hogy olyan fogalomról ne legyen szó, ki a népművész, a hagyomány, az ösztönösség és tudatosság az alkotó tevékenységben, a közösségnek aktív és passzív szabályozó ereje, az egyén stílusalakító szerepe stb. Mindezek oly zárt egységben jelentkeznek, hogy az egyik feltételezi a másikról kialakított helyes ismeretet és gondot okoz tárgyalásuk sorrendisége. De más fogalmak is felsorakoznak az említettek mellé, ezekkel szorosan összefüggve, mint a provincializmus, a tipikus és egyedi, az egyéni-, hely- és regionális stílus és még sok más kérdés.

*

A felvetett kérdést a harmincas évek elején Viski Károly fogalmazta meg a *Magyarság Néprajzában*, összefoglalva az akkor elfogadott álláspontokat. Három helyen is kitér rá, az alábbiakat írva: „Miben különbözik a népdal a többi daltól, a népnyelv az irodalmi nyelvtől, a népművészet más művészettől? Abban, hogy a nép egyénisége szerint való. Aki alkotta, formálta, maga a személytelen nép. Ámde valóban a nép alkotta-e mindezt, ami sajátjának látszik? — kétségkívül nem. Az új alkotás mindig egy ember kezdeménye s az újság csak akkor válik népivé, ha a nép elfogadja, esetleg áthasonítja, közösségébe iktatja, s hagyományként nemzedékről nemzedékre örökíti."[1] — Magáról a népművészetről pedig így ír: „A személytelen népnek nincs szoros értelemben értett művészete (képzőművészet), ha egyesek (mint például a személy szerint elhíresedett székely Molnár Dani, az állatmintázó) alkottak is önmagáért való (l'art pour l'art) művészi tárgyakat. A nép tárgyi művészkedése tehát a magas szintű műveltség művészi iparával, az az — járatosabb szóval: iparművészettel van rokonságban."[2] — Végül egy harmadik helyen olvashatjuk: „A nép, a népi közösség nem tűr egyéniségeket, de neki magának van egyénisége."[3]

A három idézet adja együtt az elképzelést, mely kialakult a népművészet két főszereplőjéről és azok viszonyáról. Az egyik a népművészet létrehozója: az alkotó, a másik, aki számára a művészi alkotás készül: a közösség.

Viski — amint az a három idézetből kiolvasható — egyértelműen arra a megállapításra jut, hogy a népművészeten belül nincs egyéniség, az alkotó tulajdonképpen maga a személytelen nép, bár elismeri, hogy az új kezdeményezője mindenkor „egy ember", de mindjárt feltételhez kötve hozzáfűzi, hogy csak akkor válik népművészetté, ha azt a nép, vagy helyesebben a szűkebb közösség — mely lehet egy falu vagy esetleg több is — elfogadja és hagyományként tovább örökíti.

*

Mielőtt a felvetett kérdés tárgyalásába kezdenénk, egy a Viski-idézetben is érintett kérdésre ki kell térnünk, ez pedig az, hol a helye a népművészetnek, illetőleg hogyan viszonylik a többi művészethez?

Sokszor megállapított tény, hogy legközelebbi rokonságban az iparművészettel

[1] Magyarság Néprajza I. 14 l.
[2] Magyarság néprajza II. 274. l.
[3] Magyarság Néprajza I. 13. l.

van, mindkettő tárgyformáló és elsődlegesen funkcionális tárgyakat hoznak életre. Már nem oly egyértelműen helyeselhető, hogy „a személytelen népnek nincs szoros értelemben értett művészete (képzőművészet)".[4] A kérdés sokkal összetettebb, semhogy ilyen röviden el lehetne intézni és ezért röviden érinteni kell az alapkérdést: mi minden tartozik a népművészet fogalmi körébe?

A használó, a nép oldaláról nézve egyszerű a felelet: mindaz a népművészethez tartozik, amit a nép elfogad, ízlésének megfelelő és a hagyományosba beiktatja. Már nem olyan egyszerű a válasz, ha az alkotó oldaláról nézzük. Ha a népművészetet felbontjuk összetevőire, vagyis az egyes ágazatokra, akkor már meglehetősen bonyolult képet kapunk, mert az építészet, a képzőművészet és az iparművészet sok ágának megfelelőit megtaláljuk köztük. Azok, melyeket a paraszti közösségben élők (pontosabban a földműveléssel-állattenyésztéssel foglalkozók) készítenek maguk vagy mások használatára, a hagyományokhoz igazodóan, már magától értetődően a népművészet keretébe tartoznak. Nem ilyen magától értetődő azonban, ha annak létrehozója tanult kisiparos, vagy pláne a gyáripar által előállított termék felhasználásáról van szó. A falusi, de bizonyos mértékig a városi kisiparosság sok foglalkozási ága vett részt a népművészet kialakításában, sőt vannak olyan szakágak is szép számmal, mint például a szűcsöké, fazekasoké, mézesbábosoké stb., melyek kizárólagosan alakítói egy-egy ágazatnak.

Legjobb példa annak illusztrálására, hogy a falusi kisiparosság mily nagy mértékben részes a népművészet alakításában ha egyik legfontosabb ágát, a népviseletet nézzük. A kalaposok, szűcsök, szűrszabók, gubacsapók, a suszterek, a szőrkapcakészítők mind kisiparosok, hogy csak a legfontosabbakat említsük. De részt vettek más iparágak is az alapanyagok létrehozásában: a posztókészítők, paszomántosok, tímárok stb. Majd a felnövő gyáripar sorozatosan kiszorítja ezeket, hogy gyártmányaival részt vegyen a népviselet alakításában.

A selyemmel és pamuttal, a bőr és posztó rátéttel cifrázott suba, ködmön, szűr stb. tehát épp úgy a népviselethez tartoznak, mint azok az alsóruhák, melyek az alapanyag előállításától kezdve a díszítések legkülönbözőbb módjáig a falu asszonyainak munkája volt. Végső soron azonban mindezek egy-egy közösségnek az ízlése és hagyománya alapján jöttek létre és ezáltal váltak a népművészet tárgyává.

Vannak azonban a népművészetnek olyan határterületei, olyan periférikus jelenségei, melyekkel külön kell foglalkozni. A magyar néprajztudományon belül a népművészetkutatás csak a fent körvonalazott területre terjesztette ki vizsgálódásait és minden mást, mely azon kívül esett, figyelmen kívül hagyott. Kifejezésre jut ez Viski második idézetében. Felemlíti név szerint Molnár Dani állatalak-faragót és miután kimondotta, hogy „a személytelen népnek nincs szoros értelemben értett művészete (képzőművészet)", ezeket az alkotásokat ki is rekeszti a népművészet köréből, már csak azért is, mert a hagyománynak nincs semmi szerepe létrejöttükben. És a magyar népművészeti kutatás ehhez a nézőponthoz igazodott. Ha azonban külföldi múzeumokat látogatunk, úgy rögtön szemünkbe ötlik, hogy ott sok olyan művészi igénnyel készült tárgy van kiállítva, melyek a mi kategorizálásunk szerint már nem tartoznak a népművészet körébe, hanem valahol a provinciális művészet és a népművészet közötti átmenetet adják. Még nem érik el a provinciális művészet szintjét, nem is annak jellegzetességeit hordozzák, de már túl esnek a hagyományokra épülő népművészet határán. Így aztán nálunk erre nem fordítottak figyelmet sem a néprajzosok, sem a művészettörténészek. Legutóbb Fél Edit és Hofer Tamás vetették fel a kérdést közös művükben. Így írnak róla „Az egyes európai népek néprajza, mint nemzeti tudomány, egymástól többé-kevésbé különböző utakon fejlődött s eltérő módokon tűzte ki vizsgálatai körét. A magyar néprajz a provinciális művészet határterületére alig fordított figyelmet. Nálunk az érdeklődés főként a népművészet eredeti, paraszti megnyilvánulásai felé fordult: a cifraszűrök, a pálinkásbutellák, a tükrösök és a juhászkampók felé. A mellettük »városiasnak« tetsző tárgycsoportokat — így a népies vallásos plasztikát vagy a nyomatokat — kevéssé vizsgálták, alig gyűjtötték."[5]

A népművészetnek ez a periférikus része pedig sok kérdésre adna választ, melyek témánk szempontjából igen fontosak, így magára a hagyományosra és az ezzel szorosan összefüggő „tipikus-különleges" ellentét-pólusok értékelésére. Mindezeket azonban a felvetett kérdés egyszerűbb megközelítése érdekében most figyelmen kívül fogom hagyni.

*

Mindenek előtt a hagyomány szerepét kell tisztáznunk. Viskinek abban igaza van, hogy a hagyomány erősen befolyásolja az alkotótevékenységet, miután ez az

[4] Magyarság Néprajza II. 274. l.
[5] Fél Edit — Hofer Tamás: *Parasztok. pásztorok. betyárok.* Budapest, 1966. 66. l.

egyik legerősebben ható szabályozója, ha nem is az egyetlen. A falu egész életrendje a hagyományokra épül és így természetes, hogy ott, ahol ennek a szabályozott életrendnek művészi vetületei megjelennek, ezek is kénytelenek igazodni hozzá. Éppen a falunak a hagyományokhoz való ragaszkodása az, ami a legtöbb félreértéshez vezetett a népművészet kutatásakor. Ezért látták sokan azt statikusnak, ezért jutottak egyesek arra az eredményre, hogy a nép nem tűri meg az egyéniségeket, és végső soron arra, hogy a népművészet személytelen, nem egyedekhez kapcsolható.

Arra kell tehát válaszolnunk, hogy mi tulajdonképpen a hagyomány? A nép, helyesebben egy-egy paraszti közösség egész életére kiterjedő rendjének generációról generációra való örökítése, ha az elődök oldaláról nézzük — és ugyanennek az életrendnek átvétele, ha az utódok szemszögéből vizsgáljuk. Tudjuk, hogy a parasztság életszemlélete mennyire konzervatív, így tehát a hagyományokhoz való ragaszkodás kihatása erőteljesen jelentkezik. A hagyományt a közösség képviseli, a hagyományos pedig a közösségi ízlés kifejezője. Ehhez kell igazodnia az alkotónak. Így tehát a hagyománynak kétségtelenül van fékező, sőt sokszor visszahúzó szerepe és hatása. De még sem lehet mozdulatlan, mert akkor fel kellene tételeznünk, hogy a közösség is az, mert hiszen ő a kialakítója. A közösség azonban sosem lehet teljesen mozdulatlan, csak a konzervatív szemlélet miatt a mozgása lassú átalakulások sorozatából áll. A közösség megőriz, egyes elemeket időnként elvet és a megmaradók mellé újakat iktat. Ritka jelenség a hirtelen bekövetkező lényeges változás. Az átalakulásnak is van szabályozója: a közösség igenlése szükséges hozzá. A népművészetben a közösség a zsüri, mely elfogad vagy elutasít minden olyat, amely eltérő a hagyományostól.

Az alkotó oldaláról nézve a kérdést: a hagyomány összetevőinek az alkotó tudatában rögzítve kell lenniök, mert csak azokhoz igazodva folytathatja tevékenységét. Lényegében arról van szó, hogy a hagyomány hozza létre benne azt a forma- és motívumkincset, melyekből alkotásait ki kell alakítania. Ezektől tetszés szerint nem függetlenítheti magát. Mivel — amint láttuk — a közösség állandó, ha lassú átalakulásokon is megy keresztül, a hagyomány sem merev, lehatárolt és mozdulatlan. Mozgásban, átalakulásban van és ezt éppen az alkotó idézi elő azzal, hogy újat ad, változtat rajta. A változásnak azonban olyan mérvűnek és irányúnak kell lennie, hogy az a közösségi ízlésnek és az ez által kialakított stílusnak ne mondjon ellent.

Az eddigiekből tehát világosan kitűnik, hogy a hagyomány és az alkotó munka, az alkotófolyamat szorosan összefüggnek, kölcsönösen kihatnak egymásra, egymás szabályozói. Minden alkotótevékenységben, ha az nem egy már meglevő mű szigorú ismétlésére szorítkozik, tehát nem reprodukál, hanem valami újat hoz létre, még abban az esetben is, ha az nem teljesen tudatos, vagy valami oknál fogva ú.n. előképekhez igazodik, azok törvényszerűségeit betartja, az alkotó énje, egyénisége többé vagy kevésbé érvényesül. Természetesen a döntő az, hogy ez az egyéniség mily mértékben érvényesül. Minél erősebben, annál lényegesebb a szerepe még a hagyományon belül is, mert annak bizonyos mérvű változását idézi elő, amint arra igen sok példát tudunk. Az egyénnek tehát hagyományt alakító, hagyományt változtató szerepe is lehet, illetőleg van. Ebben az esetben az alkotótevékenységre már nem mondható, hogy személytelen, sőt ellenkezően személyhez kötött.

*

Vizsgáljuk meg azonban az alkotótevékenységet a hivatásosak és az alkalomszerűen alkotók szempontjából is. Fentebb láttuk, hogy a népművészeti tárgyak létrehozói részben falusi kisiparosok, tehát hivatásosak, részben a paraszti életben dolgozók, tehát alkalomszerűen alkotók.

A hivatásos munka nem mindig folyamatos, az egész évre kiterjedő. Különösen a kontárok — tehát a céhen kívüliek — körében általános jelenség lehetett, hogy a mezőgazdasági munkák idejére szüneteltették iparos tevékenységüket.

Az alkalomszerűen alkotóknál is meg kell különböztetni azt a munkát, mely az alapanyagok előállításával kapcsolatos és valójában még csak gazdasági termelőmunka, aminek megvan a maga szigorú munkaideje és rendje az évi összmunkában, az alapanyagoknak a művészi munkára való felhasználásától, mely már alkotótevékenység és nem időhöz kötött. Ezt azért tartom szükségesnek hangsúlyozni, mert amint az alábbiakban látni fogjuk, az időnek és a folyamatosságnak fontos szerepe van a művészi munkában, de egyben meg is jelöli az alkotók helyét a paraszti közösségben.

Nem mindenki egyformán alkotó a paraszti közösségben. Alkotóvá, művésszé az válik, aki vagy akik, a munkájuk révén kiemelkednek a többiek közül. Pontosabban megfogalmazva például az a szövőasszony, aki a hagyományos mustrák ismétlésével, másolásával beéri, vagy többre nem képes, az csupán egyszerű munkát

végez. Az, aki a hagyományos irányban a rendelkezésre álló forma- és motívumkincset úgy variálja, hogy azzal újat hoz létre, már alkot, művészi munkát teljesít. Munkája ezzel elkülönül a többiétől és a közösségből mint egyéniség kiemelkedik. Eredményei a közösségen belül már nem személytelenek, hiszen egy valakihez kapcsolódnak. Ha a néprajztudomány ezt idejekorán figyelembe vette volna, úgy kitűnne, hogy egy-egy közösségi művészeten belül kiemelkedő alkotóegyéniségek voltak, akiknek meghatározó szerepük volt a művészeti ágazat, illetőleg a közösségi művészet alakulásába. Példákkal is illusztrálható ez a megállapításom: a Borsod megyei Szentistvánon a harmincas években mindenki tudta azt az asszonyok között, hogy a legjobb hímző és tervező asszony *Tóth Kondás Julcsa* volt, aki a madaras-kerekrózsás szűcsselymes és pamukos hímzések kialakításában döntő szerepet játszott; *Kis Jankó Bori* Mezőkövesden, a nagy lélekszámú községben közismert volt, mint a legjobb matyó tervező asszony. *Rajczy Mihály* mezőcsáti fazekas volt és neve sok díszes edényen szerepel. 1869-ben halt meg, mégis neve a községben még a harmincas években is élő volt. A sort még hosszan folytatni lehetne.

Tóth Kondás Julcsa, Kis Jankó Bori, Rajczy Mihály és még sok-sok társuk kiemelkedő művészegyéniségek voltak egy-egy művészeti ágban, illetőleg egy-egy közösségen belül. Egyéniségek voltak oly mértékig, hogy a helybeliek sok munka közül biztos kézzel ki tudták választani az övéiket. Sőt mások által reprodukált munkáknál rámondták, hogy ez pl. *Kis Jankó Bori* mintája.

Az említett három művész közül kettő az alkalomszerűen dolgozók közé tartozott és mint hímzők olyan területen dolgoztak, melyben abban az időben már, illetőleg még, nem voltak hivatásos művelői. *Rajczy Mihály* hivatásos művész volt, és nem egy, hanem több község számára dolgozott.

Természetes, hogy az ilyen kiemelkedő alkotó népművészeknek a közösségen belül — esetleg nagyobb területen is — megkülönböztetett helyük volt. Alkotótevékenységük egyetértésre talált a közösség részéről, nagyra értékelték azt és így igen komolyan hatottak a hagyományosra, alakítottak azon. Már ennyivel is világosan bizonyítható, hogy a Viski-idézetekben megfogalmazott tételek nem állják meg helyüket. A népművészeten belül igenis vannak egyéniségek, akiket a közösség elismer, újításaikat átveszi és beiktatja a hagyományosok közé. Külön kérdés, hogy a közösségnek az a tevékenysége, melyről azt mondtam, hogy a zsüri szerepét tölti be, tehát elfogad és elutasít, mily mértékben aktív, illetőleg passzív. Bár az ily irányú vizsgálatok teljes mértékben hiányoznak, mégis magam részéről inkább a passzív elfogadást tartom valószínűbbnek.

*

Nem minden művészi értékű munka létrehozása alkotótevékenység. Egy szövőasszony például, aki egy már meglevő mustrát újból megsző, még nem alkot, csak a munkája révén létrehoz egy tárgyat, mely másolata egy előzőnek. Mégis ennek végzője értékrendbeli különbséget nem lát saját munkája és a között, melynek alapján dolgozott. Értékelése csak odáig terjed, hogy meg tudja-e ugyanolyan szépen szőni, mint az, akitől tanulta. Ez már magában hordja azt a tényt, hogy a népművészeknél ez a tevékenység nem olyan tudatos, mint általában a művészeknél. A legtöbb esetben a népművészek nem tudják megindokolni, hogy mit miért alakítottak vagy díszítettek úgy, ahogyan az a kezük alól kikerült.

Minden művészi alkotófolyamatban mind az ösztönösségnek, mind a tudatosságnak szerepe van. Jelenlétük az egymáshoz való viszonyukban állandóan változó. A népművészeknél azonban az ösztönösség az alkotó folyamat során majd mindig túlsúlyban van. Vagyis a népművész egy felület megszerkesztésében, egy forma kialakításában nem előre elhatározott és teljes egészében átgondolt folyamatot csinál végig. Ennek következtében az elkészült műben több-kevesebb az esetleges. Ha az alkotótevékenység folyamatos és gyakori, úgy bizonyos részletek megoldása rutinmunkává válik. Persze ez nagyon sematikus megfogalmazása az ösztönösségtudatosság és a hozzájuk kapcsolódó rutinszerű munka kérdésének. A gyakorlatban mindez sokkal árnyaltabban, nagyon finom átmeneti eltérésekkel jelentkezik. A legnagyobb különbséget kétségtelenül a hivatásosan és az alkalomszerűen művészkedők között fogjuk tapasztalni.

A felvetett kérdés illusztrálására talán a legjobb, ha egy fazekas munkáját nézzük, tehát hivatásos népművészét, mert az folyamatosan egyfajta edényből sorozatokat készít. Egyfajta edénynek húsz-harminc példányban való felhúzása már kétségtelenül rutinmunka. Tudatának, mint szabályozónak, kevés a szerepe, mozdulatai beidegzetten követik egymást. A tudatosságnak akkor van nagyobb szerepe, amikor új formát hoz létre.

A megszokott formáknak ez a nagyszámú ismétlése (tegyük hozzá, hogy egy

életen át) tulajdonképpen már nem is tekinthető művészi értékű munkának, lényegében egyszerű ipari jellegű termelés.

Már egészen más jellegű egy olyan népi kisiparos vagy kézműves munkája, akinél a munka több egymástól eltérő és egymást folyamatosan követő fázisból áll. Itt a tudatosságnak sokkal nagyobb szerepe van. Például egy szűrszabónál a rutinmunkáig való eljutás már nem valószínű. Egy-egy munkadarab alakítása folyamatos és változó fázisokból áll. Díszítése, annak megkomponálása is több tudatosságot kíván. Díszítményeit szerkezetesen építi fel, nem adhat helyet az esetlegességeknek.

A hivatásosokkal szemben egy hímzőasszony vagy egy faragó tevékenységében rendszerint túlsúlyban van az ösztönösség. Aki például látta tervezni *Kis Jankó Borit,* megfigyelhette, hogy az adott felületeken nem szerkezetesen építette fel díszítményeit, hanem folyamatosan „írta" azokat, az egyik sarokból indítva a motívumokat. Ahhoz, hogy abból egy egyensúlyban levő kompozíció kerekedjék, okvetlenül valamiféle belső látásnak kell lennie, melynek vetülete jelentkezik a munkán.

Ifj. Kapoli Antal — amikor egy ízben megkérdeztem tőle, hogy egy felületet miképpen komponál meg — válasza körülbelül úgy hangzott, hogy amikor hozzá kezd, még nem tudja, hogy végső soron mi kerekedik belőle. Vagyis a munka folyamán ösztönösen követik egymást a motívumok elhelyezése.

Kalocsai pingálóasszonyokat munka közben figyelve, megmutatkozik, hogy mennyivel inkább ösztönösen, mint tudatosan helyezik egymás mellé az ornamentum csoportokat.

A népi iparművészeknél (tehát azoknál, akik a felszabadulást követően a művészkedést szövetkezetekbe tömörülve hivatásosan folytatják) az ösztönösség túlsúlyát fokozatosan visszaszorította a tudatosság. Ez részben adódik abból, hogy hivatásos alkotók lettek, részben annak a folyománya, hogy kialakult bennük az a tudat, hogy nem másolniok kell a hagyományost, hanem abból kell újat létrehozniok. Persze az újnak a keresése is sokszor inkább ösztönösen történik, mint tudatosan. Ezt bizonyítja, hogy a formák és a díszítmények viszonyában még sok esetleges mutatkozik.

Minél erősebb a tudatosság az alkotófolyamat során, annál inkább jelentkezik az egyéni felfogás a munkában. Másképpen megfogalmazva, azok a művészek, mint amilyen az említett *Tóth Kondás Julcsa, Kis Jankó Bori* és *Rajczy Mihály* voltak, tudatosabban törekedtek az új létrehozására, így többet adtak egyéni látásukból és elképzeléseikből. Tudatosabb a stílusalakításuk, mert egyéniségek voltak, amit a közösség is elismert.

*

Ha a fenti megállapításokat elfogadjuk, akkor ez azt jelenti, hogy az egyénnek van stílusalakító ereje. A közösségnek van művészi igénye és ez egyben azt jelenti, hogy van értékítélete. Meg tudja állapítani, hogy az újból mi az, ami a hagyományosba beilleszkedik, azzal szerves egészet alkot. Miután értékel, úgy különbséget is tesz, tehát az alkotások és így az alkotók között is rangsorol. Vannak kiemelkedő egyéniségek, akiktől inkább elfogadja az újat, mint másoktól. Ennek logikus következménye, hogy az ilyen kiemelkedő alkotónak, tehát egyénnek, stílusalakító és egyben hagyomány alakító ereje van. Ezzel viszont megint csak eljutottunk oda, hogy az egyéniségnek fontos szerepe van és a közösség szempontjából nem személytelen a népművészet.

A stílusalakítás kérdését egy igen érdekes példával illusztrálnám. Debrecenből, a múlt század első harmadából ismerünk két-három olyan korsót, amelyet *Török Ferenc* fazekas készített. A céhiratok tanúsága szerint 1832-ben lett a céh tagja és ugyanebből az évből fennmaradt egy datált és szignált korsója. Talán éppen felvételének emlékére készítette. A korsót rozettás indadísz és sajátos módon fogalmazott madarak díszítik. Az ornamentumok négy színre bontottak és mindig rajzosan körülhatároltak. A szignált darabok alapján több más edényt is neki tulajdoníthatunk. A debreceni Déri Múzeum gyűjteményében levő nagyszámú fazekasanyagból a Török-félék pontosan elhatárolhatóak, önálló stílust alkotnak egy nagyobb stílusegységen belül. Debrecenben a XIX. század első felében egyszerre nyolcvannál több mester is dolgozott és így természetes, hogy lényeges stíluseltérések mutatkoznak a stílusegységen belül.

A már említett *Rajczy Mihály* mezőcsáti fazekas stílusa majdnem teljesen azonos elemekből tevődik össze, mint *Töröké.* Formavilága azonban eltérő. Szignált és évszámos darabjai 1843 és 1868 közé esnek. Feltehető, hogy *Rajczy* ismerte *Török* munkásságát, mert ilyen mérvű egyezésnél a véletlen teljesen kizárt. Egyeznek a motívumok és azok szerkesztése, a színek és a körülhatároltság. *Rajczy* ezt a stílust meghonosítja Mezőcsáton, ahol ezt a madaras-rozettás-virágindás díszítést több fazekas is átvette és ebből alakult ki a jellegzetes mezőcsáti stílus, melynek születése azonban a községen kívül

zajlott le. Bár az elemek, sőt szerkesztésük, kompozíciójuk is hasonló, mégis olyan jelentős átírási különbségek vannak, amelyek alapján a mezőcsáti anyag hat-hét csoportra, illetőleg mester munkájára osztható. A feliratos edényeken levő írások karakterváltozása pontosan egybeesik az ornamentumok megfogalmazásának változásával.

Nagyon közel áll ezekhez, de különösen *Rajczy*hoz egy edénycsoport, melyet egy Tiszafüreden dolgozó fazekas, *ifj. Nagy Mihály* készített a 60-as években, a szignók és az évszámok tanúsága szerint. Róla azt is tudjuk, hogy előzőleg Mezőcsáton lakott. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a debreceni *Török Ferenc* e stílus elindítója. Ebből *Rajczy Mihály* kialakítja a Mezőcsátra jellemző stílust. A stílusegységen belül még névhez is köthetünk egyéni stílusokat. A mezőcsáti stílust tovább plántálja Tiszafüredre egy nyilván mezőcsáti születésű, *ifj. Nagy Mihály* nevű fazekas, amiből kialakult egy már a mezőcsátitól sokban eltérő, de azért rokon szemléletű helyi stílus. Mindez a folyamat nevekhez köthető, tehát nem személytelen művészi alkotásokról van szó. Töröktől Nagyig a stílus sok változáson ment át, mert több fazekas vett részt annak kialakításában. Vagyis az egyének alakítgatták a stílust, és a közösség, mely e stílusban készült edények vásárlója volt, csupán csak elfogadója ezeknek.

Ezekben az esetekben nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy ismerünk egy regionális stílust, melyen belül három fazekasgócot is meg tudunk állapítani. A regionális stíluson belül ez a három fazekasgóc sajátos helyi stílusokat képvisel és egynél még a helyi stíluson belül személyekhez köthető egyéni stílusokat is el tudunk különíteni. Sok alkotást a szignók alapján nevekhez tudunk kötni, melyek korukban a vásárlók előtt szűkebb vagy szélesebb vidéken ismertek voltak.

Mindennek a kibogozását az teszi lehetővé, hogy a mesterek készítményeiket szignóval, évszámmal és a készítés helyével jelölték. A létrehozókban tehát igény volt, hogy közölje a vásárlóval azt, hogy kitől, honnan származik a tárgy. Ismertté akart válni, vagyis nem kívánt személytelen maradni. A közösség pedig ebbeli kívánságát tudomásul vette, elfogadta, nem tiltakozott ellene. Tehát nem áll meg az a következtetés, hogy a „népi közösség nem tűr egyéniségeket". Persze közelálló az a feltevés is, hogy éppen a közösség kívánta meg — ahol erre mód volt —, hogy a készítőre hivatkozhasson, mert hiszen értékel és rangsorol, különbséget tesz alkotó és alkotó között.

Nemcsak itt, hanem szerte az országban, ahol magasabb művészi igényű népi kerámia készült, megtaláljuk a szignálás szokását. De előfordul ez a faragóknál, sőt elvétve a hímzéseken és szövéseken, tehát az alkalomszerűen művészkedőknél is.

*

Kresz Mária az alkotókkal kapcsolatosan a következőket mondja: „Saját társadalmának körén kívül a népi alkotó neve ismeretlen marad: csak a szocializmus körülményei között válik ismertté."[6] Ebben a megállapításban benne van az is, hogy az alkotó a saját körén, vagyis közösségén belül ismert. De láttuk azt is, hogy amennyiben munkáját szignálta, úgy nevét megörökítve, ismertté tette azt saját körén kívül is. Még ezen túl is ismertté váltak egyes kiemelkedő alkotók, sőt országosan is, mint például a többször említett *Kis Jankó Bori*, akinek neve már a harmincas években felkapott volt, de ismert volt abban az időben *id. Kapoli Antal*, *Kántor Sándor* neve is, vagy például a századfordulón *Badár Balázsé*.

Inkább úgy fogalmazhatnánk meg ezt, hogy az alkotók iránti érdeklődés csak a szocialista társadalomban nőtt meg. Ez pedig kétségtelenül összefügg azzal is, hogy a népművészek a szocializmusban már nem alkalomszerűen dolgoznak, hanem hivatásos művészekké váltak. Az egész társadalmat nézve, közelednek ahhoz az érdeklődési körhöz, melyet addig csak az iparművészek töltöttek be. Vagyis népművészekből népi iparművészekké lettek.

*

Úgy gondolom, hogy a felvetett kérdést elég sok oldalról megvilágítottuk és minden esetben ugyanarra a végeredményre jutottunk, hogy a Viski-idézetben lefektetett megállapítások nem helytállóak. Megvizsgáltuk a kérdést a hagyomány oldaláról, az alkotók szempontjából, a tudatosság- és ösztönösséggel kapcsolatosan. Az eredmény mindig ugyanaz volt, hogy az egyénnek stílusalakító szerepe van egy-egy közösségi művészeten belül, de olykor még azon túlhaladóan is. Vannak kiemelkedő alkotók, akik ezt a szerepet betöltik, olyanok, akiknek egyéniségét a közösség elismeri, akiknek újat adó eredményeit a hagyományosba beiktatja és tovább örökítik.

Az, hogy Viski korának álláspontját a felvetett kérdésben így fogalmazta meg, onnan adódik, hogy a polgári társadalom

[6] Kresz Mária: *Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai*. Ethn. 1952, 10—43.

csak a népművészeti tárgyak, de nem az alkotók iránt érdeklődött. Sajnos a magyar népművészet kutatói is hasonló szemlélettel vizsgálták területüket, pedig éppen az ő feladatuk lett volna a kiemelkedő alkotások létrehozói után kutatni. Mivel pedig csak a legritkább esetben, mondhatnám véletlenek következtében terjedt ki figyelmük a művészekre is, így a múzeumokba begyűjtött hatalmas anyag nem köthető alkotói nevekhez. Persze a mulasztásnak ez csak egyik folyománya, mert ebből több olyasmi következik, melyet ma már a kutatás csak nagyon nehezen, sőt legtöbbször egyáltalában nem fog tudni pótolni. E mulasztások együtt adják az akadályát annak, hogy egy-egy népművészeti ág, illetőleg terület történetét ma nem tudjuk megfelelően összeállítani. A népművészet, mint minden művészet, történeti kategória. Kutatása azonban erősen nélkülözte a historikus szemléletet. Végül is így született az a hamis tétel, hogy a népművészet személytelen, hogy a nép nem tűr egyéniségeket.

DOMANOVSZKY GYÖRGY

Kultúra és kommunikáció

Beszámoló egy munkaértekezletről*

1. A kultúra fogalmával sokan foglalkoztak már, ezért nem érdemes most kiemelni egyet közülük, hogy a címben található egyik szavunkat némiképpen körülhatároljuk. Kísérletet tett erre KROEBER A. L. és KLUCKHOHN C., akik több mint másfélszáz meghatározását gyűjtötték össze a kultúra fogalmának — *Culture — A Critical Review of Concepts and Definitions* című munkájukban és igen valószínű, hogy az ott idézett meghatározások csak kis töredékét teszik ki az összesnek, mert csak az angol nyelvű irodalmat tekintették át. Más kutatók és tudósok nemkevésbé érdekes köteteket szerkesztettek, amelyekben több kutató foglalkozik a kultúra kérdéseivel a legkülönfélébb tudományok nézőpontjából.[1] Ilyen címeket vagy alcímeket viselnek ezek az „olvasókönyvek": a kultúra és a viselkedés, kultúra és társadalompszichológia, kultúra és nyelv, kultúra és társadalom, kultúra és személyiség, stb. A legutóbbi időben egy újabb fogalommal párosították össze: kultúra és kommunikáció.[2]

2. A kommunikáció kifejezés, szemben a kultúrával, kevésbé ismert. Különösen az antropológiai tudományokban. Ha egy fogalom a technikai tudományok körében vagy a matematikában alakul ki, akkor sajnos nagyon kicsi a valószínűsége, hogy meghonosodjon az emberrel és kultúrájával foglalkozó tudományok körében. Pedig sokszor talán több hasznát látnánk a szabatos, szigorúan meghatározott jelentésű technikai fogalmak bevezetésének és átvételének, mint a gyakran homályos és tisztázatlan, s ezért kétes értékű filozófiai általánosítások felhasználásának.

A XX. században több teljesen új, addig nem létező tudomány született, ezek közé tartozik a kommunikációkutatás is. Bármennyire is tanulságos lenne, most nem kísérhetjük végig azt az utat, melyet a kommunikáció fogalma megtett, hogy a mai használata kialakuljon. Kapcsolatára az információ elmélettel és a kibernetikával mégis utalni kell, mert ezek tették lehetővé matematikai megalapozását.[3] A kommunikációkutatás történetét megíró cikkek alig említik meg azt, hogy a behaviorista pszichológiának és a filozófiai alapozású általános jelelméletnek is jelentős szerepe volt abban, hogy ez a kutatás kialakult. A második világháború előtt az etnológiai kutatás, utána pedig a fellendülő szociológia szolgáltatott értékes anyagot ahhoz, hogy mai formáját kialakítsa ez a kutatási terület, s lassan tudománnyá terebélyesedjék.

3. A kommunikáció jelentőségének felismeréséhez már a harmincas években eljutottak az egyes kutatók. Így az amerikai nyelvész, SAPIR E.[4] egy, a társadalomtudományokkal foglalkozó enciklopédiában közölt egy rövid összefoglaló cikket. De igazi fellendülést csak a SCHRAMM W. szerkesztette kötetek: *Communication in Modern Society*[5] és a tömegkommunikáció alapműve, a *Mass Communication* hoztak. Hozzájárult az eszmék elterjesztéséhez CHERRY C. népszerű műve is az ötvenes

* A megbeszélés anyaga időközben megjelent, *Nyelv és kommunikáció*. Szerkesztette SZECSKŐ Tamás és SZÉPE György. I—II. Budapest, 1969. A MRT Tömegkommunnikációs Kutatóközpontjának kiadása. E beszámolónkból az 1—5., 9. pontok, a jegyzetek és a bibliográfia H. M., a 6—8. pontok V. V. munkája.

[1] Vö. PAUL, B. 1955, OPLER, M. K. 1959, HYMES, D. 1964, BAGBY, Ph. 1963, WALLACE, A. F. 1961, GLADWIN, Th.—STURTEVANT, W. 1962, KRECH, D.—CRUTCHFIELD, R. S.—BALLACHEY, E. L. 1962.

[2] SMITH, A. G. 1966. vö. HOPPÁL Mihály 1969.

[3] SHANON, C. E.—WEAWER, W. 1949.

[4] SAPIR, E. 1931.

[5] SCHRAMM, W. 1948 és 1949.

években: *On Human Communication.*[6] Természetesen a kultúra elméletével foglalkozó antropológusok sem maradhattak ki a fellendülő kutatásokból. Különösen azok az etnológusok foglalkoztak a kérdéssel, akiknek szemléletét erősen befolyásolta az amerikai behaviorista pszichológiai iskola. Ők abból indultak ki, hogy a közösségben élő ember soha sincs olyan helyzetben, olyan társadalmi szituációban, hogy ne kelljen viselkednie. Viselkedését bizonyos minták szerint szervezi meg, amelyek adottak az illető kultúrában — a saját viselkedésének megszervezéséhez bizonyos számú információra van szüksége —, s ezekhez csak kommunikáció útján juthat. Így nemcsak a viselkedés, de a kommunikáció „patron"-jairól is beszélhetünk.

MEAD M.[7] és BENEDICT R.[8] alapvető munkáin kívül utalni kell BATESON G. M.,[9] RUESCH J.,[10] HALL E. T.,[11] KLUCKHOHN. C.,[12] HYMES D.,[13] DIEBOLD A. R.[14] munkásságára, hiszen mindannyiuk kultúra felfogásában központi helyet foglal el a kommunikáció. Számunkra különösen fontos HYMES D. cikke, amelynek címe: *The Anthropology of Communication,*[15] ez a legújabb összefoglalások egyike, valamint HALL E. T. megállapítása, amely nemrégiben jelent meg újból a *Current Anthropology* hasábjain, amelyben a kultúrát alapvetően kommunikációs folyamatnak tekinti.[16] Az antropológiai strukturalizmus egyik megalapítója, LÉVI-STRAUSS[17] egyik legtöbbször idézett megállapításában azt mondja, hogy minden társadalomban három különböző szinten valósul meg a kommunikáció: a javak, a hírek és a nők cseréjében. SAPIR E. ha más szavakkal is, de lényegében ugyanezt mondta: „a szociális viselkedés minden egyszerű aktusa és minden kulturális szerkezet kommunikációt tételez fel akár explicit, akár implicit formában."[18] Meg kell említeni, a magyar kutatók között is voltak, akik felfigyeltek a kommunikáció jelentőségére a kultúra, esetükben a magyar népi kultúra kutatása során — SZENDREY Ákos[19] és K. KOVÁCS László[20] —, az utóbbi években pedig ORTUTAY Gyula[21] vizsgálta a kérdést az *Ethnographiában.*

Nálunk, Magyarországon csak a legutóbbi években lehetett a kommunikációról olvasni. Tudomásom szerint elsőnek HARSÁNYI István[22] cikke jelent meg a tömegkommunikációról az akkor még kőnyomatos *Filmkultúra* című filmelméleti folyóiratban. Azonkívül BUDA Béla[23] írásait kell megemlíteni, a szociológusok közül VARGA Károly[24] könyve érdemel figyelmet, az esztéták közül pedig VITÁNYI Iván,[25] HANKISS Elemér[26] és PETŐFI S. János,[27] az, aki ezt a témát elsőnek exponálta Magyarországon. SZECSKŐ Tamás[28] személyében alapos kommunikáció elméleti képzettségű kutató áll a kutatások élén, akinek sikerül összefognia az ilyen irányú törekvéseket, érdeklődést. Ennek első megnyilatkozása volt az a munka-értekezlet sorozat, amelyet a *Magyar Rádió* épületében rendezett, a nyelvész SZÉPE Györggyel közösen, azért, hogy fórumot biztosítsanak a különféle tudományszakok képviselőinek a közös, pontosabban a kommunikációkutatással közös problémák megvitatására. A résztvevők rendkívül gyümölcsözőnek tartották a vitának ezt az újabban egyre népszerűbb,[29] *interdiszciplináris* formáját.

Mielőtt rátérnénk a munka-értekezlet anyagának ismertetésére, helyesnek látszik, ha közöljük a kommunikációnak egy olyan meghatározását, amely az előadók sok definíciójában közös volt. Abban

[6] CHERRY, C. 1957.
[7] MEAD, M. 1934, 1947, 1964.
[8] BENEDICT, R. 1934.
[9] RUESH, J.—BATESON, G. M. 1951.
[10] RUESH, J.—KEES, W. 1956.
[11] HALL, E. T. 1959, 1964, 1968.
[12] KLUCKHOHN, Cl. 1961.
[13] HYMES, D. 1964.
[14] DIEBOLD, A. R. 1967.
[15] HYMES, D. 1967.
[16] HALL, E. T. 1968, 89.
[17] LÉVI-STRAUSS, Cl. 1953, 536.
[18] SAPIR, E. 1931, 78.
[19] SZENDREY Ákos 1941.
[20] K. KOVÁCS László 1948. volt az, aki nyomatékosan felhívta a figyelmet a különféle népi jeladási módok gyűjtésének szükségességére, fontosságára.
[21] ORTUTAY Gyula 1962.
[22] HARSÁNYI István 1962.
[23] BUDA Béla 1965A, 1965B, 1966.
[24] VARGA Károly 1968.
[25] VITÁNYI Iván 1969.
[26] HANKISS Elemér 1968.
[27] PETŐFI S. János 1966.
[28] SZECSKŐ Tamás 1969.
[29] Vö. „*A társadalmi tudat formáinak modelljei*" — kerekasztal megbeszélés. Valóság, 1969. 4. sz. 34—53. Ennek néprajzi anyaga „*Modellálás a folldorisztikában* címen jelent meg (*Ethnographia* 1969. 3. sz. 347—430.)

mindnyájan egyetértettek, hogy minden társadalmi interakció kommunikáció is egyben, az interakciók viszont csak bizonyos szabályok segítségével válhatnak értelmes viselkedési megnyilvánulásokká, mint amilyen például a beszéd, hogy annak segítségével értelmes közleményeket tudjanak váltani a közösség tagjai. Ez a meghatározás elfogadható, de a marxista alapozású kutatás ezt így fogalmazza tovább: „kommunikáció minden olyan, a társadalom egységei közötti gyakorlati információs interakció, amely valamely társadalmi viszony kifejeződése."[30] Hangsúlyozni kell még azt is, hogy minden kommunikáció társadalmi-történeti produktum, különösen az összetétel második tagját nem vették eddig figyelembe.

Azért tartjuk hasznosnak, hogy egy etnográfiai folyóiratban beszámoljunk[31] a megbeszélésekről, mert sok értékes gondolatot vetettek fel, amelyeket hasznosíthatunk a népi kultúra szemlélete és kutatása számára. Némely gondolat bátran átvehető a kommunikáció kutatásból, mert ott is mindig egy-egy konkrét társadalmi csoport kommunikációs viszonyait kutatják, s így az eredmények módszertani és elméleti szempontból egyaránt hasznosíthatók, amikor népi kultúra jelenségeit vizsgáljuk.

4. *„A kommunikáció elmélete különös tekintettel a nyelv kommunikatív szerepére"* — ez volt a munka-értekezlet címe és a program:

1969. július 1. délelőtt

Megnyitó

1. Témacsoport:

Kommunikációelmélet
a megvitatásra került összefoglalások:
Szecskő Tamás: *Megjegyzések a kommunikáció általános elméletéhez*
Varga Károly: *A tömegközlés rendszerei és eszközei*
Buda Béla: *A kommunikáció pszichológiai aspektusai*
Rapporteur: Szépe György

1969. július 1. délután

2. Témacsoport:

Kommunikáció és ismeretközvetítés
a megvitatásra került összefoglalások:
Kovács Máté: *Közlés és közművelődés*
Kiss Árpád: *Tanulás és közlés*
Rapporteur: Sylvester András

1969. július 2. délelőtt

3. Témacsoport:

A kommunikáció esztétikai vonatkozásai
a megvitatásra került összefoglalások:
Vitányi Iván: *Kommunikációelmélet és esztétika*
Petőfi S. János: *A művészi igényű nyelvi közlés*
Rapporteur: Hankiss Elemér

1969. július 2. délután

4. Témacsoport:

A kommunikáció technikai vonatkozásai
a megvitatásra került összefoglalások:
Tarnóczy Tamás: *Közlés ember és gép között*
(A beszéd gépi megértésének problémái)
Muszka Dániel: *A kommunikációs lánc*
Rapporteur: Dömölki Bálint

1969. július 3. délelőtt

5. Témacsoport:

Kommunikáció és nyelvészet
a megvitatásra került összefoglalások:
Fabricius-Kovács Ferenc: *Nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szociálpszichológia*
Károly Sándor: *Nyelvészet és kommunikáció*
Papp Ferenc: *Jelentés, közlés, szemiótika a szovjet nyelvtudományban*
Szépe György: *A nyelvészeti diszciplinák és a kommunikációkutatás*
Rapporteur: Petőfi S. János

*

Szecskő Tamás a kommunikáció filogenezisének és ontogenezisének érintése után a „szocio-genezis" kérdésével foglalkozott, s megállapította, hogy a társadalmi kommunikáció együtt változik a társadalmi alapstruktúra változásaival a történelem folyamán.[32] Végül a kutatások elméleti vonatkozásait összegezte — innen idézünk néhány gondolatot: „A kommunikáció általános elmélete — akár a szociológia, lingvisztika, pszichológia vagy esztétika elemeként jelentkezzék, akár viszonylagos önállósággal rendelkező stúdiumként — és az információ-elmélet között sokirányú kapcsolatok vannak." (15.) „Az információ-elmélet, amint ez köztudott, eredetileg egy igen szigorúan körülhatárolható technikai-matematikai-

[30] Szecskő Tamás 1969 (kézirat).

[31] Az ismertetésnek azt a módját választjuk, hogy a megvitatásra került összefoglalások előre sokszorosított (20—60 oldalas tanulmányok) anyagát röviden összegezzük a belőlük vett eredeti idézetekkel. Természetesen arra törekedtünk, hogy elsősorban az etnográfia, etnológia és a folklór kutatás érdeklődésére számottartó részleteket emeljük ki. Az idézetek után zárójelben a kéziratok (és nem az időközben megjelent publikáció) illető lapszámai.

[32] A társadalmi alapformákhoz vö. Tőkei Ferenc 1968.

statisztikai probléma megoldásaként született: hogyan lehet a távközlési rendszerekben egy adott kapacitású vezetéken át maximális biztonsággal információt továbbítani. Már a kérdés megfogalmazásából kitűnik, hogy az információ-továbbítási szituáció első és alapvető viszonya az adó (az információt küldő) és a vevő (az információt kapó) közötti kapcsolat. A kérdésből viszont az is világos, hogy ez elsősorban technikai viszony." (16.)

„A kommunikáció viszont minden esetben az ember megismerő tevékenységének eleme. Így a kommunikációs helyzetben azok a viszonyulások, kapcsolatok is társadalmi »töltést« kapnak, vagyis emberi szempontból válnak lényegesség, amelyek az információ-átvitel szituációjában technikai viszonyok voltak." (17.) „Ugyanazok a viszonyok, amelyek megvannak az információ-átviteli helyzetben, a kommunikáció szituációjában is megtalálhatók, csak gazdagabban, dinamikusabban: társadalmi-történeti jelenségként. Minden kommunikációs szituáció ezeken kívül egyéb — az információ-átviteli helyzetre nem jellemző — viszonylatokat is magába foglal. Innen van, hogy míg a legegyszerűbb információátviteli szituációt az előbb említett két viszonnyal (adó-vevő és készlet-elem) leírhatjuk, a legegyszerűbb kommunikációs szituációban is több viszony van jelen: *A* és *B* viszonya egymáshoz; mindkettőjük viszonya külön-külön a kommunikáció tárgyához, vagyis ahhoz a dologhoz, eseményhez, eszméhez, amiről kommunikálnak; mindkettőjük viszonya azokhoz a jelekhez, jelzésekhez, szimbólumokhoz, amelyeket a kommunikációban felhasználnak; mindkettőjük viszonya az adott helyzethez, amelyben kommunikálnak. S hozzá kell még azt is tennünk, hogy ezek közül egyetlen viszony sem tekinthető egyértékűnek, vagy egyértelműnek." (19.)

„A marxista szociológia mindeddig még nem fordított elegendő figyelmet az emberi, vagyis társadalmi viszonyok általános kategóriájára. Az elemzéseink egy része ugyanis a társadalmi viszonyok legfontosabb mezőnyét, a termelési viszonyokat vette célba, másik része pedig — a politikai, jogi, erkölcsi vonatkozásúak — a társadalmi intézmények felől kiindulva, főképp azokra a társadalmi viszonyokra koncentrált, amelyek ezekben az intézményekben tárgyiasulnak. A nem intézményesedett társadalmi viszonyokkal csupán néhány szociológiai munka foglalkozik, ezek viszont meglehetősen sommásan, főleg polgári szociológiai iskolák rendszerezési sémái alapján intézik el a kérdést. Ennek előrebocsátását azért tartottuk szükségesnek, hogy minden hosszadalmasabb érvelés mellőzésével kimondhassuk: magunk részéről minden emberi kapcsolatot társadalmi viszonynak tartunk." (20.)

Varga Károly csatlakozik Szecskő véleményéhez, hogy a kommunikáció specifikusan emberi, társas viszony, és nem szabad kizárni a kommunikációs rendszerből a társadalmi csoportokat, rétegeket és osztályokat sem. Vizsgálatának és — tanulmányának — gerincében a tömeges kommunikáció jelenségei állnak, azok az esetek, amikor a kommunikációs viszonynak legalább az egyik eleme nagyobb emberi csoport.

„Az emberi kommunikáció lényegét kitevő egymásra-hangolódás, a felek bizonyos szempontból egymással való azonosulása megköveteli, hogy először önmagukkal tudjanak emberként, vagy valamilyen nem túl laza mértékben, emberi együttesként azonosulni. Az azonosság fogalma bensőleg kapcsolódik a társas élet kötéseihez és oldásaihoz. Azonossággal bírni annyit jelent, mint csatlakozni valakihez és elszakadni valakitől, egyidejűleg be- és kilépni társadalmi viszonyokba, illetve viszonyokból. Ez a ki- és belépés messzemenően biztosított a hagyományos kommunikáció helyzeteiben, és lehetősége minimálisra csökken a tömegközlés újabb rendszereiben." (13.) „A visszacsatolás problémája szorosan összefügg a kommunikáló felek identifikációja, egymással és ezt megelőzően önmagunkkal való azonosulás kérdésével. Hiszen a tömegkommunikációban a partnernek azért is nincsen arca — és azonossága —, mert nem jön tőle visszajelzés, és a visszajelzés azért is hiányzik, mert baj van a partner emberi azonosságával, nincs *aki* visszajelezzen, aki közölje, mit ért és mit nem ért, mivel nem ért egyet a közlésből." (14–15.)

A társadalmi ellenőrzés kérdéséhez, amelyet társadalom néprajzi kutatásunk még nem tárt fel eléggé, szorosan kapcsolódó kérdéseket vet fel, amikor Mead G. H.-t idézi.[33] „Mead G. H., mint tudjuk, a szocio-kulturális személy felépülését a kommunikációból eredezteti. Ez a folyamat — az *enculturation* —, nála egyben *szocializáció* és *individualizáció*. Ez azt jelenti, hogy az egyén a maga számára is csak akkor válik valósággá, amikor az általa kezdeményezett kommunikáció másokban valamilyen attitüdöt vált ki, s az egyén a maga részéről is képes felvenni ezt az attitüdöt, képes beleélni magát

[33] Mead, G. H. 1934.

partnere szerepébe. Az én csak a partner szerepének és a saját szerepének észlelése és szociálisan szabályozott rendszerbe épülése nyomán születik meg." „A kultúra megtanulása valósággal észlelt kommunikatív reakciók, attitüdök és szerepek felvétele az alakuló személy szerepeinek repertoárjában." (21.) „A gyermek szocializációjánál a kialakulás állapotában levő rendszer valóban nyitott mindenféle korrekciós tényező befogadására, addig ebbe az introjekciós helyzetbe már megszilárdult értékrendszerrel, ideológiákkal és életstratégiákkal rendelkező aktorok lépnek be. Sőt, ezen túlmenően, a kommunikátor vonatkozási csoportja is alakul eddig az időpontig, vagyis megformálódik azoknak a személyeknek a köre, akinek véleménye a kommunikátor számára súlyosan esik latba. Ebbe a vonatkozási csoportba, mely az aktor, jelen esetben a kommunikátor, társadalmi kontrolljának leghatékonyabb szerve." (22.)

Buda Béla az elmúlt negyedszázad pszichológiai kutatásaiban kíséri végig a kommunikáció fogalmának kialakulását. Összefoglalja a meta- és paralingvisztika eredményeit, a proxemikus (a távolságtartás) és a kinezikus viselkedés mintáit. A közösségben élő ember kulturálisan meghatározott viselkedésének mintáit ezeknek a „társadalmi technikák"-nak a segítségével alakítja ki. Különösen az ún. társadalom néprajzi kutatás számára értékes gondolatai közül emelünk ki néhányat. „Figyelemre méltó gondolatrendszer a metalingvisztika, amely a nyelv legáltalánosabb szemléleti sajátosságai és a személyiségben a kultúra hatására kialakuló világkép és lényeglátás közötti összefüggésről ad új magyarázatot. A meghökkentő a megszokott kommunikáció-felfogás számára ebben az elméletben az, hogy olyan szemléleti alapkategóriák, mint pl. az okság, az idő vagy a tér szemlélete a kommunikációs szisztéma elsajátítása során alakul ki a személyiségben, amelyből következik, hogy a nyelv jelentősége a személyiségfejlődésben mélyrehatóbb, mint azt korábban tudatosították." (4.) „A szociálpszichológiai kutatások bizonyos fokig lehetővé tették, hogy a kommunikatív folyamatban döntő személyiségfaktorokat, mint a szociális személyiségfejlődés korábbi kommunikatív hatássorozatainak termékét értelmezzük. E kommunikatív hatássorozatok — pl. a szülők, kis csoportok (peer group-ok és reference group-ok) és jelentőségteljes személyek felől érkező hatások — felismerése még inkább előtérbe tolta a kommunikáció egyetemes pszichológiai jelentőségét. A racionális közlésmodell kontrasztjában e kutatásokból is számos meglepő ismeret szűrődött le. Kiderült, hogy a viselkedésbefolyásolás szempontjából hatékony kommunikációk legnagyobb része úgy hat a személyiségre, hogy a hatás jellege abban nem tudatosul; továbbá valószínűsödött, hogy a kommunikatív hatásokra a személyiségben olyan kognitív rendszerek alakulnak ki, amelyek transzformálni képesek a biológiai egyed energiáit (ösztönjellegű késztetéseit, indulatait, emócióit) bonyolult szociális motivációkká, s voltaképpen a személyiség ilyen rendszerek összessége." (5.) „A szociálpszichológia vizsgálatai általánosságban igazolták a gesztusok és a posturális megnyilvánulások jelentőségét az interakciókban és a percepció irányulását ezekre a megnyilvánulásokra. Rendkívül érdekesek a paralingvisztika néven összefoglalt viselkedésmódok, amelyek a verbális közlést kísérik. Ezek a viselkedésmódok az antropológusok perspektívájában fontosak, mert azonos közlési szituációban és feltételek között kultúránként mások és mások. Pl. a verbális közlést kísérő mimika és gesztikuláció nem lehet biológiai jelenség, vagy pszichológiai expresszió, ha kultúránként eltérő formában mutatkozik meg. A megfelelő gesztikuláció és mimika, a megfelelő poszturális tartás az illető kultúrához való tartozás jelzése, erre az emberi környezet igényt tart, legalábbis ennek hiányát vagy zavarát észreveszi, valahogyan reagál rá. Ha kommunikatív viselkedést két személyiség között rendszerjellegűnek fogjuk fel, és erre a *general system theory* minden jogot megad, akkor ezek a paralingvisztikus és egyéb — nem verbális — megnyilvánulások úgy tekinthetők és vizsgálhatók, mint visszajelentési vagy szabályozási csatornák. A *proxemics* megállapítása szerint az emberek az átlagos interperszonális kommunikáció során meghatározott távolságban állnak egymástól, ez a távolság szigorúan meghatározott, a két személy relációjának függvénye, e távolságot mindkét kommunikáló fél szabályozza, s amennyiben az egyik túllépné, a másik a distanciát helyreigazítja. A proxemikus viselkedés normái kultúránként (sőt — szociál-pszichológus számára várhatóan szubkultúránként, rétegenként és korcsoportonként) eltérőek lehetnek." (9—11.) „A nemverbális közlés valamilyen mélyebb, az emberek nagy csoportjaiban közös, azonos jelrendszerben történik. Az interperszonális viszonyt jelző nemverbális — metakommunikatív jellegű — közlésformák esetében ez a jelrendszer már csaknem a biológiai determináció mélységében van, erre mutat az evolúciós perspektíva is. Bizonyos formái azonban messzebb esnek a biológiai szférától, erre mutat az, hogy kulturális

különbségek fedezhetők fel. A metakommunikáció elméletéből tudjuk, hogy a személyiség kinezikus, posturális-térbeli és intonációs viselkedésformák »Gestalt«-jait használja és percipiálja, mint metakommunikációt. Ebben az egyes összetevők időtartambeli és intenzitásbeli tényezőit a személyiség változtatni képes, pl. megnöveli válaszreakcióit, amennyiben a másik személyiségtől nem kapja meg a megértést jelző visszajelentést. A kinezikai megnyilvánulások nagyobb részét a személyiség azért nem regisztrálja és azért nem reagálja le, mert *ezeket a megnyilvánulásokat az interakciókat strukturáló szociális rendszer nem emelte közös jelrendszer rangjára.* Ezek a megnyilvánulások azonban a nemverbális közlésmódok potenciális rezervoárját képezik, minél differenciáltabb a kultúra." (18—19.)

A kommunikáció technikai vonatkozásait és a pedagógiai kérdéseket érintő két előadás nem tartalmazott a kultúra kutatásában hasznosítható gondolatokat, bár Kiss Árpád dolgozatában a tanulás folyamatáról mondottak talán, analógiásan érvényesek lehetnek a kultúra, a kulturálisan elfogadott viselkedésmódok eltanulásának folyamatára is. „Tételszerűen kimondhatjuk, hogy minden kommunikáció kinezikus, mozgásos — mozgásnak véve természetesen a vocalizációt is —, az interperszonális dimenzióban. A kommunikáció fogalmi meghatározásának további finomítása céljában szükséges különbséget tenni a metakommunikáció két formája között, ez egyik a személyiségek közötti viszonyra vonatkozó közlést hordoz, ide tartoznak az említett mimikai és intonációs elemek, és a kinezikus és proxemic viselkedés egy része; a másik forma viszont a két személyiség között a közlés kulturálisan rendszeresített szituációját állítja be, pl. ezzel a metakommunikáció formával jelzik egymásnak az emberek a találkozás típusát, a találkozásban involvált szerepviszonylatokat, a társadalmi különbségeket stb. Ennél a metakommunikációnál is éles különbséget kell tenni a komunikáció potenciális és tényleges csatornái között. A személyiségben ugyanis az emberi környezet a viselkedés csaknem minden dimenzióját normatív módon befolyásolja, az interakcióban úgy kell viselkednie, ahogyan szociális környezete viselkedik, csak a környezet (kultúra, szubkultúra, réteg, reference group stb.) normáin belül viselkedhet egyénien. Társadalmilag szabályozott, hogy életkorának, nemének, társadalmi pozíciójának stb. megfelelően hogyan viselkedhet. E normatív befolyásoltság kiterjed olyan szférákra is, mint a ruhaviselés vagy az étkezési mód." (20.)

Egy Jakobsonra visszavezethető séma szerint a verbális üzenetek kommunikációjával a nyelvészet foglalkozik, az üzenetek kommunikációjával általában a szemiotika.[34] Vitányi Iván a művészi kommunikáció kérdéseivel foglalkozik. Abból indult ki, hogy nincs művészet, amely ne lenne egyben kommunikáció. Véleménye szerint egy materialista esztétika éppúgy kezdődhet azzal a mondattal, hogy a művészet az emberek közötti kommunikáció egyik formája, mint azzal, hogy a valóság tükrözésének egyik formája. Érdemes fontolóra venni ezt a javaslatot, mert a népművészet probléma körének megközelítésében is segítséget nyújthat. A művészet — és a népművészet — szimbólumteremtő ereje közismert, ezt a lényegében jel-teremtő aktust csak a teljes társadalmi kommunikációs folyamatban elhelyezve értelmezhetjük kielégítően. Ezt a részt és az esztétikai információval foglalkozót idézzük: „A szimbolikus világ jelentőségének felismerésében Cassirer gondolatai megegyeznek Vigotszkijével. Igaz, azzal a végső különbséggel, hogy CASSIRER végül is a szimbolikus világot tekinti elsődlegesnek az ember számára. Ezen belül azonban ő is hangsúlyozza a szimbólumok közös emberi, társadalmi eredetét. Az újabb szociológiára és antropológiára éppen ezért lehetett olyan rendkívül nagy hatással. A német antropológiában Mühlmann W. E. és Müller E. W., az amerikaiban Kluckhohn C. egyaránt azt tartják tudományuk kiindulópontjának, hogy míg az állat viselkedésének sajátságait és más állatoktól való különbségét a faj határozza meg, addig az egyes ember viselkedését a társadalmilag elsajátított kultúra. Az egyes ember viselkedését eszerint az szabja meg, hogy az őt körülvevő társadalom milyen jelrendszert, milyen viselkedés-mintákat »táplál« bele (a minden új nemzedék által és minden ember által hozott változásokat is beleszámítva). Ezzel megfogalmaztuk a kommunikáció jelentőségét is: a kommunikáció az a módszer, amellyel az emberek egymásnak egy *szimbolikus jelrendszer segítségével* kölcsönösen átadják információikat, s ezáltal a való világ társadalmilag megformált modelljét teremtik meg mindannyiuk számára." (10.) „A forma megteremtésének alapelve a *szelekció.* Érzékelni annyi, mint szelektálni, érzékszerveink minden pillanatban válogatnak az őket érő milliárdnyi információból, az időegységként nyert információ összes mennyisége nem haladhat túl bizonyos küszö-

[34] Vö. Szépe György 1969. 23.

bön. A szelekció itt arra irányul, hogy a közlemények *informatív* részét, azaz a formát elválassza a felesleges »redundanciától«. A forma lényege tehát az informatív és a redundáns rész viszonya. A redundancia nélküli hír gyakorlatilag forma nélküli, ezért továbbítása és megértése voltaképpen lehetetlen. A forma kiemelése itt is az elmélet punctum saliense. Mert az ember sohasem valamiféle meztelen információt továbbít, hanem mindig formákat, amelyek magukban rejtik az információt, s amelyeknek nem azonos az információs értékük. Az információ értékét a forma komplexitása hordozza. Minél bonyolultabb, magasfokúan rendezett a forma, annál kevésbé előrelátható, annál inkább originális. Az előreláthatóság vagy előreláthatatlanság azonban ugyanolyan lényeges, mint az önmagában vett komplexitás." (25.)

Szemben VITÁNYIval, aki általában a művészi közlés és a kommunikáció viszonyát vizsgálta, PETŐFI S. János összefoglalójában szűkíti a kört, és csak a művészi igényű *nyelvi* közlés sajátosságaival foglalkozott. A rendkívül tömören fogalmazott tanulmány a következő kérdéseket érinti: 1. a művészi igényű nyelvi közlés jellemzői, 2. a művészi nyelvi közlés eredete és a műnemek kialakulása, 3. a műfajok tipológiája — ez egy nagyon tanulságos fejezet egy folklorista számára, mert a folklór kutatás műfaj meghatározási gondokkal küzd mind a mai napig —, 4. összehasonlítja a versnyelvi és a nemversnyelvi közlésformákat, 5. foglalkozik a poetikai stilisztikai funkcióval, s megállapítja, hogy a stilizáció kimutatható a nyelvi felépítésben, a tematikus szerkezetben és az ábrázolt valóság konstrukciójában. 6. végül az egyes művészi nyelvi közlésformák jellemzésére vállalkozik. (Az ő szövegéből nem szakítunk ki részleteket, mert ez egy megjelenés alatt levő könyvének egyik fejezete, s ezért jobban megkívánja a teljes mű kontextusát.[35]

SZÉPE György a nyelvészeti diszciplínákról írt összefoglalójában abból indul ki, hogy a nyelv a kommunikáció egyik fő eszköze. Miközben áttekinti a klasszikus és a postklasszikus (modern) nyelvtudomány kialakulásának történetét, ez utóbbinak fő forrása a BOAS-féle antropológiai koncepció volt (követői közé tartozott SAPIR E. a modern nyelvészet legsokoldalúbb alkotója, akire bevezetőnkben utaltunk). Felsorolja a nyelvészet legújabban kialakult ágait, majd pedig interdiszciplinális kapcsolatait veszi sorra. Végül az alkalmazott nyelvészet kérdéseivel és a nyelvészet kiterjesztésének kérdéseivel foglalkozik. Ez az utóbbi probléma azért merült fel, mert a nyelv az egyetlen szemiotikai rendszer, amelynek kidolgozott kutatási kerete van, ezért a nyelvészet mindenfajta jelrendszer vizsgálatának mintája lehet. Tanulmányából két, közvetlenül tudományszakunkat érintő részt ragadtunk ki: „*Antropológiai nyelvészet.* Míg a szociolingvisztika a fejlett társadalmak bizonyos — nyelvi — kérdéseivel foglalkozik, addig az antropológiai nyelvészet az úgynevezett »primitív« társadalmak nyelvi viszonyaival foglalkozik. Nyilvánvaló a szociológia és az (amerikai kulturális) antropológia párhuzama. Az antropológiai nyelvészet ennek megfelelően rendkívül vegyes anyagot tartalmaz: a földrajzi megoszlástól, a szójátékok elemzésétől a nemi különbségek nyelvhasználati megfeleléséig mindenfélét. Viszont ez a diszciplína a legtanulságosabb szemtágító gyakorlat a fejlett országok kiművelt nyelveinek vizsgálói számára. — Bár a néprajz (és folklór) meg a nyelvészet között sokoldalú kapcsolat található Magyarországon, ez itt még nem szerveződött önálló diszciplínává.' (7.) Egyelőre nincsen *művelődéstörténeti nyelvészet*, sőt még a neve sincs meg. Bizonyos futurológiai meggondolások alapján azonban nem nehéz előrevetíteni a megszületését. Voltaképpen ez volna a 'külső nyelvtörténet'; tipikus fő ágazatai — az etimológia és a névtan — amúgy sem illenek bele semmilyen felosztásba. Ennek a megálmodott diszciplínának jelentősége hézagpótló több szempontból, így a kommunikáció szempontjából is. Ide fog tartozni — sejtésem szerint — az írásbeliség kialakulásának és elterjedésének vizsgálata, sok egyéb probléma mellett. Hasonlóképpen még csak programmatikus a *rendszeres szemiotika*, különösképpen a nyelvészet és a művészetek tudományainak közös vizsgálata." (8.)

PAPP Ferenc a Szovjetunióban folyó szemiotikai kutatásokat tekintette át abból a szempontból, hogy miként foglalkoznak a „közlés" és a „jelentés" kérdéseivel. Beszámolójának különösen az utolsó lapjain találunk érdekes adatokat a Szovjetunióban megindult törekvésekről, amelyek a folklór kutatás „szemiotizálását" tűzték ki célul.

KÁROLY Sándor rövid írásában a kommunikációs szempontnak a nyelvtudományban való alkalmazására hozott néhány példát. A bevezetőben a nyelvi változások leírásának lehetőségét érintette egy kommunikációelméleten alapuló nyelvszociológiai modell felhasználásával.

[35] „*Structural Study of Poetic Work of Art*" címmel a Mouton kiadónál.

Erre vonatkozó idézetekkel illusztráljuk KÁROLY Sándor mondandóját azzal a megjegyzéssel, hogy a tárgyi és különösen a szellemi kultúra területén hasonló módon lehetne számbavenni a változást meghatározó tényezőket, mint ahogy azt ő tette a nyelvi változásokkal kapcsolatban. „A nyelvszociológia feladata éppen az, hogy azokat a rendszerszerű összefüggéseket mutassa ki, amelyek a nyelvi struktúrák és a szociális struktúrák között fennállnak. Valamely nyelv történetének a teljességét igénylő megírása magában foglalja mind a nyelv társadalmi funkcióiban, mind a társadalmi és nyelvi struktúrák összefüggésében beállott változásokat. A jelszituáció tényezőinek és a nyelvszociológiai aspektusnak az együttes érvényesítése egy közös modell segítségével is elképzelhető. Erre a következőképpen tettem kísérletet. A kommunikációs folyamatot, vagy egyszerűbben beszédfolyamatot egy makromezőbe és egy mikromezőbe helyezem el. A mikromező részosztálya a makromezőnek. A makromező a beszédfolyamatok tényezőit általánosságban határozza meg. E szerint a következő négy tényezővel van dolgunk: 1. Jelrendszer. 2. A társadalmilag megismert világ. 3. Beszédműfajok. 4. A jelrendszert használók társadalma. A mikromező a konkrét beszédfolyamatok tényezőit foglalja magába: 1. Felhasznált jelek. 2. Beszédtárgy, jeltárgyak. 3. Egy beszédmű mondat. 4. A beszédpartnerek. (2.) A nyelvi változásokat meghatározó tényezők is a kommunikáció közvetlen (mikromező) és közvetett (makromező) tényezői. A változás oka lehet tehát az, hogy 1. a jelet-jelkapcsolatot más társadalmi csoport kezdi használni a maga használati szabályainak, ismereteinek stb. megfelelően; 2. megváltozik a beszélő intenciója úgy, hogy megfelelő jelet nem talál érzése, értékelése kifejezésére, vagy megváltozik a kommunikáció valamilyen körülménye; 3. megváltozik a társadalmilag megismert világ, az ismeretanyag, a kultúra; 4. ennek megfelelően a világ egyes tárgyai, elemei; 5. megváltozik a jelrendszer, a jelek száma, alaki és funkcionális összefüggései; 6. s ennek megfelelően megváltozik egyes jeleknek a használati szabálya és fordítva: az egyes jelek használati szabályainak a megváltozása kihat más jelekére; 7. megváltozik a beszéd intenciójának és a társadalmi csoport igényeinek megfelelő műfaj; 8. megváltozik az egyes jelek szintaktikai környezete, illetőleg egyes jelek bizonyos szintaktikai környezetben gyakrabban vagy ritkábban szerepelnek. Ezen okok egymással kölcsönhatásban működnek és bonyolult szövedéket alkotnak. A nyelvfejlődés belső és külső okai a makro- és mikromezőkre való tagolódással mutatnak párhuzamot." (4.)

FABRICIUS-KOVÁCS Ferenc dolgozata, amely az utolsó napi vitán került sorra, a nyelvtudomány felől jutott el a szociálpszichológiai kiinduláshoz. Áttekintette a szociálpszichológia kialakulását és megalapította, hogy a nyelvtudomány sokat köszönhet a szociálpszichológiának, mivel egyrészt ráterelte a figyelmet a kommunikáció pszichológiai problémáira és tényezőire, s a beszédre, illetőleg a nyelvre, mint társas pszichikai jelenségre. Végül felhívja a figyelmet KARÁCSONY Sándor mindeddig méltatlanul háttérbe szorított munkásságára. Ezt a részt idézzük:

„A sajátosan emberi jelenségek mindig legalább két ember relációjában, egymáshoz való kölcsönös viszonyulásában jönnek létre és mennek végbe. Az embert, az emberi »egyént«, az emberi személyiséget a társas relációk teremtik meg — így egyebek között természetesen a közösségben végzett munka is —, s az ember élete állandó viszonyulások közepette folyik és alakul. WUNDT alaptételét a nemzetközi tudományos mezőnyben egyedülálló módon egy pedagógus — aki egyébként történetesen magyar volt —, KARÁCSONY Sándor gondolta végig következetesen. KARÁCSONY WUNDT alapján kidolgozott egy olyan szociálpszichológiai rendszert — ő maga a GOMBOCZ Zoltántól átvett »társaslélektan« nevet használta e rendszer megjelöléséül —, amely eredetiségével, konzekvens végiggondoltságával s modernségével társtalanul áll a szociálpszichológiai irodalomban, jelentősége pedig — megítélésem szerint — nem csupán a szociálpszichológia s általában a pszichológia, hanem a nyelvtudomány szempontjából is rendkívül nagy. KARÁCSONY ugyanis komolyan vette a »társ«-at, a »másik ember«-t, s a pszichikum és a nyelv problémáját annak szempontjából is következetesen végig gondolta. Ezzel elvileg számos olyan probléma megoldását tette lehetővé, amelyekkel eddig sem a pszichológia, sem a nyelvtudomány nem boldogult." (11.)

6. A megbeszélés *vita*-része szokatlanul gazdag és újszerűen rendezett volt. Az előbb ismertetett előadások szövege előre sokszorosítva a résztvevők rendelkezésére állt, és ezeket nem is olvasták fel, hanem mindjárt megvitatásukra tértek rá. A programban „rapporteur" néven álcázott vitavezetők rendszerint összefoglalták azt, hogy véleményük szerint mi a lényege az egymás mellé került előadásoknak, felvázolták a téma legfontosabb problémáit, majd rendszerint megadták a szót az előadások készítőinek, akik a maguk védel-

mére mondhattak még egy-két bevezető szót. Ezt követte a vita, gyakran közbevágó riposztokkal, majd egy-egy délelőtt, illetve délután végén az előadók végleg válaszoltak a felmerült kérdésekre, a vitavezető pedig összefoglalta az eredményeket. Az egész vitát hangszalagra vették, erről is tájékoztat a *Rádió és Televízió Szemle* I. évf. (1969) 3. szám 209—216. lapjain megjelent összefoglaló ismertetés. Ki kell térnünk röviden a vita főbb állomásaira, annál is inkább, mivel a beszélgetések még pontosabban tükrözték a tág értelmű kommunikációkutatás hazai helyzetét, pillanatnyi perspektíváit, reménységeit és megoldatlan problémáit is. A vita ugyan nyilvánvalóan az egyes előadásokhoz és témákhoz kapcsolódott, mégis jól jellemezhető általában is.

Az elsőnapi viták előbb a kommunikációelmélet általános problémáit feszegették. Büky Béla, Hermann József, Tarnóczy Tamás és mások, hozzászólásaikban azt hangsúlyozták, hogy a kommunikáció bármely „társadalmi" jellegű definíciója még nem teszi szükségtelenné azt, hogy a kommunikációt „technikailag", vagyis például információelméleti módon is megfogalmazzuk; de ugyanők részletesen foglalkoztak azzal a ténnyel is, hogy az így „sterilen" meghatározott kommunikáció (például maga a nyelvi közlés) önmagában is társadalmi jellegű: az emotív, a fatikus, de különösen a poétikai meg a metalingvisztikai funkciók minden közlésben a legszorosabban kapcsolódnak a közlők szituációihoz. A hozzászólásokból az is kiderült, hogy még a legelvontabb „társadalmiatlan"-nak tekintett közlés is, a maga jelszerűségének mikéntjében vizsgálandó: a kód, a rejtjelezés és a rejtvényfejtés, a közlésből kivehető szemiotikai rendszerek és ezek hierarchiái, általában a különböző kommunikációs szintek egymásraépülése, valamint a metakommunikáció esetei és módozatai külön-külön is megvizsgálandók. Már ez a vita is utalásszerűen kitért arra, pontosan milyen specifikumai vannak a tömegkommunikációnak, valamint a legismertebb kommunikációs formának: a nyelvi közlésnek (illetve verbális változatának). Ez utóbbi témákról azonban a későbbi vita során amúgy is sok szó esett.

A délutáni téma („Kommunikáció és ismeretközvetítés") vitájában elsősorban a művelődés technizálódásának gyakorlati problémái (televíziós oktatóműsorok, iskolatelevízió stb.) kerültek elő. De itt említették meg többször is az ún. „orális kommunikáció" illetve a néprajzibb terminussal „orális tradíció" néven ismert témakör kutatásának fontosságát. Szerencsére (?) a vitában szót kapott folklorista is, amelyből, különben az a megállapodás szűrődött le, hogy az általában vett „nemírásos" kommunikáció keretein belül célszerű megkülönböztetni egymástól három fokozatot, melyeknek kommunikációs jellemzői lényegesen különbözhetnek egymástól: 1. a köznapi beszéd, 2. a szájhagyomány nem hivatásos előadói formái (a folklór alkotások például), 3. a hivatásos orális tradíció (például az afrikai „szóbeli történelem", Homérosz, vagy általában az epikus énekesek hagyománya). E három fokozat egymástól való megkülönböztetését a hagyományos kommunikációelmélet igen kevéssé végezte el, itt jó segítséget nyújthat a folklorisztika sok eredménye — másrészről azonban a folklorisztikának a szóbeli hagyomány tipologizálására megindított kísérletezései is alighanem akkor járnak csak megnyugtató eredményekkel, ha harcához segítségül nyeri a kommunikációelméletet is. Íme, egy pont, ahol kölcsönös a kommunikációkutatás és folklorisztika egymásrautaltsága.

Az esztétikai kommunikációnak szentelt másnap délelőtti vita több apróbb részletkérdés mellett elsősorban a poétikum kommunikációelméleti meghatározásának a problémájával foglalkozott. Az előadók (és Szépe György) általában pozitívan értékelték Roman Jakobson és mások „poétikai funkció" kategóriáját, mások (Hankiss Elemér, Voigt Vilmos) aggályukat fejtették ki ezzel szemben. Véleményük szerint a közlés poétikai „*funkciója*" nem fogható fel olyannyira egyértelműen grammatikai-kombinatorikai egyszerűséggel, mint ezt először Jakobson javasolta; sokkal valószínűbb, hogy a poétikum sokkal mélyebben művészeti (műfaji, eo ipso „poétikai") hagyományokhoz, feltételekhez kötött, nagyjában olyan módon, ahogy ezt Petőfi S. János is megkísérelte dolgozatában megközelíteni. Más oldalról azzal kapcsolatban is vita bontakozott ki, mennyiben követendő Vitányi Iván három kiindulópontú megközelítési módszere. Valószínűleg igaza van Vitányinak, meg kell azonban jegyeznünk, hogy a költői alkotás „anyaga" nem a nyelv, hanem a teljes *kommunikáció* (vagyis egy bonyolultabb, összetettebb jelenség, másképpen érvényesülő szociális meghatározottsággal!). Nyilván egy ilyen felismerés fényében egészen megváltozik, kiterjed az esztétikai kommunikációkutatás feladatköre. Ezzel kapcsolatban nyilvánvalóan Jakobson nyelvi-információelméleti modellje erősen egyszerűsített, sematizált. Kombinálni kellene ezt például Moles A. A. autonómabban információelméleti esztétikájával, és különösen az olyan kommunikációelméletekkel

(Cherry C., Lévi-Strauss Cl., Barthes R. és mások művei), amelyek a kommunikációt így vagy úgy, de komplexebb társadalmi interakciónak fogják fel. A művészet teljes kommunikációs modelljét tehát egy ilyen, társadalmi interakció-modell mintájára lehetne elkészíteni. E téren is a folklorisztika bizonyos lépéseket már megtett (a „közösségi költészet" kutatásakor, a „hagyomány és közönség" problémája vizsgálata közben stb.), természetesen azonban csak az elsőkezi empíria égöve alatt, és ezeket az eredményeket jócskán teoretizálni, formalizálni, kibernetizálni lehetne és kellene.

A technikai kommunikációelmélet vitája elsősorban a beszédfelismerés és beszédgenerálás kérdései körül pergedezett. Itt óhatatlanul is fel kell említenünk a hasonló típusú kísérleteket, amelyeket népzenekutatók végeztek számítógépekkel: előbb Kodály népdalihletésű ujjgyakorlatait, majd európai népdalokat igyekeztek rendezni, sőt szimulálni. „Jóleső" érzéssel hallgathatták az erről értesült nézők a mostani vitából, hogy sokkal egyszerűbb feladatokra (olvasás, hangutánzás) is mily nehezen tanítható meg a gépek. Alighanem néhány évtized múlva különben a gépeknek még egyszer döntő szavuk lesz a népzeneelméletben — addigra bizonyára elérünk odáig, hogy megkísérelhessük szimulálni a zenék keletkezését, és ezzel egyszerre eldönteni az eddig nyugvópontra sose jutott kérdést: a beszédből ered-e a zene vagy fordítva. (Voltaképpen már a mai problémafelvetés is ebbe az irányba tapogatódzik.)

Természetes, hogy élénk vita övezte a voltaképpeni téma, a „nyelvtudomány és kommunikáció" megvitatását a záró délelőttön. Már a korábbi vitában is gyakran nyelvészek (vagy annak nevezhető érdeklődésűek) vitték a prímet, itt pedig mindenki hozzájuk alkalmazkodott — jóllehet éppen a nyelvészek hangsúlyozták, hogy a modern nyelvtudománynak tágra kell nyitnia fellegvára kapuit. A vitaindító Petőfi S. János nyomatékosan hangsúlyozta, hogy szükség van a közhasznúan strukturalistának nevezett nyelvészet továbbvitelére, egyfelől a generatív grammatikai irányzatban kifejtett, másfelől a szemiotikában központosuló elgondolásokkal való kiegészítésére. Csak ennek, meg a metanyelvi rendszereknek egymással való szociológiai összevetése után juthatunk el igazán egy teljes kommunikációmodellhez. Ehhez a gondolathoz kapcsolódtak a hozzászólások is, amelyek részint a közvetlen („szemtől szembe történő") kommunikáció sajátszerűségével, másrészt a modern nyelvészet tudományelméleti helyzetével foglalkoztak. Ez utóbbival kapcsolatban egy kedves gondolatom kifejtésétől hadd ne riadjak vissza. Úgy látszik, tagadhatatlan az a tény, hogy a modern szellemtudományok másfél százada egyre jobban bizonyítják az önálló tudatformák önálló rendszer voltát, ezen belül a nyelvi rendszerek, szemiotikai rendszerek, legújabban pedig a kommunikációs rendszerek önálló *rendszer* voltukban társadalmilag determináltságát. Azt hiszem, ez a felismerés, amely Hegeltől Marxon át Pavlovig és Lukácsig, meg Vigotszkijig, de másfelől Cassirerig, Wundtig és Lévi-Straussig egyaránt elér, kardinális jelentőségű a modern kulturológia számára is: hiszen a kultúra, legáltalánosabb definícióját tekintve aligha lehet más, mint tudatformák rostarendszere. Ahol pedig — külön bizonygatás nélkül is elhihető módon — igazán nagy feladatköre van mind a kommunikációkutatásnak, mind a szorosabban vett tömegkommunikáció kutatásának.

A szorosabban vett néprajzi kutatások oldaláról Hoppál Mihály az utolsó napi vita során kért szót. Arról beszélt, hogy a népi kultúra kutatói már évtizedekkel ezelőtt kifejezték azt a véleményüket, hogy a paraszti élet jelenségei, történései rendszert alkotnak. A paraszt életrendje határozza meg egy lakodalom lefolyásának menetét (megkezdve azon, hogy kit hívnak meg, hogyan, mikor, milyen jelvényekkel felszerelve, folytatva az ülésrenddel stb.). A ruházkodás életkorjelző funkcióját mindenki ismeri, de meggyőződésünk, hogy a Holdhoz kapcsolódó hiedelmek vagy a magyar ráolvasásokat kísérő gesztusok, mozdulatok szintén sajátos rendszert alkotnak oly módon, hogy az egyik jelenség, mint jel vonz egy másikat. Így szemiotikai rendszerek jönnek létre. Egy szemiotikai rendszer csak akkor funkcionál, ha benne ténylegesen kommunikáció valósul meg, e rendszereket a társadalmi használat, a mindennapi gyakorlat tölti meg élettel, értelemmel. Az emberi társadalmak a szemiotikai rendszerek segítségével működtetik az intézményeiket, tartják fenn a rendszer egyensúlyát. A jövőben a kutatásnak szerinte nagyobb súlyt kell fektetnie arra, hogy a kultúra jelenségeit a kommunikációelmélet szempontjából is át kellene tekinteni. Ugyanez vonatkozik a néprajz és a nyelvtudomány viszonyára is. A nyelv az emberek közötti kommunikáció legfontosabb formája. Ezért lenne halaszthatatlanul fontos a nyelvnek és a kultúrának a viszonyát újra — és különösen nálunk — megvizsgálni, mert ez a vizsgálat sok ma még élő nyelvtudományi dogma elvetését hozza magával. Nem szabad elfelejtkezni

a nem-verbális/vokális közlésről sem. Az etnikus gesztusok kutatása nagyon fontos feladat, nagy segítséget jelentene egy ilyen archívum megteremtésében a Rádió és a Televízió a riportokhoz felvett eredeti hanganyag átengedésével.

Szecskő Tamás zárószavával ért véget a konferencia. Ebben felsorolta a megbeszélés eredményeit, de utalt arra is, ami még a jövő kutatásainak feladatául maradt. Különösen a tömegkommunikáció „tömeg"-fogalmát, valamint a társadalmi visszacsatolás (feedback) jelenségeinek tanulmányozását hiányolta-javallta. Tiszteletre méltó módon ő, a gyakorlati szakember utalt a tömegkommunikáció gyakorlatának manipulálhatósága veszélyeire, és általában a közlések társadalmi diszfunkcióinak a vizsgálata szükségességére. Mindezek olyan problémák, amelyek már nem maradnak meg a dolgozószobákban, hanem a konkrét társadalomtervezés súlyos gondjait okozzák — mégsem hihetjük azt, hogy teljesen idegenek voltak a boldog békeidők falujától —, tehát a néprajzi kutatásnak is számba kellene egyszer venni jelentkezésüket a hagyományosként vizsgált paraszti életformában.

7. Ami a megbeszélés közvetlen eredményeit illeti, elsősorban a közvetlen interdiszciplináris eszmecsere vérpezsdítő voltát kell még egyszer hangsúlyoznunk. Kiderült, mily sokan és mily különböző szemszögből, ugyanakkor mily hasonló célkitűzésekkel, módszerrel és nehézségekkel körülvéve foglalkoznak már nálunk is a tágan értelmezett kommunikációelmélettel.

A résztvevő tudományok közül a nyelvészek valószínűleg a nyelvi funkciók sokkal fokozottabban sokrétű, és e sokrétűségben összetettebb módon társadalmi voltát érezhették egyre dokumentáltnak. A szemiotika és egy objektív poétika felé lényeges előbbrelépések történtek a megbeszélés során: tisztázódtak a homályos és a biztosabbnak vélhető pontok ez elméletek körében. A nyelvi kommunikáció kitüntetett voltának doktrinája is sokoldalúan igazolódott be. Általában véve a legszorosabban vett tömegkommunikációs szempontok felmerülése alighanem minden részvevőnek metodikai indítást adott arra, hogy a maga területén az eddigieknél fokozottabban vegye figyelembe ezt a szempontot.

8. A *tágabb* értelemben vehető eredmények felsorolása még talán korai lenne. Mégis levonhatunk néhány tanulságot, illetve következtetést a magunk portájára vonatkozóan is.

Ezek közül talán az lehetne az első, hogy e megbeszélésből is kiderült, a kommunikációelmélet társadalmi változata olyan szerencsés *tertium datur*, amelyen a legkülönbözőbb irányból elinduló, de azonos nézeteket képviselő vélemények találkozhatnak. A művelődéspolitikus Kovács Máté azt hangsúlyozta, hogy az analfabétizmus még mindig mily nagy területen elterjedt, ami nem csupán a művelődésirányítást, és a kommunikációs láncok szerepeltetését, hanem a folklorisztikát is messzemenően érdekelheti. Az akusztikus Tarnóczy Tamás expressis verbis utalt arra, hogy a folklór, mint az orális kommunikációnak egy formája, például az ókorban igen nagy jelentőségű volt, sőt a világ egyes területein ma is az, hiszen a beszélt nyelveknek igen elenyésző hányada rendelkezik még ma is saját írással. (Igaz ugyan, hogy az írással rendelkező nyelvek elterjedettebbek, mindazáltal egy nyelv szerkezete és egy írás szerkezete összefüggésének tanulmányozása szempontjából szinte mindegy, hogy egy „nyelvett" milliárdok vagy csak tucatok írnak illetve nem tudnak leírni.) Ezek után nem csoda, hogy amikor Voigt Vilmos beszámolt a Magyar Tudományos Akadémia rendezésében 1969 májusában lezajlott „*Szájhagyományozás*"-*szimpóziumr*ól, mindenki úgy érezte, éppen az őt érdeklő témakörről hallgat adatokat. A kommunikációelmélet tehát nemcsak általában hasznos kenet a társsadalomtudományok egynémelyike számára, hanem az etnográfiának is kitörési lehetőséget biztosít eredményei kolportálására.

Igaz ugyan, hogy ez viszontkötelezettségekkel jár.

9. A fent idézett előadások és megbeszélések megszívleléseként a népi kultúra kutatója számára egy megtanulandó szentencia mindenesetre akadt: a közösség — így a falusi paraszt közösség — bármely tagja, ha benne akar élni a társadalomban, azaz a közösségben és fenn akarja tartani kultúráját, akkor szüntelenül kommunikálnia kell. Körvonalazni lehetne ezek után egy kutatást, amely egy falu társadalmában követné nyomon a kommunikációs jelenségeket. Számba venné a kommunikáló csoportokat, személyeket, a kódok fajtáit, a csatornákat. Foglalkozna a „zaj" kérdéseivel, a „hírek" eltorzulásával, — ez a kérdés tulajdonképpen a szájhagyományozódás kérdéseivel és a metakommunikáció jelenségeivel függ össze.[36]

A következő nagyobb kérdéskör a különféle kódok felhasználása a társadalmi

[36] Az 1969. május 28—30-án Budapesten rendezett, fentebb említett „Szájhagyományozás"-szimpoziumon például Guszev V. Je. felvetette, hogy a folklór alkotások megközelítésének egyik új és gyümölcsözőnek tűnő

gyakorlatban. Itt kell foglalkozni a visszacsatolás és a társadalmi ellenőrzés mintáival a falusi parasztközösségekben, ahol az ellenőrzés mindig a kommunikáció segítségével valósul meg. Érdekes lehet a döntés-hozatal modellje a paraszti életben, valamint a társadalmi rétegek közötti kommunikáció feltárása. A változás tényeit erősítik a tömegkommunikáció jelenségeinek megjelenése. Végül nem szabad elhanyagolni a szinkrón leírás mellett a diakróniát sem, a történeti, társadalmi-történeti események összefüggését a kommunikációs jelenségekkel.

Feladat, mint láttuk, van bőven, ezek közül az első, hogy ne menjünk el hagyományos kommunikációs minták mellett; jegyezzük fel, gyűjtsük ezeket, hogy ha eljön az idő, és meg kell írni a nagy összefoglalásokat, ezek a jelenségek se hiányozzanak.

HOPPÁL MIHÁLY—VOIGT VILMOS

IRODALOM

BAGBY, Ph.
1963 *Culture and History.* Los Angeles

BENEDICT, R.
1934 *Patterns of Culture.* New York

BERELSON, B.
1952 *Content Analysis in Communication Research.* Glencoe, Ill.

BIRDWHISTELL, R. L.
1960 *Kinesics and communication* in: Explorations in communication ed. Carpenter, C. Boston

BUDA BÉLA
1965A *„Double-Bind." Kommunikációs-szociálpszichológiai elmélet a schizophrénia keletkezéséről.* Magyar Pszichológiai Szemle 22: 540—546.

BUDA BÉLA
1965B *Az emberi csoport, mint szociálpszichológiai probléma.* Valóság 8.9:91—99.

BUDA BÉLA
1966 *A kommunikáció és az emberi kapcsolatok pszichológiája.* Valóság 9:6:16—27.

CARPENTER, E.—MC LUHAN, M.
1960 *Explorations in communication — An anthology* Boston

CASSIRER, E.
1944 *An Essay on Man.* New Haven—London

CHERRY, C.
1957 *On Human Communication.* London—New York

DANCE, F. W.
1967 *Human Communication Theory.* New York

DEXTER, L. A.—WHITE, D. M.
1964 *People. Society and Mass Communication.* Glencoe—London

DIEBOLD, A. R. Jr.
1967 *Anthropology and the comparative psychology of communicativ behavior.* In: Animal communication. ed. Sebeok, Th. A. Bloomington

DORFLES, J.
1957 *Communication and Symbol in the Work of Art;* The Journal of Aestetics and Art Criticism, 56—79

EISENSTADT, S. N.
1965 *Essays on Comparative Institutions.* New York—London—Sydney

FABRICIUS-KOVÁCS Ferenc
1967 *Jelentés, társaslélektan, kommunikációs elmélet.* Magyar Pszichológiai Szemle 24:331—346.

FEARING, F.
1964 *Human Communication.* In: Dexter, L. A.—White, D. M. eds. 37—67

GLADWIN, Th.—STURTEVANT, W. eds.
1962 *Anthropology and Human Bahavior.* Washington

GUMPERZ, J. J.—HYMES, D. eds.
1964 *The Ethnography of Communication* American Anthropologist 66:6/2

GUNDA Béla
1965 *Signal by sweep-well in the Great Hungarian Plain* Acta Ethn. 14:394

HALL, E. T.
1959 *The silent languge.* New York.

HALL, E. T.
1964 *Adumbration as a Feature of Intercultural Communication.* American Anthropologist 66:6/2:154—163.

HALL. E. T.
1968 *Proxemics* Current Anthropoldgy 9:2—3:83—95

HANKISS Elemér
1968 *Kihez szól a vers? (Kisérlet a lírai vers kommunikációs modeljének megrajzolására)* Kritika 6:11: 7—20.

HARSÁNYI István
1962 *A tömegkommunikáció jelentősége a társadalmi életben* Filmkultúra 15:11—32

HOPPÁL Mihály
1969 *Kommunikáció és kultúra. Ism.: Smith, A. G. ed.: Communication and Culture* Valóság 12.8:113—115

HYMES, Dell. ed.
1964 *Language in Culture and Society.* New York

HYMES D.
1964 *Introduction: Toward Ethnographies of Communication* American Anthropologist 66.6/2:1—34

HYMES, D.
1967 *The Anthropology of communication in: Human communication theory ed. Dance, F. W.* New York

JAKOBSON, R.
1961 *Linguistics and Communication Theory.* Proceedinds of Symposia in Applied Mathetmatics 12 245—252

JAKOBSON, R.
1965 *Information and Redundancy in the Common Slavic Prosodic Pattern.* In: Symbolae Linguisticae in honorem Gerorgii Kurilowicz. 146—151. Krakkó

JAKOBSON, R.
1969 *Hang—Jel—Vers.* Budapest

JERABEK, R.
1964 *The significance of communication transport and trade for the formation of Carpathian folk culture.* Brno

KARÁCSONY Sándor
1938 *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon.* I. Budapest

KATZ, E.
1964 *Communication Research and the Image of Society: Convergence of Two Traditions* in: Dexter, L. A.—White, D. M. ed. 110—121

KLUCKHOHN, C.
1961 *Notes on some anthropological aspects of communication.* American Anthropologist 63.895—910

K. KOVÁCS László
1948 *A magyar népi közlekedés kutatása — Közleke-*

módja a kommunikációs aspektus. Véleménye körül azonban nem alakult ki érdembeli vita. Amerikában már 1962-ben külön szimpoziont tartottak *„The Ethnography of Communication"* címmel (GUMPERZ—HYMES, 1964.) Ennek a kötetnek és a releváns szakirodalomnak az ismertetésére egy más alkalommal kerítünk sort.

[37] Az alábbiakban válogatott bibliográfiát bocsátunk a további kutatás rendelkezésére. A bibliográfiába csak azokat a tételeket vettük fel, amelyeknek közvetve vagy közvetlenül az etnográfia, az etnológia, a folklór kutatás és a „social antropology" kommunikációs aspektusainak mezőnyéhez szolgálnak adatokkal.

dés, teherhordás, hír- és feladás. — Klny. a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Budapest
KRECH, D.—CRUTCHFIELD, R. S.—BALLACHEY, E. L. ed. 1962 *Individual in Society.* New York—San Francisco—Toronto—London
KROEBER, A. L. 1953 *Anthropology Today.* Chicago
LÉVI-STRAUSS, Cl. 1953 *Social Structure.* Kroeber, A. ed. 524—553
MALMBERG, E. 1963 *Structural Linguistics and Human Communication.* Berlin
MEAD, M. 1947 *The application of anthropological techniques to crossnational communication.* Trans. New York Acad. of Sciences. II. vol. 9. no. 4.
MEAD, G. H. 1934 *Mind, Self and Society: from the Standpoint of a Social Behaviorist.* Chicago
MEAD, M. 1964A *Continuities in Cultural Evolution.* New Haven
MEAD, M. 1964B *Vicissitudes of the Study of the Total Communication Process.* In: Approaches to Semiotics ed. Sebeok, Th. A. et all., 277—287
MOLES, A. A. *Theorie de l'Information et Perception esthétique.* 1958. Paris
MOLES, A. A. 1963 *Communications et languages,* Paris
MOLES, A. A. 1967 *Kibernetika és művészi alkotás.* Valóság 10:1: 54—64
NAFZIGER, R. O.—WHITE, D. M. ed. 1958 *Introduction to mass communication research.* Lousiana
MC PHEE, W. N. 1963 *Survival Theory in Culture.* Glencoe, Ill.
OLIVER, R. T. 1962 *Culture and Communication — The problem of Penetrating National and Cultural Boundaries.* Springfeld, Ill.
OPLER, M. K. ed. 1959 *Culture and Mental Health.* New York
ORTUTAY Gyula 1959 *Variáns, Invariáns, affinitás (A szájhagyományozó művelтség törvényszerűségei).* MTA II. oszt. Közl. 9:. 195—238
ORTUTAY Gyula 1962 *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában.* Ethn. 73:497—511
OSTWALD, P. F. 1963 *Soundmaking the acoustic communication of emotion.* Springfield, Ill.
PARRY, J. 1967 *The Psychology of Human Communication.* London
PAUL, B. 1955 *Health, Culture and Community.* New York
PECK, R. 1967 *Anthropology and mass communication research.* Sociologus 17:2.97—114
PETŐFI S. János 1966 *Művészet és kommunikáció.* Kritika 4:1:34—40
REDFIELD, R. 1961 *The little community.* Chicago
RILEY, J. W.—RILEY, M. W. 1959 *Mass Communication and the Social System.* In: Sociology Today, New York
ROSE, A. M. ed. 1962 *Human Behavior and Social Processes: An Interactionist Approach.* Boston
RUESH, J.—BATESON, G. 1951 *Communication: The Social Matrix of Psychiatry.* New York
RUESH, J.—KEES, W. 1956 *Nonverbal communication.* Berkeley
JANOUŠEK, I. 1969 *A társadalmi kommunikáció.* Budapest „A kifejezés etnográfiájához" Cikkek az *Index Ethnographicus* I/1, I/2, II/1, II/2 és V/1 számaiban
SAPIR, E. 1931 *Communication.* In: Encyclopaedia of the Social Sciences, 4:78—81
SARLES, H. B. 1966 *New approaches to the study of human communication.* Anthropological Linguistics 8:9.20—26
SARLES, H. B. 1969 *The Study of Language and communication across Species.* Current Anthropology 10.2—3: 211—221
SEBEOK, Th. A.—HAYES, A. S.—BATESON, M. C. 1964 *Approaches to Semiotics.* London—The Hague—Paris
SEBEOK, Th. A. 196 *Kódolás a jelező viselkedés fejlődésében.* Nyk. 66 286—302
SCHRAMM, W. ed. 1948 *Communication in modern society.* Urbana
SCHRAMM, W. ed. 1949 *Mass communication.* Urbana
SCHRAMM, W. ed. 1963 *The Science of Human Communication.* New York
SHANNON, C. E.—WEAVER, W. 1949 *The mathematical Theory of Communication.* Urbana
SHAPIRO, H. L. ed. 1960 *Man, Culture and Society.* New York
SHIBUTANI, T. 1962 *Reference Groups and Social Control.* In: Rose, A. M. ed.
SMELSER, N. J. 1962 *Theory of Collective Behavior.* London
SMITH, A. G. ed. 1966 *Communication and Culture Readings in the Codes of Human Interaction.* New York
STARKWEATHER, J. A. 1961 *Vocal communication of personality and human feelings.* Journal of Communication 11:63—72
SZECSKŐ Tamás 1968 *A köznapi kommunikáció rendszere, szituációi és dimenziói.* Budapest (kézirat)
SZECSKŐ Tamás 1969 *Kommunikáció kutatás és a strukturalizmusok.* Magyar Filozófiai Szemle ?:494—514
SZENDREY Ákos 1941 *A magyar nép jelnyelve.* Ethn. 52:260—264
SZÉPE György 1969 *Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet.* Valóság 12:6:20—32
SZWED, J. F. 1966 *Gossip, drinking and social control: Concensus and communication in a Newfounlad parish.* Ethn. 5.434—441
TAKÁCS Lajos 1955 *A históriák néhány formai problémája.* NÉ. 37:65—80
TAKÁCS Lajos 1958 *Históriások, históriák.* Budapest
THAYER, L. ed. 1967 *Communication. Concept and Perspectives.* Washington
TŐKEI Ferenc 1968 *A társadalmi formák elméletéhez.* Budapest
TRAGER, G. L.—HALL, E. T. 1960 *Culture and Communication: A Model and a Analisys.* In: Carpenter, E.—Mc Luhan, M. ed. 157—249
VARGA Károly 1968 *Az ízlés és a műsorpolitika szociológiájáról.* Budapest
VITÁNYI Iván 1969 *Kommunikációelmélet és esztétika.* Budapest (kézirat)
WALLACE, A. F. C. 1961 *Culture and Personality.* New York
WATZLAWICK, P.—BEAVIN, J. H.—JACKSON, D. D. 1967 *Pragmatics of Human Communication.* New York

KÖNYVSZEMLE

Erdész Sándor: Ámi Lajos meséi I—III.

Budapest 1968. Akadémiai Kiadó
(Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII—XV.)

A rendkívüli képességű mesemondó rendkívüli terjedelmű repertoárjáról sok szó esett a gyűjtés megkezdése és a kézirat megjelenése között eltelt csaknem 10 esztendő alatt. Anyagát az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény nemzetközi hírűvé vált sorozata most csaknem teljes terjedelmében közli: a 262 szövegből csupán 12 „illetlen mese" akadt fenn a kiadó rostáján.

A gyűjtemény bevezetőjében Erdész Sándor a gyűjtés történetét, a mesemondó életrajzát, mesetanulását, a mesemondás alkalmait, a mesemondó egyéniségét, Ámi Lajos világképét, kozmogóniai képzeteit, a lélekvándorlásról, sárkányokról, óriásokról és egyéb ember- és természetfeletti lényekről alkotott elképzeléseit, valamint a meséknek a helyi hiedelemvilággal való kapcsolatát tárgyalja.

Az első kötet végén „Általános tudnivalók" cím alatt a gyűjtőterület történetével, a Szabolcs-Szatmárban végzett népmese- és néphitgyűjtés történetével és a szövegközlésnél alkalmazott ortográfiával ismertet meg a szerző. Az AaTh számsorrendben közölt szövegek jegyzeteiben a típusszámok és a szorosan vett változatok bibliográfiáján kívül néhány az illető szöveghez kapcsolódó megjegyzést találunk.

Bár Erdész Sándor kísérőtanulmányát korábbi, idevágó tanulmányaihoz képest tetemesen kibővítette, távol áll attól, hogy az Ámi mesekincséből levonható tanulságokat kimerítse. A bevezető elsősorban a mesemondás funkcióját és a hiedelemvilággal való kapcsolatokat tárgyalja, a formai kérdéseket éppen csak hogy érinti arra való hivatkozással, hogy Dégh Linda Ámi meséiről ebben a vonatkozásban már szólott („Az egyéniségvizsgálat perspektívái" Ethn. LXXI. 1960. 28—44).

Miután Dégh Linda idézett tanulmányában a kérdést meglehetősen röviden s bizonyos fokig félrevezető módon tárgyalja, ismertetés helyett erről a kérdésről tett észrevételeinkkel szeretnénk kiegészíteni Erdész Sándor jó gyűjtőre és megfigyelőre való megállapításait.

„A hagyományhűség keretein belül . . . vannak . . . »formabontó« mesemondók, akik a mesemotívumok rendhagyó összefűzése által új meséket hoznak létre . . . Ilyen formabontó mesemondónak ismertük meg a többek között *Molnár Lajost*, *Albert Andrást*, valamint a legutóbb felderített *Ámi Lajost*." (Dégh i. m. 41, 42.) Eszerint tehát adva vannak a szájhagyományon belül a szilárd szerkezetű mesék s néhány XX. századi mesemondó, aki „formát bont"! Csakhogy egyik fent említett mesemondó sem hasonlítható egyéniségének egyetlen vonásával sem a „magas" művészetek világában élő modern személyiségekhez, inkább bizonyos fokig anakronisztikusan hatnak még az átlag mesemondóhoz képest is. Ámihoz viszonyítva például sokkal „korszerűbb" a magyarói *Büszke Kocsis Miklós* Barabás a maga Heltai Gáspáron és a *Gesta Romanorum*-on nevelkedett világszemléletével, s inkább XX. századi jelenségnek tekinthetők a ketesdi mesemondók, akik tündérmeséik előadását művészi produkciónak tekintették.

„A realizálásra hajlamos mesemondókkal szemben szép számmal találunk . . . olyanokat is, akik éppen ellenkezőleg: nem csupán a mese természeténél fogva fantasztikus részeit töltik meg fantasztikummal, hanem még a szokványosan reális elemek körvonalait is a fantasztikum clair-obscur-jébe burkolják. Elegendő itt egyetlen ilyen mesemondóra hivatkozni, Albert Andrásra, aki még saját életrajzát is a fantázia világából vett epizódokkal szövi át." (Dégh i. m. 39.) A „fantasztikum" kifejezéssel kapcsolatban itt ki nem fejtendő kétségeinktől eltekintve úgy véljük, hogy ez az okos megállapítás valamennyi „formabontó" mesemondóra áll: sokkal inkább benne élnek ők a Honti János által oly költőien megrajzolt mesevilágban, mint a „hagyományos" zárt szerkezetű tündérmesék előadóinak jó része. Ámi Lajosnál pregnánsabb példát erre felhozni is fölösleges.

Szó sincs itt arról, hogy a „formabontók" a hagyománnyal többé-kevésbé szembeszállnak (Dégh i. m. 42.), inkább úgy tekinthetjük, hogy az Ámihoz hasonló mesemondók ugyanazokat a vallás- és művelődéstörténeti jellegű vagy a személyes élettapasztalatból származó és az orális hagyományban szilárd közületekké állandósult elemeket, sőt nemegyszer a modern technika vívmányait (autó, lift, repülőgép) is, melyekkel a megszokott mesei szerkezeten belül építkező mesemondók dolgoznak, más prozódiai törvények szerint használják fel. Erdész Sándor eposzi jelleget vél Ámi nagyszabású tündérmeséiben fellelhetni (I. 537.). Fájdalom, erről a mesemondó stílusról egyelőre még túl keveset tudunk ahhoz, hogy feltevését akár megerősíteni, akár cáfolni módunkban volna. Az azonban tény, hogy ez a stílus jóval szélesebb körű, mint ahogy eleinte hittük — gondoljunk pl. Kocsisné Szirmai Fóris Mária felsőtiszai (Debrecen 1956) vagy Kovács Ferenc kisiratosi gyűjtésére (Bukarest 1958).

Az Ámi-féle szerkesztési mód hagyományos stílusjellegét bizonyítja Dégh Lindának az a megfigyelése is, hogy „a hagyományhoz ragaszkodó mesemondók (pl. *Palkó Józsefné)* repertoárjában is találunk egy-két rendhagyó darabot" (i. m. 41.). A megállapítás talán így „fordítható le": vannak kiváló mesemondók, akik mind a két szerkesztési módot ismerik és alkalmazzák. Maga Ámi is ilyen. Meséi között találunk néhány „hagyományos" szöveget is. Azt viszont nem állíthatjuk, hogy ezek lennének esztétikailag a legértékesebbek. Mint egyik, a bevezetőben közölt nyilatkozatából kitetszik, Ámi kevesebbre tartja a „hagyományos" szerkesztésmódot (I. 40—41.). A tyukodi Fábián Árpádot pl. határozottan fájdalmasan érintette, hogy — bár jórészt zárt szerkezetű mesékből álló repertoárját úgyszólván teljes terjedelmében magnetofonszalagra vettük — végül egyik nagyszabású, nyitott szerkezetű meséjének felvétele nem sikerült. Mint utóbb kiderült, ezt tekintette mesemondó művészete csúcsának.

Kétségtelenül nagyobb feladat ennek a halványabb vázú, a bevezető és záróformulákat, a mesei hármas ismétlődést és a „happy end"-et nélkülöző, úgyszólván a hallgatóság szeme láttára és füle hallatára kialakuló, számos fejezetből álló több órás történettel ébren tartani az állandó kontaktust. A mesemondó rögtönzőképességének és beszédkészségének itt sokkal nagyobb a jelentősége, mint az ismert típusokból összeállított zárt szerkezetű meséknél. A közepes tehetségű mesemondó és a mesei vázat emlékezetében megőrző hallgató szerepe viszont jelentéktelenné törpül mind a mesemondó alkalomnál (a mesemondó emlékeztetése, esetleges hibáinak kijavítása), mind a hagyományátadásban.

Komoly gondot okozhatott Erdész Sándornak Ámi meséinek a tipizálása: a szövegekben a közismert típusoknak csak töredékei vagy reminiszcenciái lelhetők fel.

Őszintén fájlaljuk, hogy mindössze egyetlen mesének a felvételét ismételte meg. Így egyelőre feloldhatatlan ellentétet képez Áminak az az állítása, hogy „szó szerint" szokta meséit újra meg újra elmondani; Erdész Sándor viszont oly mértékben különbözőnek találta a két különböző alkalommal felvett egyazon szöveget, hogy két önálló meseként iktatta be a gyűjteménybe. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a szószerintiség itt még sokkal tágabb fogalom, mint a Kern Tóbiás típusú mesemondók esetében; s egy-egy mese ismételten elmondott szövegei sokkal távolabb állnak egymástól, mint pl. Fedics Mihály két ismert „Sziéplyány Ibronká"-ja.

Az Ortutay Gyula által felvázolt két mesemondó típus *(Fedics Mihály mesél* Budapest 1940. 15—16.) egyike sem azonosítható tehát Ámi Lajossal. Abban az időben még az Ámi által művelt forma úgyszólván ismeretlen volt a kutatók előtt, viszont a zárt formán belül valóban vannak 1. a közösség vagy saját maguk által kialakított szerkezethez szigorúbban ragaszkodó, azt mindig azonos menettel — de sohasem azonos szavakkal — előadó mesemondók, és ismét vannak olyanok, 2. akik a klasszikus mesét egyéni módon értelmezik, új motívumokat illesztenek be, s képileg minden alkalommal más módon ábrázolnak, a mesének majd ezt, majd azt a részletét, majd ezt, majd azt az alakját dolgozva ki szemléletesebben.

Felvetődik a kérdés, hogy Ámi repertoárjának terjedelmét magyarázza-e az általa alkalmazott szerkesztésmód? Aligha. Molnár Lajos általunk ismert repertoárja nem haladja meg a tíz szöveget, Furicz Jánosé vagy Pályuk Annáé sem a harminc-negyvenet. Itt sincs tehát szó az anyag tetszőleges kezeléséről, végtelenségig való toldozgatásáról vagy modern „formabontás"-ról, hanem egy ugyancsak hagyományos orális szerkesztési módról, melynek a prozódiai törvényeit ugyanúgy meg kell állapítanunk, mint a zárt szerkezetekéit. Ámi Lajos kiváló képességekkel elmondott nagy terjedelmű repertoárja hangfelvételről történt hiteles lejegyzésben nagy tömegű elsőrendű anyagot kínál e formai vizsgálatok számára.

Mind a gyűjtő-kötetszerkesztő, mind a sorozatszerkesztő-lektor hatalmas munkát végzett az anyag rögzítésével, lejegyzésével és közrebocsátásával. Munkájuk és az

Akadémiai Kiadó áldozatkészsége eredményeképpen létrejött az utóbbi évek legnagyobb terjedelmű s anyaga újszerűségénél fogva valóságos szenzációszámba menő, tudományos értékű mesegyűjteménye. A szép kiállítású-nyomású három kötet feletti örvendezésünket azonban némiképpen mérsékeli a rendkívül alacsony példányszám (800 !) s ezen belül is a nyomdai hibás kötetek viszonylag nagy száma.

KOVÁCS ÁGNES

Kecskemét

Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. A város fennállásának 600. évfordulóján kiadja Kecskemét város tanácsa. Szerk.: HELTAI Nándor. Kecskemét, é. n. 351 l.

Sajnálatos hiány, hogy egyik legnagyobb múltú alföldi városunknak, Kecskemétnek nincs várostörténeti monográfiája. HORNYIK János 1860-ban megjelent munkája, a *Kecskemét Város Története* a maga korában példaadó mű volt, s jóllehet számtalan ma már másutt hozzáférhetetlen adatot őriz, elsősorban tudománytörténeti értékű. HORNYIK 1711-ig írta meg a város történetét, s azóta a Kecskemét múltjával foglalkozók többnyire részletkérdéseket vizsgáltak. Pedig a város levéltára egyedülálló módon őriz középkortól folyamatos levéltári anyagot, tulajdonképpen csak a második világháborúban érte jelentősebb kár a tanácsi jegyzőkönyvek pusztulásával. A város fejlődésének, különösen XVI—XVIII. századi történetének pontos monografikus feldolgozása jelentőségében messze túllépné a helytörténetírás kereteit, a magyar történet központi problémáihoz, elsősorban a mezővárosi fejlődés tanulmányozásához lenne fontos hozzájárulás.

A modern várostörténet hiányát a város mai vezetősége is érzi, ezért biztosítottak anyagi fedezetet ennek a kötetnek a megjelenéséhez. „A mostani évek helyes célkitűzése, az adatgyűjtés, egy-egy részterületre vonatkozó tanulmányok elkészítése lehet. Megteremteni az alapot egy gondosan megírandó, tudományos hitelű várostörténeti műhöz" — írja az előszó.

A kitűzött célt a kötetbe foglalt tizenhat tanulmány igyekezett megvalósítani, első kísérletként, változatos eredménnyel. A sorrendben következő első négy tanulmány természettudományi tárgyú. Az egyik Kecskemét klímájával foglalkozik, a másik a város környékének erdőtársulásairól, ökológiai viszonyairól szól. Külön írás ad beszámolót, a Duna—Tisza közi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet történetéről és munkájáról és külön egy másik dolgozat a Katonatelepen nemesített szőlőfajtákról.

Négy tanulmány foglalkozik a város gazdasági-politikai történetével. Ezek közül az első, jóllehet témája igen fontos, a következőkben fenntartással használható alaptanulmánynak, mert nem támaszkodott önálló levéltári kutatásokra. Legalábbis nem jelzi azt, s a felsorolt irodalomjegyzék sem tünteti fel a tárgy tanulmányozásához szükséges alapvető irodalmat (SZEKÉR Endre: *Kecskemét városi önállósága a török korban* 75—95). Vele szemben BALANYI Béla tanulmánya *(Kecskemét gazdasági jelentősége a XVIII. század végéig* 92—122) nagy levéltári adatgyűjtésre alapozta mondanivalóját, tanulságos gazdaságtörténeti megfigyelésekkel gyarapítja a XVI—XVIII. századi városfejlődés ismeretét. Hasonlóan bő sajtó- és levéltári kutatások alapján írta meg tanulmányát KRAJNYÁK Nándor a kiegyezés utáni első, az ASZTALOS János nevével fémjelzett agrármozgalomról: *Az 1868. évi alföldi parasztmozgalom Kecskeméten* (123—143). A negyedik tanulmány érdeklődési körünktől távolabb áll. Benne VARGA Mihály rajzolt portrét BERKES Ferenc tanácsköztársasági kormánybiztosról (144—171). A soron következő dolgozatok is mind történeti jellegűek, de nem a várostörténet központi problémáit boncolgatják, hanem különféle résztémákkal foglalkoznak. KÁLMÁN Lajos: *Az etnográfiai szemlélet kialakulásának előzményei és kezdetei Kecskemét múltjában* című írása (175—188) végig követi, hogy a kecskeméti nép és a táj miként jelentkezett irodalmi alkotásokban, hogyan alakította Kecskeméten élő vagy megforduló írók szemléletét. KATONA József, MÁTYÁSI József és JÓKAI Mór művei állanak a tanulmány vizsgálódásának központjában. S csak sajnálhatjuk, hogy a szerző rendszertelenül jelölte meg forrásait. GÉMES Balázs tanulmánya kifejezetten néprajzi tárgyú: *A Kecskemét környéki pásztorélet és a bugaci szabadtéri gyűjtemény* (189—221). A bugaci szabadtéri múzeum felállításával kapcsolatosan a régi Kecskemét megélhetési forrásai közül az egyik legjelentősebbnek, az állattartásnak paraszti emlékanyagát gyűjtötte össze igen nagy anyag áttekintésével, a források pontos fölsorolásával.

LUKÁCSI László *A Kecskeméti pósta története* címmel írt dolgozata (233—256) értékes adatokat szolgáltat a hírközlés történetéhez és néprajzához. OROSZ László úttörő

tanulmánya, *A Részvény-nyomda története* (280—296) a 30-as években a magyar kulturális életben jelentős, a népi írók áldozatkész kiadója, az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. múltját vette számba. A kötet végén még egy-egy tanulmány szól a kecskeméti újságírás, az Első Kecskeméti Konzervgyár és a kecskeméti színházi kultúra történetéről.

Ha ez előszóból idézett célkitűzésre gondolunk, bízvást mondhatjuk, hogy a kötet tanulmányai hozzájárulnak egy majdan megírandó városmonográfiához. Hasznos volt tehát a tanulmánygyűjtemény közzététele. S ezen nem változtat az a tény, hogy az egyes tanulmányok értéke, szintje változó. Vannak önálló kutatásokat publikáló s vannak eddig ismert eredményeket összefoglaló tanulmányok a kötetben. A szerkesztőnek nem kis munkájába kerülhetett tizenhat tanulmányt tizenhat helybeli munkatárstól megkapnia. Tevékenységét nem hiába fejtette ki. Egy dologban azonban, úgy véljük, jó lett volna jobban összehangolnia a szerzők munkáját. Nevezetesen, a források pontos megjelölésére kellett volna kötelezni mindnyájukat. Ha pontosan megjelölik azt az irodalmat, amiből dolgoztak, mint ahogy 2—3 kivétellel nem tették, megvethették volna egy kecskeméti bibliográfia alapját. S egy ilyen bibliográfia nélkül aligha lehet valóban komoly várostörténeti munkálkodást kezdeni.

KÓSA LÁSZLÓ

Kecskeméti Néprajzi Közlemények

(1968. I. 1.—1969. I. 1.)

Az utóbbi két évtizedben méltánytalanul elhanyagolta a néprajzi kutatás az alföldi parasztvárosokat. Áll ez Kecskemétre is, ahol neves etnográfusok nyomában, HERMAN Ottó, KADA Elek, MADARASSY László, SZABÓ Kálmán, PAPP László után senki nem akadt, aki folytassa a munkát. Így különösen örvendetes, hogy napvilágot látott a *Kecskeméti Néprajzi Közlemények*, s már az első számai után — remélhetőleg a folytatás nem marad el — megérdemli a figyelmet. Ezek a füzetek nem múzeum, nem főiskola vagy egyetem, nem tudományos intézmény kiadványai, hanem egy iparitanuló iskoláé. A 607. számú Ipari Szakmunkásképző Intézet Honismereti Szakköre szerkeszti és adja ki. Nem lehet eléggé üdvözölni a kezdeményezést, hogy akadtak olyan tanárok, akik ipari tanulókat nevelnek a népi kultúra szeretetére és megbecsülésére. Munkásfiatalokkal foglalkoznak tevőlegesen, velük mentik a hagyományokat. Velük, akik többségükben még őrzik annak darabjait, emlékeit, s akikből a jövő szakmunkásai lesznek. A szakkör tagjai Kecskemétről, annak nagy határán alakult községekből és a távolabbi kiskunsági helységekből verbuválódtak. A megjelent közlemények, beleértve a tanulmányokat is — néhány Szatmár megyei adalékot kivéve —, ezzel a területtel foglalkoznak. Témájuk sokféle, szerteágazó. Talán legnagyobb súllyal a hiedelemgyűjtések szerepelnek. Nem tudjuk miért van így, de bizonyos, hogy hiányt igyekszik pótolni, mert a terület hiedelemvilága ez idáig alig volt ismeretes. Kecskemét vidéke és a Kiskunság múltbeli kutatásában — ismert okokból — igen nagy figyelmet kapott az állattartás és a pásztorélet vizsgálata. Ezekben a füzetekben is jelentkezik ez az aspektus, kissé háttérbe szorítva az anyagi kultúra más területeit. Szerepel az adatközlések között gabonavermelés, pálinkafőzés, ostoros ürgefogás leírása, gyermekjátékok, különféle népköltészeti darabok, egy szép Fehér László ballada dallammal együtt való közlése stb. Értékük változó. Úgy véljük, emelni fogja a következő számok értékét, ha a szerkesztő bizottság egyik-másik szakköri tag gyűjtését körültekintőbben lektorálja.

Az adatközlések néprajzi fehér foltokat tüntetnek el a térképről, de a Kecskeméti Néprajzi Közleményekben található néhány olyan írás is, mely nemcsak szakköri füzetekben, hanem tekintélyesebb kiadványokban is megállná a helyét. Ezeket nem az ipari tanulók, hanem szakkörvezető tanáraik írták. Ilyen GÉMES Balázsé: *Pásztorélet Kecskemét környékén és a Bugaci Szabadtéri Gyűjtemény* (1969. I. 3—44). Nemrég megjelent nyomtatásban is *(Kecskemét. Tanulmányok a város múltjából, jelenéből.* Szerk.: HELTAI Nándor. Kecskemét é. n. 189—211). SZABÓ Ilona egy 34 tagú osztály — az intézet egyik első osztálya találós kérdés-tudását mérte fel (1521 adat, 256-féle találós kérdés). Egyben azt is kutatta, ki honnan tanulta a találós kérdéseket, és százalékos arányban megosztva közli az eredményt. Tartalmi és formai osztályozásukra is szempontokat ad. (1969. I. 55—77.) Értékes az A.K. névbetűk alatt megjelent szövegközlés: *Két kéziratos könyv Kecskemétről* (1969. I. 78—125). Egy a múlt század derekán Kecskeméten írt daloskönyvet teljes egészében

és egy hasonló korút, a Somogy megyei Szólád községből Kecskemétre került, részletekben ad közre. Ez utóbbiból hiedelmeket is közöl. Az adatközlésekhez és a dolgozatokhoz különféle helyi érdekeltségű hír- és beszámolóanyag kapcsolódik: beszámolók különféle honismereti-néprajzi találkozókról, hasonló szakköri munkákról, az elmaradt szankmóricgáti monografikus gyűjtésről stb. KÁLMÁN Lajos emlékezése KODÁLY Zoltánról, WELTHER Endre beszámolója az ének-zenei általános iskolában és gimnáziumban folyó népi táncoktatásról. A Kecskeméti Néprajzi Közlemények eddig megjelent száma GÉMES Balázs szerkesztő és a szerkesztőbizottság munkáját dicsérik. Reméljük, hogy példaadó munkájuk folytatódik.

KÓSA LÁSZLÓ

Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár I.

Fórum Könyvkiadó é. n. h. n. 411 l., illusztrált

A jugoszláviai magyarság néprajzi tekintetben igen sokszínű. Túlnyomó többségének ősei a török megszállás megszűnte után kerültek a Bánság és Bácska lakatlan síkságára. Származási helyüket számba véve szinte az egész magyar nyelvterület kivette a részét az említett vidékek újranépesítésében. Legtöbben a Felföld hegyes vidékeiről és a Jászságból jöttek. Adott telepest a Kunság, Tiszántúl, Szeged, sőt a Dunántúl, a távoli Kisalföld, a múlt század végén létesített al-dunai székely telepekkel még Erdély is. Azonban van a jugoszláviai magyarok közt néhány kisebb csoport, amely már a magyar települési rendszer megszilárdulása óta mai lakóhelyét vallja szülőföldjének. Ezek közt találjuk az Őrség néhány Jugoszláviához tartozó községét, a Dráva-szög mocsarai közt meghúzódó magyar településeket és a szerémségi, ha úgy tetszik, szlavóniai magyar falvakat: Kórógyot, Szentlászlót, Harasztit és Rétfalut.

A jugoszláviai magyarok néprajzáról mindeddig aránytalanul keveset tudunk, s ez a négy falu a róluk szóló csekély ismeret szerint, a magyar nyelvterület egészét tekintetbe véve a legarchaikusabb kultúrát megőrző vidékek közé tartozik.

PENAVIN Olga szótára ennek a négy falunak, leginkább Kórógynak a népnyelvi anyagát dolgozta föl. A szótár, fölsorakozva a már meglevő moldvai, szamosháti, ormánsági és szegedi tájszótárak mellé, elsősorban a nyelvtudománynak nyereség. Előszavában tartalmazza a szlavóniai magyarság népnyelvének rövid jellemzését is. Viszont gazdag néprajzi anyaga elsőrendű néprajzi forrássá teszi.

A szerző jó néprajzi megfigyelőként minden szócikket külön néprajzi résszel látott el. A néprajzi rész nemcsak az illető szó jobb megértését, értelmezését szolgálja, hanem nagyon sok esetben önálló adatközlést is tartalmaz. Csak néhány példára utalunk a sok közül, a teljes fölsorolás lehetetlen volna. Verses gyermekjátékokat ír le többek közt a 98. és a 106. oldalakon. Olvashatunk a századfordulón még megvolt patriarkális családszervezetről (112—13. o.), mellette mindjárt XVIII—XIX. századból származó történeti családnév anyagot is közöl. Leírja az aratók viseletét (41. o.), a learatott gabona keresztekbe rakását (101. o.), a hordást (368. o.), az esküvői szokásokat (208—209. o.), a talpas házat (347—350. o.), a disznótori szokásokat és ételféléket (147—148, 375. o.), a holdhoz fűződő hiedelmeket (364. o.) és még sok értékes, a maga nemében kereken leírt adatot közöl.

A kötetet vonalas szövegközti ábrák illusztrálják, amelyek az egyes tárgyak szemléltetését, a részelnevezéseket hivatottak szemléltetni. Nagyobb részük eredeti rajz, kisebb részük sajnos erősen emlékeztet a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzeteiben található ábrákra (pl. a 94, 89, 347, 402. oldalakon közöltek). A szótár értékét nagyban emeli a 26 fényképes oldal. A fényképek egy része az Ethnológiai Adattárban őrzött, a század elején GARAY Ákos által készített, de ez idáig többnyire nem ismert negatívokról készült. Részben viseletet ábrázolnak, részben az építkezést, a lakáskultúrát mutatják be. A fényképek másik része a közelmúltban készült, elsősorban viseleti darabokat, textíliákat, valamint építkezést, lakodalmi szokásokat ábrázolnak.

A *Szlavóniai szótár* a jugoszláviai magyar tudományosságnak figyelemreméltó teljesítménye, jelentős munka. Egyben az országok közötti kulturális együttműködés szép példája. A népnyelvi szövegek nagy hozzáértést kívánó nyomdai munkáját ugyanis a budapesti Akadémiai Nyomda végezte.

KÓSA LÁSZLÓ

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények

1967—1968

A Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeknek 1968-ban a tizenharmadik évfolyama látott napvilágot. A folyóirat évi két számban 24—25 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Jelentősége mégis igen nagy, mert a romániai magyarság egyetlen tudományos folyóirata, a nagymúltú erdélyi folyóiratoknak a jelenben egyetlen utóda. Bár címe meghatározza tartalmát, sajnálatos módon az önismereti tudományok közül csak az anyanyelvhez leginkább kötődő irodalom- és nyelvtudományt képviseli; több, néprajzi tanulságot is közlő, de kimondottan néprajzi témájú tanulmányt is találunk benne.

Vöő Gabriella az egyéniségkutatás követőjeként egy mezőségi mesemondó életútját dolgozta fel. Részben a mesemondó szavait idézve, részben saját gyűjtéseit összegezve írt a mesemondás alkalmairól és szokásairól. Bemutatta, hogyan lett egy alkalmi mesemondóból a katonaságnál állandó mesemondó, s azután meséinek jórészét elfeledve, hogyan vált ismét alkalmi előadóvá *(Egy vajdakamarási mesemondó pályája.* 1967. 257—270). Nagy Olga figyelemreméltó kísérletet végzett egy ritka, idáig mindössze a múlt század végéről Somogyból ismert mese szerencsésen megtalált két új változatával. Összevetette egymással a két új szöveget, és megállapította, hogy azonos szerkezetűek, de szögesen ellentétes a bennük megnyilvánuló világszemlélet. A vizsgálat eredménye is bizonyítja, mennyire gazdag a népi előadásmód, és milyen fontos szerepe van az egyéniségnek a mesemondásban *(Az „egynapos király" meséjének két széki változata.* 1968. 55—66). Mitruly Miklós két kisebb dolgozatot tett közzé, adatközléseket, hozzájuk fűzött megjegyzésekkel. Az egyik egy Erdélyből mindeddig kevéssé ismert ballada változatait tartalmazza *(Újabb adatok az eladott lány balladájának erdélyi elterjedéséhez.* 1967. 121—124). A másik egyetlen, a magyar nyelvterületről még nem ismert mese közzététele. Sajnos a jegyzetei és a világirodalmi kitekintéssel megrajzolt háttér nagyon vázlatosak *(Boccaccio-téma egy krasznai mesében.* 1968. 303—307). Faragó Józsefnek a magyar—román népköltészeti érintkezés körébe vágó kisebb dolgozata szintén egyetlen adatra épül. Gyűjtők előtt mindeddig ismeretlen magyar mesében román hiedelemalak a főszereplő. Tulajdonságai azonban teljesen elütnek a román folklórból ismert tulajdonságoktól *(Futásfalvi mese az erdők anyjáról.* 1968. 105—107). Egy másik tanulmányban Faragó József tanulságos tudománytörténeti oknyomozással deríti fel a Kriza János gyűjteményében található háromszéki mesék eredeti gyűjtőjét. Értékes adalékokat szolgáltat Kriza és munkatársai kapcsolatának, a múlt századi népköltészeti gyűjtések ismeretéhez *(Lőrinczi Elek árkosi népmesegyűjtése.* 1967. 49—61).

Fentebb utaltunk rá, hogy a címnek megfelelően a folyóirat egyik fő profilja a nyelvészet. A nyelvészeti dolgozatok egy része, elsősorban a dialektológiai témájúak azonban bőven közölnek néprajzi adatanyagot is. Ezek közül legtanulságosabb Nagy Jenő tanulmánya: *A Beszterce vidéki szász szókincs magyar elemeinek történeti rétegeihez* (1968. 193—208). Hatalmas anyag alapján dolgozott. Áttekintett nagyszámú, 1573—1634 között keletkezett besztercei hagyatéki leltárt. Kutatásainak eredménye szerint a fegyverzet és a ruházat területéről származott e korban a szász nyelvbe a legtöbb magyar jövevényszó. Szabó T. Attila gazdag szövegkörnyezettel közölt történeti szóanyagot a Bosla-család levelesanyagából *(Torockó és vidéke XVIII—XIX. századi írásbeliségének nyelvéből.* 1968. 112—120). Márton Gyula *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai* címmel (1968. 179—191) mutatványt közölt hasonló tárgyú nagyobb munkájából. A közölt részben áttekintette a csángó nyelvjárás kutatástörténetét, bőven szólt a megjelenés előtt álló csángó nyelvatlaszról és saját kutatásainak szempontjait ismertette.

Jelentősen néprajzi értékű szóközlés Márton Béláé: *Gyógy és mérgező növények nevei Szováta-Szakadátról* (1967. 143—146). Rendszertani nevekkel, népi felhasználási módjuk ismertetésével adja közre gyűjtését. Hasonló jellegű dolgozat B. Kovács Júliáé: *A szekérkaskészítés domokosi műszókincséből* (1967. 133—137), néprajzilag alig ismert vidékről és mesterségről. Sajnálatos, hogy a munkafolyamatot is rögzítő anyagot egyetlen házaspártól gyűjtötte, és ábrákat a folyóirat profiljának megfelelően nem közölhetett hozzá. Márton Gyula a kézimalom tájnyelvi neveiről írt gazdag anyagra támaszkodó, elemző tanulmányt *(A kézimalom „Handmühle" neve a székely nyelvjárásban.* 1967. 215—223). Murádin László tanulmánya hasonló módon szintén nagy anyagismerettel foglalkozott a „Blaumontag"-gal, bő művelődéstörténeti hátteret rajzolva témájának *(Adalékok a „szent heverdelnap" nyelvjárási elnevezéseinek ismeretéhez.* 1967. 275—279). Mindenképpen figyelemre méltó a folyóiratban először publikáló Bakos Klára cikke: *Adyfalva családnevei* (1968. 77—84). Beszámol nagyobb munkájáról, melynek folyamán az egykori Érmindszent teljes magyar névanyagát felgyűjtötte (a földrajzi és az állat-

neveket is). Ebben a dolgozatban névészeti fejtegetésekkel párhuzamosan a falu magyar lakosságának cserélődéséről (utolsó 50 év) is közöl adatokat. A folyóirat korábbi évfolyamaiba visszatekintve látszik, hogy Csák László rendszeresen feldolgozza szülőfaluja, a Bihar megyei Bélfenyér népnyelvét, de mindenképpen új téma a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben — jóllehet ennek a tudománynak Erdélyben igen nagy múltja van — a község földrajzi neveinek közlése (*Bélfenyér jelenkori helynevei*. 1967. 319—325).

Sajnos a puszta tájszóközlések száma még mindig nagyon nagy, pedig nemcsak a néprajzkutató nem kap belőlük értékesebb adatokat, hanem nyelvészeti szempontból is elavultak. Több tájszóközlést egymással összevetve jól látszik, hogy mennyire különböztek a válogató szerzők szempontjai. Kétségkívül mindnyájan szóföldrajzi szempontból különöset, a másutt aligha találhatót gyűjtötték. Ilyen meggondolások következtében sok ezekben a közlésekben a kifejező szó, a hangutánzó és hangfestő szó, és sok a jövevényszó. A szavak többsége pedig a beszélt nyelv perifériájára esik (Bura László: *Nagykároly környéki tájszók*. 1968. 127—130; Horváth István: *Ózdi tájszók*. 1967. 326—334; Kósa Ferenc: *Szalontai tájszavak és szólások*. 1967. 140—143; Murádin László: *Csíkszépvízi tájszavak*. 1967. 138—139; Márton Gyula: *Háromszéki tájszók*. 1968. 120—127; Péntek János: *Szováti tájszók*. 317—321).

A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények mostani terjedelme nyilvánvalóan nem jelent elegendő, kellő publikálási lehetőséget a romániai magyar szerzőknek, hiszen évről évre feltűnik egy-egy új név jól sikerült kisebb dolgozattal vagy adatközléssel, gyakran biztató utánpótlást ígérve. Mindenképpen figyelnünk kell azonban a folyóiratot, mert számunkra ismeretlen, nehezebben megismerhető anyagot tesz közzé.

Kósa László

Turi Istvánné Cseh Viktória és Keskeny Józsefné Kovács Veron: Csongrádi szegényasszonyok

Két önéletrajzi írás a 30-as évekből. Tiszatáj-Magvető Szeged, 1967. 415 l.

Az önéletrajzi írások akár jeles személyiségek szépirodalmi igénnyel megírt memoárjai, akár a történelemben szerepet nem vállaló emberek egyszerű följegyzései, mind értékes kordokumentumok. A magyar irodalom a XVII. század óta bővelkedik önéletrásokban. Szerzőik politikusok, katonák, fejedelmek, mindenféle rangú nemesemberek, polgárok, művészek, tanárok s a XX. század óta parasztok is. Paraszti önéletrajzot nem egyet ismerünk. Közülük valók, bár már nem közéjük tartozók a paraszti sorból íróvá emelkedettek regénybe örökített élettörténetei, mint amilyen Veres Péter *Számadása* vagy Sinka Istvánnak *A fekete bojtár vallomásai* című könyve. De nem ezekre gondolunk most, hanem a kiskunfélegyházi Gózon Istvánra és Gyenizse Lajosra, a hajdúböszörményi Kardos Jánosra, a „szentember" Orosz Istvánra és másokra, akik nem lettek szépíróvá, de írásaikat mint különös írói műveket, nem utolsósorban történeti és néprajzi forrásokat, kötelességünk számon tartani. Arra, hogy parasztasszonyok, munkásasszonyok önéletrajz írásának igényével tollat vegyenek a kezükbe, magyar viszonylatban ez a két csongrádi asszony az első példa.

Közülük a markánsabb, öntudatosabb egyéniség, a terjedelemre is hosszabb írásmű szerzője, Turiné. Élete a századforduló Csongrádjának eleven paraszti világából, viszonylagos jólétből indult. Ennek vetett véget édesapja váratlan tragikus halála. A család szétesett, s ő Csongrádról, a városból, messzire a csengelei tanyavilágba került rokoni gyámokhoz. Életének továbbfolyása szakadatlan hányattatás, keserves küzdelem, melyet csak pillantásnyi időkre feledtetnek az ifjúság legyőzhetetlen szép élményei. Az állandó nélkülözések, embertelenségek lázadó emberré tették. Kubikusfeleség lett, és hamarosan kapcsolatba került a földmunkásmozgalommal, majd a Szociáldemokrata Párttal. Az írásra az első világháború alatt kapott rá, magára vállalva a szomszédok és ismerősök harctérre szánt leveleinek megfogalmazását. Később mindinkább rászokott a rendszeres olvasásra és az önálló írásra is. A Szociáldemokrata Párt nőmozgalmának egyik helyi vezetője lett, de mindvégig megtartotta szegényparaszti életmódját, s részvételét a mozgalomban sokkal inkább az ösztönösség, mint a harcos tudatosság jellemezte. Életírását nem minden szépírói tudás nélkül, apró epizódokra építve szerkesztette meg. Ezek az epizódok igen gyakran szubjektív jellegűek, sokszor csupán egy-egy érzelmi megrázkódtatás emlékei, magukban keveset mondanak. Azonban a történet

egészébe szervesen illeszkednek, és kikerekedik a kép, mely számtalan néprajzi adattal hitelesíti TURINÉ életútját.

KESKENYNÉ önéletrajza társa s egyben ösztönzője írásának csupán egynegyede. Stílusa is szürkébb, bár tartalma nem kevésbé tanulságos. Ő dohánykertész család lányának született, és nélkülözésben, hányattatásban még inkább része volt, mint TURINÉnak. Nála azonban a származás kerete nem bizonyult olyan meghatározónak, a paraszti életformából való kitörés szinte minden útját megpróbálta: cselédkedett, szolgált évekig, városban dolgozott, és megcsillant előtte a kiemelkedés: férjhez menni iparosemberhez. De a háború mindent elsöpört, s ő hazakerülvén Csongrádra kubikusasszony lett.

Mindkét írás elsősorban szociográfiai jellegű, de igen sok e század első három évtizedére vonatkozó néprajzi adatot tartalmaz. Kiadásukra már a 30-as években sor került. Igaz csak csonkán, füzetek formájában, s ezért azok gyakorlatilag hozzáférhetetlenek voltak. PÉTER László és KATONA Imre érdeme, hogy fölhívták a kéziratokra és a korábbi kiadásokra a figyelmet. PÁSZTOR Emil csongrádi tanár kutatta föl a kiadáskor még élő KESKENY Józsefnét, s ő gyűjtött adatokat az írások történetéhez. A sajtó alá rendezés MOCSÁR Gábor és CSANÁDI Imre műve.

KÓSA LÁSZLÓ

Varga Domokos: Herman Ottó

Móra kiadó, Bp. 1967. 290 l., illusztrált

A Móra könyvkiadó „nagy emberek élete" címet viselő sorozatában változó értékű kötetek látnak napvilágot. A sorozat a serdülő ifjúság olvasási, művelődési igényeit olyanképpen hivatott szolgálni, hogy jelentős személyiségek, történelmi nagyságok, politikusok, tudósok, hadvezérek és művészek életrajzát a megtörtént valósághoz ragaszkodva, de regényes formában adja közre. Nem a sorozatról kívánunk szólni, de az összehasonlítás kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy inkább ritkán, mint többször sikerült valóban jó ifjúsági regényt megjelentetni. VARGA Domokos könyve ilyen.

HERMAN Ottó azon „szerencsés" nagy emberek közé tartozik, akiknek haláluk után nem sokkal igényes életrajzírójuk támadt. Tanítványa, LAMBRECHT Kálmán volt az, aki hat évvel mestere elhunyta után vaskos kötetben a legapróbb részletekre kiterjedő figyelemmel, nagy alapossággal megírta életrajzát, összegyűjtötte műveinek jóval ezer tételen felül menő bibliográfiáját *(Herman Ottó az utolsó magyar polihisztor élete és kora.* Bp. 1920). Másfél évtizeddel később, újabb adatok fényében, esszéformában, rövidebben ismét megírta az életrajzot *(Herman Ottó élete.* Bp. 1934). Műveinek minden teljessége ellenére a HERMAN Ottó-kutatás azóta is tudott újabb eredményeket fölmutatni (vö. SZÉKELY Sándor: *Herman Ottó.* Bp. 1955). Ennyi életrajzi mű ismeretében első pillantásra úgy tetszhet, hogy az új szerzőnek nem volt nehéz dolga, hiszen csak a régi könyveket kellett föllapoznia. Azonban HERMAN Ottó életműve sokkal tartalmasabb, bonyolultabb, mintsem a felületes kézbevételt megengedné. Sosincsen könnyű dolga annak, aki igazán értően kíván vele foglalkozni. Pályájának eseményei gazdag változatossággal követik egymást. Ifjúkora bővelkedik fordulatokban, nem nélkülözi a romantikát sem. A meglett férfi és az idős ember élete, bár szűkebb keretek közt mozog, mégis özönével nyújtja az említésre méltó eseményeket. Még inkább próbára teszi az életrajzírót HERMAN Ottó polihisztor volta. Több tudományhoz kell értenie, benne egy keveset járatosnak lennie, annak aki komolyan értékelni akarja életművét. Elkésett jelensége volt korának. Anakronisztikus volt nemcsak külsejében, de egész habitusában, sokfelé megosztott szüntelenül csapongó érdeklődésében. Mintha egy személyben szerette volna pótolni kora magyar tudományos életének visszamaradottságát. Ezért írt máig alapvető művet a magyarországi pókfaunáról. Ezért szervezte meg a Madártani Intézet ősét, a világhírű Ornithológiai Központot. Ezért lett elindítója a magyarországi ősrégészeti kutatásoknak, inspirálója az antropológiai vizsgálatoknak. Ezért lett a „magyar tárgyi néprajz atyja", akinek munkáin alkotó néprajzkutató nemzedék nevelkedett. S bár néprajzi munkásságából ma, sok évtized után igazi érték már csak a könyvek lapjaira írt és a múzeumokba gyűjtött néprajzi anyag, jelentősége a magyar néprajztudomány történetében ma is csak nagy szavakkal méltatható. De nemcsak tudós volt, hanem aktív politikus radikális programmal, tudománypolitikus, nyelvvédő és harcos publicista. Ezt a sokfelé ágazó életutat követni, számon tartani igen fogós feladat. VARGA Domokos azonban minden ösvényét sikerrel járta be, és a maga műfajában példát adó életrajzi regényt írt. Az ese-

mények egymást követő sokaságát szerencsésen oldja föl. Minduntalan megjeleníti a történést, mozgalmas párbeszédekkel hozza emberközelbe a tudóst. Jól dramatizálja a rendelkezésére álló életrajzi anyagot és a levelezést. Ugyanakkor nem fukarkodik adatok közlésével sem. Értékel s mérlegel, magabiztosan vezeti olvasóját az események sokaságában. Reális képet ad a múlt század második felének, a dualizmus időszakának egyik legkülönösebb férfiáról, a polihisztor tudós, de talán mégis elsősorban etnográfus HERMAN Ottóról.

KÓSA LÁSZLÓ

Nemzetiségi kérdés — nemzetiségi politika

Kossuth Könyvkiadó Bp. 1968. 99 l., második kiadás

Néhány esztendő óta egyre nagyobb figyelem fordul Európa sokmilliónyi nemzetisége felé. Megoldatlan nemzetiségi kérdések máig tömegesen vannak. A lenini nemzetiségi politika egyik alapvető szempontja, hogy a nemzetiségi kérdést nem lehet egyszers mindenkorra megoldottnak tekinteni. Évek múlásával, a helyzet változásával állandóan újabb és újabb problémák vetődnek fel, megoldásuknak folyamatosnak kell lennie. Ennek a gondolatnak a jegyében szervezett vitát 1967-ben a Társadalomtudományi Intézet szocialista hazafisággal és internacionalizmussal foglalkozó munkacsoportja a magyarországi nemzetiségekről. A vita alapját Kővágó László e célra készített tanulmánya képezte. Jelen kiadvány első felét e tanulmány tölti ki, míg a második fele a vitában részt vevő nemzetiségi vezetők, történészek, más szakemberek hozzászólásait tartalmazza rövidített formában. A vitaanyag előbb kis példányszámban jelent meg, majd a nagy érdeklődésre való tekintettel a szélesebb olvasóközönség számára is megjelentette angol és orosz összefoglalókkal a Kossuth Kiadó.

Magyarország Európának nemzeti szempontból leghomogénabb országai közé tartozik. Nemzetiségei kisszámúak, problémáik azonban igen-igen szerteágazóak, jól példázván, hogy a nemzetiségi kérdés nem elsősorban a nemzetiségek számától függ. A magyarországi nemzetiségek helyzete sajátos. Legelőbb is sokféle néphez tartoznak. Vannak németek, románok, szlovákok (közéjük számlálva talán néhány ruszin falu is, ezt különben a kiadvány nem említi), délszlávok (köztük horvátok, szerbek, szlovének, bunyevácok, sokácok). E sokféle nemzetiség nem összefüggő tömbben, hanem rendkívüli szétszórt állapotban, településenként is magyar lakossággal kevert falvakban él. Szétszórtságát az is súlyosbítja, hogy különösen a szlovákok, sokféle nyelvjárást beszélnek, egyik a másiktól annyira távol eső, hogy gyakran alig értik egymás szavát, s ami nehezíti a helyzetet, legtöbbször az irodalmi nyelvet sem. Jellemzőik különösségét fokozza, hogy csekély töredékektől eltekintve, mindössze 200—250 esztendeje élnek mai lakhelyükön, történeti-nemzeti tudatuk általában alacsony szintű, regionális jellegű. Ismeretük ezen a ponton kapcsolódik a néprajzkutatás problematikájához. A magyarországi nemzetiségeknek önmagukról alkotott képét elsősorban a népi kultúra jelenti. A népi kultúra, különösen annak reprezentáns részei: viselet, dal, tánc, művészet adják azt az eltérő jelleget, a más színt, ami egy néprajzi csoportot, jelen esetben egy nemzetiséget, a másik nemzetiségtől, illetőleg a többségi néptől megkülönbözteti. Így tartják gyakran a népek, de még inkább a nemzetiségek népművészetüket és folklórjukat legsajátabb kifejezőjüknek, egyedüli tulajdonuknak. Bár tudjuk és alapvető tudományos tételként valljuk, hogy a népek, nemzetek kultúrája nem izolált, hanem különféle vonalakon összekapcsolódik, mégis jogosnak kell tartanunk ezt a tudatot. Egy nemzetiség gyakran lokális színezetű kultúrájában is sokkal több az anyaország nemzeti kultúrájához vezető szál, mint a másik népéhez. Ezért is ápolják a nemzetiségek fokozott figyelemmel népi kultúrájukat. Magyarországon is állandóan gyűjtik dalaikat, táncaikat, melyeket népi együtteseik folyamatosan használnak föl műsoraikban. Az öntevékeny népi együttesek működése a magyarországi nemzetiségek kulturális életében központi jelentőségű. Az együttesek között legnevesebb a többszörösen kitüntetett, külföldet is nemegyszer megjárt Központi Nemzetiségi Együttes.

A vitára bocsátott tanulmány és a hozzászólások központi kérdések között tárgyalták a nemzetiségi kulturális problémákat, köztük a népi kultúra ápolását is, de természetesen foglalkoztak a nemzetiségek számával, nyelvhasználatukkal, iskoláikkal, az integrálódás és az asszimiláció problémáival is éppúgy, mint a Magyar Népköztársaság

nemzetiségi politikájával. A szomszédos szocialista országokhoz fűződő viszonyunknak sajátossága, hogy határainkon túl több millió magyar nemzetiségű állampolgár él. Helyzetükre a magyarországi nemzetiségekkel szemben éppen az jellemző, hogy többnyire kompakt egységben laknak, nyelvük egységes, megvan bennük az összetartozás tudata. Sorsuk alakulása éppúgy nem közömbös számunkra, mint szomszédaink számára nem az a határainkon belül élő kisszámú nemzetiség léte. A nemzetiségi kérdés problémáival való szembenézést, a kérdések megoldására való törekvést szolgálja ez a kiadvány.

KÓSA LÁSZLÓ

Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány?

Budapest, 1968. 399 l. Gondolat

A filológiai tudományokat egy kicsit mindig haszontalan — pontosabban hasznot nem hozó — stúdiumoknak tekintették. Az ilyen nézetek részbeni cáfolatának szánta a szerző ismeretterjesztő munkáját. A tudományos ismeretterjesztés színvonala hazánkban az utóbbi esztendőkben örvendetesen emelkedett — FODOR István munkája hozzájárul a további emelkedéshez.

Bevezetésként a szerző megismerteti az olvasót a nyelvtudomány belső problematikájával. Végigkíséri a nyelvtudomány két nagy ágának, a történeti és a leíró nyelvészetnek a fejlődését kialakulásuktól napjainkig, és kiemeli, hogy a magyar nyelvészek mindig a nemzetközi tudományos élet élvonalában, úttörőként elöljárva munkálkodtak.

A könyv negyedét kitevő bevezetés után sorra veszi a nyelvtudomány érintkezési pontjait más tudományágakkal. A filozófiával kezdi a sort. S ezzel a kérdések sűrűjébe kerül. A sok probléma közül, amelyet a könyv érint, természetesen csak azokat emeljük ki, amelyeknek kapcsolata van a néprajztudománnyal. Így a nyelvfilozófia, vagy ahogyan ma nevezzük, az általános nyelvészet egyik megalapítójának, HUMBOLDT Wilhelmnek a nézetei ma újra az érdeklődés középpontjába kerültek. Az úgynevezett *etnolingvisztika* kutatói tűzik zászlaikra a német gondolkodónak a XIX. sz. elején felvetett gondolatait, azt, hogy „a nyelv egyben világnézetet is jelent, s a nyelvi különbségek a népek gondolkodásbeli különbségét is visszatükrözik". A filozófia után a logika következik, s való igaz, hogy WITTGENSTEIN, L. és CARNAP, R. munkásságában jelentős helyet kap a nyelv analízise. Az esztétikával és a lélektannal nyilvánvaló a nyelvtudomány kapcsolata, különösen, ha a régebbiek közül WUNDT, W. és CROCE, B. munkáira gondolunk, de a behaviourizmusnak és a pszichoanalízisnek is nagy hatása volt a nyelvtudományi kutatásokra.

Régi és igen szoros a történettudományok kapcsolata a nyelvészettel. Így a történeti kapcsolatokat, érintkezéseket sokszor csak nyelvészeti úton tudjuk kimutatni — ismert szavak jelzik pl. egy ősi iráni nyelvet beszélő nép „kereskedelmi" kapcsolatait a magyarok elődeivel. Az írástudomány pedig nem is tudná nélkülözni a nyelvészet eredményeit.

Közelebbi érdeklődésünkre a könyv „Embertan" című fejezete tarthat számot. A szerző itt veszi sorra a néprajz, a régészet és az antropológia kapcsolatát a nyelvtudománnyal. A néprajz lényegében mindig is karöltve dolgozott a nyelvészettel — különösen áll ez az etnológusokra. A magyar etnográfiai kutatás, talán az elismert munkamegosztás következtében, az utóbbi évtizedekben meglehetősen visszavonult a nyelvészettel határos területekről, és sokszor még autentikusabb véleményének sem ad hangot. „Az őstörténeti kutatásokban a néprajzi adatok kiegészítik, támogatják, magyarázzák a nyelvi adatokat; a nyelvi adatok viszont a nép egykori szellemi és anyagi kultúrájának megismeréséhez szolgáltatnak adatokat. Ezt a módszert nyelvészeti archeológiának is nevezik, egyben azonos az etnolingvisztikai módszerrel is." (238) Napjainkban paleolingvisztikának is nevezik azt a részdiszciplínát, amely az őstörténet nyelvi kérdéseit kutatja. Érdekes, hogy Fodor nem említi a valószínűségszámítás nyelvészeti felhasználását a paleolingvisztikában (így pl. DOLGOPOLSZKIJ eredményeit), pedig az általa is idézett HAJDU Péter egyik újabb munkájában hosszan ismerteti e számításokat (HAJDU Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Bp. 1966. 91—92 l.).

A néprajzzal foglalkozó fejezet végén helyesen azt mondja, hogy „a nép és a nyelv között nincs teljes azonosság" (239), „a nép és a nyelv különbségének gyakran nem a kulturális és történelmi hatások, hanem a nyelvcsere az oka" (240). Majd néhány sorral lejjebb, megfeledkezvén arról, amit e két idézetben mondott, kijelenti, hogy „a finnugorság egysége nem etnikai, hanem nyelvi kérdés" (240) — csakhogy lehetnek olyanok, akiket elsősorban az etnikum, az etnikum jellemzői (s ezek között a nyelv csak egy) érdekelnek. Éppen ezért a finnugorság egysége vagy nem egysége, éppen hogy etnikai kérdés is, nem kizárólag pusztán nyelvi kérdés. Hogy ez mennyire így van, arra maga Fodor hoz példát a következő fejezetben, amely az embertannal (fizikai antropológiával) foglalkozik.

A társadalomtudományok, a politika, közelebbről a művelődéspolitika, a szociológia és szociográfia, a geográfia és az idegenforgalom nyelvészeti vonatkozásainak érintése után érkezik el a fizika, a matematika és a kibernetika területéhez. Mindezek közül csak a legutolsónál, pontosabban annak két részfejezeténél érdemes röviden időzni. A gépi adatfeldolgozás és a gépi fordítás elmélete és gyakorlata egyaránt sok értékes, hasznos tanáccsal szolgálhat az etnográfia, különösképpen a folklórkutatók számára. A számítógépek, talán nem is olyan sokára, különösen a gyors adatvisszakeresésben és adatcsoportosításban, valamint különféle gyakorisági számlálások pontos elvégzésében lehetnek segítségünkre. Végül a művészettudományok keretein belül az irodalomtudománnyal, a zenetudománnyal és a filmtudománnyal foglalkozik. Befejezésül azt mondhatjuk, hogy Fodor könyve tanulságos olvasmány, hasznos bibliográfiával a végén — csak éppen az olvasó etnográfus szíve szorul el egy pillanatra, hogy a nyelvészet már megint egy lépéssel előttünk jár. Arra gondolunk ugyanis, hogy ha feltennénk a kérdést: mire jó a néprajztudomány? — a laikus olvasók nagyobbik részének ilyenkor valami délibábos narodnyikizmus jut az eszébe. Hasznos lenne, ha valaki — vagy valakik — megírná, hogy milyen más tudományokkal van szoros kapcsolata az etnográfiának, és hogy mit tud ezeknek nyújtani. Csak mutatóba, címszószerűen néhány: elsőként említhető a nyelvtudomány (etnolingvisztika), a történettudomány (etnogenezis); van etnopszichológia és etnoszociológia is; az irodalomtudomány és irodalomtörténet, valamint az esztétika folklór vonatkozásai közismertek; a népgyógyítás kapcsolatai az orvostörténettel, a népi földművelés a gazdaságtörténettel függ össze; de kutatás tárgya a népművészet és a népi építészet kérdésköre; amely a művészettörténethez kapcsolódik. a népzenekutatás eredményei felhasználhatók a zenetörténet, zeneesztétika és az összehasonlító zenetudományban is, hasonlóképpen a néptánc elemzése a mozgásművészet, a gesztusok, a kinetika kutatásában. Végül, mivel a néprajz által vizsgált falusi parasztközösség mint viselkedési rendszer funkcionál, és felfogható viselkedési formák rendszerének, ezért általában a viselkedés-tudományok hatáskörébe is tartozik. A jelenségek, melyek kommunikációs jelenségekként is felfoghatók, szintén megtalálhatók a néprajzi jelenségek között, s mint ilyenek általánosságban az általános jelelmélet nézőpontjából is megközelíthetők. A felsorolásból is kitűnik, hogy lenne miről írni egy, a Fodoréhoz hasonló könyvben, s hisszük, hogy a magyar néprajzi kutatás erőiből kitelne egy ilyen kötet.

Hoppál Mihály

Popular Beliefs and Folklore Ttradition in Siberia

Edited by: Diószegi Vilmos. Bp. — Bloomington — The Hague, 1967. Uralic and Altaic Series, vol. 57.

A szibériai népek hitvilágával és folklórhagyományaival foglalkozik az a kötet, amely Reguly Antal (1819—1858) halála századik évfordulójának emlékére jelent meg. A Diószegi Vilmos szerkesztette kötetet először német nyelven adta ki az Akadémiai Kiadó (*Glaubenswelt und Volklore der sibirischen Völker*. Bp. 1963. — Ismerteti: ifj. Kodolányi János, Acta Ethnographica XIV [1965] 207—210). Ezúttal angol nyelven, az amerikában kiadásra kerülő ural-altáji sorozat kötetéként jelent meg. Örömmel kell üdvözölni azt a tényt, hogy kiadónk követi a világ más tájain igen jól bevált gyakorlatot, hogy „olvasókönyvet" vagy, a honi kifejezéssel élve, kézikönyvet ad ki egy-egy

körülhatárolt témáról. Ezek a cikkgyűjtemények, mégha nem is ölelik fel a kérdés egészét, jó áttekintést tudnak nyújtani a kutatások pillanatnyi állásáról. A kötet jó példa arra, miként lehet bekapcsolni a kutatásokba a távolabbi, Urálon túli és az Altaj-i területeket, amelyeket a jelenkori kutatás bizonyos fokig elhanyagol.

A huszonkilenc tudós harmincegy tanulmánya sok értékes adattal gazdagítja az eddigi kutatást, és hasznosan kiegészíti Harva, U., Zelenin, D., Levin, M. G. és Potapov, L. P. ismert összefoglaló munkáit a szibériai népekről — állapítja meg Gunda Béla a kötethez írt előszavában. Reguly életútját ifj. Kodolányi János foglalta össze, egy térképen kutatóútjait is feltünteti. Kodolányi a nagy magyar rokon-kereső utazók (Julianus, Kőrösi-Csoma) utódának mondja Reguly-t, akinek rendkívül széles körű nyelvismerete elősegítette céljainak elérését, melyek között az első: anyagot gyűjteni az obi-ugor népek mitológiájához, de célja volt a török népek megismerése is, a csuvasoknál és a tatároknál is gyűjtött. „Az első tudósok egyike, aki megértette, hogy a magyar etnogenezis szempontjából egyforma fontosságú a finn-ugor és a török népek hitvilágának és etnográfiájának tanulmányozása" (25) — mondja Kodolányi.

A tanulmányok sorát Manker, E. munkája nyitja meg *(Seite Cult and Drum Magic of Lapps*, 27—40.). A stockholmi kutató bemutatja azt, hogy a lappoknál még megtalálhatók a természet által kialakított sziklák, kövek kultusza, melyeket áldozati oltárként használtak, és ezeknek tisztelete a lapp hiedelemrendszer egyik ősi eleme (35). Mivel a lappok csak a XVII. és XVIII. sz. fordulóján tértek keresztény hitre, ennek a kultusznak az emléke a fennmaradt sámán dobokon is megtalálható.

Gunda Béla cikke lényegében ismert a magyar olvasó előtt *(A totemizmus maradványai a magyar néphagyományban.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1957. 63—71.). Összefoglalja és kiegészíti a magyar táltoshagyomány olyan adatait, amelyek arra utalnak, hogy a táltos állatostől származik. Párhuzamokat hoz az Árpád-kori magyar személy és nemzetségnevek, a mesei névadás köréből, és néhány szólásunkat is ide kapcsolja analógiaként.

Balázs János a magyar sámán extázisról írt *(The Entracement of the Hungarian Shaman*, 53—75.), s megállapítja, hogy a magyar nyelvben a *rëjt, rëjtek, rejtezik* szavak őrzik ennek az emlékét. Való igaz, hogy az angol nyelvhasználat csak a sámán szót ismeri, éppen ezért kellene világosan utalni arra, hogy a magyarban a *táltos* kifejezés használatos, a *sámán* szó ismeretlen. Rombandjejeva, E. J. vogul születésű lévén, jó leírást tud adni a manysi születési szokásokról *(Some Observances and Customs of the Mansi [Voguls] in Connection with Childbirth*, 77—83). Értékes ez a leírás azért is, mert az eddigi kutatásokban, amelyek elsősorban a mitológiával foglalkoztak, erre nem terjedt ki a figyelem. Kálmán Béla az obi-ugor medvekultusz két nagyobb részletével foglakozik *(Two Purification Rites in the Bear Cult of the Ob-Ugrians*, 85—92.). A vízzel való befröcskölésnek és a füstölésnek bizonyos keresztény ritusokkal való hasonlóságára rámutat, de elveti a kapcsolat lehetőségét. Mosinszkaja, V. tanulmánya *(On Some Ancient Anthropomophic Images from West Siberia*, 93—101.) a nyugat szibériai ember alakú relikviák tanulmányozása során kapcsolatba hozza ezeket az emberfejet ábrázoló szobrokat, maszkokat az obi-ugor népek hitével, hogy az emberi lélek a fejben székel. Ifj. Kodolányi János *(Khanti [ostyak] Sheds for Sacrificial Objects)* egy rövid jegyzetben kiegészíti Jankó János gyűjtését egy osztyák áldozati építményről. Regulyval egyidőben Castrén, N. A. is gyűjtött az osztyákoknál. Az ő hagyatékából közöl Steinitz, W. egy mesét *(An Ostyak Tale from M. A. Castren's Manuscripts*, 107—111). Vértes Edit egy osztyák mitikus éneket mutat be és megpróbálja értelmezni *(In the Wake of Ostyak [Khanty] Mythical Songs* 113—122).

Egy enyec temetési szertartást ír le Verbov, G. D. *(Funeral Rites among the Enets Jenisei Samoyeds*, 123—124.). Gáldi László a szamojéd sámán énekek verselési sajátosságait elemezve rámutatott arra, hogy azok a fejlődésnek egy korábbi szintjét képviselik *(In some problems of Versification is Samoyed Shaman Songs*, 125—136.). Popov, A. A. egy nganasan sámán elbeszélését közli arról, hogyan lett sámánná. Elmondja a kiválasztás és bevezetés, valamint a túlvilági utazás körülményeit. Hajdú Péter a szamojéd sámánok különféle csoportjait mutatja be, amelyeket aszerint különböztetnek meg, hogy milyen fokú kapcsolatba tudnak kerülni a felsőbb lényekkel, milyen hatalmuk van, milyen betegségeket tudnak gyógyítani *(The Classification od Samoyed Shamans*, 147—173.). Az igen széles körű nyelvi anyagot felhasználó tanulmány végén a szerző arra a következtetésre jut, hogy a sámánok elnevezésére szolgáló szavak valamikor tabu szavak lehettek. Alekszejenko, E. A. a ketek medvekultuszáról értekezik (171—191), és megállapítja, hogy a szibériai népek medvekultusza az emberi kultúra korai korszakából őriz jelenségeket. A szerző 1956-ban és 58-ban járt ennél a paleoázsiai népnél gyűjtőúton, de az eredeti anyag mellett, amely nagyon sok archaikus elemet tartalmaz, összehasonlító

példákat is hoz. JUSZUPOV, G. V. a kazányi tatárok hajdani totemisztikus elképzeléseit igyekezett összegyűjteni és bemutatni (193—204.). Úgy találta, hogy ennek a nyomai a különféle tiltásokban, a népi gyógyítási és egyéb folklór hagyományokban, valamint a népi szokásokban az archeológiai anyagban és a toponimikában találhatók meg. Végül megjegyzi, hogy talán ilyen totemisztikus törzsnevek lehettek a *Bolgar*, *Suvar* és *Mazhar* is, amelyekben az *ar* szuffikszumnak *ember* jelentése van (203.). POTAPOV, L. P. az altaji török népek sámán dobjait mutatja be *(Shamans' Drums of Altaic Ethnic Groups*, 205—234.). Különös figyelmet szentel a dobok fogójának, mert azok faragása figurális. DÜRENKOVA, N. P. egy rövid közleményben az Altajban lakó sórok szokásait és hiedelmeit írja le: hogyan védik meg a kisgyermeket a gonosz szellemektől (235—237.).

DIÓSZEGI Vilmos 1958-as gyűjtőútjának anyagát közli, és bemutatja azt, hogy a sámáneszközöket, ruházatot hogyan lehet felhasználni egy kis nép, a karagaszok samanizmusának jellemzésére azáltal, hogy a legkisebb részletekre is kiterjedő leírás, az univerzális jelenségek mellett, ki tud mutatni olyan jegyeket, amelyek etnikusan jellemzik, megkülönböztetik a tofa samanizmust *(The Problem of the Ethnic Homogeneity of Tofa [Karagas] Shamanism*, 239—329). A tárgyi kellékek leírása mellett megtaláljuk a kapcsolódó hiedelmeket is, valamint nagyszámú fénykép és színes ábra teszi szemléletesebbé a leírást. Egy másik tanulmányában a goldok amulettjeit mutatja be, aszerint osztályozva őket, hogy a gyógyításban miként kerülnek felhasználásra *(The Theree-Gade Amulets among the Nanai [Golds]*, 387—405.). VAJNSTEIN, S. I. (Weinstein) a szojotok körében gyűjtött olyan adatközlőktől, akik korábban sámánkodtak. Rámutat arra, hogy régebben a közösség minden tagja használhatta a dobot, és a monopolisztikus kisajátítás, amikor csak a kiválasztott, a sámán használhatja, csak a későbbi fejlődés eredménye (331—338.). VASZILJEVICS, G. M. cikke a tunguz népekhez tartozó evenkik köréből hoz példákat arra, hogyan szerzik meg a jelöltek a sámán képességet (339—349.). Egy másik cikkében ugyanennek a népcsoportnak a sámán énekeit közli *(Shaman Songs of the Evenki [Tunguz]*, 351—372.), bemutatva ezek néhány jellemző sajátosságát.

A novoszibirszki AVRORIN, V. A. egy gold mesét közöl *(A Nanai [Gold] Tale about the Fortieth Brother and His Wife, Washbear [Ursus lotor]*, 373—386.). A mesében a samanisztikus képzetek nyomát ismeri fel a kutató. A giljakok vallási ritusaival és tabuival foglalkozik TAKSAMI, Cs. M. (407—421.). A szerző 1956—57-es gyűjtőútjain több olyan amulettet talált, amelyet a kisgyermekek gyógyításánál használtak. Nagyon érdekes PANFILOV, V. Z. tanulmánya *(Remarks on Nivkhi [gilyak] Proper Names [Anthroponyms]*, 423—431.), amelyben a gilják névképzőket mutatja be, és megállapítja, hogy a férfi nevek képzői *-n*-re, a női neveké pedig *-k*-ra végződnek. MENOVSCSIKOV, G. A. szintén saját gyűjtéseiből közöl részleteket (433—449.), amelyek a mi szóhasználatunkkal élve a néphit fogalomkörébe tartoznak. Többször hangsúlyozza, hogy ezek a hiedelmek és ritmusok szoros kapcsolatban vannak az eszkimók mindennapi életével, de rámutat ezek animisztikus gyökereire is. Összehasonlító igényű PAULSON, I. tömör cikke a különféle állati csontok mágikus jellegű megőrzéséről. Ennek a szokásnak a leírását több népnél megtalálta, a lappoktól az ainukig, és rámutat a szokás mágikus eredetére és arra, hogy a primitív vadász népek hittek az állatok lelkének tovább élésében *(The Preservation of Animal Bones in the Hunting Rites of Some North-Eurasian Peoples*, 451—457.). A kötet egyik legérdekesebb tanulmánya a cseh NAHODIL, O. írása az ősi szibériai anyakultuszról *(Mother Cult in Siberia*, 459—477.). Példák hosszú során követi nyomon az ismeretlen istenanya kultuszát, amely szerinte a paleolitikus idők, a korai matriarchátus társadalmából őriz emlékeket. MATUSCSENKO, V. I. tomszki régész, neolitikus szobormaradványok fényképeit közli (479—484.). MÁNDOKI László két ázsiai csillag elnevezéssel foglalkozik, és megállapítja, hogy ezek a nevek fontos szerepet töltenek be az altaji népek hitvilágában, és fontos lenne megvizsgálni ezeknek kapcsolatait a görög—római és az arab—perzsa hagyománnyal is *(Two Asiatic Sideral Names*, 485—496.).

Mivel lassan hat év telt el a kötet első kiadása óta, úgy gondolom, hogy nemcsak a magam véleményét fejezem ki, ha várakozással tekintek a következő kötet elé. Jó lenne, ha az is angolul jelenne meg — mint az FFC utolsó kötetei — ,és áttekintené a legújabb kutatásokat, s talán a „szűkebb" szibériai területeket eurázsiai méretűvé szélesítené. Szükség lenne egy olyan összefoglaló munkára is, amely az eurázsiai sámánizmussal foglalkozna, mert ez segítene elhelyezni a honfoglalás előtti magyar hitvilágot a többi eurázsiai nép mitológiai elképzeléseinek rendszerében (vö. VOIGT Vilmos: *A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma*. NyK. LXVII [1965] 379—390.). Végül egy megjegyzés: az ilyen cikkgyűjtemények egy régi, jól bevált és gazdaságos gyakorlat szerint az egyes cikkek hivatkozásainak bibliográfiai adatait nem a közlemények után, hanem a kötet végén egy közös bibliográfiában közlik. Így a helymegtakarítás mellett, összeáll egy jól használható bibliográfia a sámánizmusról. Valószínűleg nincs messze az

az idő; amikor az ilyen kötetek nem jelenhetnek meg a különféle szó, tárgy és névmutatók nélkül; így lesz ez — mert ezek ma már gépi úton is elkészíthetők —, ha a nyomda erre gondot fordít, s kell hogy így tegyen, mert ezzel nagymértékben emeli e kötetek értékét és használhatóságát.

Az ilyen széles körű nemzetközi összefogás által létrehozott munkák tudják előkészíteni a későbbi nagy összefoglalásokat — ezért látjuk örömmel, hogy az összefogás élén magyar kutató áll, biztosítva a magyar kutatás méltó helyét és részvételét a munkában.

HOPPÁL MIHÁLY

Népi hagyományok Borsodban

Az I. sz. Ipari Szakközépiskola néprajzi szakkörének évkönyve 2. Kéziratként, rotaprint Miskolc, 1969. 121 p.

Alig ismertettük a miskolci I. sz. Ipari Szakközépiskola néprajzi szakkörének első évkönyvét, máris itt a második, az elsőnél jobb megjelenésű, az elsőhöz hasonló gazdag és értékes tartalommal. A kötetet BARTHA László tanár, a szakkör vezetője szerkesztette és BODGÁL Ferenc lektorálta. A kötet jól tükrözi kettőjük erőteljes és eredményes irányító tevékenységét. És bár a kötet közleményei nem egyszintűek, az azonos színvonalra való törekvés, az adatgazdagság, az eredeti gyűjtés, a lényeges kérdésekre való koncentrálás igénye minden írásban jól érzékelhető. Ebben a második kötetben a szerkesztő bevezetését rövid tájékoztató cikke követi *Néhány szó a palócokról* címmel. Ez az összegező írás pedagógiai célú, a szakkör tagjai számára eligazításul szolgál, és bevezetőnek tűnik egy, a későbbiekben kibontakozó palóc-kutatáshoz. Ezután jönnek a növendékek írásai. VARGA János: *Jedlinszky Lászlóné történetei* címmel egy abodi asszony babonás történeteit, meséit, siratóit, balladáit stb., tehát repertoárját közli. A közölt anyag igen értékes, a feldolgozás módja — életrajzi keretben való elmondás — elgondolkodtató. Hasonlóan folklór jellegű a következő közlemény is, RICZKÓ László: *Luca napi hiedelmek és szokások Bükkábrányban* címmel. További gyűjtést és kimunkálást igényel FÖLDVÁRI László dolgozata: *Ragadványnevek Ómassán*. Érdekes és tárgyválasztás szempontjából is figyelemreméltó GOMBÁR Erzsébet cikke: *A tej szerepe Hidasnémeti mai táplálkozásában*. Sok vonatkozásban hasonló hozzá SZENDREI János : *Teherhordás Szomolyán* című, illusztrált közleménye. A dolgozatok sorát VARGA János rövid cikke zárja be, amely a matringolást írja le Abodon. Végül az évkönyv híreket és egy rövid, az egyes közleményeket egy-egy mondattal ismertető németnyelvű összefoglalót, valamint tartalomjegyzéket közöl.

A nem mindennapi kezdeményezésre, amely úgy látszik, hogy állandósulni képes, mindenképpen fel kell figyelnünk. A közölt dolgozatok forrásértékkel bírnak, sok vonatkozásban hasznosíthatók tudományunk számára, azon kívül, hogy növelik kultúránk iránt az érdeklődést és megbecsülését segítik elő.

DANKÓ IMRE

Dr. Donáth Ferenc (szerk.): Termelőszövetkezetek története

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Budapest, 1967. 364 p.

A kötet a Földművelésügyi Minisztérium, a Szövetkezetek Országos Szövetsége és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által 1963-ban meghirdetett termelőszövetkezet-történeti pályázat legjobb darabjait közli. LÁZÁR Vilmos előszava után három bevezető dolgozat következik. Ezek közül csak az utolsó kimondottan termelőszövetkezettörténeti, a két első visszaemlékezés. VERES Péter Húsz esztendő múltán címmel a termelőszövetkezetek kezdeteiről ír, a földművesszövetkezetek védőszárnyai alatt, a földreform során kisajátított uradalmak központjában alakult első magyar termelőszövetkezetekről emlékezik, mint amilyenek Sarkadon, Etyeken, Vasszilvágyon és Felsőszelestén alakultak. VERES Péter akkor az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke volt. DÉGEN Imre, a következő cikk szerzője (Termelőszövetkezeti parasztok első országos tanácskozása) már a kibontakozott termelőszövetkezeti mozgalomról, a vele kapcsolatosan kialakult új paraszti életformáról ír. A harmadik bevezető közleményt IMRE Gyula írta (A termelő-

szövetkezeti mozgalom úttörői). Cikkében az úgynevezett „vad" szövetkezetekkel foglalkozik. Ezek igen laza szervezettel sok helyütt már 1945-ben létrejöttek, jóval megelőzve a termelőszövetkezeti mozgalom megindulását. Ezek a spontán paraszti csoportosulások igen érdekes és változatos szervezetek voltak, s a következőkben nagymértékben megkönnyítették a szövetkezeti szervezőmunkát.

A következő tizenöt közlemény egy-egy község szövetkezeti mozgalmát, illetőleg egy-egy termelőszövetkezet történetét ismerteti. A sort a híres sarkadi Lenin termelőszövetkezet történetének felvázolása vezeti be (Dr. Marik Dénes és Dr. Márai György). A második cikk egy egész megye termelőszövetkezeti történetét foglalja össze (Farkas Gábor: *A demokratikus agrárszövetkezetek létrejötte Fejér megyében).* A következő írás egy község, Mezőkeresztes termelőszövetkezeteinek a fejlődésével foglalkozik (Balogh Gyula: *Mezőkeresztes község és termelőszövetkezeteinek fejlődése).* Negyedszerre a híres baresi Vörös Csillag Termelőszövetkezet története kerül bemutatásra (Benka József). Ezt követi ugyancsak egy jónevű szövetkezet fejlődésének ismertetése (Stánicz Antal: *A mihályi Táncsics Termelőszövetkezet).* A hatodik közlemény jól sikerült, színes visszaemlékezés (Berényi Andrásné: *Emlékeim a Tarnavölgye TSz életéből).* A következő cikkben a dombegyházi Petőfi Termelőszövetkezet történetéről van szó (Kecskeméty Károly). A nyolcadik pályamű ismét egy egész község szövetkezeti mozgalmával foglalkozik (Dr. Kukovics Sándor: *Termelőszövetkezeti nagyüzem szervezése Bölcskén).* A következő cikkben Hontváry Gyula a zalaszentmihályi Felszabadulás Termelőszövetkezet kialakulásáról, életéről ír. Érdekes a tizedik közlemény is, arról szól, hogy „Hogyan lett Wimfen gróf pusztáiból Besnyő szocialista község" (Farkas József). Ezt követően Lemle Géza érdekes, szépirodalmi igényű írása következik a pettendi termelőszövetkezetről (Kátyuban — A pettendi termelőszövetkezet életéből). Igen szakszerű a tizenkettedik közlemény, amelyben dr. Kiss Géza Kisújszállás termelőszövetkezeti fejlődéséről ír *(Kisújszállás a nagyüzemi gazdálkodás után).* A következő cikk szerzője Simon Elemér, a mátranováki fejlődésről számol be *(Új útra léptek a mátranováki parasztok).* Az utolsó előtti közlemény egy kistáj parasztságának szövetkezeti mozgalmával foglalkozik (Dr. Kisvarga Lajos: *A sármelléki paraszti társadalom átalakulása).* Az utolsó, a tizenötödik cikk ismét emlékezés jellegű. Szerzője a szövetkezeti mozgalom megindulását, kezdeti szakaszát, az első korszak nehézségekkel teli életét idézi fel (Cseppentő Miklós: *Szülőföldem, Tiszaroff).*

A közölt tizenöt cikk nem egyenértékű. Nemcsak más és más felkészültséggel, hanem eltérő szempontok alapján is készültek. Különbözőségeikkel beszédesen igazolják, hogy „az ország különböző tájain nemcsak a gazdálkodás múltja volt történelmileg igen eltérő, de sajátosak voltak a társas gazdálkodás megalakulásának körülményei is". Szerencsés dolog, hogy ez a pályázat sok elmerülő adatot, mozzanatot megmentett, de örülnünk kellene, ha a pályázat és a legjobbnak minősített pályázatok is, még több adatot tartalmaznának, ha kissé „pozitivistábbak" lettek volna. Olvasásuk felidézi a termelőszövetkezeti krónikaírás szükségességéről vallottakat, és felhívja a figyelmet a mindennapi élet apró mozzanatainak megörökítésére is. Ebből a szempontból kár, hogy a közölt pályamunkák szemelvényesek. Mindenesetre a kiadvány így is nagy jelentőségű, nyeresége a parasztságunk új életét megismerni vágyó néprajztudománynak is.

Dankó Imre

Poór János: A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607—1720)

Hajdú—Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 9. Debrecen, 1967. 71 p.

Az egyik legjobban körülhatárolható néprajzi csoportunk kialakulásának, önálló fejlődése izgalmas kezdeti szakaszának alapvető kérdéseivel foglalkozik Poór János értékes tanulmánya. A hajdúság, mint közismert, jogi elkülönülés (kiváltságolás) alapján létrejött népcsoport, amelynek sajátos gazdasági és ezzel összefüggően társadalmi fejlődését dicséretes buzgósággal igyekezett mind a történet-, mind pedig a néprajztudomány megismerni, feltárni. A sok helyi, de inkább csak eseménytörténettel foglalkozó feldolgozás, kutatás után Balogh István, Császár Edit, Rácz István és Szendrey István nevét kell megemlítenünk mint olyanokét, akik az alapokra visszamenve, általában első kézből vett levéltári adatokra támaszkodva, jelentős mértékben vitték előbbre a hajdúvárosok sajátos gazdasági és társadalmi viszonyainak megismerését. A forrásanyag viszonylagos szegénysége, a sok helytelen, olykor-olykor romantikus nézet kiküszöbölése mind nekik, mind más, itt névszerint most fel nem sorolt, de esetenként néhány fontos részletkérdésben jelentős megállapítást tett kutatónak nehéz munkát, nagy feladatot jelentett.

Úgy érezzük, hogy Poór János is ezek közé a kutatók közé tartozik, és munkája mindenképpen a jelentős, a továbbiak szempontjából fontos, figyelmen kívül nem hagyhatók egyike.

Poór négy fejezetben tárgyalja mondanivalóját. Az első fejezet a kiváltságolt hajdúk várostelepüléseinek főbb sajátosságairól szól a letelepedés kezdeti időszakában, 1607—1631 között. Az adatok nyújtotta lehetőségek szerint elemzi a telepek gazdasági viszonyait, és bemutatja a kibontakozó önkormányzatot. Ez az az időszak, amikor a hajdúk korábbi katona-rabló életmódja döntő változáson ment át, elsősorban a letelepedés kapcsán. Két érdemleges dátumra kell ebből az időszakból felfigyelnünk. Az egyik 1610, amikor a hajdúvárosok Báthori Gábor fejedelemtől vásártartási jogot eszközöltek ki telepeik számára, a másik pedig 1613, amikor is Forgách Zsigmond kassai főkapitány utasítást adott a hajdúvárosok önkormányzatára vonatkozóan. Bármily általános és az élet szűk területére érvényes utasítás is volt ez, mégis alapja a további fejlődésnek s egyben bizonyítéka a korábbi, illetve az éppen akkor aktuális hajdúvárosi viszonyoknak.

A második fejezetben a szerző a közben fellépő és a hajdúvárosi életmódnak merőben más irányt adó, nagyjából 1631—1660 között lezajló, katonai életforma-válság lefolyását, illetve az azt kiváltó termelési fejlődést ismerteti. A következő — harmadik — fejezet röviden az 1660 után élő és ható olyan politikai tényezőket mutatja be, amelyek több-kevesebb kihatással voltak a hajdúvárosok életére. Ez az az időszak, amikor a nagyjából egységes, korábban a nemzeti függetlenség, az erdélyi fejedelmek oldalán álló és harcoló hajdúság megoszlott. Az egyes telepeken a kapott kiváltságok védelme és a kiváltságos állapot nyomán kialakult új életforma védelmében néhányan Habsburg-pártiak lettek; illetve a kibontakozó,a korábbihoz viszonyítva fejlettebb életmódjuk zavartalan folytatásának biztosítását egyesek a megerősödő monarchiától inkább remélték. Ezt a fejezetet támasztja alá a következő, a negyedik fejezet részletekbe menő fejtegetése a hajdúvárosok telekszervezetéről. Mindez az ezután elmondandók szempontjából bevezetőnek tekinthető, és többségükben előző kutatásokból, feldolgozásokból is ismertek.

Az ötödik fejezet mond igazán újat, van tele új adatokkal, a kérdések széles körű vizsgálatából fakadó új eredményekkel. Ez a fejezet a hajdúvárosok 1660—1720 közötti gazdasági helyzetével foglalkozik. Részletesen szól a természeti adottságokról, az állattenyésztésnek mint elsődleges foglalkozási ágnak a kérdéseiről, a kezdeti, kialakulóban levő, de már ebben az időszakban is fokozatosan térthódító földművelésről és végül a hajdúvárosok előzőleg ismertetett gazdasági társadalmi körülményei között kialakult, sok jellegzetességgel bíró kézművességéről és kereskedelméről. Az itt ismertetett viszonyok, adatok tömege néprajzilag is hasznosítható, és felvilágosítást nyújt nem egy vonatkozásban a ma, illetőleg a közelmúlt viszonyaira vonatkozóan is. Hasonlóan lényeges a hatodik, a hajdúvárosok ugyanezen időszaki társadalmi viszonyait tárgyaló fejezet is. Poór János elsőnek a történeti statisztika eszközeivel próbál képet adni a hajdúvárosok társadalmáról, majd pedig a lakosság vagyoni differenciálódása alapján a XVIII. század eleji hajdúvárosi társadalom képét rajzolja meg.

Poór tanulmányát az egzaktságra való törekvés jellemzi. Ezért talán a kötelezőn túl is tiszteletben tartja a forrásokat, az adatokat. Jól érzékelhetően, szinte pozitivista alapossággal mutatja be a népélet ezerféleségét, differenciáltságát. Sikerül érzékeltetnie, hogy a népélet, amit Poór a hajdúvárosok XVII—XVIII. századi viszonylatában kíván bemutatni, ugyanúgy igen is meg nem is, számítás és változó állásfoglalás, illetőleg állandó küzdelem a pillatnyi helyzeteknek és megoldási lehetőségeknek megfelelően az élet további folytatásáért, mint ahogy a népélet mindig és mindenütt az. Lehet, hogy éppen emiatt a jó tulajdonsága miatt egyesek rosszaló megjegyzésekkel kísérik majd munkáját, hiszen ez esetenként illúzióromboló lehet, pedig éppen ez az érdeme: az egykori élet sokoldalú valóságában igyekszik megmutatni a hajdúvárosok változó életét. A tanulmányhoz járuló bőséges (234 adat) jegyzetanyag nemcsak a munka hitelét növeli, hanem a további kutatásokra nézve is hasznos eligazítással szolgál.

Mindezeket összefoglalva örömmel mondhatjuk el, hogy Poór János tanulmánya részben hasznosan egészítette ki, részben pedig szerencsésen foglalja össze a tárgyra vonatkozó ismereteinket, és ezzel jelentősen gazdagítja a hajdúság kutatásának eredményeit.

Dankó Imre

G. H. R. Von Koenigswald: Az ember története

Gondolat, Budapest, 1968. 169 p. — Fordította: Vértesné Meller Ágnes; az eredetivel egybevetette: Thoma Andor.

A vértesszőlősi leletek hazánkban is fokozták az érdeklődést az ember története iránt. Nemcsak a Vértes László felfedezte leletek körül létrejött széles körű tudományos és népszerűsítő irodalom igazolja ezt, hanem az is, hogy közel negyven évi pangás után könyvkiadásunk újból megjelentetett egy, az ember történetével foglalkozó olyan munkát, amely szakemberek számára ugyanúgy kielégítő, mint a nagyközönség részére. Ez a munka Koenigswald professzor könyve. A negyven évvel ezelőtti vállalkozás nagyobb szabásúnak hat, és Lambrecht Kálmán nevéhez fűződik (Az ősvilágok élete c. sorozat: *Az ősember előlei*. Dante, Budapest, 1927. 332 p. és *Az ősember*. Dante, Budapest, 1927. 380 p.). Lambrecht munkái időközben nemcsak elfogytak, hanem sok vonatkozásban kiegészítésre szorulókká és koncepcióikban is vitathatókká váltak. Feltétlenül szükséges volt egy, a legújabb kutatások eredményeit hasznosító, a korszerű tudományosság elvi és módszertani követelményeinek megfelelő összefoglalás közreadása. Az előttünk fekvő könyvecske terjedelem szempontjából meg sem állhat Lambrecht hatalmas kötetei mellett, jóllehet mindazt tartalmazza, ami abban helytálló, értékes. Ez a lényegretörő, rendkívül rövidre fogott összefoglaló, illetve szerzője, nagyszerűen ért a sűrítés tudományához; semmi lényegest el nem hagy, de minden fölöslegest mellőz, szigorú logikai rendet tart, szabatosan fogalmaz, fogalmakat tisztáz, szakkifejezéseket magyaráz.

Mindössze négy fejezetbe tömöríti mondanivalóját. Az első az emberi fejlődés problémájával foglalkozik, és ennek kapcsán meghatározza a geológiai időfogalmat, ismerteti a gerincesek differenciálódását, és bemutatja a „családfákat" az Eohippustól a lóig, illetőleg a Moeritheriumtól az elefántig. A második rész a főemlősökről szól. Ebben a fejezetben foglalja össze a szerző az emberi fejlődés kereteit és kritériumait. A következő, a harmadik rész még közelebb visz a tulajdonképpeni tárgyhoz: a fosszilis emberszabású majmokról szól. Itt mutatja be Koenigswald a különféle leleteket, az Australopithecus, a Pithecanthropus leleteket, a neandervölgyi ősembert és a kialakult Homo sapienst. Ezen előemberek bemutatása után, a negyedik részben, az emberréválás kérdésével foglalkozik. Rendkívül érdekes módon az emberréválás folyamatát a kultúra fejlődésével párhuzamosítja. A néprajztudomány szempontjából különösképpen ez a rész a fontos. Rendkívül jó összefoglalása az ősember világának, annak a világnak, amelynek nem egy csökevénye, nyoma a hiedelemvilágban, a szokások között, illetve, hogy szakszerűbben fejezzük ki magunkat, a „social anthropology" több területén mindmáig megtalálható. A négy fejezetet rövid előszó és egy külön előszó a magyar kiadáshoz vezeti be, valamint egy Kiegészítés című rész követi. A kiegészítésben Koenigswald négy ősemberi egység (az Australopithecus, a Homo habilis és a Homo erectus-félék, valamint a neandervölgyiek) képét rajzolja meg. Majd egy 98 adatos irodalomjegyzék következik, amely az emberi történet legkorábbi szakaszaira vonatkozó nemzetközi irodalom legfontosabb darabjait tartalmazza. Ezt egészíti ki egy 20 adatból álló bibliográfia a vértesszőlősi leletekkel foglalkozó munkákról. A nagyon tanulságos, könnyen kezelhető kézikönyvet név- és tárgymutató zárja. A könnyebb érthetőséget számos rajz, a fogalmi tisztázódást, kronológiai és szaknyelvi tájékozódást pedig több táblázat segíti elő.

A könyv minden számbajöhető lelet felhasználásával igen plasztikusan foglalja össze az ember fejlődéstörténetét a kezdetektől a mai embertípus kialakulásáig. Nagy haszna a munkának, hogy bizonyos módszertani ismertetést is nyújt, megmagyarázza, hogy egyetlen leletből, illetőleg a lelet körülményeiből hogyan és mikre lehet következtetni. Ezért aztán Koenigswald munkája nemcsak anthropológiai, hanem módszertani vonatkozásban is jelentős számunkra.

Dankó Imre

Gazdaságtörténeti Tanulmányok 6—7.

Tudományos Könyvkiadó, Bukarest.

Az erdélyi magyar tudományosság ezen nagyszerű megnyilatkozásáról, a *Gazdaságtörténeti Tanulmányok* első öt számáról, már beszámoltunk lapunk hasábjain (*Gazdaságtörténeti Tanulmányok* 1—5. Ethn. LXIX. [1958.] 2. 311—312.). Ez éppen tíz évvel ezelőtt történt, s minden reményünk megvolt rá, hogy a következőkben a sorozat további köteteit is bemutathatjuk. Ez a remény indokolta azt is, hogy akkor csak az első öt szám-

ról írtunk, jóllehet a recenzió elkészültekor már a 6. szám is ismert volt. De újabb számokra, nagyobb egységre várva ezt félretettük. Az ismertetendő, jobb sorsra érdemes sorozat azonban a 7. számmal véget ért, hiába vártuk a további köteteket, s így a 6. szám is ismertetés nélkül maradt. Sajnálattal vesszük tudomásul az értékes, a korszerű tudományosság minden eszmei és módszerbeli követelményét kielégítő, eredeti kutatásokon alapuló munkákat megjelentető kiadványsorozat halálát; és szomorú kötelességet teljesítünk akkor, amikor most az ismertetésből kimaradt 6. és 7. számot bemutatjuk.

A 6. szám kissé elüt az előzőektől, amennyiben kevésbé esemény-, illetőleg gazdaságtörténeti tanulmány, hanem inkább elvi, eszmetörténeti ismertetés. Ionescu Virgilnek, a fiatal román történészgárda egyik ismert tagjának, *Adalékok Nicolae Bălcescu gazdasági nézeteinek tanulmányozásához* című munkája magyar fordításáról van szó (fordította: Cseh Zoltán. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1957. 188 p. — A tanulmány eredeti címe: *Contributii la studiul gîndirii economice a lui Nicolae Bălcescu.* Editura Ştiinţifica, Bucureşti, 1956.). Bălcescu Nicolae, mint ismeretes, a múlt század közepi liberális értelmiség vezéregyénisége volt. A román társadalom sajátos fejlődése és saját eszmevilágának széles köre következtében messze túljutott a liberalizmuson, és a XIX. század derekától már a Romániában is aktuális haladóbb, a liberalizmus eszmevilágán és társadalmi célkitűzésein messze túlmutató mozgalmak vezéralakja lett. Közgazdasági, politikai, társadalomtudományi és történeti tanulmányaiban nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági kérdéseknek. Népe és hazája aktuális társadalmi és politikai kérdéseinek megfelelően gazdasági eszméinek gerincét az agrárkérdés alkotta. A mindinkább veszélyessé váló román agrárkérdés történetét behatóan tanulmányozta. A tanulmány elmélyülten foglalkozik a román hűbéri viszonyokkal, magyarázza a *Mihály vajda* által hozott asezamint (legatura) törvényt, felvázolja a román parasztság gazdasági-társadalmi fejlődését a XVII. század elejétől a XIX. század közepéig. Ismerteti a román fejedelemségek múlt század közepi intézkedéseit a földkérdés megoldására. Majd szerzőnk Bălcescu eszméit elemzi és szembeállítja a korabeli román társadalom uralkodó osztályainak eszméivel. Végezetre azt vizsgálja, hogy hogyan hatottak Bălcescu gazdasági eszméi kortársaira. A tanulmány Bălcescu gazdasági eszméinek beható ismertetésén túl azért is értékes a néprajztudomány számára, mert megismertet a román fejedelemségek XVIII—XIX. századi parasztjainak mindennapos életével. Az agrárkérdés sokoldalú megvilágítása nemcsak eseménytörténeti felsorolás, hanem a történeti, illetve egykorú életviszonyok konkrét ismertetései is.

A 7. szám kimondottan néprajzi munka. Szerzőjében, Kovách Gézában a romániai magyar történészek egyik szorgalmas, concepciózus tagját tisztelhetjük. Ez a munkája látszólag ipartörténeti, a zilahi céhekről szól, voltaképpen azonban széles látókörű korismertetés. Azzá teszi a szigorúan vett tárgy számtalan összefüggésének, kapcsolatának felderítése, elemzése. Kovách Géza tanulmánya viszonylag rövid terjedelme ellenére is monográfia, egy szigorúan körülhatárolt tárgykör teljes feldolgozása *(A zilahi céhek története. Egy kisváros ipari fejlődése a céhek felbomlásáig.* Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1958. 206 p.). Zilah a Szilágyság fővárosa, régi vásáros hely, jelentős iparos és kereskedő település volt. Városi intézményei nagy kiterjedésű környező terület központjává tették, hasonlóképpen iparosai is. A különféle zilahi mesterségekről már a XIV. századból vannak ismereteink. Szerzőnk Zilah városi fejlődését a céhek megjelenésével állítja párhuzamba. A városi fejlődés nem volt feszültség nélküli; Kovách igen plasztikusan ismerteti a XVIII. századi zilahi „belső" osztályharcot. Ezzel összefüggésben bemutatja a zilahi céhek XII. és XVIII. századi szervezetét, életét is. Külön szól az inasok és legények XVII—XVIII. századi helyzetéről, felvázolja az inas útját a mesterré válásig. Említést tesz a különböző céhszokásokról is. Majd a gazdasági-társadalmi fejlődést követve, külön fejezetben tárgyalja a zilahi mesterségek helyzetét, alakulását a XIX. század első felében. Ez az időszak a céhkötelékek meglazulásának kora, ekkor lép fel a tőkés fejlődés előrevetett árnyaként a tőke- és hitelhiány. Részletesen elemzi a céhes ipart tönkretevő kereskedelmi tőke behatolását. A céhszervezet dezorganizációja során szól a mesterségek elterjedéséről a falvakban, a céhmesterek vándorlásáról. Majd a zilahi céhek 1848 utáni bomló világát mutatja be, amelyen úrrá lesz a szabad verseny. Ezen átalakuló korszak inasainak és legényeinek munka- és bérviszonyaival külön is foglalkozik. Végül néhány jelentős zilahi céhes mesterség XVIII—XIX. századi munkamódszerét, eszközkészletét és termékeit ismerteti (tímár, csizmadia, gubás, fazekas, mészáros). A tanulmány a zilahi mesterségeknek a céhrendszer megszűnése utáni alakulása rajzával fejeződik be. A tanulmányhoz, melyet egy-két szövegközti rajz is gazdagít, kis okmánytár is járul. Kovách nyolc, rendkívül érdekes oklevelet közöl benne a zilahi céhekre vonatkozóan.

Dankó Imre

Bartha László (szerk.): Népi hagyományok Borsodban

Az I. sz. Ipari Szakközépiskola Néprajzi Szakkörének Évkönyve I. Miskolc, 1968. 79 p. + 9 t.

A Bodgál Ferenc munkálkodása köré kialakult társadalmi néprajzi gyűjtőmunka egyik érdekes eredményét szemlélhetjük a rotaprintes eljárással, 400 példányban kiadott füzetben. Bartha László, a szakkör vezető tanára elsőnek a szakkör történetét, munkáját ismerteti. Ezt követik a szakkör tagjainak dolgozatai: Varga János: *Vadfogási módok Abod községben;* Sütő Ferenc: *A hagyományos paraszti gazdálkodás Legyesbényén;* Jávor László: *Lakodalmi versek Legyesbényén;* Dávidházy Anna—Mihályi Ilona: *Babonás történetek Kisgyőrből.* Ezután egy aláíratlan cikk következik, mintegy bevezetőül az ez után sorakozó helynév cikkekhez A földrajzi névadás általános kérdései címmel. Majd Varga János közlését olvashatjuk *(Határ- és dűlőnevek Abodról).* Igen alapos Béres László anyaga *(Garadna község helynevei).* Minden közlemény adatgazdag, kutatóink jó forrásoknak, helyes kiindulópontnak tekinthetik őket. A közleményeket rajzos táblák és egy rövid német nyelvű összefoglaló kísérik. Annak ellenére, hogy a közlemények igen különbözőek, mindegyik méltó arra, hogy közreadásra kerüljön. Mindegyiken látszik az erőteljes tanári irányítás. Ezáltal a közlemények részben egységes képet mutatnak, részben pedig szakszerűbbek lettek. Minden körülmények között örülnünk kell, hogy egy középiskola, mégpedig ipari szakközépiskola, ilyen természetű dolgokkal foglalkozik — külön öröm, hogy ilyen színvonalon. Érdeklődéssel várjuk a szakkör következő évkönyvét.

Dankó Imre

Kiszely Gyula: Adatok a hámoripar történetéhez, különös tekintettel a borsodi vashámorokra

Történelmi Évkönyv II. Miskolc, 1968. 13—108. A Magyar Történelmi Társulat Borsod—Zempléni Csoportja Könyvtára II.

A Kassától kb. 30 km-re levő Alsó- és Felső-Mecenzéfet a magukat *mántanak* nevező, Alsó-Ausztriából és Bajorországból idetelepedők alapították. A két falu a középkorban híres bányász- és vasfeldolgozó település volt, lakosai később elsősorban mezőgazdasági eszközök készítésére specializálták magukat.

A Bodva és a belefutó kisebb patakok felduzzasztott vize már a XIV. századtól kezdve alkalmas volt arra, hogy a vízikerék meghajtású kalapácsokat — hámorokat — működtesse. Ezek a hámorok csaknem hatszáz évig folyamatosan üzemeltek, a legutolsó pár éve, 1962-ben szüntette be működését.

A mecenzéfi vasművességről már több adatközlés jelent meg, de elsősorban az utóbbi másfél évtizedben indult meg tervszerűen a magyarországi vashámorok — köztük a mecenzéfiek — feldolgozása. A Kohászati Történeti Bizottság munkatársai régészeti feltárásokat, levéltári kutatásokat, helyszíni gyűjtéseket végeztek, s eredményeiket a KTB Közleményeiben s különféle szakfolyóiratokban publikálták. Kiszely Gyula most megkísérli, hogy először a borsodi vasművességről adjon áttekintést, majd, miután feltételezi, hogy az itteni hámorok felépítése is azonos volt a mecenzéfiekkel, ezekkel foglalkozik részletesen.

A Borsod megyében végzett régészeti feltárások arról tanúskodnak, hogy egyes helyeken, így Imola és Trizs határában bucakemencékben vasat olvasztottak már a X—XII. században. Később itt a vaskohászat megszűnt, majd a XVIII. században a Bükk hegységben Fazoláék vasat fedeztek fel, s ez a vasipar lesz az alapja a mai nehéziparnak. A Bükk hegységben azonban nemcsak vaskohászat, hanem vasfeldolgozás is volt, az itteni hámorok, az 1790-ben létrehozott szilvásváradi, az 1833-ban épített szendrői, az 1851 körül működő jósvafői hámor hasonló lehetett, mint a Mecenzéfen működők.

A dolgozat a következő fejezetekből áll: I. A borsodi vaskohászat kialakulása, II. Hámoros céhek szabályzatai (1. Céhszabályok módosítása, 2. Céhfegyelem, céhbíráskodás, 3. A termelés szabályozása, 4. A kereskedelemre vonatkozó céhszabályok), III. A vízierő meghajtású hámor, IV. Transzmisszió meghajtású hámorok.

A II. fejezetben a szerző magyar fordításban szó szerint közli a mecenzéfi kovácscéh szabályzatát 1639-ből, melyet azonban bőven kivonatolva Robonyi Géza már 1896-ban közreadott *(Részletek a rég céh-életből.* Iparosok Olvasótára II [1896] 79—86.). A közlésből az derül ki, hogy a mecenzéfi hámoros és a többi mezővárosi céhek szabályzata között lényeges különbség nincs. Számunkra többet mondanak az 1770—1818 között vezetett céhkönyv adatai. Az 1772 februárban 13 pontba foglalt rendszabályok a termelés mennyiségére is értékes adatokat tartalmaznak. Így például egy mester naponta 8 kapát, ugyanannyi lapátot, ekevasból 4 debrecenit vagy törököt, vagy falusit készíthetett, kétágút, csákányt, amennyit tudott.

Hogy a mesterek kapzsiságának, versenyének útját állják, meghatározták később is a termelhető mennyiség maximumát. A szerző táblázatba foglalja az 1716—1816 közötti évszázad alatt készített különféle munkák napi mennyiségét, és megállapítja, hogy a termelés a szigorú szabályok miatt nem emelkedhetett. Adatokat közöl arról, hogy a többet termelő mestert megbüntették. Hasonló módon a kereskedést is szabályozták. Kár, hogy a céhkönyv adatai a XIX. század elején véget érnek, a megyei limitációk anyagát pedig a szerző nem eléggé aknázza ki, noha néhány ezek közül már megjelent (Bodgál Ferenc: *Kovács limitációk Magyarország északi területéről a XVII—XVIII. századból.* Néprajzi Közlemények IX/1 [1964], 272—291.).

A III. fejezet a tanulmány gerince. Ebben közli a szerző a legtöbb képanyagot, a hámorok teljes műszaki leírását, az épületet, a víztároló medencét, a duzzasztót, vízikereket, hámorkalapácsot, köszörűt, a kovácstűzhelyet és fújtatót. Részletesen közli a szerszámok rajzait; a fogók, kalapácsok, egyéb eszközök típusait. Az idősebbek elbeszélései és a műszaki irodalom alapján ismerteti az ásó- és kapagyártás technológiáját. Röviden foglalkozik a kovácsok fejjeleivel; a nagy zajban ugyanis a kovácsok jelbeszéddel közölték, ha a víz lassítását, gyorsítását vagy leállítását kérték.

A IV. fejezetben közölt transzmissziós meghajtású hámorok nagy része a múlt század utolsó harmadában keletkezett, illetve a régebbi hámorokat ekkor alakították át, így a mecenzéfi *Pöhm Simonét.*

Néhány ismert rajzot közöl a szerző a hámorok védjegyeiből, illetve mesterjegyeiből, úgy véljük ez a szám még jelentős mennyiségben bővíthető, hiszen Zeitlingernek az osztrák kaszahámorokról írott munkájában több mint 100 mesterjegy szerepel.

Az 1920-as államhatárok után az országnak új kapakészítő műhelyekről kellett gondoskodnia. Mecenzéfi kovácsokkal hámort építettek Jósvafőn és Tállyán, s rövid ideig ezekből a hámorokból fedezték az ország kapaszükségletét. Ezeknek a hámoroknak működésére azonban alig van adatunk. Később Salgótarjánba telepítettek le mecenzéfi mestereket, s a ma használatos kapákat is itt készítik.

Kiszely Gyula tanulmánya nem old meg minden problémát, s a mecenzéfi hámorokkal és produktumaikkal az etnográfusoknak is foglalkozniuk kell. Munkája a mesterségekkel foglalkozóknak éppen az alapos műszaki leírások révén nyújt segítséget, de a hámorépítkezés leírásánál jól használja fel a néprajzi adatokat is.

Bodgál Ferenc

Banner János: A Lehelkürt szolgálatában

(Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 3.) Szolnok, 1968. 58 l.

Múzeumaink feltárása egyik legszebb feladata a ma élő múzeológus nemzedéknek. Sorra-rendre dőlnek ki mellőlünk a régi nagyok, akikről szinte alig tud valamit a fiatalabb nemzedék. Pedig minden múzeumtörténeti munka egyúttal művelődéstörténeti tanulmány is.

Az a néhány esztendő (1913—1920), amelyet Banner János Jászberényben töltött és azok az emlékek, melyet mindannyiunk okulására papírra vetett, olyan hiteles emlékét adják a jászberényi társadalomnak, mint ezenkívül semmi még. A jött-ment tanár, éppen mert nem kötötték eltéphetetlen szálak senkihez, úgy képes látni és jellemezni a város (közben elsősorban a múzeum) életét, amit sok helybeli redemptusleszármazott aligha tudott volna megtenni.

A fiatal helyettes tanár szinte váratlanul és bizonyos fokig véletlenül került a múzeum élére. Átvette az egész gyűjteményt, amely a régi Jászkürt-szálló — akkor rendőrség — stílusos épületének három, szerfölött ritkán szellőztetett szobájában volt elhelyezve. Ami három újabb és régebbi szekrényben és egy hosszú asztalon elfért, az egymás hegyén-hátán összezsúfolva feküdt. A zászlók a nem egészen száraz falakhoz

támasztva, a Lehelkürt (bőrtokjában lakattal gondosan bezárva) a mammut csontokkal együtt az asztalon hevert, az egyiptomi hamis Usepti és egyéb szobrok, a Reichstadti herceg képével ellátott altwien csésze, néhány japán porcellán, őskori edény, vaskori pajzsdudor békés egyetértésben szunnyadoztak a vastag porréteg alatt. És Banner János páratlan szorgalma igazi múzeumot varázsolt e szomorú, de az akkori múzeumokra tipikus gyűjteményből. Szerepe volt ebben a nyaranta Kolozsvárott rendezett múzeumi tanfolyamoknak is, ahol Pósta Béla és Buday Árpád készítette fel a jövendő múzeológusait.

A régészetben nemzetközi szaktekintélyt jelentő Banner Jánosról ma már kevesen tudják, hogy fiatalkori érdeklődése és munkássága is kimondottan néprajzi jellegű volt. A Békésen töltött nyári vakáció eredménye egy terjedelmesebb tanulmány *(A békési magyarság népi építkezése. NÉ 1911. 129—149.)* lett. Ez egyúttal első jelentkezése szakirodalmunkban. Majd minden év meghozza a maga termését *(A félhajó.* NÉ 1912. 39—41. — *Békési cigánylakások* NÉ 1913. 308—311. — *Jászberényi sírkeresztek.* NÉ 1914. 98—108.), és Szegedre kerülve sem szakad el egykori területétől *(Kankófa.* Magyar Nyelvőr, 1921. 146. — *Adatok Békés megye településföldrajzához.* Föld és Ember, 1924. 16—21), de lassan a helyi problémákba is beledolgozza magát *(A szegedi halászbárka.* Dolgozatok, 1929. 75—91.). Az említett dolgozatok megszületésének körülményeiről, a gyűjtésről sok szó esik a visszaemlékezésekben.

Mindez persze le nem tagadható értéke a sok humorral, közvetlenséggel megírt memoárnak, számunkra azonban mégsem ez jelentette a legnagyobb élményt. Azon szerencsések közé sorolhatom magam, akik még hallgathatták Banner professzor úr egyetemi előadásait. Bevallom férfiasan, sok minden kihullott már emlékezetemből, ami a konkrét tényeket illeti. Ám sohasem fogom elfeledni gerinces magatartását. Hozzá bízvást mehettünk *emberi* problémáinkkal, tudtuk, hogy komolyan veszi azokat, és segít bajaink leküzdésében. Izzó tudományszeretetét, szilárd jellemét őszintén csodáltuk; meg nem alkuvó igazságosságát tiszteltük, felénk sugárzó szeretetét hálásan fogadtuk. Vajha még hosszú éveken keresztül törleszthetnénk — a valójában soha igazán ki nem egyenlíthető adósságainkat.

Kőhegyi Mihály

Sahlgren, Nils: Äldre svenska spannmålsmått

(Régi svéd gabonaűrmértékek) Stockholm 1968. 208 oldal. Német kivonattal. (Nordiska museets Handlingar 69.)

A gazdaságtörténeti iskola alapító nagynevű svéd tudós, Heckscher Eli kutatásaiban szembeállítja egymással a svéd mezőgazdaságtörténet két jelentős szakaszát. Ezek egyike a XVI. századi „barbár jólét" korszaka, amikor az „animálikus eredetű" táplálékok szerepe nem sokkal maradt alatta a mainál. A másik korszakra, a XVIII. századra, a gabonaneműek nagyméretű fogyasztása jellemző, miközben a hús alárendelt szerepet kap a táplálkozásban. Heckscher e kiélezett tézist országot átfogó statisztikákkal támasztja alá. A meglepő eredményt a kutúrtudományok képviselői természetesen nem hagyták megjegyzés nélkül. Főleg a XVIII. századi gabonafogyasztás méretét vonták kétségbe. A bírálók közül Hannerberg D. találta legjobban fején a szöget, amikor megállapítja, hogy Heckscher az egy főre eső gabonafogyasztás kiszámításánál hibás űrmértéket vett alapul, helyesebben egy középsvéd, korabeli űrmértéket általánosított. Ebből következett a, ha összefüggéseiben nem is döntő, de mégis téves túlértékelés, egy jelentős módszertani hibaforrás.

E példát, illetve tévedést, jellemzőnek találom az itt ismertetett űrmértékekkel foglalkozó munka jelentőségének aláhúzásakor. E témában az elmúlt évtized kutatása azonban fontos eredményeket hozott Svédországban. A munkát a kultúrföldrajz stockholmi professzora, Hannerberg D. vezette. Mindenekelőtt megállapították a rőf méret viszonyát az országos átlaghoz: mind hossz-, mind űrmérték minőségben. A Hannerberg-féle iskola részleteiben kutatta az űr- és a hosszmértékek közötti bonyolult viszonyokat, így a gabonaűrmértékek és a szántóföldi hosszmértékek összefüggéseit. A mai nyelvhasználatban előforduló *tunnland* (0.4936 hektár) az űrmérték *tunna*-val kapcsolatos: az űrmértékben foglalt gabona egy *tunnland* bevetésére szolgált. Adózáskor és egyéb szolgáltatások alkalmával a gabonát, már a XII. századtól, mindig olyan edényekben mérték, amelyeket a szántók felmérésekor használt *láb* és *rőf* méretek segítségével szerkesztettek. Ebből természetesen következik, hogy az önellátó paraszti agrártermelés korszakaiban

olyan szántóföld mértékeket használtak, amelyek elnevezése az űrmértékekből származott. A *tunnland* mellett megtaláljuk a *skäppland* és *spannland* mértékegységeket, amelyek a *skappa* és *spänn* több dialektusban ma is ismert faedényekre céloznak.

Az említett űrmértékek az idők folyamán sokat változtak egy meghatározott területen belül is. Ezzel megváltozott a hosszmértékekhez való viszony is. Egyfajta országos átlagról tehát nem lehetett beszélni. A *skappa* az ország déli és délnyugati részén fordult elő, így Dánia és a kontinens felé mutat., míg a *spänn* a XVI. századi középsvéd államigazgatás félhivatalos űrmértékegysége. A *skäppa* terjesztésében, majd az állami tilalom ellenére való fennmaradásában jelentős szerepet játszott az a tény, hogy ez a szó került be a bibliafordításba! A decimál rendszer teljes meghonosodásáig, a múlt század végéig, megtaláljuk mindkét űrmértékegységet (és mellettük persze másokat is, főleg a két uralkodó típusból eredőket), amelyek a népi kultúra jelentős tartozékai voltak.

Egyfajta normalizálási törekvés már igen korán jelentkezik: ezt megtaláljuk az első (XIII. századi) tartománytörvényekben. Országos átlag létrehozásáról azonban, a XVII. század előtt, nem lehet beszélni. Mindennek ellenére nem volt semmiféle anarchia az űrmértékek használata körül az idők folyamán. Az itt ismertetett munka lényege éppen az, hogy rámutasson az űrmértékek megszerkesztésének alapelvére, amely a történeti időkben mindvégig azonos volt. Ez ugyanis meghatározott geometriai elvek szerint történt. A szerző anyagát a mindmáig megőrzött gabonaűrmértékekre alapítja. Kb. 500 faedényt analizált egy kultúrtörténész számára meglehetősen bonyolult matematikai eljárással. Eredményt azonban csak így tudott elérni! Mindenekelőtt „kirostálta" a négyszögletes alapú edényeket: az ősi, a *kerekalapú* űrmérték volt. Svédországban három űrmértékegységet használtak a decimál rendszer bevezetése előtt, mindhárom a rőfméretből indul ki. Így: a *német hansai rőf* (55,2 cm), a *svéd rőf* (59,4 cm.) és a *själlandi dán rőf* (62,8 cm). Az űrmértékek megszerkesztésénél a rőf alapegységei, a láb és a hüvelyk, szolgáltak kiindulásul. A szerző anyagának analizálásakor az edények hosszának, átméretének és diagonálisának méreteiből indul ki, majd az ezekből kapott kombinációkat elemzi és állítja rendszerbe. Az így megállapított relációkból azt következteti, hogy az űrmértékkészítők leggyakrabban *az egyiptomi triangluláris:* 3 : 4 : 5 proporció alapján dolgoztak. Egy másik változat, amely egy XIII. századi püspök tényekedéseire vezethető vissza, és a schoneni tartománytörvény segítségével terjedt el, az 1 : 2 proporció elve. Egy sor űrmérték eltér természetesen ezektől a szerkesztési elvektől, de a döntő átlag besorolható e két csoportba. A szerző eredménye, amely különben mindvégig munkahipotézise volt, így a következő: a svéd kézművesek egy *duodecimális* elvből indultak ki űrmértékeik megszerkesztésekor, az eljárásmód pedig egy egyszerű űrgeometrikus rendszerbe illeszthető bele. Az ősforrás minden esetben egyházi eredetű. Ennek illusztrálására hosszan kitér a szerző a dán Skaelkørs városka templomfalának nevezetes karcolatára. Ez ugyanis egy hosszmértéket és egy két átlós kört ábrázol. A sokat vitatott és többféleképpen magyarázott XIII. századi karcolat megnyugtató választ kap Sahlgren tolmácsolásában: az általa megállapított matematikai szerkesztési képlet segítségével vitán felül egy űrmértékkel van dolgunk, amelynek komoly szerepe lehetett abban az időben, amikor Själland élénk kereskedelmi (ahol a gabonának fontos szerepe volt) kapcsolatban állt Németországgal.

A katolikus egyház által közvetített geometrikus ismeret (amely pedig klasszikus örökségekre épül) tehát töretlenül él egészen a paraszti társadalom felbomlásáig. Ezt a geometrikus tudást egyformán megtaláljuk mind a telkek és szántók, mind az űrmértékek megszerkesztésénél — a szerző szerint nem sejtett intenzitással. Hogy ez az ismeretanyag miképpen maradt fenn, őrződött meg, arra nincsen semmi írásos támpontunk. A megtartás alapja maga a szájhagyományra épülő paraszti kultúra.

Szabó Mátyás

Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini

Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna. Redakcija, uvod i komentari -Denana Buturović. Sarajevo, 1966. 230 p.

A boszniai és hercegovinai muzulmán epikus népi énekek jelen gyűjteményét a szarajevói *Zemaljski muzej* jelentette meg 1966-ban. A gyűjtemény anyagát Hörmann Kosta gazdag, kéziratban levő, hagyatékából emelték ki, amely egy teljes emberöltőn át ismeretlen volt mind a szakemberek, mind a népköltészet iránt érdeklődők számára. Hörmann Kosta 1850-ben született Bjelováron, bajor bevándorlók utódaként. Iskoláit Bécsben végezte, ahonnan mint hadnagy került a Határőrvidékre. 1872-ben tisztviselő lett a

bjelovári vármegyénél. A határőrvidéki kormányzóság megszüntetése után Zágrábba került. 1878-ban Filipović báró megbizottjaként a megszállt Szarajevóba ment, ahol a kormánynál töltött be magas funkciót. 1888-ban kinevezték a Zemaljski muzej vezetőjévé, és Hörmann lett a *Glasnik* Zemaljskog muzeja, valamint a *Nada* illusztrált irodalmi folyóirat szerkesztője is. Az első világháború idején elhagyta Szarajevót, hogy hivatásos katonai tevékenységet folytasson Belgrádban. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása után már nem tért vissza Szarajevóba. Bécsbe költözött, ahol 1921-ben halt meg.

Hörmann kéziratos gyűjteménye, amely a múlt század végén, viszonylag rövid idő alatt — 1887—1890 között — jött létre, kevés kivételtől eltekintve a Bosznia és Hercegovina területén élő muzulmánok népi énekeinek tárháza. E testes és értékes gyűjteményből Hörmann Kosta és munkatársai már az 1888- és 1889-es évek folyamán kiemeltek 75 szöveget, amelyeket két kötetben jelentettek meg: *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sabrao Kosta Hörmann, savjetnik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Knjiga prva, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1888; knjiga druga, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1889. Ily módon Hörmann Kosta lett a boszniai és hercegovinai muzulmán epikus népi énekek első kiadója. A gyűjtemény második kiadása is Szarajevóban jelent meg 1933-ban: *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, sabrao Kosta Hörmann 1888. do 1889. Copyright by Alija Kurtović i Jakša Kušan.

Hörmann kiadott gyűjteménye első kötetének előszavából kitűnik, hogy folytatni akarta gyűjtőmunkáját. Második kötetében pedig arról tudósít, hogy a gyűjtemény harmadik kötetének kiadását is tervbe vette. Szólott anyagának rendszerezési elvéről is, valamint a kötetbe kerülő szövegek karakteréről. Így e mostani kötet sajtó alá rendezőjének az a feltevése, hogy a tervezett kötetbe az újabb, XIX. sz.-i énekek kerültek volna s néhány szöveg *Smail-Aga Čengić*-ről. Hörmann tervei nem realizálódtak. Kéziratos gyűjteményének nagy része — 40 szöveg — a Zemaljski muzej könyvtárának birtokában van, 6 szöveg pedig Sokolović Osman tulajdonát képezi. Ez a 46 szöveg jelenti Hörmann gyűjteményének alapját, amely sajnos nem teljes. A harmadik kötet szerkesztése során római számokkal jelölték meg a kötetbe kerülő anyagot LXXVI-tól LXXXVIII-ig (ugyanis a kiadott gyűjtemény második kötete LXXV-tel zárul); a LXXIX—LXXXV-ig terjedő számok hiányoznak, ebből arra lehet következtetni, hogy az anyagnak ez a része elveszett. A hiányzó anyagrészekre vonatkozóan Hörmann örökösei sem tudnak felvilágosítást nyújtani.

Mielőtt részleteiben foglalkoznánk a kötettel, nem mulaszthatjuk el, hogy rá ne mutassunk a kötet sajtó alá rendezőjének, Buturovićnak azon érdemeire, hogy nem csupán közzéteszi Hörmann szövegeit, hanem egyúttal eloszlatja azokat a kétségeket is, amelyek Hörmann anyagával kapcsolatban a szakmai közvéleményt foglalkoztatták. 1898—1899-ben Zágrábban került kiadásra dr. Marjanović L. szerkesztésében a: *Junačke pjesme* (Muhamedovske) III—IV. kötete. Marjanović gyűjteményének gerincét a muzulmán epikus énekek ún. végvidéki formája adja, amely a cselekmény kettős vonalának következetes felépítésével és fejlett scenikai megoldásaival erősen elüt a Hörmann által prezentált formától, ugyanis utóbbiak cselekményvitele és scenikai megoldásai nem olyan fejlettek. Mindez arra vezetett több kutatót is, hogy Hörmann szövegeit nem tekintették a területre jellemző autochton példáknak. Buturović Đenana megállapításai szerint a muzulmán epikus énekek végvidéki formája, az ún. végvidéki (Határőrvidék) típus egyrészt az énekmondók meghatározott csoportjának hatását érezteti magán, másrészt a XIX. századi Határőrvidék társadalmi-történelmi körülményei is kedveztek virágzásának. A muzulmán epikus ének végvidéki típusa ma is ismert Bosznia és Hercegovina területén, de nem terjedt el oly mértékben és olyan intenzitással azon a területen, ahonnan Hörmann változatait gyűjtötték, hogy a gyűjteményben szereplő típust felülmúlta volna. Még ma is találkozni Bosznia kevésbé kutatott — főleg keleti — részein olyan epikus énekekkel, amelyek formájukat tekintve rokonságban vannak a Hörmann gyűjteményében közzétettekkel. A muzulmán epikus énekeknek ezt az általános formáját Hörmann kéziratos anyaga is megerősítette, ami szintén egyik bizonyítéka az énekforma szélesebb körű elterjedtségének.

Hörmann közzétett és kéziratos anyagára egyaránt a muzulmán epikus ének vegyes típusa a jellemző, amely Bosznia és Hercegovina szerte a legelterjedtebb. 44 szöveg elemzése alapján 34 szöveg ezt a típust képviseli, 9 szöveg a déli típushoz tartozik, és csupán 1 szöveg tartozik az ún. végvidéki típushoz. A vegyes típus Bosznia és Hercegovina központi, keleti, délkeleti, észak-nyugati, északi és déli részeire jellemző. A szövegek tartalmát tekintve a végvidéki hősök és magyar vitézek kerülnek megéneklésre bennük, valamint a XVI—XVII. századi történelmi események.

A muzulmán epikus énekek gyűjteményének létrejöttében nagy szerepe volt Hörmann gyűjtőgárdájának, amelyből öt személy emelkedik ki: Spoljać Mihovik jajcai

tanító, DRAGIČEVIĆ Toma, ČOKIĆ Jovan, BAŠAGIĆ Safvet-Beg, valamint HALILBAŠIĆ Suljaga, de gyűjtésük módszereiről nem tudunk jóformán semmit — csupán annyit, amennyit maga a gyűjtött anyag is elárul. Nem tisztázott kérdés az sem, hogy maga HÖRMANN részt vett-e személyesen is a gyűjtőmunkában? Az adatközlők (énekmondók) közül legjobban DRAGIČEVIĆ Toma adatközlője, *Mehmed Dizdarević* és ČOKIĆ Jovan *Pašo Cute* nevű adatközlője emelkedik ki.

A kötetben közölt szövegek közül a „Kninski Hajder-beg" (1. sz.) és a „Jnaštvo Mujina Halila, a ženidba Arap-pašić Ibra sa Fatimon paše od Berkota" (2. sz.) c. énekek igen közel állnak a végvidéki típushoz, mert mindkettőben kísérlet történik a cselekmény kettős vonalvezetésére. A kiteljesedett végvidéki típust a „Kumalića Zlata i Grga Antonić" (3. sz.) c. ének képviseli.

A muzulmán epikus énekek déli típusát a hercegovinai muzulmánok epikus énekei képviselik, amelyek tartalmukat tekintve a XIX. századi felszabadító harcokat megéneklő montenegrói-hercegovinai énekek ciklusával mutatnak rokonságot.

Mehmed Dizdarević rogaticai énekmondó szövegei jellegzetes példái az általános muzulmán epikus éneknek, amelyekre a cselekményvitel következetes egyirányúsága a jellemző. *Dizdarević* szövegei Raca-ban kerültek feljegyzésre, ahol ez a kelet-boszniai énekmondó akkoriban munkán lehetett. Néhány szövegénél megjegyzi a gyűjtő, hogy azokat guszla kísérettel adta elő. Énekeinek uralkodó témája: az akadályokkal teli házasságkötés, amely gyakran a leányrablás útján realizálódik. Történeteinek visszatérő hősei, főszereplői vannak. Ilyen visszatérő személyek pl. *Hranjica Halil*, valamint Halil testvére *Mujo* és annak fia *Omer*. Szövegei közül megkülönböztetett figyelmet érdemel az „Izbavija Begzade Ličkog Mustaj-Bega iz tamnice od Izmira kralja" (4. sz.) c. ének, amely 3544 verssorával a kéziratos gyűjtemény leghosszabb szövege, maga a guszlár bevezető 42 sort tesz ki. Íme néhány sor e félig tréfás guszlár bevezetőből hevenyészett fordításban:

Most az egy igaz Isten nevében
Ahol ülünk, hogy vigadozzunk is,
Isten minket mindig örvendeztet
És minden kintól megóvott minket:
Nehéz kintól, ellenség kezétől
Adósságtól, hitetlen baráttól.
Jaj, a farkasnak, ha hust nem eszik
És szamárnak lovakkal egy sorban stb., stb.

Dizdarević szövegeire, amint már említettük, a cselekményvitel következetes egyirányúsága a jellemző, ez alól csupán a fent említett 2. sz. ének a kivétel. Szövegeiben a megváltozott szituációra utaló momentumokat nem emeli ki, nem találkozunk átvezető sorokkal, strófákkal.

Pašo Cute énekmondó szövegeivel HÖRMANN kiadott gyűjteményének mindkét kötetében is találkozunk. Minden szövegére jellemző a cselekmény egyenes irányú vonalvezetése. Az átmeneteknél mindig hasonló versszakokat alkalmaz. Szövegei közül a jelen kötetben közölt „Ženidba Dizdarević Meha" (6. sz.) és a már publikált „Zarobljenje Rakocija bana na Mrkalju" címűek közeli rokonságban állnak egymással mind témájukat (házasságkötés akadályokkal), mind felépítésüket tekintve.

A szövegek verssorai a délszláv hősi epikára jellemzően mindig tízszótagúak.

Jelen gyűjteményben 15 szöveg került közlésre és 29 énekszöveg tartalmi kivonata. Mindkettőhöz kapcsolódik a jegyzetanyag, amely magába foglalja a gyűjtőkre és adatközlőkre vonatkozó ismert adatokat is. A közölt szövegeket és kivonatokat még rövid kommentár is kiegészíti, a kötet térképmellékletén pedig bemutatásra került az a terület és azok a helyek, ahonnan HÖRMANN szövegei származnak. A már publikálásra került anyag Szarajevó—Foča—Gacko vidékéről való, kéziratos gyűjteményének szövegei pedig Szarajevó—Rogatica—Foča és Gacko területéről.

Az anyag szerkesztése során — jegyzi meg BUTUROVIĆ Đ — szükségessé vált a szövegek közérthetősége tekintetében néhány kisebb korrekciót végezni azokon, már csak azért is, mert különböző műveltségi fokon álló gyűjtőktől származnak. Ilyen javítást jelent pl. a nagy kezdőbetű helyes használata, az új helyesírás szerinti interpunkció, a helyesírási hibák kijavítása, valamint a mai ortográfiához való közelítés.

A magunk részéről csak az elismerés hangján szólhatunk erről az értékes gyűjteményről, amelynek ismerete ahhoz is hozzájárulhat, hogy hazánk és a Balkán több évszázados kölcsönös történeti és művelődési kapcsolatait jobban megvilágítsa.

KISS MÁRIA

F. G. Payne: Welsh peasant costume

National Museum of Wales ,Welsh Folk Museum. Cardiff, 1964. 16 p. + 16 t. — A walesi parasztviselet.

A rövidsége ellenére is alapos tanulmány eredetileg a *Folk Life* című folyóiratban (Journal of the Society for Folk Life Studies, Vol. II. 1964.) jelent meg. A szerző különböző ábrázolások alapján (a füzetben közölt legrégebbi 1649-ből származik) írja le és elemzi a walesi parasztok ruházatát. Főleg a női ruházatot ismerteti, ez gazdagabb volt, és az idők folyamán inkább változott, míg a férfiviselet egyszerűbb, és nagyobb állandóságot mutat. A közölt képek zöme a múlt század derekáról való. Belőlük is láthatóan a walesi parasztviselet, mely a századfordulóra teljesen eltűnt, nagyjából a mi századvégi városi polgárviseletünknek felelt meg. A tanulmány igyekszik egyrészt a viselet gazdasági-társadalmi alapjait, másrészt történetiségét feltárni és bemutatni. Összefoglalásként a szerző a walesi parasztviseletet három fejlődési korszakba osztja be. Az első korszak az az időszak, amikor egy adott időszak parasztviselete helyileg fejlődik és anyagában, színeiben, egyes részleteiben szerves része, esetleg jellemzője; a sokféleképpen tagolt paraszti társadalom fejlődésének megfelelően a viselet megromlik, mindinkább elhagyják. Ekkor egyesek idealizálják a paraszti viseletet és nemzeti viseletként próbálják fenntartani, átmenteni. A harmadik korszak az, amikor a paraszti viselet már eltűnt és csak újraélesztett formájában létezik. Bizonyos ünnepi alkalmakkor használják, de még inkább előadócsoportok ruházata, illetőleg mint ajándékként kezelt viselet vagy viseleti darabok ismertek.

DANKÓ IMRE

Iorwert C. Peate: A late 15th Century House.

(Hendre'r ywydd Uchaf, Llangynhafal, Denbighshire.) Cardiff, 1967. 16 p. — Egy tizenötödik századvégi ház.

A Walesi Nemzeti Múzeum St. Fagansban működő néprajzi múzeumának (Welsh Folk Museum) 1953-ban FOULKES J. E. felajánlotta Llangynhafalban levő öreg, a XV. század végéről származó házát. Az örömmel fogadott ajándékot a múzeum 1954-ben lebontotta és St. Fagansba szállította. Az ottani szabadtéri néprajzi múzeum akkori munkálatai miatt csak 1959-ben kezdtek hozzá a felállításához. 1962-ben lettek vele készen, és tették hozzáférhetővé a közönség számára is. A sok értékes részlettel bíró öreg ház iránti nagy érdeklődést mutatja, hogy PEATE I. C. ismertetője, mely először 1962-ben a *The Transactions of the Denbighshire Historical Society*-ben jelent meg, első különnyomatában gyorsan elfogyott, s a most ismertetésre kerülő példány már a második kiadásból való.

PEATE I. C. a walesi népi építészet avatott kutatója, a kis füzetben aprólékos gonddal mutatja be ezt az öreg, favázas, szalmatetős építményt. A ház falai hasítványfonatúak és tapasztottak, a tetőt tartó farészek egyénien hajlók. Alaprajzilag a ház öt helyiségre tagolódik. Ebből két helyiség tehénistálló (cattle). Ezeket egy két, egymással szemben álló, a ház két oldalára nyíló ajtós közlekedő helyiség (service) választja el a konyhától (hall), amelynek közepén áll a teljesen nyitott, természetes lapos kő-támfalas kandalló (hearth). Előtte egy kétvégű vas tüzi-kutya (double-ended firedog) áll. A szabadtűzhely füstjét két, egymással szemben álló, huzat létesítésre szolgáló, elhúzható fatáblás, erős faráccsal védett szellőztető ablak húzza ki. A konyhából lehet bejutni a hálókamrába (bedchamber). A rendkívül archaikus, a walesi népi építkezésre annyira jellemző ház újra való felépítésével kapcsolatos kérdéseket is megemlíti a szerző. Egyébként az öreg ház leírását gazdag, a részletekre nézve is alapos felvilágosítással szolgáló fényképek kísérik. Mind a leírásból, mind az illusztrációkból következtethetőleg ezen ház-áttelepítés nemcsak régiségénél fogva mintája, példaképe lehet a hasonló munkálatoknak.

DANKÓ IMRE

Farmhouses and cottages in Wales

A picture book. National Museum of Wales, Welsh Folk Museum, St. Fagans.Cardiff, 1967. 28 p.

A cardiffi Walesi Nemzeti Múzeumnak a közelében fekvő St. Fagansban működő néprajzi része (Welsh Folk Museum St. Fagans) PEATE Iorwert C. vezetésével egyik központja az angliai, de főleg a walesi népi építészet kutatásának. Magának PEATÉnek a walesi házról írt mintaszerű monográfiáját jelentőségének megfelelően külön kell majd ismertetnünk *(The welsh house.* Liverpool, 1944). Nem csoda, ha itt, St. Fagansban, láthatjuk a szabadtéri néprajzi múzeumok egyik legérdekesebbikét. Az előttünk fekvő albumocska ennek a szabadtéri néprajzi múzeumnak az építményeit mutatja be egészoldalas képekben, alattuk rövid, jól összeállított magyarázatokkal. A St. Fagans-i szabadtéri néprajzi múzeum építményei kivétel nélkül áttelepítések — még akkor is, ha az építmények oly imponálóan régiek, mint amilyenek. Az időjárástól jól konzervált fa, illetve farészes, aztán kőépítmények majd minden nehézség nélkül áttelepíthetők voltak, ha még oly öregek is. Az áttelepített építményeket új helyükön megfelelő környezetben, saját berendezéseikkel felszerelve építették fel. Az építmények hibásodásait kijavították, a karbantartás, állagmegóvás folyamatos és alapos. Ezért aztán úgy néznek ki az építmények, mintha újak volnának. De ez az újdonság nem zavaró, mert éppen az áttelepítés biztosította az építmények patináját, „használtságát", valódiságát. A walesi tanyaházak (farmhouses) rendszerint kőből épültek, palával vagy cseréppel fedettek, szabad tűzhelvesek, többségükben kandallók, többszintes és a padlásteret is kihasználók. Jellegzetes formáik, tömeghatásuk van, egyszerűségükben is vonzóak. Különösen artisztikusak a favázú házak, amelyeknek a gerendaközeit kövekkel vagy szabályos rakástechnikával téglákkal töltötték ki. A favázas kő- vagy téglaházakból is építettek emeleteseket. A zord időjárás arra kényszerítette a gazdákat, hogy a számosállatok istállóját a házzal egy fedél alatt helyezzék el. A cottage jelentése esetünkben nem faház, mint gondolhatnánk, hanem általában kis ház, falusi ház, népi építmény tekintet nélkül az építőanyagra és technikára. A kis képeskönyv sorra ismerteti a walesi népi építészet szakkifejezéseit is, az egyes épületrészek, építésmódok, épületfajták neveit.

DANKÓ IMRE

NÉPRAJZI HÍREK

Malán Mihály
1900—1968

1968. október 13-án elhunyt dr. phil. et dr. med. biol. MALÁN Mihály nyug. egyetemi tanár, a debreceni Kossuth Lajos tudományegyetem Embertani Intézetének egykori vezetője, a Magyar Biológiai Társaság Embertani Szakosztályának elnöke, a magyar antropológusok nesztora.

MALÁN professzor 1900. szeptember 16-án született Zólyomban. Tanulmányait Budapesten végezte. 1920-tól már tanársegédként, majd adjunktusként dolgozott az anatómus LENHOSSÉK Mihály által vezetett Embertani Intézetben. Ez idő alatt rendszerezte TÖRÖK Aurél professzor egykori híres craniológiai gyűjteményét. 1930-ban a Budapesti Testnevelési Főiskolán Antropometriai Laboratóriumot szervezett, és 1942-ig tartott ott antropológiai előadásokat. 1937-ben lett magántanár, 1940-ben pedig a kolozsvári egyetemre nevezték ki professzornak, ahol korszerű antropológiai intézetet szervezett, és „Múzeumi Füzetek" címmel folyóiratot indított. 1946-tól 1949-ig Budapesten a *Néptudományi Intézet* Antropológiai Csoportjának vezetője, 1949-től 1963-ig a Természettudományi Múzeum Embertani Tárának tudományos főmunkatársa volt. Több antropológiai kiállítást

rendezett, lektorált ebben az időszakban. Közben 1946 és 1952 között a budapesti Tudományegyetemen néprajzos és régész hallgatóknak, 1948 és 1953 között a debreceni Tudományegyetemen biológus hallgatóknak adott elő antropológiát, és ez utóbbi egyetemen az Embertani Intézet vezetője volt. Itt ismét intézetet szervezett, korszerű kutatásokat indított, népes iskolát létesített. Ebben az időszakban indította meg az „Anthropológiai Közlemények" c. folyóiratot, amelynek 15 éven át szerkesztője volt. 1956-ban nyerte el a „biológiai tudományok kandidátusa" fokozatot. 1963-tól ismét a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem professzora és az Embertani Tanszék vezetője. Innen ment nyugdíjba 1967-ben, de súlyos betegsége miatt a nyugalmat már csak rövid ideig élvezhette.

Ezek a legfontosabb életrajzi adatok, amelyeket MALÁN professzor sok munkával, szaktudománya iránti odaadó lelkesedéssel termékeny életpályává teljesített ki. A fizikai antropológia igen sok területén dolgozott. Pályája kezdetétől fogva érdeklődött a növekedés és testi fejlődés problémái, a szervezet és a környezet kölcsönhatásának problémái iránt. A gyermekkor növekedési változásainak kutatására munkatársaival több mint 10 000 gyermeket vizsgált meg Észak- és Kelet-Magyarországon.[1, 2] Említést érdemelnek azok a — hazai viszonylatban úttörő jellegű — munkái, amelyek az antropológia, a testnevelés és a sport kapcsolatát érintették, a testnevelésnek a növekedésre, a testi fejlődésre gyakorolt hatását kutatták.[3, 4]

Magyarország élő népességének antropológiai megismerése terén igen jelentős munkát végzett: tízezrekre tehető az általa, ill. irányításával megvizsgáltak száma.[5] Különösen kiemelkedőek Erdélyben végzett vizsgálatai.[6] Fontosak humángenetikai kutatásai,[7] ikervizsgálatai.[8] Az elsők között kezdett foglalkozni Magyarországon a papilláris minták morfológiájával,[9] örökölhetőségének kérdéseivel. A származásmegállapítás antropológiai problémáit jelentős módszertani kutatásokkal segítette a megoldás felé.[10]

Több értékes publikációja van a paleoantropológia területéről is, számos ásatáson vett részt, több temető anyagát dolgozta fel. Ezek közül a legfontosabbak a következők: az istállóskői aurignacien-kori lelet[11] és a lengyeli őstelep neolith-kori népességének[12] antropológiai feldolgozása (ez utóbbi munka volt bölcsészdoktori disszertációja). Feldolgozta a Kecskemét-környéki szarmata-jazyg sírok embertani anyagát,[13] a várpalotai langobard[14] és az ondódi avar[15] leleteket, valamint a Szentes-környéki,[16] a bodrogszerdahelyi[17] és a nógrádkövesdi[18] magyar-honfoglaláskori leleteket.

Kutatásaiban mindenkor a korszerű humánbiológiai szemléletet juttatta érvényre.

MALÁN professzor nagy aktivitását itthon és külföldön egyaránt megcsodálták. Számos nemzetközi antropológiai kongresszuson vett részt. Ifjabb korában több külföldi tanulmányutat tett, amelyek közül kiemelkedik és további szakmai működésére jelentősen hatott az E. FISCHERnél tett tanulmányút. Tudományos dolgozatainak száma 80 körül, ismeretterjesztő írásainak száma 200 fölött van. Számos biológiai, antropológiai szakkönyv kiadásában vállalt részt, hol mint szerkesztő, hol mint lektor, és számos biológiai folyóirat szerkesztő bizottsági tagjaként is tevékenykedett. Tudományágának népszerűsítésére, a modern természettudományos gondolkodásmód kifejlesztésére több mint 500 ismeretterjesztő előadást tartott. Sok rádióelőadása is emlékezetes marad. Ezek az előadások is összefüggésben állottak kiváló pedagógiai érzékével; mindig szívesen tanított. Kiemelkedő oktatótevékenysége az egész magyar antropológia szempontjából

[1] *The principal anthropometric data of village schoolchildren.* Ann. Hist.-Nat. Mus. Nat. Hung. *53.* (1961) 557—570.
[2] *The body development of village children in the Bán river area.* Ann. Hist.-Nat. Mus. Nat. Hung. *54.* (1962) 551—561.
[3] *A 11—14 éves fiúk és leányok testi fejlődése és testnevelésének biológiai alapjai.* Testnev. *7.* (1934) 435—446.
[4] *Mindennapi iskolai testgyakorlás és testfejlődés.* Testnev. *9.* (1936) 329—354.
[5] *Az élő magyarság embertani kutatása.* Budapest, 1947. Kny. a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. 36 o.
[6] *Erdélyi magyarok és románok az embertan tükrében.* Tört. Tud. Int. Évkönyve (1944) 599—667.
[7] *Zur Erblichkeit der Orientierungsfähigkeit im Raum.* Z. Morph. Anthrop. *39.* (1940) 1—24.
[8] *Die Csordás-Vierlinge.* Mitt. d. Sekt. Anthrop. *5.* (1962) 19—22.
[9] *Die Handlinien und Muster der Ungarn.* Verh. Dtsch. Ges. Rassenforsch. *10.* (1940) 136—150.
[10] *Az apaság öröklésbiológiai bizonyítékai.* Jog, *2.* 243—247.
[11] *Zahnkeim aus der zweiten Aurignacien-Schicht der Höhle von Istállóskő* Acta Arch Hung *5* (1955) 145—148
[12] *Adatok a lengyeli őstelep neolith-kori lakóinak anthropol gíájához* Pázmány Péter Tudományegyetem Anthropológiai Int. kiadása, Budapest, 1929. 24. o.
[13] *Anthropologische Untersuchung der Jazygen-Gräber bei Kecskemét.* Folia Arch. *1—2.* (1940) 108—110.
[14] *Zur Anthropologie des langobardischen Gräberfeldes in Várpalota.* Ann. Hist.-Nat. Mus. Nat. Hung. *N. S. 3.* (1952) 257—275.
[15] *Az ondódi avarok.* Ann. Hist.-Nat. Mus. Nat. Hung. *N. S. 7.* (1956) 491—506.
[16] *Daten zur Anthropologie der Ungartums im X. Jahrhundert.* Folia Arch. *3—4.* (1941) 193—213.
[17] *L'anthropologie du cimetière de Bodrogszerdahely (Xe siècle).* Crania Hung. *1.* (1956) 61—74.
[18] *Sur le matérial anthropologique de la découverte de Nógrádkövesd.* Crania Hung. *1.* (1956) 25—32.

jelentős. A ma működő magyar antropológusok legtöbbje akár mint egyetemi hallgató, akár mint fiatal kolléga kapcsolatban állott MALÁN professzorral.

Több tudományos társaság tudhatta őt tagjai sorában, így a Természettudományi Társaság, majd a Magyar Biológiai Társaság, valamint a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. A Magyar Biológiai Társaság Embertani Szakosztályának alapító tagja, majd elnöke volt. Mint az MTA Antropológiai Témabizottságának tagja értékes tevékenységet fejtett ki a tudományos kutatás irányításában.

MALÁN professzor kitűnő szakmai felkészültségű, rendkívül olvasott tudós, nagy kultúrájú, melegszívű, segítőkész ember volt. Halálával a magyar antropológia kiemelkedő egyéniségét veszítette el. Emlékét kegyelettel megőrizzük.

EIBEN OTTÓ

Kántor Mihály
(1885—1968)

Hosszú életének mindig alapgondolata: adni és szolgálni. Több mint öt évtizeden át tanította a cigándi iskolásokat a betűvetés mesterségére, az iskolából kikerülteket a kultúra megbecsülésére, lankadatlanul küldözte néprajzi és nyelvészeti megfigyeléseit azoknak, akik hozzá fordultak. Vendégszerető háza mindig nyitva volt az erre járó néprajzkutatók előtt, munkássága szorosan kapcsolódott tudományunk félévszázadának történetéhez.

A szomszédos Tiszakarádon született 1885. január 31-én, földműves szülei nem akarták tovább taníttatni, de tanítója, a bodrogközi mondák és történetek versbeöntője, BERECZ Károly nemcsak néprajzi érdeklődését keltette fel, de a sárospataki tanítóképzőben való tanulását is lehetővé tette. 1905-ben került előtanítónak, preceptornak Cigándra, és itt élt megszakítatlanul haláláig, 1968. szeptember 2-ig.

Szépirodalmi próbálkozásai után 1909-ben jelent meg első néprajzi jellegű dolgozata: *Az ódalgazda* a Magyar Nyelvőr hasábjain (333—334), melyben a vígballada eredetének helyi magyarázatát adja. Kapcsolata továbbra is megmaradt a Nyelvőr szerkesztőjével, SIMONYI Zsigmonddal, aki nemcsak gyűjtéseit közölte (pl. *Bodrogközi szólásmódok* Nyr. 38:41—44. 1910), hanem sokszor fordult hozzá egy-egy szó magyarázatáért is.

A néprajztudomány vezető egyéniségei közül BÁTKY Zsigmondhoz fűzte közvetlen kapcsolat. Már 1924-ben kapott levelet tőle, melyben a sarlós aratás iránt érdeklődik. Ennek eredményeképpen írta meg *Bodrogközi adatok a sarlós aratáshoz* (NÉ. 18 [1926], 83—86) című tanulmányát, majd még néhány tanulmányt küld a Néprajzi Értesítőnek is (pl. *Hogyan készül a karikás?* NÉ. 19 [1927], 26—27; *Cigándi cigányok gyékénymunkája*. NÉ. 21 [1929], 109—113).

A Bodrogközről azonban nemcsak részletdolgozatai, hanem kisebb-nagyobb összefoglalásai is jelentek meg. Így *Az ezeréves cigándi malom* (Sárospataki Hírlap 1927) a népi életmód egészének áttekintését nyújtja. A *Bodrogköz* c. összefoglalása Sárospatak és vidéke monográfiában (Bp. 1932. 158—200) jelent meg, míg *Népművészet Zemplénben* dolgozata Zemplén Vármegye (Vármegyei Szociográfiák XI. Bp. 1940) kötetében látott napvilágot.

LAJTHA Lászlónak segítőtársa volt népdalgyűjtésében, GÖNYEY Sándorhoz pedig, aki sokszor visszatért Cigánd kiapadhatatlan néprajzi forrásához, őszinte barátság fűzte. Együtt nézegették a legszebb szótteseket és az azóta nagy hírre kapott cigándi „kemény csárdás"-t. Ennek történetét így mondotta el nekem: „Láttam azt, hogy amikor táncolnak azok, akik tudnak táncolni, először mindig a lassúval kezdik, azután csapnak át a viharosba, később azután megint lelassúdnak a végén. Tehát így próbáltam azokat a tánc-alakzatokat, amiket itten láttam — körülbelül 24 alakzatot gyűjtöttem össze — összeállítani, hogy ilyen sorrendjük legyen: lassú, ballagó, azután a gyors és középen éppen a viharos rész, aztán pedig megint ellassúdik a tánc. GÖNYEY Sándor egy alkalommal lent volt Cigándon, amikor itt bál volt a Tiszaparton. Felkeltette figyelmét, hogy milyen keményen teszik oda a cigándiak a lábukat a földhöz, a talajhoz, amikor éppen táncolnak, és azt mondta, hogy kemény tánc. És aztán ezt a táncgyűjteményt elnevezte kemény-csárdásnak." Ezzel érte el legnagyobb sikereit a KÁNTOR Mihály alapította „Magyar búzavirág" táncegyüttes; azok közé tartozott, melynek néprajzi hitelessége, e kor-

szak feltételeit a legjobban megközelítette. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy ún. néprajzi hitelessége megállapítására, amit a Néprajzi Társaság és a Néprajzi Múzeum szakemberei végeztek, nem volt szükség (e kérdésről l. részletesebben: GYŐRFFY István: *A „Gyöngyös Bokréta" műsorának hitelesítése.* Ethn. XLVIII [1937], 97 kk.).

Élete végéig foglalkoztatta a cigándiak kiemelkedően szép szőttesének múltja, jelene és formakincse. Már a húszas években a legszebb darabokból egy átfogó kiállítást rendezett, amit a Néprajzi Múzeum vezetői — köztük GYŐRFFY István — is megtekintettek. Egész életében gyűjtötte a kender és len feldolgozására vonatkozó adatokat, a szebbnél-szebb szőtteseket. E munka eredményeit foglalta össze: *Bodrogközi len- és kendermunkák, szőttesek* Sárospatak 1961 c. könyvecskéjében, melyhez 18 színes tábla is csatlakozik, olyan hálózattal, melynek segítségével nemcsak leszőni lehet a mintákat, hanem keresztszemes öltéssel hímezni is lehet őket. Ebből is látszik, hogy nemcsak a múlt, hanem a népművészet továbbélése is érdekelte.

Amikor arról volt szó, hogy a cigándi asszonyok szövő-szövetkezetet akarnak alakítani, buzgón segített a lehetőségek megkeresésében, és annak megalakulása után állandó tanácsokkal segítette munkájukat. Mindezt önzetlenül tette abban a biztos tudatban, hogy ezzel nemcsak saját falujának használ, hanem az új magyar népművészet kialakítását is elősegíti.

Életéről elmondhatom azt, amit Ő maga fogalmazott meg: „Aki a népélettel foglalkozik, az nem lehet rossz ember, mert a néppel csak az tud foglalkozni, aki vele együtt érez. E nélkül az együttérzés nélkül etnográfiával, néprajzzal foglalkozni teljes lehetetlenség." Ezt vallotta és e szerint élt KÁNTOR Mihály, akinek munkáját és emlékét a magyar néprajztudomány kegyelettel őrzi.

BALASSA IVÁN

Ramón Menéndez Pidal
(1869—1969)

Százéves korában elhunyt MENÉNDEZ PIDAL, a század alighanem legjelentősebb hispanistája, a spanyol tudományos élet és az európai romanisztika kiemelkedő alakja, 1901-től a spanyol királyi akadémia tagja, majd (1925—1939) igazgatója, a madridi egyetemen a régi irodalom professzora, a *Revista de Filología Española* (1914—) folyóirat alapítója. Az irodalom, nyelvészet és történelem kérdéseivel egyaránt foglalkozott, legkedvesebb kutatási területe azonban mégis a régi ibériai irodalom és ennek európai meg déli (elsősorban arab) kapcsolatai maradtak. A Cid-románcokról és általában az ibériai, nyugat-európai koraközépkori epikus költészet kialakulásáról írott hatalmas monográfiái, valamint ezt elősegítő szövegkiadásai széles körben ismertté tették a nevét. *Poesía juglaresca y juglares* ('A juglar-költészet és a juglarok', a szó tulajdonképpen a latin „joculator" spanyol alakja — Madrid, 1942), *Romancero Hispanico* ('A spanyol románcköltészet', I—II. Madrid, 1953), *La Chanson de Roland y el neotradicionalismo — Origines de la épica románica* ('A Roland-ének és az epikakutatás újtradicionális felfogása — A román népek epikájának kezdetei', Madrid, 1959) és más műveiben a magyar hősepikakutatást is befolyásoló módon (vö.: MARÓT Károly: *Az epopeia helye a hősi epikában.* Bp. 1964., különösen 40—56., itt utalás ECKHARDT Sándor és mások korábbi reflexióira is) foglalkozott az európai hősepika kérdéseivel. Alapvető jelentőségű az európai líra kialakulását illetően sokat idézett tanulmánya: *Poesía árabe y poesía europea* ('Arab költészet és európai költészet', először 1938). A konzervatív, beláthatatlan tudású filológus a pozitivista erények megtestesítője volt, egyben azonban a népek egymásrahatásának és a kulturális kapcsolatok erősítésének is híve. Amikor 1959-ben kiadták orosz nyelven is válogatott tanulmányainak gyűjteményét, az akkori Madridból szokatlan gesztusként külön üzenetben üdvözölte az orosz népet, és hangsúlyozta a kétoldalú művelődési kapcsolatok szükségességét. Halálával nem csupán egy nagy tudós, hanem nemes lélek is távozott.

Sz.

Ünnepi kötet Eliade professzor 60. születésnapjára

1907. március 9-én született Bukarestben Eliade Mircea, századunk egyik legjelentősebb vallástudósa. Romániában végezte iskoláit, majd 1928 és 1932 között Indiában tanulmányozta a filozófiát és vallásokat. 1933-ban írta disszertációját a jóga filozófiáról, majd a bukaresti egyetemen tanított. A negyvenes évek elején Londonban kultúrattasé, majd Lisszabonban él. 1945 és 1956 között európai egyetemeken, leginkább a Sorbonne-on volt az összehasonlító vallástudomány professzora. 1957-től a chicagói egyetem vallástudományi intézetét vezeti, könyveket, könyvsorozatokat, folyóiratokat szerkeszt. Hatvanadik születésnapjára készült, de csak 1969-ben jelent meg a barátai, tisztelői által összeállított ünnepi kötet: *Myths and Symbols — Studies in Honor of Mircea Eliade* (Edited by Kitagawa, J. M.—Long, Charles H. The University of Chicago Press, 1969. Chicago—London, [8], 438 lap).

A kötet három fő csoportba osztja mintegy 30 tanulmányát. Előbb a vallástudomány egyes kérdéseivel elméletileg foglalkozó kontribúciók, majd a vallástörténet tárgyköréből vett dolgozatok, végül az irodalom és a vallástudomány kapcsolataival foglalkozó írások következnek. Mindhárom részlegben gyakran közvetlenül az Eliade által felvetett vagy tovább kutatott problémákkal foglalkoznak a cikkírók. A kötet végén olvasható Eliade rövid életrajza, műveinek jegyzéke, a róla szóló tanulmányok (33) bibliográfiája és egy, az egész kötetre kiterjedő tartalommutató.

Mindazok, akik igyekeznek közelebbről megismerkedni Eliade hatalmas és érdekes életművével, nagy haszonnal forgathatják az ünnepi kiadványt. Különösen sok tárul fel lapjairól Eliade románságát, irodalmi és tudományos misztikáját illetően. Ez a vezetés pedig igencsak elkel. A bibliográfia tanúsága szerint több mint egy tucat regényt, novellákat, önéletrajzi köteteket írt, tudománynépszerűsítő műveinek, útleírásainak száma is megközelíti a tízet. Szorosabban vett tudományos munkássága mintegy 250 tanulmányból és több mint ötven könyvből áll, ez utóbbiak román, francia, angol, német, spanyol, olasz, portugál, holland, dán, svéd, újgörög, lengyel, japán nyelven jelentek meg. Legnépszerűbb műve a *Traité d'Histoire des Religions* (ez 1966-ban lengyel fordításban is megjelent, mind ez ideig az egyetlen háború utáni kelet-európai publikációjaként), de különösen a magyar kutatás számára alapvető jelentőségű a *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, a *Forgerons et Alchimistes* meg a *Le Mythe de l'éternel retour* is. Egyébként is, Eliade bibliográfiája már megjelenésekor elavult: a professzor évenként könyveket, tanulmányok tucatjait tette közzé az ünnepi kiadvány megszerkesztése után is. Reméljük, hogy ezek közül hamarosan hozzáférhető lesz magyar nyelven is valamely főműve.

Sz

Finnugristáink finn kitüntetése

Kekkonen Urho Kaleva finn államelnök (aki 1969. szeptember 30-a óta az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának is díszdoktora) szeptember végi magyarországi hivatalos látogatása alkalmából magas finn kitüntetésekben részesültek a finn—magyar kapcsolatok politikai, gazdasági, illetve kulturális téren való továbbfejlesztésében szerzett érdemeikért a jelzett területek képviselői, szám szerint mintegy nyolcvanan. Köztük a finnugrisztikai tudományok 13 képviselője is: hat nyelvész, két régész és öt néprajzkutató. Ez utóbbiak sorában: Ortutay Gyula akadémikus a *Finn Oroszlán Érdemrend nagykeresztjét* vette át Kekkonen elnök kezéből, Gunda Béla és Tálasi István egyetemi tanárok a *Finn Oroszlán Lovagrend első fokozatát*, ifj. Kodolányi János, a Néprajzi Múzeum főigazgatóhelyettese a *Finn Fehér Rózsa Lovagrendet*, Voigt Vilmos pedig a *Finn Oroszlán Lovagrendet* kapta.

Az ethnográfusokat ért elismerés nyilvánvalóan a magyar néprajztudomány finnugor összehasonlító eredményeit honorálta. Reméljük, hogy a törekvés további eredmények elérésére a jövőben tovább erősödik és folytatódik.

Északi országok népzene-néptánc bemutatója

A tamoerei egyetem docense, ALA-KÖNNI Erki nemrégen járt nálunk a *Somogy megyei Vikár ünnepségeken.* Néhány év óta ő a főrendezője az északi országok népzene-néptánc nyári bemutatóinak.

A kitűnő szervező és rendező neve már ismert a népzenekutatásban. Főműve *a polkáról* szól. Az 1969. évi nyári kaustinieni négy napos népművészeti találkozón kibontakoztathatta a tudós rendező mindazt a szépet, hagyományosat és látványosat, amit a polkáról — akár mint táncmuzsikáról, akár pedig mint néptáncról — az északi népek felmutathatnak.

Kaustinien közép-finnországi kisváros. Fenyőerdős, dombos, sziklás és tavas tájon áll, még csak vonatja sincs. Kokkolából, a Botteni öböl partjáról autóbusszal lehet eljutni a kies tájra. De azért eljöttek ide még a grönlandiak is, nyolc pár táncos és énekes, fiatalok mindnyájan, hogy bemutassák a világ legnagyobb szigetének néptáncát, zenéjét és viseletét. Eljöttek a dánokon kívül a svédek és norvégek is, jónéhány faluból és kisvárosból, és természetesen idesereglettek Finnország ezer kilométeres távolságairól mindenfelől az énekesek, zenészek, az énekkarok és tánccsoportok, mind-mind az eredeti népviseletükben.

A kisváros körül — még a szántóföldeken és a fenyőerdők alján is — mindenütt óriási autó- és autóbusz táborok parkoltak napokon keresztül, és a záróünnepélyig mintegy 20 000 vendég vette körül a sportpályát, ahol a főlátványosság lezajlott.

Mindezt egyenes adásban közvetítette a televízió és több rádió.

Eredeti ötlet volt, hogy régimódi fiákerokon kocsikáztatták be a sportpályára a rendezőséget és a győztes ének- és tánc-csoportokat, muzsikusokat.

Ha a mi gyöngyösbokrétásainkra az 1930—40-es években *a csárdás százféle változata volt a jellemző,* akkor itt, ez idén, az északi népeknél *a polkatánc zenéje és megszámlálhatatlan táncformája* káprázta-tott el bennünket. Polkaritmusokat pöngettek a finnek az ősi kantelén; ezt fújták a dánok a fa- és rézfúvókon; húzták a svédek és norvégek a hardangeri hegedűiken, melynek fekete fogólapján berakásos minták fehérlenek. Ezt játszották kisebb-nagyobb zenekarok, és énekelték a férfi- és vegyeskarok, annyi lelkesedéssel, hogy a közönség nem győzte tapssal és újrázással.

Több termet megtöltöttek a különféle népi hangszerek, csupa régiségek, melyeket a padlásokról, kuckókból, innen-onnan gyűjtöttek össze a muzeológusok. A kiállítási termekben szinte óránként kezdődtek az előadások, és folytak a népművészeti bemutatók, avatott kezű előadóművészek közreműködésével. Az érdeklődő közönség közvetlen közelről tanulmányozhatta a kantele különféle alakjait, még olyant is, amelyiken egyszerre ketten pöngethetik a húrokat, egyik jobbról, a másik balról ül a hangszer mellé, és összhangban kíséri egyik a másikat. A vonósok között feltűntek a mai hegedűk, csellók elődei, olyanféle régiségek, amilyeneket a középkori ábrázolásokon láthatni, például a lohnyai templom világhírű középkori falfestményein, melyeket a magyar Rácz István fedezett fel és tárt elő a művészettörténet számára.

A találkozón még akadt olyan népművész, aki megszólaltatta a régi hangszert. Sőt a vállalkozó kedvű érdeklődő maga is kipróbálhatta a régimódi muzsikaszerszám kezelését.

Eszünkbe jutott, hogy BARTÓK Béla budai lakásán a falon függött egy hardangeri hegedű, VIKÁR Béla íróasztalán pedig egy finnországi kantele árválkodott sokáig. Vajon hová lettek ezek a kedves emlékű északföldi hangszerek a háborús pusztulás zűrzavarában? . . .

Az északi polkadallamok némelyike meglepően hasonlított egyes BARTÓK-i és VIKÁR-i gyűjtésű népdalhoz, például számtalanszor hallani véltük „Keresd meg a tűt" dallamváltozatát. Hallhattunk gyorskeringőt is, olyanfélét mint az „Ecseri lakodalmas"-ból és a tankönyveinkből ismerős „Hopp ide tisztán" és sokféle mazurka-ritmust, mint amilyen a „Sárga csikó, csengő rajta" kezdetű gyermekdalunké. A régi Európában valószínűleg ide-oda vándorló divatos táncdalok lehettek ezek: innen eredhetnek a meglepő hasonlóságok. *A göteborgi diákegyüttes* effajta dallamokból komponált mai tánczenét és nagy sikerrel mutatta be a népzenei találkozón. Ideillően képviselték a legifjabbak népművészetét.

A világ népei nem is tudják, hogy milyen közel vannak egymáshoz, éppen az ősi népművészetükben.

A finn újságokban, folyóiratokban, hetilapokban egy héten át az első helyen láthattuk a kaustinieni észak-európai néptánc-népzene bemutató-napok híreit. Naponta friss beszámolókat, kedves történeteket, a népművészek nyilatkozatait és sok-sok fényképet közöltek. Még akkor is, amikor egyéb igazán nevezetes hírek is

voltak, például az, hogy az első ember éppen akkor szállt a Holdra . . .

Az északi népek „gyöngyösbokrétája" valóban *országos ügy volt és kitűnő idegenforgalmi vonzóerő*, amely messze földről odahúzta a bel- és külföldi turistákat.

VOLLY ISTVÁN

Mikecs László emlékezete

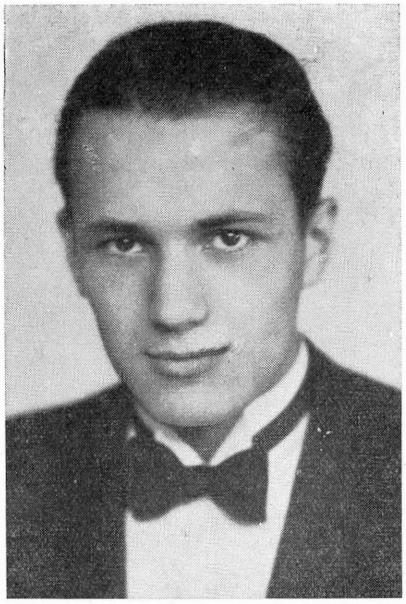

Huszonöt esztendeje 1944. december 4-én halt meg a taganrogi hadifogolytáborban. Két könyve, majd tucatnyi tanulmánya vallja, hogy ígéretes, tudós emberfőt vesztettünk vele. Amit huszonhét évesen maga után hagyott, mennyiségre nem sok, de ma is maradandó érték.

Érdiószegen született 1917. szeptember 27-én. Apja paraszti sorból felemelkedett tanító, majd gyógypedagógus tanár, anyja parasztlány volt. Iskoláit Cegléden és Aszódon végezte. Eminens diák volt, példamutató szorgalmú és magaviseletű, akinek minden adottsága megvolt arra, hogy elfelejtve szülei származását a „vidéki középosztály" mintaszerű tagja legyen. De nem így történt. 1935-ben a kitűnőre érettségizett diák beíratkozott a budapesti tudományegyetemre, magyar—német szakra, majd fél év múltán felvételt nyert az Eötvös-Kollégiumba is. Kiszabadult a kisvárosok megmerevedett társadalmának szűk világszemléletéből. Hatása alá került a kollégium szellemének, mely ösztönözte, hogy a lehető legnagyobb mértékben művelje önmagát. Látóköre kitágult, s azt hamarosan követte a szellemi irányvétel is. Bár tanulóéveit távol szülőhelyétől városokban töltötte, kezdettől hatással volt rá életének első néhány éve és az azt követő vakációs nyarak, melyek szülőfalujában nagyszüleinél teltek el. Az emlékek és érzések az egyetemi évek alatt tudatosodtak és izmosodtak társadalmi elkötelezettséggé. A romantikus parasztszemléletet éppúgy hamarosan legyűrte, mint ahogy hamarosan túllépett SZABÓ Dezső bűvkörén. De igaz értelemmel híve maradt annak a társadalmi-művelődéspolitikai mozgalomnak, amely a dolgozó osztályok felemelését írta zászlajára. Kapcsolatba került a „Márciusi Frontot" megalkotó írókkal, s közülük nem egyet mint kollégiumi ifjúsági elnök meghívott az Eötvös-Kollégiumba vitákra, beszélgetésekre. Közben tanulmányaiban is előre haladt. Az egyetemen és a kollégiumban a kor legkiválóbb tudósait és oktatóit hallgathatta. Irodalmi és nyelvészeti stúdiumokat egyenlő mélységgel és komolysággal folytatott, de szakjain kívül történelmi és néprajzi tudását is gyarapította. Állandó részvevője volt a néprajzi kollégiumoknak, melyek közül hallgatta például SOLYMOSSY Sándor: A magyar népdal; KODÁLY Zoltán: A magyar népzene áttekintése; GYŐRFFY István: A magyar tanya stb. címűeket. Nekilátott a bolgár, az olasz és a román nyelv tanulásának. Románból hamarosan jó nyelvtudásra tett szert, s ez nagyon fontos volt, mert tudományos életcéljának a magyarok és románok vitás dolgainak tanulmányozását választotta. Munkáját a másik fél, a románság tüzetes megismerésével kezdte. 1938 nyarán magánúton két hónapot töltött Romániában, s részt vett Észak-Moldvában egy GUSTI-féle szociológiai táborban. 1939-ben kollégiumi ösztöndíjjal utazta be Romániát, s most IORGA Nicolae Vălenii de Munte-i szabadegyetemének hallgatója volt. Útjáról *România* címmel gyorsan két kiadást megért könyvben, útijegyzetek formájában számolt be. Ez a könyv 1940-ben szokatlan hangon szólt, merőben másként, mint a hivatalos Magyarország. A szomszéd népekkel az egyenlő félként való megbékélést hirdette, a kölcsönös megismerés szükségét, mely

nélkül lehetetlen a közös dolgokat rendezni.

Az útijegyzeteket hamarosan újabb könyv megjelenése követte, a *Csángóké*. Címe kissé megtévesztő, mert nemcsak a csángók, hanem a Kárpátokon kívül lakó magyarok teljes történetét foglalja magában. Eredetileg teljesen tudományos műnek készült, de a kiadó kívánságára a szélesebb olvasóközönséget is figyelembe véve, kissé átdolgozta a szerző. Azonban csak minimálisat vesztett értékéből, és eredményeit később két nagy tanulmányban kiegészítette és bővítette *(A Kárpátokon túli magyarság; A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása)*.

A 30-as években a távoli magyar népcsoportok iránt (moldvai és bukovinai magyarok) társadalmi méretű érdeklődés bontakozott ki. Számos róluk szóló írás, tanulmány látott napvilágot, köztük igen sok romantikus, irracionális hangvételű akadt. Mikecs László könyve nem nélkülözi az érzelmi attitűdöt, de hangja tárgyilagos, törekvése tudományosan objektív. Kiszűrte a moldvai magyarok etnogenezisének kutatásából a romantikát és a mítoszt: a hun-magyar, az etelközi, a kun-magyar kontinuitást. Kutatásai szerint a Kárpátokon túl lakó magyarság a középkori magyar állam hűbéreseként került lakóhelyére. Az állandó morzsolódás ellenére századokon át fenntartotta őket a folytonos kivándorlás, elsősorban a feudális elnyomás és a túlnépesedés elől menekülő székelyek. A moldvai és havasalföldi magyarok története nem az ellenségeskedést, hanem a közös magyar—román múltat idézi. Hiszen a moldvai magyarok tevékenyen kivették részüket az alakuló vajdaságok életéből és későbbi történetéből is. Kultúrájuk, múltjuk és jelenük teljes egészét számba vette könyvében a szerző, s ezzel máig legjobb összefoglalását adta a kérdésnek. A könyv és az említett két tanulmány példát ad magyar néprajzi csoportok kutatására. Mikecs László a lehető teljességgel vette számba forrásait. A Csángók példátlan nagy bibliográfiája kronologikus rendben, hosszabbrövidebb magyarázatokkal ellátva, kritikákkal kísérve „bibliographie raisonnée" rendszerrel van összeállítva. De a szerzőnek, amint írja, nem volt szándékában könyvében végső eredményeket kimondani, inkább a szakirodalom teljes feltárásával a további kutatások számára kívánt „fermentum" lenni.

Mikecs László komplex érdeklődésű tudós volt, és sokoldalú ismereteit gyümölcsözően hasznosította a *Csángók* írásánál. De más tanulmányai is, amelyeket ez az emlékezés, idő és hely híján, nem tud sorra venni, mind mutatják összetett vizsgálódási módszerét. Sosem kapott tudományos kutatói állást, haláláig a kolozsvári gyakorló gimnázium tanára maradt, ahol román nyelvet is oktatott. Valójában nehéz eldönteni, mi is volt ő a szépírói ambíciókat melengető, tudománypolitikai cikket író fiatal tudós? Történész, nyelvész, irodalmár, művelődéstörténész vagy etnográfus? Úgy maradunk leghívebbek szelleméhez, ha nem nevezzük egyiknek sem. Ő a legnemesebb értelemben vett *magyarságtudományt* művelte. Népének jelenével és múltjával, kultúrájának egészével foglalkozott, sokfelé terjedő figyelemmel, szeretettel, odaadó felelősséggel. S mindezt tette a legzordabb időben őszinte szándékkal Kelet-Európa népeire tekintve, a magyarság dolgait nem elszigetelten, hanem a szomszédos népekhez kapcsoltan szemlélve. Rövid élete, torzóban maradt munkássága reális nemzeti önismeretünk szerves része, amelyet felmutatnunk, nem pedig elfelejtenünk kell.

Mikecs László munkái (könyvek és folyóiratokban megjelent tanulmányok):

Románia. Útijegyzetek. Bolyai Akadémia, Bp. 1940. 161 l. (két kiadás)

Csángók. Bolyai Akadémia, Bp. 1941. 412 l. 4 tábla, 5 térkép.

A Kárpátokon túli magyarság. In: Magyarok és románok. Szerk.: Deér József és Gáldi László. Bp. 1943. I. 441—507 l. 3 térkép.

Magyar nevek. Hitel, 1943. 451—472. l.

Romantikus önszemlélet szomszédságunkban. Termés, 1943 tavasz, 76—102. l.

A magyar önszemlélet változása. (Vázlat.) Termés, 1943 nyár, 69—80. l.

Az egykönyvű magyar. Termés, 1943 ősz, 133—137. l.

A magyarság és szomszédai. Hitel, 1944. 189—202. l.

A moldvai katolikusok 1646-47. évi összeírása. Kolozsvár, 1944. 6 térképpel. Az Erdélyi Tudományos Füzetek 171. száma. — Első fejezete megjelent az Erdélyi Múzeumban: 1944. 52—88. l.

Új erdélyi tudomány. Jegyzetek az Erdélyi Tudományos Intézet működéséhez. Kolozsvár, 1944. 26. l. Az Erdélyi Tudományos Füzetek 190. száma. Megjelent az Erdélyi Múzeumban is: 1944. 500—523. l.

Kolozsvári Éneklő Ifjúság. Termés, 1944 tavasz, 134—137. l.

A kiásott palota. Termés, 1944 tél, 23—28. l.

Kósa László

Egy rendhagyó néprajzi ülésszak tanulságai

1969. szeptember 22-től 27-ig Detmoldban zajlott le a Német Néprajzi Társaság (Deutsche Gesellschaft für Volkskunde) tisztújító közgyűlése. Ehhez tudományos ülésszak kapcsolódott, melynek központi tárgyköre a néprajzi dokumentáció volt. Ezen az ülésszakon az idősebb és fiatalabb német néprajzi generáció nyílt vitájára került sor. Minthogy e vitának sok elvi tanulsága van, úgy gondolom, hogy érdemes erről tájékoztatni a magyar néprajzi közvéleményt is.

Mit akar tulajdonképpen a legfiatalabb néprajzi generáció (német egyetemi hallgatók, asszisztensek)? A vitában természetesen egzisztenciális kérdések és személyi ellentétek is felszínre kerültek. Lényegében azonban elméleti problémákról volt szó, amelyek az egyetemi oktatásra és a néprajzi módszer egészére vonatkoztak, s így más európai ország néprajzi kutatására vonatkozólag is tanulságosak. A fiatal néprajzosok, mint kiderült, a klasszikus német (illetőleg európai) kutatási módszereket a klasszikus felosztással együtt (vagyis anyagi kultúra, folklór s ezen belül pl. házkutatás, eszközkutatás, költői műfajok stb.) elavultnak és értelmetlennek tartják. Különösen két referátum szólt ezekről elítélően. Az egyiknek címe ez volt: Kinek használ a néprajz? A másik referátum az ún. „néprajzi kánon", vagyis a néprajz hagyományos felosztása és leíró módszere ellen szállt síkra. Elavultnak tartják többek között az adatközlők kikérdezésének módszerét; nem hivatásos gyűjtők bevonását a néprajzi vizsgálatba; a néprajz múlt felé fordulását; a survivalok gyűjtését és ki nem mondottan, de beleértve az etnogenetikai kérdésfeltevést is. Az egyik előadás mottója ez volt: „A gyermekes és sokszor oktalan szokások tanulmányozása; a házról és udvarról, szoknyáról, konyháról és pincéről szóló tanulmányok értéktelennek tekinthetők." — Ugyancsak feleslegesnek tartják az „alkalmazott néprajzot", vagyis a népi kultúra egyes elemeinek másodlagos fölhasználását a kultúrpolitikában.

Mit kíván hát az új néprajzi nemzedék? Több elméletet, több politikumot, s főként a ma világa felé való fordulást, a mai társadalom tanulmányozását, klasszikus néprajz helyett gyakorlati szociológiát.

A referátumok szövegét újra átolvasva igyekeztem elemezni e bírálatokat. Pozitívumnak kell tekinteni, hogy a német ifjúság végleg le akar számolni a fasizmus örökségével, mely a népi kultúra egyes elemeit összefüggéseikből kiragadva „ősgermánnak" nyilvánította és tudatos történelemhamisítással a fasiszta politikai propagandakelléktárba iktatta. A soviniszta vagy egyenesen revansista hangokat ma különösen a visszatelepített német csoportok néprajzi leírásaiból hallani ki világosan, s jó, hogy ezt a német ifjúság is világosan észleli.

Másrészt gondolkodóba ejtő, hogy a német ifjúság a néprajzot egyenesen a szociológiával óhajtja felcserélni — hiszen szociológiai oktatás eddig is létezett. Azt hiszem, az ellentétek oka főként az, hogy a mostani fiatal generáció hagyományos népi kultúrával már egyáltalán nem találkozott, míg az idősebb generáció tagjai a német falut még néhány évtizeddel régebbi, legalább is átmeneti állapotában ismerték meg. (Egyes nyugatnémet egyetemi tanszékek úgy akarnak segíteni ezen, hogy a hallgatókat nyári gyakorlatra kelet-európai falvakba viszik, hogy a hagyományosabb paraszti életről legalább valami élményük legyen.) A hagyományos népi kultúra elöregedésével, valóságos összefüggéseinek eltűnésével viszont a fiatalok a még meglelhető emlékeket, a régi házakat, mezőgazdasági eszközöket vagy mesemondókat idejemúlt ócskaságnak találják, melyeknek kulturális jelentősége minimális, és nem érdemelnek meg egy külön tudományágat, csupán kultúrtörténeti vagy filológiai adalékként jöhetnek számításba. Mindenesetre figyelmeztető ez a kelet- és dél-európai országok etnográfusainak is, ahol a hagyományos népi kultúra emlékei még értelmes összefüggésben vizsgálhatók: a klasszikus néprajzi módszerek addig használhatók, amíg a hagyományos népi kultúra összefüggései jól felismerhetők.

Az idősebb és fiatalabb generációk vitája után a szekciók beszámolójára került sor, amelyek a néprajzi dokumentáció különböző kérdéseivel foglalkoztak, majd pedig néprajzi filmbemutatók következtek. A Társaság új elnökének WIEGELMANN Günter Mainz-i professzort választották meg.

DÖMÖTÖR TEKLA

Új makedon folklór folyóirat

Македонски фолклор — Le Folklore Macédonien

Скопје — Skopjé, 1968. 217 lap. година I., број 1.

A rendkívül szép és gazdag makedon folklór első jelentős folyóiratkísérlete ez. A szkopjei „*Insztitutot za folklor*" kiadásában 1969 elején jelent meg az első évfolyam első száma, amelyet vélhetőleg hamarosan és folyamatosan követ a többi is. A hattagú szerkesztő bizottság elnöke, egyben a szkopjei folklórintézet igazgatója, Dr. Blazse Risztovszki. Az első szám rövid programadással indul: a folyóirat évenként két, egyenként több mint 200 lapos füzetben jelenik majd meg. Érdeklődési köre elsősorban a makedon folklór, tágabb értelemben azonban az egész balkáni folklorisztika és a folklórelmélet is. Az egyes cikkek zömmel makedon nyelven közöltetnek, de rezümék teszik hozzáférhetővé a latin betűket vagy más szláv nyelveket előnyben részesítők számára is.

Egyébként az első szám már meg is valósítja e célkitűzést, 12 tanulmány olvasható benne (zágrábi, szkopjei, leningrádi, boroszlói, varsói, szófiai, pristinai kutatók tollából), 6 kisebb (makedon) adatközlés után 10 könyv- és folyóiratismertetés következik (ezeknek is a fele idegen országból származik). „Arcképeink" címen sorozat indult a makedon folkloriszta jeleseiről (az első, bibliográfiával ellátott cikk Vaszil Hadzsimanov tudományos munkásságának negyvenedik évnapjára készült). Hasznos egy kis bibliográfia is a kötet végén, ez remélhetőleg hovatovább a makedon folklór kurrens bibliográfiai annotációjává szélesedik.

Ma még nem is tudjuk pontosan, mennyi a kapcsolata a makedon és a magyar foklórnak. Bízunk azonban benne, hogy az új folyóirat adalékokat szolgáltat ehhez, sőt fórumot is.

Új könyvek és kiadványok

1969. III. negyedév

Gáborján Alice: *Costumes paysans hongrois.* (Magyar népviseletek.) (Trad.: Renée Kelemen.) Bp. 1969. Corvina, Impr. Kossuth. 74 l., 24 t. 55,— Ft

(Art populaire hongrois 3.)
Bibliogr. 71—72. l.

Gáborján Alice: *Hungarian peasant costumes.* (Magyar népviseletek.) (Transl.: Mária Kresz.) Bp. 1969. Corvina. Kossuth Print. 66 l., 24 t. 55,— Ft

(Hungarian folk art 3.)
Bibliogr. 63—64. l.

Gáborján Alice: *Magyar népviseletek.* Bp. (1969). Corvina. 64 l., 24 t. 28,— Ft

(Magyar népművészet 3.)
Bibliogr. 61—62. l.

Gáborján Alice: *Ungarische Volkstrachten.* (Magyar népviseletek.) [Übertr.]: Erzsébet Székács.) Bp. 1969. Corvina. 72 l., 24 t. 55,— Ft

(Ungarische Volkskunst 3.)
Bibliogr. 69—70. l.

Kocsisné Szirmai Fóris Mária: *Tiszavidéki keresztszemes hímzésminták.* 6. kiad. Bp. 1969. Minerva. 104 l., 1 t. 26,— Ft

(Kresz Mária—Szántó Piroska): *Négy testvér egymást kergeti.* Népi mondókák, találós kérdések. (Gyűjt. Kresz Mária. [Rajz]: Szántó Piroska.) Bratislava — Bp. 1969. Madách Kiadó — Móra Kiadó.

Csehszlovák—magyar közös kiadás.
A szerzők Találós kérdések c. kötete alapján.

Lőrincz László: *A mongol népköltészet.* Bp. 1969. Akad. Kiadó. 218 l., 4 t. 17,— Ft

(Kőrösi Csoma kiskönyvtár 6.)
Bibliogr. 199—211. l.

NAGY László: *Babérfák.* Délszláv népköltészet. [Műfordítások.] (Vál. [sajtó alá rend.], jegyz. és a képanyagot összeáll. VUJICSICS D. Sztoján.) [Bp.] 1969. M. Helikon — Európa. 437 l., illusztr. 50,— Ft

Beragasztott képekkel

Vallomások a legnagyobb magyar faluról. (BALASSA Pál: *Orosháza múltja- és jelenének rövid vázlata a százados innepi alkalomra.* — VERES József: *A mi apáink.* Korrajzok Orosháza történetéből stb. Sajtó alá rend. BECK Zoltán. [Kiad. a] Békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola; Orosháza, Városi Tanács.) [Orosháza. 1969]. Kner ny. [Gyoma.] 100 l.

(Bibliotheca Bekesiensis 3.)

BAKOS József: *Az egri szőlőművelés szókincse.* Eger. 1969. Hazafias Népfront. Városi Biz. Heves m. ny. 47 l., 4 t.

(Egri honismereti és helytörténeti füzetek 2.)

(SZEGŐ László): *Sárkány-játék.* Vietnami népköltészet. [Antológia.] (A verseket vál. [nyersford.], jegyz. és utószó: — —. Ford. CSALA Károly, DOBOS Éva stb.) Bp. 1969. Európa. Kner ny. [Gyoma.] 218 l. 16,— Ft

NÓGRÁDI Géza: *Víznyerés és vízhasználat Nagygeresden.* (Szombathely 1968. Vasm. ny.) 106—124. l.

(Klny.: Vasi Szemle 1968.)
([Sárvár. Nádasdy Ferenc Vármúzeum.] A Sárvári Múzeum közleményei [2.])

Tolna megyei szőttesek. Módszertani útmutató szövő szakkörvezetők részére. (ANDRÁSFALVY Bertalan: *Tolna megyei szőttesek.* — WERNER Andrásné: *Útmutató szövőszakkörvezetők részére* (Sárközi példák.) — LŐRINCZ Aladárné: *Majos község szövőszakkörének munkájáról.)* Bp. 1968. NPI, Házi soksz. 75 l., illusztr. 22,— Ft

(Mintagyűjtemény. Szövés, hímzés, faragás, fazekasság.)

KÓSA László: *A dél-somogyi burgonyatermelés.* Adatok a parasztgazdaságok belterjesedésének vizsgálatához. Bp. 1968. Akad. Kiadó. 30 l., illusztr.

(Klny.: Ethnographia.) (Az Ethnographia füzetei 16.)
Deutschsprachige Zusammenfassung. — Rezume na ruszszkom jazik.

MARTIN György: *A magyar leánykörtánc.* (Régi táncaink kelet-európai kapcsolataihoz.) Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1969. MTA KESZ soksz. 24 l.

MOLNÁR István: *Nagykónyi verbunk.* [Zene]: (SÁRI József.) — Szász Béla: *Gencsapáti verbunk.* [Zene]: (VASS Lajos) stb. [Koreográfiák. Ill.]: (BENKŐ András. [Táncleírások]: LÁNYI Ágoston. [Viseletrajzok]: SZÉCSI Árpádné, LÁNYI Livia, KASCSÁK Margit.) Bp. 1968. NPI, Házi soksz. 111 l., [12] mell., [6] kottamell. 32,— Ft

(Együtteseink műsorából 6.)

Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische (und ethnologische) Studien. Hrsg. László FÖLDES. Bp. 1969. Akad. Kiadó. 903 l., 2 térk.

Bibliogr. a tanulmányok végén.

RUDENKO, S. I.: *Studien über das Nomadentum.* — HENNINGER, Joseph: *Zum Frühsemitischen Nomadentum.* — PLAHOL, Xavier de: *L'évolution nomadisme en Anatolie* [Anatólia] *et en Iran.* — Bezskovics, A. Sz. BEŽKOVIĆ, A. S.: *Nomadenwirtschaft und Lebensweise der Kirgisen.* (19. bis Anfang des 20. Jahrhunderts.) [Kirgizial.] — [Karműseva, B. H.] KARMYSEVA, B. Ch.: *Arten der Viehhaltung in den Süabezirken von Usbekistan* [Üzbegisztán] *und Tadshikistan* [Tadzsikisztán]. — FERDINAND, Klaus: *Nomadism in Afghanistan* [Afganisztán]. With an Appendix on milk products. — NICOLAISEN, Johannes: *Nomadism and stock-breeding among the Tuareg.* — CSALOG Zsolt: *Zum Nomadismus der landnehmenden Ungarn* [Magyarország]. Ein neuer Versuch zur Bestimmung der Phasen des Sesshaftwerdens. — DOBROWOLSKI, Kazimierz: *Bemerkungen zu Forschungsmethoden über die Hirtenkultur in den Karpaten* [Kárpátok]. — KRANDŽALOV, D.: *Zur Frage des Ursprungs des Hirtenwesens und seines Wortschatzes in den Karpaten* [Kárpátok]. — MACURFK, Joseph: *Zur Frage der walachischen Kolonisation in den Westkarpaten* [Kárpátok]. — ŠTIKA, Jaroslav: *Salaschenwirtschaft in Ostmähren* [Morava] *bis Mitte des 19. Jahrhunderts.* — ILA Bálint: *Die Walachensteuer Tretina* [Havasalföld]. — RFINFUSS, Roman: *Almwirtschaft und Schafhaltung bei den Lemken in den Niederen Beskiden* [Beszkidek]. — PODOLÁK, Ján: *Die Überwinterung auf den Schalaschen im Berggebiet der Mittelslowakei* [Szlovákia]. — FÖLDES László. *Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen* [Erdély]. — *Walachei* [Havasalföld] *aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunaerts.* — MARINOV, Vasil: *Die almenwirtschaftliche Schafhaltung im zentralen Balkangebirge* [Balkán-hegység]. — GAVAZZI, Milovan: *Die Ausrüstung der balkanischen Hirten.* — ANDRÁSFALVY Bertalan: *Wald-Viehhaltung in Süaost-Transdanubien* [Dunántúl]. — PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Die Schafhaltung der Grossfamilien bei den östlichten Palozen* (Ungarn) [Magyarország, Észak-]. — TÁRKÁNY-SZŰCS Ernő: *Ortsbestimmende* (administrative) *Viehbrandzeichen in Ungarn* [Magyarország]. — SZABADFALVI József: *Herbstfeste der Hirten in Ungarn* [Magyarország]. — BELÉNYESY Márta: *Hufengrösse und Zugtierbestand der bauerlichen Betriebe in Ungarn* [Magyarország] *im 14—15. Jahrhundert.* — GUNDA Béla: *Pflanzliche Labstoffe in den Karpaten* [Kárpátok]. — KISBÁN Eszter: *Die historische Bedeutung des Joghurts*

in den Milchverarbeitungssystemen Südosteuropas [Európa, Délkelet-]. — KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, Bronislawa: *Gebrüchte Schafkäse in den Karpaten* [Kárpátok]. — VAKARELSKI, Christo: *Milchverarbeitung und Milchprodukte bei den Bulgaren* [Bulgária]. — NOVAK, Vilko: *Über die Milchwirtschaft bei den Völkern Jugoslawiens* [Jugoszlávia]. — DUNĂRE, Nicolase: *Milchprodukte im rumänischen Hirtenwesen.* — KESZI-KOVÁCS László: *Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn* [Magyarország]. — KOWALSKA-LEWICKA, Anna: *Die Milchwirtschaft in den Polnischen Karpaten* [Kárpátok]. — KUNZ, Ludvik: *Die traditionelle Milch- und Käsewirtschaft in Mittel- und Westmähren* [Morava]. — JACOBEIT, Wolfgang: *Die ehemaligen Schäferzünfte in Mähren* [Morava]. — LURATI, Ottavio: *Aldwesen und Alpbewirtschaftung im Tessin* [Ticino] *mit besonderer Berücksichtigung der genossenschaftlichen Sennerei.* — HORNBERGER, Theodor: *Transhumanz nördlich der Alpen* [Alpok]. — DIAS, Jorge A.: *Das Hirtenwesen Portugal* [Portugália]. — **REINTON, Lars**: *Saeterwirtschaft in Norwegen* [Norvégia].

Összeállította: SZÉL KATALIN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Amikor most meglehetős késéssel közreadjuk a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlési beszámolóit, elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a többszörös személyi változások és más okok miatt nem sikerült minden szükséges adatot és dokumentumot megszereznünk, így beszámolónk hiányos, különösen ami az 1965—66. évet illeti. Mégsem lenne helyes a további halogatás. Amennyiben újabb kiegészítő adatok birtokába jutunk, pótlólag fogjuk ezeket közölni.

A MNT titkársága

Az 1965. évi közgyűlés

I

JEGYZŐKÖNYV

A Magyar Néprajzi Társaság LXXVII. évi rendes közgyűlését 1965. június 30-án tartotta a Magyar Tudományos Akadémia képes termében. A tárgysorozat a következő volt:

1. Ortutay Gyula távollétében Tálasi István((?)) alelnök vezette az ülést: üdvözölte a megjelenteket, és megállapította a szabályszerűen összehívott ülés határozatképességét.

2. Katona Imre: „Alku" típusú népdalaink címmel tartotta meg előadását. (Megjelent Ethn. 1965: 557—571. o.)

3. Ugyanő tartotta meg a főtitkári beszámolót is a Társaság 1964—1965. évi munkájáról; a beszámolót a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

4. A közgyűlés egyhangúlag elfogadta a pénztárosi és ezt követően a számvizsgáló bizottsági jelentést.

5. A közgyűlés a Társaság 1964. június 24-én megválasztott valamennyi tisztségviselőjét további egy évre megerősítette tisztségében:

Elnök: Ortutay Gyula
Alelnökök: Bálint Sándor, Bodrogi Tibor, Gunda Béla, Tálasi István, Vargha László
Főtitkár: Katona Imre
Titkár: Füzes Endre
Pénztáros: Tarnay Margit
Ellenőr: Csipka László
Számvizsgáló bizottság tagjai: Hofer Tamás, Márfy József, Szőke Jenő
Önkéntes néprajzi gyűjtőszakosztály elnöke: Morvay Péter
titkára: Hegyi Imre

Választmány tagjai:

Balassa Iván
Barabás Jenő
Belényesy Márta
Dégh Linda
Diószegi Vilmos
Dömötör Tekla
Földes László
Hoffmann Tamás
Istvánovits Márton
Kodolányi János
Korompay Bertalan
Kovács Ágnes
K. Kovács László
K. Kovács Péter
Manga János
Morvay Judit
Némethy Endre
Rajeczky Benjamin
Szendrey Ákos
Szolnoky Lajos
Takács Lajos
Vajkai Aurél
Vargyas Lajos
Vincze István

Választmány póttagjai:

Kresz Mária
Csilléry Klára
Pesovár Ernő
Dömötör Sándor

Ethnographia szerkesztősége:
Szerkesztő: K. Kovács László
Szerkesztőbizottság tagjai:

Belényesy Márta — Gunda Béla
Dömötör Tekla — Takács Lajos
Földes László — Vincze István

A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára szerkesztője: Dankó Imre

II

Főtitkári jelentés

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk időszerű célkitűzései között szerepelt az átfogó, elméleti kérdések nyilvános megvitatása, az egyes társtudományokkal, továbbá szomszédnépek néprajzi társaságaival való fokozottabb együttműködés s nem utolsósorban a fiatalabb tagtársak, valamint az önkéntes néprajzi gyűjtők további aktivizálása. E célkitűzéseket részben szubjektív, részben pedig objektív okokból csak részlegesen sikerült megvalósítani.

Az adminisztratív jellegű társasági összejövetelek helyett a munkaülések kerültek előtérbe, amint ezt a számszerű összeállítás is bizonyítja: Társaságunk 3 választmányi, 7 plenáris (ebből 2 más társadalmi szervezetekkel közös rendezésben), 4 szakosztályi (az Anyagi Kultúra Szakosztály sajnálatosan szünetelt) és 3 egyéb (a szegedi vándorgyűlés, a szegedi csoport ülései) összejövetelt rendezett. Ezek a következők:

1. 1964. december 9.
   Ortutay Gyula: Beszámoló a VII. nemzetközi anthropológiai és ethnológiai kongresszusról. (Moszkva, 1964. VIII.)
   Dömötör Tekla: Beszámoló az athéni nemzetközi népmesekutató kongresszusról (1964. IX.)
2. 1964. december 16.
   Istvánovits Márton: A folklór jövője.
3. 1964. december 18.
   Ortutay Gyula: Herman Ottó emlékezete. (Emlékülés a TIT—Hazafias Népfront—Néprajzi Társaság—Természettudományi Múzeum közös rendezésében.)
4. 1965. január 27.
   Voigt Vilmos: A néprajz tudományelméleti kérdései.
5. 1965. február 24.
   Bertalan László: A folklór-esztétika néhány problémája.
6. 1965. március 17.
   Csalog Zsolt: A X—XI. századi magyarság életformájának kérdése a temetők tükrében.
7. 1965. március 31.
   Ortutay Gyula: Megemlékezés Honti Jánosról.
   Dobos Ilona: Egy Zemplén megyei falu (Tarcal) lakóinak történeti tudata.
8. 1965. április 26.
   Bodrogi Tibor: Tanulmányúton Indonéziában. Filmvetítés.
   (UNESCO Bizottság—Néprajzi Társaság közös rendezvénye.)
9. 1965. május 26.
   Milovan Gavazzi: Das Los der Grossfamilie auf dem Balkan.
   Filmvetítés: Egy szlavóniai nagycsalád.
   Egy turopoljei nagycsalád élete a századfordulón.
   (Néprajzi Múzeum Szakköre—Néprajzi Társaság közös rendezvénye.)
10. 1965. június 2.
    Vitaülés „Az összehasonlító finnugor néprajz és nyelvtudomány perspektívái" címmel.
    Vitavezető: *Ortutay Gyula*
    (Nyelvtudományi Társaság—Néprajzi Társaság közös rendezvénye.)

11. 1965. június 30.
Katona Imre: „Alku" típusú népdalaink.

Szegedi csoport ülései:

1. 1965. február 10.
Szabó Ferenc: A szeghalmi kútásás néprajzi vonatkozásai.
2. 1965. március 31.
Lükő Gábor: Ady és a magyar népköltészet.

Társaságunk plenáris összejövetelei közül néhányról külön is meg kell emlékeznem. Örvendetes és folytatásra váró kezdeményezés volt dr. Milovan Gavazzi zágrábi egyetemi tanár előadása, amely a két szomszédnépet érintő témakörből hangzott el.

A Magyar Nyelvtudományi Társasággal karöltve rendeztük meg 1965. június 2-án a Magyar Tudományos Akadémia háromszázas termében az összehasonlító finnugor néprajz és nyelvtudomány perspektíváiról tartott vitaülést. A vitát Ortutay Gyula elnök vezette, a vitaindító referátumot Voigt Vilmos tagtársunk dolgozta ki, ugyancsak ő foglalta össze a vita eredményeit is. Az egyes tudományszakok kérdéseihez a következők szóltak hozzá:

néprajz: Barabás Jenő, Vargyas Lajos
irodalom: Gáldi László
történelem: Bartha Antal
nyelvészet: Gulya János, Rédei Károly, Róna Tas András.

A résztvevők száma 75—80 fő volt. A széles körű vita az 1965. évi Helsinkiben tartott II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus munkáját volt hivatva elméletileg és szervezetileg előkészíteni, illetve megkönnyíteni. Az egyes szaktudományok képviselőinek referátumai és vitája feltétlenül hozzájárultak ahhoz, hogy a népes magyar küldöttség a korábbi nemzetközi megmozdulásoknál most még összehangoltabban tevékenykedhessen.

Hasonló felélénkülés jellemzett néhány folklór szakosztályi előadást is. Élénk vita követte pl. Istvánovits Mártonnak a folklór jövőjéről tartott előadását, amely Andrásfalvy Bertalan és Voigt Vilmos hozzászólásával együtt Ethnographia c. folyóiratunkban megjelent. Bertalan Lászlónak a folklór-esztétika problémáiról tartott előadásához is néprajzi és rokon szakmák képviselői — pl. Tőkei Ferenc — egyaránt hozzászóltak.

Társadalmi jellegű rendezvényeink közül legalább kettőt külön is meg kell említenem. A Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Néprajzi Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, valamint a Csongrád megyei szervek részvételével rendezte meg Társaságunk 1964. okt. 29. és nov. 1. között Szegeden az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők országos találkozóját. Az összes résztvevők száma 225 fő volt, akik az ülésszakok nagyobb részén részt vettek, a tápéi kirándulásra azonban már csak kisebb részük tudott kimenni. A változatos, gazdag, a szakemberek és az önkéntes gyűjtők termékeny együttműködését célzó program a következő volt:

1964. október 29.
Bevezetőt mond, és üdvözli a találkozót: *Hantos Mihály* megyei V. B. elnökhelyettes, *Bárczy Géza* akadémikus, *Ortutay Gyula* akadémikus, a Társaság elnöke.
Szabó István: A parasztság XIX. századi történetének hatása a gazdálkodásra.
Benkő Lóránd: A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai.
Inczefi Géza (Szeged): A földrajzi nevek differenciálódása a Tisza—Maros-közben.
Deme László: Hangtan és alaktan összefüggése a nyelvjárásokban.
Szabó Géza (Pécs): A tővégi magánhangzók zártságának és nyíltságának kérdései a dobozi nyelvjárásban.
Várkonyi Imre (Kaposvár): A tővégi magánhangzók zártságának és nyíltságának kérdései a Somogy megyei Büssü nyelvjárásában.
Rakonczai Ferenc (Hódmezővásárhely): Vásárhelyi tájszómagyarázatok.

1964. október 30.
Tálasi István: Eredmények és további feladatok a paraszti gazdálkodás kutatásában.
Kniezsa István: A magyar paraszti gazdálkodás szókincsének szláv emlékei.
Balogh István (Nyíregyháza): A jobbágyélet és a paraszti gazdálkodás emlékei a határnevekben.
Barabás Jenő: Történeti rétegek a paraszti kultúrában.
Márton László (Békéscsaba): Az aratás munkaszervezet Békésen.

Vörös Ottó (Pécs): A szántás az Őrségben.
Nyiri Antal: A nép élete és a szavak története.
Juhász Antal: A szegedi tanyavilág népi építkezése.
Papp Imre (Szentes): Hogyan készül a kemence?
Zöldy Pál (Szeged): A topolyai kisbéres.
Morvay Péter: Pályázati témák, pályázati eredmények.
Végh József: A szántás-vetéssel foglalkozó pályamunkák és a földrajzi nevek gyűjtése.

1964. október 31.
Ujvári Béla: A néprajz szerepe a művészeti nevelésben.
Bálint Sándor: A Szeged vidéki folklór.
Ferenczi Imre (Szeged): Törökkori emlékek a magyar néphagyományban.
Grynaeus Tamás: Engi Tüdő Vince szegedi tudósember.
Galuska Imre (Kesznyéten): Kesznyéteni mondák.
Fehér Zoltán (Bátya): Bátyai táltostörténetek.
Tombácz János: Zsombói mesék.

1964. november 1.
Tanulmányi kirándulás Tápéra.

E szegedi gyűjtőtalálkozó mind méreteiben, mind színvonalában híven tükrözte azt a minőségi változást, amely az önkéntes gyűjtőmozgalom keretében időközben lezajlott: a gyűjtőmunka évről évre szakszerűbbé, hasznosabbá válik; egységes keretet biztosítanak a szakemberek által készített kérdőívek, szempontok, konzultációk és találkozók, végső fokon pedig a magyarság néprajzának előkészítés alatt álló új szintézise. E gyűjtőtalálkozó lehetővé tette szakemberek és önkéntes gyűjtők közvetlen, személyes találkozóját; a város és a megye vezetőin kívül határainkon túli vendéget — dr. Penavin Olga újvidéki egyetemi tanárt — is soraink között üdvözölhettük.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Hazafias Népfront közreműködésével rendezte Társaságunk 1964. dec. 18-án a Kossuth Klubban a szoborleleplezéssel egybekötött Herman Ottó emlékestet, melyen Ortutay Gyula elnökünk tartott ünnepi beszédet; neves művészek működtek közre. A résztvevők száma 250—270 fő körül volt.

*

Fájdalommal és részvéttel kell hírt adnunk arról, hogy 1965. február-3-án elhunyt Társaságunk és tudományunk nesztora, *Kiss Lajos* Kossuth-díjas tudósunk, az *Atya*, ahogyan barátai és tisztelői szólították; „a néprajz szögény emberé", ahogyan viszont önmagát szerette említeni. Felmérhetetlen szellemi kincset hagyott ránk, de mindenekelőtt hűséget népéhez, igaz emberszeretetet, egyszerűséget és pótolhatatlan, utánozhatatlan műveket. Kiss Lajos nem lett hűtlen szülőföldjéhez, ahonnan pedig már fiatalon elkerült, 1965. február 9-én temettük a hódmezővásárhelyi *Kincses-temető*ben; hideg, zimankós téli napon.

Társaságunkat kisebb küldöttség képviselte, de eljöttek ide az ország minden részéből. A búcsúbeszédet elnökünk, Ortutay Gyula akadémikus tartotta, és búcsúzott mindnyájunk nevében halhatatlan halottunktól.

*

Kiadványunk, az Ethnographia 1964. évi kötete, 75. évfolyama 640 lap terjedelemben jelent meg az Akadémiai Kiadó kiadásában.

A szegedi gyűjtőtalálkozó költségeihez Társaságunk 4300 Ft-tal járult hozzá.

KATONA IMRE
főtitkár

III

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulirottak mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXVII. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság pénztári ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék, és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1965. június 30.

Hofer Tamás	Márfy József	Szőke Jenő
számvizsgáló	számvizsgáló	számvizsgáló
	Csipka László	
	ellenőr	

Az 1966. évi közgyűlés

I

JEGYZŐKÖNYV

A Magyar Néprajzi Társaság LXXVIII. évi rendes közgyűlését 1966. június 29-én tartotta a Magyar Tudományos Akadémia kistermében. A tárgysorozat a következő volt:

1. Ortutay Gyula elnök vezette az ülést: üdvözölte a megjelenteket, majd megállapította a szabályszerűen összehívott ülés határozatképességét.
2. Barabás Jenő: A belső fejlődés kérdése címmel tartotta meg előadását.
3. Katona Imre beszámolt a Társaság 1965—66. évi munkájáról; közgyűlés a főtitkári beszámolót egyhangúlag elfogadta.
4. Ugyancsak egyhangúlag hagyta jóvá a közgyűlés a pénztáros, valamint a számvizsgáló bizottság jelentését.
5. A közgyűlés a Társaság 1964. június 24-én megválasztott valamennyi tisztségviselőjét további egy évre megerősítette tisztségében.

II

Főtitkári beszámoló

A Társaság 1965—66. évi munkáját bizonyos mérvű átmeneti „csendesedés", helyesebben: erőgyűjtés jellemezte: a választmányi ülések száma kevesbedett, ugyanakkor növekedett viszont a szakmai jellegű összejövetelek száma; örvendetes esemény volt az Anyagi Kultúra Szakosztály rendszeres üléseinek újbóli megindulása. Az országos jellegű vándorgyűlés helyett az önkéntes gyűjtők regionális összejöveteleken találkozhattak egymással és a szakemberekkel.

A beszámolási időszakban 8 plenáris és 7 szakosztályi (4 Anyagi Kultúra Szakosztály, 3 Folklór Szakosztály) ülést tartottunk, a Társaság Szegedi Csoportja egyet; és végül 4 előadás hangzott el a csongrádi gyűjtőtalálkozón 1965. október 24-én. Az évi összejövetelek a következők voltak:

Teljes ülések:

1. 1965. október 13.
   Erdélyi Zoltán: Egy népi teherhordó eszköz monografikus vizsgálata. (A hátikosár.)
2. 1965. október 27.
   Martin György—Sárosi Bálint: Népzene- és táncgyűjtés Etiópiában.
3. 1965. november 24.
   Boross Marietta: A szántóföldi kertészet alakulása, a céhes és a bolgárkertészet hatása.
4. 1966. március 2.
   Morvay Judit: A had és a nemzetség fogalmának körülhatárolása.
5. 1966. március 22.
   Pais Dezső: Ál, álnok, alak.
   (Magyar Nyelvtudományi Társaság és Néprajzi Társaság közös rendezvénye.)
6. 1966. március 30.
   Csalog Zsolt—Füzes Endre: Beszámoló jugoszláviai gyűjtőútunkról.
7. 1966. május 11.
   Sápi Vilmos: A népi élet tükröződése a kommunitások bíráskodásában 1848 előtt.
8. 1966. június 29.
   Barabás Jenő: A belső fejlődés kérdése.

Anyagi Kultúra Szakosztály ülései:

1. 1965. december 15.
Andrásfalvy Bertalan: Erdei legeltetés Baranyában.
2. 1966. május 25.
Takács Lajos: A magyar irtásgazdálkodás és európai összefüggései.
3. 1966. április 27.
Földes László: Költözködő pásztorkodás Erdély-Havasalföld között.
4. 1966. június 15.
Szabadfalvy József: Nomád jellegű teleltetési rendszer az Alföldön.

Folklór Szakosztály ülései:

1. 1966. január 26.
Schram Ferenc: A levéltárak jelentősége a népszokás-kutatásban.
2. 1966. március 16.
Dömötör Tekla: A magyar mondakutatás helyzete és jelenlegi feladatai.
3. 1966. április 20.
Voigt Vilmos: A szerelem kertjében (szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatához).

Önkéntes Gyűjtő Szakosztály előadásai:

1965. október 24-én megyei gyűjtőtalálkozó Csongrádon a Csongrád megyei Múzeumok Igazgatóságával és a csongrádi Városi Múzeummal közös rendezésben:

Dr. Katona Imre állatorvos: Csongrád településtörténete és a családnevek összefüggései.
Papp Imre tsz-tag: A gabona betakarítása Szentes tanyavilágában.
Szigeti György tanár: Adatok Apátfalva népi táplálkozásához.
Dr. Börcsök Vince tanár: Szeged környéki homoki szőlőművelés.

Szegedi Csoport előadása:

1. 1966. március 18.
Juhász Antal: A tiszai közlekedés múltja.

Az előadások tematikáját tekintve, az anyagi kultúra kérdései iránt megélénkült érdeklődés volt tapasztalható: ez évben is szerepeltek külföldi utakról szóló, érdeklődéssel kísért beszámolók, fórumainkon helyet kaptak a rokon szakmák képviselői is; főként a Folklór Szakosztály kezdeményezett a problémák újszerű felvetésével.

Külön kell említenem a Magyar Nyelvtudományi Társasággal 1966. március 22-én közösen rendezett ünnepi ülést, melyen maga az ünnepelt, a 80 éves Pais Dezső professzor volt az előadó. Mindkét tudományszak részéről melegen köszöntötték barátai, tanítványai és tisztelői a magyar nyelvtudomány nesztorát. Az ünneplő közönség száma 176 fő volt.

A beszámolási időszak alatt komoly és fájdalmas veszteség érte Társaságunkat: dr. Szendrey Ákos kandidátus, egyetemi magántanár, Társaságunk vezetőségi tagja hunyt el 1965. november 20-án. Búcsúztatása november 30-án történt a Farkasréti temetőben, ahol elnökünk, Ortutay Gyula akadémikus tartott gyászbeszédet. A többszáz főnyi gyászoló közönség soraiban szakmánk és Társaságunk tagságának többsége felsorakozott a végső tiszteletadásra. Szendrey Ákos 1925. március 5-től volt tagja Társaságunknak, 1935—37 között titkári, 1940—44 között főtitkári, 1956—58 között pedig elnöki tisztséget töltött be, 1958-tól haláláig a Folklór Szakosztály elnökeként tevékenykedett. Társaságunk életének szinte minden megnyilvánulásában részt vett: plenáris és szakosztályi, továbbá népszerűsítő előadásokat tartott, orgánumainkon publikált, részt vett a szervezeti és szervezési, valamint a szerkesztési feladatok elvégzésében is. Teljes életművének felmérése Társaságunk megtisztelő feladata lesz.

Kiadványunk, az Ethnographia 1965. évi, 76. évfolyama 640 lap terjedelemben jelent meg az Akadémiai Kiadó kiadásában.

Társaságunk 1965-ben 5300 Ft-tal járult hozzá az 1965. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárási gyűjtőpályázat pályadíjaihoz.

Tagjaink száma 319 fő, lényegében évek óta változatlan.

KATONA IMRE
főtitkár

III

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXVIII. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság

pénztári ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék, és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1966. június 29.

Hofer Tamás számvizsgáló — Márfy József számvizsgáló — Szőke Jenő számvizsgáló

Csipka László ellenőr

Az 1967. évi közgyűlés

I

JEGYZŐKÖNYV

A Magyar Néprajzi Társaság 1967. június 18-án, szerdán du. 1/2 6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia képes termében (Budapest, V. Roosevelt tér 9. I. emelet) tartott LXXIX. évi rendes közgyűléséről.

Jelen vannak Bodrogi Tibor alelnök elnökletével Katona Imre főtitkár, Füzes Endre titkár, Morvay Péter szakosztályelnök, Balassa Iván, Barabás Jenő, Boross Marietta, Csalog Zsolt, Diószegi Vilmos, Dobos Ilona, Dömötör Tekla, Földes László, Gergely Pál, Györgyi Erzsébet, Igaz Mária, Istvánovits Márton, Kodolányi János, Korompay Bertalan, Kovács Ágnes, K. Kovács László, K. Kovács Péter, Manga János, Martin György, Morvay Judit, Némethy Endre, Olsvai Imre, Pesovár Ernő, Pesovár Ernőné, Pesovár Ferenc, Pusztai Jánosné, Rajeczky Benjamin, Szolnoky Lajos, Takács Lajos, Tarnay Margit, Vargyas Lajos, Voigt Vilmos, Zaláni Béla és Tuula Niskanen (Helsinki) választmányi tagok, illetve rendes tagok és vendégek.

Távolmaradását kimentette Ortutay Gyula elnök, Tálasi István alelnök, Hegyi Imre szakosztálytitkár és Hoffmann Tamás választmányi tag.

1. Elnök megnyitja a közgyűlést, üdvözli a megjelenteket, és kimenti a moszkvai utazása miatt távol maradt Ortutay Gyula elnököt. Megállapítja a szabályszerűen összehívott ülés határozatképességét.

2. Elnök felkérésére Pesovár Ernő megtartja „A csalogatós csárdás" c. vetített képekkel illusztrált előadását, melyet a hallgatóság nagy érdeklődéssel és tetszéssel fogadott. Elnök köszönetet mond az előadónak és

3. felkéri Katona Imre főtitkárt évi jelentése bemutatására. Katona Imre főtitkár beszámol a Társaság múlt évi munkájáról és eredményeiről. A főtitkári jelentést a közgyűlés egyhangúlag és köszönettel elfogadja.

4. Elnök kérésére Tarnay Margit előadja a pénztárosi jelentést, majd a számvizsgáló bizottság tagjainak távollétében K. Kovács Péter a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A közgyűlés mindkettőt egyhangúlag, köszönettel elfogadja.

5. Elnök bejelenti, hogy a Társaság tisztikarának és választmányának három évi megbízatása lejárt. Köszönetet mond munkatársainak, a tisztikar és választmány valamennyi tagjának és mindazoknak, akik az elmúlt időszakban hozzájárultak a Társaság eredményes munkájához, s a tisztségeket a közgyűlés rendelkezésére bocsátja.

6. A közgyűlés többek javaslatára eltekint korelnök kijelölésétől és egyhangúlag Bodrogi Tibort kéri fel az ülés további vezetésére. Bodrogi Tibor a közgyűlés elé terjeszti a választmánynak a tisztségek betöltésére vonatkozó javaslatát. A közgyűlés a választmány jelölését egyhangúlag jóváhagyja, és a jelölteket megválasztottnak jelenti ki.

7. Bodrogi Tibor a közgyűlés elé terjeszti a választmány javaslatát tiszteleti tagok választásáról. A választmány javaslata alapján a közgyűlés egyhangúlag megválasztja a Társaság tiszteleti tagjává Kazimierz Dobrowolski professzort, Matti Kuusi professzort, Niilo Valonen professzort és Toivo Vuorela professzort, elismerve ezzel kimagasló tudományos érdemeiket.

8. Bodrogi Tibor a megválasztott tisztikar és választmány nevében megköszöni a bizalmat, kifejezi jókívánságait az elkövetkező három év munkájához, köszönetet mond a résztvevőknek megjelenésükért és a Társaság LXXIX. évi rendes közgyűlését bezárja.

A jegyzőkönyvet *Pesovár Ernő* és *Vargyas Lajos* választmányi tagok hitelesítik.
A Magyar Néprajzi Társaság tisztségviselői az 1967—1970. évkörben:
Elnök: Ortutay Gyula
Ügyvezető alelnök: Balassa Iván
Alelnökök: Bodrogi Tibor, Gunda Béla, Tálasi István
Főtitkár: Földes László
Titkár: Füzes Endre
Pénztáros: Csalog Zsolt
Ellenőr: Csipka László
Anyagi Kultúra Szakosztály elnöke: Takács Lajos
titkára: Füzes Endre
Folklór Szakosztály elnöke: Katona Imre
titkára: Voigt Vilmos
Önkéntes Gyűjtő Szakosztály elnöke: Morvay Péter
Számvizsgáló Bizottság tagjai: Hofer Tamás, Márfy József
Választmányi tagok:

Barabás Jenő	Korompay Bertalan	Rajeczky Benjamin
Bálint Sándor	Kovács Agnes	Szolnoky Lajos
Csilléry Klára	K. Kovács László	Vajkai Aurél
Diószegi Vilmos	K. Kovács Péter	Vargha László
Dömötör Tekla	Manga János	Vargyas Lajos
Hegyi Imre	Morvay Judit	Vincze István
Hoffmann Tamás	Némethy Endre	
Istvánovits Márton	Pesovár Ernő	
Kodolányi János	Péter László	

Választmány póttagjai:
Kisbán Eszter
Kresz Mária
Andrásfalvy Bertalan
Dömötör Sándor
Ethnographia szerkesztősége:
Szerkesztő: K. Kovács László

Szerkesztőbizottság tagjai:
Dömötör Tekla
Gunda Béla
Katona Imre
Takács Lajos
Vincze István

Kmf

Csalog Zsolt
jegyzőkönyvvezető
Pesovár Ernő
választmányi tag

Balassa Iván
ügyvezető alelnök
Vargyas Lajos
választmányi tag

II

Főtitkári jelentés

Tisztelt Közgyűlés!

Az előző beszámolási időszakhoz képest Társaságunk aktivitása ismét örvendetesen fokozódott, csökkenőben van viszont a túlzottan erőteljes fővárosi centralizáltság is: 3 olyan vidéki (részben más szervezetekkel közös) rendezvényünk volt, amely jó ideig befolyást gyakorolt részben helyi, részben pedig országos viszonylatban (Szeged, Szentendre, Sopron). Többek között elmozdult a holtpontról a szabadtéri néprajzi múzeum elhelyezésének ügye; újabb lendületet kapott az önkéntes gyűjtők munkássága, szakmai továbbfejlődésük biztosítottnak vehető. Társaságunk bátran nyúlt új, korszerű témák felvetéséhez (strukturalista-vita), továbbra is kezdeményezett a rokontudományokkal való együttműködés terén (művészettörténet, régészet), különösen a soproni ünnepi vándorgyűlés szolgáltatott erre kedvező alkalmat.

A Társaság rendezvényei a következők voltak:
Teljes ülések:

1. 1966. november 30.
Gunda Béla: Tanulmányúton az arizónai indiánok között (vetített képekkel).
2. 1966. december 14.
Vargyas Lajos: Népzenegyűjtés Mongóliában (zenei bemutatóval, vetítéssel) — Kodály Zoltán elnökletével.
3. 1967. április 12.
Cs. Katona Imre: A habán kerámia kérdései (vetítéssel).
4. 1967. május 27.
A Magyar Néprajzi Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat rendezésében a Kossuth Klubban került sor a honismereti szakkörvezetők vitafórumára, az új Magyarság Néprajza előmunkálatainak megbeszélése céljából. Vitavezetők: *Ortutay Gyula* és *Dömötör Tekla.*
5. 1967. június 14.
Gáborján Alice: Magyar népviseletek.
6. 1967. június 28.
Pesovár Ernő: A csalogatós csárdás.

Anyagi Kultúra Szakosztály ülései:

1. 1967. január 25.
Kerecsényi Edit: A kender termesztése és feldolgozása Letenyén. (Néprajzi szakfilm bemutatója és vitája.)
2. 1967. március 1.
Hoffmann Tamás: A magyar tanya és az európai hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása.

Folklór Szakosztály ülései:

1. 1966. október 26.
Sándor István: Egy régi magyar elhárító ritus és európai kapcsolatai.
2. 1967. január 11.
Káldi Gyula: A kelédi cselédek emlékei a betyárvilágról.
3. 1967. február 15.
Kovács Ágnes: A népmese prozódiája (ritmus és metrum a népmesében).
4. 1967. március 29.
Voigt Vilmos: A népköltészet strukturalista vizsgálata.
5. 1967. május 10.
Olsvai Imre: Tanulmányúton Egyiptomban. (Népzenekutatási beszámoló, hangfelvételekkel.)

Szegedi Csoport rendezvényei:

Szeged város és Csongrád megye tanácsi szerveinek, továbbá a Móra Ferenc Múzeumnak a közreműködésével zajlott le 1966. november 28—30-án a dél-alföldi népművészeti találkozó Szegeden a Megyei Tanács új székházában. A két napos vitát részben Katona Imre főtitkár, részben pedig Juhász Antal vezette. Aktív népművészek és népművelési szakemberek hozzászólásaikban feltárták a jelenlegi helyzetet és a segítés módozatait is.

Tömörkény István halála 50. évfordulója alkalmából a Társaság és Szegedi Csoportja rendezésében emlékülést tartottunk; *Ortutay Gyula* elnök mondott ünnepi beszédet, és vezette az ülést, amelyen három előadás hangzott el:

1. *Juhász Antal:* A tanya Tömörkény műveiben.
2. *Katona Imre:* A kétkézi munkások Tömörkény műveiben.
3. *Tárkány Szűcs Ernő:* Népi jogszemlélet Tömörkény munkáiban.

*

Abból az alkalomból, hogy Szentendre város tanácsa helyet adott a létesítendő szabadtéri néprajzi múzeumnak, az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők III. országos találkozását 1966. november 5—7. között Szentendrén rendeztük meg, több intézmény közreműködésével. A gyűjtőtalálkozó programjából:

1966. november 5.
Ünnepélyes megnyitó előadás a helyi Művelődési Otthon kórusának fellépésével. Megnyitót mondott *Ortutay Gyula* akadémikus, a Társaság elnöke. Megnyitó beszédek és köszöntők után került sor a XIV. Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat Pest megyei tagozatának eredményhirdetésére és a *„Sebestyén Gyula emlékérem"* kiosztására, amelyet Társaságunk ez évben alapított az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőmunkában országosan kiemelkedő eredményt elért önkéntes gyűjtők kitüntetésére. Első alkalommal *Nagy Czirok László, Dorogi Márton, dr. Timaffy László, Barsi Ernő* és *dr. Szabó Lajos* nyerték el az emlékérmet.

1966. november 6.
Előadások, szakmai vita. Vitavezető: Katona Imre
Előadás: A készülő Magyarság Néprajza és az önkéntes gyűjtők.
1. *Dr. Szabó Lajos* (Taktaszada): Taktaszadai mondagyűjtésem. Hozzászóló: *Balassa Iván, Kovács Ágnes.*
2. *Molnár Mátyás* (Vaja): Kuruckori néphagyományok gyűjtése Északkelet-Magyarországon. Hozzászóló: *Ferenczi Imre, Dobos Ilona.*
3. *Báldy Flóra* (Baja): A házivászon felhasználása Nagybaracskán, Bátmonostoron és Dávodon. Hozzászóló: *Kerékgyártó Adrienne, Babus Jolán.*
4. Önkéntes gyűjtők munkaanyagából rendezett kiállítás megtekintése a Ferenczy Károly Múzeumban. Előadások, szakmai vita. Vitavezető: *Tálasi István.*
5. *Galuska Imre* (Kesznyéten): Határhasználat a régi Kesznyétenben. Hozzászóló: *Papp László, Bellon Tibor.*
6. *Jursics Miklós* (Kunsziget): Hagyományos szántóföldi zöldségtermesztés Kunszigeten. Hozzászóló: *Boross Marietta, Balogh István.*
7. *Gombás András* (Büdszentmihály): Régi lótartás Büdszentmihályon. Hozzászóló: *Selmeczi László, Kovács Miklós, Hajdu Mihály, Kerecsényi Edit.*

1966. november 7.
Kirándulás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum területére.
Tájékoztatót mondott *Erdélyi Zoltán.*
Beszámolók, szabad vita. Vezette: *Morvay Péter.*
Zárszót mondott *Bodrogi Tibor.*

*

A 100 éves Soproni Múzeum jubiláris ünnepségein, 1967. május 25—27-én részt vett Társaságunk is. Ortutay Gyula és Tálasi István távollétében a Társaság részéről az ünnepi beszédet Katona Imre főtitkár mondotta el.

A vándorgyűlés néprajzi ülései:

1967. május 25.
1. *Bárdosi János:* A Fertő halászata (filmbemutatóval).
2. *Timaffy László:* A Kisalföld népi állattartásának sajátosságai.
3. *Boross Marietta:* A Fertő környékének zöldségtermelése.
4. *Filep Antal:* A Kisalföld népi építészete.
5. *Domonkos Ottó:* A népi kisipar kutatása (filmbemutatóval).

1967. május 26.
6. *Barsi Ernő:* Győr-Sopron megye alkalomhoz kötött dallamai (hangfelvételekkel).
7. *Németh Imre:* Néprajzi és szociológiai módszerek a népszokáskutatásban (filmbemutatóval).
8. *Martin György:* A Kisalföld helye a magyar tánckultúrában.
9. *Horváth Terézia:* A Rábaköz népviseletei.

1967. május 27.
10. Önkéntes gyűjtők, honismereti szakkörvezetők szabad vitafóruma. Vitavezető: *Katona Imre.*
11. *Morvay Péter:* Megyei néprajzi gyűjtőfeladatok (bemutató film- és hangfelvételekből).

*

A Társaság, illetve az egyes szakosztályok rendezvényeit általában 30—35 főnyi hallgatóság látogatta, kivétel volt Gunda Béla nagysikerű beszámolója, amely százakat vonzott. A Társaság tömegbázisának kiszélesedésére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy pl. a szentendrei gyűjtőtalálkozó ülésszakain átlagosan 80—90 fő vett részt. Örvendetes továbbá, hogy az említett soproni vándorgyűlésen a néprajztudomány nemcsak a társtudományokkal való együttműködés terén volt kezdeményező, hanem a régészet egyenrangú tudományos partnerének is bizonyult.

Ismét fájdalmas és pótolhatatlan veszteségekről kell beszámolnunk, köztük a magyar zene- és néprajztudomány nesztora, védnökünk és tiszteleti tagunk, *Kodály Zoltán* haláláról (1967. III. 6.). Társaságunk vezetősége képviseltette magát a temetésen, koszorút helyezett el síremlékére, megemlékezések, nekrológok méltatták *Kodály* elévülhetetlen nemzeti és egyben nemzetközi jelentőségét. Nincs itt terünk arra, hogy *Kodály Zoltán* néprajzi-népzenei munkásságát, tudományos és művészi nagyságát felmérjük, ezt elvégzik nálunk hivatottabbak, itt csak a tiszteletadás lehet fájó kötelességünk, amint Elnökünk, *Ortutay Gyula* ezt kifejezte, valamint az a fogadalom, hogy a Mester szellemében fogunk továbbra is munkálkodni.

A nemzetközi tudományosság hasonló nagyságát vesztette el *Wolfgang Steinitz* professzor személyében, aki a berlini Tudományos Akadémia elnöke, Társaságunknak pedig tiszteleti tagja volt (1967. IV. 27.). Részvéttávirattal fejeztük ki gyászunkat, és ezenkívül hazánkban a megfelelő alkalmakkor elhangzottak róla emlékeztető méltatások. Több tudományszak vallja magáénak, sajátjának tekinti a néprajz és a folklór is, mi magyarok pedig őszinte barátunkat veszítettük el benne.

Ritkult az önkéntes gyűjtők sora is, egyik legtevékenyebb és áldozatosabb gyűjtőnk, *Babus Jolán* költözött el tőlünk; Társaságunk koszorúját *Erdész Sándor* helyezte el *Babus Jolán* sírján.

Az 1966. évi XIV. Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat döntőjének ünnepélyes eredményhirdetését 1966 decemberében rendeztük meg a Hazafias Népfront Országos Tanácsának klubjában. Az 1966. évi pályadíjakhoz Társaságunk 3900 Ft-tal járult hozzá.

Kiadványunk, az Ethnographia 1966. évi, 77. évfolyama 630 lap terjedelemben jelent meg az Akadémiai Kiadó kiadásában.

KATONA IMRE
főtitkár

III

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXIX. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság pénztári ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék, és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1967. június 18.

HOFER TAMÁS
számvizsgáló

MÁRFY JÓZSEF
számvizsgáló

CSIPKA LÁSZLÓ
ellenőr

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1969. XII. 2. — Terjedelem: 12,95 (A/5) ív.
70.68726 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Igen tisztelt Előfizetőink!

Az árviszonyok módosulása számunkra is szükségessé tette az előfizetési árak reálisabb összhangbahozatalát a tényleges előállítási költségekkel. Ennek megfelelően

1970. január 1-től kezdődően az ETHNOGRAPHIA c. folyóiratunk *évi előfizetési díját* az eddig érvényben volt évi 40,— Ft helyett *évi 56,— Ft-ban*, az *egyes füzetek* árát az eddigi 15,— Ft helyett *18,— Ft-ban* állapítottuk meg.

Elnézésüket kell kérnünk, hogy az árváltozásról — rajtunk kívül álló okból — csak utólag értesíthetjük Önöket, amikor a Posta Központi Hírlap Iroda 1970. évi előfizetési számláját már kézhez kapták és reméljük, hogy a Hírlapiroda által számlázott régi és a tényleges új ár közötti nagyon indokolt különbözet elfogadása nem fog nehézségbe ütközni és Önöket továbbra is változatlanul az ETHNOGRAPHIA előfizetői táborában üdvözölhetjük.

A díjkülönbözet beszedése iránt a Posta Központi Hírlap Iroda a szokásos módon intézkedik: egyéni előfizetőknek díjnyugtát küld, a közületek folyószámláját a díjkülönbözettel megterheli.

Tisztelettel

AKADÉMIAI KIADÓ

Budapest V.

Alkotmány utca 21.

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA, LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXX 1969 4

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: МНБ 43/801 или на заграница: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint)

Ára: 15,— Ft
Előfizetés egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXX 1969 4

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Gunda, Béla: Die Domestikation des *Cavio Parcellus* (Meerschweinchen) — Доместикация Cavia Porcellus ..... 493—503

Faragó—Ráduly: Volksballaden im heutigen Bewustsein eines ungarishen Dorfes in Rumänien — Народные Баллады в одной трансильванской венгерской Деревне (Румыния) в наши Дни ..... 504—513

Dobrossy, István: Das Dörren als Konservierungsmethode im dem Dörfern des Zempléner Gebirges — Сушкагрибов ифруктов как метод их консервирования в деревнях земпленских гор ..... 514—536

Czeglédy, János: Flossfahrt auf der Maros im vorigen Jahrhundert (Teil III.) — Плоты на р. Марош в пришлом (XIX—M) веке (Часть III.) ..... 537—556

Kleinere Mitteilungen — Documentation — Краткие сообщения 557—572

Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 573—591

Literarishe Rundschau — Revue Littéraire — Резензия ..... 592—617

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 618—629

Gesellschaftsangelegenheiten — Affaires de la Société — Известия Венгерского Этнографического Общества ..... 630—640